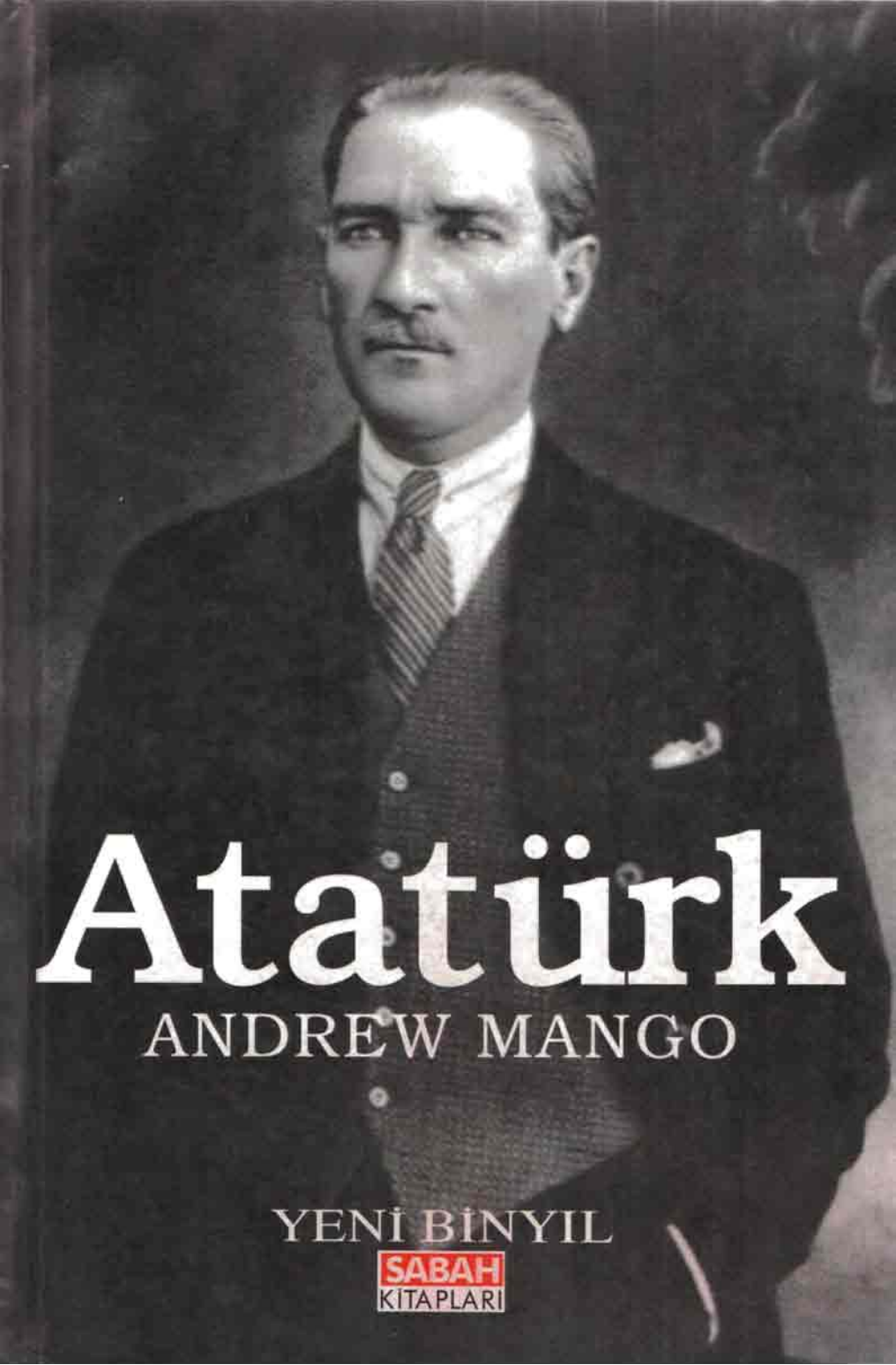

Atatürk

ANDREW MANGO

YENİ BİNYIL
SABAH KİTAPLARI

Atatürk

ANDREW MANGO

Türkçesi:
Füsun Doruker

YENİ BİNYIL
SABAH KİTAPLARI

ATATÜRK
Sabah Kitapları 109
Olaylar–İnsanlar Dizisi 32

Özgün Adı: Atatürk
Copyright ©: Andrew Mango, 1999
Copyright © Türkçe, 1999: Sabah Kitapçılık San. ve Tic. A.Ş.
İstiklal Cad. No. 192 Beyoğlu, İstanbul
Tel: 245 66 01-245 66 22

Onk Telif Hakları Ajansı

Tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak
kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın
hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yayın Danışmanı: Mete Tunçay

Yayın Yönetmeni: Serpil Demirtaş
Türkçesi: Füsun Doruker
Yayına Hazırlayan: Erkan Kayılı
Üretim Asistanları: Neslihan Özcan, Nilüfer Özcan,
Murat Kocakök

Kapak Düzeni: Naci Yavuz

Baskı ve Cilt: Medya Ofset
Dağıtım ve Toplu Sipariş: Sabah Kitapçılık San. ve Tic. A.Ş., İstanbul
Tel: (0212) 245 66 01, 245 66 22 *Fax*: (0212) 245 66 23
www.sabahkitap.com.tr

Birinci Baskı: İstanbul, Nisan 2000
ISBN 975-579-085-3

İçindekiler

Önsöz 1
Haritalar
Giriş 5

Bölüm I: **İLK YILLAR**

1. Avrupada Bir Yuva 29
2. Bir Osmanlı Subayının Yetişmesi 38
3. Askerî Bir Darbenin Öncesi 58
4. Sabırsız Bir Jöntürk 80

Bölüm II: **UZUN SAVAŞ**

5. Çöl Macerası 101
6. Felakete Karşı Savaşmak 111
7. Diplomatik Bir Ara 126
8. Cepheye Gidiş 138
9. Bütün Cephelerde Savaş 155

Bölüm III : **ULUSUN İRADESİ**

10. Yıkıntılar Arasından İnsan Manzaraları 183
11. İnsanlarla Tanışmak 217
12. Kemalizmin Doğuşu 248
13. Savaşa Hazır Bir Lider 268
14. Savaşan Bir Diplomat 280
15. Yunanlıları Durdurmak 298
16. Savaşın Zaferi 315
17. Savaşmadan Kazanmak 337

Bölüm IV : **CUMHURİYET VE REFORMLAR**

18. Monarşinin Sonu 349
19. Barış ve Cumhuriyet 365
20. Hilafetin Kaldırılması 383
21. Yasa ve Düzeni Sağlamak 401
22. Reformlar ve Baskılar 415
23. Ölçülü Terör 427

Bölüm V: RAKİPSİZ YÖNETİCİ

24. Önder Her Zaman Haklıdır	441
25. Ekonomik Bunalım	451
26. Masabaşı Sohbetleri	463
27. Son Savaşlar	474
28. Kutsallaştırma	493
Sonrası	508
Kim Kimdir	519
Kronoloji	540
Notlar	548
Kaynakça	613
Dizin	624
Resimler	310-311

Mary, Daphne ve
Benedict'e sevgilerle

Önsöz

Mustafa Kemal Atatürk 20. yüzyılın en önemli devlet adamlarından biridir. Günümüzde, Adriyatik kıyılarıyla Çin arasında, Hindistan yarımadasının kuzeyi ile Rusya'nın güneyi arasındaki geniş Avrasya topraklarında yer alan en güçlü devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuş ve şekillendirmiştir. Komşu ülkelerin tarihini de etkilemiştir. Yabancılar tarafından yönetilen toplumlara, dünyanın geri kalanıyla kurulacak bir dostluk içinde ulusal bağımsızlığı kazanmanın yolunu göstermiştir.

Günümüzde genellikle radikal bir çağdaşlaştırıcı ve Batılılaştırıcı olarak bilinir. Bu tanım doğrudur ama yeterli değildir. Ülkesini, dünyanın en zengin ülkeleriyle aynı düzeye getirmek için Batı yöntemlerini ithal etmiştir çünkü, zengin ülkelerin büyük çoğunluğu Batıda bulunmaktaydı. Ama onun hedefi taklitçilik değil, evrensel bir uygarlığa katılmaktı; Avrupa'nın Aydınlanma Çağı düşünürleri gibi, dine ve dinin neden olduğu ayrımcılığa karşın insanlığın ileriye doğru gitmekte olduğunu görmüştü. Gerçek bir bağımsızlık mücadelesinin, herkesi kapsayan laik bir ilerleme ilkesi adına, her ulus tarafından kendisi için yapılması ve böylece gelişmiş ülkelere karşı düşmanlığa yer bırakılmaması gerektiğine inanıyordu. Uygar insanların oluşturacağı evrensel bir toplumu ülkü edindiği için anti-emperyalistti. Her şeyden önce o bir kurucuydu, çağımızın en büyük ulus-yaratıcısıydı.

Atatürk'ün vizyonu iyimser ve hümanistti. Uygulamadaysa, çoğu kere bu amaçlarına erişemiyordu. Üstelik özellikle yaşamının sonuna doğru düşünceleri, çağdaş Batının etnik ve ırksal üstünlük doktrinlerinin etkisi altında kalmıştı. O zamanlar da, bugün de, Atatürk'ün Türkiye'de sayısız muhalifi vardır. Geleneklerine bağlı Müslümanlar, onun laik gelişme ilkelerinde putperestliğin gölgesini

görüyor ve gâvurları taklit ettiğine inanıyorlardı. Bazıları ise onu, ilkeleri olmayan otoriter bir yönetici olarak görüyordu. Komşu ülkelerin milliyetçilerinin ise, onunla daha farklı sorunları vardı. Yunanlıları yenmiş, generalleri Ermenileri yenilgiye uğratmış, Arapları defkerden silmiş ve Suriyeli Arapların kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri bir bölgeyi ülkesinin sınırları içine katmıştı. Kürt milliyetçileri, onu kendilerini asimile etmeye çalışmakla suçlarlar. Türk-karşıtı milliyetçiler Atatürk'ün itibarını zedelemek için çabalamaktadırlar. Ayrıca Türk ya da Türk olmayan Marksistlerin de kendilerine özgü eleştirileri vardı ama bunların artık önemi kalmadı.

Atatürk'ü saran tartışmalar, yalnızca yeni savlar üreterek değil, aynı zamanda yeni bilgi kaynakları yaratarak yaşamöyküsü yazarları ve tarihçiler için büyük yarar sağlamaktadır. Münazaraların çok hararetli geçtiği Türkiye'de Atatürk hakkında sürekli yeni kitaplar yayınlanıyor. Bu kitabın ilk taslağının hazırlanma süreci sonuna yaklaşırken, Atatürk'ün bütün yazılarının birinci cildiyle özel mektuplarınının yeni bir basımı piyasaya çıktı. Aynı günlerde İslamcı muhaliflerin eleştirilerini yadsıyan kapsamlı bir yapıt da yayınlandı. En son yayınlanan kitaplardan önce de, yeni bir yaşamöyküsünün yazılmasını haklı gösterecek miktarda taze malzeme birikmişti. Neredeyse tümü Türkçe olan bu malzemelerin arasında Atatürk'ün çağdaşlarının anıları, günlükleri, kendi defterlerinden ve arşivinden notlar, cumhuriyet tarihi ile ilgili kitaplar ya da belirli olayları anlatan öyküler bulunuyor. Bu yapıtlardaki bilgiler halka açıktır ama bir kısmının baskısı tükenmiştir ve bazıları da çok zor bulunur. Bu yaşamöyküsü genelde, yayınlanmış ancak şimdiye dek yeterince araştırılmamış, kıyaslanmamış, karşılaştırılmamış Türkçe kaynaklara dayanmaktadır.

Yararlandığım kitapların arasında İngilizce ya da diğer Avrupa dillerinde olanların sayısının azlığından dolayı Türkçe bilmeyen okurlarımdan özür dilerim. Bunun nedeni Mustafa Kemal'in 1919 yılında Türk milliyetçilik hareketinin başına geçene dek Batı tarafından hemen hemen hiç tanınmamasıydı. Daha sonraları yabancılar onunla resmî görüşmeler yaptılar ama hiç kimse onu yakından tanıyamadı. Atatürk hakkında yazan Batılı uzmanlar, tıpkı benim gibi basılı Türkçe kaynaklara dayanmışlardı; ben ise bu kaynakları ilk elden alıntıladım.

Türkiye'de soyadı kanunu 1934'te çıktığı için, kitapta bu tarihten önce adı geçenlerin soyadlarını parantez içinde belirttim; örneğin Ali Fuat (Cebesoy), Falih Rıfkı (Atay) vs. Atatürk'ten söz ederken ise pek tutarlı davrandığımı söyleyemeyeceğim. Genellikle 1934 yılı öncesinde Mustafa ya da Mustafa Kemal olarak söz ettim ama ancak bu tarihte resmen kabul edilen soyadını da ara sıra kullandım.

Bu kitabı Londra'da yazarken, Ankara'daki sahafların kralı sayılan Sanat Kitabevi'nin sahibi Ahmet Yüksel tarafından benim için

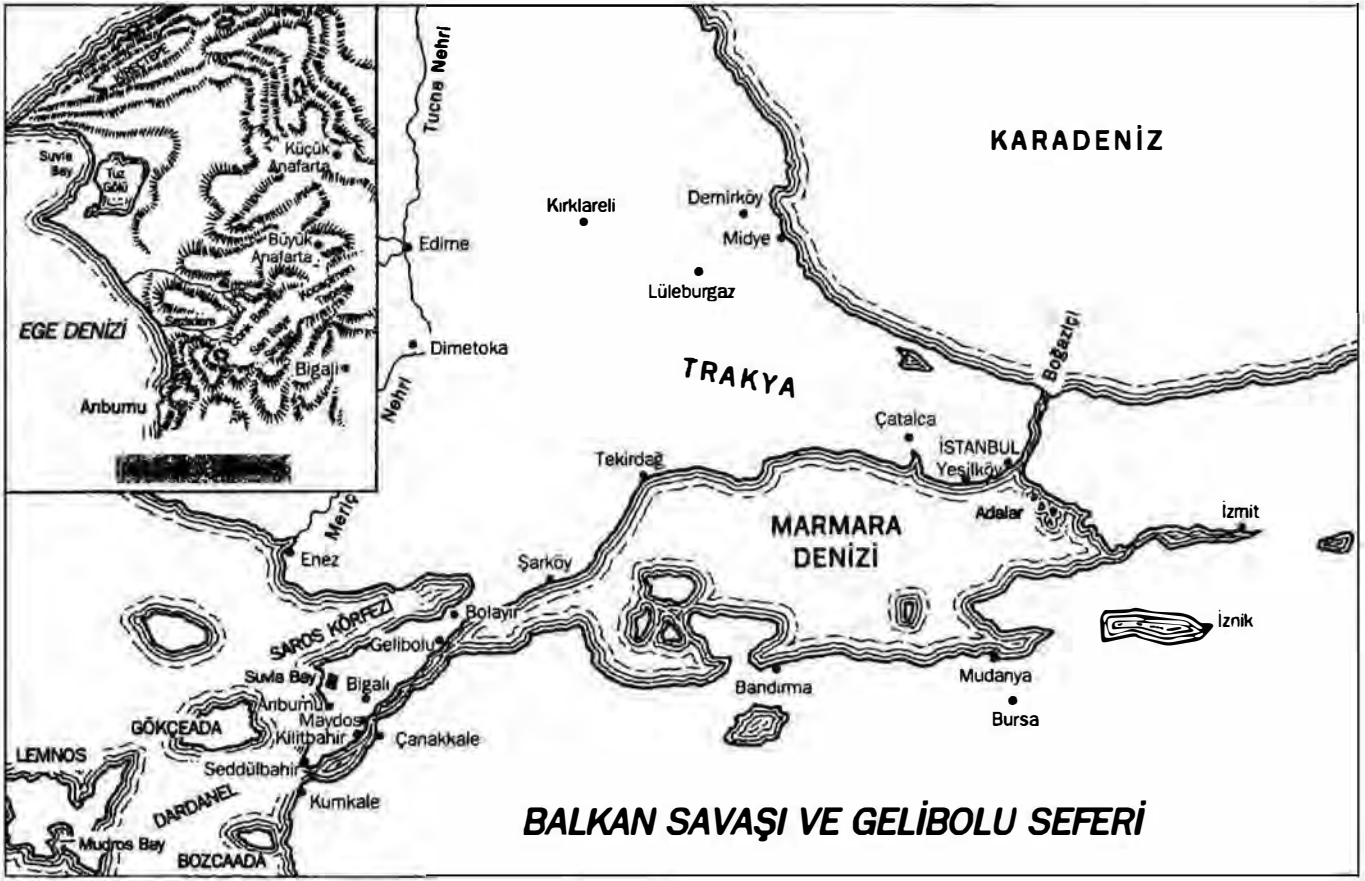
toplanan yapıtlardan yararlandım. Onun yardımı olmadan bu işi başaramazdım. Çalışmalarım ilerledikçe, sıkça yinelediğim Türkiye gezilerinde dostlarımla görüştüm. Aralarında Profesör Sina Akşin, Amerikan basınında bazı ilginç malzemeler bulunduğu konusunda beni uyaran Dr. Şahin Alpay, *The Caucasus* adlı ABD dergisinde çıkan bir makalenin fotokopisini bana ulaştıran Şakir Eczacıbaşı, sürekli olarak Atatürk hakkında Türk basınında çıkanları bana ileten Selim İlkin, babası Atatürk'ün en yakın arkadaşlarından biri olan Altemur Kılıç, Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmış olan fotoğraf albümlerini bana veren, bakanlığın o zamanki müşteşarı Profesör Emre Kongar, Profesör Baskın Oran, büyükbabası Atatürk'ün kişisel dostu olan Büyükelçi Müfit Özdeş, Ankara'daki Atatürk araştırma merkezini yöneten Profesör Azmi Süslü ve Profesör Mete Tuncay'ın da bulunduğu tüm dostlarıma teşekkür ederim. Türkiye'ye yaptığım ziyaretler sırasında gösterdiği konukseverliğinden ve çalışmalarım süresince beni destekleyip öneriler yapmasından dolayı dostum Profesör Metin And'a iki kez şükran borçluyum. Dostlarım Canan ve Peter Reeves'e, kitabın iki bölümünü okuyup yorumladıkları ve gerek İstanbul gerek Bodrum'da gösterdikleri konukseverlik için teşekkür ederim. Genelkurmay Başkanlığı askerî tarih bölümüne (ATASE), İstiklal Savaşının yaşandığı Anadolu'daki savaş meydanlarını rehber eşliğinde gezmemi sağladıkları için minnettarım.

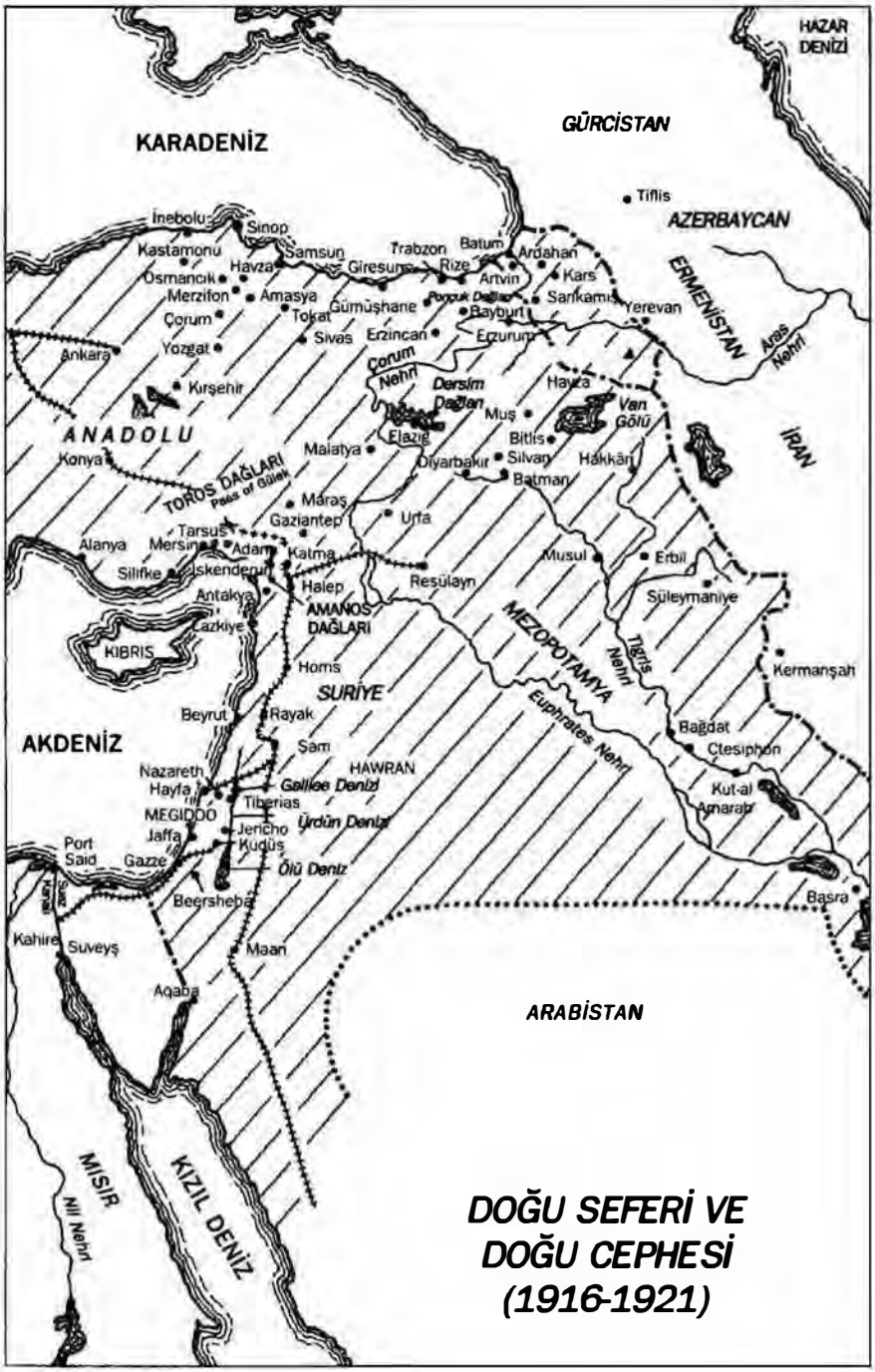
İngiltere'de dostum ve meslektaşım Profesör Clement Dodd ile Dr. William Hale'den yardım ve destek gördüm. Kitabın taslağını okuyup, çok değerli önerilerde bulunan ve en çok gereksinim duyduğum bir anda moralimi yükselten Profesör Geoffrey Lewis'e özellikle şükran duyuyorum. Washington'daki Dr. George Harris'ten son derece yararlı eleştiriler aldım. John Murray yayınevinden yardımsever ve çalışkan editörüm Caroline Knox, uzun süre derdimi çekti. Karın Mary'nin yorumları yazı stilimi geliştirirken, sabrı da çalışmalarıma yardımcı oldu. Hatalarım yalnızca bana aittir ve okurlarımın bana bunları bildirmesini diliyorum.

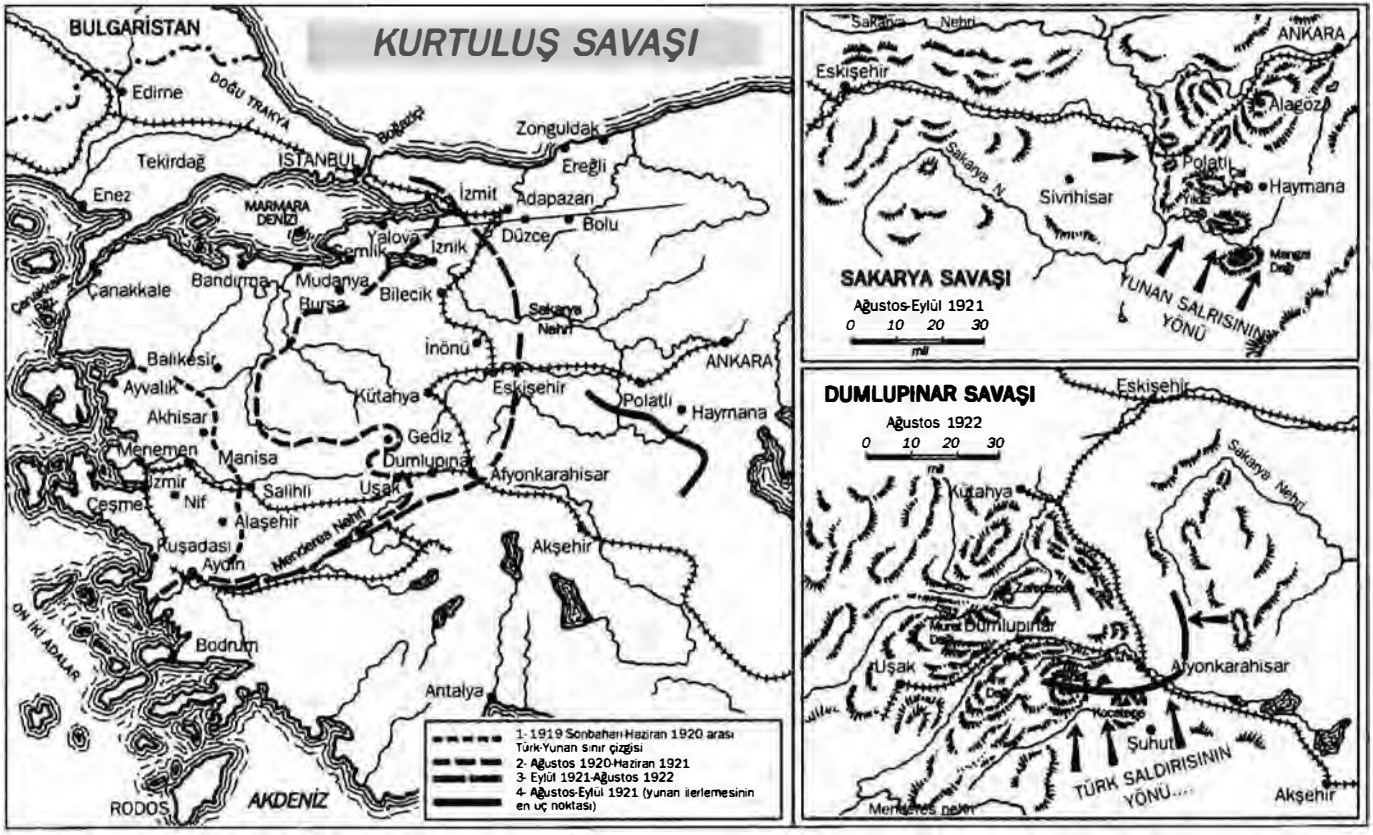
1881'de OSMANLI İMPARATORLUĞU

Dinyeper Nehri
RUSYA
HAZAR DENİZİ
Odessa
KIRIM
GÜRCİSTAN
Tiflis
Bakü
Dobruca
KARADENİZ
AZERBAYCAN
ERMENİSTAN
Batum
Ardahan
Kars
1885'te Bulgaristan'a katıldı.
İstanbul
Samsun
Trabzon
Erzurum
Artvin
Aras Nehri
Erzincan
Malazgirt
Sivas
Van Gölü
Bursa
Diyarbakır
ANADOLU
Musul
İzmir
Adana
Halep
MEZOPOTAMYA
İRAN
Tigris Nehri
Euphrates Nehri
Bağdat
RODOS
KIBRIS
(İngiliz kontrolü 1878 ilhak 1914)
SURİYE
Beyrut
Şam
Basra
BASRA KÖRFEZİ
AKDENİZ
Hayfa
Ürdün Nehri
Jaffa
Kudüs
Alexandria
Beersheba
Kahire
Süveyş
Akabe
HEJAZ
ARABİSTAN
MISIR
Nil Nehri
Medine
KIZIL DENİZ
Mekke

KARADENİZ
Kırklareli
Demirköy
Midye
Lüleburgaz
Tunca Nehri
Edirne
Dimetoka
Nehri
Meriç
EGE DENİZİ
Suvla Bay
Tuz Gölü
Küçük Anafarta
Büyük Anafarta
Kocadere
Sedd-ül-Bahr
Gaba Tepe
Ari Burnu
Bigalı
Anburnu
TRAKYA
Boğaziçi
Çatalca
İSTANBUL
Yeşilköy
Tekirdağ
Adalar
İzmit
MARMARA DENİZİ
Enez
Şarköy
Bolayır
İznik
SAROS KÖRFEZİ
Gelibolu
Suvla Bay
Bigalı
Anburnu
Bandırma
Mudanya
Bursa
GÖKÇEADA
Maydos
Kilitbahir
Çanakkale
LEMNOS
Seddülbahir
Kumkale
DARDANEL
Mudros Bay
BOZCAADA
BALKAN SAVAŞI VE GELİBOLU SEFERİ

DOĞU SEFERİ VE DOĞU CEPHESİ (1916-1921)

KURTULUŞ SAVAŞI
BULGARİSTAN
Edirne
DOĞU TRAKYA
Tekirdağ
İSTANBUL
Boğazı
Zonguldak
Ereğli
Enez
MARMARA DENİZİ
İzmit
Adapazarı
Bolu
Yalova
Düzce
İznik
Çanakkale Boğazı
Çanakkale
Bandırma
Mudanya
Bursa
Bilecik
Sakarya Nehri
İnönü
ANKARA
Balıkesir
Ayvalık
Kütahya
Eskişehir
Polatlı
Hayrmana
Akhisar
Gediz
Menemen
Manisa
Dumlupınar
İzmir
Salihli
Uşak
Afyonkarahisar
Çeşme
Nif
Alaşehir
Menderes Nehri
Kuşadası
Aydın
Akşehir
ON İKİ ADALAR
Bodrum
Antalya
RODOS
AKDENİZ
1-1919 Sonbaharı-Haziran 1920 arası Türk-Yunan sınır çizgisi
2- Ağustos 1920-Haziran 1921
3- Eylül 1921-Ağustos 1922
4- Ağustos-Eylül 1921 (yunan ilerlemesinin en uç noktası)
Sakarya Nehri
ANKARA
Eskişehir
Alagöz
Polatlı
Haymana
Sakarya N.
Sivrihisar
SAKARYA SAVAŞI
Ağustos-Eylül 1921
0 10 20 30
mil
YUNAN SALDIRISININ YÖNÜ
DUMLUPINAR SAVAŞI
Ağustos 1922
0 10 20 30
mil
Eskişehir
Kütahya
Sakarya Nehri
Dumlupınar
Uşak
Afyonkarahisar
Kocaöz
Şuhut
TÜRK SALDIRISININ YÖNÜ....
Akşehir
Menderes nehri

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: NİHAİ SINIRLAR

Giriş

Mustafa Kemal Atatürk, Avrupa uygarlığının *belle époque*-güzel çağında dünyaya geldi. On dokuzuncu yüzyılın son onyıllarında, Avrupa ülkeleri ve okyanus aşırı uzantıları, barışı yaşıyordu ve gücünü, bilgisini, zenginliğini artırmaya koyulmuştu. Fransa 1870 yılında aldığı Almanya yenilgisinin, Amerika ise İç Savaşın izlerini silmişti. Almanya günden güne zenginleşip güçleniyordu. Avusturya-Macaristan özenle yapılandırılmış bir barış sığınağıydı. Rusya 1878 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nu yenilgiye uğrattıktan sonra ekonomik değişimler yaşamaya ve Asya'daki gücünü genişletmeye başlamıştı. Britanya barış, düzen ve ilerlemenin yararlarını imparatorluğun her yanına yaymaktaydı. Batıya kapılarını açan Japonya, endüstriyel ve askerî gücünün temellerini atmak için Batıdan aldığı bilgileri uygulamaya başlamıştı. Avrupalı ve onların giderek artan sayıda Amerikalı kuzenleri olan kamu görevlileri, işadamları, mühendisler, bilim adamları, doktorlar dünya çapında örgütleniyorlar, gelişiyorlar, ticaret, inşaat ve öğretim yapıyorlardı. Avrupa dünyayı yönetiyor ve dönüştürüyordu.. Çabalarının semeresini hem topluyor hem de dağıtıyordu. Ama aynı zamanda kurbanlar da yaratıyordu.

On dokuzuncu yüzyılın sonuyla yirminci yüzyılın başını yalnızca sömürgecilik dönemi olarak tanımlamak yanlış olur. İmparatorluklar tarih boyunca varolmuştur ve gerek kurucuları gerekse yöneticileri doğal olarak güçlerinin, yaşam biçimlerinin, değer yargılarının ve dinlerinin, kısacası uygarlıklarının, yalnızca kendilerine değil, hükmettikleri toplumlara da yararlı olacağına inanmışlardı. Bu inanış çoğu zaman doğruydu.

On dokuzuncu yüzyıldaki yenilik ise aynı uygarlıktan esinlenen birçok imparatorluğun bir rekabet içinde birlikte varoluşuydu. Bu uygarlık Hıristiyanlık dünyasında gelişmişti ama Aydınlanma Çağı

ile Fransız Devriminden sonra bağlı kalınan ilke, din değil rasyonalizm idi. Yerel kökenine karşın rasyonalizm, akıl sahibi yaratıklar olarak tüm insanlara uygun gelebilirdi. Maddi dünyaya egemen olmakta aklın kullanılmasının ortaya çıkardığı yararlar yadsınamaz ama insan ilişkileri konusuna gelince, elde edilen sonuçlar biraz karışıktı. Mantığın kullanılması geleneksel sosyal ve politik düzenlemeleri geliştirebilirdi, ama rasyonalist politikaların, ideolojilerin ve kuramların izlenmesi, varolan toplumlar arasında yeni farklılıklar ve yeni gerginlikler yaratıyordu.

Aynı zamanda eski bölünmeler de yeni isimler altında varlığını sürüyordu. Geleneksel Hıristiyanlık kavramına bağlı olanlar dinsizlerle savaşmıştı, onların soyundan gelen aydın rasyonalistler ise cahil fanatiklerle uğraşmak zorunda kaldıklarına inanıyorlardı. Bir zamanlar Hıristiyanlığa karşı çıkan Müslümanlar dinsiz sayılırdı. Şimdi ise rasyonel aydınlanmayı reddettikleri için fanatik olarak görülüyorlardı. Misyonerler dinsizleri kendi dinlerine katmak için çaba göstermişlerdi. Aynı biçimde aydın Avrupalı düşünürler, öğretmenler ve yöneticiler, fanatiklere mantık yolunu göstermeye ve seçtikleri yolu düzeltmelerini sağlamaya çalışıyorlardı.

Bazı toplumların diğerlerinden daha kötü durumda olması, bazılarının aydınlanmayı kabul ederken, bir kısmının karşı koyması, kendilerini akılcı sayan düşünürlerin, insanoğlunun eşit olmayan yeteneklere sahip ırklara bölündüğünü sanmalarına yol açıyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonunda bu eşitsizlik, Charles Darwin'in türlerin kökeni üzerindeki çalışmalarında saptadığı ilkeler toplumlara uygulanarak açıklanabilir ve haklı gösterilebilirdi. Sosyal Darwinciler, hayvanlar için türler ne anlama geliyorsa, insanlar için de ırkların aynı anlama geldiğine inanıyorlardı. Irksal farklılıkların yalnızca siyahlar ve beyazlar, Avrupalılar ve Asyalılar arasında değil, Germenler, Latinler ve Slavlar arasında da varolduğu düşünülüyordu.

Rasyonalistler ırkları uluslara bölerek eski bir bölünme sistemini pekiştirdiler. Yöresel olarak birbirine bağlı ve komşularından gerek dilleri gerekse tarihten gelen soylarıyla ayrılan, başarıya ulaşmış Avrupa halkları kendilerini belirgin uluslar olarak görmeye ve bunun sonucunda da, ulusları siyasal örgütlenmenin doğal birimleri olarak düşünmeye başladılar.

Fransız Devrimi yazarlarının kendi halklarını 'büyük ulus' olarak görmesi hiç de şaşırtıcı değildir, çünkü mantık onların arasında gelişmişti ve evrensel boyutlarda uygulanabilecek insan hakları beyannamesi yine onlar tarafından yayınlanmıştı. Komşularının da gitgide genişleyen halkalar halinde onları taklit etmeye çalışmalarında şaşılacak bir yan yoktur. Gerçi evrensel insan haklarından filizlenen ve mantıkla desteklenen milliyetçilik fikirlerinin ve bunun sonucunda ortaya çıkan ulus ve devletin çakışması inancının gelişimini izlemek olasıdır ama yine de insanların kardeşliği ile milliyetçili-

ğin kuramsal olarak bile birbirine uymadığı da bir gerçektir. Uygulamada Fransız Devrimiyle ortaya çıkan milliyetçilik ideolojisi varolan devletleri ve toplumları bölmeye başladı. Milyonlarca insanın kurban edilmesine yol açıp, büyük acılar yarattı, maddi kayıplara yol açtı hatta, milliyetçi güç ve toprak sahipliği çekişmelerinde kazananların bile yaşamlarını yoksullaştırdı. Kaybedenlerin akıbetleri ise çok daha acıklıydı.

Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik kavramları, pratikte çok-uluslu imparatorlukların yaslandığı hiyerarşileri bozmakla birlikte, mantıksal açıdan bu imparatorlukların varlığıyla bağdaşmaz değildi. Ama Fransız Devriminin ülküleriyle birlikte yayılan milliyetçilik bunları yok etti. Eski toplumsal, dinsel, mezhepsel ve kabilesel farklılıklara yeni amaçlar katarak, onlara bir de rasyonel açıklamalar getirdi. Hem ideolojiler hem de gözlemler saldırganlığı haklı gösterecek mantığı yarattı. Ulusal topluluklar yeni rasyonel Avrupa uygarlığına çeşitli düzeylerde ulaşabilmişlerdi ve bu eşitsizlik hem içerdeki hem de dışardaki performanslarına yansıyordu. Böylece, tıpkı ırklar gibi ulusal toplulukların da uygarlığa erişme yeteneklerinin ve mantıksız fanatikliğe eğilimlerinin, yalnızca edimsel olarak değil, doğal yapılarına uyumlu olarak da farklılık gösterdiği düşüncesi ortaya atıldı. Bireyler gibi uluslar da yalnızca gelişmiş ve geri kalmış, eğitimli ve cahil değil, layık olan ve olmayan, zengin ve yoksul olarak gruplara ayrılabilirlerdi. Yenilgiye uğrayanlar bu ayrımlara razı olmadıkları takdirde, içine itildikleri gruba ait olmadıklarını ancak evrensel Avrupa uygarlığını elde ederek güçlenmekle kanıtlayabilirlerdi. Uygarlık başarının önkoşuluydu. Aynı zamanda ulusal mücadelede başarı da uygarlığın kanıtıydı.

Irksal, bölgesel, etnik ve ulusal klişeler insanların ifadelerinde hep vardı. Belirli toplulukların yaşam biçimleri arasındaki farklılıkları göstermek için herkesin anlayacağı işaretler olarak kullanılıyordu. Rasyonalizm, ırksal ya da ulusal klişelerin kullanımını azaltmadı ancak yeni biçimlerde açıkladı. Ortaçağ Arap coğrafyacıları, Slavların ve diğer kuzey ülke insanlarının yapılarında kırmızı safra daha fazla olduğundan huysuz olduklarını söylemişlerdi ve rasyonalistler yaradılış kuramları yerine uygarlık kavramlarını yeğlediler. 1881 yılında Vikont de la Jonquière, "Osmanlı halkı uygarlığa başka herhangi bir ulustan daha fazla karşı çıkmıyor. Onlarda bulunan dürüstlük ve namusu imparatorluğun diğer ırklarında aramak beyhude. Saplanıp kaldığı cehalet, kanlı kanıtları öylesine çok olan fanatiklik, bunların hepsi onun kaderini elinde tutanlara yüklenmelidir," demişti.[1]

Mustafa Kemal 1880/1881 yılında Selanik'te dünyaya geldiğinde, dünyaya hâkim bir bölgede hâkim olan fikirler bunlardı.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda Osmanlı devleti 600 yıldan fazla bir süredir yaşıyor ve artık yaşını belli ediyordu. Devletin tarihi,

1281 yılında Türkmen soyundan gelen Osman Beyin Küçük Asya'nın kuzeybatısındaki bir beyliği miras olarak alıp onu, komşu Bizans topraklarının pahasına genişletmeye başlamasına kadar gider. Osman Beyin sınırlarının doğusunda, Küçük Asya'nın orta yaylaları 1071 yılında Malazgirt savaşında Bizanslıları yenilgiye uğratan Selçuk Türklerinin elindeydi. Ellerine geçirdikleri topraklara önceleri Rum/Romalı adını verdiler ve daha sonra Rumeli adı Osmanlıların Avrupa'da fethettikleri yerlere verilip, Küçük Asya için Yunancada doğu anlamına gelen *Anatole* sözcüğünden türetilen Anadolu adı kullanılmaya başlandı. Avrupalılar daha basit bir isim buldular ve 12. yüzyılın sonlarında Türkler tarafından fethedilen topraklara Türkiye adını verdiler ve sözcük ilk kez İtalyancada *Turchia* olarak kullanıldı.[2] Bu isim 14. yüzyılda Avrupa'ya açılıp topraklarını batıya doğru sürekli genişleten Osman Beyin ardılları tarafından yaygınlaştırıldı. Ama ne ülkelerine Türkiye ne de kendilerine Türk dediler. Osmanlılar kendilerini darü'l-İslam, yani İslam ülkesini yöneten Müslümanlar olarak gördüler ve bu topraklarda kurdukları 'devlet'e, bürokratik kullanımda Devlet-i Aliyye [Yüce Devlet] ya da Memalik-i Mahrusa [Tanrı'nın koruduğu memleketler] adını verdiler.

Osmanlı devletinin kuruluş ilkelerinde Müslümanlık, hanedanlık ve ortaçağ yapısı vardı. Devlet, şeriat denilen İslam hukuku, kanun adı verilen hükümdar buyrukları ve örf denilen geleneklerle yönetiliyor ve bazen günlük gereksinimleri karşılamak için bunlar mantık dışına kadar genişletiliyordu. Bu yasalar gereğince Müslüman olmayanlar İslam kanunlarını kabul ettikleri takdirde korunuyorlar ve topluluk yaşamlarını sürdürebiliyorlardı. En önemli üç gayrımüslim cemaat ise Rum ya da Doğu Ortodoks Hıristiyanları, Ermeni Gregoryen (Monophysite-Hz. İsa'nın hem tanrı hem insan olarak tek bir tabiatı olduğuna inanan) Hıristiyanlar ve Yahudiler idi. Bu topluluklara o tarihlerde verilen 'millet' adı daha sonraları laik ulusu belirtecekti. Gerçi kapsamı zamanla değişti ama, millet sisteminde toplulukların kendini yönetme biçimi Osmanlılara çok-etnik gruplu ve çok-kültürlü bir nitelik kazandırdı. Bu durum, genelde Hıristiyanların etkisi altındaki Avrupa'da görülmüyordu. Gayrımüslimler Osmanlı devletinde bazı sınırlamalarla karşılaştılar ama yine de, yaşamlarını istedikleri biçimde sürdürüp başarılı olabildiler. Bu olanak son zamanlara kadar, Hıristiyanların ele geçirdikleri topraklarda yaşayan Müslümanlara verilmiyordu ve aynı toprakları paylaşan Yahudilerin de pek fazla yararlandığı söylenemez.

Gayrımüslim milletler, karmaşık bir devlet yapısının yalnızca bir parçasıydı. Herkesin bir sahibi vardı ve bu kişi emri altındakilerin davranışlarından sorumluydu. Küçük piramidler bir araya gelip en tepesinde sultanın bulunduğu büyük Osmanlı devleti piramidini oluşturuyordu. Sultanın hâkimiyeti mutlaktı; ama görevi hiç değişmeyen dini kanunlar altında, devletin kurucu unsurları arasında

kusursuz bir denge diye tanımlanan 'iyilikleri buyurmak ve kötülükleri yasaklamak' ve adaleti sağlamaktı.

Osmanlı devletinin neredeyse tüm tarihi boyunca resmî ideolojisi dine dayalıydı. Verdiği mesaj çok açıktı: Peygamberi ve onun kanununu izlersen her şey yolunda gider. Gerçi devletin yönetilmesi daha dünyevi idi ama resmî din ideolojisi, ülkenin Müslüman yöneticilerinin beyin yapısını etkiliyordu. Osmanlı gücünün genişlemesi sırasında bildikleri gerçeklerin ne denli değerli olduğu ortaya çıktığından, bu dine inanmayanlara ancak teknik konularda bilgi almak için başvuruyorlardı. Üstelik bunu yaparken de amaçlarını gizlemek zorundaydılar. Sonuçta devletin resmî ideolojisi yeniliklerin karşısına dikilen bir engeldi.

Tutuculuk yalnızca hükümet etme kuramlarıyla sınırlı değildi. Hipokrat tıbbı, Batlamyus'un astronomi ve coğrafya bilgileri ve diğer Ortaçağ bilimleri, batı Avrupa'da çoktan rafa kaldırılmış olduğu halde Osmanlı devletinde çok uzun süre varlığını sürdürdü. Müslümanlığı savunanlar, İslamın insan mantığına aykırı olmadığını her zaman öne sürdüler. Ayrıca özellikle çağımızda İslamın en mantıklı din olduğunu da ısrarla belirttiler. Yine de resmî Osmanlı İslamı, aklın üstünlüğüne dayalı yeni öğretilerin yayılmasını geciktirdi ama durduramadı.

Osmanlılar Avrupa'dan alınan askerî teknolojiyi kullanmakta tez davrandılar ama ordu dışında Avrupa kaynaklı fikirlerin ve yöntemlerin kabul edilmesi çok yavaş oldu. Bağlı bulunduğu Üniteryanizm mezhebinden İslama dönen Transilvanyalı bir Macar olan İbrahim Müteferrika Arap harflerini kullanan ilk matbaayı İstanbul'da ancak 1727 yılında açtı. Birkaç yıl sonra kapatıldı ve matbaanın çok daha sonra yeniden getirilmesi gerekecekti.

Bazen üretim değişiklikleri hızla yayıldı, patates, mısır ve tütün ekimi Osmanlı topraklarının büyük bir kısmında yapılmaya başlandı. Ama aralarında ordunun da bulunduğu sosyal kurumlar 19. yüzyıla kadar eski yöntemlere göre oluşturuldu. Yöneten zihniyet gerçi günlük olaylarda pragmatikti ama göndermeleri daima Ortaçağa dönüktü. Günümüzde Türk düşünürlerinin söylemekten hoşlandığı gibi, Türkiye Rönesansı yaşamadı.

1529 ve 1683 yıllarında Osmanlı orduları Viyana'yı kuşattı; 1878'de Rus askerleri Osmanlı başkenti İstanbul'un çevresini sardı. Yeni öğretiler Rusya'nın, askerî, politik ve ekonomik gücünü geliştirip onu Osmanlı devletinin en önemli düşmanı durumuna getirmişti. Romanov çarları batı Avrupa tekniklerini kullanarak önce tarımdan sonra da üretim endüstrisinden elde ettikleri servetlerle kara ordularını ve donanmalarını, çağdaşlaştırmış ve 18. yüzyıldan başlayarak, Osmanlı devletinin tüm kaynaklarıyla arasında gitgide genişleyen bir fark yaratmıştı. On sekizinci yüzyılda Osmanlı yöneticileri reformlar yapılmasını isteyen lâyihalar hazırlanmışlardı ama

Ruslar Karadeniz kıyılarına doğru inince hiçbir şey yapılamamıştı. Fransız Devriminin yaşandığı 1789 yılında tahta çıkan yenilikçi padişah III. Selim, yeni bir ordu modeli yaratmak için Nizam-ı Cedid adıyla bilinen bir dizi düzenlemeyi uygulamaya koydu. Fransızları örnek alan III. Selim, özellikle dominyonların güvenliği konusunda endişeliydi ve Napoleon 1798'de Fransa Cumhuriyeti adına Mısır'ı işgal edince, korkusunun haklı olduğu anlaşıldı.

Osmanlıların Fransızlarla bağlantısı çok eski tarihlere dayanıyordu. 1541 yılında Kanuni Sultan Süleyman ile Fransa kralı I. François arasında Habsburg imparatoru V. Karl'a karşı bir ittifak anlaşması yapılmıştı. Bu anlaşma Fransız tüccarlarına ve Osmanlı topraklarında yaşayan diğer Fransızlara kapitülasyonlar adıyla bilinen bazı ayrıcalıklar tanınması bu anlaşmanın bir parçasıydı. Daha sonraları bu ayrıcalıklar diğer Avrupa ülkelerine de tanındı ve Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Avrupalılar yerel yargının dışında bırakıldılar. Osmanlılar, başlangıçta ticaret hacmini genişletmek için verilmiş olan haklardan daha sonraları pişman oldular ama Avrupalılar geri kalmış bir Asya ülkesinin keyfî hareketlerine karşı kendilerini savunmak için bu konuda ısrarcı oldular.

III. Selim tahttan indirildi ve Yeniçeriler tarafından başlatılan bir ayaklanma sırasında öldürüldü. Sultanın kul askerlerinden oluşan Yeniçeriler zamanla asi bir muhafız kıtasına dönüşen. Taşranın ileri gelenleri bu boşluğu doldurmaya çalıştı ama 1826'da Yeniçeri ocağını lağveden ve katleden II. Mahmut onları önleyip, ardılları tarafından sürdürülen bir dizi batılılaştırma reformu başlattı. Tanzimat adıyla bilinen reformlar 1876 yılında II. Abdülhamit'in tahta çıkışının hemen sonrasında Osmanlıların ilk anayasasının hazırlanmasıyla zirveye ulaştı. Gerçi padişah on beş ay içinde meclisi süresiz olarak kapatmıştı ama, sürdürdüğü despot rejime karşın eğitim, ulaşım ve yönetim alanlarındaki modernleşme süreci devam etti.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda Osmanlı devleti Avrupa modelinden alınma bir askerî ve mülki idare mekanizması geliştirmişti. Yeniçeriler, feodal yöneticiler, ulemalar, loncalar, taşra eşrafı gibi geleneksel grupların elindeki güç, tümüyle Avrupa stili bir bürokrasiye devredildi. İlk demiryollarının yapımı ve etkili bir telgraf şebekesinin kurulması, bürokrasinin ve sultanın ve vezirlerinin emirlerinin eskiyle kıyaslanmayacak bir yetkinlikle yerine getirmesini olanaklı kıldı. Osmanlı devleti her zaman tüm dünyayla ticareti sürdürmüştü. On dokuzuncu yüzyılın sonunda ise daha iyi ulaşım araçları, daha düşük gümrük tarifeleri ve yabancı yatırımlar sayesinde dünya ticaret sistemiyle bütünlendi.

Böylece Osmanlı devleti yüzeysel de olsa batıdaki ve kuzeydeki komşuları olan Avusturya-Macaristan ve Rus İmparatorluklarına benzemeye başladı. Tıpkı onlar gibi etnik çeşitliliği çoktu, başta bir hanedan vardı ve bürokratik olarak yönetiliyordu. Yine onlar gibi,

kötü yönetimden ziyade, sınırları içinde yaşayan çeşitli toplumların sadakatini kazanmış ayrılıkçıların ve yabancı düşmanların arasındaki karşılıklı etkileşmenin tehdidi altındaydı. Yine de aralarında bir fark vardı. Avusturya-Macaristan ve bir dereceye kadar da Rus yöneticilerin içinde yaşadığı ulusal topluluklar da, yöneticiler kadar yeni öğretilerle eğitilmişlerdi. Buna karşılık Osmanlı devletinde yöneticiler aydınlanmıştı, ama Müslüman çoğunluk, reformların yapılmasına karşın cehaletten kurtulamayarak çağdaşlık öncesi dönemin alışkanlıklarını sürdürüyordu. Müslüman reformcuların görüşlerinin ve buyruğu altındaki toplulukların milliyetçi kışkırtıcılarının iddialarının aksine, Osmanlı devleti, Müslüman topluluk kadar zamanın gerisinde değildi.

Osmanlı devleti varolduğu sürece çoklu-etnik karakter yapısını sürdürdü. Osmanlı uygarlığı farklı dilleri konuşan, farklı dinlere mensup toplulukların kendi kimliklerini koruyarak bir arada yaşamasıyla oluşmuştu. Gayrımüslim topluluklar ikinci derecedeki statülerinden her zaman memnun değildiler. Özellikle Balkanlar'da, toprak sahiplerinin çoğu Müslüman olduğundan, tarım arazileri konusundaki anlaşmazlıkların kapsamında etnik unsurlar bulunuyordu. Hıristiyan tüccarlar ve esnaflar ise servetleriyle doğru orantılı bir politik statü sahibi olamamanın üzüntüsü içindeydiler. Çoğu zaman dinsel dayanışma Osmanlılara sadakati aşıyor ve Osmanlı Hıristiyanları kendilerini korumaları için Avrupa Hıristiyanlarına yanaşıyor ve bazen savaşlarda onların tarafında yer alıyorlardı. Aynı zamanda Müslüman Kürtler, Araplar ve özerkliklerini pekiştirmek isteyen yerel Osmanlı yöneticiler de, sultanın düşmanlarının tahriklerine açıktılar.

İmparatorluğun sınırları içinde Müslüman ve gayrımüslim nüfusun oranı değişiyordu. Yine de bazı coğrafi ve mesleki kayıplar vardı. Slav, Ulah (Romen) ve Arnavut Hıristiyanlar, Balkan yarımadasının iç bölgesindeki köylü nüfusunun çoğunluğunu oluşturuyordu. Yunanlı/Rumlar çoğunlukla sahillere yerleşmişken yalnızca Karamanlı adıyla bilinen Türkçe-konuşan Rum Ortodokslar Anadolu'nun ortasına yerleşmişlerdi. Ticaretle uğraşan Rumlara ise kentlerin çoğunda rastlanıyordu.

Bizans İmparatorluğunun son dönemlerine kadar doğu Anadolu yaylalarında yaşayan Ermeniler bu bölgeden dağılmaya başlamışlardı. Osmanlıların yönetimi altında Anadolu'nun esnaf ve zanaatkâr nüfusunun çoğunluğunu oluşturdular. Mimarlık, seramik ve tekstil üretimi gibi uğraş alanlarında dünya uygarlığına kalıcı bir katkı bırakan Osmanlı devleti, geniş ölçüde Ermeni zanaatkârlara dayanmaktaydı. Ermeni tüccarlar genelinde Anadolu'da etkiliydiler ve Asya ülkeleriyle karadan ticaret yapıyorlardı.

Anadolu'nun ve Balkanlar'ın ticaret kentlerinin çoğunda Yahudi

toplulukları vardı. Yahudi topluluklarının kendini-yönetme geleneklerine aykırı olarak, Osmanlı hükümetinin imparatorlukta yaşayan tüm Yahudilerin başı saydığı hahambaşının yaşadığı İstanbul'da, ayrıca İzmir ve Selanik'te önemli Yahudi cemaatleri vardı. Arapça konuşulan bölgelerinde dışında kalan Yahudiler soylarının, Katolik Krallar tarafından İspanya ve Portekiz'den sürgün edilen ve Osmanlıların kucak açtığı göçmenlerden geldiğini söylüyorlardı. Yahudi topluluğu Osmanlıların yükselme döneminde zenginleşti ama yerel Hıristiyanlar Avrupa ile yapılan ticareti denetim altına alınca gerilediler. Ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında genelde Fransa'dan yayılan yeni öğretiler Yahudi toplumunu güçlendirince, giderek artan ölçüde sadakatsizliklerinden kuşku duyulan Hıristiyan rakiplerinin yerini almaya başladılar.

Farklı dinlere mensup toplulukların ne dereceye kadar karıştığı zamana ve bölgeye göre değişiyordu ama genellikle çalışma yaşamında bir araya gelirlerken, ayrı mahalleler ya da köylerde yaşıyorlardı. Şeriat yasaları Müslüman erkeklerin Hıristiyan ya da Yahudi kadınlarla evlenmesine izin verirken gayrımüslimlerin Müslüman kadınlarla evlenmesini yasaklıyordu. İslam dinini seçenlere kucak açılıyordu ve kuramsal olarak din değiştirmeye zorlamak yoktu, uygulamada da enderdi. Yine de Osmanlıların genişleme döneminde binlerce insan İslam dinini seçti. Bunlar genelde Hıristiyan yönetim altındaki topraklarda dışlanmış olarak yaşayan gruplara mensuptu. Balkanlar'da, Müslümanların çoğu din değiştiren Slav ve Arnavutların soyundan geliyordu. Yahudiler arasında ise on yedinci yüzyılda Sabetay Sevi'nin mesihlik hareketinin başarısız olmasından sonra dinlerini değiştirenlerin sayısı oldukça yüksekti. Yakın zamana kadar gerek Sabetay Sevi'nin taraftarları gerekse Yahudilikten İslama dönenler Müslüman toplum içinde ayrı bir kimlik kazanarak dönmeler ya da Selanikliler olarak tanındılar.

Bir genelleme yaparsak Müslümanların devlet tarafından asker ya da sivil görevli olarak işe alındıklarını söyleyebiliriz. Bunun dışında kalanlar ise toprak sahibi ve köylüydü. Gayrımüslimler ise köylü nüfusunun bir bölümünü oluşturduğu gibi tüccar, esnaf ve zanaatkâr sınıflarının hemen hementümünü doldurmuştu. Osmanlı Hıristiyanları din açısından batı Avrupa'ya daha yakın olduklarından, yeni öğretileri Müslüman komşularından çok daha önce öğrenebildiler.

Osmanlı hukuku ve uygulamaları insanları dinlerine göre sınıflandırıyor ve bu nedenle Müslümanlar tek bir topluluk olarak kabul ediliyorlardı. Yine de bu topluluk kendi içinde dil ve yaşam biçimine bağlı olarak bölünüyordu. Balkanlar'daki Müslümanlar Arnavutça, Sırp-Hırvatça, Bulgarca, Yunanca ve Türkçe, Anadolu'da ise Türkçe, Kürtçe, Arapça ve Kafkas dillerini konuşuyorlardı. Devletin resmî dili olarak Türkçe, Arapça ve Farsçanın karışımından oluşan Osmanlı Türkçesi kullanılıyordu. Sosyal açıdan da kent ve taşra,

yerleşik ve göçer topluluklar arasında önemli farklılıklar vardı. Devlet kentlere dayalıydı. Böylelikle kentli Araplar devletin bir parçası sayılırken, göçer Bedeviler ve Kürtler dışında kalıyordu.

Etnik ayrımcılık 19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı devletinin bütünlüğüne karşı bir tehdit oluşturmadı. Ayrımcılık tehdidinin kökleri hem içerde hem de dışardaydı. Hoşnutsuzluk yerel olarak ortaya çıkarken, milliyetçilik ideolojisi Avrupa'dan geliyordu. Avrupa'nın yerel ayaklanmalara müdahalesi sonucunda genellikle Rusların başlattığı savaşlar yaşanıyordu. 1878 yılına gelindiğinde, Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsız devletler olarak ayrılmıştı. Bulgaristan tam bağımsızlığını kazanmadan önce özerkliğini elde etmişti; Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun, Kıbrıs ise İngiltere'nin yönetimi altına girmişti.

Avrupa kıtasında Osmanlıların elinde kalan topraklar Adriyatik kıyılarından Türk boğazlarına kadar geniş bir şerit halinde uzanıyor, Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'yı kapsıyordu. Asya'da ise 1878 yılında Ruslara terk edilen kuzeydoğu köşesi dışında Anadolu ile Arap toprakları elde kalmıştı. Mısır kuramsal olarak Osmanlı yönetimi altındaydı ama 19. yüzyılın başında Mehmet Ali hanedanı kurulunca padişahların etkisi kalmamıştı. Yine de Trablusgarp ve Bingazi'den oluşan Libya, doğrudan ya da yerel aşiret reisleri aracılığıyla Osmanlılar tarafından yönetilmekteydi.

1893 yılında, Libya ve sultanın etkin yönetimi altında bulunmayan topraklar hariç tutularak yapılan sayımda ülkenin toplam nüfusu 17 milyon olarak bildirilmişti.[3] Bu rakam gerçeğin kesinlikle altındaydı, çünkü vergi vermek ya da askere alınmak korkusuyla sayım memurlarından kaçanların sayısı çok yüksekti. Daha da önemlisi yerel gelenekler kadınların çoğunun sayılmasını önlemişti. Yine de Atatürk'ün doğduğu yıllarda ülkenin nüfusu ve kapsadığı farklı dinsel topluluklar hakkında bize biraz olsun bilgi vermeye yetiyor. Toplam 17 milyon nüfusun 12,5 milyonu Müslüman olarak gösterilmişti. Geri kalanların dağılımı 2 milyonun biraz üstünde olan Rum, bir milyona yakın Bulgar, bir milyondan biraz fazla Gregoryen, 150.000 Katolik, 37.000 Protestan Ermeni, 180.000 Yahudi ve yaklaşık 240.000 yabancı olarak gösterilmişti. Yabancı olarak kaydedilenlerin çoğu, başka ülkelerin pasaportlarını taşıyan yerel halktı.

Avrupa kıtasında ise, İstanbul ve çevresiyle Ege adaları dışındaki bölgelerdeki sayım sonuçları toplam 3.1 milyon insandan 1.4 milyonunun Müslüman olduğunu gösteriyordu. Müslüman halkın büyük çoğunluğu Asya'da yaşıyordu. Gerçi resmî istatistikler halkın anadillerini açıklamamıştı, ama Türkçe konuşanların çoğunluğunun Anadolu'da yaşadığı biliniyordu. Selçuklu Türklerinin ele geçirdiği ilk Bizans toprakları olan Anadolu, Osmanlıların dönemi sona ermeye başlarken hâlâ Türklerin anavatanıydı.

Ülkeyi yöneten Müslüman topluluk 19. yüzyılın sonunda endişelere kapılmıştı. Osmanlı imparatorluğu 200 yıldır gerileme dönemi yaşıyordu. Herhangi bir bölge yitirildiği zaman Müslüman göçmenler geri kalan topraklara akın ediyorlardı. Balkanlar'da ilk toplu göç, 1821 yılındaki Yunan isyanından ve 1830 yılında Avrupa'nın koruması altında Yunanistan Krallığının kurulmasının ardından yaşandı. 1877-78 yıllarında yaşanan Türk-Rus savaşı sırasında ve sonrasında görülen göçmen akını ise öncekilerin kat kat üstündeydi. İsmi dışında her türlü bağımsızlığı kazanmış olan Bulgaristan'dan Müslümanlar kitleler halinde göç etti. Savaşa katılmadığı halde Avrupalı büyük güçlerin, savaşa katılanların elde ettiği kazançlara karşılık tazminat hak ettiğine inandığı Yunanistan'a terk edilen Tesalya bölgesinden de göçmenler geldi.

Güneye doğru ilerleyen Rusların işgal ettikleri topraklardaki Müslümanlar da farklı bölgelere kaçtılar. Gerçi bu toprakların üzerinde Osmanlıların hâkimiyeti çok kısa sürmüştü ama yöre halkı Osmanlı devletini koruyucu olarak görüyordu. Önce Kırım ve çevresindeki steplerde Türkçe konuşan Tatarlar, ardından batı Kafkasya'da yaşayan Çerkezler ile Abhazların büyük çoğunluğu, kuzey yamaçlarda yerleşik Çeçenler, Lezgiler, doğu yamaçlardan Dağıstanlılar ve Transkafkasya bölgesinden Müslüman Gürcüler imparatorluğun geriye kalan bölgelerine akın ettiler.

Mustafa Kemal Atatürk'ten birkaç yıl sonra Edirne'nin dışındaki göçmen yerleşim bölgesinde doğan yazar Şevket Süreyya Aydemir otobiyografisinde şöyle yazıyor:

> Doğuşum 1897 Türk-Yunan harbi sırasına rastlamış. Zaten o yıllar hiç de sükun yılları değildi. O yıllar kanlı, muammalı bir asra gebeydi... Bizim mahallemiz bir göçmen mahallesiydi. Kırım'dan, Dobruca'dan, Tuna kıyılarından, zaman zaman harpler, katliamlar içinden kopup gelen göçmen sellerinin artıkları, yüz elli, iki yüz yıldan beri hemen daima yenilen ordular, daima gerileyen sınırlarla beraber adım adım çekilerek buralara kadar sürülmüşlerdi... Bizim göçmen mahallemizin her biri bir başka yerden göçüp gelen her ailesinin, konup göçtüğü yerlere ait ayrı bir hikâyesi vardı. Sınırların ötesinden sızan yeni göçmenlerle mahallenin halkı gün geçtikce artardı. Bu yeni gelenler yuvalarını, topraklarını doğdukları yerlerde bıraktıktan sonra, zahire, kap kaçak, yorgan döşek namına ne alabilirlerse iri öküzlerin çektiği ağır arabalara atarlar, yollara dökülürlerdi. Kadınlarla çocuklar bu yüklerin üstüne bindirilirdi... Bu perişan kafileler, eski istila ordularının Balkanlar'da, Tuna'da ve daha ötede yerleşip, köy, şehir, kale kuran eski fatihlerin geri dönen artıklarıydı.[4]

Her tarafta Müslümanlar arasında 'devlet elden gidiyor' ya da Fransız Devriminin terminolojisine uygun olarak 'vatan elden gidiyor' çığlıkları yükseliyordu. Herkes 'Devlet nasıl kurtulabilir ?' sorusunu soruyordu kendine. Ne var ki, Osmanlı reformcuları topraklarını koruma altına almak için Avrupa yöntemlerini uygulamaya kalkışınca da, tutucu Müslümanlar bu kez geleneksel dinlerinin tehdit altında olduğuna inanıp 'din elden gidiyor' diye bağırıyorlardı.

Müslümanların kapıldığı güvensizlik duygusunun en güçlü olduğu yer Makedonya idi. Bölgenin en önemli kenti Selanik ile güneyindeki Halkidikya yarımadası dışında kalan topraklar, zafer kazanan Rus ordusunun baskısıyla 1878 yılında imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile Bulgaristan'a terk edilmişti. Birkaç ay sonra Rusya'nın böylesine güç kazanmasını istemeyen İngiltere'nin ısrarıyla, Makedonya Berlin Antlaşması uyarınca tekrar Osmanlılara bırakıldı ama yörede yaşayan Müslümanlar bu durumun geçici olduğu duygusuna kapıldılar. Makedonya'da ortaya çıkan gerilla eylemleri bu duygunun doğru olduğunu gösteriyordu. 1893'te kurulan Makedonya İç Devrimci Örgütü (IMRO), taraftarlarını Slavca konuşan Doğu Ortodoks kilisesine bağlı, şikâyetleri biraz etnik biraz da tarımsal nedenlere dayalı Makedonlar arasında buluyordu. Örgütün sloganı 'Makedonya Makedonyalılarındır" biçimindeydi, ama ana amacı bir Balkan Federasyonu içinde özerk bir Makedonya yaratmaktı.

Her şeye karşın Makedon kimliği belirsizdi. Bölgede konuşulan Slav dilini Bulgarcadan ayırt etmek zordu ve Bulgar milliyetçileri ayrı bir Makedon kimliğinin varlığını kabul etmeye yanaşmıyorlardı. Yine de Bulgar askerî istihbaratı, Ayastefanos Antlaşması ile söz verilen ve Berlin'de geri alınan Büyük Bulgaristan umudunu gerçekleştirmek için IMRO ile işbirliğine girişti. Bu arada IMRO'yu Bulgar yayılımcılığının bir aracı olarak gören Yunan ve Sırp istihbarat örgütleri bölgedeki haklarını kazanabilmek için kendi gerilla çetelerini kurdular. Çeşitli Hıristiyan milliyetçilerinin birbirleriyle ve Osmanlı hükümetiyle çarpışması yöre halkını korkuya sürüklerken, tüm aktörler gözlerini Avrupa'nın büyük güçlerinin [düvel-i muazzama] davranışlarından ayırmıyordu. Berlin Antlaşmasını uygulatanlar bu büyük güçlerdi ve şimdi de tek tek ya da değişik birleşmeler içinde, geri kalan Osmanlı topraklarında reformların gerçekleştirilmesi için baskı yapıyorlardı. Büyük güçlerin entrikaları ve kararları karşısında özellikle Müslümanlar dehşete düşmüşlerdi. Edirne'deki okul yıllarından Şevket Süreyya Aydemir şöyle söz ediyor:

> Gerçi biz çocukların arasına doğru inildikçe bu düvel-i muazzama denilen kudretin ne olduğu oldukça dumanlanıyordu. Ama anladıklarımız inandığımız şuydu ki, bu düvel-i muazzamanın istediği her şey, bizim Osmanlı devletinin zararınaydı. Zaten bizim Edirne'de bile caddelerden faytonları

içinde geçen düvel-i muazzama konsoloslarıyla, sokaklarda sırmalı elbiseleri içinde dolaşan konsolos kavaslarının [Karadağ kökenli yerel nöbetçiler] bile, halka yüksekten bakan ve bizleri aşağı gören bir halleri vardı.[5]

Müslümanlar devletlerini güçlendirerek ve Hıristiyan komşularının davranışlarını taklit ederek bu tehdite tepki gösterdiler. Aynı yazar şunları anımsıyor:

Oyunlarımızın en başında çetecilik ve komitecilik oyunları gelirdi [Çeteler gerilla örgütleri, çeteciler ise haydut anlamını taşırken, komiteler gizli örgüt ve komiteci ya da komitacılar milliyetçi teröristler oluyorlardı]. Bunun için önce kaptanlar [Yunanca kapetonios'tan], voyvodalar [Slavca askeri önder anlamına] seçilirdi. Bu kelimeler Rum, Bulgar çetecilerinin reislerine verilen isimlerdi. Seçtiğimiz kaptanlar, voyvodalar, çocukların en kuvvetlilerinden, en gözü pek olanlarından ayrılırlardı.. Oyuna katılanlar hemen feslerinin kenarlarını kıvırarak onları güya Rum, Bulgar eşkiyasının kalpaklarına benzetirlerdi... Bellerimize bıçak, tabanca vazifesini görecek çubuklar, tahta parçaları takardık. Ceplerimize, kuşaklarımıza bomba yerine taşlar doldururduk.[6]

Önceleri İtalyan *carbonari*'ler, ardından anarşistler tarafından sergilenen Avrupa'nın şiddet dolu gerginliğinin kanun dışı yerel davranışlara yansımasından kaynaklanan bir şiddet kültürü Osmanlı topraklarını sarıyordu. Tabancaların, bıçakların, el bombalarının simgesel önemi büyümüştü. Haçlar, İnciller ve Kuranlar, hiçbir biçimde birbiriyle uyuşmayan gizli katılma törenlerinde kullanılıyor; gizli milliyetçi örgütlerin amblemlerinde ve yayınlarının başlıklarında yer alıyordu. Yine de Hıristiyan ve Müslüman toplumlar arasında bir fark vardı. Hıristiyanlar arasında, kökeninde din dışı bir hareket olan milliyetçilik dinle birleşmişti ve çoğu zaman, din adamları bunu yüreklendiriyor ve hatta hareketin içinde yer alıyorlardı. Müslümanlar arasında ise milliyetçilik dine karşı bir hareket olarak başlamıştı. İslamın dini kurumları tüm Müslüman topluluk (ümmet) için kurulmuştu ve tam ortasından yükselmeye başlayan ulus fikrini kapsamıyordu. Buna karşılık 19. yüzyılın sonlarında Yunan, Sırp, Bulgar Doğu Ortodoks ve Ermeni Gregoryen kiliseleri kendi milliyetçi ideolojilerini taşımaya başlamışlardı.

İç ve dış düşmanların baskısı altındaki Müslüman toplumu nüfusun azalması tehlikesiyle de karşı karşıya kalmıştı. Bunun nedenlerinden biri, savaşların etkisiyle İstanbul ve diğer bazı bölgelerin dışında yaşayan Müslümanların askere alınmasıydı. Genel bir kural olarak gayrımüslimler Osmanlı ordusuna alınmıyordu. Müslüman

toplumun azalmasının başka bir nedeni de, yeni Avrupa öğretilerinin özellikle tıp bilimi konusunda geri kalmış olmasıydı. Doktorlar ve eczacıların büyük çoğunluğu Müslüman değildi ve Müslümanların çoğu hâlâ geleneksel Hipokrat tıbbına ve kocakarı ilaçlarına güveniyordu. Geri kalmışlıkla birlikte ortaya çıkan yoksulluk da sağlık standartlarını düşürmüştü.

Mustafa Kemal Atatürk, mutlak hâkimiyet gücünü kullanan son Osmanlı padişahı II. Abdülhamit döneminde dünyaya geldi. Abdülhamit 1876 yılında 34 yaşında tahta çıktığında, yaşanan dahili ve uluslararası kriz, devletin varlığını tehdit eden ilk bunalım değildi. 1875'te Bosna-Hersek'te Hıristiyan köylüler ayaklanmıştı. 1876'da milliyetçilik çalkantısı Bulgaristan'da ayaklanmaya neden olmuş, önemli ölçüde can kaybıyla bastırılabilmişti. Bulgar köylülerinin Müslüman çeteciler tarafından katledilmesi Rusya, İngiltere ve diğer ülkelerde de kamuoyunu öfkelendirmişti. Osmanlı devletinin varlığını korumayı amaçlayan devlet adamlarının gücü azalmıştı. Avrupalı büyük güçler derhal reform yapılması için ısrar ediyorlardı. Osmanlı bürokrasisi arasından yükselen bir grup, dış-destekli kendi kendini-yönetme isteklerine karşı durabilmek için imparatorluğun her köşesinde gönüllü olarak reform yapılması gerektiğini öne sürüyordu. Liberal görüşlü Osmanlı bürokratları, meşruti bir hükümdar altındaki parlamentonun devleti bir arada tutacağına ve yabancı ülkelerin eleştirilerini tatmin edeceğine inanıyorlardı. Aynı zamanda yabancılara ve yurt içindeki etkisiz hükümete karşı güçlü bir Müslüman dinci tahrik unsuru da ortaya çıkmıştı. II. Abdülhamit, meşruti düzene geçmek isteyenlerin adayı olarak tahta çıktı.

23 Aralık 1876 tarihinde ilk Osmanlı anayasası olan Kanun-i Esasi ilan edildi ve 19 Mart 1877 günü parlamento toplandı. Ne var ki parlamentonun açılışı Rusları yatıştırmak yerine Çarın savaş ilan etme kararını hızlandırdı. 14 Şubat 1878 tarihinde Osmanlı ordusu Ruslara yenilince Abdülhamit, parlamentoyu kapattı. Gerçi kuramsal olarak anayasa varlığını sürdürüyordu ama padişah ülkeyi tek başına yönetmeye başladı. Üstlendiği ilk görev Avrupa ve Asya'da toprak yitirmiş olan Osmanlı devletini yeniden yapılandırmaktı.

Koşullar çok kötüydü: ülkenin dört bir yanı göçmen akınına uğramış, hazine boşalmış, askerî harekâtların yarattığı hasardan dolayı bazı bölgelerde, özellikle doğu Anadolu'da kıtlık başgöstermişti. Makedonya'daki Hıristiyanlar arasında başlayan milliyetçilik dalgalanmaları, Anadolu'daki Ermenilere de sıçrayınca yurtta huzur kalmamıştı. Abdülhamit iç ve dış düşmanlarının arasındaki farklılıklardan yararlanarak bu bunalımla başa çıkmayı başardı. Rusya'yı İngilizlere, Almanya'yı ise her ikisine karşı kullandı. Rus Kazakları örneğinde Kürt aşiret alayları oluşturdu. Böylece kolayca denetlenemeyen Kürt aşiretlerine işbirliği ve rüşvet çağrısı yapılarak Ermeni milliyet-

çilerinin ayaklanmaları önlenmiş oldu. Ne var ki, Ermeni milliyetçilerinin saldırılarına yerel Müslüman gruplar orantısız bir şiddetle karşılık verince, Abdülhamit'in olup bitenleri gizlice kontrol etme tekniği düzenli, kesin kararlı bir hükümetin yerini tutmadığını gösterdi. Üstelik bir yandan da güçlü yöneticilerden, istikrarlı bir yönetimin sürekliliğine izin vermeyecek kadar korkuyordu. 1878 yılındaki Berlin Kongresinden 1908'de anayasanın tekrar ilanına kadar geçen süre içinde İstanbul hükümeti 18 kez değişmişti. Sadrazamların genelde görevlerini birkaç ay sürdürmelerine izin veriliyor ve sonra padişah onları tekrar iş başına getirmeye karar verene dek bir köşede bekletiliyorlardı.

1890'lı yıllarda Anadolu'yu kasıp kavuran ve sonunda başkente de sıçrayan şiddet olaylarında ölen Ermenilerin sayısı sürekli olarak tartışılmaktadır. Türk tarihçiler en fazla 20.000 Ermeni ile yaklaşık 5.000 Müslümanın öldüğünü hesaplarken, Ermeni ve Ermeni-yanlısı yazarlar bu sayıyı 88.000 ya da daha fazlası olarak gösteriyorlar.[7] Abdülhamit döneminde ve sonrasında bir bütün olarak Ermeni nüfusunun arttığı bir gerçektir ama büyüme hızı Müslüman ve Rumlardan daha düşük olduğundan kayıpların sayısının daha az olduğu düşünülebilir.[8] Yine de Ermeni hareketinin bastırılması Abdülhamit'in Batının gözünde lanetlenmesine yol açmıştır. Politikacılar, yazarlar ve karikatüristler tarafından Kanlı ya da Kızıl Sultan olarak anılmaktaydı. Yerel kara mizahçılar padişah "ben saldırın dedim, öldürün demedim" sözlerini yakıştırırken, herhalde gerçeğe daha fazla yaklaşmışlardı. Temelinde Ermeni sorunlarının önemi, ölülerin sayısında değil, Ermenilerle içinde yaşadıkları Müslüman çoğunluk arasında başgösteren düşmanlıkta yatıyordu. Bin yıldan uzun bir süre az ya da çok huzurlu bir biçimde süren beraberlik bir kuşakta sona ermişti.

Abdülhamit, kuşkucu, kurnaz ve korku doluydu ama gereksiz yere acımasız değildi. Polis ajanlarının ve jurnalcilerin ihbarları sürekli olarak Yıldız Sarayına akıyordu. 1853-55 yıllarında bir Ermeni mimar tarafından Sultan Abdülmecit için Boğazın Avrupa kıyısında inşa edilen Dolmabahçe Sarayı tüm dünyaya açık gibi duruyordu. Yıldız Sarayı ise daha korunaklıydı.

Padişah ve görevliler entrikacıları ve isyan etmeye hazır olanları aşağı yukarı biliyorlardı. İçlerinden bazıları uzak köşelerdeki zindanlara atılmış, bir kısmı sürgüne gönderilmiş, bazıları görevlerini yitirmiş, bir kısmı da iş yapmadan maaş alma rüşvetiyle susturulmuştu. 1876 Anayasasının babası olarak bilinen reform yanlısı devlet adamı Mithat Paşanın öldürülmesi olağandışı bir olaydı. Mithat Paşanın arkadaşı vatan şairi ve siyaset yazarı Namık Kemal bir ay için hapse atılmış ve sonra Ege Adalarından birine muasarrıf olarak atanmıştı. Avrupa'ya kaçan muhaliflerin çoğu sultanın ajanlarıyla pazarlık yaparak geri dönmüştü. Abdülhamit kana susamış bir despot değil, daha çok işlerini gizlice yürüten bir padişahtı.

Bulgaristan, Güney Sırbistan, Bosna-Hersek ve Kıbrıs'ın yitirilmesi, binlerce göçmenin akın etmesi, geri kalan topraklardaki Müslümanların üzerindeki yükü biraz daha ağırlaştırmıştı. Padişah Abdülhamit politikasını bunların üzerine kurup Osmanlı tahtının çevresindeki Türkler, Kürtler, Araplar ve Müslüman Arnavutlar arasındaki beraberliği güçlendirmeye çabaladı. Kendine Arap danışmanlar seçti ve Arap ve Kürt aşiret reislerinin oğulları için özel okullar açtı. Bürokratik Müslüman kuruluşlara ve camilerin yapımına destek verdi. Dini eğitimle yeni Avrupa öğretilerini bir araya getiren eğitim sistemine yatırım yaptı. Öğrencileri yüksek öğrenimin uzmanlık dallarına yönlendiren sivil ve askerî ortaokullar ülkenin dört bir yanında açılmaya başladı. Bu okulların amacı aydın ama dindar devlet memurları ve askerler yetiştirmekti. Ne var ki, dini eğitimin yanısıra yabancı kitaplardan tercüme edilerek kazanılmış bilginin katı disiplin kuralları içinde öğrenilmesi herkese çekici gelmedi ve yeni okullar devrimcilerin beşiği oldu.

Kendinden önceki padişahlardan farklı olarak Abdülhamit, yabancı Müslümanların desteğini alabilmek için halife unvanından olabildiğince yararlandı. Teoride halife, Hz. Muhammed'in ardılı olarak tüm Müslümanların lideri kabul ediliyordu. Aslında Müslümanların tümü Osmanlı sultanının bu unvanı taşımaya hakkı olduğunu kabul etmiyordu ve kabul eden çoğunluk, bu durumun kendi politik görüşlerini etkilemesine her zaman izin vermiyordu. Müslüman uyruklarının sayısı yüksek olan Britanya, Rusya ve Fransa gibi Avrupa ülkelerinin yanı sıra sömürgelerini genişleterek bu insanlara sahip olmayı uman Almanya ve İtalya, sultanın halife oluşu nedeniyle, kendi çıkarlarının aksine bir İslam birliği politikası sürdürmesinden korkuyorlardı. Gerçekten de Abdülhamit, hem kendi konumunu güçlendirmek hem de Avrupalı büyük güçlerin üzerinde baskı yaratmak için İslamcı duyguları harekete geçirmeyi denemişti ama çeşitli politikalarının arasında yalnızca bir araç olan İslam birliğine yaptığı yatırım sınırlı ve etkisizdi.

1900 ile 1908 yılları arasında Hicaz demiryolunun ülkedeki ve dışardaki Müslümanlardan toplanan paralarla inşa edilmesi belki de bu hareketin en büyük başarısı ve Abdülhamit'in İslam politikasının simgesiydi. Müslüman hacıları en hızlı ve güvenli yoldan kutsal Mekke ve Medine kentlerine ulaştırmanın yanı sıra, bu demiryolu Arap topraklarının üzerindeki merkezî kontrolü de güçlendirecekti. Hac kervanlarının koruma parasıyla yaşamlarını sürdüren Bedevi kabileleri demiryolundan hoşnut olmayarak İslam dayanışmasının uygulamadaki sınırlarını gösterdiler.

Yüzyılın sonundaki dünya bunalımı döngüsüyle çakıştığı için ekonomik gelişme önceleri oldukça yavaştı. Yine de Osmanlı devletinin yabancılar gözündeki itibarı zamanla düzeldi. 1876'da [Muharrem

Kararnamesiyle] durdurulmuş olan dış borçların ödenmesi 1879'daki Berlin Kongresinden hemen sonra yeniden başladı. 1881'de İstanbul'da kurulan Düyun-ı Umumiye, özellikle tütün vergisi gibi bazı tüketim vergilerinin getirilerinin devlet tahvili sahibi yabancıların ceplerine girmesine neden oldu. Bugün bile Türkler Osmanlıların kamu borçlarını, ülke ekonomisinin üzerinde bir sömürge denetiminin simgesi olarak görmektedirler. Ne var ki, yabancı uzmanlar vergilerin toplanmasını düzenlerken, tütün ürününün satışını da ele geçirdiler, devletin vergi gelirini artırırken, çağdaş bir vergilendirme sisteminin temelini attılar.

İslam konusuna çok fazla odaklanmasına karşın Abdülhamit dönemi yabancılar ve gayrımüslim yerel halk için adeta bir altın çağdı. Ermeni sorunları, Ermenilerin kamu hizmetine alınmasını engellemediği gibi, sorunlardan doğrudan etkilenmeyen bölgelerde yaşayanların zenginleşmesini de önlemiyordu. 1897 yılında Yunanlılara karşı başarıyla sürdürülen kısa savaş, ülkenin iki milyonun üzerindeki Rum nüfusunu etkilemedi. Bağımsızlığını yeni kazanan, ama ekonomik açıdan yoksul sayılan Yunan Krallığından Osmanlı topraklarına göç edenler, daha önce nüfusu artırmaya başlamışlardı ve Tanzimat reformları ile kendilerine sunulan fırsatlardan yararlanmayı Abdülhamit'in döneminde de sürdürdüler. Padişahın Rum bankeri Zarifis, elde ettiği servetle okullar, kulüpler, hayır kurumları inşa eden, dış dünyayla bağlantılarını böylelikle güçlendiren bu topluluğun ekonomik gücünü simgeliyordu. Yabancı misyonerler de eğitim konusundaki girişimlerini artırmışlardı. Yahudi toplumu, Alliance Israélite Universelle sayesinde kurulan okullara minnet duyuyordu. İzmir'deki Alliance okulunun müdürü, Bulgaristan'dan gelmiş olan Gabriel Arie 1893'te bir raporunda şöyle yazmıştı:

> Bir i Bulgar Türkiye'ye geçince ona ilk gözüne çarpıcı gelen, aldığı özgürlük dolu soluk oluyor. Kuramsal olarak despot bir hükümetin yönetimi altında olsa bile, insan anayasal bir devlette bulacağından daha fazla bir özgürlük duygusu yaşıyor... Hatta bir hükümetin varlığını bile hissetmiyor...İnsanı taciz eden polislerin, ağır vergilerin, yoğun kamu hizmetlerinde çalışma zorunluluğunun olmamasını Sultanın gayrımüslim kullarının takdir etmesi gerekir...[9]

Ulaşım sistemi gelişti. Limanlar, deniz fenerleri ve karantina istasyonları inşa edildi. Müslümanların bağışları Hicaz demiryolunun yapımında kullanılırken, yabancı imtiyaz sahipleri imparatorluğun geri kalan yörelerinde demiryolları inşa ediyordu. Selanik 1889 yılında Viyana'ya ve Avrupa demiryolu şebekesine, 1890 yılında da İstanbul'a bağlandı. 1878'den sonra İngiliz ve Alman firmaları tarafın-

dan Anadolu'da bin milden fazla demiryolu inşa edildi.[10] Demiryolları özellikle Ege bölgesindeki tarım ürünlerinin pazarlanmasını ve ihraç edilmesini kolaylaştırdı. Gitgide artan talebi karşılamak amacıyla üretim arttı.

Abdülhamit'in en büyük başarısı Osmanlı İmparatorluğuna barış içinde geçen bir süre yaşatmasıdır. 1879'daki Yunan Savaşı, yaptığı tek savaştı. Milliyetçi ayaklanmalar ve yerel eşkiya hareketleri oluyordu, ama yönetimin etkililiği düzelmekteydi. Amerikalı nüfus bilimci Justin McCarthy, "1878'den 1912 yılına dek Osmanlı yönetimindeki Anadolu topraklarında nüfus istikrarlı bir biçimde artış gösterdi. Müslüman nüfus yaklaşık %50 arttı. Ermenilerin artış yüzdesi biraz daha düşüktü, ama Rumların sayısı daha hızlı yükseldi ve bir bütün olarak Hıristiyan nüfus tıpkı Müslüman nüfus gibi arttı" diye yazmıştır.[11]

Ne var ki Abdülhamit dönemindeki ilerleme, Osmanlı devletinin karşısındaki önemli sorunları çözmeye yeterli olmadı. Hatta gelişme eşit olmadığından ve ülke Batının çok gerisinde kaldığından, sorunları arttırdı bile. İlerlemelerden en fazla yararlananlar, yabancılar ve gayrımüslim toplumlardı. Gayrımüslimler, içinde geliştikleri Osmanlı devletini enerjilerini önleyen bir pranga gibi görüyor ve bundan bir an önce kurtulmak istiyorlardı. Gelişmeyle birlikte servetlerinin büyümesi, ayrılıkçı milliyetçilerin şevkini kırmak yerine, faaliyetleri için yeterli para ve dış bağlantılar sağladı.

Etnik çizgilerdeki parçalanma sosyal ve ekonomik gelişmeyi çarpıttı. Ticaret ve üretim, genellikle gayrımüslimlerin elinde olduğundan, Müslümanlar orta sınıfta ve 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan emekçi sınıfında pek az temsil ediliyorlardı. Kendi açılarından yaşanan gelişmelerden çok, Hıristiyan komşularının zenginleşmelerinden ve bu nedenle politik iddialardan etkileniyorlardı. Müslümanlar da yeni Avrupa öğretimini benimsemeye başladıkça, tıpkı Hıristiyanlar ve yabancılar gibi geri kalmış, harap bir ülkede yaşamakta olduları fikrine kapılıyorlardı.

Olaylı bir siyasal kariyeri olan Türk milliyetçisi Rıza Nur, yüzyılın başında askerî doktor olarak mezun olunca Makedonya sınırına nasıl atandığını anlatıyor. Buradaki görevi, Osmanlı ordusu için Bulgaristan'dan ithal edilen unların, sultana yapılan ihbara göre zehir ve öldürücü veba mikrobu taşıyıp taşımadığını kontrol etmekti. Tıp fakültesinin yaşlı komutanı Nazif Paşaya başvurup görevi için bir mikroskop ve diğer araç gerece gereksinimi olduğunu bildirdi. Başındaki eski moda fesi ve siyah redingotuyla bir 'saray uşağı'nı andıran komutan bu isteğe aldırış etmedi ve "Sen mi kaldın, bunu düşünecek ? Akılsız adam, git maaşını al! Baksana bana, gözünü dört aç, mikrobu görürsün, âlet neymiş!" yanıtını verdi.[12]

Yükselmekte olan eğitimli Türk gençlerinin gözünde Abdülhamit

yönetiminin anlamı, cehalet, geri kalmışlık, kokuşmuşluk ve çöküş demekti. Padişahın gizli oyunlarını takdir etmiyorlardı. Osmanlıcada sıkça kullanılan 'idare-yi maslahat' deyimi alaylara neden oluyordu. Sansürün varlığından rahatsız olan eğitimli gençler, ansiklopedik yayınların, gazete ve kitapların artmasından etkilenmiyordu.

Askerî öğrenciler ve genç subaylar padişahın özellikle savunma politikasını eleştirmekteydi. Söylentiye göre Abdülhamit, askerlerî darbelerden çekindiği için, donanma başkentte demirli duruyor ve manevralar yapılmıyordu. Aynı zamanda sultanın giderleri kısmak istediği de biliniyordu. Kendisinden önceki eli açık padişahların aksine Abdülhamit kuruşların hesabını tutuyordu. Hazine boşalınca maaşlar geç ödeniyordu. Bu durum çoğunlukla devlet memuru olan Müslüman orta sınıf arasında hoşnutsuzluk yaratıyordu. Ordunun başında ise sadık ve sağduyulu oldukları için seçilmiş yaşlı komutanlar vardı.

Yine de Abdülhamit 1878 yenilgisinden sonra ordunun düzenini geliştirmeye çabaladı. 1880 yılında eğitim konusunda yardım için Alman İmparatoruna başvurdu. 1882'de bir Alman askerî misyonu Osmanların hizmetine girdi ve 1883-1895 yılları arasında General Colmar von der Goltz (Goltz Paşa), subayları eğitti, 4.000 sayfayı aşan Alman askerlik talimnamelerini Türkçe'ye çevirtti.[13] Gösterdiği çabaların sonunda 1897 yılında Osmanlı ordusu Teselya'da Yunanlıları yendi.[14]

Tahsilli Türk Müslüman gençleri arasındaki yaygın kanı, Abdülhamit rejiminin, Osmanlı devletinin geleceğini ve özellikle Müslüman yönetici sınıfını tehlikeye atan bir despotluk olduğu yönündeydi. Osmanlı gücünün tümüyle çökmesine neden olduğu konusundaki bu yaygın inanış, bu dönemin, Ermeni topluluğunun bazı kesimleri dışında, gayrımüslim topluluklar için iyi bir çağ olduğu ve Türk, Arap, Arnavut ya da Kürt olsun tüm Müslümanlar için pek de fena geçmediği gerçeğini günümüze kadar örtmeye devam etmektedir. Mustafa Kemal Atatürk dünyaya geldiğinde, çokuluslu Osmanlı imparatorluğu çatırdıyor ama işlevini hâlâ sürdürüyordu.

Batılı gezginler Osmanlı imparatorluğunu hep çok renkli bir dünya olarak anlatmışlardır. Bu sıfat hem sınırları içindeki halkların ve dinlerin karışımına hem de ülkenin fiziksel yönlerine değindi. Halkın büyük çoğunluğu köylerde yaşıyordu. Geleneksel mesken tipleri çoğunluktaydı. Balkanlar'da ve Karadeniz kıyılarında evler ahşaptan yapılırken, Anadolu'da kerpiç, yüksek kesimlerde ise taş kullanılıyordu. Folklorik giysiler hâlâ görülüyordu. Tarım alanında da geleneksel yöntemler geçerliydi. Yabancı pazarların etkisi ise peşin parayla satılan ürünlerde kendini göstermişti. Balkanlar'da tütün, Ege kıyılarında üzüm, incir, zeytin, Adana yakınındaki son zamanlarda

bataklığı kurutulmuş Çukurovada pamuk üretimi canlanmıştı. Gerçi yaygın tahıl ekimi yapılıyordu, ama yurt içinde ulaşım zorlukları ve çiftçilerin ancak kendilerine yetecek kadar tarım yapmaları nedeniyle büyük kentler buğday, şeker, pirinç, çay, kahve ve diğer gereksinimlerini geniş ölçüde ithalatla karşılayabiliyordu.[15]

Demiryolları Balkanlar'da ve batı Anadolu'da birçok yeri birbirine bağlarken, doğuda yollar çok kötü olduğundan ulaşım çok zordu. Geniş kapsamlı deniz ticaret trafiğinin neredeyse tümü yabancıların elindeydi. Uzak bölgelere atanan resmî görevliler genelde yolculuklara yabancı gemilerle çıkıyorlardı.

İstanbul gibi dış mahalleleri çok geniş olan kentlerde bile nüfus oldukça düşüktü. 1893'te yapılan nüfus sayımına göre çevresiyle birlikte İstanbul'un nüfusu ancak 950.000 idi. İzmir'in merkezinde 210.000, Bursa'da 120.000, Selanik'te 105.000 ve Şam'da 115.000 kişi yaşıyordu.[16] Kentlerin nüfusu köken ve din olarak karışıktı. İstanbul'da Müslümanlar toplam nüfusun ancak yarısını oluştururken, İzmir'de bu oran %38, Selanik'te ise %28 idi.

Yine de kentler her yandan görülen camilerin kubbeleri ve minareleriyle bir İslam tablosu çiziyordu. Osmanlılar mimariye çok önem verdiklerinden yönetimleri altındaki tüm kentleri camiler, imaretler, tekkeler, türbeler hamamlar ve çeşmelerle donatmışlardı. On dokuzuncu yüzyılda özellikle II. Abdülhamit döneminde bölgesel devlet binaları, askerî kışlalar ve ortaokullar gibi diğer kamu yapıları da inşa edilmişti. Masif taştan inşa edilen bu binalar, günümüzde hâlâ Türkiye'de ve Osmanlıların yitirdiği bölgelerde varlığını sürdürüyor. Üst tabakaya mensup Türklerin yaşadığı binaların neredeyse tümü ahşaptı. Zenginlerin bahçe içinde konakları ya da sahilde yalıları vardı; bahçelerin uzak köşelerinde ise ahırlar, mutfaklar, hizmetçi evleri ve çamaşırhaneler bulunuyordu. Konut yapımında ahşabın çok sık kullanılması kentlerin sık sık büyük yangınlar yaşamasına neden oluyordu.

On dokuzuncu yüzyılda kentlerin panoramasında değişikler görünmeye başladı. Gayrımüslimlerin ve yerleşik yabancıların evleri taş ve tuğladan inşa ediliyordu. 1840 ile 1900 yılları arasında tüccar, nitelikli işçi ya da yatırımcı olarak yaklaşık 100.000 yabancı Osmanlı başkentine gelip yerleşmişti.[17] Yabancılar genelde kentin 'Avrupa' yakasında Pera (Beyoğlu) semtinde ya da banliyölerde yaşıyorlardı. 1857 yılında Haliç'in kuzeyinde yaşayan yerli ve yabancı gayrımüslim topluluğa belediye olarak kendini yönetme yetkisi verilmişti. Osmanlı kentleri görece küçük ve düzenliydi, dini binaların ve konutların çevresi temizdi ama bunların dışında kalan yerler pisti. On dokuzuncu yüzyılda kentleri temizlemek ve ahşap evlerden oluşan ormanın içinde yollar açmak çabasına girişildi. İstanbul, İzmir ve Selanik'te yaşam düzeyi yükseldi, ama yine de Avrupalılar

pislikten ve dağınıklıktan yakınmayı sürdürdüler.

Başkentte zenginlerin Boğaz kıyılarında ya da Adalarda yazlık evleri vardı. Osmanlı hükümetinin üst düzey görevlileri genelde merkezden uzak yaşamayı yeğliyorlardı. Şirket-i Hayriye adıyla bilinen, yabancı çarkçıların çalıştırdığı İngiliz yapımı buharlı gemilerle denizcilik şirketi işletmeye açılınca, ulaşım kolaylaştı. 1869'da kurulan İstanbul Tramvay Şirketi ise kent merkeziyle banliyöler arasında atlı tramvaylarla yolcu taşıyordu.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında İstanbul, İzmir, Selanik ve bir dereceye kadar Trabzon, Avrupa kentlerini andırmaya başlamıştı. Bu kentlerin artık doğru dürüst limanları, ulaşım sistemleri, güzel kordonboyları, sağlam evleri, geleneksel Pazar yerlerine ek olarak alışveriş merkezleri, yeterli otelleri, restoranları, (geleneksel Rum meyhanelerinin yanı sıra) et lokantaları, okulları ve hastaneleri vardı. Görkemli konaklar, villalar ve kulüpler her yerde göze çarpıyordu. Yüzyılın sonunda İstanbul'da Paris'tekilere benzeyen çok katlı apartmanlar da inşa edilmeye başlamıştı. Yabancı artistler ve müzisyenler kente geldikleri zaman, gösteri yapacak tiyatrolar bulabiliyorlardı.

Yine de kentlerin daracık sokaklı, ahşap evli 'oryantal' mahalleleri kaybolmamıştı. Genellikle üst düzey görevlerde olan zengin Müslümanlar, kentin 'Avrupalı' semtlerine taşınmışlardı, ama Müslümanların topluca yaşadığı zengin mahallelerin varlığından söz edilemezdi. Avrupa kentleriyle kıyaslanınca kenar mahalleler çok azdı. Gerçi surların dışında çingenelerin kamp yerleri vardı ama bugün Türkiye'deki bütün büyük kentleri saran gecekondulaşma görülmüyordu.

Yakından bakınca Osmanlı kentlerinin daha birçok eksiği olduğu belliydi ama genel görünüm hoştu ve mekân darlığı söz konusu olmadığından bahçeler ve ağaçlar için yeterince yer bulunabiliyordu. Mahallelerin arasındaki duvarsız Müslüman mezarlıkları görünümü değiştirdiği gibi, Avrupalılar tarafından da çok romantik bir manzara olarak algılanıyordu. Camilerin, kiliselerin, sarayların ve konakların mimarisi harikaydı. Osmanlının büyük kentlerinde insanı etkileyen eski anıtlar olduğu kadar konfor sağlayan yenilikler de vardı.

Kentlerin tek sorunu, sağlanan çağdaş konfordan en fazla gayrımüslimlerin ve Avrupalıların yararlanmasıydı. Zengin Müslüman aileler de gayrımüslim inşaatçılar, tesisatçılar, terziler, doktorlar ve dişçiler kullanıyor; onların işlettiği dükkanlardan alışveriş ediyordu. Erkekler yine gayrımüslimlerin işlettiği kafe ve lokantalarda eğleniyor, otellerde kalıyorlardı. Bu farklılıklar ve eşitsizlikler elbette sonsuza dek süremezdi.

Osmanlı İmparatorluğu son zamanlarında son derece açık bir ülkeydi. Yabancılar buraya geliyor, geziyor ve yaşıyorlardı. Kendi ülke konsolosluklarınca kurulan mahkemelerinin yargısı altında korunuyor, kendi postahanelerini kullanıyorlardı. Gezgin ve yerleşik ya-

bancılar o dönemde bu ülkede geçirdikleri yaşamın güzelliklerinden söz ediyorlardı. İstanbul'un Moda ya da İzmir'in Bornova gibi semtlerindeki villalarında uşaklarıyla birlikte yaşıyor, partiler, piknikler, av gezileri düzenliyorlardı. Anavatanından uzakta yaşayanlar için bu ülkenin yaşam biçimi çok güzeldi. Yerel Hıristiyanların çoğu da aynı düzeyde hatta daha keyifli bir yaşam sürüyordu.

Mustafa Kemal Atatürk'ün doğduğu yıllarda Osmanlı İmparatorluğunun çökmekte olduğu çıplak gözle görülemiyordu. Bugün bile Müslüman Türkler, yüzyıl öncesinin resimlerine nostaljiyle bakıyorlar. Ama o dönemde yaşamış olan büyükana-babalarının endişelenmeleri için bazı nedenleri vardı. On dokuzuncu yüzyılda yaşamış bir Osmanlı ıslahatçısı bir gün İstanbul'un tıpkı Paris ya da Londra gibi düzenli ve zengin bir kent olacağını yazmış ve ama "bu zevkleri bizler tadamayacağız... İşin doğrusu bizler herhalde odun, kömür satıp geçinmeye çalışırken ara sıra kafamızı kaldırıp üzgün gözlerle kente bakacağız" diye eklemişti.[18] Müslüman Türklerin beynini kemiren soru, ülkenin varlığını sürdürüp sürdürmeyeceği değil, kendilerinin bu ülke içinde yaşamlarını sürdürüp sürdüremeyecekleriydi.

Bölüm I
İlk Yıllar

1

Avrupa'da Bir Yuva

Atatürk Selanik'te 1880/81 yılında Müslüman, Türkçe konuşan, orta sınıfa yakın bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Bu temel gerçeklerin biraz açıklanması gerekir.

O dönemde önde gelen birkaç ailenin dışında, Müslümanlar soyadı kullanmıyorlardı. Resmî kimlik, nüfus kütüğündeki kayıtlara dayalıydı. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında az ya da çok düzenli olarak tutulan bu kayıtlar her bireyin adını ya da adlarını, anababasının adlarını, dinini, doğum yerini ve yılını gösteriyordu.

Bir bebek dünyaya geldiğinde, göbek bağı kesilirken bir isim vermek gelenek haline gelmişti. Göbek adı genellikle Hz. Muhammed'e verilen unvanlar ya da dinsel bağlantıları olan diğer isimler arasından seçiliyordu. Sonradan her çocuğa günlük yaşamında kullanacağı bir ya da iki isim daha veriliyor ve kendisine verilen iki ismin birden kullanılması sosyal bir ayrıcalık olarak görülüyordu. Atatürk yaşamına, Hz. Muhammed'e verilen 'Seçilmiş Kişi' anlamına gelen Mustafa ismiyle başladı.

Tarihler iki farklı takvime bağlı olarak kaydediliyordu. Dinsel amaçlar için peygamberin M.S. 622 yılında Mekke'den Medine'ye gidişiyle başlayan bir Ay takvimi kullanılmaktaydı. İdari işler için 1839 yılından başlayarak bir Güneş takvimi kullanılmaktaydı. Rumi adıyla bilinen bu takvim de yine M.S. 622 yılından başlıyordu ama aylar ve günler (Hıristiyan) Jülyen takvimine dayalıydı. 1 Martta başlayan Rumi yıl, uluslararası Gregoryen takvime göre, 19. yüzyılda 13 Mart, 20. yüzyılda ise 14 Mart gününe isabet ediyordu. 1917 yılında Rumi takvime on üç gün daha eklendi. Böylelikle günler ve aylar Gregoryen takvimi ile eşleşti ama yıllar yine fark gösterdi. Resmî nüfus kayıtlarına göre Atatürk, Rumi takvimin 1296 yılında doğmuştu ve bu yıl 13 Mart 1880 ile 12 Mart 1881 arasında yer

alıyordu. Bu kaydın doğruluğundan kuşkulanmak gerekmez.

Atatürk'ün hengi ayın hangi gününde dünyaya geldiği kesin değildir. Annesi daha sonraları Mustafa'yı "Erbain [kırk gün soğukları] devam ederken" doğurduğunu söyleyecekti.[1] Buna karşılık Atatürk, annesinin anlattığına göre ilkbaharda ve belki de "Mayıs ayında dünyaya geldiğini" söyleyecekti.[2] Bu bilgi, İtilaf devletlerine karşı silahlı Türk silahlı direnişini başlatmak için Samsun'a ayak bastığı 19 Mayıs 1919 tarihine dayanarak kendisine 19 Mayısı doğumgünü olarak seçmesini haklı gösteriyordu. Yakın çevresindekiler, annesinin Selanik'teki dostlarından hayatta kalanları sorguladıktan sonra, "ilkbaharda, herhalde Mayıs ayında" doğmuş olduğunu onayladılar.

Özellikle dindar ailelerde babanın çocuklarının doğum tarihini evdeki Kuran'ın iç kapağına yazması gelenekti ve herhalde Atatürk'ün ailesinde de bu tarih not edilmişti. Ama annesi Zübeyde Hanım, evde iki Kuran olduğunu ve çocukların doğumlarının kaydedildiği Kuran'ın ise kaybolduğunu söylemişti.[3]

Atatürk'ün yaşam öyküsünde gerçekleri ve efsaneleri birbirinden ayırt etmek çok zordur ve bir bakıma Atatürk kendi efsanesini kendi yazmıştır. Söylediği her şey akrabaları ve dostları tarafından yinelenirken, onların anlattıklarının büyük bir bölümü Atatürk'ü memnun etmeye yönelikti. Böylelikle yaşamöyküsü yazarının karşısına birbirini tekrarlayan ve genelde politik amaçlar güden öyküler ve sözler çıkıyor. Bunların amacı gözardı edilemez. Atatürk'ün doğum tarihinin 1880/1 kışı olması en kuvvetli olasılıktır.

Atatürk'ün, orta sınıfın alt katmanına mensup babası Ali Rıza Efendi, küçük bir devlet memuru idi. Ali Rıza'nın babası Ahmet ise Hafız Ahmet Efendi olarak tanınıyordu.[4] 'Hafız' unvanı, Kuran'ı ezbere bildiğini gösterirken, oğlunun da kullandığı 'Efendi' unvanı her ikisinin de eğitimli olduğuna işaret ediyordu. Ayrıca Hafız Ahmet Efendinin lakabı (kaçak) idi. Anlatılanlara göre, 1876 Mayısında Selanik'te Fransız ve Alman konsoloslarının öldürülmesinden sonra dağlara kaçmıştı. Bir Bulgar kızının İslam dinini seçmesini önlemek için yerel Hıristiyanların yabancı konsolosları yardıma çağırması, bir grup Müslümanı kızdırmış ve konsoloslar öldürülmüştü. Büyük güçler savaş gemilerini Selanik'e gönderince yerel yöneticiler isyanın elebaşılarını asmıştı.[5]

Anlaşılan ailede bir İslami öğrenim geleneği vardı; çünkü Ali Rıza Efendinin kardeşi Mehmet (Emin) de hafızdı ve dini eğitim veren bir ilkokulda öğretmenlik yapıyordu. Görünüşe, göre Mehmet'in oğlu Salih de bu geleneği sürdürmüştü.[6] Başlangıçta Osmanlıların devlet görevlileri din adamlarından oluşuyordu. On dokuzuncu yüzyılda reformlar laik devlet memurları gereksinimini ortaya çıkarınca, bunların çoğu din adamı yetiştirmiş ailelerden gelmişti. Yönetimin en alt kadrosunda bulunan Ali Rıza Efendi de bunun bir örneği sayılırdı. Yaşadığı mahallenin Kuran hocalarının oğlu ve kardeşi olarak küçük

bir devlet memurluğuna başlamıştı.

Önce evkaf (dini vakıflar) bölümünde çalışan Ali Rıza Efendi, görevi gereği bu vakıfların hesaplarını denetlemek üzere ufak taşra kentlerine gidip geldi.[7] 1876/7 yılında Türk-Rus Savaşı öncesinde kurulan bir gönüllü birliğinde teğmen olarak görev yaptı.[8] Aşağı yukarı aynı tarihte evlendi. Ayrıca işini değiştirip gümrük örgütüne [Rüsumat idaresine] geçti. Ali Rıza Efendinin yaşamındaki bu değişikliklerin kesin tarihleri bilinmiyor ve 1878 yılında savaşın bitiminden sonra gerçekleştiği tahmin ediliyor.

Ali Rıza Efendinin kendisinden yirmi yaş küçük karısının adı Zübeyde idi[9] ve babası Sofuzade Feyzullah Ağa, Selanik'in doğusundaki küçük Langaza (şimdi Langadha) kasabasında çiftçilik ve ticaret yaparak yaşamını sürdürüyordu. Gerçi ağa unvanı toprak sahipleri için kullanılmaktaydı, ama Feyzullah Ağanın pek toprağı olduğu söylenemezdi. Belki de uzakta yaşayan toprak sahipleri adına kâhyalık yapılıyordu. Langaza yakınında bir çiftlik işleten oğlu Hüseyin Ağanın durumu da aynıydı.

Feyzullah Ağanın ailesi Vodina (şimdi Yunan Makedonyasında Edhessa) kenti yakınlarından gelmişti. Dindar bir ailenin oğlu anlamındaki Sofuzade soyadı Zübeyde ile Ali Rıza'nın atalarının birbirine benzediğini gösteriyor.[10] Atatürk'ün uzak bir akrabası ve sonraları yaveri olan Salih Bozok'un oğlu Cemil Bozok, hem Ali Rıza hem de Zübeyde'nin ailesiyle akraba olduklarını iddia etmiştir. Bunun anlamı Atatürk'ün babasıyla annesinin aralarında da akrabalık bağları olduğudur. Ayrıca Cemil Bozok, baba tarafından dedesi Sefer Efendinin Arnavut kökenli olduğunu da söylemektedir.[11] Bu bilgi Atatürk'ünde etnik kökeniyle ilgili olabilir.

Atatürk'ün annesi, babası ve bütün akrabalarının anadil olarak Türkçe konuşmaları atalarının hiçdeğilse bazılarının Türkiye'den gelmiş olduğunu gösteriyor. Çünkü bu yörede, Türkiye ile hiçbir etnik bağı olmayan Arnavut ve Slav kökenli Müslümanlar en azından kendi topraklarında yaşarken Arnavutça, Bulgarca ya da Sırp-Hırvatça konuşurlardı. Yine de Atatürk görünüm olarak yerel Arnavutlara ve Sırplara benziyordu. Tıpkı annesi gibi mavi gözlü, sarı saçlıydı. Baba tarafından dedesinin lâkabının 'Kırmızı' olması, onun da sarı saçlı olduğunu gösteriyordu. Türk etnik milliyetçiliğine sarıldıktan sonra Atatürk, atalarının Türklerin fethinden sonra Balkanlar'a yerleşen Türk göçebeleri (yörükler) olduğunu öne sürmüştü.[12] Göçer yörükler genellikle padişahlar tarafından hem yeni ele geçirilen toprakları savunmaları hem de bu yola gelmez aşiretlerden uzak kalmak için oraları gönderilmişlerdi. Ama Ali Rıza Efendi ile Zübeyde Hanımın bu Türk Yörüklerinin soyundan geldiğini gösteren hiçbir kanıt yok. Belki de Atatürk'ün Türk kökenli olduğu konusundaki iddiasını desteklemek için Türk Yörüklerinin mavi gözlü, sarı saçlı oldukları ileri sürülmüştü. Harb Okulundaki arkadaşlarından biri ve sonraları ona

muhalif olan [Alb."Ayıcı"] Arif, Anadolu'nun ortasındaki Karakeçili aşiretinin önde gelen ailelerinden birinin oğluydu ve neredeyse kardeşi denecek kadar Atatürk'e benziyordu.[13] Her şeye karşın, mavi gözlere, sarı saçlara ve Avrupalı görünüme genellikle Anadolu göçerlerinden çok Balkan Slavlarında rastlanıyor. Atatürk'ün görünümünü Balkanlı atalarından almış olması ve bu bölgeyi ele geçirdikten sonra kuşaklar boyunca yerel halkla evlenen Türklerden anadilini öğrenmiş olması büyük bir olasılıktır. Arnavut Sefer Efendiyle Atatürk arasında gerçekten kanbağı olup olmadığını bilmiyoruz. Ama atalarının arasında Arnavutların ve Slavların bulunması daha akla yakındır. Etnik Türk olmak için Türk Yörüklerinin soyundan gelmek gerekli değildir.

Ali Rıza Efendiyle Zübeyde Hanım önceleri damadın babasının Selanik'in Yenikapı semtindeki evinde oturdular. Kentin birçok semtinde akrabaları vardı. Atatürk'ün akranı ve uzak akrabası Salih (Bozok), Kulekahveleri (Selanik sahilinde, Beyaz Kule yakınındaki kahveler) semtindeki karısının ailesi tarafından satın alınmış olan evlerden birinde oturuyordu.[14] Daha sonraları Atatürk'ün sadık yaverlerinden biri olacak olan Salih'in kuzeni Nuri (Conker) de kapı komşusuydu. Yine Atatürk'ün yakın arkadaşı ve aynı zamanda Salih'in kayınbiraderi olan Fuat (Bulca) da Selanik'te büyümüştü.[15]

Yenikapı'daki aile evinde Zübeyde Hanımın Fatma, Ömer ve Ahmet adında üç çocuğu dünyaya geldi.[16] Dördüncü çocuğu olan Mustafa'nın da (Atatürk) bu evde doğmuş olması mümkündür. Fatma bebekken öldü. Kızının ölümünden kısa bir süre sonra Ali Rıza Efendi Yunan sınırında Çayağzı ya da Papaz Köprüsü adıyla bilinen gümrük kapısına atandı.[17] Anlatıldığına göre maaşı 3 altın lira ya da 300 gümüş kuruştu. Oldukça yüksek bir maaş sayılırdı, yirmi yıl kadar sonra genç bir teğmen olan Salih (Bozok) 337.5 kuruş maaş alıyordu. Ne var ki, devlet memurlarının maaşları zamanında ödenmezdi.

Ali Rıza Efendinin uzak bir sınır kapısında, çevresinde eşkiyalarla sürdürdüğü zorlu yaşam koşulları Atatürk'ün öyküsünün bir parçası oldu.[18] Yine anlatılanlara göre Zübeyde Hanım da kocasının yanına Papaz Köprüsüne gitti ve üç yaşlarındaki Ömer ile Ahmet adındaki iki oğlu burada öldü. Bundan sonra Ali Rıza Efendi kereste tüccarlığına yönelmek amacıyla gümrükteki görevinden istifa etti. Ne var ki tarihler birbirini tutmuyor. Yaşamöyküleri Papaz Köprüsünün Olimpus Dağının güney eteklerinde Yunanistan'ın Tesalya bölgesiyle Osmanlıların elindeki Makedonya arasında yer aldığını gösteriyor.[19] Ama Tesalya ancak 24 Mayıs 1881 tarihinde yani Atatürk'ün doğumundan en az iki ay sonra Yunanistan'a bırakılmıştı.[20] Bu nedenle Ali Rıza Efendi gümrük memuru olarak yeni sınır kapısına gittiğinde, Atatürk herhalde henüz bir kaç aylık bir bebekti. Ne var ki Atatürk'ün doğduğu söylenen Selanik'teki pembe ev babasının kereste ticaretinden kazandığı parayla yapılmıştı. Ali Rıza Efendinin yeni geliri evine bir hizmetçi ve oğluna da bir sütanne tutmaya yetiyordu.

En mantıklı açıklama Ali Rıza Efendinin gümrük memurluğu ile kereste tüccarlığını aynı zamanda yapmış olmasıdır.[21] Devlet memurluğundan ayrılmak yerine herhalde görevini özel işler yaratmak için kullanmıştı. Gümrük memurlarının en önemli işi, Olimpus Dağı bölgesinden Yunanistan'a izinsiz kereste ihraç edilmesini önlemekti. Ormanlar devletin malıydı ve Osmanlı Orman İşletmesi köylülerinden ağaç kesim izni almakla yükümlüydü. Bu koşullar altında bir gümrük memurunun, yerel Hıristiyan köylülerden kereste satın alıp, Yunanistan sınırının güneyindekilerden çok daha zengin bir kent olan Selanik'e göndermek için en uygun görevde bulunduğu söylenebilir. Anlatılanlara göre Ali Rıza Efendinin Selanik'te kütükleri satan Cafer adında kereste tüccarı bir ortağı vardı.[22] Bu kuram yeni evin inşaatı için gerekli paranın nasıl kazanıldığını açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Babası öldüğünde küçük bir çocuk olan Atatürk'ün kızkardeşi Makbule'ye göre, Ali Rıza Efendi görevinden istifa ettikten sonra kereste almak için sınıra sık sık gitmiş ama yerel Yunanlı eşkiyaların akıl almaz rüşvetler istediğini ve parayı alamayınca, keresteleri ateşe verdiklerini görmüş. Anlaşılan, Ali Rıza Efendi sınırda uzun süre kalmamış ve ailesini de götürmemiştir. Gümrük memuru olarak yaptığı yolculuklar sırasında kereste alıp satmış ama ilk başarıları ardından, keresteleri kendileri için isteyen yöre insanlarıyla (köylü ya da eşkiya sözcükleri aynı kişileri tanımlıyor) başı derde girmiş olmalı. Anlatılanlara göre Selanik'te Ali Paşa adlı bir üst düzey görevliye durumdan şikâyet edince, paşa ona başka bir iş yapmasını önermiş.[23] Bunun üzerine, devlet tekelinde olduğu için gümrükçülere kolaylıkla sağlanabilen tuz işine girmiş. Ali Rıza Efendinin ağır çalışma gerektirmeyen devlet memurluğundan istifa etmiş olduğu pek düşünülmüyor. Ölümüne dek ailesi para sıkıntısı çekmediğine göre, 3 altın lira tutarındaki maaşını son güne kadar aldığı varsayılabilir.

Ali Rıza Efendinin Selanik'te sahile inen yamaçta yaptırdığı, üç katlı, dışı pembe boyalı, Ahmetsubaşı (ya da Kocakasım) semtindeki ev Atatürk'ün doğum yeri olarak kabul edildiğinden müze haline getirilmiştir.[24] Tüm zengin Müslüman evleri gibi burası da, aile bireylerinin kullandığı harem ve erkek konukların kabul edildiği selamlık olarak iki bölümden oluşuyordu.

Mustafa'dan sonra Zübeyde Hanım iki kız dünyaya getirdi ve büyük kızı Makbule hayatta kalırken ikinci kızı Naciye yaşamını yitirdi. Yani Zübeyde Hanımın ilk evliliğinden olma altı çocuğundan yalnızca ikisi yaşayabildi.

Ali Rıza Efendi 47 yaşında öldüğünde, Mustafa 7 ya da 8 sekiz yaşındaydı. Dul eşi kocasının ölümüne işlerinin bozulmasının neden olduğunu düşünüyordu. "Merhum son günlerde işinin fena gitmesinden mütessir oldu. Kendisini salıverdi. Daha sonra da dervişmeşrep bir hal alarak eridi, gitti. Kocaman hastalığı büyüdü. Artık yaşayamazdı. Ben dul kaldığım zaman yirmi yedi yaşında bir tazeydim,

bana iki mecidiye, (40 kuruş) dul maaşı bağladılar." [25]

Ali Rıza Efendinin hastalığına içkinin etkisiyle şiddetlenen 'bağırsak iltihabı' tanısı kondu. Aile gelenekleri, onu başarısız bir insan saymıştır.

1878'de Rus Savaşının sona ermesinden sonra Sultan II. Abdülhamit tarafından sürdürülen barış yıllarında zenginliği gitgide artan Selanik'in Atatürk'ün çocukluğunda vasat bir şehir olduğu söylenemezdi. 1889'da kent Sırbistan ve Viyana üzerinden demiryoluyla Avrupa'ya bağlanmıştı.[26] Başka demiryolu hattı da kenti, Bulgaristan üzerinden Avrupa'ya bağlanan başkent İstanbul'a ulaştırıyordu. 1901 yılında modern bir liman inşa edildi.[27] Kentin elektrik şebekesi 1899'da kurulmuştu ve 1907'de elektrikli tramvay seferleri hizmete girdi. Dokuma fabrikaları pamuklu ve yünlü kumaş üretiyor, yabancıların kontrolündeki Düyun-u Umumiye İdaresi'nin (Kamu Borç Yönetimi) bir bölümü olan ve Fransızca adıyla *Regie* olarak bilinen devlet tekelinin himayesi altında önemli ölçüde tütün ihraç ediliyordu.

On dokuzuncu yüzyılın son kırk yılında. Selanik'in nüfusu 70,000'den 100,000'in üzerine çıktı. Teselya'dan ve diğer güvensiz bölgelerden gelen göçmenler kentin Müslüman nüfusunu arttırıyordu ama yine de kent nüfusunun yarısını oluşturan Yahudiler en kalabalık cemaatti.[28] Müslüman mahalleleri, Yahudilerin ve Rumların kıyı koyundaki evlerine tepeden bakar gibiydi. Osmanlı devletinde bu mekânsal bölünme olağandı. Herhangi bir kent ele geçtiğinde Müslümanlar kalenin çevresine yerleşirken, Hıristiyanlarla Yahudiler dış semtlere taşınıyordu. Ayrıca Türklerin pek azı yaşamak için deniz kenarını seçerken, Rumlara burası özellikle çekici geliyordu.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda Selanik'in pek çok semti orijinalliğini yitirmemişti. Müslüman mahallelerinin ortasındaki meydanda mutlaka bir cami ve yanında bir din okulu bulunurdu. Ayrıca hamamlar, erkeklerin buluştuğu kahveler ve küçük özel bahçeler vardı. Avrupalı gezginler Müslüman mahallelerini romantik ve şirin bulurlardı. Yoksul Yahudi mahallelerinde evler adeta birbirine yaslanırken, zengin Rumlar gibi daha varlıklı olanlar sahildeki gösterişli villalara taşınmışlardı. Yahudi mahallelerinin en berbat durumda olanları 1890'da yaşanan yangınla yerle bir olunca, sokaklar genişletildi, bir kent plan yapıldı ve çağdaşlaşma girişimleri başladı.[29] Yükselmeye başlayan burjuva arasında Yahudiler en fazla göze çarpan topluluktu, ama aynı zamanda yeni oluşan emekçi sınıfında da yer alıyorlardı. Liman işçilerinin çoğunluğunu dayanıklı ve azimli olarak tanınan Yahudiler oluşturuyordu.

Cemaatlerin okullarının dışında Selanik'te Katolik ve Protestan misyonerlerin kurduğu okullar vardı. 1895 yılında *Asır* adında, çağdaş bir Türkçe gazete yayınlanmaya başladı. 1924 yılında İzmir'e taşınan gazete bugün *Yeni Asır* adıyla yayın hayatını sürdürmektedir.

Yahudi işadamlarının kurduğu *Banque de Salonique* sonradan İstanbul'a taşındı. Sahilde genellikle Rumlar tarafından işletilen Avrupa tarzı kafeler, dans okulları vardı ve balolar düzenlenirdi. 1880'li yıllarda Selanik'te yaşamış olan Lucy Garnett adlı İngiliz hanım, bir Yahudi okuluna yardım amacıyla düzenlenen şenliği katılmıştı: "Aşağı katta dans ediliyordu; üst kattaki odalar sigara içmek, iskambiloynamak, sohbet etmek isteyenlere ayrılmıştı; yiyecek ve içecekler ise okulun bahçesinde, çiçeklerin arasında, ağaçların altında sunulmaktaydı. Vali Derviş Paşa ile oğlu da konukların arasındaydı ama doğal olarak dans edenlerin arasına karışmaya tenezzül etmeyip orada burada dolaşıyor ve olup bitenleri ilgiyle izliyorlardı. Yan yana oturan uzun silindir şapkasıyla Rum Başpiskoposu, siyah giysileri ve siyah-beyaz türbanıyla Yahudi Hahambaşı dikkatleri çekiyordu. Eğlence açık havada olduğundan gece tuvaletlerinin eksikliği de gözden kaçmıyordu. Avrupalı hanımlar dekolte giysilerden kaçınırken, yardım liralarını yatırmış olan birçok Selanikli Yahudi hanımın ufak incilerle ve parlak pırlantalarla süslenmiş regârenk yerel giyisileri göz kamaştırıyordu." [30]

Ticaret, eğitim ve diplomasi yoluyla yaygınlaşan Avrupa etkileri, cemaatlerin içindeki tutucularla ilerleme taraftarları arasında gerginliklere yol açmaktaydı. Mason loncalarının varlığı pekiştirilmişti ve önde gelen ilericilerin birçoğu bunlara bağlıydı. Özellikle Yahudilikten vazgeçip Müslümanlığı seçenlerin soyundan gelen dönme topluluğu içinde yeni fikirler hızla yayılıyordu.

"Dönmeler topluluk olarak son derece saygın, çalışkan ve zengin insanlar," diye yazmıştı Lucy Garnett. "Onların arasında hiç yoksul yok gibi ve zenginler, gerek daha başarısız olanlara gerekse dul ve yetimlere hayranlık uyandıran bir düzenle yardım ediyorlar." [31] Diğer Müslümanlardan farklı olarak dönmelerin bir askerlik geleneği yoktu. Orduda genellikle askerî doktor olarak görev yapıyorlar, sivil yaşamda ise çeşitli mesleklerle dalları ve ticaretle uğraşıyorlardı. Politikayla da yakından ilgiliydiler.

Yeni devlet okulları Avrupa görüşlerinin Müslüman cemaati arasında yayılmasında büyük rol oynuyordu. Mülki okullar devlet memuru, askerî okullar ise subay yetiştiriyordu. Her iki eğitim sisteminin başlangıcı rüştiye adıyla bilinen ortaokullardı ve bundan sonra öğrenciler, idadi denilen liselere devam edip mezun olunca ya İstanbul'daki Harbiye'ye ya da devlet memuru yetiştiren Mülkiye'ye gidiyorlardı. Askerî liseler genellikle Osmanlı ordusunun karargâh olarak seçtiği kentlerde bulunuyordu. Avrupa kıtasında ana askerî merkezler Edirne, Selanik ve Manastır (eski Yugoslav Makedonyasında yer alan şimdiki adıyla Bitola) kentleriydi.

Tutucu ve ilerici fikirler, geleneksel İslam ve özgür Avrupa düşünceleri arasındaki çekişmeler Atatürk'ün yaşamını etkiledi. Annesi dindarlığı nedeniyle molla lakabını kazanmış, geleneksel görüşlere

sahip bir kadındı.[32] Gözü yükseklerde, alt dereceli bir devlet memuru olan babası ise ilerleme taraftarıydı. Atatürk daha sonraları şöyle diyecekti:

> Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey mektebe gitmek meselesine dairdir. Bundan dolayı annemle babam arasında şiddetli bir mücadele vardı. Annem, ilâhilerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Rüsumatta memur olan babam, o zaman yeni açılan Şemsi Efendinin Mektebine devam etmemi ve yeni usul üzere okumama taraftardı. Nihayet babam işi mâhirane bir surette halletti. Evvela merasim-i mutade[alışılmış törenler] ile mahalle mektebine başladım. Bu suretle annemin gönlü yapılmış oldu. Birkaç gün sonra da mahalle mektebinden çıktım, Şemsi Efendinin mektebine kaydedildim.[33]

Atatürk'ün sözünü ettiği okula başlama töreninde mahalle mektebine başlayacak olan çocuklar sıraya dizilir ve en öne Kuran dersi verecek olan hoca geçerdi. Çocuğun ezberleyeceği Kuran'ın cüz'ü ile, sayfaların yerleştirileceği rahle baş üzerinde taşınırken dualar okunurdu. Oğlu için bu törenin yapılması Zübeyde Hanımın vicdanını rahatlattığı gibi, mahalle halkının beklentilerine de yanıt verip geleneklerine bağlı Müslüman bir aile olduklarını kanıtlamasını sağlamıştı. Lucy Garnett, Şemsi Efendinin, mensup olduğu topluluktaki kızları eğitmek için bu okulu açan bir (dönme) olduğunu söylüyor. Yeni okulda kızlara okuma, yazma ve aritmetiğin yanı sıra nakış dersleri de veriliyordu. "Yine de müdür 'yetişkin genç hanımlara' oranla, küçük öğrencilerden daha fazla başarı bekliyordu." [34]

Okulun en küçüklerinden biri olan Mustafa burada fazla okuyamadı. 7 ya da 8 sekiz yaşındayken[35] babası ölünce, annesi çocuklarıyla birlikte Selanik'in doğusunda, çoğunlukla Müslümanların yaşadığı Langaza yakınındaki Rapla'da üvey kardeşi Hüseyin Ağanın çiftliğine taşındı.[36] Kızkardeşi Makbule ile paylaştığı kır yaşamını Atatürk özlemle anımsardı. İki çocuğa bakla tarlasından kargaları kovalama görevi verilmişti;[37] sürekli birlikte oyun oynuyorlardı ve bir keresinde, küçük Mustafa kızkardeşinin kafasını yoğurt kasesine sokmuştu.[38] Mustafa'nın önce bir Rum köy okuluna gönderilmesi ve bir süre, Arnavut (ya da Ermeni) bir çiftlik kâtibi tarafından eğitilmesi iyi bir sonuca ulaşmadı.[39] Bunun üzerine Zübeyde Hanım eğitimini sürdürmesi için oğlunu Selanik'e geri göndermeye karar verdi. Halasının yanına yerleşen Mustafa mülkî rüştiye adıyla bilinen devlet okuluna kaydedildi.[40]

Bu okulunda pek başarılı olduğu söylenemezdi. Bir gün, doğrusuna hiç uymayan bir biçimde Kaymak Hafız adıyla bilinen öğretmeni, bir sınıf arkadaşıyla tartıştığı için Mustafa'yı dövdü. Selanik'teki ai-

lenin en yaşlısı olan anneannesi modern okula gitmesini istemediği torununu bu okuldan aldı.

Atatürk yaşamını anlattığı bir gazete röportajında, devlet okulundan ayrılınca, Batı tarzı üniformasını beğendiği için Selanik'teki askerî okula gitmek istediğini söylemişti.[41] Bir komşunun ya da evdeki kiracının oğlu olan Binbaşi Kadri bu okula devam ediyordu ve küçük Mustafa onu çok kıskanıyordu. Daha sonraları dostu Kılıç Ali'ye, Şemsi Beyin okulundaki çocukların giydiği belden kuşakla bağlanan şalvar gibi pantalondan hiç hoşlanmadığını söyleyecekti. "Askerî rüştiyeye girip, üniformasını giyince adeta yepyeni bir güç kazandım, kendi kendimin efendisi olduğumu hissettim." Annesi Zübeyde Hanım Kılıç Ali'ye, "Mustafa daha küçükken giyimine çok düşkündü. Başkalarına karşı davranışları ve konuşması bir yetişkin gibiydi. Sokakta oynayan mahalle çocuklarına tepeden bakardı... Başı dimdik, elleri cebinde konuşması hepimizin dikkatini çekerdi," diyecekti.

Zübeyde Hanım oğlunu nazik, utangaç, herkes tarafından sevilen bir çocuk olarak anlatmıştı.[42] Atatürk'ün gururlu yönü daha küçükken fark ediliyordu; utangaçlığını ise ancak birlikte çalışanlar görebiliyordu. Sekreteri Hasan Rıza Soyak, "doktorlarına göre, uykusuzluk ve kabızlık çeken, utangaç bir insandı," diye anlatacaktı.[43] İlk iki özelliği sonradan ortaya çıkarken, utangaçlığı hep varolmuştu. Çocukluğundan başlayarak Atatürk'ün doğu tarzı yaşam simgelerinden hoşlanmadığı ve Batılı bir subay ve centilmene benzemeyi arzuladığı açıkça belli oluyor.

Bu arada Selanik'e dönmüş olan Zübeyde Hanım tek oğlunun bu tehlikeli mesleğe atılmasına karşı çıkıp caydırmak için elinden geleni yapmıştı. Atatürk'ün anlattığına göre, okulun giriş sınavına annesine haber vermeden katılmış. Sınavı kazanınca da annesinin onay vermekten başka yapacağı bir şey kalmamış. Bu röportajda Atatürk askerî okula gitme fikrinin kendisinden çıktığını söylüyor ama herhalde komşusu Binbaşı Kadri'nin de yönlendirmesi ve desteği olmuştur. Ayrıca seçtiği yol hiç de olağandışı değildi. Geniş ailesinin üç üyesi ve sonradan en güvendiği kurmayları konumuna gelecek olan Salih (Bozok), Nuri (Conker) ve Fuat (Bulca) da aynı yolu izleyecekti. Atatürk'ten bir yaş küçük olan Salih (Bozok)[44] anlaşılan, askerî okula gitmeden önce devlet okulunda aynı öğretmenden dayak yemişti.[45] Atatürk'ün geniş anlamdaki ailesinin genç kuşağı gibi, Avrupa'da tehdit altındaki topraklarda yaşayan Türk ailelerin çoğu da çocuklarının geleceklerinin askerlik mesleğinde olduğunu anlamışlardı. Yaptıkları seçimin nedeni Kaymak Hafızın elinin ağır oluşu ya da üniformaların çekiciliği değildi. İlerleme hırsı, kendine yeterli olma ve vatanseverlik duygusu hepsine aynı yolu işaret etmişti. Daha sonraki meslek yaşamında olduğu gibi çocukluğunda da Atatürk yaptığı seçimlerde yalnız değildi. Ama yetenekleri kendine özgüydü.

2

Bir Osmanlı Subayının Yetişmesi

Atatürk'ün askerî eğitimi on üç yıl sürdü. O dönemde tanımlandığı gibi bir 'mektepli' subay oldu. Yükselmekte olan bu sınıf, okul eğitimi almadan ordu içinde yetişerek rütbe kazanan 'alaylı' subayların varlığına meydan okumaktaydı. İlericilerle tutucular arasındaki çekişme, sivil toplumu olduğu kadar orduyu da etkiliyordu.

Askerî eğitim, benliğindeki nitelikleri daha da güçlendirdi. Babasız kalmış bir ailenin hayattaki tek erkek çocuğu olarak evin en önemli bireyi olmuştu. Kızkardeşi Makbule daha sonraları, kimsenin sırtından atlamasına izin vermek için eğilmek istemediğinden, birdirbir oynamayacak kadar gururlu olduğunu söyleyecekti. Bu öykünün ne kadar doğru olduğu bilinmiyor, ama küçük Mustafa'nın, ailesi içinde hakkettiğine inandığı üstünlük konumunu okulda ve ilerki yıllarda sürdürmek için elinden geleni yaptığına şüphe yoktur. Çocukluk deneyimleri ona herkesten üstün olma içgüdüsünü kazandırmanın yanı sıra, kendi istediğini yapma yolunu da öğretmişti. Atatürk sonraları şöyle açıklayacaktı:

> Çocukluğumdan beri bir tabiatım vardır. Oturduğum evde ne kızkardeş, ne de ahbap ile beraber bulunmaktan hoşlanmazdım. Ben yalnız ve müstakil bulunmayı çocukluktan çıktığım zamandan itibaren daima tercih etmiş ve sürekli olarak öyle yaşamışımdır. Tuhaf bir halim daha var, ne ana –babam çok erken ölmüş– ne kardeş, ne de en yakın akrabamın kendi zihniyet ve telâkkilerine göre bana şu veya bu tavsiye ve nasihatte bulunmasına tahammülüm yoktu. Aile arasında yaşayanlar pekâlâ bilirler ki sağdan soldan, pek saf ve samimi ihtarlardan masun bulunamazlar. Bu vaziyet karşısında iki tarz-ı hareketten birini intihap etmek zaruridir. Ya itaat,

> yahut bütün bu ihtar ve nasihatleri hiçe saymak. Bence ikisi de doğru değildir. İtaat nasıl olur, en aşağı benimle yirmi, yirmi beş yaş farkı olan anamızın ihtarlarına itaat maziye ricat demek değil midir? İsyan etmek, faziletine, hüsnüniyetine, yüksek kadınlığına kaani olduğum ananın kalbini, telâkkilerini altüst etmektir. Bunu da doğru bulmam.

Anlaşılan ikilem kendiliğinden çözülmüştü çünkü Atatürk konuşmasına devam ederken, "Maahaza size bu münasebetle anamın ve kızkardeşimin inkılâp işlerinde bana inandıklarını ve hizmet ettiklerini de zikretmeliyim," diyecekti.[1] Ailesinin kadınları ona hizmet ettikçe kendisi de onlara karşı hem sert hem de nazik olabiliyordu. Aksini söylemesine karşın Atatürk en azından Batı ülkelerinde kabul edildiği biçimde yalnız bir yaşam sürmedi. Geleneksel toplumlarda yaşam her zaman kalabalık arasında geçer ve onun hem çocukluğunda hem de büyüdükten sonra çevresinde daima arkadaşları, akrabaları ve meslektaşları oldu. Yine de hep kendi kararlarını kendisi verdi ve yakın çevresine hükmetti. Atatürk sadece önderlik konumunun gerektirdiği anlamda yalnız oldu.

Selânik'teki askerî okulda geçen dört yılı (1891-95) hakkında Atatürk'ün kendisi iki öykü anlatmıştır.[2] Türkiye'deki okullarda o dönemde (halen bazılarında sürdürüldüğü gibi) eğitim ezberlemeye dayanırdı. Öğrencilerin dersleri iyice öğrendiğinden emin olmak için öğretmenler içlerinden birini seçer ve sınıfa aynı sözleri defalarca tekrarlatırlardı. Bu sistem Fransızca'da *répétiteurs*, Osmanlıcada müzakereci diye tanımlanan kişilerin kullanılmasına dayanıyordu. Bir gün matematik öğretmeni sınıfta bu görevi yapacak bir gönüllü aramış. "Evvela tereddüt ettim," diye anlatmıştır. Atatürk 1922 yılında. "Ayağa öyleleri kalktı ki ben kalkmamayı tercih ettim. Bunlardan birinin müzakeresi altına girdim. Müzakerenin sonunda tahammülüm son dereceye geldi. Ayağa kalkarak, 'Ben bundan iyi yaparım' dedim. Bunun üzerine hoca beni müzakereci yaptı, eski müzakereciyi benim müzakerem altına verdi."

İkinci öykü ise Mustafa'nın yanına Kemal adının eklenmesiyle ilgili. Atatürk askerî okulda matematik dersine özel ilgi duymaya başlamıştı. "Az zamanda bize bu dersi veren hoca kadar, belki de daha ziyade malumat sahibi oldum. Derslerin fevkinde meselelerle iştigal ediyordum. Tahrirî sualler yazıyordum, Riyaziye muallimi de tahriren cevap veriyordu. Hocanın ismi Mustafa idi. Bir gün bana dönüp, 'Oğlum senin de ismin Mustafa, benim de. Bu böyle olmayacak. Arada bir fark bulunmalı. Bundan sonra senin adın Mustafa Kemal olsun' dedi. O zamandan beri adım filhakika Mustafa Kemal kaldı."[3]

Osmanlı Türkçesi'nde Kemal sözcüğü 'kusursuzluk' (yetkinlik) anlamına gelir ve yaşamöyküsü yazarları bu ismi seçtiğinden dolayı matematik öğretmeninin ileri görüşüne övgüler yağdırmışlardır. An-

laşılan kendisi yalnızca Mustafa olarak kalırken zeki öğrencisine böyle bir isim geçen öğretmen ileri görüşlü olduğu kadar, kendini geri planda tutmayı da yeğleyen biriydi. Yine de Atatürk, öğretmenlerin yumuşaklıklarıyla ün kazanmadıkları bir dönemde bile, matematik öğretmeninin 'sert' yani otoriter biri olduğunu söylüyordu. Atatürk'ün yaşamöyküsü yazarı Şevket Süreyya Aydemir bu öykünün başka bir versiyonundan söz eder. Aydemir'e göre Kemal ismi ona bir öğretmeninden değil, bir sınıf arkadaşından ayırdedilebilmesi için verilmiş.[4] Kesin olarak bilinen tek nokta ise askerî okuldayken ikinci ismini kazanmış olmasıdır. İkinci ismin verilmesiyle ilgili olarak yalnızca onun sözüne güvenmek zorundayız. Genç Mustafa'nın vatan şairi Namık Kemal'den esinlenerek bu ismi kendine seçmiş olması da mantıklı bir olasılıktır. Henüz 13, 14 yaşındayken, birkaç yıl sonra kendi gençliğinin esin kaynağı haline gelecek olan şairin adını duymuş olması akla yakındır. Ya da belki daha yaşlı biri ona bu ismi önermiş olabilir.

Atatürk her iki öyküyü de, başkomutan olarak Kurtuluş savaşının son saldırısının hazırlığı içindeyken anlatmıştı. O tarihte onu destekleyenlerin arasında bile savaşın sonucundan kuşku duyanlar vardı. Ama Atatürk'ün hiç kuşkusu yoktu. Kendi büyüklüğüne inandığı kendisi gibi, öğrencilik yıllarındaki başarılarını da daha sonra kazanacağı zaferlerin habercisi olarak ilan ediyor, başkalarına gösteriyordu. İkinci isminin kaynağı ne olursa olsun, Atatürk'ün çok başarılı bir öğrenci olduğu kesindir. Askerî okulda çok kısa sürede çavuş rütbesine yükseltilmesi, sınıf başkanı olması, okul yöneticilerinin ona güvendiğinin kanıtıdır. Belki çok gururluydu ama açıkça isyankâr değildi.

Atatürk'ün okul yıllarına ait başka bir öykü de arkadaşı Kılıç Ali'nin anıları arasında yer alıyor. 1930'lu yılların başında bir akşam Ankara'daki Karpiç lokantasında birlikte yemek yerken, Atatürk, rejime karşı çıktığı için gözden düşen ve mesleğini terk etmek zorunda kalan Selanikli gazeteci Ahmet Emin Yalman'ı davet etmiş ve Kılıç Ali'ye dönüp şöyle demiş:

> Ahmet Emin Beyin pederleri Osman Tevfik Bey, benim askerî rüştiyede hüsnühattı Türkî [Türkçe kaligrafî, güzel yazı] hocamdı. Ben iyi yazı yazamazdım. Yazılarım âdeta kargacık burgacıktı. Yine de iyi yazmam ya... Buna rağmen Tevfik Bey benim diğer derslerimde muvaffak olacağımı bilerek bana tam numara verirdi. Ne garip tecellidir ki babası benim diğer derslerde muvaffak olacağımı hissederek tam numara verdiği halde, oğlu Ahmet Emin Bey bu kadar hizmetlerimizi gördüğü halde bana sıfır numara verdi.[5]

Muhalif gazeteci derhal yanlış anlaşıldığını ileri sürerek itiraz etmiş ve yaklaşımını değiştireceğini söylemiş. Kısa bir süre sonra gazetesi yeniden yayınlanmaya başlamıştı. Yaşamı boyunca Atatürk haklı olduğuna inanır ve bu inancını çevresindekilerle paylaşmaktan zevk alırdı.

Atatürk'ün askerî liseden mezun olmasından kısa bir süre önce annesi Zübeyde Hanım tekrar evlendi. Hiçbir geliri olmayan genç bir dul olarak fazla seçeneği yoktu. Evlenmediği takdirde pek de zengin sayılmayan akrabalarının yardımlarıyla yaşamak zorunda kalacaktı. İkinci kocası Ragıp Efendi, karısı ölünce iki kızı ve iki oğluyla yalnız kalıvermişti. 1881'de Yunanistan'a bırakılan Tesalya'dan göç eden Ragıp Efendi ikinci kez evlenirken tütün tekelinde alt düzeyli bir memur olarak çalışıyordu.

Annesinin tekrar evlenmesi Atatürk'ün artık evin tek erkeği olmayacağı anlamına geliyordu. Bu konumu yitirmeyi reddederek evden ayrılıp bir akrabasının yanına yerleşti.[6] Gerçi ikinci evlilik onun kalbini kırmıştı ama yaşamının sonuna dek Türk Müslüman gelenekleri uyarınca annesine ve üvey akrabalarına yardımcı oldu. 1912 yılında Selanik Yunanlıların eline geçince de Ragıp Efendi burada yaşamayı sürdürdü. Anlatılanlara göre son yıllarında Atatürk ona parasal yardım yaparmış. Ragıp Efendinin küçük oğlu Hakkı tıpkı babası gibi reji memuruydu Büyük oğlu Süreyya'nın ise Birinci Dünya Savaşında şiddetli çarpışmaların yaşandığı Toyran'da (günümüzde Yunanistan ile eski Yugoslav Makedonyası sınırındaki Dhoirani) yüzbaşı olarak görev yaparken intihar ettiği söylenmiştir. Atatürk ondan hoşlandığını ve ahlaksızca tekliflere karşı korunması için, onun kendisine bir sustalı bıçak armağan ettiğini anımsıyordu. Atatürk'ün yayıncısı Falih Rıfkı, 'Bilindiği üzere Türk kadınının o kapalılık devirlerinde Türkler arasında cinsî ahlâk pek bozuktu' açıklamasını yapmış[7] ama sarışın, mavi gözlü bir delikanlı olan Atatürk'ün bu sustalıyı kullanmak zorunda kalıp kalmadığına hiç değinmemişti.

Ragıp Efendinin kardeşi Albay Hüsamettin'in kızı Fikriye ise daha sonraki yıllarda trajik bir biçimde Atatürk'e yakın olacaktı. Fikriye 1897 yılında Atatürk 16 yaşındayken dünyaya gelmişti. Çağdaş fikirli bir subay olan babası, kızına iyi bir eğitim olanağı sağladığı gibi piyano dersleri bile aldırmıştı.[8]

Atatürk'ün hayatta kalan tek kızkardeşi Makbule sonraları ünlü ağabeyinin çocukluk aşklarını anlatarak gazetecileri eğlendirecekti. Anlatılanlara göre ilk aşkı olan Müjgan, Binbaşı Rüknettin adlı bir aile dostunun kızıydı. İkinci aşkı Hatice'nin annesi ise kızını, gelecekte uzak sınırlara tayin edilebilecek bir subay adayıyla evlendirmemek için bu arkadaşlığa son verdirmişti. Sonra Zübeyde Hanım oğlunun, eski komşusu ve Selanik askerî komutanı olan Şevki Paşanın 15 yaşındaki kızı Emine'ye ders vermesini istemişti. Emine sonradan, Atatürk'ü ilk kez askerî lise üniformasıyla görünce âşık

olduğunu söyleyecekti. Duygulanının karşılık gördüğüne inanıyor ve 1899'da Mekteb-i Harbiye'ye gitmek üzere Selanik'ten ayrılırken kendisine kısa bir mektup gönderdiğini iddia ediyordu. "Bu dakikada vapura gidiyorum. Bu an-ı me'şum bize kan ağlatacak. Bendeniz sizi unutmayacağıma vicdanen yemin eder, sizden de aynı vefayı beklerim. Allahaısmarladık. Mustafa Kemal." Emine, Atatürk'ün Selanik'e geldikçe kendisini ziyaret ettiğini söylüyor ve "Fakat bu defa görüyordum ki memleket meselelerine, milletin dertlerine bütün varlığı ile sarılmıştı... Ama yine araya giren büyük olaylar bizi bir evliliğe kadar götürmedi" diye ekliyordu.[9] 1965 yılında bir Türk gazetecisine söylediği bu sözler, Emine'nin geçirdiği bir kaza sonrasında sakat kaldığı ve kötü haberi alan Atatürk'ün derhal ona evlenme teklif ettiği ama verdiği sözü yerine getiremeden genç kızın öldüğü konusundaki romantik öyküyle çelişki yaratıyor.[10]

Zübeyde Hanımın anlattıkları daha kısadır. Askerî lisede öğrenciyken Atatürk önce yörenin önde gelenlerinden Evrenoszade Muhsin Beyin oğluna ders vermiş. Muhsin Beyin damadı Mithat ise daha sonraları Atatürk'ün yardımlarını görmüş ve Bolu milletvekili yapılmış. İkinci olarak ise Şevki Beyin kızının adı geçiyor. "Bereket versin ki dersi o kadar uzatmadılar. Kendisi Manastır idadisine gitti, bu ders de öylece yarıda kesildi!" diye anlatmıştır annesi.[11]

Diğer bir romantik öyküye göre, yıllar sonra Çankaya'daki cumhurbaşkanlığı köşkündeki bir partide Atatürk *Eminem* adlı şarkıyı dinlerken çok duygulanmış ve başka bir açıklama yapmadan yalnızca, "Herkesin gönlünde bir Emine yatar"demiş.[12] Bir başka toplulukta ise ilk aşkının Selanik'te bir Rum kızı olduğunu, birlikte Manastır'a kaçmayı düşlediğini ama dayısı Hüseyin Ağanın kendisini caydırdığını anlatmış.[13] Sonunda anlaşılan Zübeyde Hanım, oğlunun aklından çok daha farklı konular geçmeye başlayınca, kaygılarından kısa sürede kurtulmuş.

Yaşamının ilerki yıllarında Atatürk birçok kadınla romantik ilişkiler kuracaktı. Flört etmeler, aşk mektupları yazmalar, hayran olduğu Batılı yaşam tarzının parçalarıydı. Ama onun için en önemli konu işiydi. Kendisine hizmet veren, ders almak isteyen, dinleyici olarak çevresinde bulunan tüm kadınların adeta romantik bir koruyucusu gibi davranırdı. Ama hiçbirinin, Türk kültürünün gerektirdikleri dışında kendisinden bir istekte bulunmasına izin vermezdi. Bu duygusal düzen belki daha çocukluğunda benliğine yerleşmişti. Babasız bir evin tek oğlu olarak büyüdüğünden babalık niteliklerinin gelişmiş olması doğaldır. Olgunluk çağında kadın, erkek tüm yakın dostlarına 'Çocuk!' diye hitap ederdi. Daha küçük bir çocukken kadınlara karşı nazik davranmasını ama kendi bildiği yolda ilerlemesini öğrenmişti ve ara sıra Fransızların romantik kahramanlarını andıran bir sevgili rolünü oynamak için kendine izin verirdi.

1895 yılında Atatürk Selanik askerî rüştiyesinden sınıf dördüncüsü olarak mezun oldu.[14] Gerçi aynı kentteki askerî liseye (idadî) gidebilirdi ama annesinin ikinci kez evlenmiş olması nedeniyle başka bir kentte yatılı okumaya karar verdi. Söylentilere göre İstanbul'u tercih ediyormuş[15] ama imtihan mümeyyizi Hasan Bey, Manastır'daki okulun daha iyi bir eğitim sağlayacağını belirtmiş.[16] Belki de Manastır'ı tercih etmesinin nedeni evine daha yakın ve parasız yatılı okuma olasılığının daha yüksek olmasıydı.

Dağların eteğinde, yüksek bir yaylada, Romalılardan kalma Egnatia Yolu üzerinde yer alan Manastır, önemli bir ticaret, yönetim ve ordu merkeziydi. Demiryoluyla Selanik'e bağlıydı ve batıda Makedonya ile güneyde Yunan sınırına dek uzanan bir bölgenin en büyük kentiydi. 37.000 olan kent nüfusunun[17] içinde önemli bir Rum tüccarlar topluluğu vardı. Altmış tane caminin[18] varlığıyla övünen Müslümanların çoğu Arnavut ve Slav Makedon kökenliydi. Bölgesel hükümet ve ordu karargâhının iş sağladığı Osmanlı görevlileri, Bulgar, Makedon, Sırp ve Yunan milliyetçileriyle onların adına çarpışan çetecilerin baskısı altındaydılar.

Askerî okullar sultana ve Osmanlı devletine sadakat duygusunu aşılamaya çabalıyordu. Ülke sınırları içinde çok sayıda farklı dinsel topluluk bulunmasına karşın, subay adayları Müslümandı ve hepsinin temel fikri, Müslüman yönetici topluluğunu korumaktı. Yönetici sınıfında ise ilk reformcuların yerleştirmek istediği Osmanlı vatanseverliği kavramı II. Abdülhamit döneminde daha dar çerçeveli bir Osmanlı Müslüman milliyetçiliğine ve gitgide değişim göstererek daha da dar bir Türk milliyetçiliğine dönüşmüştü. Atatürk'ün tarih öğretmeni, Kolağası (Kıdemli /Önyüzbaşı) Mehmet Tevfik, 'milliyetçi bir Türk subayı' idi. Atatürk, "Tevfik Bey'e minnet borcum vardır. Bana yeni bir ufuk açtı" diyecek ve yıllar sonra eski öğretmenini Diyarbakır milletvekili ve Türk Tarih Kurumu üyesi yaparak da bu borcunu ödeyecekti.[19] Ama öğrenciler, içinde yaşadıkları dünya konusundaki fikirlerini yalnız derslerde oluşturmuyorlardı.

Atatürk, Bursa'daki okulun yöneticileriyle anlaşmazlığa düşüp Manastır'a gelen ateşli öğrenci Ömer Naci'nin etkisi altında kaldığını açıklamıştır. Osmanlı edebiyatı ve özellikle şiir tutkunu olan Ömer Naci, şiir yazma konusunda kendisini izlemesi için Atatürk'ü yüreklendirmeye epey çabalamıştı. Ne var ki edebiyat öğretmeni, bunun askerlik mesleği ile bağdaşmadığını söyleyerek, çalışmalarına son verdirdi. Yine de Atatürk "Mahaza güzel yazmak hevesi bende baki kaldı" diyecekti.[20] Manastır'daki okulda Atatürk edebi Osmanlıca'yı kullanmakta ustalaştı. Bu ahenkli ve yapmacıklı üslup, anlamı açıklamak yerine, eşanlamlı Arapça soyut sözcüklerin, ses uyumu içinde birbiri ardına sıralanıp duygusal bir tonlama yaratmayı öne çıkarıyordu. Bu yapay dili kolaylıkla yazıp kullanabilecek düzeye gelmesi, halkın karşısında yaptığı konuşmalarda kendisine yararlı ol-

muştu. Ne yazık ki bu konuşmaların orijinal biçimini, kullanılan dile çevrilmedikçe Türk okurların anlayabilmesi artık olanaksızdır.

Edebiyatla politika iç içeydi. Herhalde Atatürk, yazıları Abdülhamit döneminde yasaklanan 'özgürlük şairi' Namık Kemal'in vatan şiirlerini Ömer Naci ile tartışmıştı. Liberal-milliyetçi konuşmaların heyecanı, İstanbul'daki Harbiye Mektebine girdiği zaman da sürecekti. Ama onun için askerlik mesleği öncelik taşıyordu. Ömer Naci ise yalnızca bir esin kaynağı olmamış, kaçınılması gereken bir örnek de oluşturmuştu. Naci, Jöntürklere katılıp yurtdışına kaçtı, İttihat ve Terakki Cemiyetinin çalışmalarına katıldı ve 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra politik yaşamını sürdürmek için geri döndü. İtilaf devletlerine karşı karışıklık çıkartmak için gönderildiği İran'da 1915'te tifüse yakalanıp öldü. Osmanlı devletinin sonuna yaklaşmasını hızlandıran romantik maceraperestlerden biriydi ve Atatürk bu kişilere hem karakter yapısı hem de politik görüş bakımından karşıydı.

Atatürk iki sınıf arkadaşıyla uzun sürecek bir dostluk kurdu. Bir yaş büyük olan Ali Fethi (Okyar) Manastır yakınındaki Pirlepe (Prilep) kentinin zengin ailelerinden birinin oğluydu ve Fransızca bildiğinden, Fransızların politik görüşlerini Atatürk'e tanıttığı varsayılmıştır. Bu tanıtım herhalde Fransız Devrimi gibi tehlikeli bir konunun tartışılmasıyla sınırlı kalmıştı. Gerçi okulda Fransızca öğretiliyordu ama Atatürk bu dili iyi öğrenemediğini kısa zamanda fark etti. Matematik hâlâ en iyi dersiydi. Yine de Fransızca'yı Avrupa uygarlığının anahtarı olarak gördüğünden, Selânik'te geçirdiği yaz tatili boyunca Fransız Hıristiyan Frerlerin (Kardeşlerin) açtığı dil kursuna devam etti. Zamanla bu dili rahatça okuyabilecek kadar öğrendi ve yazışmalarında da kullanmaya başladı. Fransızca yazdığı mektuplarda bazı hatalar var ama kelime bilgisinin çok geniş olduğu da görülüyor. Yaşamının sonuna kadar konuşurken arada sırada Fransızca sözcükler kullanırdı ve *déjà* (daha önce) sözcüğünü özellikle severdi. Daha da önemlisi kültür, toplum ve yönetim açısından Fransız modelinin daima aklında bulunmasıydı. Bu konuda da yalnız sayılmazdı: Osmanlı yönetici sınıfı üzerinde Fransa'nın etkisi oldukça fazlaydı. Yine de Atatürk, çağdaşları arasında Fransız deneyiminden en tutarlı bir köktencilikle yararlanan kişi oldu.

Kendisinden bir yaş küçük olan arkadaşı Kâzım (Özalp) ise o tarihte Selanik'in bir beldesi olan (daha sonraları eski Yugoslav Makedonyası'nda (Titov) Veles adıyla bilinen) Köprülü'den geliyordu. Sadık bir dost olan Kâzım, Türk ordusunda general rütbesine kadar yükselmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisinin başkanlığına getirilmişti. Kâzım Özalp şöyle anımsıyor:

> Kendi sınıfında sevilen ve tanınan Mustafa Kemal, bizim sınıfımızca da sevilen bir kişiliğe sahipti. Sınıflarımız farklı olduğundan beraber çalışmıyor, ancak tatil günleri birkaç ar-

kadaşla gezmeye çıkıyorduk. Genellikle Kavaklaraltı ve Hanlarönü kahvehanelerine giderdik. Bütün genç arkadaşlar gibi sohbet eder, bazen bir lokumuna (5 para) tavla oynardık. Mustafa Kemal'in kaybetmekten memnun kalmadığı kolaylıkla anlaşılırdı. Koşmak, atlamak gibi oyunlardan da fazla hoşlanmazdı. Etrafına bakınarak dolaşmaktan çok, hızlı yürümeyi tercih ederdi.[21]

Manastır askerî lisesinde Mustafa Kemal'den iki sınıf yukarda devrimci subaylar arasında en önemli rakibi olacak olan biri vardı. Envèr adındaki bu genç Birinci Dünya Savaşında Osmanlı devletini yenilgiye sürükleyecekti. Ailesi Tuna Nehrinin ağzı yakınındaki Osmanlı kalesi Kili'den (şimdi Ukrayna Besarabyası'ndaki Kiliya) gelmeydi. 1881 Kasımında İstanbul'da doğmuştu ve Mustafa Kemal'den birkaç ay küçüktü. Ne var ki Atatürk sivil okulda bir yıl kaybetmişti, ama anlaşılan Enver, kendi yaş grubundan bir yıl büyüklerle birlikte askerî okula başlamış ve bir nafia görevlisi olan babasının tayin edildiği Manastır'daki askerî rüştiyeye devam etmişti. Sonuç olarak Enver, Mustafa Kemal'den iki yıl önce askerî eğitimini tamamlayıp 1902 Kasımında İstanbul'daki Erkân-ı Harbiye (Kurmay) Mektebinden mezun oldu.[22] Mustafa Kemal ile Enver'in ortak dostları vardı ama farklı çevrelerde bulunuyorlardı.

Mustafa Kemal, Manastır askerî idadisinin ikinci sınıfındayken, [Yunanistan'ın Girit'te *enosis*, yani adanın Yunanistan'la birleşmesi uğrunda savaşan isyancılara yardım etmek için silahlı birlikler göndermesi üzerine] Osmanlılarla Yunanistan arasında kısa bir savaş çıktı. Osmanlı hükümeti, buna karşılık 19 Nisan 1897 tarihinde savaş ilan etti. Bir ay içinde Yunan ordusu yenilgiye uğradı, Tesalya tekrar Osmanlıların eline geçti ve Atina yolu açıldı. Ama büyük güçler araya girip ateşkes ilan edilmesini sağladılar. Savaş tazminatı ve sınırda yapılacak küçük bir düzeltme karşılığında Osmanlı hükümeti Yunanistan ile barış yapmayı kabul etti. Girit özerk bir ada olarak Osmanlılarda kaldı ve Yunan Prensi Georgios, büyük güçler tarafından adanın Komiserliğine atandı. Böylece adanın yavaş yavaş Yunan Krallığının içine doğru çekilmesinin yolu açılmış oldu. Tıpkı Yunan bağımsızlık savaşında ve 1877'de Sırbistan ile yapılan savaşta olduğu gibi, büyük güçler Osmanlıların zaferlerin meyvesini toplamasına izin vermediler.

Savaş ilan edilmesi Osmanlı Müslümanları arasında vatanseverlik duygularının patlamasına neden oldu. Manastır gibi karargâhlardan yola çıkan askerleri coşkulu kalabalıklar uğurladı ve aralarına gönüllüler de katıldı. Mustafa Kemal de aynı heyecana kapılmıştı, ama gönüllüler arasına katılmak için Selânik'e gittiği ve ancak annesi tarafından durdurulduğu konusundaki öyküler sonradan uydurulmuştur.[23] Arkadaşı Ali Fuat'ın (Cebesoy) sözleri daha gerçek-

çidir: "Mustafa Kemal gönüllü olarak gitmek isteyenlerin başında idi. Türlü sebepler bu isteğine engel oldu. Savaş çok kısa sürmüştü." [24] Mustafa Kemal askerlik mesleğine kendini öylesine adamıştı ki, çok güçlü vatanseverlik duyguları bile okuldan kaçmasına neden olamazdı. Yine de Osmanlıların ateşkes imzalamaya zorlandıklarını işitince gözyaşlarını tutamayan Manastır'daki genç subayın duygularını herhalde paylaşmıştı.[25] Osmanlılar kazanınca büyük güçlerin araya girdikleri ama kaybettiği zaman yardımcı olmadıklarından çıkarılacak ders dikkatinden kaçmamıştı. Her şeye karşın, komutan Ethem Paşa tarafından kısa sürede kazanılan zafer Sultan Abdülhamit'in itibarını arttırdı ve topraklarını on yıl daha korumasına yardımcı oldu.

1898 Kasımında Mustafa Kemal, Manastır Askerî İdadisinden sınıf ikincisi olarak mezun oldu.[26] İstanbul'daki Harbiye Mektebinde zorlu ders yılları onu bekliyordu ama Manastır'daki dostları onu başarılı ve sevilen bir öğrenci olarak daha geniş bir çevreye tanıtabileceklerdi.

18 Mart 1899 günü Mustafa Kemal 18 yaşında İstanbul'daki Harbiye Mektebine ya da kısaca Harbiye'ye girdi.[27] Günümüzde müze olarak kullanılan okul binaları Boğaza bakan bir tepede, kentin 19. yüzyılda gelişen bir semtinde bulunuyordu. Aşağıdaki sahilde Dolmabahçe ve tahttan indirilen Sultan V. Murat'ın yaşadığı Çırağan sarayları görülüyordu. Güney yönünde, Avrupalıların yerleştiği Pera (Beyoğlu) semtinin bitiminde başkentteki garnizonun bir kısmının bulunduğu Taşkışla vardı. Kuzey tarafında ise, Boğazdan başlayarak tepeye kadar yükselen duvarın ardında Sultan II. Abdülhamit'in yaşadığı ve ülkeyi yönettiği Yıldız Sarayı yer alıyordu. Arada kalan yeni yerleşim merkezlerinden Teşvikiye'yi batılılaşmış Türkler tercih ederken, Pangaltı ve Osmanbey Ermenilerin seçimi olmuştu. İstanbul o tarihte açık alanları ve keyifli manzaraları olan bir şehirdi ve hiç kuşkusuz Harbiye'deki subay adayları imparatorluğun görkemli başkentinin tam ortasında bulunduklarını düşünüyorlardı. Konumun güzelliği ile Osmanlı gücünün çökmekte olduğu gerçeği arasındaki tezat ve gerek yerli gerekse yabancı Hıristiyanların üstünde gitgide artan baskılar, konuyu daha da dokunaklı bir hale getiriyordu.

Subay adaylarına sert davranılıyordu. Yatakhanelerde uyuyorlar, ara sıra çavuşlar tarafından tokatlanıyorlar, koyun eti, pilav ve kuru fasulyeden oluşan yalın bir menüyle besleniyorlardı. Yıllar sonra cumhurbaşkanı olduğunda Atatürk hâlâ en sevdiği yemeğin fasulye olduğunu söyleyecekti. Gerçi güç sahibi olan herkes tarafından hırpalandıkları halde subay adaylarına Efendi diye hitap ediliyordu ve kendileri de birer beyefendi olduklarına inanıyorlardı. İçinde yaşadıkları ortam çok demokratikti ve aralarında yalnızca imparatorluk prenslerine (zadegâna) ayrıcalık tanınıyordu, ama Avrupa ülkelerindeki uygulamalardan farklı olarak prensler etkin komutanlıklara geçemeyeceklerdi. Öğrenciler sıkı bir denetim altındaydı. Ders kitapları dışında kitap ve gazete okunması yasaktı. Her gün beş vakit na-

maz kılınması ve Ramazanda oruç tutulması kesinlikle uygulanıyordu. Alkol yasaktı ama Beyoğlu'nun, Galata limanının barları, kafeleri, lokantaları çok yakındı ve yalnızca çok dindar ve iradeli olanlar bunların çekiciliğine karşı koyabiliyor ya da Hıristiyan mahallelerinin arka sokaklarında çokça bulunan genelevleri ziyaret etmiyorlardı. Müslüman beyefendilerin Beyoğlu ile Galata konusundaki fikirleri çelişkiliydi. Bir yandan bu bölgelerin sunduğu eğlencelerin çekiciliğine kapılıyorlar, öte yandan buraları, uyanık olmayanlar için tuzak olarak görüyorlardı. Müslüman erkeklerin Beyoğlu'nun karanlık batakhaneleri nedeniyle yıkılan evlilikleri ve bozulan meslek yaşamları, pek çok Türk romancının sevdiği bir konuydu.

Arkadaşlarının çoğu gibi Mustafa Kemal de başkentin sunduğu eğlencelere kayıtsız kalmıyordu. Daha önceleri Selanik'teki kafelere de gitmişti ve ne kendisi ne de arkadaşları İslam'ın koyduğu alkol yasağına aldırış ediyordu. Diğer Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi içkinin ve zamparalığın delikanlılığın bir parçası olduğuna, zamanı gelince aile tarafından seçilen ya da en azından onaylanan bakire bir kızla evlenileceğine inanılıyordu. Geleneksel Müslüman toplumunda erken yaşta evlenmek alışkanlığı vardı ama yeni öğretilerin sonucunda erkekler için eğitim ve belirli bir mesleğe başlamak önde geliyordu. Mustafa Kemal her ikisini bir arada yürütmeden önce, dinsel kaygılardan rahatsız olmadan gençliğinin tadını çıkardı.

Annesi çok dindar olduğundan yıllarca dinin emrettiklerinin uygulandığı bir evde yaşamış, sofuluk dilini kullanmayı öğrenmişti. Resmî, Sünnî, İslam âyinlerini yerine getirdiği gibi tatillerinde gittiği Selanik'te Mevlevi dervişlerinin törenlerini izlemiş ve hatta aralarına katılarak 'Hu!' çekmişti.[28] Ama aynı tatil süresince dans dersleri almış ve vals yapmasını öğrenmişti. Eğer gerçekten dervişlerin törenlerine katıldıysa bile, bu deneyimden fazla etkilendiği söylenemez.

Mustafa Kemal'in gençliğindeki davranışları dinsel inançları olduğunu kanıtlamadığı gibi olgunluk çağındaki yaklaşımı tam tersini gösteriyor. Türk subaylarının ve beyefendilerinin çoğu İslam'ı kendilerinin ve içinde bulundukları toplum yaşamının genel bir çerçevesi olarak kabul etmişlerdi. Bazıları ise Atatürk ve arkadaşları gibi daha küçük yaşlarda serbest düşünceyi seçmişlerdi. Din, başkalarının yaşamının bir gerçeği –bazen de uygunsuz bir gerçeği– olarak görülüyordu. Diğer Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de tahsilli kişiler arasında din kadınlara özgü bir konu olarak kabul ediliyor ve dine düşkünlük gösteren erkeklerin samimiyetinden kuşku duyuluyordu. Subay adaylarının çoğu, kendilerine aşılanmak istenen fikirlere karşı çıkmışlardı. Onların tek siyasal amacı, içine doğdukları yönetici Müslüman topluluğu savunmaktı ve bu konuda son derece dürüsttüler. Atatürk'ün kuşağına mensup olanların kişisel tutkuları vardı; bazıları kendi ya da ailelerinin çıkarlarının peşinde koştular; ideallerine ulaşamadılar hatta içinde yaşadıkları toplulu-

ğun düşmanlarıyla bile anlaştılar. Ama hiçbiri ülkesine hizmet etmek ülküsünü sorgulamadı. Yanlış yola sapanlar oldu, ama kimsede alaycı bir kötümserlik yoktu.

Harbiye'ye girmesinden iki ay sonra, Mustafa Kemal kendi sınıfından sorumlu olarak çavuş rütbesine yükseltildi. Rütbe işaretlerinin üzerinde yabancı dil olarak Fransızca bildiğini gösteren bir kurdele taşıyordu. Okulun ilk sınıfındaki 750 öğrenci arasında bu farklılık önemliydi.[29] Yine de Mustafa Kemal'in ayakları üzerinde durmayı öğrenmesi bir yılını aldı. 1922 yılında yapılan yaşamöyküsüyle ilgili röportajda "Birinci sınıfta saf, gençlik hayallerine tutuldum. Dersleri ihmal ettim. Senenin nasıl geçtiğinin hiç farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım' demişti.[30]

Zamanla gençlik düşleri yerini çalışmalara tümüyle odaklanmaya bıraktı. Ama ödemesi gereken bir bedel vardı. Yıllar sonra sekreteri Hasan Rıza Soyak içkiyi azaltması için onu zorlayınca Atatürk şöyle yanıtlayacaktı:

> Fakat ne yapayım ki içmeğe mecburum; kafam çok ama beni mustarip edecek kadar çok ve hızlı çalışıyor; vakit vakit onu uyuşturup biraz dinlenmek ihtiyacını duyuyorum. Harbiye ve Erkânıharbiye mekteplerinde iken sabahları beni ekseriya koğuş arkadaşlarım uyandırırdı... Çünkü akşam zihnim herhangi bir meseleye takılırdı; onu düşüne düşüne kafam şişer, uykum kaçardı. Bütün gece, yatağın içinde, dönüp dururdum; ancak sabaha karşı, yorgun, bitkin bir halde uyuyakalırdım ve tabii kalk borusunu duymazdım... Şimdi de öyle... İçmediğim zamanlar uyayamıyorum; ıstırap içinde bunalıyorum.[31]

Çok çalışmak ve çok düşünmek Mustafa Kemal'in Harbiye'deki ikinci yılında başladı; çok içmek ise daha sonraları gelişti. İçki eğlendiriciydi, okul duvarlarının dışındaki sohbetlere keyif katıyordu. Manastır'dan okul arkadaşları ve Selanik'ten hemşehrileri ona ilk günden bir dost grubu oluşturmuşlardı. Bunların arasında Ali Fethi (Okyar), Kâzım (Özalp) ve kendinden bir yaş küçük, uzak akrabası Nuri (Conker) vardı. Mustafa Kemal'in yeni edindiği dostlar arasında bulunan uzun boylu, yakışıklı subay adayı Ali Fuat (Cebesoy) Osmanlı ordusunun en üst kademelerine erişmesini sağlayacaktı.

Ali Fuat'ın büyükbabası ünlü Müşir (Mareşal) Mehmet Ali Paşa, 1877-78 Rus Savaşında Tuna Ordusu komutanıyken şehit düşmüştü. Babası İsmail Fazıl Paşa ise İstanbul'daki genelkurmayda görevliydi. Mustafa Kemal ile ilk karşılaştığı zaman Ali Fuat ailesindeki tüm erkeklerin subay olduklarını söyleyerek övünmüştü.[32] Ailesi siyasetle ilgilenebilecek ve resmi politik görüşlere karşı çıkabilecek kadar tanınmıştı. Sultan Abdülhamit özellikle mevki sahibi olan muhalifleri arasındaki potansiyel düşmanlarının gönlünü almayı,

yatıştırmayı ve parmağında oynatmayı yeğlerdi. Bağımsız görüşlerinden dolayı İsmail Fazıl Paşanın terfî etmesi geciktirilmiş ve Rusya ile aradaki Kafkasya sınırında bulunan 4. Ordunun kurmay başkanı olarak Erzincan'a gönderilmek gibi tedirgin edici bir göreve getirilmişti. Ama karısı yetkililerden izin almadan Paris'e kısa bir gezi yapıp buradaki politik sürgünlere katılmak tehdidinde bulununca İsmail Fazıl'ın rütbesi derhal albaylıktan generalliğe yükseltilmiş ve İstanbul'daki genelkurmaya çağırılmıştı.

Yani Ali Fuat ayrıcalıklı bir aileden geliyordu. Eğitimine katı kurallı askerî okulda değil, o tarihte Anadolu yakasında Avrupalıların villalarının bulunduğu, limanın üzerinden eski İstanbul'a bakan Moda semtindeki Salesian tarikatının Saint Joseph Fransız lisesinde başlamıştı. Ailesi önce Salacak, sonra da Kuzguncuk'ta bir yalıda yaşayacak ve kısa süre sonra Mustafa Kemal de üst rütbeli subayların devlet işlerini tartıştığı Boğaz kıyısındaki evlere davet edilecekti.

Ali Fuat'ın anlattığına göre, birlikte zengin İstanbulluların yazlık evlerinin bulunduğu Büyükada'ya gittiklerinde, daha önceden bira içme zevkini edinmiş olan, Harbiye'nin üçüncü ve son sınıfında bulunan Mustafa Kemal ilk kez rakının tadına bakınıştı. Bir şişe bira içtikten sonra rakıdan ilk yudumu alınca Ali Fuat'a dönüp, "Ne iyi içki imiş bu... insanın şair de olası geliyor" demişti.[33] Aslında rakı, Türk düşünürlerine esin kaynağı olmanın yanısıra karaciğerlerini harap etmesiyle de ün kazanmıştır.

Selanik'te geçirdiği yaz tatillerinde Mustafa Kemal, okul arkadaşı Ömer Naci, aile dostu Fuat (Bulca) ve diğer arkadaşlarıyla kentteki kahvelere giderdi. Delikanlılar umutlarından söz edip, bir yandan kızları seyrederken bir yandan da rakı içerlerdi. Bir keresinde ceplerindeki parayla ancak ufak bir şişe rakı ısmarlamışlar ve geriye 2 kuruşları kalmış; meze olarak yalnızca birkaç kestane alabilmişler. Yeni şair Ömer Naci, "Hayat... Hayat ..." diye söze başlayınca Mustafa Kemal, "Bir kuru kestaneden ibarettir" diye dizeyi tamamlamıştı.[34] Mustafa Kemal rakının tadından hiç bıkmadı ama ilerki yıllarda kestane yerine leblebiyi tercih edecekti. Rakı içenlerin çoğu ise daha çeşitli mezeleri yeğler.

Daha Harbiye'nin ikinci sınıfında ortaya çıkan başarılı olma azmiyle Mustafa Kemal yalnızca meslek açısından gerekli yetenekleri değil toplumsal yaşamın inceliklerini de öğrenmişti. Vals yapma becerisiyle Ali Fuat'ın gözlerini kamaştırmıştı. Bir kurmay subay için dans etmenin temel bir gereksinim olduğunu ileri sürüyordu. Gerçi henüz kurmay subay değildi ve Harbiye'den ancak en üst dereceyle mezun olanlar Erkân-ı Harbiye Mektebine alınıyordu ama Ali Fuat gibi Mustafa Kemal de buraya girmeye kesin kararlıydı. Atatürk'ün yaşamında önemli roller oynayacak iki subay adayı da aynı amaç için çabalıyordu. Bunlardan Mehmet Arif, Türk Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlanıncaya dek Mustafa Kemal'in yanındaydı. Yolların ay-

nılması Mehmet Arif için kötü sonuçlar doğurdu. Öteki subay adayı Kâzım Karabekir ise birkaç ay küçük olduğundan bir sınıf geriden geliyordu. Ali Fuat'ın ailesinin dostu olan benzer bir aile ortamında büyümüştü. Mehmet Emin Paşa'nın oğlu olarak İstanbul'da dünyaya gelmiş ve başkentin ünlü askerî lisesi Kuleli'den mezun olmuştu.

Birinci Dünya Savaşından sonraki Türk milliyetçi direniş hareketinin önderlerinin çoğu yüzyılın başlarında İstanbul'daki Harbiye Mektebinde birlikte okumuştu: Mustafa Kemal, Ali Fuat, bir üst sınıftaki Ali Fethi, bir alt sınıftaki Kâzım Karabekir, bir yaş büyük olan Cafer Tayyar (Eğilmez) ve iki yaş büyük olan Refet (Bele) de ordu komutanları olacaklardı. En yakın yardımcıları olan Nuri (Conker) ile Mehmet Arif de yine onların yaşıtıydı. Hepsi Mustafa Kemal'in önderliğinde birlikte savaşacak ama zaferden sonra yalnızca Nuri (Conker) yanından ayrılmayacaktı. Önemli bir destekçisi ve ardılı olan İsmet (İnönü) yalnızca iki sınıf geriden gelmişti ama Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan [topçu ve istihkâm subayı yetiştiren okul, Kara Mühendishanesi olarak da bilinir] mezun olarak Erkân-ı Harbiye mektebine girmişti. Türkiye'nin bağımsızlık savaşı anlaşılan Mekteb-i Harbiye ve Erkân-ı Harbiye'nin sınıflarında kazanılmıştı.

Ülkeyi bekleyen tehlikeler konusundaki konuşmalar daha askerî lise yıllarında subay adaylarının yaşamının bir parçası haline gelmişti ama Atatürk'ün anımsadığı gibi ilk başlarda politik görüşleri oldukça belirsizdi:

> Harbiye senelerinde siyaset fikirleri başgösterdi. Vaziyet hakkında henüz nafiz bir nazar hâsıl edemiyorduk. Sultan Hamit devri idi. Namık Kemal Beyin kitaplarını okuyorduk. Takibat sıkı idi. Ekseriyetle ancak koğuşta, yattıktan sonra okumak imkânını buluyorduk. Bu gibi vatanperverane eserleri okuyanlara karşı takibat yapılması, işlerin içinde bir berbatlık bulunduğunu ihsas ediyordu. Fakat bunun mahiyeti gözlerimizin önünde tamamiyle tebellür etmiyordu.[35]

Ali Fuat askerî öğrencilerin duygularını daha ayrıntılı olarak tanımlıyor:

> Günde kaç defa "Padişahım çok yaşa!" diye barbar bağırdığımız devrin padişahı Sultan Abdülhamit II. gözümüzden yavaş yavaş düşüyordu. Tıbbiye'deki genç ve aydın hürriyet taraftarlarının sürgünlere gönderilip ocaklarına incir dikildiğini duydukça âdeta feveran [isyan] ediyorduk. Bir gün bizim de başımıza böyle bir şey gelebilirdi. Devlet idaresinin iyi işlemediğini, suistimallerin alıp yürüdüğünü, memurların ve subayların maaşlarını alamadıklarını, buna mukabil saraya mensup sırmalı hafiyelerle tevabilerine [uydu/uyruklarına]maaş-

> larından başka keseler dolusu altın verildiğini haber aldıkça, Sultan Hamid'e esasen pek de kuvvetli olmayan güvenimiz büsbütün sarsılıyordu. Ordunun fena eller idaresinde değer ve itibarını kaybettiğini görüyorduk...Fakat kimse ortaya çıkıp: "Nereye gidiyoruz, memleketi nereye götürüyorsunuz?" diye soramıyordu, sormak cesaretini gösteremiyordu. Çünkü Padişahtan ve onun hafiyelerinden korkuyorlardı... Memlekette hürriyet yoktu. Biz genç Harbiyeliler, Fransız İhtilali Beyannamesi'nde insan hak ve hürriyetlerine verilen önemi gizli de olsa okumuş ve öğrenmiştik.[36]

Bu sözler her şeyi anlatıyor. Öğrencilerin 1889 yılında İttihad-ı Osmani adıyla gizli bir cemiyet kurdukları Askerî Tıp Fakültesindeki kaynamanın önemini gösteriyor. Bu cemiyet 1895 yılında adını İttihat ve Terakki olarak değiştirdi ve 1908 yılındaki başarılı darbeyi gerçekleştirdi. Ali Fuat Fransız Devriminin ve İnsan Hakları Bildirgesinin etkilerini de açıkça dile getiriyor. Atatürk için de, onun yaşamöyküsünü yazan Fransız bilim adamı Alexandre Jevakhoff'un saptadığı gibi bunlar yaşamı boyunca, "son derece önemli bir başvuru kaynağı" olacaktı.[37] Bu arada; Ali Fuat'ın anılarının gösterdiği üzere, genç subay adaylarının zihninde, özgürlük konusuyla bağlantılı olarak sultanın kendi güvenliğinden korktuğu için orduyu zayıflatmakta olduğu fikri de gelişmeye başlamıştı. Özgürlük ile askerî gücü özdeşleştirme yolundaki içtenlikli ama hatalı görüş, Jöntürklerin darbesinden birkaç yıl sonra her ikisinin de yıkılmasına neden olacaktı.

Muzaffer orduların ortaya çıkmasına izin veren Fransız Devrimi örneği ise Osmanlı subay adaylarının devrimci düşlerine esin kaynağı oluyordu. Özgürlük savaşçıları açık bir vicdanla mareşallerin asalarını ve Napoleonvari zaferleri amaçlıyorlardı. Fransa örneği subay adaylarının hayal gücünü kamçılarken, Prusya örneği de onlarda hayranlık uyandırıyordu. Mekteb-i Harbiye ile Erkân-ı Harbiye'de okutulan dersler Baron von der Goltz'un reformlarının izlerini taşıyordu. Goltz Paşanın yardımcısı Albay Esat (Bülkat) dört yıl Almanya'da eğitim gördükten sonra Harbiye'nin eğitim müdürlüğüne getirilmişti. Esat Paşa general olunca Balkan Savaşında, doğum yeri olan Yanya (günümüzde Yunanistan'ın Epir bölgesinde Yanina) kentini savunarak ve sonra Çanakkale'de Mustafa Kemal'in komutanı olarak sivrilmiş, ama burada üstlendiği rol gözardı edilerek haksızlığa uğramıştır. Harbiye'nin hocaları belki sultana sadıktılar ama hoşlanmadıkları doğu dünyasında yaşanan değişimleri görmezlikten gelen genç subay adaylarının çevrelerinde gözlemledikleri "sefil doğu teslimiyetçiliğine" kapılmamışlardı.

Mustafa Kemal siyasal heyecanlarla, askerlik derslerine yoğunlaşmayı bir arada yürütüyordu. Politik açıdan bilinçli ve hırslı profesyonel bir asker olma yolundaydı. Askerlikle politika arasında bir

çelişki görünüyordu çünkü her ikisi de aynı amaca, devleti savunmaya yönelikti. Birinci ders yılının sonunda 700'den fazla öğrenci arasında sınıfın 27'ncisi olmuştu. İkinci yılını ise 11'inci olarak tamamladı. Sınıf 8.si olarak mezun olurken 1474 numaralı Piyade Teğmeni rütbesini kazandı.[38] Yirmi bir yaşındaydı ve ilk hedefi olan Erkân-ı Harbiye'ye girmeye hak kazanmıştı.

Ne var ki gerek orduda gerekse devlet işlerinde başarıya ulaşmak için bireysel çabalar yeterli değildi. Kendisiyle birlikte kurmay subay yetiştiren okula giremeyen sınıf arkadaşlarıyla ve özellikle Makedonya'daki birliklere gönderilenlerle iletişimini kesmemeye özen gösterdi. Avrupa etkisinin en güçlü olduğu Makedonya politik hareketler için en ideal ortama sahipti. Mustafa Kemal okul tatillerinde oradaki arkadaşlarını ziyaret etti ve zamanla sohbetleri darbe planları yapmaya dönüştü.

Mustafa Kemal, Erkân-ı Harbiye'de okuduğu üç yıl boyunca çok sıkı çalıştı. Aynı süre içinde gizli faaliyetler gitgide daha ciddi ve tehlikeli bir hal aldı. Bir kez daha Almanya ile Fransa birbiriyle çelişen örnekler sergiliyordu. Öğretmenlerin bir kısmı Almanya'da eğitilmişti. 1870'deki Fransa-Almanya Savaşı üzerine ders veren Albay Hasan Rıza, "Arkadaşlar, Alman ordusunu ayakta tutan kudret, mutlak disiplindir," diyordu. "Ordu saflarına katıldığınız zaman bunu daima göz önünde tutun." [39]

Mustafa Kemal'in anımsadığı başka bir dersin öğretmeni ise Yarbay Nuri idi. Osmanlı devleti sınırları içindeki ayaklanmalar nedeniyle gündeme gelen gerilla savaşları konusuna değiniliyordu. "Efendiler," dedi Yarbay Nuri," Gerilla savaşı yapmak ne kadar güçse, onu bastırmak da o nisbette güçtür." Öğrencilere ödev olarak başkentin varoşlarında başlayan bir ayaklanma konusu vermişti. "Tatbikat meselelerinde mümkün olduğu kadar hakiki durumları bulmağa çalışmak lâzımdır. Bir isyan ya içeride ya dışarıda olabilir." Çok cüretkar bir fikir olduğundan Mustafa Kemal, "Efendim, bu söylediğiniz gerilla hakikat olabilir, değil mi?" diye sormaktan kendini alamadı. 'Olabilir," diye yanıtladı Yarbay Nuri, "Ama artık bu kadarı kâfi." [40]

Bu öyküyü anlatan Ali Fuat kesin bir tarih vermiyor ama 1903'te Mustafa Kemal'in Erkân-ı Harbiye'nin ikinci sınıfında olduğu yıl doğup büyüdüğü Makedonya'da böyle bir ayaklanma yaşandı. IMRO tarafından düzenlenen ayaklanma St. Elijah (Slav Makedoncası'nda İlinden) Gününde başladı ve 2 Ağustos tarihi, eski Yugoslav Makedonyası'nda ulusal gün olarak kabul edildi. Daha önce Bosna'da yaşandığı gibi başkaldırının nedeni milliyetçilerin ayaklanması ve çiftçilerin hoşnutsuzluğuydu. Doğu Ortodoks Slav Makedonlar ile Müslüman Arnavutlar arasında cemaat şiddeti olayları çıktı ve ayaklanmanın bastırılmasıyla birlikte ABD ile Kanada'ya giden Makedon göçmen sayısında artış görüldü. Her şeye karşın IMRO amaçladığı gibi büyük güçleri harekete geçirip araya girmelerini sağladı. 24 Ka-

sım 1903 günü Sultan Abdülhamit, Viyana yakınındaki Mürsteg'de İmparator Franz Joseph ile Çar II. Nikola tarafından hazırlanan planı kabul etmeye zorlandı. Bu plana göre, Makedonya'daki jandarma birliklerinin başına bir İtalyan komutan getirilecek ve büyük güçleri temsil eden subaylar ona yardımcı olacaklardı. Avrupalı sivil görevliler de Selanik'teki Osmanlı hükümetine danışmanlık yapacaklardı.[41]

Sultan II. Abdülhamit Avrupa'nın müdahalesini belirli bir sınır içinde tutmaya çabaladı ama Makedonya'daki otoritesi zayıflamıştı. Bu durum Osmanlılardan memnun olmayanlar için yeni fırsatlar yaratırken yörede yaşayan Müslümanlar korkuya kapılmışlardı. Tıpkı Bulgaristan, Doğu Rumeli ve Bosna-Hersek gibi, Makedonya'nın da Osmanlı denetiminden çıkacağından ve kendilerinin Hıristiyan komşularının yönetimi altına gireceğinden çekiniyorlardı. Erkân-ı Harbiye'deki öğrencilerin kendilerini bekleyen görevin önemi konusunda ikna edilmelerine gerek kalmamıştı.

Mustafa Kemal ile arkadaşları hükümetin yönetimi ve politikaları konusunda fark ettikleri eksiklik ve hataları açıklamak için elle yazılmış bir gazete çıkarmaya karar verdiler. Ali Fuat gazetenin ilk iki, üç sayısını henüz Mekteb-i Harbiye'nin son sınıfında okurlarken çıkardıklarını ama Erkân-ı Harbiye'ye girdikten sonra bu projeye daha fazla eğildiklerini anlatıyor. Aralarında Manastır'dan arkadaşı Ömer Naci ile bir başka yazarlık heveslisi olan İsmail Hakkı gibi kişilerin de bulunduğu grubun lideri Mustafa Kemal idi ve gazetedeki yazıların büyük çoğunluğunu kendisinin yazdığını iddia etmiş ve şöyle devam etmişti:

> O zaman Mekâtip Müfettişi (Zülüflü) İsmail Paşa vardı. Bu harekâtımızı keşfetmiş. Takip ettiriyormuş. Mektebin Müdürü Rıza Paşa isminde bir zattı. Bu zat, padişah nezdinde İsmail Paşa tarafından tahtie edilmiş: "Mektepte böyle talebe var. Ya farkında olmuyor ya müsamaha ediyor," denilmiş. Rıza Paşa mevkiini muhafaza için inkâr etmiş. Bir gün, gazetenin icap eden yazılarından birini yazmakla meşguldük. Baytar dershanelerinden birine girmiş, kapıyı kapamıştık. Kapı arkasında birkaç nöbetçi duruyordu. Rıza Paşaya haber vermişler. Sınıfı bastı. Yazılar masanın üzerinde ve ön tarafta duruyordu. Görmemezliğe geldi. Ancak dersten başka şeylerle iştigal vesilesiyle tevkifimizi emretti. Çıkarken: "Yalnız izinsizle iktifa olunabilir" dedi. Sonra hiçbir ceza tatbikatına lüzum olmadığını söylemiş. Böyle hareket etmesinde, kendine atfedilen kusuru meydana çıkarmamak gayretinin dahli olmakla beraber hüsn-i niyeti de inkâr edilemezdi. Erkânıharbiye sınıflarının nihayetine kadar bu işlere devam ettik.[42]

Sultanın adamlarının kopardıkları gürültü, yaptıklarından daha fazlaydı. Sultanın pek de sert olmayan otokratik rejiminden yararlanan askerî devrimciler, daha sonraki yıllarda kendi sahip oldukları güce karşı çıkılınca çok daha sert davranacaklardı. Veterinerlerin sınıfında yazı hazırlayan gizli gazetecilerin baskına uğraması üzerine Mustafa Kemal'in arkadaşı Ali Fethi'nin (Okyar) gösterdiği tepkiden hepsinin duygularını anlamak olasıydı. Parmağıyla Yıldız Sarayını işaret eden Ali Fethi, "Hep oradaki adamın başının altından çıkıyor bunlar. Sarayı başına yıkılmadıkça rahat yok. Elime fırsat geçse, oraya bomba koyarım" demişti.[43] Yıldız Sarayına bomba filan konmadı ama 21 Temmuz 1905 günü cuma namazından dönen padişahı, Ermeni devrimci örgütü Taşnaksutyun bir saatli bombayla öldürmeye kalkıştı. Abdülhamit suikast girişiminden kurtuldu ama yoldan geçen yirmi altı kişi öldü. Suikastı planlayanlara verilen idam hükümleri hapis cezalarına çevrildi. Ali Fethi ise, 1909 yılında Selanik'te sultanın gardiyanı olarak görevlendirilince ona karşı daha hoşgörülü olmaya başladı.

Mustafa Kemal, Ali Fuat ve arkadaşları elbette tüm zamanlarını ders çalışıp, darbe planları yaparak geçirmediler. Tatil günlerinde genelde yabancıların uğrak yeri olan bir Alman birahanesine ya da John Paşa adıyla tanınan Ermeni asıllı bir İngiliz'in işlettiği, içinde barı ve lokantası da bulunan bakkal dükkânına gidiyorlardı. Viskiyi ilk kez orada içtiler. Bir akşamüstü Tepebaşı'ndaki Petits-Champs adındaki açık hava kafesinde oturup garsondan limonata bardaklarında viski-soda istediler. Harbiye Mektebinin müdürü Ali Rıza Paşanın masalarına gelmesi onları çok şaşırttı. Müdürün yanında ise sarayın casus şefi olarak bilinen Fehim Paşa ile Albay Gani adında bir muhbir vardı. Yeni gelenler, genç subayların içtiklerinden ısmarladılar ve içkisini çok beğenen Fehim Paşa, Mustafa Kemal ile Ali Fuat'ı kendisiyle birlikte revü izlenerek yemek yenen bir restorana gelmeleri için ısrar edip garsona, "limonatalar biraz daha sert olsun" diyerek sipariş verdi. Saat epey geç olmuştu ve Ali Rıza Paşa oldukça içkili görünen gençlerin okulun nöbetçileriyle aralarında bir sorun yaşanmaması için bir kâğıt verdi. Görevli subay tarafından sorgulanınca Mustafa Kemal ile Ali Fuat ciddi bir ifadeyle geceyi sarayın baş casuslarıyla geçirmiş olduklarını söylediler. Ali Fuat anılarında, muhbirlik görevinde başarılı olduğundan 25 yaşında generalliğe yükseltilen Fehim Paşanın bir müzikal komedi artistine benzediğini ve onun, İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908'de Abdülhamit'i Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyup İkinci Meşrutiyeti ilan etmeye zorladığı sırada Bursa'da linç edildiğini anlatıyor. Hoşgörülü ve etkisiz bir despotluk komedisi sonunda bir trajediye dönüşmüştü.

Mustafa Kemal'in gitmekten zevk aldığı yerler çoğunlukla Ermeniler ve Rumlar gibi yabancıların işlettiği, örneğin Selanik limanı yakınındaki Yonyo'nun, Babıâli'deki Stefan'ın ya da Sirkeci garı yakı-

nındaki Yani'nin yeri gibi mekânlardı.[44] Selanik'te olduğu gibi İstanbul'da da kamuya açık yerlerde gayrimüslimlerle birlikte oluyordu ama yine de gençliğinde ya da yetişkinliğinde yakın dostları arasında, Halep'te tanıştığı ve Birinci Dünya Savaşı sonunda kısa bir süre İstanbul'daki evinde kaldığı Suriyeli Hıristiyan Salih Fansa dışında bir tek gayrimüslim bulunmuyordu.

Gerçi Mustafa Kemal Fransızca biliyordu ama Osmanlı topraklarında yaşayan Türklerin dışındaki toplumların dillerinden ancak birkaç sözcük öğrenmişti. Cumhurbaşkanı olduğunda Girit kökenli bir Türk akademisyenin [Ahmet Cevat Emre] bir keresinde '*Ta koritsia ta kaïmena pou kimounde monacha*' (Yalnız uyuyan zavallı kızlar) adlı herkesin bildiği bir Girit şarkısını söyletmişti.[45] Giritli Müslümanlar o tarihte Yunanca konuşurlardı. Ne var ki, Mustafa Kemal'in bildiği Yunanca şarkının ilk dizesinden ileri gitmiyordu. Bu hiç de yadırganacak bir durum değildi çünkü Osmanlı devletinin çatısı altındaki çeşitli etnik topluluklar birbirinden ayrı yaşıyordu.

Yıllar sonra Atatürk İstanbul'da gençlik maceralarını yaşadığı yerleri ziyaret etmek istemişti. Ama eski kafeler ve lokantalar varolmadığı gibi, geçmiş de tekrar yaşanamıyordu. En son hayal kırıklığını 1938 yılında İstanbul'da hasta yatağında yaşamıştı. Ali Fuat kendisini ziyaret edince, Mekteb-i Harbiye'nin üçüncü sınıfındayken Sultan Abdülaziz'in Alemdağ'daki ahşap köşküne gittikleri günü anımsamıştı. Ali Fuat'ın babası İsmail Fazıl Paşanın atlarına binmiş ve emirerinin hazırlayıp çoğunu kendi yediği piknik yemeğiyle karınlarını doyurmuşlardı. Doğa her zaman için Atatürk'e çekici gelmişti ve tarlaların ortasındaki köşke yapılan kır gezisinin anısı belleğinde mutluluğun simgesi olarak yer etmişti.

Savarona adlı yatında Ali Fuat'la konuşurken, birlikte aynı yere tekrar gitmek için söz vermesini istemişti. Sonra hastalığı ilerlemiş ve son kez Ali Fuat'ı Dolmabahçe Sarayında gördüğünde, "Hatırıma ne geldi biliyor musun? *Savarona*'da da söylemiştim. Ancak Alemdağı'ndaki köşk. Doktorlara da söyledim. Kabul ettiler. Ankara'ya dönmeden önce orada bir müddet kalmak istiyorum. Şimdi hazırlık yapılıyor" demişti. Ali Fuat, "İçinde tuhaf bir his vardı. Ancak Alemdağı'ndaki Sultan köşkünde istirahat ederse, iyileşeceği kanısında idi" diyecekti.[46]

1904 Aralığında Mustafa Kemal Erkân-ı Harbiye'deki üç yıllık öğrenimini bitirdi. Kırk üç kişilik sınıftan başarılı olan on üç aday arasında, üç yıllık çalışmalarının toplamına dayanılarak beşinci olarak mezun oldu. İki yıl önce, gelecekteki rakibi Enver, üçüncü sınıfın birincisi ve okul ikincisi olarak mezun olmuştu. On üç kişi Kurmay Yüzbaşı rütbesi alırken, geri kalanlar Mümtaz Yüzbaşı rütbesiyle yetinecekti. Mustafa Kemal'in arkadaşı Arif de ikinci gruptaydı, ama birkaç yıl sonra kurmay subaylık sınavını verecekti.

Mezun olan yeni kurmay subaylar kıta stajı için çeşitli bölgelere dağıtıldılar. İçlerinden bazıları, önceleri başarısız olan Arif de dahil olmak üzere daha ileri eğitim için Almanya'ya gönderildi. Mustafa Kemal Balkanlar'daki iki Osmanlı ordusundan birinde görev almayı istiyordu. Edirne'deki 2. Ordu karargâhına ya da Selanik yakınındaki 3. Orduya atandığı takdirde, hem doğduğu şehre yakın olabilecek hem de kendini politik faaliyetlerin içinde bulacaktı. Enver ise padişahın yeğeni (ve saltanatın yıkılmasından sonra son Osmanlı halifesi) olan Abdülmecit ile birlikte gizli planlar yaptığı iddiasıyla tutuklanıp Yıldız Sarayında sorgulanmasına karşın 3. Orduya atanmıştı.[47] Mustafa Kemal bu kadar şanslı değildi ve Makedonya ya da Trakya'da bir göreve getirilmemesi devrimci subaylar arasında baştan geri bir duruma düşmesine yol açmıştı. Bu durum, kendi mesleğinin ve Osmanlı devletinin geleceği açısından önemli, ama hem yararlı hem zararlı sonuçlara yol açacaktı. 1908 yılında İttihat ve Terakki'nin yaptığı darbede askeri devrimci liderlerin arasında yer almıyordu. Ama ilk grup başarısız olup hem kendilerini hem de Osmanlı devletini yok edince, Mustafa Kemal ile arkadaşlarına kendilerini gösterme fırsatı çıktı ve onlar da bundan yararlandılar.

Yetkililer açısından Mustafa Kemal'in durumu Enver'den daha ciddiydi. Daha sonraları Mustafa Kemal, yaşamının yönünü değiştirecek olan olayı şöyle anlatacaktı:

> Yüzbaşı olarak mektepten çıktıktan sonra İstanbul'da geçireceğimiz müddet zarfında bu işlerle daha iyi iştigal [uğraşmak] için bir arkadaş namına bir apartman tuttuk. Ara sıra orada toplanıyorduk. Bu hareketlerimizin hepsi tâkip olunuyor ve biliniyordu. Bu sırada Fethi Bey namında eski arkadaşlardan zabit iken askerlikten tardolunmuş bir zat karşımıza çıktı. Kendisinin sefalet-i halinden, muavenete [yardıma] muhtaç olduğundan, yatacak yeri bulunmadığından bahisle bize iltica etti. Biz de bu zatı malik olduğumuz apartmanda yatırmaya ve muavenet etmeye karar verdik. İki gün sonra kendisinin talebi üzerine bir yerde mülâki olacaktık. Gittiğim zaman yanında Mabeyn'e mensup bir de yaver gördüm. Apartmanda yatan İsmail Hakkı namında bir zat vardı, derhal götürmüşler. Bir gün sonra da bizi tevkif ettiler. Fethi Bey meğer İsmail Paşanın hafiyesi imiş. Bir müddet münferit surette [tek başıma] hapis kaldım. Sonra Mabeyn'e götürdüler. İsticvap edildim [sorgulandım]. İsmail Paşa, başkâtip, bir de sakallı bir adam (Mehmet Paşa) hazır bulunuyordu. İsticvaptan anladık ki gazete çıkardığımızdan, teşkilât yaptığımızdan, apartmanda çalıştığımızdan hulâsa bütün bu işlerden dolayı maznun [sanık] bulunuyorduk. Daha evvelki arkadaşlar itiraflarda bulunmuşlar. Birkaç ay böyle mevkuf tutulduktan sonra bıraktılar. Birkaç gün sonra Erkânıharbiye Dairesi'ne

> tekmil erkânıharp arkadaşları çağırdılar. Mütesaviyen Edirne ve Selânik'te, yani o zamanki İkinci ve Üçüncü ordulara gönderilmemiz mukarrerdi [kararlaştırılmıştı]. Kur'a çekileceğini, fakat beynimizde [aramızda] anlaşırsak kur'aya lüzum kalmıyacağını söylediler. Ben arkadaşlara işaret ettim. Biraz konuştuk. Filhakika ufak bir anlaşma neticesinde İkinci ve Üçüncü ordulara gidecekleri ayırdık. Bu tarz-ı hareketi aramızda teşkilat bulunduğuna delil diye telâkki ettiler. Beni Suriye'ye nefyettiler. Şam'da bir süvari kıtasına staj yapmaya memur olunmuştum. O sıralarda Dürzülerle birtakım meseleler vardı. Dürzüler üzerine kıtaat sevk olunuyordu. Ben de bu meyanda gittim. Dört ay orada kaldım.[48]

Mustafa Kemal'den bir gün önce gözaltına alınan Ali Fuat daha fazla ayrıntı veriyor. Tutuklanan subaylar Mekteb-i Harbiye'deki subay odalarında kalmışlar ve birbirleriyle iletişim kurabilmişler. Ali Fuat yirmi gün tutuklu kalırken, grubun lideri olarak tanımladığı Mustafa Kemal, bir hafta ya da on gün daha fazla kalmış. Kara Kuvvetleri Komutanı (Serasker) Rıza Paşa, genç subayları Balkanlar'a göndermek için çok çabalanmış ama saray bunu kesinlikle kabul etmemiş. Yine de genç subaylar kolay kurtulmuşlar; ne de olsa ordudan atılmamışlar ya da korktukları gibi Trablusgarp'ın güneyindeki çölde Fizan vahasına gönderilmemişlerdi. Ayrıca Ali Fuat'ın babası İsmail Fazıl Paşa, bir an önce Suriye'den Balkanlar'a gönderilmeleri için genelkurmay başkanlığındaki etkisini kullanmaya söz vermişti. Üstelik Şam'daki 5. Ordunun komutanı olan Mareşal Hakkı Paşayı dürüst ve vicdanlı bir subay olarak tanıyordu. Yani askerî devrimciler ordunun içindeki akrabalık, dostluk ve hamilik ağına güvene bileceklerdi. Saraya gelince, kargaşa ve tehditlerin ardından uzlaşma girişimleri yapıldı. Devrimciler gizli işlerini daha da dramatik bir düzeye getirdiler. Ama saray olan bitenleri biliyordu ve muhaliflerini önce korkutmak sonra da kendi tarafına çekmek istiyordu.

Hem yetkililer hem de devrimciler dış ortamın değişmekte olduğunun farkına vardılar. 1904-05 yıllarında yaşanan savaşta Japonların Rusları yenmesi, tahsilli Müslüman Türkler tarafından Asya'nın Avrupalı düşmanlara karşı kazandığı bir zafer olarak alkışlandı ve ardından 1905 yılında ilk Rus devrimi gerçekleşti. Bu olay 1906 yılında İran'daki kaynamayı yüreklendirerek ilk anayasal hükümetin kısa süreli de olsa denenmesini sağladı. Sansürsüz yabancı gazetelere İstanbul'da ulaşmak kolaydı. Mustafa Kemal'in *Le Matin* ve *Le Petit Parisien* gazetelerini okuduğu söylenir.[49] Türkiye'de aynen şimdi olduğu gibi değişim denince akla yine yabancı örnekler geliyordu.

Mustafa Kemal ile Ali Fuat'ın 5. Orduya atanmaları 11 Ocak 1905 günü resmen ilan edildi. İki arkadaş İstanbul'daki son günlerini Ali Fuat'ın ailesinin Kuzguncuk'taki yalısında viski içerek geçirdiler. Sonra Beyrut'a gitmek üzere bir Avusturya gemisine bindiler.

3

Askerî Bir Darbenin Öncesi

Mustafa Kemal yanında Ali Fuat ve (ilerki yıllarda yakın dostlarından biri olacak) yeni kurmay yüzbaşı Müfit (Özdeş) ile birlikte Suriye'ye gitti. Bindikleri Avusturya gemisi Beyrut'a giderken İzmir'e de uğradı. Tıpkı Selanik ve İstanbul gibi Beyrut da, iyi otelleri, eğlence yerleri ve Osmanlı subaylarının çok sık uğradığı bir Alman birahanesi olan canlı, hareketli, kozmopolit bir kentti. Şam kenti ile sultanın bir Hıristiyan vali atadığı ve Hıristiyan subayların komutasındaki jandarmaların güvenliği sağladığı [mümtaz] "ayrıcalıklı," yani özerk Lübnan Dağı beldesinin limanıydı. Kiliseleri Roma ile bağlantılı olan Hıristiyan Marunileri, kendine özgü bir çeşit İslam'a bağlı olan Dürzi dağ kabilelerinin saldırılarından korumak amacıyla Fransız birliklerinin bölgeye yerleşmesinden sonra kabul edilmiş olan 1861 tarihli *Règlement Organique* kurallarına göre uygulanan yönetim öylesine iyi yürüyordu ki, 'Lübnan Dağı "Ortadoğu'nun en iyi yönetilen, en zengin, huzurlu ve mutlu ülkesi" olarak tanınıyordu.'[1] 1905 yılında Lübnan Dağı'nın valisi Polonya asıllı Katolik bir subay olan Muzaffer Paşa idi. İyi niyetli bir yönetici idi ama yöredeki Hıristiyan muhalifler karşısında emirlerini uygulatamıyordu.[2]

Kendilerinden önce Beyrut'a gelmiş olan bir Osmanlı subayı, Mustafa Kemal ile arkadaşlarına, "Eğer burada kalırsanız, İstanbul'u özlemezsiniz," dedi. Ama ilk iş olarak Şam'daki 5. Ordu komutanı Müşir Hakkı Paşaya rapor vermek üzere trene binmek zorundaydılar. Ali Fuat, mareşalin oğlu Haydar'ı Harbiye'de şehzadelere ayrılan bölümde eğitim gördüğü yıllardan tanıdığı için komutanın evinde kalmak üzere davet edildi. Süvari bölüğündeki eğitimi süresince Muzaffer Paşanın atlı muhafızları arasında ayrıcalıklı bir göreve getirildi ve paşanın Beyrut'un güney tepelerinde, Beytüddin'deki güzel konağında kalmaya başladı.

Mustafa Kemal bu kadar şanslı değildi. 5. Ordunun genç subaylarının yanına yerleştirildi ve güneyde, Havran bölgesindeki Dürzi kabilelerini kovalayan 30. Süvari Alayına atandı.[3] Atatürk'ün manevi kızı Afet'e göre, alay komutanı onun Dürzilere karşı sürdürülen harekâtlara katılmasını önlemeye çalışmıştır. 29. Süvari Alayına atanan arkadaşı Müfit (Özdeş) de geride bırakılıyordu. İki genç kurmay subay diğerleriyle birlikte gitmek için Mareşal Hakkı Paşaya başvurdular ve reddedildiler. Her şeye karşın diğerleriyle birlikte gittikleri ortaya çıkınca, alayın davranışları konusunda konuşmamaya söz vermek şartıyla katılmalarına izin verildi. Bu gizliliğin nedeni, yapılan harekâtlarda, Havran'daki köylülerin sırtından katılanların kendilerini zenginleştirmeye çalışmalarıydı. Yıllar sonra Atatürk ile Müfit Özdeş arasında geçen bir konuşmayı Afet anımsıyor:

> "Hatırlar mısın Müfid, Şam'dan bu kuvvete iltihaka karar verdiğimiz dakikada karşıma bir süvari mülâzimi çıkmıştı, bana, "Beyim, size büyük hürmetim vardır. Bu sefere gitmemenizi tavsiye ederim,' demişti. Ben sormuştum, 'Niçin?' Süvari mülâzimi şu cevabı vermişti:'Hayatınız tehlikeye girebilir de, onun için.' Ben bu adama tekrar 'Niçin?' dedim. O bana 'Seni öldürürler. Bilemezsiniz ve düşünemezsiniz beyim; bugün bütün Suriye ordusuna şâmil bir müşterek menfaat vardır. Siz bu menfaate mani olacak gibi görünüyorsunuz; bunu kimse kabul etmez, hayatınız mevzuubahistir.' cevabını vermişti." [4]

Afet'in anlattığına göre, seferden elde edilen ganimetleri subaylar aralarında bölüşmeye kalkışınca Mustafa Kemal, ele geçenlerin tümünü bildirmesi için Müfit'i (Özdeş) Şam'a göndermiş. Daha önce Müfit ona Dürzilerden alınan altınlardan bir kısmının kendisine teklif edildiğini söyleyince Mustafa Kemal sormuş, "Müfid, sen bugünün adamı mı olmak istiyorsun, yoksa yarının mı adamı mı?" Müfit "Elbette yarının adamı olmak isterim," diyor. Mustafa Kemal kendisini takdir ediyor, "Elbette alamazsın; ben de almadım ve alamam."Aynı tarihte Beyrut'ta bulunan Ali Fuat da Mustafa Kemal'in, "Budalalar beni para ile satın alacaklarını bile sandılar fakat sonra avuçlarını yaladılar," dediğini aktarıyor.[5]

Bu öykü Mustafa Kemal'i, Abdülhamit'in imparatorluğunun çürümüşlüğüyle savaşan parlak zırhlı bir şövalye olarak tanımlıyor. Yine Afet'e göre Mustafa Kemal yöre halkına anlayış ve nezaket göstermiş ve onlarla çatışmayı engellemiş. Osmanlı süvarileri Kuneytra (günümüzde Golan Tepelerinin Suriye tarafında kalan harabe kent) dışında kamp kurdukları zaman, bölgeye yerleşmiş olan Çerkezler ordu karargâhını basmaya kalkışmışlar. Karşılarına Mustafa Kemal çıkınca, "Sizin söylediğiniz her şeyi yaparız. Ama devlet adına bizlere baskı yapan görevlilerin emirlerini yerine getirmeyiz" diyerek vazgeç-

mişler. Daha sonra süvari alayı Havran'a geçip Dürzi kabileleriyle karşılaşınca Mustafa Kemal'in diğer subaylara "Ben onları tanırım; onlar onurlu insanlardır ve kendilerine ateş etmeyenlere ateş etmezler," diyerek durumu kurtardığı söylenmektedir. Sözlerine kulak verilip Dürziler çarpışmadan geri çekilince, Şam'daki jandarma komutanı olan albayın İstanbul'a Dürzilerin yenilgiye uğratıldığı raporunu vermesini önlemiş. "Ben böyle bir sahtekarlığa alet olamam" dediği anlatılıyor. "Esasen ortada mağlup da yoktur. Fakat hakikati söylemek lazımsa, onlar kazandılar." Şam jandarma kumandanı, "Sen henüz cahilsin; zât-ı şahaneyi anlamamışsın," dedi. Mustafa Kemal bu adama şu cevabı verdi:"Ben cahil olabilirim, fakat zât-ı şahane olan zâtın, cahil olmaması ve sizin gibilerin mahiyetini anlıyabilmesi lâzımdır." [6]

Bu ahlak öyküsünün ardındaki gerçekler aslında daha karışıktı. Osmanlı subaylarının maaşları çok düşüktü ve düzenli olarak ödenmiyordu. 30. Alayın komutanı Lütfi öylesine yoksuldu ki, Şam'da Mustafa Kemal ile yürüyüşe çıktığı zaman at binme pantalonunun altına çizme yerine günlük ayakkabılarını giymiş ve "Üzgünüm başka pantalonum yok" diye açıklamıştı. Belki Lütfi ve arkadaşları ellerine geçen çok düşük maaşı seferlerden elde ettikleri ganimetler ve daha farklı yollarla arttırmaya çalışmışlardı. Ama yöre halkına zarar vermiyorlardı. Dürziler ve bir dereceye kadar da Çerkezler komşularıyla kavgalıydılar. Dürzilerin çoğu Lübnan Dağı beldesinde feodal vergiler aldıkları Marunileri ellerinden kaçırınca, Havran'a göç etmişlerdi. Afet'in anlattığına göre cezalandırma seferi, "gasbedilen (zorla el konulan) arazileri" geri almak için düzenlenmişti. Bu araziler ya korunmak için Şam'daki Osmanlı yetkililerine başvuracak olan yöre köylülerine ya da tüm itirazlara karşın Hicaz demiryolunu inşa etmekte olan devlete aitti.

Vergi toplama konusunda da sürekli sorunlar yaşanıyordu. Hükümete uyduruk başarı raporları vermek öylesine yerleşik bir uygulamaydı ki, imparatorluk son bulduğu zaman bile bu alışkanlık sona ermedi. Çatışmalardan kaçınmak için yerel görevlilerin genç bir subayın öğütlerine gereksinimleri yoktu. Abdülhamit ile nâzırları her zaman barışçı uzlaşmaları yeğlerlerdi. Devrimci subayların ise daha acımasız oldukları anlaşıldı. 1908'de bölgeyi ele geçirince, Şam'daki ordunun yeni komutanı Sami Paşa sıkıyönetim ilan etti ve Dürzi önderlerini kente çağırıp içlerinden birçoğunu idam etti. Dürzi direnişi her şeye karşın 1911 yılına değin sürdü.[7] Birinci Dünya Savaşından sonra ise, Suriye'de Osmanlıların yerine alan Fransızlara karşı büyük çaplı bir ayaklanma olarak tekrar canlandı.

Osmanlı yönetimindeki çürümüşlük, kendi uygulamaları daha da çürümüş olan yöre halkı tarafından gayet kolay kabul ediliyordu. Devrimci subaylar ise resmî görevliler arasındaki çürümüşlükten nefret etme konusunda dürüsttüler; onların istedikleri para değil

güç sahibi olmaktı. Mustafa Kemal'i harekete geçiren de bu ruhtu. Gördüğü eğitimi ciddiye alıyordu ama yine de politik planlar yapma hevesinden de vazgeçmemişti. Ne var ki yerel halk sürdürülen rejimden mutluydu ve gerçi 5. Ordunun subayları şikâyet ediyorlardı ama onların da başlıca derdi geçinebilmekti. Tıpkı Beyrut gibi Şam da barışın meyvelerini topluyor ve Sultan Abdülhamit'in yönetimde uyguladığı gelişmelerle mutlu oluyordu. Mustafa Kemal buraya geldiğinde Hicaz demiryolu Şam'ın 400 mil güneyine kadar ilerlemişti ve bir kolu da Havran ile Hayfa'yı (günümüzde İsrail sınırları içinde) birleştirmek için inşa edilmekteydi.[8] Demiryolu inşaatında İtalyan işçiler çalışıyordu. Bir öyküye bakılırsa, Şam'ın tekdüze yaşamından sıkılan Mustafa Kemal, üzerine iç giysileri geçirip geceleri mandolinlerin eşliğinde içki içen İtalyanlara katılırmış.[9]

Yeni yapılan demiryolları Mustafa Kemal ile diğer Osmanlı subayları ve görevlilerinin Suriye ve Filistin'de ulaşımlarını kolaylaştırmıştı. Abdülhamit, sarayında Suriye'nin tanınmış kişilerine iş verdiği gibi Suriyeli Arapları da muhafızları arasına katmıştı. Sonuç olarak "yörenin ileri gelenleri İstanbul'dan kaynaklanan politikaları savunuyor"... kendi koltukları tehlikeye düşmediği sürece de "sultanın despotluğunu ve kaprislerini duymazlıktan geliyorlardı." [10] Lübnanlı Hıristiyan aydınların ve bir avuç şikâyetçi Müslüman görevlinin tüm çabalarına karşın Arap milliyetçiliği henüz emekleme çağındaydı. Gerek Suriye gerekse Osmanlı topraklarının başka bölgelerinde yaşayan Arapların çoğu Müslüman padişaha sadıktılar. Yine de Mustafa Kemal ile arkadaşları sayıları az da olsa duygularını paylaşabilicekleri insanlarla tanışabildiler. Alay komutanı Lütfi, "Böyle gelmiş ama böyle gitmez," demekten çok hoşlanıyordu.

Bir gün Lütfi, Mustafa Kemal ile Müfit'i (Özdeş), bir siyasi sürgünle tanıştırmak için Şam çarşısına götürdü. Bu sürgün, Mustafa (Cantekin) bir Türktü; daha sonraları kurulacak cumhuriyette parlamento üyesi olacaktı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin doğum yeri olan İstanbul Tıp Fakültesinde toplantılara katılırken yakalanıp okuldan kovulmuş ve bir süre hapse atılmıştı. Şam'a sürgün edilince de ticaretle uğraşmaya başlamıştı. Yine de meşruti yönetimin propagandasını yaparak davasına yardımcı olmaya çabalıyordu. Bu amaç uğruna, Mustafa Kemal'in ziyaretinden önce, Vatan adında gizli bir cemiyet kurmuştu.[11] Grubun yeniden yapılanması 1905 yazı ya da sonbaharında, Mustafa Kemal'in gelişinden birkaç ay sonra gerçekleştirildi.[12] Kurucu üyelerin üçüncüsü olan Dr. Mahmut herhalde eski tıp öğrencisi Mustafa'nın arkadaşıydı. Ama Mustafa Kemal ortaya çıkıp, Mustafa Cantekin'in vatan şairi Namık Kemal'den esinlerek adını Vatan ve Hürriyet olarak değiştirdiği grubun liderliğini eline alana dek, örgütün pek etkili olduğu söylenemezdi.

Mustafa Kemal'in Suriye'de ilk kez kaldığı günlere ait söyledikleri oldukça kısadır:

> Beni Suriye'yi nefyettiler [sürdüler]. Şam'da bir süvari kıtasına staj yapmaya memur olunmuştum. O sıralarda Dürzülerle birtakım meseleler vardı. Dürzüler üzerine kıtaat sevk olunuyordu. Ben de bu meyanda gittim. Dört ay orada kaldım. "Hürriyet Cemiyeti" namına bir cemiyet vücude getirdik. Bunu tevsi [genişletmek] için aldığımız tedbirler meyanında benim muhtelif sunuf-i askeriyede staj yapmak bahanesiyle Beyrut, Yafa ve Kudüs'e gitmem vardı. Böylece hareket ettim. İsimlerini saydığımı yerlerde teşkilât yapıldı. Yafa'da daha fazlaca kaldım. Oradaki teşkilât daha kuvvetli oldu. Fakat Suriye'de arzu ettiğimiz derecede işi taazzuv ettirmek gayrımümkün görünüyordu. Bende işin Makedonya'da daha seri gideceği kanaati vardı. Oraya gitmek için çare düşünmekteydim.[13]

Yeni kurmay subaylar piyade, süvari ve topçu birlikleriyle eğitim yapmak zorundaydılar. Mustafa Kemal Şam'daki süvari birliği eğitimini tamamlayınca piyade eğitimi için Yafa'da, Fransızların *corps de francs-tireurs* modeli üzerine kurulmuş 'nişancı taburu'na gönderildi. Yolda Beyrut'a uğrayıp Ali Fuat'a Makedonya'ya gitme planlarını anlattı. İşin en zor yanı Mustafa Kemal'in tayin çizelgesine 'vesait-i sehile ile memleketine gidemeyecek bir yere gönderilmesi' koşulunun eklenmiş olmasıydı. Eski dostlar yine yardımına koştu.

Mareşal Hakkı Paşanın oğlu Haydar aracılığıyla İzmir'e seyahat etmek için bir izin belgesi hazırlandı.[14] Mustafa Kemal daha önceden Selanik'teki topçu birliğinin müfettişi olan Şükrü Paşaya mektup yazıp, evini ziyaret etmek istediğini anlatmış ve yardımını istemişti. Sonradan Balkan Savaşında, Edirne'yi savunarak ün kazanacak olan paşa, Ali Fuat'ın uyardığı gibi 'çok ünlü ve vatansever ama sultana sadık' bir askerdi ve herhalde rejime karşı çıkanlara yardım edecek biri değildi. Ama Mustafa Kemal aradaki ailevi dostluklara ve özellikle kısa bir süre sonra Şükrü Paşanın kızıyla evlenecek olan Ohri'li (günümüzde eski Yugoslav Makedonya'sında Ohrid kenti) Kemal isimli eski sınıf arkadaşına güveniyordu. Şükrü Paşaya yazdığı mektupta neler anlattığını bilmiyoruz ama dediğine göre, paşa bazı aracılar vasıtasıyla ona elinden gelenin en iyisini yapacağını ve herhalde gerekli izinleri almadan çıkacağı seyahate kılıf uyduracağını bildirmiş. Şimdilik bu kadarı yeterliydi.

Yafa'daki arkadaşlarına yokluğu anlaşıldığı takdirde derhal kendisine haber vermelerini tembih etti. İskenderiye'ye ve oradan da Pire'ye giden gemiye atladı. İskenderiye'ye varınca Selanik'teki arkadaşı, okulu sınıf üçüncüsü olarak bitiren Kurmay Yüzbaşı Tevfik'e telgraf çekti. Selanik'in yerlisi olan Tevfik mesleğinin daha ilk yıllarında orada ölecekti. Üç sözcükten oluşan telgraf, *Parti vapeur grec* (Yunan gemisiyle yola çıkıldı), Tevfik için yeterliydi ve Mustafa Kemal'i Pire limanında karşılayıp onun gümrükten ve askeri polis

kontrolünden, arkadaşı Süleymaniyeli Yüzbaşı Cemil'in yardımıyla kolayca geçmesini sağladı. Kentin merkez komutanı yardımcısı olarak görev yapan Cemil (Uybadın) resmî yazışmalara rahatça ulaşabiliyordu ve sadık bir dost olarak kaldığından cumhuriyetin kuruluşundan sonra Mustafa Kemal tarafından içişleri bakanlığına atandı.

Gerçi Mustafa Kemal takma isimle seyahat ettiğini söylüyor ama doğruca kendi evine gitti. Oğlunun beklenmedik ziyaretiyle şaşıran annesi derhal, "Padişah efendimizin" emirlerine karşı gelip gelmediğini sordu. Söylentilere göre "Merak etme anne, müsterih ol! Benim buraya gelmekliğim lâzımdı. Padişahımız efendimizin ne olduğunu da şimdi değil, fakat yakın zamanda sana göstereceğim," yanıtını verdi.[15] Öyküyü anlatan Afet, ayrıca Şükrü Paşanın onunla karşılaşmamaya çalıştığını da söylüyor. Sonunda biraraya gelince, genç komplocuya "Ben hiçbir şey yapamam. Yalnız senin yapacaklarını hüsnü telâkki etmekle iktifa ederim [iyi saymakla yetinirim]. Ancak benim de senden bir ricam var: Beni yakma!" demiş.[16] Mustafa Kemal de herhalde bundan iyisini beklemiyordu ve yaşamöyküsü yazarlarının görüşme sonunda kapıldığını iddia ettikleri hayal kırıklığını aslında hissetmemişti.

Şükrü Paşanın işbirliğini sağladıktan sonra, zamanında kendisine eğitimini Manastır'da sürdürmesini önermiş olan askerî rüştiyenin mümeyyizi Kurmay Albay Hasan'ı görmeye gitti. Vatanı için yapmayı amaçladıklarını anlatıp, onun onurunu asla tehlikeye atmayacağına söz verdi. Albay Hasan, doğruca Selanik'teki askerî hastanelerden sorumlu arkadaşı İskender Paşaya gitti ve Mustafa Kemal'in askerî hastahanede muayeneden geçmesini sağladı. İskender Paşa'nın hazırladığı rapor, Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal için Selanik'te dört aylık hava değişiminin yararlı olacağını bildiriyordu. Rapor genç yüzbaşının hangi bölüğe bağlı olduğunu açıklamadığından, buraya izinsiz geldiği gerçeği de ortaya çıkmayacaktı.

Doktor raporunu cebine koyan Mustafa Kemal, Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin Selanik şubesi için üye toplamaya başladı. Afet'e göre ilk üyeler eski okul arkadaşları ve öğretmenleriydi: ateşli hatip Ömer Naci ve arkadaşı topçu subayı Hüsrev Sami (Kızıldoğan), askerî rüştiye öğretmeni Hakkı Baha (Pars), aynı okulun müdürü Bursalı Tahir ve askerî öğretmen okulunun müdürü Mahir Hoca. Selanik şubesi resmî olarak Hakkı Baha'nın evinde kuruldu. Afet'in anlattığına göre kısa bir süre önce evlenmiş olan Hakkı Baha, üyeleri karşılarken üzerinde Japon pijaması vardı ama yine de toplantının ciddiyetini bozmamıştı. Üyeler Hüsrev Sami'nin tabancasına ellerini dayayıp devrim andı içtiler. Hüsrev Sami'nin anlattığına göre Mustafa Kemal, tek amaçlarının "bedbaht memleketi" kurtarmak olduğunu söylemiş ve "Bugün Makedonya'yı ve tekmil Rumeli Kıt'asını vatan camiasından ayırmak istiyorlar. Memlekete ecnebi nüfuz ve hâkimiyeti kısmen ve fiilen girmiştir. Padişah zevk ve saltanatına düşkün

her zilleti irtikâp edecek menfur [her aşağlığı yapacak,nefret edilesi] bir şahsiyettir. Millet zulüm ve istibdat altında mahvoluyor. Hürriyet olmıyan bir memlekette ölüm ve izmihlâl [çöküş] vardır," diye devam etmişti.[17] Makedonya'daki Osmanlı yönetimine karşı tehditlerin harekete geçmenin ana nedeni olduğu açıkça belliydi. Bu toplantı 1906 yılının başlarında gerçekleşti. 1905 Aralığında Sultan Abdülhamit, büyük güçler donanmalarının Ege denizindeki gövde gösterisinden sonra Makedonya'nın mali konularının bir uluslararası komisyon tarafından denetlenmesini kabul etmek zorunda kalmıştı.[18] Tören sona erince Mustafa Kemal, topçu subayı Hüsrev'e dönüp, "Al silahını, bu silah mukaddes bir silahtır; onu iyi sakla. Bir gün bana verirsin," demişti. "Ve fîlhakika öyle olmuştur," diye ekliyor Afet.[19]

Mustafa Kemal'in izinsiz olarak Selanik'te bulunduğu sultanın casuslarının dikkatini çekti ve hem bu kentte hem de Yafa'da araştırmalar yapıldı. Eğer Selanik'te yakalanırsa, derhal tutuklanacaktı. Yüzbaşı Cemil bu emri birkaç günden fazla erteleyemeyeceğini söyleyince Mustafa Kemal, doktor raporunun kendisine tanıdığı dört ayı da Selanik'te geçirmiş olduğundan hemen Yafa'ya döndü.

Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Selanik şubesinin faaliyetleri Mustafa Kemal'in kentten ayrılmasından sonra gevşedi ve birkaç ay içinde, sonradan İttihat ve Terakki Cemiyetinin çekirdeğini oluşturacak olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti başka birinin önderliğinde kuruldu ve ilk cemiyetin üyeleri buraya geçti. Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin gerçi Selanik'te bir önceliği vardı, ama Osmanlı topraklarında kurulan ilk gizli Müslüman cemiyeti değildi. Birkaç yıl önce, merkezi Paris olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin bir şubesi İşkodra'da (günümüzde kuzey Arnavutluk'ta Shkoder) kurulmuştu ve başka yerlerde de kendilerine İttihatçılar diyen kişiler bulunuyordu.[20] Ama Mustafa Kemal insanları peşinden sürükleyebilen bir lider olduğunu göstermişti. Ne var ki bir süre sonra başka askerî devrimcilerin gölgesinde kalacak ve devrimde üstlendiği rol doğup büyüdüğü şehirde bile pek iyi bilinmeyecekti. Selanik'teki bir özel okul için 1912 yılında basılan bir kitap ilk devrim girişimlerini anlatırken, onun adından bile söz etmiyordu:

> [Şamdaki] Beşinci Ordudan [Selanik'teki] Üçüncü Orduya nakledilen bir erkân-ı harp zâbiti, Mekteb-i Tıbbiye'den tardedilmiş Şam'da ticaretle iştigale başlamış bir zatla buluşarak bir "Hürriyet Cemiyeti" teşkiline karar verdiler. Bu cemiyete Selânik'te bir şube ihdasına çalıştılar. Hemen sınıf rüfekasından bazı gençlerle; şimdi birer mevki-i mübeccel ihraz eden zevat-ı âliyeden bazılariyle görüştü, nihayet bir cemiyet kurdular. Şu kadar var ki o vakit ittihaz olunan tarikin netice pezir-i muvaffakiyet olması meşkûk idi. Binaenaleyh bu cemiyet ittisaa muvaffak olamaksızın hal-i rüşeymde kaldı.[21]

[5. Ordudan 3. Orduya gelen bir kurmay subay Tıp Fakültesinden atılıp Şam'da ticaretle uğraşan biriyle buluşarak bir 'Hürriyet Cemiyeti' oluşturmaya karar verdiler ve Selanik'te bir şube açmak için çalıştılar. Sınıf arkadaşlarından bazı gençlerle ve artık toplumda önemli yerlerde bulunan kişilerle görüşüp cemiyeti kurdular. Ama cemiyetin seçtiği yolun başarılı olacağı kuşkuluydu. Sonuçta da cemiyet genişlemeyi başaramayıp, çekirdek halinde kaldı.]

Hiç kuşkusuz Mustafa Kemal'in Selanik'ten ayrılmak zorunda kalması, politikaya atılmasını ertelemiş, ama onu çok daha önemli bir rol için saklamıştı.

Mustafa Kemal'in nerede olduğu konusundaki soruşturma Şam'daki 5. Ordu karargâhına ulaşınca Mareşal Hakkı Paşanın oğlu Haydar derhal Beyrut'taki Ali Fuat'a haber verdi. Bunun üzerine Ali Fuat, Yafa'daki nişancı taburunun komutanı Binbaşı Ahmet'le temas kurdu ve komutan, Mustafa Kemal'in (Bir-i şebi)' deki merkeze bağlı seyyar birliklerle Mısır sınırında bulunduğunu rapor etti. Hicaz demiryolunun bir kolunun Akabe'deki (günümüzde İsrail ile Suudi Arabistan arasına sıkışmış olan Ürdün'ün tek limanı) Osmanlı kalesine doğru yönlendirilmesini önlemek isteyen Kahire'deki İngiliz yetkilerle bölgedeki Osmanlı birlikleri arasında gerginlik iyice yükselmişti. Bu çekişme 1906 Ekiminde çözüldü.[22] Demiryolu inşaatı durdurulunca İngilizlerin Mısır'ın güvenliği konusundaki endişeleri yatıştı ve Osmanlıların elindeki Filistin ile Mısır'a ait Sina bölgesinin sınırı çizilip Akabe, Osmanlılara bırakıldı. 1906'da çizilen sınır, bugün İsrail ile Mısır arasındaki sınırı oluşturmaktadır.

Mustafa Kemal Yafa'ya dönünce gerçekten de sınıra gitti. Daha sonra Beyrut'taki dostu Ali Fuat'ı ziyaret etti. 15 Temmuz 1906 tarihli bir fotoğrafta, dokuz Osmanlı subayının arasında Mustafa Kemal tipik bir Prusya askerî bıyığıyla görülüyor. 14 Ekim 1906'da topçu eğitimi için Şam'a gidince Mareşal Hakkı Paşa onu nazikçe azarladı, "Evladım, yolculuğa (Selanik'e yaptığı gizli yolculuk) çıkacağını bana önceden bildirebilirdin. Beni çok zor bir durumda bıraktın." 20 Haziran 1907'de topçu eğitimini tamamlayan Mustafa Kemal 'Kolağası' [önyüzbaşı] rütbesine terfi etti. Eğitim programının son aşaması olarak Şam'daki 5. Ordunun kurmayına atandı. Ona oranla daha iyi bağlantıları olan arkadaşı Ali Fuat bu arada topçu eğitimi ve kurmaylık görevi için Selanik'e gitmişti.

Mustafa Kemal 16 Eylül 1907'de Selanik'teki 3. Orduya atanmasını sağladı ve bu gelişmeye eski mümeyyizi Kurmay Albay Hasan'ın yardımcı olduğu varsayılıyor.[23] Her zamanki gibi Mustafa Kemal bu konuda da kısa konuşuyor, "Ceman [toplam] iki buçuk, üç sene Suriye'de kalmıştım. Bu müddet zarfında her şey unutulmuştu. Makedonya'ya nakil için resmen müracaat ettim. Maksadıma nihayet vasıl oldum." [24] Ali Fuat ise buraya gitmesi için Mareşal Hakkı Pa-

şanın yardım ettiğini söylüyor. Böyle bir olasılık vardır belki ama bu arada Akabe çekişmesi konusunda sarayın politikasına karşı çıktığı için Hakkı Paşa görevinden ya alınmıştı ya da alınmak üzereydi.[25] Belki de, kuyusunu kazmaya çabaladıkları yönetimden kendisi de rahatsız olduğu için, radikal subaylara hoşgörülü davranıyordu.

Suriye ve Filistin'de, Mustafa Kemal ilk kez kendini Türk olmayan bir Müslüman ortamda bulmuştu. Arap kökenli olmayan subaylar ve kamu görevlileri kendi aralarında kapanmış gibiydiler. Konuştukları dil ve bir dereceye kadar gelenekleri, onları yerel toplumdan uzak tutuyordu. Türk, Arnavut, Boşnak ya da Kafkas kökenli olsalar da kendilerini artık Türk olarak görmeye başlamışlardı. Osmanlı Türkçesiyle eğitim görmüşlerdi ve kendi aralarında daha yalın bir Türkçe konuşuyorlardı. Mustafa Kemal'in Suriye'deki ilk görev süresi hakkında en fazla bilgiye sahip olan Ali Fuat, onun Türk milliyetçiliğine dönüşünün ilk işaretlerinin burada ortaya çıktığını belirtiyor.Onun aktardığına göre, 1906'da Şam'a giderken Beyrut'ta Ali Fuat ve diğer arkadaşlarıyla görüştüğü zaman, çökmekte olan bir imparatorluğun parçaları arasından bir Türk devletinin nasıl yaratılabileceği sorunu Mustafa Kemal'i şimdiden düşündürüyordu.[26] Bir başka karşılaşmada Yafa'da kendisi gibi Makedon kökenli olan bir subayla şiddetli bir kavgaya tutuştuğunu Ali Fuat'a anlatmıştı. Makedonyalı subay, emirlerini anlamayan Arap askerlerine, sert davranan bir Türk çavuşunu azarlamış ve aralarından Peygamberin çıktığı Arapların soylu bir ırk olduğunu ve Türk çavuşun onların ayaklarını yıkayacak kadar değeri olmadığını söylemişti. "Kes sesini yüzbaşı!" diye bağırmıştı Mustafa Kemal. "Bu erlerin mensup olduğu Arap ırkı belki bazı açılardan soyludur ama senin, benim, Müfit'in (Özdeş) ve bu çavuşun mensup olduğu ırkın da soylu olduğu inkâr edilemez bir gerçektir." Türkleri hor görmeye kalkışan herkese Mustafa Kemal karşı çıkıyordu. Ama herhalde diğer devrimciler gibi, o da, Arapların Osmanlı devleti sınırları içinde kalmaları gerektiği inancındaydı. Yoksa, ne o ne de arkadaşları 1911'de İtalyanların işgal ettiği, Arapça konuşulan Trablusgarp bölgesine gitmeye gönüllü olurlardı. Arapların Osmanlı topraklarında kalacakları umudu, Birinci Dünya Savaşının sonundaki yenilgiyle ortadan kalkana dek Türk devrimcilerin aklından hiç çıkmayacaktı.

1907'de Eylül sonu ya da Ekim başında Mustafa Kemal bu kez resmen atanarak Selanik'e geldi. İzmir yoluyla gelirken, Beyrut'taki Fransız Tıp Fakültesinde okumuş ve politik hedeflere sahip olan Çanakkaleli Dr. Tevfik Rüştü (Aras) ile tanıştı.[27] Tevfik Rüştü yakın bir dostu konumuna geldi ve yıllar sonra Mustafa Kemal onu Türkiye cumhuriyetinin dışişleri bakanlığına getirerek ödüllendirdi.[28]

Makedonya'da devrim havası esiyordu. Slav kökenli Makedon, Bulgar, Yunan ve Sırp milliyetçileri uzun zamandır bu bölgede faa-

liyet gösteriyor ve silahlı çatışmalara girerek huzuru bozuyorlardı. Şimdi de Osmanlı Müslüman devrimciler Hıristiyan komşularının acımasız yöntemlerini taklit ederek ortaya çıkmışlardı. Sorgulayıcı özgür ruhu, gelişme inancı ve gizli törenleri olan masonluk da ayrı bir esin kaynağı idi. Mustafa Kemal'in bu dönemde masonluğa girdiği[29] varsayılıyor; ama başka bir açıklamaya göre de, inisiyasyon töreni İstanbul'da yapılmıştır.[30] Hırslı bir askerî devrimci için, bu sağduyulu bir adım sayılabilirdi. Mustafa Kemal Suriye ve Filistin'de bulunduğu sırada devrimci subaylar İttihat ve Terakki Cemiyetinin sivil üyeleriyle güçbirliğine girmiş ve ardından Paris'teki merkezle temasa geçmişlerdi. Mustafa Kemal Selanik'e vardığında Jöntürklerin üst düzey yetkilileri çoktan yerlerine yerleşmişlerdi. Kemal kendini bu komplonun önderliğinden dışlanmış buldu.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin [Komitesinin] çekirdeği 1906 Eylülünde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adı altında kurulmuştu.[31] Orduda görevli subaylar da bu cemiyete ilk başında katıldıkları için, devrim fikri ordunun altını üstüne getirerek güçleniyordu. Yönetimden soğumuş olan devlet memurları da aynı derecede önemli yerler işgal ediyorlardı. Önce Batıda tanındığı ve daha sonraları Türkiye'de de kullanılan Jöntürkler adıyla bilinen bu cemiyetin liderliği ortaklaşmaya dayanıyordu ve sonuna dek aynı biçimde kaldı. Ne var ki önderlerin bazıları diğerlerine oranla daha fazla öne çıktılar.

Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kurucuları arasında en güçlü kişi, Talât isminde bir posta idaresi görevlisiydi. 1874 yılında Edirne'de üyeleri küçük devlet memurluklarında bulunan bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmişti. Sorgu yargıcı olan babası günümüzde Bulgaristan'ın dağlık güneydoğu bölgesindeki bir köyden gelmişti. Köy kökenli, esmer tenli ve güçlü yapılı olduğundan muhalifleri Talât'a bazen Çingene derlerdi. Davranışları acımasız değilse bile kabaydı. Bir öğretmenine saldırdığı için diplomasını almadan orta öğretimden ayrılmak zorunda kalmıştı. Okuldan sonra kendine postahanede bir iş bulmuş ve maaşına katkı olması için Edirne'deki kalabalık Yahudi topluluğuna hizmet veren Alliance İsraélite Okulunda Türkçe dersleri vermeye başlamıştı. 21 yaşındayken iki radikal arkadaşıyla birlikte tutuklanmış ve bir mektubunda eliyle yazdığı, "Her şey yolunda gidiyor. Yakında amacıma ulaşacağım" cümleleri hakkında sorguya çekilmişti. Talât mektupta okulun Yahudi müdürünün kızıyla yaşadığı aşk ilişkisinden söz ettiğini ileri sürdüğü ve kız da bu iddiayı desteklediği halde, resmî telgraflarda tahrifat yaptığı suçlamasıyla iki yıl hapse mahkum edilmişti. Affedildikten sonra Selanik'e sürülmüş ve bir kez daha posta idaresinin memuru olmuştu.[32]

Önde gelen üyelerden biri de matematik okumak için gittiği İsviçre'de mülteci Jöntürklerle tanışmış olan Selanik'in yerlisi Mithat Şükrü (Bleda) idi. Pişman olan devrimcileri padişahın affetmesi üze-

rine doğup büyüdüğü kente geri dönmüş ve Talât ile temas kurmuştu.[33] Üçüncü en önemli üye ise arazi sahibi bir ailenin oğlu olan Rahmi (Evrenos) idi. Belki de grubun en yaşlısı, kısa bir süre sonra üye olan 54 yaşındaki sakallı avukat Manyasizade Refik idi. Osmanlı anayasasının babası sayılan Mithat Paşayı, Sultan Abdülaziz'i öldürmekle suçlandığı davada savunmuştu. Refik'in varlığı hem anayasal bir hareketin başlangıcıyla bağlantının kurulduğuna Twenty-two points, plus triple-word-score, plus fifty points for using all my letters. Game's over. I'm outta here.hem de devrimcilerin amacının, padişahı anayasayı tekrar ilan etmeye zorlamak olduğuna işaret ediyordu. Jöntürkler 1908 yılında bu amaca ulaşınca, Manyasizade Refik adalet bakanlığına getirildi ve aynı yıl içinde hayata gözlerini yumdu.[34]

Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurma fikri ilk kez Talât, Mithat Şükrü ve Rahmi, bir zamanlar Mustafa Kemal'in çok sık ziyaret ettiği limandaki Yunan kahvesi Yonyo'da buluştukları zaman karara bağlandı. Bir birahanede yapılan ikinci toplantıya Mustafa Kemal'in arkadaşları ve kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Selanik şubesinin üyeleri katıldı. Yerel 'Olympus' birasıyla dolu bardaklar arasında genç devrimciler gizli cemiyetin kurallarını ve üyelik koşullarını kararlaştırdılar. Üye olmak isteyenler gözleri bağlanarak Mithat Şükrü'nün evine getirilecek ve bir 'rehber' onları cemiyete tanıtacaktı. Rehberin dışında yalnızca iki üyeyi tanıyacaklardı. Eve girince gözlerinin bağı çözülecek bir ellerini Kuran'a, diğerini bir tabancaya dayayarak bağlılık yemini edecekler ve yemine sadık kalmadıkları takdirde bu silah onlara çevrilecekti.[35] Başka bir öyküye göre üye adayları kanlarını dökmeye hazır olduklarını belirtmek için kırmızı pelerin giyecekler ve cemiyetin diğer üyelerinin yüzleri siyah bir tülle örtülü olacaktı.[36] Gözlerinin bağı çözülmeden önce mezardan yükseliyormuş duygusu yaratan boğuk bir ses cemiyetin vatanseverlik ilkelerini sıralayacaktı.[37] Üyelerin sayısı artınca geceleri garip pelerinlere bürünmüş, gözleri bağlı eve gelen insanların varlığı komşuları olduğu kadar Mithat Şükrü'nün uşağı İbrahim'i de korkutmaya başlamıştı. İbrahim sonunda Mithat Şükrü'nün kısa süre önce evlendiği karısına, "Allahını seversen bu senin beyin nasıl adam? Neler dönüyor burada?" diye sormuştu.[38] Bunun üzerine, devrimciler şehrin daha sakin bir yerinde toplanmaya başladılar.

Bu devrim pantomimi bir süre sonra sultanın casuslarının da dikkatini çekti ama yerel yöneticiler rüzgârın hangi yönden esmeye başladığını fark ettiklerinden beri ellerindeki gücü yitirmeye başlamışlardı. Talât'ın üst düzeylerde tanıdıkları vardı. Abdülhamit'in her zamanki yöntemi uyarınca bir sürgün olarak kendisine ayda 3 altın lira ödeniyordu. Para aldığı halde gününü tembellikle geçirmekten hoşlanmadığından Selanik valisi Rıza Paşaya daha aktif bir görev için başvurmuş ve posta kuryeliğine getirilmişti. Böylece kent dışın-

daki devrimcilerle de kolayca temas kurabiliyordu. İstanbul hükümeti Talât'ı posta idaresinden atıp Selanik'ten sürmeye karar verince, ailesi Avlonya'dan (günümüzde Vlore) gelme bir Arnavut olan sadrazam Ferit Paşanın bürosunda görevli bir yoldaşı kendisine haber uçurdu. Talât derhal Selanik'teki en üst düzey Osmanlı yöneticisi olan Makedonya Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşaya gidip, "Hükümet hizmetkârlarını işe alıp çıkarmak hakkına sahip olduğundan, işten atılmaya karşı çıkamam ama eğer beni buradan uzaklaştırmak için bir girişimde bulunulursa, sonuçları ikimiz için de iyi olmaz," dedi. Bu konuşmayı aktaran Osmanlı tarihçisi Mahmud Kemal İnal, "Selanik'te gizli bir kuvvetin mevcudiyyeti Hüseyin Hilmi Paşaca büsbütün meçhul değildi. Bu sebeple teskin ve teb'idi önleyeceğini te'min etdi ve öyle yapdı," [39] diye ekliyor. [Hüseyin Hilmi Paşa, Selanik'teki gizli güçten tümüyle habersiz değildi. Talât'a kentten gönderilmeyeceği konusunda güvence verdi ve sözünü tuttu.]

Devrimciler şakıngan davranmaya pek önem vermediler. Mustafa Kemal'in okul arkadaşı Ömer Naci *Çocuk Bahçesi* adlı yerel bir çocuk gazetesinde, "Tarihin beş yüzyıldır bizlere miras bıraktığı şeref ve onur şimdi sonsuza dek gömülüyor," diyen bir yazı yazarak hiç de uygun olmayan bir polemik başlattı. Topçu subayı Hüsrev Sami de, kalemini bu yakınmaları desteklemek için kullandı. Yazılar Selanik'te büyük bir heyecan yaratınca, saray, Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşaya iki adamın tutuklanması içinde şifreli bir telgraf gönderdi. Derhal haber alan Talât, ikisini de Paris'e gitmeye ikna etti.[40] 1907 Martında onlar kentten ayrılırken Mustafa Kemal hâlâ Suriye'deydi.

Bu yolculuğun iki ateşli devrimciyi kötülükten korumaktan başka bir amacı daha vardı. Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kendi yayınları yoktu ve yayınlar ülkeye siyasi mültecileri Osmanlı tarafından gönderiliyordu. Selanik'teki cemiyet üyeleri kendi yayınlarını mı yapacaklarına, yoksa mültecilerle temas mı kuracaklarına karar vermek durumundaydı. Bu kararın en karmaşık yönü ise mültecilerin 1902 yılında Paris'te toplanan Osmanlı Liberalleri Kongresinden sonra iki karşıt gruba bölünmüş olmalarıydı.[41] Birinci grubun başında Fransızların olguculuk (pozitivizm) felsefesini benimsemiş ve hatta *Meşveret* (Türkçe ve Fransızca olarak *La Consultation* başlığıyla yayınlanıyordu) adıyla çıkardığı gazetede pozitivist takvimi kullanan eski bir eğitimci olan Ahmet Rıza vardı. Auguste Comte'un (1798-1857) geliştirdiği olguculuk, yeni bir bilim dalı olan sosyolojiyi de kapsayan tüm deneysel bilimleri, vahiy dinlerinin ardılı olarak kabul ediyordu. Dinin de kendine göre bir işlevi vardı ama artık zamanını doldurmuştu. Batının uygar dünyasında bir yer edinmeye çabalayan Osmanlı seçkinlerine bu görüş çekici gelmişti. Ahmet Rıza da bunlardan biriydi. Pozitivistlerin sloganı olan 'Düzen ve İlerleme' İttihat ve Terakki Cemiyetinin adında da yer alıyordu. İttihat [birlik] ise etnik grupların Osmanlı toprakları üzerinde bir ara-

da yaşaması ilkesini gündeme getiriyordu. (Fransızca da *éléments* olarak tanımlanan etnik grupların Osmanlı Türkçesi'ndeki tam karşılığı "anasır" idi.) Daha önceki bir muhalif grup *İttihad-ı Osmani* adını kullanmıştı ve mülteciler Osmanlı devletinin ancak 'tüm etnik grupların birleşmesi' (ittihad-ı anasır) sonucunda varlığını sürdürebileceğine inanıyorlardı. Ahmet Rıza bu birliğin, meşruti monarşik düzende, parlamento hükümeti ve merkeziyetçi üniter bir devlet biçiminde sağlanabileceğini düşünüyordu. Fransızlardan aldığı modeli, Müslüman Osmanlı aydınlarının isteklerine uyarlamıştı.

Mülteci Osmanlıların ikinci grubunun başında ise Osmanlı hanedanının sınır dışına sürülmüş bir üyesi olan Prens Sabahattin vardı ve onun esin kaynağı da Fransız yazar Edmond Demolins'in *À quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons?* adlı kitabında yorumladığı İngiliz uygulamaları olmuştu. Prens Sabahattin, Anglo-Saksonların başarılarını taklit etmek ve iyi yönlerini ortaya çıkarmak amacıyla, özellikle Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim azınlıklar için cazip gelecek Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurmuştu.[42]

Ahmet Rıza'nın fikirlerini kendilerine yakın bulan Ömer Naci ile Hüsrev Sami, onun yanında yer almaya karar verdiler. Buna karşılık Ahmet Rıza, bir Paris hastanesinde çalışmakta olan başka bir sürgün arkadaşı Dr. Nâzım'ı keşifler yapması için Selanik'e gönderdi. Ahmet Rıza ile Dr. Nâzım'ın her ikisi de, padişahın kendilerini bağışlama önerisini reddettikleri için devrimci faaliyetleri nedeniyle, gıyaplarında ölüm cezasına çarptırılmışlardı. Açıkça yolculuk yapamayacağı için Dr.Nâzım'ın ülkeye Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin üyeleri tarafından gizlice sokulması gerekti. Mithat Şükrü'ye göre bunlar Selanik'teki Bulgar, Sırp ve Yunan devrimcileriyle temas halindeydiler. En iyi ilişkiyi sürdürdükleri Yunanlılar Dr.Nâzım'ı Atina'da karşıladılar ve sakallı bir şeyh kılığında Osmanlı Makedonyası'na soktular.

Kılık değiştirmesine karşın, çocukluk arkadaşı olan Dr. Toledo adlı bir Yahudi doktor Dr. Nâzım'ı tanıdı. Her zamanki gibi Talât bunu haber aldı ve doğruca Dr. Toledo'nun evine gidip silahını çekti, "Evet, Nâzım gördüğün gibi Selânik'te ve tanınmamak için kıyafet değiştirerek dolaşıyor. Senden başka onu kimse tanımadı. Şayet onun burada olduğu duyulur da Nâzım'a bir şey olursa –Talât burada masanın üzerinde duran tabancayı işaret edip– bak Doktor, böyle bir şey olursa, şu tabanca ile beynini patlatırım," dedi. Sözleri son derece ikna edici olduğundan Dr. Toledo derhal Dr. Nâzım'ı gördüğünü yalanladı.[43]

Dr. Nâzım'la görüştükten sonra Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin Selanik'teki üyeleri 27 Eylül 1907 tarihinde Ahmet Rıza'nın Paris'teki grubuna katılmaya ve İttihat ve Terakki Cemiyeti adını kullanmaya karar verdiler.[44] Bu cemiyet özellikle Makedonya'daki 3. Ordu ve Trakya'daki 2. Ordu subayları arasında hızla taraftar toplayarak genişledi. İletişim ağını biraz daha genişletebilmek için Dr. Nazım, Os-

manlı Hürriyet Cemiyeti kurucularından 26 yaşındaki Teğmen İsmail Canbulat ile birlikte İzmir'e gitti. Burada temas kurdukları genç arazi sahibi Halil (Menteşe) daha önceleri Avrupa'daki devrimcilerle tanışmış ve padişahın ilan ettiği aftan yararlanarak ülkeye geri dönmüştü. Üç komplocu ilk kez İzmir'in tanınmış Avrupalı otellerinden Kramer'de buluşup, bölgedeki subayları gözlerine kestirdiler ve onların komuta ettikleri birliklerin Makedonya'da başlayacak bir başkaldırıyı bastırmak için kullanılmayacağından emin olmaya çalıştılar.[45]

Selanikli devrimciler İstanbul'da da bir örgüt kurmaya çabaladılar ama pek başarılı olamadılar. Talât ile Manyasizade Refik gizlice başkente gidip gazeteci yazar ve aynı zamanda bir lise müdürü olan Hüseyin Cahit (Yalçın) ile tanıştılar. Hüseyin Cahit herhangi bir sırrı İstanbul'da saklamanın olanaksız olduğunu belirterek üye olmayı reddetti. Yine de Selanik'teki örgüt açığa çıkıp başkentten destek istediği takdirde, öğrencileriyle bir gösteri düzenlemeye söz verdi.[46] İstanbul'daki Müslümanlar kendilerini Selanik'tekiler kadar tehdit altında görmüyorlardı. Ayrıca padişahın hükümetinin sağladığı yararlardan aldıkları paylar daha büyüktü. Başkentte saray casusları cirit atıyordu ve devrim yapma hevesi pek yoktu. Üst düzey görevliler arasında kendine taraftar bulamayan Talât bu kez kentin eski kesimindeki Müslüman tüccarlar arasına girmeyi başardı. Bu sınıf, hem yerli hem de yabancı gayrımüslim işadamlarının baskısından şikâyetçi olduğundan vatanseverlik söylemine daha açıktı. Talât'ın buradaki adamı, eskiden posta idaresinde birlikte çalıştıkları bir meslektaşı ve becerikli bir örgütçü olduğunu kanıtlamış olan Kara Kemal idi.

Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyetine ismini değiştirmeden önce katılan katılanlardan biri de Kolağası Enver idi. 1902'de Erkân'ı Harbiye Mektebinden mezun olduktan sonra Enver Makedonya'ya atanmıştı.[47] 1906 Ekiminde Osmanlı Hürriyet Cemiyetine katılma kararını Balkan çetecilerinden esinlenerek almıştı. Kendi açıklaması şöyleydi:

> 1906 senesi Eylülünde Selânik'e geldim. Orada amcam Mümtaz Yüzbaşı Halil ile konuşuyorduk. Evvelce onunla Anadolu'da ve Bulgar çetelerine benzer çeteler teşkilâtlandırarak halkı uyandırmaya, hiç olmazsa böylece Anadolu'yu Rumeli'nin uğraması muhtemel akıbetten kurtarmayı düşünmüştük. Bana hâlâ eski fikrimde olup olmadığımı sordu. Ve nihayet, Selânik'te bütün memleket için düşündüğümüz gibi çalışmak üzere gizli bir cemiyet mevcut olduğunu söyledi. Kendisinin bu cemiyete dahil olduğunu, kimseye söylemeyeceğime yemin ettirdikten sonra açıkladı.[48]

Osmanlı Hürriyet Cemiyetine katılan Enver, komuta kademesinin bir bölümü Selanik'te bulunan 3. Ordunun bünyesinde yer alan

Manastır şubesinin yönetimine getirildi. 1907 Eylülünde hızla terfi ederek Binbaşı rütbesini kazandı.[49] Üç ay sonra kendi isteğiyle Manastır'dan komitacılara karşı yürütülen askerî harekâta (eşkiya takib heyeti) katıldı.[50] Selanik'teki cemiyet üyeleri Yunanlı devrimcilerle işbirliği yaparken Enver, on altı Bulgar köylüsünü öldürmüş olan silahlı bir Yunanlı grupla çarpışıp onları yok etti.[51] Başka tarihlerde Bulgar ve hatta Arnavut gerillalarla da çatışmaya girdi.

Cemiyete erken tarihte katılan önemli kişilerden biri de, [gelecekteki triumvira'nın üyesi] Kurmay Binbaşı (Ahmet) Cemal idi. Mareşalin Selanik'teki kurmaylarından olan Cemal aynı zamanda Rumeli'deki demiryolları askerî müfettişiydi ve görevi nedeniyle Balkanlar'daki Osmanlı topraklarında bulunan cemiyet üyeleriyle rahatça temas kurabiliyordu.

1908 Ekiminde Mustafa Kemal İstanbul'a geldiğinde Jöntürk hareketinin liderleri bir araya gelmişti: Talât, Enver, (Ahmet) Cemal, Mithat Şükrü (Bleda), Rahmi (Evrenos), Dr. Nazım, İsmail Canbulat, Halil (Menteşe) ve Kara Kemal ondan önce İttihat ve Terakki Cemiyetine katılmışlardı. Aralarında Ali Fuat (Cebesoy) gibi yakın arkadaşlarının bulunduğu kendi çevresi de aynı cemiyete girmişti ama ağırlıklarının fazla olduğu söylenemezdi. Mustafa Kemal'in onları izlemekten başka çaresi kalmamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyetine 1908 Şubatında katıldı.[52]

Mustafa Kemal'in atandığı ilk görev Manastır'daki kurmaylık karargâhı idi ama o daha Suriye'den gelirken dostları görev yerini değiştirip Selanik'teki 3. Ordu Komutanı Mareşal Hayri Paşanın kurmayları arasına katılmasını sağladılar. Ali Fuat, Mustafa Kemal'in bir mektup yazıp kendisine Selanik'te bir görev verilmesini istediğini ve ailesi mareşale yakın olan Rahmi'nin (Evrenos) yardımıyla görev değişikliğinin sağlandığını anlatıyor. Ali Fuat ise Selanik'ten batıya doğru trenle iki saat uzaklıktaki Karaferye'de (günümüzde Verroia) bir çete örgütüne karşı harekâtları yönetmekle görevlendirilmişti. Böylece Selanik'te boşalan görevini Mustafa Kemal doldurmuş oldu.[53]

Mustafa Kemal'in yüklediği görevler pek ağır gibi görünmüyor. Ara sıra Selanik çevresindeki birliklerin küçük çaplı manevralarında hakem rolü üstleniyordu.[54] Ve zamanının çoğunu devrim politikasıyla ilgilenerek geçiriyordu. Hayri Paşanın ölümünden sonra 3. Ordunun komutanlığına getirilen İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'nin eğitim müdürü Esat Paşa döneminde İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurmay subaylar üzerindeki etkisi iyice arttı. Yeni mareşalın küçük kardeşi Vehip, cemiyetin Manastır şubesinin önde gelen üyelerinden biriydi. Müşir Esat Paşanın Selanik'teki kurmay başkanı Topçu Ali Rıza Paşa idi ve Binbaşı (Ahmet) Cemal, Binbaşı (Ali) Fethi (Okyar) ve Kolağası Mustafa Kemal adlı üç genç subay yardımcısı vardı. Daha sonraları Atatürk, üçünün de İttihat ve Terakki üyesi olduğunu söyleyecekti.[55]

Politikada şiddetli bir dönemece girildi. Sarayı destekleyenlerin bazılarının gözleri korkutuldu. Mithat Şükrü, teyzesinin kocası olan Manastır valisi Hıfzı Paşayı arkadaşlarının faaliyetlerini İstanbul'a rapor etmemesi için uyardı. Enver, Selanik genel komutanı olan ve sarayın yerel güvenlik şefi olarak çalışan kayınbiraderi Yarbay Nazım'a karşı bir suikast girişimini onayladı. Bu olayda katil dışarıda beklerken, evinin açık bir penceresinin önünde Nazım'la konuşmakta olan İttihat ve Terakki üyesi İsmail Canbulat da onunla birlikte yaralandı.[56] Hemen ardından bu girişimi rapor etmek için İstanbul'a gitmeye hazırlanan Manastır müftüsü (ordu kadrosunda bir imam olduğu anlaşılmaktadır) Selanik'te öldürüldü.[57]

İstanbul'a kaçan yaralı Nazım'ın yerini alarak Serez'de (günümüzde Yunan Makedonyası'nda Serrai kenti) kışkırtıcı konuşmaları nedeniyle ihbar edilen bir subayın durumunu resmen Mustafa Kemal de bu olayı örtbas etme çabalarına katılmış oldu. Selanik'ten gelen Mustafa Kemal bölge komutanı Mareşal İbrahim Paşayı şu sözlerle rahatlattı: "Paşa Hazretleri, devletli şahsınızın bölgesinde, Zâtışâhane aleyhinde duygular besleyen bir tek kişinin bile bulunabileceği düşünülemez. Verilmiş olan jurnalde yazılanların yerinde soruşturulması, devletli şahsiyetiniz tarafından kurulmuş olan disiplini ve aşılanmış olan bağlılık duygularını kolayca ortaya koyacaktır. Arzu buyurursanız, yapacağım soruşturma raporunun bir suretini zâtıdevletlerine göndereyim." İbrahim Paşa da bunları duymak istiyordu. Mustafa Kemal'in raporu tahmin edildiği gibi suçlanan subayı temize çıkardı ve ihbar eden kişinin iftira atmakla suçlanması gerektiğini önerdi.[58]

Bu olay önemli sonuçlara yol açtı. 3. Ordudaki isyana teşvik çabaları hakkındaki raporlardan korkuya kapılan saray, Mareşal Esat Paşayı yaveri Ali Rıza Paşa ve aralarında Enver'in de bulunduğu iki subayıyla birlikte İstanbul'a çağırdı. Enver derhal saklandı. Mareşalin kurmaylarından Binbaşı Cemal belli etmeksizin Selanik'ten uzaklaştı; Binbaşı Fethi (Okyar) ise daha önceden jandarma okulunun komutanlığı göreviyle yanından ayrılmıştı. Yeni gelecek 3. Ordu komutanını karşılamak üzere geriye yalnızca Mustafa Kemal kalmıştı ve yeni komutan Serez'deki Mareşal İbrahim Paşadan başkası değildi. İbrahim Paşa orduda disiplini sağlamaya kalkışınca, Cemal ve diğer İttihat ve Terakki üyeleri, aynı zamanda Mareşalin yaveri olan oğlu Albay Nurettin'e[59] yaklaşıp, Mareşali kendileriyle uğraşmaması için uyardılar. Bundan sonra İbrahim Paşa herhangi bir kötülüğü ne gördü ne de duydu.[60]

22 Haziran 1908'de Jöntürk devriminin arifesinde Mustafa Kemal'e Selanik –Üsküp (günümüzde eski Yugoslav Makedonyası'nın başkenti Skopje) demiryolu müfettişliği görevi verildi.[61] Bu görevi kullanarak cemiyetin Selanik'teki karargâhı ile Üsküp şubesi arasındaki iletişimi sağladı. Ali Fuat da Selanik ile Manastır arasında

aynı işi sürdürüyordu.[62] Atatürk'ün yaşamöyküsü yazarı Şevket Süreyya Aydemir'e daha sonraları,gönderdiği bir mektupta Ali Fuat " 'Rehberlik' o zamanlar 'gözden düşmüş' manasına gelirdi. Sebep, her ikimiz de cemiyetin ihtilâl siyasetini çok noksan görür ve bunu gizli müzakerelerimizde söyler ve tenkit ederdik, "diyecekti.[63]

Mustafa Kemal eleştirilerini yalnızca gizli toplantılarda değil, Selanik'teki Yonyo, Crystal, Theoklis ya da Olympus Sarayı gibi kafelerde ve birahanelerdeki ateşli tartışmalarda da dile getiriyordu. Cumhurbaşkanı olduktan sonra Yonyo'da yaşanan bir sahneyi şöyle anlatacaktı:

> Salonda bir masaya yaklaştığımı hatırlarım: bu masada ihtilâlci zevat varmış. Rakı ve bira içildiğine dikkat ettim; masayı işgal edenler çok vatanperverane konuşuyorlardı. İnkılâp yapabilmek için büyük adam olmaktan bahsolunmakta idi. Herkeste büyük adam olmak hevesi vardı. Fakat büyük olabilmek için insan nasıl ve kimin gibi olmalı? İçlerinden biri bağırdı: "Cemal (Paşa) gibi olmak isterim!.." Sofrayı işgal edenlerin hepsi: "Bravo, dediler Cemal gibi..." Sonra hiçbirini yakından tanımadığım bu zevat hep birden bana döndüler. Ben durgun ve sabit nazarla kendilerine baktım. Benim tavrımdaki ve durgunluğumdaki mânaya dikkat eden yoktu. Benim onlardan daha çok, her gün ve her gece temas etmekte olduğum Cemal Bey hakkındaki nokta-i nazarlarını teyit etmekliğime muntazır idiler. Ben bilmem neden, bu zevatı tatmin edecek bir işarette bulunmadım.[64]

Bir gün Cemal ile Mustafa Kemal bürodan tramvayla Olimpos Sarayına giderlerken açıklama yapma fırsatı doğdu. Cemal bir Selanik gazetesine imzasız bir makale yazmıştı. Yazı hakkında ne düşündüğünü sorunca Mustafa Kemal dobralıkla olağanüstü olmadığını söyledi. "Birtakım kuş beyinli kimselere kendinizi beğendirmek hevesine düşmeyiniz," diye devam etti Mustafa Kemal, "Eğer şunun bunun teveccühünden kuvvet almaya tenezzül ederseniz, halinizi bilmem, fakat atiniz çürük olur." Bu sahneyi 1926 yılında besbelli anımsayan ve kendini düşünerek konuşan Mustafa Kemal, Cemal'e şu öğüdü verdiğini iddia ediyordu:

> Büyüklük odur ki hiç kimseye iltifat etmiyeceksin, hiç kimseyi aldatmıyacaksın, memleket için hakikî mefkûre neyse onu görecek, o hedefe yürüyeceksin, herkes senin aleyhinde bulunacaktır, herkes seni yolundan çevirmiye çalışacaktır. İşte sen bunda mukavemetsüz olacaksın. Önüne namütenahi mânialar yığacaklardır, kendini büyük değil, küçük, zayıf, vasıtasız, hiç telâkki ederek, kimseden yardım gelmiyeceğine

kani olarak bu mâniaları aşacaksın. Ondan sonra sana büyüksün derlerse, bunu diyenlere de güleceksin.[65]

Daha sonraki yıllarda Cemal, 'Büyük Cemal Paşa' adıyla tanınacaktı. Mustafa Kemal'in ilk karşılaşmaları hakkında anlattığı öyküler, İttihat ve Terakki Cemiyetinin müstakbel üç liderinin dışardan görünmeyen kusurları olduğunu daha ilk günden anladığını açıklıyordu. Yine de Büyük Savaşın son yılına dek Cemal'e olası bir müttefiki ve koruyucusu olarak bakmayı sürdürecekti. Gerçi Cemal ile daha sonradan öne sürdüğü kadar açıkça konuşmamıştı ama devrimcilerin dış çemberinde kalmaktan hoşlanmadığını gizlemiyor ve özellikle içkili olduğu zamanlar hoşnutsuzluğunu dile getiriyordu. Eleştirilerinin sağlam dayanakları vardı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin açık bir liderlik yapısı ve anayasanın yeniden yapılanması dışında belirli bir politikası yoktu. Ali Fuat üyelerin ilk merkez toplantısına katıldığı zaman hayal kırıklığına uğradığını anlatıyor, " 'Sultan Hamid'i, meşrutiyeti iadeye zorladık, kabul ettirdik. Peki, sonra ne olacak, ne yapacağız ?' diye sordum. 'Sonrası kolay' diye geçiştiriverdiler." [66] Acaba 27 yaşındaki Mustafa Kemal daha mı gerçekçiydi? Ali Fuat onun daha gerçekçi olduğunu öne sürerken, Jöntürk devriminden bile önce, bir Türk ulus devleti yaratmak gereksiniminden söz ettiğini anlatıyor. Mustafa Kemal Selanik'e gelişinden kısa bir süre sonra onu Karaferye'de ziyaret ettiğinde bu konu yine gündeme gelmiş. Mustafa Kemal şu savları öne sürmüş:

> Rumeli'de Doğu ve Batı Trakya bizde kalacak, Edirne'nin kuzey hudutları Bulgaristan aleyhine düzeltilecek, Arnavutluk, Avusturya-Macaristan, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan temsilcileri ile Osmanlı başkanlığında İstanbul'da toplanacak bir konferansta milliyet çoğunluğu prensibine dayanılarak Osmanlı Rumeli kıtasının Doğu ve Batı Trakya'dan başka kısımları yukarıda adları geçen devletlere bırakılacaktı. Arnavutluk bağımsız olacak, Bosna-Hersek, Sırbistan'la Avusturya-Macaristan arasında âdilâne bir surette taksim edilecekti. Anadolu sahillerine [Ege denizi] yakın olan adalar yeni Türkiye devletinde kalacak, diğerleri Yunanistan'a verilecekti. Güney hudutlarımız Hatay, Halep ve Musul vilâyetlerini içine alacak, diğerleri Araplara terk edilecekti. Anadolu'nun doğu ve doğu kuzeyinde bir değişiklik olmayacaktı. Yeni Türkiye içinde kalacak olan Rum, Bulgar ve Sırp azınlıkları dışarıda kalan Türklerle mübadele edilecekti.[67]

Ali Fuat'ın 1966 yılında anılarını yayınlarken, İkinci Dünya Savaşının hemen öncesinde Türkiye'ye katılan Hatay'dan söz etmesi, insana, belleği acaba ne denli güçlüydü dedirtmektedir. Ayrıca Ata-

türk'ün yakın dostu ve gelecekteki yaveri Salih Bozok da Mustafa Kemal'i şu özeleştirisinden ayrık tutmuyordu, "Her halde o neticeden [Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının kaybı], bizim neslin günahtan, mesuliyetten kurtulmasına imkan yoktu. nihayet gaflet ve cehalet mazeret sayılamaz. Biz zannediyorduk ki Meşrutiyet bir gayedir. Bu gayeyi istihsal ettikten sonra yapılacak bir şey kalmamıştı." [68] [Bizim kuşağımız Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının yitirilmesinin sorumluluğunu taşımaktan uzak tutulamaz. Görmezlik ya da bilmezlikten gelmek mazeret sayılmaz. Yaptığımız hata anayasanın en önemli hedef olduğunu düşünmekti. Bu hedefe ulaştıktan sonra yapacak başka bir şey olmadığına inanıyorduk.]

Bununla birlikte, ulusal açıdan türdeş (homojen) ülkelerin imparatorlukların yerini alması fikri 20. yüzyılın ilk on yılı içinde gündeme gelmişti. Hatta Balkan dağlarının kuzeyinde yaşayan Müslümanları güney Bulgaristan'ın (ya da 1878'den sonra tanındığı adıyla Doğu Rumeli) Hıristiyan nüfusuyla takas etme fikirleri daha önce de ortaya atılmıştı. Ne var ki Osmanlı devleti Bulgaristan'ın iki bölgesini de yitirecekti. İlerki yıllarda Atatürk ülkesinin kayıplarına ne zaman son vereceğini bildiğini gösterecekti. Gerçekçiliğinin tohumları herhalde daha gençlik yıllarında atılmıştı. Yine de doğup büyüdüğü Selanik kentini 1907 gibi çok erken bir tarihte teslim etmeye hazır olduğuna inanmak çok zordur.

Mustafa Kemal'in önceden bilme yeteneği değilse bile, hırsı ve içki alışkanlığı arkadaşlarını iyice etkilemişti. Karakterinin bu iki yönünü hiç bir zaman gizlememişti. Her an konuşmaya hazırdı. İçinde bulunduğu ortama hâkim olmasına izin verildiğinde harika bir içki masası dostu oluyordu. Yıllar sonra başka bir yakın arkadaşı Nuri (Conker) Selanik'teki bir içki masasında Mustafa Kemal'in kendisini başbakan yapmaya nasıl söz verdiğini anlatacaktı, "Ya sen ne olacaksın?" diye sormuştu Nuri ve Mustafa Kemal, "Bir adamı başvekil yapabilecek adam," yanıtını vermişti.[69] Mustafa Kemal fikirleri, hırsları ve alışkanlıkları konusunda çok açıktı. İşine ve giyimine de çok düşkündü. Ama devrim planlamasının erken yılları karakterinin başka bir yönünü de açığa çıkarmıştı. Zirvede olmadığı zamanlar, orada bulunanları eleştiriyordu. Lider olmaya yalnızca kendisi lâyıktı

Özenle planlanmış bir harekât olma yerine ani bir patlama gibi gerçekleşen Jöntürk devrimi berbat bir girişimdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri Balkanlar'daki ve İzmir çevresindeki silahlı güçleri kışkırtmışlardı ve devrimcilerden korkan Makedonya'daki sivil otoriteler onlarla uzlaşmaya zorlanmıştı. İstanbul'daki merkezî hükümet bile Abdülhamit'e tümüyle sadık değildi. Kendi çıkarlarını kovalayan saray danışmanları tarafından kuşkuları beslenen padişah, üst düzey görevlilerin yaşamlarını perişan etmekteydi. Abdülhamit ani bir baskında kullanılmasından korktuğu için motorlu taşıtlardan çekiniyordu ve bir gün böyle bir araçla Yıldız Sarayına gelen

Sadrazam Ferit Paşayı azarlayıp, arabanın lastiklerini çıkartılmasını emretmişti. Bunun üzerine Ferit Paşa da İstanbul limanında yükleme boşaltma işçilerine imrendiğini söyleyivermişti.[70]

Askeri başkaldırının temelindeki dış dürtü, Makedonya'da yapılması gereken reformlar konusunda İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola arasında Reval'de (şimdi Estonya'nın başkenti Tallinn) görüşülen Anglo-Rus projesinin Mayıs 1908 sonunda yayınlanmasıydı. Bu proje aslında bir Osmanlı kimliği taşıyan Makedonya valisinin büyük güçler tarafından atanmasını ve bölgenin geliriyle maaşları ödenecek Avrupalı görevlilerin ona yardımcı olmasını öngörüyordu. Fransa'nın desteklediği tasarıya Avusturya-Macaristan ile Almanya karşı çıkmıştı.[71] Bu nedenle başarılı olma şansı azdı. Reval toplantısının Osmanlılar için yarattığı tehlike ise bambaşkaydı. Osmanlı devletinin varlığı önce İngiltere ile Fransa, sonraları ise İngiltere ile Rusya arasındaki rekabet sayesinde sürebilmişti; şimdi ise bu üç devlet, Almanya ile Avusturya-Macaristan'a karşı durabilmek için güç birliğine giriyordu. İki oyuncunun rol aldığı uluslararası bir oyun, Osmanlı devlet adamları için beş oyuncunun yer aldığı bir oyundan daha az fırsat yaratıyordu. Tıpkı Mısır, Bosna-Hersek ve en son olarak Girit'in yalnızca isim olarak Osmanlılarda kalması gibi, Makedonya'nın da aynı akıbete uğrayacağından korkan İttihat ve Terakki büyük güçlerin Selanik'teki konsoloslarına bir bildiri gönderdi. Yalnızca bu cemiyetin Makedonya'ya barış getirebileceğini öne süren bildiri Avrupalı güçlerin gereksiz reform planlarından vazgeçmesini istiyordu.[72]

Selanik'teki devrimciler yüksek politika tartışırken, çevreye yayılmış asker üyeleri kritik bir seçenekle karşı karşıya kalmışlardı. Saray casusları hemen hemen hepsinin kimliğini biliyordu. Eğer derhal harekete geçmezlerse, etkisiz duruma getirileceklerdi. İlk harekete geçen Resne'de (Manastır/Bitola ile Ohri/Ohrid arasında bulunan Resen) görevli Arnavut kökenli Kolağası Niyazi oldu. 3 Temmuz 1908 günü beraberinde 200 asker ve kalabalık bir sivil grubuyla dağlara çıkıp, meşruti hükümetin kurulması gerektiğini açıklayan bir bildiri dağıttı. Saray, kendisi de Arnavut kökenli olan tümen komutanı Şemsi Paşaya, aralarında milislerini de bulunduğu bir güçle isyancıları bastırına emrini verdi. 7 Temmuz günü, Şemsi Paşa, cemiyetin Manastır şubesinin üyesi olan Teğmen Atıf tarafından öldürüldü. Daha kuzeyde Kosova'nın Firzovik beldesinde toplanan Arnavutlar meşrutiyet yönetimini isteyen bir bildiri hazırlamaları için İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kışkırtıldılar.[73] Bu arada tutuklanmamak için 25/26 Haziranda Selanik'ten kaçan Binbaşı Enver'e, Köprülü'ye doğru giderken başka devrimciler de katıldı.

Enver kentten ayrıldıktan sonra Selanik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti kendisine "Rumeli bölgesi iç örgütünün ve Osmanlı İttihat ve Terakki cemiyeti yürütme kurulunun genel müfettişi" unvanını ver-

di.[74] Bu unvan Enver'in bölgede ayaklanmaları eşgüdeceğini ve cemiyet merkezinin Manastır'daki çılgınları denetim altında tutmak istediğini gösteriyordu. 22 Temmuzda Cemiyet sultana, anayasayı yeniden yürürlüğü koymadığı takdirde kendisine karşı ayaklanacağını bildirdi. Ertesi gün Resneli Niyazi ile Kolağası bir başka ittihatçı subay olan Eyüp Sabri, Manastır'a gelip vali Hıfzı Paşanın konağını sardı ve ordu komutanı Osman Paşayı kaçırdı. Aynı gün, yani 23 Temmuz 1908'de Enver Köprülü'de meşrutiyetin ilan edildiğini açıkladı. Benzer sahneler Makedonya'nın çeşitli bölgelerinde yaşandı. Jöntürklerin devrimi temelinde yirmili yaşlarda bulunan subayların yönetiminde, genelinde benzer bir eğitimle yetişmiş, alt düzey devlet memurları gibi sivillerin de desteklediği askerî bir darbeydi.

Arnavutların duygularını yakından hisseden Sadrazam Ferit Paşa, Manastır valisine gönderdiği telgrafta durumun gerçekliğini anladığını gösteriyordu, "Efrâd-ı ahalinin, birtakım metâlib-i siyasiyeye akıl erdirmeleri müstebâd olduğundan, matâlib-i vâkıanın, talimat ve teşvikata mübtenî olduğu bedihîdir." [75] [Yöre halkının bu siyasi talepleri düşünmüş olması imkansızdır. Bu taleplerin talimat ve tahriklere bağlı olduğu bellidir.] Ama Ferit Paşanın sadakati de bölünmüştü. Firzovik'teki hemşerilerinin de ayaklandığı kendisine bildirilince, anadilinde Arnavutça olarak "Fot mir peto pota!" (İyi işdir bu. Allah muaffak etsin) dediği söylenir.[76] Belki de deneyimli bir politikacının alaycılığıyla böyle demişti.

Her şeye karşın, ayaklanmayı durdurmak için saray bir son dakika çabası gösterdi. Meşrutiyetin ilan edilmesinden bir hafta önce Anadolu'dan yedek birlikler gönderilmişti. Ama İzmir'deki işbirlikçiler bu askerlerin sadakatını da çelmişlerdi. İstanbul'dan da başka bir askerî araştırma komisyonu gönderildi. Ne var ki, isyanın tam ortasında bulunan, Selanik'teki genel müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa ile Manastır'daki Hıfzı Paşa yönetimindeki sivil yetkililer direnmenin umutsuz olduğunu bildirdiler. İzmir'den birlik gönderilmesine karşı çıkan ve İstanbul'dan yollanan komisyonun bulgularını kulak ardı eden Sadrazam Ferit Paşa, 22 Temmuzda görevden alındı. Yerine bundan önce altı kez Abdülhamit'e sadrazamlık yapmış olan 70 yaşındaki Küçük Sait Paşa getirildi. Yeni kurulan kabine 1876'da hazırlanan ve Abdülhamit tarafından yürürlüğü durdurulan, [askıya alınan] ama tahtta bulunduğu sürece resmî yıllıklarda varlığı kaydedilen anayasanın derhal uygulanması gerektiğine karar verdi. 24 Temmuzda padişah meşrutiyet yönetimini ilan etti ve parlamento seçimine gidileceğini açıkladı. Dokuz gün sonra daha ayrıntılı bir bildiri yayınlandı. Yeni yönetimin liberal ilkeleri açıklandıktan sonra, "Devletin eazımı esbabı kudreti, kuvvayı askeriyyei şahanem olduğundan münhasiren askerliğin terakkisi ve esliha ile sair techizatın mükemmeliyyeti nezdimizde kat'iyyen mültezem olarak bu babda harbiye nezaretine evamiri mahsusamız ısrar olunmuşdur," [77]

diye eklenmişti. [Saraya bağlı birliklerim devletin en önemli askerî gücü olduğundan, bu konuda ilerleyebilmek için silahların ve diğer gereçlerin geliştirilmesini gerekli gördüm ve bu konuda harbiye nezaretine gereken emirleri verdim.] Askerî devrimciler bekledikleri ödüle kavuşmuşlardı.

Bu kriz süresince Mustafa Kemal Selanik'te 3. Ordu Komutanı İbrahim Paşanın kurmay heyetinde çalışmayı sürdürmüştü. Atatürk'ün ve Enver Paşanın yaşamöykülerini yazan Şevket Süreyya Aydemir, İttihat ve Terakki Cemiyetinin 'Rumeli bölgesi genel müfettişi' unvanını Enver'e vermesini sağlayan ve bunu Köprülü kentinin güneyindeki demiryolu istasyonunda ona aktaran kişinin Mustafa Kemal olduğunu öne sürüyor.[78] Atatürk'ün 1927'de anlattığı öykü ise daha üstü kapalıdır, "Hürriyet ve Meşrutiyet ilânı ile ilgili gösterilerde erken davrandığı sanılan Üsküp'teki hazırlıkları Selânik'te ve diğer yerlerde yapılacak hazırlıklara uygun bir şekilde düzenlemek için Üsküp'e gitmiştim." [79] Mustafa Kemal'in kuramsal olarak askerî müfettiş sıfatını demiryolunun bu kesiminde cemiyet kuryesi olarak devraldığını biliyoruz. Selanik'ten Talât, Cemal ve diğer üyelerin, onu bu bölgelerdeki devrim öncülerinin hareketlerini kendileriyle eşzamanlı olarak düzenlemeleri için uyarmak üzere göndermiş olmaları olasıdır. Belki görevini yaparken Enver ile karşılaşmıştır, ama Enver zafer kazanmış bir havayla Selanik'e dönerken yanında olmadığını biliyoruz. 24 Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilanından önce ve sonra Mustafa Kemal Selanik'te görevli bir kurmay subaydı ve arkadaşlarının çoğu gibi İttihat ve Terakki Cemiyetinin sıradan bir üyesiydi. Askerî ve siyasi kariyeri daha yeni başlıyordu. Ama mensup olduğu grup kazanmıştı ve liderlik mücadelesine katıldığı arena Selanik'ti.

4

Sabırsız Bir Jöntürk

Yirmi dört Temmuz 1908 tarihinde (Rumi 11 Temmuz 1324) Sultan Abdülhamit, saraydan gönderdiği bir emirle Kanun-i Esasî'yi yürürlüğe soktu. Aynı gün Köprülü ve Tikveş kentlerinde (her ikisi de günümüzde Eski Yugoslav Makedonyası'nda) anayasanın yürürlüğe girdiğini ilan eden Binbaşı Enver trenle Selanik'e geldi ve gardaki kalabalık onu 'hürriyet kahramanı' olarak karşıladı. Karşılayanların başında bulunan Talât ile Binbaşı Cemal ona, "Enver, sen artık Napolyon oldun... !" [1] diye seslendiler. Aslında iki 'hürriyet kahramanı' daha vardı, ama Binbaşı Niyazi ile Binbaşı Eyüp Sabri (Akgöl) Manastır'da kalmıştı ve faaliyetler devrimcilerin Kâbe-yi hürriyet adını verdikleri Selanik'e taşınmıştı.[2]

Kenti coşkulu bir hava sarıverdi. Müslüman hocalar, haham lar, rahipler sokaklarda kucaklaştı ve dağlardaki sığınaklarından ortaya çıkan sakallı Bulgar devrimcileri onlara katıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelenlerinden Mithat Şükrü (Bleda) anılarında, "Özgürlüğün ne olduğunu bilmeyenler, Anayasanın ne manaya geldiğinden haberi olmayanlar bile genel sevince katılmakta idiler," diye yazacaktı. Ama bu değişimin bir de karanlık yüzü vardı. Sultanın casuslarından bazıları vurulmuştu ve halk cesetlerine tükürüyordu.[3]

25 Temmuzda İttihat ve Terakki liderleri, Makedonya genel müfettişi unvanıyla bölgenin en üst düzey sivil yetkilisi olan Hüseyin Hilmi Paşayı ziyaret ettiler. Anayasanın yürürlüğe girmesinden önce devrimcilerin faaliyetlerini örtbas etmiş olan paşa, derhal onların emrinde olacağını bildirdi.[4] Kendine bir karargâh binası bulan cemiyet, Osmanlı devletinin tümünü denetlemek için burasını bir merkez olarak kullanmaya karar verdi. Aralarında Talât, Binbaşı Cemal ve Rahmi'nin de (Evrenos) bulunduğu delegeler, seçimlerin yapılma-

sı gibi atılacak adımları Sadrazam Sait Paşa ile görüşmek üzere İstanbul'a gittiler. Bir kaç gün sonra, İttihat ve Terakki üyeleri, savaş ve donanma bakanlarını sultanın seçmesine izin verilmesi hakkındaki kararını onaylamayınca Sait Paşa istifa etti ve yerine uzun süredir rakibi olan 76 yaşındaki Kâmil Paşa geçti. Kıbrıs doğumlu olan paşa İngilizlere olan hayranlığı nedeniyle liberal olarak tanınırdı. Cemiyet ile altı ay boyunca çalıştıktan sonra, savaş ve donanma bakanlarının atanması konusunda aralarında çıkan bir anlaşmazlıktan dolayı o da görevini bırakmak zorunda kaldı. Siyasi güç silahlı kuvvetlerin denetimine dayandığı için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bunu rakiplerine bırakmaya niyeti yoktu. Kâmil Paşanın yerini, hükümete içişleri bakanı olarak katılmış olan, cemiyetin sadık dostu, Makedonya genel müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa aldı. Kâmil Paşanın 'ricalü-l'gayb' (gizli yetkililer) olarak tanımladığı cemiyet merkezi, yeni seçilen kabine üyeleri 1908 Aralığında İstanbul'da toplanana dek Selanik'teki yerinde kaldı. Devrimciler 'Kahpe Bizans' olarak gördükleri başkentin kendi davalarıyla ilgili duygularının güvenilmez olduğunu düşünüyorlardı.[5] İdeolojik yalınlığın karşısında pekişik ve sağlam bağlantılı çıkarlara dayanan bir İstanbul çokbilmişliğine karşı duyulan güvensizlik, Atatürk'ün de devrimci dostlarıyla paylaştığı bir özellikti.

İttihat ve Terakki'nin tasarıları çok basitti. Osmanlı devleti merkezden, hiçbir ayrılık tanımayan ve yabancıların karışmasını önleyen tek-biçimli bir dizi yasayı uygulayan parlamenter bir hükümetle yönetilecekti. Din ya da dil farkı gözetmeksizin sultanın bütün uyrukları yasalar karşısında eşit olacağından, özgürlük, adalet ve kardeşlik egemen olacaktı. Adam kayırma, yiyicilik ve sus payı gibi geri kalmış doğu alışkanlıkları kökünden sökülüp atılacaktı. Böylelikle tasarruf edilecek parayla silahlı kuvvetler ve sivil yönetim kadrosu güçlendirilecekti. Tüm subayların ve devlet memurlarının uygun eğitimli olmaları istenecekti.

Ne var ki, böylesine basit, ama görkemli bir tasarının, insanları parmağında oynatmasını iyi bilen bir padişah tarafından bir arada tutulan, kendi kendini yönetmekte olan dinsel topluluklardan, kabilelerden ve bölgelerden oluşan, otoritenin geleneksel toplum liderlerinin elinde bulunduğu, istisnaların kuralları bozmasının rahatça kabul edildiği ve yabancıların işe karışmasının sürekli ayarlanan dengenin bir parçası olarak görüldüğü kaygısız bir ülkeye uygulanabilmesi olanaksızdı. Devrimciler de bu geleneksel toplumun içinde yetişmişlerdi. Her ne kadar Aydınlanma ideolojileriyle eğitim görmüşler ve herkesin eşit olması gerektiğinde ısrar ediyorlarsa da, akrabalık, arkadaşlık, din ve hemşehrilik gibi daha somut fikirlerin ortaya çıkmasıyla kendi aralarında kliklere bölündüler. İttihat ve Terakki Cemiyetinin liderleri çok gençti ve hırslarıyla deneyimsizlikleri birbirine eşitti. 'Eski rejim'in yaşlı devlet adamları ve görevlile-

riyle birlikte çalışmaktan başka çıkar yolları yoktu. Ama devrimciler kendi seçtikleri insanların işlerine burunlarını soktular ve onların otoritelerini yok ettiler.

Mustafa Kemal kuzey bölgelere doğru trenle yaptığı kısa yolculuktan Selanik'e dönüp anayasanın ilan edildiğini öğrenince, kurmay heyetinde çalıştığı Mareşal İbrahim Paşa onu yanına çağırdı ve "Beni Ordu Komutanlığında bırakacak mısınız bırakmayacak mısınız? Bırakılmayacak isem, şahsım tecavüz ve hakarete uğratılmadan hemen İstanbul'a hareket edeyim," dedi. Masanın üzerinde duran hokka takımını işaret ederek ekledi, "Burada benim yalnız bir hokkam var, onu alır giderim." 1927 yılında bu olayı anlatan Atatürk, 'Cemiyet adına yetkili olan diğer arkadaşlarla' bu konuyu tartıştığını ve komutanına görevinde kalabileceğini bildirdiğini anımsıyordu. Ama birkaç gün sonra dağlara kaçmış olan bir teğmen, paşaya hakaret dolu bir telgraf gönderince İbrahim Paşa tekrar onu yanına çağırmış ve "Beni komutan olarak burada bırakacağınızı bildirmiştiniz. Bu hakaret nedir?" diye sormuştu. Mustafa Kemal cemiyetin dört bir yana dağılmış üyelerinin tümüyle iletişim kuracak zamanı bulamadığını anlatmıştı. Birkaç gün sonra ise, Yunanistan sınırını koruyan birliklerin komutanı Muhlis Paşa, Cemiyetin yerel şubesinin isteği üzerine Manastır'a davet edilmiş, ama İbrahim Paşa gerekli izinler olmadan böyle bir yolculuk yapılmasına muhalefet etmişti. Manastır komitesi paşayı Sultan Abdülhamit'e bağlılığın ender bir örneği olarak ilan etti. Cemiyet, onun özgürlük savaşçılarına emirler vermeye cesaret ettiğine çok şaşırdığını bildirip paşanın görevinden istifa etmesini istemişti. "Efendiler, bundan sonra İbrahim Paşa gerçekten Selânik'te duramadı. Dediği gibi bir hokkasını alıp gitti." [6] diye anımsıyordu Atatürk.

İbrahim Paşanın yerini alan Mahmut Şevket Paşa, genellikle Arnavutların yaşadığı Kosova bölgesinin valisiydi ve devrimci subayların saygısını kazanmıştı. 52 yaşındaki Çeçen kökenli, Almanya'da eğitim görmüş olan Mahmut Şevket Paşanın karakterinin bir yönü öylesine ürkütücüydü ki, dört yıl sonra Balkan Savaşının tam ortasında İttihat ve Terakki Cemiyeti onu sadrazam yapınca, Sultan V. Mehmet, paşanın çizmelerinin sarayda yankılandığını her duygusunda korkuya kapılmaya başladı.[7]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin destekçileri Aydınlanma çağı fikirlerinden esinlenen genç subaylar, devlet memurları, Müslümanlar ve bazı Yahudiler ile onların yanı sıra bazı her devrin adamları ve kişisel nedenlerle 'eski rejimle' anlaşmazlığa düşmüş olanlar, Osmanlı devleti topraklarının her köşesinde cemiyetin şubelerini açmaya başladılar. Selanik'teki cemiyet merkezi bunları yönetmek için mutemetler gönderdi. Ama "cemiyet adı altında çalışan bazılarının cemiyet amaç ve çıkarlarına hizmet etmediği ve hatta şerefine gölge düşürdüğü" ortaya çıktı. Bunun üzerine merkez, şubelerini yönet-

mek için'güvenilir, onurlu, yetenekli gençlerin' arasından sorumlu yazmanlar (Kâtib-i Mesuller) seçip göndermeye karar verdi. Bu gençlerden biri Deutsche Bank'ın Bursa şubesinde çalışan (Mahmut) Celal (Bayar) idi ve babası da aynı bankada veznedar olarak çalışmaktaydı. (Mahmut) Celal İzmir'deki İttihat ve Terakki şubesine sorumlu yazman olarak gönderildi.[8] Birinci Dünya Savaşından sonra bölgedeki Türk milliyetçi direnişini düzenleyen (Mahmut) Celal, daha sonraları ulusal ekonomi bakanı oldu ve Atatürk'ün yaşamının son yıllarında başbakanlık görevine getirildi.

Kendi kendini özgürlük-sever olarak nitelendirenlerin güç sahibi olmaları, sivil ve askeri görevlilerin yolsuzlukla suçlanarak yerlerinden edilmelerini beraberinde getirdi. Arpalıkları ve yetersizlikleri ortadan kaldırmak için kurulmuş olan 'Yeniden yapılandırma komisyonları' (tensikat komisyonları) çoğu zaman kişisel anlaşmazlık nedeniyle birilerinin ayağını kaydırmak için kullanılmaktaydı. Bu çekişmelerde kaybedenler, İttihat ve Terakki Cemiyetinin başına dert açmaya başladılar. Cemiyet ise yaşadığı sorunların bir kısmını bireysel hatalara yüklerken genelde bunların soylu amaçlarının yanlış yorumlanmasından kaynaklandığına inanmayı yeğliyordu.

Derhal çözümlenmesi gereken sorunların yaşandığı bölgelerden biri Trablusgarp'tı (Libya, o tarihte yönetim açısından Trablusgarp/Tripoli ve özel Bingazi/Benghazi bölgesi olarak ikiye bölünmüştü). Sultan Abdülhamit kendisine karşı çıkanları buraya yolluyordu. Ülkeyi yöneten yaşlı ve nazik Recep Paşa siyasi sürgünlerin Avrupa'ya kaçmalarına göz yummakla ün yapmıştı. Recep Paşa anayasanın ilanından sonra Kâmil Paşa hükümetinde savaş bakanı olarak atandı.[9] İstanbul'a ulaşınca bir kahraman gibi karşılandı ve kısa bir süre sonra kalp krizinden öldü; söylendiğine göre kalbi bu heyecana dayanamamıştı. Onun yokluğunda bir isyan çıktı ve İttihat ve Terakki Cemiyetini destekleyenler bölgeden kovuldu. Selanik'teki cemiyet merkezi halkı yatıştırmak için bir temsilci göndermeye karar verdi. Bu temsilci genç Kolağası Mustafa Kemal idi.

Atatürk daha sonra Afet'e, yokluğunda merkez komitesinin kendisinden kurtulmak amacıyla temsilci olarak gönderme kararını aldığını söyleyecekti.[10] Adını komite odasındaki karatahtaya yazılı görünce göreve getirildiğini öğrendi. İşin ayrıntılarını toplantıya başkanlık yapmış olan cemiyetin önde gelen üyelerinden Hacı Adil'e (Arda) sordu. Hacı dil, görevin cemiyetin kendisine duyduğu güveni gösterdiğini anlattı ve 'masraflar' için bin altın lira verdi. Paranın miktarından bazı Araplara verilecek rüşvetlerin de içinde olduğu anlaşılıyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti liderliğinin dış çemberinde bulunan genç ve hırslı bir üyeyi böylesine uzak bir bölgeye temsilci olarak gönderme kararında kötü bir niyet aramak gereksizdir. Aynı tarihlerde başka temsilciler de görevlendirilmişti ve belki de Mustafa Ke-

mal, Suriye'de bulunup Arapları tanıdığından bu göreve getirilmişti. Yine de cemiyetin liderliği konusunda kendisini yenilgiye uğratan arkadaşlarından kuşku duyuyordu. 1922'de şöyle anımsayacaktı:

> Meşrutiyetten sonra bütün eşhas meydana çıktı. O zamana kadar saf ve nezih çalışıyorduk. Ben herkesi böyle biliyordum. Şahsî nümayişleri çirkin buldum. Bazı arkadaşların harekâtını şayan-ı tenkit gördüm. Tenkitten içtinap etmedim [geri durmadım]. Bu fenalıkları bertaraf etmek için ilk düşündüğüm tedbir, ordunun siyasetten çekilmesi nazariyesiydi. Bunu diğer arkadaşlar caiz görmüyorlardı.[11]

Gerçekte İttihat ve Terakki Cemiyetinin lider kadrosundaki askeri üyeler yerel politik arenadan çekildiler. 13 Ocak 1909'da Binbaşı Enver Berlin'e askeri ataşe olarak atandı. Binbaşı Fethi (Okyar) Paris'e, Binbaşı Ali Fuat (Cebesoy) Roma'ya ve Binbaşı Hafız İsmail Hakkı Viyana'ya gönderildi.[12] İsyan bayrağını ilk çeken kişi olan Binbaşı Niyazi'nin davranışı hepsinden daha masum ve çıkarsızdı. Ayaklanmayla ilgili görüşlerini yazdı ve Manastır İttihat ve Terakki Cemiyetine resmen onaylattı. Kitap haline getirip yayınlattıktan sonra askerî görevinden ayrıldı ve doğum yeri olan Resne'ye dönüp bir ilkokul inşa etmeye başladı.[13]

Mustafa Kemal'in Trablusgarp'a yaptığı yolculuk kısa ve başarılı oldu. 1908 Eylülünde gemiyle yola çıktı.[14] 1911 yılında kenti İtalyanlara teslim edecek olan Trablus belediye başkanı Hasune (Hassuna) Paşa, Bingazi'de Şeyh Mansur ve diğer şeyhlerle tanıştı ve onlarla Osmanlı yönetimi arasında barışı sağladı. İngiltere'nin fahri konsolosu J. Alverez'i ziyaret etti ve "enerjik ve kararlı karakteriyle" etkiledi. Alvarez'in bildirdiğine göre, Mustafa Kemal "son derece sessiz ve içine kapanık" bir kişiydi, ama Tripoli'de halkın karşısına çıkınca "coşkulu ve rahat konuşan" bir hatip olarak, "partisinin izlediği ilke ve amaçları inanılmaz bir açıklıkla" anlatmıştı.[15]

Afet'in anlattıkları, Mustafa Kemal'in isyancı Arap kabileleriyle karşılaşmak ve Osmanlı subay ve görevlilerinin otoritesini ve moralini yükseltmek konusunda çok cesur davrandığını vurguluyor. Daha doğrusu, bu tutumuyla ne denli gerçekçi olduğunu erken bir tarihte kanıtlamıştır. Osmanlı devletinin anayasal hükümetinin onların çıkarlarını da savunacağını belirterek yörenin ileri gelenlerini eski yerlerinde tutmuştu. Yaklaşımı, sahip olduğu olanaklarla çalışmaya alıştığını gösteriyordu. Acil gereksinimler ile uzun vadeli amaçlar arasında ayrım yapmaya başlıyordu.

Selanik'e dönünce, 1909 Ocağında 17. Redif Tümeninin kurmay başkanlığına getirildi.[16] Son derece acil bir konu olan askeri eğitimi geliştirme üzerinde yoğunlaştı.[17] Öteki devrimci subaylar gibi Musta-

fa Kemal de, Abdülhamit'in askerî manevralara karşı duyduğu korku yüzünden eğitimde gerçek mermi kullanılmasına izin vermemesi nedeniyle, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin modern bir savaş için hazırlıklı olmadığına inanıyordu. Suriye'de bulunduğu sürede gerçek mermiler üzerindeki yasak kalkınca, bulabildiği bütün Türkçe kaynaklardan bir ateş etme talimnamesi hazırlamış olduğu söylenir.[18]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, anayasal hükümetin kurulmasını öncelikle, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü savunma amacıyla kabul etmiş, ama kısa sürede tüm umutları suya düşmüştü. 1908 Ekiminde henüz meclis seçimleri yapılırken, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 1878'deki Berlin Kongresinden bu yana yönetimi altında bulunan Bosna-Hersek'i resmen ilhak ettiğini açıkladı; yine aynı kongreden sonra 1885'te Doğu Rumeli'yi (Güney Bulgaristan) topraklarına katarak büyümüş olan, Osmanlı İmparatorluğu vassallerinden Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti; 1897'de özerkliğine kavuşmuş olan Girit ise, Yunanistan ile birleştiğini bildirdi. Gerçi her üç ülkede de Osmanlıların otoritesi yalnızca kâğıt üzerindeydi, ama resmen elden çıkmaları yeni rejim için büyük bir darbe oldu. Büyük güçlerin araya girmesiyle Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile sorunlar çözüldü ve Osmanlı hükümeti bu oldubittiyi kabul etmek zorunda kaldı. Müslüman gruplar " Girit bizim canımız/Feda olsun kanımız " diye haykırarak gösteri yaparken Yunanistan ile anlaşmazlıklar sürüp gitti. Avrupalıların ülkeye topraklara tecavüzü bir şeydi, ama aynı şeyi Yunanistan'ın yapması Müslüman Türkleri en duyarlı noktalarından vurmuştu.

İki dereceli seçim sistemiyle (ilk turda ikinci seçmenlere oy veriliyordu) oluşturulan meclis 17 Aralık 1908'de toplandı. Tahtın yapacağı konuşma, toplantıya katılan padişahın önünde kâtibi tarafından okundu ve Abdülhamit İstanbul sokaklarından geçerken halk tarafından çılgınca alkışlandı. Seçilen milletvekillerinin arasında 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah (Romen) vardı.[19] Halen görevde bulunan bazı subaylar da meclise seçilmişlerdi, ama Enver ya da Cemal gibi askeri devrimci liderler bunların arasında değildi. Henüz pek tanınmayan bir subay olan Mustafa Kemal de seçilmemişti. İttihat ve Terakki'nin önde gelen sivil isimlerinden Talât ile Halil (Menteşe) de parlamento üyesi oldular ve cemiyetin merkez komitesi İstanbul'da toplanmaya başladı.

Meclis-i Mebusan genelde etnik çizgiler boyunca bölünmüştü. Azınlıklar hem eşitlik hem de korunma istedikleri gibi, eğer mümkünse halen varolan hak ve ayrıcalıklarının da genişletilmesini istiyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise eşitliğin yeterli olduğuna inanıyordu. Kuramsal olarak 160 mebusla cemiyet üyeleri çoğunluktaydı, ama parti disiplini çok zayıftı. Muhalefette Prens Sabahattin'in çevresinde toplanmış olan Ahrar Fırkasının (liberal parti) yal-

nızca 10 milletvekili vardı, ama etnik partilerle ortak amaçlarda birleşebiliyordu. Diğer siyasi sürgünlerle birlikte Paris'ten dönen İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuramcısı Ahmet Rıza, meclis başkanı seçildi. İnisiyatif yerel devrimcilerin elinde olduğundan, bundan sonra politikada önemli bir rol oynamayacaktı.

Zamanla İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalefet arttı. Cemiyet, ordu içinde, askerî okullardan gelmeyip, alaydan rütbe alarak yükselmiş olan subayların kariyerlerini tehdit ediyordu. Yeni rejimin güvenilmez bulduğu birliklerin anayasaya sadık oldukları bilinen Balkanlardaki birliklerle yer değiştirecekleri söylentileri üzerine huzursuzluk biraz daha arttı. Din okulu öğrencileri meslekleriyle ilgili sınavları veremedikleri takdirde,kendilerini askerlik görevinden muaf tutan eski uygulamanın sona erdirilip askere alınmaları kararı karşısında silahlı gösterilere kalkıştılar.[20] Dindar Müslümanlar Ahmet Rıza gibi önde gelen cemiyet üyelerinin bilinemezciliklerinin (agnostisizm), hatta tanrı-tanımazlıklarının (ateistlik) dinsel kurumları tehdit ettiğine inanarak korkuya kapıldılar. Şeriat yasalarının tam anlamıyla uygulanması istemi, "İttihatçı gavurlar" diye tanımlanan cemiyet üyelerinin davranışlarına ve varsayılan niyetlerine karşılık olarak ortaya atıldı. İslamcı kampanyaya 5 Nisan 1909 tarihinde kurulan İttihad-ı Muhammedî grubu önderlik ediyordu.[21] Grubun adı, devrimci parti olan İttihat ve Terakki'yi taklit etmekteydi.

Hem İslami hem de liberal söylemlerle açıklanan huzursuzluk, artık sansür altında olmayan basın tarafından yüksek sesle dile getiriliyordu. Her köşede yabancıların gizli planlarını görmeye alışınış olan halk, Kâmil Paşanın düşürülmesinden sonra, zaten platonik olan İngiltere desteğinin yeni rejime arka çıkmayacağına inanmaya başlamıştı. Hükümet karşıtı görüşlere sahip olan *Serbesti* adlı gazetesinde İttihat ve Terakki Cemiyetini, eski rejimin görevlilerinden şantaj yoluyla para sızdırmakla suçlayan bir belge yayınlayan gazeteci Hasan Fehmi 6/7 Nisan 1909 akşamı Galata Köprüsünden geçerken öldürüldü ve katili bulunamadı. Böylesine kalabalık bir noktada yüksek yerlerden yardım görmeden kaçmanın olanaksız olduğunu düşünen halk, katilin İttihat ve Terakki Cemiyetinden geldiğine inandı.[22] Hasan Fehmi'nin cenaze töreni cemiyet karşıtı bir gösteriye dönüştü. Üniversite öğrencileri hükümete ve parlamento başkanına protestolarını bildirdiler.

Sonunda 12/13 Nisan 1909 günü[23] anayasayı korumak üzere başkente gönderilmiş olan askerî birlikler (avcı taburları) arasında isyan çıktı. İsyancılar kendilerini destekleyen din okulu öğretmenleri ve öğrencileriyle birlikte parlamentoya doğru yürürken, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa istifa etti. Onun yerine Sultan Abdülhamit yaşlı bir devlet adamı olan Tevfik Paşayı getirdi. Tevfik Paşa 1922 yılında imparatorluğun son sadrazamı olacaktı. Başlangıçta yaşamlarını yitirenlerin sayısı azdı. İsyancıların 'dinsiz' meclis başkanı Ahmet

Rıza sandıkları adalet bakanı Mustafa Nazım Paşa; İttihat ve Terakki yayıncısı Hüseyin Cahit'e benzeme şanssızlığı olan Lâzkiye (Latakia) mebusu Dürzi emiri Adil Arslan Bey ve Sultan Abdülhamit'in ikametgâhı olan Yıldız Sarayını bombalamaya hazırlanan donanma subayı Ali Kâbuli öldürüldü.[24] İsyanın ilk etkisi, önde gelen üyeleri kaçmak ya da saklanmak zorunda kaldığından, cemiyetin başkentteki gücünü yok etmek oldu.

Bir kez daha Selanik cemiyet merkezi konumunu aldı ve 2. ve 3. Ordudaki taraftarları, düşmanlarına güçlerini pekiştirmeleri için zaman bırakmadan İstanbul'daki irtica hareketini bastırma kararı aldı. Cemiyet üyesi olan subaylar aceleyle bir birlik toplayıp trenle başkent yakınına gönderdiler. Mustafa Kemal de bu harekette aktif bir rol üstlendi. Birliğin komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa ile beraber, kurmay başkanı olarak İstanbul'a gitti ve bu birliğe Hareket Ordusu adını o verdi. Atatürk'ün anlattığına göre, İstanbul'daki yabancı elçilikler için cemiyet amaçlarını açıklayan bir bildiri yayınlarken Hürriyet Ordusu adı önerilmişti. Ama "bütün ordu hürriyet ordusu vaziyetinde olduğundan" ve yalnızca bir bölümü bu harekâtta yer alacağından Hareket Ordusu adını yeğlemişti.[25]

Mustafa Kemal'in üstlendiği rol pek önemli değildi ve İstanbul'daki isyanın bastırılması, onun önde gelen devrimcilerin arasına katılmasına neden olmadı. İlk birlikler Selanik'ten 15 Nisan günü yola çıkmıştı. 19 Nisanda Selanik jandarma bölüğü başkentin hemen dışındaki Yeşilköy (St Stefano, Türkçe'de Ayastefanos denirdi) tren istasyonunu ele geçirdi. Edirne'deki 2. Ordudan da birlikler gelmişti. Edirne'deki cemiyet komitesinin başında bulunan Kolağası İsmet (İnönü) bu birliklerin kurmay başkanlığını yapıyordu. 20 Nisanda Selanik'teki redif tümeni Hüseyin Hüsnü Paşa komutasında ve Mustafa Kemal'in kurmay başkanlığında İstanbul dışındaki güçlere katıldı. Hüseyin Hüsnü Paşa Selanik'ten gelen birliklere yalnızca 2 gün komuta edebildi ve 22 Nisan günü 3. Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa kendi kurmaylarıyla birlikte harekâtın yönetimini ele almak üzere geldi.[26] Hareket Ordusu, birincisi Albay Hasan İzzet'in komutasındaki Selanik birliklerinden ve ikincisi de Edirne'deki 2. Ordu birliklerinden oluşan iki tümene ayrıldı.[27] Enver'in büyük bir hızla Berlin'den gelmesi ve Resneli gönüllülerle birlikte gelen Niyazi gibi diğer "hürriyet kahramanları"nın da ortaya çıkması, Mustafa Kemal'in politik amaçlarına ters düştü. Düzenli ordu birliklerinin yanı sıra, Hareket Ordusunda özgürlük savaşçıları ve hatta Bulgar çeteciler bile bulunuyordu.

Mahmut Şevket Paşa önce amacını Sultan Abdülhamit'i isyancıların pençesinden kurtarmak olarak açıkladı.[28] Ama İttihat ve Terakki Cemiyetinin başka tasarıları vardı. Her türlü uzlaşma olasılıklarını bir yana iten Hareket Ordusu İstanbul'a girip, isyancıların ellerinde bulunan binalara saldırdı. Mekteb-i Harbiye'den pek uzak

olmayan Taşkışla binasına yöneltilen saldırıyı Enver şahsen yönetti.[29] Mustafa Kemal'in arkadaşı Kâzım Karabekir, Yıldız Sarayını işgal eden 2. Tümenin kurmay başkanıydı.[30]

Milletvekilleri ve senatörler saklandıkları yerlerden çıkıp Yeşilköy'de Genel Ulusal Meclis adı altında (Meclis-i Umumî-yi Millî) toplandılar. Fransız Ulusal Meclisinden örnek alınan bu isim, Fransız Devriminin güçlü etkisini gösteriyordu. Meclis reisi öfke seli karşısında saklanmadan önce, İstanbul'daki göstericilere hitap ederken 'Yurttaşlar!' sözcüğünü kullanmıştı.[31] İstanbul'un işgal edilmesinden sonra parlamenterler bulunmaları gereken yere taşındılar. Ortak toplantının başkanı eski sadrazam Sait Paşa idi, ama ardındaki itici güç Talât'tı. Mebusan Meclisinin reis vekili olarak Şeyhülislam'ı, Abdülhamit'i tahttan indirip yerine kardeşi Mehmet Reşat'ı geçirme konusunda meclisin verdiği kararı onaylaması için zorladı. Yeni padişah V. Mehmet adıyla tahta çıktı.

Bu karar Abdülhamit'e aralarında bir Ermeni ve bir Yahudi milletvekilinin de bulunduğu bir parlamento heyeti tarafından iletildi. Müslümanların gözünde bu davranış dine aykırı sayılırdı, çünkü kuramsal olarak padişah tüm Müslümanların halifesiydi ve tahttan indirilme (hâll) kararı Şeyhülislamın fetvasıyla onaylanmıştı. Bir kaç saat sonra Abdülhamit yanında iki karısı, en küçük oğlu ve bir kaç uşağıyla birlikte Selanik'e gitmek üzere trene bindirildi. Mustafa Kemal'in arkadaşı Fethi (Okyar) askeri refakatçi olarak yola çıktı ve Selanik sahilinde Yahudi sanayici Allatini'ye ait köşke yerleştirilen padişahı koruyan askerlerin komutanlığına getirildi. Gerçi Abdülhamit'in 13 Nisan isyanının düzenlenmesinde hiçbir rolü olmamıştı, ama isyancılar kendiliklerinden padişah olarak ona yönelmişlerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, tahtta kaldığı takdirde güçlü kişiliğinin rejim karşıtı olanların odağı haline gelmesinden çekiniyordu. Ardılı olan V. Mehmet uzun yıllar boyu Abdülhamit tarafından inzivada tutulduğundan zayıf iradeli ve güç sahibi olmanın gerçek yönlerini bilmeyen bir insandı. Devleti onun aracılığıyla yönetecek olan politikacıların tam da aradığı gibi bir padişahtı. Sadrazam Tevfik Paşayla bir süre birlikte çalıştıktan sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarı olan Hüseyin Hilmi Paşayı bu göreve tekrar getirdi.

Mahmut Şevket Paşa, Avrupa'daki her üç Osmanlı ordusunun, yani başkentteki 1. Ordu, Edirne'deki 2. Ordu ve Selanik'teki 3. Ordunun genel müfettişliğine getirildi. Hüseyin Hilmi Paşa 1909 yılının sonunda cemiyetle anlaşmazlığa düşerek istifa edince,[32] Roma'daki Osmanlı büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa onun yerini aldı ve Mahmut Şevket Paşada harbiye nazırlığına atandı. Cemiyetin önde gelen sivil lideri Talât dahiliye nazırı olunca, paşa cemiyetin bir payandası olarak görevini sürdürdü.

Devrimcilerin adaleti, İstanbul'daki isyancılardan daha fazla kurban yaratmıştı. Yaklaşık seksen 'devrim karşıtı' ölüm cezasına çarp-

tırılıp idam edildi. İsyancı askerlerin yanı sıra İttihad-ı Muhammedi grubu lideri ve ateşli yayın organı *Volkan* gazetesinin yazarı Derviş Vahdeti, (1905'te tutuklandıkları sırada Mustafa Kemal ile Ali Fuat'ı sorguya çeken) 'Kabasakal' Mehmet Paşa gibi eski rejim taraftarları ve hatta Sultan Abdülhamit'in tütüncübaşı da idam edildi. İsyana katılan birlikler Rumeli bölgesinde yol inşaatına gönderildiler.[33]

Mustafa Kemal'in yaşamöyküsü yazarı Hikmet Bayur, komutanı Hüseyin Hüsnü Paşanın 19 Nisanda İstanbul'daki genelkurmaya gönderdiği telgrafı onun kaleme aldığını söylerken herhalde haklıydı. Telgraf isyanın Osmanlı ordusunun onurunu lekelediğini söylüyor, 'şeriat yasalarının gereklerini yerine getiren' anayasaya karşı çıkmış olanlara ağır cezalar öngörüyor ve Hareket Ordusunun emirlerine uyan kara ve deniz askerlerinin bağışlanacağını bildiriyordu. Aynı gün Mustafa Kemal'in hazırladığı benzer bir taslağı Hüseyin Hüsnü Paşa İstanbul halkına hitaben okudu.[34] Bir fotoğrafta Mustafa Kemal elinde evrak çantasıyla Bakırköy (o tarihte Makriköy) tren istasyonunda koşarken görülüyor. Bakırköy'deki telgrafhanede Mahmut Şevket Paşanın emirlerini yazarken, İstiklal Savaşında birlikte çalışacağı milliyetçi deniz subayı Hüseyin Rauf ile karşılaştı.[35] İki subayı tanıştıran, daha Selanik'teyken gösterişli tavırlarını Mustafa Kemal'in eleştirdiği, 'büyük adam' olma yolunda ilerleyen Binbaşı Cemal'di.

Cemal İstanbul'da uzun süre kalmadı. İstanbul'daki isyandan bir gün sonra, 14 Nisanda, Çukurova bölgesinin en önemli kenti olan Adana'da Müslüman Türklerle Ermeniler arasında ciddi cemaat sorunları çıktı. Osmanlı devletinin başka köşelerinde olduğu gibi, bu bölgede de eski rejimin yıkılmasından sonra düzen bozulmuştu. Çevresini tahrik eden bir din adamı olan Başpiskopos Moushegh Ermenilere silahlanmalarını önererek Müslümanların endişelerinin artmasına neden olmuştu. Adana ve çevresindeki köy ve kasabalarda Ermenilerle çatışmalara girişildi. Yaklaşık 20.000 Ermeni ile 2.000 Müslüman öldürüldü ve kentin büyük bir kısmı yakılıp yıkıldı. Cemal düzeni yeniden sağlamak üzere Adana'ya gönderildi. Katı bir disiplinle bunu sağladı ve aralarında bir müftünün de bulunduğu kırk yedi Müslüman ile bir Ermeni idam edildi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni milliyetçileri arasındaki ilişkiler en azından bir süre için düzeltildi. Cemal beldeyi yeniden yapılandırmak için kolları sıvadı ve hâlâ o yörenin gelip geçmiş en iyi valilerinden biri olarak anımsanmaktadır.[36] Birinci Dünya Savaşında Suriye'nin Osmanlı valisi olarak oynayacağı rolün tadını önce burada aldığı söylenebilir.

İttihat ve Terakki Cemiyetiyle taraftarları İstanbul'u yeniden ele geçirince Mustafa Kemal Selanik'e geri döndü. 3. Ordunun kurmayı olarak Makedonya'daki Osmanlı birliklerinin her an göreve hazırlıklı olma konumlarını geliştirmeye kendini adadı. Hareket Ordu-

suyla göreve gitmeden önce 1909 Şubatında, Almanca bir kılavuza dayanarak piyadelerin çarpışma eğitimi için kısa bir kitapçık yayınlamıştı. Sağduyulu bir biçimde, yeni eğitim şeklinin biraz karışıklık yaratabileceğini, ama ordunun çarpışmalardaki etkinliğini tehdit etmeden önce bunun düzeltilmesi gerektiğini de eklemişti.[37] Mustafa Kemal savaş sanatıyla tutkulu bir biçimde ilgileniyordu.[38] 1912'de söyleyeceği gibi, "vatanın muhafazası, milletin saadeti için, her şeyden evvel ordumuzun o Viyana surlarına süngüsünü saplayan ordu olduğunu dünyaya bir daha ispat lüzumuna" inanıyordu.[39]

1908'de gerçekleşen devrimin hemen ardından yeni rejim, Alman hükümetinden, Sultan Abdülhamit'in ilk kez 1883 yılında orduyu modernleştirmesi için görev verdiği Baron von der Goltz'un (Goltz Paşa) yeniden Türkiye'ye gönderilmesini istedi. Alman Şansölyesi Prens Bernhard von Bülow, öncelikle Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanıyla ortaya çıkan sorunun çözülmesinden sonra göndermeyi kabul etti. 1909 Ağustosunda Selanik'e gelen von der Goltz, yöredeki Osmanlı ordusunu eğitime başlattı. Daha sonraları Mustafa Kemal, konuk Prusyalı generalin hangi eğitim biçimini uygulamaya karar vereceğini beklemektense, kendi planını uygulamaya karar verdiğini açıklayacaktı. "*Millet-i Müsellaha* [Silah altındaki Ulus-*Das Volk in Waffen* adlı kitabı 1884 yılında Türkçeye çevrilmişti] yazarı, büyük bilge ve düşünür Goltz'dan yararlanmak çok önemlidir. Ama Türk subaylarının ve komutanlarının ülkelerinin nasıl savunulması gerektiğini gösterebilmeleri daha da önemlidir," görüşünü öne sürmüştü.

Atatürk'ün yaşamöyküsü yazarlarına göre, von der Goltz, onun Selanik yakınındaki Vardar (Axios) ovasında gerçekleştirilen talim planlarını onaylamıştı. Kesin olarak bilinen 3. Ordunun kurmay heyetinde bulunan Mustafa Kemal'in, 1909 Ağustosunun son iki haftası boyunca talimlerin yönetildiği Cumalı'daki kampta bulunduğudur. İstanbul'daki savaş bakanlığında süvarilerden sorumlu olan, Almanya'da eğitim görmüş Suphi Paşanın komutasında süvari tugayının yürüyüşü de bu eğitime dahildi. Kendisini Suphi Paşa ile tanıştıran Ali Fuat'a (Cebesoy) yazdığı mektupta Mustafa Kemal şöyle diyordu:

> Manevradan sonra rütbem ve salâhiyetim olmadığı halde fahiş hatalar karşısında dayanamadım. Paşayı, bütün subaylar da hazır bulunduğu halde acı bir lisanla tenkid ettim, mütessir oldu. Fakat bana gücenmedi... Hareketim belki disipline aykırıdır. Fakat Almanya'da tahsil gören kumandanlık sanatına çalışmazsa, görmeyenleri ile ne yapacağız? Küçükleri tarafından tenkid edildiğini gören kumandanlarımız, belki çalışarak vazifelerinin ehli olurlar.[40]

Suphi Paşa daha sonraları İstiklal Savaşı sırasında İstanbul Hü-

kümetinin Mustafa Kemal'e karşı oluşturduğu Hilafet Ordusunda komutan olarak görev yapacaktı. Savaşın kazanılmasından sonra Ankara'da bir tren istasyonunda onunla karşılaşan Mustafa Kemal, niçin hilafet ordusunda kumandanlık kabul ettiğini sormuş ve Suphi Paşa, "Size mağlup olmak için Paşam," yanıtını vermişti.[41] İltifat etmek, can güvenliği sağlayan bir pasaport sayılırdı.

Mustafa Kemal manevralar hakkındaki izlenimlerini gecikmeksizin yayınladı.[42] Ama en açık düşüncelerini Selanik barlarında ve lokantalarında buluştuğu arkadaşları için saklamıştı. Afet'e göre, Selanik'teki bir subay kulübünde yaptığı konuşmada Mustafa Kemal şöyle demişti:

> İnkılâbı ikmal etmek lazımdır. Bunu yapabiliriz. Ben bunu yapacağım... Bugünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek sayılan kumandanları benim için yoktur. Ordu kumanda sicilleri için ben son sınır olarak binbaşıyı kabul ediyorum. Geleceğin büyük kumandanları bunlar olmak gerekir. Sicil defterlerinin binbaşıya kadar olanlarını muhafaza edeceğim, üst tarafını yaktıracağım.[43]

Mustafa Kemal'in üst rütbeli komutanlarından hoşlanmadığı, arkadaşı Behiç'in (Erkin) anlattığı öyküden de anlaşılıyor:

> İnkılâptan (İkinci Meşrutiyet) sonra erkân-ı harbiyeden erkân-ı harp subaylarına askeri meseleler gönderilir, bunların hallinde gösterilen muvaffakiyete göre sicillerine işaret edilirdi. Bir gün arkadaşlarla Beyazkule gazinosunda (Selânik'te) otururken, Atatürk'ten ben: "Mustafa Kemal Bey, erkânı harbiyeden gelen meseleyi hallettin mi?" diye sordum; "Hayır etmedim ve etmeyeceğim, ben onlara mesele vereyim" demekle nefsine karşı ne kadar itimadı olduğunu göstermişti.[44]

Silahlı kuvvetlerin canlandırılması devrimcilerin çoğunun paylaştığı bir amaçtı, ama siyasal tutkular nedeniyle kendi aralarında bölünmüşlerdi. İstanbul'daki sorunlardan sonra cemiyet merkezinin taşındığı Selanik'te 22 Eylül 1909'da yapılan kongrede bölünmeler su yüzüne çıktı.[45] Mustafa Kemal, bu toplantıya birkaç ay önce ziyaret ettiği Trablus şubesinin delegesi olarak katıldı, arkadaşı Dr. Tevfik Rüştü (Aras) kongrenin genel sekreteriydi. Sürekli bir başkanlık sistemi olmadığından her oturuma bir başkan seçildiği için, genel sekreterlik son derece etkili bir konumdu. Daha sonraları, Mustafa Kemal toplantı başkanlığı görevini sırası gelince yerine getirdiğini söyleyecekti.[46]

Orduda görevli subayların cemiyetle ilişkilerini sürdürmelerinin, hem ordu hem de cemiyet açısından kötü olduğu savını ileri süre-

rek dikkatleri üzerine çekti.[47] "Mensuplarının pek çoğu cemiyet âzası olan Üçüncü Ordu, günün mânasile modern bir ordu sayılamaz," görüşünü öne sürdü. "Orduya dayanan Cemiyet de millet bünyesinde kök salamamaktadır." Cemiyetin gereksinim duyduğu ya da üyeliklerini sürdürmek isteyen subayların ordudan istifa etmeleri gerektiğini söyleyip, askerlerin siyasal örgütlere üye olmalarını yasaklayan bir yasanın çıkarılmasını istedi. Bu öneriye karşı çıkan delegeler İstanbul'daki isyanın cemiyet ile ordu arasında sıkı bağlar olması gerektiğini kanıtladığını ileri sürdüler. Mustafa Kemal'in bu bağları koparmaya çalışarak gerici gibi davrandığını söylediler. Refet (Bele, İstiklal savaşının milliyetçi komutanlarından) adındaki bir subay üyeyi Edirne'deki 2. Ordu subaylarını yoklamak üzere göndermeye karar verdiler. 2. Ordunun en tanınan iki cemiyet üyesi, İsmet (İnönü) ile Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in daha sonra kongre tarafından onaylanan önerisini desteklediler.[48] İki yıl sonra askerlerin politikaya katılmasını önleyen yasa çıkarıldı. 29 Temmuz 1912 tarihinde arkadaşı Behiç'e (Erkin) Libya'nın Derne bölgesinden gönderdiği mektupta Mustafa Kemal bu konuya değiniyor, "katıldığım kongrede 'askerleri bırakın' dediğim zaman beni gericilikle suçladılar ve ölüme mahkûm ettiler. Zaman ve olaylar gerçeği gösteriyor, ama aynı zamanda da öldürücü bir darbe indiriyor." [49]

Öldürücü darbe, 1912'de İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşürülmesiydi ve 'ölüme mahkûm edilmek' konusunu ise, bir gece kongreden eve dönerken cemiyetin bir asker üyesinin onu öldürme girişimi olarak daha sonraları anlatacaktı. Anlaşılan Atatürk kendisini öldürmeye niyetlenen kişiyi tanımış ve bunu gerçekleştirmekten vazgeçirmişti. Yaşamöyküsü yazarlarından gazeteci Falih Rıfkı'ya göre, bu saldırgan, Enver'in amcası Halil idi.[50] Bu öykünün sonradan ortaya atıldığı kesindir. Herhalde o tarihte ateşli duygular yaşanmış, tehditler savrulmuştu ve Mustafa Kemal de bunları ciddiye almıştı.

Kongrenin aldığı karar önemli bir değişiklik yaratmadı. Silah altındaki subayların siyasi görevler alamayacağı olarak yorumlandı, ama cemiyet asker üyelerine güvenmeyi sürdürdü. Enver ile Cemal ordudan ayrılmadılar. İkisi de başkentten uzaklaştı; Enver askeri ataşe olarak Berlin'e dönerken, Cemal Adana'da huzuru sağlamaya gönderildi. Ama İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerindeki etkileri azalmadı. Mustafa Kemal de cemiyetten istifa etmedi, ama 1922'de, Selanik kongresinden sonra olanları "İttihat ve Terakki'nin bazı eşhası ile aramızda Meşrutiyet'ten sonra başlayan ihtilâf-ı efkâr [fikirler çatışması] nihayet derecede şiddetlendi ve tamam bu ana kadar devam etti," biçiminde anlatacaktı.[51]

Görüşlerini kongrede anlattıktan sonra Mustafa Kemal, Selanik'teki görevine geri döndü. Askerî konulardaki bilgisini genişletmek fırsatı, 1910 yazında bazı subaylarla birlikte Fransız ordusu-

nun Picardy'de yapacağı manevraları izlemek üzere davet edilince karşısına çıkmış oldu. Grubun başında Mustafa Kemal'in Selanik'te kurmaylığını yaptığı (Topçu) Ali Rıza Paşa vardı. İstanbul'daki isyanı bastırdıktan sonra tekrar askerî ataşelik görevine dönen Binbaşı Fethi (Okyar) ile Paris'te karşılaştılar. Mustafa Kemal trenle Selanik'ten Paris'e giderken yanında 3. Ordudan Arnavut kökenli Binbaşı Salâhattin vardı. Atatürk daha sonra, Sırbistan sınırını geçince üniformasının bir parçası olan başındaki fesi çıkarıp kasketini giydiğini ve Salâhattin'in buna itiraz ettiğini anlatacaktı. "Biz saye-i şahanede birinci mevki ile seyahat ediyor ve devleti temsil ediyoruz. Osmanlılığımız, Müslümanlığımız belli olmalıdır." Ne var ki, kısa bir süre sonra tren Sırbistan'da bir istasyonda durunca Salâhattin'i gören bir çocuk, "Tuh, Türk !" diye bağırıvermişti ve o da çantasından çıkardığı kasketi başına yerleştirmişti.[52] 1910 Eylülünde Schneider silah fabrikasında çekilen bir fotoğrafta manevraların Türk izleyicileri, sivil giysileri ve melon şapkalarıyla görülüyor. Bu ziyaret çok önemliydi, çünkü Osmanlı devleti ordusunu yeniden donatıyordu ve Fransızlar da seri-ateşli top siparişinin Almanya yerine kendilerine verilmesini istiyorlardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı devletinin aksaklıklarını, bütün insanları tekdüze bir kalıba sokarak düzeltmek istiyordu. Hareket Ordusu İstanbul'u işgal edince, bozguna uğrayan muhalefet çok geçmeden yeniden toparlanmaya başladı, ama başkentte sıkıyönetim sürdüğünden cemiyete karşı açık bir direniş ancak kırsal kesimde ortaya çıkabiliyordu. 1910 Martının sonunda, Kosova'nın genelde Arnavutların yaşadığı İpek (şimdi Peç) kentinin bölge valisi, yanında cemiyetin tanınmış bir subay üyesiyle pazaryerinde dolaşırken öldürüldü.[53] Bu tarihe kadar ülkenin batı sınırlarını savunmuş olan Arnavutlar arasında, ardı ardına yaşanacak üç isyan böylece başlamış oldu. 9 Haziranda Arnavut kökenli muhalif gazeteci Ahmet Samim İstanbul'da öldürüldü ve bir kez daha cemiyet bu cinayetten sorumlu tutuldu. Hükümet gösteri ve basın özgürlüğünü sınırlayan ve bütün etnik dernekleri yasaklayan çok ağır yasalar çıkararak tepkisini gösterdi. Amerikalı tarihçi Stanford Shaw'un dediği gibi "Osmanlı toplumu kamu düzeni adına, anayasanın ilanından sonra, Abdülhamit dönemine oranla çok daha fazla kısıtlanmıştı." [54] Kırsal alanlarda ordu eski görevi olan eşkıya kovalamaya geri döndü. Ama artık iktidarda olduğu ve yüksek bir ideolojiyle hareket ettiği için daha acımasız davranıyordu.

Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, isyancı Arnavutlara karşı sürdürülen harekâtların komutasını kendi eline almaya karar verdi. Mustafa Kemal sonradan kendisinin de "kurmay başkanı olarak" götürüldüğünü söyleyecekti.[55] Ama henüz Binbaşı rütbesini bile kazanmadığı için arkadaşı Kazım'ın (Özalp) anlattıkları herhalde gerçeğe daha yakındır. 1910 Eylülünde Selanik'e gelen Mahmut Şevket

Paşa, aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu bir kurmay heyeti düzenlemişti.[56] Hepsi cemiyetin aktif üyesi olan subaylardan biri Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Nuri (Conker) ve üçüncüsü ise Kazım'ın (Özalp) kendisiydi. Mustafa Kemal Fransa'dan döndükten sonra Selanik'teki 5. Ordunun kurmaylığına 1911 Ocağında atandığına göre, Mahmut Şevket Paşaya Arnavutluk'ta aynı yılın mart ayında katılmış olmalı.[57]

Arnavut isyanı sertlikle bastırıldı ve silah kullanmaya alışkın olan halka, silahlarını teslim etmeleri bildirildi. Mabeyn başkâtibi Lütfi (Simavi), "Yazık ki, ne yaptığını, ne ettiğini bilmeyen bir hükümetin gösterdiği böyle yersiz bir şiddet kısa bir süre sonra büyük felâketlere yol açmıştı," diye not düşüyordu.[58] Arnavutluk'un kuzeyindeki Katolik Malisia kabilesi de isyana katıldı ve onlar da bastırıldı. Slavlara karşı bir denge unsuru olarak Abdülhamit tarafından başlangıçta desteklenen Arnavut milliyetçiliği, Müslümanlar kadar Katolik ve Doğu Ortodoks Arnavutları da kapsayarak genişleyince, Osmanlı hükümeti Müslümanların sadakatlerini seferber etmek için Padişah V. Mehmet'in bölgeyi ziyaret etmesine karar verdi. Sultan, 1911 Haziranında, 1389'daki Kosova Meydan Savaşında Sırpların yenilgiye uğratılmasının yıldönümünde, tarihî savaş meydanında uçsuz bucaksız bir Müslüman kalabalığını namaza davet etti. Bu görev için özellikle seçilmiş yerel bir Osmanlı din adamının padişahın konuşmasını Arnavutça'ya çevirme konusundaki beceriksizliği, toplantının etkisini azalttı. Arnavut milliyetçiler, Manastır, Kosova, İşkodra ve Yanya vilayetlerini kapsayan Batı Rumeli'nde özerk bir bölge oluşturulmasını istediler. Hükümet sınırlı reformlar yapılacağına, hatta okullarda derslerin Arnavutça okutulacağına söz verdi, ama bunlar yeterli olmadı. İstanbul'daki muhalefetin içinde çok sayıda bulunan etnik Arnavut tarafından kışkırtılan yöre halkı 1912'de üçüncü kez ayaklandı.

Mustafa Kemal, Arnavutluk isyanı ile ortaya çıkan siyasal sorunlar üzerinde pek fazla durmamış gibi görünüyor. Daha çok istihbarat da dahil olmak üzere askeri konular üzerinde duruyordu, çünkü Arnavutların komşu ülkelerden silah sağladıkları herkesçe bilinen bir sırdı. Bir rapora göre, Avusturya-Macaristan sınırında görev yapan bir Osmanlı subayının yardımıyla gizlice Bosna'ya geçti. Ona yardım eden Binbaşı Fevzi, cumhuriyetten sonra Mareşal Fevzi Çakmak olarak genelkurmay başkanlığına getirilecekti.[59] Ne var ki, politika üzerinde durulmazken, şapka konusu üzerinde duruluyordu. Kâzım'ın (Özalp) anlattığına göre, ordu karargâhı Arnavutluk'un kırsal kesiminde kurulunca, Mahmut Şevket Paşa, bir kısmı tepesi bastırılmış fes, diğerleri ucu püsküllü yerel dağcı kasketi giyen subayların düzensiz kıyafetleri karşısında şaşkına dönmüş. "Bu serpuş işine bir çözüm bulunmalıdır," diye emretmiş paşa, "Sen ne dersin?" Söylendiğine göre Mustafa Kemal "Şapka kabul edilme-

lidir," diye yanıtlamış. Şapka, batılılığın bir simgesiydi. Ama bu seçim çok ileri bir adımdı ve genel kanı, subayların, Kazaklarınki gibi kürk başlıklar (kalpak), askerlerin ise sipersiz kasketler giymesi gerektiği yolundaydı.[60]

Mustafa Kemal Selanik'e dönünce Osmanlı ordusunda görevli bir Alman subayın komutasındaki 15. Topçu Alayının talimini izledi. Arnavutlara karşı girişilen harekâtların başarısı konusunda Alman subay kendisini kutlayınca Mustafa Kemal, "Türk ordusu vatanı, dış tecavüz ve istiladan, milleti taassup ve fikir esaretinden kurtardığı gün vazifesini yapmış olacaktır," diye yanıtladı. Ona göre "Türk milleti Batı dünyasından çok geride kalmıştı" ve ana amaç çağdaş uygarlık düzeyine çıkartmak olmaydı.[61]

Mustafa Kemal zaman zaman başkalarının dediklerini dinlerdi; sözlerine herkesten çok kulak verdiği kişi, eğitim gördüğü askerî veteriner okulundan atılmış ve devrimci faaliyetlerinden dolayı kısa bir süre hapis yatmış, Diyarbakır doğumlu bir aydın olan Ziya (Gökalp) idi. Çağdaşlarından birçoğu gibi Gökalp de Fransız yazarlardan esinlenmiş ve en çok sosyolog Émile Durkheim'in (1858-1917) etkisinde kalarak dinin sosyal bütünleşmeyi sağladığı kavramını geliştirmişti. Gökalp dinin her bir ulusal toplumda özgül kalan kültürün kaynağı olduğuna, bilim ve teknoloji demek olan uygarlığın ise evrensel olduğuna inanıyordu. Başlangıçta İttihat ve Terakki Cemiyetinin diğer üyeleri gibi ortak bir Osmanlı vatanseverliğini savunuyordu.[62] Ama kısa bir süre sonra, etnik kökenler yerine ortak kültür ve dile dayalı, Batı-kaynaklı bir Türk milliyetçiliğinin en önde gelen ideologu oldu. 1909 yılında Selanik'e davet edilen Gökalp, İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez komitesine üye seçildi.[63] Kristal Kafe'de hayranlarıyla buluşurdu ve Atatürk'ün yaşamöyküsü yazarlarından Enver Behnan Şapolyo'ya göre, Mustafa Kemal "Türkiye cumhuriyetine öğreteceği milliyetçilik ve halkçılık prensiplerini..." ondan öğrenmişti.[64]

Çokuluslu, zengin Selanik kentinin Osmanlı yönetimi altındaki son yılları bir düşünsel kaynaşma dönemiydi. Türk milliyetçiliği ideolojisi İstanbul'da, hem İslam tarihinde Türklerin rolünden söz eden Batılı oryantalistlerin, hem de Rus imparatorluğundan kaçan Türkik kökenlilerin Pan-Slavizm fikrinden esinlenerek geliştirdikleri fikirlerin birleşmesiyle güçlenirken, bu ilkeler Selanik'te Balkan halklarının milliyetçiliğiyle temas sonucu keskinleşiyordu. *Genç Kalemler* adlı etkili bir edebiyat dergisi[65] dili Arapça ya da Farsça sözcüklerle genişletmek yerine, yalın bir Türkçe kullanılması için kampanya başlatmıştı. Ziya Gökalp de, Türkçe konuşan bütün insanların birleşmesini öngören Pan-Turanist romantik ideolojinin şiirsel bildirisini bu dergide yayınlanmıştı:

Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan
Vatan, büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan... [66]

Türk etnik milliyetçiliği, geleneksel İslam dayanışmasının ya da yeni öğretilerle yetişmiş gençlerin Batı uygarlığının parçası olma isteklerinin yerini almadı. Ziya Gökalp zaman içinde bu üç eğilimin bir sentezini geliştirdi. Genç devrimcilerin en önemli sorunu, Batıyı genelde kitaplardan öğrenmiş olmaları ve Osmanlı devleti dışında kalan İslam ülkelerinin Türkçe konuşulanlarını bile hiç tanımamalarıydı. Ortaya atılan yeni fikirler cahil bir romantizme yol açarken, Balkan devrimcilerinin ve Prusya militaristlerinin örnekleri de buna bir şiddet unsuru ekliyordu. Birkaç yıl içinde bu yeni ruh, Jöntürk devriminin yükselen Napoleon'u diye tanımlanan Enver'in kişiliğinde canlandı. 1914 yılına gelindiğinde Enver son derece gözü pek bir maceraperestti, yurtiçinde olup bitenleri biliyordu, ama uluslararası güç politikası hakkında hiçbir bilgisi yoktu.

Enver tümüyle özümleyemediği fikirlerle sarhoş olmuştu. Buna karşılık Mustafa Kemal'in doğup büyüdüğü kentin eğlence dünyasında açıkça sergilediği rakı sevgisi, daha güvenli bir zaaf sayılabilirdi. İçtiği rakıya karşılık Mustafa Kemal mesleğine karşı yaklaşımında son derece ayıktı. Daha sonraları şöyle diyecekti:

> Ordunun talim ve terbiyesiyle uğraşıyordum. Bu itibarla şifahi ve tahriri birçok tenkitler yapmak mecburiyeti hâsıl oluyordu. Bu tenkidat bilhassa eski kumandanları rencide ediyordu. Bunun, benim ameliyattan (uygulamacı) ziyade nazariyatçı olduğumdan ileri geldiğine zahip olarak mücazat (cezalandırma) kabilinden 38. Piyade Alayı'na kumandan yaptılar. Bu tayin gazap yüzünden rahmet oldu. Alay Kumandanlığını ifa ettiğim sırada Selânik'te bulunan tekmil garnizon kıtaatı, alayın tatbikatına kendiliklerinden iştirake başladılar. Verilen konferanslara diğer zabitlerin iştiraki görüldü. O zaman Selânik'te bu faaliyetlerden şüphelendiler. Beni Mahmut Şevket Paşa marifetiyle İstanbul'a çağırdılar. Erkânıharbiyei Umumiye'de bir vazifeye tayin ettiler.[67]

Ali Fuat'ın (Cebesoy) anlattığına göre, Mustafa Kemal'in İstanbul'a çağrılmasına neden olan eleştiriler, 30 Haziran 1911 tarihinde 5. Kolordu Komutanı Hasan Tahsin Paşaya sunduğu raporda yer alıyordu. Hasan Tahsin Paşa bir yıl sonra Selanik kentini Yunanlılara teslim edecekti.[68] Hasan Tahsin Paşa komutasındaki manevralar hakkında Mustafa Kemal'in raporu Selanik'teki askeri basın tarafından yayınlanınca, birlik komutanlarının yeterli uygulama deneyimi olmadığı ortaya atılmıştı.[69] Henüz binbaşı rütbesini bile almamış bir subayın eleştirilerini böylesine açığa vurması disiplin kurallarına

karşı gelmek olarak yorumlandı.

13 Eylül 1911'de Mustafa Kemal, İstanbul'daki Genelkurmayın 1. şubesine atandı.[70] Selanik'teki arkadaşı Salih'e (Bozok) yazdığı mektupta şikayetlerini dile getiriyordu, "Başka hiç kimse bir kelime sormadı... Herkes birbirinden korkuyor. Abdülhamit devrinde olduğu gibi! Orduyu, memleketi kurtarmak için çok fedakârane çalışmak lazım... İstanbul muhiti pek mülevves (pis), herkes menfaat-ı zatiyesinden (kişisel çıkarından) başka bir şey düşünmüyor." [71] İstanbul'da birkaç gün geçirdikten sonra Mustafa Kemal Libya'daki Trablus kentine gönderildi. 17 Ekimde arkadaşı Fuat'a (Bulca) yazdığı mektupta, 'Bilirsin ki, Trablus meselesi (1908'de) ortaya çıktığından beri, oraya gitmek teşebbüsünden geri dönülmedi," [72] diye şikâyet etti. Libya'ya doğru yola çıkan *Şam* adlı gemiye bindi, ama üç gün sonra Italya, Osmanlı devletine savaş ilan edince gemiye İstanbul'a dönmesi bildirildi[73] ve Mustafa Kemal bir süre genelkurmayda hiç bir şey yapmadan oturmak zorunda kaldı. Bu kez İtalyanlara karşı Libya'da savaşmak için kendisi gönüllü oldu. 15 Ekimde yola çıkarken Mahmut Şevket Paşaya olan kızgınlığı hâlâ sürüyordu. 29 Temmuz 1912 tarihinde Bingazi bölgesindeki Derne (Darna) kentinden yazdığı mektup, o tarihte harbiye nazırlığından istifa etmiş olan Mahmut Şevket Paşaya karşı eleştirilerini içeriyordu:

> Daha on ay evvel benim gibi nâçiz bir kolağasını mecbur-i süküt ve düçar-ı atalet etmiye ve makasiti hafiyesini temin için etrafını saran bir sürü beyinsize kafa sallamakla demgüzar olmıya ve bir budala gibi, bir alık gibi, kukla vaziyetinde entrika cereyanlarına teslim-i nefs etmiye rıza göstermektense daha o zaman makamını ehline terketmek elbette daha doğru olurdu.[74] [Daha on ay önce benim gibi önemsiz bir kolağasını sessiz ve hareketsiz kalmaya zorlamak ve tüm zamanını, kendi çıkarları için etrafını saran beyinsizlere kafa sallamakla geçirmek ve entrikacıların elinde aptal bir kukla olmak yerine o tarihte makamını daha yetenekli kişilere bırakması çok daha doğru olurdu.]

Mustafa Kemal Selanik'i bir daha göremedi. Yaklaşık bir yıl sonra şehir Yunanlıların eline geçti. Durumu iyi olan Türklerin tümü kentten ayrıldı. Minareler teker teker yıkıldı. 1917 yılında Selanik'in büyük bir bölümü şimdiye dek gördüğü en korkunç yangınla kül oldu. 1923 yılından sonra kentte kalan Müslümanlar, Türkiye'den sürülen Rumlarla takas edilmek zorunda bırakıldı. Kentin canlılığını sağlayan Yahudi toplumunun sayısı ve zenginliği azaldı, ama İkinci Dünya Savaşında Naziler tarafından yok edilene dek varlığını sürdürdü. Beton apartman bloklarıyla dolu, yeni, homojen Yunan kentinde beş yüzyıldan fazla süren Osmanlı yönetiminin çok az da olsa

bazı izleri var. Bunlardan biri Atatürk'ün annesiyle birlikte yaşamış olduğu, dışı pembe boyalı ahşap ev. 1937 Şubatında Selanik kent meclisi evi Türk hükümetine bağışladı[75] ve halen müze olarak kullanılıyor. Evin dışındaki bir plaket Atatürk'ü Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu ve (kısa süre yaşayan) Balkan Paktının mimarı olarak tanıtıyor. 1955 Eylülünde Kıbrıs sorunu şiddetlenince Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalandığı konusunda doğru olmayan bir haber ortaya atıldı ve bu bahaneyle yaşanan kanlı olayların ardından İstanbul'daki Rum toplumunun neredeyse tümü göç etti. O tarihten beri pembe ev çok iyi korunuyor.

Atatürk bir daha dönüp Selanik'e bakmadı. O anda yapması gereken işler üzerinde yoğunlaşan gerçekçi bir insandı. Üstelik bu kentte yaşadığı yıllar konusunda duyguları oldukça karmaşıktı. Gençlik yılları, Osmanlı yönetiminin batıda sürekli tehdit altında olduğu bir dönemde geçmişti. Kendisinin ve halkının daha güven içinde olduğu bir bölgeye enerjisini yönlendirmek için yeterince nedeni vardı.

Bölüm II

Uzun Savaş

5

Çöl Macerası

Yirmi dokuz Eylül 1911 tarihinde İtalya, Kuzey Afrika'daki son toprakları olan Trablus ve Bingazi bölgelerini ele geçirmek için Osmanlı devletine savaş ilan etti. Böylelikle yalnızca 1913 Eylülünden 1914 Kasımına kadar ara verilecek ve ancak 1923 Temmuzunda Lozan Antlaşmasıyla son bulacak olan Türkiye'nin Büyük Savaşı başlamış oldu. 1911 ile 1923 arasında geçen on iki yılda Mustafa Kemal adı bilinmeyen bir kolağasından, zaferler kazanmış bir mareşal ve yeni Türk ulus devletinin tüm dünyaca kabul edilen lideri olma yolunda yürüyecekti.

İtalya savaşı başlar başlamaz Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa istifa etti. Görevi devralan yaşlı Sait Paşanın pek etkili olduğu söylenemezdi. Harbiye Nazırı olarak görevini sürdüren Mahmut Şevket Paşa, Mekteb-i Harbiye'de subaylarla yaptığı bir toplantıda Trablus'un savunulamayacağını itiraf etti: kara ordusu çok zayıftı ve donanma ise hiç yok gibiydi.[1] Kendisi de kısa bir süre önce Trablus'taki Osmanlı birliklerinin bir kısmını Yemen'deki isyancılarla başa çıkmaları için bu bölgeye kaydırmıştı.[2] Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması konusunda, harbiye nazırıyla ve bakanlığın başdanışmanı von der Goltz Paşa ile anlaşmazlığa düşen, GenelKurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa Yemen'e gitmişti bile ve iki yıl sonra Balkan Savaşı patlak verene dek burada kalacaktı.[3] Her şeye karşın İttihat ve Terakki Cemiyeti savunulması olanaksız bölgeyi savunmaya karar verdi.

Binbaşı Enver savaş haberi kendisine ulaşınca, Berlin'deki askerî ataşelik görevini bıraktı ve Selanik'teki cemiyet merkez komitesini, Libya çölündeki Arap kabilelerini seferber ederek İtalyanlara karşı bir gerilla savaşı başlatmak için ikna etti.[4] Enver'in yıldızı parlamaya başlamıştı. 1909 Nisanında İstanbul'daki isyanı bastırdıktan sonra padişahın 1898 doğumlu genç yeğeni Naciye ile resmî olarak

nişanlanmıştı.[5] Artık yalnızca hırslı bir devrimci subay değildi, halifenin ailesinin bir üyesi sayılırdı ve bu unvanı herhalde Bedevileri etkileyecekti. Mısır'ı denetleyen İngiltere ile Tunus'u himayesi altında tutan Fransa, tarafsız kalacaklarını ilan ettikleri ve İtalya, Trablus ile doğrudan iletişimi kestiği için Enver kılık değiştirerek yola çıktı ve 19 Ekim 1911 tarihinde İskenderiye'ye ulaştı.[6] Yalnız değildi: İttihat ve Terakki'nin önde gelen bütün devrimci subayları her türlü imkânı kullanarak Libya'ya ulaşmaya çabalıyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin İtalyanlara karşı Arapları direnişe geçirme kararı Makedonya'da yaşadıkları deneyimlerden esinlenmişti. Osmanlı yetkilileri sık sık bu bölgede Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan ordularından gizlice gelip, yerel silahlı çeteleri yöneten subaylara rastlamıştı ama 1911 yılına dek Osmanlı hükümeti böylesine girişimler yapmaktan kaçınmıştı. İtalya'nın işgalinden sonra bile Sadrazam Sait Paşa ile Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Libya'ya giden 'Fedaî Zabıtan' için resmî bahaneler uydurmak konusunda epey kararsız kalmışlardı. İngiliz ya da Fransız yetkilileriyle karşılaştıkları takdirde, 'Osmanlı hükümetinin arzusu dışında hareket eden maceraperestler' olarak tanıtılacaklardı.[7] Bu maceranın önemli sonuçları olacaktı. Libya'ya giden gönüllüler tarafından kurulan Teşkilât-ı Mahsusa, Osmanlı devleti sınırları dışında yaşayan Müslümanlar arasında İttihat ve Terakki amaçlarını yayma ve içeride de muhaliflerini susturma görevini yüklendi. Doğrudan doğruya Enver'e karşı sorumlu olan bu özel kuruluşun varlığı Birinci Dünya Savaşında ve sonrasında Almanya, İngiltere ve diğer ülkelerin askerî haberalma subaylarının aynı biçimde rekabete kalkışmalarına neden oldu.

Gerilla savaşlarını ve yıkıcılığı destekleyen imparatorluklar bazı tehlikelerle karşı karşıya kalırlar. Osmanlının eski devlet adamları bu tehlikeyi sezdiler. Birinci Dünya Savaşının sonunda İtilaf devletlerine karşı yaygın bir direnişi örgütlemek isteyen Mustafa Kemal'i durdurmaya çabalayan Sadrazam Damat Ferit Paşa, sonradan şöyle söyleyecekti, "Çete tertibi suretiyle Trablusgarp muharebesinin devam ettirilmesi, Balkan Harbi'ni doğurup dünkü teb'amız olan küçük kavimlerin İstanbul kapılarına kadar gelmesiyle neticelendi ve bu suretle umumî harp sebepleri hasıl olarak nihayet bütün insanlık âlemini ve Osmanlı Devletini bugünkü felâketli hale düşürdü." [8] Damat Ferit Paşa Libya'daki Osmanlı subaylarının işe karışmasının beklenmedik sonuçlarını abarttığı gibi, 1919'da Anadolu'daki yaygın Türk direnişini de hatalı değerlendirmişti. Halk direnişinin romantik beklentileriyle Birinci Dünya Savaşında Osmanlıların aldığı yenilgiden sonra Mustafa Kemal'in yaptığı gerçekçi değerlendirmeyi birbirine karıştırmıştı. Yine de Damat Ferit Paşa, geriye bakışın sağladığı bilgelikle 1911 yılında Osmanlı subaylarına Libya'dan çok Balkanlar'da gereksinim duyulduğunu görebilmişti. Osmanlı topraklarının her santimini savunmak ve imparatorluğun

uçsuz bucaksız sınırları içinde tekdüze bir hükümet yaratmak çabası içinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, gücünü dört bir yana saçtığından yaşamsal önem taşıyan noktalarda zayıflamıştı. Önde gelen subaylar uç noktalara doğru koşunca, Balkan Savaşının öncesinde başkentteki gücünü iyiden iyiye yitirdi.

11 Aralık 1911 tarihinde yeni kurulan İtilaf ve Hürriyet adlı muhalefet partisi İstanbul'daki bir kısmi seçimi tek bir oy farkla kazandı. Kamuoyunun kendisine karşı tavır almasından çekinen İttihat ve Terakki Cemiyeti parlamentoyu feshetti, 1912 Ocak ve Şubat aylarında yapılan ve Türkiye tarihinde 'sopalı seçim' adıyla bilinen hileli bir seçimle yeniden iktidara geldi. Kuramsal olarak 270 milletvekilinden 264'ü Sadrazam Sait Paşayı destekliyordu. Parlamento dışında kalan muhalefet, varlığını ordunun içinde gösterdi ve kendilerine 'Halâskâr Zabıtan' (Kurtarıcı Subaylar) adını veren bir grup, İttihat ve Terakki'nin üstünlüğüne meydan okumaya başladı. 9 Temmuz 1912'de Sait Paşa, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşayı feda etmek zorunda kaldı. Bir hafta sonra, parlamentonun 194'e karşı 4 oyla kendisine güvendiğini göstermesinin ertesi günü Sait Paşa da istifa etti. "Onların [milletvekilleri] bana itimadları vardı emma benim onlara itimadım yokdu" diyerek istifa gerekçesini açıkladı.[9]

1878'deki Rus Savaşında Kars ve Erzurum'u savunmuş olan yaşlı general Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 22 Temmuz 1912 tarihinde aralarında üç eski sadrazamın da bulunduğu yaşlı devlet adamlarından oluşan bir kabine kurdu. Harbiye nazırlığına asker politikacılardan hoşlanmayan, sert yapılı bir asker olan Nazım Paşa getirildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarlarıyla dolu, yeni seçilmiş parlamento 5 Ağustosta feshedildi ve cemiyet liderlerini gözaltına almak için girişim başlatılınca, bir kısmı yurt dışına kaçtı, bir kısmı da başkentte saklandı.[10] Makedonya'da cemiyetle bağlantılı subaylar görevlerinden alındı, anarşinin hüküm sürdüğü Arnavutluk'ta ise bazıları öldürüldü.[11]

Mustafa Kemal Libya'ya gitmek için gönüllü olduğu sırada henüz İttihat ve Terakki iktidardaydı ve Mahmut Şevket Paşa da harbiye nazırıydı. Bir Rus gemisiyle 15 Ekim 1911'de İstanbul'dan ayrıldı.[12] Şerif adında bir gazeteci kimliği ile çıktığı yolculukta yanında cemiyetin 'milli hatibi' Ömer Naci ile Sapancalı Hakkı ve Yakup Cemil adında yine cemiyet üyesi iki fedai vardı. Onu Mısır'da karşılayan milliyetçi deniz subayı Rauf (Orbay) maceraperest askerlerden hoşlanmadığını bildiğinden, yolculuk arkadaşlarına şaşkınlıkla baktı. Mustafa Kemal, "Ömer Naci Beyle senelerden beri dostluğumuz var. Sohbetinden hoşlanırım. Amma hiçbiriyle fikir birliğimiz yoktur. Ne yaparsın zaruri haller zaruri yol arkadaşlığına mecbur etti," [13] açıklamasını yaptı. Ayrıca Mustafa Kemal'in bakışları yanındaki sıradan maceraperestlerin değil, en ünlü maceraperest olan Enver'in üzerin-

deydi. İstanbul'dan ayrılmadan önce yolculuk giderleri için İttihat ve Terakki merkez komitesinden para istemişlerdi. Kendilerine Enver'e katılmaları söylenmiş ama para verilmemişti. Mustafa Kemal kendi imzaladığı senetlerle 200 sterlin bulmak zorunda kalmıştı.[14]

1907'de binbaşlığa yükseltilen Enver hem rütbece onlardan üstündü, hem de İttihat ve Terakki kurullarında kıdemi vardı. Osmanlı hanedanının müstakbel bir üyesi olarak toplumsal açıdan da üstün sayılırdı. Ayrıca Bingazi'ye varma yarışında Mustafa Kemal'i geride bırakmıştı. 29 Ekim 1911'de İskenderiye'ye ulaşan Mustafa Kemal üç gün sonra Bingazi'ye doğru yola çıktı.[15] Öteki Osmanlı subayları gibi sınıra ulaşması için ona da Mısırlı İttihatçı yandaşları yardımcı oldu.[16] Ama yola çıkışından kısa bir süre sonra yaralanınca geri dönmek ve iki hafta İskenderiye hastahanesinde yatmak zorunda kaldı. Çocukluk arkadaşları Nuri (Conker) ve Fuat (Bulca) ile burada buluştu.[17] Sonunda 1 Aralık 1911 günü trenle İskenderiye'den ayrıldılar, altı saat sonra Batı Sahra'nın başlangıcındaki son istasyonda indiler. Subaylar atlara binerken malzemeler de develere yüklendi. Sekiz gün süren yolculuktan sonra sınıra vardıklarında İngilizlerin biraz daha batıya ilerleyip küçük Sallum limanını Mısır'a katmış olduklarını gördüler. Mustafa Kemal ile arkadaşları sınırı geçmek isterken durduruldular ve ancak 'ötekileri' geride bırakınca geçebildiler.[18] 9 Aralık 1911'de Nuri (Conker), Salih'e (Bozok) bir mektup yazdı:

> Bugün hududu geçtik. Mısır'dan Bingazi toprağına geçmiş oluyoruz. Artık tehlike kalmadı. Buradan sonra iki günlük mesafede Resüldefne [Ra's al-Dafna] mevkiine gideceğiz. Sıhhatimiz yerindedir. Gündüzleri, bazen de geceleri yürüyoruz. Geçtiğimiz yollarda meskün mahal namına hiçbir şey yok. Tek tük Bedevi arap çadırlarından başka bir şey görmüyoruz. Kaçak tarzında Mısır gibi ecnebi memlekette hareket ettiğimizden mevaki-i mesküneden [yerleşim bölgelerinden] daima uzak bulunmaya mecbur idik. Geceleri çadırda yatıyoruz. Yemeğimizi kendimiz pişiriyoruz. Mustafa Kemal'in fasulye ayıklamasını görmelisin. Aşçı başımız Fuat'dır (Bulca).[19]

Fuat (Bulca) mektubun altına, "Çöl hayatı pek de çekilirlerden değil... O güzelim Rumeli suları rüyama giriyor. Buradaki suların hepsi boza gibi," diye eklemişti. Grup 12 Aralıkta Resüldefne'ye varıp bölgedeki tek yapı olan "büyük bir depoya" benzeyen binaya yerleşti. "Buraya önemli miktarda malzeme geliyor. Osmanlı Libyası'na giden mücahitler için Resüdefne ilk dinlenme yeri."[20]

Mustafa Kemal'in İskenderiye'den ayrılmasından bir gün önce, 30 Kasımda İstanbul'daki genelkurmay başkanlığı Enver'e Mustafa Kemal'in kolağasılıktan binbaşılığa terfi ettiğini bildirdi.[21] Birkaç gün önce 12 Kasım 1911'de de Enver, kurmay yarbaylığa terfi etmiş ve

Bingazi bölgesi komutanlığına atanmıştı. Harbiye nazırlığına Bingazi bölgesi komutanı ve valisi imzasıyla çektiği telgrafta, "Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal'in kendi arzusuyla 18 Aralık 1911 günü orduya katıldığını," bildiriyordu. Herhalde Mustafa Kemal bu tarihte Osmanlı nizami birlikleriyle temas kurmuş ve Bingazi'de göreve hazır olduğunu bildirmişti.

Mustafa Kemal bir arkadaşına yazdığı mektupta ilk olarak 22 Aralık 1911 tarihinde Tobruk dışında İtalyanlarla çarpıştığını anlattı. Aslında İtalyanlar Tobruk'u 4 Ekimde ele geçirmişti ama tüm sahil boyunca olduğu gibi Osmanlı birlikleriyle Arap kabileleri kurulan cephenin tam karşısında yer alıp, ülke içlerine girmelerini önlemişlerdi. Tobruk dışındaki Osmanlı birliklerin komutanının Ethem Paşa gibi bir general olması olağandışıydı. Gerçi Ethem Paşa, Mustafa Kemal ile Nuri'nin yanında kalmalarını istemişti[22] ama onlar Bingazi bölgesinin karargâhı olarak kullanılan, daha batıdaki Derne limanı dışındaki kampa gitmeyi yeğlediler. Mustafa Kemal kendisine doğu birliğinin komutasının verildiğini ve Fuat'ın (Bulca) kurmay subayı olduğunu, daha önce gelen Enver'e ise batı birliğinin komutasının verildiğini ve kurmay subayının da Nuri (Conker) olduğunu yazdı ve harekâtın hacmi büyüyünce, Enver'in tüm Bingazi bölgesi komutanlığına getirildiğini ve kendisinin de Derne bölgesinden sorumlu olduğunu ekledi.

Aslında daha Mustafa Kemal Bingazi'ye ulaşmadan önce Enver, bölge komutanlığına atanmıştı. Yöreyi adeta kendi tımarı gibi görüyordu ve imzasını taşıyan para bile bastırmıştı.[23] Kaçınılmaz bir biçimde Enver ile Mustafa Kemal arasında sürtüşmeler başgösterdi. Anlaşılan haber İstanbul'a ulaşmıştı ki, artık sadrazam olan Mahmut Şevket Paşa, bir yıl kadar sonra (19 Şubat 1913'te) Libya Savaşı sırasında Mustafa Kemal'in Enver ile anlaşamadığını duyduğunu günlüğüne yazacaktı.[24] Mustafa Kemal, cepheye doğru yolu çıkmadan önce arkadaşı Rauf'a (Orbay), "Enver benim çalışmamı engellerse, ona karşı tertip almaktan ve nifak çıkarmaktansa, İstanbul'a dönerim," demişti.[25] Ama yerinde kalmayı sürdürdü ve Arap kabilelerine komuta eden Osmanlı subayları arasında gruplaşmalar oldu. Bu subaylardan biri tıknaz yapılı, yuvarlak kafalı Ali (Çetinkaya) adında bir fedayiydi ve Enver'e bağlılığını açıklamıştı. Uzun bir süre sonra Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarında baskıcı İstiklal Mahkemesinin reisi olunca bu kararından dolayı Mustafa Kemal'den özür dileyecekti.

Aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu Osmanlı subayları için Libya'daki savaş hem bir vatanseverlik görevi hem de politik bir gereksinimdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, devletin bütünlüğünü koruma konusunda Sultan Abdülhamit'ten daha yetenekli olduğunu göstermek zorundaydı. Araplara da yeniden yapılandırılan Osmanlı devletinin onları koruyabileceği kanıtlanacaktı. Libya'da savaşan subaylar ise, gösterdikleri çabanın mesleklerinde ilerlemelerini sağ-

layacağını umuyorlardı. Yaşamöyküsü yazan Hikmet Bayur, Mustafa Kemal'e Libya'yı savunmak gibi umutsuz bir göreve niçin katıldığını sorunca, o da, "Bunun böyle olduğunu o sırada ben de görüyordum, ancak orduda ve akranım olan subaylar arasında maddi ve mânevi sıramı muhafaza etmek için buna mecburdum, esasen İstanbul'da beni fiilen işsiz bırakıyorlardı," diye yanıtlamıştı.[26]

Mustafa Kemal'in mesleği nedeniyle Libya'ya gitmesi gerektiğine inandığından kuşku duymamız gerekmez; ama acaba bu görevin yararsız olduğunu bilmenin yanı sıra, yokluğunda Yunanlıların, kendi doğum yeri olan ve annesinin hâlâ yaşadığı Selanik'i ele geçireceklerini tahmin etseydi yine de gider miydi? 8/9 Mayıs 1912'de Bingazi'den arkadaşı Salih'e (Bozok) gönderdiği mektupta iyimser bir görüşle arkadaşlarıyla birlikte üstlendiği görevin, "vatanın bu sıcak ve samimi ufuklarını tamamen temizlemek" olduğunu yazmıştı.[27] Ama 21 Aralıkta büyük felaket Balkanlar'ı vurunca, İtalyanlara karşı Bingazi'de savaşma konusunda "pek ani bir serserice kararla Derne'ye gitmiştim," diyecekti.[28] Bilgeliğe deneyimle erişilir.

Mustafa Kemal Libya'da zamanının çoğunu İtalyanların elindeki Derne dışındaki Ayn Mansur (Ain Mansur) kampında geçirdi. Bu kampı oluşturan Enver, mermi üreten bir atelye, *al-Cihad* (Kutsal Savaş) adlı bir gazete çıkaran bir matbaa, bir askerî eğitim kampı ve kabile şeyhlerinin oğullarının ders gördüğü bir okul da kurmuştu.[29] Sağlığının bozulması Mustafa Kemal'in çalışmalarını frenledi. 17 Ocakta Derne dışındaki bir çatışmaya katıldıktan sonra sol gözü mikrop kaptı ve geçici olarak görme yeteneğini yitirdi. Kamp hastanesinde bir ay tedavi edildi ama 4 Martta katıldığı başka bir çatışmadan sonra göz rahatsızlığı tekrarlayınca bir hafta yataktan kalkamadı. 22 Mayıs tarihli mektubunda hâlâ sol gözünü kullanamadığını, doktorların tedavi olması için Mısır'a gitmesini önerdiklerini ama reddettiğini yazıp, "Bu harbin bitmesinden sonra askerî hayata veda ederek istirahat köşesine çekilebilmek ihtiyacı bilmem nasıl sağlanacak?" diye eklemişti.[30]

Bingazi'deki Osmanlı subayları en fazla Sünusi tarikatının gücüne güveniyorlardı. Sufi denilen Müslüman mistiklerin oluşturduğu bu tarikatı Cezayirli Muhammad bin Ali al-Sünusi 1843 yılında Bingazi'de ilk zaviye'yi açarak kurmuştu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, bu bölgedeki Arap kabilelerini Osmanlılar adına Sünusiler yönetiyordu.[31] Batıda Büyük Sünusi adıyla tanınan Muhammad bin Ali al-Sünusi, Mısır sınırının hemen batısındaki Batı Sahra'nın Cağbub vahasında gömülüdür. 1911'de burası ikinci ardılı Seyit Ahmet Şerif'in karargâhıydı. (Ahmet Şerif'in 'Seyit' unvanı, Hz. Muhammed'in soyundan geldiği iddiasını yansıtıyordu). Ahmet Şerif, Osmanlı halifesine son derece sadıktı. Üstelik İtalyanların bölgeyi işgali yalnızca Müslümanların yönetimini değil aynı zamanda kabilelerin topraklarını ve yaşamlarını da tehdit ediyordu. Enver'in ve Pan-

İslamizm taraftarlarının anlamadığı tek nokta, Müslüman dayanışmasının yalnızca kendi çıkarları ve kendini savunma içgüdüleri söz konusu olunca etkili hale geldiği idi. Bingazi'de, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Osmanlı devletinin bütünlüğünü koruma arzusu, Arap kabilelerinin yaşamlarını kendi denetimleri altında tutma isteğiyle örtüşmüştü. Yalnızca Enver'in değil, Batılı stratejistlerin çoğunun Libya Savaşından çıkardığı sonuç, Müslüman dayanışmasının en azından potansiyel olarak çok güçlü olduğu biçimindeydi. Birinci Dünya Savaşında yaşanan olaylar ise bunların ne denli hatalı olduklarını kanıtlayacaktı.

6 Mart 1912'de Mustafa Kemal Derne hattının tümünü ele geçirdiğinde,[32] komutası altında sekiz Osmanlı subayı, 160 asker, bazı gönüllüler, bir topçu bölüğü, İtalyanlardan el konulan iki makineli tüfek ve 8.000 Arap vardı. Arap askerlerini Sünusi zaviyeleri sağlıyordu ve başlarında bulunan şeyhleri, Osmanlı subaylarına karşı sorumluydu. 1911 Ekiminden 1912 Eylülünün sonuna kadar bir yıla yakın bir süre Osmanlıların komutasındaki Arap askerler, güçlü topçu desteğine sahip 15.000 İtalyan askerini Derne içinde tuttular.[33] İtalyanların ülke içlerine girme çabaları, çevredeki tepeler ve vadilerde yaşanan yarım düzine çarpışmayla geri püskürtülmüştü. Osmanlı subaylarının karşısına çıkan tek sorun, Arapların akıllarına estiği zaman gelip gitmeleriydi. Kendilerine günlük tayınlarının yanısıra 2 kuruş (bir altın liranın ellide biri) [34] ödendiği için subaylar kayıtları düzgün olarak tutmak zorundaydılar. Mustafa Kemal, adamları ortadan kaybolduğu takdirde para ve yemek verilmeyeceğini söyleyerek şeyhleri uyarmıştı. 25 Ocak 1912 tarihli raporunda İtalyan siperlerine yapılan bir saldırının başarısız olmasının nedenlerini açıklarken, şeyhler için en önemli konunun Osmanlılardan olabildiğince fazla para sızdırmak olduğuna işaret etmişti. Bu nedenle çarpışmaktan kaçınıp savaşı uzatmak, onların çıkarlarınaydı.[35]

Kampanya boyunca Mustafa Kemal tipik bir dikkatli, genç kurmay subay gibi davrandı. Düzenli olarak keşif kolları çıkardı, nöbetlerin aksatılmamasına özen gösterdi, nöbet sırasında disiplinli davranma konusunda ısrar etti, göreve çıkan tüm askerlerin su mataralarının dolu olduğunu kontrol ettiklerinden emin olmaya çalıştı. Tayınların eşi olarak dağıtılmasını, kaşıkların ve hatta peçetelerin temiz olmasını, subay lokantasındaki garsonların davranışlarını denetlemeyi kendine görev bildi. Yaşamı boyunca düzenli olmaya, bedensel temizliğe ve iyi giyinmeye özen göstermiştir. Bunlar, ulaşmayı seçtiği uygarlığın simgeleriydi. Derne dışındaki kampta konuşmalar hazırladı, eğitim yaptırdı, Osmanlı gazetelerinin buraya ulaşmasına ve herkesin okumasına dikkat etti, tarihsel açıdan çarpışmaların kayıtlarının düzenli tutulmasını istedi. Bu kayıtlarda askerlerin 'hakiki ruh halleri," paratez içinde eklediği gibi, "yalan olmayacak" bir biçimde belirtilecekti.[36]

Vatanseverlik özverisiyle titizlik bir arada toplanmıştı. 8 Mayıs 1912'de Ayn Mansur'dan Selanik'teki arkadaşı Salih'e (Bozok) gönderdiği mektupta Mustafa Kemal şöyle yazmıştı:

> Bu gece Derne kuvvetlerimizin bütün kumandanları, zabitleri ile bir müsamere yapmıştır...Bu güzel kalpli, kahraman bakışlı arkadaşlarımın, bu küçük rütbeli fakat düşmanı titreten büyük kumandanların samimi nazarlarında vatan için ölmek iştiyakını okuyordum. Bu tetebbu, dimağımda sizin, bütün Makedonya muhitinde tanıdığım arkadaşların, bütün ordumuzun kahraman evlatlarının hatırasını canlandırdı. Kalbimde büyük bir hiss-i sürur ve gurur hasıl oldu. Ve arkadaşlarıma dedim: Vatan mutlaka selamet bulacak. Millet mutlaka mesut olacaktır.çünkü kendi selametini, kendi saadetini memleketin ve milletin selamet ve saadeti için feda edebilen vatan evlatları çoktur.[37]

Mustafa Kemal'in çağdaşı olan Avrupalı subaylarla ayrı özellikleri taşıyan romantik vatansever iyimserliği, daha içinde bulunduğu yıl sona ermeden kötü bir darbe yiyecekti. Fakat hayallerinden silkinip, daha gerçekçi bir bakış açısına sahip olduğunda bile, kendisine ve halkına olan inancı hiç sarsılmayacaktı. Mustafa Kemal askerlik konuları üzerinde yoğunlaşırken, Enver, Sünusi'lerle ilişkiler ve İslam dayanışmasının desteklenmesi konularındaki çelişkiye dayanan politikaya kendini vermişti. Mustafa Kemal'in 16 Kasım 1911 tarihinde Calo (Jalo) vahasına Sünusileri silahlandırmak için gittiği yolunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşaya doğru olmayan bir haber aktarıldı.[38] gerçekte Nuri (Conker), Enver'in temsilcisi olarak 1912 Nisanında Seyyit Ahmet Şerif ile görüşmek üzere Cağbub vahasına gitmişti. Selanik'teki Salih'e (Bozok) yazdığı mektupta Nuri şöyle diyordu:

> Cabup mahall-i mübarekinde 3 yaşında kız çocukları bile sokağa çıkamazlar. Dişi olarak doğanlar doğduğu yerde büyüyor ve orda ölüyor. Bu buraya mahsus. Ordugâhlarda kadın erkek biraradadır. Üç aydır dişiyi çarşaf üzerinden dahi gördüğümüz yok. Öyle bir riyazet ki kendimi Aynaroz'da sanıyorum. Buradan başka bir yere gitmek lazım gelse gideceğimiz yer mutlaka cennet olacaktır.[39]

Bu mektup birçok İttihat ve Terakki subayının yaklaşımının karakteristik bir özelliğini gösteriyordu. Arap giysilerinin içinde poz verirken, kendilerini romantik çöl savaşçıları gibi görüyorlardı. Yine de davranışları, yoksullukları ve genel olarak geri kalmışlıklarıyla kendilerini şaşırtan Araplara tepeden bakmaktan vazgeçmiyorlardı. Gerçi bu Araplar da Osmanlı sayılırlardı, din kardeşiydiler ama en

azından dostlar arasında da şaka konusuydular.

Sahil boyunca sığındıkları yerlerden çıkamayan İtalyanlar, Osmanlı devletini pazarlık masasına oturmaya zorlamak için doğu Akdeniz ve Kızıldeniz'e denizden saldırmaya karar verdiler. 1912 Martında İtalyan filosu Beyrut'u bombaladı; ertesi ay Çanakkale Boğazının girişini koruyan kaleler bombalandı; mayıs ayında Rodos'u ve Ege Denizindeki Oniki Adayı işgal ettiler ve temmuzda İtalyan torpido-botları Çanakkale Boğazına girmeyi başardılar. Berlin Kongresinden sonra kurulan Ortadoğu barışının yıkılacağından ve bunun yanısıra kendi ekonomik çıkarlarının zarar göreceğinden korkan Rusya, Fransa ve İngiltere arabuluculuk girişiminde bulunarak Osmanlı devletini, İtalyanlara bazı ayrıcalıklar tanıması için ikna etmeye çabaladılar. Ne var ki İttihat ve Terakki Cemiyeti, İtalyanların Libya'yı kendi topraklarına katmalarına karşılık sultanın buradaki Müslümanların dinî liderliğini tanıması gibi aldatıcı önerileri hükümetin kabul etmesini engelledi. İtalya ile barışa yönelik bir uzlaşmaya ilk önceleri taraftar olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa bile sadrazamlığa getirildikten sonra Libya'nın onlara verilmesini kabul edemedi.

Karadağ 8 Ekim tarihinde Osmanlı devletiyle diplomatik ilişkilerini kestiğini açıklayarak Balkan Savaşına giden süreci başlatınca, içinden çıkılmayacak hale gelen sorunlar çözülmüş oldu. Yaz ayları boyunca gelen raporlar Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'ın kendi aralarındaki sorunları çözüp, Osmanlıların Avrupa kıtasındaki topraklarına hep birlikte bir saldırı düzenlemeyi düşündüklerini belirtiyordu. İtalya Kralı III. Victor Emmanuel ile Karadağ Kralı I. Nicolas'ın kızı Elena'nın evliliği iki ülke arasında bir hanedanlık ilişkisi yaratmıştı. Böylece İtalya, inatçı Osmanlı hükümetine baskı yapabilmek için elindeki Balkan kozunu oynama fırsatını yakaladı. Balkan tehdidi Gazi Ahmet Muhtar Paşanın, başından beri savunduğu adımı atıp, 18 Ekim 1912'de İsviçre'nin Lozan kenti yakınındaki Ouchy'de (Uşi) imzalanan anlaşmayla İtalya'ya istediklerini vermesi için muhtaç olduğu bahaneyi sağladı. Osmanlılar İtalya'nın Libya'yı ilhak etmesini kabul ettiler, buna karşılık da İtalya, Osmanlı güçleri buradan çıktıktan sonra Oniki Adayı boşaltmayı kabul etti.

Enver şaşkınlık ve korkuya kapılmıştı. 27 Ekim 1912 tarihinde İstanbul'daki harbiye nazırlığına çektiği telgrafta Arap kabilelerine barışın sağlandığını anlatmanın tehlikeli ve Osmanlı güçlerinin topluca bölgeden çekilmesini örgütlemenin olanaksız olduğunu ileri sürdü. Silahlarını ve malzemelerini geri göndermeyi reddederek, Bingazi'de kendi kendine yeterli bir yönetim kurulabileceğini iddia etti. Herhalde kendisi de bir Arap hükümetinin başı olarak burada kalmak istiyordu. Mustafa Kemal'in böyle hayallerle işi olmadığından, Enver aynı telgrafta Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal ile Yüzbaşı Fuat'ın (Bulca) geri gönderildiklerini de bildirdi.[40] Osmanlıların Balkanlar'da karşı karşıya kaldığı felaketin boyutlarını öğrenince Enver

de fikrini değiştirdi ve 20 Aralık 1912'de İstanbul'a döndü.[41] Ama bölgeden ayrılmadan önce gerilla savaşının devamı için gerekli düzenlemeleri yaptı. Bu yaklaşım İtalyanların Oniki Adayı ellerinde tutmalarına yol açtı ve İkinci Dünya Savaşının son aşamalarına kadar, adalar İtalyan egemenliğinden kalıcı yararlar sağladılar.

10 Kasım 1912'de Mısır'daki Osmanlı Yüksek Komiseri (büyükelçi) Rauf Paşa, Mustafa Kemal'in İstanbul'a doğru yola çıkmak üzere buraya geldiğini ve daha Derne'den gelecek yüz kadar Osmanlı subayı ve görevlisinin yol giderlerinin karşılanması için para istediğini rapor etti. Kendi cebinde bunu karşılayacak para yoktu ve geri dönen subaylara Mısır'da başlarının çaresine bakmalarını söylemenin kötü bir izlenim bırakacağını bildirdi.[42] Mustafa Kemal Viyana, Macaristan ve Romanya üzerinden İstanbul'a gitti. Bu dolambaçlı yolu, gözlerini Avusturya'nın başkentinde tedavi ettirebilmek için seçmişti.

Bingazi bölgesinde geçen bir yıl içinde Mustafa Kemal, cesaretli, gayretli ve düzenli bir kurmay subay olduğunu kanıtlamıştı. Gerçekçilik duygusundan bir an için bile ayrılmadan elinden gelenin en iyisini yapmıştı. Yöre halkıyla çalışmalarında başarılı olmuş, ama onların işbirliğine dayanan çılgın planlar kurmamıştı. Her zaman olduğu gibi fikirlerini kendine saklanıştı. Savaş meydanı deneyimini artırmışsa da, tutkularını gerçekleştirmeyi başaramamıştı. 17 Mayıs 1912 tarihinde Osmanlı parlamentosunun şükranlarını bildirdiği subaylar listesinde onun adı yoktu. Listenin başında ise Enver'in adı vardı.[43] 28 Temmuz 1912'de Sadrazam Sait Paşa, meclise Bingazi bölgesinin savunulması konusunda rapor verirken Enver'in hizmetlerini övmüş ama Mustafa Kemal'den hiç söz etmemişti. Öteki gönüllülerin adlarını da vermesi için ısrar edilince, Sadrazamın yanıtı, "Yalnız Enver Beyin adını söylememin sebebi, memuriyete geldiğimden beri onun çok yardımını gördüm," biçiminde oldu.[44]

1911-1912'deki çöl savaşı dış dünyanın ilgisini de çekti. Enver'in kampında Alman subaylar vardı; yabancılar gazeteciler gelip gitti. Diğer Osmanlı subaylarından da ara sıra söz edilmesine karşın, en fazla üzerinde durulan kişi Enver idi. İlk kez İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908 yılında Selanik'te güç sahibi olunca, Napoléonvari hedeflerinden söz etmişti. Bingazi'de ise kendini kabilelerin sevdiği, İtalyanların korktuğu, Arapların bir prensi olarak görmüştü. Sonra tıpkı Napoléon'un Fransa'da iktidarı eline geçirebilmek için 1799'da Mısır'daki ordusunu yalnız bırakması gibi Enver de, Osmanlı devletinin kaderini etkilemek amacıyla 1912'de Sirenaik'teki macerasını kısa kesti. Mustafa Kemal 1923 yılında İngiliz gazeteci Grace Ellison'a şöyle diyecekti, "Ben Napolyon'u hiç sevmiyorum. Çünkü Napolyon her şeye kendi şahsını sokardı. Mücadelesi muayyen bir dava için değildi; kendi şahsı içindi. İşte bu cihetle bu gibi adamlar için gayrikabil-i içtinap [kaçınılmaz] olan felâkete uğradı." [45] Sözünü ettiği 'bu gibi adamlar' arasında Enver'in bulunduğu açıkça belliydi.

6

Felakete Karşı Savaşmak

Mustafa Kemal 1912 Kasımında İstanbul'a ulaştığında Osmanlıların Avrupa kıtasındaki topraklarından geriye, başkent İstanbul ile hemen batısı, Çanakkale yarımadası, kuşatılmış üç kale kenti, İşkodra (Kuzey Arnavutluk'ta Scutari, Shkoder), Yanya (şimdi Yunanistan'in Epir bölgesinde Yanina) ve doğu Trakya'nın en büyük şehri olan Edirne kalmıştı. İttihat ve Terakki'nin 1908'de uğruna iktidarı ele geçirdiği Makedonya geri alınamaz bir biçimde hızla yitirilmişti. 1912 yazı boyunca Karadağ, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan bir dizi uzlaşma ve bağlaşma anlaşması imzaladılar. Eylüle kadar askeri manevra bahanesiyle silahlandılar ve 8 Ekimde Karadağ Osmanlılara savaş ilan etti. 13 Ekimde Bulgaristan ile Sırbistan, Osmanlı devletindeki etnik topluluklar için özerklik isteyen bir ültimatom sundu.[1]

İstanbul'da sokaklarda politika tartışılıyordu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti iktidara geldikten sonra, Balkanlar'daki ordunun huzursuzluğunu yatıştırmak ve aynı zamanda Balkan komşularla uzlaşma sağlamak için 120 eğitimli nizamiye taburunun askerlerini terhis etti. Muhalefette olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Avrupa'daki Osmanlı topraklarını elde tutmanın tek yolunun savaşmak olduğunu ileri sürerek sadrazamın görev yaptığı Babıali'de şiddet unsuru da içeren gösteriler düzenlenmesi için öğrencileri tahrik etti. Göstericilerden ürken ama savaşmaktan da kaçınan hükümet üç gün düşündükten sonra Balkan ülkelerinin ültimatomunu reddetti. Sonunda 17 Ekimde İstanbul'daki Balkan elçilerine pasaportları verildi ve savaş ilan edildi. Ertesi gün Rumların yaşadığı Osmanlı toprakları üstünde hak iddia eden başbakan Eleftherios Venizelos adına, Yunan Kralı I. Georgios (Yorgo) bir bildiriyle baskı altında yaşayan Hıristiyanların özgürlüğü için halkını savaşmaya çağırdı.[2]

Balkan komşularının seferberlik ilanı karşısında Osmanlı hükümeti de seferberlik ilan etti. Terhis edilen askerlerin geri çağırılması için girişimde bulundu. Yeni bir komutanlık düzeni getirdi: genelkurmay başkanı Ahmet İzzet Paşa Yemen'de bulunduğundan, harbiye nazırı Nazım Paşa ona vekalet edecekti (kuramsal olarak başkumandan olan padişaha vekalet ediyordu). Balkanlar'daki kuvvetler, Trakya'da Abdullah Paşa komutasında Doğu Ordusu, Ali Rıza Paşa komutasında Batı Ordusu, Kuzey Makedonya'da Zeki Paşa komutasında Vardar Ordusu ve Yunanistan sınırında Alasonya Ordusu olarak dörde bölündü. İttihat ve Terakki'nin dostu olan Mahmut Şevket Paşaya sonuncu ordunun komutanlığı önerildi ama o reddetti ve daha sonradan "Canım efendim, ne yapayım, bu benim şöhretimi ve şeref-i askerîmi ihlâl için yapılmıştı; şöhretimi nasıl feda ederim!" açıklamasını yaptı.[3]

Öğrenciler Yıldız Sarayının önünde gösterilerini sürdürürken, sarayın içini de korku sarmıştı. Başkomutan Nazım Paşa çok havalı görünüyordu. Askerî harekât için plan yapılıp yapılmadığı sorulunca, "Mahmut Şevket Paşa zamanında birtakım plânlar yapılmış, getirtip tetkik edeceğim," [4] yanıtını verdi. Bazıları ise daha gerçekçiydi. İstanbul şehremini Cemil Paşa, mabeyn başkâtibi Ali Fuat'a (Türkgeldi), savaşı durdurmasının gerekli olduğu konusunda padişahı ikna etmesi için yalvarıyordu, "Biz harb edecek halde değiliz, evvelki sene Seyidler'de yapılan manevrada askerin hâlini gördüm; bu askerle harb olmaz."

Batı Trakya'yı İstanbul, Doğu Trakya'yı Makedonya ve Arnavutluk ile bağlayan dar bir şerit biçimindeki Osmanlı topraklarını her taraftan eşzamanlı bir saldırı olduğunda savunmak çok zordu. Ayrıca resmî Türk kaynaklarına göre, Osmanlı birlikleri sayıca düşmanlardan daha azdı. Balkanlı müttefiklerin 912.000 askerine karşılık 580.000'den fazla asker toplanamamıştı.[5] Yine de bu eşitsizlik, Osmanlı ordularının tüm cephelerde ani olarak çökmesini açıklamaya yetmiyordu, çünkü genellikle yerleri yanlıştı ama yeterli miktarda askerî malzeme ve yiyecek vardı.

Savaşın ilanından bir gün önce, harbiye nazırı Nazım Paşa, Trakya'daki tüm hazırlıkların sona erdiğini ve Doğu Ordusu Komutanı Abdullah Paşaya göre bölgede 116.000 Osmanlı askeri bulunduğunu açıkladı. Hatta eldeki planların öz savunma stratejisine göre hazırlanmış olmasına karşın Nazım Paşa derhal saldırıya geçilmesi için emir bile verdi.[6] Ne var ki önce Bulgarlar saldırdı. 22 Ekim günü, Edirne'nin doğusunda kalan Kırklareli'ndeki (o tarihte Kırkkilise olarak biliniyordu) Osmanlı mevzilerine karşı dört koldan saldırıya geçtiler. 25 Ekimde Osmanlı birliklerinin yanından geçip ardına dolanınca Osmanlı askerleri geri dönüp kaçtılar. Güneye doğru ilerleyen Bulgarlar Lüleburgaz yakınında ordunun ana gücünü yakaladılar ve 29 Ekim ile 5 Kasım arasında Osmanlı ordusunu bozguna uğ-

rattılar. Ordunun geri kalanı İstanbul'dan önceki son direnç noktası olan Çatalca hattına kadar geri çekildi. Bulgarlar Tekirdağ'da Marmara Denizine doğru ilerlerken, Edirne kuşatılmış ve Gelibolu yarımadasıyla bağlantı yolları kesilmişti. Başka bir Bulgar kolu bu arada Mesta (Nestos) vadisinden güneye doğru ilerleyip Osmanlı Trakyası'yla Makedonya arasındaki iletişim hatlarını kesti. Makedonya'nın kaderi, Sırp sınırının hemen güneyindeki Komanova'da gerçekleşen bir tek çarpışmayla belli olmuştu. Osmanlı ordusu bir gün direnmiş ve düşman süvarilerinin arkadan yaklaştığı söylentisi üzerine, ilerleyen Sırpların karşısından kaçmıştı. Batı Ordusu komutanı Ali Rıza Paşa, Manastır'da savunma hattı oluşturmaya çabaladı, ama Sırplar dört gün içinde kenti ele geçirdiler.[7] Zayıf bir direnişle karşılaşan Yunanlılar kuzeye doğru ilerleyip Bulgarlardan birkaç saat önce 9 Kasım'da Selanik'e girdiler.[8] İlerleyen Sırplar, Bulgarlar ve Yunanlılar tarafından kısmen işgal edilen ve bağlantısı kesilen Arnavutluk bağımsızlığını ilan etti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu daha sonra bu durumu kesinleştirdi. Ege Denizinde ise Yunan donanması kısa sürede üstünlüğünü ortaya koyup İtalyanların elindeki On iki Ada dışında kalan adaları işgal etti ve Girit resmen Yunanistan Krallığına bağlandı. Hüseyin Rauf (Orbay) komutasındaki Hamidiye kruvazörü, Karadeniz'de Bulgarları, Ege denizinde Yunanlıları ve Adriyatik denizinde Sırplarla Karadağlıları bombalayarak Osmanlı donanmasının onurunu kurtardı. Kendisini kovalayanlardan kaçmayı başarıp 7 Eylül 1913 tarihinde ulaştığı İstanbul limanında kahraman olarak karşılandı.

Balkan ordularının önünden yalnızca Osmanlı askerleri değil, yüz binlerce Müslüman sivil de kaçıyordu ve kaçmak için geçerli nedenleri vardı. Basında çıkan haberlere göre, savaşın patlamasının ardından Kosova'daki Prizren kentini ele geçiren Sırplar, 12.000 Müslümanı öldürmüşler, en eski camiyi kiliseye çevirmişler ve başka bir camiyi de yerle bir etmişlerdi.[9] Benzer sahneler Osmanlıların Avrupa kıtasındaki topraklarının çeşitli bölgelerinde yaşandı ve özellikle Bulgarlar, Müslümanların canlarına ve mallarına karşı acımasız davranışlarıyla kara bir ün kazandılar.[10] Batı Trakya, kaçan Müslümanların durağı oldu ve İstanbul'da toplanan on binlerce göçmen Anadolu'da yeni yerleşim yerlerine gönderildi. Büyük Arnavutluk düşü paramparça olurken, Arnavut milliyetçileri, Osmanlılara sadık kalan kendi yurttaşlarına saldırdılar. 1908 yılında 'hürriyet kahramanı' unvanını alan Arnavut kökenli Niyazi, bir Arnavut milliyetçisi tarafında vurulup öldürüldü.[11]

Padişah kabine üyelerine ve yaşlı devlet adamlarına barış planları yapmalarını söyledi, ama hiçbir karara varılamadı ve 29 Ekimde Gazi Ahmet Muhtar Paşa güçlükle de olsa istifa etmeye ikna edildi.[12] Yine de sadrazamlık mührünün kutusunu bulamadığını söyleyerek mührü teslim etmeyi olabildiğince geciktirmeye çalıştı. Sonunda

mabeyn başkâtibi mührün yeni sadrazam için acilen gerekli olduğunu, kutusunun daha sonra teslim edilebileceğini söyledi.[13] Yeni sadrazam yaşlı Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki düşmanı olarak tanınıyordu. Bir yıl önce padişaha yazdığı uzun mektupta olayların gidişini gerçeğe çok yakın bir biçimde tahmin etmiş, cemiyetin hükümetin işlerine karışmasının önlenmesi gerektiğini söylemiş ve İngiltere ile ittifak kurulmasını önermişti.[14] Ama artık önerilerini uygulayabilecek konumda değildi. Yenilginin şokunu yaşayan bir ülkenin yöneticisiydi artık. Yine de Nazım Paşayı harbiye nazırlığından almadan barışı sağlamanın olasılıklarını araştırmaya başladı. 3 Kasımda Bulgarların Çatalca hattını yarma girişimlerinin boşa çıkması, sadrazama soluk alma zamanı kazandırdı. Yemen'den dönen Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa, cephedeki Osmanlı güçlerinin yönetimini ele aldı ve Anadolu'dan destek güçlerinin gönderilmesini sağladı.[15] 3 Aralıkta Osmanlılar, Bulgarlar ve Edirne kuşatmasına yardımcı olmak için askerî birlik göndermiş olan Sırplarla bir ateşkes anlaşması imzaladı.[16]

Bulgar saldırısının Çatalca hattında hızının kesilmesinden hemen sonra Mustafa Kemal İstanbul'a döndü. Arkadaşı Salih (Bozok) ile önde gelen cemiyet üyelerinin sık sık gittiği, Babıali yakınında, duruma hiç de uygun olmayan bir biçimde Meserret (Neşe) adını taşıyan bir kıraathanede buluşunca, kendini tutamadan haykırdı, "Selanik'i, o güzel memleketimizi nasıl bıraktın? Düşmana niçin teslim ettiniz de buraya geldiniz?" [17] Mesleğine jandarma alayında başlamış ve Mahmut Şevket Paşanın reddettiği Alasonya (Tesalya) Ordusu komutanlığına getirilmiş olan Hasan Tahsin Paşanın, bir tek kurşun atmadan bile Selanik kentini olduğu gibi Yunanlılara teslim etmesi özellikle utanç verici olarak kabul ediliyordu. Talihsiz general, askerlerin her taraftan sarıldığını görünce, ilerleyen Bulgarlardan önce kente ulaşmak isteyen Yunanlılarla bir anlaşma yapıp barışın sağlanmasından sonra, Selanik garnizonundaki silahların Türkiye'ye gönderilmesini kabul ettirmişti. Ne var ki verilen bu söz yerine getirilmeyecekti.[18]

İtalya ile savaşın başında olduğu gibi, İttihat ve Terakki Cemiyetinin liderleri çarpışmalara katılmak için koşturdular. 21 Kasımda Mustafa Kemal Gelibolu Yarımadası ile Çanakkale Boğazını korumak için Bolayır'da toplanmış olan 'Bahr-i Sefit Boğazı Kuva-yı Mürettebesi' (Akdeniz Birleşik Gücü) harekât şubesi müdürlüğüne getirildi. Gücün komutanı Fahri Paşa ve kurmay başkanı da eski arkadaşı Fethi (Okyar) idi ve Mustafa Kemal bu göreve getirilmesini herhalde ona borçluydu. Trablusgarp'tan dönünce Fethi'ye nazik bir görev verilmişti: Yunanlılar Selanik'e girmeden önce, tahttan indirilmiş olan Sultan Abdülhamit'in İstanbul'a geri getirilmesine eşlik etmek.[19] Her zamanki gibi bir suikast planından korkan padişah, önce

kıpırdamak istemedi ve Fethi onu kurtarmak için gönderilmiş olan, sürekli İstanbul açıklarında demirleyen 'Lorelei' isimli Alman gemisine binmeye zorlukla ikna etti. Salih de (Bozok) eski padişahla birlikte İstanbul'a geldi ve son ikametgâhı olan Boğazın Anadolu yakasındaki Beylerbeyi Sarayında nöbetçi subayların arasında yerini aldı.[20]

Bolayır gücünün karargâhının bulunduğu Gelibolu'da Mustafa Kemal, doğum yeri olan Çanakkale'deki Kızılay hastanesi başhekimi eski dostu Dr. Tevfik Rüştü (Aras) ile karşılaştı.[21] Tevfik Rüştü, muhalefette kaldığı için gitgide sabırsızlanan İttihat ve Terakki Cemiyetinin etkin üyelerinden biriydi. Ateşkesin imzalanmasından sonra Osmanlı hükümeti umudunu, büyük güçlerin bir barış ortamı yaratmaya çalıştığı Londra Konferansına bağlamıştı. 1913 Ocağında Balkan ülkelerinin, Osmanlılar Meriç nehrinin ağzındaki Enez'den Karadeniz kıyısındaki Midye'ye (şimdi Kıyıköy) kadar uzanan çapraz bir çizginin dışında kalan Avrupa kıtasındaki bütün topraklarını bırakmaya razı oldukları takdirde ancak barışa yanaşacakları ortaya çıktı. Bu arada Edirne de Bulgarlara terk edilecekti. 17 Ocakta büyük güçler Osmanlı hükümetine bu koşulları kabul etmesini önerdiler.[22] Sadrazam Kâmil Paşa, anlaşmayı imzalamak için kendini hazırlarken, İttihat ve Terakki Cemiyetinin en güçlü sivil kişisi olan Talât, bir darbe hazırlığına girişti.[23]

Cemiyetin asker ve sivil liderlerini İstanbul'da 21 Ocakta yapılan toplantıya davet etti. Fethi (Okyar) Gelibolu'daki karargâhtan gelirken, Bingazi bölgesinden dönünce Anadolu'dan gönderilen rediflerin oluşturduğu 10. kolordunun kurmay başkanlığına getirilmiş olan Enver toplantıya katılamadı. 1913 Ocağının ortalarına doğru bu güç, Marmara Denizinin Anadolu kıyısındaki İzmit ve Bandırma'ya çıkartma yapmaya hazırlanıyordu. Enver'in yokluğunda konuşan Fethi (Okyar), savaşın yitirildiğini söyleyip cemiyet-karşıtı bir hükümetin hiç de istenmeyen bu barış anlaşmasını imzalamasının daha iyi olduğunu, ve bundan sonra özgür seçimlerin yapılmasına izin verilmezse bir darbe yapılması gerektiğini ileri sürdü.[24] Kendi görüşlerinin kabul edileceğine inanan Fethi (Okyar) toplantıdan ayrıldı. Ama ertesi gün Enver gelince tekrar toplantı yapıldı. Aynı gün, 22 Ocakta Kâmil Paşa da barış koşullarını görüşmek üzere bir Saltanat Şurasını toplantıya çağırdı. Sultanın cemiyetin de davet edilmesi gerektiği konusundaki önerisini, "Artık âtisi filân kalmadı; onlar bir fırka-i ihtilâliyye idi; merkezleri Selânik'ti; Selânik gitti, onlar da defolup giderler," diye reddetmişti.[25] Barış görüşmelerini sürdürme konusunda meclisin kendisini desteklemesinden güç alan Kâmil Paşa, Edirne'nin askerden arındırılmış, Müslümanlık mirasının koruma altına alınacağı bir kent haline getirilmesini içeren bir öneriyi sultanın onayına sundu.[26] Talât ile Enver'in ise farklı fikirleri vardı.

Enver devrimcilere basit bir soru sordu, "Hükümete inanıyor musunuz?" "Hayır" yanıtını alınca, "O halde ne duruyoruz. Yarından te-

zi yok, işe, hazırlığımıza başlayalım," dedi.[27] Darbe hazırlıkları daha önceden başlamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti önce, çarpışmaların yeniden başlatılmasını istediğine inandığı Harbiye Nazırı Nazım Paşaya yaklaştı.[28] Paşa katılmayı reddedince, bu kez, geçmişte cemiyetle işbirliği yapmış olan eski Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşaya öneri götürüldü ve o da kısa bir kararsızlıktan sonra Kâmil Paşa devrilince sadrazamlık görevini üstlenmeyi kabul etti.[29] Ordunun içindeki duygular vatanseverlik yaklaşımına uygundu. Çatalca'da görev yapan subaylar saraya başvurup hükümetin ne yapmak istediğini öğrenmek istemişlerdi.[30]

23 Ocak 1913'te Enver küçük bir taraftar grubuyla Babıali'ye geldi ve zor kullanarak binaya girdi. Harbiye Nazırı Nazım Paşanın korumalarından biri, cemiyet 'gönüllülerinden' Mustafa Necip adlı bir fedaiyi öldürdü. Bir söylentiye göre Nazım Paşa, "P....., siz beni aldattınız; bana verdiğiniz söz böyle miydi?" diye bağırarak gelenleri tahrik etmişti. Daha sonraları Talât, cemiyetin Nazım Paşaya sadrazamlık önerisinde bulunmuş olduğunu onaylayacaktı.[31]

İşbirlikçiler Sadrazam Kâmil Paşayı, istifasını padişaha sunması için zorladılar. Yaşlı sadrazam istifa mektubuna, "cihet-i askerîyyeden vuku bulan teklif üzerine..." sözleriyle başlayınca Enver, "ve ahaliden..." diye eklemesi için ısrar etti.[32] Enver saraya gelince Sultan Mehmet Reşat zorluk çıkarmadı ve istendiği gibi Mahmut Şevket Paşayı sadrazamlığa getirdi. Ertesi gün yeni sadrazam görevine başlayınca toplanan kalabalık, "Paşa, Edirne'yi kurtar!" diye bağırıyordu. Bu iş hiç de kolay değildi.

'Babıali baskını' diye anılmaya başlayan darbe haberi Gelibolu karargâhındaki Mustafa Kemal, Fethi ve diğerleri için kötü bir sürpriz oldu. Darbenin haklı nedenlerini açıklamak için Talât Gelibolu'ya gitmek zorunda kaldı.[33] Ama yalnızca askerî bir harekât, darbeyi yeterince haklı gösterebilirdi. 30 Ocak tarihinde Mahmut Şevket Paşa hükümeti büyük güçlerin önerdiği barış koşullarını reddetti.[34] 3 Şubatta ateşkes anlaşmasının süresi doldu ve Bulgarlar tekrar Edirne'yi bombalamaya başladılar. Açlıktan kırılmakta olan kentin daha fazla dayanamayacağı açıktı. Derhal bir şeyler yapılması gerekiyordu.

Yanıtı Enver buldu. Çatalca hattının önündeki Bulgarın sağ kanadına karşı ortak kuvvetlerle bir saldırı düzenlemek için Mahmut Şevket Paşayı ikna etti.[35] Komutası altındaki 10. Kolordu Marmara Denizinin kuzey sahilindeki Şarköy'e çıkarken, Boğazlar Birleşik Gücü de Bulgarlara batıdan saldıracaktı. Bu planın başarısı iyi bir zamanlama ve koordinasyona bağlıydı. Her ikisi de başarılamadı.

Fethi (Okyar) daha sonra, kendi Birleşik Gücünün, tam karşısında duran Bulgarlarla başa çıkabileceğini karargâha bildirdiğini kabul edecekti. Anlaşılan bulunduğu yüksek tepeden kendi hatlarına bakan düşmanı yerinden oynatmayı düşünmüştü. Ne var ki ortak harekât 6 Şubata kadar ertelendi ve bu arada Bulgarlar destek bir-

liklerle güçlerini artırdılar. Boğazlar Birleşik Gücü, 10. Kolordunun Marmara Denizini geçtiğinin onayını almadan saldırıya başladı. Geri püskürtülürken askerlerinin yarısını yitirdi. 10. Kolordu 6 Şubat akşamüstü Şarköy'e ulaşınca, Bulgarların sahile egemen olduğunu gördü. Karargâh kolorduya tekrar gemiye binip Gelibolu'ya gitme emri verdi. Bir süre karşı koyduktan sonra Enver kabul etti.[36] Askerlerini ardında bırakıp, gelmelerini beklemek için İstanbul'a gitti.[37]

Şarköy'deki ortak harekâtın başarısızlığı üzerine 10. Kolordu komutanı Hurşit Paşa ve kurmay başkanı Enver ile Boğazlar Birleşik Gücü komutanı Fahri Paşa, kurmay başkanı Fethi ve harekât müdürü Mustafa Kemal arasında tartışma çıktı. Sonunda Mahmut Şevket Paşa işe karıştı ve Hurşit Paşanın tarafını tutarak onu her iki gücün komutanlığına getirdi. Yeni sadrazam, makamını Enver'e borçlu olduğundan bu kararı hiç de şaşırtıcı değildi.

Fethi ile Mustafa Kemal bulundukları yeri savundular. Bolayır'daki cepheden 17/18 Şubat günü Mahmut Şevket Paşaya gönderdikleri muhtırada kendisini sadrazamlık makamına çıkartan darbenin ancak Osmanlı ordusu Edirne'yi kurtarmak için saldırıya geçtiği takdirde haklılık kazanacağını belirttiler. Muhtırayı kaleme alan Mustafa Kemal, Gelibolu açıklarındaki gemilerde bekleyen askerlerin Çatalca cephesine gönderilmelerini önerdi. Böylece Edirne'ye doğru ilerleyecek diğer birliklere yardımcı olabilecekler ve Gelibolu yöresindeki diğer birlikler de sahilin değişik kesimlerinde karaya çıkıp takviye sağlayabilecekti. Telgrafın bir kopyası da başkumandan vekili Ahmet İzzet Paşaya gönderildi.[38] Kısa bir süre sonra Hürşit Paşanın tüm güçlerin komutanı olduğu kendilerine bildirilince, Fahri Paşa, Fethi ve Mustafa Kemal görevlerinden istifa ettiler. Önce muhtırayı ve 22 Şubatta da istifa mektuplarını alan Ahmet İzzet Paşa, sadrazama gönderdiği öfkeli telgrafta, Fethi'nin ana amacının Osmanlı ordusunun tümünü tehlikeye atma pahasına darbecileri saygınlıklarını azaltmaya çalışmak olduğundan şikâyet etti. Önerdiği harekâtın olanaksız olduğunu kendisi de gayet iyi biliyordu. Ahmet İzzet Paşa şöyle bitirdi telgrafı:

> Cidden dünyada hiç bir ordu mes'uliyet-i resmîyeyi der-uhde etmeyen şübban ile idâre edilmemiştir ve içerisinde bu kadar anarşi ve nifak ve fitne hüküm süren bir ordunun muhârebe meydanında düşmanlarına galebe ettiği tarihte görülmemiştir. Eğer vatanın mukadderâtı ile bu derece lâubâliyâne oynayan bu zevât-ı gayr-i mes'ulenin kanunen itaat-i askerîyeye alınmaları hükümetce kat'iyen mümkün değilse, hiç olmazsa bunlar üzerinde hâiz-i nüfüz ve te'sîr olan dostlarını tavsit ederek, nefisleri içün biraz fedakârlığa ve şu zavallı vatan içün biraz insaf ve merhamete, hülasa kavânin ve nizâmata riâyet ve itâ'ate da'vet olunmaları münâsib olur i'tikadı

ile keyfiyyeti makam-ı sâmi-i âsaf-ı efhamîlerine ref'a müsâra'at ediyorum.[39] [Dünyada hiçbir ordu resmî sorumluluk taşımayan gençler tarafından yönetilmemiştir ve bu derece asi, uyumsuz ve zararlı kişileri bünyesinde barındıran bir ordu zafer kazanamamıştır. Eğer hükümet bu sorumsuz beylere karşı askerî disiplin uygulamak için gerekli yasal yollara başvuramıyorsa, en azından üzerlerinde etkili olabilecek arkadaşlarının aracılığıyla bazı özverilerde bulunmaya ve bu zavallı ülkeye acımaya, kısacası yasalara ve kurallara uymaya razı etmeye çalışmalıdır inancıyla durumu yüce makamınıza sunuyorum.]

Sadrazam Mahmut Şevket Paşa bizzat işe karışmak zorunda kaldı. Hurşit Paşa ve Enver'le birlikte Bolayır'a gidip, Boğazlar Birleşik Gücü komutanlarıyla bir uzlaşma sağladı.[40] Her şeye karşın Fethi, Bolayır'dan ayrıldı ve Mustafa Kemal artık Boğazlar Komutanlığından ayrılmış bulunan Bolayır kolordusunun kurmay başkanı oldu.[41] Mahmut Şevket Paşa da Ahmet İzzet Paşa da büyük çaplı bir saldırıya kalkışmak istemiyorlardı ama 10. Kolordu Çatalca'ya ulaşmış olduğundan, bu cephede bulunan Enver'in küçük bir saldırıya girişmesine izin verdiler. Bir tümen ilerledi ve Büyükçekmece civarında bazı yerleri geri aldı. "Bu suretle genç subayların taarruz fikirleri de okşanmış oldu," diye not düştü Mahmut Şevket Paşa.[42] Ne var ki, bunun Edirne'yi savunanlara yararı dokunmadı ve 24 Mart 1913 tarihinde kent teslim oldu.[43] Osmanlı ordusunun yardıma koşacağı süre hesaplanarak, kentin surları kırk gün ile iki ay arasında bir kuşatmaya dayanacak biçimde yapılmıştı.[44] Buna karşılık Edirne, Şükrü Paşanın cesur komutası altında altı ay direniş göstermişti. Osmanlı garnizonundan geriye kalanlar kentten Tunca nehriyle ayrılan Sarayiçi adlı küçük bir adaya hapsolmuştu. Oradaki eski bir Osmanlı sarayının yıkıntıları arasında 20.000 savaş esirinin hastalık ve açlıktan öldüğü söylenir.[45]

30 Martta son bir Bulgar saldırısı geri püskürtülene dek Çatalca cephesinde çarpışmalar sürüp gitti.[46] Enver bu çarpışmalara ilerde onun Teşkilat-ı Mahsusa'sını oluşturacak devrimci subaylardan seçilen gönüllüler ve İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye öğrencilerinin başında katıldı. Savaş bir durgunluk çıkmazına erişip de, Yanya 19 Martta Yunanlıların eline düşünce, Mahmut Şevket Paşa hükümeti kaçınılmaz kadere boyun eğdi ve Trakya'daki Enez-Midye hattının batısında kalan toprakları ve Edirne'yi vermeyi kabul etti. 30 Mayıs 1913'te Londra'da ateşkes ve barış anlaşması imzalandı.[47]

Edirne'nin düşmesinden birkaç gün sonra Mustafa Kemal ataklığını bir kez daha gösterdi. 7 Nisan 1913'te Ahmet İzzet Paşa, Gelibolu'daki Bahr-i Sefîd Kuva-yı Mürettebesi'ne, askerlerin moralini yükseltmek için din adamlarının gönderileceğini bildirdi. Mustafa Kemal yolladığı kısa ve sert yanıtta, subayların ve alay imamının as-

kerlere gereken tüm öğütleri verdiğini ve daha fazla din adamı göndermenin yalnızca askerin moralinin iyice bozulmasına neden olacağı için, yetkililerin dinden destek bekleyecek kadar bozguna uğradıklarını göstermekten başta işe yaramayacağını bildirdi.[48] Devrimci bir subay ve bir İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olarak Mustafa Kemal sözlerini sakınmadan konuşuyordu.

Edirne'nin düşmesi 'Babıali Baskınının' yararsızlığını ortaya çıkarınca Mahmut Şevket Paşa'nın iktidarı zayıfladı ve siyasi entrikalar yoğunlaştı. Görevinden alınmış olan Sadrazam Kâmil Paşa, sürgün olarak gönderildiği Mısır'dan, hükümet karşıtı güçlerin başına geçmek üzere İstanbul'a döndü. Döner dönmez evinde göz hapsine alındı ve üç gün sonra, 31 Mayısta sınırdışı edildi.[49] 11 Haziran 1913'te ise Babıali'ye gitmekte olan Mahmut Şevket Paşa öldürüldü.[50] 23 Ocaktaki darbeden sonra başkentin askerî yöneticisi (Muhafızı) Cemal kararlı bir biçimde harekete geçti. Katiller ve suikastın ardında oldukları sanılan siyasi kişiler tutuklandı. 24 Haziranda aralarında sultanın hısmı Damat Salih Paşanın da bulunduğu on iki gerçek ya da sözde komplocu idam edildi. Mısır kraliyet ailesinin üyelerinden kibar ve uysal bir insan olan Sait Halim Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yeni sadrazam olarak seçildi. Talât dahiliye nazırlığına getirildi. Cemal ile Talât, cemiyetin iktidarı tekeline almasını sağladılar ve bu durum 1918 Ekimine kadar sürdü. Gerçi cemiyet karşıtı muhalefet bastırılmıştı ama cemiyetin içindeki bölünmeler devam ediyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin yeni yönetimi şanslıydı. Balkanlar'daki ittifak parçalanmaya başlamıştı. Yunanistan ile Sırbistan, Romanya'nın toprak isteminde bulunduğu Bulgaristan'a karşı birlikte harekete geçmeye karar verdiler. Yeni kazandığı 'Balkanlar'ın Prusyalıları' unvanıyla gururlanan Bulgaristan ilk saldırıya geçen taraf oldu. Mahmut Şevket Paşanın İstanbul'da öldürülmesinden on sekiz gün sonra, 29/30 Haziran gecesi, Bulgarlar, Makedonya'daki Sırp ordusuna saldırdılar. Sırplar onları yenilgiye uğratırken, Yunanlılar da Selanik'ten doğuya doğru ilerleyip Güney Makedonya'nın tümünü işgal ettiler. Yeni tehlikelerle başa çıkmak üzere Bulgarlar, Osmanlı ordusunun karşısındaki güçlerinin ana bölümünü geri çektiler. İttihat ve Terakki Cemiyeti yitirdiği toprakları kazanabilmek için bu fırsatı kaçırmadı. Kararsız kalan kabine, yeni dahiliye nazırı Talât'ın ısrarı üzerine, büyük güçlerin uyarılarını kulak ardı etti ve Osmanlı ordusunun Edirne'ye yürümesi emrini padişaha onaylattı.[51] Üç gün sonra 21 Temmuz 1913'te Jöntürk Devriminin beşinci yıldönümünde, Osmanlı birlikleri neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan Edirne'ye girdi.

Atatürk'ün yaşamöyküsü yazarlarına göre Edirne'ye ilk giren birlik onun Bolayır kolordusuna bağlı bir tugaydı.[52] Yine de saldırıya

katılan birliklerin başında 10. Kolordu komutanı Hurşit Paşa bulunuyordu. Onun kurmay başkanı olan Enver askerlerin önünde kente girince Edirne'nin ikinci fatihi ilan edildi. (İlk kez Sultan Murat 1361 yılında Edirne'yi fethetmiş ve Osmanlı devletinin başkenti yapmıştı). Böylelikle Enver kendini bir kez daha sahnenin önüne çıkarmış oldu. Bolayır birlikleri komutanı Fahri Paşa ve kurmayları ikinci planda bırakıldıkları için gücendiler. Onlar da Edirne'nin güneyine ilerleyip Meriç nehrini geçtiler ve Dimetoka'yı (Şimdi Yunanistan Trakyası'nda Dhidhimotikhon) ele geçirdiler. Edirne valiliğine getirilmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin liderlerinden Hacı dil, Dimetoka'ya gidip rakip komutanlar arasındaki kavgayı yatıştırmak zorunda kaldı. O zamanlar cemiyetin *Tanin* adlı gazetesinin genç yazarlarından Falih Rıfkı (Atay) da bu toplantıya katılmıştı. Cemiyetin görev verdiği, başlarında keçe külahları, fişeklikleri ve tüfekleri omuzlarına çapraz asılmış komitacılara hiç benzemeyen Mustafa Kemal'i ilk kez görüyordu. Falih Rıfkı'nın tanımına göre Mustafa Kemal sarı saçlı, düzgün üniformalı, delici gururlu bakışları olan genç bir subaydı. Çok az konuşuyordu, ama sahip olduğu rütbeden daha önemli bir yer işgal ettiği belliydi.[53] Falih Rıfkı 1952 yılında yayınladığı, bu tanımı hiç kuşkusuz biraz süslemişti ama yine de Mustafa Kemal hakkında bildiklerimizle çakışıyor.

Kısa bir süre sonra Teşkilat-ı Mahsusa'ya dahil edilen Enver'in komitacıları batıya doğru ilerleyip, yöredeki çoğunluğu oluşturan Müslümanlar için Batı Trakya Geçici Hükümetini kurdular. Enver'in Bingazi'den ayrılırken kurduğu düzen bir kez daha yineleniyordu. Türklerin yaşadığı yörelere sahip çıkmak amacıyla, büyük güçlere meydan okumak için benzer düzenlemeler daha sonraları da gerçekleşecekti. Enver'in Batı Trakya projesine Mustafa Kemal katılmadı. İttihat ve Terakki önderliğinin ve onunla birlikte Osmanlı devletinin kaderinin kararlaştırılacağı İstanbul'a geri döndü. Üstlendikleri roller savaşın yarattığı değişiklikleri önlemek yerine kolaylaştırmaya indirgenen büyük güçler, Bulgaristan'a yardımcı olmak için hiçbir şey yapmadılar. 29 Eylül 1913'te Bulgar temsilcilerinin İstanbul'da imzaladığı barış anlaşmasıyla Edirne ve Dimetoka'yı kapsayan Doğu Trakya Osmanlılara bırakıldı.

Barış anlaşması sınırın iki tarafında kalan halkların takas edilmesini sağladı. Türklere kalan Doğu Trakya'da resmî olarak yalnızca Bulgarlar bu durumdan etkilenmişti, ama gayrı resmî olarak cemiyet olabildiğince fazla sayıda Ruma da bölgeyi terk etmeleri için baskı yaptı. Cemiyetin önde gelen liderlerinden Halil'e (Menteşe) göre 100.000 Rum sınırdışı edildi. Kısa bir süre sonra Anadolu'nun Ege kıyılarında yaşayan 200.000 Rum için de aynı zorlama taktikleri kullanıldı.[54] Balkanlar'dan gelen Müslüman mülteciler onların yerini aldı. Balkan ülkeleriyle imzalanan anlaşmalar, onların yeni Müslüman uyruklarına Osmanlı topraklarına yerleşme seçeneği tanıdı-

ğa için, göçmenlerin akını savaşın bitiminden sonra da sürdü. Homojen (türdeş) ulus devletlerin yaratılması için ilk adım atılıyordu.

Mustafa Kemal'in , Salih'in (Bozok) ve diğer Türkçe konuşan Müslüman ailelerin yanı sıra Yahudi kökenli 'dönme' aileler de İstanbul ve İzmir'e yerleşmek için harekete geçtiler. Mustafa Kemal annesi için Dolmabahçe Sarayına inen Akaretler yokuşunda, hükümete ait teraslı bir ev buldu –gerçekte bu bir kayırmaydı. Üvey babası Ragıp'ın on altı yaşındaki yeğeni Fikriye, kentin eski kesiminde, Sultan Ahmet Camii yakınında daha geleneksel bir eve yerleşti. Ama Akaretler'deki evi sık sık ziyaret ediyordu[55] ve bundan böyle Mustafa Kemal'e hizmet edip, onu mutlu etmeyi kendine görev edinmişti.

Mustafa Kemal'in fikir sohbetlerini yeğlediği, Osmanlı ordusunda askerî doktor olarak çalışan İtalyan kökenli Ferdinand (Ferdi) Paşanın kızları Corinne ile Edith gibi başka hanım arkadaşları da vardı.[56] Corinne, Mustafa Kemal'in arkadaşlarından Ömer Lütfü adlı bir subayla evlenip Mekteb-i Harbiye yakınında bir eve yerleşmişti. Ömer Lütfü Balkan savaşında ölünce, genç dul kadın batılılaşmakta olan İstanbul toplumu içinde kendine bir yer sağlamak zorunda kaldı. Mustafa Kemal onu sık sık ziyaret edince aralarında aşkla karışık bir dostluk (amitié amoureuse) kuruldu. 1913 yılının sonunda İstanbul'dan ayrılınca genç kadınla birbirlerine neşeli, duygulu Fransızca mektuplar yazdılar. Ara sıra İstanbul'a geldikçe onu ziyaret ederek aralarındaki dostluğu Birinci Dünya Savaşının sonuna dek canlı tutmayı başardı. Mustafa Kemal Anadolu'ya geçince Corinne de İtalya'ya yerleşti ve ancak Atatürk'ün ölümünden üç yıl sonra, 1941'de geri döndü ve 1946'da öldü. Kızkardeşi Edith'in bir Türk'le evli olan kızı Melda Özverim, daha sonraları Atatürk'ün, annesi ya da teyzesiyle bir ilişki yaşamadığını iddia edecekti.[57] Ona inanmamız doğru olur. Yine de Mustafa Kemal'e Avrupa sosyetesinin kibar davranışlarını öğreten bu iki İtalyan hanım, onun yaşamında önemli bir rol oynamıştı.

Balkan Savaşlarıyla Doğu Trakya harap olduğu gibi, etnik temizlik oradaki ve Ege kıyılarındaki insanların yaşamını altüst etmişti. Buna karşılık başkent İstanbul ve Sultan Abdülhamit döneminde altın çağını yaşayan İzmir, Halep ve Şam gibi ticaret kentleri hâlâ çok etnik-gruplu kozmopolit varlıklarını sürdürüyordu. Balkanlar'dan gelen göçmenler başkentin daha yoksul semtlerine ve liman çevresine yerleşirken, Beyoğlu, Boğazın iki yakası ve Adalar gibi seçkin semtler hiç bozulmadı. Bu semtler siyasi entrikalar için rahat ortamlar sağlıyordu. Balkan Savaşlarının sonunda İttihat ve Terakki içinde yaşanan mücadeleyi maceraperest ve güçlü olanlar kazandı. Başarıları cemiyet gazeteleri tarafından övülen Enver, orta yaşa karşı gençliğin, sakınganlığa karşı cüretin, kozmopolitliğe karşı Müslüman vatanseverliğinin şampiyonu olarak görülmeye başlamıştı. Ama öncelikle daha

temkinli olan arkadaşlarından kurtulması gerekecekti.

Balkan Savaşları sona erince Mustafa Kemal, İstanbul'da arkadaşı ve koruyucusu Fethi'nin (Okyar) evine yerleşti.[58] Kendini tümüyle politikaya vermek isteyen Fethi, yarbay rütbesiyle ordudan ayrılmıştı. Belki bu kararı vermesinin ardında, Şarköy harekâtının başarısızlığının neden olduğu suçlamalar yatıyordu. Ayrıca herkesin söylediği ama çoğunluğun saygı duymadığı bir ilke olan devrimci subayların orduyla politika arasında seçim yapmaları gerekliliğine de uygun davranmış oluyordu. Belki ordudan ayrılmasını teşvik etmek, belki de sıradan üyeler arasında çok tutulduğunu onaylamak amacıyla, İstanbul'da 1913 Eylülünde yapılan parti kongresinden önce cemiyetin genel sekreterliğine getirildi. Anlatılanlara göre ilk işi, Enver'in vurucu gücü olarak görev yapan silahlı fedailerin ödeneklerini kesmek oldu.[59] Bu davranış, Enver ve taraftarlarının etkili olduğu Genel Merkezin (Merkez-i Umumi) düşmanlığını uyandırdı. Fethi (Okyar) anılarında genel sekreterlik görevini yüklenirken, genel merkezin baskıcı konumunun açıklığa kavuşturulması için ısrar ettiğini yazacaktı.[60] Ne var ki, parti politikasının cemiyetin parlamento grubu tarafından saptanması ve genel merkezin, faaliyetlerini yalnızca partinin iç örgütlenmesi ile sınırlaması konusundaki önerisine aldırış edilmedi.[61]

Hemen ardından dahiliye nazırı olarak İttihat ve Terakki'nin sivil kanadının lideri konumuna gelmiş olan Talât, Fethi'ye Sofya büyükelçiliği görevini kabul etmesini önerdi. Fethi, İstanbul askerî muhafızı olduğu halde halen yarbay rütbesinde bulunan Cemal'e danıştı; görevin çok önemli olduğunu söyleyen Cemal ona kabul etmesini tavsiye etti. Görevin önemi cemiyetin Balkanlar'daki ittifakı tersine çevirmeye çabalamasından kaynaklanıyordu. Yunanistan'dan Ege Adalarını geri almayı hâlâ umut eden cemiyet, dengeyi sağlamak için Bulgaristan'la flörte başlamıştı. Cemal'in dostu olduğuna inanan Fethi, bu görevi kabul etti ve Mustafa Kemal'in askerî ataşe olarak kendisiyle birlikte gelmesini önerdi. Yaşamöyküsü yazarı Falih Rıfkı'ya göre Mustafa Kemal, uygun zamanı beklemesini çok iyi biliyordu. Enver'e karşı kazanamayacağını anladığından, rakibini İstanbul'da bırakmayı yeğledi ve 27 Ekim 1913 tarihinde Sofya'ya askerî ataşe olarak atandı. Kuramsal olarak aynı görevi Balkanlar'daki (Romanya, Sırbistan, Karadağ krallıklarına ait) üç başkent olan, Bükreş, Belgrad ve Çetine'de de aynı anda sürdürüyordu, ama uygulamada çalışmaları Bulgaristan ile sınırlıydı.[62]

Fethi ile Mustafa Kemal'in başkentten ayrılması cemiyetin asker üyeleri arasında anlaşmazlıkları önledi. Balkan Savaşlarında ordunun birdenbire çökmesi subayları şaşkınlığa uğratmıştı. Bir soruşturma komitesi kuruldu. Komitede bu durumdan geniş ölçüde Abdülhamit döneminden kalma generalleri sorumlu tutan ittihatçı

subaylar ağır bastı. Üyelerden yalnızca Binbaşı İsmet (İnönü) 1908'den sonra iktidara gelen hükümetlerin yenilginin sorumluluğunu paylaşması gerektiğini görmüştü. Yemen'de Ahmet İzzet Paşa komutasında görev yapmıştı ve anılarında söyleyeceği gibi, oradaki anlamsız çarpışmalarda kullanılan otuz beş tabur, Balkan Savaşında çok daha fazla işe yarayabilirdi.[63] Gerçi işin içine politika da karışmıştı ama yenilgi, Osmanlı ordusunun düzensizliğini günışığına çıkarmıştı. Ordunun genç,yaşlı bütün liderleri yalnızca Almanların yardımıyla durumun düzeleceğine inanıyordu. Alman danışmanlar Abdülhamit döneminden bu yana göreve getiriliyordu ve Ahmet İzzet Paşa da dahil olmak üzere birçok subay Almanya'da eğitime gönderilmişti. Ama artık eğitimden ve raporların sunulmasından çok fazlasına gerek vardı. Osmanlı ordusunun komutanları, gerekli görülen reformların yapılabilmesi için Alman subayların belirli komuta kademelerine getirilmeleri konusunda İstanbul'daki Almanya askerî ataşesiyle birlikte karara vardılar.[64]

Mahmut Şevket Paşa 23 Ocak 1913'te İstanbul'daki Almanya büyükelçisi Baron von Wangenheim ile ilk görüşmeyi yaptı. Alman imparatorunun onayı, ardılı Sait Halim Paşaya 17 Temmuz 1913'te bildirildi ve Mustafa Kemal'in Sofya'ya atandığı 27 Ekim 1913 günü, Alman misyonunun görevlerini tanımlayan anlaşma imzalandı.[65] Otto Liman von Sanders adlı bir Prusyalı subay, çoğunluğu yüzbaşı ve binbaşı rütbesindeki kırk iki Alman subayından oluşan 'askerî ıslahat heyetinin' başına getirildi.[66] Osmanlıların hizmetine girince tüm subayların rütbeleri birer kademe yükseltildi ve 14 Kasımda İstanbul'a ulaşan Liman von Sanders tümgeneral rütbesini aldı. Sözleşmeye göre İstanbul'daki 1. Kolordu komutanı olacak ve böylelikle yapılması gereken reformları daha yakından izleyecekti. Ama bir Almanın Osmanlıların başkentinde komutan olmasından korkuya kapılan Rusya derhal itiraz etti ve Fransa ile İngiltere de onu destekledi. Liman von Sanders kendisinin böyle görevlendirilmesinin ilk örnek olmadığını, Osmanlı donanmasının başında İngiliz Amiral Arthur Limpus'un ve jandarmanın başında ise bir Fransız komutanın bulunduğunu belirtti. Telaşlı diplomatik girişimler sonunda ortaya çıkan uzlaşma, aslında Liman von Sanders'in konumunu güçlendirdi. 14 Ocak 1914 tarihinde Alman ordusunda rütbesi generalliğe yükseltilince, Osmanlı ordusunda da müşir (mareşal) oldu ve bir kolordu komutanı için gereğinden yüksek bir rütbeye ulaştı. Böylece kendisine Osmanlı Ordusunun Genel Müfettişi unvanı verildi ve Türk muhatabı da değiştirildi.

1913 Ekiminde İttihat ve Terakki kongresinin ardından Enver, Ahmet İzzet Paşanın yerine kendisi harbiye nazırı atanmak için, temelini ordunun yeniden yapılandırılıp canlandırılması fikrinin oluşturduğu bir kampanya başlattı. 2 Ocak 1914 tarihinde Talât, Ahmet İzzet Paşayı ziyaret edip, ordudan zorunlu olarak emekliye sevk edi-

leceklerin listesini onaylamasını istedi. Paşa buna karşı çıkınca Talât bu kez onun istifasını istedi ve elde etti. Padişah Enver'in harbiye nazırı olarak atandığını ertesi gün basından öğrendi.[67] "Bu mümkün değil. O, bu görev için henüz çok genç," diye itiraz etti. Yine de bir gün sonra, kendisinden beklendiği gibi, Enver'i harbiye nazırı ve erkân-ı harbiye-i umumiye reisi (genelkurmay başkanı) tayin eden kararı açıkladı. Bu arada Enver albay rütbesine yükseltilmesinden on dokuz gün sonra tuğgeneralliğe terfi etti.[68]

Enver'in ilk işi ordu meclisini feshedip, içlerinde 2 mareşal, 33 tümgeneral (ferik) ve 95 tuğgeneral (mirliva) bulunan ve toplam sayıları 800 ile 1200 arasında olduğu tahmin edilen subayları emekliye sevketmek oldu.[69] Kabinede yapılan değişiklik sırasında, Enver'in dostu Cemal'e de general rütbesi verilerek bahriye nazırlığına atandı. Mabeyn başkâtibi Ali Fuat (Türkgeldi), "Enver ile Cemal Paşalar kuvây-ı berriye ve bahriyeyi ellerine alınca, kendilerinden evvel mektepten çıkmış ne kadar erkân ve ümerâ ve zabitân var ise değerli, değersiz, genç ve ihtiyar demiyerek hemen kâffesini tekaüde sevk ile ordu ve donanmada güya bir teceddüt vukua getirdiler. Bundan sonra zimam-ı idare artık Bab-ı âlinin elinden çıkarak Enver Paşanın eline geçti," yorumunu yaptı.[70] [Enver ile Cemal deniz ve kara kuvvetlerini ellerine alınca, kendilerinden önce mezun olmuş ne kadar subay varsa değerli, değersiz, genç, yaşlı demeden tümünü emekliye sevkederek görünürde orduyu gençleştirdiler. Bundan sonra hükümetin dizginleri Babıali'den Enver'in eline geçti.]

Ali Fuat konuyu fazla basite indirgemişti. Gerçi Enver askerî konularda en üst düzeyde bulunuyordu ama İttihat ve Terakki hükümeti 1918 yılına dek görevini sürdürdü. Zirvede güç dağılımı Talât, Cemal ve Enver arasında yapılmıştı. Diğer önde gelen liderlerden önce hariciye sonra adliye nazırı olan Halil (Menteşe) ve İzmir'in adeta özerk valisi Rahmi (Evrenos) gibi isimler de epey güç sahibi sayılırlardı. Hepsinin taraftarları vardı, ara sıra çatışıyorlardı, ama sonuna dek birbirlerinden ayrılmadılar. Başarıya ulaşan fraksiyon da, cemiyetin içindeki eleştirilere karşı fazla sert davranmadı. Görüşleri oldukça liberal sayılan Fethi, koruyuculuğunu üstlendiği Mustafa Kemal ve Tevfik Rüştü (Aras) gibi dostları da tek tek liderlerle kişisel bağlantılarını sürdürdüler ve kendi amaçlarına ulaşma konusunda hatırı sayılır derecede hareket özgürlüğüne sahip oldular.

Enver'in harbiye nazırı oluşunu Sofya'da öğrenen Mustafa Kemal, Tevfik Rüştü'ye (Aras) bir mektup yazdı: "Enver enerjiktir ve bir şeyler yapmak isteyecektir; ama hesapsızdır. Erkânı harbiyei umumiye riyasetine İsmail Hakkı'yı getirmeyi düşünmektedir. O da bir şey yapamaz. Ben o makama gelirsem, iyi işler görebiliriz." [71] Aldığı bir yaradan dolayı 'Topal' lakabıyla tanınan, cemiyetin aktif üyelerinden İsmail Hakkı genelkurmay başkanlığına getirilmedi. Büyük Savaşın sonuna dek ordunun levazım bölümü başkanı olarak görev yaptı ve

zoralımlarıyla sivil halkın nefretini kazandı.[72] Ama Enver Kafkasya'ya yapılan talihsiz sefere komuta ederken, onun vekilliğini üstlendi. Enver genelkurmay başkanlığında kendi yardımcısı olarak, Mekteb-i Harbiye'den zeki bir çağdaşı olan yine cemiyet üyesi Hafız Hakkı'yı seçti. Tıpkı Enver gibi Osmanlı hanedanına mensup bir kadınla evlenen Hafız Hakkı bir yıl sonra Kafkasya cephesinde tifüse yakalanıp öldü. Enver'in Mustafa Kemal gibi bağımsız düşüncelere sahip birini genelkurmaya ataması söz konusu bile olamazdı. Her ikisi de tarihe vatanlarını kurtaran kişiler olarak geçecek olan bu iki adamın karakter yapıları birlikte çalışmalarına engeldi.

Liman von Sanders görevine ciddi olarak 1914'ün ilk aylarında başladı. Alman subaylar Osmanlı genelkurmayının ve harbiye nazırlığının yönetimini ele aldılar. Enver'in arkadaşı Hafız Hakkı, Alman von Bronsart Paşanın (Bronsart von Schellendorf) yardımcılığına getirilince, olaya iyimser yönden baktı ve "Bilmiyoruz. Öğrenmeye mecburuz. Devlet idaresinin prensipleri arkasına saklanarak bilmez halimizden memleketi zarara sokmaya hakkımız yoktur," açıklamasını yaptı.[73]

Liman von Sanders, subay ailelerinin parasızlık nedeniyle askerî kantinlerde karınlarını doyurduğunu, askerlerin paramparça üniformalar giydiğini, bazen yalınayak dolaştığını, subayların adamlarını ihmal ettiğini, atların perişan durumda olduğunu, askerî hastanelerin pislik içinde bulunduğunu görünce şaşkına döndü. İtibarlarını yitirmek istemeyen Osmanlı subayları, ordunun içindeki düzensizliği olabildiğince Alman danışmanlardan gizlemeye çabaladılar.[74] Liman von Sanders aptal değildi ve Enver'in amaçlarıyla, sahip olduğu güç arasındaki uçurumu İstanbul'daki Alman büyükelçiliğinden çok daha açık olarak gördü. Ama politikayı Alman askerî misyonu belirlemiyordu. Heyet Enver'in görmek istediği yeni Osmanlı ordusunu yaratmak için elinden geleni yaptı. Vatansever Osmanlı subayları gururlarını unutup Alman danışmanlarla işbirliğine girdiler. Bazen aralarında sürtüşmeler oluyordu ama çok kısa zamanda etkileyici sonuçlar ortaya çıktı.

Her şeye karşın aralarındaki ilişki ilk baştan hatalı kurulmuştu. İsmet (İnönü) daha sonraları, "Devletin idaresinde, devletin tabii mesuliyet ve hâkimiyet hudutlarına hulul etmenin bir hududu olmak lazımdır. Balkan Harbi sonundaki ıslahat hareketlerinde bu hudutlar ihmal edilmiştir," yorumunu yapacaktı.[75] Bu duyguyu Mustafa Kemal de tümüyle paylaşıyordu. "Arkadaşlar zaten daha önce Türk milletini ve ordusunu gayr-ı tabii bir vaziyete sokmuşlardı. Bu gayr-ı tabii vaziyet ordunun ecnebi bir heyeti askerîye eline terk ve tevdi edilmesidir. Bu nokta-i nazardan Almanları ve Alman heyet-i askerîyesini tenkit etmek istemem, asıl tenkide lâyık olanlar bittabi bizim devlet reisimiz ve bilhassa devlet adamlarımızdır," diyecekti.[76]

7

Diplomatik Bir Ara

Mustafa Kemal 20 Kasım 1913 tarihinde Sofya'ya ulaştı.[1] O tarihte bekâr olan arkadaşı Fethi'nin (Okyar) evinde kalabileceğini düşünerek bavullarını büyükelçilikte bıraktı. Ama Fethi ne yapacağını sorunca, bir otele yerleşti. Yaşamöyküsü yazarı Falih Rıfkı, Fethi'nin çok tutumlu[2] olmasına karşılık, Mustafa Kemal'in maaşıyla iki haftadan fazla geçinemediğini[3] belirtiyor. Birkaç gün Grand Hôtel Bulgarie'de kaldıktan sonra Mustafa Kemal Splendide Palace Oteline geçti. Burasıyla ilgili şöyle yazıyor: "yeni yapılmış, cidden konforlu bir otel, banyoları var, oda hizmeti var, ne istersen var! Eğlenceler için orada oturmaya değer." [4]

Ama anlaşılan otel giderleri maaşıyla karşılanamayacak kadar yüksek olduğundan bir süre sonra Gustav ile Hildegard (Hilda) Christianus ve 7 yaşındaki kızlarından oluşan bir Alman ailenin yanına yerleşti. Frau Hilda, "Onunla önceleri Fransızca konuşuyorduk. Sonra ona Almanca ders vermeye başladım... Sohbet etmek için sık sık bizim tarafa gelirdi. Benim kırınızı gülden hoşlandığımı bildiği için her zaman bana bir kırmızı gül getirirdi," diye anlatacaktı.[5] Ayrıca onlara bir Türk halısı da armağan etmişti. Mustafa Kemal kibar bir beyefendi gibi davranıyordu. Christianus ailesini Sofya dışına bir yolculuğa uğurlarken, yeni öğrendiği Almancasıyla, 'von Herz zu Herz geht ein Weg' (kalpten kalbe giden bir yol vardır) diye veda etmişti.

Sofya sosyetesinde kendine bir yer edinince, dikkatini başka kadınlara da çevirdi. Kentte yaşayan bir Türk, onu Parisli bir hanımefendi olarak tanınan Madam Dourzi'yle tanıştırdı. Corinne'e yazdığı bir mektupta, Sofya'da bir tek güzel kadına bile rastlamanın olanaksızlığından söz ederek, "Parisli hanımı hiç de güzel bulmadığımı söylememe izin ver," diyecek ve 'Yeni Amerika' adında bir kafe-konsere götürüldüğünü ve locada birlikte oturduğu iki Macar hanımın çeki-

ciliğine kapılmadığını ekleyecekti.[6] Bulgar sosyetesinin mensuplarıyla flört etmesi ise apayrı bir konuydu. Bulgar savaş bakanı General Kovaçev'in kızı Dimitrina (Mara), parlamento üyesi Dino Açkov'un kızı Elena ve başbakan Radoslavov'un kızı Nikolina ile tanışmıştı.[7] İki ülke arasında kısa bir süre önce insanlığa bir ıstırap mirası bırakan acımasız bir savaş yaşanmış olması, orta sınıfa mensup Türklerle Bulgarların sosyal açıdan kolayca kaynaşmalarını etkilememişti. Bulgarların Türklere karşı yaklaşımı oldukça karmaşıktı: her iki tarafta da etnik nefretin beslediği gaddarca davranışlar görülüyordu, ama Bulgar parlamentosunda on yedi Türk üye vardı ve Türk toplumunun zenginleri son derece rahat bir yaşam sürüyordu.

Mustafa Kemal'in Sofya'daki sosyal yaşamında en önemli olay 11 Mayıs 1914 tarihinde, askerî kulüpte Kral Ferdinand'ın da katıldığı kıyafet balosuna davet edilmesiydi. Enver Paşanın özel izniyle İstanbul'daki askerî müzeden gönderilmiş olan gerçek bir yeniçeri üniformasıyla katılmıştı baloya. Üniformayı geri gönderirken müzeden ödünç alınmasını sağlayan arkadaşı Kâzım'a (Özalp) yazdığı mektupta, baloda tüm dikkatleri üstünde topladığını ve giydiği üniforma hakkında sorulan soruların, Türklerin eski askerî gücü ve zaferleri konusunda konuşma fırsatı yarattığını anlatmıştı.[8]

Yaşamöyküsü yazarlarından Şevket Süreyya Aydemir, Mustafa Kemal'in Sofya'da kaldığı yıllar hakkında çok şey yazıldığını, ama öykülerin çoğunun sonradan uydurulduğunu söylemektedir.[9] Mara'ya evlenme teklifi yaptığı, ama babası General Kovaçev'in evliliğe karşı çıktığı konusunda öykü herhalde uydurulmuştur. Mustafa Kemal'in evlenmeyi düşünmediği, Türkiye'ye dönmeden kısa bir süre önce, 7 Kasım 1914'te arkadaşı Salih'e (Bozok) yazdığı mektuptan çıkarsanabilir. Ortak dostları Fuat'ın (Bulca) evlenmesinden söz ettikten sonra, "Bakalım ben ne olacağım. Burada oturmakla olmayacak tabii,"demişti. Bir hafta önce de Fuat'a da oldukça resmî bir tebrik mektubu göndermişti. "Hayat kısadır. Bunu tesid ve tetevvüç (kutlama ve taçlandırma) için insanların umumiyet itibariyle makul gördükleri vasıta izdivaçtır. Bu kaide-i umumiyenin riayetkârı olmayanlar pek mahdut ve müstesnadırlar. Bu istisnaları teşkil edenler de kaide-yi asliyenin fenalığından değil ve fakat bilâkis bu güzel kaideye tevessülden kendilerini men eden esbabın mahkûmu olduklarından belki evlenmiş olmaktan korktuklarından ziyade bedbaht olanlardır." [10] [Hayat kısadır. İnsanlar genellikle onu mutlulukla taçlandırmanın yolu olarak evliliği görürler. Bu genel kurala uymayanların sayısı çok azdır ve istisnaidir. Bu kurala uymayanlar aslında koşulların kurbanı olanlar ve belki de evlenmekten korkanlardır.] Aslında Mustafa Kemal kendinden söz ediyordu: erkeklerin dünyasında son derece cesur, kararlı ve hırslıydı, ama dostluğundan hoşlandığı, yeni sosyal seviyesine uygun kadınların yanında gereğinden fazla kibardı ve çok utangaçtı. Sonunda sürekli ardından koşan

genç bir hanımla yaptığı evlilik başarısız ve kısa süreli oldu.

Her şeye karşın Bulgar, Türk ya da Batı Avrupalı, ama hepsi de tahsilli kadınların dostluğu, Mustafa Kemal'in Sofya'daki yaşamından keyif almasına katkıda bulundu. Yeni Bulgar devletinin başkenti olarak seçilmesinin ardından geçen otuz beş yıl içinde, bu şehir tümüyle değişmişti. Görkemli kamu binaları, bir tiyatro, bir opera ve bahçeli lüks villalar inşa edilmişti. Eski büyük caminin yakınına ülkenin kurtuluşu ya da çarın ordularınca 1878'de yaratılışını kutlamak için yeni bir katedral yapılmıştı. Sofya, daracık sokakları, ahşap evleriyle tipik bir Osmanlı taşra kentinin, iki yanı ağaçlarla süslü geniş bulvarları olan hoş bir Avrupa kentine dönüşebileceğinin örneğini oluşturuyordu. Osmanlı devletinin büyükelçisi Fethi (Okyar) için bu deneyim acıklıydı. Anılarında "Elçi olarak gittiğim bu ülke, daha elli yıl önce bizim sınırlarımız içinde bir vilâyetimizdi...Fakat bu didinmelerimiz, hiç şüphesiz kendi kaderlerine bıraktığımız milyonlarca vatandaşımızın felâketli hayat şartlarının devâsı değildi: Çok değil, beş yıl öncesini bilen bizler için olanlar yürekler acısıydı," diye yazmıştı.[11] Daha önce Paris'te askerî ataşe olarak görev yapan Fethi'nin Sofya'nın etkisinde kaldığı söylenemez. Ama Mustafa Kemal için bu kentte geçirdiği bir yıl, Avrupa ortamında yaşadığı en uzun süreydi. Ve Sofya onda yalnızca üzüntü değil, taklit etme arzusu da uyandırmıştı. Anlatılan bir öyküye göre, bir gece operaya gittiğinde bütün sanatçıların Bulgar olup olmadıklarını sormuş ve olumlu bir yanıt alınca "Baş artistler Bulgar; orkestra ve şef Bulgar. Balkan Savaşını neden kaybettiğimizi şimdi anladım," diye duygularını açıklamıştı.[12]

Bulgarların geçirdiği değişim Türkleri hayrete düşürüyordu. Genelde Bulgarlar padişahın kulları arasında en geri kalmışlar olarak düşünülürdü. İstanbul'da Robert College'ın (şimdi Boğaziçi Üniversitesi) kurucusu olan Amerikalı misyoner Cyrus Hamlin, on dokuzuncu yüzyılın ortalarını çok iyi anımsıyordu, "Her ilkbaharda başkentin sokaklarında iri yarı, kaba saba Bulgar çobanlar ve seyisler, koyun postundan giysileriyle tiz sesli tulumlarını çalarak sokaklarda köy dansları yapar ve koyun postu şapkalarını gelip geçenlere uzatıp 'bahşiş' toplarlardı. Vahşi hayat biçimini ancak biraz aşmış gibi görünürlerdi." [13] Bulgarlar gerçekleştirdikleri gelişmeyi, 'halkı aydınlatanlar' olarak nitelendirdikleri Rus 'narodnikleri' (halkçıları) ruhuyla insanlara yeni öğretileri aşılayan milliyetçi öğretmenlerin çalışmalarına bağlıyorlardı. Mustafa Kemal de bu örnekten yararlanmış ve Türkiye Cumhuriyetinin altı temel ilkesi arasına 'halkçılığı' da katmıştı.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin devrimci subayları için yabancı ülkelere yapılan geziler büyük önem taşıyordu, çünkü kendi ülkelerinde uygulamak için öğrenecekleri çok şey vardı. Mustafa Kemal Bulgaristan'ın gelişmesinden dersler çıkarırken, her ikisi de cemiyetin asker üyesi olan müstakbel başbakanı İsmet (İnönü) ile İstiklal

Savaşında omuz omuza çarpışacağı silah arkadaşı Kâzım Karabekir Viyana, Münih, Berlin ve Paris'teki müzeleri dolaşıyorlardı. İsmet (İnönü) özellikle Batı Avrupa ülkelerinde kadınların toplumsal yaşamda oynadıkları aktif rolden etkilenmişti.[14]

1 Mart 1914 tarihinde Mustafa Kemal yarbaylığa terfi etti.[15] Rütbe değişikliği Sofya'da zaten pek hafif olan görevlerini etkilemedi. Askeri bir ataşe genellikle istihbarat konusuyla ilgilenir, ama Mustafa Kemal'in kendisine ulaşan bilgileri aktarmaktan daha fazlasını yapmış olduğu iddia edilemez. Üstelik kaynakları da çok kısıtlıydı. 16 Şubat 1914 tarihinde işini yapabilmek için kendisine 500 lira gönderilmesini istedi.[16] Bazen gönderdiği bilgiler memnuniyetle karşılanmıyordu. Sofya'ya varışından kısa bir süre sonra, Bulgar Genelkurmay Başkanı General Fiçev'in kendisine, Balkan Savaşında Alman subayların ve özellikle Goltz Paşanın Osmanlı birliklerinin hareketleri konusunda Bulgarları bilgilendirdiğini anlattığını aktarmıştı.[17] 1914 Ocağında[18] Osmanlı genelkurmayının 2. İstihbarat Dairesine atanmış olan Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'i, gönderdiği raporların daire başkanı olan Alman subayı öfkelendirdiği konusunda uyardı. Mustafa Kemal kendisinin de bu habere çok şaşırdığını, ama İstanbul'dan aldığı mektupta her şeyin açıklandığı ve yanlış anlamanın aydınlatıldığı yanıtını verdi. Onun tek amacı ülkesine hizmet etmek olduğundan Alman subayın öfkeli tepkisi haklı görülemezdi.[19]

Mustafa Kemal Bulgarlardan kuşku duyuyordu. Arkadaşı Nuri'nin (Conker) askeri komutanlarda aranan nitelikler üzerine verdiği bir dizi konferansla ilgili uzun bir açıklama yazarken, Bulgarların hâlâ Edirne'yi ele geçirmeyi umduklarını ekleyerek uyarmıştı.[20] Osmanlıların kendi askerlerine, daha iyi bir eğitim vererek ve inisiyatifi ele alıp, saldırıya geçme arzusuna sahip olmalarını sağlayarak, bu tehdite tepki göstermeleri gerektiğini öne sürüyordu. Alman askeri misyonunun yardımıyla Enver'in yapmak istediği reformların amacı da buydu. Almanlara güvenmemesine ve Enver'le rekabet içinde olmasına karşın, Mustafa Kemal en azından onunla iyi geçinir gibi görünmeye çalışıyordu. Osmanlı subay kadrolarını gençleştirme konusundaki çabalarını tebrik etmek için Enver'e mektup yazdı. Kâzım'ın (Özalp) anlattığına göre Enver her zaman kendisini eleştiren birinden böyle bir mektup alınca çok sevinmiş ve o tarihte İstanbul garnizon komutanı olan amcası Halil'den (Kut) cemiyet içindeki dostlarına göstermesini istemişti.[21] Ne var ki, bu davranış Mustafa Kemal ile Fethi'nin Sofya'da adeta sürgünde bulunmaları durumunu değiştirmemişti. İstanbul'daki İttihat ve Terakki ileri gelenleri yabancı politika konusunda karar aldıklarında genelde kendi elçiliklerine açıklama yapmazlardı.

İttihat ve Terakki önderleri Osmanlı devletinin Kuzey Afrika ve Balkanlar'da toprak yitirmesinin nedenini Avrupa'daki ittifak sis-

temlerinden dışlanmasına bağlıyorlardı. Onların muhalifi olan Kâmil Paşa İngiltere ve Fransa ile birleşmeyi önermişti. Ama aralarındaki Anlaşma (Entente) Rusya'yı da kapsadı. 30 Haziran 1913 tarihinde Balkan Savaşı resmen sona ermeden, Rusya, İstanbul'daki yabancı elçiliklere, Ermenilerin şikâyetlerini dindirebilmek için Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmının Hıristiyan bir genel vali atanarak tek bir belde olarak yönetilmesini, yöredeki Müslümanların sayıca Hıristiyanlardan fazla olduğunu göz ardı ederek, yönetimde ve yerel güvenlik güçlerinde eşit paylara sahip olmalarını önermişti. Bağdat demiryolunu finanse etmekte olan Almanya bu planın Rusya'nın Anadolu'ya yayılmasını kolaylaştıracağına inandı. Sait Halim Paşa hükümeti Almanya'nın desteğiyle, Rus önerilerini yumuşatmayı başardı. 8 Şubat 1914'te yapılan anlaşmaya göre, bir genel vali yerine reformların gerçekleşmesini denetlemek üzere Doğu Anadolu'ya iki Avrupalı genel müfettiş atanacaktı. Yine de bu anlaşma, Makedonya'nın yitirilmesinden önce benzer düzenlemeleri yaşamış olan Müslümanlar arasında kaygılara yol açacaktı. Çoğunluğu İttihatçılardan oluşan hükümet, bu haberi kamuoyundan gizli tutmaya karar verdi.[22]

Alman askerî misyonunu davet etmelerine ve çok geniş olanaklar tanımalarına karşın İttihat ve Terakki yöneticileri başka seçenekleri de silip atmamışlardı. Osmanlı hükümetinin hemen ulaşmak istediği üç hedefi vardı: devletin toprak bütünlüğünü güvenceleyecek bağlayıcı bir anlaşma yapmak, Balkan Savaşında Yunanistan'ın ele geçirdiği Ege Adalarını geri almak ve kapitülasyonlarla Osmanlı topraklarında yabancılara tanınmış olan ayrıcalıkları ortadan kaldırmak. Bahriye Nazırı Cemal 1914 Temmuzunda manevraları izlemek üzere davet edildiği Fransa'da, Quai d'Orsay'de (Fransa dışişleri bakanlığı) bazı görüşmeler yapmıştı, ama İngiltere ya da Fransa ile resmen pazarlığa oturulmadı. Bu görüşmeler Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahtı Arşidük Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te bir Sırp terörist tarafından öldürülmesinden sonra gerçekleşmişti. Olaylar Birinci Dünya Savaşının patlak vermesine doğru ilerleyince, Fransa yapılan önerilere pek ilgi göstermedi ve İstanbul'a dönen Cemal, Almanya ile ittifak kurmak isteyen Enver'in ısrarına boyun eğdi.[23]

Enver genel olarak Alman yanlısı olarak tanımlanırdı, ama aslında öteki cemiyet üyeleri gibi o da, öncelikle bir Osmanlı vatanseveriydi. Yine de Alman ordusunun, Üçlü Anlaşmaya (Entente) taraf olan ülkelerin ordularından daha üstün olduğuna inanıyordu. Libya'da yaşadığı deneyimler, onu dünyanın dört bir yanındaki Müslümanların Osmanlı sultanı olan halifenin çağrısına uyacaklarına inandırmıştı. Aklından geçenler arasında İngiltere'nin denetimi altındaki Mısır'da, Rusya ile İngiltere'nin denetim bölgelerine ayırdığı İran'da, bağımsızlığı sallantılı Afganistan Emirliğinde, Rusya'nın yönetimindeki Orta Asya ve Kafkasya'da, İngiltere'nin yönetimindeki Hindistan'da ve Fransa'nın yönetimindeki Kuzey Afrika'da yaşayan

Müslümanlar vardı. Osmanlı devleti sınırları dışındaki Müslümanlar hakkında bilgisi neredeyse hiç olan Enver'in, Osmanlıların liderliğindeki etkili bir Müslüman ve Türk dayanışması konusundaki umutlarını Kayzer Wilhelm paylaşmaktaydı; onun düşüncelerini de, çoğu kusursuz bilim adamları olmakla birlikte politik danışmanlıkta beceriksiz kalan Alman şarkiyatçıları etkilemişti.

Enver'in görkemli planlarının ancak İngiltere, Fransa ve Rusya'nın zararına uygulanabileceği olgusu onun Almanya'nın çekim alanına girmesine yol açmıştı. 22 Temmuzda, Birinci Dünya Savaşının başlamasından yalnızca birkaç gün önce, Alman Büyükelçisi von Wangenheim'a, Osmanlı hükümetinin ülkesiyle ittifak kurmak istediğini ve reddedilmesi durumunda, Üçlü Anlaşma ülkelerini yeğleyen nazırların daha güçlü bir konuma geleceklerini söyledi. Benzer bir öneri de, Sadrazam Sait Halim Paşa tarafından Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Marki Pallavicini'ye yapıldı. Her iki büyükelçi de önerilen bağlaşmanın kendi ülkelerinin yükünü artıracağından korkarak çekimser kaldı.[24] Ama Alman İmparatoru onları dinlemedi.

Sadrazam Sait Halim Paşa, mabeyn başkâtibini çağırıp, ülkenin geleceğini garanti altına almak için Almanya ile yapılacak gizli bir savunma anlaşmasına sultanın izin vermesini istedi.[25] Padişah istenilen yetkiyi verdi ve gizli anlaşma 2 Ağustos 1914 tarihinde İstanbul'da imzalandı. Bu ilginç belgeye göre eğer Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki çekişmeye Rusya askerî açıdan karışırsa, Almanya ile Avusturya-Macaristan arasındaki ittifak geçerlilik kazanacak ve Osmanlı devleti de Almanya'nın tarafını tutacaktı. Ne var ki, zaten bir gün önce Almanya, Rusya'ya savaş ilan etmişti. Savunmaya yönelik olmak yerine, bu anlaşma Osmanlıların bir saldırı savaşına katılmalarına yol açacaktı. Başka bir maddeyle de Osmanlılar, Alman askerî misyonunun ordu üzerinde söz sahibi olmasını kabul ediyorlardı. Böylece Osmanlı ordusunun komutasının Alman subaylara bırakılmasını öngören ilk öneri biraz yumuşatılmış, ama değiştirilmemiş oldu.

Almanya ile anlaşmanın imzalandığı tarihte Osmanlı hükümeti genel bir seferberlik ilan etti ve dış borç ödemesini durdurdu. Ayrıca parlamentoyu kasım ayına dek tatil ederek, bu politikanın tartışılmasını engelledi. 7 Ağustos tarihinde basına ve telgrafla haberleşmeye sansür getirildi. Büyük Savaş başlamıştı: bir tarafta Almanya ile Avusturya-Macaristan, öteki tarafta Rusya, İngiltere ve Fransa olmak üzere bütün büyük güçler birbiriyle çarpışıyordu. Almanya ile yaptığı anlaşmayı gizli tutan Osmanlı hükümeti tarafsızlığını ilan etti ve Üçlü İttifak üyesi ülkelerin büyükelçilikleriyle teması sürdürdü. Alman askerî misyonundan Kress von Kressenstein daha sonra şöyle yazacaktı:

> Türkiye'nin derhal harbe başlaması hususunda Alman başkomutanlığının ısrarına rağmen Türk hükümeti, bilhassa Bahriye Nazırı Cemal Paşanın tesiri altında, evvelâ tarafsız kalmaya ve seferberliğini ikmal ettikten sonra harekete geçmeye karar verdi. Türk devlet adamlarının, Türkiye'nin harbe girdiği 2 Kasım 1914 tarihine kadar, memleketlerinin tarafsızlığını muhafaza etmeye ve bu müddet zarfında İstanbul'daki İtilâf devletleri mümessillerini, kendi hakikî maksatları hakkında aldatmaya muvaffak olmaları Şark diplomasisinin bir şaheseridir.[26]

Ne var ki, Donanma Bakanı Winston Churchill buna kanmadı ve İngiltere'deki tersanelerde Osmanlılara teslime hazır durumda olan *Sultan Osman* ve *Reşadiye* adlı savaş gemilerine el koydu. Osmanlı Bahriye Nazırı Cemal Paşa, '1 ya da 2 Ağustosta' [27] açıklandığını söylediği bu haberi duyunca adeta şok geçirdi. Parası kamuoyunun katkılarıyla karşılanmış olan iki gemiye İngilizlerin el koyma kararı çoğu zaman bir hata olarak yorumlanmıştır. Ama Enver, Talât ve parlamento sözcüsü Halil (Menteşe) daha önceden Almanya ile yapılan anlaşmaya bağlanmışlardı. Ayrıca Enver ile Talât açıkça denetimi ellerinde tuttuklarından, cemiyetin muhalif üyelerinin, özellikle Maliye Nazırı Cavit'in kararsızlığına aldırış edilmedi. Churchill potansiyel bir düşmanın silahlanmasına yardımcı olmak tehlikesini göze alamazdı.

Enver 5 ve 9 Ağustos tarihlerinde askerî ataşe General Leontyev'e, eğer Rusya Türkiye ile bir anlaşmaya varıp Trakya'daki toprakların genişletilmesini ve Ege Adalarının geri verilmesini sağlarsa, karşılığında Türk birliklerinin Rus sınırından çekilip Avusturya-Macaristan üzerine yönlendirileceğini bildirerek Rusları yanıltmaya çalışmıştı.[28] Ertesi gün *Göben* ve *Breslau* adlı iki Alman savaş gemisinin Çanakkale Boğazından geçerek Akdeniz'deki İngiliz donanmasından kurtulmasına izin vermesiyle, bu önerinin ciddi olmadığı ortaya çıktı. Müttefikler tarafsızlık kuralları uyarınca, Osmanlıların ya bu gemileri sınırları dışına atmaları ya da silahtan arındırıp mürettebatını gözaltına almaları gerektiğini bildirince alelacele bir satış işleΩmi gerçekleştirildi. *Yavuz* ve *Midilli* olarak adları değiştirilen gemilerin Alman mürettebatları, Amiral Souchon komutasında görevlerini sürdürdüler.

İtilaf devletleri Osmanlı hükümetinin blöfünü görmek konusunda çekingen davranınca, hükümet de planlarını uygulamaya başladı. 9 Eylülde Amiral Limpus komutasındaki İngiliz misyonunun ayrılmasının ardından Osmanlı donanmasının komutası Amiral Souchon'a bırakıldı.[29] Aynı gün Osmanlı hükümeti yabancı elçiliklere 1 Ekim tarihinden itibaren kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldıracağını bildirdi.[30] Bu açıklama Alman büyükelçisini bile rahatsız etti. 27 Eylülde Çanakkale Boğazının Alman komutanı Weber Paşa, boğaz gi-

rişine mayın dökülmesi emrini verdi. 20 Ekimde Osmanlı hükümeti Almanya ile 5 milyon altın lira tutarında, büyük bir kısmı savaşa girdikten sonra verilmek üzere bir borç anlaşması imzalayınca, savaşa girme konusundaki ilk adım atılmış oldu. Maliye Nazırı Cavit'in katılmadığı kabine toplantısında, Enver ile Talât'ın çarpışmaların başlangıcıyla ilgili planlarının tümü üzerinde prensip anlaşmasına varıldığı kesin gibidir. 22 Ekimde Enver'in Amiral Souchon'a verdiği gizli emirde, "Türk donanması Karadeniz'de bahri hâkimiyeti temin edecektir. Rus donanmasını arayınız ve onu nerede bulursanız, ilân-ı harbsiz, hücum ediniz," deniliyordu.[31]

Savaşa girmeye karşı olan nazırlar gibi, padişaha, yüksek retbeli Osmanlı komutanlarına ve Sadrazam Sait Halim Paşaya da bilgi verilmemişti. Şeker bayramının arifesi olan 29 Ekim günü Alman Amiral Souchon komutasında hem Alman hem de Türk askerlerinin görev yaptığı Osmanlı donanmasının Rusya'nın Karadeniz'deki limanlarına saldırması ve birçok savaş gemisini batırması herkesi şaşkına çevirdi. Sait Halim Paşayı istifasını sunmaktan vazgeçirmek için epey uğraşmak gerekti. Aralarında Maliye Nazırı Cavit ile Posta Nazırı Ermeni kökenli Oskan Efendinin de bulunduğu dört bakan istifa etti. Bu savaş Osmanlı-Rus sınırının her iki tarafında yaşayan, bazıları Rusya'ya sempati duyan, ama büyük çoğunluğu huzur içinde yaşamlarını sürdürmek isteyen Ermeniler için bir felaket olmuştu. Duyguları ve davranışları ne olursa olsun, çarpışmaların başlamasından bir yıl sonra yüz binlercesi ölmüştü.

İlk saldırı girişiminden sonra Osmanlı hükümeti kaçamak davranmaya çabaladı. Bu saldırının Rus savaş gemilerinin Osmanlı donanmasının manevralarına karışmasından kaynaklandığını ileri sürerek koşulların soruşturulacağını bildirdi. Ama İtilaf devletleri artık bıkmıştı. Rusya 2 Kasımda, İngiltere ile Fransa 5 Kasımda savaş ilan ettiler. Osmanlı hükümeti 11 Kasımda savaş ilan ederek tepkisini gösterdi.[32] İki gün sonra Topkapı Sarayının Hz Muhammed'in eşyalarının [Emanet-I Mukaddese] bulunduğu salonunda Sultan V. Mehmet'in de katıldığı bir törenle 'cihat' ilan edilmesini öngören 'fetva' okundu. Müslüman Osmanlı devleti, Hıristiyanlara karşı yine Hıristiyan devletlerle birlikte bir savaşa gireceği için, fetvanın kurallara uygun olup olmadığı kuşkuluydu. Her şeye karşın Sultan V. Mehmet, halife olarak bu 'cihadın' tüm İslam dünyasına duyurulması emrini 23 Kasımda verdi. Cemiyetin önde gelenlerinden ve sonraları Enver'in Teşkilat-ı Mahsusa'sına katılan Eşref Kuşçubaşı, bu emrin İstanbul'da hoşnutsuzlukla karşılandığını kaydederken başka yerlerde buna daha da az ilgi gösterilmiş olacağını eklemişti.[33]

Mustafa Kemal Sofya'da sabırsızlıkla beklerken, Enver ile Talât'ın önderlik ettiği küçük grup, kimseye danışmadan ve sonunu düşünmeden Osmanlı devletini savaşa soktu. 15 Ağustosta Talât ile Halil

(Menteşe), Bulgarları büyük güçlerin yanında savaşa girmeye, Romenleri tarafsız kalmaya ikna etmek ve Yunanlılarla Ege Adaları konusundaki anlaşmazlığı çözmek için Sofya ve Bükreş'e gittiler. Bu görüşmeler sonuçsuz kaldı, çünkü İstanbul'daki İttihat ve Terakki hükümetinin tersine, üç Balkan ülkesi de karar vermeden önce her taraftan aldıkları önerileri iyice tartmak istiyordu. Mustafa Kemal'in Bulgarların savaşa girmeye hazır olmadıkları ve bu savaşın çok uzun süreceği konusundaki tahminleri isabetliydi. 17 Eylül'de arkadaşı Tevfik Rüştü'ye (Aras) yazdığı mektupta acele kararlardan kaçınmak gerektiğini söyledi. Osmanlı devletinin savaşa katılmayı geciktirmekle kaçıracağı bir fırsat yoktu. Fransız ordusu başlangıçta yaşadığı tersliklerle başa çıkabilecek yeteneğe sahipti. "Eğer bu mektubu aldığında, Almanlar Paris'e girmiş olurlarsa arkadaşlar beni yine kötümserlikle suçlarlar ancak aldırış etmem," diye ekledi.[34] Aynı zamanda gelişen bunalım konusundaki düşüncelerini soran arkadaşı Salih'e de (Bozok), "Biz hedefimizi tayin etmeden umumi seferberlik ilân ettik," diye yanıt verdi.

> Bu çok tehlikelidir. Çünkü başımızı bir tarafa mı yoksa birçok tarafa mı vuracağız? Malüm değildir. Koskoca bir orduyu tül (uzun) müddet hareketsiz, elde atıl bir vaziyette bulundurmak da çok müşküldür. Almanların vaziyeti hakkındaki mütalâa-i askerîyeye gelince: ben Almanların bu harpte muzaffer olacaklarına katiyyen emin değilim. Gerçi bir sür'at-i berkiyye ile (şimşek hızıyla) ahen (demir) kalelerini devirip çiğneyerek Paris üzerine doğru yürümektedirler. Fakat Ruslar da Karpatlar'a dayanmışlar ve Almanların müttefikleri bulunan Avusturyalıları tazyik etmektedirler. Buna binaen Almanlar bir kısım kuvvet ifraz ederek [ayırarak] Avusturyalılara yardım etmek mecburiyetinde kalacaklardır. Bu defa Fransızlar kendi karşılarında bulunan Almanların kuvvet ifraz ettiklerini (kuvvet ayırdıklarını) görerek mukabil (karşı) taarruzda bulunacaklar ve Almanları tazyik edeceklerdir. Kendilerinin duçar-ı tazyik olduğunu (sıkıştırıldığını) gören Almanlar, bu defa da Avusturyalılara gönderdikleri kuvvetleri celbetmek (geri getirmek) mecburiyeti karşısında bulunacaklardır ki bu suretle zikzakvari hareket edecek bir ordunun akibeti pek feci ve vahim olacağından, ben bu harbin neticesinden emin olamıyorum.

Mustafa Kemal ayrıca, aktif göreve getirilmek için Enver'e başvurduğunu yazmıştı. Ülkesi büyük bir mücadeleye girmeye hazırlanırken, eline geçen bilgi kırıntılarını aktarmak için askerî ataşelik görevini sürdürmek arzusunda değildi. Çarpışmalara katılacak bir birliğin komutasını istiyordu. "Ve eğer herhangi bir nedenle memlekete girmekliğime müsaade edilmeyecekse açıkça bana yazmalarını ve

ben de ona göre başımın çaresine bakacağımı da ilave ettim." [35]

Fransızlar Eylül ayındaki Marne çarpışmasıyla Almanların Paris'e ilerlemelerini durdurunca, Mustafa Kemal'in kuşkularında haklı olduğu ortaya çıktı. Yine de İttihat ve Terakki içindeki üçlü yönetimde en yakın ilişkisi olduğu Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta son derece diplomatik bir dil kullandı. Savaşa karşı çıkan dört bakanın istifasından sonra 9 Kasımda yazdığı mektupta Cemal'in Sofya'daki Fethi'yi (Okyar) hükümete yardımcı olması için İstanbul'a çağırmasını önerdi. "Böylelikle gücünü gösterecek olan Almanya ve Avusturya'nın geleceğine tümüyle bağlı olan milletimizin mutlu bir talihe ulaşmasına kadar geçecek olan zaman, devletimizin ve milletimizin hayati meselelerinin çözüleceği günler olacaktır." [36]

Mustafa Kemal'in prensipte savaşa karşı olup olmadığını söylemek olanaksızdır. Daha sonra açıkladığı görüşleri, içinde bulunulan zamanın gereklilikleri ile şekillenmişti. 1917 ile 1923 yılları arasında Türklerin ulusal direnişine liderlik yaparken, genel bir savaş suçlaması yapmaktan kaçınmış ve çağrısına olumlu yanıt veren İttihat ve Terakki üyelerinin tümünü suçlamalardan kurtarmaya özen göstermişti. Bu yaklaşım 1922 yılında söylediklerini açıklığa kavuşturuyor, "Harb-i umumî küre-i arz üzerinde infilâk ettiği zaman vaziyet-i coğrafiye, vekayi-i tarihiye ve muvazenet-i siyasiyenin icbarları karşısında muhafaza-i bitarafiye adem-i imkân yüzünden Almanların bulunduğu zümreye dahil olduk..." [Büyük savaş patlak verince, coğrafî konumumuzun koşulları, geçmişte yaşanmış olaylar ve güç dengeleri nedeniyle tarafsız kalmamız olanaksız hale geldi ve bu nedenle Almanların safında savaşa katılmak zorunda kaldık.] Aynı görüşmede, 1918/19 yılları arasında İstanbul'da bulunan İtilaf devletlerinin temsilcilerine, "Çar Rusyası sizin tarafınızda idi" diyerek Osmanlıların tarafsız kalabilmeleri için zemin bırakmadıklarını açıkladığını da ekledi.[37] 1923 yılında İstiklal Savaşını kazandıktan sonra Türk gazetecilerine yaptığı açıklamalarda daha ihtiyatlı davranacaktı. Dünya savaşı konusundaki sorumluluğu sorulunca, şöyle bir yanıt vermişti:

İtiraf ederim ki, eski Osmanlı devletinin harb-i umumîye nasıl bir maksat ve gâye istihsâl etmek için girdiğini, yani harbe istirâkten maksûd olanın ne olduğunu anlamış değilim... Binaenaleyh cihet-i siyâsîyesini mübhem bırakmak isterim. Harbten büsbütün ictinâb mümkün mü idi? Yahut harbe iştirâkı tehir kaabil mi idi? Bunlar da şâyân-ı teemmüldür. Harbe girdikten sonra idare nokta-i nazarından yapılan hatalar çoktur. Bir milletin kuvâ-yi aslîyesi kendi hayatını ve mevcudiyetini müdâfaa içindir. Fakat kendi mevcudiyetini unutup da kuvvetini herhangi yabancı bir gâye için istimâl etmek kat'iyyen gayr-ı caizdir. Harbi sevk ve idare edenler, harb-i umumîde kendi mevcudiyetimizi unutarak tamamen Almanların esiri ol-

muşlardır... Bu sebeple idare-i harbte tadâd olunamayacak kadar hatalar vardır. Bu hataların mesul-i yegânesi Enver Paşadır. Enver Paşadan başka mesul aramak lâzım gelirse, milletin kendisidir. Enver Paşa vefât etmiştir. Onun emriyle hareket eden kumandanları mesul tutmak doğru değildir. Sonra siyâsî mesuller de birer suretle vefât etmişlerdir... Bu noktayı bu kadar izâh ile iktifâ edeceğim.[38] (İtiraf ederim ki, eski Osmanlı devletinin Dünya Savaşına nasıl bir amaçla ve ne elde etmek için girdiğini, yani savaşa katılmaktan amaçlarının ne olduğunu anlamış değilim. Dolayısıyla siyasi yönünü belirsiz bırakmak isterim. Savaştan büsbütün kaçınmak mümkün müydü? Yahut savaşa katılmayı ertelemek mümkün müydü? Bunlar da düşünmeye değerdir. Savaşa girdikten sonra yönetim açısından yapılan hatalar çoktur. Bir milletin asıl güçleri, kendi hayatını ve varlığını savunmak içindir. Fakat kendi varlığını unutup da, kuvvetini herhangi yabancı bir amaç için kullanmak kesinlikle doğru değildir. Savaşı sevk ve idare edenler, Dünya savaşında kendi varlığımızı unutarak tamamen Almanların esiri olmuşlardır...Bu nedenle savaşı yönetmede sayılamayacak kadar hatalar vardır. Bu hataların tek sorumlusu Enver Paşadır. Enver Paşadan başka sorumlu aramak gerekirse, milletin kendisidir. Enver Paşa ölmüştür. Onun emri ile hareket eden kumandanları sorumlu tutmak doğru değildir. Sonra siyasi sorumlular da bir şekilde ölmüşlerdir... Bu noktayı bu kadar açıklamakla yetineceğim.)

Daha sonra Atatürk başbakanı İsmet İnönü'ye şöyle diyecekti:

> İttihat ve Terakki ihtilalinin başında bulunanlar ve sonra hükümete geçenler bizim yakın arkadaşlarımızdı. Biz ilk safhada bunlarla beraberdik. İhtilal olduktan sonra karşılarına çıktık, ordu bu işe karışmasın, daha doğrusu biz ordu olarak siyasete karışmayalım dedik ve bu fikir etrafında kendileri ile mücadele ettik. Anlaşamayarak ayrıldık. Siyasetten biz çekildik ve muharebelerde vazife aldık. Memleket idaresi ile doğrudan doğruya alakadar değildik. Birçok merhalelerden ve tecrübelerden geçtik; bir kariyer yaptık ve bugünkü hale geldik. Şimdi düşünelim bir kere, bizim seviyemizde olan ve bizimle beraber ihtilali yapan arkadaşlarımız o zaman memleketin başına geçtiler. Yeni bir kariyere girdiler. Biz o günkü adamlar mıyız ki? Farklı adamlarız değil mi? Onlar bizim gördüğümüz bu tecrübeleri geçirmeden, bizim o günkü halimizde, memleketi birinci derecede sorumlu olarak idare edip bütün tehlikelere karşı koymaya çalıştılar. Nasıl yapacaklardı? Esasında bir ölçüde, yalnız tecrübeleri değil, kabiliyetleri de yoktu. İşte, onların yapacakları bu kadar olurdu.[39]

Uzun yıllar Atatürk'ün sekreterliğini yapan Hasan Rıza Soyak, belki şu sözlerle en doğru değerlendirmeyi yapıyor:

> Artık katî olarak bilinmektedir ki Atatürk, Birinci Dünya Harbine, durumun nasıl gelişmekte olduğunu iyice görmeden girmek taraflısı değildi; O, acele etmemek, fırsat kollamak, harbe girilecekse askerî durum ile siyasî olayların inkişafına göre en münasip zaman ve tarafı seçmek ve tabiî millet ve memleketimizin hayat ve menfaatlerine en uygun şartları da, kesin olarak, sağladıktan sonra girmek fikrindeydi.[40]

Yaşamsal önem taşıyan kararlar konusunda kendisine danışılmayan Sofya askerî ataşesi olarak, Mustafa Kemal kendisini bir kenara itenleri özel olarak eleştirmek lüksünü yaşayabilirdi. Aynı zamanda da kendisine ön cephede bir görev verilmesi için İstanbul'daki harbiye nazırlığına baskı yapıyordu. Enver ise askerî ataşelik görevinin daha önemli olduğunu söyleyerek reddediyordu.[41] Mustafa Kemal yaşamöyküsü yazarı Hikmet Bayur'a, Bingazi seferinden tanıdığı ve Enver'in Teşkilat-ı Mahsusası'nın ilk başkanı olan Süleyman Askerî aracılığıyla Enver'e ulaşmaya çalıştığını anlatmıştı. Makedonya'da Sırp yönetimine[42] karşı bir halk direnişi yaratmak için çalıştıktan sonra Sofya'dan geçen Süleyman Askerî'den, kendisine Mezopotamya'da (Irak) bir komutanlık görevi verilmesi için Enver'i ikna etmesini istemişti.[43] Ama Basra komutanı ve valisi atanan, Askerî'nin kendisi oldu. Türkiye ile savaşın çıkmasının hemen ardından İngiliz Hint Ordusu, kasım ayında kenti işgal etmiş ve 1915 Nisanında, Arap kabileleriyle desteklenen Türk birlikleri, kenti geri almak için Basra'nın dışında Şuaiba yakınında kanlı bir çarpışmaya girmişti. 14 Nisan 1915 günü Araplar, yenilen tarafı talan etmek için geride kalınca Süleyman Askerî ağır bir yenilgiye uğramıştı.[44] Yapılan 'cihad' başarısız olunca Süleyman Askerî intihar etti.[45]

Enver Kafkasya'da Rus ordusuna karşı bir saldırıyı yönetmek için İstanbul'daki karargâhtan ayrılınca, Mustafa Kemal istediğini elde etti. Enver'in vekili İsmail Hakkı imzasını taşıyan telgraf, Mustafa Kemal'e derhal Sofya'dan ayrılıp 19. Tümenin komutasını ele almasını bildiriyordu. Gitmeye zaten hazır olan Mustafa Kemal, 20 Ocak 1915'te Sofya'dan ayrıldı.[46]

8

Cepheye Gidiş

Birinci Dünya Savaşı, Ortadoğu'da, bir dizi acemice harekâtla başladı. Tıpkı Batı Cephesinde olduğu gibi, komutanlar burada da bedelini insan canıyla ödeyerek ders alıyorlardı. Osmanlı orduları derhal taarruza geçti ve iki yenilgi aldı. Ardından İngilizler saldırdı ve onlar da iki kez yenilgiye uğradı. Osmanlılar acele ettikleri, İngilizler (ve Fransızlar) ise ağırdan aldıkları için yüksek bir bedel ödediler.

Çarpışmaların başlamasından önce, 21 Ekimde Enver, kurmay başkanı Bronsart von Schellendorf ile birlikte hazırladığı savaş planını Alman başkomutanlığına gönderdi. Bu plana göre Karadeniz'de yapılacak bir donanma hücumuna ek olarak, Kafkasya'da Rus ordusuna, Mısır'da İngilizlere saldırılacak ve cihad ilan edilecekti. Bir ay önce Enver, ajanlarını Kafkasya, Mısır, Cezayir, Afganistan ve Hindistan'a ayaklanmalar düzenlemeleri için yollamış olduğunu Berlin'deki Osmanlı askerî ataşesine bildirmişti.[1] Afganistan'a giden grup, Atatürk'ün arkadaşı, donanma subayı Hüseyin Rauf'a (Orbay) emanet edilmişti. "Afganistan hakkında tek bildiğim şey ismi," diye itiraz etmişti Hüseyin Rauf, "Oraya nasıl gidilir? Amerika yoluyla gidebilir miyim?" [2] Sonunda oraya gidip Afganları ve İranlıları İngilizlere karşı kışkırtmak için Wilhelm Wassmuss ve Oskar von Niedermayer adlı Alman ajanlarıyla işbirliği yapmayı kabul etti.

Savaş patlak verince Hüseyin Rauf sınırı geçip İran'a girdi. Enver tarafından verilen ve hiçbir anlam taşımayan 'Güney İran Başkomutanı' rütbesiyle Kermanşah dışında bir süre oyalandı ve İstanbul'a dönüp donanma kurmay başkanlığı görevini sürdürdü. İran ve Afganistan'da kalan Alman ajanların harcadıkları bol miktardaki altının hiçbir yararı olmadı. Cihad ilanının etkili olacağından kuşku duyan Alman askerî misyon başkanı Liman von Sanders, anılarında Alman gizli harekâtlarının hiçbirinin önemli sayılacak bir sonu-

ca ulaşmadığını anlatacaktı.[3] İyi bir şans eseri, bu maceralarda can kaybı fazla olmadı. Buna karşılık, başlangıçtaki askerî harekâtlar felaketle sonuçlandı.

Kasım ayında Rusların Erzurum'a doğru ilerleyişi Hasan İzzet Paşa komutasındaki 3. Ordu tarafından Osmanlı sınırlarının hemen içindeki Köprüköy'de durduruldu. İki ordu karşılıklı olarak mevzilerini sağlama almaya çalışırken 6 Aralıkta Enver, Bronsart von Schellendorf ile birlikte Erzurum'a geldi. Resmen yaşlı Sultan V. Mehmet'in başkomutan vekili yapılan Enver, artık hem başkomutan, hem harbiye nazırı hem de genelkurmay başkanıydı. Bu görevlerle yetinmeyerek 3. Ordunun komutasını da eline aldı ve Ruslara karşı bir kuşatma harekâtına girişti.

18 Aralıkta yoğun bir kar fırtınası altında 80.000 Osmanlı askeri saldırıya geçti. Askerlere küçük sınır kasabası Sarıkamış'taki Rus birliğini kuşatma emri verilmişti. Bunu başarabilmek için 3.000 metre yüksekliğindeki sıradağları, eksi 26 derecelik soğukta geçmek zorundaydılar. Sıradağların adı olan Allahüekber, Müslüman savaşçıların geleneksel savaş çığlıklarını çağrıştırıyordu. Askerlerin cesareti felaketi önlemeye yetmedi. Kötü hazırlanmış, giyimleri ve beslenmeleri yetersiz askerlerin binlercesi soğuktan donarak öldü. Hayatta kalanlarını Ruslar Sarıkamış çevresinde imha ettiler. 80.000 askerden yalnızca 10.000 kadarı Osmanlı topraklarına geri dönebildi ve onlar da tifüs salgınında yaşamlarını yitirdiler. 8 Ocakta Enver Paşa, artık yalnızca varlığını isim olarak sürdüren 3. Ordunun komutasını arkadaşı Hafız Hakkı Paşaya bırakarak İstanbul'a dönmeye karar verdi. Kısa bir süre sonra Hafız Hakkı Paşa da tifüse yakalanıp ölünce, Enver bu görevi savaşın başında İstanbul'daki 1. Ordunun komutanlığına atanmış olan Liman von Sanders'e önerdi. Liman von Sanders reddetti.[4]

Osmanlılar ikinci yenilgiyi Mısır cephesinde aldılar. Harekâtı yöneten Bahriye Nazırı Cemal Paşa idi. Gerçekte Amiral Souchon'un komuta ettiği donanmanın başına görünürde Enver'i bırakan Cemal Paşa, 4. Ordu komutanı ve Kilikya, Suriye ve Arabistan genel valisi olarak Şam'a gitti. Bölgeye ulaşınca ilk işi Enver'in Almanlara verdiği sözleri uygulamak oldu. Yanında Alman kurmay başkanı Kress von Kressenstein ve Enver'in Teşkilat-ı Mahsusası'nın üyeleriyle birlikte 18.000 askeri Sina Çölünden Süveyş Kanalına doğru ilerletti. 2/3 Şubat 1915 tarihinde kanala ulaştılar, 600 asker karşıya geçmeyi başardı ve İngilizlerin keşif gücüyle karşılaştı. Enver ile Cemal'in umutlarının aksine Mısır halkı İngiliz yönetimine karşı ayaklanmadı ve Türk birlikleri 3.000 kayıp verip hiçbir şey elde edemeden Filistin'e geri döndü.[5] Bazı raporlara göre, savaşa itiraz etmekten vazgeçen ve Mısır Hıdivi olmak umuduna kapılan Cemal Paşa, 1916 Temmuzunda Süveyş Kanalına bir sefer daha düzenledi. Birincisi gibi bu da başarısızlığa uğradı.[6]

Mustafa Kemal 1915 Ocağının sonunda Sofya'dan İstanbul'a dönünce Enver'i yine harbiye nazırlığında buldu. Bu buluşmayla ilgili anıları, İttihat ve Terakki liderlerini ve onların bütün yaptıklarını lanetlediği *Milliyet* gazetesinde 1926 yılında yayınlandı. Mustafa Kemal hiçbir zaman Enver'den etkilenmemişti. Yaşamöyküsü yazarı Hikmet Bayur, bu konudaki görüşlerini şöyle yansıtıyor:

> Enver işin ayrıntılarına inmezdi. Karar ve planlarının nasıl uygulanacağı ona göre yalnızca ayrıntıydı. Genelinde askerî konularda cahil sayılırdı, çünkü ordu içinde önce bir taburun, sonra bir alayın komutanlığını yaparak adım adım ilerlememişti. Makedonya ve Libya'da haydutlar ve aşiretlerle birlikte savaşmış ve sırtını siyasilere dayayarak zirveye çıkmıştı. 1913'te Edirne'ye doğru yürümesi aktif bir komutanlık sayılmazdı, çünkü Sırplar, Yunanlılar ve Romenler tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra Bulgar ordusunun varolduğu söylenemezdi. Sonuç olarak bir tümene ya da bir kolorduya emir verirken uygulanması için neler yapılması gerektiğini düşünmediğinden, sanki bir çavuşa kırk-elli askeri toplayıp bir tepeyi ele geçirmesi emrini veriyormuş gibi davranırdı. Sarıkamış'taki felaket bu yaklaşımın sonucuydu.[7]

Atatürk, Büyük Savaşın başlangıcında Enver ile karşılaşmasını anlatırken başkomutanı hakkındaki düşüncelerini şöyle açıklıyor:

> Enver biraz zayıf düşmüş, rengi solmuş bir halde idi. Söze ben başladım:
>
> "Biraz yoruldun," dedim.
>
> "Yok, o kadar değil," dedi.
>
> "Ne oldu?"
>
> "Çarpıştık, o kadar..."
>
> "Şimdi vaziyet nedir?"
>
> "Çok iyidir," cevabını verdi.
>
> Ben daha fazla Enver Paşayı üzmek istemedim. Mükâlemeyi kendi vazifeme intikal ettirdim:
>
> "Teşekkür ederim, beni numarası on dokuz olan bir fırkaya kumandan tayin buyurmuşsunuz. Bu fırka nerededir, hangi kolordu ve ordunun emrinde bulunuyor?"
>
> Cevap verdi:
>
> "Ha evet! Belki bunun için Erkânı Harbiye ile görüşseniz daha kat'î malumat alırsınız."
>
> Enver'i çok meşgul ve yorgun görüyordum; sözü uzatmadım... Başkumandanlık Erkânı Harbiyesine müracaat ettim. Kendimi on dokuzuncu fırka kumandanı Kaymakam Mustafa Kemal diye tatdim ettim. Kendilerine kendimi takdim etti-

> ğim her zat yüzüme bakıyor, benim kim olduğumu anlamakta müşkilat çekiyordu. Nihayet Başkumandanlık Erkânı Harbiyesinde böyle bir fırkanın mevcudiyetinden haberdar olan bulunmadı. Şimdi hale bakınız, ne garip mevkideyim... âdeta sahtekâr vaziyetinde idim...[8]

Mustafa Kemal'in 1917 Ocağında Osmanlı harp tarihi şubesine aktardığı görüşme metni daha kısaydı:

> Sofya'da askeri ataşe iken, Tekirdağı'nda kurulmasına çalışılan 19. Tümen Kumandanlığına getirildim. Henüz tümenin istendiği gibi kurulmasına zaman kalmadan, İtilaf devletlerinin Çanakkale Boğazı aleyhinde tehditkâr bir vaziyet almaları üzerine, (25 Şubatta) tümenin yalnız 57. Alayı ile Maydos'a hareket emrini aldım.[9]

Maydos (şimdi Eceabat), Gelibolu yarımadasının güneyinde bulunan küçük bir limandır. Boğazın daraldığı bu noktada limanın tam karşısında Çanakkale kent merkezi bulunur. Maydos'un biraz güneyindeki Kilitbahır Kalesi boğazın girişini korur.

"İstanbul'u işgal etmek amacıyla Gelibolu yarımadasını bombalayıp ele geçirmek" için yapılacak saldırıyla ilgili karar, Rusların 2 Ocak tarihli Türkleri Kafkas cephesinden uzaklaştırma çağrısı üzerine 8 Ocak 1915 tarihinde İngiliz Savaş Konseyi tarafından alınmıştı.[10] İngiliz ve Fransız ortak filosu 19 ve 25 Şubat günlerinde Çanakkale Boğazı girişinin iki yanındaki istihkâmları bombaladı. Donanma toplarının tahribatını artırmak amacıyla karaya da birlikler çıkarıldı. Gelibolu yarımadasının güney ucundaki Seddülbahir'de, Mehmet adlı bir çavuş, tüfeği kilitlenince elindeki taşla bir İngiliz denizcisine saldırarak ülke çapında ün kazandı. Mustafa Kemal bu olayın yayınlanmasına yardımcı olarak[11] günümüze dek Türk askerleri için kullanılan 'Mehmetçik' adının doğmasını sağladı.

İtilaf devletlerinin faaliyetlerindeki duraklama Türklere yedek güçlerini buraya göndermek için zaman kazandırdı. Mustafa Kemal'in 19. Tümenini güçlendirmek için 72. ve 77. alaylar bölgeye ulaştı. Ama bunlar onun beklediği askerler değildi. "Aman Reis Bey Kumandan Paşadan rica edelim, bana verilen 72 ve 77 numaralı alaylar Araptır" diye kolordu komutanının kurmayına şikâyet etti. "Bir kısmı... savaşa karşı insanlardır. Eğitimleri de azdır. Bunları geri alsınlar, halis Türk delikanlılar olan ve eğitimleri ilerlemiş bulunan benim eski iki depo alayımı göndersinler." [12] Kolordu karargâhı bu istemi reddetti.

İtilaf devletlerinin ilk bombardımanı sırasında Çanakkale yöresindeki Türk güçleri iki ayrı komutanlığa bağlıydı. Gelibolu yarımadasının savunması, Balkan Savaşlarında Yanya savunmasıyla ün ya-

pan Arnavut asıllı Esat Paşa komutasındaki 3. Orduya bırakılmıştı. Boğaz girişindeki kalelerin ve kıyıların karadan korunması ise Cevat Paşa (Çobanlı) komutasındaki Çanakkale Müstahkem Mevkiine aitti. Maydos bölgesinin komutanı olarak Mustafa Kemal, hem 3. Orduya hem de yarımadanın doğu sahilinin savunulması açısından Mevki-i Müstahkem Kumandanlığına karşı sorumluydu.[13]

18 Mart 1915 tarihinde İngiliz-Fransız ortak filosunun boğazı denizden geçme girişimi Kilitbahir önünde başarısızlıkla sonuçlandı. Fransızların *Bouvet* ile İngilizlerin *Irresistible* ve *Ocean* adlı savaş gemileri batırılıp birkaç tanesi de hasara uğratıldı. Mustafa Kemal raporunda, "Bu tamamen bahrî bir harekettir. Sahil müdafaası Cevat Paşa (Çobanlı) hazretlerinin tahtı emrinde bulunuyordu. Benim bu hareketle alakam, dolayısiyledir... Düşmanın mağlubiyeti ile neticelenen... bu muharebe-i bahriyede kara mıntıkasının [Gelibolu yarımadasının güney sahili] muhafazası benim uhdemde idi." diye belirtmişti.[14] Osmanlı güçlerinin yerleri ve komuta yapısı birkaç gün sonra değişti.

Şubat ayındaki bombardımanlar İstanbul'da büyük ölçüde tedirginliğe yol açmıştı. Liman von Sanders başkenti savunmak için hazırlıklara başlarken, hükümeti de Anadolu'ya taşıma hazırlığına girişildi. İtilaf güçlerinin Çanakkale Boğazını geçme çabaları sonuç vermeyince, Enver çok kısa bir süre sonra gerçekleştirileceği tahmin edilen bir kara çıkartmasına karşı boğazları savunmak için her türlü çabanın gösterilmesine karar verdi. 26 Mart tarihinde Liman von Sanders, kendisine önerilen ve Çanakkale bölgesindeki güçlerin tümünü kapsayacak olan yeni kurulmuş 5. Ordunun komutanlığını kabul etti.[15]

Gelibolu'ya ulaşınca Liman von Sanders, yine bir savaş planı geliştirdi. Doğu Akdeniz'deki ajanlardan büyük çaplı bir İtilaf donanmasının saldırı hazırlığı içinde olduğunu öğrenmişti, ama hangi noktalarda karaya çıkmaya hazırlandıkları bilinmiyordu. Türk güçlerinin boğazın tehdit altındaki girişinin iki yakasında çok zayıf bir biçimde yayılmış olduğuna karar verdi. Askerleri, yarımadanın kuzeyinde Marmara Deniziyle Ege Denizindeki Saros körfezi arasında kalan Bolayır kıstağı, yarımadanın en güney ucu ve Asya kıyısında boğazın girişi gibi üç farklı noktada topladı. Görece daha alçak olan Bolayır kıstağını İtilaf güçlerinin çıkartma girişimi için en uygun nokta olarak göreceklerini tahmin ediyordu. Ama buranın arazi yapısı güneydeki tepelik bölgeye oranla daha düzgün olduğu gibi, 2. Ordunun konuşlandığı Trakya'ya ve Karadeniz'den olası bir Rus saldırısına karşı İstanbul'u savunmak için bekleyen 1. Orduya daha yakın sayılırdı. Daha sonraları Mustafa Kemal, Balkan savaşları sırasında bu bölgeye yakın yerlerde görev yaptığından, İtilaf güçlerinin yarımadanın güneyine çıkacaklarını tahmin ettiğini söyleyecekti.[16]

31 Mart 1915'te Mustafa Kemal'in yeni kurmay başkanı Binbaşı İzzettin (Çalışlar) günlüğüne not düştü:

> Bugün Liman Paşa, Kolordu kumandanı Esat Paşayla birlikte Maydos'a geldiler, bir ileri sahil mıntıkası tertibatı gördüler. Beşinci Ordu Kumandanı Liman Paşa, Müstahkem Mevki [Boğazlar]Kumandanı Cevat Paşa, Sahil Müfettişi [Alman Amiral, von] Usedom Paşa, Donanma kumandanı Merten Paşa, 3. Kolordu kumandanı Esat Paşa, Anadolu tarafındaki Mürettep Kolordu Kumandanı [Alman] Weber Paşa. Almanlar boğaz müdafaasında emir kumandayı tamamen ellerine almak istiyor gibi gözüküyor.[17]

Binbaşı İzzettin haklıydı. Liman von Sanders kilit noktalarda Almanların bulunmasını yeğliyordu, ama bu durum Türk subaylarla aralarında sürtüşmelere neden oluyordu. Mustafa Kemal sonradan, Maydos'da ilk kez Liman von Sanders ile tanıştırıldığı zaman onun kendisine, Bulgarların niçin harekete geçmediğini sorduğunu anlatacaktı. "Ben de ona, 'Çünkü Alman utkusuna (zaferine) güvenleri yok da onun için,' yanıtını verdim. 'Ya siz ne düşünüyorsunuz?' diye sorunca, 'Bulgarların görüşlerini haklı buluyorum' dedim." [18] Belki Mustafa Kemal, Liman von Sanders ile konuşurken farklı sözcükler kullanmıştı, ama söylediklerinin o zamanki duygularını yansıttığından hiç kuşku yok. Yeni görevine başladıktan sonraki dört hafta boyunca Liman von Sanders, savunma hatlarını güçlendirmek ve askerleri eğitmek için vargücüyle çalıştı. İtilaf devletlerinin yalnızca deniz savaşından vazgeçerek ortak bir deniz – kara harekâtına girişmek üzere planlarını değiştirmelerinin yarattığı gecikmeden azami biçimde yararlanmaya çabalıyordu. Bu erteleme Winston Churchill'in Çanakkale çıkartmasının başarısızlığına neden olacaktı.

İtilaf güçleri 25 Nisan 1915'te karaya çıktılar. Türklerin yoğun direnişine karşın üç noktada sahile ayak bastılar. Kuzeyden güneye doğru Arıburnu noktasına, yarımadanın güney ucunda Seddülbahir kalıntıları arasına ve Asya yakasında Kumkale yakınına asker çıkardılar. Üçüncü noktayı işgal eden Fransız askerleri kısa süre sonra geri çekildiler, ama İngiliz ve Fransızların Seddülbahir'den kuzeye, Arıburnu yöresindeki İngiliz ve Anzak'ların ise yarımadanın doğusuna ulaşma çabaları devam etti. Her iki yolun üzerinde birbirinden derin uçurumlarla ayrılmış çalılık tepeler bulunuyordu.

25 Nisan sabahında Mustafa Kemal'in 19. Tümeni, yarımadanın öbür tarafındaki Arıburnu noktasından beş mil uzakta Maydos yakınındaki Bigalı köyünde yedek olarak bekletiliyordu. Seddülbahir'den Arıburnu'na kadarki İtilaf güçlerinin öncü güçleriyle Albay Halil Sami komutasındaki 9. Tümen karşılaşmıştı. Daha kuzeydeki Bolayır Kıstağında bulunan Liman von Sanders, Saros Körfezinde şaşırtma manevralar yapan İtilaf gemilerinden gözlerini ayırmıyordu. Halil Sami, Mustafa Kemal'den Arıburnu noktasının doğusun-

daki tepeleri elde tutmaya yardım etmesi için derhal bir tabur göndermesini istedi. Mustafa Kemal süvarilerden ve Tümen Topçu Dağ Taburundan oluşan 57. alayını sevketti. Bu çarpışmayı anlatırken, bir tepeye tırmanıp arkadan gelen birliğini beklediği sırada 9. Tümenden geri çekilmekte olan askerlerle karşılaştığını söylüyor. Aralarında şöyle bir konuşma geçmiş:

> "Niçin kaçıyorsunuz?" dedim.
> "Efendim düşman!..." dediler.
> "Nerede?" dedim.
> "İşte!" diyerek 261 rakımlı tepeyi gösterdiler. (Bu tepe Conkbayın adıyla bilinen daha yüksek bir tepeye doğru gidiyordu). Hakikaten düşmanın bir avcı kuvveti 261 rakımlı tepeye yaklaşmış ve tam bir serbestlikle ileri doğru yürüyordu... Üstelik bana kendi askerlerimden daha yakındılar. Geriye çekilmekte olan askerlere dönüp konuşmak için beni neyin dürttüğünü bilmiyorum.
> "Düşmandan kaçılmaz," dedim.
> "Cephanemiz kalmadı," dediler.
> "Cephaneniz yoksa, süngünüz var," dedim.
> Ve bağırarak süngü takdırdım ve yere yatırdım..[19] Onlar yere yatınca düşman askerleri de yattı. Kendimize zaman kazandık.

Mustafa Kemal kendi 57. alayı ulaşınca, onlara düşmanın kuzey kanadına yönelmelerini emrettiğini söylerken, "Size ben taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde, yerimizi başka kuvvetler ve kumandanlar alabilir," dediğini anlatmıştı.[20] Belki de 57. alayla girdiği çarpışmaların sonunda askerlerin neredeyse tümü yaşamını yitirdiğinden,[21] böyle konuştuğunu anımsıyordu. Ölen bir askerin üzerinden çıkan yazılı emir, anımsadığından farklıydı: "Hiçbirimizin ölmek yerine Balkan Savaşının utancını bir kez daha yaşamak istediğini sanmıyorum. Ama aramızda böyle davranmayı tercih edenler varsa, derhal onları ele geçirip kurşuna dizilmek üzere sıraya sokalım!" [22]

25 Nisan günü yapılan çarpışmalarda Mustafa Kemal çok önemli bir nokta olan Conkbayın tepesini elde tutmayı başardı. Ertesi gece Arap askerlerden oluşan 77. alay paniğe kapılıp kaçınca,[23] yirmi dört saat boyunca Mustafa Kemal'in konumu kritikleşti. Fakat yeni birliklerin gelmesiyle Anburnu noktasını çevreleyen Türk hatları güç kazandı. 30 Nisanda 5. Tümen bir karşı saldırı için onlara katıldı ve ağır kayıplarla geri püskürtüldü.[24] Bir gün önce Anburnu'nın savunmasında üstlendiği görev için Mustafa Kemal'e Osmanlı 'İmtiyaz' nişanı verilmişti. Mustafa Kemal'in karargâhı adı olmayan bir dere yatağına bakıyordu ve Esat Paşanın kurmay başka-

nı Yarbay Fahrettin (Altay), buraya Kemalyeri adının verilmesini önerdi.[25] Liman von Sanders, Alman Binbaşı Reimond'u, Mustafa Kemal'in kurmay başkanı atayarak cephenin bu bölümünü gözetim altında tutmaya çalıştı. Ama Binbaşı İzzettin'den çok memnun olan Mustafa Kemal 15 Mayıs'ta Reimond'u gönderdi.[26]

İtilaf güçleri hem Arıburnu'nda hem de daha güneydeki Seddülbahir'de oldukları yerden kıpırdayamaz duruma gelmişlerdi. Arıburnu'ndaki tehlikenin daha büyük olduğuna inanan Liman von Sanders, bir Alman subayını komutanlığa getirerek Albay Halil Sami'yi emekli olmaya zorladı. Fransızlar Asya kıyısında ellerinde tuttukları köprübaşını boşaltınca, onlara karşı duran Osmanlı birlikleri, İtilaf askerlerinin güneydeki çıkarma noktasının kuşatılmasına yardımcı olmaya gönderildiler. Bu arada Bolayır yöresinde tetikte bekleyen askerler de Arıburnu'ndaki kuzey cephesine kaydırıldılar. Zaman içinde Suriye gibi uzak noktalardan bile yedek kuvvetler gönderildi.

Sürekli olarak donanma bombardımanı altında kalan Osmanlı askerleri ağır kayıplar verirken, komuta düzeyinde entrikalar ve suçlamalar baş gösterdi. 3 Mayıs gibi erken bir tarihte Mustafa Kemal, kendi üstü olan Esat Paşayı atlayıp, başkomutan Enver Paşaya bir mektup gönderdi:

> Evvelce Zatıâlilerinize bu mıntıkanın bütün mıntıkalarla olan farkının önemini arz etmiştim. Maydos mıntıkası kuvvetlerine kumanda ettiğim zaman aldığım tertibat ile düşmanın karaya çıkmasına imkân verilmeyebilirdi. Von Sanders Paşa hazretleri bizi, bizim orduları, bizim memleketimizi tanımadığı ve layıkıyla araştırmada bulunacak kadar bir zamana sahip olmadığından, sahilde çıkarma noktalarını tamamen açık bırakacak tertibat almış ve bugün düşmanın karaya asker çıkarmasını kolaylaştırmıştır. Ben, Arıburnu arazisine düşmanın dört tugayı çıktığı zaman mıntıka kumandanlığını yürüten Albay Sami Bey tarafından haberdar edildim. Bu kuvvetin sol kanadına taarruz ettim ve hepsini denize döktüm. Fakat düşman aynı derecede kuvveti aynı mıntıkaya tekrar çıkardı ve karşı taarruz yaptı. Bunu def ettim. Tümenime katılan kuvvetlerle, tekrar üstün kuvvete taarruz etmekten başka bir çare bulamadım. Ve yine düşman kuvveti mahvedildi... Arazinin engelleri, maiyet kumandanlarının sevk ve idaredeki beceriksizlikleri yüzünden kati netice henüz elde edilemiyor... Vatanımızın müdafaasında kalp ve vicdanları bizim kadar çırpınmayacağına şüphe olmayan başta von Sanders' olmak üzere bütün Almanların fikirlerinin üstünlüğüne itimat etmemenizi kati surette temin ederim. Bizzat buraya teşrif eder, umumi vaziyetimizin icaplarına göre bizzat sevk ve idare etmeniz münasip olur kardeşim.[27]

Belki de bu çağrıya yanıt olarak Enver 11 Mayısta Gelibolu cephesini ziyaret etti ve Mustafa Kemal ile Kemalyeri karargâhında bir saat görüştü.[28] Komutası altındaki hırslı subayın daha yakından denetlenmesi gerektiğine karar vermiş olmalı ki, 17 Mayısta Esat Paşa denetimi doğrudan ele alacağını bildirerek kendi karargâhını Kemalyeri'ne taşıdı. Düşman birlikleri sahilde kımıldayamaz duruma gelmiş olduğundan Esat Paşa çarpışmanın birinci aşamasının başarıyla sonuçlandığını açıklayıp cepheye gelen tüm askerlere ve özellikle, "birliklerin en önünde yer alan 19. Tümenin komutanı Mustafa Kemal'e" şükranlarını bildirdi.

Kuzey grubu tarafından savunulan cephe artık üç bölgeye ayrılmıştı. Mustafa Kemal, grubun sağ kanadının kuzey bölgesinin komutanlığına getirildi.[29] Liman von Sanders yine tümünün komutanı olarak görevini sürdürecekti. 19 Mayısta Osmanlı ordusu Arıburnu noktasındaki İtilaf güçlerine bir saldırı düzenledi ve her iki tarafın da ağır kayıplar vermesiyle geri püskürtüldü. 23 Mayısta Mustafa Kemal'e Demir Haç nişanı verildi. Bununla onu Almanlara yakınlaştırmak istenmişse, pek etkili olduğu söylenemezdi. Ertesi gün karşılıklı olarak ölenlerin gömülebilmesi için bir günlük ateşkes ilan edildi. Binbaşı İzzettin (Çalışlar) günlüğüne, "Meydanı muharebede binlerce şüheda gördük. İngiliz heyeti ağır başlı ve soğukkanlı, hareketlerinde doğru olduklarını gösterdiler," diye not etti.[30]

29 ve 30 Mayıs günlerinde Mustafa Kemal, Conkbayırı'ndan aşağıya inen Sazlıdere adlı sel yatağına büyük çaplı bir saldırı düzenledi. Çarpışmalar sabahın erken saatlerine kadar sürdü. Binbaşı İzzettin, "Müteaddit hücumlarımız muvaffakiyetle neticelenmedi. Küllî zayiat verildi. Bu, İngilizlerin emniyetini arttırdı. Onların cüreti ise hiç yoktur. Hücum etseler, mahvetsek ve bir mukabil hücumla mevzilerine girsek pek iyi olur.Cengâverane hissiyatımız hamdolsun çok iyidir. Yalnız intizar [bekleme) vaziyeti can sıkıyor," [31] diye yazdı günlüğüne. Anzak'lar 5 Haziranda saldırdılar ve geri püskürtüldüler ama Binbaşı İzzettin'in beklentilerine karşın kanlı kördüğüm çözülemedi.

1 Haziranda Mustafa Kemal albay rütbesine terfî etti ve beş gün sonra Sofya'daki Alman ev sahibesi Hilda Christianus'a gururla bir mektup yazdı:

> İnsan hayatta bazı dostlar kazanabilmek için olağanüstü çalışmak ve özverilerde bulunmak zorundadır. Örneğin siz bana sormuştunuz: (Siz ne zaman albaylığa terfî edeceksiniz?) demiştiniz. Benim yanıtım şu olmuştu: "Bu, bir savaş meydanında kazanılır." Siz bana karşılık vermiştiniz: "Bunu kanıtlayınız." Sizin isteğinize uyarak beş günden beri albayım. Bundan başka zât-ı şâhâneleri beni gümüş ve altın savaş madalyaları ile ödüllendirdiği gibi, Bulgar Kralı Ferdinand da Sent Aleksandr nişanının komutanı payesiyle ödüllendir-

> di. Benim için değeri büyük olan İmparator Wilhelm de beni Demir Salip nişanı ile ödüllendirdi.Bütün bu kazançlarımı sizin asil ilhamlarınıza borçluyum.[32]

Daha önce 17 Mayısta İstanbul'daki Corinne Lütfü'ye de aynı derecede özgüven kokan bir mektup yazmıştı:

> Bu ana kadar, aziz Corinne, hep muvaffak oldum ve aynı yerde kalırsam, kuvvetle ümit ediyorum ki daima da muvaffak olacağım. Burada benim ismimin duyulmamasına hayret etmemeli, çünkü ben mühim bir muharebenin kahramanı olarak Mehmet Çavuş'a şeref kazandırmayı tercih ettim. Tabii şüphe etmezsiniz ki, muharebeyi idare eden sizin dostunuzdu ve savaş gecesi, muhariplerin saflarında Mehmet Çavuş'u bulan da o idi.[33]

Corinne başkentin önemli kişileriyle görüştüğünden, Mustafa Kemal, siyasi ve askerî liderlerin durumları hakkında onun görüşlerini sorardı. Kendine bir fırsat yaratabilmek için tablonun bütününü görmek zorundaydı.

İtilaf birliklerini bulundukları yerden çıkarmak için yapılan girişimlerin başarısızlığının bedeli ağır olunca, Osmanlı ordusunda yönetim değişikliğine gidildi. Orta bölgeyi elinde tutan 5. Tümen geri çekildi ve Mustafa Kemal'in 19. Tümeni biraz daha güçlendirilip cephenin daha geniş bir bölgesinin sorumluluğuna getirildi. Mustafa Kemal elindeki askerlerin bu görev için yeterli olmadığını belirterek itiraz edince, en kuzey bölge Alman Yarbay Wilmer'e bırakıldı. Bu kez Mustafa Kemal kendi bölgesiyle Wilmer'in bölgesi arasındaki sınırı oluşturan Sazlıdere sel yatağının sorumluluğun paylaşılmasından dolayı iyi savunulamayacağını ileri sürdü.[34] Kullandığı üslup Esat Paşayı rahatsız edince, Binbaşı İzzettin grup karargâhına giderek tümen komutanının üstlerine saygıda kusur etmeyeceği güvencesini vermek zorunda kaldı.[35]

5 Haziranda Talât Paşa önderliğinde bir İttihat ve Terakki heyeti Mustafa Kemal'in karargâhını ziyaret etti.[36] Ama resmî makamların bu yakınlığının ardından talihi ters dönüverdi. 29 Haziranda Enver Paşa aralarında Atatürk'ün gelecekteki başbakanı olacak Yarbay İsmet'in de (İnönü) bulunduğu bir maiyetle Kemalyeri'ne geldi.[37] 29/30 Haziran gecesi İtilaf birliklerinin ateşini büyük çaplı bir saldırı olarak yanlış yorumlayan Mustafa Kemal, 19. Tümene saldırıya geçme emri verdi. Sonuçta neredeyse 1.000 asker yaşamını yitirdi. Bu durum karşısında, Enver Paşa'dan Mustafa Kemal'e Liman von Sanders'in Esat Paşa aracılığıyla aktardığı bir azar geldi. Mustafa Kemal, kendisine saldırı için yetki verildiğini söyleyerek, subaylarını başlangıçta elde ettikleri başarıları sürdürememekle suçladı.[38] Bu

mazeret Enver Paşayı tatmin etmedi ve Mustafa Kemal'in yüklendiği kolordu komutanlığı vekilliği görevini iptal etti.[39]

Mustafa Kemal'in cephedeki davranışları tartışmalara yol açıp, geleceği konusunda bir soru işaretinin belirmesine neden olmuştu. 19 Temmuzda tahtın veliahtı Yusuf İzzettin, Mustafa Kemal'in karargâhını ziyaret etti ve şaşırtıcı bir teklif yaptı. Ordu personel dairesi Mustafa Kemal'in tuğbay rütbesi ve ordu komutanı yetkisiyle Trablus kentine gidip gitmeyeceğini öğrenmek istiyordu.[40] Trablus ya daha doğrusu Bingazi Enver'in önem verdiği yerlerden biriydi ve küçük kardeşi Nuri, Sanusi kabilesini Mısır'daki İngilizlere karşı yönetmek için bölgeye gönderilmişti. Mustafa Kemal bu öneriyi düşüneceğini ve daha sonra İstanbul'da tartışabileceğini bildirdi.

20 Temmuzda, çarpışmaların durakladığı bir anda Corinne Lütfü'ye bir mektup daha yazdı:

> Gerçekten bir cehennem hayatı yaşıyoruz. Çok şükür askerlerim pek cesur ve düşmandan daha mukavemetlidirler. Bundan başka hususî inançları, çok defa ölüme sevk eden emirlerimi yerine getirmelerini çok kolaylaştırıyor. Filhakika onlara göre iki semavî netice mümkün: Ya gazi ya da şehit olmak! Bu sonuncusu nedir bilir misiniz? Dosdoğru cennete gitmek. Orada Allah'ın en güzel kadınları, hurileri onları karşılayacak ve ebediyen onların arzusuna tabi olacaklar. Yüce saadet.[41]

Mustafa Kemal askerlerinin düşüncelerini paylaşmıyordu.

Bu arada Gelibolu'da Liman von Sanders, İtilaf devletlerinin içinde bulundukları çıkmazdan kurtulmak için başka noktalarda karaya asker çıkartacakları konusunda raporlar alıyordu. Bir yandan düşmanla karşılaşmaya hazırlanırken, öte yandan Türk subayların kırgınlıkları ve daha önemlisi Alman elçiliğinde yoğunlaşan entrikalarla başa çıkmak zorundaydı. 26 Temmuzda Alman Genelkurmay Başkanı von Falkenhayn'ın kendisini Batı Cephesindeki karargâha çağırıp yerine İstanbul'da belirli bir görevi olmayan yaşlı Goltz Paşayı getirmeyi ve Alman askerî ataşesi Albay Lossow'u da ona kurmay başkanı olarak atamayı düşündüğünü öğrendi. Nihai bir çarpışmanın öncesinde yerinden uzaklaştırılması için alınan karara öfkelenip, istifa etmekle Falkenhayn'ı tehdit etti. Von Falkenhayn ilk fikrini değiştirdi ama Albay Lossow'un Gelibolu'daki karargâha katılmasında ısrarcı oldu. Lussow 13 Ağustosta geldi, fakat Liman von Sanders ona herhangi bir iş vermeyi reddedince, kısa süre sonra ayrılmak zorunda kaldı.[42] Enver'in bu konuyla ilgisi olmasa bile, Osmanlı ve Alman subaylar arasındaki sürtüşmelerin raporları İstanbul'da dolaşıyordu ve belki de Liman von Sanders'in Türk askerlerine komuta etmek yeteneği konusundaki soru işaretleri buradan doğmuştu. Ne var ki, Liman von Sanders savaşın sonuna kadar üst

düzey komuta görevlerinde kalmayı sürdürürken, von Falkenhayn'ın Türkiye'de üstlendiği görev sonradan kısa ve başarısız oldu.

Gelibolu kampanyasının ikinci aşaması, İngiliz, Anzak ve Hint birliklerinin, Mustafa Kemal'in savunduğu Arıburnu noktasının kuzeyindeki Suvla Koyuna çıkmalarıyla 6 Ağustosta başladı. Daha sonraları Mustafa Kemal, saldırının tam olarak nereden geleceğini tahmin ettiğini söyleyecekti,[43] ama Liman von Sanders dikkatini Bolayır Kıstağı ile Asya kıyısında Kumkale yakınlarına vermişti.[44] Gerçekten, Mustafa Kemal kendi sorumluluk bölgesinin öneminden söz ederken, Liman von Sanders yarımadaya yayılmış bütün noktalara yönelen tehlikeyi düşünmek zorundaydı. Kara çıkartması Arıburnu noktasında kuzeye doğru bir ilerleme ile desteklendi. Conkbayırı tekrar tehdit edilince Mustafa Kemal çocukluk arkadaşı Nuri'yi (Conker) 24. alayın başında burayı savunması için gönderdi.[45] Gerçi Nuri Conkbayırı'nın geçici olarak yitirilmesini önleyememişti, ama daha sonraları Atatürk ona 'Conker' soyadını vererek bu çarpışmadaki rolünü unutmadığını göstermişti.

İtilaf kuvvetleri Suvla Koyunun sahiline yayılmaya başlayınca Liman von Sanders, Bolayır Kıstağını koruyan iki tümene güneye inip koya bakan yamaçlardan İngilizlere karşı saldırı düzenleme emri verdi. Ne var ki yedek kuvvetler bölgeye vardığında komutan Albay Fevzi, askerlerinin yirmi beş mili yürüyerek geldikleri için yorgun olduklarını ve tümünün bulunmaları gereken noktalara varamadıklarını bildirerek biraz zaman istedi. Emrinin yerine getirilmediğine kızan Liman von Sanders, Albay Fevzi'yi görevinden alıp yerine Mustafa Kemal'i getirdi.[46] Savaşın hemen bitiminde yayınladığı anılarında da Liman von Sanders, Mustafa Kemal'den kısaca söz etti:

> İlk askerî başarılarını Trablusgarp'da kazanmış olan Mustafa Kemal, görev ve sorumluluk yüklenmekten kaçınmayan bir komutandı. 25 Nisanda kendi inisiyatifini kullanarak 19. Tümeniyle çarpışmalara katıldı ve düşmanı sahile geri püskürtmeyi başardı. Sonra üç ay boyunca sürekli şiddetli saldırılara altedilmez bir direnişle karşı koydu. Böylece onun enerjisine ve kararlılığına tümüyle güvenmeye başladım.

Yeni komutanlık görevi kendisine Esat Paşanın karargâhı aracılığıyla iletilince, Mustafa Kemal, Arıburnu'nun kuzeyindeki tüm güçlerin kendi emrine verilmesini istedi. 5. Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Kâzım (İnanç), bunun çok fazla olup olmayacağını sorunca, Mustafa Kemal, "Tam tersine, az gelir," yanıtını verdi.[47] Liman von Sanders kısa bir kararsızlıktan sonra kabul etti[48] ve Mustafa Kemal, Suvla Koyunun kuzeyindeki Kireçtepe'den, güneydeki Conkbayırı'na kadar uzanan bölgeye yayılmış olan altı tümenin komutasını eline al-

dı.[49] Bölgenin tam ortasında Küçük ve Büyük Anafarta adını taşıyan iki köy vardı ve bu birliklere 'Anafartalar Ordu Grubu' adı verildi.

9 Ağustosta Mustafa Kemal komutayı ele aldığında Osmanlı kuvvetleri zor durumdaydı. Ama o mutluydu. Daha sonra, "Dört aydır, o yerde, yani ateş hattından üç yüz metre geride cesetlerin taaffünleriyle [kokuşmalarıyla] bozulmuş bir hava teneffüs etmekteydim. O gece oradan saat on birde, zindan gibi zifirî karanlıklar içinde çıkınca ilk defa temiz bir hava karşısında bulundum," diye anlatacaktı.[50] Kurmay Başkanı Binbaşı İzzettin Anafartalar cephesinin güney ucundaki çarpışmaları anlatmıştı: "Uykusuz geçen bir geceden sonra 19. Tümenin sağ kanadı Conkbayırı için çarpışmaya başladı. Tepenin üzerindeki durum son derece kritikti... Neler olup bittiğini öğrenmek için giden bölük yaveri ağır yaralandı. Yardımcısı Hakkı ise dizanteri teşhisiyle Lapseki'deki hastahaneye kaldırılmıştı... Geriye kimse kalmayınca 19. Tümenin karargâhındaki tüm işler durdu." Bölge 10 Ağustosta kurtarıldı. Binbaşı İzzettin şöyle not etti:

> Hava iyi. Fecirde Conkbayırı'nda taarruz ve hücum başladı. Düşmanın püskürtülmesiyle neticelendi. Nazik olan vaziyet ıslah edildi. Kemal Bey'in faaliyet ve tesirinin semeresi görüldü. Hepimiz de geniş bir nefes aldık. Düşman Conkbayırı'nda gerek gemilerden ve gerekse karadan yaptığı obüs ve sahra mermiyatı adedi bihadd ü bihesaptır. 15 bin muhakkaktır. Bu kadar cehennemi ateşler içinde askerimiz kahramanca durarak harp etmiştir...Yorgunluk ve kafa sersemliği baki. Bu gece inşallah biraz rahat uyku uyumak ve kendime gelmek isterim. Bugün İtalyanlar da ilanı muhasamat eyledi. Yeni İtalyan kuvvetlerinin ihracını bekliyoruz.[51]

Conkbayırına karşı saldırıyı Mustafa Kemal bizzat yönetmişti. Daha sonraları, "Bütün insanlar, bütün yaratıklar yorgunluğa kapılır. Ama insanların dinlenmeden devam etmelerini sağlayan bir beyin gücü vardır," diyecekti. Askerlerine saldırı emrini kamçısını kaldırarak vereceğini söylediğini de anımsıyordu. İşareti verince, Türk askerleri süngüleri takılı olarak tepeye tırmanmışlardı. Çarpışma sırasında bir şarapnel parçası Mustafa Kemal'in göğsüne çarpınca parçalanan saati, yaralanmasını önlemişti. Sonradan bu saati Liman von Sanders'e hatıra olarak verecek ve karşılığında Alman mareşalin aile armasını taşıyan saatini alacaktı.[52]

10 Ağustosta Mustafa Kemal savunduğu cephenin güney ucundaki yamaçların denetimini kazandı. 16 Ağustos tarihinde askerleri, İtilaf güçlerinin kuzeydeki Kireçtepe'ye yaptığı saldırıyı bozguna uğrattı. Bundan sonra İtilaf güçlerinin sahilde kıstırıldıkları yerden kurtulmak için başlattığı büyük saldırı 21 Ağustosta geri püskürtüldü. Bu arada Türk birliklerine yedek güçlerin katılması da sürüyor-

du. Ağustos ayının son günlerinde düşman saldırılarının tümü başarısızlığa uğradı. Mustafa Kemal sonradan, Anafartalar (Suvla Körfezi) Cephesinde on bir tümen ve bir süvari tugayına komuta ettiğini söyleyecekti.[53] Aslında 19 Ağustosta Anafartalar Grubu iki kolorduya bölünmüş ve Mustafa Kemal'e bunlardan birinin, 16. Kolordunun komutası verilmişti. Ama aynı zamanda tüm Anafartalar Ordu Grubunun komutanlığını da yürütmekteydi.[54]

Eylül ayının başlarında Suvla Körfezi çevresinde siper savaşı sürerken sinirler yeniden gerilmeye başladı. Liman von Sanders düzenli olarak, neredeyse her gün Mustafa Kemal'in karargâhını ziyaret ediyordu. Esat Paşanın kurmayı olarak Fahrettin'in (Altay) yerine Binbaşı Eggert'in getirilmesiyle, komuta yapısında Almanların söz sahibi olmaları pekiştirilmişti. Mustafa Kemal'in sorumluluğu altındaki bazı Osmanlı birliklerini de Alman subaylar yönetiyordu.[55] 20 Eylülde Mustafa Kemal hastalandı ve sıtmaya yakalandığından kuşkulanıldı.[56] Sağlığının bozulmasıyla hırçınlığı arttı. 24 Eylülde yarımadaya gelip Conkbayırı siperlerini dolaşan Enver Paşanın karargâhını ziyaret etmemesi bardağı taşıran son damla oldu. Mustafa Kemal uğradığı hüsrana daha fazla dayanamayarak 27 Eylülde istifa etti. Liman von Sanders kararını değiştirmeye ikna etmek için ona Türk subayları gönderdi, ama Mustafa Kemal vazgeçmedi.[57] Tek düşüncesi Gelibolu'daki konumunun zorluğu değildi. İlerlemek istediği yolda daha iyi fırsatların yattığını da görmüştü.

Trakya ve Makedonya'da gözünü diktiği toprakların kendisine verilmesi sözünü bir türlü İtilaf devletlerinden alamayan Bulgar Kralı Ferdinand sonunda Almanya'nın yanında savaşa katılmaya karar verdi. Ağustos 1915'te Almanların Rusları ardı ardına yenilgiye uğratarak Varşova'yı ele geçirmeleri[58] karar vermesine yardımcı olurken, İtilaf devletlerinin Çanakkale'deki başarısızlıkları da, derhal tepki gösterecekleri korkusunu da hafifletmişti. 3 Eylülde Osmanlılar askerî bir bağlaşma sağlanması karşılığında Batı Trakya'daki Demoteka'yı Bulgarlara bıraktılar. Balkanlar'da yine bir harekât sahası açılıyordu. Mustafa Kemal Bulgarlara destek vermek için aceleyle toparlanan ordunun komutanlığına getirilmeyi umuyordu.

Bu arada Liman von Sanders, Mustafa Kemal ile Enver arasındaki soğukluğu gidermeye çabalıyordu. 30 Eylülde Enver'e yazdığı mektupta[59] Gelibolu yarımadasının savunulmasında Mustafa Kemal'in gösterdiği başarıyı övüp, istifasının kabul edilmemesini istedi. Enver buna uyup Mustafa Kemal'e bir telgraf çekti: "Rahatsızlığınızı işittim. Müteessir oldum. Son defaki Çanakkale ziyaretimde muhtelif mevaziî (çeşitli mevzileri) görmek istediğimden, sizi ziyarete vaktim kalmamıştı. İnşaallah yakında tamamen sıhhatinize kavuşur ve bugüne kadar olduğu gibi, kumanda ettiğiniz kıtaatın başında muvaffakiyetle vazife ifa eylersiniz."

Mustafa Kemal'in başka tasarıları vardı. 4 Ekimde bir telgraf çek-

ti: "Rahatsızlığımdan dolayı iltifat ve teveccühat-ı sâmilerine teşekkürat-ı mahsusa eylerim. Bendenizi, ankarip (yakında) meydana gelmesi muhtemel olaylar için hazırlanan kuvvetin başında bulundurmanızı, zât-ı devletlerinize daha büyük hizmetler ifasına mazhariyetle taltif buyuracağınızdan eminim." [60]

Ertesi gün Makedonya yerine Mustafa Kemal'e, General Townshend komutasındaki İngiliz birliklerinin Kut ül-Amare'yi ele geçirip Bağdat'a baskı yaptıkları Mezopotamya'daki (Irak) ordunun komutanlığı önerildi. Mustafa Kemal, bütün Irak'ın genel valisi ve komutanı sıfatı verildiği ve kendi kurmay heyetini seçme olanağı tanındığı takdirde bu görevi kabul edeceğini bildirdi.[61] Anlaşılan bu görevi ya da bir benzerini bekliyordu ki, 11 Ekimde İstanbul'daki arkadaşı Salih'e (Bozok) bir mektup yazmıştı:

> Karşımızdaki düşman artık bimecal (güçsüz) bir hale gelmiştir. İnşallah yakında kâmilen def edilir. Herhalde vatanımız bu cihetten emindir. Arkadaşların size söyledikleri şeyin henüz husul bulmamış olması cay-ı istigrabdır [şaşırtıcıdır]. Elbette ona istihkak kesbedilmiştir [göreve tayin hakkı kazanılmıştır]. Bilirsin ki bizim maksudumuz vatana büyük bir mikyasta arz-ı hizmet eylemektir. Arkadaşların temenniyatı (dilekleri) maksud olan hizmeti ifa edebilecek maddi mertebedir. Tabii zamanı gelince. Kaderde varsa o da olur. Bir aralık canım sıkıldı. Tekaüt olup köşegüşin inziva olmayı (emekli olup bir köşeye çekilmeyi) de düşündüm. Olmadı... [62]

Mustafa Kemal'in umutları kırıldı. Ekim ayının ortasında Mezopotamya'daki komutanlık görevi yaşlı Alman Mareşal von der Goltz Paşaya verildi. Trakya'da ise 2. Osmanlı Ordusunun başına Alman Albay Back getirildi. Üstelik Liman von Sanders'in itirazlarına karşın bu ordu, Gelibolu'dan çekilen birliklerle güçlendirildi ve onların yerine yetersiz Arap askerleri gönderildi.[63]

Özellikle İstanbul'daki 1. Ordunun komutanlığına atanan Esat Paşanın bölgeden ayrılmasından sonra Gelibolu'da Mustafa Kemal ile Liman von Sanders arasındaki ilişkiler gitgide bozuldu. Enver'in 31 Ekimde Mustafa Kemal'in karargâhını ziyaret etmesi işleri daha da kötüye götürdü. Liman von Sanders, Bulgarların savaşa katılmasının ardından, 3 Ekimde İtilaf kuvvetlerinin işgal ettiği Selanik'e Trakya'dan 2. Ordunun kaydırılmasını önermişti. Mustafa Kemal bu planı Enver'e tavsiye etmedi. Ayrıca İstanbul'daki karargâha, çevresinde yeterinden fazla Alman subayın bulunduğundan şikâyet edip 11. Tümenin başına getirilen Alman subayını geri göndermiş olduğunu söyledi. Liman von Sanders, bundan böyle Anafartalar Grubuna bir tek Alman subay bile göndermeyeceğini söyleyerek

karşılık verdi. Öte yandan, Mustafa Kemal bir Alman subayının emirlerine itaat etmeyen bir Osmanlı subayını askerî mahkemeye çıkarılmak üzere Liman von Sanders'e teslim etmeyi reddetti. Kendi askerlerinin İngilizlerin bulundukları noktalarda keşif yapma biçimini Liman von Sanders'in eleştirmesine de karşı çıktı. Binbaşı İzzettin 30 Kasımda, "Bu ahval iki kumandan arasında büyük bir sui tefehhüm ve bürudet tevlit etmiş (yanlış anlaşmalara ve soğukluğa yol açmış) ve Kemal Bey'in raporlu olarak İstanbul'a gitmesine sebebiyet vermiştir." [64] notunu düştü.

Havalar soğumaya başlayınca Mustafa Kemal kendine, ateş hattına yakın bir ev yaptırmıştı. Bir Türk subay yolların yetersizliğinden şikâyet edince Liman von Sanders de, "Kemal Bey villa yapacağına, yolları yaptıraydı," yanıtını verdi. Bunun üzerine Binbaşı İzzettin, "Mareşal yine küçüklük gösterdi," diye günlüğüne not aldı. 5 Aralık günü Liman von Sanders, Mustafa Kemal'e sağlık nedeniyle ayrılma izin raporu verdi. Mareşal 'dahilen kızgın ve haricen mahcup bir vaziyet gösterdi.' Sonunda Mustafa Kemal ittihatçı arkadaşları Fethi (Okyar), Tevfik Rüştü (Aras) ve yine İttihat veTerakki ileri gelenlerinden Dr Bahattin Şakir ile birlikte 10 Aralıkta İstanbul'a doğru yola çıktı. Anafartalar Grubu komutanlığını, İstiklal Savaşında ve cumhuriyetin ilanından sonra da genelkurmay başkanı olacak Fevzi Paşaya (Çakmak) teslim etti.[65] Bu kuramsal olarak geçici bir düzenlemeydi, ama zaten Anafartalar Grubu da geçici bir komutanlıktı.

19/20 Aralık tarihinde İtilaf kuvvetlerinin Arıburnu-Anafartalar sahilini terk ettiği haberi geldiğinde Mustafa Kemal, arkadaşı Salih'le (Bozok), tahttan indirilmiş olan Sultan Abdülhamit'in gözetim altında tutulduğu Beylerbeyi Sarayındaydı. Ayrıntıları öğrenmek üzere hemen harbiye nazırlığına giderken arkadaşına, "Ben düşmanın çekileceğini anladığım için bir taarruz yapılmasını teklif etmiştim. Fakat benim bu teklifimi kabul etmediler. Bundan dolayı canım sıkıldı. Çok da yorgun olduğum için izin alarak İstanbul'a geldim. Eğer ben orada iken düşman şimdiki gibi çekilmiş olsaydı herhalde daha çok sıkılacaktım. Burada bulunmaklığım benim için bir talih eseridir," dedi.[66]

Bu önceden kestirim iddiasında indirim yapılsa bile, Mustafa Kemal'in Gelibolu'daki başarısı son derece somuttur. İtilaf devletlerinin çıkartma girişiminin yenilgiye uğratılmasında diğer Alman ve Türk komutanların da rolü büyüktü. Gerçi ordu komutanı Liman von Sanders'in tahminleri çoğunlukla yanlıştı, ama birlikleri gerekli noktalara yerleştirebilmişti. 51.000 askerin çarpışmalarda, 21.000'inin de hastalıktan öldüğü ve 100.000 yaralı, 64.000 sakat ve 10.000 kayıp askerin bulunduğu[67] düşünülürse, Osmanlıların kaybının boyutları ortaya çıkar ve destek güçlerinin gönderilmesinin ve yerleştirilmesinin ne denli önemli olduğu anlaşılır. Bu açıdan Liman von Sanders komutasındaki 5. Ordu karargâhı başarıya ulaş-

mıştı. Onun komutası altında kuzeyde Esat Paşa, güneyde ise Cevat Paşa (kısa bir süre için Vehip Paşa) Alman subayların yardımıyla başarılı olmuşlardı. Kuzey bölgesinde Mustafa Kemal ateş hattının olağanüstü komutanı olarak öne çıkmıştı. Savunmanın başarısının Arıburnu'nda komutası altında görev yaptığı Esat Paşayla onun arasında paylaştırılması gerekir. Anafartalar'da ise, yarımadanın savunmasına imzasını attığına inanan Liman von Sanders hep yakınında olmuştu. Mustafa Kemal tek başına İstanbul'u kurtarmamıştı, ama başkentin savunulmasına önemli katkıları olmuştu. Kişisel cesaretini ön plana çıkarıp, ürkütücü koşullar altında çarpışan askerlerine esin kaynağı olmuştu. Hırsı ve kendini haklı görme alışkanlığından dolayı, onunla birlikte çalışmak oldukça zordu ve Alman subayların işe karışmasından hoşlanmadığını hiç gizlememişti, ama yeteneklerinden kimse kuşku duyamazdı.

Gelibolu Mustafa Kemal'in kariyerinin başlangıcı oldu. Önceleri kazandığı ün yalnızca Türk ordusunun sınırları içinde kaldı. Ününü bütün Türkiye'ye yaygınlaştırma çabaları başarısız oldu, çünkü Enver potansiyel rakiplerinin kendilerine taraftar toplamasına izin vermek istemezdi. İtilaf devletlerine gelince, İngiliz resmî kayıtlarındaki övgüler savaştan sonra yayınlandığı için, Mustafa Kemal'e o tarihte artık Türkiye Cumhuriyetinin başkanı olarak kur yapılmaktaydı. 1919'da İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğinin, bu gibi insanları tanıması gereken sefaret tercümanı (ya da yöre baş uzmanı) Andrew Ryan, Mustafa Kemal hakkında hiçbir şey bilmiyordu.

9

Bütün Cephelerde Savaş

Bin dokuz yüz on beş Aralığında hastalık izniyle İstanbul'a gelen Mustafa Kemal ününü pekiştirmek üzere çalışmaya başladı. Gelibolu'daki Kurmay Başkanı İzzettin'e, başkent toplumunun tüm sınıflarınca sıcak bir biçimde karşılandığını bildiren bir haber gönderdi.[1] Ama henüz resmen ödüllendirilmiyordu. İznini bir ay daha uzatıp[2] bu zaman zarfında, ülke liderlerinin dikkatini başarılarına çekmeye çabaladı. Muhaliflerini sindirdiği 1926 yılında yayınladığı anılarında, bir bakıma 'payitahtı kurtarmış' olduğundan, 'bu naçiz hizmeti ifa etmiş'olmasından dolayı herkesin memnun olmasını beklemesinin yalnızca insanî bir duygu olduğunu belirtmişti. Böylece bazı 'Osmanlı ricâl-i mühimmesini' ziyaret ederek, eğitim, bilim ve güncel olaylar gibi ülke içinyaşamsal önem taşıyan konulardaki düşüncelerini onlarla paylaşmak istediğini belirtti.

Ziyaret etmeye karar verdiği kişilerden biri hariciye nazırıydı.[3] Gerçi Mustafa Kemal ismini vermiyor, ama o dönemde bu görevi İttihat ve Terakki'nin üst rütbelilerinden Halil (Menteşe) yürütüyordu.[4] Halil iki ay Berlin'de kalarak, Almanları Balkanlar'da saldırıya geçip, Osmanlı ordusuna gerekli olan malzemelerin aktarılacağı kara yollarının açılmasına yardım etmeleri için ikna etmeye çalışmıştı. Sonra da Bulgarlarla pazarlığa oturup, Gelibolu'yu savunanlarını arka cephesini güvence altına almayı başarmıştı.[5] Bu anlaşma, İtilaf devletlerinin Gelibolu'daki girişimlerinin başarıya ulaşma şansını sıfıra indirdi. Mustafa Kemal'in, yeni açılan Makedonya harekât sahasında kendisine üst düzey bir komutanlık verilmesi için Halil'e (Menteşe) umut bağlayıp bağlamadığını bilmiyoruz. Umutları ne yönde olursa olsun, on yıl sonra açıkladığında bu buluşmanın oldukça kötü geçtiği anlaşılıyor. Mustafa Kemal askerî durumun tehlikede olduğunu ileri sürmüştü. Osmanlı ordusunun üst düzeyi ile

ilgili açık ya da üstü örtülü eleştirilerle karşılaşan hariciye nazırı. Mustafa Kemal'e önerilerini doğruca ordudaki yetkililere götürmesini söylemişti. Mustafa Kemal, "Beyefendi, farkında değil misiniz ki, artık bu memlekette milli bir erkân-ı harbiye heyeti yoktur, o Alman erkân-ı harbiyesi ki Türk Ordusunda ilk icraat olarak benim gibi asi bir askeri tardetmek kararına vardı, beni o heyete mi gönderiyorsunuz?" yanıtını verdiğini söylüyor.[6]

Bu konuşmanın perde arkası. 7 Ocak 1916 günü Mustafa Kemal'den Gelibolu'daki Binbaşı İzzettin'e gelen mektuptan anlaşılabilir. Mektubunda İstanbul'da iyi karşılandığını, ama herkesin kendisine verilen emirlere boyun eğmesi gerektiğini söylediğini yazıyor. İzzettin günlüğüne, Mustafa Kemal, "Yine avdet edecek ve kolordusuna gelecek. Kendisi de artık her şeye münkat olmaya [kesilmeye, razı olmaya] karar vermiş. Hatta bir fırkaya da [tümene] verseler gidecekmiş. Binaenaleyh, vaziyet zaif." notunu düşüyor.[7] Mustafa Kemal'in görevi kalmamıştı. Anafartalar Grubu 26 Aralıkta dağıtılmış ve 16. Kolordunun başına Alman Albay Kannengiesser getirilmişti. İstanbul'daki İttihat ve Terakki aracılığıyla kariyerinde ilerleyemeyeceğini anlayınca, yarım kalan işlerini yürütmek için Sofya'ya gitti ve yeniden 16. Kolordunun komutanlığına atandığı haberini burada aldı.

İtilaf devletleri Arıburnu çevresindeki yerlerini 8/9 Ocak 1916 tarihinde terkettiler. Her iki tarafın 750.000 kadar asker sıkıştırmış olduğu kurak Gelibolu yarımadası[8] artık sessizdi. Çarpışmalara katılmış olan birlikler başka yerlere kaydırıldılar. Osmanlı 16. Kolordusu Bulgar sınırı yakınındaki Edirne'ye gönderildi. 27 Ocak günü Albay Kannengiesser komutanlığı bıraktı ve trenle gelen Mustafa Kemal görevi devraldı. Ertesi gün Mustafa Kemal ile kurmayları cuma namazını kılmak için kalabalık sokaklardan geçip Sultan Selim camiine geldiler. Sokaklara zafer takları ve 'Arıburnu ve Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal çok yaşa' alişleri yerleştirilmişti. Kahramanın karşılanma törenini düzenleyen Binbaşı İzzettin idi. Mustafa Kemal'in geleceğini öğrenen Edirne valisi tedirginliğe kapılıp Liman von Sanders'e nasıl davranması gerektiğini soran bir telgraf çekmişti.[9] Anlaşılan Mustafa Kemal'in kavgacılık ünü kendisinden önce kente ulaşmıştı.

İstanbul'da yaşananlar ise bambaşkaydı. Yalnızca padişahın Gazi unvanını kazandığı bir tören düzenlendi. Gelibolu'da çarpışan alayların sancakları törene katıldı ve Enver padişahın konuşması metnini okudu. Tam arkasında Mustafa Kemal'in eski komutanı Esat Paşa ile yarı-emekliliğine yakında son verilerek göreve çağırılacak, Osmanlı ordusunun en kıdemli generali Ahmet İzzet Paşa duruyordu. Mustafa Kemal'in adı hiç anılmadı.[10] Arıburnu'nda komuta ettiği 57. alaya ve İngilizler ilk karaya çıktığında Mustafa Kemal'in yardımına koştuğu Halil Sami'nin 9. Tümenine bağlı 27. alaya, 30 Kasım 1915 tarihinde madalyaları verilip, sancaklarına Enver Paşanın

huzurunda nişanları takıldığı zaman bile Mustafa Kemal'in adı çıkmıştı.[11] Yalnızca Osmanlı harbiye nazırlığının desteğiyle yayınlanan *Harp Mecmuası*'nın 1915 Aralık sayısında[12] adı geçiyordu. Altında 'Anafartalar Grubu Kumandanı, Miralay Mustafa Kemal' yazan iç sayfadaki bir resimde Mustafa Kemal Gelibolu'da ağaçların arasında yorgun ve bitkin görünüyordu.[13] Aynı sayıda Arıburnu cephesinde cesur bir komutanın emriyle harekete geçen altı genç subayın ölümünden söz eden yazıda da komutanın ismi verilmemişti. Anlaşılan bu dergi yalnızca İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleriyle, en kıdemli generallerden başkasının ismini vermemek gibi bir politika sürdürmekteydi.

Gerçi Mustafa Kemal'e karşı bilinçli bir ayrımcılık yapıldığı iddiası kanıtlanamaz,[14] ama o kendisinden söz edilmemesine hiç kuşkusuz öfkelenmişti ve bunu telafi etmek için elinden geleni yapıyordu. Ancak Türk milliyetçilerinin *Yeni Mecmua* adlı dergisinin 1918 Martında, Çanakkale deniz savaşının üçüncü yıldönümünde çıkardığı özel sayısında Mustafa Kemal elde ettiği başarıları kamuoyunun dikkatine sunabilme fırsatını yakalayacaktı. Daha sonraları yakın arkadaşı olacak gazeteci Ruşen Eşref (Ünaydın) ile yaptığı görüşmede[15] görüşlerini açıklamıştı. Ruşen Eşref, Mustafa Kemal'in yükseldiği yıllarda ve iktidara gelmesinden sonra görev verdiği bir dizi yayıncının ilki olacaktı. Derginin özel anma sayısının 130. sayfasında yayınlanmış olmasına karşın bu, Mustafa Kemal'in karşısına çıkan ilk fırsat sayılırdı. Yaşamöyküsü yazarı Enver Behnan Şapolyo'nun teslim ettiği gibi, o tarihe kadar Mustafa Kemal'in adı ülkesinde bilinmiyordu.[16] Mustafa Kemal'i Gelibolu kahramanı ve İstanbul'un kurtarıcısı olarak tanınmasını sağlayan yazı, olayların yaşanmasından ancak üç yıl sonra yayınlanmıştı.

16. Kolordu hâlâ Makedonya'daki İtilaf güçlerinin üzerine yürümek isteyen Liman von Sanders'in komutası altındaydı.[17] Alman başkomutanlığı ise bu öneriyi desteklemiyordu. Osmanlı başkomutanlığının görüşleri de farklıydı. Batı sınırları güvenlikteydi. Güneyde ise Townshend'in ilerlemesi 25 Kasım 1915'te Selman Pak (Ctesiphon) çarpışmasıyla durdurulmuş ve geriye çekilen askerleri Kut ül-Amare'de, Goltz Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri tarafından sarılmıştı. Goltz Paşa 19 Nisan 1916'da tifüsten öldü. On gün sonra Townshend, Kut ül-Ahare'de, Enver'in amcası olan yeni komutan Halil'e (Kut) teslim oldu. Filistin'de ise Cemal Paşanın 4. Ordusu hâlâ Sina cephesini tutuyordu.

Ne var ki doğuda Ruslar, Osmanlıların 3. Ordusunu yenilgiye uğratmıştı. Erzurum 16 Şubat 1916'da düştü. Rusların ilerlemesini durdurmak için Enver bir kıskaç hareketi yapmaya karar verdi. 3. Ordu batıdan karşı saldırıya geçerken, Trakya'dan gelecek 2. Ordu, Van Gölünün güneyinden Rus sol kanadına saldıracaktı. Esat Paşanın kardeşi Vehip Paşa 3. Ordu komutanlığına getirilmişti. Geli-

bolu'da Esat Paşa Kuzey Grubu komutanıyken, Vehip Paşanın kısa süreli olarak güneydeki Arıburnu birliklerinin komutanlığına getirildiği sırada Liman von Sanders, iki kardeş komutanın birbirine yakın birlikleri komuta etmesinin genellikle generaller arasında çıkan sürtüşmelere meydan vermediğini gözlemlemişti.[18] Bu duygu 1916'da Kafkasya cephesinde ortaya çıkmakta gecikmedi. Tüm sorumluluk 2. Ordu komutanı Ahmet İzzet Paşaya verilmişti. Orduyu oluşturan üç kolordudan biri olan Mustafa Kemal'in komutasındaki 16. Kolordu, Van Gölünün güneybatısındaki sağ kanatta görevlendirilmişti. Ama Vehip Paşa İttihat ve Terakki ile sağlam bağlarına dayanarak, Ahmet İzzet Paşanın otoritesini reddedince 2. ve 3. Ordunun ortak harekâtı başarılamayacaktı.[19]

Türkiye'nin batısından doğusuna birliklerin gönderilmesi en az kırk gün sürdü. O tarihte ancak Mezopotamya'nın kuzeyinde Ceylanpınar'a (o tarihte Resülayn olarak biliniyordu) kadar uzanan Bağdat demiryolunun Toros ve Amanos sıradağlarında iki boşluğu vardı. Bu dağlardan geçen tüneller savaşın ancak son aylarında tamamlanabildi. Almanların ve Avusturyalıların sağladığı karayolu araçları doğu ve güney cephelerine giden dört Osmanlı ordusunun gereksinimlerini karşılayamayınca, askerler yolun 600 kilometrelik kısmını yaya olarak geçmek zorunda kaldılar. 2. Ordunun doğuya kaydırılması işlemine nisanda başlandı ve ağustosta ancak tamamlanabildi.

Oldukça durgun geçen altı haftadan sonra Mustafa Kemal 11 Martta Edirne'den ayrıldı. 19 Martta trenle Halep'e ulaştığında kötü yollardan geçecek uzun bir kara yolculuğu kendisini bekliyordu. Otomobiller bozulunca, atlara binmek gerekti. Sonunda Mustafa Kemal ve yanındakiler 27 Martta, iki tümenden oluşan kolordusunun toplandığı Diyarbakır'a (o tarihte Diyarbekir) ulaştılar. 1 Nisan 1916'da kendisine tuğgeneral rütbesi verildi.[20] Artık kendisine 'Bey' yerine 'Paşa' diye hitap edilecekti. 35 yaşında ulaştığı tuğgenerallik Birinci Dünya Savaşında kazandığı son rütbe olacaktı. Bazı yaşamöyküsü yazarları Mustafa Kemal'in terfilerini Enver Paşanın ertelediğini ve sonunda onaylarken, "Ama biliniz ki onu paşa yapsanız padişah, padişah yapsanız Allah olmak ister," dediğini söylerler.[21] Enver herhalde onun ne denli hırslı olduğunun farkındaydı, ama Mustafa Kemal'in sicili olağan biçimde ilerlediğini gösteriyor.[22]

16 Nisanda Mustafa Kemal karargâhını Diyarbakır'ın kuzeydoğusundaki küçük Silvan kasabasında kurdu.[23] Doğu Anadolu en iyi koşullar altında bile pek konuksever değildir. 1916'da Ermenilerin göçertilmeleriyle toplumsal dokusu parçalanmıştı. Ermenileri göçertme kararı ise, Mustafa Kemal Gelibolu'yu savunmakla uğraşırken, İstanbul'daki İttihat ve Terakki hükümeti tarafından 1915 Nisanında alınmıştı. Bunun üzerine Ermeniler, aynı dini paylaştıkları için kendilerine koruyacaklarına inandıkları Ruslara yanaşmışlardı.

Rusların elindeki Kafkas bölgelerinden gelen Ermeniler Rus ordusunda çarpışıyordu ve Türkiye'den gelen bazı gönüllüler de onlara katılmıştı. Ayrıca Osmanlı hatlarının gerisinde de Ermeni ayaklanmaları yaşanıyordu. Sarıkamış'taki yenilgiyle sarsılan ve Çanakkale'de de felaketle karşılaşacağından korkan İttihat ve Terakki hükümeti Ermeni ayaklanmalarının boyutlarını fazla abartmıştı. Sonunda yalnızca savaş bölgesindekiler değil, İstanbul ve İzmir'de yaşayanların dışında, Anadolu ve Trakya'nın çeşitli bölgelerinde bulunanlar da sınırdışı edilmişti. Böylesine acımasız bir hareketi İttihat ve Terakki liderliği "Ya onlar ya biz" savıyla haklı göstermeye çalışmıştır.[24] Sınırdışı etme eyleminin sonunda Osmanlı iletişim sistemi zayıfladığı gibi, Anadolu da neredeyse tüm zanaatkârlarından yoksun kalmıştı.

Ermenilerin göçertilmesinden hemen sonra, Rusların işgal ettiği bölgelerde yaşayan çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu Müslüman göçmenlerin yüz binlercesi sökün etti. Trabzon'daki Rus komutan General Schwartz, topluluklar arasında kan dökülmesini önleyebilmek için sıkı önlemler almak zorunda kalmıştı.[25] Ama başka bölgelerde Ermeniler Müslümanlardan intikam almaya başladılar. Van Gölünün güneyine inip Bitlis'i işgal eden Rus tümenin komutanı General Nazarbekov (Nazarbekyan) adlı bir Ermeniydi ve gönüllü Ermeni birlikleri kendisine destek veriyordu.[26] Müslümanların buradan kaçmasına şaşmamak gerekir. Mustafa Kemal Diyarbakır'a vardığı zaman, sosyal dokusu bozulmuş olan kasabaların çevresinde karnı aç Kürtler dolanıyordu.

Enver'in planı iki Osmanlı ordusunun ortak harekâtını öngörüyordu. Daha 2. Ordu güneydeki yerini almadan, Ruslar kuzeydeki 3. Orduya saldırıp bozguna uğrattılar. 18 Nisan 1916'da Karadeniz kıyısındaki Trabzon kentini işgal ettiler. Temmuz ayında aralarında Gümüşhane, Bayburt ve Erzincan kentlerinin de bulunduğu daha güneydeki büyük bir alanı ele geçirdiler. Van Gölünden güneye yönelip, 2. Orduyu Diyarbakır'a doğru gerilettiler. Türk ordusu 3 Ağustosta karşı saldırıya geçti. 6 Ağustosta Mustafa Kemal'in 16. Tümeni Muş'u tekrar ele geçirdi. Ertesi gün Bitlis'e girip, Van Gölünün güney kıyısına doğru ilerlemeye başladı. Böylesine önemli bir başarı kazanan Mustafa Kemal'e, altın kılıçlı 'İmtiyaz' madalyası verildi. Ama bu başarıların ömrü kısa oldu. Ruslar ağustosun sonunda tekrar saldırıya geçince, Mustafa Kemal askerlerini güneye çekip, karargâhını yeniden Silvan'a taşıdı. Ruslar Muş'u işgal etti, ama Bitlis Osmanlıların elinde kaldı.

Korkunç Anadolu kışı dağlık bölgeye erken geldi ve önemli çarpışmaların gerçekleşmesini önledi, ama her zamanki gibi giysileri ve malzemeleri yeterli olmayan Osmanlı askerlerinin durumunu biraz daha kötüye götürdü. Gerek Türk gerek Alman sağlık ekiplerinin çabalarına karşın pis askerî hastanelerde hastalıklar almış başını gi-

diyordu.[27] Bu koşullar altında Osmanlı subayları, bir yıl sonra çarın ordularının çökmesine neden olacak Rus Devrimine kadar dayanacak bir cephe oluşturabildiler. Ne var ki bu savunma başarısı Enver'in umutlarına yeterli olmadı: Ruslar ana amaçları olan Kafkasya'yı elde tutmayı sağlamışlar ve ayrıca Türk topraklarının büyük bir kısmını işgal etmişlerdi. Osmanlı orduları, bütün bitkinliğine karşın dağılmadı ve sonunda Rusların morali onlardan önce bozuldu.

25 Kasım 1916'da 2. Ordu komutanı Ahmet İzzet Paşa izin alıp başkente gidince Mustafa Kemal komutan vekilliğini üstlendi. Terfi etmesi çok önemli sonuçlara yol açmıştı. Doğudaki çarpışmalar, İstiklal Savaşında Türk milliyetçi güçlerine komuta edecek subayların çoğunu biraraya getirmişti. 1916 yılında kendilerini Kafkasya cephesinde Mustafa Kemal'in komutası altında buldular ve onu,önder olarak kabul etmeyi öğrendiler. Bu subayların arasında Mustafa Kemal'in Harbiye Mektebinden arkadaşı Ali Fuat (Cebesoy), Cafer Tayyar (Eğilmez) ve en önemlisi İsmet (İnönü) vardı. Ama liderle ilişki her zaman kolay yürümüyordu. 13 Ocak 1917'de Binbaşı İzzettin günlüğüne, "Şu halde İsmet Bey de Mustafa Kemal Paşayla teşriki mesai edemiyor," notunu düştü,[28] Mustafa Kemal ise yaşamöyküsü yazarı Falih Rıfkı'ya (Atay) şöyle diyecekti:

> Ben Enver'in adamı olduğu için İsmet'i sevmezdim. [İsmet Bey harp başında başkumandanlık karargâhında Harekât Şubesi müdürü idi.] Kendisine hemen bir geri çekilme emri hazırlamasını söyledim. Gitti, gelmez. Yaverim Cevad'ı [Abbas Gürler] bak ne yapıyor diye yolladım. Döndü, masasının başında düşündüğünü söyledi. Şehirler ve topraklar bırakacaktık. Orduyu kurtarmak için başka çare yoktu. Ama böyle bir karar vermek de güçtü. "Git söyle, yazamıyorsa, ben dikte edeyim," dedim. Bir müddet sonra çekilme emrini yazmış, getirdi. Askerlik edebiyatına örnek diye alınabilecek kadar iyi düşünülmüş ve yazılmıştı.

Falih Rıfkı, "İsmet İnönü sonuna kadar da, Atatürk'e parlak bir kurmay subaylık ve ikinci adam'lık etmiştir," yorumunu yapıyor.[29]

Gerek üst rütbelilerle gerekse aynı rütbedekilerle ilişkiler daha da zordu. Ahmet İzzet Paşa, Mustafa Kemal'in 21 Ağustos 1916'daki taktik gereği ilk kez geri çekilişini eleştirdi[30] ve bazı subaylarını görevinden uzaklaştırdı.[31] Mustafa Kemal, ordu komutanı vekili olarak atanmadan önce, yakındaki bir kolordu komutasının, rütbesi kendinden düşük olan Cafer Tayyar'a (Eğilmez) verilmesi karşısında gücenmişti. İstiklal Savaşında Cafer Tayyar, Trakya'da komutan olarak görev yapacaktı. Binbaşı İzzettin günlüğüne, "Fikir ve şahsiyet ekseriye galebe çalmıyor. Vatanın muhtaç olduğu büyük hizmetler bazen hissiyat ve ihtiraslar yüzünden esirgeniyor. Mukadderatı elle-

rinde bulunduranlar her seviye ve ahlakta bulunan insanları idare edebilmek hassasına malik olmalılar" notunu yazdı.[32]

Mustafa Kemal en yakınlarını bile harcamaktan kaçınmadı. Gelibolu'da omuz omuza çarpıştığı çocukluk arkadaşı Nuri'yi (Conker) bir emrini yerine getirmediği için görevinden uzaklaştırdı.[33] Daha önce de Nuri'nin sabırsız cesaretinden söz etmişti. Corinne'e 30 Eylülde yazdığı mektupta savaş meydanlarında ölen askerlerin cennetle ödüllendirileceklerine inanmaları konusunda yine bir şaka yaptı, "Allahtan cennette kendisi (Nuri) için yapılan, fakat henüz inşa halinde bulunan köşk tamamiyle bitinceye kadar sabretmesi için verdiğim nasihatlere kulak astı."[34] Mustafa Kemal Nuri'yi 'bir öz kardeş gibi'[35] seviyordu ve kısa bir süre sonra Nuri tekrar gözüne girdi.

Ali Fuat (Cebesoy) daha tedbirliydi. Kendi askerleri bir tepenin yamacında Mustafa Kemal tarafından kurtarılınca sert bir selam çakmış ve kardeşçe bir kucaklamayla ödüllendirilmişti. Kış mevsiminin gelmesiyle çarpışmalar duraklayınca, Mustafa Kemal günlük tutacak zamanı buldu. Gözlemleri oldukça tarafsızdı:

> 7 Kasım Batman köprüsünü geçer geçmez, yol üzerinde ölü gibi yatmış, kalmış bir adam, açlıktan. Köprü ile konak mahallimiz arasında aynı halde iki adam. Muhacir imişler... Köprüden sonra yeni ölmüş iki beygir. (İnsanlar ve hayvanlar açlıktan ölüyorlar).
>
> 9 Kasım Yollarda birçok muhacirîn gördük. Cümlesi aç, sefil, ölüme mahkum bir halde 4-5 yaşlarında bir çocuğu ebeveyni yol üzerinde terketmişler, bu da bir karı kocanın peşine takılmış. Onları ağlayarak 100 metreden takip ediyor. Kendilerini niçin çocuğu almadıkları için tekdir ettim. "Bizim evlâdımız değildir," dediler.
>
> 16 Kasım Bitlis'teki hastahaneleri teftiş ettim. Temiz buldum. Şeyh Hazret ki, bir kolunu kesmişler, onunla görüştüm. Fırka sertabibinin ifadesine nazaran, hastahane ittihaz olunan haneler temizlenirken 10-15 kadar İslam kadını başları bulunmuştur. Buradan avdet. Şerefiye denilen camii gezdim, hayvanat lâşeleriyle ve müzahrafat ile maliydi. [pisliklerle doluydu] Harab olmuş. Yolda 12 yaşında Ömer namında öksüz bir çocuk gördüm. Bunu yanıma aldım. Bu, görülünce daha üç tane böyle anası babası ölmüş yetimler getirdiler. Onlara da para vermekle iktifa ettim.
>
> 21 Kasım Sabah beş evvelde kalktım. Hareket münasebetiyle hemen tuvaletimi yaptım. Eşyalar toplandı. Yaverin odasında Bitlis'in bana Pompei harabelerini hatırlattığını ve Ninova harabeleri münasebetiyle tarihten bahsolundu...

Mustafa Kemal okuduğu kitapları da günlüğüne not ediyor. Alphonse Daudet'nin (konusu kendisini hiç etkilemeyen) *Sappho – Moeurs Parisiennes* adlı romanından *Allahın mevcudiyeti inkar edilebilir mi?* adlı Türkçe bir incelemeye kadar geniş bir seçimi var ve bu kitap konusunda "Din düşünürleri kurallarını güçlendirmek için bilim ve felsefeyi birbirine karıştırmak konusunda ellerinden geleni yapmışlar," notunu düşüyor. Askerlik biliminden de söz ediyor:

> Kumandanlar kıtaatın ahval-i dahiliye ve ruhiyesine bizzat ve bilfiil içlerine girmek suretiyle vâkıf olmalı, daha emniyetle emir verir. Mafevkler madunlariyle müsahabet etmeli, onları serbest idare-i kelâma [üstler astlarıyla söyleşmeli, onları özgürce konuşmaya) alıştırmalı. Madunun tarz-ı muhakeme ve suret-ı beyanını bilmek faydalı ve lazım... Bazı nikat-ı askeriye (Terbiye-i Ruhiye ve Usul-i Muaşeret-i Askeriye) [bazı noktalar (askerî psikoloji eğitimi ve görgü)]hakkında bir eser yazayım.. Bunun için Fransızca bildiğim bir eser var. Onu da evvela okuyayım...

Mustafa Kemal'in düşünceleri sosyal duruma da değiniyor:

> 22 Kasım 8/9 Saat 9 sonraya kadar Erkânıharp reisiyle tesettür'ün lâğvı ve hayat-ı içtimaiyemizin ıslahı hakkında sohbet; 1) Muktedir ve hayata vakıf valide yetiştirmek, 2) Kadınlara serbestisini vermek, 3) Kadınlarla müşareket-i umumiye erkeklerin ahlâkıyatı, efkârı, hissiyatı üzerinde müessirdir. Celb-i muhabbet-i mütekabile temayül-i fıtrîsi.[36] [Sekiz, dokuz saat boyunca gece saat dokuza kadar, kurmay başkanımla kadınların peçelerinin [örtünmelerinin] kaldırılması ve sosyal yaşantının iyileştirilmesi konusunda sohbet ettik. 1. Yetenekli anneleri yaşamsal konularda eğitmek. 2. Kadınlara özgürlük tanımak. 3. Kadınlarla ortak bir yaşam sürmek erkeklerin moralleri, düşünceleri ve duyguları üzerinde iyi bir etki yapacaktır. Karşılıklı sevgi ve şevkat için kişilerin benliğinde bir eğilim vardır.]

17 Ekim 1916 tarihinde Mustafa Kemal, Makedonya sınırında Bulgarlarla birlikte çarpışan Osmanlı birliklerine komutan olarak atandığının haberini aldı. Kurmay başkanı Binbaşı İzzettin günlüğüne, "Bakalım karargâh da beraber gidecek mi? Giderse pek âlâ olacak. Bu gam veren muhitten kurtulmuş olacağız ve yine memleket için çok faydalı bir vazife başında bulunacağız inşallah," diye not düştü.[37] Ama bir tümen Balkanlar'a gönderildi ve ordu komutanı Ahmet İzzet Paşa, Mustafa Kemal'in gitmesine izin vermedi.[38] Cephede durgunluk sürerken, Mustafa Kemal boş zamanlarında, Bin-

başı İzzettin'in notlarına dayanarak Gelibolu kampanyasında yaptıklarını kaydetmeye başladı.[39] Bu arada Enver baş gösteren yeni bir tehlikeyle ilgilenmeye başlamıştı.

Mekke Emiri Şerif Husayn, uzun zamandan beri Kahire'deki İngilizlerle pazarlık yapmaktaydı. 1916 Ekiminde isyan bayrağını çekti ve kendini Arapların kralı [melik] ilan etti. Hicaz'daki Osmanlı komutanı General Fahrettin (Türkkan), Medine'deki karargâhını savunmak konusunda zorlanmıyordu. Ama emrindeki güçler, İngilizler tarafından güçlendirilen Hüseyin'in Bedevilerini sindiremeyecek kadar zayıftı. Enver, 1911-12 yıllarında Bingazi'de Araplarla çok iyi iletişim kurmuş olan Mustafa Kemal'in Hicaz'ın denetimini geri alacak tek adam olduğuna karar verdi. 18 Şubat 1917'de Mustafa Kemal ordu komutanı yetkilerine sahip olarak, Hicaz seferine katılan birliklerin komutanlığına atandığını öğrendi.[40]

Hicaz'daki Osmanlı birlikleri Suriye genel valisi ve 4. Ordu komutanı Cemal Paşaya karşı sorumluydu ve 26 Şubatta Mustafa Kemal, Enver'in başkanlık edeceği toplantıya katılmak üzere paşanın Şam'daki karargâhına gitti. Görüşmeler sonunda planda değişiklik yapılmasına karar verildi. Üç general, Fahrettin Paşanın stratejik açıdan pek işe yaramayan birliklerini güçlendirmek yerine, onun askerlerinin Filistin cephesine güç kazandırmak için kaydırılmasına karar verdi. Bunun üzerine Mustafa Kemal, askerlerin yer değiştirmesi konusunda Fahrettin Paşanın, yeni gelecek bir komutandan daha başarılı olacağına işaret etti. Enver bu görüşü onayladı ve Mustafa Kemal'i, Ruslara karşı açılan doğu cephesinin komutanlığına getirilecek olan Ahmet İzzet Paşanın yanında 2. Ordu komutanlığına asaleten atadı.[41] Ne var ki Sait Halim Paşanın istifasından sonra 3 Şubatta sadrazamlığa getirilen Talât Paşa, Hicaz'dan çekilme konusundaki sağduyulu kararı veto etti. Hükümetin görüşüne göre, halife olarak sultanın itibarını korumak için, Müslümanlarca kutsal sayılan topraklarda askerlerinin bulunması gerekiyordu.

Mustafa Kemal'in Şam'da Enver'le yaptığı dostluk havasında geçen görüşmeler,[42] başkomutanına karşı komplolar kurduğu konusundaki öykülerle çelişiyordu. Bazı kişilerin anılarında Mustafa Kemal'in Gelibolu'dan dönünce Enver'e karşı bir darbe düzenleme önerisini Cemal'e götürdüğü[43] ve doğuya tayin edilince, ordu komutanlarına başkomutana karşı ortak harekete geçmeleri için telgraf çektiği anlatılır.[44] Başka bir söylentiye göre de, 1917 Şubat/Martındaki ilk Rus Devriminden sonra Mustafa Kemal ile Vehip Paşa 2. ve 3. Ordularla İstanbul'a yürüyüp hükümeti devirmeyi planlamışlardır.[45] İtilaf devletleri, Cemal Paşa için çıkarılan benzer söylentileri ciddiye almıştı.[46]

Esasında kanıtı olan tek darbe planını 1913'te Harbiye Nazırı Nazım Paşayı vurarak ün kazanan ve Enver kendisine cephede bir komutanlık vermediği için hayal kırıklığına uğrayan İttihat ve Terakki fedaisi Yakup Cemil yapmıştı. Askerî mahkemeye çıkarılan Yakup

Cemil 11 Eylül 1916'da kurşuna dizildi. Söylendiğine göre sorgusu sırasında ülkenin kurtarılması için başkomutanlık ve harbiye nazırlığı görevlerine Enver'in yerine Mustafa Kemal'in getirilmesi gerektiğini öne sürmüştü. Bu öyküyle bağlantılı olarak Mustafa Kemal daha sonra, "Ben bu makamları kabul ederdim, fakat Yakup Cemil'i asmak şartıyle. Ben o gibi adamların tavsiyesiyle iktidara gelecek adam değilim," diyecekti.[47] Mustafa Kemal'in Enver'e karşı yapılan komplo planlarına karıştığını gösteren bir tek kanıt yoktur, ama savaşın yürütülme biçiminden hoşnut olmadığı da kesinlikle biliniyor. Binbaşı İzzettin 30 Temmuz 1916'da günlüğüne aldığı notta Mustafa Kemal'in karargâhını ziyaret eden Ahmet İzzet Paşanın, Almanların orduyu kendi çıkarları doğrultusunda yönetmelerinden şikâyet ettiğini belirtiyor. "Bu münasebetle bizim Paşa da (Mustafa Kemal) tasavvurlarını genişletti ve bazı teşebbüslere girişildi. İzzet Paşanın bu kadar endişeli görünmesi Kemal Paşayı idare etmek arzusuna da dayalı olabilir.",[48] Ahmet İzzet Paşa dürüst, muhafazakâr bir askerdi. Mustafa Kemal ile paylaştığı fikirler ne olursa olsun, gizli bir işbirliğine meyilli olduğu asla düşünülemezdi.

Enver'in Şam'da bulunduğu sırada, Mezopotamya'daki yeni İngiliz komutanı General Maude'un başlattığı saldırının üzerinde pek durmadığı anlaşılıyor. Ama daha şubat ayı sona ermeden, Gelibolu'nun güney cephesinde kahramanca savaşmış olan Kâzım Karabekir komutasındaki doğu cephesi birlikleri yenilgiye uğradı ve Kut ül-Amare tekrar İngilizler tarafından işgal edildi. 11 Martta İngiliz güçleri Bağdat'a girdi. Bu tarihî kentin yitirilmesi İstanbul'da üzüntüyle karşılandı ve Enver'i, Suriye çölü üzerinden oraya gönderilecek askerlerle şehri geri almak üzere görkemli bir başka plan yapmaya yönlendirdi. Bu harekâtın başına Verdun'daki Fransız kalesini ele geçirmeyi başaramadığı için Alman genelkurmay başkanlığı görevinden uzaklaştırılan General (Türkiye'de mareşal) Falkenhayn getirildi. 7 Mayıs 1917'de İstanbul'a geldiğinde yanında Alman kurmay subayları ve Osmanlı ordusuna Suriye'de destek olmak amacıyla toparlanmış Alman Asya Tugayı vardı. Mezopotamya'daki 6. Ordu, Suriye'deki 4. Ordu ve yeni oluşturulan 7. Ordu Halep'te bir araya gelecekti. Üç orduya 'Yıldırım Orduları Grubu' (Alman kayıtlarında *Grup F*) adı verildi.

24 Haziran 1917'de Mustafa Kemal ve izin yaptığı İstanbul'dan dönen komutanı Ahmet İzzet Paşa, Enver'in başkanlığındaki toplantıya katılmak üzere Halep'e gitti. Yolda Ahmet İzzet yeni kurulan 7. Ordu komutanlığının herhalde kendisine önerileceğini Mustafa Kemal'e söyledi, ama Bağdat seferinin görüşüldüğü toplantıda resmî bir teklif yapılmadı.[49] Mustafa Kemal öfkeyle Diyarbakır'a dönerken, 7. Ordu komutanlığı önerilen 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa bu görevi geri çevirdi.[50] 4 Temmuzda Mustafa Kemal'e ulaşan habere gö-

re kurmay başkanı Alman ya da Almanca bilen bir Türk subayı olduğu takdirde kendisi 7. Ordu komutanlığına getirilecekti.[51] Yaveri Salih (Bozok) anılarında yeni görevi için Mustafa Kemal'i tebrik ettiği zaman, "7. Ordu kumandanlığını kabul edeceğim. Fakat senin düşündüğün gibi Falkenhayn'ın kumandası altındaki ordulardan birinde çalışmak için değil, bilakis onun yapmak istediklerine mani olmak için 7. Orduya naklime muvafakat edeceğim. Çünkü onun ne maksatla Yıldırım Ordular Gurubu Kumandanlığı'nı deruhte ettiğini pekâlâ anlıyorum," yanıtını verdiğini söylüyor.[52] Bu sözler söylenmiş olsun ya da olmasın, Türk subaylarının çoğu gibi Mustafa Kemal de, Almanların öncelikle kendi çıkarları için çalıştıklarına ve Osmanlı devletini ikinci plana attıklarına inanıyordu.

Her şeye karşın Mustafa Kemal yeni görevine dört elle sarıldı. Ağustosun ortasında İstanbul'a gelince, kentin eski kesimindeki bir eve karargâh olarak zorla el koydu ve Avrupa cephelerinden toplanan askerlerini beklerken yeni komutanı Mareşal Falkenhayn ile burada tanıştı.[53] 1916 yılında Enver toplam yedi tümenden oluşan üç kolorduyu Makedonya, Romanya ve Galiçya'da çarpışmaya göndermişti.[54] Osmanlı topraklarında kalanlara oranla daha iyi donatılmış bu askerler, sonraki iki yıl boyunca Asya'daki harekâtı güçlendirmek için geriye çekildiler. 7. Orduda görevlendirilen birlikler teker teker Falkenhayn'ın karargâhının kurulduğu Halep'e trenle gönderildiler. Mustafa Kemal de Halep'e gitmek üzere 8 Ağustosta İstanbul'dan ayrıldı. Toros Dağlarının kuzeyindeki bir istasyonda, o vakte kadar bu dağların güneyi ile Suriye çölü arasında kalan tüm Osmanlı topraklarının hiç tartışmasız efendisi olan Cemal Paşayla görüştü.[55] Cemal Paşa İstanbul'a dönüyordu.

Alman askerleri Türklerinkine oranla daha havaleli olan malzemeleri büyük bir güçlükle güneye taşır ve gerek Avrupa gerekse Kafkas cephelerindeki Türk birlikleri bu yöne doğru gelirken, Alman nakliye subayları Suriye çölünü araştırdılar ve burayı aşmanın Enver'in tahmin ettiğinden daha zor olduğunu bildirdiler. Falkenhayn bu durumu tartışmak üzere Almanya'ya gitti ve dönüşte İstanbul'da Enver ve Cemal Paşalarla görüştü. Sina cephesi sağlamlaştırılmadan Bağdat'a saldırı düzenlemenin çok tehlikeli olduğuna karar verildi. Bu nedenle, önce İngilizlere karşı güneyde bir saldırı başlatılacaktı. İngilizler Süveyş Kanalının ötesine sürüldükten sonra, Yıldırım Orduları Grubu kuzeye doğru dönüp Bağdat üzerine yürüyecekti. Cemal Paşa anılarında Osmanlı ordularının zayıflığını bildiği için, gerek Sina'da gerek Suriye Çölünde yapılacak herhangi bir saldırıya karşı olduğunu anlatıyor.[56] Yine de bilinmeyen bir nedenle tartışmalardan çekildi ve Avrupa'daki Batı Cephesini ziyaret etmek için Almanların davetini kabul etti.

Bu arada Mustafa Kemal'in Almanlara karşı oluşu açıkça ortaya çıktı. İlk anlaşmazlık yerel Araplarla ilişkiler konusundaydı. Musta-

fa Kemal, Gazze Cephesi Alman komutanı Kress von Kressenstein'in yöredeki bir Arap şeyhiyle uzlaşmaya vardığını öğrendi. Bunun bir hata olduğunu, bir kabileyle yapılan anlaşmanın her zaman diğer kabilelerde düşmanlık duyguları yarattığını ve bu durumun Osmanlı yönetimi için güçlükler oluşturduğunu ileri sürdü. 24 Ağustosta Falkenhayn'a yolladığı ve bir kopyasını da Enver'e gönderdiği mesajda, bu anlaşmanın kendisini bağlamadığını açıkladı ve kabilelerle ilişkiyi yürütme yetkisinin kimde olduğunun kendisine bildirilmesini istedi.[57]

14 Eylül 1916'da Cemal daha gelmeden, onun Şam'daki 4. Ordu karargâhına Enver tarafından yollanan haberde, Falkenhayn'in emirleri uyarınca Mustafa Kemal'in 7. Ordusunun Sina Cephesine gönderileceği bildirilmişti.[58] Bu haber Bağdat seferinin ertelendiği ve önce güneye saldırılacağı kararını doğruluyordu. Ama yeni stratejiyi uygulamak için komuta yapısının yeniden düzenlenmesi gerekliydi. Falkenhayn Bağdat'a yürümek yerine Suriye'de kalacağına göre Cemal Paşa yetkilerini ona mı devredecekti? Ayrıca ismen Cemal Paşanın emri altında bulunan ve şimdiye dek Kress von Kressenstein tarafından başarıyla yürütülmekte olan Sina Cephesinin komuta yapısına Mustafa Kemal'in 7. ordusu nasıl uyum sağlayacaktı?

Mustafa Kemal 20 Eylülde başkomutanı Enver Paşaya görüşlerini bildirdiği raporun bir kopyasını sadrazama ve Harbiye Nazırı Talât Paşaya da gönderdi.[59] 7. Orduda kolordu komutanlığına getirilmiş olan İsmet (İnönü) bu belgeyi kendisinin hazırladığını söylüyor,[60] ama içerdiği samimi ve mantıkça etkili görüşlerin, raporu 7. Ordu komutanı olarak imzalayan Mustafa Kemal'e ait olduğu kuşkusuzdur. Ordunun kötü yönetimini, moralinin bozukluğunu, zayıflığını ve düzensizliğini dile getirdikten sonra bütünüyle savunmaya yönelik bir stratejinin sürdürülmesi ve ülke dışında bulunan tüm askerlerin Sina cephesini güçlendirmek için oraya gönderilmesi gerektiğini bildiriyordu. Almanların Arap topraklarını kendi çıkarları için almak istedikleri konusunda uyaran Mustafa Kemal sivil ve askerî denetimin Osmanlı Müslümanlarının elinde bulunmasında ısrar ediyordu. Bu rapor onun henüz bir Türk ulusal devleti terimleriyle düşünmediğini gösteriyor. İngilizlerin Filistin'deki amaçlarından söz ederken, en değerli topraklarını ve İslam dünyasında geri kalan dinî etkilerini yitirmenin Türkiye için onarılması olanaksız, yaşamsal bir darbe olacağını açıklıyordu. Aynı zamanda bu rapor, sağlam bir toprak bütünlüğü sağlamak için yönetimde bazı reformların yapılması konusunda gelecekte izleyeceği stratejilerin habercisiydi. Aksi takdirde, "Allah korusun, sürüp giden savaşlar daha fazla kayıplara ve felaketlere" yol açabilir ve Türkiye'nin elinde direnemeyecek kadar zayıf bir ülke ve halk kalabilirdi.

Şu anda yapılması gereken düzenlemeler konusunda ise, Mustafa Kemal eğer kendi 7. Ordu birlikleri Kress von Kressenstein'in komu-

tasındaki 4. Ordu birlikleriyle birlikte Sina Cephesinde çarpışacaksa, tüm komutanlok yetkilerinin kendisinde toplanmasını istiyordu. Bu noktayı 24 Eylülde Enver'e gönderdiği ek raporda biraz daha geliştirdi. Gelibolu ve Kafkas cephelerinde tam olarak toplanmamış birliklere ve çarpışmalar sürüp giderken gelen yedek güçlere komuta ederek büyük bir deneyim kazandığını açıklıyor ve iki seçenek sunuyordu. Ya Sina cephesi savunmasının tüm sorumluluğu, Falkenhayn'ın genel komutası altında 7. Ordu komutanı olarak kendisine bırakılmalı ya da çekip gitmesine izin verilmeliydi.

Enver bir seçim yapmayı reddetti. Önce Mustafa Kemal'e Cemal Paşanın Halep'e dönüşünü beklemesini söyledi. Mustafa Kemal kabul etti. Sonra 2 Ekimde Enver Mustafa Kemal'e Sina Cephesinin iki bağımsız ordu komutanlığını kaldıracak kadar uzun olduğunu ve kendisinin 'Müşir Falkenhayn Paşaya' sonsuz güveni bulunduğunu bildirdi. Mustafa Kemal bunun üzerine Falkenhayn'ın, 7. Ordu komutanı olarak kendi yetkisini zayıflatmaya çalıştığını bildirdi. Enver Falkenhayn'ın Sina Cephesindeki orduları nasıl kullanmayı amaçladığını öğrenmeye söz vererek, bu süre içinde orada kalmasını istedi.[61] Telgraf trafiği sürerken, Enver hazırladığı uzlaşma biçimini ekim ayının başında cephedeki Osmanlı komutanlarına bildirdi. Askerî harekâtların tüm yetkisi Falkenhayn'da olacaktı, ama sürekli olarak Cemal Paşaya bilgi verecekti. Bu arada Cemal Paşaya Suriye ve Batı Arabistan başkomutanı unvanı verildi. Bu durum, Cemal Paşanın 4. Ordusunun küçültüldüğü ve Falkenhayn'a karşı sorumlu olan Mustafa Kemal komutasındaki 7. Ordu ile Kress von Kressenstein komutasındaki 8. Ordunun onun yerini aldığı gerçeğini değiştirmedi. Her iki ordu da Sina Cephesinde görevlendirildi. Filistin'in denetimi Cemal Paşadan alınıp Kress von Kressenstein'a verildi. Yitirdiklerini telafi etmek amacıyla da Cemal Paşaya Arabistan'ın güneydoğusundaki her yerden uzak Osmanlı birliklerinin saymaca (itibari) yetkisi verildi.[62] İki ordunun aynı cephede bulunması ve geride Falkenhayn ile Cemal Paşanın yetki sınırlarının belirgin olmaması karmakarışık bir düzenleme yaratmıştı.

Cemal Paşa anılarında, yeni düzeni isteksizce kabul ederken, Sina cephesindeki birliklerinin kendi komutasından alınıp Falkenhayn'a verilmesinin geçici olduğuna ve Bedevileri Ürdün'ün doğusundaki körfezin sınırında tutan askerî birliklerle birlikte cephe gerisindeki bütün sorumluluğun da tekrar kendisine verildiğine inandığını söylüyor.[63] Her şeye karşın, Halep'e dönünce Mustafa Kemal'in "Falkenhayn'ın Allah tarafından başımıza bela olsun diye yaratıldığı" düşüncesini paylaştığını açıklıyor. Bu arada Mustafa Kemal, Falkenhayn'ın emrinde çalışmak istemediği için istifa edeceğini ona söylüyor. Cemal Paşa da karargâhını kısa bir süre sonra ziyaret edecek olan Enver'le görüştükten sonra istifa etmeye söz veriyor.

Mustafa Kemal, aralarındaki görüş farklılıklarını tartışmak için

yüz yüze gelmeyi reddettiği Fakenhayn ile öfkeli bir mektup teatisinden sonra, 4 Ekimde komutanlıktan istifa etti.[64] Gelibolu'da da onun yerine bir süre komutanlık yapmış olan Fevzi (Çakmak) 7. Ordu komutanlığına getirildi. Mustafa Kemal 1926'da,[65] Halep'ten ayrılmadan önce, 7. Ordu komutanlığına atandığı zaman İstanbul'da kendisine verilmiş olan bir miktar altını Falkenhayn'a iade ettiğini açıklayacaktı. Anlattığına göre bu altınlar rüşvet olarak verilmiş ama o karşılığında bir makbuz vermek için ısrar etmişti ve Halep'ten ayrılırken de makbuzun iadesi için ısrar etmişti. Sonunda İstanbul'a dönüş biletini alacak parası kalmamıştı. Cemal Paşa onun atlarını 2.000 altın liraya satın alarak yardımcı oldu. Daha sonra aynı atları 5.000 altın liraya satan Cemal Paşanın aradaki farkı ödemek için ısrar ettiğini anlatacaktı. Bu para Mustafa Kemal'in bundan sonraki iki yıl boyunca geçinmesini sağlayacaktı. Ne var ki Cemal Paşa bu olaydan anılarında hiç söz etmiyor.[66] Mustafa Kemal'in istifa mektubunu Falkenhayn'a sunan ve altın liraların makbuzunu almış olması gereken yaveri Salih de (Bozok) anılarında bu olaya yer vermemiş.[67] Diğer Osmanlı komutanları gibi Mustafa Kemal'in de kişisel serveti yoktu ve bu konuda Cemal Paşa ona yardımcı olmuştu. Daha sonra yolları ayrılınca, Mustafa Kemal bu para aktarımını haklı göstermek için ısrar edecek ve paranın Alman kaynaklarından gelmediğini vurgulayacaktı. Aslında Osmanlı devletinin savaşı finanse etmek ve aynı zamanda Arap kabilelerine rüşvet dağıtmak için gerek duyduğu altınlar, öncelikle Almanlar tarafından sağlanmıştı.

1917 Ekiminin sonuna doğru İstanbul'a gelen Mustafa Kemal, yokluğunda Enver Paşanın kendisini yeniden 2. Ordu komutanlığına atayarak durumunu olağanlaştırmaya çalıştığını öğrendi.[68] Bu görevi reddedince, açık bir tartışmaya girmekten kaçınan Enver ona bir ay izin verdi.[69] Mustafa Kemal başkentin en iyi oteli olan Pera Palas'a yerleşti. Kamuoyunun gözünde değerini yitirmiş olan hükümetin savaşı yürütme biçimini artık açıkça eleştiriyordu.

Onun başkente varışının hemen ardından 31 Ekimde Mısır'daki İngiliz güçlerinin komutanı General Allenby, Sina Cephesine saldırdı ve Birişebi yakınlarında Osmanlıların doğu hattını yardı. Ve 9 Aralıkta Kudüs'e girdi. Cemal Paşa Almanlar Hıristiyanlarca kutsal olan yerleri güvenlik altında tutmak istedikleri için, Mustafa Kemal'in arkadaşı Ali Fuat'ın (Cebesoy) geri çekilme emri aldığına inanıyordu.[70] Osmanlı güçleri kuzeyde Yafa ile Eriha arasında yeni bir savunma hattı kurmayı başardılar, ama Kudüs'ün yitirilmesi komutanların şöhretine ağır bir darbe indirdi. 12 Aralıkta Şam'dan ayrılan Cemal Paşa bahriye nazırı olarak ismen sürdürdüğü görevinin başına dönmek üzere İstanbul'a geldi. Satraplığını yitirdiği için gözyaşları içindeydi. Kress von Kressenstein'ı görevinden alan Falkenhayn'ın yerine de bu kez 25 Şubat 1918'de Liman von Sanders'in kendisi geldi.[71]

İstanbul'da Mustafa Kemal eleştirilerini kendine saklamıyordu. Bir öyküye göre Enver'i harbiye nazırlığında ziyaret ettiği sırada tartışma öylesine alevlenmişti ki, ikisi de silahlarına sarılmıştı.[72] Yaveri Salih'in (Bozok) anlattığına göre ise, levazım müdürü 'Topal' İsmail Hakkı Paşa Mustafa Kemal'e, Talât'ın hükümetini düşürüp yerine askerî bir kabine kurma önerisini yapmış. Bu konuşma sadrazama rapor edilince, o da Enver'e haber vermiş.[73] Planı hazırlayanın Mustafa Kemal olduğuna inanan Enver onu Harbiye Nezaretine davet etmiş. Görüşme sonrasında askerî mahkemeye çıkarılacağından korkan Mustafa Kemal çok sarsılmış, ama Enver başka bir adım atmamış.[74] Enver'in Mustafa Kemal'e politika ile ordu arasında bir seçim yapmasını söylediği ve onun da bir daha politikaya bulaşmamaya söz verdiği konusunda anlatılan öyküler,[75] herhalde bu tarihlerde ikisi arasında geçen konuşmalara dayanıyor. Atatürk'ün arkadaşı Bahriye Kurmay Başkanı Hüseyin Rauf'un (Orbay) anlattığına göre Cemal Paşa Şam'dan İstanbul'a dönünce kendisiyle birlikte istifa etme sözünü tutmadığı için Mustafa Kemal'in yaptığı eleştiriler onu öylesine rahatsız etmiş ki, askerî mahkemeye çıkartılmasını Enver'e önermiş.[76] Rauf daha sonraları Mustafa Kemal, Enver ve Cemal arasındaki ilişkileri düzeltmeyi başardığını söylüyor.

Bu öykülerin hiçbiri inandırıcı değil, Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki'nin Triumvirası, Üç Paşaları olarak tanınan Enver, Talât ve Cemal'le anlaşmazlığa düştüğü bilinen bir gerçektir. Hepsi de Osmanlı devletinin zayıflığının ve savaş yorgunluğunun yayılmakta olduğunun farkındaydı. Ama hiçbiri ayrı bir barış yapma yanlısı değildi ve Mustafa Kemal Halep'ten Enver'e gönderdiği raporda buna işaret ediyordu: "Elyevm içinde bulunduğumuz bataklıktan nihayetine kadar Almanlarla beraber bulunarak kurtulmak zaruri olduğu müsellemdir." [77] [İçine düştüğümüz sorunlardan kurtulmak için sonuna dek Almanlarla birlikte olmamız gerektiği, kaçınılmaz bir gerçektir.] Anlaşmazlık derhal uygulanması gereken taktikler konusundaydı. Mustafa Kemal Osmanlı devletinin bir savunma politikası gütmesini, kendi güçlerini yönetmesini ve hareket özgürlüğünü tekrar kazanmasını istiyordu. Öte yandan Enver politikada kumar oynama alışkanlığını henüz yitirmemişti. Rusya'da Bolşevik Devrimi başlamıştı ve 3 Aralık 1917'de Osmanlı karargâhı bütün birimlere Rusların silah bırakması (mütareke) istediklerini bildirdi.[78]

Doğu cephesinde imzalanan silah bırakması, Almanların birlikleri son bir saldırı için batıya kaydırmalarını sağladı. Enver açısından ise, başlattığı 'cihadın' sağlayamadığı İslam birliği düşünü gerçekleştirme fırsatını yarattı. İttihat ve Terakki'nin geri kalanları ise hangi tarafa gideceklerini bilmiyorlardı. Maliye nazırlığına tekrar getirilmiş olan Cavit, savaşı eleştiriyordu. Hüseyin Rauf (Orbay), Amerika'nın savaşa katılmasının Almanlar için yenilgi anlamına geldiği konusunda Talât'ı uyardığını söylüyor.[79] Bir çıkış yolu arama çalış-

maları başladı. Ama tabancaların çekildiği, gizli komploların yapıldığı söylentisi doğru olamaz. Gerginlik daha sıradan bir biçimde kendini gösterdi: Mustafa Kemal bir kurmay subayı kendi hizmetinde kullanmak ve Halep'ten iki resmî arabayı yanında getirmekle suçlandı. Enver'e verdiği yanıtta kendi yaverini tutmaya hakkı olduğunu, İstanbul'a onarım için getirdiği eski püskü arabadan vazgeçeceğini bildirdi.[80]

Mustafa Kemal'in 1926'de yayınlanan anıları, kendi açısından temel gerçekleri yansıtıyor:

> İstanbul'da Perapalas Oteli'nin bir dairesine yerleştim. Artık her şeyin mahvolduğuna inanmış bir adam gibi, üzgün düşünüyordum. Ancak, mahvolan bu her şeyin tekrar kurtarılabileceğine inanan bir adam gibi de avunuyordum. Bu ruh hali içindeyken, bir gün bana Padişah'ın vekili sıfatı ile Enver Paşa bilvasıta müracaatta bulundu ve sonra kendisi dedi ki, "Alman İmparatoru, Padişahımızı Umumi Karargâhına davet etti. Padişahımız böyle bir seyahati yapamayacak durumda bulunduğundan düşündük, Zât-ı Şahane yerine Veliahd Hazretleri bu seyahati yapsın dedik. Kendisinin yanında bulunmayı kabul eder misiniz?" Ben böyle bir kişi ile bir seyahati kendim iyi faydalı buldum, hemen evet cevabını verdim.[81]

Hasta olan Sultan V. Mehmet'in velihatı, 56 yaşındaki küçük kardeşi Mehmet Vahdettin idi. Prens Yusuf İzzettin'in 1916'da intihar etmesinden sonra veliahtlığa yükselmişti ve İttihat ve Terakki liderliğini eleştirmesiyle tanınıyordu. İttihatçıların gemi arslanı olmakla yetinen kardeşinin aksine, Vahdettin, İttihat ve Terakki'nin muhalifi olan 'Hürriyet ve İtilaf' partisinin kurucu üyelerinden, enistesi Damat Ferit Paşanın tavsilerinin etkisindydi.

Mustafa Kemal'in Prens Vahdettin ile yaptığı yolculuğun anıları bundan sonra yaşananların ışığında okunmalıdır. Yine de ilk kez sarayda karşılaşmalarını anlatan kısmında merak uyandıran bir yakınlık duygusu vardır:

> Girdiğimiz bu odada ayakta dururken, çok laubali görünen redingotlu adamların içinde, başka redingotlu bir adam peyda oldu. Bu yeni gelenin kim olduğunu, ne olduğunu ve ne yapmak lazım geldiğini ne ben ne de arkadaşım [Albay Naci (Eldeniz) Harbiye Mektebinde Mustafa Kemal'in öğretmenlerinden biriydi ve maiyete katılacaktı] anlayamadık. İçeri girdi, bizim bulunduğumuz tarafa doğruldu ve kanapenin sağ köşesine oturdu. Gözlerini kapadı, derin bir vecde daldı. Neden sonra tekrar gözlerini açtı, bize lütfen iltifat etti: "Sizinle müşerref oldum, memnunum" diyerek iyi niyetini gösterdi. Tek-

rar gözlerini kapadı. Bu nazik sözlere cevap vermeye hazırlanırken kendinden geçmiş bir kişinin huzurunda bulunduğumu sezdim... Biraz sonra gözlerini açtı: "Seyahat edeceğiz, değil mi?" dedi. "Evet, seyahat edeceğiz," dedim. Itiraf edeyim ki bir mecnunla karşı karşıya bulunduğumu derhal hissetmiş, fakat mantıklı bir konuşmaya girişmekten kendimi men etmemiştim. Hemen ayağa kalkıp dedim ki, "Efendi Hazretleri, birlikte seyahat edeceğiz. Seyahat iki gün sonra başlayacaktır. Cumartesi akşamı Gar'da hazır bulunacaksınız..." Veda ettik ve çıktık. Mükellef bir saray arabasına binmiştik. Naci Bey ile aramızda aşağı yukarı şöyle bir konuşma oldu:

"Zavallı bedbaht, acınacak bir adam. Bunlarla ne yapılabilir?"

"Öyledir."

"Bu zavallı yarın padişah olacaktır, kendisinden ne beklenir?"

"Hiç..."

"Biz ki aklımız mantığımız vardı, biz ki memleketin kaderini bu gününü, yarını anlamış insanlarız, ne yapabiliriz ?"

"Güç,"dedi Naci Bey.[82]

Vahdettin, Sirkeci garına gelince Mustafa Kemal'in ilk izlenimlerinin doğru olduğu kanıtlandı. Tahtın veliahtı, ferik (tümgeneral) rütbesi livalığa (tuğgeneral) indirildiği için, hoşnutsuzluğunu askerî üniformasını giymemekle göstermişti. Iki elini havaya kaldırıp şeref kıtasına, "anormal ve şuursuz" bir selam vererek yürüdü.[83] Ama trene bindikten sonra daha cana yakın bir yaklaşım sergiledi ve Mustafa Kemal'in anlattığına göre kendisine, "İstanbul'u kurtaran kumandan" olarak hitap etti. Bundan sonra yaşananlar Mustafa Kemal'in Vahdettin'i etkileme umudunu onaylar gibi görünüyordu. Yolculuk sona ermeden tahtın veliahtına karargâhı İstanbul'da bulunan 5. Ordunun komutanlığını ele almasını ve kendisini de kurmay başkanı atamasını önerdi. Anlattığına göre Vahdettin İstanbul'a dönünce bu konuyu düşünmeye söz vermişti. Mustafa Kemal 1926'da, "Bu beni ümitsizliğe düşürücü bir cevaptı," diyecekti.[84] Ama gözleri hala 5. Ordunun üzerindeydi.

Türk heyetini Kayzer Wilhelm, Bad Kreuznach'daki karargâhında kabul etti. Mustafa Kemal'in anlattığına göre kendisine tanıştırılınca İmparator, "Siz, 16. Kolordu Komutanlığını ve Anafartalar'ı yapmış olan Mustafa Kemal değil misiniz?" diye sormuştu. "Evet Ekselans," yanıtını fransızca olarak verirken, Bulgar Kralı Ferdinand'a yaptığı hatayı tekrarlayarak yine 'Majeste' yerine 'Ekselans' sözcüğünü kullanmıştı.[85] Mustafa Kemal'e göre Alman komutan Ludendorff melankolik bir ruh halindeydi, ama yalnızca üç ay sonra Batı Cephesinde sonuncu ve en büyük saldırısını gerçekleştirecekti.

Mustafa Kemal'in Vahdettin'i Almanların zafer kazanması fikrine inanmanın saçmalığına ikna etmeye çalıştığından kuşku duymamak gerekir.

Alsace bölgesi Alman askeri valisinin Osmanlıların Ermenilere karşı davranışlarını eleştirmesi üzerine aralarında geçen öfkeli konuşmaların öyküsü de gerçek olmalıdır. "Vali hazretleri, biz cepheleri dolaşan bir heyetiz. Buraya Ermeni meselesini konuşmak için değil, fakat müttefikimiz olan ve kendisine dayanmakta olduğumuz Alman ordusunun gerçek durumunu anlamaya geldik. Onu anlamış olarak da memleketimize dönüyoruz," diye yanıtladı Mustafa Kemal.[86] Alsace'daki savaş hattını ziyaret ettiğinde Almanlar askerî konulardaki bilgisine çok şaşırınca, kendisinin 'fırka, kolordu ve ordulara kumanda etmiş bir arkadaşları' olduğunu açıklaması gerekmişti.[87] Krupp fabrikalarını gezdikten sonra on gün kaldıkları Berlin'de Vahdettin bir Alman gazeteciye, Türkiye'de kadınların herkesin içinde çalışmaya başladıklarını ve gelişmenin ağır ilerlemesine karşın, "kadınlara eşit haklar verme çabası içinde" olduklarını söyledi.[88] Osmanlı devletinde kadınların özgürlüklerini kazanmasını isteyen yalnızca Mustafa Kemal değildi.

Tahtın veliahtı ve maiyeti 4 Ocak 1918'de İstanbul'a döndüler ve Mustafa Kemal'in sol böbreği iltihap kaptı. Doktorlar Pera Palas otelindeki dairesinde onu muayene ettiler, ama acı veren kasılmalar bitmedi. Anılarında yaklaşık bir ay yattığını, biraz düzeldiğini ve sonra tekrar kötüye gittiğini anlatıyor, ama yine de kendini öne çıkarma çabalarından vazgeçmedi. Ali Fuat'a (Cebesoy) 23 Ocakta yazdığı mektupta, kendisine Liman von Sanders'in genel komutası altında oluşturulacak yeni bir grupta yer alacak 1. ya da 5. Ordunun komutanlığının önerildiğini ve 5. Orduyu tercih ettiğini belirtiyor.[89] Böyle bir teklif gerçekten yapılmış olsun ya da olmasın, kısa bir süre sonra Liman von Sanders, Suriye cephesinde Falkenhayn'ın yerine getirilince İstanbul'da Mustafa Kemal'in yapacağı bir iş kalmamıştır. 19 Şubatta Alman büyükelçiliğinde katıldığı bir törende kendisine *Cordon de Prusse* nişanı veriliyor.[90]

Gazeteci Ruşen Eşref'in (Ünaydın) yaptığı uzun görüşmeyi mart ayında yayınlaması, Mustafa Kemal'in daha geniş bir kitleye ulaşmak istediğini gösterir. Bu görüşme annesinin Akaretler'deki evinde yapılmıştı. Mustafa Kemal, Ruşen Eşref'i savaş anıları ve fotoğraflarıyla dolu bir odada kabul etmiş. Tanımlamalar hiç de rastlantısal görünmüyor:

> Cumba ve tavanlarına ve pencere kenarlarına varıncaya kadar kanapeleri, koltukları bile halılar, seccadeler ve kilimler altında koyulaşmış bu çok gölgeli geniş odada Mustafa Kemal Paşanın siması Rembrantvarî bir tablo mevzuunu andırıyor-

> du. Genç bir simada bu kadar engin bir mâna gördüğümü hatırlamıyorum. Işıklarla gölgelerin dalgaları arasında sebat, tevekkül, tevazu, vekar, mülâyemet [yumuşaklık], huşunet [sertlik], saflet, zekâ bütün bu zıd şeylerin toplandığı sarışın ve gayet sevimli bir yüz.[91]

Bu görüşmenin, İttihat ve Terakki'nin[92] Türk Ocakları yayın organı olan *Yeni Mecmua* adlı derginin ardı ardına üç sayısında çıkması o tarihte Mustafa Kemal'in kimlerle dost olduğunu gösteriyordu. Üstelik siyasi açıdan en yakın arkadaşı da o sırada başkentteydi. Mustafa Kemal'in Almanya'ya giderken Sofya'da gördüğü Fethi (Okyar)[93] 21 Aralık 1917'de İstanbul'a gelmişti. İstanbul milletvekili olarak politik kariyerine geri dönen Fethi, İttihat ve Terakki liderleriyle yakın temastaydı ve 3 Mart tarihinde Bolşevik Rusya ile Brest Litovsk anlaşmasını imzalayan, başında Sadrazam Talât Paşanın bulunduğu Osmanlı delegasyonuna katılmaya davet edilmişti.[94] Zilyetlik [elde tutmak] mülkiyet hakkının en büyük karinesidir [kanıtıdır] fikrine inanan Osmanlı komutanları, Ruslarla yapılan ateşkesi 5 Şubatta bozduklarını açıklamışlar ve Vehip Paşanın 3. Ordusuna bağlı birlikler, yitirdikleri toprakları ele geçirmeye başlamışlardı.[95] Osmanlıların doğuya doğru yürümelerinin başka bir nedeni daha vardı: Daha önceleri intikam katliamlarını ve Müslümanlara karşı etnik temizlik yapılmasını engelleyen Rusların çekilmesiyle oluşan boşluğu Ermeni milliyetçileri dolduruyordu.[96] Çar taraftarı General Nazarbekov şimdi bir Ermeni kolordusunun komutanıydı ve Osmanlı devletinin 1914'te çizilen sınırının doğusunda ve batısında yaşayan Müslümanların hayatları tehlikedeydi. Brest Litovsk anlaşması 1878'de Rusya'ya bırakılmış olan üç sancağın, Kars, Ardahan ve Batum halklarının kendi kaderlerini çizmek üzere oy kullanmalarını öngörürken, Osmanlı ordusunun ilerlemesi halkın Osmanlı devleti sınırları içinde yaşamayı yeğlediğini gösteriyordu.[97] Mustafa Kemal'in İstanbul'da hasta yattığı uzun süre içinde eski padişah Sultan Abdülhamit 10 Şubat 1918'de öldü. Gençliğinde ona karşı gizli planlar üretmiş olan Mustafa Kemal padişahın ölümüne ağlamadı.

Mustafa Kemal, kendi ülkesinde tedavi olamayacağına karar verince, Viyana'da tedavi olmak için gerekli izin ve parayı sağlamak için Enver'e başvurdu. İkisini de alınca, 25 Mayısta emireri Şevki ile birlikte trenle yola çıktı. Yolculuk sırasında bavulları kaybolunca Avusturya'nın başkentinde yeni bir gardrop edinmek zorunda kaldı. Profesör Zuckerandl[98] adlı bir uzman onu önce Viyana'da Cottage Sanatoryumuna ardından da Karlsbad'da (şimdi Çek Cumhuriyetinde Karlovy Vary) kaplıca tedavisine gönderdi. Mustafa Kemal kendisine küçük bir pansiyonda ayrılan odadan şikâyet edince, tedavisini denetleyen Avusturya'lı doktor, "Siz buraya ciddi bir kür yapmak için mi yoksa lüks bir otelde dinlenmek için mi geldiniz? Si-

ze öyle bir program yapıyorum ki gezmek için vakit dahi bulamayacaksınız," diye çıkıştı.[99]

Karlsbad'a gelen Türkler arasında Cemal Paşanın karısıyla, erkek kardeşi Maliye Nazırı Cavit, Mustafa Kemal'i Gelibolu'da çarpışırken izlemiş olan İttihat ve Terakki gazetecisi Hüseyin Cahit de (Yalçın) vardı.[100] Hepsinin ortak şikâyeti vesikayla verilen ekmeğin çok az oluşuydu, ama hiçbirinin aç kaldığı söylenemezdi. Mustafa Kemal yurttaşlarıyla yemek yedi, yürüyüşlere ve araba gezilerine çıktı, Fransızca romanlar (bir de Marx'ın *Le Capital* adıyla fransızcaya çevrilen yapıtının eleştirisi) okudu, Almanca ve Fransızca dersleri aldı ve bir günlük tuttu. Bayan Brandner adında bir hanıma Fransızca olarak yazılmış bir bölümde Türk ordusunun sicilini övüyordu.[101] Başka sayfalarda ise, reformlar üzerindeki görüşlerini dile getiriyordu:

> Benim elime büyük salâhiyet ve kudret geçerse, ben hayatı içtimaiyemizde arzu edilen inkılâbı bir anda, bir coup (darbe) ile tatbik edeceğimi zannederim. Zira ben, bazıları gibi, efkâr-ı avamı, efkâr-ı ulemayı yavaş yavaş benim tasavvuratımın derecesinde tasavvur ve tefekkür etmeye alıştırmak suretiyle bu işin yapılabileceğini kabul etmiyor [um] ve böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden ben bu kadar senelik tahsil-i âlî gördükten, hayat-ı medeniye ve içtimaiyeyi tetkik ve hürriyeti tezevvuk için sarf-ı hayat ve evkat ettikten sonra avam mertebesine ineyim. Onları kendi mertebeme çıkarırım. Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar. Mamafih bu meselede şayanı tetkik bazı noktalar var, bunları iyice tekarrür ettirmeden işe başlamak hata olur.[102] [Elime büyük yetki ve güç geçerse, sosyal yaşamımızda gerekli olan değişikliği bir anda yapacağım sanırım. Bazılarından farklı olarak sıradan insanların ve 'ulema' sınıfının bu değişikliğe yavaş yavaş alıştırılması fikrini kabul etmiyorum ve ruhum buna isyan ediyor. Yüksek öğrenim görmek için yıllar harcadıktan, sosyal çevreye girdikten ve özgürlüğün tadını aldıktan sonra, niçin ben sıradan insanların düzeyine ineyim? Onları kendi düzeyime çıkartmayı yeğlerim. Ben onlara değil, onlar bana benzemeli. Her şeye karşın bu konuda üzerinde durulması gereken bazı noktalar var. Bunlara karar vermeden, işe başlamak hatalı olur.]

Bir kez daha Türkiye'deki kadınların durumunu yorumluyordu. 6 Temmuzda günlüğüne, "Özetle sonuç şudur ki, kadın konusunda cesur olalım. Vesveseyi bırakalım. Onların beyinlerini ciddi bilim ve fenlerle süsleyelim. İffeti, fenni sağlıklı bir surette izah edelim. Şeref ve haysiyet sahibi olmalarına birinci derecede önem verelim," diye yazdı. Ertesi gün ise evlenmek niyetinde olmadığını not etti.[103]

Yaşlı padişah V. Mehmet'in 3 Temmuzda öldüğü ve Vahdettin'in, VI. Mehmet adıyla tahta çıktığı haberi gelince Mustafa Kemal'in Karlsbad'daki dinlenme süresi kısa kesildi. İstanbul'da Fransızca konuşan bir mizahçı "Les Mehmets se suivent mais ne se ressemblent pas" (Mehmetler birbirini izliyor ama birbirine benzemiyor) demişti.[104] Vahdettin kardeşine oranla, hâlâ başkenti avucunda tutan İttihat ve Terakki liderliğine karşı daha fazla tavır alacak bir kişi olarak tanınıyordu.

Bu haber Mustafa Kemal'e 5 Temmuz'da ulaştı. Daha sonraları sultanların kaderiyle ilgilenmediğini, ama böyle bir değişimin yaşandığı tarihte İstanbul'dan uzak bulunmanın kendisini rahatsız ettiğini söyleyecekti.[105] Yine de durdu, ülkesindeki güç dengelerini düşündü. 8 Temmuzda beyninde dolaşan soruları günlüğüne yazdı:

1. Cemal Paşanın durumu ne ve nasıl geçiniyor?
2. Talât Paşa niçin Cemal Paşaya soğuk davranıyor?
3. Enver Paşanın bana karşı tavrı nedir? Bu konuda ne yapabilirim?
4. Yeni padişah nasıl bir yaklaşım sergileyecek?

19 Temmuzda Kayzerin karargâhına yapılan ziyarette kendisine eşlik etmiş olan ve şimdi padişahın başmabeyncilik hizmetine getirilen Lütfi Simavi'ye bir telgraf gönderip sultana tebriklerini iletmesini istedi ve tahttaki bu değişikliğin kendisini umutlandırdığını söyleyerek "Rahmetli Sultan Reşat hazretlerinin ölümünden üzgünlük duymakla birlikte vatanın, milletin, ordunun ehilsiz ellerde oyuncak olmaktan kurtarılacağı kanaati bu üzüntüyü oldukça hafifletmektedir, " diye ekledi.[106] Ama yeni padişah, geçmişten kopmakta çekimser davranıp Talât'ı tekrar sadrazamlığa getirdi.

Vahdettin'in tahta çıkmasından birkaç gün sonra, yaveri Cevat Abbas'dan (Gürer) gelen bir telgraf Mustafa Kemal'in başkentte beklendiğini bildiriyordu. Yanıt olarak tedavisinin henüz tamamlanmadığını bildirdi, ama derhal gelmesini isteyen ikinci telgrafı alınca, 27 Temmuzda Karlsbad'dan ayrıldı. Fakat, Viyana'da İspanyol gribine yakalandı ve İstanbul'a ancak 4 Ağustosta varabildi.[107] Başkente gelince artık Vahdettin'in başyaveri olan Kafkas cephesindeki eski komutanı Ahmet İzzet Paşa tarafından Karlsbad'dan çağırılmış olduğunu öğrendi.

1926'da yaptığı açıklamada yeni padişah tarafından üç kez huzura davet edildiğini söyleyecekti. İlk görüşmede Vahdettin'e başkomutanlığı asaleten ele almasını ve genelkurmay başkanının onun vekili olarak hareket etmesini sağlamasını önermişti. Gerçekten de Mustafa Kemal'in gelişinden altı gün sonra, 10 Ağustos 1918'de padişah yayınladığı bir emirle,'başkumandanlık vekâleti unvanı baş-

kumandanlık erkân-ı harbiye riyaseti namına tahvil edilmiştir. Vezaifi kemakân damad-ı şahanem ve yaver-i hassım umur-u harbiye nazırı 'Birinci Ferik' Enver Paşa tarafından ifa edilecektir" bildirisini yaptı.[108] [Başkumandan vekili unvanı başkumandanlık genelkurmay başkanlığı adına dönüştürülmüştür. Bu görev damadım ve yaverim savaş bakanı Orgeneral Enver Paşa tarafından yürütülecektir.] Bu değişikliğin Mustafa Kemal'in önerisiyle yapılıp yapılmadığı kesin olarak bilinmiyor.

İkinci görüşmede Mustafa Kemal, yine ordunun başına geçmesi için ısrar ettiğini söylüyor; Vahdettin ise konuyu Talât ve Enver'le görüştüğünü ve kendisi için en önemli sorunun İstanbul halkına yeterli yiyecek sağlamak olduğunu bildiriyor. Mustafa Kemal, 1926'da bu konuşmaları aktarırken, Vahdettin her iki İttihatçı liderden hoşlanmadığını daha önceleri de açıkça belirttiği için, bu yanıta çok şaşırdığını söylüyor. Üçüncü görüşme ise 16 Ağustosta Cuma namazından sonra, halkın karşısında, iki Alman subayın yanında gerçekleşiyor ve Vahdettin Mustafa Kemal'i Filistin'deki 7. Ordunun komutanlığına atadığını açıklıyor. Böyle bir atamanın kamuoyunun önünde açıklanmasını Mustafa Kemal, bir yıl önce, görevini Enver'in çevirdiği bir dolap nedeniyle bırakmış olmasına bağlıyor. 1926'da bu konuyu anlatırken Filistin'i savunmakta olan üç zayıf ordunun birleştirilmesini ve kendisinin de tüm güçlerin komutanlığına getirilmesini Enver'e önerdiğinden söz ederek, "Bu yoldaki tekliflerim istihzaya maruz kaldı, [alaya alındı]" diye ekliyor.[109]

Ne var ki, Mustafa Kemal'in resmî hizmet sicili 7. Ordu komutanlığına ikinci kez atanmasının 7 Ağustos 1918'de gerçekleştiğini gösteriyor.[110] Yani sultanın huzuruna çıkmadan önce, bu göreve getirildiğini herhalde biliyordu. Ayrıca Osmanlı hükümetinin Liman von Sanders'i Yıldırım Orduları Grubu komutanlığından, özellikle Alman Asya kolordusunun konumu nedeniyle alamayacağını da Mustafa Kemal'in iyi bilmesi gerekirdi. Liman von Sanders'in komutası altında İstanbul'da görev yapmayı daha önceden kabul etmişti. Suriye cephesinde bu görevi kabul etmesi yeni padişahı sevindireceği gibi Almanya yolculuğu sırasında başlayan etkileme sürecini de sağlamlaştıracaktı. Bu nedenle, Mustafa Kemal'in 7. Orduya dönmesi kariyerinde ileriye doğru atılmış bir adım sayılırdı. Ama yine de riskli bir karardı.

Liman von Sanders, Osmanlı devletini artık bir cepheden fazlasında çarpışacak gücü olmadığı konusunda uyarmıştı.[111] Yine de Enver Kafkasya'da yeni bir cephe açmıştı ve küçük kardeşi Nuri'nin komutasındaki İslam ordusu, önemli bir petrol merkezi olan Bakü'ye doğru ilerliyordu. Petrol kuyularını Almanlara (ve Türklere) bırakmak istemeyen İngilizler, bölgeye gönderdikleri birliklerini yerel Rus ve Ermenileri silah altına alarak güçlendirmeye çalışıyorlardı.

 Ama bölgeyi savunanlar birlikte hareket edemedikleri için Bakü 15

Eylül 1918'de Türklerin eline geçti.[112] Bu arada askerlerin ve malzemelerin bir kısmının Kafkas cephesine gönderilmiş olması, Filistin'deki Osmanlı cephesini kaçınılmaz bir biçimde zayıflatmıştı. Enver askerlerin Filistin'e gönderileceğine söz verdi, ama çok azı buraya ulaştı ve bir kısmı da gelince derhal firar etti.[113]

26 Ağustos 1918'de Halep'e ulaşan Mustafa Kemal, Filistin'in Nablus kentindeki karargâhına gitmek üzere güneye doğru yola çıktı. Grup karargâhı Nablus'un kuzeyindeki Nasıra'da bulunan Liman von Sanders anılarında, "Gelibolu savaşından çok iyi tanıdığım bu yetenekli general, ordusunun sayıca azaltıldığını ve askerlerin çok yorgun olduğunu görünce, aldatıldığını anladı. Enver ona doğru olmayan rakamlarla son derece iyimser bir tablo çizmişti," diye yazacaktı.[114] Mustafa Kemal 11 Eylülde İstanbul'daki doktoru Rasim Ferit'e (Talay) gönderdiği mektupta izlenimlerini daha ayrıntılı olarak anlatıyordu:

> Nablus'a geldim. Suriye'yi baştan başa bir daha 'étude' ettim, muharebe hatlarını baştan başa gezdim... Suriye umumiyetle şayan-ı merhamet bir hale gelmiştir. Vali yok, kumandan yok, İngiliz propagandası çok, İngiliz teşkilât-ı hafiyesi [gizli örgütü] her tarafta hal-i faaliyette, ahali hükûmetten müteneffir [nefret ediyor], bir an evvel İngilizlerin vürudunu muntazır [gelmesini bekliyor]. Düşman kıtaatça vesaitçe kuvvetli biz onun karşısında pamuk ipliği.[115]

Pamuk iplik sekiz gün sonra bir daha bağlanamayacak biçimde koparıldı. Mustafa Kemal'in 7. Ordusu yirmi beş mil uzunluğundaki cephenin orta bölümünü elinde tutuyordu. Albay İsmet (İnönü) komutasındaki 3. Kolordu ile Tuğgeneral Ali Fuat'ın (Cebesoy) komuta ettiği 20. Kolordunun asker sayısı toplam olarak 7.000 idi. Sağ kanatta General Cevat'ın (Çobanlı) 8. Ordusunda 10.000 asker ve sol tarafındaki General Cemal'in (Mersinli) 4. ordusunda cephede 12.000, cephe gerisinde ise 5.000 askeri vardı.[116] Liman von Sanders, daha önce iki İngiliz saldırısını püskürttüğü ve Allenby'nin 16-17 Eylülde şaşırtma hamleleri yaptığı Ürdün'ün doğusunda kalan sol kanadını kuvvetlendirmişti. Fakat Allenby, Kudüs'ün ele geçirilmesinde başarılı olan taktiğini yineledi ve batıya doğru ilerler gibi yapıp, esas darbeyi doğuya indirdi. Bu kez, 18-19 Eylülde esas saldırısını batıdaki sahil bölümünü savunan Osmanlıların 8. Ordusu üzerine yöneltmişti. Kendisinin on katı kalabalık güçler karşısında 8. Ordu, Megiddo çarpışmasında darmadağın oldu. Bunun üzerine İngiliz birlikleri doğuda Ürdün'e doğru çekilen Mustafa Kemal'in 7. Ordusuna yöneldi. Ali Fuat'ın birlikleri ağır yaralar aldı ama İsmet (İnönü) 3. Kolordusunu 25 Eylülde Ürdün'e geçirmeyi başardı.

İstanbul'daki genelkurmay karargâhından gelen mesajlar öylesine konu dışı kalıyordu ki, komik görünüyordu. 20 Eylülde İngilizlerin cepheyi yarıp geçmesinin ertesi günü, Enver, padişahın fahri yaveri atandığı için Mustafa Kemal'i kutladı.[117] Hemen hemen aynı zamanda Liman von Sanders'e ulaşan bir telgraf, İstanbul'da yapılacak çuval yarışına konacak ödüllere katkıda bulunmak isteyip istemediğini soruyordu.[118] Ama Liman von Sanders'in ilgilenmesi gereken daha önemli işleri vardı. 20 Eylülde İngiliz süvarileri Nasıra'daki karargâhına baskın düzenlediler. Alman mareşal, Tiberias'a kaçmayı başardı ve Galilee Denizinden kuzeydoğuda Yarmuk nehri vadisine doğru uzanan yeni bir savunma hattı çizmeyi planladı. Ne var ki savaşın başından bu yana ilk kez, Osmanlı askerleri çarpışma arzusunu yitirmişti.

Tahminlere göre firar edenlerin sayısı 300.000'e ulaşıyordu.[119] Ayrıca subayların ve askerlerin büyük bir kısmı geride kalmayı başardığı için ateş hattında çok az insan vardı. Askerler iyi beslenemiyordu ve Kafkasya cephesinde soğuğa karşı kışlık giysileri olmadığı gibi, Ürdün vadisinin yaz sıcağına karşı ince giysileri de yoktu. Üstelik, Türkler artık yabancı bir ülkede çarpıştıklarını görüyorlardı. Allenby'nin son saldırısına kadar Arap isyanının askerî açıdan önemli bir etkisi olmadı. Ama Osmanlı orduları yenilince Bedeviler akbabalar gibi üstlerine saldırdı ve kentlerde yaşayıp Osmanlı devletine sorun çıkarmamış olan Araplar da, taraf değiştirmek için acele ettiler. Daha önceleri Osmanlı ordusundaki Arap askerler güvenilmez ama Türk komutanlarına sadık olarak kabul ediliyorlardı. Şimdi ise Osmanlı askerleri eve dönmeye karar verince, etnik bir ayrım ortaya çıktı. Liman von Sanders olabildiğince fazla toprak tutmaya çabalarken, en iyi Türk komutanlar, askerlerini anavatanı savunmak için korumaya özen gösterdiler.

Kuzey Filistin ile Ürdün'de bir cephe oluşturmayı başaramayan Liman von Sanders, Şam'ı da elinde tutamayacağını çok geçmeden anladı. Mustafa Kemal Şam'a ulaşınca mareşalın karargâhını kuzeyde Baalbek'e (günümüzde Lübnan'da Bekaa vadisinde) taşımış olduğunu gördü. Kentten ayrılmadan önce Liman von Sanders komuta yapısını değiştirmişti. General Cevat'ın (Çobanlı) komutasında, artık neredeyse varlığını tümüyle yitirmiş olan 8. Ordu karargâhına İstanbul'a dönüş emri verilmişti. Ürdün nehrinin doğusunda sol kanatta kalan, aralarında Mustafa Kemal'in 7. Ordusuna bağlı bazı birliklerin de bulunduğu Osmanlı güçlerinin yönetimi, Suriye'deki en yüksek rütbeli komutan olan 4. Ordu komutanı General Cemal'e (Mersinli) bırakılmıştı.[120] 29 Eylülde Mustafa Kemal, Ürdün'ün batısında bulunup büyük bir karmaşa içinde sağ kanada doğru gerileyen 7. ve 8. Ordulardan kalanların komutanlığına getirildi.[121] Askerleri belirli bir düzene sokmak için Baalbek'in güneyindeki Rayak (Riaq) tren istasyonuna gitmesi gerekiyordu. 1 Ekim

1918'de Avustralya süvarileri Şam'a girdi. Oluşturulan Arap yönetimi kenti kavuran isyanları denetim altına alamayınca, hükümet etme yetersizliğini derhal kanıtladı.[122] Aynı gün Liman von Sanders, Alman Asya Kolordusunun Rayak yakınlarındaki geçici karargâhında bir toplantı yaptı. Dağları güvenlik içinde aşmaları için Dürzilere koruma bedeli ödeyerek, Almanların çoğunun bölgeden ayrılmasını sağlamıştı. Şimdi ise iki Türk komutan, Mustafa Kemal ve Cemal (Mersinli) ile görüşecekti. Mustafa Kemal anılarında, Halep'e çekilme gibi 'delice' bir emri kendisinin verdiğini söylüyor.[123] Liman von Sanders ise, Osmanlı birliklerinin toplanacağı Homs'a (Suriye'de) çekilme emrini verdiğini iddia ediyor.[124] Osmanlı askerleri zaten toptan kaçmakta olduğundan geri çekilme kararı yalnızca bir formaliteydi.

Bir süre İngiliz güçleriyle temas kesildi. Yerel Araplar henüz hareketlenmedikleri için Şam'dan kuzeye çekilmek pek zor olmadı.[125] Mustafa Kemal kurmaylarıyla birlikte 5 Ekimde Halep'e vardı. 7 Ekimde ise İstanbul'a öfkeli bir telgraf çekti: "Düşmanın malûm faikiyeti (bilinen üstünlüğü) karşısında ve bizim ordu namı altında tutulan beş-altışar bin neferimizin ric'ati (geri çekilmesi) tabii idi. Fakat bu ric'at (geri çekilme) daima bir şekil muhafaza edilerek icra edilebiliyor idi: Enver Paşa gibi bir ahmak müdir-i harekât-ı umumiye (genel harekat yöneticisi) olmasa idi ve burada beş-on bin kişilik bir hey'et-i askeriyenin (askerî heyetin) başında ilk top sadasında ordusunu bırakıp kaçan ve şahsını kurtarmak için şaşkın tavuk gibi öteye-beriye iltica eden kumandan – Cevad Paşa – bulunmasa idi, hiçbir vaziyet-i askeriyeyi (askerî durumu) takdir edemeyen bir dördüncü ordu kumandanı – Cemal Paşa – bulunmasa idi. Ve bunların başında muharebenin ilk gününden itibaren hiçbir tesir ve nüfuzu kalmayan bir grup karargâhı olmasa idi... Bu andan sonra, artık sulhden (barıştan) başka yapılacak bir şey kalmamıştır." [126] Bu akıllıca ve kibarca olmayan bir patlamaydı. Mustafa Kemal'in artık Enver Paşa ya da Liman von Sanders'i idare etmesi gerekmiyordu, ama öteki iki generalin hâlâ Osmanlı ordusunda mesleki gelecekleri vardı. Yine de bedelini silah arkadaşlarına ödeterek kendini temize çıkartma dürtüsüne karşı koyamamıştı.

Albay İsmet kendi askerlerini kuzeye doğru götürürken, Mustafa Kemal herbiri 5.500 kişiden oluşan iki tümen düzenleyip Halep'in güneyindeki tepelere yerleştirdi.[127] 25 Ekimde askerleri, Megiddo çarpışmasından bu yana yaşanan ilk ciddi çatışmada bulundukları yerleri savundular. Ama Halep'te durum savunulmaz bir şekle gelmişti. Kent halkı ayaklanıp kamu binalarını işgal ederken, Bedeviler de kente girdi. Bizzat karıştığı sokak dövüşlerinin sonunda Mustafa Kemal, Bedevilere para dağıtarak denetimi tekrar ele almayı başardı.[128] Bu arada askerlerini şehirden çıkarmaya başladı ve 26 Ekimde Halep'in kuzeyinde Katma'da karargâhını kurdu. Kentten çekilirken ilerleyen İngiliz güçlerinin bir saldırısını sindirdi. Bu kar-

şılaşma savaşın son çarpışmasıydı.

30 Ekim 1918'de İtilaf devletleriyle Osmanlılar arasında, Türk karasularının dışındaki Limni adasının Mondros limanına demirlemiş olan HMS *Agamemnon* adlı savaş gemisinde bir silah bırakma anlaşması (Mondros Mütarekesi) imzalandı. Aynı gün Osmanlı hükümeti, karargâhını Türkiye'nin güneyindeki Adana'ya taşımış olan Liman von Sanders'e Yıldırım Orduları Grubu komutanlığını Mustafa Kemal'e devretme emrini verdi. Komuta değişikliği 31 Ekimde gerçekleştirildi. Mustafa Kemal'in Sultan Vahdettin ve başyaveri Ahmet İzzet Paşanın tarafında kalma politikası meyvelerini veriyordu. Kendisinden daha üst düzeyde bulunan komutan Cemal'den (Mersinli) önce hedefe ulaşmayı başardığı için, artık Akdeniz kıyısında İskenderun'un güneyindeki bir noktadan başlayarak, hâlâ Türklerin elinde bulunan Musul ve Irak'tan geçip İran'a kadar uzanan güney cephesinin tek komutanıydı. Böylesine uzun bir cepheyi savunan askerler zayıf ve açtı, ama yine de belirli bir düzen içindeydiler. Yenilgiye uğradıkları halde tümüyle çökmekten kurtulmuşlardı. Mustafa Kemal şimdi bütün enerjisini halen Türklerin elinde bulunan toprakların, insanların ve onları savunacak askerlerin korunmasına yöneltecekti.

Birinci Dünya Savaşında Mustafa Kemal'in üçüncü ve son aktif hizmeti 1918 Ağustosundan Ekim sonuna dek yalnızca iki ay sürmüştü. Elde ettiği en önemli başarı ise, Anadolu'nun güney ucunda ne denli risk altında olursa olsun, bir savunma hattı oluşturmasıydı. Filistin'deki güçlerinin büyük bir kısmını kurtarmayı başaramamıştı,[129] ama İsmet (İnönü) ve diğerlerinin Türk topraklarına getirmeyi başardıkları birlikleri yeniden düzene sokmuştu. Savaş sona ererken Türklerin anavatanı hâlâ ellerindeydi. Mustafa Kemal savaşın son günlerinde tekrar Filistin cephesine giderek kendi konumunu güçlendirmişti. Gerçi henüz İtilaf devletleri tarafından tanınmıyordu ve kendi ülkesinde de pek tanındığı söylenemezdi, ama savaştan Osmanlı ordusunun savunduğu en uzun cephenin komutanı olarak çıkmıştı. 37 yaşındaydı ve rütbesi hâlâ tuğgeneraldi. Ama Türk komutanları arasında profesyonel ünü çoktan yayılmıştı. Onu, birlikte çalışılması zor bir insan olarak tanıdıkları bir gerçekti. Hırslı ve inatçıydı. Güçlü siyasi görüşleri vardı ve istediğini elde etmek için politik davranabiliyordu. En iyiyi kendisinin bildiğine inanıyordu. Sağduyusu güçlü olduğundan bu inancında çoğu kez haklıydı ve sağduyu kendi kendini parçalamış bir dünyada ender bulunan bir nitelikti.

Bölüm III

Ulusun İradesi

10

Yıkıntılar Arasından İnsan Manzaraları

Osmanlı hükümetinin İtilaf devletleriyle arasındaki düşmanlıklara hemen son verme arayışı, Bulgaristan'ın 1918 Eylülünün ortalarında çökmesiyle aceleye getirilmişti. Yaklaşık üç yıldır Bulgarlar, Selanik'te odaklaşan öncü İtilaf güçlerine karşı direniyorlardı. Ama sonunda Fransız General Franchet d'Esperey komutasındaki Fransız, İngiliz, Sırp ve Yunan askerlerinden oluşan birlikler, cephelerini yıkıvermişti. Ateşkes isteyen Bulgarlar, İstanbul'u İtilaf devletlerinin ilerleyişine açık bırakmışlardı.

Yenilgiyi ilk kabullenen Sadrazam Talât Paşa oldu. 3 Eylülde Kafkasya'daki anlaşmazlıkları çözmek üzere Almanya'ya gitmiş[1] ve dönüş yolunda Sofya'dan geçerken, Bulgarlar savaştan çekileceklerini ona bildirmişlerdi. 27 Eylülde geç vakit varacağı İstanbul'a gitmek üzere trene binerken Talât Paşa yanındakilere açıkça "Boku yedik" demişti.[2] Enver bir süre daha ümidini korudu ve Talât'ın döndüğü gün Alman üst komutanlığındaki Türk temsilcisi Zeki Paşaya yolladığı telgrafta, Bulgarları desteklemek amacıyla gönderilecek olan Alman ve Avusturya birliklerinin acele yola çıkartılması için ısrar etti. Ama Bulgarlar 29 Eylülde tam teslim olma anlamına gelecek bir mütareke imzaladılar ve 2 Ekimde Enver, Kafkas cephesindeki kardeşi Nuri'ye oyunun bittiğini bildiren bir telgraf çekmek zorunda kaldı.[3]

7 Ekimde Talât Paşa İttihat ve Terakki parlamento grubuna, yeni kurulacak bir hükümetin İtilaf devletleriyle daha iyi pazarlık yapabileceği için, istifa etmek niyetinde olduğunu bildirdi.[4] Sultan Vahdettin 74 yaşındaki Tevfik Paşadan yeni hükümeti kurmasını isteyince, Talât, halen başkentin kontrolünü elinde tutan İttihat ve Terakkinin kabinede güçlü bir biçimde temsil edilmesi için ısrar etti. Tevfik Paşa bu öneriyi reddetti. Sonunda Talât Paşa birkaç gün daha geçici başbakan olarak kaldı ve Sultan Vahdettin 10 Ekimde

parlamentonun yeni oturumunu açarken, saray adına yapılan konuşmayı okudu. Bu konuşmada Bulgarların ayrı bir barış isterlerken, Osmanlı devletinin diğer müttefikleriyle birlikte barışın yapılmasına yardımcı olması için Amerika Başkanı Woodrow Wilson'a başvurduğunu bildiriliyordu.[5] İstanbul ve çevresinde Alman birliklerinin bulunması ve ordunun onurunun göz önünde bulundurulması, barışı sağlamaya yönelik çabalarda dikkatli davranılmasını gerektiriyordu. Ama aynı zamanda Osmanlı önderleri, kalan birliklerinin büyük bir bölümü Kafkas ve Suriye cephelerinde yoğunlaştığı için başkentin batıdan gelecek bir saldırıya karşı savunmasız kaldığını da biliyorlardı. Kafkasya'daki askerleri geri çekmek için zaman gerekiyordu. Geçici bir önlem olarak, İstanbul'un savunmasını üstlenmiş yedi ya da sekiz bin askere destek olması için, Kırım yarımadasından bir tümen askeri Doğu Trakya'ya çekmeleri için Almanlar ikna edildi.[6]

Bu önlemler İttihat ve Terakki yönetiminin gitgide hızlanan çöküşünü etkilemedi. 1915-16'da Türkiye'nin güneydoğusunda Mustafa Kemal'e komutanlık etmiş olan Ahmet İzzet Paşa, 9 Ekimde, aralarında savaşa karşı çıkan İttihat ve Terakki üyelerinin de bulunduğu yeni hükümeti kurdu. 1917'de tekrar hükümete katıldıktan sonra Almanlardan son kuruşuna kadar para sızdırmayı beceren Cavit maliye nazırı olarak kaldı. En önemli iki atama ise Fethi'nin (Okyar) dahiliye ve Mustafa Kemal'in başka bir arkadaşı olan donanma eski komutanı Albay Rauf'un (Orbay) bahriye nezaretine getirilmesiydi.

Mustafa Kemal'in de iktidarda görmek istediği kabine, önemli bir ayrıntı dışında buna yakındı. Birkaç gün önce padişahın yaveri Naci'ye (Eldeniz) ulaştırılmak üzere İstanbul'daki doktoru Rasim Ferit'e (Talay) Adana'dan gizli bir telgraf göndermişti:

> Talât Paşa kabinesinin meflûç bir halde, Tevfik Paşa Hazretlerinin muayyen bir kabine teşkilinde müşkülâta maruz bulunmakta olduğunu haber alıyorum. Ordular muharebe kudretinden mahrum ve zaten kuvayı mevcude müdafaadan âciz bir hale getirilmiştir. Düşman her gün daha müsait ve ezici şurut ihraz etmektedir. Müttefiken olmadığı takdirde münferiden ve behemehal sulhu takarrür ettirmek lâzımdır ve bunun için fevt olunacak bir an dahi kalmamıştır. Aksi takdirde memleketin kâmilen elden çıkması ve devletimizin gayr-ı kâbil-i telâfi mehalike maruz kalması baid-ül ihtimal değildir. Muhterem padişahımıza olan sadakat ve merbutiyetim ve vatanımın temin-i selâmeti itibariyle arzederim ki Tevfik Paşa Hazretleri fiilhakika müşkülâta tesadüf etmişlerse sadaretin derhal İzzet Paşa Hazretlerine tevcihi ve müşarünileyhin de esası Fethi, Tahsin (Özer, Mustafa Kemal onu Şam valisi olarak tanıyordu), Rauf, (İsmail) Canbulat (Enver'in mu-

halifi olan İttihat ve Terakkinin önde gelen isimlerinden), Azmi (Beyrut eski valisi), Şeyhülislam Hayri (Ürgüplü, İttihat ve Terakki yanlısı) ve âcizlerinden mürekkep bir kabine teşkil etmesi zaruridir. Zevat-ı mezküre'nin vücuda getireceği kabine vaziyete hâkim olabileceği zan-nü itikadındayım...[7] [Talat Paşanın kabinesinin zor durumda olduğunu ve Tevfik Paşanın da istikrarlı bir hükümet kurmakta zorlandığını duydum. Ordu savaşacak durumda değil ve varolan güçler kendilerini savunamazlar. Her geçen dakika düşmanın durumu güçleniyor ve başa çıkılmaz hale geliyor. Ayrı ya da beraberce barış derhal sağlanmalıdır ve yitirilecek bir an bile yoktur. Yoksa tüm ülkenin yitirilmesi ve devletimizin onarılması olanaksız yaralar alması olanak dışı değildir. Eğer Tevfik Paşa gerçekten zorluklarla karşılaşmışsa, sadrazamlık görevinin İzzet Paşaya verilmesini ve onun da Fethi, Tahsin, Rauf, (İsmail) Canbulat, Azmi, Şeyhülislam ve benden oluşan bir hükümet kurmasını öneriyorum. Böyle bir kabinenin durumu kontrol altına alabileceğine inanıyorum...]

Gerçi Mustafa Kemal açıkça belirtmemişti ama yeni hükümette kendini harbiye nazırı olarak görüyordu. Ne var ki telgrafı saraya ulaştığında, Ahmet İzzet Paşa harbiye nazırlığını kendine ayırarak yeni hükümeti kurmuştu. Bu haber üzerine hayal kırıklığına uğrayan Mustafa Kemal, 16 Ekimde Dr Rasim Ferit'e gönderdiği ikinci telgrafta, kendisinin niçin harbiye nazırı ve genelkurmay başkanı yapılmadığını Fethi ve Rauf'dan öğrenmesini istedi. İzzet Paşanın yatıştırıcı yanıtında Mustafa Kemal'e güneyde bir komutan olarak gerek duyulduğu ve "barışın sağlanmasından sonra Allahın izniyle birlikte çalışmayı umduğu" belirtiliyordu. Mustafa Kemal 1926'da, "Sulh gecikecektir, sulha kadar çok buhranlı anlar geçireceğiz, bu devrede vatana faydalı olabilirsem düşüncesiyle harbiye nezaretini istemiştim. Yoksa sulha vardıktan sonra onun huzur ve sükünu içinde harbiye nazırlığını benden çok mükemmel ifa edecek zevat bulunabilir. Buna nazaran badessulh refakatimizi [barıştan sonra birlikteliğimizi] hiç de zaruri, hattâ lüzumlu görmüyorum" yanıtını verdiğini söyleyecekti.[8] 1926'ya gelene kadar, Mustafa Kemal cumhurbaşkanı olmuştu, Ahmet İzzet Paşa ise küçük bir emekli aylığıyla geçinen yaşlı bir beyefendiydi.[9] 1918 Ekiminde ise konumları görece farklıydı. Mustafa Kemal'in Adana'dan gönderdiği telgraf kendisine bildirilince Ahmet İzzet Paşa yaverine dönüp, "Bak ne günlere kaldık. Mustafa Kemal beni sadrazam yapılmak üzere Padişaha tavsiye ediyor," dedi.[10]

Yeni hükümet iş başına gelince harbiye nazırı ve genelkurmay başkanı olarak görevini yitiren Enver'in görüşlerinde daha cömert davrandığı söylenir. İstiklal Savaşının sonunda yolları ayrılmadan

önce Mustafa Kemal komutasında birlikte Anadolu'da çalışmış olan önde gelen Türk milliyetçilerinden Dr Adnan (Adıvar), Enver'in "Bu İzzet Paşanın işi değil, onun altından ancak Mustafa Kemal kalkar," dediğini söylüyor.[11] Mustafa Kemal Adana'da bırakılırken, kolordu komutanlarından Albay İsmet (İnönü) İstanbul'da harbiye nazırı müsteşarlığı görevine getirilmişti.

Daha Ahmet İzzet Paşa yeni görevine başlamadan, Osmanlı hükümeti İtilaf devletlerine barış önerilerinde bulunmaya başlamıştı. Ama hemen sonuç alınamadı. 1916'da Kut'da teslim olan ve Büyükada'da bir villada rahat bir tutukluluk dönemi geçiren İngiliz Generali Sir Charles Townshend arabulucuk yapmayı önerince daha iyi bir iletişim yolu açılmış oldu. Önerisi kabul edildi ve Towshend, İngiliz Akdeniz donanmasının komutanı Amiral Calthorpe'un Çanakkale Boğazı girişine yakın Limni Adasının Mondros koyundaki karargâhına gitti. 22 Ekimde Amiral Calthorpe, Ahmet İzzet Paşaya bir silah bırakışması anlaşmasını imzalamak için kendisine yetki verildiğini ve bu amaçla bir heyet göndermesini bildirdi.

Heyetin seçilmesi oldukça zordu. Padişah, heyetin başında, bundan önceki en önemli hükümet görevi Londra büyükelçiliğinde kâtiplik olan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde muhalefet grubunun oluşturduğu Hürriyet ve İtilaf partisinin lideri olarak politikayla ilgilenen, kayınbiraderi Damat Ferit Paşanın bulunmasını istiyordu. Anlatılanlara göre Ahmet İzzet Paşa "Bu zat mecnundur," diye yanıtlamıştı. Ama sultan ısrar etti ve Damat Ferit Paşanın sadrazamla senatoda buluşmasını sağladı. Ahmet İzzet Paşaya göre, kendi görüşünün doğru olduğu, karşılaştıkları anda Damat Ferit Paşanın, "Amirali (Calthorpe) görür görmez, (Osmanlı) devletin temamiyeti kat'iyyeti mülkiyyesi üzerine mütareke akdini teklif edeceğini, amiral kabul etmezse Londura'ya gitmek üzere bir krovazör isteyeceğini ve oraya vasıl olunca krala, babasının bir eski dostu geldiğinden kabul edilmesini bir tezkire ile reca edeceğini ve bu suretle İttihadcıların düşürdükleri girdabtan devleti tahlis edebileceğini,"demesiyle ortaya çıkmıştı.[12] [Amiral Calthorpe'u görür görmez Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü temel alan bir mütarekenin imzalanmasını önereceğim. Eğer reddederse, beni bir kruvazörle Londra'ya göndermesini isteyeceğim ve oraya varınca kraldan beni, babasının eski bir dostu olarak kabul etmesini rica edeceğim. Böylece devleti İttihat ve Terakkicilerin içine düşürdüğü girdaptan kurtaracağım.]

Ahmet İzzet Paşa, kabine üyelerine danıştıktan sonra, Ferit Paşayı görevlendirmeyi kesin olarak reddetti ve savaş sırasında Mustafa Kemal gibi Almanlarla münakaşa etmiş olan Bahriye Nazırı Rauf'u seçti. Osmanlı donanmasının geleneksel İngiliz hayranlığının etkisinde kalmış olan Rauf, General Townshend ile dostluk kurmuştu. Padişah bu atamayı hoşnusuzlukla karşıladı ve heyete verdiği talimatlarda hilafet, saltanat ve Osmanlı hanedanlık haklarının korun-

masına özen gösterilmesini, herhangi bir bölgeye özerklik verilecekse bunun siyasi değil yalnızca idari olmasına dikkat edilmesini, aksi takdirde bağımsızlığın tercih edilmesi gerektiğini ısrarla bildirdi.[13]

Sultanın bizzat dikte ettiği koşulların birincisi, hanedanın ve kapsadığı kurumların yenilginin yarattığı kargaşa içinde yok olmasından korktuğunu gösteriyordu. Ayrıca Vahdettin'in tahtını her şeyden önce düşündüğüne de işaret ediyordu. İkinci koşula gelince, eğer Vahdettin Arap bölgelerine tanınacak siyasi özerkliğin onları gayrimüslim bir yönetimin vesayeti altına sokacağını ve buna karşılık bağımsızlığın Müslüman yönetiminin sürmesini sağlayacağını düşünmüşse, ilk kez ileriyi görmüştü. Her halükârda, Ahmet İzzet Paşa, kendisi kişisel olarak hanedanın haklarını savunmaya hazır olduğu halde sultanın talimatlarının mütareke yapmaya değil, barış anlaşması koşullarına yönelik bulunduğunu belirterek görüşmeyi kısa kesti.

Rauf ve arkadaşları 24 Ekimde başkentten ayrıldılar ve Amiral Calthorpe ile pazarlık 27 Ekimde, Mondros Koyunda demirli bulunan *Agamemnon* savaş gemisinde başladı. Türk heyeti bütün cephelerde çarpışmaların durdurulmasını isteyerek, orduyu terhis etmeyi ve boğazları İtilaf devletlerine açmayı önerdi. Savaş Osmanlı devletini parasız, halkını aç bıraktığından, para ve yiyecek yardımı da istediler.[14] Osmanlı hükümeti bunların mantıklı koşullar olduğuna inanıyordu. Gerçekten de, ordu Filistin ve Mezopotamya'da yenilmiş ama diğer cephelerde yenilgiye uğramamıştı ve hâlâ tüm cephelerde konumunu koruyordu. Ülkenin iç kesimlerinde eşkiyalık girişimlerine neden olan toplu firarlar olmuştu, ama değil bir devrim, bir başkaldırı bile yaşanmamıştı. Osmanlı devleti Bulgaristan sınırından, doğuda Kafkasya'ya, güneyde Suriye'ye uzanan ana topraklarında denetimi elinde tutuyordu.

Osmanlı liderleri savaşa girdikten sonra İtilaf devletlerinin ülkeyi bölmek için çeşitli planlar yaptıklarını biliyordu. Gerçi Bolşeviklerin yayınladığı ilk paylaşma planı Rus Devriminden sonra geçerliliğini yitirmişti, ama Osmanlılar planların yeniden uyarlandığından kuşkulanıyorlardı. İngiltere Başbakanı Lloyd George 1918 Ocağında, Boğazlar uluslararası trafiğe açıldığı ve Arabistan, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye ve Filistin tekrar Osmanlı yönetimi altına alınmadığı takdirde, Trakya ve Anadolu'yu Türklerin elinden almaya niyetli olmadığını bildirmişti. Daha da önemlisi, Wilson'ın savaşı sona erdirmek için yapılan tüm anlaşmaların temelini oluşturan 'On Dört Noktası'nın, uyruğundaki milliyetlere özgürce gelişme hakkı tanındığı takdirde Osmanlı devletinin Türk bölümünün tümüyle bağımsız kalacağını belirtmesiydi (madde 12).[15] Arap toprakları zaten İngiliz işgali altında olduğu için, Osmanlı liderlerinin temel kaygısı ellerinde kalanları koruyabilmekti. Bunu elde etmek için Almanya yerine İtilaf devletlerinin korumasını istemeye hazırdılar. Ama Rauf'a İtilaf güçle-

rinin ülkenin hiçbir noktasına ayak basmaması konusunda direnmesi talimatı verilmişti.[16] Bunu gerçekleştirmeyi başaramadı.

Türkiye ile yapılacak mütareke için başlangıçta ileri sürülen koşullar, önemli stratejik noktalara İtilaf birliklerinin yerleştirilmesini öngörüyordu. Ama 22 Ekimde Amiral Calthorpe'a, Türkiye'yi Almanya'dan uzaklaştırmayı ve Boğazları açtırmayı başardığı takdirde bu noktada ısrar etmemesi bildirildi. Almanya ve Avusturya-Macaristan hâlâ savaştıkları için İngiliz hükümeti, esas düşman üzerinde yoğunlaşabilmek amacıyla Türkiye ile ateşkesin zaman yitirilmeden imzalanmasını istiyordu. Osmanlıların düşmanlıklara bir an önce son vermek arzusu daha da kuvvetliydi. Anlaşmaya varılamayacağından korktukları için, kısa bir süre sonra pişman olacakları ödünler vererek İngiltere'nin iyi niyetini kazanmak istediler. Calthorpe bunu hisseti ve üç gün süren sert ama nazik pazarlık sonunda, Osmanlılara, İtilaf devletlerinin ilk başta öne sürdüğü katı isteklerden pek de fazla uzak olmayan mütareke koşullarını kabul ettirdi. İtilaf birliklerinin ülkeye çıkmasına direnmekten vazgeçen Rauf, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının istihkamlarıyla Toros dağlarında Almanların inşa ettiği demiryolu tünellerinin, 'İtilaf devletlerinin güvenliğini tehlikeye atacak herhangi bir sorunun çıkması durumunda stratejik noktaların' işgal edilmesini (madde 7), (Mezopotamya dahil olmak üzere) tüm Arap vilayetlerindeki Türk birliklerinin teslim olmasını ve Kilikya ile Transkafkasya cephelerinden geri çekilmesini (madde 16 ve 17) kabul etti.[17]

Bu koşulları içeren mütareke 30 Ekimde imzalandı. Rauf'un elde edebildiği tek başarı, Boğazlara yalnızca İngiliz ve Fransız birliklerinin gönderileceğine dair Calthorpe'un ülkesini bağlamadan, özel bir mektupla verdiği güvenceydi. Ayrıca Calthorpe, küçük bir Türk birliğinin de buralarda kalmasını hükümetine önereceğini ekledi. Bu söz gerçekten de tutuldu. Ne var ki Osmanlılar başkentte düzeni ve İtilaf devletlerinin çıkarlarını korudukları sürece, Yunan birliklerinin İstanbul ve İzmir'e girmelerine ve İstanbul'u işgal etmelerine Türklerin karşı oldukları konusunda İngiliz hükümetini bilgilendireceğine dair güvence veren amiralin bu tutumu, İtilaf devletlerinin gelecekte alacağı kararları etkilemeyecekti.[18]

Yine de İstanbul'a döndüğünde Rauf sevinçliydi. "Anladığıma göre, İngilizler Türk ulusunu yok etmek hevesinde değil," dedi bir gazeteciye. "Tahminlerimizin aksine, ülkemiz işgal edilmeyecek. Bir tek düşman askerinin bile İstanbul'a ayak basmayacağı konusunda size güvence veririm... Evet, imzaladığımız ateşkesin koşulları umut ettiğimizden daha iyi." [19] Sadrazam Ahmet İzzet Paşa da aynı derecede memnun olmuştu. Amiral Calthorpe'a çektiği telgrafta heyeti dostça karşıladığı için şükran duyduğunu belirtip, "Ülkelerimiz arasındaki dostluk ilişkilerinin ve anlayışın gelecekteki herhangi bir olayla bozulmayacağını umuyorum," diye ekledi.[20] Ama Ahmet İzzet

Paşanın huzuru kısa sürede bozulacaktı. Ateşkesin imzalanmasının ertesi günü İspanyol gribine yakalandı. Ertesi gece, 1/2 Kasım 1918'de, başlarında Talât, Enver ve Cemal'in bulunduğu İttihat ve Terakki'nin yedi lideri kendilerini Kırım'a götürecek bir Alman gemisine binerek İstanbul'dan kaçtılar.[21] Oradan da Berlin'e gittiler.

İstanbul'daki muhalefet gazeteleri İttihatçı önderlerin kaçışını önleyemediği için hükümete karşı kampanya başlattılar. Hürriyet ve İtilaf Partisinin gözünde Ahmet İzzet Paşa hükümeti, bünyesinde cemiyetin üç eski üyesini barındırdığı için İttihat ve Terakkinin artçısı sayılıyordu. Ateşkesi imzalayan heyeti başkente dönüşünde huzuruna kabul etmeyen Vahdettin, muhalefetin kampanyasına dayanarak özellikle yakında İstanbul'a gelecek İngiliz subayları nedeniyle, âyân meclisi reisi Ahmet Rıza'yı, sadrazamı eski cemiyet üyelerinden kurtulmanın gerekli olduğuna ikna etmesi için zorladı. Ahmet İzzet Paşa bu işlemi geciktirmeye çabaladı ama saray tarafından taciz edilince vekilleriyle görüşüp istifa etmeye karar verdi.

7 Kasımda dört İngiliz subayı *Basra* adlı Osmanlı torpido gemisiyle İstanbul'a geldi. Ertesi gün kabine üyeleri, sadrazama bazı koşulları baskıyla kabul ettirme girişiminin anayasaya aykırı olduğunu öfkeyle bildirerek istifa etti.[22] Ahmet İzzet Paşa iktidarda yalnızca yirmi beş gün kalmayı başarmıştı.[23] Sultanın başlangıçta sadrazamlığa getirmek istediği Tevfik Paşa onun yerine atandı. 11 Kasım 1918'de[24] tam da batıdaki çarpışmalar sona ererken açıklanan yeni hükümet, Talât Paşanın İttihat ve Terakki dışında işe yarayan birileri bulunmadığı konusundaki uyarısını haklı çıkarır gibi davranmaya başladı.[25] Balkan savaşında felaketlere neden olan ordu komutanı Abdullah Paşa harbiye nazırlığına getirildi. Türk milliyetçilerine göre, tek doğru davranış Gelibolu'nun güney cephesini başarıyla savunmuş olan Cevat (Çobanlı) Paşanın genelkurmay başkanlığına getirilmesiydi.

Osmanlıların mütarekenin İtilaf devletlerinin ilerlemesini durduracağı yönündeki umutları kısa sürede kırıldı. 1 Kasımda Mezopotamya'daki İngiliz birliklerinin komutanı General Marshall askerlerine Musul'a işgal etme emrini verdi. Osmanlı 6. Ordusunun komutanı Ali İhsan (Sabis), ateşkes anlaşmasının 7. maddesinin uygulanması için geçerli bir neden olmadığını, çünkü İtilaf devletlerinin güvenliğinin tehlikede bulunmadığını ve Musul'un, 16. maddeye göre Türk garnizonlarının teslim olmasının öngörüldüğü Mezopotamya'ya dahil olmadığını belirterek karşı çıktı. Ne var ki Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, "İngiliz hükümeti isterse bütün memleketi sulh zamanında da işgal edebilir. Çünkü karşı koyacak hiçbir kuvvetimiz yoktur. Fakat bir İngiliz subayının ince tefsirleriyle, iki gün evvel verilmiş sözü tutmamasını havsalam almaz," diyerek kendisinden istenileni yapmayı emretti. 8 Kasımda Musul işgal edildi. Ama Ali İh-

san Paşa Doğu Anadolu'nun iç kesimlerine olabildiğince fazla silah ve cephane göndermeyi başardı ve yerel Türk milis gruplarının oluşturulmasına destek verdi.[26]

5 Kasımda Suriye'deki İngiliz komutan, Halep'teki birliklerine malzeme taşımak için İskenderun limanını kullanacağını söyleyerek kenti işgal edeceğini bildirince Mustafa Kemal de aynı sorunla karşı karşıya kaldı. İki gün önce Mustafa Kemal Ahmet İzzet Paşaya telgraf çekerek mütarekenin koşullarının açıklanmasını istemişti. Özellikle, 16. maddeye göre Osmanlı askerlerinin çekilmesi gereken Kilikya'nın sınırlarını öğrenmek istiyordu. Antik döneme ait bir coğrafi isim olan Kilikya, herhangi bir yönetim bölgesiyle çakışmıyordu. Durum açıklığa kavuşana dek, kendi komutasındaki silah altına yeni alınmış gençlerden yeni bir bölük oluşturmayı, jandarmayı güçlendirmeyi ve askerî malzeme depolarını Toros dağlarının kuzeyine çekmeyi önerdi. Bütün bunlar İtilaf devletlerine karşı sürdürülecek direnişin hazırlıklarıydı.

Bunun ardından Mustafa Kemal, 6 Kasımda sadrazama gönderdiği uyarıda, İngilizler İskenderun limanına çıkmaya kalkışırsa, askerlerine ateş açma emri verdiğini ve aynı zamanda, 7. Ordusunu kuzey Suriye'den Kilikya'ya çekmekte olduğunu bildirdi. Telgrafı, hükümete açık bir meydan okumayla bitirmişti, "Benim karakterim İngilizlerin kendi davranışlarının ötesine geçen aldatmaya yönelik uygulamalara sadakatle uymaya izin vermiyor... Bu nedenle görevimi devretmek üzere benim yerimi alacak kişiyi bir an önce atamanızı rica ediyorum." Ertesi gün, 7 Kasımda Ahmet İzzet Paşa, İskenderun'a çıkacak İngiliz birliklerine ateş açmanın devlet politikasına ve çıkarlarına aykırı olduğunu ve emrin derhal geri alınmasını bildirdi. Ayrıca Yıldırım Orduları Grubunun dağıtıldığını ve yalnızca 7. Ordu karargâhının kaldığını da açıkladı.

Bu kez Mustafa Kemal biraz daha yumuşadı. Hemen bir telgraf çekip, İngilizlerin kente girmesini zor kullanarak engellemek amacıyla verdiği emri geri aldığını bildirdi ve kuzey Suriye'de bulunan birliklerinin ayrı kalmaması için İskenderun'u elinde tutmak istediğini açıkladı. Artık bu birliklerin geri çekilme işlemi tamamlanmıştı. Mustafa Kemal sadrazama, kendisine duyulan güvene layık olacağı ve ülkenin çıkarları doğrultusunda yeni görevlerini yerine getireceği güvencesini verdi. Ama kısa ömürlü olan 7. Ordu yerine tarihî Yıldırım Orduları Grubu adı kullanılamaz mıydı?

Bu isim kullanılamazdı ve Mustafa Kemal'in yeni bir görevi yoktu. 7 Kasımda Yıldırım Orduları Grubunun dağıtıldığını bildiren saray iradesinin yayınlanmasından sonra, harbiye nazırlığının emrine verilen Mustafa Kemal İstanbul'a çağrıldı.[27] Bu emir kendisine ulaştırılmadan önce Ahmet İzzet Paşa, 7. Ordu komutanı olarak ona son bir telgraf çekti ve İskenderun uğruna mütarekeyi tehlikeye atmanın saçmalığı konusunda uyardı. "Bu aczimizin nazarı dikkatte bu-

lundurulması ve akval ve ef'alimizin buna tevfik edilmesi selâmet-i memleket için elzemdir," diye bitirmişti mesajını. [Güçsüz olduğumuzu unutmamalı ve ona göre konuşup hareket etmeliyiz.] Bu kadarı Mustafa Kemal için çok fazlaydı. Rütbesini kullanmadan imzaladığı son telgrafta bütün öfkesini açığa vurdu: "Yoksa Almanya ile müttefikan sonuna kadar harbe devam etmek halinde büsbütün münhezim olunduğuna nazaran İngilizlerin istihsal eyleyebilecekleri neticeyi onlara kendi muavenetimizle bahşetmek tarihte Osmanlılık için ve bilhassa hükümet-i hazıramız için pek kara bir sayfa vücude getirir." [İngilizlerin ancak sonuna dek Almanların yanında kalıp bizi yenilgiye uğratmaları halinde savaşarak elde edecekleri sonuçlara ulaşmalarını kendimiz kolaylaştırırsak, bu, tarihte hem Osmanlılık hem de şu andaki hükümet için bir kara sayfa oluşturur.] Yine de, telgrafı uzlaşmacı bir ifadeyle bitirdi. Üstleriyle tartışmadığını, ama ülkesinin iyiliği için oluşturduğu görüşlerini açıklamaktan kendini alamadığını bildiriyordu.[28]

Mustafa Kemal 1923 Martında, ulusun felakete doğru sürüklenmesini durdurmaya ilk kez Adana'da 1918 Kasımında çalıştığını söyleyecekti. Ama o tarihte başarılı olma şansı yoktu.[29] Yine aynı tarihte yakındaki Antep (sonradan Gaziantep) kentinin ileri gelenlerinden Ali Cenani'ye bir direniş örgütü kurması için ısrar ettiğini ve silahları kendisinin sağlayacağına söz verdiğini anlatacaktı.[30] Ali Cenani, "Gerçekten de o zaman Gazi Paşanın emri üzerine verilen silahlar, müdafaa teşkilatımızın çekirdeğini teşkil etmiştir," diye açıkladı. Ne var ki Mustafa Kemal'in yerel Müslümanlara dağıttığı ya da iç kesimlere gönderdiği silahlar, daha doğuda Ali İhsan Paşanın aldığı benzer önlemler gibi, İtilaf devletlerinin Kilikya ile Yukarı Mezopotamya'yı işgal etmesini engelleyemedi. Mustafa Kemal'den farklı olarak yörenin Müslüman halkı direniş göstermeye henüz hazır değildi. Adana'daki Türk milliyetçilerinin önderlerinden Zamir (sonra Damar) Arıkoğlu anılarında "Çok yazık ki o zamanın zihniyeti ve harp bıkkınlığı halkı çok durgun ve hareketsiz bir hale getirmişti. 4 senelik ızdırap ve elemden memleket bitkin bir hale gelmişti... Yüreği maddi ve manevi izdirablarla dolu, canından bıkmış bu kütleyi harekete getirmek kolay değildi. [Mustafa Kemal] Paşanın tavsiyesine rağmen bir faaliyet gözükmedi," diye anlatacaktı.[31]

25 Kasım 1918'de Adana'ya gelen Fransız Albay Raymond, Osmanlı valisine Fransız birliklerinin şehre gireceğini bildirip, Osmanlı askerlerinin çekilmesini ve İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin kentten ayrılmasını istedi. 21 Aralıkta Adana işgal edildi.[32] Yörede yaşayan Müslümanları en çok üzen nokta Fransızların yanı sıra silahlı Ermeni gönüllülerin de gelmesiydi. 1915'te Suriye'ye sürülmüş olan sivil Ermenilerin bir kısmı geri dönüp eski mallarına sahip çıkmışlar ve hınçlarını Müslüman komşularından çıkarmaya başlamışlardı. Topluluklar arası şiddet olayları kaçınılmaz hale geldi. Avru-

palı askerlerin işgalinden çok, sahip olduklarını yerel Hıristiyan azınlıklıkların eline bırakarak ülkeyi yitirmek fikri, ilk şok atlatıldıktan sonra Türklerin yaygın direnişinin başlamasını sağladı. Bu arada düzenli Osmanlı orduları Toros dağlarının kuzeyine çekilmişti. Mustafa Kemal'in geri çağrılmasından sonra 7. Ordu dağıtıldı. Geriye yalnızca daha önceleri Mustafa Kemal'in emrinde çalışmış olan Nihat Paşanın (Anılmış) komuta ettiği zayıf 2. Ordu kaldı. Allenby'nin talebiyle 22 Ocak 1919'da yerinden alınmadan önce, Nihat Paşa olabildiğince fazla miktarda askerî malzemeyi iç bölgelere taşıdı, ama 126 kamyon dolusu malzemeyi geride bırakmak zorunda kaldı.[33]

Kafkasya cephesindeki 9. Ordu komutanı Yakup Şevki Paşa (1918 Haziranında Almanlarla anlaşmazlığa düşerek görevinden alınan Vehip Paşanın[34] yerine getirilmişti), İtilaf devletlerinin isteklerini engelleme konusunda daha şanslı sayılırdı. Ordusunun Osmanlı-Rus savaşının öncesindeki sınırların gerisine çekilmesini 25 Ocak 1919'a kadar ertelemeyi başararak cephane ve malzemelerinin büyük çoğunluğu kurtardı. Eski çarlık topraklarından geri çekilirken, yetkilerini Kars Milli İslam Şurasına ('Şura' sözcüğü 'Sovyet' sözcüğünün karşılığı olarak da kullanılıyordu) devretti. Bu meclis 18 Ocak 1919'da adını Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkat-i Milliyesi'ne (Güneybatı Kafkasya Ulusal Geçici Hükümeti) çevirdi. Bu kuruluş 19 Nisan 1919'da İngiliz birliklerince dağıtıldı ve üyeleri Malta'ya sürgün edildi. Ertesi ay Ermeniler Kars'ı işgal etti.[35]

Daha doğuda Mirliva (tümgeneral) Kazım Karabekir, 1. Kafkas Kolordosunu kuzeybatı İran'dan geri çekti. Halen Osmanlıların elinde olan Batum üzerinden dönerken askerî depolarda bulduğu Japon sahra toplarını ve cephaneleri gemiyle Trabzon'a gönderdi.[36]

Her tarafta Osmanlı komutanları ellerindeki kaynakları kurtarmaya çabalıyordu. Kendi arkadaşlarının denetiminde olan İstanbul'daki harbiye nezareti bu çabaları hoşgörüyle karşılıyordu. Mustafa Kemal ise harbiye nazırı ve erkân-ı harbiye umumiye reisi olsaydı, İtilaf devletlerine karşı daha başarılı olabileceğini düşünüyordu. Ama Cevat (Çobanlı), Fevzi (Çakmak) ve yanındakiler de Türk askerî gücünün çekirdeğini koruma altında tutabilmek için ellerinden geleni yapıyorlardı.

Aslında bu çok güç bir işti. Ordu, yalnızca İtilaf devletleri ısrar ettiği için değil, askerler evlerine gitmek istediği için de terhis edilmişti. Osmanlı devleti 1914'te seferberlik ilan edince ordunun gücü 400.000'den 640.000'e çıkmıştı ve bu rakamın içinde 24.000 subay da bulunuyordu.[37] Savaşın sonunda Osmanlıların kayıpları toplam 325.000 ölü, 350.000 yaralı ve 250.000 savaş esiri olarak tahmin edilmektedir. Ama bir yandan askere alma işlemi sürdüğünden ordunun gücü aynı düzeyde tutuluyordu. 1916 yılının sonunda silah altında 700.000'den fazla asker vardı ve 1918'de ateşkes imzalandığında da kuramsal olarak en az 560.000.[38] Mayıs 1919'a gelene dek

338.000 asker terhis edildi, geri kalanların birçoğu da ortadan yok oldu.

Savaş bakanlığı güçlerin geri kalanını yeniden düzenlemek için elinden geleni yaptı. 2 Ocak 1919'da hükümete sunduğu programda 41.000 tüfek, 720 makineli tüfek ve 256 sahra topuyla donatılmış 61.000 askerden oluşan bir ordu önerdi. Ne var ki, silah altında bulunanların sayısı 43.000'e düştüğünden bu sayıya ulaşmanın olanaksızlığı ortaya çıktı. Yine de, savaş bakanlığı dokuz kolordu bünyesinde en az yirmi tümeni hazır tutarak ilerde asker sayısını yükseltmeyi planladı. Başlangıçta ancak 2.000'er askerden oluşan tümenler gerektiği takdirde güçlendirilebilecekti.[39]

En önemli sorun silahlanmaydı. Mütareke anlaşmasının 20. maddesine dayanarak İtilaf devletleri terhis edilen orduların silah ve malzemelerine el koymuşlardı. Anadolu'da bir kısım malzeme gizlenebilirdi, ama ana depolar başkent ve çevresindeydi ve İtilaf güçleri depoları denetlemek için nöbetçi yerleştirmişlerdi.[40] Gerçi milliyetçi Türk subaylar bu depolardan kaçak olarak malzeme çıkartmanın yollarını çabucak öğrendiler, ama silah ve cephane yetersizliği İtilaf devletlerinin planlarına karşı etkili bir direniş örgütlemeyi engellemekteydi. Yine de İtilaf güçleri Türk topraklarına ayak bastıkları anda direniş fikri ortaya çıktı. Osmanlı başkomutanlığı bir mütareke istemiş, ama teslim olmamıştı. Ateşkes anlaşmasının koşullarını öğrendiği anda direniş planları yapmaya başlayan tek komutan Mustafa Kemal değildi ama o en etkilisi olduğunu kanıtlayacaktı.

Mustafa Kemal 13 Kasım 1918'de İstanbul'daki Haydarpaşa Garına ulaştı. 1908 yılında Almanlar tarafından Bağdat demiryolunun başlangıç noktası olarak inşa edilen bu kuleli görkemli yapının bulunduğu Anadolu yakasından İstanbul limanının panoramik bir manzarası görülür. 1927 yılından sonra, Atatürk'ün eski başkente yaptığı yıllık yaz ziyaretleri sırasında görevliler arasında garın merdiveninden inerken resimleri çekilmiştir. Ama 1918 yılında görüntü farklıydı. Bir yıl önce bir cephane patlaması binaya büyük hasar vermişti. Yaveriyle birlikte Adana treninden indiğinde onu bir tek kişi, doktoru Rasim Ferit (Talay) karşıladı.[41] Garın geniş basamaklarına ulaşınca ilk gözüne çarpan, karşı kıyıdaki Dolmabahçe Sarayı önüne demirlemek üzere limana giren İtilaf güçlerine ait elli beş adet savaş gemisi oldu. Avrupa kıyısına gitmeye hazırlanan yolcular savaş gemilerinin limanı boşaltmasını beklemek zorunda kaldılar.

Düşman işgalinin yarattığı görüntü karşısında üzüntüye kapılan Mustafa Kemal'in Dr. Rasim Ferit'e, "Hata ettim. İstanbul'a gelmemeli idim. Ne yapıp yapıp, Anadolu'ya dönmenin çaresine bakmalıyım," dediği söylenir.[42] Başka bir rapora göre, İtilaf donanmasına bakarak, "Geldikleri gibi giderler," demiştir.[43] Her iki öykü de inandırıcı değildir. Başkente döndüğü için pişman olmak bir yana, Mus-

tafa Kemal derhal, Osmanlıların elinde kalmış bulunan toprakları koruyabilecek gücü olan, kendisinin de egemen olmayı ümit ettiği bir hükümet oluşturmak için sabırsızlanıyordu. Düşman filosu hakkında söylediklerine gelince, bu, İstiklal Savaşını kazandıktan sonra yapılan bir tartışmanın ışığında değerlendirilmelidir. Mustafa Kemal'in önce silah arkadaşı sonra siyasi muhalifi olan Kâzım Karabekir, 28 Kasım 1918'de İran'dan İstanbul'a dönerken Türklerin yalnızca Yunanlılar ve Ermenilerle savaşmak zorunda kalacaklarını, çünkü İtilaf devletlerinin Anadolu'da bir savaşa katılamayacak kadar yorgun olduklarını daima önceden tahmin ettiğini iddia edecekti. İstanbul'daki İtilaf donanmasının bir korkuluktan fazla değeri olmadığını da söylemişti.[44] Mustafa Kemal'in donanmanın kaçınılmaz bir biçimde gideceği konusundaki sözleri de, ona benzer bir öndeyide bulunmuş olma hakkını kazandırmıştı.

Mustafa Kemal, annesinin Dolmabahçe Sarayının üst tarafında kalan Akaretler yokuşundaki evi yerine her zamanki gibi Pera Palas oteline yerleşti. Kısa bir süre sonra belki otelde kalan İtilaf subaylarının sayısının kalabalık olması ya da daha büyük olasılıkla barış zamanında bir tuğgeneral için fazla pahalı olması nedeniyle, Halep'te tanıştığı Suriyeli bir Hıristiyan Arap olan Salih Fansa'nın Beyoğlu'ndaki evine taşındı. Bayan Selma Fansa, Osmanbey'de Harbiye Mektebi yakınında, üç katlı küçük evi Ermeni mal sahibinden kiralamasına yardımcı oldu. Mustafa Kemal, annesinin Akaretler'deki evinden pek uzak sayılmayan bu eve 21 Aralık 1918'de taşındı.[45] Arkadaşı Madam Corinne Lütfü de Beyoğlu'nda oturuyordu. Ona, gerek duyduğunda arkadaşlık eden Fikriye'ye ise, kentin eski kesimindeki baba evinden her gün gidip gelebiliyordu. Ama bu kişisel yararlardan daha önemli olanı, şehrin Haliç'in kuzeyinde kalan modern semtlerinin siyasi faaliyetlerin merkezi oluşuydu. İtilaf devletlerinin komutan subayları ve yüksek komiserlerinin yanı sıra, padişah ve adamlarıyla, parlamento üyeleri ve politikacılar da buradaydı.

İtilaf devletleri filosundan çoğunluğu İngiliz olan 3.500 asker karaya çıktı ve Fransızlar Türkiye'nin Avrupa kıtasındaki demiryollarının denetimini ele aldıktan sonra Makedonya sınırından trenle gönderilen bir Fransız tugayı ile birleşti.[46] Mondros koyundaki ateşkes anlaşmasından çıkar sağlayamayan Fransa, başkentin denetimini tümüyle İngilizlere bırakmamakta kararlıydılar. İki önemli İtilaf devleti arasındaki sürtüşme İtalyanların sahneye adım atmasıyla biraz daha karıştı. Kentte düzenin sağlanması görevi bu üç ülkenin askerleri arasında paylaşıldı. Güç ve etki sahibi olmak için birbirlerini itiştirirken, evlerine el koydukları Müslüman Türklerin hem gururunu hem de mülkünü çiğniyorlardı.

İngiliz ve Fransızların hiç çekinmeden karşılarına aldıkları Türklere yalnızca İtalyanlar iyi davranıyorlardı. Londra'da 1915 yılında ya-

pılan gizli bir anlaşmayla, İtilaf devletlerinin tarafında savaşa girmelerine karşılık, Türkiye'nin Asya kıtasındaki toprakları paylaşılırken, İtalyanlara Akdeniz kıyısında "Adalia [Antalya] iline bitişik, adaletli bir pay verileceği" vaad edilmişti. Ertesi yıl, İtalyanlara kalacak olan bölge, İzmir ve hatta Anadolu'nun ortasındaki Konya'yı da kapsayacak biçimde büyütülmüştü.[47] Osmanlı topraklarını zor kullanarak işgal etmenin güçlüğünü İtalyanlar Libya'da öğrenmişlerdi. Yunanistan'ın bazı topraklarda açıkça hak iddia edeceğini bildikleri için, Müslüman Türkleri gözetir gibi göründükleri takdirde kendilerine daha kolayca bir etki alanı edinebileceklerdi. İtilaf devletleri Alman yanlısı Kral Konstantin'i tahtından indirip liberal bir politikacı olan Eleftherios Venizelos'u Atina'da iktidara getirdikten sonra, Yunanistan 1917 Temmuzunda savaşa katılmıştı. Venizelos, Ege Denizinin bütün kıyılarını kaplayan homojen bir Yunan ülkesi yaratma düşünü gerçekleştirebilmek için İngiliz ve Fransızlara güveniyordu. Fransızlar bu konuda çekimser kalırken, Lloyd George hükümeti Venizelos'un yaltaklanıcılığının etkisi altında kalmıştı.

İtilaf devletleri daha başlangıçta bölünmüşlerdi; Avrupa'da daha acil kaygıları vardı; savaş yorgunluğuna kapılmışlar ve ordularını hızla terhis etmişlerdi. Zaman içinde Türk liderler, değerlendirmeleri farklı da olsa, tablonun tümünü görmeye başladılar. İtilaf devletlerinin aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanabileceklerini hissettiler; birçoğu istikrarlı bir barış ortamında güvenilir ortaklar olarak kendilerini tanıtmaları gerektiğine inandı. Hepsi mütareke imzalandığında hâlâ ellerinde kalan topraklara sahip çıkmak istiyorlardı. Osmanlı deneyimi bunu ancak bir yabancı koruyucunun yardımıyla sağlayabileceklerini düşündürmekteydi. Bütün İtilaf devletlerinin ayrı ayrı Türk hayranları vardı. Amerika çekici, umut verici, zengin ve çok şükür ki çok uzaktaydı; İngiltere güçlü gibi görünüyordu ve geçmişte Ruslara karşı Osmanlı çıkarlarına hizmet etmişti; Fransa da eski bir dosttu ve tahsilli Osmanlı görevlileri onun kültürüyle yoğrulmuştu. İttihat ve Terakki bağımsızlık arayışı içinde Almanya'yı seçmişti ve hata ettiği açıkça görülüyordu.

Ne var ki, bağımsızlık fikri kök salmaya başlamıştı. Ama bağımsızlığını elde etmenin ve sınırlarını en geniş ölçüde tutabilmenin en iyi yöntemi neydi? İtilaf devletlerinin tekiyle ya da çoğuyla işbirliği yapmak mı? Bir ya da daha fazlasına direnerek mi? Yoksa her iki yöntemi birleştirerek mi? Kolay bir yanıtı olmayan bu soru mütarekenin imzalanmasından sonra, Türk siyasetinin tam ortasına yerleşti. Hem ulusal hem de kişisel çıkarların hesaplanması bireysel olarak Türklerin yaklaşımlarını etkiliyordu. Ve tabii bireysel mizaçlar da. Daha sonraları Atatürk "Hürriyet ve istiklâl benim karakterimdir," diyecekti.[48] Sicili de bunu kanıtlıyor.

İtilaf devletlerinin ilerlemesini sınırlayabilmek için Tevfik Paşa hükümeti diplomatik yöntemler kullanmayı denedi. 19 Kasım 1919'da

Hariciye Nazırı Reşit Paşa, kentin Boğazların dışında kalan kesimlerini işgal etmenin anlaşma koşullarına uymadığını açıklayarak itiraz etti.[49] İtirazı reddedildi. Türkleri en fazla rahatsız eden durum ise İtilaf filosu içinde dört Yunan gemisinin yer alması, Yunan denizcilerinin kentin çeşitli semtlerinde devriye gezmesi ve bir Yunan-Girit alayının Rum Patrikhanesi önünde nöbet tutmasıydı.[50]

Osmanlıların Yunanlıların varlığına karşı çıkmalarının tek nedeni gurur değildi. İstanbul bölünmüş bir şehirdi ve göçler nedeniyle nüfus sürekli arttığından kesin bir rakam vermek olanaksızdı. Ama yaklaşık bir milyon nüfusun yarıdan biraz fazlasını Müslümanlar oluşturmaktaydı. Gayrimüslimlerin arasında ise 300.000 ile Rumlar öne çıkıyordu.[51] Yunan askerlerinin kentte bulunması, onların ayrılıkçı, milliyetçi görüşlerini körükleyebilirdi. Osmanlı devletine genellikle sadık kalan Yahudilerin dışındaki diğer gayrimüslim toplulukların çoğuyla birlikte, İtilaf güçlerini kurtarıcı gibi görüp sevinçle karşılayarak duygularını açıkça ortaya koymuşlardı. İstanbul'da Mustafa Kemal kendini birdenbire, simgelediği her şeye karşı çıkan Rumlar, Ermeniler, Levantenler, Avrupalılar arasında buluverdi. Türkler İtilaf devletlerinin işgalini 'Mütarekenin karanlık günleri' olarak anımsarken, gayrimüslimler yaşamlarının en mutlu dönemini geçiriyorlar ve genelde onların elinde bulunan ticaret canlandığı için zenginleşiyorlardı. Mustafa Kemal, gayrimüslimlerin neşesi, Türklerin bunalımı, etnik toplulukların hem kendi aralarında hem de onlarla İtilaf devletleri arasında yaygın entrikaların yarattığı bir zeminde, siyasi amacı olan bir asker olarak işe başlıyordu. Bu amaç Türkçe konuşan Müslüman ulusun ve anavatanın bağımsızlığını kazanma davasıydı ve her zamanki gibi, yalnızca kendisinin bunu başarabileceğine inanmıştı.

İlk olarak arkadaşı, istifa etmiş Bahriye Nazırı Rauf'u (Orbay) aradı. Birlikte Sadrazam Ahmet İzzet Paşayı, boşaltınaya hazırlandığı bürosunda ziyaret ettiler. Anlaşıldığına göre onu, istifasını geri alıp, içinde Mustafa Kemal'in de bulanacağı yeni bir hükümet kurmaya ikna ettiler.[52] Ama bunun gerçekleşmesi için önce, parlamentonun Ahmet İzzet Paşanın ardılı olarak Tevfik Paşanın sadrazamlığa atanmasını reddetmesi gerekiyordu. Fethi (Okyar) ile İsmail Canbulat bu konuda onlara yardımcı olacaktı. Tıpkı Rauf ile Mustafa Kemal gibi onlar da, eski İttihat ve Terakki muhalifleriydi. Savaş sırasındaki önderleri ülkeden kaçınca fırka kendini dağıtmış ve aralarında İsmail Canbulat, ve Mustafa Kemal'in arkadaşı Dr. Tevfik Rüştü (Aras) gibi eski üyelerin de bulunduğu 'Teceddüt Fırkası' (Yenileşme Partisi) adıyla yeni bir parti oluşturulmuştu.[53] Buna karşılık Fethi (Okyar) parlamentonun otuz üyesinin desteğini alan'Osmanlı Hürriyetperveran Avam Fırkasını kurmuştu. Görüşlerini halka yayabilmek için Mustafa Kemal'in finanse ettiği *Minber* adlı gazeteyi çıkarıyordu. Kemal, Birinci Dünya Savaşında Enver Paşanın onu yoksun

bıraktığı kendini tanıtma meselesinin önemini biliyordu. Artık *Minber* aracılığıyla başarılarını ve görüşlerini kamuoyunun dikkatine sunabilirdi.[54]

Parlamentoyu Tevfik Paşa aleyhine etkilemeye çalışan Mustafa Kemal, Sultanla da görüşme arayışındaydı ve15 Kasımda Sultan Vahdettin onu kabul etti. Başkentte kaldığı altı ay boyunca padişahın onu huzura kabul ettiği dört görüşmenin ilkiydi bu.[55] Mustafa Kemal sadakatine sultanı inandırmak gereksinimi duyuyordu. Bunu başardı ama Vahdettin'in yardımıyla iktidara gelme umudu söndü. Padişah, Abdülhamit'i tahttan indiren ordudan korkuyordu ve Enver Paşaya ve daha genelinde askerlerin politikaya karışmasına karşı olarak tanınan Mustafa Kemal'in saraya sadık kalacağını umut ediyordu. Olayların gelişimi, bu umudunun hatalı olduğunu gösterecekti. Mustafa Kemal'i kullanmak istediği halde onun güç sahibi olmasına yardım etmeye niyetli değildi. Damat Ferit ve Tevfik Paşa gibi hanedana mensup kadınlarla evlenmiş olanlarla çalışmayı yeğliyordu.

Eski fırkayı içerden ve dışardan destekleyenlerin Tevfik Paşanın onaylanmasının reddedilmesi durumunda parlamentonun feshedilmesinin çabuklaşacağından korkmaları, Mustafa Kemal ve yandaşlarının tasarılarının karşısına çıkan ilk engeldi. İttihat ve Terakki üyelerinin etkisindeki parlamentonun feshedilmesini hem İtilaf devletleri hem de fırkanın bütün yurtiçindeki muhalifleri istiyordu. Padişah da bu görüşe katılıyordu ama ilk adımı atmak konusunda çok dikkatli davranıyordu. 18 Kasımda parlamento Tevfik Paşa hükümetinin programını görüşmek üzere toplandı. Oylama sonuçsuz kaldı, çünkü herhalde Fethi'nin (Okyar) partisine destek veren yirmi yedi milletvekili hükümet aleyhine oy kullandığı için lehte mutlak bir çoğunluk oluşamadı. Mustafa Kemal, Tevfik Paşayı makamından uzaklaştırmak için çabalarını sürdürdü. 1926'da yaptığı açıklamada, çoğu milletvekilinin kendisine destek sözü verdiğini, ama 19 Kasımda yinelenen oylamada sözlerini tutmadıklarını belirtecekti. Bu arada Teceddüt Fırkasının lideri Sabri (Toprak), Tevfik Paşanın lehine konuştu ve bu, yeni hükümet için verilen oyların sayısını artırdı. Yine de, mutlak çoğunluğa varılamadı, ama ikinci oylamada sağlanan basit çoğunluk Tevfik Paşanın makamında kalması için yeterli oldu.[56]

Tevfik Paşayı görevinden alıp, bundan sonra kurulacak hükümette önemli bir görev edinmeyi başaramayan Mustafa Kemal, 29 Kasımda talebi üzerine kendisini kabul eden padişahla bir kez daha görüşürken, *Minber* dergisi, yeni ve güçlü bir hükümet için açtığı kampanyayı sürdürüyordu.[57] Mustafa Kemal'in 1926'da yayınlanan anılarına göre sultan kendisini ordunun sadakati konusunda sorguya çekince, bundan kuşku duyması için bir nedeni olmadığını söylemişti. Yine anılarında açıkladığına göre, sultan daha sonra bu toplantıda görüşülenleri saptırmış ve Mustafa Kemal parlamentonun dağıtıl-

masından yana olduğunu ve kendisinin atmayı düşündüğü adımı, asker arkadaşlarıyla birlikte destekleyeceğini söyledi demiştir.

Bir yanda İttihat ve Terakki taraftarı parlamento, öte yanda İtilaf devletleri, saray ve İttihat ve Terakki muhalifleri arasında sıkışan Tevfik Paşa sendelemeye başlamıştı. 2 Aralıkta basına sansür getirdi. 11 Aralıkta Harbiye Nazırı Abdullah Paşa istifa etti.[58] Üst rütbeli bir grup subayın muhalefetiyle karşılayan bu talihsiz generalin yerini,[59] kurmay başkanı Cevat (Çobanlı) alırken, yine iyi bir savaş sicili olan Fevzi (Çakmak) genelkurmay başkanlığına getirildi. Gelibolu ve Suriye cephelerinde çarpışmış, üçüncü bir komutan olan Tuğgeneral Kâzım (İnanç) daha önceden genelkurmay başkanı yardımcılığına seçilmişti. Harbiye Nezareti müsteşarı İsmet (İnönü) de, barış anlaşmasının askerî yönlerini inceleyecek komitenin başına getirildi.[60] Politikacılar yalnız tartışmalarla vakit geçirirlerken, vatansever Türk subayları Osmanlı ordularının geriye kalanını denetimleri altına almaya çabalıyorlardı. Bu çabaların sonucunda genelkurmay başkanlığı İtilaf devletleri planlarına direnişin ana merkezi haline geldi.

Mustafa Kemal bu grubun siyasi açıdan en etkin üyesiydi. Tevfik Paşa, parlamentonun muhalefetiyle başa çıkmaya çalışırken, Mustafa Kemal, istifa etmiş Maliye Nazırı Cavit ve Senato Başkanı Ahmet Rıza gibi eski ileri gelen İttihatçıların ılımları ile görüşüp, Ahmet Rıza'nın başkanlığında milliyetçi bir hükümet kurabilmenin yollarını araştırıyordu. Ama Teceddüt Fırka'sının liderleri Mustafa Kemal'den çekindikleri için, harbiye nazırlığını ona vermemeye kararlıydılar ve sonunda görüşmelerin hızı kesildi. Cemiyetin eski üyeleriyle temas kurduğu ortaya çıkınca, 29 Aralıkta yayınlanan bir raporda Teceddüt Fırkasına katılmak üzere olduğu açıklandı. Mustafa Kemal derhal bu haberi yalanlayıp ordudaki rütbesini ve görevini muhafaza ettiğini bildirdi.[61] Kuramsal olarak bu açıklama politikanın dışında kalmasını gerektiriyordu, ama gerçekte yaşamının sonuna dek sürdüreceği siyaset mesleğine tam zamanlı atılmıştı.

Parlamentonun çoğunluğu Tevfik Paşaya saldırmayı sürdürdü ve bir güvensizlik önergesi verdi. 21 Aralıkta sultanın huzuruna çıkan Tevfik Paşa, kendisi yenilgiye uğramadan, meclisi dağıtmasını istedi. Vahdettin, onun görevinde kalması koşuluyla, istenileni yerine getirdi. Böylelikle, süresiz olarak padişahın şahsi yönetimine geri dönüldüğü korkusunu ortadan kaldırmak için, 2 Ocak 1919 tarihinde yayınlanan bir hükümet bildirisiyle, barışın sağlanmasından dört ay sonra yeni bir seçimin yapılacağı ilan edildi.[62]

Mustafa Kemal iç politikada acemi değildi. Ama yabancılarla ilişkileri her zaman için askerî konularda olmuştu. Şimdi yabancılar başkenti denetim altına almışlardı ve onların düşüncelerini öğrenmek zorundaydı. Acaba İtilaf devletleri, Rum ve Ermeni ayrılıkçıla-

 rın davalarına destek vermekten vazgeçirilebilirler miydi? Eğer vaç-

geçmezlerse, Müslüman Türklerin etnik düşmanlarına ne ölçüde destek vereceklerdi? Mustafa Kemal'in Suriye'de çarpıştığı İngilizler, tek başlarına en önemli güç olduklarından, Ortadoğunun başlıca aktörleri sayılırlardı. İngilizlerin iyi niyetine güvenmiş olan Rauf (Orbay) kısa sürede hayal kırıklığına uğramıştı. Ama bu durum Mustafa Kemal'i caydırmadı. İstanbul'a dönüşünden dört gün sonra, 17 Kasım'da üç Türk milliyetçi gazetesine demeç verdi. "Hükümetimizle mütareke akdeden devletlerin ve bu devletler namına mütareke şartnâmesini yapan Britanya hükümetinin Osmanlılara karşı olan hüsnüniyetlerinden şüphe etmek istemem, eğer mezkür şartnâme ahkâmının tatbikatında suitefehhümü mucip olacak cihet görülüyorsa bunun sebebini derhal anlamak ve muhatablarımızla anlaşmak lâzımdır." [63] [Bizimle silah bırakışmış olan devletlerin ve onların adına mütareke koşullarını hazırlanmış olan İngiliz hükümetinin iyi niyetinden kuşku duymak istemem. Eğer bu koşulların uygulanmasında bazı anlaşmazlıklar yaşanırsa, bunların nedeni derhal belirlenmeli ve karşımızdakilerle anlaşma yoluna gidilmeye çalışılmalı.] Bu görüşme *Minber*'de yayınlanırken "İngilizler'den daha hayırhah bir dost olamayacağı," görüşü eklendi.[64]

Bu röportaj Pera Palas Otelinde yapılmıştı ve görüşmeye davetli olan *Daily Mail* gazetesi muhabiri G.Ward Price'ın anılarında anlattığına göre, Mustafa Kemal'in yanında, kısa boylu, sırım gibi, güçlü iradeli, cesur bir subay olan arkadaşı Albay Refet (Bele) oturuyordu. Ward Price, Mustafa Kemal'in İngilizlere hizmet etmeyi önerdiğini, Fransızların ülkeden uzak tutulması gerektiğini ve eğer İngilizler Anadolu'nun sorumluluğunu yüklenmek istiyorlarsa, deneyimli Türk yöneticilerinin işbirliğine gerek duyacaklarını söylediğini anlatıyor. Bu konuşmayı İngiliz askerî istihbaratına aktarmış, ama önemli olmadığı varsayılarak üzerinde durulmamıştı.[65] Yorum farkları ve unutkanlık olabileceği noktası gözardı edilmemelidir ama Mustafa Kemal'in İngilizlerle o tarihte Adana'yı işgal etmeye hazırlanan Fransızları birbirine düşürmek istemesi de olasıdır. Belki de İngilizlerin desteğiyle askerî bir yönetici olarak Anadolu'ya dönüp, Ermenilere ve Yunanlılara toprak verilmesini önlemek için çalışmayı düşünmüştür. Türklerin çoğu için en acil tehlike buydu.

Bundan sonraki bir olayın Mustafa Kemal tarafından aktarılmasında bu toplantının izleri görülür. 7 Şubat 1919'da Feldmareşal Allenby, aralarında Ali İhsan Paşanın derhal geri çağırılması ve İngilizleri Mezopotamya'da engellemeyi sürdüren 6. Ordunun dağıtılmasının da bulunduğu talepler listesini Osmanlı hükümetine sunmak üzere Mısır'dan geldi. Bu talepler kabul edildi. Atatürk daha sonraları Allenby'nin kendisine 6. Ordu komutanlığını önerdiğini ve reddetmesi üzerine yaverini, resmî aracını ve ordu komutanı maaşını yitirdiğini anlatacaktı.[66] İngilizlerin istekleri doğrultusunda 6. Ordu 2 Mart 1919'da[67] dağıtıldığı için bu sözlerin anlamı yoktur. Mustafa

Kemal'in ordu komutanı ayrıcalıklarını yitirmesi ise kaçınılmazdı, çünkü parasal açıdan sıkıntılı bir dönem yaşanıyordu ve artık işsiz bir tuğgeneraldi. Aslında 6. Ordu komutanlığı önerisi, Osmanlı Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşadan gelmişti. Mustafa Kemal de bu görevin pek önemli olmadığını ve önerinin kendisinden kurtulmaya yönelik bir girişim gibi göründüğünü söyleyerek reddetmişti.

İskoç Presbiteryen Kilisesi Rahibi Dr. Robert Frew adında bir İngiliz, önde gelen Türklerle ilişkilerini geliştirmek istiyordu ve insani yardım dağıtma yetkisini politik amaçlı kullanabilirdi.[68] Mustafa Kemal iki kez Dr. Frew ile Mösyö Martin adında bir kişinin aracılığıyla görüştü.[69] Kemalist görüşlü gazeteci Falih Rıfkı Atay'a göre, Dr. Frew'un İtilaf devletlerinin gözünde itibar kazanmak için Türklerin kendilerini İttihat ve Terakki'nin işlediği suçlardan soyutlamaları önerisini Mustafa Kemal reddetti.[70] 1927'de yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal, Dr. Frew'u maceraperest bir İngiliz olarak tanımladı.[71] Türkler Frew'un İngiliz istihbarat servisinin üst düzey bir görevlisi olduğuna inanmışlardı ve buna inanmayı hâlâ sürdürüyorlar. İngiltere adına dost kazanmak için kendi başına çalışan bir arabulucu olma olasılığı daha yüksektir. Her ne hal ise, ne o ne de herhalde bir sorumlu İngiliz yetkili Mustafa Kemal'in gelecekteki Türk milli direnişinin lideri olacağını tahmin edebilmiştir.

Dr. Frew'ya atfedilen düşünce İngilizlerin başlıca uğraşını yansıtıyordu. Nasıl İkinci Dünya Savaşından sonra Almanya'nın Nazilerden arındırılması Müttefik devletlerin en önemli politikası olduysa, Mondros Mütarekesinin imzalanmasının ardından,[72] Türkiye'yi İttihat ve Terakki'den temizleme ve onların işlediği suçları cezalandırma, İngilizlerin ve İtilaf devletlerinin düşüncelerinde güçlü bir yer tutmaktaydı. İttihat ve Terakkiye yöneltilen en önemli suçlamalar Ermenilerin katledilmesi, Rumların Ege kıyılarından sürülmesi ve özellikle 1916 Nisanında Mezopotamya'nın Kut kentinde ele geçen 13.000 İngiliz ve Hintli savaş esirine kötü davranılmış olmasıydı.[73] İngilizler en doğru yöntemin suçluların Osmanlı yetkililerince yakalanıp cezalandırılması olduğunu düşünüyordu.[74]

14 Aralık 1918'de Tevfik Paşa hükümeti göçertme işlemleri sırasında suç işledikleri ileri sürülenlerin askerî mahkemede yargılanmasına karar verdi. İki gün sonra İttihat ve Terakki karşıtlarından bir mahkeme heyeti oluşturuldu. 1919 Ocağında padişah bir arabulucu aracılığıyla İngiliz büyükelçisine cezalandırılmasını istedikleri kişileri tutuklamaya hazır olduğunu ama böyle bir davranışın isyana neden olmasından çekindiğini bildirdi.[75] Aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu Türklerin çoğu, bu suçların Türkler tarafından işlendiği kadar, kendilerine karşı da işlenmiş olduğunu iddia ettiler. Bu iddia 12 Şubat 1919'da Sadrazam Tevfik Paşa tarafından İtilaf devletleri büyükelçilerine aktarıldı.[76]

 Savaş suçluları ve vurguncuları avı İttihatçıların yerel muhalifleri

tarafından son hızla sürdürülürken, aralarında Enver, Talât ve Cemal Paşaların muhaliflerinin de bulunduğu fırkanın eski üyeleri kendilerini tehdit altında görmeye başladılar. Hıristiyanların elinden ticareti alabilmek için başkentte 'milli' -yani Müslüman Türk- tüccar şirketleri kurmuş olan Kara Kemal adlı eski bir üyenin korkuya kapılmak için her türlü nedeni vardı. Talât Paşa döneminde iaşe nazırı olarak atanan Kara Kemal, Talât Paşanın kaçması üzerine 'Karakol' [77] adlı gizli bir cemiyet kurarak bir bakıma Enver Paşanın 'Teşkilât-ı Mahsusa' örgütünü devralmıştı. Rauf'a (Orbay) göre Kara Kemal, Sadrazam Tevfik Paşayı kaçırma planını Mustafa Kemal ile tartışmış, fakat İttihatçıların önde gelenlerinden İsmail Canbulat karşı çıkınca, bu düşünceden vazgeçilmişti. Yine Rauf (Orbay), Kara Kemal'i işin içine katmak istemediğinden, padişahın tahttan indirilmesi planından Mustafa Kemal'i vazgeçirmişti.[78]

Mustafa Kemal'in İstanbul'da yeraltındaki İttihatçılarla temas kurduğundan, ya da ihtilal entrikalarına alışık olan ve şimdilerde yaşamlarını kurtarmaya çabalayanlar arasında çılgınca projeler üretildiğinden kuşku duymamak gerekir. Ama sicilinin de kanıtladığı gibi, Mustafa Kemal maceralara karşıydı. Padişah onu parlamentonun feshedilmesinin arifesinde, 20 Aralık günü üçüncü kez huzuruna kabul etti.[79] *Minber* 'in yayın hayatına 21 Aralık günü ya da çok kısa bir süre sonra son verildi.[80] Mustafa Kemal'in eskiden İttihatçı olan mebusların desteğiyle hükümete katılma girişimleri sonuç vermedi. Ama hâlâ sadakatini gösterdiği padişahtan yararlanabilirdi. Her ne olursa olsun Tevfik Paşanın konumu sallantıdaydı ve Mustafa Kemal, entrikalarla örülmüş başkentte, siyasi amaçlarına ulaşma olasılığını henüz tüketmemişti.

29/30 Ocak 1919 tarihinde İttihat ve Terakki'nin eski üyelerinden otuz kişilik bir grup tutuklandı[81] ve önce polis merkezine, oradan da kentin eski kesimindeki, o dönemde siyasi tutukluların kapatıldığı askerî tutukevi, Bekirağa Bölüğüne götürüldüler.[82] Kara Kemal ile İsmail Canpolat'ın yanı sıra, Mustafa Kemal'in arkadaşı Dr. Tevfik Rüştü de (Aras) tutukluların arasındaydı. Niçin Mustafa Kemal onlarla beraber ya da daha sonra götürülen ikinci grup üyeyle birlikte tutuklanmamıştı? Bu sorunun en mantıklı yanıtı, Vahdettin ile hükümetinin Büyük Savaşta sivrilmiş genç komutanların denetimde bulunan orduya hem gereksinim duymaları hem de ondan korkmalarıydı. İngilizler mütareke koşullarının uygulanmasını engellediklerine inandıkları Osmanlı komutanlarını Malta'ya sürebiliyorlardı, ama Osmanlı hükümeti bunu yapmaya cesaret edemiyordu. Abdullah Paşanın istifası, İttihat ve Terakki tarafından tasfiye edilmiş yaşlı komutanların artık orduyu denetlemediğini gösteriyordu. Partiyle ters düşmüş olan küçük bir grup genç subayın 1919 yılının başlarında 'Nigehban [Koruyucu] Cemiyet-i Askeriyesi' adıyla bir örgüt kurdukları doğruydu. Ama üst düzey subaylardan yeterli destek gö-

remeyip kaybeden taraf olmuşlardı. Harbiye Nazırı Cevat (Çobanlı), derhal görevli subayların siyasi dernekler kuramayacaklarını bildirdi ve "Ordunun tek koruyucusu benim," diye ekledi. Silahlı kuvvetlerin siyasal tarafsızlığı görüşünü savunan Mustafa Kemal de harbiye nazırlığından örgütün kapatılmasını istedi. Yine de bu örgüt, milliyetçi subayların arasında küçük bir çıban başı olarak kuşkulu varlığını sürdürdü.[83]

Ancak İngilizler kendisine karşı harekete geçtikleri takdirde Mustafa Kemal'in özgürlüğü tehlikeye girebilirdi. İtalyan Yüksek Komiseri Kont Carlo Sforza anılarında 1919 yılının başında İstanbul'daki 'İngiliz ajanlarının' Mustafa Kemal'i tutuklayıp Malta'ya sürgüne göndermeye hazırlandıklarını yazıyor.[84] Sforza ayrıca, bu bilginin Mustafa Kemal'e ulaştığını ve kendisine 'güvenip güvenmeyeceğini sorduğu zaman, İtalyan büyükelçiliğinde bir dairenin emrine verilebileceği' yanıtını verdiğini söylüyor ve "Bu durum İngiliz istihbarat servisinin kulağına gidince, diplomatik karışıklıklar yaratabilecek adımlar atmaktan vazgeçtiler" diye ekliyor.[85] Sforza, Mustafa Kemal ile 1908'de tanıştığını söylerken muhtemelen doğru anımsamaktadır[86] ve 1919 yılında ise onunla yüz yüze görüştüğünü söylemeyip 'Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla temas kurduğunu' anlatmaktadır.[87] O zamanlar, Sforza İtalyanların kendi yetki alanları içinde görmek istedikleri İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesini önlemeye çalışıyordu. Ayrıca savaşın sonunda Bingazi'den Türkiye'ye kaçmış olan Sünusi lideri Seyyit Ahmed'i kendi tarafına çekme çabalarına engel olmamak konusunda Türk milliyetçilerinin güvencesini almak istiyordu. Sforza'nın anlattığına göre 'Mustafa Kemal ve arkadaşları,' tepkilerini, "Arapların üzerinde Türklerin denetimini sürdürmeye çalışmak, bizim çöküşümüze neden oldu. Artık aranızdaki sorunları her ikinizin istekleri doğrultusunda halledin," şeklinde bir mesaj göndererek göstermişlerdi.[88]

Mustafa Kemal İtalyanlarla olan ilişkilerini daha farklı bir biçimde anlatacaktı. Yaşamöyküsü yazarı Falih Rıfkı Atay'a, bir İtalyan arabulucunun kendisine gelip İzmir'de Yunanlılara karşı düzenlenecek bir direnişin başına geçebileceğini önerdiğini, bunun üzerine Kont Sforza'yı ziyaret edince, onun, sözlerini yalnızca, İtalyan büyükelçiliği tarafından yaşamının koruma altına alınabileceği önerisiyle sınırladığını görerek çok şaşırdığını ve bu teklifi reddettiğini anlattı.[89] Başka bir öyküye göre ise, bir İtalyan müfrezesi Şişli'deki evini aramak isteyince, Mustafa Kemal Kont Sforza'ya şikâyette bulunacağını söyleyerek tehdit etmiş ve korunma isteği kendisinden gelmişti.[90] Falih Rıfkı öykünün başka bir biçimini ya da belki, tamamıyla farklı bir olay anlatır: İtalyan askerleri annesinin Akaretler'deki evine girmek istemişlerdi. Mustafa Kemal komutanlarına şikâyet edince, hiç kimsenin evine zorla girmeye hakkı olmadığını bildiren bir belge verilmesine karşın, İngiliz oldukları varsayılan başka bir askerî müf-

reze annesinin evine girip arama yapmıştı.[91]

Bu öyküler İngilizlerin kendisini tutuklama girişimi olasılığına karşılık Mustafa Kemal'in İtalyanlardan yardım istediğini gösteriyor. Aracı olarak Corinne Lütfü'yü kullanmış olması da mümkündür. İtalyan asıllı olan Corinne Lütfü bu tarihten kısa bir süre sonra temelli olarak İtalya'ya yerleşecekti. Evinin İtalyanların koruması altında bulunduğunu gösteren bir belge alınmış olabilir. Ama böyle bir önlem almak gerekmiyordu, çünkü İngilizlerin gözü Mustafa Kemal'in üzerinde değildi. İstanbul'da İngilizlerden maaş alan pek çok Türk uzman vardı. Fakat Kont Sforza'nın acı bir alayla söylediği gibi, "Uzmanların hataları daima büyüktür, ama hataların en büyüklerini Türkler konusunda yapmışlardır." [92]

Fransızlarla temas kurulması, ancak Mustafa Kemal İstanbul'dan ayrıldıktan sonra gerçekleşti. Aralarında kendisinin de bulunduğu Fransız kültüründen etkilenmiş Türkler, Fransız komutan General Franchet d'Esperey'in davranışlarına çok şaşırmışlardı. İngilizler, Ortadoğu İtilaf Güçleri Komutanı unvanını taşıyan bu generali pek ciddiye almıyorlardı. 23 Kasım 1918'de İstanbul'a kısa bir gezi yapan Franchet d'Esperey resmî olarak 8 Şubatta, Allenby'nin gelişinden bir gün sonra, beyaz bir at üzerinde kente girişinde Rumlar, Ermeniler ve Avrupalılar tarafından coşkuyla karşılanmıştı.[93] Bir Türk yazar, onu Napoléon'la, zafer alayının önünde foruma giren bir Romalı komutanla ya da Timbuktu yerlilerini etkilemek isteyen bir Fransız fatihle kıyaslamıştı.[94] Herhalde yerli halkı olduğu kadar İngilizleri de etkilemeye çabalıyordu. Aydın Türkler Franchet d'Esperey'in garip davranışlarıyla Fransız Devriminin ilkeleri arasındaki çelişkilere dikkati çekerken, İstanbul'daki Fransa Yüksek Komiseri Paris'e "ezilmiş olan Türklerin başlarını kaldırmaya başladıklarını... Eğer iş kavgalaşmaya gelirse, yirmi dört saat içinde kendilerinin denize dökülebileceklerini," çoktan bildirmişti.[95]

İstanbul'da yumruklar konuşmadı, ama ardı ardına hükümet krizleri yaşandı. 12 Ocak 1919'da Tevfik Paşa yeni hükümeti kurdu. İttihat ve Terakki tarafından tasfiye edilmiş olan yaşlı general Ömer Yaver Paşa harbiye nazırlığına getirilirken,[96] milliyetçi general Fevzi (Çakmak) genelkurmay başkanı olarak ordunun denetimini elinde tuttu. 25 Ocak 1919'da, Ermenilere karşı savaş suçları işlediği savıyla tutuklanmış olan Diyarbakır eski valisi Dr. Mehmet Reşit'in hapishaneden kaçmasıyla, Tevfik Paşa hükümeti büyük bir sarsıntı geçirdi.[97] Dr. Reşit yeniden yakalanacağı anda intihar etti.[98] Damat Ferit Paşanın Hürriyet ve İtilaf Partisi, Tevfik Paşa aleyhine kampanyayı yoğunlaştırırken, 24 Şubatta sadrazam yeni bir hükümet kurup harbiye nazırlığına bir başka emekli general olan Ferit Paşayı getirdi.[99] Bu arada Fevzi (Çakmak) genelkurmay başkanlığını görevini sürdürdü. Ertesi gün Franchet d'Esperey hükümete savaş suçlusu olduğu ileri sürülen otuz altı isimlik bir liste sunup,

hepsinin tutuklanmasını istedi. Yanıt olarak Tevfik Paşa, davanın görülebilmesi için anayasanın getirdiği dokunulmazlığın askıya alınmasını isteyen bir emri imzalaması için sultana sundu. Anayasanın sadık bir koruyucusu gibi davranmaya çabalayan padişah imzalamayı reddetti ve Tevfik Paşa istifa ederek, padişahın da tercih ettiği Damat Ferit Paşanın yeni hükümeti kurması için yolu açtı.[100] Damat Ferit Paşa, bütün İttihat ve Terakki taraftarlarından arındırılmış ilk hükümeti 4 Mart günü kurdu. Milliyetçiler ordunun kontrolünü ellerinde tuttular, ama yeni Harbiye Nazırı Şakir Paşa, genelkurmay başkanı Fevzi'nin (Çakmak) yerine Cevat Paşayı (Çobanlı) atadı. Damat Ferit Paşanın esas çabası geri kalan İttihatçıları bastırarak ve azınlıklarla uzlaşmaya giderek İtilaf devletlerinin güvenini kazanmaktı. O da tıpkı Vahdettin gibi kendini tümüyle İngilizlerin politikalarına göre ayarlamıştı. Bu, Fransızlarla İtalyanları kızdırdı. 8 Martta hükümet yayınladığı bir kararnameyle savaş suçlularını yargılamak için yeni bir askerî mahkeme kurdu. Bu metin Tevfik Paşanın sunduğundan daha aşırı olmasına rağmen sultan imzaladı ve 9 Mart günü yetkililer, aralarında savaş döneminde sadrazamlık yapmış olan Sait Halim Paşa, ve Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı ve müttefiki Fethi'nin (Okyar) de bulunduğu İttihat ve Terakki'nin bütün eski önderlerini tutukladılar. 10 Nisanda ilk olarak Ermenilere karşı suç işlediği kararına varılan Kemal adında bir taşra mutasarrıfı İstanbul'da idam edildi.

Sultan Vahdettin, idam cezasını ancak Şeyhülislam'dan dini yasalara uygun olduğu konusunda bir 'fetva' aldıktan sonra onaylamaya özen gösterdi.[101] Ne var ki bu, Kemal Beyin cenazesinin binlerce milliyetçinin katıldığı bir protesto gösterisine dönmesini önleyemedi. Damat Ferit Paşa ve İtilaf devletleri paniğe kapıldılar ve Teceddüd Fırkası ile Fethi'nin (Okyar) Osmanlı Hürriyetperveran Avam Fırkası 5 Mayısta kapatıldı. Ama milliyetçi komutanları gerçekten kaygılandıran nokta yerel Rum Başpiskoposu Khrysostomos ile anlaşmazlığa düşen İzmir [Aydın] valisi milliyetçi [Sakallı] Nurettin Paşanın geri çekilip, yerine zayıf, emekli bir general olan Ali Nadir Paşanın askerî komutan olarak atanmasıydı.[102]

Kısa sürede başlarına geçeceği milliyetçi subaylar Mustafa Kemal'in İstanbul'daki yakın çevresini oluşturuyordu. Rauf (Orbay) onunla neredeyse her gün görüştüğünü iddia etmiştir.[103] Ama o, donanma komutanıydı ve Osmanlı donanması ortadan kalktığı için, İtilaf devletlerine karşı koyma görevi kara ordusuna düşüyordu. Bu sorumluluğu yüklenmeye hazır olan komutanlar sık sık Mustafa Kemal'in Şişli'deki evinde buluşuyordu. En yakın dostu, Harbiye Mektebinden arkadaşı ve Suriye cephesinde 20. Kolordu komutanı olarak emri altında çalışmış olan Ali Fuat idi. Ateşkesten sonra, Ali Fuat askerlerini Toros dağlarının kuzeyine, Konya yakınındaki

Ereğli'ye kaydırılmıştı.[104] Konya, başka bir milliyetçi komutan olan Albay Fahrettin'in (Altay) komutasındaki 12. Kolordunun karargâhıydı.[105] Aralık ayında sıtmaya yakalanan Ali Fuat tedavi olmak için gittiği İstanbul'da defalarca Mustafa Kemal ile görüştü. Anılarında 1919 Şubatındaki son görüşmelerinde Mustafa Kemal'in resmî bir görevle Anadolu'ya gönderilmediği takdirde, en çok güvendiği komutanın yanına gideceğini söylediğini belirtiyor. Ali Fuat "Kolordum her zaman emrinizdedir," yanıtını vermiş.[106] Kısa bir süre sonra Ali Fuat'a askerlerini, Anadolu demiryolunun kuzeydeki en son istasyonu olan Ankara'ya götürmesi bildirildi.

Ali Fuat anılarında Mustafa Kemal ile bir hareket planı yapmış olduklarını açıklıyor. İlk hedefleri askerlerin terhis edilmesini durdurmak, ellerindeki silah ve malzemeleri korumak ve aynı fikirleri paylaştıkları subayların ve kendilerini destekleyen sivillerin kilit noktalardaki görevlerini sürdürmelerini ya da böyle görevlere atanmalarını sağlamaktı. Temelinde askerî ve sivil görevlilerin desteğine dayanan bu planı desteklemek için, Müslümanların arasındaki parti çekişmelerinin sona ermesi ve morallerinin yüksek tutulması gerekiyordu.[107] Bu hedeflerin Ali Fuat'ın anlattığı kadar ayrıntılı olarak geliştirildiği belli değildir; ama bunlar gerçekten de Mustafa Kemal ile arkadaşlarının düşüncelerini temsil ediyordu ve genelkurmay başkanlığında görevli subaylar tarafından da paylaşılıyordu. Türk ulusunun kalesi olarak Anadolu'nun önemi kabul edilmiş bir gerçekti. Bu fikir [başkenti, yönetim merkezini Anadolu'ya taşımak fikri] 1915'te İtilaf güçleri Gelibolu'ya çıkıp İstanbul'u tehdit ettiği zaman İttihat ve Terakki tarafından ciddi olarak düşünüldüğü gibi, 1918'de askerlerini ve cephanelerini işgal güçlerinden uzaklaştırmak isteyen Osmanlı komutanlarının kararlarını da yönlendirecekti. Ama üzerinde tartışılan bir tek nokta vardı. Osmanlı hükümeti kendilerine karşı çıktığı takdirde vatansever komutanlar ve kamu görevlileri ne yapacaktı? Ulusal irade gibi bir devrimci kavrama başvurulabilirdi. Fakat bunu kim yorumlayacaktı? Her zamanki gibi, Mustafa Kemal bunu yapabileceğine ve yapacağına emindi. Ama niyetini açıklamak için henüz çok erkendi.

İstanbul'daki yakın dostlardan biri, 1918 Ocağında jandarma komutanlığına getirilmiş olan Albay Refet (Bele) idi. Bu önemli bir görevdi. Mütareke koşulları uyarınca, ordu küçültülürken, milliyetçi subaylar, ülkeyi bir arada tutmak için jandarmayı alternatif bir güç olarak görüyorlardı. Mustafa Kemal, kendisi gibi 1881'de Selanik'te doğmuş olan arkadaşının sadakatine güveniyordu.

İstanbul'da Mustafa Kemal ile görüşen subaylar arasında milli davayı yürütme bakımından en iyi konumda olan Kâzım Karabekir idi. 1918 Aralığında Trakya'daki küçültülmüş 14. Kolordu komutanlığına getirilmişti. Askerlerini Marmara denizi üzerinden Anadolu'ya geçirince, karargâhı Erzurum'da olan 15. Kolordunun komutanlığına

atanarak Osmanlı ordusundan geriye kalan en yüksek güce sahip oldu. Bu kolordu 12.500 askeri ve 22 topu ile Sivas'taki 3. Kolordunun 4.700 askeri ve 24 topuyla bir araya gelince 9. Osmanlı Ordusunu oluşturuyordu.[108]

Kâzım Karabekir anılarında Erzurum'daki görevinin başına gitmeden bir gün önce, 11 Nisan 1919'da Mustafa Kemal ile görüştüğünü ve ona, Doğu Anadolu'da, daha sonra yetkisini tüm Anadolu'ya yayacak bir Türk ulusal hükümetinin temellerini atabileceğini açıkladığını yazıyor. Mustafa Kemal "Evet, bu da bir fikirdir," diye yanıtlayınca, ona, İstanbul'dan bir an önce ayrılıp Anadolu'ya geçmesi için ısrar ettiğini de söylüyor. "Vaziyet size hak verdiriyor,"demişti Mustafa Kemal, "İyi olayım gelmeğe çalışırım." [109] O tarihte Mustafa Kemal kulak iltihabından rahatsızdı. Kâzım Karabekir'in anılarını daha sonra Mustafa Kemal'le yollarının ayrılmasının ışığında değerlendirmek gerekir, ama Karabekir ile Ali Fuat'ın Mustafa Kemal'den önce Anadolu'ya geçtikleri de unutulmamalıdır. Her ikisi de oraya resmî görevle gönderilmişti. Onlardan rütbece üstün olmasına karşın Mustafa Kemal'e henüz bir görev verilmiş değildi; ayrıca Vahdettin ile kurduğu ilişkiyi daha tamamıyla kullanmış da sayılmazdı. Ani bir dürtüyle harekete geçecek biri olmadığından, milli davayı yürütecek olan orduyu örgütlemek için kendisine yetki verilmesini bekliyor ve bunu sağlamak için de İstanbul'da kalmayı yeğliyordu.

Mustafa Kemal, Rauf, Ali Fuat, Karabekir ve Refet (Bele) İstiklal Savaşının ilk askeri planlamacılarıydı. Etkili konumlarda bulunan ve kendileriyle aynı düşünceyi paylaşan diğer subayların da desteğini almışlardı. Bunların arasında birbiri ardına harbiye nazırı ve genelkurmay başkanı görevlerine getirilmiş olan iki tümgeneral, Cevat (Çobanlı) ile Fevzi (Çakmak) vardı. Her ikisi de hükümetin gözüne girmişti. Son derece zeki ama temkinli bir asker olan Albay İsmet (İnönü), doğu ve güney cephelerinde Mustafa Kemal'in komutası altında çarpışmıştı ve Şişli'deki evi sık sık ziyaret ediyordu. Bir gün birlikte Anadolu haritasına bakarlarken Mustafa Kemal, "Anadolu'ya nasıl çıkabiliriz, nerden çıkabiliriz, yol nedir?" diye sordu. İsmet (İnönü) "Canım her taraftan gideriz. Yol da çoktur, tedbir de çoktur. Mesele çalışmak için istikameti tayin etmektir," diye yanıtladı.[110] O tarihte İsmet'e 'en yakın dostum' diyen ama sonradan kavga edecek olan Kâzım Karabekir, İsmet'in 1919'da direnişin olanaksız olduğuna inandığını ve askerlikten istifa edip çiftçiliğe başlamayı düşündüğünü söylüyor.[111]

Milliyetçi subayların geçmişlerinin ortak yönleri vardı. Birbirlerini iyi tanıyorlardı, Büyük Savaşta birlikte çarpışmışlardı ve üstelik Ali Fuat ile Karabekir akrabaydı. Yine de Liman von Sanders'in Türk generaller arasında kıskançlık ve kavgaların eksik olmadığı görüşü. bu arkadaş grubu için de geçerliydi. İnönü anılarında, Karabekir'in Mustafa Kemal'den çekindiğini ve ikisinin de birbirinden hoşlanma-

dığını söylüyor. İnönü'ye göre, Karabekir Erzurum'daki görevine gitmek üzere İstanbul'dan ayrılırken, ona "Korkuyorum sen de onunla beraber olacaksın," demişti.[112]

Karabekir'in ilk hedefi Ermeni ve Gürcü istilasına karşı Osmanlıların savaş öncesindeki sınırlarını korumaktı. İki taraf da daha doğuda Türklerin boşalttığı toprakları kontrol altına alma çabası içindeydi ve İngilizlerin, ordusunu sayıca ve güç olarak azaltma girişimlerine karşı koyabildiği sürece, Karabekir için askeri bir tehdit oluşturmuyorlardı. Ama batıdaki Yunan tehlikesi ciddiydi, çünkü Yunanlılar Türklere oranla daha fazla askere sahipti ve daha iyi donatılmıştı. Venizelos 1918 Aralığında yayınlanan bir kitapçıkta Trakya ve Batı Anadolu'yu istediğini bildirerek amacını açıklamıştı. İngilizleri İstanbul için yapacakları planlarda özgür bırakmaya hazırdı. Karadeniz kıyısında önemli ölçüde bir Rum topluluğunun yaşadığı Trabzon kentinin de Ermenistan'la birleştirilmesini önermişti. Türkiye'den alacakları topraklarda yavaş yavaş yapılacak bir nüfus değişimiyle geri dönüşü olmayan bir sahiplenme oluşturulacaktı. Venizelos'un iddialarına göre, yerlerinden uzaklaştırılacak Rumların sayısı Türklerden çok daha azdı ve çizdiği sınırların dışında çok azı kalacaktı.

3/4 Şubat 1919 tarihinde Venizelos Yunan iddialarını İtilaf Devletleri Onlar Konseyine sundu ve istekleri üzerinde çalışması için bir komisyona havale edildi.[113] İstanbul Rumları ise Venizelos'dan daha ileri gitti. 16 Martta Türkiye'deki Rum topluluğu, İstanbul'daki patrikhanenin aracılığıyla Osmanlı hükümetiyle ilişkilerini kestiğini ve vatandaşlık sorumluluklarını reddettiklerini bildirdi. Venizelos'un üzerinde hak iddia etmediği İstanbul Rumları Yunanistan ile birleşmek istiyordu.[114] Kaçınılmaz olarak, ülkenin her köşesindeki topluluklar arası ilişkiler kötüleşti.

İtilaf devletleri düşünmeyi sürdürürken İtalya hepsinden önce Rumlara sahip çıkmaya karar verdi ve 28 Mart 1919'de Antalya'ya asker çıkardı. Dört hafta içinde birlikler güneybatıda Bodrum'a ve Anadolu'nun ortasındaki Konya'ya kadar ilerledi. 29 Nisanda bir İtalyan savaş gemisi İzmir limanına girdi.[115] Mütareke anlaşmasının koşullarına göre, asker çıkarmanın tek şartı, İtilaf devletlerinin güvenliğinin tehdit eden bir durumun ortaya çıkmasıydı (madde 7). Gerçekte ise Türkiye'nin hiçbir yerinde İtilaf devletlerinin güvenliği doğrudan doğruya tehdit altında değildi. Fakat savaş sonrasında iç güvenliğin işleyişi birçok noktada bozulmuştu. Her zaman eşkıyalar olmuştu ama şimdi yüz binlerce firari ve içinde yaşadıkları çeşitli topluluklardan kopmuş sayısız insan vardı. Silahlı Hıristiyan ve Müslüman çeteler çatışırken, tartışmalı yerlerde topluluklar arası kavgalar çıkıyordu. Batıdan doğuya doğru Trakya, Batı Anadolu, Karadeniz'in orta ve doğu bölgeleri, doğu ve güney Anadolu'da Müslümanlar egemenliklerini, evlerini ve nihayet, yaşamlarını korumak

için örgütlenmeye başladılar.

Başkan Wilson'ın ulusların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemeleri hakkını tanımasına dayanarak, bu Müslüman örgütler genellikle Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti [Ulusal Hakları Koruma Derneği] adını alıyorlardı. Bu cemiyetlerden ikisi 1 Aralık 1918'da Edirne ve İzmir'de kurulmuştu. Edirne'deki cemiyet, bölgede yaşayan tüm Müslümanları savunarak batı ve doğu Trakya'ya sahip çıkarken, İzmir'deki cemiyet, Yunanlıların Ege bölgesini işgal etmesine karşı koymaya hazırlanıyordu. Üç gün sonra Erzurum'da, Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti kuruldu.[116] 12 Şubat 1919'da da Trabzon'da benzer bir cemiyet kuruldu.[117] İstanbul'da kurulan Kilikyalılar Cemiyeti, Toros dağlarının güneyinde Fransızların işgali altındaki bölgeleri savunmak amacındaydı. İttihat ve Terakki'nin yerel önderleri bu cemiyetlerin kurulmasında etkin, hatta baskın roller üstlendiler. Toprak sahipleri, tüccarlar, serbest meslek erbabı (çoğunlukla avukatlar), müftüler gibi yörelerin ileri gelenleri ve toplumların geleneksel liderleri de onlara katıldı. Böylece cemiyetlerin hem ilerici hem de tutucu kanatları oluştu. Resmî olarak amaçları Müslümanların çıkarlarını savunmaktı, ama aynı zamanda, silahlı direniş örgütlemeyi tasarlıyorlardı. Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi adlı cemiyet silahlı birlikler oluşturma kararını 1919 Ocağında aldı. Erzurum'daki cemiyet orduyla teması güçlendirmeye karar vedi ve 3 Mayıs 1919'da kente gelen Kâzım Karabekir, cemiyetin başına geçti.[118]

Bütün cemiyetlerin İstanbul'da ajanları ve taraftarları vardı. Mustafa Kemal ve diğer milliyetçi komutanlar ordunun temel rolü üstleneceği planlar yaparken, bu durumu da göz önüne aldılar. Sadrazam Damat Ferit Paşanın planları ise farklıydı. Bir yandan toplumu silahsızlandırırken, bir yandan da jandarma güçlerini takviye ederek ve siyasi açıdan topluluklar arasındaki iyi ilişkileri yeniden kurarak idarî anlamda düzeni sağlayabileceğine inanıyordu. Rum Patrikhanesinin Osmanlı devletiyle ilişkisini kesme kararı almış olmasına aldırış etmeden, sorunlu bölgelere başlarında şehzadelerin bulunduğu 'Heyât-ı Nasiha' adıyla bilinen Uyarı Kurulları göndermeye karar verdi. Heyetler için Rum ve Ermeni temsilciler de arandı ama her iki topluluğun patrikleri aday göstermeye yanaşmayınca, topluluk ileri gelenleri konuya soğuk baktılar.

Prens Abdürrahim'in başkanlığındaki bir heyet Marmara denizini geçip İzmir'e vardığında, Osmanlı yönetimi altında kalmaya kararlı olduklarını açıklamak için bu fırsattan yararlanmak isteyen Müslümanlar tarafından coşkuyla karşılandı. Heyet bundan sonra İtalyanların asker çıkardıkları Antalya'ya gidip gitmemeyi tartıştı ve "İtalya'nın Müslümanların desteğini kazanma politikası yürüttüğü"ne hükmederek gitmeye karar verdi. Bu kararın doğruluğu Antalya'da ve İtalyan komutanın, askerlerinin prensi selamlaması için

izin istediği Konya'da ortaya çıktı. Heyet Konya'dayken, Yunanlıların İzmir'e asker çıkardığı haberi geldi. Damat Ferit Paşa hükümeti heyeti derhal İstanbul'a geri çağırdı. Prens Abdürrahim, Osmanlı kolordusunun komutanı Albay Fahrettin'den (Altay) ayrılırken, "Ümidimiz sizlerdedir," dedi.[119]

Trakya'ya gönderilen heyetin başında ise Prens Cemalettin ile iki milliyetçi general, Cevat (Çobanlı) ile Fevzi (Çakmak) Paşalar vardı. Neredeyse her yerde, yerel Hıristiyanlar heyeti boykot ettiler.

Padişahın selamını taşıyan saray heyetlerinin farklı dinlerden btün uyruklara gönderilmesi ülkeyi bir arada tutmaya yetmedi, ama Müslümanlara geçici bir rahatlama sağladığı gibi saltanata olan bağlılıklarını gösterme fırsatı yarattı. İtilaf devletlerinin taşrada Hıristiyanlara kötü muamele edildiği konusundaki şikâyetlerine ise son vermedi. Damat Ferit Paşa, Yunanlıların asker çıkarmasını durdurmak amaçlı umarsız bir girişimle, batı Anadolu'da düzenin korunmasında Osmanlı güvenlik güçlerine yardımcı olmaları için İngiliz birliklerinin bölgeye gönderilmesini önerdi, ama bu önerisi kabul edilmedi.[120] Bu arada, Karadeniz kıyısında Sinop'un doğusunda kalan ve Yunanlıların Pontus olarak adlandırdığı bölgede de topluluklar arası çatışmalar başlamıştı.[121] Anadolu'nun diğer köşelerinde olduğu gibi burada da, Ermenilerin göçertilmesiyle yerel sosyal doku bozulmuştu. Şimdiyse Çarlık Rusyası'na göç etmiş ve Bolşevik devriminden kaçarak geri dönen, bazıları yerel kökenli Rumların oluşturduğu göçmenler gerginliği gitgide artırıyordu.

Venizelos Karadeniz'deki Rumların Ermenilerin koruması altına girmelerini önermişti. Ne var ki Rumlar, 1919 Martındaki Paris konferansına[122] katılmış olan sözcüleri Trabzon Başpiskoposu Khrysantos Philippidis vasıtasıyla, üstünlüğü ele geçirecekleri bağımsız bir Pontus Cumhuriyeti kurulmasını yeğliyorlardı. Yerel Müslümanlar ise bunu önlemeye kararlıydı. Genellikle Laz olarak tanımlanan, ama Gürcüceye yakın anadilleri yalnızca birkaç ufak yerleşim yerinde konuşulan, doğu Karadeniz kıyısı Müslümanları yerel dinsel bağlarının çok güçlü olmasıyla tanınıyorlardı. Lazlar 15.-16. yüzyıllarda Osmanlılar, Trabzon Bizans Krallığını yıkınca, Müslümanlığı seçmişlerdi ve hem sınır toplumu hem de dinini sonradan değiştirenlerin ateşine sahiptiler. Çerkezler ve diğer Kafkasyalı Müslüman göçmenler de Lazlara karışıp nüfusu artırmışlardı. Dinsiz Rus yönetiminden kaçan göçmenler, Rusya'nın eskiden koruması altında olan Ermenilere ve Rumlara boyun eğmeye razı değildiler.

Topluluklar arası gerginliğin en yüksek noktaya ulaştığı Giresun ve Samsun gibi sahil şehirlerinde hayli kalabalık Rum toplulukları vardı. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin Giresun şubesi, adı gaddarlığın simgesi olan ünlü yerel eşkıya Topal Osman'ı Rumlara karşı kullanmak üzere bölge valisinden izin aldı. Topal Os-

man daha önceleri de yetkililer adına çalışmıştı. Gönüllü olarak katıldığı Balkan Savaşında bacağından yaralanarak sakat kalmış; Büyük Savaşta Ruslara karşı bir grup gönüllüye önderlik etmiş ve ordudan kaçanları yakalamakla görevlendirilince, yakaladıklarının bir kısmını kendi çetesine katmıştı. Topal Osman Giresun'da Rumlar ve Ermenilerin dışında, kendisine karşı çıkan Müslümanları da dehşete düşürüyordu. Söylentilere göre bir yerel Osmanlı yöneticisini üç gün boyunca bir çukura hapsetmişti ve sonunda Trabzon valisi zavallı adamı kurtarmak için Fransızlardan bir savaş gemisi göndermelerini istemek zorunda kalmıştı.[123] Sorunlu bölgelerde harekete geçen ve kısa bir süre sonra 'Kuva-yı Milliye' adıyla saygınlık kazanacak olan Müslüman çetelerinin arasında en ünlü çete reisi Topal Osman'dı.

9 Mart 1919'da düzeni sağlamaya yardımcı olmak için 200 İngiliz askeri Samsun'a ayak bastı. 21 Nisanda İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, sadrazama Osmanlı ordusunun Sivas'tan Erzurum'a kadar doğu Anadolu'nun iç kesimlerinde 'şuralar' (ya da Sovyetler) kurduğundan şikayet ederek, dağıtılmaları için derhal önlem alınmasını istedi.[124] Osmanlı hükümeti bu isteği İtilaf devletleri işgalinin genişlemesinin başlangıcı adımı sandı. Gerçekte ise İtilaf devletleri Anadolu'nun iç kesimleri bir yana, Karadeniz bölgesinde bile varlığını güçlendirmek için yeterli insan ve irade gücüne sahip değildi. 1919 Martında küçük bir İngiliz müfrezesi Samsun'a çıktıktan hemen sonra İngiliz hükümeti Kafkaslardan geri çekilmeye karar verdi.[125] Doğu Anadolu'da artık İngilizlerin askerî açıdan işe karışması söz konusu olamazdı. Osmanlı ordusu bütün bölgeye hâkimdi. Gerçi İngiliz subayları Osmanlı birliklerini silahsızlandırmak için çabalarını sürdürüyorlardı ama onlara destek verecek güçleri yoktu.

İstanbul'da İngiliz ordusunun varlığına hayranlıklarını sürdüren padişah ile Damat Ferit Paşa tablonun tümünü göremiyordu. Ali Fuat'a (Cebesoy) göre, Damat Ferit Amiral Calthorpe'un doğu Anadolu'daki düzensizlikten şikâyetini Dahiliye Nazırı Mehmet Ali ile görüştü.[126] Dahiliye nazırı, Mustafa Kemal'in bölgeye gönderilmesini önerdi. Mehmet Ali, evlilik yoluyla akraba olduğu Ali Fuat aracılığıyla Mustafa Kemal ile tanışmıştı. Bu görüşme Ali Fuat'ın babası ve Mustafa Kemal'in ilk hamisi olan İsmail Fazıl Paşanın evinde gerçekleşmişti. Anlaşılan Mehmet Ali ondan etkilenmişti ki kısa süre sonra Mustafa Kemal'i Şişli'deki evinde ziyaret ederken yanında, evlilik yoluyla Harbiye Nazırı Şakir Paşa ile akraba olan Bahriye Nazırı Avni Paşa vardı. Sadrazam, bu tarihte harbiye nazırlığının orduyu yeniden yapılandırmak için üç müfettişlik kurmakta olduğunu İngiliz Yüksek Komiserliğinin tercümanı Andrew Ryan'a açıklamıştı. Fevzi (Çakmak) başkentteki 1. Ordunun, Cemal (Mersinli) Konya'daki 2. Ordunun müfettişliğine getirilmişti. Bu bağlamda Osmanlı hükümeti Mustafa Kemal'i de Erzurum'daki 9. Ordu müfettişliğine atamayı önerdi.

 Mustafa Kemal'i Şişli'deki evinde ziyaret eden Mehmet Ali, bahri-

ye nazırıyla birlikte, üst düzey Osmanlı görevlilerinin yanı sıra yerel Avrupalılar ile yabancıların da sık sık gittiği Beyoğlu'ndaki Cercle d'Orient klübünde öğle yemeği yemelerini önerdi. Başka bir gün Avni Paşa bahriye nezaretinde öğle yemeğine davet ettiği Mustafa Kemal'i alması için arabasını gönderdi. Sonunda Harbiye Nazırı Şakir Paşa onu çağırdı ve doğu Anadolu'daki durumu açıklayan dosyayı verip, müfettiş olarak görevinin Rumların taciz şikayetlerini çözmek olduğunu bildirdi. Mustafa Kemal, harbiye nazırlığının izniyle koşulları görüşmek üzere genelkurmay başkanlığına gitti. Fevzi (Çakmak) Trakya'da bulunduğundan konu üzerinde vekili Tuğgeneral Kâzım (İnanç) ile birlikte karara vardılar. Mustafa Kemal'in 9. Ordu müfettişliğine atanması 30 Nisanda resmen açıklandı. Ona verilen talimat da kısa bir süre sonra kabine tarafından onaylandı.

Bağlantı oldukça genişti ve görevin amacı, İtilaf devletlerince kabul edilecek biçimde tanımlanmıştı. Mustafa Kemal bölgede düzeni sağlayacak, silahların toplanıp güvenli bir yerde depolanmasını denetleyecek, ordunun 'şuralar' kurduğu konusundaki raporları araştıracak ve eğer bunlar gerçekse, uygulamaya son verdirecekti. Belgenin bu kısmını herhalde harbiye nazırının kendisi yazdırmıştı.[127] Ama ardından gelen maddelerde Mustafa Kemal'in parmağının bulunduğu belliydi. Yalnızca 9. Ordu ile doğu ve orta Anadolu'daki sivil yöneticiler ona bağlanmakla kalmıyor, daha batı ve güneydeki bölgelerin komutanları ve sivil yöneticileri de isteklerine uymakla yükümlü tutuluyorlardı. Gerçi Mustafa Kemal harbiye nazırlığına karşı sorumluydu, ama devletin diğer kurumlarıyla doğrudan doğruya bağlantı kurmaya da izni vardı. Bir bakıma Anadolu'nun Ankara'nın doğusunda kalan tümünden sorumlu hükümet yetkilisi sayılabilirdi. Mustafa Kemal'in, harbiye nazırının kendi resmî mührü üzerine imza atmaktan çekindiği konusundaki iddialarına inanmamak için hiçbir neden yoktur.[128] Konya'daki 2. Ordu müfettişi Cemal (Mersinli), Mustafa Kemal'e böylesine olağanüstü yetkilerin niçin verildiği konusunda şikâyette bulundu. Sadrazam yanıt olarak padişahın, aralarında güvene dayalı özel bir ilişki bulunan Mustafa Kemal'in yeteneklerini denemek için karara vardığını bildirdi.[129]

Kendisine sağlanan koşulları öğrendikten sonra Mustafa Kemal yanına on beş subay ve iki şifre memuru aldı. Sivas'taki 3. Kolordu komutanlığına atanmış olan arkadaşı Albay Refet de (Bele) onunla birlikte yola çıkacaktı. Kurmay subayları arasında kendisini 1911'de Trablusgarp'ta tedavi etmiş olan Dr. İbrahim Tali (Öngören) ile İstiklal Savaşında özel doktorluğunu yapacak, cumhuriyet kurulunca da önce sağlık bakanlığına sonra başbakanlığa getirilecek olan Dr. Refik (Saydam) da vardı. Mustafa Kemal'in yaşamı yoğun faaliyet dönemleri arasında ortaya çıkan hastalıklarla bölünüyordu. Askerlerin yaşamı hiç de sağlıklı değildi; Osmanlı topraklarının büyük bölümünde sıtma kol geziyordu. Mustafa Kemal'in, karşıtları-

nın sefahat olarak nitelendirdiği içki ve gece yaşamı düşkünlüğü de hiç yararlı olmuyordu. Yakın çevresinde bir doktor bulundurması sağduyulu bir davranıştı.

Kurmay başkanı olan Albay Kâzım (Dirik) Makedonya doğumlu bir akranıydı, hem İttihat ve Terakki üyeliği, hem de önce Gelibolu sonra da Suriye cephelerinde çarpışmayla süren meslek yaşamı Mustafa Kemal'inkine benziyordu. Kurmay başkanının yardımcısı Yarbay Arif ise Harbiye Mektebinden arkadaşıydı.[130] Mustafa Kemal her zaman kendi adamlarını seçmek için ısrar etmiş ve onlardan sorgusuz sualsiz sadakat beklemişti. Gerçi itirazları daima dinlerdi ama bir kez kararını verince, vefasızlık olarak yorumladığı muhalefete tahammül edemezdi.

Beş ay İstanbul'da politika oynadıktan sonra Mustafa Kemal üstlenebileceği en iyi görevin 9. Ordu müfettişliği olduğuna karar verdi ve görevi derhal kabul etti. Sarayla olan bağlantılarına ve Damat Ferit Paşanın Hürriyet ve İtilaf Fırkasındaki tanıdıklarına karşın, başkentteki konumu riskli bir hale gelmekteydi. 14 Martta bir İstanbul gazetesi, tutuklandığını bildiren aslı olmayan bir rapor yayınladı. Birkaç gün sonra, savaşa katılan Osmanlı komutanlarını eşkıya olarak nitelendiren başka bir gazeteye açılan davaya karışmak zorunda kaldı. Bu makalenin yazarını ülkeyi mahvetmekle suçlayan yanıtı hazırlama görevini üstlenmişti. Gazete onu dava edince de, gerçek amaçlarının zamanından önce ortaya çıkmasını önlemek için mahkemenin ertelenmesini sağlamaya çabaladı.[131] Arkadaşı Rauf (Orbay) daha önce askerlikten istifa etmişti ve Sadrazam kendisini caydırmak isteyince de, Damat Ferit Paşaya hükümet politikasının bir isyana neden olacağına inandığını ve bir sivil olarak sorumluluklarını üstlenmek istediğini açıklayarak kararından vazgeçmemişti.[132] Mustafa Kemal ise zamanından önce sivilliğe geçmek istemiyordu.

13 Mayısta Mustafa Kemal, Sadrazamın evinde akşam yemeğine davet edildi.[133] Genelkurmay başkanlığı görevini Fevzi'den (Çakmak) devralacak olan Cevat (Çobanlı) da oradaydı. Mustafa Kemal daha sonraları bu fırsatı, görevi konusunda Damat Ferit'in kapılmaya başladığı kuşkuları yok etmek için kullandıklarını söyleyecekti. Köşkten çıkarlarken Cevat'ın (Çobanlı), "Bir şey mi yapacaksın Kemal?" diye sorduğunu ve kendisinin de "Evet Paşam, 'bir şeyler' yapacağım," yanıtını verdiğini ekleyecekti.[134] Ertesi gün İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin ikinci grubuyla birlikte tutuklanıp Bekirağa Bölüğü askerî tutukevine gönderilen arkadaşı Fethi'yi (Okyar) ziyaret edip Doğu Anadolu'daki görevinden söz etti.[135] Mustafa Kemal'in askerî üniforması hapishaneyi ziyaretini kolaylaştırmıştı, ama yetkililerin de kuşkusunu çekecekti. Çok yakında başkentten ayrılacağı için bu kuşkunun artık önemi yoktu.

15 Mayısta Mustafa Kemal genelkurmay başkanlığına veda ziyaretine gitti. 1. Ordu müfettişliği görevini üstlendiği için genelkurmay

başkanı görevinden ayrılmak üzere olan Fevzi Çakmak) ile ardılı Cevat (Çobanlı) oradaydı. Fevzi (Çakmak) daha sonra, silah ve malzemelerin İtilaf devletlerine teslim edilmemesi, Anadolu'da komitacıların oluşturduğu 'kuva-yı milliye' örgütlerine dayanan ulusal bir yönetimin kurulması ve askerî harekâtların savunmaya yönelik olmakla sınırlı kalmaması konusunda anlaşmaya vardıklarını anlatacaktı.[136] Yine Fevzi Paşanın anlattığına göre, Mustafa Kemal bu görüşlerin ışığında Anadolu'ya doğru yola çıktığını söylemişti. Cevat (Çobanlı) ona kişisel bir şifre verdi; Fevzi Paşa ise subayların ve kaçak silahların Anadolu'ya gönderilmelerini örgütledi. Yine de iki generalin daha o zamandan sultanın hükümetinden ayrılmaya ve yalnızca düzensiz silahlı çetelere güvenmeye karar verdiklerine inanmak olanaksızdır. Her şeye karşın, ikisi de Mustafa Kemal'in planlarını kabul ediyordu ve başkentten Anadolu'nun iç kesimlerine kaçak olarak asker ve silah gönderme konusunda işbirliği yapmaya hazırdı.

Herhalde yine aynı gün Mustafa Kemal sultanla özel bir toplantı yaptı ve görüşmenin sonunda kendisine üzerine sultanın isminin baş harflerinin işlenmiş olduğu altın bir kol saati armağan edildi. Daha sonra Mustafa Kemal, Vahdettin'in "Paşa, paşa şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin, bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir... tarihe geçmiştir... Bunları unutun... Asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa devleti kurtarabilirsin," dediğini söyleyecekti.[137] Bu sözler belki söylenmiş, belki söylenmemiştir, ama Vahdettin'i savunanlar, bunu, Türklerin ulusal direnişini örgütlemek için Mustafa Kemal'i özellikle gönderdiğini kanıtlamak için kullanmışlardır. Ayrıca bu amaçla padişahın ona önemli miktarda altın verdiğini de iddia etmişlerdir. Ne var ki, padişahın bundan sonra davranışları bu yorumu yalanlıyor. Üstelik, Vahdettin 1922'de İstanbul'dan kaçtıktan sonra Hicaz'da kendini haklı göstermek için yayınladığı uzun bildiride böyle bir amaçtan hiç söz etmediği gibi, Rauf, Fethi ve Mustafa Kemal'in hareketlerini de eleştirmişti.[138] Buna karşılık Anadolu'daki görev için Mustafa Kemal'i seçmiş olan Dahiliye Nazırı Mehmet Ali'nin, bakanlığın örtülü ödeneğinden ona az miktarda bir para verdiği gerçektir.[139] Yine de bu para, Mustafa Kemal'in Anadolu yolculuklarında sürekli olarak parasızlık çekmesini önlememiştir.

Mustafa Kemal'in İstanbul'dan ayrılmasından birkaç gün önce İtilaf güçleri, Yunan birliklerinin İzmir'i işgal etmesine izin verdiler. Bu karar 6 Mayısta Paris'te Başbakan Lloyd George, Başkan Woodrow Wilson ve Başbakan Clemenceau arasında alındı. Temel amaçları, İtalyanların batı ve güneybatı Anadolu'daki iddialarını gerçekleştirmelerini önlemekti. Ortadoğu konusundaki bilgisi en iyimser görüşle pek sınırlı olan Lloyd George, İngiliz yetkililerin itirazlarına karşı çıkarak hareketin başını çekti. Başından beri İzmir'i ilhak etmek isteyen Venizelos derhal kararı kabul edip, askerlerinin bu amaç için

hazır olduğunu bildirdi.[140] 14 Mayısta İtilaf birlikleri İzmir'in kalelerini işgal etti ve Türk valiye Yunan güçlerinin karaya çıkacağını haber verdi.[141] Yerel Rumlar kutlamaya hazırlanırken, Türkler halka açık bir toplantı yapıp, bölgenin ebediyen elden gitmesine karşı çıkmak için katma kararını yadsımaya yönelik 'Redd-i İlhak Cemiyeti'ni kurdular. Toplantıyı düzenleyenler hapishanedeki Türk mahkumları serbest bıraktılar, askerî depolara girdiler ve ele geçirdikleri silahları Müslümanlara dağıtmaya başladılar.[142]

Yunan askerlerinin 15 Mayısta gerçekleştirdiği çıkartma, felaket ve önceden kestirilebileceği üzere, kötü oldu. Yunan askerleri Osmanlı komutanı Ali Nadir Paşanın direniş göstermeme emri aldığı kışlaya yaklaşırken, kalabalığın içinden bir Türk ateş ederek Yunan bayrağını taşıyan askeri öldürdü.[143] Paniğe kapılan Yunan birlikleri hem kışlaya hem de hükümet konağına ateş açtılar. Türk yetkililer ve subaylar dövülüp hakarete uğratıldı, Türklerin malları talan edildi. Daha ilk gün aralarında iki askerin de bulunduğu 100 Yunanlı/Rumun ölümüne karşılık 300 ile 400 arasında Türk öldürüldü.[144] Düzen bozukluğu iç kesimlere yayıldı. İtilaf devletleri bir soruşturma kurulu gönderdi. Yunanlılar sıkıyönetim ilan edip, yerel Rum topluluğunu bir arada tutmak için Aristeidis Stergiadis adlı sert bir Yüksek Komiser atadılar, ama Osmanlı yerel yöneticisini makamından almadılar. Ne var ki, Hıristiyan Rumlar ile Müslüman Türklerin birlikte sürdürdükleri yaşam biçimine onarılmaz bir darbe indirilmiş ve Türk milliyetçiliği duygusu ülkenin her yanına yayılıvermişti.

Mustafa Kemal 1924'te, "Ahmak düşman buraya gelmeseydi, belki bütün memleket gaflette puyan kalırdı," [145] diyecekti. [Eğer düşman aptallık ederek buraya gelmeseydi, bütün ülke hiç dikkat etmeden uyumayı sürdürecekti.] İzmir halkına yaptığı aynı konuşmada Mustafa Kemal, 1905 yılında Suriye'ye giderken ilk kez buraya yaptığı kısa ziyareti anımsadı, "O zaman bu güzel rıhtımı baştan başa bize hasmı can olan yabancı bir ırkın mensuplariyle memlû görmüştüm. O zaman hükmetmiştim ki; İzmir, hakikî, asîl ve necip Türk İzmirlilerden gitmişti. Fakat ne yapayım ki, o tarihte bu hakikatı ifşaya imkân yoktu." Türklerin tanımıyla zengin Hıristiyan mahalleleri olan 'Gavur İzmir'i yok edecek etnik savaşı Mustafa Kemal'in önceden tahmin edip etmediği bilinmiyor, ama patlak verdiği zaman savaşa hazır olduğu bilinen bir gerçektir.

15 Mayıs sabahı sadrazamın makamına veda etmek için uğradığında Yunan birliklerinin İzmir'e çıktığı haberiyle vekillerin şaşkına döndüğünü gördü. İtilaf devletlerinin kararı Sadrazam Ferit Paşaya ancak bir akşam önce bildirilmişti ve padişah da karaya çıkanların gerçekten Yunanlılar olup olmadığını öğrenmek için mabeyn başkâtibini Babıali'ye göndermişti. Başkâtibin anılarına göre, gergin anlarda Osmanlı yetkililerinin hep yaptığı gibi sadrazam da umarsız bir sesle Fransızca konuşmaya başlamış ve "*Situation une des plus*

critiques!" (Durum çok vahim!) demişti. Yine de kenti Yunanlılar yerine İtalyanların işgal edeceklerini umudunu taşıyordu.[146]

Mustafa Kemal salona girdiği zaman nazırların toplantıyı yarıda kesip kendisine ne yapmaları gerektiğini sorduklarını söyleyecekti. "Celâdet gösteriniz!" diye yanıtlayınca içlerinden biri, "Bunu burada nasıl yapabiliriz?" diye sormuştu. "Burada yapabildiğiniz kadarını yaptıktan sonra devam edebilmek için benim yanıma gelirsiniz," dediğini de ekleyecekti.[147] Bir kez daha bu konuşma gerçek gibi gelmiyor. Mustafa Kemal henüz kendini Anadolu'daki direniş hareketinin önderi olarak ileriye çıkaracak konumda değildi. Samsun'dan 20 Mayısta Sadrazama gönderdiği ilk telgrafta diplomatik bir dille sivil halkın ve ordunun İzmir'in işgaline öfkelendiğini ama Damat Ferit Paşa hükümetinin ulusal çıkarları korumak için kararlı bir adım atacağına inandığını bildirmişti.[148]

Ertesi gün, 16 Mayısta Mustafa Kemal, sultanın genel toplantısına son kez katıldı ve kurmaylarıyla birlikte kendisini Samsun'a götürecek olan *Bandırma* adlı eski püskü, yolculuğa zor dayanacak gibi görünen gemiye bindi.[149] Daha önceleri olduğu gibi dostu ve sırdaşı Dr. Rasim Ferit'i (Talay) başkentte kişisel adamı olarak bırakmıştı. Rauf'un (Orbay) İngilizlerin *Bandırma* vapurunu Karadeniz'de batırmayı planladıkları konusunda Mustafa Kemal'i uyardığı söylenir.[150] İstanbul söylentilerle dolu olduğundan Mustafa Kemal de İngilizlerin, üstlendiği görevi daha başlamadan bitireceğini düşünmüş olabilir. Gerçekten de Osmanlı harbiye nazırlığındaki İngiliz irtibat subayı John G. Bennett, Mustafa Kemal'le maiyetinin yol iznini imzalamadan önce tereddüt etti, ama üstleri kendisine, Mustafa Kemal'in sultanın güvenini kazanmış olduğunu söylediler.[151] Gemi limandan ayrılmadan önce İtilaf devletlerinin denetim görevlileri kaçak malzeme olup olmadığını kontrol ettiler. Kontrol sırasında Mustafa Kemal'in, "Ahmaklar! Biz kaçak eşya veya silah götürmüyoruz, azim ve iman götürüyoruz. Bunlar bir milletin istiklâl aşkını ve mücadele azmini takdir edemezler. Bütün güvendikleri maddi kuvvettir," diye bağırdığı anlatılır.[152] Oldukça duygulandırıcı bir öykü.

Mustafa Kemal İstanbul'dan Ali Fuat'la, Kâzım Karabekir'in erişeceklerinden ya da daha sonra sivil olarak Anadolu'ya geçecek olan Rauf'un (Orbay) elde edebileceğinden çok daha iyi bir göreve atanmış olarak ayrılıyordu. Yine de sonradan Anadolu'ya gönderilme nedeninin kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmak olduğunu ve görevinin de esasında sürgünlük olarak tanımlanabileceğini iddia edecekti.[153] Buna inanmak oldukça zordur, çünkü eğer Osmanlı yetkilileri kendisinden kurtulmak isteselerdi, İngilizlere onu sınır dışı etmelerini söylemeleri yeterli olurdu. Ne var ki, 1927 Nutuk'unda, Osmanlı hükümetinin kendisinin gerçek amacını bilmediğini söylerken haklıydı; hem padişahı hem de Damat Ferit'i kandırmıştı. Yine de Mustafa Kemal'in sürgüne gitmekten söz etmesi ilk planının başarı-

sızlığı karşısında duyduğu üzüntüyü yansıtır. Başkentte güç sahibi olmaya, padişahı, bütün partilere mensup politikacıları, aydınları ve gazetecileri etkilemeye çalışmıştı. Ama İstanbul onu reddettiği için başarısız olmuştu. Şehirden ayrılmak içini burkuyordu. İstanbul, kararların alındığı merkez olmanın yanı sıra, uygar ve rahat bir yaşam demekti. Şişli'deki evinin önünden elektrikli tramvay geçiyor, tüm kulüpler, lokantalar, köşkler ve toplantılar yakınında yer alıyordu. İstanbul'un rahatlığı milliyetçilerin bir kısmının ateşini söndürmüştü. Mustafa Kemal de rahatı seviyordu ama inanılmaz hırsı ve kendi kaderini ülkesinin kaderiyle birleştirmesi, Anadolu'nun zorlu yaşamını seçmesine neden olmuştu. Rahatı yeğleyip de ulusal çıkarları öne sürerek kendilerini haklı göstermeye çalışanlara yakınlık duymuyordu.

Yola çıkmadan bir gece önce ziyaret ettiği İsmet (İnönü), sonradan Mustafa Kemal'in İstanbul'da geçirdiği altı ayı manevi açıdan yorucu bir mücadele olarak tanımlamıştı.[154] Ayrıca düşünmek için de zamanı olmuştu. Gelecekte atacağı adımları ayrıntılı olarak planlama gereğini duymayacak kadar karar alma ve manevra yapma yeteneği yüksek bir insandı, fakat gelecek konusundaki vizyonu son derece açıktı. 1918 Kasımında kendisiyle yapılan ilk röportajda, "En çok kuvvetli olmak demek ise; 'ma'nen, ilmen, fennen, ahlâken kuvvetli olmak' demektir. Askerî kuvvet en sonda gelir... Bugünkü topluluklar içinde insan olarak yer alabilmek için elbette silah elde olmak yeterli değildir," demişti.[155] Mustafa Kemal'in aklında nihai amaç olarak uygar ülkeler arasında Türkiye'nin yerini güvenceleme fikri her zaman vardı.

11

İnsanlarla Tanışmak

Bandırma vapuru Karadeniz kıyısı boyunca ilerledi. Hava fırtınalıydı ve Mustafa Kemal'in yanındakilerden çoğunu deniz tuttu.[1] Sahilin kuzeydeki en uç noktasını döndükten sonra vapur bir süre Sinop açıklarında durduğunda bölge valisi Mustafa Kemal'i karaya davet etti. O ise kendini iyi hissetmediğini söylerek kabul etmedi.[2] Hâlâ kulak iltihabının nekahatini yaşıyordu; onu bir yıl önce yatağa düşüren böbrek rahatsızlığının etkisinden de tam olarak kurtulamamıştı. İstanbul'dan ayrıldıktan üç gün sonra 19 Mayısta *Bandırma* Samsun'daki ahşap bir iskelenin açığında demirledi. Bu Karadeniz kentinin nüfusunu Rumlar ve Türkler oluşturuyordu ve içinde Rumlar daha kalabalıkken, Türkler kent dışında çoğunluktaydı. Büyük Savaştan önce Samsun, *Regie*'nin [yabancı mülkiyetinde bir tekel şirketi] çabalarıyla yerel ekonomiyi canlandıran tütün yetiştiriciliğinin ihraç limanı olarak gelişmişti.

Mustafa Kemal ile arkadaşlarının yerleştiği 'Mıntıka Palas' otelinin[3] muhteşem ismi mütevazi gerçeği yalanlıyordu. Otel uzun zamandır boş duruyordu ve yetkililer, son anda askerî hastahaneden sağladıkları yataklar ve komşu evlerden alınan çarşaflarla kullanılır duruma getirmişlerdi.[4] Mustafa Kemal derhal çalışmaya başladı.

1935 yılından bu yana 19 Mayıs Türkiye'de ulusal bir bayram olarak kutlanmaktadır.[5] Yaygın inanışa göre bu tarih, İstiklal Savaşının başlangıcıdır. Aslında yabancıların yayılmasına karşı direniş hareketleri, 30 Ekim 1918'de ateşkesin imzalanmasının hemen ardından münferit biçimde başlamıştı. Ama 19 Mayıs 1919 günü Mustafa Kemal, Türk direnişinin birbirinden farklı unsurlarını kendi liderliği altında toplama kampanyasını başlattı.

Mustafa Kemal'in başkentten ayrılmasına izin veren İngiliz yetkililerin aklında yine 19 Mayıs günü başka fikirler vardı. Karadeniz'de-

ki İngiliz Ordusunun komutanı General Sir George Milne Osmanlı harbiye nazırlığına yazdığı mektupta, Osmanlı 9. Ordusunun dağıtılmakta olduğunu anımsattı. Öyleyse niçin bir 'kurmay başkanı' geniş bir kadro eşliğinde Sivas'a gönderilmişti? Mustafa Kemal'in 'kurmay başkanı' olarak tanımlanması ve Sivas'tan söz edilmesi, Sadrazam Damat Ferit'inİngiliz misyonu tercümanı Andrew Ryan'a ordu müfettişliklerinin kurulması konusunda verdiği bilgilerin yeterince anlaşılmadığını gösteriyordu.[6]

Osmanlı savaş bakanlığı 24 Mayısta verdiği yanıtta Mustafa Kemal'in müfettişlik görevinin 3. ve 1. Kolorduları kapsadığını ve askerî birliklerin bakanlık emirlerine itaat edip etmediğini, topların kamalarının sökülüp sökülmediğini kontrol etmek ve halkın huzursuzluğunu önlemekten sorumlu olduğunu bildirdi. Mustafa Kemal Sivas'ta ya da başka bir yerde karargâh kurmayacak, ama bütün bölgeyi dolaşacaktı.[7] Gerçekte ise Mustafa Kemal ile iki kolordu komutanı, Erzurum'daki Kâzım Karabekir ile Sivas'taki Refet'in (Bele) temel görevi askerî malzemenin İngilizlere teslim edilmesini engellemekti. Yunanlıların Ege bölgesinde ilerlemesini önlemek isteyen Osmanlı genelkurmay başkanlığı da, güçlerini elinde tutmak ve malzemelerine sahip çıkmak için bu amacı paylaşıyordu.[8]

Mustafa Kemal son derece dikkatli ve sistemli bir biçimde ilerledi. Hedefi arkadaşlarıyla birlikte Türk ulusu olarak kabul ettikleri, ülkenin Müslüman vatandaşlarını yüreklendirmek, örgütlemek ve onlara yol göstermekti. Direnişin belkemiği orduydu, ama sivil yetkililerin işbirliği ve halkın desteği de gerekiyordu. Bu üç unsuru birden harekete geçirebilmenin ayrı ayrı zorlukları vardı.

Ordunun vatansever subay kadrosu ülkeyi savunmaya hazırdı ve ortak bir idealle birleşmelerine karşın, kişisel ve mesleki kıskançlıklarla bölünmüşlerdi. Komutaları altındaki birlikler son derece zayıf ve donanımsızdı. Üstelik subaylar genelde İstanbul'daki karargâhtan gelen emirlere göre hareket etmeye koşullandırılmışlardı. İşin iyi yönü ise, genelkurmayın ulusal davaya sempatiyle bakmasıydı ve yine ne iyi ki, en başarılı subaylar gerek Abdülhamit'e karşı yapılan devrimci mücadelede, gerekse yabancılara karşı yaşanan savaşlarda inisiyatiflerini kullanmaya alışmışlardı. Devlet hizmetinde bulunanların arasında da vatansever kamu görevlileri vardı, ama inisiyatif alma yeteneklerini yitirmişlerdi. Yaşamlarını sürdürebilmek için öne çıkmadan, kendilerine söyleneni yerine getirmek zorundaydılar.

Halkın arasında otoriteye boyun eğmek içgüdüsel bir olguydu. Hayatta kalma mücadelesi gerektirdiğinde, içgüdüler edilgen bir direnişe yönleniyor ve daha ender olarak da bireysel isyanlar yaşanıyordu. Müslüman nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylüler silah altına alınmamak için ellerinden geleni yaparlardı, ama bir kez orduya katılmaya zorlanınca çok iyi savaşırlardı.Askerî görevler için subaylar bazen gönüllü olurken, neferler buna hemen hemen hiç yanaş-

mıyordu. Dahası, ülke bitmek bilmeyen savaşlardan yorgun düşmüştü. Acımasız yaşam koşulları ve kötü yönetim Anadolu'nun Müslüman halkı arasında hayatta kalabilme stratejilerinin gelişmesine yol açmıştı. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bütün bunları göz önüne alması gerekiyordu. Sivil halkın desteği, ancak tehlikenin yakın olarak hissedildiği durumlarda kolayca ortaya çıkabilirdi. Bu ise yalnızca geçici olarak görülen yabancı düşman işgalini değil, etnik rakiplerin elinde kalıcı olarak her şeyden yoksun kalınmasını gerektiyordu. Avrupalıların Ermenistan, Osmanlıların ise 'vilâyat-ı sitte' (altı il) olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu'da durum böyleydi. Bu altı bölge mütareke anlaşmasının 24. maddesi uyarınca 'düzensizlik başgösterdiği' takdirde, İtilaf devletlerinin işgal etmeye hakkı bulunduğu yerler olarak gösterilirken, ülkenin geri kalanının işgal edilmesi, 7. maddeye göre kuramsal olarak ancak İtilaf devletlerinin güvenliği tehdit altına girdiği zaman haklı görülebilecekti.

Yaşam mücadelesi stratejileri Kürt aşiretlerinin davranış biçimlerini de etkiliyordu. Ermeni milliyetçilerinin üzerinde hak iddia ettiği doğu yöresinde yaşayan Kürtler, Kâzım Karabekir gibi Türk milliyetçilerinin ancak kendileriyle işbirliği yaptıkları takdirde bu tehdidin önlenebileceği yolundaki sözlerine kulak veriyorlardı. Ama Mustafa Kemal'in 'sakin' olarak tanımladığı Diyarbakır çevresindeki Kürt yerleşim yerlerinin yerel liderleri bekle ve gör politikası uygulamayı yeğliyorlardı.[9]

Ülkenin her köşesinde, Anadolu'daki çok sayıdaki Hıristiyanın yerlerinden sürülmeleri ve Büyük Savaş sırasında Ruslardan kaçan Müslümanların göç etmeleriyle ortaya çıkan etnik çekişmeler, toplulukların yeniden eski yerlerine gönderilme çabalarıyla iyice şiddetlenmişti. Ermeniler yalnızca İngiliz ve Fransız işgali altındaki Kilikya ve yukarı Mezopotamya bölgelerine değil, Anadolu'nun iç bölgelerine de dönüyorlar ve Müslümanlara verilmiş olan evlerini geri isterken, savaş sırasında göçertilmelerine katkıda bulunmakla onları suçlayıp, hesap vermeye zorlanacaklarını söyleyerek korkutuyorlardı. Bu sorun özellikle Balkan savaşları sonrasında, Yunanistan'dan kaçan 113.000 Müslümanın yerleştirildiği Ege bölgesinde yaşanıyordu. Sınırdışı edilen Rumların evlerine yerleşenler şimdi yaşadıkları yerlerden çıkartılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı.[10]

Mustafa Kemal halkı kışkırtmayı birinci görevi olarak gördü. İzmir ile civarındaki Ege kıyılarının ve iç bölgelerinin Yunanlılar tarafından işgal edilmesi işini kolaylaştırmıştı. Yunan askerlerinin karaya çıktığı 15 Mayıs günü Türkiye'nin batı bölgelerinde protesto gösterileri yapılmıştı. 18 Mayısta Bursa'da, (Samsun yakınında) Havza'da ve Erzurum'da gösteriler düzenlendi. 23 Mayısta İstanbul'da Sultan Ahmet Camii önünde toplanan halk bir Amerikan okulunda eğitim görmüş ilk feministlerden, milliyetçi kadın yazar Halide Edip'in (Adıvar) duygu yüklü konuşmasını dinledi. Aynı meydanda 30 Mayısta

bir protesto gösterisi daha yapılınca, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, başkentte bu tip toplantıların yasaklanmasını istedi.[11]

İşgalin hemen ardından Damat Ferit istifa etti ve 19 Mayıs tarihinde yeni bir hükümet kurdu. Milliyetçilere sempati duyan Şevket Turgut Paşa harbiye nazırlığına atandı. Buna karşılık İttihat ve Terakki üyelerinin can düşmanı ve İtilaf devletleriyle uzlaşma taraftarı olan gazeteci Ali Kemal dahiliye nazırlığı gibi kilit bir noktaya getirildi.[12] 24 Mayısta çeşitli Müslüman örgütlerinin temsilcileri Şura-yı Saltanat toplantısına katılıp Yunanlıların İzmir'i işgalinin doğurduğu sonuçları tartıştılar. Halide Edip kadın olduğu için toplantıya alınmadı.[13] Milliyetçileri sakinleştirmek amacıyla, hükümet kırk siyasi mahkumu salıverdi. Bunun üzerine paniğe kapılan İngiliz yetkililer, Bekirağa Bölüğü askeri hapishanesinde bulunan altmış yedi milliyetçiyi [Malta'ya] sürgüne gönderdi.[14] Ardından Türklere güvence vermek için de bir adım atıldı. Fransızların insiyatifiyle, Paris'te toplanan barış konferansı, Sadrazam Damat Ferit Paşa başkanlığındaki Osmanlı heyetinin görüşlerini dinlemeye karar verdi.

Kalabalık bir Rum topluluğunun İngiliz müfrezesinin himayesinde yaşadığı Samsun'da bulunan Müslümanlar kışkırtılmak için hiç de elverişli bir konumda sayılmazlardı. Bunun yerine, Mustafa Kemal bölgedeki Osmanlı yönetimini güçlendirmek için, hükümete gençleri silah altına almasını ve yeni askere alınanların çoğunu jandarma bölüklerine ayırmasını, ayrıca eşkıyaları yakaladıkları zaman jandarmalara ödül verilmesini önerdi. Hükümetin yanıtı ise jandarma maaşları yükseltildiği için gençlerin gönüllü olarak orduya katılmasını teşvik etmesi biçimindeydi.[15] Yerel ölçekte bile olsa, askere çağırma işleminin İtilaf devletlerini telaşa düşüreceği kesindi.

21 Mayısta Mustafa Kemal güvenlik durumunu görüşmek üzere, İngiliz güvenlik subayı Yüzbaşı L.H. Hurst ve iki meslektaşıyla buluştu. İngiliz subaylar açık sözlülükle, Osmanlı hükümetinin ülkeyi yönetemediğini ve en azından birkaç yıl için yabancıların korumasına ve müdahelesine gerek duyduğunu söylediler. Mustafa Kemal bu görüşe kibar ama kesin bir tavırla karşı çıktı. Samsun bölgesindeki sorunların Yunanlıların siyasi ya da başka bir deyişle, ayrılıkçı hedeflerine son verdikleri anda çözüleneceğini bildirdi. Osmanlı topraklarının hiçbir noktasında Yunanlıların egemenlik hakkı olamazdı. Gerçi 'İngiltere gibi en medeni milletlerden mütehassıs zatların müşavir olarak iyi karşılanacağı' doğruydu, ama Türkler asla yabancıların yönetimi altında olmaya dayanamazdı. Mustafa Kemal'in bu görüşmeyi sadrazama aktaran raporu her zamanki sadakat ifadelerinin yanı sıra gizli bir bir uyarı taşıyordu: ulus bütünleşmişti ve kendi egemenliği altında yaşamak istediğinden şu andaki hükümete kesinlikle sadıktı.[16] Böylece Anadolu'ya ayak basmasından üç gün sonra, Mustafa Kemal, Türk ulusal egemenliği ilkesini dile getirdi ve ulus adına konuşma görevini üstlendi.

21 Mayısta İngiliz yetkililere teftiş görevi nedeniyle iç bölgelere doğru yola çıkacağını bildirdi.[17] Aynı gün Erzurum'daki Kâzım Karabekir'e gönderdiği telgrafta, en kısa zamanda yanına gelmek istediğini, ama bazı düzen sağlama sorunları nedeniyle birkaç gün daha Samsun'da kalması gerektiğini bildirdi. Karabekir verdiği yanıtta onu karşılamakla mutlu olacağını, Trabzon'dan Erzurum'a arabayla yolculuk yapmanın zor olmadığını ama Sivas yolunun kötü olduğunu ve yolda benzin bulunmadığını belirtti.[18] Ne var ki, Mustafa Kemal kendi konumunu sağlamlaştırmadan Kâzım Karabekir'in yanına gitmek için acele etmiyordu. Ankara'daki 20. Kolordu komutanı olan arkadaşı Ali Fuat'a gönderdiği telgrafla kendisiyle temas kurmak istediğini belirtip İzmir ve çevresinde durumun nasıl olduğunu sordu. Trabzon'a gitmek yerine Havza kaymakamının böbrek hastalıklarına iyi geldiğine inanılan kaplıcayı ziyaret etmesi için yaptığı teklifi kabul etti. Havza, alçak dağlarla ayrıldığı Samsun'dan elli mil kadar içerde nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu küçük bir kasabaydı.

25 Mayısta Samsun'dan ayrılırken, Albay Refet'den (Bele), İstanbul'dan kalıcı bir atama yapılıncaya dek bölge valisi olarak hareket etmesini istedi.[19] Askerî depoda bulunan üstü açık bir Benz arabayla yola çıkmıştı.[20] Araba sık sık arızalanıp yolcular yaya olarak devam etmek zorunda kaldıkları zaman, Mustafa Kemal'in İsveçce orijinalinden uyarlanmış bir marşı yanındakilere öğrettiği söylenir. Marşın sözlerinin yalınlığı son derece çekiciydi: "Dağ başını duman almış, gümüş dere durmaz akar, güneş ufukta şimdi doğar, yürüyelim arkadaşlar. Sesimizi yer, gök, su dinlesin. Sert adımlarla her yer inlesin." Bu sözler İstiklal Savaşında çarpışan genç subayların marşı oldu.[21] Askerlerin de kendilerine özgü türküleri vardı.

Bölge subayı, Mustafa Kemal'in üç dört hafta Havza'da kalacağı haberini kasabaya yaymıştı.[22] Anlaşılan, arkadaşlarıyla temas kurmak için zamana gereksinimi vardı. Havza ön hazırlık çalışmaları için son derece uygun bir yerdi. Yunanlıların İzmir'i işgali karşısında bir protesto gösterisi düzenlemiş olan kasaba halkı Mustafa Kemal'i içtenlikle karşıladı. O da halktan, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin bir şubesini açmalarını istedi. 30 Mayısta da kasabanın en büyük camisinde Cuma namazına katıldı. Ardından yapılan toplantıda, *Regie* yöneticilerinden olan yörenin ileri gelenlerinden biri, Müslümanlardan İzmir'in kurtarılması için kendilerini feda etmeye hazır olmalarını istedi. Yörenin Rum halkı kapıldıkları korkuyu Samsun'daki Başpiskopos Germanos'a bildirince, o da konuyu Yüzbaşı Hurst'e aktardı.

Hurst olup biteni kendi gözleriyle görmek için 1 Haziran'da Samsun'dan yola çıktı. Ertesi sabah kendisini münasip biçimde karşılayan Mustafa Kemal, düzeni sağlamanın görevinin bir parçası olması nedeniyle, Amasya, Trabzon ve Erzurum'a gideceğini bildirdi. Buna

rağmen, Havza'dan ayrılırken Hurst'ün içinde 'bir şeylerin döndüğü' duygusu uyanmıştı.[23] 6 Haziran'da İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserine Mustafa Kemal'in 'enerjisini katliamlarla boşaltma olasılığı yüksek bir hareket düzenlemekte' olduğunu rapor etti.[24] Türklerin kendi çıkarlarını savunmak için attıkları her adım, İtilaf devletleri tarafından katliam hazırlığı olarak yorumlanıyordu ve Türk egemenliğinden kurtulmak isteyen Hıristiyan azınlıklar da bu yorumu güçlendirmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Müslüman Türklerin kaderiyse, İtilaf devletlerinin kaygıları arasında yer almıyordu.

8 Haziranda Yüksek Komiser Amiral Calthorpe, İngiltere dışişleri bakanlığına son derece gerçekçi bir telgraf gönderdi. "Kulağıma gelen bilgilere göre bazı subaylar Yunan işgaline karşı bir direniş düzenlemek için Konstantinopolis'ten (İstanbul) ayrılmışlardır. Bu hareket öylesine doğal ki, evrensel boyutlara ulaşacağını hissediyor ve bunu durdurma çabalarının sonuçsuz kalacağını sanıyorum." [25] Buna rağmen, İngiliz yetkililer Paris'e gitmekte olan Damat Ferit'in vekiline ve Osmanlı harbiye nazırına, Mustafa Kemal'in görevinden alınması için ısrar ettiler.

Aynı gün sadrazam vekili, İngiliz yetkililere, hayli endişeli olmasına karşın, kabinenin Mustafa Kemal'i geri çağırmaya karar verdiğini açıkladı.[26] Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa ise daha fazla dirayet göstererek, Mustafa Kemal'in bu göreve gitmesine kendilerinin izin vermiş olduğunu İngilizlere anımsattı. Bunu söyledikten sonra da kibar bir ifadeyle Mustafa Kemal'e 'İstanbul'a dönerek kendisini onurlandırmasını' bildirdi. 11 Haziranda Mustafa Kemal zaman kazanabilmek amacıyla niçin geri çağırıldığını sordu. Harbiye nazırı nedenini bilmez gibi görünürken, genelkurmay başkanı Cevat (Çobanlı) bu istemin İngilizlerden geldiğini ona gizli olarak açıkladı.[27] Samsun'daki Hurst ise baskı yapmayı sürdürüyordu. 12 Haziranda Mustafa Kemal hakında şu raporu verdi:

> Çevredeki kasabalar ve ötesiyle kurduğu telgraf iletişimi öylesine büyük boyutlu ki, neredeyse telgrafhaneyi tekeline almış gibi görünüyor. Yanındaki subaylar ise, onun etkisiyle uzlaşmaya yanaşmayan komşu köy ve kasabalarda sık sık görülüyorlar. Yunanlılara karşı bir direniş hareketinin düzenlenmekte olduğundan eminim ve Smyrna'nın [İzmir] tekrar geri alınamayacağı açıkça anlaşılınca, her türlü girişim başlayacaktır.[28]

Yüzbaşı Hurst'ün bilgileri doğruydu. Mustafa Kemal karayoluyla ulaşmanın zor olduğu noktalarla bile, rahatça iletişim kurulmasına olanak veren telgrafhatlarını sürekli kullanıyordu. Önemli ordu komutanlarının tümüyle temas kurduğu gibi, İstanbul'daki harbiye nazırlığının da görüşlerinden sık sık yararlanmasına olanak tanıyor-

du. 29 Mayısta Erzurum, Sivas ve Ankara'daki karargâhlara, 'hâkim ve müstakil topraklarımızda' bağımsızlığa giden en kısa yolda "azimkar ve namuslu ellerin" ulusu yönlendirmesi gerektiğini bildirdi. Üstelik bu görev, "ihtisası dolayısiyle biz askerlerin uhdei vatanperveranesine" düşüyordu.[29] Harp nezareti, Sivas'a geri dönen Ermenilerin güvenliği konusunda İngilizlerin kapıldığı kuşkuları ona bildirince, İzmir ve çevresindeki Müslümanların karşılaştığı saldırılar bir daha tekrarlanmadığı sürece Hıristiyanların korkacak bir şeyleri olmadığı yanıtını verdi.[30] Aynı gün, 3 Haziranda bütün komutanlara yolladığı telgraf zinciriyle, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin ve diğer yerel kuruluşların, Paris'teki barış görüşmelerine katılan Osmanlı heyetinin, ülkenin tam bağımsızlığı ve hiçbir yerde Müslüman çoğunluğun, Hıristiyan azınlıkların baskısı altında bırakılmaması ilkelerinin kabul ettirilmesi için ısrar etmesi amacıyla hükümete baskı yapmalarını istedi.[31] Bu davranış hükümet politikasına doğrudan müdahale etmekle eşit görüldüğünden, hâlâ tüm umutlarını İtilaf devletleriyle uzlaşmaya bağlamış olan Damat Ferit hükümetinin üyeleri, Mustafa Kemal'in geri çağrılması konusunda İngilizlerin girişimlerini mutlulukla desteklediler.

Bununla birlikte, Karadeniz bölgesinde İngilizlere karşı dengeyi sağlayıcı başka bir girişim de gözleniyordu. Mustafa Kemal'in istihbarat ve siyasi işlerden sorumlu subayı Binbaşı Hüsrev (Gerede), 7 Haziranda Erzurum'daki Kâzım Karabekir'e gönderdiği mektupta Bolşeviklerle bir taktik anlaşması yapma olasılığından söz etti. Gerçi bu mektupta Mustafa Kemal'in Havza'da Bolşeviklerle karşılaştığından söz edilmiyordu, ama o tarihte aynı bölgede dolaşmakta olan Türk komünistlerle temas kurmuş olabilir.[32] Binbaşı Hüsrev'in umutsuz ruh halini yansıtan mektubu Bolşevikleri son çare olarak görürken, Türk milliyetçilerinin bir kısmı da Amerika'yı olası bir koruyucu olarak düşünmekteydi. Bu mektup aynı zamanda Mustafa Kemal'in güçlü karakter yapısının etkilerini de aydınlatıyor. Binbaşı Hüsrev'in anlattığına göre, Kemal Paşa sağlık nedenleriyle içki içmiyordu ve onun manevi cesaretini, ülkesine bağlılığını ve olayları zekasıyla kolayca kavrayabilme niteliğini gördükçe kendisine hizmet etmekten mutlu oluyordu. Üstelik bu niteliklerinin Mustafa Kemal'in günü geldiği zaman ülkesine çok iyi hizmet vermesinde büyük rol oynayacağından emin olduğunu da eklemişti.[33]

Mustafa Kemal Havza'dayken Batı Anadolu'da Yunanlılara karşı silahlı direniş başladı. 28 Mayısta Rum nüfusun yoğun olduğu kıyı kasabası Ayvalık'a çıkan Yunan askerleri, Yarbay Ali (Çetinkaya) komutasındaki Osmanlı birliklerinin ateşiyle karşılaştılar.[34] Mustafa Kemal ile birlikte Bingazi cephesinde çarpışmış olan 'Kel' lakabıyla bilinen Yarbay Ali, Enver Paşanın Teşkilat-ı Mahsusa örgütünün faal üyelerindendi. Savaşın sonuna doğru Enver Paşaya karşı düzenlenen darbeyi önlemek için oluşturulan özel birliğe komuta etmiş-

ti.[35] Kel Ali'nin alayının direniş haberi, İzmir'den kuzeye doğru kaydırılmış olan 17. Kolordunun komutan vekili Albay Bekir Sami (Günsav) tarafından Mustafa Kemal'e iletildi.[36] Batı Anadolu'nun diğer yörelerinde komutanlar, Yunan birliklerinin ilerlemesini durdurmak ya da en azından taciz edebilmek için 'zeybek' ya da 'efe' adıyla tanınan yerel çete mensuplarıyla işbirliği yapmaya başlamışlardı. Gerilla savaşları başlıyordu. Bu düzensiz savaşçıların değerini gözardı etmeyen Mustafa Kemal, Giresun'daki Topal Osman'ın çetesiyle temas kurdu.[37]

İstanbul'da Mustafa Kemal ve Ali Fuat (Cebesoy) ile Anadolu'da direniş hareketi planlarını görüşmüş olan Rauf (Orbay) 23 Mayısta başkentten ayrıldı.[38] Çerkez kökenli olan Rauf (Orbay), Marmara Denizinden Bandırma'ya geçerken, 19. yüzyılda Kafkasya'daki baba evlerinden Ruslar tarafından sürülüp, kuzeybatı Anadolu'ya yerleştirilmiş olan Çerkezlerle temas kurdu. Mustafa Kemal ile sürekli ilişkide olan askerî komutan Bekir Sami de (Günsav) Rauf'un tanıdığı Çerkezlerden biriydi.[39] Temelinde Çerkezler savaşçı insanlardı ve en iyi örneklerini Enver Paşanın Teşkilat-ı Mahsusa örgütünde çalışmış olan Reşit, Tevfik ve Ethem adlı üç kardeş oluşturuyordu. 1915 yılında İran'daki çarpışmalarda Ethem'in komutanı olan Rauf (Orbay) onlarla yeniden ilişki kurdu ve henüz oluşturulmaya başlanan ulusal direniş örgütünün çekirdiğine katılmaları için yönlendirdi. Sonra güneye doğru inip, ilerleyen Yunan birliklerinin tehdidi altında olan yörelerdeki direniş ileri gelenleriyle görüştü.

Rauf, Batı Anadolu'daki durumu kendi gözleriyle gördükten sonra 6 Haziranda Ankara'da Ali Fuat ile buluştu.[40] İki gün sonra Ali Fuat, halen Havza'da bulunan Mustafa Kemal'e 'tanıdığınız bir zat bazı arkadaşlarla birlikte buraya gelmiştir' haberini gönderip yolun yarısında yer alan Osmancık'da görüşmelerini önerdi. Mustafa Kemal bu yolculuk için yeterli benzini olmadığını bildirerek, onların Havza'ya gelmesini istedi. Ali Fuat kabul etti ve Rauf ile birlikte Havza'ya yaklaşırken, Mustafa Kemal'in ani bir kararla kasabadan ayrılıp yirmi mil kadar güneydeki Amasya'ya gittiği haberini aldılar. Altı-günlük nutkunda Mustafa Kemal esrarengiz bir biçimde 'bazı zorlayıcı sebepler dolayısıyla' Havza'dan ayrılmak zorunda kaldığını söylemiştir.[41] Daha sonraları Rauf (Orbay), 8 Haziranda harbiye nazırlığından kendisini geri çağıran telgrafı alınca, Mustafa Kemal'in iç kesimlere yolculuk yapmasını önlemek için bir İngiliz müfrezesinin gönderilebileceğinden kuşkulandığını açıklayacaktı.[42] Böyle bir tehlikeden kaçınmak amacıyla, Mustafa Kemal 13 Haziranda[43] kimseye haber vermeden, Yeşilırmak vadisinde yer alan şirin ve önemli bir Müslüman yerleşim yeri olan Amasya'ya gitmeye karar vermişti. Refet'in (Bele) 3. Kolordusuna bağlı 5. Kafkas tümeni kasabada konuş-
 landığından dolayı burada kendini güven içinde hissedebilirdi.[44] Ko-

numu pek sağlam değilse bile, 3. Ordu müfettişi unvanıyla bölgedeki en kıdemli komutandı. (Osmanlı ordularının üç müfettişin denetimi altında yeniden yapılandırılması sırasında, 15 Haziranda[45] 9. Orduya 3. Ordu adı verilmişti.) Sonunda 19 Haziranda Ali Fuat ile Rauf (Orbay), ertesi gün de Refet (Bele) Amasya'ya ulaştı.[46]

Mustafa Kemal arkadaşlarını beklerken stratejisini hazırlamıştı. Ülkeyi saran gerginlik artıyordu. Ege bölgesindeki Yunan birlikleri bazı noktalarda gerilemeye zorlanmış, ama Müslüman halktan intikam almak amacıyla desteklerle güçlenerek yeniden saldırıya geçmişlerdi. Halkın çoğu öldürüldü; Müslümanların malları toptan imha edildi ve binlerce insan bölgeden kaçtı. Yunan birliklerinin İzmir'e çıkmasına izin veren İtilaf devletleri, Türkiye'nin Ege yöresinin mahvedilmesine, Müslüman çoğunluğun evlerinden sürülmesine ya da beş parasız sürünmeye mahkum edilmesine yol açmışlardı. Bu durum Venizelos'un homojen bir Yunan yerleşim yeri yaratıp Yunanistan'a ilhak etme tasarılarına çok uygun düşüyordu. Ama yöredeki Müslümanların yaşamları ve yuvaları için savaşmayacaklarını düşünmek aptallıktı. Bölgede oluşturulan Redd-i İlhak Cemiyetleri İstanbul hükümetine ve İtilaf devletlerine protestolar yağdırıp direniş çağrıları başlattılar.

Bu kaynaşmanın Paris'teki Osmanlı heyetinin konumunu tehlikeye atacağından çekinen Dahiliye Nazırı Ali Kemal, 16 Haziranda ülkedeki bütün postanelere protesto telgraflarını kabul etmemeleri için talimat gönderdi.[47] Türk milliyetçileri ve ülkenin dört bir yanında tehlike altında bulunan Müslümanlar artık toprakların etnik düşmanlara verilmesini önlemeyi başaramayan Damat Ferit hükümetinin, kayıpları geri alma ya da en aza indirgeme çabalarını baltamaya çalıştığını anlamışlardı. Mustafa Kemal'in savı çok güçlüydü: eğer İstanbul'daki Osmanlı hükümeti Türk Müslümanlarını koruyamayacaksa, bu görevi başka bir otoritenin yüklenmesi gerekiyordu. Havza'dan, kendi teftiş bölgesinde Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerinin bulunup bulunmadığını araştırdı ve oluşturulmalarını da destekledi. Şimdi ise Amasya'da bu kuruluşların alternatif bir otoriteye yasal kılıf olmaları gerektiği kararına varıyordu. Rusya'da Lenin de kendisinden bağımsız olarak kurulmuş olan işçi ve asker örgütlerini ele geçirmek için benzer bir taktik kullanmıştı. Lenin'in elindeki gücü bu örgütlere devretmeye niyeti olmadığı ve Bolşeviklerin onların adlarına hareket etmelerini istediği gibi, Mustafa Kemal de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini toplumu harekete geçirmek için bir araç ve kendi komutası altındaki Türk milliyetçi subaylarının hareketlerine yasal bir otorite kaynağı olarak görüyordu. Lenin, Karl Marx'ın öğretilerinden esinlenirken, Mustafa Kemal siyasi egemenliğin tek kaynağını halkın kendisi olarak kabul eden Fransız Devriminin temel ilkelerine dayanıyordu.

Ali Fuat ile Rauf'un (Orbay) Amasya'ya varmalarından bir gün ön-

ce, 18 Haziranda Mustafa Kemal kendi konumunu, Türklerin elindeki Trakya'da Edirne'de soyutlanmış bir durumda kalmış olan 1. Kolordu komutanı Albay Cafer Tayyar'a çektiği bir telgrafla açıkladı. İstanbul'daki hükümet gücünü yitirmişti, ama Anadolu halkı ulusal bağımsızlık için birleşmişti, bütün ordu komutanları aynı amaç için hazırdı ve sivil yöneticilerin 'neredeyse' tümü bu davaya katılacaktı. Bağımsız bir Kürdistan için İngilizlerin yaptığı propaganda başarısız olmuş ve 'Türklerle Kürtler bir araya gelmişti.' Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin bu davaya sahip çıkabilmeleri için 'tek bir isim' altında birleştirilmelerine karar verilmişti. Ayrıca Trakya ve Anadolu'daki bu tür cemiyetlerin tümünün bir araya gelip güçlü bir merkezî komite kurmaları kararlaştırılmıştı. Yabancıların etkisinden ve İstanbul'un denetiminden kurtulmak için komitenin merkezi orta Anadolu'da bulunacaktı ve en uygun yer Sivas'tı. Bu nedenle Mustafa Kemal, Cafer Tayyar'dan Trakya'daki cemiyetten 'bir, iki' delegeyi Sivas'a göndermesini istedi. İstanbul'dan ayrılmadan önce Trakya Cemiyeti üyeleriyle görüşüp anlaştığını iddia ederek, delegelerin ulaşmasından önce cemiyetin adına çalışabilmesi için kendisine bir vekaletname göndermesini de istedi.[48] Telgraf, içinde bulunulan durumu Mustafa Kemal'in görmek istediği biçimde anlatıyordu ama gerçek biraz farklıydı.

Mustafa Kemal'in karar vermeden önce durup düşünmek alışkanlığı vardı ama başkalarını beklemezdi. Bu durumda taktiği açıkça görülüyordu. Gerçi telgrafı, "Tuğgeneral Mustafa Kemal, 3. Ordu Müfettişi ve Şehriyar'ın fahri yaveri" olarak imzalamıştı, ama Sultan Vahdettin'in kendisine verdiği bu unvanı yitirmek üzere olduğunu biliyordu. Gönderilmesini istediği vekaletname, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerinin toplantısına katılmasını ve zaman içinde onların adına hareket etmesini sağlayacaktı. Böylece gücünü padişahtan değil, halktan almış olacaktı.

Mustafa Kemal hazırladığı bildiri taslağını, 19 ve 20 Haziranda Ali Fuat ve Rauf ile görüştü. 20 Haziran akşamı Refet (Bele) de onlara katıldı. Konya'daki 2. Ordu Müfettişi Cemal (Mersinli) ile ordunun en güçlü birliği olan Erzurum'daki 15. Kolordu komutanı Kâzım Karabekir'in onayını telgrafla aldılar.[49] Aynı gün kendi yetkisini ülkenin bütün postanelerine gönderdiği bir genelgeyle, dahiliye nazırının direniş örgütlerinden gelen telgrafları reddetme konusundaki emrine uyan görevlileri askerî mahkemeye çıkarmakla tehdit etti. Başka bir genelgeyle sivil yöneticilere, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin postahaneleri işgal etmeleri ve yasak kalkıncaya dek başkent ile resmî görüşmelerin engellenmesini sağlama çağrılarında bulunmalarını bildirdi. Aynı zamanda sadrazamın bürosundan ve dahiliye nazırlığından bu yasağın kaldırılması için emir verilmesini istedi. Üç gün sonra hükümet uzlaşmaya yanaşıp, ancak yerel yetkililerce onaylanan telgrafların gönderilmesine izin verdi. Yine de, azimli ye-

rel ordu komutanlarının otoritesi ağır bastı. Mustafa Kemal, İstiklal Savaşını telgraf hatlarını kullanarak kazandığını söyleyecekti.[50]

'Amasya Tamimi' olarak tanınacak olan bildiri, son şeklini 21/22 Haziran gecesi aldı ve imzalandı. Mustafa Kemal'in Cafer Tayyar'a açıkladığı görüşlerin doğrultusundaydı ve daha kesindi. Dış denetim ve etkilerden uzak 'milli bir heyetin' oluşturulmasının gerekli olduğundan söz ediyor ve Sivas'ta bir 'milli kongre' toplanacağını bildiriyordu. Ama bundan önce, tarihi 10 Temmuz olarak belirlenmiş olan Erzurum kongresi yapılacaktı. Her sancaktan (liva) üçer delege davet edilmiş ve Sivas yolculuğunu gizli olarak yapmaları istenmişti. Erzurum Kongresi Sivas'taki toplantıya kendi delegelerini gönderecekti.[51]

Devlet politikasını etkileme aracı olarak kongreler Büyük Savaştan sonra yaygınlaşmıştı. 7 Aralık 1918 gibi erken bir tarihte İstanbul'da toplanan bir 'Milli Kongre' yayınladığı bildiride 'kuva-yı milliyenin' birleşmesi çağrısını yapmıştı.[52] Ne var ki şimdiye dek 'kuva-yı milliye' tanımı gerilla güçlerini değil, yalnızca siyasi partileri, eğitim, edebiyat, basın ve kadın derneklerini kapsıyordu. Bu kongrenin ardındaki güç, İttihat ve Terakki'ye yakınlığı ile bilinen askerî göz doktoru Esat Paşa (Işık) idi ve 1920 yılında Malta'ya sürülecekti. Esat Paşanın kongresi İstanbul'da yankı uyandırmadı. Ama bu durum milliyetçileri ülkenin işgal tehdidi altında bulunan yörelerinde kongreler düzenlemekten vazgeçirmedi. İlk kongre 28 Haziran 1919'da Balıkesir'de toplandı ve ardından yine Balıkesir ve Batı Anadolu'nun çeşitli kentlerinde başka kongreler düzenlendi. Amaçları silahlı direniş için sivil bir temel oluşturmaktı, ama bu yöre meclisleri bu İstanbul hükümetine doğrudan doğruya meydan okumadılar.[53] Ne var ki, bildiriyi hazırlayanların da fark ettiği gibi, Amasya'da çağrısı yapılan toplantı [Sivas Kongresi] böyle bir meydan okuma oluşturuyordu. Rauf'un (Orbay) anlattığına göre, metni okuyan Refet (Bele), "Anladığıma göre gerektiğinde bir milli hükümet de kurulacaktır. Ne dersiniz, öyle değil mi?" dedikten sonra imzalamakta tereddüt etmedi.[54] İstiklal Savaşındaki arkadaşlarıyla yolunu ayırdıktan sonra, 1927'de verdiği altı-günlük nutkunda Mustafa Kemal, Amasya Tamimini kendisinin ve maiyetteki subayların imzaladığını söyleyecekti. "Bunlardan başka daha bazı imzalar da vardır. Bu imzaların bu müsveddeye konması iyi bir şans ve tesadüf eseridir," diye ekleyecekti. Refet'in (Bele) tamimi imzalamak istemediğini ve ancak Ali Fuat'ın ısrarıyla 'kendine göre bir işaret' koyduğunu ileri sürecekti.[55] Ne var ki, belgeyi imzalayanların bundan sonraki davranışları bu konuda içtenlikle davrandıklarını gösteriyordu.

Bu tamimde tanımlanan adımlar, milliyetçi olarak bilinen sivil yöneticiler ve ismi belirtilen askerî komutanlar tarafından atılacaktı. Rauf'un (Orbay) anlattığına göre, Cemal (Mersinli) Konya'daki karargâhından çektiği telgrafta İtalyanlardan silah satın almakta olduğunu bildirip, silahlı bir ayaklanma düzenleme olasılıklarından söz et-

mişti.[56] Ne var ki, Cemal (Mersinli) birkaç gün sonra İstanbul'a gitmek için izin aldı ve bir daha Anadolu'ya dönmedi. Tümgeneral (ferik) rütbesine sahip olarak Mustafa Kemal ile arkadaşlarının temas kurduğu en yüksek rütbeli komutandı ve onların yanında ikinci plana düşmek istememişti.

Amasya Tamimi yayınlanırken, Mustafa Kemal, milliyetçilik davasına yakınlıklarıyla bilinen, aralarında eski Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ile Damat Ferit hükümeti iktidara gelince senato başkanlığını yitirmiş olan İttihat ve Terakki'nin eski ideologu Ahmet Rıza'nın da bulunduğu İstanbul'daki bazı siyasi şahsiyetlere mektuplar gönderdi.[57] Onlara gösterilerin, toplantıların yeterli olmadığını, ulusun gücüne güvenmeleri gerektiğini bildirdi. Bu nedenle, İstanbul'daki milliyetçi muhalefeti, Anadolu'daki milliyetçi duygular yönlendirmeliydi. Tersi olmamalıydı. Kendisi ise, 'oradaki sorumlu ve değerli' arkadaşlarına güvenerek, 'milletin herhangi bir ferdi' olarak Anadolu'da kalacaktı.[58] Böylelikle Anadolu'nun henüz ülkenin hükümetinde değil, muhalefet kampanyasında önceliği olduğunu savunurken, askerî ve sivil görevlilerin hep birlikte ortak direnişinin resmini çiziyordu.

Mustafa Kemal Amasya'da konumunu güçlendirmişti, ama henüz Anadolu direnişinin liderliğini kazanamamıştı. Tek potansiyel rakibi olan Kâzım Karabekir de tuğgeneraldi, ama kendisinden bir yaş ve kıdem olarak iki yıl küçüktü. Karabekir sadık, ama inatçı bir adamdı. 21 Haziranda Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, ona Mustafa Kemal'in yerini almasını söyleyince, kendi görevini devredebileceği kimse olmadığını ve Kemal Paşayı görevden almanın hatalı olacağını söyleyerek öneriyi reddetmişti.[59] Yine de milliyetçilerin protesto telgrafları üzerindeki yasağa karşı, Mustafa Kemal'in tepkisinin fazla sert olduğuna inanıyordu.[60] Daha da önemlisi, Mustafa Kemal'in Bolşeviklerin yardımını sağlamak için aşırı sözler vermesinden endişeleniyordu. 23 Haziranda Mustafa Kemal, Bolşeviklerle İtilaf devletleri arasındaki çekişmelerde Türkiye'nin tarafsız kalması, ama İtilaf devletlerini durdurmak için Bolşevikleri kullanması konusunda kendisiyle aynı fikirde olduğunu açıklayarak güvence verdi. Yine de, silah,cephane, malzeme, para ve 'gerekirse asker' [hin-I hacette kıtaat-I askeriye] sağlayıp sağlayamayacaklarını öğrenmek için Bolşeviklerle hemen temas kurulması gerektiğine inanıyordu. Üstelik onların ülkeye adım atmaları da şart değildi; görüşmeler sınırda yapılabilirdi.[61] Mustafa Kemal'in kavradığı siyasi gerçekler ülke sınırlarının ötesine taşıyordu.

Osmanlı hükümetinin Mustafa Kemal'in taktiklerine gösterdiği tepki karmakarışıktı. Ondan kurtulmak konusunda kararlı olan yalnızca Dahiliye Nazırı Ali Kemal idi. 23 Haziranda yerel yetkililere gönderdiği genelgede Mustafa Kemal'in iyi bir asker olduğunu, ama politikayı hiç anlamadığını ileri sürdü. 'Müslüman halkı boş yere kırdırmaktan ve bu fırsattan yararlanarak halkı haraca kesmekten

başka bir iş görmeyen emirsiz, saygısız ve kanunsuz olarak kurulan bazı heyetler için çektiği telgraflarla' Mustafa Kemal Ege bölgesindeki Müslümanların çektiği acıları biraz daha arttırmıştı. 'Kendisinin İstanbul'a getirilmesi Harbiye Nezareti ile ilgili bir işti.' Ancak Ali Kemal, dahiliye nazırı olarak yerel yöneticilere 'kendisi ile hiçbir resmî işleme girişmemeleri, hükümet işleri ile ilgili hiçbir isteğini yerine getirmemeleri' için emir veriyordu.[62]

Mustafa Kemal 26 Haziranda[63] Rauf'la (Orbay) birlikte Amasya'dan ayrılırken dahiliye nazırının çektiği telgraftan habersizdi. Ama bu telgraf Erzurum yolu üzerinde bulunan Sivas şehrinin valisi Reşit Paşaya çoktan ulaşmıştı. Mustafa Kemal arkadaşlarıyla birlikte, orada düzenlemeye karar verdikleri kongre hazırlıkları için kente uğrayacağından, vali onu nasıl karşılaması gerektiği konusunda talimat istedi. İstanbul'dan gelen yanıtlar çelişkiliydi. Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in Anadolu'daki direnişi durdurma girişimi, onu Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa ile şiddetli bir kavganın içine çekti ve 26 Haziranda ikisi birden istifa etti. Yeni dahiliye nazırı (Reşit Akif Paşa), Sivas valisine gönderdiği telgrafta Mustafa Kemal'in görevinden uzaklaştırılmış herhangi bir general gibi karşılanması gerektiğini bildirdi.

İstanbul hükümetinin destekçisi ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Mamuretülaziz'in (şimdi Elazığ) valisi olan Albay Ali Galip'in o tarihte Sivas'ta bulunması işleri biraz daha karıştırıyordu. Mustafa Kemal, Ali Galip'in vatan haini olarak Türkiye'den sınırdışı edilmesinden çok sonra, 1927'de yaptığı konuşmada, Ali Galip'in Reşit Paşaya, kendisini tutuklaması ve bir asi olduğunu ilan eden yazıları duvarlara yapıştırması için baskı yaptığını anlatacaktı. Ama Reşit Paşa bu talimatları pek ciddiye almadı ve şehrin dışındaki örnek devlet çiftliğinde mola veren Mustafa Kemal'i arabasıyla karşılamaya gitti. Birlikte Refet'in (Bele) Sivas'taki 3. Kolordu karargâhına giderlerken Mustafa Kemal arabada valinin yanında oturmak için ısrar etti. Ayrıca anlattığına göre Ali Galip orada kendisiyle görüşmüş ve temel amacının yardım etmek olduğuna inandırmaya çalışmıştı.[64] Gerçek durum ne olursa olsun, Mustafa Kemal'in Sivas'taki konumu çok nazikti. Fazla oyalanmadı ve uykusuz geçen bir geceden sonra 28 Haziran sabahı Erzurum'a doğru yola çıktı.

Sivas ile Erzurum'un arası yaklaşık 560 km'dir ama yollar öylesine kötüydü ki, Mustafa Kemal, Rauf (Orbay) ve arkadaşlarının buraya ulaşmaları bir hafta sürdü. Sivas'daki karargâhında kalan Refet (Bele) onlara katılmamıştı. Şehirlerin her ikisi de Doğu Anadolu'nun batıdan doğuya doğru yükselen ağaçsız yaylalarında yer alır ve Sivas'ın denizden yüksekliği 1.300 metreye ulaşırken Erzurum 2.000 metreye kurulmuştur. Yolun güneyinde kalan Dersim (şimdi Tunceli) ise 3.000 metreyle yörenin en yüksek yerleşim merkezidir. Burada yaşayan asi Kürt aşiretleri, genelinde İslam dininin Şii mez-

hebini kendilerine göre yorumlarlar [Alevidirler] ve diğer Osmanlı Kürtlerinin çoğunun anlamadığı bir dil olan Zazaca konuşurlar. Dersim kabileleri koyun ve keçi yetiştiriciliğiyle kazandıkları çok az parayı, iyi davranışlarına karşılık Osmanlı yetkililerinden ve onların gerek dahili gerekse dış düşmanlarından aldıkları parayla tamamlarlardı. Devletin yardımı olmasaydı, para kazanmalarının tek yolu eşkıyalık olacaktı. Büyük Savaşta bu aşiretler hem Osmanlılara, hem Ruslara hem de kaçan Ermenilere hizmet etmişlerdi. Ama şimdi açlık baş göstermişti ve bölgede yolculuk yapanlar onların saldırılarından korkuyorlardı.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının başına kötü bir olay gelmedi. İzledikleri yol, onları bir zamanlar doğudaki Osmanlı ordusunun karargâhı olan, ama 1918'de kaçan Ermenilerin yakıp yıktığı, Müslüman nüfusunu katlettiği, şimdi harabeye dönmüş gibi görünen Erzincan'a ulaştırdı.[65] 2 Temmuzda Erzincan'da bulunan Mustafa Kemal'e saraydan bir telgraf geldi. Padişah Mustafa Kemal'in vatanseverlik duygularıyla hareket ettiğine inanıyordu, ama durum taşrada göründüğü kadar kötü değildi ve güvenlik başkentten sağlanabilirdi. Mustafa Kemal'in yabancı yetkililerin kendisine kötü davranabileceği İstanbul'a dönmesine gerek yoktu ve padişah onu görevinden uzaklaştırmayı düşünmüyordu. Yapacağı en iyi iş, iki ay izin alıp istediği bir kentte geçirmek olacaktı.[66] Sultanın kurnazlığı açıkça görülüyordu ama aynı zamanda Osmanlı hükümetinin zayıfladığı da ortadaydı.

Ertesi gün 3 Temmuzda Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'i Erzurum'un on beş kilometre kadar dışında karşıladı. Yanında kurmay heyeti, bir müfreze asker ve terk edilmiş Müslüman çocuklarını toplayıp oluşturduğu 'çocuk ordusu' vardı.[67] Osmanlı İslamının bu ileri karakolunun savunulmasına yardımcı olacaklarına inandıkları iki ulusal kahramanı karşılamaya şehrin ileri gelenleri de katılmıştı. Kentin İstanbul kapısında askerî bando eşliğinde sivil ve askerî erkânın onları karşıladığı bir tören daha yapıldı. Konuklar Erzurum kalesinin karargâhına götürüldüler. Ertesi gün Sultan Vahdettin'in tahta çıkışının yıldönümüydü ve Mustafa Kemal ona sadakatini bildiren bir tebrik telgrafı gönderdi.[68] Ama padişahın yetkilerini temsil ettiği izlenimini daha fazla sürdüremeyecekti.

Mustafa Kemal kente gelir gelmez Refet'in (Bele) Sivas'tan çektiği şifreli bir telgrafla karşılaştı. Bir an önce ordudan istifa etmesi ve Erzurum'da güvenlik altında kalması için ısrar ediyordu; gerekli belgeleri göndermeye de hazırdı ama herhangi bir acil durum için kendisine 500 lira ayırmak istiyordu.[69] Mustafa Kemal çok sarsıldı. Erzurum'a üzerinde general üniforması, padişahın yaveri olduğunu belirten kordonu ve Osmanlı devletinin İmtiyaz Nişanıyla gelmişti. Halkın özellikle askerî otoriteye saygı duyduğuna inandığı için, unvanını olabildiğince uzun süre taşımak istiyordu.

 İstanbul'da ise, İngiliz yetkililer onu bu olanaktan yoksun bırak-

mak için çabalıyorlardı. Yüksek Komiser Amiral Calthorpe 23 Haziranda İngiltere dışişleri bakanlığına verdiği raporda, 'Gelibolu çarpışmalarında büyük bir ün kazanan' Mustafa Kemal'in artık "ulusal ve yabancı-karşıtı duyguların merkezi haline geldiğini bildirmişti. Telgrafa Doğu Bölümünden George Kidston "Mustafa Kemal diye birini tanımıyorum..." notunu düştü.[70] Samsun'da İngiltere'nin güvenlik subayı olarak, Yüzbaşı Hurst'un görevini devralmış olan Teğmen J.S.Perring, Calthorpe'a 5 Temmuzda verdiği raporda, Mustafa Kemal'in görevinden alınmasına karşın, Osmanlı hükümeti ülkeyi yönetmeyi başaramayıp, yabancılara satmakta olduğu için, halka yalnızca kendisine itaat etmelerini bildirdiğini anlatıyordu. Ne var ki, "bu hareket pek başarılı sayılmazdı, çünkü fazla ilgi gösterilmiyordu; ama en kötü yanı, eşkıya çetelerinin oluşturulmasıydı." [71]

Perring'in gözü kısa zamanda açıldı. Ertesi gün Samsun'daki İngiliz bölüğünün yerini bir Gurkha birliği alırken, Refet (Bele) İngiliz denetim subayına bu dönüşümün Osmanlı hükümetince onaylanmadığını ve Gurkha'ların iç kesimlere girme çabalarına zor kullanarak karşı koyacağını bildirdi. Kendisi de Samsun'daki dağıtılmış 15. Tümeni geri çekecekti.[72] Yeni Harbiye Nazırı Ferit Paşa, ona derhal bundan vazgeçmesini emretti ve Mustafa Kemal'i İstanbul'a dönmeye razı etmesini istedi. İngiliz yetkililer ona karşı bir harekette bulunmayacaklarına söz vermişlerdi. Harbiye nazırı aynı vaadi 5 Temmuzda Mustafa Kemal'e de iletti. Mustafa Kemal artık yaşanan felaketler karşısında kendini ortaya çıkaran 'ulusun gücüne' hizmet etmekte olduğunu bildirdi ve eğer harbiye nazırı olarak İzmir'in başına gelenlerin Doğu Anadolu'da da gerçekleşmesini önleyemeyecekse, istifa etmesini önerdi. Dediği gibi artık oyun sonuna yaklaşıyordu.

7 Temmuzda Mustafa Kemal 3. Ordu müfettişi olarak son emrini yayınladı. Bütün komutanlara gönderilen bu genelgede, askerî ve 'ulusal' örgütlerin kesinlikle dağıtılmamasını, komuta kademelerinin, (ulusal davaya) hizmet edecek yeni atanmış subaylara devredilmesi dışında teslim edilmemesini, aynı şekilde silah ve cephanelerin verilmemesini belirterek, 'düşman' birliklerinin bundan sonra atacakları adımlara karşı birleşik bir askerî tepki gösterilmesi gerektiğini açıklıyordu. Ülkeye yayılmış olan 'kuva-yı milliye' diye tanımlanan düzensiz milliyetçi güçlere karışılmamalıydı. Ordu, hilafetin güvenliğini sağlayabilecek tek unsur olan ulusal iradenin aracı olmalıydı.[73] Geriye çağrılmasını İngilizlerin istediği 2. Ordu Müfettişi Cemal'in (Mersinli) İstanbul'a döneceği haberi üzerine yayınlanan bu emir, askerî bir başkaldırıya açık bir davetiye gibiydi ve mütarekenin geçerliliğine meydan okuyordu.

Ertesi gün Amiral Calthorpe, Refet (Bele) ile Mustafa Kemal'in derhal geri çağırılmalarını istedi.[74] 8/9 Temmuz gecesi Mustafa Kemal, sultanın sarayındaki telgrafhanede oturan Harbiye Nazırı Ferit Paşa ile telgraflar vasıtasıyla saatlerce görüştü. Erzurum'daki telgrafha-

nede ise Karabekir, Rauf ve Mustafa Kemal'in kurmay başkanı Albay Kâzım (Dirik) bu yazışmaları izliyordu. Önceleri karşılıklı olarak birbirlerine iltifat ettiler, ardından tartışmalar çıktı. Görüşmenin sonunda görevinden uzaklaştırılacağını hisseden Mustafa Kemal, ordudan istifa ettiğini açıkladı. Ferit Paşa da sultanın onu işinden çıkardığını söyledi.[75] Görevinden uzaklaştırılması Mustafa Kemal'in kararlı tutumundan ileri gelmişti, ama tehdit altında bulunmaktan kurtulmasını sağlamamıştı. Artık kaderi 21 Temmuzda 3. Ordu müfettiş vekili görevine getirilen ev sahibi Kâzım Karabekir'in elindeydi. Karabekir bu kez görevi Mustafa Kemal ile Rauf'un (Orbay) onayını alarak kabul ettiğini söylüyor.[76]

Karabekir, Mustafa Kemal'in yanından ayrılmadı. 1927 nutkunda Mustafa Kemal, Erzurum'a varır varmaz durumu görüşmek için bir toplantı istediğini söyleyecekti. Bu toplantıya Rauf (Orbay), Kâzım Karabekir ve Mustafa Kemal'in kurmay heyeti dışında üç sivil de katılmıştı: kısa bir süre önce görevlerinden alınmış olan Erzurum valisi Münir, Bitlis valisi Mazhar Müfit (Kansu) ve eski bölge yöneticisi Süreyya. Mustafa Kemal ulusal mücadelenin sonuçlara katlanmayı göze almış olanlar tarafından yürütülmesi gerektiğini öne sürmüş, bu insanlara önderlik edecek kişinin mutlaka kendisi olması gerekmediğini de söyleyerek toplantıya ara vermişti. Grup tekrar toplanınca katılanların tümü onu desteklemeye söz verdiler, yalnızca eski vali Münir bir süre için aktif katılımdan affedilmesini istedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal bu girişimin başarıya ulaşması için, istifa etmesine karşın kendisinin en kıdemli komutan olarak kabul edilmesi ve emirlerinin yerine getirilmesi gerektiğini açıkladı. "Bu nokta tamamen benimsenip kabul gördükten sonra toplantıya son verildi." Ayrıca birbiri ardına genelkurmay başkanlığı görevini yapmış olan Cevat (Çobanlı) ve Fevzi (Çakmak) Paşalarla ve İstanbul'daki Albay İsmet'le benzer anlaşmalara varmış olduklarını bildirdi.[77]

Atatürk'ün sorgusuz sualsiz ardından giden Mazhar Müfit bu görüşmeyi onaylıyor. Ayrıca Erzurum kongresinin ardından yapılacak olan Sivas kongresinde alınacak kararların kongreyi sürekli olarak temsil edecek bir 'Heyet-i Temsiliye' adına alınması gerektiği konusunda da fikir birliğine varıldığını söylüyor.[78] Daha sonraları Mustafa Kemal ile yolları ayrılacak olan Rauf (Orbay), Karabekir'e 1941'de yazdığı bir mektupta ise farklı bir öykü anlatıyor. Anlattığına göre –herhalde Mustafa Kemal'in ordudan ayrılması nedeniyle – ikisi birden kalmakta oldukları orduya ait binadan çıkıp sivil valinin evine taşınmışlar. 10 Temmuzda, istifa etmesinden yirmi dört saat sonra Mustafa Kemal kurmay başkanı Albay Kâzım (Dirik) ile birlikte resmî belgeleri elden geçirmiş. İşleri bitince Albay Kâzım, "Paşa artık siz ordudan istifa ettiniz. Bu nedenle sizin kurmay başkanınız olarak kalamam. Başka bir askerî görev için General Karabekir'e başvurmama izin verin. Bu belgeleri kime teslim etmem gerekiyor?" diye

sonunuş ve Mustafa Kemal çok sarsılmış. "Öyle mi? Pekala o zaman belgeleri Hüsrev'e (Gerede) ver," deyip Rauf'a (Orbay) dönmüş, "Haklı değil miyim? Resmî unvanların ne kadar değerli olduğunu görüyorsun değil mi? Daha düne kadar tüm benliğiyle bana hizmet eden bir adamın bu davranışı görüşlerimin haklı olduğunu göstermiyor mu?" Rauf (Orbay) Mustafa Kemal'i hiç bu kadar umarsız bir halde görmemiş olduğunu ekliyor. Onu rahatlatmak için Karabekir'e güvenebileceğini söyleyince, Mustafa Kemal, "Umarım haklısındır. Böylece Tanrı'nın laneti üzerlerine olası Amerikalılar [Türkiye üzerinde] bir hak kazanıp ülkeyi ve ulusu dertten kurtarırlar," yanıtını vermiş.

O dakikada Mustafa Kemal'in yaveri, Kazım Karabekir'in gelip beklemekte olduğunu haber vermiş. En kötüsünün olacağına inanan Mustafa Kemal Rauf'a bakıp acı bir sesle, "Görüyorsun, haklı değil miyim?" demiş. Ama içeri giren Karabekir onu üst rütbeli bir komutan olarak selamlayıp, "Vatan ve milletimiz için her türlü mesaide Cenabı Hakkın muvaffakiyetler ihsan buyurmasını tazarru eder ve kolordumun ihtiramat ve tazimatı mahsusasını takdim eylerim efendim" demiş.[79] [Emrim altındaki bütün subayların ve askerlerin saygılarını iletmeye geldim.]

Bu olay Mustafa Kemal'in gelecekteki muhaliflerinin, onun da bazen köşeye sıkıştığını kanıtlamak için kullandıkları üç örnekten bir tanesi olacaktı. (Diğer iki olay ise, 1920'de Yozgat ayaklanması ve 1921'de Sakarya savaşı bağlamında yaşanmıştı.) Yine de, Mustafa Kemal'in önderliğinin Erzurum'daki Kâzım Karabekir tarafından kabul edildiği gerçeği açıkça ortadadır. Bunda tüm Türk milliyetçilerinin kahraman olarak gördükleri Rauf'un (Orbay) yanında bulunmasının ve Mustafa Kemal'in milliyetçi komutanlarla sivil valileri harekete geçirmek konusunda önceki girişimlerinin de etkisi vardı. Ama dengeyi kendi yönüne çeken, Mustafa Kemal'in karakteriydi. Onun vizyonu, şimdilik Doğu Anadolu'ya sahip çıkmanın yeterli olacağını düşünen Kâzım Karabekir'e oranla çok daha genişti.[80] İngiliz denetim subayı Albay Rawlinson'ın dediği gibi Karabekir "birinci sınıf bir subay" ve "son derece yetenekli bir komutan"dı;[81] Mustafa Kemal'i eleştirmekten çekinmiyor, ama sonunda onun kararlılığına boyun eğiyordu. Üstelik Mustafa Kemal ondan biraz daha kıdemliydi, daha etkileyici bir savaş sicili vardı ve politikayı çok daha kolay kavrıyordu. En önemli nokta ise özgüveniydi. Umarsızlık hissi geçiyordu. Kâzım Karabekir milli hareketin liderliğinin ortaklaşa olmasını isterken, Mustafa Kemal kendini en üst düzeydeki önder olarak görmeye başlamıştı. 1927 nutkunda "Efendiler, tarih, itiraz edilemez bir şekilde ispatlamıştır ki, büyük davalarda başarı için sarsılmaz bir kabiliyet ve kudrete sahip bir önderin varlığı şarttır," diyecekti.[82]

Lider nihai amaçlarını kendisine saklıyordu. Mustafa Kemal, 1927'de monarşinin ulusal iradenin en büyük düşmanı olacağını daha o zamanlar görmüş olduğunu söyledi. Fakat sonucu ya da

başka bir deyişle cumhuriyet yönetiminin kaçınılmazlığını önceden açıklamak, bu fikri kendi geleneklerine, zihinsel yeteneklerine ve düşünce biçimlerine aykırı bulacak insanları korkutacaktı. Bağımsızlık mücadelesi süresince bütünlüğü koruyabilmek için Mustafa Kemal, 'milletin vicdanında ve geleceğinde hissettiği büyük gelişme kabiliyetini bir milli sır gibi' saklamak zorunda kalacaktı.[83] Eski vali Mazhar Müfit (Kansu) ise anılarında, Erzurum'da tanıştığı Mustafa Kemal'in gizli tasarılarını kendisiyle paylaşmasına izin verdiğini açıklayacaktı. Anlattığına göre, 7/8 Temmuz gecesi yaptıkları uzun bir görüşme sırasında Mustafa Kemal, cumhuriyetin ilanı, hanedana 'uygun bir muamele', kadınların İslami giyim biçiminin kaldırılması; erkeklerin fes giymesinin yasaklanması ve Latin alfabesinin tanıtılması olarak özetlenebilecek, uzun vadeli beş tasarısını Mazhar Müfit'in not almasına izin vermişti.[84] Mustafa Kemal'in bu tasarıları benimsediği kuşkusuzdur, ama herhalde Mazhar Müfit'in anlattığı kadar ayrıntılı olarak açıklamamıştır.

O tarihte Erzurum'da bulunan İngiliz denetim subayı Yarbay Rawlinson, rüzgârın hangi yöne doğru esmekte olduğunu fark edip, Türk milliyetçilerinin 'gelecekte büyük bir İslam Cumhuriyeti' kurma olasılığı bulunduğunu Londra'ya bildirmişti.[85] Rawlinson, 1923 yılında Mustafa Kemal ün kazandıktan sonra yayınladığı yazıda, birkaç yıl önce tanıştığı komutanın çarpıcı kişiliğini, güçlü karakterini, vatanseverliğini, yeteneklerini ve bilgisinin genişliğini övecekti.[86] Bu övgüler belki biraz sonradan anlama olarak yorumlanabilir, ama Rawlinson'un 'tip olarak Asyalıdan çok Avrupalıya benzeyen, sarı saçlı, mavi gözlü... görünüm olarak Türk'ten çok Tötonları andıran bu büyük Türk'ten' etkilendiği açıkça belliydi.

Ama 1919 Temmuzunda Erzurum'da önemli olan nokta Töton görünümü değil, kararlı ve akıllı bir politikaydı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri delegelerinin kente ulaşmaları gecikince kongrenin, 1908 yılında meşruti hükümete yeniden dönüşün tarihi olan 23 Temmuza ertelenmesine karar verildi. Bu durum yapılacak kongrenin demokratik karakterini de vurguluyordu. Ama demokratlara en doğru önderi seçmeleri için yol gösterilmesi gerekliydi. Kâzım Karabekir Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin iki üyesinin istifa ettirerek Rauf (Orbay) ile Mustafa Kemal'in tam üye olarak kongreye katılmalarını sağladı. Bunun ardından Mustafa Kemal, hazırlık komitesinin (heyet-i faale) başkanı seçildi.[87] Kongre başkanlığına giden yolda ilk adım böylece atılmış oldu.

Tam bu noktada karşıt görüşler ortaya çıkmaya başladı. Bu kongre Trabzon Muhafaza-i Hukuku Milliye Cemiyeti ile merkezi Erzurum olan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin ortak toplantısı olacaktı fakat Trabzon delegelerinden Ömer Fevzi bir ordu komutanının başkanlığa seçilmesinin yurtdışında olumsuz izlenimler yaratacağını öne sürdü. Karabekir Trabzon delegelerini, biri

Trabzon diğeri ise Erzurum cemiyetinden iki başkan yardımcısıyla birlikte Mustafa Kemal'i başkan olarak kabul etmeleri için ikna etti.[88]

Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919 sabahı saat 11:00'de, eski bir Ermeni okulu olan tek katlı binada açıldı. Kâzım Karabekir'le birlikte toplantıya gelen Mustafa Kemal istifa etmiş olmasına karşın, askerî üniformasını giyip, hünkâr yaveri olduğunu gösteren kordonunu takmıştı. Trabzon delegelerinden bir müftü Arapça dualar okudu, kurbanlar kesildi; daha sonra, Kâzım Karabekir ve diğer görevli subaylar binadan ayrılıp aralarında Mustafa Kemal ile Rauf'un (Orbay) da bulunduğu elli altı delegeyi görüşmeler için yalnız bıraktılar.

Bu kongre, Mustafa Kemal'in demokratik politika ile ilk tanışmasıydı. Delegeler gerçek taşralı milliyetçi örgütlerden gelmişlerdi ve düşüncelerini açıklamakta ısrarlıydılar. Toplantı açılır açılmaz Ömer Fevzi başkanlık seçiminin ertesi güne bırakılmasını önerdi. Önerisi reddedildi ve gizli yapılan oylamada, büyük bir çoğunlukla Mustafa Kemal başkan seçildi.[89] Delegelere teşekkür eden Mustafa Kemal, Osmanlı belagatinin bütün olanaklarını kullanarak ülkenin bölünmekte olduğunu, İstanbul hükümetinin güçsüzlüğünü, İtilaf devletleriyle onların kandırdığı insanların entrikalarını anlattı. Yalnızca Anadolu'da dış etkilerden uzakta, ülkenin kaderini elinde tutabilecek ulusal bir yönetimin kurulabileceğini açıkladı. Alternatif bir ulusal hükümet kurulması yönündeki açık çağrının ardından, milletin ve yüce saltanat ve hilafet kurumlarının güvenliği için dualar okundu.[90] Bundan sonra padişaha sadakatlerini bildiren bir telgraf çekildi.

Kongrenin ikinci gününde Mustafa Kemal yerini alırken, başka bir Trabzon delegesi başkanın askerî üniforma içinde olmasına, bu giysilerin sivil bir toplantıyı baskı altına almak olarak yorumlanabileceğini ileri sürerek karşı çıktı. Mustafa Kemal sivil giysisi olmadığını söyleyerek özür diledi, ama kongrenin bir sonraki oturumunda aynı hatayı tekrarlamayarak Erzurum valisinden redingotunu ödünç aldı.[91] Kongrenin açılmasıyla birlikte İstanbul hükümetinden daha ciddi bir itiraz yükselmişti. Kendini parlamento yerine koyan bir kongrenin anayasaya karşı geldiği öne sürülüyordu. Bu nedenle, derhal sona erdirilmeli ve Mustafa Kemal ile arkadaşları tutuklanıp İstanbul'a gönderilmeliydi.

Mustafa Kemal'in önerisiyle kongrenin hazırlayıp padişaha, hükümete, askerî ve sivil otoritelere gönderdiği genelge, suçlamaları reddediyor, saraya bağlılığını açıklıyor ve anayasaya uygun yeni bir parlamentonun seçilmesini istiyordu.[92] Bundan sonra, yayınlanacak bildirinin içeriği ve tüzük maddeleri tartışmaya açıldı. Mustafa Kemal başkanlığındaki komite tarafından hazırlanmış olan bildiri taslağı şimdi delegelerin dikkatli tetkikine sunulmuştu. Muhafazakârlar, çağdaşlığın din karşıtı bir akım olduğunu ileri sürerek "asrî (modern) ve insanî ideallere" saygı gösterilmesinden söz eden maddeye karşı çıktılar. Genç delegeler bu itirazlara karşı çıktı [93] ve çağ-

daşlık görüşü, gerek bu bildiride gerekse buna dayanan daha sonraki açıklamalarda yer aldı.

Kongrenin bir amacı Karadeniz sahilinde ve Doğu Anadolu'da kurulmuş olan milliyetçi örgütleri birleştirmekti. Ama yeni bir kuruluş olan Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin oluşturulmasıyla ilgili maddelerin hazırlanması kolay olmadı. Önce Rauf'un (Orbay) şube başkanlıklarına valilerin getirilmesi önerisi reddedildi. Daha önemli anlaşmazlıklar, cemiyet adına hareket edecek olan kalıcı bir Heyet-i Temsiliye'nin oluşturulması sırasında çıktı. Trabzon delegeleri kararları bu kadar küçük bir grubun almasına karşıydı, ama yapılan itiraz oy çokluğuyla reddedildi.[94] Bundan sonra sıra komite üyelerinin seçimine geldi. Bu kurumu gelecekteki hükümetin çekirdeği olarak gören Mustafa Kemal, bunun başına geçmekte kararlıydı, ama en yakın arkadaşlarının bile bazı kuşkuları vardı. 5 Ağustosta beş arkadaşıyla toplantı yapıp, Heyet-i Temsiliye'ye üye olması konusundaki düşüncelerini yazmalarını istedi. İkisi ondan yana, üçü karşıydı. Kağıtları okuyup cebine koyan Mustafa Kemal komiteye katılma kararında olduğunu açıkladı ve seçilmesini istediği diğer sekiz üyenin isimlerini verdi. Hiçbir itiraz olmadı.[95]

7 Ağustosta kongre son kez toplandı ve Heyet-i Temsiliye üyeleri Mustafa Kemal'in önerdiği biçimde onaylandı. Delegelere ulusal bir kongrenin iki hafta sonra Sivas'ta düzenleneceği bildirildi. Yürütme yetkisinin o kongrede üç kişiyle temsil edilmesine ve Erzurum kongresi kararları onaylandığı takdirde, Şarkî Anadolu Örgütünü, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında tüm ülkeyi kapsayan bir cemiyet biçiminde birleştirme yetkisine sahip olmalarına karar verildi. Başka bir değişiklik yapmayacaklardı.[96]

Aynı gün kongre bildirisini yayınladı. Doğu bölgelerinin Osmanlı devletinin ayrılmaz bütünlüğü içinde olduğu açıklanıyor, 30 Ekim 1918'de mütareke imzalandığı zaman Osmanlıların yönetimi altında bulunan bütün topraklar için de aynı ilke savunuluyordu. Kuva-yı milliyenin her tarafta açıkça hareket etmesi ilkesini destekleyen, toprakların savunulması için ulusal iradenin egemen kılınması gerektiğini öne süren, bölgesel olmaktan çok ulusal bir belgeydi. Parlamentonun derhal toplantıya çağırılmasını isterken, Osmanlı topraklarında gözü olmayan herhangi bir ülkeden gelecek teknik ve ekonomik yardımlara kucak açacağını bildiriyor ve Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin siyaset dışı bir kurum olduğunu açıklayıp, bütün Müslümanların doğal üye sayıldıklarını belirtiyordu.[97]

Bu temelinde Türkiye'nin bağımsızlık ilanının ilk biçimiydi ve Mustafa Kemal'in imzasını taşıyordu. Daha sonra iki kez düzeltildi, ama ilkeleri hiç değiştirilmedi. Ayrıca bu ilkelere ulaşmanın yolunu da gösteriyordu. İtilaf devletlerinden gelecek herhangi bir işgal ya da müdahalenin Rum ve Ermeni ayrılıkçılara destek olarak kabul edi-

 leceğini ve tüm Müslümanların birleşik direnişiyle karşı durulaca-

ğını gerçekçi bir biçimde anlatıyordu. Dahası, eğer Osmanlı hükümeti doğu bölgelerini 'terk ya da ihmal ederse', bölgeyi savunmak için bölgesel bir hükümet kurulacak ve yürürlükte olan Osmanlı yasaları uyarınca yönetilecekti. Eğer o tarihte bir kongre toplantısı yoksa, Heyet-i Temsiliye geçici hükümetin görevini yüklenecekti.[98] 24 Ağustosta Mustafa Kemal, dernekler yasası uyarınca, Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin tüzüğünü ve yönetim kurulu (Heyet-i Temsiliye) üyelerini Erzurum valisine sundu.[99] Komitenin dokuz üyesinden, aralarında iki Trabzon delegesinin de bulunduğu üç üye, bundan sonraki işlemlere hiç katılmadılar.[100] Başlarında Mustafa Kemal'in, beş üye, 9 Ağustos tarihinde Kâzım Karabekir'e kendisini kooptasyon yoluyla Heyet-I Temsiliyeye üye yaptıklarını bildirdiler.[101] Mustafa Kemal bu yazıyı yalnızca 'üye' sıfatıyla imzaladı. Kurallara göre belirli bir aşamada resmî olarak komitenin başkanı seçilmiş olduğu varsayılmaktadır, ama bu unvanını yazışmalarda kullanmayıp, 'Heyet-i Temsiliye adına' diyerek imzalamıştır.[102] 1927 nutkunda ise, aralarında Kürt Mutki aşiretinin reisi ile Erzincanlı bir Nakşibendi şeyhi gibi 'zavallı insanların' bulunduğu bir komiteden hiçbir şey beklenemeyeceğini söylemişti.[103] Aslında Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye'yi de tıpkı temsil ettiği cemiyeti gibi, kendi aracı olarak görüyordu. Yine de her ikisi de Kafkas kökenli olan, Rauf (Orbay) ile Beyrut eski valisi Bekir Sami'nin (Kunduh) kendilerine özgü fikirleri vardı. Üstelik Bekir Sami kongreye katılmadığı halde üyeliğe seçilmişti.

Erzurum kongresi kapanırken, Anadolu'daki askerî birimler İttihat ve Terakki'nin İstanbul'da kurduğu 'Karakol' adlı gizli örgütten genelgeler almaya başladılar. Bu girişim Mustafa Kemal'i tedirgin etti. 'Karakol'un önderi Kara Vasıf'ı sadık bir Türk milliyetçisi olarak tanıyordu, ama kendi stratejisini, kendi liderliği altında açık bir millî direniş hareketi yaratma fikrine dayandırmıştı. Gerçi milliyetçilerin hepsi değilse bile çoğu İttihat ve Terakki'yle bağlantılıydı ve bu parti Büyük Savaşta Osmanlı devletini yenilgiye sürüklediği için kamuoyu tarafından pek tutulmuyordu. Osmanlı toplumunun üst düzeylerinde, uzun süredir İttihat ve Terakki ile çekişme içinde olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası bir hayli destek buluyordu. Milliyetçi hareketin başarılı olması, Türkiye'deki Müslümanların çoğunluğun birleştirilebilmesine bağlıydı. Bireysel olarak İttihat ve Terakki üyeleri emirlerini Mustafa Kemal'den aldıkları sürece kabul ediliyorlardı ama onların örgütlü bir grup olarak hareket etmelerine izin verilmeyecekti. Mustafa Kemal, bir halk devrimcisi değildi, Osmanlı devletinin yerleşik kurumları içinden gelmiş bir isyancıydı. Yaşanan kaostan bir düzen yaratmak istiyordu. Ne var ki, kendi adlarına çalışan komplocular bu işi zorlaştırıyor ve Mustafa Kemal'in dayanmak zorunda olduğu komutanları ürkütüyorlardı.[104] Karakol örgütünün Anadolu'ya yayılması önlendi,[105] ama örgüt, başkentteki yeraltı mil-

liyetçi kuruluşlarının en önemlisi olarak faaliyetlerini sürdürdü.

Bu arada İstanbul'da hem padişahın, hem de 15 Temmuzda Paris'ten eli boş dönen Damat Ferit'in konumu iyice zayıflamıştı. Barış konferansına sunduğu muhtırada aralarında güneydoğu Bulgaristan, doğu Ege adaları, kuzey Mezopotamya ve Suriye'nin bulunduğu mütareke sınırları dışında kalan topraklar üzerinde de hak iddia etmiş ve Arabistan için Osmanlı denetimi altında özerklik istemişti. Bu istekler alayla karşılanmış ve Paris'te daha fazla kalmasına gerek olmadığı kendisine bildirilmişti. Ertesi gün tahtın veliahtı Prens Abdülmecit, padişaha gönderdiği dilekçeyle Anadolu'dan yükselen istekleri dikkate alarak bir milli birlik hükümetinin kurulmasını önerdi. Yıldız Sarayında 8 Haziranda yaşanan ve sabotaj olduğu söylentisi yayılan yangından dolayı korkuya düşen padişah bu kez iyice paniğe kapıldı. Ancak 21 Temmuzda yeni bir hükümet kuran Damat Ferit Paşanın tarafını tutmaktan vazgeçmedi. Bu kez milliyetçilere yakın oldukları bilinen Salih Paşa ve Ali Rıza Paşa adlı iki general de hükümete katılmıştı. Mustafa Kemal'in eski komutanı Ahmet İzzet Paşa da başlangıçta hükümete dahildi ama bir hafta sonra Erzurum kongresinin liderlerini tutuklama emri verilince protesto olarak istifasını sundu.[106]

30 Temmuzda Erzurum kongresi henüz sürerken, Osmanlı hükümeti yeni bir parlamento seçimi yapmaya ilkece karar verdi.[107] Damat Ferit, Anadolu'daki milliyetçi subayları etkisiz bırakmayı umarak, seçim hazırlıklarını elinden geldiğince uzatmaya çalıştı. Bu arada ülke içindeki askerî durum istikrar kazandı ve 18 Temmuzda İtilaf devletleri Yüksek Konseyi, Yunan (ve İtalyan) işgalinin sınırlarını çizdi.[108] Yunan askerleri İzmir ve çevresinden kuzeyde Ayvalık, güneyde ise Menderes nehrine kadar uzanan bölgede çizilen Milne Hattının içinde kalacaktı. Yine de gerilla hareketleri sürüyordu.

Kongrenin kapanışından sonra Mustafa Kemal üç hafta daha Erzurum'da kaldı. Sivas'ta tasarlanan toplantının düzenlenmesi gitgide zorlaşıyordu. Bu arada Refet (Bele) de Mustafa Kemal'i örnek alarak 13 Temmuzda ordudan istifa etti.[109] Onun yerine 3. Kolordu komutanlığına getirilen Albay (Çolak) Salâhattin, Osmanlı hükümeti yeni bir seçim yapmaya söz verdiğine göre, Sivas'ta kongre yapılmasının gerekli olup olmadığını 10 Ağustosta Kâzım Karabekir'e sordu. Bu arada 3. Ordu Müfettişi unvanını yitiren ve yalnızca Erzurum'daki 15. Kolordu komutanı olarak kalan Karabekir, Erzurum kongresinde alınan kararların tüm yurda yayılabilmesi için Sivas toplantısının gerekli olduğunu bildirdi. Ama İstanbul hükümetini telaşlandırmamaya özen gösterilmesi gerekiyordu.[110]

20 Ağustosta Sivas Valisi Reşit Paşa, bir kongre yapıldığı takdirde Fransızların kenti işgal edip delegeleri tutuklayabileceğine dair endişe duyduğunu Mustafa Kemal'e aktardı. Mustafa Kemal bu kor-

kunun geçerli bir nedeni olmadığını bildirdi.[111] Fransızların Sivas'a yürümeye yetecek kadar askeri ve hevesi olmadığını doğru olarak tahmin etmişti. Ama İtilaf devletlerinin Erzurum'da olduğu gibi Sivas'ta da Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkarılmasından memnun olacakları iddiası ise, besbelli gerçek dışıydı. Karşılıklı yazışmalar sürerken Mustafa Kemal, bir yandan da Sivas yolculuğu giderleri için parayı sağlamak gibi sıradan bir sorunla uğraşıyordu. Erzurum Kongresi için toplanan 1.500 liradan geriye yalnızca 80 lira kalmıştı. Erzurum'a yerleşmiş emekli bir binbaşı imdadına yetişti ve biriktirdiği 900 lirayı ona verdi.[112] Yolculuk için bu tutar yeterliydi.

Erzurum'dan yola çıkmadan önce Mustafa Kemal, İstanbul'dan ayrılışından bu yana ilk kez annesine mektup yazıp, endişelenmesi için hiçbir neden bulunmadığını söyledi. "Anadolu'nun bütün insanları beni sevgi ve güvenle karşılayıp, 'Seni bırakmayız' dediler," diye yazdı. Dolayısıyla, ordudan ayrılıp halkın başına geçmekten başka çaresi kalmamıştı ve bunu yapınca da İngilizler onu kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardı. Anlattığına göre Osmanlı hükümeti hiçbir zaman onunla başa çıkacak kadar güçlü olamayacaktı. Her şeyi yoluna sokana dek Anadolu'da kalması gerekiyordu, ama kısa bir süre sonra parlamento toplanıp yasal bir hükümeti işbaşına getireceğine göre, İstanbul'a dönmesini engelleyecek bir şey kalmayacaktı. Bu arada kongre için Sivas'a gidiyordu ve tekrar Erzurum'a dönecekti. Acaba annesi bu mektubu getiren güvenilir kişiyle kendisine birkaç parça giysi gönderebilir miydi? Suriyeli Hıristiyan dostları Fansa ailesine selamlarını gönderdi. "Madamın benim hakkımda bir rüyası vardı.. Galiba o çıkacaktır. İnşallah yakında kemali meserretle [büyük sevinç içinde] görüşeceğiz." [113]

Mustafa Kemal parlamento seçimi yapılacağına sevinmişti ama daha önce halkın kendisini zaten önder olarak seçtiğine inanıyordu. Erzurum Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetinin ona fahri hemşerilik vermiş olması[114] iyi bir başlangıç sayılırdı.

29 Ağustosta makineli tüfekli bir müfrezenin eşliğinde üç arabalık bir konvoyla Erzurum'dan yola çıktı. Aralarında emekli vali Mazhar Müfit'in de bulunduğu kendi adamları ve Rauf (Orbay) dışında, yola hayli isteksiz çıkan, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı hoca Raif Efendi de vardı. Konvoy Erzincan'a uğrayınca Heyet-i Temsiliye'nin ortaya çıkmayan üyesi Nakşibendi şeyhi Fevzi Efendi de onlara katıldı. İstanbul hükümetine sadık olan vali Ali Galip yine bölgede faaliyetlerini sürdürdüğü için Dersim Kürtlerinin konvoya saldıracağı korkusu bir kez daha ortaya çıktı. Mustafa Kemal en önde giden arabaya makineli tüfekli bir asker oturtup, yola devam edilmesi için ısrar etti. Saldırı olmadı ve konvoy hiçbir terslikle karşılaşmadan 2 Eylülde Sivas'a vardı.[115]

Kongre hazırlıkları Müdafaa-i Hukuk cemiyetinin yerel şubesi tarafından, vali Reşit Paşa ile kolordu komutanı Salâhattin'in yardı-

mıyla yapılmıştı. Abdülhamit döneminde inşa edilmiş binalardan biri olan lise, toplantı yeri olarak seçilmişti. Mustafa Kemal'e birinci katta bir oda verilmişti; ile Rauf'un (Orbay) da kendi odası vardı. Bina pek kalabalık sayılmazdı. Kongre için aralarında Mustafa Kemal ile arkadaşlarının bulunduğu yalnızca otuz sekiz delege gelmişti.[116] Ege bölgelerinin direniş örgütleri Alaşehir'de 16 ile 25 Ağustos arasında yaptıkları toplantıda, Yunan birlikleri Milne Hattının dışına çıkmadıkları takdirde yazılı olmayan bir barış anlaşmasına uymaya karar verdiler ve Sivas'a delege göndermediler.[117]

Karadeniz bölgesiyle Doğu Anadolu'daki direniş örgütlerinin gerçek temsilcilerinin katıldığı Erzurum kongresinden farklı olarak Sivas'taki toplantıya daha çok kendi kendini tayin etmiş olan milliyetçi militanlar katıldı. Ali Fuat'ın babası yaşlı general İsmail Fazıl Paşa seçilmediği halde İstanbul delegesi olarak katılıyordu. 'Karakol' adlı gizli örgütün lideri Kara Vasıf ise kendini Antep (sonradan Gaziantep) delegesi olarak tanıtıyordu. Osmanlı devletinin Washington eski büyükelçisi, Bilinski soyadlı Polonez dönmesi Ahmet (Alfred) Rüstem de oradaydı. "Paşa," demişt, Mustafa Kemal'e dönerek, "unutmayınız ki, burada Cemiyetler Kanununa göre teşekkül etmiş bir hey'et değiliz. Bizim bir ihtilâl hey'etinden başka hüviyetimiz yoktur." [118] Ama Mustafa Kemal buna kulak asmadı; vatansever örgütlerin yurt çapında yasal cemiyeti görüntüsünü vererek, bunun Türk milli mücadelesine önderlik etmesine uygun bir kılıf olacağını düşünüyordu.

Gerçi katılım oranı yüksek değildi, ama Sivas kongresinde ateşli tartışmalar yaşandı. İlk tartışma her zamanki gibi Mustafa Kemal'in 4 Eylülde oturumlar başlarken, başkanlığı geçici olarak alması nedeniyle çıktı. İsmail Fazıl Paşa her oturum için ayrı bir başkan seçilmesinin daha demokratik olacağını ileri sürdü. Önerisi reddedildi ve Mustafa Kemal başkan olarak kaldı. Ertesi gün delegeler İttihat ve Terakki Fırkası'nı canlandırmayacaklarına ya da herhangi bir siyasi partinin çıkarlarına hizmet etmeyeceklerine yemin ettiler.[119]

Çok önemli bir karardı bu, çünkü Türk milliyetçilerinin çoğu gibi delegelerin büyük bir kısmının da İttihat ve Terakki ile bağlantısı vardı. Siyasi rakiplerince vurgulanan bu bağlantılar, ulusal direniş hareketinin içinde bölünme tehlikesi yaratıyordu. Ayrıca İttihat ve Terakki'den nefret eden İtilaf devletleriyle aralarında bir çekişme olmasından kaçınan, bir yandan da onların koruması altında olan Yunanlıların ve Ermenilerin iddialarına karşı koymaya çabalayan milliyetçilerin girişimlerini zora sokuyordu. Son derece zor ve nazik bir işti. Mustafa Kemal önderliğinde şekillenmeye başlayan direniş hareketi, Osmanlı devletini İtilaf devletleriyle savaşa sokmuş olan İttihat ve Terakki'nin ardılı sayılırdı. Ama aradaki önemli farkı özellikle İngilizler göremediler. Sivas Kongresinin kendini İttihat ve Terakki'den uzaklaştırmasından iki ay sonra, 1919 Kasımında, Dışişleri Bakanlığı Daimi Müsteşarı Sir Eyre Crowe, Dışişleri Bakanı Lord

Curzon'a bir yazı gönderdi: "Kişisel fikrime göre, Mustafa Kemal'in hareketi temelinde İttihat ve Terakki Fırkası'nın uzantısıdır ve Türkiye'yi tüm yabancı denetimlerden uzaklaştırmayı ve imparatorluğun farklı milliyetlerden insanların yaşadığı yörelerini olabildiğince uzun süre elde tutmayı amaçladığı için emperyalist bir yönü vardır."[120] Crowe yanılıyordu. Bağımsızlık, emperyalistçe hedef değildi. Üstelik, Türk milliyetçileri, İtilaf devletlerinin İstanbul'daki bazı Osmanlı taraftarlarından farklı olarak Arap ülkelerini çoktan gözden çıkarmışlardı. Ellerinde tutmak için çabaladıkları topraklarda Türk ya da Kürt, Müslüman çoğunluk yaşıyordu. Daha Erzurum kongresinin yayınladığı bildiride, bu toprakları tanımlamak için 1918 mütarekesinin çizdiği sınırlar kullanılmış ve Sivas Kongresi de bunu bir kez daha onaylayacaktı.

Ama ondan önce tam bağımsızlık kavramının savunulması gerekiyordu. 28 Nisan 1919'da Paris Konferansı, Milletler Cemiyeti Sözleşmesini kabul etmişti. Böylece kendi iradesiyle kendini yönetip bağımsızlığını kazanamayacak durumda bulunan yörelerde Milletler Cemiyetinin denetimi altında mandalar kurulmasını öngörüyordu. 20 Mayısta İstanbul'da 'İngiliz Muhipleri Cemiyeti' (İngilizleri Sevenler), Sait Molla'nın başkanlığında kuruldu.[121] Rahip Robert Frew ise cemiyete yeni üyeler bulmakla uğraşıyordu. Ama Lloyd George'un Yunanlıların İzmir'e çıkmasını desteklemeye karar vermesi, derneğin etkisini yok etti. Fransızlar da Toros Dağlarının güneyindeki topraklara çekilip orada Ermenilere destek vererek, sahneden ayrılmışlardı. Böylelikle geriye olası bir koruyucu olarak yalnızca Amerika kalmıştı. 1918 Aralığında İstanbul'da kurulan Wilson Derneği, Amerika başkanının ulusların kendi kendilerini yönetmesi ilkesine ve özellikle bu ilkenin Türk çoğunluğun yaşadığı yörelerde uygulanması temeline dayanıyordu.

Amerikan mandası fikri İttihat ve Terakki'nin liberal kanadına ve bu örgütün Almanlara boyun eğmesini eleştiren, ama Türkiye'nin büyük bir gücün desteği olmadan yaşayamayacağına inanan Osmanlı vatanseverlerine ve Türk milliyetçilerine çekici geliyordu. Yalnızca ülkenin Büyük Savaşta aldığı yenilginin yarattığı zayıflığı değil, aynı zamanda 'çağdaş uygarlık' standartlarına göre insanların geri kalmışlığını da düşünüyorlardı. İnançlı bir Türk milliyetçisi olan Rıza Nur, Mustafa Kemal'le yolları ayrıldıktan sonra şöyle yazacaktı:

> Amerika mandayı kabul etse, haklı ve dürüst hareket etse, Türkün daha belki bir asır yapamayacağı imarâtı yirmi senede yapar. Türkiye'yi baştan aşağı mamur, zengin, mes'ut eder; Türkten kuvvetli, medenî bir millet meydana çıkardı. İşte İngiliz elinde Mısır. Otuz yılda nüfusu on milyon kadar artmış. Mısır vatanı tamamiyle mâmur, organize, millet zengin olmuş, böyle bir millet de istiklâlini derhal alır. Böyle ve

haklı bir ümitsizlik içinde böyle düşünmek bir fikirdir. Vâkıa esaret cennet de olsa pek kötü şeydir. Millet her şeyi de kaybetmek tehlikesi altındadır. Bu hata da ancak milletleri hâin göstermek de pek insafsızlıktır.[122]

Lloyd George, Anadolu'da özellikle Ermenilerin üzerinde hak iddia ettiği topraklarda mandacı olmaya Başkan Wilson'ı teşvik etti. Wilson, akademisyen Henry King ile sıhhı tesisat kralı Charles Crane başkanlığında bir komisyonu Suriye'ye ve General James Harbord başkanlığında başka bir komisyonu da Anadolu'ya göndererek yanıt verdi.[123] King-Crane komisyonu 7 Haziranda İstanbul'a geldi ve Suriye'yi ziyaret ettikten sonra 21 Temmuzda tekrar başkente döndü. Hazırlanan raporda, mütareke sınırları içinde kalan Osmanlı topraklarının, İstanbul ve çevresi, Ermenistan ve Anadolu'nun geri kalanı olmak üzere üçe bölünüp, her üçünün de Amerikan mandası altına alınmasının önerildiği Sivas'daki delegelerce bilinmiyordu.[124] Ama kentte, bağımsız bir arabulucu olarak hareket eden *Chicago Daily News* gazetesi muhabiri Louis Edgar Browne vardı.[125]

4 Eylülde Sivas Kongresi açılırken, Ahmet İzzet Paşanın ABD mandasının istenmesi konusundaki muhtırasını görevli bir kurmay subay Erzurum'a getirdi. Ayrıca Ahmet İzzet Paşanın koruduğu Albay İsmet'den de (İnönü) aynı sonuca varan bir mektup getirmişti. Mektupları Erzurum'daki karargâhında alan Kâzım Karabekir, Türklerin bağımsızlık davasının zayıflamasını önlemek için Sivas'taki delegelere açıklamamaya karar verdi.[126] Bununla birlikte, Mustafa Kemal daha Erzurum'a gitmeden önce, aralarında feminist yazar ve milliyetçi hatip Halide Edip (Adıvar) ile Karakol örgütünün başı Kara Vasıf'ın da bulunduğu bir grup etkili vatanseverin ABD mandasına taraftar olduklarını öğrenmişti. Tepki olarak 19 Ağustosta Ankara'daki Ali Fuat'a çektiği telgrafta yalnızca parlamento tarafından desteklenen ve ulusun iradesiyle hareket eden bir hükümetin Amerika ya da başka bir yabancı ülkeyle anlaşmalar yapmaya hakkı olduğunu bildirdi.

Bu konu 8 Eylülde Sivas'da görüşüldü. Mustafa Kemal'in Erzurum Heyet-i Temsiliye üyesi olarak seçtiği eski vali Bekir Sami (Kunduh), ABD mandasının kabul edilmesini isteyen yirmi beş imzalı bir önerge sundu. Başkanlık koltuğunda oturan Mustafa Kemal, Amerikalı gazeteci Louis Edgar Browne'un Sivas'ta resmî bir görevle bulunmadığını delegelere bildirdi. Gerçi kendisi de onunla konuşmuş ve Amerika'nın Türkiye'de bu görevi üstlenmeyi belki de reddedeceğini öğrenmişti.[127] Açılışta yapılan bu uyarı, yaşlı İsmail Fazıl Paşa ile Karakol lideri Kara Vasıf ve diğer birkaç kişinin ABD mandasını desteklemesini engellemedi. Buna karşılık İstanbul'daki tıp öğrencilerini temsil eden gençler bu fikre şiddetle karşı çıktılar ve bazı yerel delegeler de onlara katıldı. Ertesi gün Rauf (Orbay), Erzurum

Kongresi bildirisinin, ülkenin bağımsızlığına ve bütünlüğüne saygı duyan yabancı güçlerden yardım alınabileceği konusundaki paragrafına dikkatleri çekti. Delegelerin aklından yardım alınacak ülke olarak Amerika'nın geçmesinin zararlı bir yönü olmadığını söyledi. Bunun üzerine kongre, Mustafa Kemal'in başkan yardımcıları ile birlikte ABD senatosundan, ülkeyi temsil etmeyen Osmanlı hükümetiyle herhangi bir barış anlaşması imzalamadan önce Türkiye'ye bir araştırma komisyonu göndermelerini istemesi konusunda fikir birliğine vardı.[128] Bunu açıklayan bir mektup Washington'a aktarılmak üzere 9 Eylülde gazeteci Browne'a verildi.[129]

Bu tartışmaların pratikte hiçbir etkisi olmadı. Harbord ile misyonu 20 Eylülde Sivas'a ulaştı. Mustafa Kemal onlara Türkiye'nin tarafsız bir yabancı ülkenin yardımına gerek duyduğunu kavradığını bildirdi. "Bütün deneyimlerimizden sonra, bize yardım edebilecek tek ülkenin Amerika olduğunu anladık," açıklamasını Mustafa Kemal 15 Eylülde yaptı.[130] Ama bu yine de, Amerikan mandasının istendiği anlamına gelmiyordu. Harbord tek bir ABD mandasının hem Ermenistan hem de Türkiye'nin büyük bir bölümünü içermesini önerdi. Misyon raporu "Ermenilerin amaçları ne olursa olsun, Türk topraklarında ayrı bir Ermenistan yaratmanın mantıklı bir yönü yok," diyordu.[131] Yine de, Başkan Wilson ertesi yıl Ermeni iddialarına destek verecek, ama Osmanlı toprakları üzerinde bir manda kurulması önerisi, hiçbir zaman ABD Senatosunda görüşülmeyecekti.

Senatonun 19 Kasımda Amerika'nın Milletler Cemiyetine üyeliğini onaylamaması, ik ay önce Sivas'ta yapılan tartışmanın ne denli gerçeklerden uzak olduğunu gösteriyordu. Her şeye karşın, ABD mandasına destek vermek ve doğru koşullar altında Mustafa Kemal'in de karşı çıkmadığı ABD yardımını istemek, bugüne dek Türkiyenin iç politikasında ihanet olarak yorumlanmıştır. Mustafa Kemal 1927 gibi erken bir tarihte, kendini haklı olarak tam bağımsızlığın sarsılmaz bir destekçisi gösterirken bu silahı Rauf'a (Orbay) karşı kullanmış ve ABD senatosuna davetin ne zaman gönderilip gönderilmediğini anımsayamadığını içtensizlikle söylemişti.[132]

Manda fikri ortadan kalktıktan sonra, kongre Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk cemiyetinin de arasına katıldığı birleşik Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin tüzüğünü yaptı. Heyet-i Temsiliye üyelerinin sayısı on altıya yükseltildi. Mustafa Kemal'in dışında yalnızca Rauf (Orbay), üyeliğe kooptasyonla atanmış olan Refet (Bele), Bekir Sami ve (İstanbul'a dönen) Kara Vasıf'ın belirgin bir ağırlığı vardı; geri kalanlar saymaca üyelerdi. Hepsi Mustafa Kemal'i lider olarak kabul ettiğinden, temsil heyeti adına herhangi bir emir verdiğinde, tasdik imzalarının alınması konusunda hiçbir sorun yaşanmıyordu. Heyet başkanlığı, ülke önderliğine giden yolu açmıştı, çünkü Heyet-i Temsiliye'ye, Osmanlı hükümeti '(belirtilmemiş) bazı bölgeleri' terk ya da ihmal ettiği takdirde, geçici yönetim olarak ha-

reket etme yetkisi verilmişti.[133]

11 Eylül 1919'da Sivas Kongresinin yayınladığı bildiri, Erzurum'da saptanan, mütareke sınırları içindeki Osmanlı topraklarının bağımsızlık ve bütünlüğünün korunması, azınlıklara ayrıcalık tanınmadan adil davranılması, Rumların ve Ermenilerin toprak iddialarına karşı çıkılması, art niyetsiz yabancı ülkelerin yardımının kabul edilmesi ve parlamentonun derhal seçime gitmesi konusundaki ilkeleri yineliyordu. Ulusal güçlere her türlü hak tanındığı ve ulus iradesinin öne çıkmasına izin verildiği takdirde, ülkenin bağımsızlık ve bütünlüğü ile "hilafet ve saltanatın yüce makamının" güvence altında bulunabileceği bildiriliyordu.[134] Eğer Sultan Vahdettin anayasaya uygun davranmaya hazır olsaydı, bu bildiri meşruti monarşi ile uyumlu olabilirdi. Ama padişahın farklı fikirleri vardı.

Kongre çalışmaları, Sivas'ta Mustafa Kemal ile arkadaşlarına karşı somut bir tehditin gölgesinde sürdürülüyordu. 3 Eylülde Dahiliye Nazırı Adil ve şiddetli bir milliyetçi-karşıtı olan yeni Harbiye Nazırı Süleyman Şefik, Mamuretülaziz [Elazığ] valisi Ali Galip'e,[135] 100-150 kişilik bir Kürt süvari birliği oluşturup Sivas'a göndermesini ve Mustafa Kemal'i tutuklayıp kongreyi dağıtmasını emretti.[136] 5 Eylülde Malatya'ya gelen Ali Galip, Kürt davasını benimseyen İngiliz Hindistan Ordusu subayı Yüzbaşı Edward Noel ile görüştü. İran'daki savaşa katılmış olan Noel,[137] Kürtlerle ilk kez orada tanışmış ve çatışmalar sona erince, Kürtlerin kendi kendilerini yönetme iddiasını gerçekleştirmek isteyen Osmanlı Kürt aşiret reisleriyle temas kurmuştu. Bu konuda en fazla faaliyet gösterenler Süleymaniye'deki (şimdi Irak'ta) Baban aşiretinden Şerif Paşa, Diyarbakır bölgesinde güç sahibi olan Bedirhan ailesi ve Şemdinli'deki şeyhler sülalesinin önderi Abdülkadir idi. Kurduğu temaslar sonunda Noel, Kürt milliyetçiliği fikrinin varlığına kendini inandırmış ve İngiltere desteğinde bağımsız bir Kürt devleti kurulmasını savunmaya başlamıştı. Bu öneriler Osmanlı hükümetini rahatsız edince, 1919 yılının başlarında Kürt milliyetçi kuruluşları kapatılmıştı. Ne var ki, Anadolu'daki komutanlar savunmacı bir Türk milliyetçiliğini canlandırınca, Damat Ferit hükümeti Kürtleri onlara karşı kullanmaya karar verdi. Bu tehlikeyi önceden sezen Mustafa Kemal, Anadolu'ya gelir gelmez, bir kısmını 1915-16 savaşında tanımış olduğu Kürt aşiret reisleriyle temas kurup, işbirliği yapmalarını sağlamak için vargücüyle çalışmaya başladı.

Noel, Malatya'ya Bedirhan ailesinin bazı üyeleriyle birlikte geldi. Aile bireylerinden biri yerel bölge subayı olarak görevi yapıyordu. Onların kente gelişi Erzurum'daki Kâzım Karabekir'e haber verilince, o da durumdan Mustafa Kemal'i bilgilendirdi. 7 Eylülde küçük bir Osmanlı süvari bölüğüne Elaziz'den Malatya'ya geçip Bedirhanları tutuklamaları emri verildi. Mustafa Kemal de kendisiyle birlikte

Erzurum'a gelmiş olan Sivas'taki 3. Kolorduya bağlı Teğmen Recep Zühtü adlı güvenilir genç bir subayı arabayla Malatya'ya gönderdi. Sonraki yıllarda da Recep Zühtü'yü özel görevlerde kullanacaktı. Kâzım Karabekir'in Mustafa Kemal'i daha önceleri de Ali Galip'ten kurtulmak için suikastçılar gönderme fikrinden caydırmaya çalıştığı konusundaki iddialarının ışığında bakıldığı zaman, Recep Zühtü'nün de aynı nedenle gönderilmiş olması düşünülebilir.[138] Ne var ki o gelene dek Kürtlerin ayaklanma tehditi ortadan kalkmıştı. Bunun üzerine Ali Galip Kürtleri Sivas'a baskına göndermenin çok riskli olacağına karar verip[139] Osmanlı süvari bölüğünün yola çıktığı haberini alınca Yüzbaşı Noel ve Bedirhanlarla birlikte Suriye'ye kaçtı. Üstelik İstanbul hükümetine sadık olan ve Mustafa Kemal'e karşı harekete geçmeye hazır bulunan Ali Galip, Osmanlı yetkililerinin çoğu gibi Kürt milliyetçiliği fikrinden hoşlanmıyordu. Daha sonraları Kürt milliyetçiliğine karşı olması, Sivas'a yapılması tasarlanan baskınla bağlantısı bulunduğu iddiasıyla çıkartıldığı askerî mahkemede beraat etmesini sağlayacaktı.[140] Yine de Ali Galip 1924 yılında sürgüne gönderildi ve Romanya'da öldü.[141]

Oradaki Osmanlı subayları Ali Galip olayını çok hafife aldılar. Bölgeye gönderilmiş olan 5. Kafkas tümeninin komutanı şöyle bir rapor verdi:

> Ali Galip Bey esâsen mecnûn olduğundan teşebbüsât-ı mecnûn-ânesinin hiç bir semere bahş edemeyeceğini (fayda vermeyeceğini) bidâyette kolorduya yazmıştım. Malatya'dan Kürt toplayıp Sivas'a gelmek gayr-i kabil-i icrâdır ve Kürtler iki gün mevkilerinden ayrılınca yağma edip mahallerine avdet ederler (dönerler). Avdet etmeseler bile iki üç manga bir makineli tüfekten ibaret bir kıta onların birkaç yüzünü darmadağın etmeye kâfidir. Hele bir de top sedâsını işitirlerse iş hallolur. Esasen 13. Kolordu mıntıkasında ahali ve aşâir üzerinde nüfuz ve i'timad cihet-i askeriyyededir. Memûrîn-i mülkiyenin muâmelât-ı ... dolayısıyla hele aşâir üzerinde hiç nüfuz ve kudret ve i'timadı yoktur. Cihet-i askeriyye ile iştirak etmedikçe hiçbir icraâta cihet-i mülkiyye muktedir değildir.[142]

Mustafa Kemal'in tutuklanması için yapılan başka bir girişimi de ordu engelleyince, bu görüş onaylanmış oldu. İstanbul hükümeti Ankara valisi Muhittin Paşaya Sivas'a gidip kentin denetimini ele almasını bildirdi. İstanbul hükümetince görevinden alınan ve Sivas kongresince 'Garbî Anadolu Umum Kuvayı Milliye Kumandanı' ilan edilen Ali Fuat'ın emriyle milliyetçiler valiyi yolda yakaladı.[143]

Mustafa Kemal kendi propagandalarında Ali Galip olayından olabildiğince yararlandı.Türk milliyetcilerine karşı Kürt aşiretlerini ayaklandırarak Müslümanlar arasına ikilik sokmak girişimi kadar

hükümetin hainliğini gösteren başka bir örnek olabilir miydi? 1927'de söylediği gibi, Sultan Vahdettin ile Sadrazam Damat Ferit Paşanın da Ali Galip'in planlarından haberli olduğuna inanıyordu. Yine de taktik gereği Damat Ferit'in padişaha her şeyi açıklamadığını düşünüyormuş gibi görünüyordu.[144] 10/11 Eylülde Dahiliye Nazırı Adil'e gönderdiği telgrafta, "Milletin, Padişah'ına maruzatta bulunmasına engel oluyorsunuz. Alçaklar, caniler! Düşmanlarla millete karşı hainice tertiplere girişiyorsunuz... Güvendiğiniz şahısların ve kuvvetin sonunu öğrendiğiniz zaman, kendi sonunuzla karşılaştırmayı unutmayınız," diye yazdı.[145] Ertesi gün tüm komutanlara ve sivil yöneticilere İstanbul hükümetiyle ilişkilerini kesmelerini kongre adına bildirdi. Hükümet halkın isteklerinin padişaha ulaşmasını engellediği gibi vatan hainliği olarak tanımlanacak girişimlerde de bulunmakla meşruluğunu kaybetmişti. Sonra tepkileri beklemeden kongrenin sona erdiğini ilan etti.[146]

Kendisine danışılmaması Erzurum'daki Kâzım Karabekir'e ağır gelmişti. Erzurum kongresinin tanıdığı yetki aşılmıştı. İstanbul hükümetiyle ilişkilerin resmen kesilmesinden kaçınılması gerekiyordu. Kongre sona erdirilmemeliydi. Dahası, tüm yazışmaların Heyet-i Temsiliye adına yapılmasına karar verildiğinden, Dahiliye Nazırı Adil'e çekilen hakaret dolu telgrafı Mustafa Kemal'in kendi adıyla imzalamaması gerekiyordu. Karabekir Sivas'taki Mustafa Kemal'e ardı ardına şikâyet telgrafları çekti, ama sonunda bir kez daha onun güçlü iradesine boyun eğdi ve 20 Eylülde, "Sivas Kongresinin umum milleti temsil ettiği ve her kararının muta' bulunduğu şüphe ve münakaşaya bittabi değmez bir hakikattir. Bu kadar muhaberemiz teşkilatın şekline ait olup..." [147] açıklamasını getiren bir telgraf çekti.

Kazım Karabekir anılarında, Mustafa Kemal'in kendi kişisel otoritesini kurmak için bahaneler yaratmakta olduğu duygusunun halk ve komutanlar arasında yayılmasına karşı onu korumak için elinden gelen çabayı gösterdiğini söyleyecekti.[148] Büyük olasılıkla, kendi duyguları bu yöndeydi. Ama Karabekir "Doğunun Kurtarıcısı" olarak tanınmaktan mutluydu ve ulusal önderlik konusunda Mustafa Kemal'le çekişmeye girmek istemiyordu. Mustafa Kemal'e gelince, kendi isteklerini elde edebildiği sürece, Karabekir'i yatıştırmaya hazırdı. 19 Eylülde, "Bir de, memleketimizde, bilinen ahlaksızlık gereği, bazı kirli vicdanlı insanların, bu gibi hareketlerde az çok önayak olanlar hakkında çıkardıkları dedikodunun önüne geçmek mümkün değildir," diyen bir telgraf çekti. "Bu türlü sakıncalara karşı burada düşünülen tek çare, bizim sarsılmaz bir dayanışma ve içtenlikle yüce gayemize doğru yürümekte bir an olsun kararsızlık göstermemekliğimizdir. Bendenizin, kamu yararı ile ilgili iş ve hareketlerimizde şahsi görüşmelerimle değil, bütün saygıdeğer arkadaşlarımın vicdan ve gönül birliği ile hareketi tercih ettiğim, siz kardeşimce de bilinmektedir. Bununla birlikte bu hususta siz kardeşimin hatırına gelebile-

cek daha başka düşünceleri de bildirmenizi beklerim..." [149]

Padişah 20 Eylülde Anadolu'daki durumdan haberi olduğunu ve bütün halkın seçime doğru giden hükümetin emirlerine uyması gerektiğini bildiren açıklamasından sonra bile, hükümetin hatalarından dolayı onun sorumlu tutulmaması gerektiği bahanesini sürdürüldü.[150] Padişahın yaptığı çağrının hiçbir etkisi olmadı. Ali Galip ile Muhittin Paşanın başarısızlığı, milliyetçi komutanların Anadolu'nun işgal edilmemiş yörelerinde sivil yönetimi denetim altına almalarına yol açtı. 24 Eylülde milliyetçiler Trabzon valisini tutukladılar. İki gün sonra İstanbul hükümetine sadık olan Konya valisi Cemal, şehri ele geçirmek amacıyla Refet'in (Bele) Sivas'tan yola çıktığı haberi üzerine kaçmak zorunda kaldı.[151] 27 Eylülde Anadolu'daki son otoritesini de yitirmek üzere olan İstanbul hükümetinin arabulucu olarak atadığı Abdülkerim Paşa ile Mustafa Kemal gece boyunca telgraflaştılar. Abdülkerim Paşa Mustafa Kemal'in Selanik'ten eski bir arkadaşıydı ve bir derviş gibi konuşan, dürüst bir askerdi. Mustafa Kemal ile görüşmelerinde yarı-şaka, yarı-ciddi özel bir tasavvuf dili kullanıyordu. Mustafa Kemal ona 'Büyük Hazret' diye hitap ederken, Abdülkerim Paşa da 'Kutbü'l-aktap' (kutupların kutbu; dönemin en büyük din adamı) deyimini kullanıyordu. Ne var ki arabuluculuğu sonuç vermedi: Mustafa Kemal, Damat Ferit'in derhal istifası için ısrar etti.

Damat Ferit Paşayı ancak İtilaf devletleri kurtarabilirdi ama onlar da Türk milliyetçileriyle açık bir çatışmaya girmek istemiyorlardı. 20 ile 25 Eylül tarihleri arasında Karadeniz bölgesindeki Merzifon ve Samsun ile Batı Anadolu'daki Kütahya'dan İngiliz birlikleri geri çekildi.[152] İstanbul ile Ankara arasındaki en önemli demiryolu kavşağı olan Eskişehir'deki İngiliz komutana, tek görevinin demiryolunu denetlemek olduğu bildirilip, silahlı bir çatışma olasılığı ortaya çıktığı anda geri çekilmesi emredildi. 28 Eylülde Damat Ferit Eskişehir'e 2.000 asker göndermek için İtilaf devletlerinden izin istedi. Bu çapta bir gücün durumu kontrol etmeye yeterli olmayacağı ama daha fazlasının da bir iç savaşa yol açacağı düşüncesiyle bu öneri reddedildi.[153] İki gün sonra Damat Ferit istifa etti. Padişah, Tevfik Paşadan hükümeti kurmasını istedi ve o reddedince, Abdülhamit'in döneminde Balkan Savaşında Osmanlı batı ordusunun başarısız komutanı Ali Rıza Paşaya aynı öneriyi yaptı. Gerçi Paşa başarısız bir komutandı ama asker olarak en azından Anadolu'daki milliyetçi komutanlarla aynı dili konuşuyordu.

Böylece Mustafa Kemal dört ay içinde kendisini Anadolu'ya göndermiş olan sadrazamın makamından indirilmesini sağlamış oldu. Yeni hükümet artık ona "kuva-yı milliyenin komutanı' gözüyle bakıyordu.[154] Mustafa Kemal'in siyasi taktikleri başarılı olmuştu. Artık geriye Türkiye'nin bağımsızlığını kazanma işi kalmıştı.

12

Kemalizmin Doğuşu

Ali Rıza Paşanın sadrazam olarak atanması ve parlamento seçimlerinin yapılmasına karar verilmesi, Türk milliyetçilerinin önemli bir başarısıydı. Başkentte Türk polisleri, Osmanlı vatandaşı Rumların sahip oldukları evlere çektikleri Yunan bayraklarını indirmeye başladılar.[1] Daha da önemlisi, Türk milliyetçileri işgale uğramamış Anadolu'nun denetimini artık kontrol altına aldıkları ve ülkenin işgal edilmiş bölgelerindeki Müslümanların da umudu oldukları için, yapılacak seçimle parlamentonun çoğunluğunu oluşturacakları belliydi. Rumlar padişaha bağlı olmadıklarını ilan ederek seçimi boykot ettiler.

Ne var ki Mustafa Kemal, yaratılmasına yardımcı olduğu yeni ortamın hem Türk milli davası hem de kendi liderlik konumu açısından bir tehlike içerdiğini gördü. Taşradaki Türk komutanlar, tıpkı 1908 yılında Jöntürklerin yaptığı gibi, İstanbul'da bir hükümet değişikliği yapılmasını sağlamışlardı. Ama başkent İtilaf devletlerinin işgali altındaydı ve yeni hükümetin hareket özgürlüğü sınırlıydı. Üstelik Ali Rıza Paşanın kabinesinin eğilimi geniş ölçüde milliyetçi olmakla birlikte, İtilaf devletleriyle uzlaşma eğilimi tümüyle ortadan kalkmamıştı. Yeni hükümet özellikle, ülkeyi Büyük Savaşa sokan İttihat ve Terakki hükümetini açıkça ve kuvvetli bir sesle lanetlediği, savaş suçunu kabul ettiği ve savaş suçlusu olduğu öne sürülenleri yargıladığı takdirde, Osmanlı devletinin bütünlüğünün daha kolay savunulacağına inanıyordu. Buna karşılık Mustafa Kemal, çoğunluğu İttihat ve Terakki taraflısı olan milliyetçilerin arasında bölünme yaratabilecek her türlü karara karşıydı.

İlk iş, müstakbel hükümet olarak denetimi altında tuttuğu, yeni kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Heyet-i Temsiliyenin şemsiyesi altında milliyetçileri birleştirmekti. Kolay bir

iş değildi bu. İngiltere'nin İstanbul'daki tercümanı Andrew Ryan, Sivas Kongresine önceki Erzurum Kongresinden daha fazla katılım olduğu yolundaki yanlış kanıya, belki de Mustafa Kemal'in propagandası yüzünden kapılmıştı.[2] Aslında ikinci kongreye katılan delegelerin sayısı daha az, temsil niteliği de daha zayıftı. Ama Batı Anadolu'daki milliyetçi direniş hareketine katılanlar işin doğrusunu biliyorlardı. Mustafa Kemal onlara bir 'genel kongre' sözü vermiş ve onlar da delege seçimine başlamışlardı. Ne var ki, Sivas Kongresinin yetkisini alınca, M. Kemal için böyle bir kongreye gerek kalmamıştı.

Batı Anadolu'daki 'Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Cemiyeti' başkanı Hacim Muhittin, bu karara isteksizce boyun eğerken, 11 Ekim 1919'da günlüğüne, "Çünkü Mustafa Kemal Paşanın 'tab-ı mütehakkimi' belli idi," diye not düştü.[3] Ayrıca milliyetçileri bir araya getirmek de yeterli değildi. Milliyetçi subaylar tarafından bölgelerde gerçekleştirilen denetim derme çatmaydı. Müslümanların arasında bile bazı düşmanları vardı. Müslüman toplumu otoriter yönetime alışıktı ve otorite zayıflayınca, yöresel rekabetler ortaya çıkıyordu. Meslek yaşamları İttihat ve Terakki'ye muhalefetle şekillenmiş olan ve şimdi de İtilaf devletlerine dayanan İstanbul'daki politikacılar, aynı eğilimdeki yerel önderlere cazip gelebilirlerdi.

Genel olarak toplumda ve içersindeki özgül gruplarda bölünmeler görülüyuordu. Bazı Çerkezler milliyetçilerin tarafını tutarken, bir kısmı sultanın emrinde olmayı yeğliyordu. Kürt aşiretleri, her zamanki gibi, umutsuz bir biçimde bölünmüşlerdi. Muhafazakâr dindarlar, milliyetçi dava için faal olarak çalıştıklarını gördükleri 'dinsiz ittihatçıların' iktidara tekrar gelmesinden korkarken, din adamlarının çoğu, dini bütün insanların savunulmasının yabancı askerlerle çevrili bir halifenin merhametine bırakılamayacağını düşünüyorlardı. Dini kurumların dışında kalan bazı dervişler, milliyetçi görüşlerin içeriğinde dinsizlik olduğu duygusuna kapılırken, yerleşik din kurumlarına karşı çıkan Bektaşi tarikatı mensupları, bu hareketi sultanın baskısına karşı bir denge unsuru olarak görüyorlardı. Küçük topluluklarda eğer bir ailenin bireyleri milliyetçi görüşü paylaşıyorsa, onlara düşman olanlar derhal karşı tarafı tutuyorlardı.

Eğer İtilaf devletlerinin işgaline karşı direniş etkili olacaksa, Mustafa Kemal'in bu karmaşaya bir düzen getirmesi gerekecekti, ama doğrudan doğruya emri altında bulunan askerî gücü yoktu. Çoğu yerde kanun kaçaklarına güvenmek zorundaydı. Bu yaklaşımın sonuçları, Erzurum Kongresine Giresun delegesi olarak katılan milliyetçi genç bir doktorun (Ali Naci Duyduk) anılarında görülebilir. Genç doktor geri dönünce Topal Osman'ın şehre el koyduğunu görmüştü.

> Ve Osman Ağa her fırsatta bize sataşmak için bahane arıyordu. Birkaç kere hakaret ve tehdidlerine mâruz kaldım. Ben Giresun Gençler Birliğinin başkanı idim. Gençleri çağıra-

rak beni başlarından atmalarını söylemiş. Gençler kabul etmeyince Birliği de, binasını da dağıttı... Bizimle arkadaşlık eden aydın hemşehrilerimiz de korku içinde idiler... (Topal Osman) bir zaman sonra haber göndererek Erzurum'a gitmemi emretti. Çarem yoktu, gidecektim. Fakat yakın bir arkadaşım yolda öldürüleceğimi haber verince limandaki bir Fransız ticaret gemisine sığındım. İstanbul'a gittim.[4]

Mustafa Kemal Sivas'ta kalarak İstanbul'daki yeni hükümet, ordu komutanları ve hareketin taraftarlarıyla telgraflaşmayı sürdürdü. Politikası çok açıktı. Önderliğini yaptığı 'kuva-yı milliye', Erzurum ve Sivas kongrelerinde kabul edilen ulusal bağımsızlık programını uyguladığı, parlamento seçimleri öncesinde ülkenin kaderiyle ilgili kararlar almaktan kaçındığı, barış konferansı delegesi olarak ulusun güvenini kazanmış kişileri, yani Türk milliyetçilerini seçtiği taktirde hükümeti destekleyecekti.[5] Bu noktalar üzerinde şartlı bir anlaşmaya varmak bir hafta sürdü ve 7 Ekim 1919'da Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliyenin ülkedeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine telgraf çekmesine izni verilmesi koşuluyla, başkentle yapılacak dolaysız haberleşmeye koyduğu yasağı kaldırdı.[6] Aynı gün padişaha, sadakatini bildiren bir başka telgraf göndererek, Damat Ferit'i görevden alıp, ulusun istekleri doğrultusunda hareket edecek yeni bir kabine kurduğu için teşekkür etti.[7]

Ama Sivas ile İstanbul arasındaki güvensizlik sürmekteydi. Mustafa Kemal, yeni Harbiye Nazırı Cemal Paşayı (Mersinli), Heyet-i Temsiliyenin bir danışman üyesi ve İstanbul'daki bir temsilcisi olarak kabul ediyordu.[8] Hükümetin atacağı adımlar konusundaki istekler Cemal Paşaya iletilirken, gizli bilgiler için Karakol adlı gizli örgütün iki üyesi, Kara Vasıf ile boğazlar komutanı olarak harbiye nazırlığında kendi bürosu bulunan Albay (Galatalı) Şevket'e başvuruluyordu. Cemal Paşa, padişaha sadık bir general olan Sadrazam Ali Rıza Paşaya çok yakındı ve bu nedenle, sarayın arzuladığı İtilaf devletleriyle uzlaşma politikasına karşı çok zayıf bir engel oluşturuyordu. Mustafa Kemal 1927 Nutkunda Ali Rıza Paşanın, onun cumhuriyeti kurmak istediğinden kuşkulanmış olduğunu söyleyecekti.[9] Ama çözülmesi gereken acil sorun, Mustafa Kemal'in güvenilmez olarak nitelendirdiği hükümet yetkililerini işin dışında tutma konusunda kararlılığından çıkıyordu.

Sürtüşmeler sürerken, İstanbul hükümeti, Heyet-i Temsiliye ile pazarlık yapması için Büyük Savaşta aktif görev yapmamış olan Bahriye Nazırı Salih Paşayı Anadolu'ya göndermeyi önerdi. Mustafa Kemal, onunla Amasya'da görüşmeyi kabul etti. 16 Ekimde heyetin iki üyesi Rauf (Orbay) ve Bekir Sami ile birlikte Sivas'tan ayrıldı. 20 ile 22 Ekim arasında Salih Paşayla üç gün sürdürülen pazarlık so-

nunda zayıf bir anlaşmaya varıldı. Mustafa Kemal konuşulanların bir protokol biçimine getirilip imzalanması konusunda ısrar etti, böylece hükümetin. Heyet-i Temsiliyeyi tanıdığı görülmüş olacaktı.

İsteği yerine getirildi. İttihat ve Terakki'nin kötülüklerine karışmış olan adayların seçilmemesi için her türlü gayretin gösterilmesi gerektiğini Mustafa Kemal de kabul etti. Bunun dışında seçimler özgürce yapılacaktı. Bu arada atamalara karışılmayarak hükümetin güç duruma düşmemesine özen gösterilecekti. Salih Paşa tıpkı 1870'de Almanlar Paris'i işgal edince Fransız parlamentosunun Bordeaux kentinde ve Alman parlamentosunun da Weimar'da toplanmış olması gibi, yeni seçilecek parlamentonun Anadolu'da toplanmasını kendi adına kabul etti. Yeni meclisin özgürce işlediği görülünce, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kendini feshedecekti. Ulusal direnişi hızlandırmak için atılacak adımları ve Türkiye'ye barış getirecek konferansa katılacak Osmanlı delegasyonunu belirleyen iki gizli protokol imzalandı.[10] Mustafa Kemal, kendini resmî bir muhatap ve İstanbul hükümetinin gayrı resmî murakıbı (denetçisi) konumuna getirmeyi başarmıştı.

Konumunun zayıflığı düşünülünce, inanılmaz bir başarı kazandığı görülüyordu. Sivas'tan ayrılmasından sonra yörenin dini liderlerinden Şeyh Recep, kentin 160'dan fazla ileri geleni adına konuştuğunu ileri sürerek başkente çektiği telgrafta, Mustafa Kemal'i "kötülükleri" yani İttihat ve Terakki'nin icraatını örtbas etmeye çalışan küçük bir grup adına hareket etmekle suçlamıştı. Mustafa Kemal derhal bu davranışın cezalandırılmasını isteyince, Sivas valisi telgrafı çekenlerin tutuklandığını bildirerek onu rahatlattı.[11] Ülkenin başka köşelerinde de sıkıntılar vardı. Silahlı bir grup "Mustafa Kemal Paşayı Padişah yerine koyamayız..." [12] diyerek ayaklanıp İstanbul'un doğusundaki Adapazarı kasabasını ele geçirmeye çalışmıştı. Milliyetçilere karşı Marmara Denizinin Anadolu kıyısında yaşayan Çerkezler arasında da tahrikler başgöstermişti. Ayrıca Konya'nın güneyindeki Bozkır'da da bir ayaklanma yaşanıyordu.

En yaygın şikâyet kuva-yı milliyenin sivil halktan zorla bağış toplamasıydı. Bu doğru, ama kaçınılmazdı; çünkü ulusal direnişin hem para hem de malzemeye gereksinimi vardı. Ama ulusal direniş ile eşkıyalık arasındaki fark çok ince bir çizgiydi ve ancak milliyetçiler Anadolu'da kendi otoritelerini kurduktan sonra çizilmişti. Başkentte İttihat ve Terakki karşıtı subayların kurduğu 'Nigehban' (Koruyucu) Derneği, Mustafa Kemal'e göre, Hürriyet ve İtilaf Partisi ve Sait Molla'nın İngiliz Sevenler Cemiyetiyle güç birliğine giderek milliyetçilere karşı ortak bir cephe oluşturmuşlardı.[13]

Mustafa Kemal, milliyetçi-karşıtı hareketleri önleyemediği ya da bastıramadığı için hükümeti suçluyordu. Hükümet çekimser kalırken, genelde Mustafa Kemal'in dürtüsüyle harekete geçen sivil ve askerî görevliler, milliyetçilere karşı muhalefeti sindiriyorlardı. Yete-

rince asker ya da jandarmanın bulunmadığı durumlarda, bazıları milliyetçilere yakınlık gösteren Çerkez ve Türkmen kabilelerinin sağladığı direniş örgütleri yardıma geliyordu. Mustafa Kemal yabancı düşmanla savaşmadan önce, üstesinden gelmesi gereken Osmanlı toplumu içindeki iç savaşı kazanmak üzereydi. Toplumun daha dinamik unsurları onun yanındaydı, muhalefet yalnızca kaybedenlerce yapılıyor ve böylece Talât Paşanın İttihat ve Terakki dışında işe yarar insanlar bulunmadığı savı bir kez daha kanıtlanıyordu. Dahası, Mustafa Kemal'in kişiliğinde, eski İttihat ve Terakki üyelerinin azimle sağduyuyu birleştiren, açık görüşlü bir önderi olmuştu.

Mustafa Kemal Amasya'dan Sivas'a döner dönmez, seçim sırasında ve sonrasında yürütülecek politikaları görüşmek üzere komutanlarını toplantıya çağırdı. Yeni seçilen parlamentonun Anadolu'da toplanması konusundaki ısrarları destek bulmadı. Tahtını yitirme korkusu yaşayan bir padişahın buna karşı çıkması beklenmeliydi. Üstelik yalnızca hükümet değil, Mustafa Kemal'in başkentteki ve taşradaki en yakın çevresi bile, parlamentoyu İstanbul'da muhafaza ederek İtilaf devletlerinin demokratik kurumlara duyduklarını ileri sürdüğü saygıyı sınamanın daha iyi olacağını söylüyorlardı. Parlamento oturumlarını Anadolu'ya taşımaya söz verdiğini çarçabuk unutan Salih Paşa da hükümette kaldı.

Ülkenin içindeki huzursuzluk artarken ve milliyetçi görüş karşıtları seçimlerin güvenliği konusunda endişelerini dile getirirken, İstanbul hükümeti taşraya iki araştırma komisyonu göndermeye karar verdi. Doğu Anadolu'ya gönderilen komisyonun başında, 1915'te Gelibolu'da Mustafa Kemal'in görevini devralan ve önce genelkurmay başkanlığına, Büyük Savaş sonrasında ise 1. Ordu Müfettişliğine getirilen vatansever general (Mustafa) Fevzi (Çakmak) vardı.[14] Fevzi Paşa, 25 Kasım 1919'da milliyetçi komutanlar ve Heyet-i Temsiliye üyeleri toplantı yaparken Sivas'a ulaştı.

Daha önce Erzurum'dan gelmiş olan Kâzım Karabekir anılarında, Mustafa Kemal'den ayrılması için Fevzi Paşanın iki saat dil döktüğünü anlatacaktı. Karabekir'e göre Fevzi Paşa, Mustafa Kemal'in arzuladığı kendi liderliğindeki yönetimin ülkeye çok pahalıya malolacağını söyleyip daha şimdiden yandaşlarını yeni meclise sokmak için planlar yaptığını ileri sürmüştü. Karabekir ise liderlik görevini daha iyisini bulamadığı için İstanbul'da Mustafa Kemal'e kendisinin teklif ettiğini ve kişisel politikalar peşinde koşmadığı sürece, ulusal birliği kurtarmak amacıyla onu destekleyeceğini söylemişti. Mustafa Kemal böyle bir adım attığı takdirde, arkadaşları onu kolayca durdurabilirdi.[15] Karabekir anılarını Mustafa Kemal'e dargın olduğu bir dönemde yazdığından, hem Fevzi Paşanın eleştirilerini hem de diğer generallerle Mustafa Kemal arasında barışı sağlama konusunda oynadığı rolü biraz abartmış olabilir. Ayrıca Fevzi Paşa, daha sonraları Mustafa Kemal'in muhaliflerine karşı birlikte çaba göster-

diği İsmet'in (İnönü) dostu ve koruyucusuydu. Karabekir'in yaptığı Fevzi Paşa tanımı daha sonra anlatacaklarının ışığında değerlendirilmelidir. "Namus ve hamiyetine emindim," diye yazdı. "Zaif ciheti kuvvetten korkar, fena ahvalde fazla bedbin olmasıydı. Bugünkü vaziyette İstanbul'u kuvvetli gördüğünden aldığı emri tam bir gayretle ifaya çalışacağını biliyordum." [16] Dört ay sonra İtilaf güçleri başkenti işgal edene dek, Fevzi Paşa İstanbul hükümetine hizmet etmeyi sürdürdü. Prusya askerî gelenekleriyle yetişmiş bir asker olarak, yirmi üç yıl, Atatürk'ün (sonra da İsmet İnönü'nün) genelkurmay başkanlığını yaparak bir rekor kırdı.

Sivas toplantısı on dört milliyetçi lideri bir araya getirmişti. 16 ile 29 Ekim arasında iki hafta boyunca süren görüşmeler sonunda, parlamentonun İstanbul'da toplanmasına ve yeni seçilen milletvekillerinin başkente giderken Heyet-i Temsiliyenin hedefleri doğrultusunda bilgilendirilmelerine karar verildi. Komutanlar ülkenin dört bir köşesinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini güçlendirmek ve sivil yetkililerin işbirliğini sağlamak için çalışacaklardı. Heyet-i Temsiliye Ankara – İstanbul demiryolu üzerindeki Eskişehir istasyonuna yakın bir yere taşınacak ve parlamentodaki destekçilerinin taktiklerini belirleyecekti. Hükümet ve parlamento barış konferansında herhangi bir 'olumsuz' kararı kabul ederse, Heyet-i Temsiliye kendi programını uygulamaya koyma görevini yüklenecek ya da başka bir deyişle, ülkenin bağımsızlığı ve bütünlüğü için verilen mücadeleye önderlik edecekti. [17] Mustafa Kemal gerektiği takdirde başvurabileceği bir taktik bulmuştu. Eğer tahmin ettiği gibi, parlamento milliyetçi davaya İstanbul'da zafer kazandırmayı başaramazsa, hareketi Anadolu'dan yönetmek için hazırdı.

Ulusal toprakların savunulması, barış konferansı görüşmelerine kadar ertelenemezdi. 23 Ekim ile 1 Kasım arasında Fransız birlikleri, daha önce Adana ve Kilikya'nın geri kalan kısmında olduğu gibi, güneydoğuda Maraş, Antep ve Urfa'nın denetimini İngilizlerden devraldılar. Kendileriyle birlikte Ermeni müfrezeleri getirip Büyük Savaşta topraklarından sürülmüş olan Ermenileri yeniden yerleştirmeye başladılar. Mustafa Kemal, Fransız ve Ermeni işgaline karşı olan Türk savaşçılarını örgütlemeye karar verdi, ama bunun, Türk milliyetçileriyle Fransa arasında doğrudan doğruya bir çatışma çıkmaması için gizlice yapılması gerekiyordu. Ali Fuat'ın Sivas'a getirdiği Emrullahzade Asaf adlı milliyetçi subay Büyük Savaşta Enver Paşanın ve Kafkas cephesinde de kardeşi Nuri'nin emir subaylığını yapmıştı. Gerçi Mustafa Kemal, Enver Paşaya çok yakın olanlardan kuşku duyardı, ama Asaf'ın çetecilere önderlik etmek için gerekli yaldarlığa sahip olduğu görünce, Maraş ve Antep çevresindeki direnişçi çeteleri düzenlemesi için bölgeye gönderdi. Asaf'a Kılıç Ali takma adı verildi ve yaşamının sonuna dek Mustafa Kemal'in sorgusuz

sualsiz destekçisi ve sırdaşı oldu.[18] Kilikya bölgesindeki Fransızlara karşı çetecileri örgütlemek için iki subay daha gönderildi.[19]

Doğu Akdeniz için ana amaçları kendilerine Suriye'de bir yer edinmek olan Fransızlar, aynı anda hem Türk hem de Arap milliyetçilerine karşı durmanın akılcı bir davranış olup olmadığından kuşku duymaya başladılar. İngilizler Türkleri kendilerine düşman ederlerken, bir yandan da Fransızları, Haşimi Prensi Faysal'ı Şam'da tahta çıkarmaları için kandırarak Arapları kazanmaya çalışıyorlardı. Fransızlar Faysal'dan kurtulmaya çabalarken, aynı zamanda Faysal ile Türk milliyetçileri arasındaki iletişimi kesmek için Suriye'nin kuzey sınırına hâkim olmayada çalışıyorlardı. Toros dağları Suriye'nin doğal kuzey sınırını oluşturuyordu, ama dağların güneyinde kalan topraklarda çoğunlukla Türler vardı ve Türk milliyetçiler buraları yitirmemeye kararlıydı. Bir uzlaşma sağlanabilir miydi?

Ortadoğu'daki Osmanlı topraklarının paylaşılması için savaş sırasında yapılan Sykes-Picot Taksim Planını hazırlayanlardan biri olan Georges Picot, 29 Eylül 1919'da milliyetçi komutan Refet'le (Bele) Konya'da buluştu. Picot o sırada Suriye ve Ermenistan'da Fransız Yüksek Komiseriydi ve görevini Beyrut'ta ardılı General Gouraud'ya devretmeye hazırlanıyordu. Gouraud'nun sorumluluğu altındaki bölgenin sınırları Suriye ve Kilikya olarak yeniden tanımlanmıştı. Fransa'da 16 Kasımda yapılan seçimin sonuçları, şimdiye dek Lloyd George'un Yunanistan politikasını kimi itirazlarına rağmen sürdürmüş olan Georges Clemenceau'nun iktidarı yitireceği haberini veriyordu. Picot, Paris'e giderken yolda Sivas'a uğradı ve 5 ile 7 Aralık tarihleri arasında Mustafa Kemal ile görüştü.[20] Eğer Mustafa Kemal'in İstanbul'da Kont Sforza ile görüşmesi öyküsünü bir kenara bırakırsak, İtilaf devletlerinden önemli bir temsilciyle ilk kez karşılaşıyor demekti.

Picot yakında Fransa'da yaşanacak olan hükümet değişikliğine değinerek, Ermeni birliklerinin işgal altındaki Türk topraklarından çekilmesini emrettiğini söyledi. Fransa Türklerin bağımsızlığını tanıyordu ve kendi kişisel fikrine göre, eğer Fransa'nın Kilikya bölgesindeki ekonomik çıkarları için güvence verilebilirse, askerlerini geri çekmeye hazırdı. Bu arada, Türk milliyetçilerinin Fransız birliklerine yaptığı saldırıların durdurulmasını istiyordu. Mustafa Kemal, Fransızların ve Ermenilerin de saldırılara son vermeleri koşuluyla bu isteği kabul etti ve direniş örgütlerine bu yönde emir verirken aynı zamanda da, onların örgütlenmelerini güçlendirmeyi sürdürdü. Kazım Karabekir'e çektiği telgrafta "Mülâkatı mezkûreden hasıl eylediğimiz kanaate nazaran, Fransızlar Şarkta Türkiye lehinde harekette kendilerini menfaatkâr görmektedirler," dedi.[21] [Görüşmelerden edindiğimiz izlenim, Fransa'nın doğuda Türkiye'nin lehinde davranmanın kendi çıkarları doğrultusunda olduğuna inandığı biçimindedir.] Ateşkes uzun sürmedi ve Fransızları Türk milliyetçileriyle anlaşmaya varmaları için adım adım dürtmek gerekti. Ama iki önemli İtilaf devleti

olan Fransa ile İngiltere'nin arası, artık kama sokulmaya açıktı.

Mustafa Kemal üç ay boyunca Sivas'ta çok çalıştı. Artık bir sivildi ve resmî toplantı fotoğraflarında kolalı gömlek yakası, kravatı ve redingotu ve sivil yöneticilerin geleneksel fesiyle, resmî olmayan ortamlarda ise bir beyefendinin av giysilerini anımsatan, başında kalpağı ve geniş kemerli ceketiyle görülüyordu. Anadolu'nun sert kış mevsiminde at binenleri koruyan Kafkas ya da Kazaklara özgü kürk kalpak,zamanla direniş hareketinin simgesi biçimine geldi; Asya'dan gelmişti, Türklere aitti ve yakışıyordu. Mustafa Kemal giyimine özen gösteriyordu, ama para sıkıntısı vardı. Milliyetçi direnişin karargâhı olarak kabul edilen okulda yaşayanlar çay için şeker alacak paraları olup olmadığı konusunda şakalaşıyorlardı.[22] Kâzım Karabekir Erzurum'dan gelince, Mustafa Kemal birinci kattaki kendi odasını ona verip, giriş katındaki kahvecinin ufacık odasına taşındı.[23] Konuşmaların ana konusu politika idi, ama söz kolayca hayallere dönüşüveriyordu.

Bir gün M. Kemal Sivas dışındaki devlet çiftliğine hükümet görevlisi Fevzi Paşa ile görüşmek için gitti ve Ziraat Çiftlik Mektebi müdürüyle çiftçilik ekonomisi üzerine uzun uzun konuştu. Büyükbaş hayvan sürüsüne bin lira yatırım yaptığı takdirde ertesi yıl ne kadar kâr edebilirdi. "Elli lira," diye yanıtladı müdür, "tabii amortismanı düştükten sonra." "Çok az," diye yanıtladı Mustafa Kemal ve "Daha kârlı bir iş var mı?" diye sordu. "Koyunculuk var Paşam, daha kârlı, fakat bir hastalık gelirse zayiatı büyük olur." Yanlarında bulunan Kâzım Karabekir söze karıştı, "Paşam sizi Erzurumlular fahri hemşehri ilan ettiler. Erzurum'a gelirseniz, Ruslardan kalma birçok elektrik malzemesi var. Elektrik işleri üzerinde çalışınız." "Şeker pancarı yetiştirmek daha kârlı," dedi mektep müdürü, "Eğer bir şeker fabrikası kurulursa, süt inekleri için daha fazla yem sağlayabiliriz." Mustafa Kemal, "Bakalım şu işleri hayırlısı ile bir intac edelim, [sonuçlandıralım]" diyerek konuşmayı sona erdirdi.[24] Ama bu düşünü unutmadı. Cumhurbaşkanı olunca Ankara dışındaki bozkırda bir çiftlik kurdu. Ama Cincinnatus'dan (M.Ö. 458'de tehdit altındaki Roma senatosunu kurtarıp başkomutanlık görevini yalnızca 16 gün sürdürüp çiftliğine dönen komutan ç.n.) farklı olarak, çiftçilikle uğraşmak için kamu görevinden emekliye ayrılmadı.

Osmanlı yasaları uyarınca seçim iki turlu yapıldı. İlk turda seçme hakkı olanlar ortaya çıktıkça, milliyetçi adayların parlamentoda söz sahibi olacakları anlaşıldı. Ama yine de etkili olacak bir parti kurmaları gerekiyordu. Bunu Sivas'tan ayarlamak olanaksızdı ve üstelik Heyet-i Temsiliye üyelerinin çoğu adaydı ve seçildikleri takdirde başkente gitmeleri gerekiyordu. Erzurum'a dönmüş olan Kâzım Karabekir, sağlam bir Doğu Kalesi politikası sürdürülmesi gerektiğini ileri sürdü ve Heyet-i Temsiliyenin yerinde kalmasında ısrar etti,

ama heyet Eskişehir'e taşınmaya karar verince karşı çıkmadı. Mustafa Kemal, hükümet ve politikacılar üzerinde baskı kurabilmek için İstanbul'a olabildiğince yakın bulunmakta kararlıydı. Yalnızca karşıtların değil, Mustafa Kemal'in etki alanı dışına çıkınca taktik değiştirebilecek olan taraftarların da denetim altında tutulması gerekliydi. Sivas'ta yapılan son Heyet-i Temsiliye toplantısında, Rauf (Orbay) İtilaf güçlerinin Eskişehir ile Ankara arasındaki demiryolunda trafiği durdurduklarını söyledi. Bu nedenle karargâhı Ankara'ya taşımaya[25] ve büsbütün ona bağımlı olmadan, fırsat buldukça demiryolundan yararlanmaya karar verildi.

Mustafa Kemal ve arkadaşları için üç araba vardı. Yedek lastikler ve benzin, Ermeni kızları için açılmış olan Amerikan Okulunun adı verilmeyen müdiresinden sağlandı. Eski vali Mazhar Müfit, Osmanlı Bankası Sivas şubesinin, hastalık bahanesiyle işine gitmeyen müdürü Oskar Schmidt'in peşine düştü ve sonunda onu yolculuk için gerekli parayı borç olarak vermeye ikna etti.[26] 18 Aralıkta, Mustafa Kemal ile arkadaşları karla örtülü Anadolu yaylalarına doğru yola çıktılar. Kayseri'ye kadar olan 192 kilometrelik yolu iki günde aldılar ve bir fener alayı ile karşılandılar. Bu şehirde kaldığı iki gece boyunca Mustafa Kemal dini liderlerle görüştü ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin amaçlarını yaymak için çalışmalar yaptı. Sonra, Bektaşi tarikatının kurucusu ve Alevilerin en önemli türbesi olan Hacı Bektaş Veli'nin mezarını ziyaret etmek için yol uzatıldı. Bektaşiler İslam dinini daha rahat bir biçimde yorumlamalarıyla bilinirler. Tarikatın Çelebisi (başı) Cemalettin ile Mustafa Kemal ülkenin savunulması konusunda görüşürlerken su gibi rakı içildi. Çelebi Cemalettin, ulusal direniş hareketine katılacağını ve taraftarlarına da destek vermelerini emredeceğine söz verdi.[27]

Bundan sonra varılan Kırşehir'de, Mustafa Kemal'e gençlere yapacağı konuşmaların ilkini gerçekleştirdi. Öğrenciler, öğretmenler ve diğer genç görevliler yerel bir gençlik derneği oluşturmuşlardı. Batılı öğretilere göre eğitim almış ve en azından lise diplomasına sahip olan gençler –bugün bile belirli bir dereceye kadar– Türkiye'de ayrı bir toplum katmanı olarak kabul edilirler. Kendisi de 38 yaşında bir genç olan Mustafa Kemal, ulusal bağımsızlık ve (Batılı) uygarlığa ulaşma fikrini bu insanlara aşılamaya çalıştı. Verdiği mesaj 'aydın kişilerin' ulusu örgütlemek konusunda inisiyatifi ele almaları gerektiği biçimindeydi. Ulusal düzen şimdilik boş bir çerçeveydi ve eğitimli gençlerin bunu doldurması gerekiyordu. "Maddeten takarrürünü görmek mecburiyetinizdeyiz, tamamen mutmain olmak, âtideki küşayiş ve temeddünü bihakkın temin edebilmek için vatan sahibi olarak görüşmeliyiz." [Uygar fırsatların bize açılmasını sağlamak için, öncelikle ülkenin efendisi olarak konuşmamız gerekir.] Ama önce ülkenin güvenlik altına alınması gerekiyordu. "Çizdiğimiz bir hudud vardır, bu hududu ecanibin (yabancıların) elinde bırakmayacağız,

emniyetimiz pek kavidir." [28]

Aynı zamanda Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurucusu olan bölge valisinin evinde akşam yemeği yedikten sonra, buz gibi soğuk havada toplanmış olan kalabalığa hitap etti. Coşkulu karşılamayla heyecana kapılarak, gençlik yıllarının esin kaynağı olan, vatansever Osmanlı şairi Namık Kemal'in çok bilinen dizelerini okudu:

> Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini,
> Yokimiş kurtaracak bahtı kara maderini! (kara bahtlı annesine)

Sözlerine devamla "ulusun yüreğinden başka bir Kemal çıktı" dedi ve ekledi:

> Vatanın bağrına düşman dayasa da hançerini,
> Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini ! [29]

Mustafa Kemal şiirin dizelerini ve kendi naziresini Ankara'da Büyük Millet Meclisinin bir oturumunda da okuyacaktı. Ama Türkmen kabilelerinin yerleşik dini temellere karşıt inançlarıyla şekillenen Türk popüler kültürünün ortaya çıktığı, Orta Anadolu'nun yoksul bir yayla kasabası olan Kırşehir'de 24 Aralık 1919'da Kemalizm'in doğduğu rahatça söylenebilir.

Zor bir yolculuktan sonra, Mustafa Kemal 27 Aralık 1919'da Ankara'ya vardı. Heyeti taşıyan üstü açık üç arabayı zaman zaman saplandıkları kar kümelerinden ya da Kırşehir'den sonra yolu kaplayan balçık çamurdan kurtarmak gerekmişti.[30] Samsun'dan başlayan yolculukları atlatmayı başaran Alman yapısı araçlar, genelde ulaşımın atlar ya da öküzlerle sağlandığı, Türkiye'nin gelecekteki başkentinin taşlı yollarında tanıdık bir manzara oluşturacaklardı.[31]

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesinin Ankara'ya yerleşmek için yolda olduğu haberi önceden yayılmıştı. Ama heyetin başlangıçtaki on altı üyesinden yalnızca dördü bu yolculuğa katılmıştı ve işin gerçeğinde, heyet Mustafa Kemal ile Rauf'dan (Orbay) oluşuyordu. Kısa bir süre sonra Mustafa Kemal yalnız kalacaktı.

Günümüzde gitgide gelişen şehrin içinde kalan Dikmen tepesinde, 1919'da konvoy durakladığı zaman, rüzgârlı tepeden bataklığın ötesindeki kale duvarlarıyla çevrili eski kent görülüyordu. Orta Anadolu'nun tipik bir kış gününde güneş, karla kaplı dağlarda parlıyordu. Karşılayanlar arasında İstanbul hükümetince görevinden alınmış olmasına karşın hala 20. Kolordu komutanlığını yürütmekte olan Tuğgeneral Ali Fuat (Cebesoy) ile valinin yokluğunda sivil otoriteyi temsil eden vali vekili Yahya Galip (Kargılı) vardı. Ankara'daki milli-

yetçiler İstanbul hükümetinin birbiri ardına tayin ettiği iki valiyi kentten uzak tutmuşlardı. Ali Fuat'ın yardımcısı 24. tümen komutanı Yarbay Mahmut, bir süvari müfrezesiyle oradaydı. Karşılama komitesinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubesinin baskanı olan Ankara müftüsü, sarsılmaz milliyetçi Rıfat (Börekçi) ve kentin bazı ileri gelenleri de bulunuyordu.[32]

Konvoy kentin dış mahallelerine doğru ilerlerken Ali Fuat ile Yahya Galip, en öndeki arabada Mustafa Kemal'in yanına oturdular. İttihat ve Terakki lokali olarak tasarlanmış. ama inşaatı tamamlanmamış, bir Fransız birliğinin konuşlandırıldığı binanın önünden geçip, surların dışındaki büyük camiye ulaştılar. Cami adını 15. yüzyılda Bektaşilere yakın bir tarikatın kurucusu olup hem Sünni hem de Alevi Türkler tarafından saygı gösterilen Hacı Bayram'dan alıyordu. İmparator Augustus tapınağının kalıntıları üzerine kurulmuş olan camide dualar okundu. Ulusal giysili atlılar, dervişler, kent halkı, öğrenciler, ulusal direniş hareketinin liderlerini alkışlamaya geldi. Sivas'tan farklı olarak burada ayrılıkçı sesler yükselmiyordu: Mustafa Kemal'in başlattığı hareketi Ankara tek vücud olarak destekliyordu. Bir zamanlar kentte kalabalık bir Ermeni nüfusu vardı ve onların mülklerine el koymuş olan yerel Müslümanlar, Ermenilerin geri dönmesini istemiyordu.

Protokole göre hükümet konağında resmî bir karşılama töreni yapılması gerekiyordu. Ardından Mustafa Kemal, bugün havaalanına giden yol üzerinde, alçak bir tepede bulunan ziraat okulunda kendisi için hazırlanan ikametgâha götürüldü. Ankara'da surların dışında yarım düzineden fazla modern bina yoktu. Bir zamanlar Ankara keçisi tüyünden elde edilen tiftik ticaretiyle zenginleşen eski şehir ise, Ermenilerin uzaklaştırılmasının ardından yaşanan feci bir yangınla yoksulluğa düşmüştü. Kentin tüm varlığını basit evler, kahveler, çayhaneler ve bir kısmını İspanya kökenli Yahudilerin işlettiği, pek fazla malı bulunmayan dükkânlar oluşturuyordu. Ortaçağdan kalma kaleye çıkan kaba taşlarla döşenmiş daracık sokakların iki yanında, saçakları yola doğru taşmış, bakımsızlıktan çökecek gibi görünen eski evler sıralanıyordu. Kale ise sıtma mikrobu taşıyan sivrisineklerin kaynaştığı bataklık araziye tepeden bakıyordu. Ötelerdeki tepelerde, çoğunu Ermeni ve Rum tüccarların yaptırdığı yazlık evler ve meyve bahçeleri görünüyordu. İçiçe girmiş doğu tarzı kentlerin pisliğinden hoşlanmayan Mustafa Kemal, yaşamı boyunca Ankara'nın daha sağlıklı dış mahallelerini tercih edecekti.

Gelişinin ertesi günü ziraat okulunun toplantı salonunda yörenin ileri gelenlerini temsil eden heyete uzun bir konuşma yaptı. Ülkeyi işgal eden İtilaf güçlerini mütareke şartlarını ihlal etmekle suçlayıp, ulusunun tarihi geçmişini savundu ve "Bu hudut ordumuz tarafından silahla müdafaa olunduğu gibi, aynı zamanda Türk ve Kürt anasıriyle meskün aksamı vatanımızı tahdit eder. Bunun cenup ak-

samında Arapça mütekellim dindaşlarımız vardır." diyerek 1918'de imzalanan mütarekeyle belirlenen sınırlar içinde tümüyle bağımsız bir devlet kurma hedefinden söz etti. Ne var ki, bağımsızlık yeterli değildi. "Bence bundan sonra da pek mühim vazife-i vataniye ve milliyemiz vardır. Ezcümle ahval-i dahiliyemizi ıslâh ile milel-i müteme ddine meyanında faal bir uzuv olabileceğimizi fiilen ispat etmek lâzımdır." [Sınırlarımızın içindeki koşulları düzeltmek ve hareketlerimizle uygar toplumlar arasında yer alabileceğimizi kanıtlamak zorundayız.] Bunun için gerekli politik düzenlemeler milli hedeflerle saptanacaktı. Bu arada ulusun İstanbul'daki hükümeti denetim altına alması gerekiyordu.[33] Bunların hepsini, her zamanki gibi millet adına hareket ederek kendisi yapacaktı.

1919 sonbaharında yapılan seçimler Türk (ve Müslüman) milliyetçilerin zaferiyle sonuçlandı. 168 başarılı adayın bulunduğu listede önderlerin neredeyse tümü yer almaktaydı. Seçmenlere bazı baskılar yapılmıştı, ama bunlar yerel olaylardı ve seçim sonuçları Türk (ve Müslüman) direnişinin her yerde galip geldiğini gösteriyordu. Mustafa Kemal Erzurum'dan mebus seçilmişti. Ama o Ankara'da kalmaya kararlıydı. Heyet-i Temsiliye, seçimi kazanan milletvekillerinin İstanbul'a giderken Ankara'ya uğrayıp uygulayacakları taktikleri birlikte düzenlemeleri için karar almıştı. Ama Ali Rıza Paşa hükümeti, böyle bir yaklaşımın parlamentoya uzaktan kumanda edildiği izlenimi vereceğini söyleyerek karşı çıktı. Seçilen adayların çoğu aceleyle İstanbul'a giderken, pek azı Ankara'ya uğrayıp Mustafa Kemal'in öğütlerine kulak verdi. Öncelikli olarak iki hedefi vardı: milliyetçi milletvekillerini Müdafaa-i Hukuk Grubu adı altında bir parti kurmaya yönlendirmek ve kendisinin Mebusan Meclisi başkanı seçilmesini sağlamak. Böylelikle eğer meclis İstanbul'da özgürce çalışamazsa, seçilmiş delegeler adına hareket etme yetkisini yasal olarak elinde bulundurabilecekti.

Ali Rıza Paşa hükümeti, İtilaf devletlerinin yeni seçilen yönetimin İstanbul'da toplanmasına engel olabilecekleri korkusunu paylaşıyordu. Milliyetçi çeteler taşrada faaliyet halindeydi ve Osmanlı ordusu subaylarının onlara yardımcı olduğu, mütareke anlaşması kurallarına aykırı olarak İtilaf devletlerine teslim edilmeyen silahları kullandıkları herkesce bilinen bir sırdı. İtilaf devletlerinin baskısına yanıt olarak, yeni savunma bakanı Cemal Paşa (Mersinli) direniş hareketinde aktif bir rol oynayan iki komutanın görevlerinin değiştirilmesi için Mustafa Kemal'i ikna etmeye çalıştı: kuva-yı milliye kumandanlığına getirdiği Heyet-i Temsiliye, Ali Fuat (Cebesoy) ile İzmir'in güneydoğusunda Yunanlılar'ın karşısındaki zayıf Türk güçlerine silah sağlayan Konya'daki 12. Kolordu komutanı Albay Fahrettin (Altay).[34] Albay Fahrettin'in yerine yine milliyetçi olan Nurettin Paşanın getirilmesi önerildiği halde, Mustafa Kemal bu değişikliği reddetti.

29 Aralıkta İstanbul hükümeti Mustafa Kemal'in ordudan uzaklaştırılması emrini geri alarak, madalyalarını iade etti ve aynı zamanda silahlı kuvvetlerden kendi isteğiyle istifa etmiş olduğunu açıkladı.[35] Mustafa Kemal bu davranıştan etkilenmedi. Yunanlıların İzmir bölgesini ilhak edecekleri söylentisi kulağına gelmişti ve 9 Ocak 1920'de Albay Fahrettin'e, Yunanlılarla çarpışmak için Batı Anadolu'daki bütün Türk birliklerinin başına geçmeyi tasarladığını bildirdi.[36]

Aslında, ciddi askerî harekâtlara girişmek için çok erkendi. Mustafa Kemal Anadolu'daki çetelerle temas kurmuş ve düzenli ordu birliklerini onlara yardımcı olmaya ikna etmişti. Yine de 50.000'den az subay ve askeri olan çekirdek ordunun düşmanın ilerlemesini durdurabilmesi için genişletilmesi gerekiyordu. Tam bu noktada İstanbul'da oyalanmakta olan Albay İsmet (İnönü), Ankara'da işlerin ne durumda olduğunu kendi gözleriyle görmeye karar verdi. 8 Ocakta İstanbul'dan ayrılıp birkaç gün sonra Ankara'ya vardı ve Mustafa Kemal onu derhal askerî planlar yapmak üzere Ziraat Mektebine davet etti.[37]

İlk soru ulusal çıkarların, yalnızca bir devrimci gerilla savaşıyla güvence altına alınıp alınamayacağı idi. Albay İsmet buna karşıydı. Yunanistan ile savaşın kaçınılmaz olduğuna ve düşmanın ancak düzenli (nizami) Türk ordusuyla durdurulabileceğine inanıyordu. Bu nedenle, öncelikle Türk ordusunun düzenli birlikleri güçlendirilmeliydi. Mustafa Kemal bu düşünceye hak verdi.[38] 1 Aralık 1919'da İstanbul'daki Karakol adlı gizli milliyetçi örgütün üyesi olan Albay (Galatalı) Şevket, Bulgaristan'a ait Trakya bölgesinde (Kırcaali) Türklerin bir ayaklanma planlandığı haberini verince, Mustafa Kemal, "İhtilâl ile esaslaşmak mümkün değildir!" yanıtını verdi.[39]

Çetelerin faaliyetleri, yalnızca İstanbul hükümeti değil, Mustafa Kemal'in Heyet-i Temsiliye emri altına almak istediği Karakol örgütü için de sorunlar yaratıyordu. Başkentle İzmit arasında Türk ve Rum çeteleri hareket halindeydi. İstanbul hükümetiyle Karakol örgütü, Enver'in Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinden çete reisi Yahya Kaptan'ın ulusal davaya zarar verecek biçimde davrandığına karar verdi. Onu yakalamak için deniz yoluyla asker gönderildi; teslim olan Yahya Kaptan öldürüldü. Mustafa Kemal öfkeden küplere bindi; Yahya Kaptan onun emrinde çalışıyordu. Heyet-i Temsiliye adına yalnızca o çetelerin yetkisini geri alabilirdi.[40] Çete faaliyetleri ancak onun yetkisi altında gerçekleştirilmesi gereken geçici bir çözümdü.

1919 Ocağının ilk haftasında, Ankara'daki ikinci en kıdemli milliyetçi lider olan Rauf (Orbay), parlamentodaki yerini almak üzere İstanbul'a doğru yola çıktı.[41] Osmanlı devletinin son meclis toplantısı olacak olan oturum 12 Ocakta yalnızca yetmiş iki milletvekilinin katılımıyla açıldı. Sarayın konuşmasını okuyan, evlilik yoluyla hanedana katılmış Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa, Yunanlıların İzmir'i işgalini kınadı ve adil bir barış arayışı içinde ulusal birliğin sağlanmasını istedi.[42] Bundan sonra, parlamento on gün için tatil edildi.

Ertesi gün, 13 Ocakta işgal altındaki İstanbul'daki son büyük gösteri Sultanahmet Meydanında gerçekleştirildi. 150.000 kişiye hitap eden üç Türk milliyetçi hatip, (Osmanlı devletinin 1914'te terk ettiği) batı Trakya ile güney ve doğu Anadolu bölgelerinin Osmanlı ve Türk kalması gerektiğini belirttiler.[43] Savaşın bitiminden on dört ay sonra İtilaf devletlerinin hâlâ Türkiye'nin geleceği konusunda karar vermemiş olması, gerçek dışı beklentilerin doğmasına yol açıyordu. Bir yandan çete faaliyetleri, öte yandan İtilaf devletleriyle iyi geçinme politikasıyla beslenen yaygın haykırışların Türk topraklarının bağımsızlığını ve bütünlüğünü sağlayacağı umudu, Mustafa Kemal'in planlarının karşısına bir engel olarak çıkıyordu. O, İtilaf devletlerinin ancak askerî güçle desteklenen bir kararlılıktan etkilenebileceğine inanıyordu. Tavizler yararsız olmaktan da kötüydü, çünkü tehlikeliydi.

Yeni Osmanlı hükümetinin kararlılığı, meclisin güvenoylamasına bile zaman kalmadan sınandı. İtilaf devletleri Cemal Paşanın (Mersinli) harbiye nazırı, Cevat Paşanın da (Çobanlı) genelkurmay başkanı seçilmesinden hoşnutsuzluk duyuyorlardı, çünkü bunların Osmanlı harbiye nezareti ile Anadolu'daki milliyetçi komutanlar arasındaki işbirliğini güçlendirdiğinden haklı olarak kuşkulanıyorlardı. 20 Ocakta iki generalin değiştirilmesini istediklerini bildirdiler.[44] Ertesi gün Cemal Paşa, Mustafa Kemal'e, kabinenin bu ültimatomu reddetmeye karar verdiğini, ama Cevat Paşayla birlikte kendisinin de istifa edeceğini bildirdi. Mustafa Kemal öfkeye kapıldı. Cemal Paşaya, Sadrazam Ali Rıza Paşa ve milliyetçi parlamenterlere ardı ardına çektiği telgraflarla, bu ültimatomu kabul etmenin, egemenliği yabancılara bırakmaktan farklı olmadığını açıkladı. İngilizleri, Osmanlı hükümetini bütünüyle görevinden almaya zorlamak herhalde daha iyi olurdu.[45]

Yine de, iki general 21 Ocak akşamı istifalarını sundular. Ertesi gün, herhalde, istifa haberini almadan önce, Mustafa Kemal Erzurum, Konya ve Sivas'taki komutanlara, İstanbul'daki İngilizler Osmanlı nâzırlarını, mebuslarını ve özellikle Rauf'u (Orbay) tutukladıkları takdirde, kendi bölgelerindeki İngiliz denetim subaylarını tutuklamaya hazır olmalarını bildirdi.[46] Ama İngilizlerle Türk milliyetçileri arasındaki oyun henüz oynanmamıştı ve 25 Ocakta Mustafa Kemal ordu komutanlarına iki generalin istifa etmesi konusunun seçilmiş mebuslar tarafından tartışılacağını ve Heyet-i Temsiliyenin bu işe karışmayacağını açıkladı.[47]

Ne var ki, gelişen olaylar Osmanlı parlamentosunun görüşmelerini beklemedi. Türkler batıda Yunanlıların, güneyde ise Fransızların korumasındaki Ermenilerin baskısı altındaydı. 21 Ocakta doğu Kilikya'da Maraş'ta Fransızlara ve onların korumaları altındaki Ermenilere karşı ayaklandılar ve kırsal kesimde faaliyet gösteren çeteler, düşmanın yolunu kesti. Mustafa Kemal çete savaşlarının hızlandırılmasına karar verdi. İlk hedef Fransızlar olacaktı, çünkü daha ön-

ceki temaslar, onların, askerî baskı sonucunda Türk milliyetçileri ile kabul edilebilir bir uzlaşmaya varabileceklerini göstermişti. Belki de, etkili bir sonuca ulaşmaktan çok propaganda amacıyla, ilk girişim olarak Suriye'deki Fransızlara karşı duran Arap direnişçilerinin faaliyetlerine destek verildi.[48] Daha ciddi bir adım, olarak düzenli ordu birlikleri Maraş ve Urfa'daki çetelere yardıma gönderildi. 26/27 Ocak gecesi Marmara Denizini geçen bir çete Gelibolu yarımadasında Fransız nöbetçileri etkisiz hale getirip Akbaş'daki cephaneliği boşalttı.[49] Mustafa Kemal bu cesur girişimin önderliğini Marmara Denizinin güneyindeki Balıkesir'de bulunan 61. Tümenin komutanı Makedonyalı arkadaşı Albay Kâzım'ın (Özalp) yaptığını düşündü.[50] 8 Şubatta başlarında yerel jandarma birliğinin komutanıyla kuva-yı milliye, bölüğü Fransızların işgalindeki Urfa'ya girdi.

İstanbul'da İtilaf devletleriyle Türk milliyetçileri arasındaki ilişkiler kopma noktasına yaklaşıyordu. Ama Mustafa Kemal başkentteki milliyetçileri kontrol edemiyordu. Meclis başkanı seçilme umudu, 31 Ocakta, (Fransızlar tarafından kısa bir süre gözaltına alındığı için ünlenen) Reşat Hikmet adlı başka bir adayın seçilmesiyle suya düştü. Az sonra Reşat Hikmet ölünce, başkanlık görevi Mustafa Kemal'in çevresinden olmayan milliyetçi Celalettin Arif'e verildi. 3 Şubatta Mustafa Kemal'den daha kıdemli bir milliyetçi general olan Fevzi Paşa (Çakmak) savaş bakanlığına atandı. Ardından başka bakanlar da değiştirildi ve 9 Şubatta yeni düzenlenen kabine parlamento tarafından onaylandı. Birkaç gün önce de, parlamentodaki milliyetçi çoğunluk sonunda bir parti kurmuştu. Ne var ki, Mustafa Kemal'in politik bir araç olarak öngördüğü Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını almak yerine, mebuslar kurdukları partiye padişahın meclisi açış konuşmasında geçen 'Felâh-ı Vatan İttifakı' (Vatanın Kurtuluşu Grubu) adını verdiler. Mustafa Kemal bu isimle alay ederek parlamenterlerden 'Fellâh-ı Vatan Grubu' diye sözediyordu.[51]

Milliyetçilerin önde gelenleri İstanbul'da toplandıkça, Ankara'da bulunan Mustafa Kemal soyutlanma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyordu. Harbiye nazırlığına atanan Fevzi Paşa, Albay İsmet'i İstanbul'a geri çağırdı ve o da kabul etti. Genelde Kürtlerin yaşadığı dağlık Hakkari bölgesinden milletvekili seçilen ve Rauf (Orbay) tarafından meclisteki yerini alması için davet edilen, Mustafa Kemal'in karargâhının maliyecisi Mazhar Müfit (Kansu) ile birlikte yola çıktı. Milliyetçi liderlerden yalnızca Ali Fuat (Cebesoy) Ankara'da kaldı. Sosyal düzey ve entelektüellik bakımından eşitlerin kentten ayrılmasından sonra, Mustafa Kemal'in emirlerini yerine getirmeye hazır genç subayların oluşturduğu grup genişlemeye başladı. Daha önceleri Mustafa Kemal'in doğuda bazı özel görevlerde kullanmış olduğu Recep Zühtü (Soyak), Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin sesi olarak yayın hayatına 10 Ocakta başlayan *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin başına getirildi.[52] İstanbul'daki Erkân-ı Harbiye'den yeni mezun olan

Binbaşı Recep (Peker) de, Şubatta Ankara'ya geldi[53] ve kısa zamanda örgütçülük yeteneğiyle Mustafa Kemal'i etkiledi. Kısa boylu, sivri kafalı Binbaşı Recep, Mustafa Kemal'in emirlerinin uygulayıcısı olarak üstlendiği görevden hoşnuttu. Çocukluk arkadaşı Salih (Bozok) de İstanbul'dan çağırıldı ve Ziraat Mektebindeki karargâhta çalışmaya başladı.[54] Mazhar Müfit'in yürüttüğü mali denetim görevine, Mustafa Kemal'in sorun-çözümleyici olarak kullandığı, Mekteb-i Harbiye'den arkadaşı, cesur ve inatçı bir subay olan Yarbay Arif getirildi.[55] Arif kafasının dikine gidiyordu, ama ötekiler kendilerine söyleneni yerine getiriyordu.

Ankara beklemede kalırken İstanbul'daki hükümet imkansızı gerçekleştirmeyi umut ederek, hem İtilaf devletlerini hem de milliyetçileri memnun etmeye çabalıyordu. 14 Şubatta bölge yetkililerinden yönetime yapılacak müdahalelerin cezalandırılması istendi. Bu tehdit, doğrudan doğruya yerel Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine yöneltilmişti. Mustafa Kemal 17 Şubatta yayınladığı bir genelgeyle, cemiyetin şimdi her zamankinden daha gerekli olduğunu ve her tarafta faaliyetlerini hızlandıracağını bildirerek buna karşılık verdi.[56] Aynı gün parlamentonun oybirliği ile kabul ettiği Misak-ı Milli, Sivas kongresinin onayladığı metnindeki isteklere eklemeler yapıyordu.

Bu bildiriye göre, Arap topraklarında, 1878'de Ruslara yitirilmiş olan Anadolu'nun doğu bölgelerinde ve Batı Trakya'da yaşayanlar kendi kaderlerini kendileri belirleyecekti. Sivas Kongresi 1918 mütarekesinin sınırları içinde kalan topraklardan söz ederken. İstanbul'daki parlamenterler 've dışında' sözcüklerini de eklediler. Sivas bildirisi, iyi niyetli yabancı ülkelerin yardımını kabul ediyordu. İstanbul'da ise bu nokta olumsuz hale getirilmişti: ülke, bağımsızlığına karşı yapılacak hiçbir müdahaleye tahammül etmeyecekti.[57] Türk tarihinde daha önceleri olduğu ve sonraları da olacağı gibi, az çok özgür bir parlamento, milliyetçi söylemler arasında bir yarışmaya yol açtı. Mustafa Kemal uygulanabilir hedefler üzerinde yoğunlaşıp, ülkesinin zararını nerede kesebileceğini bilirken, parlamenterler Damat Ferit'in Paris Barış Konferansındaki hatalarını yineleyip, yalnızca İtilaf devletlerini çileden çıkarmayı başardılar. Ama İstanbul'da hazırlanan bildiride, derhal göze çarpmadığı halde son derece önemli olan bir nokta vardı: 'Türkiye' sözcüğü ilk kez 'Türkiye ile yapılacak barış anlaşmasından söz eden cümlede' (madde 3) kullanılmıştı. Yabancılar çok uzun zamandır bu ülkeye 'Türkiye' diyorlardı ve artık Türkler de bunu benimsemeye başlıyordu.

İtilaf devletlerinin karşısına, sürdürdükleri politikayı tersine çevirme olanağı çıkmıştı. Ekim ayında, İstanbul'daki ABD temsilcisi Amiral Bristol'ün başkanlığında Yunanlıların İzmir'i işgalinin ardından yaşanan kanlı olayları araştıran komisyonun raporu onlara ulaştı. Buna göre, Yunanlılar eğer İzmir'i ilhak etmeyeceklerse, bölgeyi iş-

gal etme konusunda yalnız bırakılmamalıydılar, ama böyle bir ilhak işlemi 'milliyetlere saygı duyulması' ilkesine karşıydı. Ayrıca Türklerin ulusal duyarlılığı 'böyle bir ilhakı asla kabul etmeyecekti. Ancak zorla, yani askerî bir harekâtla boyun eğdirebilirlerdi, ama bunda da Yunanistan'ın tek başına hiçbir başarı şansı olamazdı.' [58] Varılan sonucu destekleyen General Milne, Yunan askerleri çekilmedikçe çete faaliyetlerinin süreceğini açıkladı ve Yunanlıların daha fazla ilerlemesinin karşılaşılan güçlükleri artıracağını ekledi.[59] Her iki tarafın askerleri, politikacılardan daha tutarlı bir biçimde gerçekçiydi.

İtilaf devletleri yollarını değiştirmediler. Münakaşa ettiler, planlarını yenilediler ve biraz daha batağa saplandılar. Londra'da, 12 Şubatta başlayan bir toplantıda İstanbul'u Türklere bırakıp, İzmir yöresini saymaca (itibari) Osmanlı yönetimi altında Yunanlılara vermeyi kararlaştırdılar. Clemanceau'nun görevini devralan Fransa'nın radikal-sosyalist başbakanı Alexandre Millerand, Yunanlıların İzmir'den çekilmesi taraftarıydı, ama her zamanki gibi Venizelos'un büyüsü altında kalan Lloyd George, bu öneriyi reddetti.[60] 11-12 Şubat tarihlerinde Fransızların Maraş'tan sürüldüğü ve bölgeye geri dönmüş olan çoğu Ermeninin yok olduğu haberi konferansa ulaşınca, Türk karşıtı duygular iyice alevlendi.[61] Bu durum İngiliz hükümetini ölümcül sonuçlara yol açacak bir adım atmaya yönlendirdi. Eğer İtilaf devletleri Anadolu'yu denetim altında tutamayacaksa, en azından İstanbul'daki varlıklarını güçlendirip Osmanlı hükümetini kendi istekleri doğrultusunda davranmaya zorlayabilirlerdi. Bir kez İstanbul kesin olarak kontrol altına alınınca, sert koşullar içeren bir barış anlaşmasını kabul ettirmek daha kolay olacaktı. Ne var ki, İstanbul'un işgal edilmesi konusunda İtilaf devletlerinin fikir birliğine varması kolay değildi, tartışmalar neredeyse bir ay kadar sürdü. Bu arada Ankara'daki ve İstanbul'daki milliyetçiler, hükümet, saray ve İtilaf devletleri ayrı ayrı yönlere doğru çekerlerken, Anadolu bir otorite boşluğu tehlikesiyle karşı karşıya kaldı.

Çetesi daha önceden milliyetçi Çerkez Ethem tarafından bozguna uğratılmış olan milliyetçi-karşıtı Çerkez subay Anzavur Ahmet 16 Şubatta, bu kez Akbaş'daki depodan silah ve cephaneleri kaçıran milliyetçilere karşı eylemlere başladı. Akbaş baskınının lideri öldürüldü ve silahlar imha edildi. 3 Martta Sadrazam Ali Rıza Paşa istifa etti. İtilaf devletleri sadrazamdan, İzmir yöresinde Yunan birliklerini çevreleyen Türk milliyetçi güçlerinin en az üç kilometre geriye çekilmesi emrini vermesini istemişlerdi. Ali Rıza Paşa bunu başaramayınca, iktidarsızlığını itiraf edercesine istifa etmişti. Milliyetçiler düşman olarak kabul ettikleri Damat Ferit Paşanın aynı makama geri dönme yolunun açılmasından korkmaya başladılar. Mustafa Kemal'in çabaları sonucunda, saray ülkenin dört bir yanından, ulusal çıkarları feda etmeye hazır bir hükümetin kurulmasına karşı uyarıda bulunan telgraf bombardımanına tutuldu. Milliyetçilerle

yüzleşmekten çekinen padişah, geçen yıl Amasya'da Mustafa Kemal ile fikir birliğine varmış olan Salih Paşayı sadrazamlığa getirdi. Vatanseverlik aşkından kesinlikle kuşku duyulmayan Fevzi Paşa harbiye nazırı olarak görevini sürdürdü. Bu kurnazca davranış milliyetçilerin arasındaki bölünmeyi sürdürdü. Sonunda İngilizlerin politikası Mustafa Kemal'in imdadına yetişti.

10 Martta İngilizler İstanbul'da milliyetçilere karşı bir girişimde bulunmak için İtilaf devletlerinn onayını almayı başardı. Ertesi gün İtalyanlar bu haberi Rauf'a (Orbay) sızdırıp kendisiyle birlikte hareketin diğer önde gelenlerinin başkentten ayrılmalarını önerdiler. Rauf (Orbay) Mustafa Kemal'e bilgi verirken, haber sızdırmanın amacının milliyetçilerden kurtulup Damat Ferit'i başa geçirmek olabileceğinden kuşkulandığını söyledi. Bu nedenle İstanbul'da kalıp, Salih Paşanın 'rengi belli olmayan' hükümetini yenilgiye uğratmak için çabalayacaktı.[62]

İngilizlerin İstanbul'da bir girişimde bulunacağını Mustafa Kemal daha önceden haber almıştı. Ankara'daki Fransız birliğinin komutanı, tren istasyonunu işgal eden İngiliz askerlerinin ayrılma hazırlığı içinde olduğunu ve onlar gidince Ankara'ya tren seferlerinin durdurulacağını kendisine söylemişti. İngiliz girişimlerini protesto etmek için parlamentonun görev başında olması konusunda Rauf'un fikrini paylaşıyordu, ama kendisiyle birlikte en yakın arkadaşlarının Ankara'ya gelmesi için ısrar etti. Eğer burada bir hükümet kurulacaksa, onlara gereksinim duyulacaktı.[63] Başkentten ayrılmanın geride kalan mebusları kızdıracağını ve meclis toplantılarının Ankara'ya taşınmasının güç olacağını iddia eden Rauf bu öneriyi reddetti.[64] Rauf'la (Orbay) yolları ayrıldıktan sonra yaptığı altı-günlük nutkunda, Mustafa Kemal –her zaman geçerli olan, 'ben burada böyle ağır bir muhakeme yürütmekten ictinap ederim (geri dururum)' girişini yaparak– Rauf ve arkadaşlarının belki de Anadolu'daki direniş hareketinin tehlikelerini göze almak yerine, İngilizlerin elinde Malta'ya sürgüne gönderilmeyi tercih etmiş olabileceklerini söyledi.[65] Bu sözleri haksızlıktı. Rauf (Orbay) cesur ve onurlu bir insandı. Ama hâlâ padişahtan umudunu yitirmemiş olduğu için, başkentten ayrılmak istemeyen parlamentonun acemi, milliyetçi çoğunluğundan kopmaya henüz hazır değildi. Ne var ki, meclis reisi Celalettin Arif 13 Martta kaçıp Ankara'ya gitti.

15/16 Mart gecesi İngiliz askerleri önemli binaları işgal edip Türk milliyetçilerini tutuklamaya başladılar. Bu, berbat bir eylemdi. Şehrin eski kesiminde Osmanlı 10. Kafkas Tümeni ile askerî müzik okulunun ortaklaşa kullandığı Muzıka Karakoluna giren İngiliz-Hint ordusu askerleri tarafından beş Türk askeri öldürüldü, ama tümen komutanı Yarbay Kemalettin Sami kaçmayı başarıp Anadolu'ya geçti ve millî orduya önemli hizmetlerde bulundu.[66] Rauf (Or-

bay) kendisine özgü bir biçimde yasalara uygun davranarak saraya gitti. Meclisin onayını almadan hiçbir uluslararası anlaşmayı imzalamaması konusunda padişahı uyardığını iddia edecekti. Söylendiğine göre Vahdettin, "Halk bir koyun sürüsüdür. Ben de onların çobanıyım," yanıtını vermişti.

Rauf daha sonra meclise gitti. Boğaz sahilindeki binadan gemiyle kaçmak çok kolaydı, ama Rauf bunu yapmayı reddetti ve Karakol örgütünün önderi Kara Vasıf ile birlikte kendilerini tutuklamaya gelen İngiliz askerlerine teslim oldu. Aralarında eski harbiye nazırı Cemal Paşa (Mersinli), genelkurmay başkanı Cevat Paşa (Çobanlı) ve bir grup gazetecinin[67] de bulunduğu toplam on sekiz Türk milliyetçisi yakalanıp Malta'ya sürgüne gönderildi. (Bu gazetecilerden Amerikan eğitimi almış olan Ahmet Emin (Yalman), Türkiye'nin en önde gelen liberal başyazarı olacaktı). Baskının tüm ayrıntıları Ankara'daki Mustafa Kemal'e, Manastır kökenli vatansever telgraf memuru Hamdi tarafından iletiliyordu. Hamdi de sonunda Ankara'ya gidecek ve milliyetçilerin karargâhında çalışacaktı.

Mustafa Kemal artık İngilizlerin hamlesini görmeye hazırdı. İlk olarak bütün askerî birimlere ve milliyetçi örgütlere gönderdiği bir telgrafla, kolayca Türklerin öfkesinin hedefi haline gelebilecek gayrimüslimlerin güvenliğinin sağlanmasını istedi. İkinci telgrafında ise başkentten gönderilecek yanıltıcı açıklamalara değer verilmemesini istedi. Tüm yabancı devletlere protestolar gönderdi ve kendisini destekleyenlerden, ülkenin her tarafında protesto gösterileri düzenlemelerini istedi. En önemlisi ise, halka İstanbul'un zor kullanılarak işgal edilmesinin 700 yıllık geçmişi olan Osmanlı devletini sona erdirdiğini bildirmesiydi. "Yani, bugün Türk milleti medeni kabiliyetinin, yaşama ve bağımsız kalma hakkının ve bütün geleceğinin savunulmasına çağrılmıştır." [68]

Osmanlı hükümetinin itibarını sarsan ve başkentteki rakip milliyetçi örgütü hareketsiz bırakan İngilizler, Mustafa Kemal'in tasarılarına en büyük engeli ortadan kaldırmış oldular. Aynı zamanda rehine de verdiler: İstanbul'da tutuklanan Türk milliyetçilerine karşılık Mustafa Kemal, Anadolu'daki İngiliz subaylarının gözaltına alınması emrini verdi. En önemli rehine, Erzurum'da tutuklanan Binbaşı (daha sonra Albay) Rawlinson idi. Türk milliyetçileri ana köprüleri ve tünelleri imha etmeye başlarken, demiryollarını denetleyen İngiliz birlikleri tam zamanında yerlerinden ayrıldılar.[69]

18 Martta meclis son kez İstanbul'da toplandı. İtilaf devletlerinin parlamentolarına gönderdiği protestolarda, milletvekillerinin dokunulmazlığını gündeme getirerek içlerinden beş tanesinin tutuklanmasının kınandığını bildirdi. Sonra da süresiz olarak meclisin tatil edilmesine oy birliğiyle karar verildi.[70] Ertesi gün Mustafa Kemal bütün vali ve komutanlara gönderdiği genelgede "Milletin bağımsızlığını ve devletin kurtarılmasını sağlayacak tedbirleri düşünmek ve

uygulamak üzere, millet tarafından olağanüstü yetkiler taşıyan bir meclisin" seçimine gidilmesini bildirdi. Her sancaktan beş üye seçilecekti. İstanbul'dan ayrılmayı başaran milletvekilleri de toplantıya katılacaktı.[71] Sonunda, son Osmanlı meclisinin seksen dört üyesi Ankara'daki mecliste yerlerini aldı.[72]

İlk baskında tutuklanmayan milliyetçiler artık başkentten ayrılma zamanının geldiğini anladılar. Kaçanların arasında, kadın yazar ve ateşli hatip Halide Edip (Adıvar) ve Mustafa Kemal'in isteğiyle 20 Martta gizlice şehri terk etmeyi başaran Albay İsmet (İnönü) de vardı. Padişahı destekleyenler ile Mustafa Kemal taraftarları arasında bir iç savaşın sürdüğü ve eşkıyaların kol gezdiği yerlerden geçip Ankara'ya ulaştılar. Aralarında, ilk başından beri Mustafa Kemal'i destekleyen Mazhar Müfit'in (Kansu) de bulunduğu bir grup milliyetçi ise, daha rahat olan deniz yolunu seçmişti. Fransız ajanları tarafından kendilerine sahte Fransız pasaportları verilmiş ve Suriye'deki Fransa Yüksek Komiseri General Gouraud'ya götürülmüşlerdi. Gouraud onlarla bir anlaşma zemini üzerinde görüşmüş ve rapor vermek üzere Ankara'ya göndermişti. İtilaf devletlerinin arasındaki uyumsuzluğun yarattığı avantajları Mustafa Kemal görmezlikten gelmeyecekti.[73]

Yine de Türk milli direnişinin Mustafa Kemal'in önderliği altında birleşmesinin önünde bir engel daha vardı. Sadrazamlık önerisi yapıldığı zaman gözyaşlarına boğulan Salih Paşa[74] hâlâ makamındaydı ve harbiye nazırı Fevzi Paşa (Çakmak) da Anadolu'daki komutanları padişaha sadık kalma konusunda ikna etmeye çabalıyordu. Konya'daki 12. Kolordu komutanı Albay Fahrettin'in durumu çok kritikti, çünkü halen İstanbul'dakilerin tarafını tutar gibi görünüyordu. Mustafa Kemal, onu ikna etmesi ya da edemediği takdirde tutuklaması için Refet'i (Bele) gönderdi. 3 Nisanda Konya'nın kuzeyindeki Sarayönü tren istasyonuna gelen Albay Fahrettin, 'görünüşte ikram ve saygı ile, hakikatte muhafaza altında' Ankara trenine bindirildi.[75] Ankara'ya vardığı zaman, İstanbul'un durumu değişmişti.

İtilaf devletlerinin milliyetçilere sahip çıkmama talebiyle karşılaşan sadrazam Salih Paşa 2 Nisanda istifa etti. Padişah da onun yerine, milliyetçilerin baş düşmanı Damat Ferit'i getirmeye karar verdi. Parlamentonun başkanvekili bu seçimin felaketlere yol açacağını söyleyince Vahdettin, "Ben istersem Rum patriğini de Ermeni patriğini de getiririm, Hamambaşıyı da getiririm," yanıtını verdi. "Getirirsiniz," dedi başkan vekili, "Amma faidesi olmaz." [76] 5 Nisanda Damat Ferit, dördüncü kabinesini kurdu ve Fevzi Paşa harbiye nazırlığı görevini yitirdi. Aynı gün Konya'ya dönen Albay Fahrettin, bütün subaylarına Mustafa Kemal'in emri altına girmelerini bildirdi.[77] Ancak bundan sonra kolordunun komutası tekrar ona verildi. Bölünme çizgisi artık açığa çıkmıştı. Türk milli direnişinin liderliği konusunda Mustafa Kemal'in ciddi bir rakibi kalmamıştı.

13

Savaşa Hazır Bir Lider

Mustafa Kemal'in yurttaşları arasında az bulunur bir niteliği vardı. Öncelikleri açık seçik kavrama yeteneğine sahip, olağanüstü bir örgütçüydü. 1920 Mart ve Nisanında Ankara'ya akın eden milliyetçiler, İtilaf güçlerinin işgali ve müdahalesinin yarattığı kaosun ortasında gideceği yolu bilen bir lider buldular. Çok önemli iki gereksinim vardı: birincisi askerî açıdan olabildiğince geniş ölçüde toprakları denetim altında tutmak ve ikincisi siyasi açıdan etkin ve yasal bir yetki merkezi oluşturmak. Mustafa Kemal her ikisinin de üstesinden gelmiş gibiydi. Ziraat mektebindeki karargâhı askerî ve siyasi bir ofise dönüşmüştü. Askerî kâtibi Hayati aracığıyla, hem düzenli birliklerin komutanları hem de çete reisleriyle sürekli iletişim kuruyordu. Siyasi işlerle ilgilenen kâtibi Recep (Peker) ise, Millet Meclisi seçimleri için gerekli hazırlıkları yapıyordu.

Kuramsal olarak bir sivil olan Mustafa Kemal taşra beyefendilerinin av kılığını tercih ediyordu. Kararlar alarak, telgraflar yazdırarak, konuklar ağırlayarak geceleri geç saatlere kadar çalışıyordu.[1] Özgür ve rahat bir ortam vardı. İstanbul'dan kaçıp gelerek Ankara öğretmen okulunun yatakhanesinde kalan önemli kaçaklar, ara sıra lider ve arkadaşlarıyla sohbet etmek ya da haber almak için sık sık uğruyorlardı. Ziraat Mektebinin yemekhanesinde sade yemekler yeniyordu. Mustafa Kemal zincirleme sigara ve sayısız kahve içiyordu. Ankara'da Mustafa Kemal'e katılmış olan milliyetçi vekillerden Rıza Nur, sürgüne gönderildiği Fransa'da onu, çok fazla içmekle suçluyordu.[2] Eğer çok içseydi herhalde bu kadar etkin biçimde çalışamazdı. Ülkenin her tarafında görülen sıtmanın belirtisi olarak Mustafa Kemal de sık sık ateşlendiği için askerî doktoru Refik (Saydam) yanından hiç ayrılmıyordu.

Mustafa Kemal her zamanki gibi reklamın önemini biliyordu. 6 Ni-

sanda Ziraat Mektebinin bir odasında Türk milliyetçilerinin ilk basın ajansı olarak kurulan Anadolu Ajansı, sürekli direniş hareketinin başarılarını övmeye, düşmanların yenilgilerini anlatmaya ve yüreklendirici haberler bulmak amacıyla yabancı basını taramaya başladı. Mustafa Kemal'in en önemli yayıncıları İstanbul'dan kaçan Halide Edip ile Yunus Nadi idi. Gazeteci Yunus Nadi, *Anadolu'da Yenigün* adlı milliyetçi gazetenin sahip ve başyazarıydı. Mustafa Kemal önceleri, kendine özgü bir davranışla kurduğu basın ajansının verdiği bilgilerin kendi politikasına uyumlu olup olmadığını sürekli denetliyordu. Bir kez tatmin olduktan sonra gazetecilerin işlerini bildikleri gibi yapmalarına izin verdi.[3] Ayrıca yurttaşların çoğundan farklı olarak, görev devretmenin nasıl yapılacağını da biliyordu.

İstanbul'da padişah ile sadrazamı Damat Ferit Paşa İtilaf devletlerinin istediği üzere milliyetçileri derhal reddettiler. 11 Nisanda oturumlarını zaten kapatmış olan Osmanlı Mebusan Meclisi padişah tarafından feshedildi. Aynı gün Osmanlı devletinin en büyük din adamı olan Şeyhülislam, yayınladığı fetva ile kuva-yı milliyeyi kâfir ilan edip, onları öldürmenin dindarlar için vacip olduğunu açıkladı. Beş gün sonra Ankara'nın milliyetçi müftüsü Rıfat (Börekçi) Anadolu'daki 250 meslektaşının imzaladığı bir fetva ile karşılık verdi.[4] Bu fetva, halifenin dinsizlerin elinde tutuklu bulunduğunu ve dindarların görevinin onu ve ülkesini kurtarmak olduğunu, düşman devletlerin emriyle yayınlanan fetvaların geçerli olmayacağını bildiriyordu.[5]

Damat Ferit'in fetvası, kuzeybatı Anadolu'da yaşayan Çerkezler ve Abhazlar arasında ayaklanmalara neden oldu. Mustafa Kemal'in Çerkezler arasındaki en büyük düşmanı olan Anzavur, Marmara Denizinin güneyindeki yurdundan kuzeye doğru yürüdü. Onun çetesiyle birlikte, aynı fikri paylaşan yöre halkının bir kısmı, milliyetçi kamu görevlilerinin doğuda İstanbul ile Ankara arasında yer alan Bolu ve Ankara'ya daha yakın olan Beypazarı gibi çok uzaklardaki kasabalardan bile sürdüler. 18 Nisanda İstanbul hükümeti milliyetçilerle mücadele edebilmek için Kuva-yı İnzibatiye adlı bir disiplin gücü oluşturduğunu açıkladı. 22 Nisanda 24. Tümen komutanı ve 20. Kolorduda Ali Fuat'ın vekili olan Albay Mahmut, Çerkezler tarafından Bolu'nun batısındaki bir noktada pusuya düşürülüp öldürüldü. Ankara'nın asiler adını taktığı saraya sadık Çerkezler çok düzensiz olduklarından, elde ettikleri başarıların somutlaşmasını sağlayamıyorlardı. Üstelik Çerkez Ethem ve kardeşlerinin komutasındaki diğer Çerkezler de Ankara'nın emrindeydi. Kuva-yı Seyyare (Gezici Güçler) adı verilen süvari kolu Mustafa Kemal'e hizmet eden çetelerin arasında çok geçmeden en korkutucu olanı haline geldi.

Batıdaki asi Çerkezler denetim altına alınırken, ülkeye yayılmış olan milliyetçi örgütler Mustafa Kemal'in Ankara'da toplantıya çağırdığı meclise delegelerini göndermekteydiler. Üç yüzün üzerinde delege seçilmişti ve bu kez, Mustafa Kemal Ankara'yı temsil ediyordu. Ama seçilenlerin tümü 23 Nisanda açılacak toplantıya katılmak

üzere Ankara'ya gidebilecek durumda değildi ya da gitmek istemiyordu ve sonunda, 24 Nisandaki yoklamada 120 kişinin bulunduğu saptandı.[6] Bunların arasında, İstanbul'daki son Osmanlı meclisine katılmış olan üyeler de vardı. Mustafa Kemal'in çağdaş bir meclis toplama konusundaki ısrarı, Fransız Devriminin oluşturduğu örnekten kaynaklanan ve Osmanlı aydınlarının çoğu ile paylaştığı bir etkilenmeye dayanıyordu. Ama başka nedenler de vardı. Özel bir dernek diye resmî kayıtlara geçmiş olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti gibi bir kuruluşun gölgedeki yönetim kurulunun başkanı olmaktan daha geçerli bir unvan istiyordu. Daha önemlisi ise, Anadolu'daki Müslümanları topraklarını savunmak için harekete geçirmek zorunda oluşuydu. Bunu en iyi başaracak olanlar ise, devlet memurları, serbest meslek sahipleri, toprak sahipleri ya da din adamları gibi yöre ileri gelenleriydi.

Ankara'da yaptığı ilk konuşmada, sağlam bir örgüt kurmak için temelden tavana doğru gitmek gerektiğini, ama başlangıçta yukarıdan aşağıya doğru inmekten başka çare olmadığını, çünkü bireyler kendi başlarına düşünmeyi öğreninceye kadar kitlelerin dışarıdan etkilenebileceğini söylemişti.[7] Meclisin toplumsal bileşimi bu gereksinimi yansıtıyordu. Üyelerin neredeyse yarısı sivil ya da askerî görevlilerden, beşte biri (çoğunluğu avukat olan) meslek sahiplerinden, beşte biri (tüccar ya da toprak sahibi gibi) kendi kendilerinin işverenlerinden ve altıda biri de din adamlarından oluşuyordu.[8] Kültürel açıdan ise, ilericiler (genelde kamu görevlileri ve serbest meslek sahipleri) ile muhafazakârlar (din adamları ve yörelerin ileri gelenleri) olarak bölünmüşlerdi. Sosyal sınıflandırma açısından ise, Türk toplumunun standartlarıyla uyumlu olarak büyük çoğunluğu orta sınıfa mensuptu. Kapsayıcı özelliğini belirtmek için Büyük Millet Meclisi adı verilmişti ve içinde Jakobenler de vardı, ama radikal bir topluluk değildi.

Padişah ile Damat Ferit, milliyetçileri, Bolşevikler ya da en azından mason İttihat ve Terakkicilerin artığı 'dinsiz İttihatçılar' diye nitelendirerek onlara karşı İslami duyguları kışkırtmaya çabalıyordu. Anzavur kendi çetesine, Hz. Muhammed'in Gücü anlamına gelen Kuva-yı Ahmediye daha sonra da Kuva-yı Muhammediye adını vermişti. Damat Ferit'in inzibat gücünün bir adı da, Hilâfet Ordusuydu. Sonunda Mustafa Kemal din kozlarını oynamaya karar verdi. 21 Nisanda yayınladığı genelgeyle meclisin açılışında yapılacak dini törenleri açıkladı. Kuran ve hadislerden parçalar okunacak, kurbanlar kesilecek, peygamberin sakalı şerifi ve bayrağı dolaştırılacak, aynı zamanda halife olan sultanın, kullarının ve ülkesinin güvenliği için dualar edilecekti. Mustafa Kemal benzer törenlerin ülkenin dört bir köşesinde yapılarak, özel dualar ve vaazlarla yeni meclisin vatani görevlerinin açıklanmasını da istedi.[9]

Meclisin açılışı tasarlandığı gibi 23 Nisan Cuma günü gerçekleştirildi. Cuma namazının önemi nedeniyle bu tarih özellikle seçilmişti.

Mustafa Kemal ile kente gelebilmiş olan mebuslar Hacı Bayram Camiinde toplandı ve namazdan sonra en önde elinde bir rahle üzerinde bir Kuran, ardında başının üzerinde Peygamber'in sakalı serifini[10] taşıyan iki din adamının bulunduğu görevliler grubu izleyenlerin Allahuekber sesleri arasında İttihat ve Terakki lokaline doğru yürümeye başladılar. Fransızların kısa bir süre önce boşalttığı bina, meclis toplantı yeri olarak seçilerek aceleyle hazırlanmıştı. Tavanı kapatmak için inşaat halindeki bir ilkokulun kiremitleri alınmış,[11] vekillerin oturacakları sıralar bir liseden getirtilmişti. Grup binanın önüne ulaşınca dualar okundu ve kurbanlar kesildi. Sonra milletvekilleri resmî açılış için içeri girdiler. Gerçek çalışmalar ertesi gün başladı.

Mustafa Kemal 1918'de imzalanan mütarekeden bu yana yaşananları özetleyen uzun bir konuşma yaptı. Yabancıların işgaline karşı verilen mücadele Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Heyet-i Temsiliyesi tarafından yürütülmüştü. Artık önderliği Millet Meclisine aktarmanın zamanı gelmişti. Meclis yalnızca bir yasama kurumu olarak kalmayacak, aynı zamanda yürütme işlevini de üstlenecekti. Mustafa Kemal üyeler arasında yürütme kuruluna katılması uygun görülenlerin saptanmasını istedi. İslam'ın temel ilkesinin, en büyük yetkiyi bir araya gelmiş inananlar kitlesine vermek olduğunu açıkladı.[12] Bir arada toplanan inançlıları tanımlayan sözcük 'cumhur' idi ve Osmanlı sözlük hazırlayıcıları, Fransız devriminden sonra kurulan yönetim biçimini tanımlamak için 'cumhuriyet' sözcüğünü türetmişlerdi. Daha sonraları Mustafa Kemal, meclise sunduğu yönetim biçiminin aslında cumhuriyet olduğunu, ama henüz o tarihte bunu açıklayamadığını söyleyecekti.[13]

Yasama ve yürütme gücüne sahip olan bir meclis ilkesi, Rusların *soviet* (şura) sözcüğünde çağdaş bir anlam da bulmuştu. Bakanlara verilmesini önerdiği 'vekil' sözcüğü ise, temsilci anlamına gelmesine karşın, Fransızca'ya *commissaire* ya da (komiser) olarak tercüme ediliyordu.[14] Büyük Millet Meclisinin yürütme kuruluna verilen İcra Vekilleri Heyeti ya da Heyet-i Vekile adı, Sovyet hükümetinin kendisi için kullandığı *İspolkom* (Halk Komiserleri Kurulu) sözcüğünü çağrıştırıyordu. İsim seçiminden daha önemli olan nokta ise, meclis başkanının aynı zamanda yürütme kurulu başkanı da olması önerisiydi. Mustafa Kemal'in sadık yardımcısı Recep (Peker), meclisin kâtib-i umumiliğine getirildi ve katı bir kuralcı olarak efendisine başarıyla hizmet etti.

Aynı gün, 24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal, meclis başkanı seçildi. Buna karşı çıkanlar da vardı. Son Osmanlı meclisinin reisi olarak Celalettin Arif , kendisinin başkan olması gerektiğini öne sürdü. Ama Mustafa Kemal'in daha sonra söyleyeceği gibi, kişiliğine karşı itirazların İstanbul hükümeti ve düşmanlar tarafından silah olarak kullanıldığını açıklaması üzerine muhalefet susturulmuştu.[15] Ev sahibi durumunda bulunduğu Ankara'da, kendisine İstanbul'da verilmeyen ödülü yakalamıştı. Başkanlığı kabul ettiğini açıklayan kısa

konuşmasını "padişah-ı âlempenah efendimiz hazretlerinin... her türlü kuyudat-ı ecnebiyeden âzade olarak tahtı hümâyunlarında daim kalmasını" dileyerek bitirdi.[16] [padişah efendimiz... yabancı baskılardan uzak olarak sonsuza dek tahtında kalmalı] Başkan seçildiğini derhal bir telgrafla Anadolu'daki milliyetçi komutanların en güçlüsü olan Erzurum'daki Kâzım Karabekir'e bildirdi. Kişiliğine karşı yapılan propaganda saldırılarının ulusal davaya zarar verebileceğini öne sürerek kendisine bir görev verilmemesini meclisten rica ettiğini yazdı. Ama 120 delegeden 110'unun oyu başkanlığının istendiğini gösterince, reddedemezdi. Karabekir iki satırlık bir tebrik mesajıyla karşılık verdi.[17] Ertesi gün Büyük Millet Meclisi başkanı olarak millete ilk duyurusunu yayınladı. "Biz vekilleriniz, Allah ve peygamber adına yemin ederiz ki, 'Padişah'a, Halife'ye isyan sözü' yalandır. İstediğimiz tek şey, Hindistan ve Mısır'ın başına gelen halden vatanımızı kurtarmaktır." [18]

Mustafa Kemal bir gün sonra Moskova'daki hükümete iş mektubunu anımsatır bir telgraf çekti. Mesajı "Emperyalist Hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların tahtı tahakküm ve esaretinde (baskı ve köleliği altında) bulunan mazlum insanların tahlisi (kurtarılması) gayesini istihdaf eden [amaçlayan] bolşevik Ruslarla tevhidi mesai ve harekâtı (iş ve eylem birliğini) kabul ediyoruz," sözleriyle başlıyordu. Eğer Bolşevikler sınırları içine katmak amacıyla Gürcistan'a yürüyüp İngiliz güçlerini oradan çıkaracaklarsa, Türkiye de "Emperyalist Ermeni hükümetine" karşı girişimde bulunmaya hazır olacak ve Azerbaycan'ın Bolşevik "zümrei düveliyesine" [devletler topluluğuna] katılmasına yardımcı olacaktı. Bu arada Mustafa Kemal Bolşeviklerden, "ilk taksit olarak beş milyon altının [ruble] ve takarrür ettirilecek miktarda cephane vesair vesaiti fenniyei harbiye ve malzemei sıhhıyenin ve yalnız şarkta icrayı harekât edecek kuvvetler için erzakın " gönderilmesini de istiyordu.[19] Bu, uzayıp gidecek bir pazarlık sürecinin daha başlangıcıydı.

27 Nisanda, bu kez Mustafa Kemal'den telgraf alma sırası padişaha geldi. Başkanı olduğu meclisin sadakatini sunuyordu. "Pâdişâhımız; Kalbimiz sadakat ve bağlılık duygusu ile dolu olarak, tahtınızın etrafında her zamandan daha sıkı bir bağlılıkla toplanmış bulunuyoruz," [20] diyerek sultana güvence veriyordu. Gerçi telgrafın alıcısı Sultan Vahdettin idi ama esas hitap ettiği kitle Anadolu'nun muhafazakâr Müslümanlarıydı. Halide Edip sürgünde yazdığı anılarında Mustafa Kemal'i, töre dışı, alaycı bir insan[21] olarak nitelendirecekti; aslında savaşta her şeyin mubah olduğuna inandığını söylemek daha doğru olurdu. Üstelik daha farklı bir kültür evreninde yaşayan halkın lideri olarak, kendini herkesten uzak hissetmesi de doğaldı.

Mustafa Kemal'in önerdiği çizgilerde bir hükümet oluşturmak meclisin bir haftasını aldı. Salih Paşa hükümetinin harbiye nazırı olarak Anadolu'daki milliyetçi komutanları sultanın davasına çek-
 mek için çabalamış olan Fevzi Paşa (Çakmak), Damat Ferit sadra-

zamlığa getirilince başkentten kaçtı. 25/26 Nisanda Mustafa Kemal'e, Fevzi Paşanın habersizce Ali Fuat Paşanın İznik'in doğusunda Osmaneli'ndeki (o zamanlar Lefke) karargâhına geldiği bildirildi. Ali Fuat (Cebesoy) anılarında Mustafa Kemal'in, "geldiği yere geri gönderin," diye telgraf çektiğini, ama sonunda onun soğuk tutumunu sıcak bir karşılamaya çevirmeyi başardığını anlatıyor.[22] Bu öykü kuşkuludur. Mustafa Kemal'in gerçi ona manevi bir borcu yoktu, ama Fevzi Paşanın bütün subaylar tarafından sayılan, yetenekli, vatansever bir komutan olduğu da biliyordu. Fevzi Paşanın yetenek ve itibarından yararlanmak için Mustafa Kemal, herhalde Ali Fuat'ın akıl öğretmesine gerek duymamıştır. Ali Fuat'a gelince, anılarını yazdığı tarihte Fevzi Paşayı kıskanmış olduğu düşünülebilir, çünkü Mustafa Kemal, sonradan kendisine katılan Fevzi Paşayı daha eski arkadaşlarını gücendirme pahasına öne çıkarmıştır.

Fevzi Paşa 27 Nisanda Ankara'da coşkuyla karşılandı. Mustafa Kemal'in önerisiyle milletvekilleri toplantıyı yarıda kesip onu karşılamak üzere tren garına gittiler. Yine Mustafa Kemal'in önerisiyle Fevzi Paşaya mebusluk verildi ve hükümetin kurulmasından önceki aşamada, geçici yürütme komitesine seçildi. Fevzi Paşanın ilk hizmeti Damat Ferit sadrazamlığa getirilmeden önce padişahın huzuruna çağrıldığını ve sultanın kendisinden Anadolu'daki milliyetçilerle temas kurmasını rica ettiğini anlatması oldu.[23] Millet Meclisinin padişahın isteklerinin gerçek bir yorumlayıcısı olduğu efsanesini doğrulayan bir öyküydü bu. Yine de bu efsane, dahili mücadelenin yayılmasını önleyemedi.

29 Nisanda Büyük Millet Meclisi vatana ihanet konusunda acımasız bir yasayı oylamaya koyarak, meclisin yasallığına (meşruiyetine) karşı çıkanlar için ölüm cezası getirdi.[24] 1 Mayısta İstanbul hükümeti, Mustafa Kemal ile aralarında Ali Fuat, Halide Edip ve kocası Adnan'ın (Adıvar) da bulunduğu taraftarları hakkında idam hükmü vererek tepkisini gösterdi.[25] Bu haber Ankara'daki meclisin Mustafa Kemal'in önerdiği hükümet şeklini kabul etmesini engellemedi. 3-4 Mayısta yapılan seçimde Mustafa Kemal'in başkanlığında çalışacak on vekil saptandı. Fevzi Paşa (Çakmak) müdafaa vekilliğine getirilirken, Albay İsmet (İnönü) kabinede de yer alarak genelkurmay başkanı oldu.[26] Mustafa Kemal'in eski arkadaşları Kazım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy) ve Refet (Bele) ordu komutanlıklarını sürdüreceklerdi ama aralarına yeni katılan Fevzi Paşa ile Albay İsmet'in emrinde olacaklardı. Bu değişiklikten hiç hoşlanmadılar. Yine de milli davayı yürütmek için ellerinden gelenin en iyisini yaptılar. İlk görev, merkezî otoritenin yıkılmasıyla ortaya çıkan ve şimdi Damat Ferit Paşanın körüklediği iç savaşı kazanmaktı.

Yeni Ankara hükümeti öncelikle kuzeybatı Anadolu'yu tehdit eden tehlikeyle ilgilendi. Ali Fuat (Cebesoy) ile Refet'in (Bele) komutasındaki düzenli ordu birliklerinin yanı sıra Mustafa Kemal'in arkadaşı Yarbay Arif'in önderlik ettiği, aralarında kendisinin mensup olduğu

konuşmasını "padişah-ı âlempenah efendimiz hazretlerinin... her türlü kuyudat-ı ecnebiyeden âzade olarak tahtı hümâyunlarında daim kalmasını" dileyerek bitirdi.[16] [padişah efendimiz... yabancı baskılardan uzak olarak sonsuza dek tahtında kalmalı] Başkan seçildiğini derhal bir telgrafla Anadolu'daki milliyetçi komutanların en güçlüsü olan Erzurum'daki Kâzım Karabekir'e bildirdi. Kişiliğine karşı yapılan propaganda saldırılarının ulusal davaya zarar verebileceğini öne sürerek kendisine bir görev verilmemesini meclisten rica ettiğini yazdı. Ama 120 delegeden 110'unun oyu başkanlığının istendiğini gösterince, reddedemezdi. Karabekir iki satırlık bir tebrik mesajıyla karşılık verdi.[17] Ertesi gün Büyük Millet Meclisi başkanı olarak millete ilk duyurusunu yayınladı. "Biz vekilleriniz, Allah ve peygamber adına yemin ederiz ki, 'Padişah'a, Halife'ye isyan sözü' yalandır. İstediğimiz tek şey, Hindistan ve Mısır'ın başına gelen halden vatanımızı kurtarmaktır." [18]

Mustafa Kemal bir gün sonra Moskova'daki hükümete iş mektubunu anımsatır bir telgraf çekti. Mesajı "Emperyalist Hükûmetler aleyhine harekâtı ve bunların tahtı tahakküm ve esaretinde (baskı ve köleliği altında) bulunan mazlum insanların tahlisi (kurtarılması) gayesini istihdaf eden [amaçlayan] bolşevik Ruslarla tevhidi mesai ve harekâtı (iş ve eylem birliğini) kabul ediyoruz," sözleriyle başlıyordu. Eğer Bolşevikler sınırları içine katmak amacıyla Gürcistan'a yürüyüp İngiliz güçlerini oradan çıkaracaklarsa, Türkiye de "Emperyalist Ermeni hükümetine" karşı girişimde bulunmaya hazır olacak ve Azerbaycan'ın Bolşevik "zümrei düveliyesine" [devletler topluluğuna] katılmasına yardımcı olacaktı. Bu arada Mustafa Kemal Bolşeviklerden, "ilk taksit olarak beş milyon altının [ruble] ve takarrür ettirilecek miktarda cephane vesair vesaiti fenniyei harbiye ve malzemei sıhhıyenin ve yalnız şarkta icrayı harekât edecek kuvvetler için erzakın " gönderilmesini de istiyordu.[19] Bu, uzayıp gidecek bir pazarlık sürecinin daha başlangıcıydı.

27 Nisanda, bu kez Mustafa Kemal'den telgraf alma sırası padişaha geldi. Başkanı olduğu meclisin sadakatini sunuyordu. "Pâdişâhımız; Kalbimiz sadakat ve bağlılık duygusu ile dolu olarak, tahtınızın etrafında her zamandan daha sıkı bir bağlılıkla toplanmış bulunuyoruz," [20] diyerek sultana güvence veriyordu. Gerçi telgrafın alıcısı Sultan Vahdettin idi ama esas hitap ettiği kitle Anadolu'nun muhafazakâr Müslümanlarıydı. Halide Edip sürgünde yazdığı anılarında Mustafa Kemal'i, töre dışı, alaycı bir insan[21] olarak nitelendirecekti; aslında savaşta her şeyin mubah olduğuna inandığını söylemek daha doğru olurdu. Üstelik daha farklı bir kültür evreninde yaşayan halkın lideri olarak, kendini herkesten uzak hissetmesi de doğaldı.

Mustafa Kemal'in önerdiği çizgilerde bir hükümet oluşturmak meclisin bir haftasını aldı. Salih Paşa hükümetinin harbiye nazırı olarak Anadolu'daki milliyetçi komutanları sultanın davasına çek-
 mek için çabalamış olan Fevzi Paşa (Çakmak), Damat Ferit sadra-

zamlığa getirilince başkentten kaçtı. 25/26 Nisanda Mustafa Kemal'e, Fevzi Paşanın habersizce Ali Fuat Paşanın İznik'in doğusunda Osmaneli'ndeki (o zamanlar Lefke) karargâhına geldiği bildirildi. Ali Fuat (Cebesoy) anılarında Mustafa Kemal'in, "geldiği yere geri gönderin," diye telgraf çektiğini, ama sonunda onun soğuk tutumunu sıcak bir karşılamaya çevirmeyi başardığını anlatıyor.[22] Bu öykü kuşkuludur. Mustafa Kemal'in gerçi ona manevi bir borcu yoktu, ama Fevzi Paşanın bütün subaylar tarafından sayılan, yetenekli, vatansever bir komutan olduğu da biliyordu. Fevzi Paşanın yetenek ve itibarından yararlanmak için Mustafa Kemal, herhalde Ali Fuat'ın akıl öğretmesine gerek duymamıştır. Ali Fuat'a gelince, anılarını yazdığı tarihte Fevzi Paşayı kıskanmış olduğu düşünülebilir, çünkü Mustafa Kemal, sonradan kendisine katılan Fevzi Paşayı daha eski arkadaşlarını gücendirme pahasına öne çıkarmıştır.

Fevzi Paşa 27 Nisanda Ankara'da coşkuyla karşılandı. Mustafa Kemal'in önerisiyle milletvekilleri toplantıyı yarıda kesip onu karşılamak üzere tren garına gittiler. Yine Mustafa Kemal'in önerisiyle Fevzi Paşaya mebusluk verildi ve hükümetin kurulmasından önceki aşamada, geçici yürütme komitesine seçildi. Fevzi Paşanın ilk hizmeti Damat Ferit sadrazamlığa getirilmeden önce padişahın huzuruna çağrıldığını ve sultanın kendisinden Anadolu'daki milliyetçilerle temas kurmasını rica ettiğini anlatması oldu.[23] Millet Meclisinin padişahın isteklerinin gerçek bir yorumlayıcısı olduğu efsanesini doğrulayan bir öyküydü bu. Yine de bu efsane, dahili mücadelenin yayılmasını önleyemedi.

29 Nisanda Büyük Millet Meclisi vatana ihanet konusunda acımasız bir yasayı oylamaya koyarak, meclisin yasallığına (meşruiyetine) karşı çıkanlar için ölüm cezası getirdi.[24] 1 Mayısta İstanbul hükümeti, Mustafa Kemal ile aralarında Ali Fuat, Halide Edip ve kocası Adnan'ın (Adıvar) da bulunduğu taraftarları hakkında idam hükmü vererek tepkisini gösterdi.[25] Bu haber Ankara'daki meclisin Mustafa Kemal'in önerdiği hükümet şeklini kabul etmesini engellemedi. 3-4 Mayısta yapılan seçimde Mustafa Kemal'in başkanlığında çalışacak on vekil saptandı. Fevzi Paşa (Çakmak) müdafaa vekilliğine getirilirken, Albay İsmet (İnönü) kabinede de yer alarak genelkurmay başkanı oldu.[26] Mustafa Kemal'in eski arkadaşları Kazım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy) ve Refet (Bele) ordu komutanlıklarını sürdüreceklerdi ama aralarına yeni katılan Fevzi Paşa ile Albay İsmet'in emrinde olacaklardı. Bu değişiklikten hiç hoşlanmadılar. Yine de milli davayı yürütmek için ellerinden gelenin en iyisini yaptılar. İlk görev, merkezî otoritenin yıkılmasıyla ortaya çıkan ve şimdi Damat Ferit Paşanın körüklediği iç savaşı kazanmaktı.

Yeni Ankara hükümeti öncelikle kuzeybatı Anadolu'yu tehdit eden tehlikeyle ilgilendi. Ali Fuat (Cebesoy) ile Refet'in (Bele) komutasındaki düzenli ordu birliklerinin yanı sıra Mustafa Kemal'in arkadaşı Yarbay Arif'in önderlik ettiği, aralarında kendisinin mensup olduğu

Karakeçili aşiretinden bireylerin de bulunduğu çeteler ve Çerkez Ethem'in adamları, derhal Aznavur'un emrindeki Çerkez ve Abhazlara karşı harekete geçti. Bu harekât sırasında köylüler, Yarbay Arif'e Bolu ormanlarında yakalanmış bir ayı yavrusu armağan ettiler. Bir süre sonra, yanından ayırmadığı ayı yavrusu nedeniyle Arif'e 'Ayıcı' lakabı takıldı. 21 Mayısta Anzavur'un dayanacak hali kalmamıştı. Son çatışmada atından düşüp bacağından yaralandı. Bunun üzerine İstanbul'a dönüp Damat Ferit'e, sultanın hükümetinden yeterince destek alamadığından yakındı.

Bundan sonraki hedef, sultanın sayıları 4.000'i bulan Kuva-yı İnzibatiyesi'ydi. Bir İngiliz taburunun kontrolü altında İzmit yakınlarında konuşlanan disiplin gücü, Anzavur'a destek vermek için doğuya doğru ilerledi, ama yenilgiye uğrayınca geri çekilmek zorunda kaldı. 14 Haziran 1920'de milliyetçiler saldırıya geçti. Kuva-yı İnzibatiyenin bir kısmı taraf değiştirerek onlara katıldı, geri kalanı İngiliz askerlerinin gerisine çekildi. Komutanları ise olayları, İzmit körfezinde demirleyen (yaralı) Osmanlı savaş gemisi *Yavuz*'un güvertesinden izlediler. Kuva-yı İnzibatiyeden kalanlar gemiyle İstanbul'a gönderildi ve 25 Haziranda bu güç resmen dağıtıldı. Milliyetçiler düşmanlarına karşı acımasızca davranıyorlardı. Ankara hükümetinin güçleri Düzce kasabasının denetimini ele geçirince Kuva-yı İnzibatiyede görev yapan yedi subayla birlikte, milliyetçilere karşı cephe almış olan yörenin ileri gelenlerinden bazıları idam edildi.[27] Kuzeybatı Anadolu'da huzursuzluk sürüyordu, ama Ankara hükümetine karşı oradaki direnişin belkemiği kırılmış sayılırdı. Damat Ferit Paşanın göreve gelmesinden üç ay sonra, İstanbul hükümetinin milliyetçilerin karşısına etkili bir askerî güç çıkaramayacağı gerçeği açıkça belli oldu.

İzmit yakınlarında milliyetçilerin Kuva-yı İnzibatiyeyi yendiği çarpışma ciddi sonuçlar doğurdu. İngiliz güçleri milliyetçilere ateş açtı ve üstlerine havadan bombalar yağdırarak başkent yakınlarından uzaklaşmaya zorladı.[28] Buna rağmen İstanbul paniğe kapıldı; İngiliz komutan General Milne, destek isteyince, kendisine yalnızca Yunan askerlerinin bunu sağlayabileceği bildirildi.[29] Böylece Venizelos aradığı fırsatı yakalamış oldu.

Türkiye ile barış anlaşması konusunda karar vermeden önce İtilaf devletleri, Mareşal Foch'tan Türklere bu koşulların dayatılabilmesi için hangi ölçekte bir askerî güce gereksinim olduğunu hesaplamasını istemişlerdi. 30 Martta Mareşal Foch en az yirmi yedi tümene gerek olduğunu ve bu sayıda askerin bulunmadığını rapor etti. Venizelos yardıma hazırdı. İngiliz hükümeti, Türk-Yunan savaşı çıktığı takdirde kendisine yardım edilemeyeceği konusunda onu uyardı ama gerekirse İngilizleri çatışmalara çekebileceğine inanan Venizelos aldırış etmedi. İstanbul'daki İtilaf devletleri temsilcileri de hükümetlerine Türkiye'de bir savaşa girmekten kaçınmalarını önerdiler, ama onların uyarılarına da aldırış eden olmadı.[30]

19 ile 26 Nisan arasında İtilaf devletleri İtalyan Rivierası'nda yer alan San Remo kentinde bir konferans düzenlediler. Türkiye'nin bölünme planı kabul edildi. Lloyd George, Venizelos'un tarafını tuttu. Almanları bastırabilmek için İngilizlerin desteğine gereksinim duyan ve kendilerine Lübnan ile birlikte biraz daha kuzeydeki bazı Türk topraklarının verileceği sözü verilen Fransızlar da sağduyulu davranmaktan vazgeçip Lloyd George'un peşinden gittiler. Kendilerine Güney Anadolu'da belirli bir bölgenin denetiminin verilmesinden tatmin olmayan İtalyanlar bölünme planını durdurmayı başaramadılar ve sabote etmeye karar verdiler. Şimdi Venizelos bir barış konferansına hazırlık olarak oldu-bittiler yaratmak istiyordu. Bir yıldan beri Yunan askerlerinin İzmir çevresine çizilen Milne Hattını geçmelerine izin verilmiyordu. 20 Haziranda bir Yunan tümeninin İzmit yarımadasına gönderilmesi karşılığında, Lloyd George ile Millerand, İzmir bölgesinde "birleşik bir harekât" onayladılar.[31] Kendisine yüz verilince Venizelos derhal astarını da aldı. 22 Haziranda Yunan birlikleri Milne Hattını geçip doğuya ve kuzeye doğru ilerlediler.

Mustafa Kemal Yunan tehdidinin yaklaşmakta olduğunu fark etmiş. 21 Haziranda trenle Eskişehir'e gidip Ali Fuat (Cebesoy) ile görüştü ve Ali Fuat üç gün sonra batı cephesinin komutanlığına getirildi.[32] Ama emrindeki güç Yunan ordusuna karşı koyamayacak kadar zayıftı. İzmir'in kuzeyinden başlayarak Türkiye'nin Ege sahilini Marmara Denizinin güneyine kadar işgal etmek Yunanlıların yalnızca bir ayını aldı. Osmanlıların ilk başkenti olan Bursa 8 Temmuzda düştü. Doğuya doğru ilerleyip İzmir'den yaklaşık 320 km uzakta, Anadolu yaylasının kenarındaki Uşak'ı da ele geçirdiler. Aynı süre içinde Doğu Trakya'yı koruyan zayıf Osmanlı birliklerini de yerlerinden attılar. Osmanlıların ikinci başkenti Edirne 25 Temmuzda düştü ve Trakya'daki milliyetçi güçlerin komutanı olan Albay Cafer Tayyar 27 Temmuzda teslim oldu. Yunan hatlarının gerisinde faaliyet gösteren çetelerin dışında, Türk milliyetçileri Anadolu yaylasıyla Karadeniz kıyılarına sıkışmışlardı.

Bursa'nın yitirilmesinden sonra yas tutulduğunu belirtmek için kürsünün üzerine siyah bir örtünün örtüldüğü Büyük Millet Meclisinde öfke fırtınası kopuyordu. Milletvekilleri düşmanı durdurmayı başaramayan komutanların kelleleri için yaygara koparıyorlardı. Türk cephesinin niçin çöktüğünü öğrenmek istiyorlardı. Yunanlıların ilerlemesi başlayınca parlamentoda durumu eleştirenler kürsüye çıktı. 3 Temmuzdaki gizli toplantıda Mustafa Kemal onlara gerekli yanıtı verdi. İstanbul hükümetinin orduyu zayıflatması ve meclisin otoritesine karşı ayaklanmaların başlamasına neden olması, geri çekilmelere yol açmıştı. Damat Ferit ile arkadaşları İngilizlere oranla daha kötü bir düşman sayılırlardı. Şimdi ilk atılacak adım, ulusal birliği yeniden oluşturmaktı.[33] Bir gün önce, ulusa seslenen bildirisinde Mustafa Kemal, Türk halkının dini duygularını hedef almıştı: "Bütün milleti vifak ve ittihada ve Yunanlıların aleyhine ke-

Karakeçili aşiretinden bireylerin de bulunduğu çeteler ve Çerkez Ethem'in adamları, derhal Aznavur'un emrindeki Çerkez ve Abhazlara karşı harekete geçti. Bu harekât sırasında köylüler, Yarbay Arif'e Bolu ormanlarında yakalanmış bir ayı yavrusu armağan ettiler. Bir süre sonra, yanından ayırmadığı ayı yavrusu nedeniyle Arif'e 'Ayıcı' lakabı takıldı. 21 Mayısta Anzavur'un dayanacak hali kalmamıştı. Son çatışmada atından düşüp bacağından yaralandı. Bunun üzerine İstanbul'a dönüp Damat Ferit'e, sultanın hükümetinden yeterince destek alamadığından yakındı.

Bundan sonraki hedef, sultanın sayıları 4.000'i bulan Kuva-yı İnzibatiyesi'ydi. Bir İngiliz taburunun kontrolü altında İzmit yakınlarında konuşlanan disiplin gücü, Anzavur'a destek vermek için doğuya doğru ilerledi, ama yenilgiye uğrayınca geri çekilmek zorunda kaldı. 14 Haziran 1920'de milliyetçiler saldırıya geçti. Kuva-yı İnzibatiyenin bir kısmı taraf değiştirerek onlara katıldı, geri kalanı İngiliz askerlerinin gerisine çekildi. Komutanları ise olayları, İzmit körfezinde demirleyen (yaralı) Osmanlı savaş gemisi *Yavuz*'un güvertesinden izlediler. Kuva-yı İnzibatiyeden kalanlar gemiyle İstanbul'a gönderildi ve 25 Haziranda bu güç resmen dağıtıldı. Milliyetçiler düşmanlarına karşı acımasızca davranıyorlardı. Ankara hükümetinin güçleri Düzce kasabasının denetimini ele geçirince Kuva-yı İnzibatiyede görev yapan yedi subayla birlikte, milliyetçilere karşı cephe almış olan yörenin ileri gelenlerinden bazıları idam edildi.[27] Kuzeybatı Anadolu'da huzursuzluk sürüyordu, ama Ankara hükümetine karşı oradaki direnişin belkemiği kırılmış sayılırdı. Damat Ferit Paşanın göreve gelmesinden üç ay sonra, İstanbul hükümetinin milliyetçilerin karşısına etkili bir askerî güç çıkaramayacağı gerçeği açıkça belli oldu.

İzmit yakınlarında milliyetçilerin Kuva-yı İnzibatiyeyi yendiği çarpışma ciddi sonuçlar doğurdu. İngiliz güçleri milliyetçilere ateş açtı ve üstlerine havadan bombalar yağdırarak başkent yakınlarından uzaklaşmaya zorladı.[28] Buna rağmen İstanbul paniğe kapıldı; İngiliz komutan General Milne, destek isteyince, kendisine yalnızca Yunan askerlerinin bunu sağlayabileceği bildirildi.[29] Böylece Venizelos aradığı fırsatı yakalamış oldu.

Türkiye ile barış anlaşması konusunda karar vermeden önce İtilaf devletleri, Mareşal Foch'tan Türklere bu koşulların dayatılabilmesi için hangi ölçekte bir askerî güce gereksinim olduğunu hesaplamasını istemişlerdi. 30 Martta Mareşal Foch en az yirmi yedi tümene gerek olduğunu ve bu sayıda askerin bulunmadığını rapor etti. Venizelos yardıma hazırdı. İngiliz hükümeti, Türk-Yunan savaşı çıktığı takdirde kendisine yardım edilemeyeceği konusunda onu uyardı ama gerekirse İngilizleri çatışmalara çekebileceğine inanan Venizelos aldırış etmedi. İstanbul'daki İtilaf devletleri temsilcileri de hükümetlerine Türkiye'de bir savaşa girmekten kaçınmalarını önerdiler, ama onların uyarılarına da aldırış eden olmadı.[30]

19 ile 26 Nisan arasında İtilaf devletleri İtalyan Rivierası'nda yer alan San Remo kentinde bir konferans düzenlediler. Türkiye'nin bölünme planı kabul edildi. Lloyd George, Venizelos'un tarafını tuttu. Almanları bastırabilmek için İngilizlerin desteğine gereksinim duyan ve kendilerine Lübnan ile birlikte biraz daha kuzeydeki bazı Türk topraklarının verileceği sözü verilen Fransızlar da sağduyulu davranmaktan vazgeçip Lloyd George'un peşinden gittiler. Kendilerine Güney Anadolu'da belirli bir bölgenin denetiminin verilmesinden tatmin olmayan İtalyanlar bölünme planını durdurmayı başaramadılar ve sabote etmeye karar verdiler. Şimdi Venizelos bir barış konferansına hazırlık olarak oldu-bittiler yaratmak istiyordu. Bir yıldan beri Yunan askerlerinin İzmir çevresine çizilen Milne Hattını geçmelerine izin verilmiyordu. 20 Haziranda bir Yunan tümeninin İzmit yarımadasına gönderilmesi karşılığında, Lloyd George ile Millerand, İzmir bölgesinde "birleşik bir harekâtı" onayladılar.[31] Kendisine yüz verilince Venizelos derhal astarını da aldı. 22 Haziranda Yunan birlikleri Milne Hattını geçip doğuya ve kuzeye doğru ilerlediler.

Mustafa Kemal Yunan tehdidinin yaklaşmakta olduğunu fark etmiş. 21 Haziranda trenle Eskişehir'e gidip Ali Fuat (Cebesoy) ile görüştü ve Ali Fuat üç gün sonra batı cephesinin komutanlığına getirildi.[32] Ama emrindeki güç Yunan ordusuna karşı koyamayacak kadar zayıftı. İzmir'in kuzeyinden başlayarak Türkiye'nin Ege sahilini Marmara Denizinin güneyine kadar işgal etmek Yunanlıların yalnızca bir ayını aldı. Osmanlıların ilk başkenti olan Bursa 8 Temmuzda düştü. Doğuya doğru ilerleyip İzmir'den yaklaşık 320 km uzakta, Anadolu yaylasının kenarındaki Uşak'ı da ele geçirdiler. Aynı süre içinde Doğu Trakya'yı koruyan zayıf Osmanlı birliklerini de yerlerinden attılar. Osmanlıların ikinci başkenti Edirne 25 Temmuzda düştü ve Trakya'daki milliyetçi güçlerin komutanı olan Albay Cafer Tayyar 27 Temmuzda teslim oldu. Yunan hatlarının gerisinde faaliyet gösteren çetelerin dışında, Türk milliyetçileri Anadolu yaylasıyla Karadeniz kıyılarına sıkışmışlardı.

Bursa'nın yitirilmesinden sonra yas tutulduğunu belirtmek için kürsünün üzerine siyah bir örtünün örtüldüğü Büyük Millet Meclisinde öfke fırtınası kopuyordu. Milletvekilleri düşmanı durdurmayı başaramayan komutanların kelleleri için yaygara koparıyorlardı. Türk cephesinin niçin çöktüğünü öğrenmek istiyorlardı. Yunanlıların ilerlemesi başlayınca parlamentoda durumu eleştirenler kürsüye çıktı. 3 Temmuzdaki gizli toplantıda Mustafa Kemal onlara gerekli yanıtı verdi. İstanbul hükümetinin orduyu zayıflatması ve meclisin otoritesine karşı ayaklanmaların başlamasına neden olması, geri çekilmelere yol açmıştı. Damat Ferit ile arkadaşları İngilizlere oranla daha kötü bir düşman sayılırlardı. Şimdi ilk atılacak adım, ulusal birliği yeniden oluşturmaktı.[33] Bir gün önce, ulusa seslenen bildirisinde Mustafa Kemal, Türk halkının dini duygularını hedef almıştı: "Bütün milleti vifak ve ittihada ve Yunanlıların aleyhine ke-

mali azm ile kıyama davet ederiz. İrşad ve cihad Yunan izmihlâlini inayeti hakla yakın bir zamanda müyesser kılacaktır." [34] [Bütün milleti hep birlikte, kesin kararlılıkla Yunanlılara karşı direnmeye çağırıyoruz. Allah'ın yardımıyla bu cihad kısa zamanda Yunanlıların yenilgiye uğratılmasıyla sonuçlanacaktır.]

Mustafa Kemal'in yurtiçinde sorun yaratanları suçlamakta haklıydı. Yunanlıların böylesine hızlı ilerleyebilmesinin bir nedeni, ordunun çeşitli yerlerde çıkan isyanları bastırmakla uğraşmak zorunda kalmasıydı. Yunanlılar Milne Hattını geçerken, Çerkez Ethem'in adamları Ankara'nın doğusunda Yozgat'ta isyancılarla savaşıyordu. Bu isyan 13 Haziranda, tam da kuzeybatıdaki sorunlar yatışmaya başlarken çıkmıştı. Büyük Savaş öncesinde İttihat ve Terakki'yle yolları ayrılan ve Mustafa Kemal'in milliyetçilerini İttihatçıların ardılı olarak kabul eden Çapanoğulları bu isyana önderlik eden yerel bir feodal aileydi. Mustafa Kemal, yöredeki düzenli ordu birlikleri isyanı bastırmakta yetersiz kalınca, doğu Kilikya'da Fransızlarla çarpışan Kılıç Ali'nin çetesinden yardım istedi. Onlar da başarısız olunca, batıdaki Çerkez Ethem çağrıldı. Trenle Ankara'ya vardığında Mustafa Kemal ile üst rütbeli milliyetçi komutanlar tarafından karşılandı. Kendisine Ziraat Mektebinde bir oda verildi, Mustafa Kemal, Fevzi (Çakmak) ve İsmet (İnönü) durumun ciddiyetini ona anlattılar.[35] Yozgat, Ankara yakınlarında bulunduğundan, isyancılar milliyetçilerin karargâhını tehdit ettikleri gibi, Kâzım Karabekir'in daha doğudaki kuvvetleriyle kurulan iletişimi de tehlikeye atıyorlardı. Mustafa Kemal çok endişeliydi: muhalifleri daha sonraları sinirlerinin bozulduğunu söyleyeceklerdi.[36] Bu tehditlerle etkili bir biçimde başa çıktığı ise, bilinen bir gerçektir.

Çerkez Ethem, kardeşi Reşit'in de üye olarak bulunduğu Millet Meclisine, üzerinde ulusal Çerkez giysisi ve belinde hançeriyle gelince bir kahraman olarak karşılandı. Ankara'dan ayrılırken isyanı bastırması için ona olağanüstü yetki verilmiş ve kendini aşan fikirler aşılanmıştı. Çerkez Ethem'in 2.000 adamı ile 5 topu isyancıları darmadağın etmeye yetti. Yozgat 23 Haziranda tekrar ele geçirilince, Çapanoğullarını destekleyenler birkaç gün sonra kaçmak zorunda kalmışlardı.[37] Çatışmalar çok kanlı geçtiği gibi, Çerkez Ethem'in adamları kenti talan etti.[38] Zafer sarhoşluğuna kapılan Çerkez Ethem, isyanın yayılmasının suçunu sivil ve asker milliyetçi liderlere atıp, Ankara Valisi Yahya Galip'in görevi ihmal suçlamasıyla kendisinin kurduğu askerî mahkemeye çıkartılmasını istedi.

Mustafa Kemal'in memurlarını feda etmeye niyeti yoktu. Kazandığı zafer nedeniyle Çerkez Ethem'i kutlayıp, Yahya Galip'in görevden alındığını ve Yozgat'a gönderileceğini bildirdi. Aynı zamanda da dahiliye vekilinden, valinin yolculuğa çıkamayacak kadar hasta olduğunu Çerkez Ethem'e bildirmesini istedi. Çerkez Ethem öfkeden küplere bindi. Valinin görevini ihmal etmesinden Mustafa Kemal'in sorumlu olduğuna ve bu nedenle isyanın çıkmasından da sorumlu

tutulması gerektiğine inandı. Yahya Galip'in hastalığının da bahane olduğunu öğrenince öfkesi iyice arttı. Dedikoducular "Büyük Millet Meclisi Başkanı'nı kendi Meclisinin önünde asacağı" yolundaki haberleri aceleyle Mustafa Kemal'e taşıdılar, ama aralarındaki sürtüşme geçiştirildi. Yahya Galip'i rahat bırakması konusunda ikna edilen Çerkez Ethem Ankara'ya ulaşınca sevinçle karşılandı. Mustafa Kemal de Ethem'in muzaffer gerillalarını kutlamak için oradaydı. Karşılama komitesi tren istasyonundan ayrılırken, İsmet (İnönü) Mustafa Kemal'e, "Her biri pürsilah, tepeden tırnağa silahlı. Bunlar kendilerine verdiği güven ve büyüklük duygusu ile herkese tepeden bakıyorlar. Bugün memlekete hâkim olan kimdir ? Bunlar mı biz miyiz ?" diye sordu. "Biziz" dedi Mustafa Kemal, "akıl bizdedir." [39] Çerkez Ethem Ankara'da uzun süre kalmadı. İzmir'in doğusunda Demirci'deki Yunan mevzilerine gönderildi ve bir Yunan tümenini bozguna uğratıp kasabayı terk etmelerini sağladı. Yunanlılar saldırıya geçtiklerinden bu yana ilk kez geriliyorlardı.[40]

Başka ayaklanmalar da oldu. Ekim ayında padişah taraftarları, orta Anadolu'daki muhafazakâr Konya'da hükümet binalarını ele geçirdiler. Yunanlılara karşı savunma konumunda olan birlikler bölgeye getirildikten sonra, 15 Kasımda Büyük Millet Meclisinin otoritesi yeniden sağlandı.[41] Ankara hükümetinin zayıflığından yararlanan bazı Kürt aşiretleri güneydoğuda isyan bayrağı açtılar. Her zamanki gibi Kürtlerin arasında bölünmeler oldu ve başka aşiretler isyanın bastırılmasında Ankara hükümetine yardım etti.[42]

Kısa bir süre sonra Mustafa Kemal kendine gaddar korumalar edindi. 29 Ekim 1920 tarihinde kara ünlü çete reisi Topal Osman ile adamları Ankara'nın Karadeniz sahilinin orta kesimindeki ulaşım limanı olan İnebolu'ya geldiler. Mustafa Kemal onları çağırıncaya dek yerel halkı taciz ettiler ve sonunda, kara giysili silahşorlar Ankara'daki ikametgâhın nöbetçileri olarak işe alındılar.[43] 1920 yazında Mustafa Kemal, cephe birimleriyle daha yakından temas kurabilmek için Ankara garı yakınındaki istasyon şefinin evine yerleşmişti. Ama genelkurmayı yine Ziraat Mektebinde kalıyordu.[44]

Sultan Vahdettin ile Damat Ferit hükümeti, İtilaf devletlerine direnmenin yararsızlığın ötesinde kötü olduğuna kendilerini inandırmışlardı. Bu davranış İstanbul'un yitirilmesine yol açabileceği gibi ne Doğu Trakya'yı ne de San Remo konferansında Yunanlılara bırakılan İzmir'i kurtarmaya yarayacaktı. Orada varılan kararlar 11 Mayısta Osmanlı hükümetine açıklandı. Damat Ferit koşullarını biraz yumuşatmaları için İtilaf devletlerine yalvardı, ama sonuç alamadı. Yunanlılar ilerlemeyi sürdürürken, İtilaf devletleri Belçika'nın Spa kentinde toplanıp, hazırladıkları barış anlaşması taslağını Osmanlı hükümetinin 27 Temmuza kadar kabul etmesini istediler. 20 Temmuzda Damat Ferit boyun eğilmesini önerdi. Padişah bu sorunun 22 Temmuzda Yıldız Sarayında toplanan saltanat şûrasında gündeme

getirilmesinin doğru olacağını düşündü. Sultanın danışmanlarından emekli topçu generali Ali Rıza Paşa dışındakiler, İtilaf devletlerinin koşullarını kabul etmekten başka çare olmadığına karar verdiler.

İtilaf devletleri, Fransa'nın, porselen yapımıyla ünlü, Paris banliyösü Sèvres'de bir imza töreni düzenlemişlerdi. 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı hükümetinin tam yetkilisi olan üç kişi –pek tanınmayan eski bir eğitim bakanı, İsviçre büyükelçisi ve 'feylezof' olarak tanınan ünlü şair Rıza Tevfik– Osmanlı İmparatorluğunu yalnızca adını bırakarak sona erdiren anlaşmayı imzaladılar. Toprakların zaman içinde elden çıkacağı olgusu, kimseyi kandırmaya yetmiyordu: İzmir bölgesi beş yıl içinde Yunanistan ile birleşme konusunda oylama yapacaktı; Başkan Wilson Ermenistan'ın sınırlarını saptayacaktı; (Cemiyet-i Akvam) Milletler Cemiyeti, istedikleri takdirde Kürtlerin bağımsız olmayı başarıp başaramayacaklarına karar verecekti.[45] Padişaha İtilaf devletlerinin denetimi altındaki İstanbul ile (güneyde İtalya ile güneydoğuda Fransa'ya başka bir belgeyle sunulan geniş nüfuz bölgeleri hariç) Anadolu'nun kalan kısımları bırakılıyordu. Yabancılar kapitülasyonlarla elde etmiş oldukları ayrıcalıkları koruyacaklardı. Vatansever bir Türk'ün böylesine bir parçalanmayı kabul etmesi beklenemezdi.

Ne var ki, imzaların atılması barış yapmanın yasal süreci tamamlamış değildi. Osmanlı anayasasına göre, Sèvres antlaşmasının geçerlilik kazanması için parlamento tarafından onaylanması gerekiyordu, ama padişah parlamentoyu feshetmişti. Türk milliyetçilerinin işbirliği sağlanmadıkça seçim yapılması olanaksızdı. İçinde bulundukları durumun çılgın mantığın gereği İtilaf devletleri, İstanbul'da milliyetçilerle uzlaşmaya varabilecek bir hükümetin kurulmasını istediler. Damat Ferit 'sağlık nedeniyle' istifa ederek İtilaf devletlerine son hizmetini de yaptı. Ve dinlenmek üzere Karlsbad'a gitmek için başkentten ayrıldı: artık önemli biri değildi.

21 Ekimde onun yerini alan ve her zaman uzlaşmadan yana olan yaşlı Tevfik Paşa derhal Ankara hükümetiyle temas kurmaya çalıştı. Osmanlıların başkenti İstanbul'un atmosferi değişmişti. Sèvres antlaşması Mustafa Kemal'in İtilaf devletlerine direniş göstermek konusunda haklı olduğunu ortaya çıkarmıştı. Milliyetçilere karşı yasal girişimler durduruldu, Osmanlı harbiye nazırı, 'kuva-yı milliye'nin vatanı kurtarmak için çalıştığından kuşku duyulmadığını ve bu nedenle mahkemeye çıkarılmak yerine kutlanmaları gerektiğini belirten bir bildiri yayınladı.[46] Daha sonraları Sultan Vahdettin, 'kendi şahsiyetine ve otoritesine karşı oldukları halde',Tevfik Paşa hükümetini iş başına getirmekle Kemalistlerin İstanbul'da etkili olmalarını sağladığını söyleyerek itibar kazanmak isteyecekti.[47]

Ankara'nın uzlaşmaya yanaşacak bir havası yoktu. 19 Mayısta Büyük Millet Meclisi, Damat Ferit ile hükümet üyelerini Osmanlı vatandaşlığından çıkarma önerisini oylamıştı. 18 Temmuzda da, Misak-ı Milli koşullarından 1918 mütarekesinin çizdiği sınırlar ve

mümkün olan yerlerde biraz daha genişletilmiş topraklar içinde tam bağımsızlıktan daha azının kabul edilmeyeceğine yemin edildi. 19 Ağustosta yapılan toplantıda Sèvres anlaşmasının kabul edilmesini öneren saltanat şûrası üyeleriyle, anlaşmayı imzalayan üç tam yetkili temsilcinin vatan haini ilan edilmesi kararlaştırıldı.[48]

Yunanlılar Batı Anadolu'nun üretime en uygun yörelerini ele geçirmişlerdi ve iç bölgelerde de milliyetçilere karşı ayaklanmalar sürüyordu. Ama Mustafa Kemal iki önemli avantajın farkındaydı: halk onun vatan uğruna çalıştığını biliyordu ve İtilaf devletleri Sèvres anlaşmasının koşullarını dayatmak için gerekli olan askerî gücü kullanmaya istekli değildiler. Mustafa Kemal'in görevi, artık Yunanlıları yenmek ve doğuda Ruslara yitirilen toprakları Ermenilerden kurtarmaktı. Başarması gereken iş çok karmaşık olmamasına karşın, kolay sayılmazdı, çünkü hâlâ elinde yeterli bir ordu yoktu. Büyük Millet Meclisinin otoritesini Anadolu'nun özgür bölgelerinde yaymak ve düzenli bir ordu kurmak için zamana gereksinimi vardı. Yunan ordusunun donanımı çok iyiydi ve Avrupa'daki silah fabrikalarına erişebiliyordu. Türk milliyetçilerinin elinde ise yalnızca İtilaf devletlerinden saklayabildikleri silahlar bulunuyordu ve yeni malzeme alabilecek paraları yoktu. En iyi çözüm yolu düşmanı bölmek ve yabancı dostlar edinmekti. Mustafa Kemal tüm yeteneklerini bu işe adadı. Önce bir diplomat ve politikacı, ardından bir asker olmak zorundaydı. Tehlikeli vaatlerden kaçınmak için yeterince sabırlı ve kurnaz olmalıydı. Arkadaşlarının çok azı bu gereksinimlerin önemini ya da Mustafa Kemal'in bunları karşılayacak yeteneklerini anlayabildi.

Ankara'da toplanan milliyetçilerin vatanlarını sevdiklerinden kuşku duyulmuyordu. Ama hırs ve bireysel kıskançlıklar nedeniyle aralarında bölünmeler olduğu gibi, bu koşullar altında kolay anlaşılacak, ama etkileri kör edici bir biçimde yabancı düşmanlığına da kapılmışlardı. Birkaç yerel aşiret ağalığının dışında, Türk toplumunda kalıtsal aristokrasi geleneği yoktu –toplumun sosyolojik yapısı eşitliğe yönelikti. Yönetici seçkinlerin arasına girmenin yolu, her zaman eğitim olmuştur. Yeni, Batılı öğretilerle eğitilmiş insanların sayısı az olduğundan, bu kişiler önlerine çıkan bütün işlerle uğraşmak zorundaydılar. Sonuç olarak da çoğu, kendisinin vazgeçilmez olduğuna inanıyordu. Ülkedeki asker politikacıların sayısı yeterinden fazlaydı. Ayrıca kendilerini politika ve diplomasi konularında uzman olarak gören avukatların, doktorların, dişçilerin ve veterinerlerin sayısı hiç de az değildi. İşte Mustafa Kemal bu her şeyi bilen, kavgacı, inatçı, eşitlikçi kitleyi yönetmek zorundaydı. İnsanların arasından yalnızca yetenekli değil aynı zamanda kendi liderliğine boyun eğecek olanları bulmak zorundaydı. Çoğunun bir kenara atılmış olması şaşırtıcı gelmemeli.

14

Savaşan Bir Diplomat

Bin dokuz yüz on dokuz Mayısında Anadolu'ya ayak bastığı andan itibaren Mustafa Kemal, Rus Bolşevikleriyle temas kurmaya kararlıydı. Fransızlar Rusya'nın iç savaşına Beyaz Rusların komutanı General Denikin'in tarafını tutarak müdahale edince, Yunanlılar da onlara yardımcı olmak için 1919 Ocağında Odessa'ya iki tümen göndermişti. Gerçi askerler birkaç ay sonra geri çekilmişti,[1] ama Venizelos Bolşevik devriminin düşmanları arasında sayılmaya başlamıştı. Mustafa Kemal'e göre Bolşevikler, İngiltere, Fransa ve onların koruması altındaki Yunanistan'a karşı yararlı bir denge unsuru olarak kullanılabilirdi. Askerî açıdan daha da önemliydiler çünkü ülke dışındaki tek para ve malzeme kaynağıydılar.

Ne var ki, 1920 yılının başında Ankara ile Bolşevik Rusya arasında iletişim kurmak çok zordu. Transkafkasya'daki bağımsız Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan devletleri, doğrudan kara bağlantısının yolu üzerinde yer alıyordu. Mustafa Kemal de, İngiltere'nin Anadolu'yu tümüyle kuşatmak için bu ülkeleri kullanmasından çekiniyordu. 5 Şubat 1920'de bütün ordu komutanlarına çektiği telgrafta, bağımsızlığın yitirilmesine neden olacak bir Kafkas seddinin kurulmasını engellemek için Türkiye'nin elindeki tüm olanakları kullanması gerektiğini bildirdi.[2] Erzurum'daki karargâhından Transkafkasya'yı kolayca izleyebilen Kâzım Karabekir daha rahattı ve Kafkasya'da hasım engeli gibi bir tehlike olmayacağını düşünüyordu. Mustafa Kemal'e, Bolşeviklerin Kafkas dağlarını aşmalarından önce, Türk askerlerinin harekete geçmesinin felakete yol açacağını söyledi.[3] Olaylar haklı olduğunu kanıtlayacaktı.

Bolşevikler, Denikin'in Beyaz Ruslarını yenilgiye uğratıp 1920 Martında Kırım'a sürdüler. Nisan ayında 11. Kızıl Ordu Azerbaycan sınırının önünde toplandı ve 26 Nisanda sınırı geçti. Bir gün sonra,

yörede yaşayan Bolşevikler, Azerbaycan'ın milliyetçi hükümetinden yönetimi kendilerine devretmesini istediler. Devlet başkanı Mehmet Emin Resulzade, Bakü'deki parlamentoya bu isteğe boyun eğmemelerini rica etti. Kızıl Ordu, 'Azerbaycan'ın kurtarıcısı' Türkiye'ye yardım etmek için gelmiş olsa bile, Rus egemenliğini yeniden kuracak olan bir işgal gücünden başka bir şey sayılmazdı. Parlamento bu yakarıyı gözardı ederek, 28 Nisanda iktidarı Azerbaycan Geçici Devrim Komitesine devretti. Komite başkanı Bakü'ye gelmeden önce, Kızıl Ordunun ülkeye girmesini bekledi.[4]

Milliyetçi Daşnak Partisi tarafından yönetilen Ermenistan ise hâlâ Türkiye'nin Bolşeviklere ulaşmasını engellemekteydi. Mayıs ayında Ermenisten Bolşevikleri Rus yoldaşlarının gelmesini beklemeden iktidarı ele geçirmeye çalıştılar. Yenilgiye uğradılar ve 11. Kızıl Ordu Ermenistan sınırında durakladı. Ne var ki, Daşnakların durumu tehlikeliydi. Cumhuriyetleri, Türklerin 1878'de yitirip 1918'de tekrar ele geçirdikleri, ama Mondros Mütarekesi uyarınca ertesi yıl boşalttıkları Kars ve çevresini de kapsayan Çarlık Rusyası'nın sınırları içinde kurulmuştu. Türk milliyetçileri 1878'de Rusya'ya yitirilen topraklarda yaşayanların, 1918 yılında tekrar Türkiye ile birleşmek için oy verdiklerini iddia ediyorlardı. Çoğu Anadolu'dan kaçan göçmenlerin oluşturduğu Ermeniler, yörede yaşayan ve genellikle Türk subayların yönetiminde silahlı direniş çeteleri kurmuş olan Müslümanları sınır dışına sürerek Türk iddialarını geçersiz kılmaya çalıştılar. Türk milliyetçileri ise iddialarını gerçekleştirmek ve ırkdaşlarını kurtarmak için çok iyi bir fırsat yakaladıklarını fark ettiler.

Kâzım Karabekir'in komutasındaki 15. kolordunun 12.000 askeriyle 40 topu,[5] bir zamanlar çarın ordusunda[6] görev yapmış subayların yönettiği yeni oluşturulan Ermeni ordusuyla başa çıkacak sayısal güce sahip sayılmazdı. Eksikliği kapatmak için Karabekir, 8 Haziranda doğu bölgelerinde kısmi seferberlik emri verdi ve bu isteği Ankara'nın onayını alınca, bir hafta sonra unvanı Doğu Cephesi Komutanı olarak değiştirildi. Ermeniler nüfusun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Oltu beldesini ele geçirerek Kars işgalini tamamlamaya çalışınca, Türkler onları katliam yapmakla suçlayıp misilleme tehdidinde bulundular. Hesaplaşma günü gelmişti. 9 Temmuzda Transkafkasya'daki Fransız birlikleri Batum limanından ayrılırken kenti Gürcistan'ın milliyetçi hükümetine terk ettiler.[7] Böylece bölgenin kaderi yerel güçlerin arasındaki etkileşime bırakılmış oldu.

Kâzım Karabekir, harekete geçmek için acele ederken bu kez, Mustafa Kemal temkinli olmayı yeğledi. 1918 mütarekesinin çizdiği sınırlar içinde kalan toprakları yeniden kazanma umudu, Sovyet Rusya yardımını elde etme gereksinimine karşı dengelenmeliydi. 11 Mayısta Büyük Millet Meclisi tarafından hariciye vekili Bekir Sami (Kunduh) başkanlığında Moskova'ya gönderilen heyet, oraya ancak 19 Temmuzda vardı.[8] Türk milliyetçileri adına Sovyet Rusya'da ko-

nuşmaya giden yalnızca Bekir Sami değildi. İstanbul'un işgalinden önce *Karakol* örgütü, Baha Sait adlı üyesini Bolşeviklerin yardımını istemek üzere Kafkasya'ya göndermişti. 11 Ocak 1920'de Baha Sait, Bolşevik yardımı karşılığında, Asya'nın batısında Karadeniz'den Hindistan'a kadar uzanan bölgede, İngiliz-karşıtı ayaklanmalar yapmaya söz veren bir anlaşma imzaladı. Mustafa Kemal bu anlaşmayı geçersiz sayarken Karabekir'in desteğini almıştı.[9] Bu arada Karabekir'in Transkafkasya'da temas kurduğu en önemli kişi, Enver Paşanın amcası Halil Paşa (Kut) idi. Mezopotamya seferinde Kâzım Karabekir ile birlikte çarpışmış olan Halil Paşa, Bolşevikler arasında Türk milliyetçilerinin davasını savunmak için Mustafa Kemal'den talimat aldığını öne sürüyordu. Bir süre Azerbaycan'da kaldıktan sonra Moskova'ya geçmiş ve kendini Türk ulusal güçlerinin temsilcisi olarak tanıtmıştı. Türk savaş esirlerinin serbest bırakılmasını sağlayıp, milliyetçilere destek verecek bir birlik düzenlemişti. Ayrıca Rus yardımının ilk bölümü olan silahların deniz yoluyla Trabzon'a, altınların da kara yoluyla Azerbaycan'a gönderilmesini sağlamıştı.[10]

7 Ağustosta Enver Paşa da Moskova'ya ulaşınca, Türkiye'nin burada temsil edilmesi işi biraz daha karıştı. Büyük Savaşta kendi politikasının çökmesinden yılmamış olan Enver Paşa hâlâ kendini büyük ölçekli bir İslam İhtilal Teşkilatının önderi olarak görüyordu. İngiliz-karşıtı projeleriyle Bolşevikleri etkileyip, Türk milliyetçiliğine değerli hizmetlerde bulunabileceğine inanıyordu. Enver Paşa Moskova'dan gönderdiği bir mektupla planlarını Mustafa Kemal'e özetledi. Mustafa Kemal'in 4 Ekimde yolladığı nazik yanıtta bir İslam birliği kışkırtmalarının Rusları tedirgin edebileceği uyarısı vardı.[11] Mustafa Kemal İttihat ve Terakkinin yenilgiye uğramış liderlerini kendinden uzak tutmaya özen gösteriyordu. Enver gibi, Talât ve Cemal'den aldığı mektuplara da yanıt verirken hizmet verme önerilerine teşekkür ediyor, artık Ankara'da yasal bir hükümet kurdukları için, onların ülke politikasına yurt dışından destek vermelerini istiyordu. Bu arada Enver Paşa, Bolşeviklerin düzenlediği Doğu Halkları Kurultayına katılmak üzere Bakü'ye gitti. 1 Eylül 1920'de karmaşa içinde başlayan toplantıda Enver Paşanın varlığı tartışmalara yol açtı. Gerçi Bakü'ye Komünist Enternasyonalin liderleri eşliğinde gitmişti, ama Mustafa Suphi'nin başkanlığındaki Türkiye Komünist Partisi, Enver Paşanın bulunması gereken yerin bir halk mahkemesinin sanık sandalyesi[12] olduğunu ileri sürerek konuşmasına izin vermiyordu. Enver, hazırladığı konuşmanın kendi adına okunmasını dinledikten sonra, entrikalarını sürdürmek için Berlin'e döndü.

Bolşeviklerle pazarlık yapmanın zor olduğu anlaşıldı. 24 Ağustosta bir işbirliği anlaşması imzalandı ama üç gün sonra Sovyet Dışişleri Komiseri Georgi Çiçerin, (belki Sarıkamış sınır kasabası dışında) 1914 yılında Rus İmparatorluğunun sınırları içinde kalan toprakla-

ra ek olarak, Van ve Bitlis bölgelerinin bir kısmının da Ermenistan'a verilmesini istedi.[13] Ankara'yla doğrudan haberleşemeyen Bekir Sami, heyet üyelerinden Yusuf Kemal'i (Tengirşenk) talimat alması için Trabzon'a gönderdi. Mustafa Kemal sonunda 16 Ekimde, Bekir Sami'ye Türkiye'nin bir karış bile toprak vermeyeceğini söyledi. Eğer Ruslar kabul ederse, Bekir Sami bir dostluk anlaşmasını imzalayacaktı.[14] Bu arada, Mustafa Kemal yeni olgular yaratabileceğine karar verdi. Bolşeviklerin Sarıkamış'ı Türklere bırakabilecekleri imasından yararlanarak, Kâzım Karabekir'in Kars'ın batı taraflarını işgal etmesine izin verdi. 24 Eylülde Karabekir, birliklerine ilerleme emri verirken, Rusların böyle bir harekâtın gerekliliğine ikna olduklarını söylüyordu. 29 Eylülde zayıf bir Ermeni direnişine karşın Sarıkamış işgal edildi.[15]

Yeni cepheyi kazandıktan sonra Kâzım Karabekir, siyasi entrikaların Mustafa Kemal ile ilişkilerini gerginleştirmekte olduğu Erzurum'a geri döndü. Entrikaların merkezinde, Büyük Millet Meclisi başkanı olmayı umduğu halde, başkan yardımcısı ve adliye vekili olmakla yetinmek zorunda kalan Celalettin Arif vardı. Yerel seferberlik ilanı ve Karabekir'in askerlerine erzak sağlama girişimleri, Büyük Savaşta harap olan Erzurum halkını zora sokmuştu. Sık sık görüldüğü gibi burada da, yörenin bazı ileri gelenleri milliyetçileri güveni kötüye kullanmakla suçladılar. Erzurum milletvekili olan Celalettin Arif şehre gelip, adeta valinin görevlerini üstlendi. Mustafa Kemal gecikmeden tepki gösterdi. 5 Eylülde meclis, üyelerin büyükelçilik dışında sivil görevlere getirilemeyeceklerine karar verdi ve 23 Eylülde Mustafa Kemal, Celalettin Arif'e derhal Ankara'ya dönmesini bildirdi.[16]

Bu olayın en şaşırtıcı yanı, Kâzım Karabekir'in davranışlarıydı. Erzurum'un adeta efendisi sayılan ve yerel hoşnutsuzluğun hedefi olan Karabekir bir süre için, Celalettin Arif'in doğu illerinin genel valisi atanmasını ister gibi davrandı. Tıpkı Celalettin Arif gibi Erzurum milletvekili olan Hüseyin Avni (Ulaş) ile Enver Paşanın Teşkilat-ı Mahsusa kuruluşunun eski üyelerinden, "Deli' lakabıyla bilinen Albay (sonra Tuğgeneral) Halit de Mustafa Kemal'i eleştiren iki milliyetçi olarak bu olaya karışmışlardı.[17] Celalettin Arif, Erzurum'da Mustafa Kemal'e muhalefet edecek bir milliyetçi merkez kurma hazırlığı içinde gibi görünüyordu. İyi bir asker, ama kötü bir politikacı olan Kâzım Karabekir de Mustafa Kemal ile birlikte tehdit altında olduğunu fark edince, Celalettin başarısızlığa uğradı.

Mustafa Kemal yurt içindeki huzursuzluk ve kaynaşmanın kendi konumu için acil bir tehlike oluşturduğunu algılıyordu. Özellikle Bolşevikler tehlikeli dostlardı. Gerçi gerek Türkiye'de gerekse başka yerlerde Bolşevikleri büyük kitleler desteklemiyordu ama Moskova'dan altın ve silah yardımı alma girişimi, belirli bir düzene oturmamış olan Türk milliyetçilerinin arasında komünizm sempatizanlarının ortaya çıkmasına neden olmuştu. Adana'nın milliyetçi

liderlerinden Zamir (sonradan Damar) Arıkoğlu anılarında şöyle anımsayacaktı:

> Ankara'da komünizm propagandası da az değildi, bazı mebus arkadaşların komünizmin ilan edilmemesinden ötürü canları sıkılıyordu. "Daha ne bekliyoruz ! Niçin komünizmi ilan edip halkımıza yeni bir ruh, yeni bir heyecan aşılamıyoruz ! Hangi mal, hangi servet kaldı ki korkalım !" diyorlardı... Komünizm işareti sayılan kızıl renk moda haline gelmişti... Bilerek, bilmeyerek bu rengi kalpaklarında taşıyanlar çoktu. Kravatları kırmızı olanlar da az değildi.[18]

Komünizm taraftarları, en çok İttihat ve Terakki militanları arasındaydı. Zaten devrimci milliyetçiler olarak işe başlamışlardı ve şimdi de, özellikle partinin aydınları devrimci enternasyonalizm fikrini benimsemiş gibi görünüyorlardı. Lenin'in Çarlık Rusyası'nın yönetimi altında ezilmiş halkları özgür bırakmak için verdiği sözler, Türkiye'ye yerleşmiş olan Çerkezleri de etkilemişti. Gerilla reisi Çerkez Ethem'in anılarında anlattığı gibi, "Lenin'in ilk ilan ettiği, milletler hakkında hürriyet ve serbestiye ait yüksek ve çekici prensipler, yine onlar tarafından cerh edilinceye [yadsınıncaya] kadar, Sovyet dostluğunun hararetli ve samimi taraftarlarından" idi. Çerkez Ethem ayrıca "Bu cihetle hepimizi takdir etmekle beraber, Moskova yoldaşları, Türk ihtilâl ileri gelenleri arasında daha ziyade beni emin buluyorlardı," diye açıklıyor.[19] 1920 Mayısında Ankara'da *Yeşil Ordu* adında yarı-gizli bir kuruluş ortaya çıktı.[20] Bu kuruluşun programı, İslam militanlığı ile sosyalist ideolojinin parçacıklarını bir araya getirmişti[21] ve Mustafa Kemal'in yakın çevresinden birçok kişiye çekici geldi.

Benzer bir yaklaşımı da, kendilerine Halk Zümresi adını veren bir grup milletvekili sürdürmeye başladı. 4 Eylülde yapılan seçimde dahiliye nazırlığına Mustafa Kemal'in adayı olan Albay Refet'in (Bele) yerine, Yeşil Ordunun önde gelenlerinden Nazım Beyin seçilmesini bu grup sağladı. O tarihte Ankara'da bulunan Çerkez Ethem anılarında, Mustafa Kemal'in kendisinden Nazım Beyi istifaya ikna etmesini istediğini belirtiyor.[22] Nazım Bey 6 Eylülde istifa edince, yerine Mustafa Kemal'in adayı olan Refet (Bele) geçti.[23] Bundan sonra Çerkez Ethem, kendi adamlarının yoğun olarak bulunduğu batı cephesi kesiminde Yeşil Orduya destek verdi. Hatta, komutası altındaki Bolşevik taburu Yeşil Ordunun yeşil ve kırmızı sancağını taşıyordu. 14 Eylülde batı cephesinin komutanı Ali Fuat (Cebesoy), Eskişehir'de yayınlanmaya başlayan *Yeni Dünya*[24] adlı bir Bolşevik gazetesinin, Mustafa Kemal'in Halk Zümresi'nin başkanı olduğunu iddia ettiğini kendisine bildirdi.[25]

Mustafa Kemal'in 16 Eylülde verdiği yanıt,[26] ustaca denge kurma tutumunun en geniş sınırını sergiliyordu. Bolşeviklerin vereceği her

türlü yardım kabul edilecekti, ama Azerbaycan yolunu açacak bir girişim olan Ermenilere saldırı konusunda onların onayı istenmeyecekti. Yoksul olan Bolşevikler Batı dünyası ile uzlaşma isteyebilirlerdi ve Türkiye ile dostluklarını ilan etmeleri de böyle bir uzlaşmayı elde edene dek, hem Batı hem de İslam dünyasını etkilemek için kullandıkları bir araçtı. Aynı zamanda, bu ülkeyi Rusya'ya bağlayabilmek için Türk toplumunu da altüst etmeye çalışıyorlardı. Bolşevikler de İngilizler de Türkiye'yi içten fethetmeye çabalıyorlardı. Mustafa Kemal, bir yandan komünizmin açıkça lanetlenmemesine özen gösterirken, savaş esirlerini takas etmeye hevesli olan İngilizlerle de pek açığa çıkarmadan temasını sürdürüyordu. Batı'daki ve doğudaki kaynaşmalar bastırılınca, zafer kazanmak için Yunanlıları herhangi bir savunma noktasında durdurmak yetecekti. Bu süre içinde sosyal reformlar yapmaktan kaçınmak gerekiyordu. Son derece açık ve sağduyulu öneriler içeren bir programdı. Ama dikkafalı meclise bunun açıklanması olanaksızdı.

1921 yılında Ankara'yı ziyaret eden milliyetçi yazar Yakup Kadri Karaosmanoğlu, mecliste Mustafa Kemal'in herkes tarafından sevilmediğini belirtmişti. En yaygın şikâyet, orduya komutanlık etmek yerine, tüm zamanını politikaya harcıyor olmasıydı.[27] Ama politikaya öncelik tanınması gerekliydi. Kemal, Halk Zümresi'nin yaygınlaşmasını önleyebilmek için 18 Eylül 1920'de kendi halkçılık programı taslağını meclise sundu: "Türkiye Halk Hükümetinin görevlerini Büyük Millet Meclisi yerine getirmektedir." Sağ kanat milletvekillerinden Ali Şükrü Bey bunu "Bolşeviklik özentisi" olarak tanımladı.[28] Ali Şükrü Bey Erzurum gibi bir sınır şehri olan Trabzon'u temsil ediyordu ve burada da, milliyetçilik duygusuna ister Kızıl ister Beyaz olsun, Rus korkusu karışmıştı. İttihat ve Terakkinin kalelerinden sayılabilecek olan kentte Enver Paşaya sadakat hâlâ güçlüydü.

Meclis 14 Eylülde alkol yasağı getiren yasayı onaylayarak İslamcı duygularını ifade etmiş oldu. Yine de, bu yasa Mustafa Kemal'i rakı içmekten alakoymadı. 17 Eylülde meclis Misak-ı Milli'ye aykırı olan Sovyet koşullarını resmen reddetti.[29] Mustafa Kemal son derece güçlü bir manevra sergiledi. 18 Ekimde dahiliye vekaleti, milliyetçi liderlerin (İsmet, Fevzi, Ali Fuat, Refet) ve yakın sivil çevresinin büyük çoğunluğundan oluşan resmî Türkiye Komünist Fırkasını tescil etti. Ali Fuat'a "Batı Cephesi Komutanı: Sevgili yoldaş!" diye başlayan bir telgrafla haber verildi. Mesajın en önemli noktası, Yeşil Ordunun yeni partinin içinde yer aldığı ve resmî parti tarafından kendisine yazılı bir yetki belgesi ve fotoğraflı bir üye kartı verilmedikçe, hiç kimsenin Komünizm ya da Bolşevizm adına hareket edemeyeceğiydi. Telgraf ayrıca Türkiye Komünist Fırkasının doğrudan doğruya Üçüncü Enternasyonale bağlı olduğunu ileri sürüyordu.[30]

Aynı iddia Mustafa Kemal'in Çerkez Ethem'e gönderdiği mektupta da yer alıyordu. Mustafa Kemal, ikisiyle birlikte Refet'in (Bele) de bu

partiye üye olduğunu öne sürüyor ve partinin yayın organı olmasını istediği *Yeni Dünya* gazetesinin matbaasını Ankara'ya taşımasını istiyordu. Çerkez Ethem Anadolu'nun en modern tesisi olduğu ileri sürülen matbaayı partiye bağışladığını söyleyerek taşınmasına izin verdi.[31] Gazete Ankara'da bir kaç ay yayınlandıktan sonra yazılışleri müdürü yargılandı ve sürgüne gönderildi.[32] Matbaa tesisi Yunus Nadi'nin *Yenigün* gazetesine devredildi. Üçüncü Enternasyonel hiç bir zaman Ankara'da oluşturulan Türkiye Komünist Fırkasının üyeliğini kabul etmedi.

Bolşevikliği ülke sınırları içinde tutma gayretlerinin yanı sıra, Mustafa Kemal'in Transkafkasya bölgesinde bağımsızca hareket edebilme yeteneği olduğu da açıkça sergilendi. 24 Ekimde Kâzım Karabekir'e Kars'ı Ermenilerden kurtarması için yetki verildi. Kaybedilecek zaman yoktu artık. 11 Ekimde tam yetkili Sovyet temsilcisi Boris Legran, Ermeni hükümetiyle bir anlaşma müzakeresi yapmak için Erivan'a geldi. 28 Ekimde imzaladığı anlaşma taslağında Kars yöresi Ermenistan'a ait olarak gösterilmişti.[33] Aynı gün Karabekir saldırıyı başlattı. "Deli' Halit komutasındaki 9. Tümene, elli mil yürüyüp Kars'ın doğuyla irtibatını kesme emri verildi. Halit bu manevrayı gerçekleştirdi ama iki zırhlı Ermeni treni, Kars ile Gümrü arasındaki demiryolunu kesme girişimini başarısızlığa uğrattı. Bu arada Kars tren istasyonu 12. Türk Tümeni askerlerinin eline geçti.

Kars kalesini almanın onurunu kazanmak isteyen Halit askerlerine, şehre girme emri verdi. Rus savaşlarında Türklerin uzun kuşatmalara direndikleri Kars kalesi 30 Ekimde yine Türklerine eline geçti.[34] Kale o kadar büyüktü ki, Ermeni generaller ve bakanlar Türk askerlerinin kendilerini bulup teslim almaları için yaklaşık iki saat beklemek zorunda kaldılar.[35] Aralarında 3 generalin de bulunduğu 2.000 Ermeni askeri esir alındı; çoğu eski olan 676 topa el kondu. Türklerin kayıpları 9 ölü ve 47 yaralıyla sınırlıydı.[36] Ermeni ordusunun ciddi bir savaş gücü düzeyine gelecek zamanı bulamadığı açıkça görülüyordu. Ama Halit'in Kars'ı fethetme onurunu 12. Tümene bırakmama inadı yüzünden, Ermeni askerlerinin büyük çoğunluğu kuzeydoğudaki Gümrü'ye doğru kaçma fırsatı yakaladı.

Ermenilerin soluklanmaları kısa sürdü. 6 Kasımda Karabekir'in birlikleri Kars yöresinin doğu sınırını oluşturan Arpaçay ırmağını ulaştı. İki gün önce Ermeniler ateşkes istemişlerdi. 7 Kasımda Karabekir'in ileri sürdüğü koşulları –Arpaçay Irmağının batısındaki bölgeyi tümüyle boşaltmak ve askerlerini on mil kadar doğuya çekerek Gümrü kasabasını savunmasız bırakmak– kabul ettiler. Ne var ki, iki gün sonra Karabekir, Ankara'dan aldığı talimat doğrultusunda daha sert koşullar öne sürdü. Ermeniler silahlarını teslim edecek ve biraz daha doğuya çekileceklerdi. Erivan'daki Ermeni hükümeti bu koşulu reddedince, Türk ordusu ilerlemeyi sürdürdü ve Ağrı Dağının kuzeyindeki Iğdır'ın verimli topraklarını ele geçirdi. Gerçi Ağrı

Dağı (Ararat) Ermeni cumhuriyetinin armasında yer almaya devam etti, ama mülkiyeti Türklere geçmiş oldu. Sonunda 18 Kasımda Ermeniler, Türklerin bütün koşullarını kabul ettiler. 2 Aralıkta imzalanan Gümrü anlaşmasıyla ateşkes onaylandı ve günümüzde Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır çizilmiş oldu.[37] Bu, Büyük Millet Meclisi hükümetinin imzaladığı ilk anlaşma olarak Türklerin bir zaferine işaret ediyordu.

Trajikomik bir rastlantıyla Ermenilerin teslim olmasından dört gün sonra, Başkan Woodrow Wilson, 22 Kasımda Sèvres antlaşmasıyla kendisine bırakılan hakemlik görevi uyarınca Ermenistan'ın batı sınırı konusunda kararını bildirdi. Buna göre, Karadeniz kıyısında Trabzon limanı da dahil olmak üzere belirli bir bölge ve iç taraflarda ise Erzurum, Van ve Bitlis Ermenistan'a bırakılacaktı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Daimi Müsteşarı Sir Eyre Crowe, bu tasarıya Wilson'ın 'hayal şatosu' adını taktı. Yaratacağı utancı önlemek için, Amerika Birleşik Devletleri Başkanının bağış belgesi yayınlanmadı.[38] Mustafa Kemal 1926 yılında, "Zavallı Wilson, anlamadı ki süngü, kuvvet, şeref ve onurun savunamıyacağı sınırlar başka hiçbir ilke ile sağlanamaz," diyecekti.[39]

Milliyetçi Ermeniler Gümrü anlaşmasını onaylayamadılar. Anlaşmanın imzalandığı gün Ermenistan'ın, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinden biri olduğu ilan edildi. Sovyetler, kendi temsilcileri Legran'ın Ermenistan'ın milliyetçi hükümetiyle daha önce yaptığı anlaşmayı imzalamadılar. Bundan sonra, Kızıl Ordu Azerbaycan'dan ayrılıp Ermenistan'dan geriye kalmış olan topraklara girdi ve 6 Aralıkta Erivan'a ulaştı.[40] Kemalistler böylelikle, Rus Bolşevikleriyle doğrudan kara teması kurma olanağına kavuştular.

Büyük bir zafer kazanmış olan Kâzım Karabekir artık kendisine Doğunun Fatihi adını verebilirdi. 31 Ekim 1920 tarihinde o tümgeneralliğe terfi ederken, Mustafa Kemal hâlâ emekli tuğgeneral rütbesini taşıyordu. Karabekir itibar açısından Mustafa Kemal'e rakip olabilecek tek milliyetçi komutandı, ama bu durumunu siyasette kullanmak konusunda ağırdan alıyordu. 1923 tarihinde bu makam kaldırılıncaya kadar Doğu Cephesi komutanı olarak kaldı. Birliklerinin bir kısmı batıya kaydırıldı. 'Deli' Halit, İstanbul'daki İtilaf güçlerine karşı duran İzmit cephesinin komutanlığına getirildi ve 1922'de rütbesi tuğgeneralliğe yükseltildi. Karabekir yer değişikliği isteminde bulunmayınca Mustafa Kemal de önermedi. Görevini tamamlamış sayılırdı.

Kâzım Karabekir doğu sınırını güvence altına aldıktan sonra, güneydeki durum da düzeldi. Kilikya ve yukarı Mezopotamya'da çarpışan Türk çeteleri düzenli ordu komutanlarının emri altına girmişler, Mustafa Kemal'in emirlerini uyguluyorlardı. Mustafa Kemal, Suriye tartışmasız bir biçimde kendilerine bırakıldığı takdirde, Fransızla-

nın, Kilikya'nın büyük bir bölümünden çekilmeye hazır olduğunu biliyordu. Ama onları konferans masasına oturtup kabul edilebilir bir arazi anlaşmasını imzalatabilmek için, baskının biraz daha arttırılarak sürdürülmesi gerekiyordu. Maraş ve Urfa'dan çekilen Fransızlar hâlâ Çukurova'dan çıkmak istemiyorlardı. Türk milliyetçilerinin ilk görevi, onları Çukurova yöresinin kuzey sınırını oluşturan Toros Dağlarından güneye indirmek olacaktı. 1920 Mayısında Pozantı tren istasyonunu tutan Fransız birliğinin diğerleriyle bağlantısı kesildi. Küçük Pozantı kasabası, Büyük İskender'den Üçüncü Haçlı Seferinde, Silifke yakınında Göksu'yu geçerken boğulan Roma-Germen İmparatoru I. Friedrich'e (Barbarossa) kadar, fethe çıkanların tümünün kullandığı Gülek Boğazının kuzeyinde yer alıyor. Fransızların Pozantı'yı elde tutmak için yaptıkları iki girişim de sonuçsuz kalınca, yaklaşık 500 askerlik garnizon kasabayı terk edip, dağlardan güneye inmeye çalıştı. 28 Mayısta kırk Türk çetecisi Fransızları pusuya düşürdü ve komutan Binbaşı Mesnil teslim oldu. Üstleri kendisine 15.000 çetecinin yörede faaliyet gösterdiğini bildirmişti. Gerçekte ise, karşısında yalnızca ellerinde tabanca ve tüfekleriyle küçük bir köylü grubu vardı.[41]

Beş yüzden fazla Fransız askerinin iki dağ topu, 13 makineli tüfek ve 800'den fazla tüfekle ele geçirilmesinin ardından, yirmi günlük ateşkes sırasında Fransızlar Pozantı ve yakın çevresinden çekilmeyi kabul ettiler. Ateşkesin yapılması mecliste eleştirildi. Aynı zamanda, Ruslar ve Suriye'deki Fransızlara karşı direnmeye çabalayan Haşimi Kralı Faysal da endişeleniyordu.[42] Türkçe-Arapça konuşulan yörelerin sınırında, daha önceleri Türk milliyetçileriyle Arap kabileleri arasında işbirliği yapılmıştı. Şimdi ise Mustafa Kemal, Fransızlarla yalnız başına bir anlaşma yapmaya hazır olduğunu gösteriyordu. Çok uzun zamandır İngilizlerle ayrı ilişki kuran Arap milliyetçileri artık başlarının çaresine bakabilirlerdi.

Bu ateşkes, Mustafa Kemal'in kurduğu hükümetin İtilaf devletleri tarafından geçerli bir muhatap olarak tanınması amacına katkıda bulundu. Ama Fransızlar henüz Türk milliyetçilerinin koşullarını kabul etmeye hazır değildiler. Karadeniz kıyısındaki Ereğli'de Fransa'nın sahip olduğu kömür madenlerini ve Zonguldak kömür limanını korumak için Fransız askerleri konuşlandırılınca, Mustafa Kemal ateşkesi tanımadığını bildirdi.[43] Ağustos 5'inde gerilla faaliyetlerini koordine etmek için Fevzi Paşayla birlikte Pozantı'ya gitti. Çete hareketleri şimdi, Sèvres antlaşmasıyla Fransanın mandasına verilmiş olan Çukurova'nın doğusuna kaymıştı. 15-16 Ekimde düzensiz Türk birlikleri, Toros Dağlarındaki Ermeni kalesi Haçin'e (şimdi Saimbeyli) saldırdılar. Fransızlar daha güneyde daha başarılı oldular. Fransızların 15.000 askerinin on ay süren kuşatmasına direnmiş olan Antep 9 Şubat 1921'de teslim oldu. Meclis kente *Gazi* unvanını verdi ve adı günümüzde kullanıldığı biçimde Gaziantep olarak de-

ğiştirildi.[44] Antep savaşı güney cephesinde yaşanan sonuncu önemli çarpışmaydı. Fransızlar artık Türkiye'nin batı cephesindeki gelişmeleri bekliyorlardı. Yapılacak anlaşmanın koşulları Türk milliyetçilerinin Yunanlılara direnme durumuna göre düzenlenecekti.

Yunanlılar Ermenilere oranla çok daha güçlüydü ve Fransızlardan farklı olarak, toprak uğruna Türklerle savaşmaya hazırdı. Mustafa Kemal'in karşısındaki en büyük sorun batı cephesindeki ordu gücünün zayıf oluşu nedeniyle çetelere bağımlı olmaktı. Üstelik bu çeteler, genelkurmayın emirlerini dinlemeye güneydekilerden daha az hevesliydiler. Ankara hükümeti 16 Mayıs 1920'de "genel olarak" bütün milislerin düzenli ordu birliklerine katılmasını ve giderlerinin savunma bütçesinden karşılanmasını öngören bir yasa çıkarmıştı.[45] Bu kararla üç milis müfrezesi düzenli birliklere katıldı. Ama Çerkez Ethem ile Demirci Efenin adamları kendi kanunlarına göre davranmayı yeğlediler.

Milliyetçi hükümet genel bir seferberlik emri vermek için henüz kendine güvenmiyordu. Silah altına alınmış olanlar bile, köylerine kaçıp padişahın zorunlu askerlik hizmetini kaldırmış olduğunu iddia ediyorlardı. Firar edenlere yapılan muamele, bölgeden bölgeye değişiyordu. Eğer meclisin çıkardığı yasa uyarınca vatana ihanetle suçlanırlarsa, üst mahkemeye başvurma hakları vardı. Buna karşılık adalet sistemindeki gecikmelerden dolayı sabırsızlanan bazı komutanlar firar edenleri, milliyetçi davanın diğer düşmanlarıyla birlikte idam etmeyi yeğliyorlardı. Sorunu düzene sokmak için 11 Eylülde meclis korkutucu bir yasa çıkardı. Kendi arasından seçilecek üç kişiden oluşan bir İstiklal Mahkemeleri kurulacaktı. Bu siyasal mahkemelerin vereceği hükümler kesinlikle temyiz edilmeyecekti. İstiklal Mahkemeleri Fransa'da 1793'te kurulmuş olan devrim mahkemelerini örnek almıştı.[46] Bazıları ise bunları, Bolşeviklerin düşmanlarını temizlemek için kullandıkları Olağanüstü Komisyonlara (Rusçada *Çeka* kısaltmasıyla bilinir) benzetiyordu.[47] Yine de gelenekler ve meclisin sağduyulu davranışları, devrimci bir terörün yaşanmasını engelledi. Firar edenlere uygulanan en yaygın ceza, her firar olayı için tabanlara indirilecek on darbeyle sınırlandırılan falakaydı. Firariler ancak eşkıyalığa başladıkları zaman asılıyorlardı ve eğer ateş hattına gitmeyi kabul ederlerse, ölüm cezaları çoğunlukla gerçekleştirilmiyordu.[48]

Geri kalan çetelerin ortadan kalkmasını, Ali Fuat'ın (Cebesoy) komutasındaki ordu birlikleriyle beraber giriştikleri hatalı bir harekât hızlandırdı. Çerkez Ethem, batı cephesinin orta kesimi yakınında, Kütahya'nın güneybatısındaki Gediz kasabasını elinde tutan Yunan askerlerinin saldırıya karşı koyamayacaklarına karar verdi. Ali Fuat bu görüşü onayladı ve Çerkez Ethem'in Kuvve-i Seyyare'siyle birlikte ortak bir harekât gerçekleştirmek için Ankara'daki genelkurmay başkanlığından izin istedi. İsmet (İnönü) yine Konya'da karışık-

lıkların çıktığını ve böyle bir saldırı için çok erken olduğunu ileri sürerek itiraz etti. Mustafa Kemal'in stratejisi, savunma hatlarını tutacak bir ordunun geliştirilmesine dayanıyordu. Çeteler ise vur-kaç baskınlarında işe yarıyorlardı, ama düzenli birlikleri korumak gerekiyordu. Ankara'da subaylar için bir eğitim kursu hazırlanmıştı, ama ilk mezunlarını ancak 1 Kasım 1920'de verecekti.

Her şeye karşın Gediz saldırısı 24 Ekimde gerçekleştirildi. Ertesi gün kent, şaşkınlığa uğrayan Yunanlıların elinden kurtarıldı. Fakat Yunanlıların yollarını kesmeye çalışan Çerkez Ethem'in adamlarıyla, on mil ötede çarpışan ordu birlikleri arasında koordinasyon yoktu. Yunanlılar tekrar Gediz'e döndü; Türkler kasabayı 12 Kasımda yine ele geçirdi ve Yunanlılar kuşatmayı yarıp kaçmayı başardılar. Türkleri buradan uzaklaştırmak için Bursa'daki Yunan güçleri harekete geçip doğuya, Anadolu siperlerine doğru ilerleyerek işgal ettikleri toprakları biraz daha genişlettiler. Çarpışmalarda 200 ölü ve 500 yaralı zayiat veren Çerkez Ethem başarısızlığın suçunu ordu birliklerine yükledi.[49] Gerilla önderleriyle ordu komutanları arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı.

Mustafa Kemal batı cephesindeki başıbozukluğun sona erdirilmesi gerektiğine karar verdi. Ali Fuat (Cebesoy) Çerkez Ethem'le iyi geçinmek uğruna kendi otoritesinin zayıflamasına neden olmuştu. 8 Kasımda Ankara'ya çağrıldığında üzerinde çeteci kılığı vardı.[50] 21 Kasımda Moskova'ya büyükelçi olarak gönderildi. Mustafa Kemal yurt içinde utanç verecek duruma düşmüş olanları yabancı ülkelere elçi olarak gönderme alışkanlığını edinecekti. Ertesi yıl Celalettin Arif, Ankara hükümetini temsil etmek üzere Roma'ya gönderildi ve bir daha geri dönmedi. Ali Fuat'ın Moskova'ya yollanması akıllıca bir davranıştı, çünkü, kendisini Bolşeviklerin yakın dostu sayan Çerkez Ethem'in arkadaşı sayılırdı. Ne var ki Ali Fuat, Bolşeviklere sempatiyle bakmış olsa bile, bu duygusu Moskova'da devam etmedi.

Ali Fuat'ın görevden alınmasından sonra, batı cephesi ikiye bölündü. GenelKurmay Başkanı Albay İsmet'e (İnönü) kuzey kesimi verilirken, Dahiliye Vekili Refet (Bele) güney kesiminin komutanlığına getirildi. Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa (Çakmak) genelkurmay başkanının görevlerini üstlendi. Her üçü de yasa ve düzenden yanaydılar. Refet (Bele) bir kez daha Konya'daki ayaklanmayı bastırdı ve gözünü çete reisi Demirci Efe'ye dikti. Demirci Efe adamlarını düzenli orduya katmayı reddedince Refet üstüne yürüdü ve 30 Aralıkta onu tutukladı. Savaşın sonuna dek tutuklu olarak kaldı ve sonra, taşrada sakin bir yaşam sürmek koşuluyla serbest bırakıldı.

Demirci Efe ile temas halinde olan Çerkez Ethem yenilmesi daha güç bir liderdi. Kardeşi Reşit'in milletvekili olarak bulunduğu mecliste kendisini destekleyenler vardı. Mustafa Kemal, Ali Fuat'a eğer isterse Çerkez Ethem ve kardeşlerini de Moskova'ya götürebileceğini söylemişti. Ethem'in karargâhından Mustafa Kemal'e gönderilen

bir telgrafta, Çerkez kardeşleri ülkeden uzaklaştırma isteğinin ardında onun kendi yönetimini ilan etme hazırlığında olduğunun anlaşıldığı[51] ve kardeşlerin ne yurtdışına gidecekleri ne de ona boyun eğecekleri bildiriliyordu. Mide rahatsızlığı nedeniyle Ankara'ya gelen Çerkez Ethem, aynı zamanda ağabeyi Reşit'in aracılığıyla mecliste kendisine destek arama çabası içindeydi. Kütahya'daki Kuvve-i Seyyare adı verilen çetesinin başında öteki ağabeyi Tevfik'i bırakmıştı. Tevfik cephe komutanı Albay İsmet'ten (İnönü) emir almayı reddetti, onun göreve getirdiği sivil valiyi şehirden uzaklaştırdı ve geri geldiği takdirde öldürmekle tehdit etti. Mustafa Kemal, Albay İsmet ile Albay Refet'e, askerlerini Kuvve-i Seyyare'ye karşı bir saldırı için hazırlamaları emrini gönderdi, ama elindeki kozu hemen açıklamadı.

Gayr-i nizami birlikleri disiplin altına alma kararı, Ankara'daki rejimin doğasını etkiledi. Milliyetçilik davasına ne gibi hizmetleri dokunmuş olursa olsun, çeteler yine de düzensizliğin bir unsuruydu ve düzensizlik de Bolşevizmin çıkış noktasıydı. Mustafa Kemal düzen taraflısıydı. Damat Ferit Paşa hükümetinin düşürüldüğü günün akşamı, milliyetçilere yakınlığı ile tanınan yaşlı Mareşal Ahmet İzzet Paşayı ziyaret eden İngiliz subaylar, "Anadolu ricalinin ." tümüyle Bolşevizm yanlısı olup olmadıklarını sormuşlardı. "Kısmı âzamı askerî ümera ve erkânından ve memleketin eşrafile arazi eshabı ve münevveranından mürekkeb olan bu hey'etin kommonizm nazariyatına temayül etmeleri tasavvur olunamaz. Ancak garb devletleri tarafından gayrı muhik tazyikatda ısrar olunur ise Rusya'nin kucağına atılmaları ihtimalden baid değildir," yanıtını vermişti.[52] [Çoğu ordu komutanı, taşra ileri gelenleri, toprak sahipleri ve eğitimli kişilerdir. Böyle bir grubun komünizm yanlısı olması düşünülemez. Ama eğer Batı ülkeleri haksız baskılarını sürdürürse, kendilerini Rusların kollarını atmaları olasılığı akla gelebilir.]

Sadrazam Tevfik Paşa, Damat Ferit'in görevini devralır almaz, dahiliye nazırlığına getirdiği Ahmet İzzet Paşanın aracılığıyla Anadolu'dakilerle bağlantı kurmaya çalıştı. 25 Kasımda Mustafa Kemal, İstanbul-Ankara demiryolu üzerindeki Bilecik'te Ahmet İzzet Paşa başkanlığındaki heyetle görüşmeyi kabul etti. Üstelik bu toplantıyı, Osmanlı nazırlarıyla görüşecek olan Büyük Millet Meclisi heyetine onların da katılmaları konusunda ısrar ederek, Ethem ile ağabeyi Reşit'i Ankara'dan uzaklaştırmak için de kullandı. Ne var ki, tren Eskişehir'de durunca, ordu birliklerinin yaklaşmakta olduğu haberini alan Çerkez Ethem korkuya kapılıp Kütahya'ya kaçtı. Geride kalan Reşit, Mustafa Kemal'le öfkeli bir tartışma yaptı. Mustafa Kemal altıgünlük nutkunda kardeşlerine hareket özgürlüğü tanınması için ısrar eden Reşit'e verdiği yanıtı da aktarmıştı: "Bu dakikaya kadar sizinle eski bir arkadaşınız sıfatıyla ve sizin lehinizde bir sonuç almak için samimi bir duyguyla görüşüyordum... Şimdi karşınızda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ve Hükümeti'nin Başkanı bulunmaktadır.

Devlet Başkanı olarak, Batı Cephesi Komutanı'na durumun gereğini yerine getirmek üzere yetkisini kullanmasını emrediyorum.." [53]

Ertesi gün Reşit'in Kütahya'daki kardeşinin yanına gitmesine izin verildi ve Mustafa Kemal de Ahmet İzzet Paşa ile görüşmek üzere Bilecik'e doğru yoluna devam etti. Daha önceden bu yolculuğun pek açığa vurulmadan yapılmasını rica etmişti.[54] 'Eski bir silah arkadaşı' ile özel bir görüşme yapacağını zanneden Ahmet İzzet Paşa, Ankara'dan gelen parlamenterleri karşısında görünce şaşkınlığa uğradı.[55] Mustafa Kemal politika üzerine görüş alışverişinde bulunmaya ilgi duymuyordu. Esas amacı Ahmet İzzet Paşa ve aralarında eski Bahriye Nazırı ve Sadrazam Salih Paşanın da bulunduğu heyetin aracılığıyla Ankara hükümetinin itibarını yükseltmekti. Osmanlı heyetiyle karşılaşınca kendini, "Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümet Başkanı," olarak tanıttıktan sonra "Kimlerle müşerref oluyorum ?" diye sormuştu. Nazırlar ne diyeceklerini şaşırıp unvanlarını sıralayınca, Mustafa Kemal İstanbul'daki hükümeti tanımadığını ve başkentten gelen beyefendiler kendilerini bakan olarak tanıttıkları sürece onlarla görüşemeyeceğini bildirdi.[56] Ahmet İzzet Paşa anılarında, karşısında bir parlamento heyeti görünce çok şaşırdığını ve bu nedenle iyi bir görüşme çıkaramadığını söyleyecek ve "iyi bir konuşma yapsam da önemi olmazdı," diye ekleyecekti.[57] 5 Aralıktaki bu kısa konuşmadan sonra trenle Ankara'ya götürülen Osmanlı nazırlarına görüşmelerin orada sürdürüleceği söylendi.

Aslında kaçırılmışlardı. Mustafa Kemal onlara söylemeden, Anadolu Ajansına, Ahmet İzzet Paşa ile yanındaki heyetin, kendilerini yabancı devletlerin baskısından kurtarıp Anadolu'daki milliyetçilere katılma kararı aldıkları haberini açıklamasını bildirmişti.[58] Daha sonraları Ahmet İzzet ve Salih Paşalara, milli ilkeleri kabul ettikleri takdirde görev vermeye hazır olduğunu söyleyecekti. "Fakat yanaşmadılar. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kapısından içeri ayak atmadılar." [59] Ahmet İzzet ve Salih Paşalar İstanbul'daki hükümetin varlığını sürdürmesi konusunda ödün vermedikçe, fikir ayrılığı sürüp gidecekti. 1921 Martında Albay İsmet'in (İnönü) arabuluculuğu ile, ama ancak istifa etmeyi vaad ettikten sonra, geri dönmelerine izin verildi.[60] Daha sonra Ahmet İzzet Paşa, sonuncu Osmanlı hariciye nazırı olarak göreve getirilince, Mustafa Kemal aralarındaki şifahi anlaşmanın bozulduğunu öne sürecek ve Ahmet İzzet Paşa da istifa ettikten sonra tekrar görev almayacağı konusunda hiçbir söz vermediğini iddia edecekti.[61]

Paşalar kendi istekleri dışında Ankara'ya götürüldükten sonra, Çerkez Ethem, Büyük Millet Meclisine çektiği telgrafta, serbest bırakılmalarını istedi. Meclis üyelerinin yalnızca kendi çıkarlarıyla ilgilendiklerini iddia etti. Görevlerini ihmal ettikleri için Büyük Savaştaki yenilgiye katkıda bulunan eski Osmanlı parlamentosunun üyelerinden pek farkları yoktu.[62] Her şeye karşın, Çerkez kardeşleri ya-

tıştırmak isteyen meclis Kütahya'ya bir barış heyeti gönderdi. Delegeler yalnızca Çerkez Ethem'in, Refet (Bele) ile süvari komutanı Fahrettin'i (Altay) görevden alma gibi isteklerini bildirmekle yetinince, 27 Aralıkta Ankara'ya geri çağrıldılar. Üç gün sonra kuzeyde Albay İsmet ve güneyde Albay Refet komutasındaki 15.000 asker Çerkezlere karşı saldırıya geçti. Ordu birlikleri Kütahya'daki kalesini ele geçirirken Ethem hiç direnmedi. 2 Ocak 1921'de Ankara hükümeti son teklifini yaptı: komutanlık görevlerinden vazgeçtikleri takdirde Ethem ve kardeşleri affedilecekti.

Ne var ki Çerkez kardeşler, Türk hatlarının zayıflamasından yararlanarak 6 Ocakta ilerlemeye başlayan Yunanlılarla görüşmeyi yeğlediler. Ertesi gün Çerkez Ethem kendisine Yunan hatlarının ardına sığınma hakkı tanıyan bir anlaşmayı imzaladı. 17 Ocakta komutası altındaki Kuvve-i Seyyare artık yoktu: başlarında Ethem, Reşit ve Tevfik kardeşlerin bulunduğu 725 Çerkez Yunan hatlarının ardına geçerken, geride kalanları dağıldı, bir kısmı nizami Türk ordusuna katıldı. Mustafa Kemal'in bir Yunan saldırısının başlamasından sonra çeteciler üzerinde hükümetin otoritesini kurmaya kalkması riskli bir adımdı ve mecliste eleştirilebilirdi. Ama Ethem'in düşman tarafına geçmiş olması, bu konunun kapanmasını sağladı. Vatan haini ilan edildi ve İstiklal mahkemesi kendisiyle birlikte kaçanları da ölüme mahkum etti. Mustafa Kemal'i bir halk ordusunun lideri olarak görmek isteyen romantikleri üzüntüye boğarak çeteler dönemi sona erdi. Aslında bu gerçek dışı bir beklentiydi. Kendisine 1918 Kasımında Osmanlı harbiye nazırlığı verilmeyen Mustafa Kemal, şimdi, Prusyalılar tarafından eğitilmiş subayların en iyilerinin komutası altında bir Türk ulusal ordusuna dönüşme yolunda ilerleyen Osmanlı Ordusunun önderi olmuştu.

20 Ocak 1921'de *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun çıkartılması, Osmanlı devletinin temelleri üzerinde ve genelde, eski Ocmanlı görevlilerinin çalışacağı yeni bir devletin oluşturulacağını gösteriyordu.[63] Adeta bir devrim anayasası gibiydi. Egemenlik kayıtsız şartsız milletin olacak ve halk kendi kendisini yönetecekti. İlk kez olarak ülkeye resmen Türkiye Devleti adı veriliyor ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetince yönetileceği bildiriyordu. Meclis yasama ve yürütme yetkilerinin tamamına sahipti. Osmanlı anayasasında padişahın iradesini gerektiren savaş ilan etme, barış yapma, anlaşma imzalama gibi kararlar artık tümüyle meclise bırakılmıştı. Merkezî hükümet, otoritesini ülkenin dört bir köşesine yayabilmek için valiler ve genel-müfettişler atayacaktı.

Mustafa Kemal'in ısrarıyla padişahın adı hiç geçmiyordu. Mecliste yapılan tartışmalarda Mustafa Kemal saltanat ve hilafetin ilke olarak kabul edildiğini, ama bu kurumların ayrıcalıklarını tanımlamamanın daha iyi olacağını öne sürdü. Kâzım Karabekir'e, metnin için-

de cumhuriyetin ima edilmediği konusunda güvence verdi;[64] ilk hedefi ülkeyi yönetebilmek için gerekli yasal yetkiyi almaktı. Anayasa bir yenilik daha getiriyordu: meclis tarafından teker teker seçilecek olan bakanlar kurulu, kendi içinden bir başkan ya da başka bir deyişle bir başbakan seçecekti. Ama meclis başkanı olarak Mustafa Kemal, konumu gereği aynı zamanda hükümetin başı olacaktı. Bundan sonra Mustafa Kemal en sadık destekçisi olan Fevzi Paşanın (Çakmak) başbakan seçilmesini sağladı. Bu, kendisi önderliği elinde tutarken gündelik işleri sadık yardımcılarına dağıtabilme yeteneğinin başka bir örneğiydi.

Gerçi Ankara'daki rejimin halkçı karakterini vurgulamak için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu, ama romantikler, katı hiyerarşik yapısını gözardı edemiyorlardı. Bu romantiklerden biri, Osmanlı devlet memurları yetiştirmiş iyi bir aileden gelen 19 yaşındaki şair Nazım Hikmet idi. Nazım, 3 Ocak 1920'de Ankara'ya giden yolcular için ilk durak olan Karadeniz kıyısındaki İnebolu limanına yanında üç genç yazar arkadaşıyla birlikte geldi. Mustafa Kemal'in meclise açıkladığı gibi Karadeniz kıyısındaki milliyetçi yetkililer öylesine dikkatliydi ki, "uçan kuştan dahi haber vermektedirler." [65] İnebolu kaymakamı, boyunlarında kırmızı eşarplan bulunan ve komünizm yanlısı olduklarını gizlemeyen genç yazarlara giriş izni verilip verilmeyeceğini Ankara'ya sorar ve izin verilir.

Nazım Hikmet Ankara'ya varınca aralarında milliyetçilerin basın müdürü, gazeteci Muhittin'in (Birgen) de bulunduğu sol-kanat ittihatçılarla dost oldu. Meclise götürülüp Mustafa Kemal ile tanıştırıldı. "Bazı genç şairler," dedi Mustafa Kemal, "modern olsun diye konusuz şiirler yazmak yoluna sapıyorlar. Size tavsiye ederim, gayeli şiirler yazınız." [66] Nazım Hikmet bu sözleri Mustafa Kemal'in açıklamak istediğinden farklı bir biçimde yorumladı. Türkiye'nin en iyi, modern şairi yeteneğini Bolşeviklerin hizmetine sundu. Stalin'in upuzun diktatörlük döneminde bile Moskova çizgisinden şaşmadı. Nazım Hikmet Ankara'ya vardığı zaman, Çerkez Ethem'in yenilgiye uğraması, 'resmî olmayan' komünistlerin yargılanmasına yol açmıştı. Hayal kırıklığına uğrayan genç şair bir köy okulunda öğretmenliğe başladı. Birkaç ay sonra da Sovyet Rusya'ya gitti.

Rusya'daki Türk komünistleri Ankara'dan gelen işaretlere aldırış etmediler. Liderleri Mustafa Suphi, bir Türk valisinin Paris'te eğitim görmüş olan oğluydu. Fransa'dan dönünce İttihat ve Terakki'yle kavga etmiş, Rusya'ya kaçmış, Büyük Savaş boyunca orada enterne edilmiş, devrimden sonra Bolşeviklere katılmış ve 1920 Eylülünde Bakü'de Türkiye Komünist Fırkasının kurucu üyeleri arasında yerini almıştı.[67] Mustafa Suphi yılmadı ve yanında karısı ve on yedi yandaşıyla birlikte Ankara'da elçilik kurmak üzere gönderilen Sovyet görevlilere katıldı. 28 Aralık 1920'de Kars'a varan grup, Doğu Cephesi Komutanı Karabekir ve Moskova'ya Türk büyükelçisi ola-

rak gitmekte olan Ali Fuat Paşa (Cebesoy) ile karşılaştı.

Mustafa Suphi Erzurum'a gittikleri takdirde, Türk milliyetçilerinin saldırısına uğramaktan korkuyordu. Ama Karabekir'in Bakü'ye geri dönmesi önerisini de reddetti.[68] Ali Fuat Paşaya, "Bilhassa Mustafa Kemal'in prensiplerini anlamaya çalışıyoruz," dedi. Ali Fuat Paşa, Mustafa Suphi'nin çok kurnaz bir dalavereci olduğunu ve 'resmî' Türkiye Komünist Fırkasını Moskova'nın emri altına sokmaya çalışacağından kuşkulandığına dair Mustafa Kemal'i uyardı.[69] Sovyet elçilik görevlilerini Kars'ta bırakan Mustafa Suphi ile arkadaşları Erzurum'a doğru yola çıktı. Vali şehre girmelerine izin vermeyip onları Trabzon'a gönderirken, gözetim altında Rusya'ya postalamak amacında olduğunu Mustafa Kemal'e bildirdi. Mustafa Kemal'in tek tepkisi, Mustafa Suphi'nin yanında kaç kişi bulunduğunu ve hep birlikte yolculuk yapıp yapmadıklarını sormak oldu.

Düşmanca gösteriler arasında komünistler zorlu bir yolculuktan sonra 28 Ocak 1921 tarihinde Trabzon'a vardılar. Bu kentteki taraftarları bir karşılama töreni düzenlemişti ve Sovyet Rusya konsolosu da törene katılacaktı. Ama Mustafa Suphi ile arkadaşları karşılama komitesi beklerken farklı bir yoldan limana götürüldüler. Açıkta demirleyen gemilere giriş çıkışı denetleyen kayıkçılar loncasının *kahyası* olan ittihat ve Terakki kabadayılarından Yahya onları karşıladı. Mustafa Suphi ile on iki arkadaşını (anlaşılan diğerleri yolda kaybolmuşlardı) motorlu bir tekneye bindirdi. Onlara eşlik edecek olan ikinci teknede de Yahya'nın silahlı adamları vardı. Mustafa Suphi Ankara'ya götürülmek üzere İnebolu'ya doğru yola çıkacaklarını sanıyordu. Rusya'ya doğru gitmekte olduklarını fark edince aralarında öfkeli bir tartışma çıktı. Belki tartışma nedeniyle belki de önceden tasarlanarak, Yahya'nın ikinci teknedeki silahlı adamları Mustafa Suphi ile adamlarını üzerine çullanıp denize attılar. Denize atmadan önce vurup vurmadıkları belli değildir. Ertesi sabah 29 Ocakta Yahya'nın adamları Trabzon'a döndüler. Komünistleri taşıyan tekne ise ortadan yokoldu.

Türk komünistlerinin öldürülmesini, çoğu Enver Paşanın Teşkilat-ı Mahsusasında çalışmış olan sağ kanat ittihatçılar gerçekleştirmişti. Daha sonra Mustafa Kemal, Enver'in tekrar Trabzon yoluyla Türkiye'ye dönme isteğini reddetti ve bu adamlar da ortadan silindi. 3 Temmuz 1922'de Yahya Trabzon kışlası önünde vuruldu.[70] Tıpkı Topal Osman'ın Giresun'da terör estirmesi gibi, Yahya'nın da, silahlı adamlarıyla adeta bir 'liman hükümeti' kurmuş olmasından bıkan askerî yetkililer tarafından öldürtüldüğü kuşkusuzdur. Yahya susturulunca, Mustafa Suphi ile arkadaşlarını ortadan kaldırmak için Ankara'dan emir alıp almadığını öğrenmek olanaksız olmuştur. Açıktır ki, Mustafa Kemal, nasıl Çerkez Ethem ile kardeşlerinin komuta noktasından ayrılmalarını istediyse, bu adamların da Türkiye'den uzaklaştırılmalarını istiyordu.

Mustafa Kemal'in sicili muhaliflerini kan dökmeden etkisiz hale getirmek için elinden geleni yaptığını gösteriyor, ama eğer karşısındakiler boyun eğmezse, onun ne istediğini tahmin ederek yerine getirmek için her zaman harekete geçmeye hazır olanlar vardı. Yahya'nın komünistleri öldürmesi için fazla bir çaba göstermeye gerek yoktu. Bir göz kırpma yeterliydi ve herhalde bu işaret yerel milliyetçi yetkililerin birinden gelmişti. Belki Mustafa Kemal işe karışıp bu suçun işlenmesini önleyebilirdi, ama böyle bir girişimde bulunmadı. 1923 yılında Türk gazetecilerine, Rusların ülkede kurmak istedikleri komünist örgütü hükümetin durduğunu açıkladı. "Yapmak istedikleri teşkilâtı men'etmekle beraber bazı kimseleri de tevkif ettik. Yani biraz şedîd tedbirler tatbik eyledik. Bunlardan memnun olmadılar." [71] Ne var ki, Mustafa Suphi ile arkadaşlarının öldürülmesi Bolşeviklerle Kemalist milliyetçilerin arasındaki ilişkilerin yönünü etkilemedi. Her iki taraf da gerçekçiydi. Ölen komünistlerin ardından, modern Türk edebiyatının en duygulu şiirlerinden biriyle ağıt yakmak Nazım Hikmet'in payına düştü.

Ankara hükümetinin basın şefi Muhittin (Birgen) Nazım Hikmet'in ardından Bolşevik Rusya'ya gidecekti. Kâzım Karabekir'e yazdığı mektupta, milliyetçilerin başkenti Ankara'yı "sinir ve ahlâk çürütmeye mahsus bir cehennem" olarak tanımladı ve şöyle devam etti:

> Ancak şuna iman etmiştim ki; Anadolu mücadelesinin başarı ile sonuçlanabilmesi, askerî harekâtın, aynı zamanda kesinlikle, bir sosyal hareketle birlikte yönetilmesine bağlıdır. Ankara'ya, bazı arkadaşlarla beraber bu düşünceyi savunmak üzere geldik, bir yıl uğraştık, sonunda eski İstanbul hükümetinin yalnız ad değiştirerek tekrar Ankara'da kurulduğunu gördükten sonra görevimizin bir zaman için sona erdiğine karar verdik... Ancak kelimeden ibaret olan (Halk ve Millet Hükümeti)'ne rağmen, Anadolu halkı mücadeleyi tutmamış ve tersine ona karşı ayaklanmakta direnmiştir.[72]

Muhittin'in şikâyetinde hayli gerçek payı vardı. Ama Anadolu insanları komünist çağrıya olumlu tepki göstermezdi; katı kurallı liderlerin ardından gitmeye alışıktı ve Mustafa Kemal de bunu sağlıyordu. Daha önceleri sultanların ve onların yöneticilerine nasıl boyun eğmişlerse, şimdi de ara sıra yoldan çıkmalarına karşın, genelde onun emri altına girmişlerdi.

Mustafa Kemal'in yola gideceğine inanmadığı halde, Muhittin yine de Ankara hükümetinin Batılı ülkelerle anlaşacağından çekiniyordu. Aslında Mustafa Kemal tam da bunu aklından geçiriyordu, ama anlaşmayı kendi koşullarıyla yapacaktı. Romantik aydınların tiksindiği siyasi entrikalar arasından yolunu kolayca bulabiliyordu. Eğer bu aydınlar onun davranışlarında kendi idealleri için bir yer bula-

mıyorlarsa, Mustafa Kemal'in sözleriyle alevlenen, orduya katılan genç subaylar, ülkeye düzen getirmek istiyen genç öğretmenler ve devlet memurları gibi başka idealistler de vardı. Büyük şehir aydınlarından farklı olarak yaşlıların entrikalarından çekinecek kadar bilgili değildiler. Ama yine de milliyetçi politikaların kargaşası arasında onları gözden kaçırmak çok kolaydı.

Ankara'daki en usta politikacı Mustafa Kemal idi. Bazı yerel politik sorunları çözümlemek için çıktığı birkaç kısa tren yolculuğu dışında sürekli kentte kalıyor, meclisi kendi istediği biçime getirmek için çabalıyor, vekilleriyle görüşüyor, ordularının başındaki komutanlara ve yerel yöneticilere telgraflar yağdırıyordu. Güç kaynağı henüz zayıf olduğundan işlerini çok dikkatli bir biçimde karşısındakileri ikna ve idare ederek yürütmesi gerekiyordu. Genellikle gizli oturumlarda toplanan meclis dışında, halka hitaben konuşmaktan kaçınıyordu. En iyi çalışma biçiminin özel toplantılar olduğunu fark etmişti ve bu toplantılar, çoğunlukla gecenin geç saatlerine kadar rakı kadehleri eşliğinde sürdürülüyordu.

Fikriye onun yanına gitmeye karar verdiği zaman, ev yaşamı bir düzene girmişti. 11 Kasım 1920'de hiç beklenmedik bir biçimde Karadeniz kıyısındaki Ereğli limanına gelen Fikriye, erkek kardeşi milliyetçilere katılmak için evden ayrıldığı ve kızkardeşi de öldüğü için artık İstanbul'da kalmak istemediğini söyledi.[73] Kaymakam Mustafa Kemal'den talimat istedi. Yaveri Salih (Bozok), Fikriye'nin, daha önce Selanik'ten Ereğli'ye gelmiş olan Mithat adlı bir arkadaşla birlikte Ankara'ya gönderilmesini bildirdi. Mustafa Kemal'in hem ev hem büro olarak kullandığı (halk arasında 'konak' diye bilinen) istasyon şefinin evinde Fikriye onun kâhyası, özel sekreteri ve arkadaşı olarak yaşamaya başladı.

Yirmi üç yaşında, ince yapılı, Avrupalı hanımefendiler gibi giyinen, güzel bir kız olan Fikriye kendini tümüyle Mustafa Kemal'e adadı. Piyano çalıyordu ve uygarlıktan uzak bir sınır kasabası görüntüsündeki yere sevimli bir yuva havası getirmişti. Sağlığı oldukça kötüydü, verem geçirmişti ve tıpkı Mustafa Kemal gibi o da sıtmaya yakalandı; buna karşın sürekli at biniyordu. Yakınlıklarının bir simgesi olarak Mustafa Kemal'in kehribar tesbihinden yapılmış bir kolye takıyordu. Ondan hiçbir istekte bulunmuyor ve yaveri Salih, yazar Ruşen Eşref gibi dostlarının hanımlarıyla ve 1918 Kasımında İstanbul'daki evinde kaldığı levanten dostu Madam Fansa ile çok iyi geçiniyordu. Akıllı, sağduyulu, ideal bir arkadaş gibiydi. Ama Mustafa Kemal, annesi Zübeyde hanımın Fikriye'yi eş olarak uygun bulmadığını ve kızkardeşi Makbule'nin de onunla geçinemediğini biliyordu. Ne annesi ne de kızkardeşi onu başka bir kadına bırakmaya hazırdı. Mustafa Kemal saygılı bir oğuldu. Üstelik gereksinimleri karşılandığı sürece, birine bağlanmadan yaşamaktan mutluydu. Evlilik konusu şimdilik bekleyebilirdi.

15

Yunanlıları Durdurmak

Bin dokuz yüz yirmi yılının sonunda en büyük düşmanının iktidardan düşmesiyle Türk milliyetçilerinin uluslararası konumu epey güç kazandı. Sèvres anlaşmasının imzalanmasından üç ay sonra Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos genel seçimi kaybetti. Seçimler, genç Kral Aleksander'ın Atina'nın dışındaki sarayının bahçesinde, bir maymun tarafından ısırılıp zamansız ölmesi üzerine yapılmıştı. Venizelos uygun zamanı beklemek için Fransa'ya gitti. 5 Aralıkta yapılan halk oylamasında ölen kralın babası ve aynı zamanda Alman imparatoru Wilhelm'in kayınbiraderi olan Konstantin'in geri dönmesinin istendiği ortaya çıktı.

Büyük Savaşta Kral Konstantin ülkesinin tarafsızlığını korumaya çalışmış ve bunun sonucunda da, 1917'de İtilaf devletleri tarafından tahtından indirilmişti. Artık İtilaf devletlerinin Türkiye politikalarını değiştirmeleri için geçerli bir nedeni vardı. Lloyd George'un Yunan hayranı planlarının ardına isteksizce takılan Fransa ile İtalya bu fırsata dört elle sarıldı. Hatta İngiltere hükümeti bile Kral Konstantin'in dönmesinden sonra, Yunanistan'a parasal yardım yapılmayacağını resmî olarak bildirdi.[1] Ama Lloyd George, Büyük Yunanistan kavramının Doğu Akdeniz'deki İngiliz çıkarlarını koruyacağına kendini inandırdığından, Sèvres anlaşmasının esasını kurtarmaya kararlıydı. Bu düşünceyle 1921 Şubatında Londra'da düzenlediği toplantıya İtilaf devletlerinin temsilcilerinin yanı sıra Yunanistan ile Türkiye'nin de katılmasını istedi. İstanbul'daki İtilaf devletleri Yüksek Komiserleri, Osmanlı heyetine Mustafa Kemal ya da temsilcilerinin katılmasının gerekip gerekmediğini sordular.[2]

Kral Konstantin'in başa geçmesiyle Yunan ordusundaki Venizelos yanlısı subaylar görevden alınıp 1917-1920 yılları arasında ordudan uzaklaştırılmış olanlar yerlerine getirildi. Venizelos'un iktidarı yitir-

mesinin ardından, askerî muhaliflerinden Anastasios Papoulas Girit'teki hapishaneden çıkartıldı, korgeneralliğe terfi ettirildi ve Anadolu'daki Yunan ordusunun komutanlığına getirildi. Londra konferansı öncesinde Konstantin ile Başbakanı Dimitrios Rallis, askerî bir başarı kazanma hevesindeydi. Papoulos da onlara hizmete etmeye hazırdı. Ethem'in Çerkezlerinin isyan ettiği haberini alınca, cephenin kuzey kesimindeki birliklerine Bursa'dan ilerleyip Albay İsmet'in (İnönü) Eskişehir'deki karargâhına saldırma emri verdi.

Yunanlılar Türklere oranla sayıca daha fazlaydı ve daha iyi silahlanmışlardı.[3] 9 Ocak 1921'de İnönü kasabasının tren istasyonu yakınında, Anadolu yükseltilerinin eteğine sıkışan Türk birlikleri saldırıya uğradı. Ertesi gün geri çekilmek zorunda kaldılar. Ankara'daki genelkurmay, Albay İsmet'e Eskişehir'i terk etme izni verdi ve biraz daha doğuda oluşturulacak yeni cepheyi desteklemek için asker gönderildiğini bildirdi. Destek alan Türk ordusunun karşısında tutunamayacağı fikrine kapılan Yunanlıların 11 Ocakta geri çekildiğini öğrenmek, Albay İsmet'i şaşırttı.[4] Papoulas bu operasyonu düşman hatlarına keşif amacıyla yapılan bir saldırı olarak tanımlamıştır. Mustafa Kemal ise, büyük bir zafer olarak nitelendirdi. Türk tarihinde Birinci İnönü Savaşı olarak geçen çarpışmada Türklerin kayıpları 95 ölü ve 183 yaralıyla sınırlıydı.[5] Bir kaç gün sonra Büyük Millet Meclisi emrindeki birlikler Çerkez Ethem'in geride kalan adamlarını daha güneye doğru dağıtırken, Yunanlılar uzaktan izliyordu. 1 Martta tuğgeneralliğe terfi eden İsmet'e (İnönü) artık Paşa denilecekti.

Mustafa Kemal Londra Konferansına temsilci göndermek üzere yapılan davetten büyük bir beceriyle yararlandı. Dolaylı olarak yapılan davet kendisine İstanbul hükümeti aracılığıyla ulaşmıştı. İtilaf devletlerinin Ankara hükümetini doğrudan doğruya tanımalarını sağlayabilmek için, Osmanlı hükümetini bir kenara çekilmeye ikna etmeyi hedefledi. 28 Ocak 1921'de Sadrazam Tevfik Paşadan Ankara hükümetini tanıdığını bildiren bir kararname çıkarması için Sultan Vahdettin'i ikna etmesini istedi; böylece İstanbul'daki kabine dağıtılacaktı. Sultan sarayında kalmayı sürdürebilir ve yetkilerini yürütmek için İstanbul'a delege gönderecek olan Büyük Millet Meclisi onun giderlerini karşılayabilirdi.[6] Bu öneri, Sultan Vahdettin'i tahttan indirmekle tehdit etmenin kibar bir anlatımıydı.

Tevfik Paşa, Yunanlıların büyük ölçekli bir saldırıya hazırlandıkları sırada, toplantıya katılmalarının gerekli olduğunu ve İtilaf devletlerinin Ankara hükümetinin Osmanlı delegasyonu arasında temsil edilmesini istemiş olması ödünüyle yetinmesi gerektiğini söyleyerek Mustafa Kemal'in isteklerini aşmaya çabaladı.[7] Gerçekte ise, Ankara hükümeti henüz kendini bir savaş meydanında kanıtlamış değildi. Bunu başarıncaya kadar da kendini İtilaf devletlerinin Türkiye'deki tek muhatabı olarak görmemeliydi.

Mustafa Kemal, kendi konumunu belirledikten sonra Londra'ya ayrı bir heyet göndermek için meclisten izin aldı. Başında milliyetçilerin hariciye vekili Bekir Sami'nin (Kunduh) bulunduğu heyet, İtalyanların her zaman sağlamaya hazır olduğu olanaklardan yararlandı ve Antalya'dan bir İtalyan savaş gemisine bindi. Bekir Sami, Roma'ya varınca Mustafa Kemal'e çektiği telgrafta konferansa doğrudan doğruya davet edildiklerini ve Londra'ya doğrı yola çıkacaklarını bildirdi.[8] İngiliz hükümeti Ankara hükümetine resmî bir davetiye gönderme fikrinden kaçındığına göre, anlaşılan bu 'doğrudan doğruya davet edilme' İtalyanların sağladığı bir durumu kurtarma aracıydı. Tevfik Paşa, Londra'da üstlendiği rolü başarıyla oynadı. Çok yaşlı ve hasta olduğundan St. James Sarayındaki toplantıda bacaklarını battaniye ile sarmak zorunda kalmıştı, ama aklı başındaydı. Mustafa Kemal'in istediği gibi kendi otoritesinden vazgeçmeden, Türklerin tutumunu açıklamaları için Ankara delegelerini konuşmaya davet etti. O dönemde Paris'te yaşıyan, Ankara heyetinin danışmanı, tanınmış Türk doktor Nihat Reşat (Belger) kusursuz bir Fransızcayla gerekli açıklamayı yaptı. Paris'teki yaşamı, doktorluk ile *Écho de l'Orient* adlı bir dergide Türklerin davası için yazdığı yazılar arasında geçmekteydi.

St. James Sarayındaki konferans, Ankara hükümetinin toptan reddettiği Sèvres anlaşmasında ufak tefek düzeltmeler yapılması, Yunan işgali altındaki bölge nüfusunun etnik yapısını araştırma komisyonu gönderilmesi ve İzmir yöresi için özerk bir yönetim biçimi hazırlanması gibi çıkmaza girmiş noktalara vaktini öldördü. Türkler Yunanistan'ın bütün güçlerini Batı Anadolu ve Doğu Trakya'dan çekmesi için ısrar ederken, Yunanlılar silah gücüyle istedikleri topraklara el koyabileceklerine kendilerini inandırdıklarından, görüşmelerin sonuçsuz kalacağı açıkça belliydi.

Lloyd George onlara herhangi bir maddi destek sözü veremediği halde, Yunanlıların böyle bir girişimde bulunmalarından memnundu. Yunan yayılmacılığını destekleme politikasının eli kulağındaki başarısızlığı, kör kör parmağım gözüne belliydi. Fransızlarla İtalyanlar, Türk milliyetçileriyle belirli uzlaşmaya hazırdılar. Hatta İstanbul'daki İngiliz askerî yetkilileri bile Kemalistlerin başkentteki temsilcisi olan, Türk Kızılay Cemiyetinin başkan yardımcısı Hamit ile temas kurmuşlardı. Lloyd George ise, skandal dedikodularıyla kendini avutuyordu. Kral V. Georgios'a, heyet başkanı Bekir Sami'nin 'kentin East End semtindeki bir ahlaksızlık yuvasında görüldüğünü, temsil ettiği Mustafa Kemal'in ise artık kadınlarla ilişki kurmaktan bıktığı için, son zamanlarda olağandışı cinsel ilişkilere yöneldiği' haberini aldığını söyledi.[9] Bekir Sami'nin cinsel tercihleri konusunda hiç fikrimiz yok ama, Mustafa Kemal'in kadınlardan bıkmadığını gösteren pek çok kanıt var.[10] Lloyd George kullandığı yöntemler konusunda hiç de duyarlı değildi. Kralın kolayca sarsıldığını bi-

liyordu ve toplum kurallarına uymayan kendi vicdanı ise son derece esnekti. Bütün karalamalarına karşın, dışişleri bakanlığı yetkililerinden Robert Vansittart'ı Bekir Sami ile, Malta adasındaki Türk sürgünler ile Anadolu'da Kemalistlerin tutukladığı İngiliz subayların takas edilmesi konusunda pazarlık masasına oturtmaktan kaçınmadı. Bu pazarlık, savaş suçlusu ilan edilen Türkleri kapsamadığı için Ankara tarafından reddedildi.[11]

Bekir Sami'nin Londra'da imzaladığı daha önemli iki belge de aynı kaderi paylaştı. 9 Martta Fransızlarla yaptığı anlaşmada düşmanlıkların sona erdirileceği ve Türkiye'nin 1918 ateşkes anlaşmasıyla çizilen sınırları içinde kalan güney bölgelerinden Fransız askerlerinin çekileceği belirtiliyordu. Tek istisna, Türk kültürünü muhafaza etmesi için İskenderun yöresine tanınmıştı. Buna karşılık Fransızlar, güney ve doğu Türkiye'nin ekonomik kalkınmasında ayrıcalıklı bir rol üstleneceklerdi.[12] 12 Martta imzalanan anlaşmayla Trakya ve İzmir'de Türklerin hakları için çalışmaya söz veren İtalya bu bölgelerden askerlerini çekecek ve karşılığında batı ve orta Anadolu'da ekonomik ayrıcalıklara sahip olacaktı.[13] Bu anlaşma da onaylanmadığı halde, İtalyanlar 1921 Nisanı ile Temmuzu arasında sessiz sedasız askerlerini Türkiye'nin güney bölgelerinden çektiler.[14]

Bekir Sami iyi bir pazarlık yaptığına inanıyordu. İtilaf devletleri, 1918 mütarekesiyle çizilen sınırların içinde kalan toprakları Türklere bıraktıktan sonra, Sèvres anlaşmasıyla elde ettikleri ekonomik ayrıcalık tanınan bölgelerden yararlanabilirlerdi. Mustafa Kemal bu öneriyi meclise getirmenin pek de politik olmayacağına karar verdi.[15] Biraz daha bekleyip orduyu güçlendirince belki daha iyi koşullarla pazarlık yapılabilirdi. Bu arada da onaylanmayan üç anlaşma, üç Batılı İtilaf devletiyle gerçekleştirilecek barış sürecinin başlangıcı sayılabilir ve onları Yunan ve Ermeni iddialarından uzaklaştırmış olurdu.

Mustafa Kemal'in Londra konferansı üzerindeki etkisi sınırlıydı. Konferans belirli bir anlaşmaya varmadan dağıldığı halde, onun amacına hizmet etmiş oldu. Misak-ı Milli'yi anlatmak ve İtilaf devletleri arasındaki farklılıklardan yararlanmak fırsatı doğmuştu. Ankara hükümetinin tanınması için ilk adım atılmıştı. Daha da önemlisi İtilaf devletleri, Yunanistan ile Türkiye arasında çıkacak bir savaşta tarafsız kalacaklarını açıklamışlardı.[16] Türk milliyetçileri başından beri bunu istiyordu. Ermeni sorununu çözmüşlerdi. Şimdi de büyük güçleri tarafsız duruma getirmişlerdi. Geriye yalnızca başa çıkmaları gereken Yunanlılar kalıyordu. Mustafa Kemal diplomasi mücadelelerinde astlarına güvenirdi. Bir hata yaptıkları ya da koşullar daha iyi bir anlaşma ortamı yarattığı zaman, astlar feda edilebilirdi. Kesinlikle gerekmedikçe savaş meydanlarında orduların başına geçmediği gibi diplomatik pazarlıklarda da işin başında olmamayı yeğliyordu.

İtilaf devletleri Londra'da birbirlerinin arkasında dolaplar çevirirken, Türk milliyetçileri Gürcistan'ın zararı pahasına kendi toprakla-

rını genişletmeyi tamamladılar. 12 Şubat 1921'de Kızıl Ordu Gürcistan'ın milliyetçi [Menşevik] hükümetine saldırdı ve 25 Şubatta başkent Tiflis'i işgal etti.[17] 1878'de Ruslara kaptırdıkları toprakların kalanını da geri almak isteyen Türklerin ellerini çabuk tutmaları gerekiyordu. 22 Şubatta Ankara'daki Gürcistan elçisine Türk birliklerinin Ardahan ve Artvin bölgelerine gireceği bildirildi ve ertesi gün Ardahan'a girdiler. Kızıl Orduyu durdurabilmek için Gürcü milliyetçiler Türk birliklerini daha da ilerlemeleri için davet ettiler. 11 Martta Türkler önemli bir liman olan Batum'u ele geçirdiler, ama beş gün sonra Ali Fuat Paşanın Moskova'da yaptığı bir anlaşma nedeniyle (Sovyet) Gürcistan'a bırakmak zorunda kaldılar.[18]

Anlaşmanın ekindeki mektupla Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin, Türkiye'ye 'ekonomik gelişme' için 10 milyon altın ruble vereceğini bildiriyordu.[19] Silahların teslimi de hızlandırılacaktı. Bolşevikler toplam olarak Kemalislere 45.000 tüfek, 300 makineli tüfek ve yaklaşık 100 sahra topu ve gerekli cephaneleri verdiler.[20] Bu malzemelerin bir kısmı Rusların kendi malıydı, bir kısmı da yabancı orduların Rus topraklarında bıraktıkları stoklardan elde edilmişti. Bunlar, iyi donatılmış olan Yunan ordularına karşı, milliyetçilerin çok işine yaradı. Moskova anlaşması Türkiye'nin doğu sınırını çizmişti, ama bu sınırlar ancak bağımsız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler olan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan 13 Kasım 1921'de Kars'ta Türkiye ile bir anlaşma imzalayınca geçerlik kazandı.[21] Tıpkı Fransızlar gibi Bolşevikler de, Kemalistler kendi değerlerini bir savaş meydanında kanıtladıktan sonra işe karışmaya karar vermişlerdi.

Yunanlılarla yapılan savaş artık nihai safhaya girmişti. General Papoulas yedek birlikler getirtip, 26 Martta İsmet Paşanın mevzilerine ikinci kez saldırdı. Bu arada Türk birlikleri de yedeklerle desteklendiği için iki ordunun asker sayısı hemen hemen eşitlenmişti. İnönü yöresinde, Yunanlıların 37.000 kişilik 3. Kolordusunun karşısında 35.000 Türk askeri vardı. Yine de makineli tüfek ve motorlu araç açısından Yunanlıların donanımı daha üstündü. Bir kez daha, başlangıçta Yunanlılar iyi savaştı ve 27 Martta Metristepe'deki komuta karargâhını ele geçirdiler. Türkler geceleyin karşı saldırıya geçtiler, ama tepeyi geri almayı başaramadılar. Bu durum, Ankara'daki Mustafa Kemal ile Başbakan ve Genelkurmay Başkan Vekili Fevzi Paşayı endişelendirdi. Büyük Millet Meclisini koruyan müfrezeyle Sivas'ta bulunan Kafkas tümeninin bir alayı cepheye gönderildi.

31 Martta İsmet Paşa tekrar saldırdı ve bu kez Yunanlılar geri çekilmek zorunda kaldı. 1 Nisanda tekrar ele geçirdiği Metristepe'den Mustafa Kemal'e telgraf çekti. "Düşman, binlerce ölüsüyle doldurduğu savaş meydanını silahlarımıza terk etmiştir."[22] Mustafa Kemal unutulmaz bir yanıt verdi:

> Bütün dünya tarihinde, sizin İnönü Meydan Muharebeleri'nde üzerinize yüklendiğiniz görev kadar ağır bir görev yüklenmiş komutanlar pek azdır. Milletimizin istiklâl ve varlığı, dâhîce idareniz altında görevlerini şerefle yapan komuta ve silâh arkadaşlarınızın kalbine ve vatanseverliğine büyük bir güvenle dayanıyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs [aksi, ters] talihini de yendiniz...[23]

İsmet Paşanın komutanlığı, Batı Cephesinin güney kesimine komutan eden Refet'ten (Bele) kesinlikle daha üstündü. Ankara'daki genelkurmay başkanlığı Yunanlıların İnönü mevkiindeki Türk mevzilerine tüm güçleriyle saldıracaklarını doğru tahmin etmiş ve Refet'in komutası altındaki bazı birlikleri oraya göndermişti. Küçük düşürülen Refet istifasını sundu, ama görevinde kalması için ikna edildi. Yunan askerleri İnönü yöresinden geri çekilince, bazı Türk birlikleri, daha güneyde düşmanın elinde bulunan Afyonkarahisar adlı önemli kasabaya gönderildi. Refet bir karşı saldırı düzenledi ve 7 Nisanda Yunanlıları Afyonkarahisar'ı boşaltmaya zorladı. 11 Nisanda Ankara'ya kendi ordusunun "düşmana son darbeyi indirmenin şerefini" kazandığını bildirdi.

Mustafa Kemal memnuniyetini tumturaklı sözlerle ifade etti, "Ordumuz gökgürültülü bir heybetle tarih sahnesine yeniden çıkmıştır."[24] Ama kutlamalar çok erken yapılmıştı. Refet'in düşmanın arkasını sarma manevrası başarısızlığa uğradı ve Yunanlılar Afyonkarahisar'ın batısındaki Dumlupınar'da yeni ve güçlü bir konum elde ettiler. Birliklerini İnönü'den ve daha yakındaki Afyonkarahisar'dan düzenli bir biçimde geri çektiler. Türkler İnönü'de 5.000, güney kesiminde ise 400 ölü vermişlerdi. Türk komutanların taktik hatalarına askerlerin bozuk morali eklenince, çarpışmalar sırasında İsmet Paşanın 2.000 askeriyle, Refet'in daha zayıf olan birliklerinden 4.000 askeri firar etti.[25] Mustafa Kemal'in hitabeti, onları savaşa yönlendiren, azimli ama iyi eğitimli olmayan genç subaylara her zaman güven duymayan Anadolu köylülerinin değişken duygularını örtüyordu.

Her şeye karşın Yunanlılar şimdilik durdurulmuştu ve Mustafa Kemal bu fırsattan yararlandı. Askeri komuta yapısı yeniden düzenlendi ve Batı Cephesinin kuzey ve güney kesimleri İsmet Paşanın komutanlığı altında birleştirildi. İnönü savaşında kazanılan başarı, Bekir Sami'nin Londra'da yaptığı pazarlığı geliştirme konusunda Mustafa Kemal'e cesaret verdi. 8 Haziranda Fransız Ulusal Meclisinin Dışişleri Komitesi eski Başkanı Henry Franklin-Boullion görünürde özel olarak ama gerçekte Fransa Dışişleri Bakanı Aristide Briand'ın temsilcisi olarak Ankara'ya geldi.[26] 13 Haziranda İstanbul'daki İtilaf güçleri başkomutanı General Sir Charles (Tim) Harington'ı temsil eden Binbaşı Douglas Henry İnebolu'da, Batı Cephesindeki

görevinden ayrılmış olan Refet ile görüştü. Görüşmelerin görünürdeki konusu tutuklu bulunanların takas edilmesiydi, ama ana amacı Londra ile Ankara arasında bir anlaşma ortamı olup olmadığını araştırmaktı. Pazarlık zeminini hazırlamış olan Bekir Sami, meclis-te şiddetli eleştiriler alınca 16 Mayısta hariciye vekilliğinden istifa ederek sahneyi terketmişti.[27]

Ankara'da Franklin-Bouillon'a, Misak-ı Milli ve Türkiye'nin tam bağımsızlığında ısrarı konusunda bir söylev verildi. Türkiye'de İngilizlere oranla Fransızların yatırımları daha fazlaydı ve Fransa ekonomik çıkarlarını gözetmek için kapitülasyon sistemine güveniyordu. Bütün Türk milliyetçileri gibi Mustafa Kemal de kapitülasyonların kaldırılmasını talep etti. Fransa henüz buna hazır değildi. Zorlu pazarlıklardan sonra Paris'e dönmek üzere ayrılan Franklin-Bouillon, anlaşmaya varmak için daha çok zamana gereksinim olduğunu bildirdi.[28] Ama iyi niyet işareti olarak Fransızlar, 21 Haziranda Karadeniz kıyısındaki kömür limanı Zonguldak'tan çekildiler.[29]

İngilizlerle kurulan temaslar daha dolambaçlıydı. Ön hazırlık görüşmelerinden sonra İnebolu'ya tekrar gelen Binbaşı Henry'nin getirdiği mektupta Harington, Mustafa Kemal'in kendisiyle görüşme isteğini kabul ediyor ve bu görüşmenin *Ajax* adlı İngiliz savaş gemisinde yapılmasını öneriyordu. Mustafa Kemal'in anlatacaklarını dinleyecekti, ama pazarlık etme yetkisi yoktu. Mustafa Kemal verdiği yanıtta, Binbaşı Henry'nin bıraktığı imzalı bir mektup kopyasında, toplantı isteyen tarafın General Harington olduğunu anımsattı. Eğer Harington, Türkiye'nin şimdiye dek açıkça belirtilmiş olan tam bağımsızlık istemi ve düşmanların tümünün çekilmesi temelinde görüşmeye hazırsa, İnebolu'ya gelebilirdi. Ama eğer yalnızca görüş alışverişinde bulunmak istiyorsa, Mustafa Kemal bunu yapabilecek bir yardımcısını gönderebilirdi.[30] Bir yanıt gelmedi, ama Binbaşı Henry, İngiliz tutukluların durumunu görüşmek ve Türk ordusunun İstanbul konusundaki görüşlerini almak için tekrar geldi.[31]

Binbaşı Henry'nin mi yoksa Refet'in mi yanlış anladığı önemli değildir. Aralarında temas kurmak için Harington Henry'yi, Mustafa Kemal ise Refet'i kullanmıştı. Her ikisine de sahip çıkılmayabilirdi. Ama Mustafa Kemal, Harington'ın görüşmek istediğini açıkça anlarken, Harington da doğru koşullar altında Mustafa Kemal ile bir anlaşma yapabileceğini öğrenmişti. Her şeye karşın, Ankara'da İngilizlere karşı güçlü bir güvensizlik vardı. O yıllarda Hintli Müslümanlar arasında en önemli baskı grubunu oluşturan Hilafet hareketinin temsilcisi Mustafa Saghir 24 Mayısta Ankara'ya geldi. Milliyetçi yetkililer onu İngilizler hesabına casusluk yapmak ve Mustafa Kemal'e suikast planı hazırlamakla suçladılar. İstiklal Mahkemesinde yargılanan Saghir suçlu bulunarak idamı edildi. Gizli operasyonlar uzmanı ve İstiklal Mahkemesinin en korkulan üyesi olan Kılıç Ali'ye göre, Mustafa Saghir, uzun yıllar boyunca İngiliz İstihbarat servisi adına

çalıştığını itiraf etmişti. İstanbul'daki İngiltere Yüksek Komiser vekili Frank Rattigan, bir yandan Saghir ile ilişkilerini itiraf ederken, öte yandan onun yaşamını kurtarmak için çabalamış, ama başaramamıştı.[32] Ankara'da o dönemde hiç kuşkusuz İngiliz casusları vardı,[33] ama verdikleri raporlar politika yapanları aydınlatmaya yetmiyordu.

Resmî bir anlaşmanın imzalanacağı beklentisiyle Malta'da bulunan Türk tutukluların bir kısmı salıverildi, bazıları kaçtı. Ankara'ya ilk ulaşanlardan biri, Türk milliyetçiliğinin kuramcısı Ziya (Gökalp) idi. Ardından Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Ali Fethi (Okyar) geldi.[34] Meclisi denetim altında tutmak için Mustafa Kemal'in yardıma gereksinimi vardı. 10 Mayısta kendisini destekleyenlerle yaptığı toplantıda kendi siyasi partisini kurmaya karar verdi ve bu partiye Müdafaa-i Hukuk Grubu adını verdi. Son Osmanlı parlamentosunda milliyetçi vekilleri aynı isimli bir parti içinde toplamak istemiş, ama başaramamıştı. Böylece Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti onaylamadığı meclis üyelerini kendi arasına katmak zorunda olmayan bir partiye dönüştürüldü.[35] Yeni partinin başkanı Mustafa Kemal oldu.

Yasama ve yürütme organlarının aynı zamanda başkanı olarak, özel oturumlarda kararlar alan parlamento çoğunluğunu yönetebilir ve bu kararları meclise sunabilirdi. Kendi partisine alınmayanlar İkinci Grup adı altında birleşerek muhalefeti oluşturdu. Muhalefet liderleri ülkenin doğusundaki seçim bölgelerinden geliyorlardı. Erzurum'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, unvanına *Muhafaza-yı Mukaddesat* (Kutsal Mirasın Korunması) sözcüklerini eklemişti.[36] Bu miras saltanat, hilafet ve şeriattan oluşuyordu. İlk ikisi, meclisten geçen Teşkilat-ı Esasiye Kanununda yer almıyordu, ama şeriat kanunlarının uygulanması hükmü meclisin ilk görevi olarak gösterilmişti. Her şeye karşın, muhafazakar milliyetçiler Mustafa Kemal ve arkadaşlarının modern fikirlerini ve halkçılık ifadelerinin ardındaki buyurganlık niyetlerini çok geçmeden fark etmişlerdi.

Mustafa Kemal'i rahatsız eden, resmî muhalefet grubundan çok, kendi partisi içindeki birlik eksikliği idi. Mayıs ayında meclis dengelenmemiş bir bütçenin geçirilmesi konusunda kuşkuya kapılınca, Başvekil Fevzi Paşa istifa etmek zorunda kaldı. Yeni hükümet kurulunca tekrar seçildi ve bu kez dahiliye vekilliğine Fethi (Okyar) getirildi. Hariciye vekili olarak Bekir Sami'nin yerine, Bolşeviklerle Moskova anlaşmasını imzalayan, Mustafa Kemal'in sadık destekçilerinden Yusuf Kemal (Tengirşenk) seçilmişti. Artık Mustafa Kemal'in daha güçlü bir siyasi ekibi vardı.

İnönü zaferi, İstanbul'un Müslüman halkı tarafından coşkuyla karşılanmıştı. Hatta padişah bile savaşta ölen askerler için dualar okutmuş ve yardımcı olmak amacıyla Kızılay kuruluşuna bağış yapmıştı.[37] Tahtın veliahdı Abdülmecit milliyetçi duygularını açıklamak konusunda duyarlı davranmaya dikkat ederek bir adım daha ileri gitmiş ve oğlu Ömer Faruk'u milliyetçilerin yanına Anadolu'ya gön-

dermişti. Deniz yoluyla İnebolu'ya gelen şehzade, tıpkı diğer yolcular gibi Ankara'dan talimat beklemek zorunda kalmıştı. 27 Nisanda Mustafa Kemal'den gelen nazik bir telgraf kendisine iletilmişti. Ülke çıkarları adına İstanbul'a dönmesinin daha iyi olacağı, ülkenin bütün 'erkân-ı saltanat'ın hizmetlerinden yararlanabileceği zamanın henüz gelmediği açıklanıyordu.[38] Mustafa Kemal adım adım ilerliyordu ve artık gideceği yol açıkça belli olmaya başlamıştı.

Mustafa Kemal 16 Temmuzda Ankara'daki öğretmenler kongresinin açılışında yaptığı konuşmada, aklından geçenleri açıkladı. Yeni yetişen kuşağın güçlü bir düzen ve disiplin duygusuna sahip olması gerektiğini bildirdi. Edinilecek kültür, eski batıl inançları kapsamamalı ve 'yabancı fikirlerden, şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciyei milliye ve tarihiyemizle mütenasip " olmalıydı.[39] Bu da, bir ilk adımdı. Doğu, yani Bolşevik ve İslam etkilerinden uzaklaşma başlamıştı, ardından batıya doğru ilerleme gelecekti.

Batı Cephesindeki duraklama kısa sürdü. Yunanlılar savaşı kazanmak için olağanüstü bir çaba gösterdiler. Silah altına alınanların sayısı arttırılarak, Anadolu'daki Yunan ordusunun asker sayısı 200.000'e yükseltildi.[40] 12 Haziranda Kral Konstantin, büyük ölçekli bir saldırı planını General Papoulas ile görüşmek üzere İzmir'e geldi. Saldırı 10 Temmuzda başlatıldı. Türkler de bu sürede asker sayısını artırdığından iki ordunun gücü hemen hemen birbirine eşitti. 126.000 Yunan askerinin saldırısına karşılık Türk ordusu hatlarını 122.000 askerle savundu. Ama yine Yunanlılar daha iyi silahlanmıştı. Türklerin 160 sahra topu, 700 makineli tüfeği ve 4 uçağına karşılık, Yunanlıların 410 topu, 4.000 makineli tüfeği ve 20 uçağı vardı.[41]

Yunan saldırısının ana gücü güneyden Kütahya'ya yönlendirildi. İlk hedefi Afyonkarahisar ile Kütahya arasındaki demiryolu bağlantısını kesmek ve kuzeye yönelip Eskişehir'deki Türk karargâhını kuşatmaktı. Birliklerinin büyük bir bölümünü kuzeyde İnönü yöresinde tutan İsmet Paşa hazırlıksız yakalandı. Gücünün bölündüğü dört grup arasında koordinasyon zayıftı ve iki kanattan takviye güçlerinin kaydırılması çok yavaş olduğundan, yaşamsal önem taşıyan orta kesime yardım çok zordu. Daha sonra yapılan bir meclis araştırması, on sekiz Türk tümeninden yalnızca beşinin savaşa katıldığını ve diğerlerinin gereksiz yere yürütüldüğünü ortaya çıkardı.[42] Komutanlardan ikisi, 'Ayıcı' Arif ve 'Deli' Halit cesur, aceleci, ama inatçıydılar ve İsmet Paşanın emirlerine küçümseyerek bakıyorlardı. Yunanlılar 17 Temmuzda Kütahya'yı ele geçirip kuzeydoğuya, Eskişehir'e doğru yöneldiler.

Kütahya'nın düştüğü gün, İsmet Paşaya Mustafa Kemal'den kısa bir telgraf geldi. "Eğer bir mahzuru yoksa, seninle vaziyeti görüşmek üzere derhal yola çıkıyorum." Ertesi sabah saat beşte, İsmet Paşa

Mustafa Kemal'i Eskişehir tren istasyonunda karşılayıp kentin güneyindeki karargâhına götürdü. Toplantıda hazır bulunan bir subayın anlattığına göre, Mustafa Kemal, "Savaşı *déjà* kaybetmişiz değil mi ?" diye sordu, ('şimdiden' yerine en sevdiği Fransızca sözcüğü kullanmıştı). "Öyle görünüyor," diye yanıtladı İsmet Paşa. "Öyle ise, işimiz orduyu kurtarmak yeni bir mevzide hazırlanmak olmalıdır. Kademe kademe Sakarya gerisine kadar çekilmelidir. Emri hemen yazalım." [43] İsmet Paşa ise, olayı farklı anlatıyor. Ona bakılırsa, bu görüşme 19 Temmuzda birlikleri Eskişehir'i boşalttıktan sona gerçekleşti. Dediğine bakılırsa, Yunanlılara Eskişehir'de bir karşı saldırı yapmayı önermiş ve eğer başarıya ulaşamazsa, askerlerini Sakarya nehrinin doğusuna çekecekmiş. Mustafa Kemal bunu kabul edip Ankara'ya dönmüş.[44]

21 Temmuzda Türk ordusu büyük çaplı bir karşı saldırı başlattı. Ne var ki geri püskürtüldü ve gücü biraz daha zayıfladı. Mustafa Kemal akşamüstü cephe komutanlarına, karşı saldırılar başarılı olmadığı takdirde ordunun tümünün geri çekilmesini söyledi. Ama hâlâ daha güneydeki düşman birliklerini durdurabilme umudunu yitirmemişti.[45] Sakarya nehri kıvrımının güneyinde kalan bu kesimi Albay Fahrettin (Altay) komutasındaki süvari birlikleri savunuyordu. Başlangıçta Bursa'dan Eskişehir'e yapılacak bir saldırıya karşı kuzey kesimine konuşlandırılmış olan süvari birlikleri, aceleyle kentin güneydoğusundaki açık ovaya kaydırılıp, atların hızlı hareketine daha uygun bir bölgeye getirilmişlerdi. Buradaki sorun, Temmuz ayında ovanın sıcaktan kuruması ve askerlerle atlara yiyecek içecek sağlamanın güçleşmesiydi. Albay Fahrettin'in süvarileri, 23 Temmuzda Afyonkarahisar'ı yine Yunanlılara terk ederek geri çekilen ordunun batı kanadını[46] korumakta başarılı oldular.[47] Kuzey kesiminde Türk birlikleri de kuşatılmaktan kurtuldu, ama geri çekilme çok düzensizdi. Eskişehir'deki malzeme depoları terk edildi, yine Eskişehir'den Sakarya'ya uzanan demiryolu hasar verilmeden bırakıldı ve firar eden binlerce asker, Yunanlılardan kaçan sivillere katıldı.[48] Yunanlıların Kütahya ve Eskişehir'de kazandıkları zaferlerin sonunda, Türk ordusundan firar edenlerin sayısı 31.000 olarak tahmin edildi ve kısa sürede bu sayı 48.000'e ulaştı.[49] Büyük Millet Meclisi ordusu çarpışmalardan yaklaşık 40.000 asker yitirerek çıkmıştı.[50]

Kütahya ve Eskişehir'deki yenilgilerin haberini aldığı zaman Mustafa Kemal'in, hayranlarının iddia ettiği kadar kesin kararlı olduğu bilinmiyor, ama hızlı bir geri çekilme işlemini onayladığı kuşkusuzdur. Deneyimleri ona ordunun topraklardan daha önemli olduğunu öğretmişti. Ama birdenbire kendini tehlikeyle karşı karşıya buluvermiş bir sınır kenti haline gelen Ankara'da bunu açıklamak çok zordu. Mecliste gürültüler kopuyordu, sivil halk paniğe kapılmıştı. 24 Temmuzda Başbakan Fevzi (Çakmak) meclise, Ankara'yı bir hafta içinde boşaltma ve hükümeti Kayseri'ye taşıma kararının alındığını

bildirdi. Ordu ağır kayıplar verdikten sonra yeni mevzilere geri çekilmişti. Gerekirse zafer kazanana dek çarpışmayı sürdürmek için biraz daha çekilebilirdi. Konuşmasının ardından, yenilgiden sorumlu komutanların cezalandırılması istemleri geldi. "Erkânı Harbiyeyi Umumiye Reisi olarak bizzat ben mesulüm," diye yanıtladı Fevzi (Çakmak). Bunun üzerine meclis, durumu araştırmak üzere bir kaç üyeyi cepheye göndermeye karar verdi. Her şart altında Ankara savunulacaktı; bürolar ve belgeler Kayseri'ye gönderilecek, ama meclis oturumlarını Ankara'da sürdürecekti.[51]

Vekillerin ve önde gelen mebusların ailelerinin kentten ayrılmasına eşlik edecek askerî refakatçiler hazırlandı.[52] Komutanlardan birinin, Mustafa Kemal'in Büyük Savaşta kurmay başkanı olan Albay (sonra general) İzzettin'in (Çalışlar) karısı onun evine koştu. İki çocuğu olduğunu ve Ankara'dan gitmek için paraya gereksinim duyduğunu söyledi. Mustafa Kemal üzerinde bulunan paranın tümü olan 50 lirayı ona verdi.[53] Bu arada meclisin asker üyeleri cephede görev yapabilmek için izin aldılar.[54] Cephe komutanı İsmet Paşa, kendisine 15.000 yeni asker sağlanabilirse, çarpışmayı Ankara'nın batısında karşılayabileceğini bildirdi. Mebuslar derhal askere alma dairelerine koştular ve silah altına alınanlar Ankara'ya ulaşmaya başladı. Buradan trenle Sakarya nehrine en yakın istasyon olan Polatlı'ya gönderildiler.[55] Mustafa Kemal de 26 Temmuzda Polatlı'ya kısa bir ziyaret yaptı.[56] Dönüşünde çok önemli bir karar onu bekliyordu.

Meclis üyelerinin çoğu, kendisini büsbütün politikaya vermesi yerine, ordunun komutasını eline alması gerektiğini uzun zamandır söylemekteydi. 4 Ağustosta yapılan gizli oturumda, Mustafa Kemal'in başkumandan ilan edilmesi önerisi gündeme geldi. Bu, yepyeni bir adım sayılırdı, çünkü Osmanlı anayasasına göre başkumandanlık unvanı padişaha aitti. Ama Mustafa Kemal karşısındaki tehlikeyi olduğu kadar fırsatı da görebiliyordu. 1927 yılında, meclisteki muhaliflerinin, savaş meydanında başarılı olmadığı takdirde kendisinden kurtulmayı umduklarını iddia edecekti. Meclisin bütün yetkisi kendisine verildiğini takdirde, bu görevi üç ay için kabul edeceğini açıkladı. Bir kenara atılacaklarından korkan bazı meclis üyeleri için bu istem çok fazlaydı. Uzan tartışmalardan sonra 5 Ağustosta orta nokta bulundu. Mustafa Kemal askerî konularda meclisin bütün yetkisine sahip olacaktı;[57] başkumandanlığa atanması üç ay için geçerli olacaktı, ama meclis isterse verdiği yetkiyi bu sürenin bitiminden önce geri alabilecekti.[58]

Bu yasa kabul edilince Mustafa Kemal, Başbakan Fevzi'nin (Çakmak) asaleten genelkurmay başkanı olmasını ve Refet'in (Bele) müdafaa vekilliğine getirilmesini istedi. Meclis bu isteği onayladı, ama geçici olarak Refet'e verilmiş olan dahiliye vekilliği için Mustafa Kemal'ın adayını reddetti.[59] Daha sonradan Mustafa Kemal, Refet'in genelkurmay başkanı olmak istediğini söyleyecekti. Bu görev için

kendini kanıtlamadığından bu isteğini reddetmişti.[60] Gerçekten, İsmet ile Refet cephede birlikte başarılıyla çalışamıyorlardı. Yeni kurulan düzene göre, İsmet doğrudan doğruya Fevzi'ye karşı sorumlu olurken, Refet de cephedeki ordunun gereksinimlerini karşılayacaktı. Oldukça zor bir işti. Hem malzeme çok az bulunuyordu, hem de farklı kaynaklardan geldiği için, silahlara uygun mermileri bir araya getirmek kolay değildi. Rus yapımı bir parti silah ve cephanenin, tam da o günlerde deniz yoluyla Zonguldak'a varmış olması iyi bir rastlantıydı. Cepheye silah ve mermi taşıyan kağnıları götüren kadınların öyküsü, İstiklal Savaşının destanlarından biridir. Refet iyi bir örgütçüydü ve Türk ordusunun bundan sonra kazandığı zaferlerde savunma bakanı olarak oynadığı rol çok büyüktü.[61]

Mustafa Kemal başkumandan ilan edilince halka bir bildiri yayınlandı. Düşmanın 'anayurdumuzun *harim-i ismet*'inde boğulacağını' açıkladı.[62] Ardından sivil halktan istenen malzemeyi on madde halinde sıraladı. Her hane ordu için bir kat iç çamaşırı ve bir çift postal verecekti; ellerinde bulunan kumaş, deri, un, sabun ve mumların yüzde 40'ı derhal orduya devredilecekti; araç sahipleri, ordu malzemelerini her ay 100 kilometreden fazla bir mesafeye bedava olarak taşıyacaklardı; bütün silahlar orduya teslim edilecekti; tüm atların, arabaların ve motorlu taşıtların beşte biri orduya bırakılacaktı.[63] Yaklaşık on yıldır savaş ortamında yaşayan ve verimli topraklarının çoğunu yitirip yoksulluğa düşen halk, ellerinde kalan son mallarını vermeye çağırılmaktaydı.

12 Ağustosta Mustafa Kemal, Fevzi (Çakmak) ile birlikte İsmet Paşanın Polatlı'daki karargâhına gitti. Birlikleri teftiş ederken atından düşüp bir kaburgasını kırdı. Tedavi olmak için Ankara'ya döndü ve ancak 17 Ağustosta komutanlık görevine başlayabildi.[64] Üç gün önce Yunan birlikleri Eskişehir'deki mevzilerinden çıkıp Ankara'ya doğru ilerlemeye başlamıştı. Türk ordusuyla karşılaşıp onu yok etme kararı 28 Temmuzda Kütahya'da toplanan bir Yunan savaş meclisinde alınmıştı.[65] Yunanlıların hedefleri karmakarışıktı ve Eskişehir'e geri dönme olasılığını da kapsıyordu. Bu takdirde, şehrin doğuya giden demiryolunu imha edeceklerdi. Böylelikle, Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirmiş olmalarının, Türkleri, İzmir yöresiyle Trakya'yı kendilerine bırakmaya zorlayabileceği umudunu taşıyorlardı. Aslında, bu boş bir umuttu. Birliklerinin ana gücünü bu girişim için kullanacaklarından, başarısızlık durumunda itibarlarının ve askerlerinin moralinin iyice azalacağını hiç hesaba katmamışlardı.

Papoulas bir ay önce Kütahya'da işe yaramış olan çevirme harekâtını bir kez daha denemek istedi. Bir kolordu Ankara demiryolunu izleyerek doğuya doğru ilerlerken, iki kolordu da Orta Anadolu yaylalarından güneye doğru inip Türk ordusunun sol kanadıyla çarpışacaktı. Türk askerleri Ankara'nın güneydoğusundaki yaklaşık 900

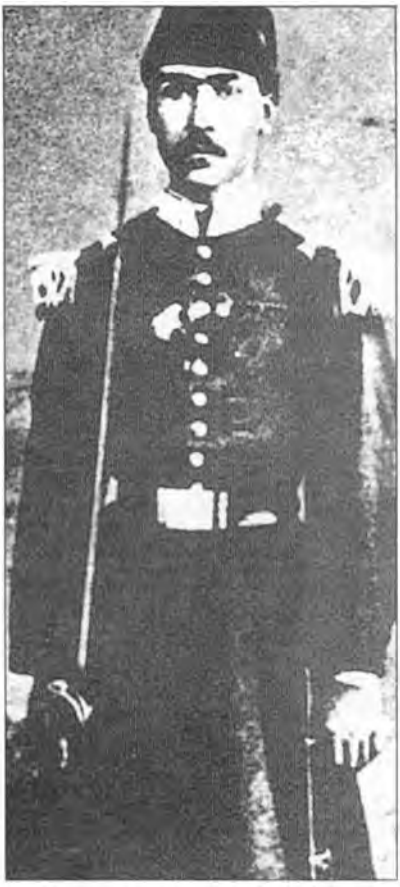
metre yükseltiye sahip Haymana ovasının kenarında mevzilenmişti. Ovaya yüksekten bakan birçok tepenin arasında en önemlileri, güneydeki Ilıca vadisine bakan Mangal dağı ile küçük Haymana kasabasının batısında yer alan Çal dağı idi. Türk siperleri Sakarya nehrini izleyerek kuzeyden güneye doğru iniyor ve Ilıcaözü deresiyle birleştiği noktada doğuya, Ilıca vadisine doğru ilerleyip dik açı oluşturuyordu. Papoulas, Ilıcaözü deresinin sığ sularını aşarak üçgenin alt kenarına saldırmayı ve kuzeydoğudan Haymana ve Ankara'ya doğru ilerlemeyi planlamıştı. Bu hareket Sakarya nehrinin doğu kıyısındaki Türk birliklerinin yolunu kesecekti.

Mustafa Kemal karargâhını Ankara ile Polatlı'nın neredeyse tam ortasında, ovaya kuzeyden bakan küçük Alagöz köyünde kurdu. Fevzi ve İsmet Paşaların kurmayları da hemen yakındaki evlere yerleştiler. İki paşa ön cepheleri dolaşıp emirlerin uygulanıp uygulanmadığı kontrol eder, askerlerin moralini yükseltmeye çabalarken, kaburga kırığı nedeniyle hareketsiz kalan Mustafa Kemal bulunduğu Alagöz'den denetimi sağlamaya çalışıyordu. Halide Edip'in onbaşı rütbesiyle orduya katılıp Alagöz'e gelmesine izin vermişti. Mustafa Kemal'le kavga ettikten sonra sürgün yıllarında yazdığı anılarında, görgü tanığı olarak başkumandanın ayrıntılara ne kadar dikkat ettiğini, ruh halinin nasıl değiştiğini, amacına nasıl bağlandığını ve aynı zamanda ara sıra yeise kapıldığını da anlatacaktı.[66] Mustafa Kemal bu işe kötü önsezilerle girmişti. Erzurum'daki Karabekir'e çektiği telgrafta, meclisin duyguları nedeniyle, çarpışmayı Ankara'nın batısında karşılamaktan başka çaresi olmadığını bildirmiş ve "vaziyetimiz gayri müsait görülmektedir" diye eklemişti.[67] Bir İstanbul hanımefendisi olarak Halide Edip, karargâhtaki yaşamın ilkel koşullarını görünce şaşırmaktan kendini alamamıştı. Taşra deneyimine sahip bir subay olarak İsmet Paşanın görüşü farklıydı. "Alagöz güzel bir köydür," diye yazacaktı. "Garp Cephesi Karargâhı kurmay subaylarla bize yetiyordu... Mustafa Kemal Paşanın muharebe esnasında uykusu büsbütün azalmıştı, sabaha karşı uyurdu... Bütün muharebe devamınca, kaburga kemiğinin tedavisi ve ıstırabı onu ayrıca işgal etti." [68] Mustafa Kemal'in disiplin altına alınamayan arkadaşı, 'Ayıcı' Arif yine yanındaydı.

90.000 Türk askerine karşılık 100.000 askeri savaşa sokan Yunanlıların az da olsa sayıca üstünlüğü vardı.[69] Ama ateş güçleri çok daha fazlaydı. Buna karşılık, Türkler üçe karşı bir üstünlüğe sahip oldukları süvari bölüğüyle Yunanlıların sağ kanadını rahatça taciz ediyorlardı. 23 Ağustosta başlayan çarpışmaların ilk gününde Yunanlılar önemli bir başarı kazandılar. Ilıca vadisinden tırmandıkları Mangal dağını, karşılarına çıkan zayıf Türk güçlerinden aldılar. Mustafa Kemal öfkeye kapıldı ve tepeyi savunmayı başaramayan 5.Tümenin komutanlarını harp divanına vermekle tehdit ederek, yeni mevzilerini daha iyi savunup birliğin onurunu kurtarmalarını

Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım.

Atatürk'ün babası olduğu söylenen Ali Rıza Efendi'nin 1877-78 Rus savaşı sırasında çekilmiş üniformalı subay fotoğrafı. Resim kendisine gösterildiği zaman Atatürk, "bu bizim peder değildir," demişti. (Atay, *Çankaya*, 17)

Atatürk'ün çocukluk yıllarının geçtiği Selanik'teki pembe ev.

Mezuniyet fotoğrafı; Atatürk Kurmay Yüzbaşı üniformasıyla, (1905).

Osmanlı subayları Beyrut'ta 1906, Atatürk önde solda; Ali Fuat (Cebesoy) önde sağda oturuyor.

1912 İtalya savaşında Bingazi'deki Osmanlı subaylan, (sağda arkadaşı Fuat Bulca'nın yanında oturuyor).

1912-13 Balkan Savaşında Rauf (Orbay) ile birlikte.

Sofya'da 1914'de verilen kıyafet balosunda Yeniçeri giysileriyle.

Büyük Savaş'ta Osmanlıların başkumandan vekili Enver Paşa.

Büyük Savaş'ın başında Dahiliye Nazırı Talât Paşa, süvari teğmeni üniformasıyla.

Büyük Savaş'ın başında Osmanlı ordusu komutanları: *(soldan sağa)* Liman von Sanders, Cemal Paşa ve von der Goltz.

Albay Mustafa Kemal, Gelibolu'da, Anafartalar Grup Komutanı, 1915.

Osmanlı ve Alman subayları Gelibolu'da. (*soldan sağa ayakta ilk sıra*), Fahrettin (Altay), Mustafa Kemal ve kendi komutanı Esat Paşa.

Erzurum Kongresi öncesinde: Mustafa Kemal, solunda Erzurum valisi Münir (Akkaya) ve sağında Rauf (Orbay). Maiyetindekiler arka sırada: (*soldan sağa*), Dr. Refik (Saydam), Hüsrev (Gerede) ve Kâzım (Dirik).

Sivas Kongresinde önde gelen milliyetçiler: (*soldan sağa*), Muzaffer Kılıç (yaver), Rauf (Orbay), Bekir Sami (Kunduh), Mustafa Kemal, gazeteci Ruşen Eşref (Ünaydın), Yarbay Cemil Cahit (Toydemir) ve Cevat Abbas (Gürer) (yaver).

1919 yılında Anadolu'ya gitmeden önce Mustafa Kemal'in İstanbul'daki arkadaşı Fikriye.

Mustafa Kemal'in kendine konut olarak seçtiği Çankaya'daki villanın 1921 yılındaki görünümü.

Mustafa Kemal'in karısı Lâtife Hanım, 1924.

İkinci İnönü zaferinden sonra Mustafa Kemal İsmet'le Çankaya'da sohbet ediyor, 1921.

İstiklal Savaşının milliyetçi komutanları: (*ön sıra soldan sağa*), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele), Mareşal Fevzi (Çakmak), Kâzım Karabekir ve Fahrettin (Altay).

Mustafa Kemal 1921'de Harbiye Vekili Refet (Bele) ile.

1922 Eylülündeki yangından sonra İzmir.

23 Nisan 1921, Ankara'da meclisin açılışının birinci yıldönümünde binanın dışındaki kalabalık.

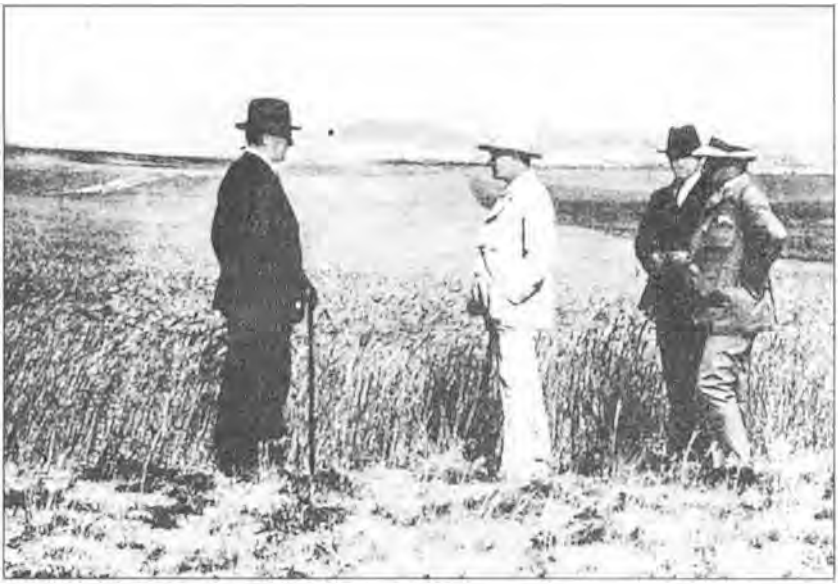
Ankara'daki Zafer Anıtı, 1929.

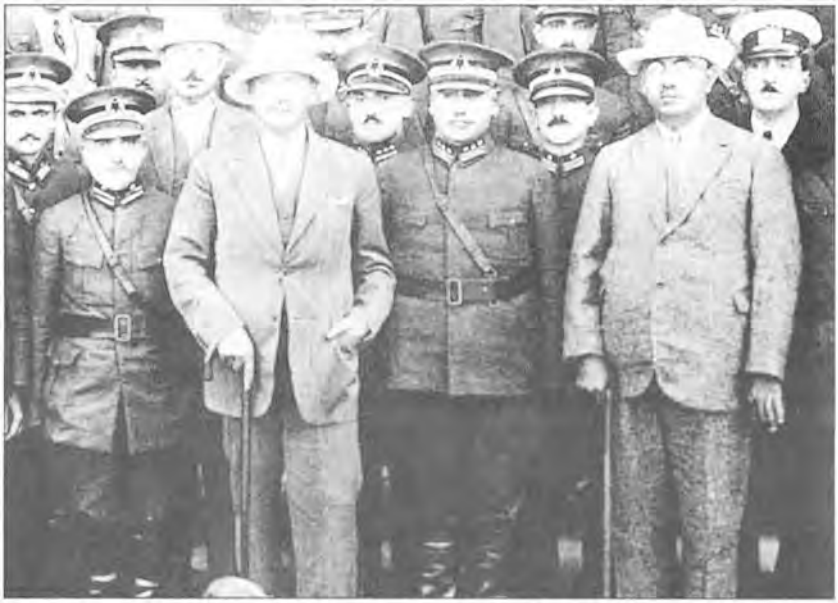
Lâtife ile birlikte Mersin limanını ziyaret, 1923.

Mustafa Kemal, Bursa'nın kurtuluşunun ikinci yıldönümünde halka hitap ediyor, Eylül 1924.

Ankara örnek çiftliğinde ilk ürünleri incelerken.

Arkadaşları Fuat (Bulca) (*solda*), ve Nuri (Conker) (*sağda*) ile 1925'de Kastamonu'da şapkayı tanıtırken.

Boğaz'da tekne gezisi, 1927; Meclis Başkanı Kâzım (Özalp) Mustafa Kemal'in yanında oturuyor; 'mutat zevat'ın üçü, Kılıç Ali, Salih (Bozok) ve Recep Zühtü arkalarında ayakta duruyor.

Manevi kızı Nebile ile Viyana Türk büyükelçiliği katibi Raşit'in düğününde, gelinle dans ederken, 1929.

Manevi kızı Afet İnan ve İsmet İnönü ile İstanbul'da, 1935.

1937'de Kürtlerin yaşadığı yöreleri ziyaret sırasında yeni başbakanı Celal Bayar ve manevi kızı askerî pilot Sabiha Gökçen ile.

1934'de ziyarete gelen İran Şahı Rıza Pehlevi ile. Solda, Hariciye Vekili, Tevfik Rüştü Aras.

Kral VIII. Edward ve Bayan Wallis Simpson ile İstabul'da yelken yarışlarını izlerken.

İstanbul Florya plajında, yazlık evinin inşaatı sürerken, 1935.

Ölümünden altı ay önce, 1938 Mayısında, İstanbul Haydarpaşa garında en küçük manevi kızı Ülkü ile elele.

emretti.[70] Kuzeydeki Çal dağına doğru ilerleyen Yunan askerleri başka tepeleri de ele geçirdiler. 26 Ağustosta İsmet Paşa yeni bir mevziye çekilmeyi önerdi. Çal dağında kalmaya karar veren Fevzi Paşa ise kuzey kanadından destek getirtti. Akşamüstü Albay Fahrettin'in komutasındaki Türk süvarileri, Ilıca vadisinin güneyindekini Uzunbeyli köyünde bulunan karargâha apansız ulaşınca, Yunan başkomutanı Papoulas ile 2. Kolorduya komuta eden Kral Konstantin'in kardeşi Prens Andreas gafil avlandılar. Kendisini bekleyen ödülü fark etmeyen Albay Fahrettin, İsmet Paşanın kuzeydeki birliklere yardım çağrısına yanıt vermek için saldırıyı durdurdu.

Oradaki durum çok ciddi olduğundan, Mustafa Kemal Ankara'nın dışında yeni bir savunma hattı oluşturulması için hazırlık yapıyordu. Cephe dağıldığı takdirde ordusunu kurtarmaya kesin kararlıydı, ama aynı zamanda toprakların her karışının savunulması gerektiğine de inanıyordu. 27 Ağustosta yeni savunma prensibini ayrıntılarıyla açıkladı. Savunulacak olan bir hat değil, bir bütün olarak vatandı. [Hatt-ı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır.] Yanındaki birlikler geri çekilmeye zorlansa bile, hiçbir birlik bulunduğu yerden kımıldamayacaktı.[71] Daha sonra meclise anlatacağı gibi, her şeye karşın Yunanlıların ilerlemiş olması ona avantaj sağlamıştı. Türk birlikleri artık bir dik üçgenin iki kenarını değil, daha kısa ve daha kolayca savunulabilecek olan hipotenüsünü tutuyorlardı.[72] Ankara'daki endişeli mebuslara Mustafa Kemal'in arkadaşı Hüsrev (Gerede) günde iki kez brifing veriyor ve Çal dağı Türk birliklerinin elinde kaldığı sürece endişelenmemeleri söylüyordu.[73] Günler süren zorlu çarpışmalardan sonra, Yunanlılar 2 Eylülde Çal dağını ele geçirdiler. Ama artık dayanma sınırının sonuna gelmişlerdi. Ağır kayıplar vermişlerdi; malzemelerin kendilerine ulaşmasını Albay Fahrettin'in süvarileri engellediği için sık sık aç kalıyorlardı; Anadolu yaylasının yaz sıcağında savaşmaya hiç alışık değillerdi. Ne var ki, Türkler henüz bunu bilmiyordu.

Halide Edip'e göre, Çal dağının yitirilmesi Mustafa Kemal'i kötümser bir kararsızlığa itmişti.[74] Mustafa Kemal ile yolları ayrıldıktan çok sonra Karabekir, Fevzi Paşanın, Mustafa Kemal'in topyekun geri çekilme emri verdiğini ama kendisinin bu emri yerine getirmeyi ertelediğini anlattığını yazacaktı.[75] Başka bir öyküye göre, Fevzi Paşa yalnızca "Bize yağmur yağarken, düşmana güneş doğmuyor," demiş[76] ve geri çekilmemek gerektiğini iddia etmişti. Mustafa Kemal 19 Eylülde meclise yaptığı zafer konuşmasında, Çal dağını yitirmenin kendisini endişelendirmediğini söyledi. "Daima cevherini muhafaza eden, aklını ve ferasetini muhafaza eden bir ordu için mevziin ehemmiyeti yoktur," dedi. "Bir asker her yerde muharebe eder. Tepenin üstünde, tepenin altında, derenin içinde de muharebe eder. Binaenaleyh bu kaideye tevkifan hareket eden ordumuz Çaldağı'nın düşman eline geçmesinden de hiç endişe etmedi. Çaldağı'nın 500 metre, bin

metre şarkında bulunan müdafaa nokta-i nazarından daha emniyetli ve daha sağlam bir hat üzerine yerleşti." [77] Ama Çal dağının yitirilmesi milletvekillerini öylesine endişelendirmişti ki, bunu açıklayan Hüsrev (Gerede) itilip kakılmış ve brifing vermesinden vazgeçilmişti.[78]

İsmet Paşa olayların gidiş yönünün niçin değiştiğini bildiğine inanıyordu. Papoulas'ı Birinci İnönü Savaşından bu yana yakından gözlemlemişti. Rakibi iyi bir savaş meydanı komutanıydı, ama azimli değildi. Kısa süreli hedeflere yöneliyor, elde edemeyince sinirleniyor ve kapıldığı endişe kararlarını etkiliyordu. Bir felaketle karşılaşmaktan çekinerek, askerlerini zamanından önce geri çekiyordu. "General Papoulas daima felakete uğramaktan korktu ve hiçbir zaman felakete uğramadı," diye yazdı anılarında, "Ama hiçbir muharebe de kazanamadı." [79] Tıpkı İnönü çarpışmasında olduğu gibi, Sakarya kıyılarında da her iki ordu aynı zamanda geri çekilmeyi düşünmeye başlamıştı. İki keresinde de sinirlerine ilk yenilen taraf Yunanlılar oldu. Türkler kendi topraklarındaydı, ama Yunanlılar her an kendilerini tehlike altında hissettikleri düşman arazisindeydiler.

Çal dağını ele geçirdikten iki gün sonra, Papoulas Yunan hükümetine devam etmenin anlamsız olduğunu bildirdi.[80] Yunanlılar geri çekilirken, Türkler karşı saldırıya geçti ve 8 Eylülde Çal dağını yeniden ele geçirdiler. Ama onlar da çok yorgundu ve düşmanı kovalama emri ancak 13 Eylülde verildi. Bu tarihte artık Sakarya nehrinin doğusunda bir tek Yunan askeri kalmamıştı. Motorlu araçları olmadığından Türkler düşmanı ancak süvarileriyle kovalayabiliyordu. 14 Eylülde Sivrihisar'daki Yunan karargâhını bastılar ve Papoulas'ın beş savaş madalyasını ele geçirdiler. Bu ganimet, Yunan ordusunun büyük bölümünün, başladıkları noktaya dönüp kuzeybatıda Eskişehir ile ortada Afyonkarahisar'a yerleşmelerine karşılık çok ufak bir teselli sayılırdı.

Sakarya Savaşı yirmi gün sürdü. Çarpışmalar altmış mil uzunluğunda, on iki mil genişliğinde bir cephede yaşandı. Büyük Savaş ile kıyaslandığı zaman kayıpların sayısı düşüktü. Türklerin 3.700 ölü ve 18.000 yaralısına karşılık Yunanlıların 4.000 ölü ve 19.000 yaralısı vardı. Esir düşen ya da ortadan kaybolan Türklerin sayısı binin altındayken, geri çekilen Yunanlılar arkada yaklaşık 15.000 asker bırakmıştı. Türk ordusunun en ciddi kaybı ise, çoğu eğitimlerini yeni tamamlamış olan genç subaylardı. Ordudaki toplam subay sayısı 5.000'den biraz fazlaydı ve Sakarya Savaşında 300'ü ölmüş, binden fazlası yaralanmıştı.[81] Mustafa Kemal meclise bunun bir "zâbit muharebesi " olduğunu söyleyecekti.[82]

Ama yine de askere gereksinim vardı. Savaşın kazanıldığını açıkladığı 13 Eylül tarihinde Mustafa Kemal, genel seferberlik ilan etti.[83] 1918'deki teslim olma koşullarının son maddesine de böylece karşı çıkılıyordu ve bu, halkın zihninde korku dolu çağrışımlara neden olmuştu. Köylüler için "seferberlik" sözcüğü milyonlarca kardeşlerini

yitirdikleri Büyük Savaş ile eş anlamlıydı. Ancak Sakarya Savaşından sonra Mustafa Kemal, yeniden bir savaş yaşama fikrine karşı çıkan muhalefetle yüz yüze gelecek gücü bulabilmişti. Acı reçeteyi biraz olsun tatlandırmak, için seferberliğin 'yenilgiye uğratılan düşmanın' son kalıntılarını Anadolu topraklarından atmak için gerekli olduğunu açıkladı. Aslında düşman yalnızca durdurulabilmişti. Yine de Papoulas'ın Ankara'ya doğru ilerlemesi, Yunanlıların Anadolu'da göze aldıkları son saldırı olacaktı.

Cephede bir ay boyunca kalan Mustafa Kemal 18 Eylülde Ankara'ya döndü. Ertesi gün mecliste zafer konuşmasını yaptı. Askerî harekâtlarla ilgili iyimser ve seçilmiş açıklamaları, İtilaf devletlerine belagatli bir rica ile son buldu. Türklerin barış istediklerini söyledi. Ama tıpkı diğer uygar uluslar gibi, özgürlük ve bağımsızlıklarını da istiyorlardı. Gerçek amaçları uygar dünyadan gizli kalmıştı. Eğer İtilaf devletleri Türkiye'nin bağımsızlığını tanırsa, Rusya ile aralarında nasıl bir sürtüşme olmuyorsa, onlarla da bir çatışma çıkması için herhangi bir neden kalmayacaktı.[84] Ortak bir uygarlığa ulaşma fikri, Mustafa Kemal'in düşüncelerinin temelini oluşturuyordu. Bu görüş, onu düşman bir Asyalı İslam dünyasının üyesi ya da uygarlık değerlerini yok eden Bolşeviklerin yanlısı olarak gören Batı önyargılarını çürütüyordu. Mecliste ise gerek muhafazakâr gerekse radikal üyeler arasında güçlü bir Batı karşıtı duygunun varolduğu gerçekti. Ama Mustafa Kemal'in uygulamaya koyacağı reformların habercisi olan bu mesaj, karşı görüşü paylaşanları kızdıracak kadar açık değildi.

Konuşma sona erince, birbirinin eşi iki önerge sunuldu. Birincisini altmış beş milletvekili imzalamış, ikincisi ise Fevzi ve İsmet Paşalar tarafından hazırlanmıştı. Her ikisi de Mustafa Kemal'e *Müşir* (Mareşal) rütbesinin ve *Gazi* unvanının verilmesini öngörüyordu. Osmanlı devleti de Rus savaşlarında yararlılık göstermiş bir çok generale *Gazi* unvanı verdiği ve genellikle ordu komutanları mareşal rütbesine sahip olduğundan, öneri bu geleneğin devamı gibi görünüyordu. Yine de bu geleneksel tanımlama, Mustafa Kemal'in taraftarları arasında çok üste çıkmasını sağlayacaktı. Artık imzasını "Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi, Başkumandan, Gazi Mustafa Kemal Paşa" diye atacaktı. Altmış beş milletvekilinin imzaladığı önergede 'ülkenin kurtarıcısı ve son zaferin yaratıcısı' olarak söz ediliyordu. Mustafa Kemal bile bundan daha iyi bir tanımlama bulamazdı.

Birbirinin eşi iki önergenin aynı zamanda sunulması, bir iltifat etmek yarışı gibi görülebilir, ama Fevzi ve İsmet Paşanın aktarmak istedikleri bir mesaj vardı. Mustafa Kemal'e sadık olduklarını ve sadık kalacaklarını ve onun üstünlük konusundaki iddialarına karşı çıkmayacaklarını gösteriyorlardı. Sakarya zaferi, bir önder ve iki yardımcısından oluşan yeni bir triumviranın (üçlünün) doğmasına neden olmuştu ve bu üçlü, Türklerin ulusal uyanış kaosuna yeni bir düzen getirecekti. Meclis tartışmaya gerek duymadan önergeyi kabul etti.[85]

Yunanlılar Ankara'ya kadar ilerlemeyi başarmış olsalar bile, bir Türk ulus devleti herhalde yine de yaratılacaktı, ama belki önderi Mustafa Kemal olmayacaktı. Sakarya Savaşı sırasında Erzurum'da bulunan Karabekir'den, talep etmediği halde taktik önerileri almıştı.[86] Eğer savaşı kaybetmiş olsaydı, liderlik konumu "Doğunun Kurtarıcısı" Karabekir'e geçebilirdi. Başka bir tehlike daha vardı. Enver Paşa Batum üzerinden Türkiye'ye girmek ve milliyetçi hareketin önderliği konusunda Mustafa Kemal'le rekabet etmek umuduyla Berlin'den yola çıkmıştı. 24 Mayısta Fevzi Paşa, Kâzım Karabekir'e, Enver Paşa ya da bir elçisi Türkiye'nin doğu sınırlarından içeri girdiği takdirde tutuklamasını bildirdi.[87] Trabzon'a gelen amcası Halil (Kut) sınırdışı edildi. Bu davranış, Moskova'da bulunan Enver Paşayı öfkelendirdi. 16 Temmuzda Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta, ülkeye girmesi için konulan yasaklara aldırış etmeyeceği ve orada bulunmamasının gerek Türkiye gerekse İslam dünyasını tehlikeye attığı sonucuna vardığı anda ülkeye geleceği tehdidini savurdu.[88]

Enver Paşa Ağustos ayında Batum'a ulaştı ve Trabzon'daki taraftarlarıyla temas kurdu. Kendisi, amcası Halil (Kut) ve bir avuç eski İttihat ve Terakki militanından oluşan Türkiye Halk Şuraları Fırkası adı altında bir kongre düzenledi ve kararlarını 9 Eylülde Ankara'ya eski cemiyet mührü altında bildirdi. Bu tarihe kadar Sakarya Savaşı kazanılmıştı ve Enver Paşanın yoldaşlarıyla birlikte Türkiye'ye girme isteğine kulak asılmadı. Ankara'nın dürtüsüyle Kâzım Karabekir, süvari albayı Sami Sabit'i (Karaman), İttihat ve Terakkinin bütün faaliyetlerini sindirmesi talimatıyla Trabzon vali vekilliğine getirdi.[89] Türkiye'de kendisine bir görev verilmeyen Enver Paşa, önce Bakü'ye ardından da Orta Asya'ya geçti ve Hindistan'daki İngiliz yönetimine karşı bir hareketin başına geçeceği yerde, Bolşeviklere direniş gösteren Basmacı adıyla bilinen Müslüman çetelere katıldı. Günümüzde Tacikistan sınırları içinde kalan bir noktada, 4 Ağustos 1922 tarihinde çatışmaya girdiği Kızıl Ordu birliklerince öldürüldü.[90] İttihat ve Terakkinin Üç Paşalar yönetiminin son üyesiydi. Talât 1921 Martında Berlin'de, Cemal ise 1922 Temmuzunda Tiflis'te, İttihat ve Terakki yönetimi sırasında 1915'te kendi insanlarına yapılanların intikamını almak isteyen Ermeniler tarafından öldürülmüşlerdi.

Yenik düşmüş eski liderlerin ortadan kalkması, Mustafa Kemal'in Türk milliyetçiliğinin güçlerini birleştirmesini kolaylaştırdı. 29 Aralık 1921'de Moskova'daki Ali Fuat'a yazdığı mektupta, " Ben milleti, İttihat ve Terakki bayrağı altına davet edemem," diye yazdı.[91] Önderlik ettiği hareketin eski siyasi bölünmelerin üstünde olduğunu göstermek için, kurduğu hükümete Rıza Nur ve Ahmet Ferit (Tek) gibi muhaliflerle, cemiyetin bazı üyelerini de katmaya özen göstermişti. Artık birleştirici olarak üstlendiği rol sorgulanamazdı. Sakarya Savaşı, Türkiye'yi Yunan yayılmacılığından kurtardığı gibi Mustafa Kemal'i de hüzünlü bir geçmişin hayaletlerinden kurtarmıştı.

16

Savaşın Zaferi

Bin dokuz yüz yirmi bir ilkbaharında Mustafa Kemal istasyon şefinin Ankara'daki evinden taşındı. Keçiören'deki Ziraat Mektebinden fazla uzak olmayan, rahat bir evin inşa edilmesi için daha önceden plan yapmıştı, ama karşısına daha iyi bir fırsat çıktı. Şehrin güneydoğusunda, Çankaya tepesinde meyve bahçeleri içindeki şirin yazlık evlerin harika kır manzaraları vardı. Hava temizdi ve tepe güvenliydi. Milliyetçi başkentin etrafında hâlâ eşkıyalar kol gezdiğinden güvenlik önemliydi.[1] Bir öyküye göre, Mustafa Kemal'in arkadaşı gazeteci Ruşen Eşref (Ünaydın), Fikriye'yi tepeye en yakın olan büyük eve götürmüş, Fikriye evi beğenmiş, Mustafa Kemal de bu seçimi onaylamıştı.[2]

Taştan inşa edilmiş evin iki katlı bahçesi ve bir çeşmesi vardı.[3] İlk sahipleri Ermeni bir aileydi ve sonradan Bulgurzade ailesi tarafından satın alınmıştı. Ankara'nın milliyetçi müftüsü Rıfat (Börekçi) evi satın almak için bağış topladı ve Mustafa Kemal'e armağan etti. Mustafa Kemal de tapuyu Türk ordusunun adına çevirtti ve böylece ev 'Ordu Köşkü' olarak anılmaya başladı.[4] Duvarları Mustafa Kemal'in annesinin resimleriyle, Bingazi'deki çarpışmalarda çekilmiş kendi fotoğrafları süslüyordu. Daha sonra taraftarlarından yalnızca üçünün, İsmet (İnönü), Fevzi (Çakmak) ve Kazım'ın (Özalp) fotoğrafları bunlara eklendi ve ülke dışından ve içinden iyi dileklerde bulunanların armağanları gelmeye başladı. Dekorasyon stili Victoria tarzında oryantal sayılırdı. Arabesk tavanlar ve süs unsuru olan mangalların yanı sıra bir bilardo masası ve kuyruksuz bir piyano göze çarpıyordu.[5] Mustafa Kemal'in piyade ve süvarilerden oluşan Laz korumaları için yakın bir yerde kalabilecekleri bir ev bulundu.

Tepenin daha aşağısındaki evlere taşınan yakın arkadaşları ve yandaşları arasında Selanik'teki çocukluk arkadaşlarından yaveri

Salih (Bozok), Yarbay Fuat (Bulca); üst rütbeli komutanlar, Dahiliye Vekili Fethi (Okyar) ve İktisat Vekili Celal (Bayar) gibi siyasi destekçiler, gazeteci Ruşen Eşref ve diğerleri vardı. (O tarihte hâlâ cephede bulunan İsmet Paşa, Çankaya'daki Pembe Köşk'e 1925'e kadar taşınmadı.) Çankaya'daki önde gelen milliyetçilerin çoğunun karısı da yanındaydı. Erkekler akşamları içki sofralarında güncel olayları tartışırken, hanımlar da ev işleriyle ilgileniyorlardı. Uşakların, emirerlerinin hizmet ettiği bu orta sınıf meskende fazla bir lüks yoktu. Mustafa Kemal'in evinde ufak bir jeneratör vardı. Diğerleri ise gazyağı ya da karpit lambalarıyla aydınlanıyorlardı.[6] Gerçi iletişim kurmak pek kolay sayılmazdı ama Çankaya'da yaşayanlar sık sık İstanbul'a gidiyor ve sultanın başkentinden gelen konuklarını ağırlıyorlardı. Mustafa Kemal'in düşmanlarının iddialarının aksine sefahata elverişli bir havası yoktu. Ya da milliyetçi şair Faruk Nafiz'in (Çamlıbel) tanımladığı gibi Çankaya bir 'kartal yuvası' değildi. Ama eski Ankara'nın karmaşasından uzaktı. Yeni bir Türkiye yaratan seçkinlerin toplandığı bir yerdi, sürekli siyaset yapılıyordu, ama Mustafa Kemal'e sadakatsizliğe hiç rastlanmıyordu. 'Gazi Paşa', Çankaya grubunun samimi, cana yakın, ama tartışmasız lideriydi.

Ankara görevliler, subaylar ve milliyetçi görüşlere sahip kişilerle dolmaktaydı. Ne kadar rahatsız olursa olsun ev bulmak güçleşmiş ve kiralar çok artmıştı. İstanbul mutfağına alışkın olanlar yemekleri beğenmiyorlardı. Ankara'yı 1923 yılında ziyaret eden İngiliz gazeteci Ward Price, "koyun etinin sofradan eksik olmadığını, ama hep keçi eti tadında olduğunu" yazdı, "Üç hafta boyunca... neredeyse yumurta ve yoğurtla yaşadım. Bir ara günde bir düzine yumurta yiyordum." [7] Ward Price'dan önce iki Avrupalı kadın Ankara'ya gelmişti. 1920 yılında gelen Fransız gazeteci Berthe Georges-Gaulis'e, meclis ertesi yıl yazılarından dolayı teşekkür etmişti.[8] Diğeri ise İngiliz gezgin Grace Ellison idi. Her ikisi de Mustafa Kemal ve taraftarlarının idealist coşkularından etkilenmişti. Yabancı konuklar Mustafa Kemal'in delici bakışlı mavi gözlerinden söz ederken, onu karalamak isteyen yerli muhalifler şehlâ olduğunu iddia ediyorlardı.

Sakarya Savaşı, Mustafa Kemal ve önderi olduğu Türk milliyetçilerinin kaderi için bir dönüm noktası olmuştu. Yunanlıları durdurmuşlar ve Türkiye'ye barışı getirebileceklerini kanıtlamışlardı. Türk milliyetçilerine açıkça ilk yardım edenler Bolşevikler olmuştu, İtalyanlar ise gizlice desteklemişlerdi. Şimdi de kalan sorunları çözme konusunda yine onlar başı çekiyordu. 13 Ekimde Sovyet Rusya ile birlikte yine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine bağlı Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan devletleri temsilcileri Kars'ta, Karabekir ile, geçen yılın Mart ayında yapılan görüşmelerde saptanan Türk-Rus sınırlarını onaylayan bir anlaşmayı imzaladılar.[9]

Franklin-Boullion aslında daha önce, 20 Eylülde iki Fransız subayıyla birlikte Ankara'ya gelmişti, ama pazarlık daha zorluydu ve

uzun sürdü. Sonunda 20 Ekimde bir anlaşma imzalandı.[10] Fransızların İngilizlerden ayrı olarak barış anlaşması imzalamadığı görüntüsünü sürdürmek amacıyla, imzalanan belgeye resmî olarak İtilafname (uzlaşma) adı verildi. Ama ismi dışında, tam anlamıyla bir barış anlaşmasıydı. Karşılıklı olarak düşmanca yaklaşımlara son veriyor, esirlerin takasını öngörüyor ve Türkiye ile Fransız mandası altında bulunan Suriye arasındaki sınırı çiziyordu. Doğrudan doğruya ekonomik ayrıcalıklar tanınmıyordu, ama Fransızlar Türkiye'deki okullarının ve şirketlerinin taciz edilmeyeceği ve danışmanları ile yatırımlarının iyi karşılanacağı sözünü almışlardı. Anlaşmayı meclisten geçirmek epey güç oldu. Milletvekillerinin bir kısmı yöredeki Türk halkının hakları garanti altına alınmasına karşın, İskenderun'un Fransız yönetimine bırakılmasına karşı çıkıyordu. Mustafa Kemal sayıca azınlıkta kalan muhaliflerin anlaşmanın aleyhinde oy vermesine bir bakıma memnundu,[11] çünkü gelecekte neler olacağının iyi bir işareti sayılırdı.

Kilikya bölgesinin Türklerin yönetimine derhal bırakılmasının dışında, hükümet anlaşmanın bazı önemli askerî yardımları içerdiği konusunda meclisin çoğunluğunu ikna edebilmişti. Franklin-Boullion, Fransız ordusunun gereksinim duymadığı malzemeleri sudan ucuz fiyatlarla satacağına söz vermişti. Böylece güneyde bağlanıp kalmış olan Türk güçleri bu malzemelerle birlikte Yunan cephesine gidebileceklerdi.[12] Kendilerine iyi davranılacağı güvencesi verilmesine karşın, Fransız birlikleriyle beraber Kilikya'ya gelmiş olan Ermeniler, yine onlarla birlikte yöreden ayrılmayı yeğlediler. Türk birlikleri 21 Aralık 1921'de Adana'ya, 25 Aralık 1921'de de Gaziantep'e girdiler. 5 Ocak 1922 günü Türk komutanın geldiğini ilan etmek için Adana'nın en büyük camisinin minaresine 105 metre uzunluğunda bir Türk bayrağı asıldı.[13] Mustafa Kemal, İskenderun dışında, Büyük Savaşın sonunda güneyde elde tuttuğu toprakların tümünü geri almıştı.

Fransızlarla imzalanan anlaşma Bolşevikleri tedirgin edince, Kızıl Ordu komutanı Mikhail Frunze, görünürde Sovyet Ukraynası'nın büyükelçisi olarak Ankara'ya gönderildi.[14] Mustafa Kemal'in hitabet yeteneğinin en seçkin örnekleri kendisine sunuldu: bütün baskıların ortadan kalkacağı gün gelecek ve ondan sonra ne ezenler ne de ezilenler olacaktı.[15] Frunze'den sonra Sovyet Rusya, S.I. Aralov'u Ankara büyükelçisi olarak gönderdi. 30 Ocak 1922 tarihinde gelen Aralov, kendi görüşlerini sürekli olarak Kemalist liderlere aktarmaya çabaladı.[16] Mustafa Kemal, Sovyet yardımının hızlandırılmasını isteyerek karşılık verdi.[17] Büyükelçiliğin kurduğu ahşap ev bir yangında kül olup, evcil ayısı da ölünce, Aralov'un asık suratı biraz daha sıkıntılı bir görünüm kazandı.[18] Anılarında, Rauf'u (Orbay) bu felakette parmağı olmakla suçlarken, Fransa'nın Ankara'daki temsilcisi Albay Mougin'in de kundaklamanın ardında olduğu konusun-

da, kendi elçilik kâtibinin görüşlerine katıldığını açıklayacaktı.[19] O dönemde Türkiye'de sık sık yangın çıktığı için, Bolşeviklerin kuşkularını haklı gösterecek bir kanıt yoktur.

Moskova'da ise Türk büyükelçisi Ali Fuat'ın (Cebesoy) şikâyetlerinin daha geçerli nedenleri vardı. 21 Nisan 1921 tarihinde siyasi polis örgütü Çeka'nın ajanları askerî ataşenin evine baskın düzenlemiş, yardımcısını götürmüş ve belgelerine el koymuştu. Bir türlü tatmin edilemeyen Ali Fuat 2 Haziranda Ankara'ya döndü. Sonunda bir uzlaşma noktası bulundu: Sovyet hükümeti özür diledi, Türk hükümeti de memurlarından herhangi birinin Moskova'da bir suç işleyip işlemediğini araştırmaya söz verdi.[20] Mustafa Kemal Bolşeviklerle teması kesmek istemiyordu, ama bu konuda hayale de kapılmıyordu; bir yıl sonra komünizmin saçmalık olduğunu söyleyecekti.[21] Kemalistlere yardım etmelerine karşılık, Bolşevikler Türklerin Batı ile bağ kurmalarını engelleyemediler, ancak bu bağlantıların onlara bir zarar getirmeyeceği kendilerine defalarca bildirildi. Mustafa Kemal Sovyet Rusya ile dostluk ilişkileri sürdürmek istiyordu. Yine de Rusların ülkesinin işlerine karışmasına hiçbir zaman izin vermedi.

İngiliz hükümeti Mustafa Kemal'in ulusal bağımsızlık idealini anlamakta zorlandığı gibi kabul etmeye de yanaşmıyordu. Ülkesinin dış politikasını Dışişleri Bakanı Lord Curzon'u[22] hiçe sayarak yürütmeyi yeğleyen Lloyd George, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un onursuzluk diye tanımladığı Fransız örneğini yinelememeye kararlıydı.[23] Buna rağmen, Rumbold, Mustafa Kemal'in İstanbul'daki temsilcisi Hamit Bey'e, Anadolu'daki İngiliz tutukluların serbest bırakılması karşılığında Malta'daki Türklerin takas edileceği güvencesini verdi. 23 Ekimde Hamit Bey, Ankara hükümetinin onayını bildirdi.[24] 2 Kasımda Türk sürgünlerin en ünlüsü olan Rauf (Orbay) ile birlikte İttihatçı politikacılardan gizli Karakol örgütünün kurucusu Kara Vasıf, General Yakup Şevki (Subaşı) ve diğerleri İnebolu'ya ulaştı.[25] İngiliz tutukların en önemlisi olan Albay Rawlinson da aksi yöne giden bir İngiliz savaş gemisine bindirilmişti. Önde gelen Türk generallerinden Ali İhsan da (Sabis) daha önceden Malta'dan ayrılıp, Ege kıyısında Yunan işgali altındaki bölgenin güneyinde bulunan Kuşadası'na ulaşmıştı.[26] Bu küçük kasaba o tarihte hâlâ Türk milliyetçilerinin geliş gidişini kolaylaştıran İtalyanların denetimi altındaydı.[27] Son Osmanlı parlamentosu toplandığı zaman Ankara'daki tek dikkate değer milliyetçi olan Mustafa Kemal'in etrafında artık önemli ve hırslı kişiler vardı. Daha çok yardım görüyordu, ama aynı zamanda, daha çok tartışma oluyordu.

Batı dünyasının görüşleri yalnızca Kemalist hareketin güçlenmesinden değil, Anadolu'daki çatışmaların doğru ve yanlışlarının ortaya çıkmasından dolayı değişmekteydi. İki İnönü Savaşından sonra

Sakarya Nehri kıyılarından da geri çekilmek zorunda kalan Yunan askerleri geçtikleri köy ve kasabaları yakıyorlar, halkı evlerinden sürüyorlar ve hatta bazen öldürüyorlardı. İşgal ettikleri İzmir yöresinde Türk çetecilerinden korunmak için, onlara yakınlık duyan Müslümanları bulundukları yerlerden uzaklaştırıyorlardı. İstanbul yakınlarındaki Türk sivillerin ıstırabı Batılı gözlemcilerin dikkatini çekmişti. Yunanlılar iç bölgelerdeki konumlarını sağlama almak için İzmit ve çevresini boşaltmak zorunda kalmışlar ve ayrılırken Türklerin mallarını talan ya da yok etmekten kaçınmamışlardı. 'Mavri Mira' (Kara Kader) adıyla bilinen Yunan çeteleri, Türk çetecilerle savaşırken bir yandan da köylüleri öldürmekten geri kalmamışlardı. Yunan birlikleri İzmit körfezinin güneyine kaydırılınca, Yalova ile Gemlik arasında yaşayanlar da aynı muameleyle karşılaştılar.

İtilaf Devletleri Soruşturma Komisyonu verdiği raporda, "Türk köylerinin sistemli olarak yerle bir edilmesi ve Müslüman halkın yok edilmesi için sürdürülen bir plan vardır" diyordu.[28] İngiltere'de Arnold Toynbee gerçekleri kamuoyuna açıkladı. Liberal ve bu nedenle geleneksel olarak Yunan-sever *Manchester Guardian* gazetesinde yayınlanan yazıları, Londra'daki King's College'de Yunanlı armatörler tarafından desteklenen Ortaçağ ve Modern Yunan Kürsüsündeki görevinden uzaklaştırılmasına yol açtı. 1921 Mayısında İstanbul'dan gönderdiği raporunda Toynbee, Yalova yöresinde "Yunanlı askerî yetkililerin insanlık dışı davranışlarının ve kötü niyetlerinin açıkça sergilendiğini" belirtmişti. Ertesi yıl yayınladığı *The Western Question in Greece and Turkey* [Yunanistan'da ve Türkiye'de Batı Sorunu] adlı kitabında ise, Yunanlıların da "yabancıların çoğunlukta ve kendi halkının azınlıkta kaldığı karma bir toplumu yönetme konusunda en az Türkiye (ya da herhangi bir Avrupa ülkesi) kadar beceriksiz olduğunu" öne sürmüştü.[29]

Türk milliyetçilerinin yönettiği bölgelerde de işler daha iyi gidiyor sayılmazdı. Büyük Savaş öncesinde Karadeniz kıyılarıyla iç bölgelerinde yaklaşık 380.000 Rum yaşıyordu.[30] Bolşevik devriminden kaçan Yunanlılar bu sayıyı epey yükseltmişti. 1920 Aralığında[31] Sakallı Nurettin Paşa, 10.000 askerden[32] oluşan yeni Merkez Ordusunun komutanlığına getirilip, kendisine Orta ve Kuzey Anadolu'da güvenliği sağlama görevi verilince, Pontus Rumlarının durumu bir anda kötüye gidiverdi. Bu bölgede Türk ve Rum çeteleri birbirinin gırtlağına sarılırken, Orta Anadolu'nun doğusunda Kürtler ve bazı haydutlar zayıf Türk birliklerine saldırılar düzenliyorlardı. Nurettin Paşa güçlü, hırslı, yabancı düşmanı, acımasız bir askerdi, Büyük Savaşta Mezopotamya'da İngilizlere karşı çarpışmış, mütarekenin imzalanmasından sonra İzmir valiliğine getirilmiş ve İtilaf devletlerinin ısrarıyla görevinden alınmıştı. 1920 Haziranında Anadolu'daki milliyetçilere katılmış ve kendisine önerilen komutanlık görevini reddettikten sonra bir süre onlara küsmüştü.[33] Merkez Ordusu komu-

tanlığına getirilmesinden kısa bir süre sonra, Amerikalı misyonerlerin Merzifon'da Rum ve Ermeni öğrenciler için kurduğu okul dikkatini çekti. Bir Türk öğretmenin öldürüldüğü okul, yıkıcı Hıristiyanlık faaliyetlerinin merkezi olarak kuşku uyandırıyordu. Okulda yapılan aramada silah bulunamadı, ama Amerikalı misyonerler sınırdışı edildi ve yöredeki bazı Hıristiyanlar vatana ihanet suçuyla yargılandı.[34]

Merkez Ordusu komutanı olarak Nurettin Paşanın ilk askerî harekâtı, 1921 Martında Dersim Dağlarının eteğinde Erzincan ile Sivas arasındaki bölgede ayaklanan Kürt Koçgiri aşiretine karşı gerçekleşti. İsyancılar Ankara'daki meclise gönderdikleri telgrafta topraklarının bir Kürt valinin yönetimi altında özerk bir bölge ilan edilmesini istediler.[35] Mustafa Kemal aşiret reislerinin desteğini almaya büyük özen gösterdi ve bazılarının meclise girmesini sağladı. Bu politika özerklik ve İtilaf devletlerinin yardımı peşinde koşanların yalnız kalmalarını sağladı. Koçgiri aşiretinin Alevi oluşu da isyanın Sünni Kürtler arasında yayılmasını önledi. Koçgiri aşireti silah bırakmaları konusundaki hükümet emrini dinlemeyince Nurettin Paşa aralarında Topal Osman'ın Laz adamlarının da bulunduğu çeteciler ve süvari birliklerinden oluşan 3.000 kişilik bir gücü üstlerine gönderdi. İsyan 24 Nisanda bastırıldı,[36] ama sergilenen şiddetin derecesi mecliste ateşli tartışmalara yol açtı. Üyelerden biri Dersim halkına karşılık sürdürülen gaddarlığı "Afrikalı barbarlar" [37] bile göstermiş olsa bağışlanamayacağını ileri sürdü. Meclis bir araştırma komisyonu gönderip Nurettin Paşayı yargılamaya karar verdi. Nurettin Paşa 1921 Kasımında görevinden alındı, ama Mustafa Kemal, daha fazla soruşturma yapılmasına gerek olduğunu ileri sürerek mahkemeye çıkarılmasını engelledi.[38] Bu arada Pontus Rumlarının direnişi de çözülmüştü.

9 Haziran 1921 tarihinde bir Yunan savaş gemisi, Ankara'daki milliyetçilere liman hizmeti veren İnebolu'yu bombaladı. Nurettin Paşa, Ankara'daki genelkurmay başkanlığına, Yunanlıların Samsun'a çıkma tehlikesinin varolduğunu bildirerek, 15 ile 50 yaşları arasındaki tüm Rum erkeklerinin iç bölgelere sürülmesini önerdi. Mustafa Kemal ve hükümeti 16 Haziranda bu öneriyi kabul etti.[39] Merkez Ordusunun faaliyetleri hakkındaki resmî rapora göre, yaklaşık 25.000 kişi sürülmüştü.[40] Sürgüne göndermenin yol açtığı ölümlere ve ıstıraba, Samsun'da bir İstiklal Mahkemesinin kurulması da eklendi. 1921 Ağustosuyla Aralığı arasında İstiklal Mahkemesi 485 idam kararı verdi ve bu sayı İstiklal Savaşı boyunca bu mahkemelerin verdiği bütün idam kararlarının hemen hemen yarısıydı.[41] Samsun'da idama mahkum edilenlerin çoğu Rum ve Ermeni çetelerinin liderleri ya da lider oldukları varsayılanlardı.[42] Birçoğu da Topal Osman'ın çetesinin elinde yaşamını yitirmişti. 7 Haziran 1922'de bir Yunan savaş gemisi Samsun'u bombaladı.[43] Bu du-

rum geride kalan Rumların kaderini daha da kötüye götürmekten başka bir işe yaramadı. Ankara hükümetinin emriyle, Türk milliyetçilerinin denetimi altındaki Batı ve Güney Anadolu bölgelerinde yaşayan Rumlar da sınırdışı edildiler.[44]

Pontus Rumlarına yapılan muamele karşısında Batı ülkelerinin öfkesine direnebilmek için Mustafa Kemal elinden geleni yaptı. Fransız yazar Claude Farrere'in kendisinden daha fazla tanınan çağdaşı yazar Pierre Loti gibi, bir İslam kenti olan İstanbul'un doğuya özgü çekiciliğine kapılarak Türklerin davasına destek vermesi iyi bir fırsat oluşturdu. Mustafa Kemal, 18 Haziranda İzmit'te Farrere'i, "kendisi pek necip olan, hürriyet ve istiklâlini bütün dünyaya tanıtmak için kanlar döken, inkılâplar yapan büyük bir miletin güzide evladıdır," sözleriyle karşıladı.[45] Mustafa Kemal İngiliz gücüne saygı duyduğu kadar, Fransa'nın devrimci ideallerine de hayrandı. Bu nedenle Fransızlarla ilişki kurmakta zorlanmıyordu. Türk ve Yunan sivillerinin çektiği acıların aslında Türklerin bağımsızlık ve özgürlüğünü yok etmek için Yunan ordusunu kullananlardan kaynaklandığını düşünüyordu. Bazı Batılı politikacılar Türklerin uygarlık yeteneğini kabul etmeyi reddediyorlardı, ama 'asil Fransız milleti' bunu anlamış ve diğerlerine de yol göstermişti. Mesaj çok açıktı: Mustafa Kemal'in önderliğinde Türkiye uygar dünyanın dostluğunu arıyordu. Kemal, Fransa'da Bastille Günü olarak kutlanan 14 Temmuz 1922 tarihinde Albay Mougin'in Ankara'da verdiği resepsiyonda Yunanlılarla yaptığı savaşı, Fransız direnişçilerinin devrimden sonra ülkeyi işgal eden yabancı güçlerle yaptığı savaşla karşılaştırdı.[46]

İzmit yolculuğunun ailevi bir nedeni de vardı. Fikriye'yi de beraberinde getiren Mustafa Kemal, annesi Zübeyde ile kızkardeşi Makbule'nin kendilerini İzmit'te karşılamalarını istemişti. Her ikisi de Fikriye'yi uygun bir gelin adayı olarak görmüyordu, ama Zübeyde Hanım ona hoşgörüyle davranırken Makbule duygularını saklamıyordu. Fikriye ile kavga eden Makbule İstanbul'a dönerken, Zübeyde Hanım Ankara'ya gitti ve Mustafa Kemal'in Çankaya'daki evinin saygın sahibesi görevini üstlendi.[47] Evin içinde bir de yetim çocuk vardı. Mustafa Kemal küçük Abdürrahim'i herhalde Büyük Savaş sırasında manevi evladı olarak yanına almış ve annesinin bakımına bırakmıştı.[48] Zübeyde Hanım, orta sınıf Türk toplumunun geleneklerine uyumlu bir biçimde Çankaya'nın toplumsal yaşamında da yer almaya başladı. Mustafa Kemal'in yaveri Salih'in (Bozok) oğlu Cemil'in sünnet düğününe şeref misafiri olarak katıldı ve ona pahalı bir Longines kol saati armağan etti.[49]

1922 yılının ortalarında ayaklanmalar durdurulmuş ve Büyük Millet Meclisinin otoritesi, Yunan ve İtilaf güçlerinin işgali altındaki bölgelerin doğusunda kalan toprakların hemen hemen tümünü etkisi altına almıştı. Ama ülkenin demografisi de değişmekteydi. Homojen bir Müslüman ülke olma yolunda yavaş yavaş ilerliyordu. Er-

menilerin çoğu gitmişti, Rumlar da gitmek üzereydi. Müslüman dayanışması Kürt ve Çerkez ayaklanmalarına direnmişti. Yunanlıların Çerkezleri Türklere karşı kışkırtma çabaları sonuç vermemişti. Yunan işgali altındaki İzmir'de yapılan bir Çerkez kongresi pek etkili olmamıştı. Bu kongrede Çerkezlerin ari ırka mensup oldukları ve dolayısıyla, çağdaş uygarlığı oluşturan beyaz ırktan oldukları ilan edilmişti. Kongrenin iddiasına göre Çerkezler, Anadolu'daki Yunan işgalcilerinin sağladığı korumaya şükran duyuyorlardı.[50] Savaştan sonra Ankara hükümeti Çerkez Ethem ile sekiz adamının yanı sıra, kongreye katılan on yedi Çerkezi de [150'likler arasında] sınırdışına sürdü.[51] Türk milliyetçilerinin tarafını tutan ve ordudaki subayların arasında yerlerini alan Çerkezlerle kıyaslayınca, bu sayı çok düşük kalıyordu.

Sakarya Savaşından sonra meclisi kaplayan mutluluk havası pek uzun sürmedi. Mustafa Kemal'in başkumandanlık süresi büyük bir zorlukla karşılaşılmadan 31 Ekimde üç ay daha uzatıldı.[52] Fakat kısa bir süre sonra, meclisteki muhalif milletvekilleri bakanların haklarını ve görevlerini saptayarak başkanın gücünü sınırlamaya kalkıştılar. Mustafa Kemal bu girişimi 1 Aralıkta yenilgiye uğrattı. Üç saat süren bir konuşma[53] ile meclisin otoritesinin mutlak olduğunu ve kuvvetler ayrılığı sisteminin bunu azaltacağını öne sürdü.[54] Sonunda fikrini kabul ettirdi, ama muhalefet, meclisin mutlak gücü kavramının Mustafa Kemal'in mutlak gücü anlamına geldiğini de biliyordu. Meclis tarafından doğrudan doğruya yönetilmenin başka bir örneği olmadığı eleştirilerine karşılık Mustafa Kemal, "Hiçbir şeye benzemiyormuş! Efendiler biz benzememekle ve benzetmemekle iftihar etmeliyiz! Çünkü biz bize benziyoruz Efendiler!" yanıtını verdi.[55] Bu konuşma ayrıca tüm Türk kökenlilerin ya da Müslümanların bir devlet altında bir araya gelmesini öngören İslam birliği ve Türk birliği fikirlerini reddetmesi açısından önem taşımaktadır. Böyle bir girişimi önlemek için Türkiye'nin tüm düşmanlarının güçlerini birleştireceklerini ve Türkiye'nin ne böyle bir saldırıya gerek duyduğunu ne de bunu taşıyacak güce sahip olduğunu söyledi. "Haddi tabiîye, haddi meşrua rücu edelim. Haddimizi bilelim, " dedi Mustafa Kemal, "Binaenaleyh Efendiler, biz hayat ve istiklâl isteyen milletiz. Ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı ibzâl ederiz !" [56] [Haddimizi bilmeliyiz ve yaşamımızı ancak bağımsızlık uğruna feda etmeye hazır olmalıyız] Kendisinin ve ardıllarının dış politikasının temelini bu görüş oluşturacaktı.

Kâzım Karabekir, Mart ayında başkumandanlık konumu üç ay için tekrar uzatılınca Mustafa Kemal'i dizginlemek için farklı bir girişimde bulundu. Başka bir isim altında bir senato oluşturmak iyi bir fikir olmaz mıydı? Hayır olmaz diye karşı çıktı Mustafa Kemal. Bir senato millet meclisinin otoritesini sınırlardı. Eğer amaç yasama

işlevini geliştirmekse, daha nitelikli kişilerin meclise seçilmesine dikkat etmek yeterli olurdu.[57] Mustafa Kemal'in parlamentoya seçilecek en nitelikli kişilere kendisinin karar vermesi fazla uzun sürmeyecekti.

1922 Mayısında meclis bir kez daha Mustafa Kemal'in başkumandanlık yetkilerini sınırlamaya kalkışınca olaylar tepe noktasına vardı. Başlarında Erzurumlu avukat Hüseyin Avni'nin (Ulaş) bulunduğu her zamanki muhaliflere, artık kısa bir süre önce sürüldüğü Malta'dan yurda dönmüş olan Kara Vasıf da katılmıştı. Mustafa Kemal bu tarihte hasta olduğunu ve tartışmalara katılamadığı için, dengelerin kendi aleyhine döndüğünü söyleyecekti. İki gün sonra 6 Mayısta, meclise hiçbir uzlaşma içermeyen bir konuşma yaptı. Düşmanın karşısındaki ordunun komutansız bırakılamayacağını öne sürdü. "İşte bu nedenle başkumandanlık görevimi bırakmadım, bırakmıyorum ve bırakmayacağım." Ne demek istediğini anlayan meclis, oylamada 11 ret ve 15 çekimsere karşılık 177 kabul oyu ile Mustafa Kemalin mutlak otoritesini üç ay daha uzattı.[58]

Sürgünden dönünce nafıa vekili (bayındırlık bakanı) seçilen Rauf (Orbay), anılarında Mustafa Kemal'in, bir yandan Karabekir diğer yandan ise meclisle olan sürtüşmelerini çözümlemek için kendisinin elinden geleni yaptığını yazacaktı.[59] 1922 Temmuzunda meclis bir kez daha Mustafa Kemal'in otoritesini kısmak istedi. Alınan kararla vekil seçimlerinde hükümetin aday göstermesine yasak getirildi. Bunun üzerine Fevzi (Çakmak) Paşa, yeni kurallar altında bir hükümetin kurulabilmesi için başbakanlıktan istifa etti. Yerini alması beklenenler arasında en sevilen aday Rauf (Orbay) idi. Mustafa Kemal'in partisinin üyesi olmasına karşın, her zaman eleştirilere kulak vermeye hazırdı. Anılarında yazdığına göre, Mustafa Kemal'e, "Ben bu vazifeyi kabul edersem, sen yine benim işime karışacaksın. Ben de buna tahammül edemeyeceğim ve çekilmek zorunda kalacağım. Halbuki, benim imanım, bu orduların başında bu milleti senin kurtaracağın merkezindedir. Bu yüzden, seninle ihtilâfa düşmeyi kat'iyen kabul edemem," demişti. Mustafa Kemal işine karışmayacağına söz verince 12 Temmuz 1922'de Rauf (Orbay) toplam 204 oyun 197'sini alarak başbakan seçildi.[60] Fevzi (Çakmak) kabinede sandalyesi bulunan genelkurmay başkanı olarak görevini sürdürürken, milli müdafaa vekilliğine Mustafa Kemal'in Makedonya'dan arkadaşı ve en yakın destekçisi Kazım (Özalp) getirildi.

Rauf muhalefeti denetim altında tutmayı başardı. 20 Temmuzda başkumandanlık yetkilerinin uzatılma oylaması yapılırken, meclis bu kez süre sınırlaması getirmedi. Mustafa Kemal bu yetkilere yalnızca savaşı kazanıncaya kadar gerek duyduğunu ve kazandıktan sonra 'kutsal davayı' kabul etmesinden önceki konuma dönmekten mutlu olacağını açıklayıp, "Dünyada, milletin bağrında serbest bir fert olabilmek kadar büyük bir mutluluk var mıdır?" diye ekledi.[61]

Hiç kimse Mustafa Kemal'in her zaman kendisinin efendisi olacağından kuşku duymuyordu; soru, halkın efendisinin kim olacağı idi. 1 Mart 1922 günü meclisin üçüncü yasama dönemini açarken yaptığı konuşmada, "Türkiye'nin sahibi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür," demişti.[62] Mustafa Kemal'in mutlak yönetimi döneminde, hayranlık duyulacak bu sözler birçok kez tekrarlanacaktı.

Meclisi denetim altında tutmak yeterli değildi. İçlerinden birçoğu meclis üyesi olan ordu komutanları da en az politikacılar kadar kavgacıydı. Osmanlı imparatorluğunun çöküş döneminde paşalar genellikle özerk savaş-beyleri (warlords) olmuşlardı. Mustafa Kemal'in kendisi, en azından Büyük Savaşta, fırsat bulduğunda istediği gibi davranmıştı. Eski Osmanlı ordusuyla kıyaslayınca, Büyük Millet Meclisi ordusunun komutanlarını denetlemek daha bile zordu. Rütbece üstün olmak her zaman direniş hareketinde üstün olmak anlamına gelmiyordu. Komutanların çoğu, direniş hareketine daha sonra katılmasına karşın hem üst rütbeli hem de iyi bir sicili olan Fevzi Paşanın (Çakmak) otoritesini kabul ediyordu. Bu arada yine harekete sonradan katılanlardan İsmet Paşa, kendisinden daha üst rütbeli birçok komutan göz ardı edilerek Batı Cephesinin komutanlığına getirilmişti. Önce Refet (Bele), sonra Mustafa Kemal'in yakın dostu Ayıcı Arif'le araları bozulmuş ve Arif, 1922 Haziranında 3. Kolordu komutanlığından alınmıştı.[63]

Batı Cephesindeki güçler iki orduya ayrılınca daha ciddi bir çekişme ortaya çıktı. 1. Ordu Afyonkarahisar'dan güneye doğru giden hattı tutarken, 2. Ordu kuzey yönünden sorumluydu. Malta'dan dönen Ali İhsan (Sabis) 1. Ordunun komutanlığına getirildi. Maaş dağıtımı çok düzensizdi ve Ali İhsan malzeme için aldığı parayı askerlerine dağıtınca, 2. Ordu kendilerine haksızlık yapıldığı iddiasıyla şikâyete başladı. Ali İhsan cephe karargâhından gelen emirleri çoğunlukla eleştirdi, küçük çaplı harekâtlara girişirken yalnızca kendi fikirlerine güvendi ve üstleri aleyhine siyasi destek bulmaya çalıştı. İsmet'in (İnönü) Ali İhsan'ın alışılmışın dışındaki davranışlarına itirazlarını Mustafa Kemal ile Fevzi (Çakmak) kabul etti ve Ali İhsan görevinden alınıp askerî mahkemeye çıkmayı beklemek üzere Konya'ya gönderildi.[64]

Bundan sonra, Birinci Ordu komutanlığı görevi Moskova'dan dönünce Mustafa Kemal'in parlamento grubunun başına geçmiş olan Ali Fuat'a önerildi, ama o reddetti. Ardından öneri götürülen Refet (Bele) de reddetti.[65] Her ikisi de İsmet Paşanın komutası altında görev yapmak istemediği için, 1. Ordunun komutanlığına Anadolu Rumlarını ve Kürtlerini ezmiş olan Sakallı Nurettin getirildi. İsmet Paşa, Sakarya Savaşının kahramanlarından biri olan ve komutası altındaki 4. Kolorduya atanan bir subayı reddeden Kemalettin Sami ile takıştı. 2. Ordu komutanlığına da Malta'dan dönen ve hazırlanmakta olan son saldırı planlarında kendisine küçük bir görev veril-

diği için sürekli karşı çıkan Yakup Şevki (Subaşı) getirildi.[66]

Saldırının başlatılacağı tarih, Mustafa Kemal ile meclis arasındaki en fazla tartışılan konu oldu. Eleştirenler ordunun hazır olduğunu, ama Mustafa Kemal'in zamanını savaştan çok politika için harcaması nedeniyle beklediğini öne sürüyorlardı. Mayıs ayında başkumandanlık yetkileri uzatılan Mustafa Kemal ise, ordunun henüz hazır olmadığını açıkladı.[67] Mart ayında İsmet Paşanın Konya ile Afyon demiryolunun orta noktasındaki Akşehir'de bulunan yeni karargâhını ziyaret etmişti.[68] Fahrettin'in (Altay) komutasında süvari birliklerinin manevrasını izlerken yanında, Rus büyükelçisi Aralov ile Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin büyükelçisi İbrahim Abilov vardı. Süvari birliklerinin gücü yeni katılan 10.000 askerle artırılmıştı ve büyük süvari formasyonu ile modern savaşlarda son kez yaşanacak çarpışmalara katılmak üzere talim yapıyordu.[69]

Mustafa Kemal askerî stratejide olduğu kadar diplomaside de sağduyuluydu. Türk ordusunu yeterince donatabilmek için Bolşeviklerin yardımını sağlamış ve Fransızlarla İtalyanların kendi müttefiklerine karşı tutumlarından yararlanmıştı. Fransızların Kilikya'da, İtalyanların Antalya'da bıraktıkları malzemelere ek olarak, bu ülkelerin bazı özel şirketlerinden de savaş malzemeleri satın almıştı. Ayrıca İstanbul'daki depolardan gizlice malzeme kaçırılmasına Fransız ve İtalyan nöbetçiler göz yumuyorlardı.[70] Yine de İngilizlerin, Yunanlıların tarafında çarpışmalara katılması ya da Türklerin zararına Fransa ve İtalya ile bazı anlaşmalar yapması tehlikesi vardı. İngiltere'yi sahanın dışında tutmak için çok becerikli ayak oyunlarına gerek duyuluyordu.

4 Şubat 1922'de Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk), Türkiye'nin ulusal davasını savunmak amacıyla Avrupa'ya gitmek için meclisten izin istedi. İzin verildi ve İzmit'e gelen Yusuf Kemal, bir Fransız torpido botunun koruması altındaki özel bir trenle İstanbul'a gitti.[71] İstanbul'da İtilaf devletlerinin Yüksek Komiserleriyle temas kurdu. İngiliz yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, Yusuf Kemal'in bağımsız ve toprak bütünlüğüne sahip bir Türkiye kurmak amacından ayrılmamak konusundaki azmine hayran kaldı. Birkaç gün sonra Rumbold, Fransa Yüksek Komiseri General Pellé'nin Yusuf Kemal'e, "Yunanistan'a destek veren İngiltere'ye karşı Fransa'nın Türkiye'yi savunacağı" sözünü verdiğini öğrendi.[72]

Yusuf Kemal, yüksek komiserler arasındaki güvensizlikten yararlanmanın ötesine geçti. Sadrazam Tevfik Paşa ve Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ile de görüştü. 20 Şubatta Sultan Vahdettin'in huzuruna kabul edildi. Ankara hükümetinin sadakati konusunda padişaha güvence verip, Mustafa Kemal'in, meclisi tanıması konusundaki ricasını kabul etmesini istedi. Vahdettin gözlerini kapadı ve sesini çıkarmadı;[73] böylece eski konumunu tekrar ele geçirmek için son fırsatı da kaçırmış oldu. Bu görüşme duyulunca meclis öfkeye ka-

pıldı. Mustafa Kemal, Yusuf Kemal'in özel bir görevle İstanbul'a gönderilmiş olduğunu kabul etti: padişah meclisin kararlarına uyacağına söz verirse, onunla görüşebileceği bildirilmişti. Mustafa Kemal hariciye vekilinin yanlış bir yöne sürüklendiğini iddia etti. Padişahın kendisiyle görüşmek istediği bildirilmiş ve sonra da ricacı konumuna düşürülmüştü.[74] Pek ikna edici bir sav değildi. Eğer Mustafa Kemal sultanın desteğini almanın hâlâ yararlı olduğuna inanmasaydı, böyle bir görevi onaylamazdı.

Yusuf Kemal ile padişahın Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa, Fransız, İngiliz ve İtalyan dışişleri bakanlarıyla görüşmek üzere farklı yollardan Paris'e gittiler. Konferansın toplanmasından önceki akşam, Hindistan Genel Valisi Lord Reading'in Yunanlıların İzmir'den çekilmesi ve İstanbul ile doğu Trakya'nın Türklere bırakılması çağrısını açıklaması, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un konumunu zayıflattı.[75] Bu durum, 18 Martta Yusuf Kemal'in Lord Curzon'a bildirdiği, Yunanlıların Anadolu'dan çekilmesinin herhangi bir anlaşmanın önkoşulu olduğu görüşünü destekledi.[76] 22 Martta İtilaf devletleri Yunanistan ile Türkiye arasında bir ateşkes imzalanmasını önerdiler.[77] Yunanlılar bazı ufak tefek değişiklikler yapılması koşuluyla kabul ettiler.[78]

Bu öneri İstanbul üzerinden Ankara'ya ulaştığında, Mustafa Kemal Batı Cephesini teftiş ediyordu. 24 Martta Ankara'nın batısında Sivrihisar'da vekilleriyle buluştu ve verilecek yanıt hazırlandı. Öneri prensipte kabul ediliyordu, ancak ateşkesin yürürlüğe girdiği tarihte Yunanlılar geri çekilme işlemini başlatacaklardı. Ne var ki Ankara'nın yanıtı üzerindeki tartışmalar, 26 Martta İtilaf devletlerinin bir barış anlaşması için öne sürdükleri koşulların yayınlanması üzerine önceliğini yitirdi. Yeni önerilen koşullar arasında Edirne ile Doğu Trakya'nın bir bölümünün Yunanistan'a bırakılması da vardı. İzmir tekrar Türklere verilirken, yabancılara tanınan ayrıcalıklarda yapılacak değişiklikler önceden görüşülecekti ve Sèvres anlaşmasıyla 50.000 askerle sınırlanan Türk ordusunun gücü 85.000 askere çıkartılacaktı. Büyük Millet Meclisi ordusunda yaklaşık 200.000 asker bulunduğundan bu son öneri tümüyle saçmalıktı. Yine de Mustafa Kemal İtilaf devletleriyle temasını kesmedi. Bir ateşkes anlaşması üzerinde görüşmek amacıyla İzmit'te bir toplantı yapılmasını önerdi. Bu öneri daha farklı toplantı yerlerinin yararları üzerinde sonuçsuz tartışmalara yol açtı. İtilaf devletlerinin işgali altındaki İstanbul'un Beykoz semti ya da belki Venedik bu toplantı için daha mı uygun olurdu? [79]

Mustafa Kemal pazarlığı uzatmak istemekte haklıydı. Kendi ordusu güç kazanırken Yunanlıların morali gitgide bozulmaktaydı. Papoulas 25 Mayısta istifa etti ve başkomutanlık görevine, aklının pek yerinde olmadığına yaygınlıkla inanılan General George Hacianestis getirildi. Cepheyi dolaşan Hacianestis, bir Türk saldırısının kolaylık-

la geri püskürtülebileceğine karar verdi. Bu hayalin etkisinde kalarak Atina hükümetinin yapmayı planladığı son saldırı için, Anadolu'dan üç alay ile iki taburun Trakya'ya kaydırılmasına izin verdi.[80] Böylece güç kazanan Trakya'daki Yunan birliklerine İstanbul'a yürüme emri verildi. Yunan Dışişleri Bakanı Georgios Baltazzis, Atina'daki İtilaf devletleri temsilcilerine, yalnızca Osmanlı başkentini işgal etmenin barış anlaşmasının sonuca ulaşmasını sağlayacağını bildirdi.

Bu iddia İngiliz hükümeti için bile fazlaydı ve 29 Temmuzda Yunanistan'a tarafsızlığı kabul edilmiş olan İstanbul ve Boğazlara yapılacak bir müdahalenin İtilaf güçleri tarafından engelleneceği bildirildi.[81] Fransız General Charpy komutasında İngiliz ve Fransız birlikleri İstanbul'u korumak için Çatalca mevzilerine gönderildi. Yunan savaş gemilerini karşılamak için güçlü bir İngiliz filosu denize açıldı. Başkentin savunulması için Osmanlı hükümeti 20.000 asker vermeyi önerdi. Ama onlara gerek yoktu. Yunanlılar geri çekildiler ve Lloyd George'un dostça gibi görünen, fakat tehlikeli bir biçimde yanıltıcı olan bir cümlesiyle ödüllendirildiler. 4 Ağustosta Avam Kamarasında konuşan Lloyd George, "Yunanlıların tüm güçleriyle savaşa girişmelerine izin vermiyoruz. Kemalistler bu küçük ülkeyi sonunda yorgunluktan bitirecekleri umudu taşıdığından, böyle bir şeyin sonsuza dek sürüp gitmesini istemeyiz..." [82]

İngiltere'nin Yunanlılara destek vermek için somut bir girişimde bulunabileceği tehdidi, İtilaf güçlerinin Yunanlıları Anadolu'dan çekilmeye zorlayacağı konusunda Türklerde hiçbir umut bırakmadı. Temmuz ayında Yunanlılar ile İtilaf güçleri İstanbul dışında çatışmaya hazırlanırken Mustafa Kemal, yakın dostu olan Dahiliye Vekili Fethi'yi (Okyar) Paris ve Londra'ya gönderdi. Paris'te Başbakan Raymond Poincaré ile görüşen Fethi (Okyar), "Zaferi kazanabiliriz, fakat kan dökmekten çekiniyoruz" açıklamasını yaptı.[83] Ama Londra'da ne Lord Curzon ne de vekili A.J. Balfour ile görüşebildi. Mustafa Kemal'e göre Fethi (Okyar) Ankara'ya "Makasıd-ı milliyemizin istihsali, ancak faaliyet-i askeriye ile kabil olabilecektir. Başka tetkika, başka tefsire mahal yoktur," raporunu verdi.[84] [Ulusal amaçlarımıza ancak askerî yollardan ulaşabiliriz. Bu konuda daha fazla inceleme ya da yorum yapmaya gerek yok.] Fethi ise, daha sonra, yolculuğun amacının zaman kazanmak ve İngiltere'nin planlanan Türk saldırısına müdahale etmek için somut bir adım atmayacağını güvence altına almak olduğunu söyleyecekti. Ne var ki, 19 Ağustos gibi geç bir tarihte, Türk milliyetçilerinin Paris'teki temsilcisi, Fethi'ye bir ateşkes anlaşmasının hazırlık çalışmalarının yürütüldüğü Venedik'e gitmeye hazır olmasını söyledi.[85] Öyle görünüyor ki, bu nedenle diplomatik görüşmelerin, Türk saldırısını beklemek zorunda olduğu kararını, ne Fethi ne de Paris ya da Roma'daki milliyetçi temsilciler önermişti. Bunlar, İtilaf devletlerinin olası tepkileri konu-

sunda rapor verirken, iyi niyetle pazarlıkları sürdürüyorlardı. Saldırıya geçme zamanının geldiği kararını veren, onlardan aldığı raporlara dayanan Mustafa Kemal olmuştu.

Saldırı planları bir önceki sonbahardan beri tartışılıyordu. İsmet Paşa Batı Cephesini güçlendirmek için daha fazla zamana gereksinimi olduğunu belirttikçe, planlar üzerinde tekrar tekrar değişiklikler yapılmıştı. Haziran ayında İzmit'e yaptığı yolculukta Mustafa Kemal ordunun durumunu İsmet (İnönü), Fevzi (Çakmak) ve Milli Müdafaa Vekili Kazım (Özalp) ile görüştü. Sonra 23 Temmuzda Akşehir'deki Batı Cephesi karargâhına gitti. Ertesi gün İngiliz General Townshend ile görüşmek üzere Konya'ya geçti. 1918 Ekiminde Türkiye ile ateşkes pazarlığını başlatan Townshend, barışçıl ilişkiler kurma yolunda ilerlemeye çalıştığından, bu toplantı Mustafa Kemal'in cepheleri dolaşması için iyi bir bahane yaratmış oldu. Sonra Akşehir'e döndü ve 28 Temmuzda üst rütbeli komutanlar iki subay takımı arasındaki futbol maçını izleme bahanesiyle bir araya geldiler. Saldırı planının son hazırlıkları birkaç gün sürdü. 4 Ağustosta Mustafa Kemal Ankara'ya döndü. Kararlı olduğu kadar ihtiyatlıydı ve kendisini hem yurt içinde hem de dışında güvence altına almaya çalışıyordu. Rauf (Orbay) başkanlığında toplanan hükümet, her türlü sonucu göze alarak başkumandanın saldırı planlarının kabul edildiğini kayda geçti. İsmet Paşa 6 Ağustosta saldırıya hazırlanmaları için ordu ve kolordu komutanlarına gizli emirler gönderdi.[86]

Anadolu'daki Türk ve Yunan ordularının gücü hemen hemen eşitti. Yunanlıların 225.000 askerine karşılık Türk ordusunda 208.000 asker bulunuyordu. Ama Yunanlılar daha iyi donanımlıydı, daha fazla makineli tüfekleri ile sahra topları vardı ve motorlu araç açısından çok üstündüler.[87] Türk ordusunun ise iki avantajı vardı: ağır silahlarının sayısı fazlaydı ve süvari birlikleri Yunanlılara oranla daha güçlüydü. Yunan ordusu Marmara Denizi kıyısında Gemlik'ten başlayıp Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar'daki mevzilere kadar uzanan, oradan da güneybatıya dönüp Ege Denizine doğru Menderes Irmağı boyunca ilerleyen ve böylelikle Kuzeybatı Anadolu'nun tümünü çevreleyen 400 mil uzunluğunda bir cepheyi savunmaya çalışacaktı. General Hacianestis, 3.'sü kuzey, 2.'si orta ve 1.'si güney kesimlerini savunmaktan sorumlu üç kolorduya ayrılan Yunan ordusuna İzmir limanında demirli bir savaş gemisindeki karargâhından komuta etmekteydi. İsmet Paşanın Batı Cephesi karargâhında hazırlanan plan, Afyon yöresini tutan Yunan güçlerine güneyden saldırarak, büyük bölümünün birbiriyle temasını kesmeyi amaçlıyordu. Saldırı için seçilen kesim zorlu engelleri olan dağlık bölgeden geçiyordu. Türkler Kocatepe adıyla bilinen, yaklaşık 2.000 metre yüksekliğindeki tepeyi tutmuşlardı. Karşılarındaki Yunan güçleri ise neredeyse 1.500 metreye yaklaşan, daha alçak daha dik

tepelerin üzerinde sağlam tahkimatlar yapmışlardı. Saldırıya geçenler daracık vadilere inmek ve Yunan mevzilerine tırmanmak zorundaydılar. Ama bunu yapmadan önce, topçu ateşiyle Yunan hatlarının gevşetilmesi gerekiyordu. Yunan cephesinin en güçlü noktasına yapılacak saldırı için son derece cesur bir plan gerekmişti.

Malzeme ikmalinin zorluğunu göz önünde bulunduran Türk başkomutanlığı tek bir öldürücü darbe indirme kararı almıştı. Öne sürülecek olan Nurettin Paşanın 1. Ordusu, daha kuzeydeki Yakup Şevki Paşanın 2. Ordusundan takviye birliklerle güçlendirilmişti. Bu birlikleri ve Fahrettin Paşanın güneydeki 5. Süvari Kolordusunu buraya getirmek üç hafta sürmüştü. Yakup Şevki Paşa, kendi askerlerinin Yunanlılar Ankara yönünde saldırıya geçtikleri takdirde çok zayıf kalacağını öne sürdü, ama itirazlarına kulak asılmadı. Türk ordusu cephenin tümü boyunca bir saldırıya kalkışamazdı ve ancak bir tek bölgede üstünlüğü elde etmek zorundaydı.[88]

Mustafa Kemal 17/18 Ağustos gecesi arabayla Ankara'dan yola çıkıp 20 Ağustosta Akşehir'deki Batı Cephesi karargâhına ulaştı. Yolculuğunu gizli tutmak için her türlü önlem alınmıştı. 21 Ağustosta başkumandanın Çankaya'daki evinde bir çay partisinin düzenleneceği ilan edilmiş; Konya'daki postaneye kesin sansür uygulanmaya başlamış; ordunun tüm hareketleri gece karanlığına alınmış ve askerî yazışmalarda kazanılacak başarıların pek fazla vurgulanmamasına karar verilmişti. 25 Ağustos günü Mustafa Kemal 1. Ordu savaş karargâhına ulaştığı zaman Anadolu'nun dış dünya ile bütün iletişimi kesilmişti. Ertesi sabah gün doğarken, saldırı için seçilen kesime bakan Kocatepe'de Mustafa Kemal, İsmet, Fevzi ve Nurettin Paşalar toplandı. Saldırı güneydeki Afyon kesimini ana hedef alan topçu ateşiyle başladı ve karşısındaki daha üstün düşman gücünü olduğu yerde tutabilmek için saldırıya katılması emredilmiş, ama asker sayısı azaltılmış olan daha kuzeydeki 2. Ordunun cephesine kadar uzatıldı.

Türk topçularının isabetli atışları Mustafa Kemal'i sevindirdi. Kısa bir süre sonra Yunan toplarının sesleri kesildi ve nedeninin gözlem noktalarının vurulmuş bulunması olduğu sonradan anlaşıldı.[89] Ama Türk piyadeleri ilerleyince, Kocatepe'nin karşısındaki tepeleri tutan Yunanlıların güçlü direnişiyle karşılaştılar. Bazı tepelerdeki mevziler birkaç kez el değiştirdi. Akşamüstüne doğru Türk birlikleri önemli kazançlar elde etmişler, ama Yunan hattını yarmayı başaramamışlardı. Ne var ki, Türklerin hücum arzusu açıkça ortadaydı. Mustafa Kemal, 57. Tümen Çiğiltepe'yi almayı başaramayınca, Büyük Savaşta birlikte çarpıştığı tümen komutanı Albay Reşat'tan bir açıklama istedi. Reşat yarım saat içinde tepeyi ele geçirmeye söz verdi. Mustafa Kemal, tümen karargâhını ikinci kez aradığında, Reşat'ın intihar notu kendisine iletildi, "Yarım saat zarfında size o mevziyi almak için söz verdiğim halde, sözümü yapamamış olduğum-

dan dolayı yaşayamam." Mustafa Kemal, olayı meclise aktarırken "Bu misali, Reşat Bey'in o hareketini takdir etmek için söylemiyorum. Tabiî öyle bir muamele ve öyle bir hareket bizce şayanı kabul değildir. Yalnız ordumuzda zâbitanın, kumandanların kendilerine verilen vazifeyi ifada gösterdiği tehalükü [istekle atılma] ve hiss-i namusu göstermek istedim," dedi.[90]

Çarpışmanın ikinci günü, 27 Ağustosta durum tümüyle değişti. Sakarya Savaşında ün kazanmış Albay Kemalettin Sami komutasındaki 1. Ordunun 4. Kolordusu Yunan hatlarını yarıp 1.700 metre yüksekliğindeki Erkmentepe'yi ele geçirdi. Aynı zamanda Fahrettin Paşanın süvarileri, dağların arasından bir yol bulup Yunan hatlarının gerisine ulaştılar. Sağ kanadını koruyan dağlık siperi yitiren Yunan 1. Kolordusunun komutanı General Trikoupis, aşağıdaki ovadan Afyon'a doğru aceleyle kaçarken,malzemelerinin büyük bir bölümünü geride bıraktı. General Frangou komutasındaki iki tümen batıya doğru öylesine hızlı kaçtı ki, 1. Kolorduyla iletişimleri kesildi. Daha kuzeyde bulunan General Dighenis komutasındaki 2. Kolordu, Trikoupis'e yardım etmek için çok geç kaldı. Yunan birlikleri arasındaki iletişim ağı tümüyle çöktü. İzmir'deki General Hacianestis karşı saldırıya geçilmesi için gereksiz emirler yağdırıyordu, ama ancak düzenli bir geri çekilme planı Yunan ordusunu kurtarabilirdi. 27 Ağustosta Türk askerlerinin Afyon'un güneybatısındaki dağların arasından hatların ardına geçmesi, Anadolu'daki Yunan ordusunu tek bir darbeyle darmadağın etmeye yeterli oldu. Gerçi o zaman açıkça bilinmiyordu, ama aslında Türklerin yapacağı tek şey, geri çekilen Yunanlıları temizlemekti.

28 Ağustosta Mustafa Kemal karargâhını yeni ele geçirilmiş Afyonkarahisar kasabasının belediye binasına taşıdı. Burada aldığı rapora göre, Yunanlıların 1. ve 2. Kolorduları otuz mil kadar batıdaki Dumlupınar yöresinde toplanmaktaydı. Kuzeyde Murat dağı ve güneyde Ahır dağı arasındaki vadide yer alan küçük Dumlupınar kasabası çevresine Yunanlılar sağlam bir siper yapmışlardı. Geri çekilmek için vadiden geçen tek hatlı Afyon– İzmir demiryolundan yararlanmayı planlıyorlardı. Bu olanağı ortadan kaldırmak için küçük bir Türk birliğinin yaptığı saldırı geri püskürtülmüştü, ama daha güçlü birlikler -batıdan ve güneyden 1. Ordu ile kuzeyden 2. Ordu birlikleri- yaklaşırken, Fahrettin Paşanın süvarileri kuzeyden Yunanlıları sarmak için harekete geçmişti. Böylece, Türklerin Yunanlıların etrafındaki çemberi kapatmaya fırsatları vardı. Ancak, Trikoupis'in yardımına koşmaya zaman bulamayan bir tümen ile daha kuzeydeki 3. Kolordu henüz çarpışmalara katılmamıştı ve güçlerinin büyük kısmını Dumlupınar'a yığdıkları takdirde, Türk ordusunun sağ kanadı tehlikeli bir biçimde açıkta kalacaktı. Daha temkinli davranmanın bir yolu, kuzeye yönelip oradaki Yunan askerleriyle başa çıkmaya çalışırken 1. ve 2. Kolorduların az çok düzenli bir biçimde İz-

mir'e geri çekilmelerine izin vermek olurdu.

Mustafa Kemal bu seçenekleri İsmet, Fevzi ve Nurettin Paşalarla tartıştı. İsmet Paşa anılarında Dumlupınar'daki Yunan güçlerinin kuşatılması ve daha zayıf olan Türk birlikleri tarafından kuzeydeki Yunanlıların taciz edilmesi önerisinin kendisinden geldiğini yazacaktı.[91] Ne olursa olsun, 28 Ağustos gecesi Dumlupınar'da öldürücü darbenin indirilmesi gerektiğine karar veren Mustafa Kemal idi.[92] Kıskaç hareketinin sağ kolunu yönetmesi için Fevzi Paşayı kuzeye gönderdi ve İsmet Paşayı Afyon'da bırakarak, güney ve batıda toplanmış olan güçlerin başına kendisi geçti. Türk birliklerinin kuşatmayı tamamlaması bir gün sürdü. 30 Ağustosta Mustafa Kemal, kuşatma altındaki Yunanlılara son saldırıyı gerçekleştirmek üzere, karargâhını Dumlupınar'ın biraz doğusunda, demiryoluna bakan ve o tarihten sonra Zafertepe adıyla bilinen alçak bir tepeye taşıdı. Önce ağır topçu ateşi altında kalan ve ardından Türk askerlerinin süngüleriyle karşılaşan Yunanlılar bir anda dağılıverdiler. General Frangou komutasındaki grup Dumlupınar siperlerini terk ederken, 1. ve 2. Kolordu komutanları Trikoupis ile Dighenis, askerlerini Murat dağının kuzey yamaçlarından kuzeybatıya çekerek kurtarmaya çabaladılar. 30 Ağustos çarpışması Yunanlıların 1. ve 2. Kolordularını tümüyle etkisiz hale getirdi. Dumlupınar'da ölmekten ya da esir düşmekten kurtulmuş olan askerlerin artık tek düşüncesi bir an önce Anadolu'dan kaçmaktı.

Öteki kolordular dağıtılırken, izlemekle yetinen daha kuzeydeki 3. Kolordu Marmara Denizi kıyılarına aceleyle geri çekilmeye hazırlandı. 31 Ağustosta Mustafa Kemal ile Fevzi ve İsmet Paşalar Dumlupınar yakınındaki bir evin avlusunda buluştular. Bir kağnıya yaslanarak bundan sonra ne yapacaklarını konuştular. İsmet Paşa 1. ve 2. Orduların, İzmir'e doğru kaçan Yunanlıları kovalamasını ve yeni bir savunma hattı oluşturup Trakya'dan yardım almaya çalışmasını önlemek gerektiğini öne sürdü. İsmet Paşa her koşul altında yeni bir çarpışmaya girmekten kaçınıyordu. "Benim arkamda fabrikalarım yoktur, yeniden hazırlanamam" dediğini anımsıyordu.[93] Fevzi Paşa ise 2. Ordunun kuzey bölgeleri temizlemesini, 1. Ordunun tek başına İzmir'e ilerlemesini istiyordu. Mustafa Kemal İsmet Paşanın tarafını tuttu. 1 Eylülde yayınladığı emirde ilk kez zafer kazanıldığından söz etti. Emir "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir! İleri!" sözleriyle bitiyordu.[94] Akdeniz, Dumlupınar'dan 250 mil uzaktaydı.

2/3 Eylül tarihinde Murat dağından Banaz ovasına inen iki Yunan kolordusunun komutanı olan Generaller Trikoupis ile Dighenis tuzağa düştüklerini fark ederek teslim oldular. Bir Türk yüzbaşı onları teslim aldı. Toplam olarak 500 Yunan subayı, 5.000 asker ve yüzlerce makineli tüfekle 12 sahra topu Türklerin eline geçti.[95] Gerçi bu sayı Türkiye'deki Yunan güçlerinin büyük çoğunluğunu oluşturmuyordu, ama yine de ordunun morali bozuldu. Düşman toprakların-

da bir cepheyi çok uzun bir süre tutmaya çalışmışlar; Venizelos taraftarlarıyla kralcılar arasındaki çekişmeler nedeniyle disiplini yitirmişler; İtilaf devletlerinin prensipte Türklere bırakmayı kararlaştırdığı toprakları ellerinde bulundurmak için kanlarını dökmeye zorlanmışlardı. Yunan askerlerinin kitleler halinde bu sonuçsuz göreve itiraz etmeleri hiç de şaşırtıcı olmamalı. Mustafa Kemal'in yıldırım hızıyla kazandığı zafer iki yıllık bir politik çabanın sonucu olduğu gibi, Yunanlıların Anadolu'da uğradıkları yenilgi de yalnızca umuda dayanan hatalı hesapların sonucuydu.

Teslim alınanlar artık Uşak'a taşınmış olan Türk cephe karargâhına getirildiler. İsmet Paşa anılarında şöyle yazıyor:

> [Generaller] gayet yorgun bir haldeydiler. Dudakları şişmiş, çay ikram ettim, beraber çay içelim dedim. Çay içecek halleri yoktu, içemiyorlardı. Kendilerine arkadaşça, iyi muamele ettik. Kendilerinin iyi muharebe ettiklerini, talihin yaver olmadığını söyledim... Konuşmalarımız bitince palaskamı, kılıcımı taktım. Kendilerine, sizi resmî vaziyetimle Başkumandana takdim edeceğim, dedim... Atatürk çok âlicenap davrandı. Onlarla konuştu, teselli etti. Kendileri çok mütehassis oldular.[96]

Mustafa Kemal esir generallere kahve ve sigara ikram edip, onlar için yapabileceği bir şey olup olmadığını sordu. Trikoupis yalnızca akıbetinden ailesine haber verilmesini istedi.[97] Kendisine her türlü kötülüğün yakıştırıldığı Mustafa Kemal, uygar bir subay ve beyefendi olduğunu sergilemek için bu fırsattan yararlandı. Trikoupis tüm cephenin komutanlığına getirilmiş olduğu haberini tutuklu bulunduğu süre içinde aldı. Bu, son derece kötü bir şakaydı.

Aynı gün İsmet Paşa Dumlupınar çarpışmasına 'Başkumandanlık Meydan Muharebesi' adı verildiğini açıkladı.[98] Belki de Büyük Savaşta Alman başkomutanlığının Batı Cephesine düzenlediği sonuncu –ve başarısız – saldırıya verdiği *Kaiserschlacht* adından esinlenmişti. Bu adın verilmesinin amacı, diğer komutanların kazanılan zafere kendi adlarını yazdırma girişimlerini daha başlamadan önlemekti. Tüm komutanlar ödüllendirildi ve İsmet Paşa ile 1. Ordu komutanı Nurettin Paşanın rütbesi tuğgeneralden ferikliğe (tümgeneralliğe) yükseltildi. Ama Nurettin Paşa, Mustafa Kemal'in kendisine kötü davrandığını ileri sürerek yıldızını takmayı reddetti. 2. Ordunun başındaki Yakup Şevki Paşanın görevi, kuzeyde Marmara Denizi yönünde kaçan Yunanlıları kovalayan güçlere komuta etmek olarak değiştirildiği halde, Nurettin Paşa bu ordunun kendi komutasındaki 1. Ordu ile birlikte İzmir'e doğru ilerlemesini kabul etmedi. Gerçekten de, Nurettin Paşanın hırsının sağduyu sınırlarını aştığını fark eden Mustafa Kemal yetkisini kullanarak onun birlikleri

ne doğrudan doğruya emirler vermişti.[99] Gerçi Mustafa Kemal ordunun başında uzun süre bulunmuyordu, ama bulunduğu zaman da yetkinin kimde olduğu konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmıyordu.

Şubat ayı gibi erken bir tarihte, İngiltere'nin İzmir'deki temsilcisi Sir Harry Lamb, "Gitmek zorunda olduklarını anlayan Yunanlılar kimlerin zarara uğrayacağını hesaba katmadan arkalarında bir çöl bırakmaya karar verdiler. Zaman ve imkan buldukları her şeyi Yunanistan'a götürmek istiyorlar; Türklerin mallarını talan edecekler, evlerini yakıp yıkacaklar..." uyarısını yapmıştı.[100] Türklerin zafer kazanması çok hızlı olmuştu; altı gün bile sürmediğinden talan ettikleri malları götürmek bir yana kendi depolarındakileri bile boşaltamadılar. Fakat Sir Harry Lamb'in uyarısının geri kalanı gerçekleşti. Afyonkarahisar'da Türkler kaçan Yunanlıların çıkardığı yangınları söndürmeyi başardılar.[101] Ama Uşak'tan İzmir'e kadar yüzlerce köy ve bir dizi pazar yeri yakıp yıkıldı. Alaşehir'deki 4.500 evden 4.300'ü yakılırken 3.000 kişi yaşamını yitirdi. Manisa'da ise 14.000 evden yalnızca 1.400'ü ayakta kalabildi. Kuzeyde Eskişehir tren istasyonunu çevreleyen mahalle yerle bir edildi.[102]

Türk birlikleri süvarilerin öncülüğünde İzmir'e doğru koşarken, Mustafa Kemal ordunun olduğu kadar siyasi durumun denetimini de elinde bulundurmaya çabalıyordu. İsmet ve Fevzi Paşaların yardımı bile doğrudan doğruya 1. Ordunun komutanı Nurettin Paşanın sınırsız hırsını dizginlemeye yetmemişti. Geri çekilen Yunan askerlerinin ve yöredeki Rumların direniş çabaları derhal temizleniyordu. Yine de Yunan ordusunun büyük bir bölümü sahile ulaşmayı başardı. 5 Eylülde kenti elde tutmaya yardım etmek için deniz yoluyla İzmir'e bir Yunan tümeni geldi, ama askerler ayaklandı. Ertesi gün Yunan başkomutanlığı İzmir'in doğusundaki dağların oluşturduğu engelin bir boşluğunda yer alan Nif (şimdi Kemalpaşa) yöresinin terk edilmesine ve geri çekilen askerlerin Yunanistan'a gönderilmek üzere İzmir'in güneybatısındaki Urla'ya yönlendirilmesine karar verdi.

Türklerin kazandığı zaferin sürati ve büyüklüğüyle şaşkına dönen İtilaf devletleri bir ateşkes imzalanması önerisini yinelediler. Ankara'daki Rauf (Orbay) bu isteği Mustafa Kemal'in seyyar karargâhına aktardı. 5 Eylülde Mustafa Kemal, Anadolu'daki Yunan ordusu topyekun yenilgiye uğradığı için, bu noktada bir ateşkes pazarlığının gerekli olmadığını bildirdi. Bu nedenle, yalnızca Trakya'daki Türk yönetiminin Osmanlı devletinin 1914'teki sınırlarına kadar götürülmesi için görüşmeler yapılabilirdi. Mustafa Kemal bu bölgenin ateşkesin imzalanmasından sonra on beş gün içinde Ankara hükümetinin askerî ve sivil yönetimi altına bırakılmasını, Yunanistan'ın bütün Türk savaş esirlerini serbest bırakmasını ve son iki buçuk yıl

içinde yarattıkları zarara karşılık tazminat ödeneceği güvencesini vermesini istedi. Türk tarafının bu koşulları pazarlık masasına getirme önerisi 10 Eylüle kadar geçerliliğini koruyacaktı.

İzmir'deki İtilaf devletleri konsoloslarının dolaysız yaklaşımı üzerine, Mustafa Kemal 9 Eylülde onlarla Nif'te buluşmayı kabul etti.[103] Ancak, bu randevuya konsoloslar gelmedi. Türk birlikleri bir gece önce İzmir'e ulaşmış ve 9 Eylülde kenti ele geçirmişlerdi. Vaat edilen sahili ilk kez o gün gören Mustafa Kemal, 10 Eylülde İzmir'e girdi. Batı Anadolu'daki Yunan birliklerinin sonuncuları 16 Eylülde Urla yarımadasından ayrıldı.[104]

Üç gün içinde Yunanlılar kuzeybatı Anadolu'yu boşaltma işlemini tamamladılar. Osmanlı Türklerinin ilk başkenti olan Bursa, İzmir'den bir gün sonra 9/10 Eylülde el değmemiş bir biçimde geri alındı. Bunu bekleyen Büyük Millet Meclisi, 6 Eylülde iki yıl önce Yunan işgali karşısında yas işareti olarak kürsüye örtülmüş olan siyah örtünün kaldırılmasına karar verdi.[105]

Türkler İstiklal Savaşını kazanmıştı. Mustafa Kemal'in Yunan ordusunu Anadolu'nun 'bağrında' önce durdurup, sonra vurma stratejisi başarılı olmuştu. Son darbeyi erteleyip, çılgınca hareketlerden kaçınarak ordunun kayıplarını en aza indirgemişti. Üç yıl süren savaşta Türk ordusunun toplam kaybı 13.000 ölü ve 35.000 yaralıydı.[106] Son saldırıda ölü, yaralı ve kayıp askerlerin sayısı 13.000'e ulaşırken Yunanlıların kaybı 35.000 esir de dahil olmak üzere 70.000'i geçiyordu. Ayrıca Yunan ordusu silahlarının yarısını ve malzemelerinin neredeyse tamamına yakınını arkasında bırakmıştı.[107] En büyük kaybı ise, Anadolu'nun sivil halkı vermişti.

Türk askerlerinin İzmir'e girişinden önce, kentin Müslüman toplumu Yunanlıların elinden çok acı çekmişti. Şimdiyse sıra Hıristiyanlara gelmişti. Yunanlı yetkililer 7 Eylülde İzmir'den ayrıldılar. 9 Eylülde Türk süvarileri kordonboyunda ilerlerken, bir el ateş edildi ve bir Türk askeri yaralandı; ayrıca şehrin zengin Avrupalı semtlerinde de silah sesleri duyuldu. Bunun dışında İzmir sakindi. Türk asker yetkilileri yağmacılığa karşı uyarılar yapmış olmasına karşın, Ermeni semtleri derhal talan edildi. Türklerle Ermeniler arasındaki nefret duygusu çok şiddetliydi. Ermeniler Türkçe konuşuyorlardı ve Anadolu'da doğup büyümüşlerdi, ama bir kuşak içinde sırtlarını Müslüman komşularına dönüp onların yabancı düşmanlarının tarafını tutmuşlardı. Sonu cinayetle biten bir aile kavgasına benziyordu. Büyük Savaş öncesinde bile Hıristiyan komşularından daha yoksul olan Türklerin durumu, şimdi daha da kötüydü. Uzun zamandır kanundışı bir yaşam süren Müslüman başıbozuklar, kente dolup, sahip oldukları tek eşya üstlerindeki yırtık pırtık üniformalar olan Türk askerlerine katıldılar. Kadifekale yöresindeki yoksul semtlerde yaşayan Müslümanlar da durumlarını düzeltmek için bu fırsattan yararlanmak istediler.

Yalnızca kararlı ve tarafsız bir komutan büyük-çaplı bir düzensizliği önleyebilirdi. Ama İzmir'in askeri komutanlığına getirilen Nurettin Paşa, intikam peşinde koşuyordu. Valinin konutuna yerleşir yerleşmez, 1919'da kentten uzaklaştırılmasına neden olan Yunan Başpiskoposu Khrysostomos ile arasındaki hesabı görmek üzere yanına çağırttı. Başpiskoposu vatana ihanetle suçlayıp konuttan dışarı attı ve orada toplanmış olan Müslümanlara ilgilenmelerini söyledi. Bir Fransız devriyesinin gözleri önünde başpiskopos linç edildi.[108] Ayaktakımı egemenliğne davetiye çıkarmıştı. Çoğunlukla Ermeniler üzerindeki saldırıların şiddeti arttı. 13 Eylülde Ermeni mahallesinde çıkan yangın hızla deniz kenarındaki diğer Hıristiyan mahallelerine sıçradı. Kısa zamanda neredeyse hepsi yok oldu. Şehrin dörtte üçünü yutan yangından yalnızca tepenin üstündeki Türk mahallesi ile küçük Yahudi mahallesi kurtulmuştu.

On binlerce Hıristiyan deniz kenarına kaçtı. Kuramsal olarak Türk Yunan savaşında tarafsız kalmış olan İtilaf devletlerinin vatandaşlarını götürmek üzere limanda büyük bir savaş filosu ve diğer deniz araçları toplanmıştı. Yangın başladığında zaten birçoğu çoktan kaçmış durumdaydı. İtilaf ve Türk devletlerinin devriyeleri önce Osmanlı vatandaşı olan Hıristiyanların gemilere binmelerini önlemeye çalıştılar ama mültecilerin çektiği acı öylesine büyüktü ki, İtilaf subayları alabilecekleri kadar insanı bindirmeyi kabul ettiler. Toplam olarak 213.000 erkek, kadın ve çocuk, yani şehir nüfusunun çoğunluğu boşaltıldı.[109]

Etnik çekişmeler hiç ara vermeden 1912 yılından bu yana sürüyordu. İstiklal Savaşını kazanıp, komşularına toprak verilmesini önleniş olan Müslümanlar artık Türkiye'de Hıristiyan azınlıkları görmek istemiyorlardı. İzmir'in çoğu, yangınından iki ay sonra Mustafa Kemal, "Garbi Anadolu'da gayri müslim anasının memleketten ihracı hususunda bilcümle ordu mensuplarının gösterdikleri gayret-i vatanperveranenin kendi şahıslarına inhisarını ima" ettiğini söyleyerek Nurettin Paşayı eleştirdi.[110] Ama dikkat edilmeliydi. Mustafa Kemal'e göre, Nurettin'in Anadolu'daki Rum ve Ermenileri ihraç ve imha etme arzusu, ulusal çıkarları zedelememek için kalkışılmaması gereken bir demagojiden başka bir şey değildi.

2 Kasım 1922'de Ankara'da mecliste yaptığı uzun konuşmada Mustafa Kemal, İzmir yangınından söz etmezken, Afyonkarahisar'da Rumların başlattığı yangını gündeme getirdi.[111] 1927'deki altı günlük nutkunda da İzmir yangınına değinmedi. Bazı şeylerin söylenmemesi daha iyidir. İsmet Paşa ise daha açık sözlüydü. Anılarında her iki yangının da Rumlar tarafından çıkarıldığını ve İzmir'in tamamıyla alevler içinde kaldığını yazacaktı. "Bu yangınların sebepleri büyük tarih hadiseleri içindeki sebeplerdir. Küçükler emir aldıklarını söylerler, büyükler disiplin kalmadığını söylerler. Sevinmek veya ağlamak duygularının çatıştığı bugünlerde Atatürk'ün Alaşehir ve-

ya Salihli'de bir sundurma altında konuşurken, bir gün yine Yunanlılarla ittifak etmemiz ihtimalinden bahsettiğini hatırlarım.[112] Ama Mustafa Kemal İzmir yangınını tartışırken yalnızca "Bırak yansın, yıkılsın," demişti.[113] Bu bir emir değil, etnik çatışmalar olduğunun kabul edilmesiydi.

Mustafa Kemal ile görüşmek için İstanbul'dan İzmir'e gelen milliyetçi gazeteci Falih Rıfkı (Atay) günlüğüne yağmacıların yangının yayılmasına yardımcı olduklarını not düşmüştü. Şöyle yazıyordu:

> İzmir'i niçin yakıyorduk? Kordon konakları, oteller ve gazinolar kalırsa, azınlıklardan kurtulamayacağımızdan mı korkuyorduk? Birinci Dünya Harbinde Ermeniler tehcir olunduğu vakit, Anadolu şehir ve kasabalarının oturulabilir ne kadar mahalle ve semtleri varsa, gene bu korku ile yakmıştık. Bu kuru kuruya tahripçilik hissinden gelme bir şey değildir. Bunda bir aşağılık duygusunun da etkisi var. Bir Avrupa parçasına benzeyen her köşe, sanki Hıristiyan veya yabancı olmak, mutlak bizim olmamak kaderinde idi... Koyu bir mutaassıp, öfkelendirici bir demagog olarak tanımış olduğum Nureddin Paşa olmasaydı, bu facianın sonuna kadar devam etmiyeceğini sanıyorum.[114]

Türkiye'nin doğu bölgeleri Büyük Savaşta harap olmuştu. Şimdi de en zengin ve en gelişmiş Batı Anadolu, enkaza dönüşmüş, halkı yerinden edilmişti. Yunanlılardan kaçan Müslümanlar geri dönüyordu; Osmanlı ekonomisinin büyük ölçüde beceri ve yeteneklerine dayandığı Rumlar ve Ermenilerden kaçabilenler, şanslı olanlardı. Bu, 1918 Ekiminde ateşkes imzalandığında Osmanlı yönetimi altında az ya da çok barış içinde yaşayan toplumların güvenliği için Lloyd George'un savunduğu politikanın sonucuydu. Artmış olan gerginliğin, Hıristiyan ile Müslümanların savaş nedeniyle –çoğulcu etnik bir toplum biçiminde yaşamalarını olanaksız hale getirmese bile zorlaştırdığı gerçekti. Ama eğer Yunan işgal ordusunun girmesine izin verilmeseydi, etnik toplumların birbirinden ayrılması zaman içinde gerçekleşecek ve bu kadar kan dökülmeyecekti. İngiltere Yüksek Komiserliğinin tercümanı Andrew Ryan, geriye bakınca. İngiliz politikasını haklı göstermek için, Hıristiyan topluluklarını koruma amacı taşıdığını söyleyecekti.[115] Sonuçta bu politika o toplulukları yok etti. Ama Mustafa Kemal için, Anadolu'nun enkaza dönüşmüş olması, ülkesi ve kendi adına taşıdığı hedefleri gerçekleştirme olanağını sağladı. Türkiye yeniden yapılandırılacaktı. Ve bu yapılandırmanın mimarı da kendisi olacaktı.

17

Savaşmadan Kazanmak

Mustafa Kemal, büyük Nutkunda, orduların İzmir'e zafer kazanarak girişini anlattıktan sonra "Efendiler, işte şimdi diplomasi alanına geçebiliriz," dedi.[1] İzmir'e varır varmaz, gözünü bir sonraki hedefi olan düşman ordularının İstanbul ve Trakya'dan çekilmesi meselesine çevirmişti. İstanbul hâlâ İngiliz, Fransız ve İtalyan güçlerinin işgali altındaydı ve Doğu Trakya'daki Yunan askerlerine, Marmara Denizinin doğu kıyılarından kaydırılan birlikler de katılmıştı. Aralarında Yunan gemilerinin de bulunduğu İtilaf savaş filoları Boğazların girişini kapatmıştı.

Kuramsal olarak İtilaf devletleri, 1922 Martında ileri sürdükleri, İkinci Osmanlı başkenti Edirne'nin dahil olduğu Doğu Trakya'nın bir kısmının Yunanistan'a verilmesi- teklifiyle bağlıydılar.[2] Ne var ki Mustafa Kemal, Fransa ile İtalya'nın, Büyük Savaşın sonunda Osmanlıların Avrupa kıtasında ellerinde tuttukları toprakları geri vermeye hazır olduklarından emindi, çünkü böylelikle barış konferansında, başta ekonomik sorunlar olmak üzere diğer meselelerin kendilerini tatmin edecek biçimde çözüleceğini umuyorlardı. Boğazlardan geçiş özgürlüğü önemli bir sorun değildi, çünkü Misak-ı Milli çeşitlemelerinde buna izin veriyordu. En önemli sorun, Lloyd George'un hâlâ Türkiye'ye Büyük Savaşta yenilgiye uğramış bir ülke gibi davranabileceğine ve koruması altındaki Yunanistan'a bazı çıkarlar sağlayacağına inanmasıydı.

Artık Misak-ı Millinin esas amaçlarının gerçekleştirilmesindeki tek engel, İngiliz askerleri ve savaş gemileriydi. Mustafa Kemal bu engeli ortadan kaldırmak için bir savaşa girmenin dışında her türlü yolu denemeye kararlıydı. İtilaf devletlerinin arasındaki bölünmelerden yararlanması, Fransız ve İtalyan hükümetlerinin aksine, kendisiyle doğrudan doğruya teması reddeden İngiltere hükümetini yok

sayarak bu ülkedeki gerçekçilere ve iyi niyetlilere ulaşması gerekiyordu. Amacına ulaşması bir ayını aldı ve bu süre içinde sinsice baskı taktikleri Lloyd George ile bakanlarının heyecanlı yanıtlarını anlamsız hale getirdi.

İzmir'e girdiği 10 Eylül günü Ankara'daki Başbakanı Rauf'u bilgilendirdi: İzmir'deki İngiliz konsolosu Sir Harry Lamb ile limandaki savaş gemilerinin komutanı Amiral Sir Osmond Brock, 1. Ordu Komutanı Nurettin Paşaya, İngiltere ile Osmanlı devleti arasındaki savaşın 1918 mütarekesiyle sona erdiğini ve İngiltere'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetiyle savaş halinde olmadığını açıklamışlardı.[3] Anlattığına göre, Nurettin Paşa da diplomatik ilişkilerin kurulması gerektiğini, ama bunun ancak bunun, Londra ve Ankara'daki hükümetlerin gerekli formaliteleri yerine getirmelerine bağlı olduğunu söylemişti.[4] Ne var ki İngiliz hükümeti bu imaya aldırış etmemişti.

Mustafa Kemal İzmir'deki ilk gecesini şehir merkezinin tam karşısındaki Karşıyaka semtinde geçirdi. Atatürk efsanelerinden biri haline gelen bir öyküye göre, evin girişine bir Yunan bayrağı serilmiş ve Mustafa Kemal üzerine basmayı reddetmişti.[5] Körfeze atılan insan ve hayvan cesetlerinin kokusu o kadar ağırdı ki, ertesi gün Mustafa Kemal ile yanındakiler, Karşıyaka'dan ayrılıp, kent merkezi yakınındaki limanda bulunan bir doktorun evine taşınmak zorunda kalmışlardı.[6] Gazeteci Falih Rıfkı'nın anlattığına göre, Mustafa Kemal doğruca şehrin en lüks oteli olan Kramer oteline gitmiş, ama onu tanıyamayanlar boş masa olmadığını bildirmişti. Otel çalışanlarına derhal bu önemli konuğun kimliği açıklandı. Mustafa Kemal rakısını sipariş ederken, "Kral Konstantin hiç bu otele gelip de bir kadeh rakı içti mi?" diye sorunca gelmediği söylenmiş ve "Öyle ise neden İzmir'i almak istemiş?" demiş.[7] Belki bu öyküler sonradan yaratılmıştır, ama onun yapısına uygundur. Zafer kazandığı zaman Atatürk gönlü zengin görünmek isterdi; şakalaşmayı severdi ve rakıdan hoşlandığını hiç saklamazdı.

12 Eylülde karargâhında *Daily Mail* gazetesi muhabiri Ward Price ile bir söyleşi yaptı. "Yarım saat boyunca akıcı bir Fransızcayla sakin, ama vurgulayıcı bir biçimde konuştu. Haki üniformasının üzerinde tek süs altın bir madayla idi," diye anımsıyor Ward Price.[8] Mustafa Kemal hedeflerini sıralarken, Türkiye'nin Suriye ve Mezopotomya'yı almak istemediğini ve Boğazlara istihkâm kurmayacağını söyledi. İstanbul'u görüşme yoluyla yeniden elde etmeyi yeğlediğini, ama sonsuza dek beklemek arzusunda olmadığını belirtti. Böylesine önemli bir görüşmeyi aktaran *Daily Mail*, Türklere güç kullanarak karşı koyacak herhangi bir İngiliz girişimine kuvvetle muhalif oldu.

Aynı gün Mustafa Kemal İngiliz konsolosu Sir Harry Lamb ile gö

rüştü. Gerçi konsolosa, onunla resmî olarak temas kurmaması talimatı verilmişti [9] ama konsolos şehirdeki İngiliz vatandaşlarının güvenliği konusunda sivil vali Abdülhalik (Renda) ile görüşmeye gittiğinde, Mustafa Kemal de onlara katıldı.[10] Lamb'in sürekli olarak güvence için ısrar etmesi üzerine sinirlenen Mustafa Kemal, onun barış görüşmeleri yapmaya hakkı olup olmadığını sordu[11] ve Türkiye ile İngiltere'nin hâlâ savaş durumunda bulunduklarını anımsattı. İngiliz vatandaşlarının ülke dışına çıkarılmaları hız kazanırken Amiral Brock, Mustafa Kemal'e bir elçi göndererek, Nurettin Paşanın diplomatik ilişki kurma istedikleri konusundaki sözlerinin geçerli olup olmadığını sordu. Evet geçerlidir diye yanıtladı Mustafa Kemal. Kendi sözleri yanlış anlaşılmıştı. Lamb İstanbul'a döndü ve İngiliz vatandaşlarının yanısıra İzmir'de kendini kurtarmayı başaran diğer Hıristiyanların da yurtdışına gönderilme işlemleri tamamlandı. Tanınma meselesi hâlâ çözülmemişti. Türk birlikleri tedricen İzmir'den kuzeye, Çanakkale'ye ve İzmit'ten İstanbul'a doğru hareket etmeye başladılar. Boğazların her iki yakasındaki tarafsız bölge, Londra'da ciddi korkulara neden oluyordu.

Mustafa Kemal İzmir'de kalıp kazandığı zaferin tadını çıkardı. 13 Eylülde kenti saran yangın kaldığı evi tehdit edince, körfezin güneyinde Göztepe semtinde deniz kenarında bir köşke taşındı. Köşkün sahibi Muammer Uşakizade (sonra Uşaklıgil) zengin ve iyi aileden gelme bir tüccardı ve yeğeni olan yazar Halit Ziya, Büyük Savaş öncesinde Sultan V. Mehmet'in başkatibi olarak görev yapmıştı. Yunanlılar İzmir'i işgal edince, Muammer Bey durumun sakinleşmesini beklemek üzere ailesiyle birlikte Fransa'ya gitmişti. 24 yaşındaki en büyük kızı Lâtife ise, Sakarya zaferinden sonra Fransa'da sürdürdüğü hukuk eğitimini yarıda bırakıp İzmir'e dönmüş ve ailesinin köşkünde büyükannesiyle birlikte yaşıyordu.

Lâtife iyi bir eğitim görmüş, hırslı bir genç kadındı. Güzel bir yüzü, göz alıcı kumral saçları, ufak tefek, ama oldukça tıknaz bir vücudu ve güçlü bir iradesi vardı. Mustafa Kemal Karşıyaka'da kendisine ayrılmış olan evden taşınmaya karar verince, aralarında Uşakizadeler'in köşkünün de bulunduğu olasılıkları gözden geçirirken bu köşkte onu Lâtife karşıladı. Genç kadının Avrupa'daki eğitiminin, dürüst yaklaşımının ve samimiyetinin etkisi altında kaldı. Ama evinde kalma önerisini hemen kabul etmedi.[12] Sonunda köşke taşınınca, Latife'nin örgütçülük yeteneğiyle büyülendi ve ondan şakayla karışık "karargâh kumandanı hanım" olarak söz etmeye başladı.[13] Mustafa Kemal'i gözüne kestirmiş olan Lâtife, Türk kadınlarının arasında en çok arzu edilen beceriyi; bir kocaya hizmet etmek yeteneğini sergilemek için elinden geleni yaptı. Ama bir damat adayının ailesi ve arkadaşları, bir kocayı yönetmek ve onun değişken ruh halini denetlemek gibi başka bir dişilik yeteneğinin de olmasını

isterlerdi. Diğer geleneksel kültürlerde olduğu gibi Türkiye'de de, bir erkeği yönetebilmek dişi bilgeliğinin temeli olarak görülür. Mustafa Kemal'in arkadaşları Lâtife'nin bu temel niteliğe sahip olup olmadığını uzun uzun düşündüler.

İzmir yangını şehri ele geçirmenin mutluluğuna gölge düşürmüş gibiydi. İsmet Paşanın anılarında anlattığı üzere, "İzmir'i aldık, ama ne oldu canım? Memleket de, İzmir de bir yığın toprak haline geldi," sözleriyle özetlenecek bir üzüntü havası ortalığı sarmaya başlamıştı. Atatürk bu karamsar düşüncelere katılmıyordu. Dava zaferle sonuçlanmıştı ve her şeyin onarılması sorun değildi. İyimserliği bulaşıcıydı.[14] İngiliz amiralin kaygılarını paylaşmayan İzmir'deki Fransız filosunun komutanı Amiral Dumesnil, onu aradığında Mustafa Kemal büyük yangını "nahoş bir olay" diye tanımlamıştı. Gerçi Fransız amiral, bu sözlerin olayı olduğundan daha önemsizmiş gibi gösterdiğini düşünüyordu, ama gerçekçi bir yaklaşımla "yaşanıp bitmiş bir olay" olarak kabul etti.[15]

Mustafa Kemal İzmir'de dinlendiği esnada, Londra panîğe kapılıyordu. 15 Eylüldeki kabine toplantısında Lloyd George, İngiltere'nin "Mustafa Kemal'den kaçmaması" gerektiğini söyledi.[16] İtilaf devletlerinin tarafsız bölgedeki garnizonunda sayıları 7.600'ü bulan askerlerin derhal takviyelerle güçlendirilmesini isteyen Sömürgeler Bakanı Winston Churchill de onu destekledi. İngiliz savaş gemileri ve birlikleri Boğazlara gönderilirken, yardım etmeleri için İtilaf hükümetlerine baskı yapıldı. Yalnızca Yeni Zelanda olumlu yanıt verdi.

Türkiye ile yeniden savaşmaktan çekinen Fransa derhal harekete geçti. 18 Eylülde Fransa Yüksek Komiseri General Pellé, İngiliz meslektaşı Sir Horace Rumbold'a haber vermeden İzmir'e gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı.[17] Pellé, Mustafa Kemal'e, Türk birliklerini tarafsız bölgeye doğru ilerletmemesi için ısrar etti. O ise, hükümetinin tarafsız bölgeyi hiçbir zaman tanımadığını söyleyerek reddetti[18] ve muzaffer ordularını durduramayacağını bildirdi. Mütareke imzalanmadığı takdirde birlikleri hızla İstanbul'a girebilirdi. Ama Pellé gidince, gazeteci Falih Rıfkı'ya dönüp, "Bizim muzaffer ordular... Nerelere dağıldıklarını pek iyi bildiğim yok. Bir toplanmaya kalksak kimbilir ne kadar zaman geçer?" dedi gülerek. Ve mütareke yapılmadan Trakya'ya geçerek bir tek Türk jandarmasının bile canını tehlikeye atmayacağını itiraf etti.[19] 22 Eylülde doğu karargâhındaki Kâzım Karabekir'e telgraf çekti, "Pek kuvvetli olmamıza rağmen siyasette de pek hesaplı ve mutedil bulunuyoruz... İngilizleri yalnız bırakmak için sarfı mesai edilmektedir. Ordularımız İstanbul ve Çanakkale'ye karşı tahaşşüt etmektedir (yığılmaktadır). Her halde meseleyi siyasetle hal etmeği tercih etmekteyiz. Ve ona göre idare ediyoruz." [20]

21 Eylülde Mustafa Kemal İzmir'de Başvekil Rauf (Orbay) ve par

lamentodaki grubunun başkanı General Ali Fuat (Cebesoy) ile buluştu. İtilaf devletleriyle ne şekilde başa çıkması gerektiğine karar vermişti ve Ankara'da meclisin kendisini engellemeyeceğinden emin olmak istiyordu. Ama bu davetin birinci nedeni, zaferi kutlamaktı. Falih Rıfkı, Uşakizadelerin köşkünde verilen davetli olduğu bir partiyi anımsıyor. Mustafa Kemal beli kuşaklı bir Rus tüniği giymişti, doğup büyüdüğü Rumeli yöresine ait türkülere ve halk danslarına katılmıştı. "Oyunu efekâri ve kibardı. Bazı jestleri hiç yapmazdı. Bu bir alafranga değil bir batılı, bir alaturka değil bir Türk idi." Falih Rıfkı'yı en fazla etkileyen ise Mustafa Kemal'in sohbeti olmuştu. Bir Osmanlı beyefendisinin lisana olan hâkimiyetiyle akıcı ve ağdalı bir biçimde çok çeşitli konular üzerinde rahatça konuşuyordu. Harabeye dönmüş şehrin durumundan kaynaklanarak sohbet bir ara, sevginin ve acımanın göreceli değerlerine dönmüştü. "Sevmek mi acımak mı? O geceki tartışma sırasında, ilk defa, bu yalçın savaş ve pek hesaplı politika adamının dünyalı ve insan tarafını görüyordum. Bu, şimdiye kadar bana tamamiyle yabancı idi," diye anımsıyor Falih Rıfkı.[21]

Bu arada İngiliz hükümeti yurt içinde ve dışında aldığı desteği hızla yitiriyordu. 18 Eylülde *Daily Mail* gazetesi "Bu Yeni Savaşı Durdurun" başlığını atarak halkın arasındaki yaygın duyguları dile getirdi. Üç gün sonra, İtilaf devletlerinin hâlâ birlikte davrandığını göstermek amacıyla Çanakkale'deki İngilizlere katılmaları için gönderilmiş olan küçük Fransız ve İtalyan müfrezeleri İstanbul'a geri çağırıldılar. Lord Curzon derhal Paris'e koştu ve Poincaré ile yaptığı onur kırıcı kavganın sonunda gözyaşları içinde kaldı. İtalya'nın Paris sefiri Kont Sforza, incinen duyguları onarmak için elinden geleni yaptı ve 23 Eylülde İtilaf devletleri Ankara'ya gönderecekleri ortak notanın metni üzerinde anlaşmaya vardılar. Trakya'nın, Edirne de dahil olmak üzere Meriç nehrine kadar uzanan kesimini Türkiye'nin istemesini 'iyi niyetle' karşılıyorlardı, ama bu bölge şimdilik tarafsızlığını koruyacaktı. Aynı şekilde Türkler İstanbul'u ancak bir barış anlaşması imzalandıktan sonra alabileceklerdi.[22]

Mustafa Kemal yanıtlamak için acele etmedi. Yarım ağızla verilmiş bir sözü kesin bir vaade döndürmek için biraz daha baskı yapmak zorundaydı. 19 Eylülde Türk birliklerine ilerlemeye devam etmeleri bildirildi. 23 İtilaf devletlerinin ortak notayı gönderdikleri[23] Eylül tarihinde, Türk süvarileri Çanakkale yakınındaki tarafsız bölgeye girdi. Güçlendirilmiş birlikler baskı yaparak İngilizleri Çanakkale'yi çevreleyen dikenli tellerin ardına ittiler.[24] Her iki taraf da ateş açmadı, ama her an bir silahlı çatışma çıkma olasılığı vardı. Türklerin baskısı yalnızca İngilizlere yönlendirilmişti; İtalyan ve Fransızların yanı sıra İngilizlerin de bulunduğu İstanbul'daki zayıf İtilaf garnizonuna doğru bir harekete girişilmiyordu.

Fransızlar barışı sürdürmek amacıyla bir çaba daha gösterdiler. Kendini Mustafa Kemal'in dostu ilan eden Franklin-Bouillon, 28 Eylülde İzmir'e geldi ve getirdiği İtilaf devletlerinin notasını yorumlamaya çalıştı. İtilaf güçleri, Yunanlıların Edirne dahil olmak üzere Trakya'yı boşaltmalarından ve Türkiye ile Yunanistan arasında oluşturulacak tampon bölgeyi denetlemekten sorumlu olacaklardı. Jandarma desteğindeki Türk sivil yetkililer de bu görevi devralacaklardı.[25] Böylelikle Mustafa Kemal, elde etmeye çalıştığı şey hakkında, daha görüşmeler başlamadan söz almıştı. Bu fırsatı hemen yakaladı. Harington'a iki telgraf çekti: 26 Eylülde, Türk birliklerinin yenilgiye uğrayan Yunanlıları kovalamaya her türlü hakları olduğunu ve bu arada, İngilizlerle bir olay çıkmaması için elinden geleni yapmaya çalıştığını bildirdi;[26] iki gün sonra Harington'ın, Yunan filosuna İstanbul'dan ayrılma emri verildiği güvencesini memnuniyetle karşıladı.Buna karşılık Mustafa Kemal de, İngilizler Çanakkale Boğazının Asya yakasındaki askerlerini geri çektikleri takdirde kendi birliklerini geri çekmeye önerdi.[27] Sonunda 1 Ekimde Poincaré'ye, Türk birliklerine ilerlemeyi durdurma emri verildiğini ve Franklin-Bouillon'un verdiği güvencelerin temel alınacağı bir barış görüşmesinin Bursa'nın Marmara Denizindeki limanı olan Mudanya'da 3 Ekimde başlayabileceğini bildirdi. Bu görüşmelerde Ankara hükümetini Batı Cephesinin komutanı İsmet Paşa temsil edecekti.[28] Ancak Mustafa Kemal askerlerini tarafsız bölgeden çekeceğini açıklamadı: tatmin edici bir sonuca ulaşana dek bu birlikler bir baskı unsuru olarak durumlarını koruyacaklardı. Kararını verdikten sonra Mustafa Kemal İzmir'den ayrılıp 2 Ekimde Ankara'ya gitti. Bir vatan kahramanı olarak karşılandı.

İzmir'de ise kahramanından ayrılan Lâtife perişan olmuştu. " Paşa Hazretleri de rica ve istirhamıma rağmen Ankara'da en ufak bir vazife ile bile istihdam ederek beni beraberlerinde bulundurmak istememişlerdir," diye yazdı Atatürk'ün yaveri Salih'e (Bozok) ve umutla ekledi, "Yalnız bir gece bipayan (sonsuz) denizlere benzeyen mühlik [öldürücü] gözlerini bana dikerek, 'Bir yere gitmeyin, beni bekleyin. Bunu emrediyorum' demişlerdi." [29] Bu ileri adım, Lâtife'nin uysal bir gelin adayının nitelikleri listesine kaydedildi.

Mustafa Kemal'in Franklin-Bouillon ile yaptığı konuşmanın içeriğinden habersiz olan İngiliz hükümeti, 29 Eylülde General Harington'a tarafsız bölgeden derhal çekilmeleri için Türk hükümetine bir ültimatom vermesini emretti. Çekilmedikleri takdirde İngiliz birlikleri ateş açacaktı. Harington, Lloyd George'u öfkelendiren ama Poincaré'yi rahatlatan bir yaklaşımla bu ültimatomu bildirmedi. Akıllı davranmıştı. 1 Ekimde kendisine, Mustafa Kemal'in Mudanya'da mütareke görüşmelerine başlamayı kabul ettiği bildirildi. Üç gündür oturumunu neredeyse hiç aralık vermeden sürdüren İngiliz Kabine

si savaş planlarını bir yana itip, müzakere talimatlarının taslaklarını hazırlamaya başladı.[30]

Planlandığı gibi, konferans 3 Ekimde Mudanya'da, bir Rus tüccarın evinde başladı.[31] İtilaf güçlerinin üç generali; İngiltere adına Harington, Fransa adına Charpy ve İtalya adına Mombelli savaş gemileriyle geldiler ve bir Türk şeref kıtası tarafından karşılandılar. Ankara hükümetinin zoraki konuklarıydılar. Yunanistan temsilcisi General Mazarakis onlara daha sonra katıldı. Türk genelkurmayının başkanı Fevzi Paşa ile her an yardıma hazır olan Franklin-Bouillon kendilerine gereksinim duyulabileceği gerekçesiyle komşu Bursa'da bekliyorlardı. Mudanya'daki Türk tarafının başkanı olan İsmet Paşanın kesin kararlılığı ve ayrıntılara çok özen göstermesi kısa zamanda İtilaf devletlerinin dikkatini çekti. İsmet Paşa özellikle işine geldiği zamanlar işitme zorluğu çekiyordu; ne tehditler ne de tatlı sözler onu kandırmaya yetiyordu. Ayrıca son derece ihtiyatlıydı ve tartışmaya açık olan tüm noktaları Mustafa Kemal'e aktarıyordu.

Türklerin dikkatli davranmasının iyi bir nedeni vardı. Yunanistan'da yenilgiye uğrayan ordu ayaklanmıştı. Kral Konstantin 30 Eylülde ülkesini terk etmek zorunda kalmış ve üçlü askerî cunta yönetimi ele almıştı.[32] Cuntanın önderi olan Albay Plastiras doğu Trakya için savaşmaya kararlı olduklarını açıklamıştı. Tekrar sahneye çıkan Venizelos da Lloyd George'un desteğini almak için çabalıyordu. Gerçi artık Londra'da Yunanistan'a karşı hoşnutsuzluk besleniyordu, ama Lloyd George iflas etmiş Yunan dostu politikasından vazgeçmeye niyetli değildi.[33]

Mudanya'daki zorlu pazarlık uzun sürdü. Türk tarafı Yunan birliklerinin çekileceği ve Trakya'nın Ankara hükümetinin yönetimine bırakılacağı tarihin kesin olarak saptanması konusunda ısrarlıydı. Doğu Trakya kapsamında Meriç nehrinin batı kıyısında Edirne'nin bir dış semti olan Karaağaç'ın da Türkiye'ye bırakılması isteniyordu; İngilizler ise geçişin güvenli bir biçimde yapılmasının üzerinde duruyordu. Görüşmelere sık sık ara veriliyordu. 6 Ekimde Mustafa Kemal, İsmet Paşaya, "Fransız ve İtalyan generalleri muvacehesinde olması tercih edilerek" Doğu Trakya'nın Ankara hükümetine devrinin kabul edilmemesi halinde, Türk birliklerinin derhal İstanbul'a yürüyeceklerini Harington'a bildirmesini söyledi. Harington kendi askerlerinin bir olay çıkmasına neden olacak tahriklerden kaçınmasına özen göstermeliydi.[34] Bunun yerine İngiliz general, Çanakkale'deki birliklerine Türklere ateş açmaya hazır olma emrini verdi.

Fakat Doğu Trakya'nın Ankara hükümetinin yönetimine bırakılması kabul edildi ve 10 Ekimde Mustafa Kemal, mütareke koşullarını imzalaması için İsmet Paşaya yetki verdi.[35] Ertesi gün, Yunanlıların dışında herkes anlaşmayı imzaladı ve 15 Ekimde Yunan hü-

kümetinin kabul ettiğini bildirmesiyle anlaşma yürürlüğe girdi. Amacına ulaşan Mustafa Kemal derhal İngiltere'ye bir zeytin dalı uzattı. 11 Ekimde Harington'a çektiği telgrafta "Mudanya Konferansı sırasında Türkiye delegesi General İsmet ile ekselansınız arasındaki karşılıklı ciddî anlayış hislerinin bizde çok derin bir memnuniyet uyandırdığını arzetmekle şeref duyarım,"diyor ve ekliyordu, "Sulhun tesisi için sarfedilen gayretlerin başarıyla sonuçlanmasını bütün insanlık adına arzulamakta ve ümit etmekteyim." [36]

Mütareke anlaşması Yunan birliklerinin derhal Doğu Trakya'dan çekilmesini ve bu işlemin on beş gün içinde tamamlanmasını öngörmekteydi. İtilaf güçleri bölgeyi Yunanlılardan devralacaklar ve otuz gün içinde Ankara hükümetine terk edeceklerdi. Düzeni sağlamak için yaklaşık 8.000 Türk jandarmasının görev yapmasına izin verilecekti. İtilaf güçleri ise Meriç Nehrinin batı (Yunanistan'a ait) yakasında, halen tartışılan Karaağaç yöresini de kapsayan bir tampon bölge oluşturacaktı. Türk birlikleri Çanakkale Boğazından 15 ve İstanbul Boğazından 40 kilometre uzağa çekileceklerdi. Ve tabii Türkler ile Yunanlılar arasındaki tüm saldırılar son bulacaktı.[37]

Türk başkumandanlığı Batı Cephesinden 6.000 piyade ile 1.000 süvari ayırıp onları jandarma olarak görevlendirdi.[38] Bu birliklerin komutanlığına getirilen General Refet (Bele) Ankara hükümetinin özel temsilcisi olarak 19 Ekimde İstanbul'a geldi. Osmanlı başkentinin Müslüman halkı Paşayı coşkuyla karşıladı. Ertesi gün Türk askerlerinin ilk grubu karaya çıkarken bir askerî bando 'Mustafa Kemal Paşa Serdarımız' marşını çalıyordu.[39]

Doğu Trakya'nın el değiştirmesi işlemi hiçbir pürüz çıkmadan sürdürüldü ve 26 Kasımda tamamlandı.[40] Bölgeye maddi zarar verilmemişti ama nüfusunun büyük bir bölümü yitirilmişti. Tarihin bir cilvesi olarak, Trakya'nın batısında Müslüman nüfus çoğunlukta iken, doğusunda da Rumların sayısı yüksekti. Rumlar götürebildikleri bütün mallarını ve hatta hayvan sürülerini de yanlarına alıp toplu göçe başladılar ve kış mevsiminin yaklaşması bu görüntüyü daha da üzücü bir hale getirdi. Yunanistan ve Bulgaristan'dan gelen Türk göçmenlerin buraya yerleştirilmesi çok uzun sürdü. Rumların üzüm bağlarının yerini önce tütün sonra ayçiçeği tarlaları aldı. Büyüleyici Osmanlı anıtlarıyla süslü bir sınır kenti olan Edirne, bütün Trakya'nın ticaret merkezi olarak önemini yitirdi ve Balkan Savaşının başlangıcında 83.000 olan nüfusu 1927'de 35.000'e düştü.[41] Asya'daki Türkiye'de olduğu gibi, Avrupa'daki Türkiye'de de toprak ve insanlar değişiyordu ve bu değişimin ilk aşaması yoksulluğa karşılık güvenliği getirmişti.

Uluslararası sahne de değişti. Refet Paşanın İstanbul'a vardığı 19 Ekim günü Londra'daki Carlton Club'da toplanan İngiliz muhafazakârlar, Lloyd George'un savaş koalisyonundan ayrılma kararı aldı-

lar. Ertesi gün istifa eden Lloyd George bir daha hükümette görev almadı. Başbakanın başarısızlığı yalnızca Ortadoğu politikasındaki hatalara bağlanamazdı. Mustafa Kemal ile aralarındaki irade çatışmasında yenilgiye uğraması, koalisyon hükümetini çökerten son damlaydı. Çanakkale krizi sırasında İngiltere'nin, "dünyanın polisi rolünü tek başına oynayamayacağını" açıklayan[42] Muhafazakâr Parti Başkanı Bonar Law 24 Ekimde hükümetin başına getirildi. Nihayet Lloyd George'a karşı bir tutum takınmış olan Lord Curzon dışişleri bakanlığı görevinde kaldı. Son anda politikasını tehlikeli bir biçimde değiştirip Çanakkale'de Türklere ateş açılmasını savunan Winston Churchill, 15 Kasımda yapılan genel seçimde yenilgiye uğradı. 1915'teki Gelibolu çarpışmasından 1922'deki Çanakkale krizine kadar yaşadığı deneyimler ona, Türklerin ve Mustafa Kemal'in ne denli önemli olduğunu öğretmişti. Ama İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'yi Müttefiklerin yanında savaşa sokmak için ısrar etmesi o yıllardaki deneyimlerinden ders alarak Kemalist Türkiye'nin ulusal çıkarlarını koruma yeteneğini geliştirdiğini hiç anlamadığını gösteriyor.

İtalya'da ise daha önemli bir değişim yaşandı. Benito Mussolini, Kara Gömleklilerinin eşliğinde Roma'ya yaptığı melodramatik yürüyüşten sonra 31 Ekimde başbakanlığa getirildi. Türk milliyetçilerinin dostu Kont Sforza onun yönetimi altında görev yapmayı reddetti.

27 Ekimde İtilaf devletleri, Türkiye'yi tarafsız İsviçre'nin uyumlu ortamında, Lozan kentinde yapılacak bir barış konferansına davet etti. Davetiye hem Ankara hükümetini hem de İstanbul'da padişahın hayalet hükümetini kapsıyordu. Mustafa Kemal hiç şaşırmadı. 17 Ekimde Sadrazam Tevfik Paşa, iki hükümetin atacağı adımları eşgüdümlü hale getirmek için ondan İstanbul'a bir temsilci göndermesini istemişti. Ertesi gün Mustafa Kemal'den sert bir yanıt geldi: ülkedeki tek yasal otorite Türkiye Büyük Millet Meclisi idi ve başka kurumların ülke politikasına karışıp kargaşa yaratmaktan çekinmesi gerekiyordu.[43] Ne var ki, İstanbul'da kendi konumlarının çok üstünde fikirlerle bu her şeye burnunu sokan yaşlı adamları bir kenara itebilmek kolay değildi. Mustafa Kemal'in Lozan'da yetenekli ve sadık bir temsilciye gereksinimi vardı. Tercihini gerek savaş meydanında gerekse Mudanya'daki konferansta kendini kanıtlamış olan ve sadakatinden kuşku duymadığı İsmet Paşadan yana kullandı.

Tartışmaya açık bir seçimdi bu. Bolşeviklerle Gümrü anlaşmasının pazarlığını yapmış olan Kâzım Karabekir bu görevi kendisi için istiyordu.[44] Ayrıca diğer ülkeleri kendi dışişleri bakanları temsil edeceği için, Ankara hükümetinin Hariciye Vekili Yusuf Kemal'in de (Tengirşenk) Türk heyetinin başında olması uygundu. Mustafa Kemal kolay bir çözüm yolu buldu. Yusuf Kemal'e 24 Ekimde çektiği telgrafta "istifa etmek konusundaki ısrarını" anlayışla karşıladığını

bildirdi ve yerine İsmet Paşayı önermesini istedi.[45] Yusuf Kemal kendisinden istendiği gibi davrandı ve meclis İsmet Paşayı, önce hariciye vekili sonra da Türk heyetinin başkanı olarak seçti.[46] İki yardımcısından biri, çalkantılı siyasal yaşamını Mustafa Kemal'in muhalifi olarak tamamlayacak olan İttihat ve Terakki karşıtı bir politikacı ve Sıhhıye Vekili Dr. Rıza Nur idi. Heyetin danışmanları arasında Osmanlı hükümetinin eski maliye nazırı ve İttihat ve Terakkinin önde gelen isimlerinden Cavit ile Hahambaşı Nahum vda ardı.

Kuramsal olarak heyet, meclisin isteklerini yorumlayacak olan Başvekil Rauf'un (Orbay) talimatları doğrultusunda hareket edecekti. Ama Mustfa Kemal, kendi isteklerini ve politikasını sürdürmek için İsmet Paşaya güvenebileceğini biliyordu. Misak-ı Millinin toprak hedefleri Mudanya anlaşmasıyla hemen hemen sağlanmıştı. Lozan konferansı, tam bağımsız Türk devletinin yabancı ülkeler tarafından tanınmasını sağlayarak, başlatılan süreci tamamlayacaktı. İsmet Paşa ayrıntılarla uğraşırken Mustafa Kemal bir kez daha iç politika ile ilgilenmeye başladı. Askerî görevini tamamlamış ve diplomatik işleri İsmet Paşaya devretmişti. Artık yeni Türkiye'yi yaratma işinde yoğunlaşabilirdi.

Bölüm IV

Cumhuriyet ve Reformlar

18

Monarşinin Sonu

Mustafa Kemal İzmir'den Ankara'ya dönüşünden iki gün sonra, 4 Ekim 1922'de[1] Yunanlılara karşı kazanılan zaferin raporunu meclise vererek, Mudanya'da başlayacak mütareke görüşmeleri için aldığı kararı açıkladı. Kazanılan zaferle ilgili olarak yalnızca üç komutanın, kendisine sadık olan Fevzi (Çakmak), İsmet (İnönü) ve Milli Müdafaa Vekili Kâzım'ın (Özalp) adını takdirle andı.[2] Başkomutan olarak son sefere katılan bütün komutanları terfi ettirirken, Anadolu'da başlangıçtan beri yanında yer alan ancak İsmet Paşanın emri altında çalışmayı reddeden Ali Fuat (Cebesoy) ile Refet'i (Bele) dışladı. Onlar, Türk milli direnişinin diğer iki önderi olan Başbakan Rauf (Orbay)[3] ve Doğu Cephesi komutanı Kâzım Karabekir'in tarafını tutmuşlardı. Savaş boyunca Karabekir Mustafa Kemal'e sürekli olarak gereksiz önerilerde bulunmuştu ve şimdi de başkumandanını kutlamak için Ankara'ya geliyordu.[4] Dördü de ülkenin yönetimini paylaşma konusunda hakları olduğuna inanıyordu. Rauf (Orbay) cepheye gitmek üzere 1922 Ağustosunda Ankara'dan ayrılırken Mustafa Kemal'in kendisine "Cephe gerisi sana emanet" dediğini iddia ediyordu.[5]

Gerçi aralarındaki kişisel ilişkiler gerginleşiyordu, ama parlamentodaki karşıt görüşlerle başa çıkabilmek için Mustafa Kemal'in eski dostlarının desteğine hâlâ gereksinimi vardı. 4 Eylülde başarılı olan generallerin savaş meydanlarında terfi ettirildikleri haberi duyulunca, muhalif İkinci Grubun lideri Erzurum milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) meclisin yetkisinin hiçe sayıldığını ileri sürdü. Terfileri kabul ettirebilmek için Rauf (Orbay) tüm siyasi becerisini kullanmak zorunda kaldı.[6] Rauf sadık bir insandı, ama İsmet Paşanın gitgide artan etkisini çekemiyordu. Mustafa Kemal eski dostlarıyla taşra eşrafından oluşan ve bir kısmı Türk milli direnişinin başına Enver Pa-

şanın geçmesini destekleyen İkinci Grup arasında bir ittifak olmasını engellemeye çabalıyordu.[7] Başkumandan olarak yetkilerinin süresi son saldırının başlayacağı akşam uzatılınca zaferi kazandıktan sonra "milletin bağrına" dönmeye söz vermişti. Ona göre, bu sözlerin anlamı asker olarak görevi son bulunca, ülkenin siyasal önderliğini ele almak demekti. Dostları ortak bir liderlikten yanaydı; İkinci Grup ise meclisin dolaysız yönetimini istiyordu. Mustafa Kemal'in bazı taktik nedenlerle 1920 yılında ilan ettiği bu ilke, artık hedeflerine ulaşmasına engel oluşturmaktaydı.

İktidar mücadelesi, yeniden yapılanma gibi dev boyutlardaki işlerle başa çıkmak için gereken politikaların seçimine yakından bağlıydı. Ülkenin büyük bölümleri enkaz halindeydi; sürgünler, kaçan Hıristiyanlar ve Müslümanların arasındaki iç savaşlar nedeniyle sosyal doku paramparça olmuştu ve savaşın bitiminde hayatta kalmayı başaranlar on yıl süren çarpışmalardan yorgun düşmüştü. Gerçi Mustafa Kemal İstiklal Savaşı süresince yaptığı konuşmalarda son derece dikkatli davranmıştı, ama rakip politikacılar çağdaşlığa giden yolda ilerlemeye ülkeyi zorlayacağını ve bu yürüyüşü tek başına yönlendireceğini hissetmeye başlamışlardı. Duygularını, "Yunanlılardan kurtulduk, sıra Mustafa Kemal'den kurtulmaya geldi," sözleriyle özetlemelerine şaşırmamak gerekir.[8] Mustafa Kemal sorgusuz sualsiz sadakat gösteren, olabildiğince aynı ilkeleri paylaşan ve özellikle kişisel olarak bağlılığından ayrılmayan dostlarıyla kendi siyasi temelini oluşturarak tepkisini gösterdi. Yapılan kayırmalar eleştirenlerin sayısını azaltacaktı ama bu ağır işleyen bir süreçti. Bu arada eski dostlarının alınganlıklarıyla başa çıkmak zorundaydı. Yine de sivil ve askerî politikacılardan oluşan çemberin dışına çıkıp, Batılı öğretilerle yetişmiş az sayıdaki yükselen Türkler grubuna ulaştı. Bu insanlar onun yeni ordusunu oluşturacaktı.

Mudanya anlaşması imzalanınca Ankara'dan ayrılıp İsmet ile Fevzi Paşaların kendisini beklediği Bursa'ya gitti. Yanında Kâzım Karabekir, Refet ve verem tanısı konmuş olan Fikriye de vardı.[9] Mustafa Kemal, Lâtife ile evlenmeyi ciddi olarak düşünüyordu. Önce ona Bursa'ya gelmesini söyledi, sonra fikrini değiştirdi.[10] Geleneklere uygun olarak, niyetini artık hastalığı iyice artmış olan annesi Zübeyde hanıma da açmıştı. Doktorlar İzmir'in ılıman ikliminin Zübeyde hanıma daha iyi geleceğine karar vermişlerdi. Oraya gidince de gelin adayı olarak Lâtife konusunda kendi gözleriyle görüp kararını verme olanağını bulacaktı. Zübeyde hanım Mustafa Kemal'in yaveri Salih'in (Bozok) eşliğinde İzmir'e gitti ve Karşıyaka'da bir kliniğe yatırıldı. Lâtife sürekli olarak onunla ilgileniyordu. Fikriye'yi ise Mustafa Kemal tedavi olması için Bursa'dan Münih'e gönderdi. Genç kadın artık ona yük olmaya başlamıştı.

Mustafa Kemal, Ankara hükümetini İstanbul'da temsil etme ve Trakya'daki birliklere komuta etme görevini Refet'e verme kararına

Bursa'da vardığını söyleyecekti.[11] Ali Fuat'ın anlattığına göre, bütün ülkenin ve özellikle İstanbul halkının tanıdığı ve sevdiği bir insan olan Refet'in bu göreve getirilmesine Mustafa Kemal ile Rauf birlikte karar vermişler ve meclisin onayını almışlardı.[12] Mustafa Kemal, böyle bir atama beklemeyen İsmet Paşaya barış konferansına katılacak Türk heyetinin başında olmasını yine Bursa'da önermişti.[13] "İstanbul sorunu"nun ya da Osmanlı hükümetinin ortadan kaldırılmasının bir an önce çözülmesi Ankara hükümetine Lozan'da daha fazla hareket özgürlüğü sağlayacaktı. Mustafa Kemal'le görüştükten sonra Refet kesin kararlı bir tutumla hızla harekete geçti.

İstanbul'a varışında sultanın yaveri tarafından karşılanan Refet, "Makamı muallâyı hilafete hissiyatı diyanetkâranemi iblâğ ediniz," diyerek hilafetin yüce makamı için taşıdığı en derin duygularını aktarmasını istedi.[14] Saltanat makamından hiç söz edilmedi. Konu daha mecliste gündeme getirilmediği halde hilafeti bırakıp, saltanatı kaldırma kararının alındığı açıkça anlaşılıyordu.[15] Refet, aynı şekilde Sadrazam Tevfik Paşa ve Osmanlı hükümetinin dahiliye nazırı ile karşılaştığında, bu unvanları tanımadığını ancak nazik sözlerine teşekkür ettiğini bildirdi.[16] Ne var ki Refet'in davranış biçimi Ankara'daki bazı milletvekillerinin hoşuna gitmedi, kendi adlarına konuşmaya hakkı olup olmadığını sorguladılar.[17] 29 Ekimde Refet, Sultan Vahdettin ile dört saat süren bir görüşme yaptı. Padişahın İstanbul'daki hayalet hükümeti dağıtıp, Ankara hükümetini tanımasını istedi. Ankara hükümetinin monarşinin kaldırılıp yalnızca hilafet makamının ayrı olarak sürdürülmesini istediğini de açıkladı. Zaman kazanmaya çalışan padişah bakanlarını azletmeyi reddetti.[18] Aynı gün Sadrazam Tevfik Paşa, Ankara'daki meclise İstanbul'a bir heyet göndermelerini ya da kendi temsilcisini kabul edip İtilaf devletlerinin barış konferansına ortak davetini tartışmayı önerdi.[19]

Konu bir gün önce Bursa'dan Ankara'ya dönmüş olan Mustafa Kemal'in de katıldığı oturumda 30 Ekimde meclisin gündemine getirildi. Barış görüşlerine katılacak Türk heyetinde İsmet Paşanın yardımcılığına getirilen Dr. Rıza Nur, halkın hükümeti olarak kurulan Büyük Millet Meclisinin Türkiye sınırları içinde Osmanlı imparatorluğunun tek varisi olduğunu, bu nedenle artık monarşi kurumunun geçerliliğini yitirdiğini, ancak, hilafetin ayrı bir kurum olarak yasallığını sürdürdüğünü ve yabancıların baskısından korunması gerektiğini ileri sürdü.[20] Ne var ki bu önerge yeterince oy sağlamadığından, 1 Kasımda yeniden görüşmeye açıldı.

Mustafa Kemal İslam tarihi konusunda uzun bir konuşma yaptı. Bağdat'ta on birinci yüzyıldan başlayarak, Selçuklu Türklerinin yönetimi altında iki yüzyıl sonraki Moğol işgaline kadar iktidarsız Arap halifelerinin bulunduğundan, Osmanlılar on altıncı yüzyılda fethedinceye dek Mısır'da da Memluk yönetimi altında aynı durumun sürdüğünden söz etti. Halifenin görevleri, peygamberin ardılı olarak

dinî, yönetici ya da sultan olarak da dünyevi işler arasında ikiye ayrılabilirdi. Artık Türkiye'de yönetim meclisin eline geçmişti ve meclisin bir halifeyi saptama ve koruma gücü vardı.

> Bu suretle bir taraftan Türkiye halkı asrî bir devlet-i mütemeddine halinde her gün daha rasin olacak, her gün daha mesut ve müreffeh olacak, her gün daha çok insanlığını ve benliğini anlıyacak, eşhasın hıyaneti tehlikesine kendisini mâruz bulundurmıyacak ve diğer taraftan makam-ı hilafet de bütün âlemi islâmın ruh ve vicdanının ve imanının nokta-i rabıtası, kulüb-i islâmiyenin badîi inşirahı olabilecek bir izzet ve ulviyette tecelli edecektir.21 [Bir yandan Türk halkı çağdaş ve uygar bir devlet olarak günden güne güçlenecek, kendi insanlığının ve kimliğinin farkına varırken, bireysel ihanetlerin eline düşme tehlikesiyle karşılaşmayacak ve bir yandan da hilafet kurumu İslam dünyasının vicdan, ruh ve inancının merkez bağlantısı olarak yüceltilecekti.

Bir meclis komisyonuna gerekli kararın taslağını yazma görevi verildi.

Mustafa Kemal 1927'de, komisyona söyledikleriyle tartışmayı kısa kestirebildiğini açıklayacaktı.

> Hâkimiyet ve saltanat hiç kimseye ilim gereğidir diye, görüşme ve tartışmayla verilmez. Hâkimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına el koymuşlardır. Bu zorbalıklarını altı yüzyıldan beri sürdürmüşlerdir. Şimdi de Türk milleti bu saldırganlara isyan ederek ve artık dur diyerek, hâkimiyet ve saltanatını fiilen kendi eline almış bulunuyor... Bu bir oldubittidir... Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabiî olarak karşılarsa, sanırım ki uygun olur. Aksi takdirde, yine gerçek, usulüne uygun olarak ifade edilecektir. Fakat belki de bazı kafalar kesilecektir.

Bu sözler üzerine Mustafa Kemal komisyon adına konuşan bir din adamının söz istediğini söylüyor: "Affedersiniz efendim, biz konuyu başka bakımdan ele alıyorduk; açıklamalarınızla aydınlandık." Mustafa Kemal'in 1927'de söylediğine göre, konu bu şekilde çözümlenmiştir.[22]

Ne var ki yaptığı konuşmaların resmî kayıtları ortak komisyon tartışmalarından yaşanan bir tehdit olgusundan söz etmiyor. Kayıtlar, 2 Kasım 1922 tarihinin erken saatlerinde meclisin (1 Kasım tarihli) bir kararı kabul ettiğini gösteriyor. Bu karara göre, padişahın hükümeti 16 Mart 1920 tarihinde İtilaf güçleri İstanbul'u işgal edince gö-

çerliliğini yitirmişti ve ülkenin tek yetkili kurumu artık Büyük Millet Meclisi idi; hilafet Osmanlı hanedanının yetkisindeydi ama halife seçme hakkı meclisindi. Kararın metni iki gün önce Dr. Rıza Nur'un verdiği önergeden alınmıştı. Bu karara itiraz eden yalnızca bir tek kişi vardı: red oyunu Mustafa Kemal'in meclisteki en zorlu rakibi olarak ortaya çıkmaya başlayan Trabzon milletvekili Ziya Hurşit kullanmıştı.[23]

Saltanatı yıkıp, hilafeti ayrı bir kurum olarak sürdüren kararda Vahdettin'in adı hiç geçmiyordu. Ailesi, birkaç görevli ve uşağı dışında herkes tarafından terk edilmiş, Yıldız Sarayında yaşamını sürdürüyordu. 4 Kasımda saraya gelen Tevfik Paşa hükümetin istifa ettiğini bildirdi. Ertesi gün Refet bütün Osmanlı bakanlıklarını kapattı ve İstanbul'un bundan böyle Ankara hükümetinin bir ili olarak yönetileceğini açıkladı.[24] Birkaç gün sonra Babıali'deki sadrazamın makamına taşındı.[25] İstanbul'daki milliyetçi karşıtları derhal paniğe kapıldı. Tevfik Paşa hükümetinin istifa ettiği 4 Kasım[26] günü, Damat Ferit Paşa hükümetlerinin birinde dahiliye nazırlığı yapmış ve Anadolu'daki direnişi *Peyam-ı Sabah* (Sabah Haberleri) adlı gazetesinde eleştirmiş olan Ali Kemal, İstanbul'un Avrupa yakasındaki Cercle d'Orient kulübünün dışarısında milliyetçi ajanlar tarafından kaçırıldı. Bir tekneye bindirilip Nurettin Paşanın 1inci Ordu karargâhını taşımış olduğu İzmit'e götürüldü. Nurettin Paşa, İzmir'deki Yunan Başpiskoposu Khrysostomos'a nasıl davrandıysa, Ali Kemal'e de aynı biçimde davranıp sopalar, taşlar ve bıçaklarla linç etmek için bekleyen düşman kalabalığının ortasına attı.[27]

Ali Kemal'in linç edildiği haberi yayılınca İngiltere Yüksek Komiserliği iltica istemleriyle dolup taştı. 5 Kasımda Yüksek Komiser, kendi kişisel güvenliğinden kuşku duyan Sultan Vahdettin ile son kez görüştü.[28] 10 Kasımda padişah, cuma namazı için halka göründüğü *selamlık* törenine son kez katıldı. Başkentin bazı camilerinde hâlâ Sultan VI. Mehmet (Vahdettin) adına dualar okunmaktaydı. Diğerlerinde ise cemaate adı verilmeyen halife için dua etmeleri söyleniyordu.[29] 16 Kasımda Vahdettin 'Halife-i Müslimîn' olarak imzaladığı bir yazıyla, yaşamının tehlikede olduğunu öne sürerek, General Harington'dan kendisini en kısa zamanda İstanbul'dan çıkarmasını istedi. 17 Kasımda şafak sökerken padişah, küçük oğlu Ertuğrul ile bir avuç saray görevlisi ve uşaklar[30] saraydan İngilizlere ait iki cankurtaranla gizlice çıkartılıp HMS *Malaya* gemisine bindirildiler. Kısa bir süre Malta'da kaldıktan sonra Vahdettin, Hicaz'ın Haşimi Kralı Hüseyin'in konuğu olarak Mekke'ye geçti. En sonunda San Remo'ya yerleşti. Üç karısıyla kızkardeşi de yanına geldi ve 15 Mayıs 1926'da burada öldü. Refet daha sonraları, kendisini sultanın yükünden kurtardığı için Harington'a teşekkür ettiğini söyleyecekti.[31] Vahdettin'in kaçtığı haberi Ankara'ya ulaşınca, hükümet şeriye vekilinden (Mehmet Vehbi), hilafet makamının boşaldığını ve buraya birinin

atanması gerektiğini belirten bir *fetva* aldı. Meclis bu kararı oybirliğiyle onayladı ve Vahdettin'in yeğeni Abdülmecit'i yeni halife olarak seçti.[32] Saltanatın kaldırılmasından önce tahtın varisi olan Abdülmecit, İstiklal Savaşı sırasında milliyetçilik davasına ihtiyatlı bir yaklaşımla sıcak bakmıştı. Fransız klasik dönemi tarzında başarılı bir ressamdı ve halifeliğin gösterişli giysilerinin Ankara'yı rahatsız etmeyeceğini umuyordu. Refet aracılığıyla Mustafa Kemal'e *selamlık* törenine Fatih Sultan Mehmet'in kullanmış olduğu gibi kaftan ve sarıkla katılmasının doğru olup olmayacağını sordu.[33] Hayır doğru olmazdı, redingot ya da İstanbulin giyebilirdi ve askerî üniforma giymesi asla söz konusu olamazdı.. [34]

Kardeşi bir saray yaveri olan Refet, kendisinin yeni halifenin saygılı bir denetçisi olacağını kanıtladı. 1919 yılında milliyetçiler adına ele geçirdiği şehri anımsatan, 'Konya' adlı bir atı halifeye armağan etti.[35] Refet'in yeni halifeye gösterdiği yakınlık, görevini yitirmesine neden oldu. 16 Aralıkta İstanbul'daki milliyetçilerin temsilcisi görevine Halide Edip'in kocası ve meclisin reis vekili Dr. Adnan (Adıvar) getirildi.[36] Refet Trakya'daki birliklerin komutanı olarak kaldı ama İstanbul'da alternatif bir güç odağı kurma fırsatını yitirdi. Yine de Mustafa Kemal'in siyasi rakipleri, halifeyi ona karşı kullanmak için ısrar ettiler. Ankara'da İkinci Gruba mensup Ali Şükrü Bey yeni bir matbaa kurarak *Tan* adıyla çıkardığı gazeteyle muhalefetin sesi oldu. Yayınladığı bir broşürle, Büyük Millet Meclisi Başkanı olarak Mustafa Kemal'in elinde tuttuğu devlet başkanlığı makamına, halifenin geçmesi gerektiğini bildirdi.[37]

Barış konferansı Lozan'da 21 Kasımda başladı. Beş gün önce yapılan seçimlerde Muhafazakârların zafer kazanmasıyla dışişleri bakanlığını koruyan Lord Curzon, bütün katılanların hazır bulunduğu ilk toplantıda başkanlık koltuğuna oturdu. Mussolini ile Poincaré kısa süre için katıldılar ve sonra pazarlıklar başladı. Fransa ve Sovyet Cumhuriyetleriyle daha önce yapılan anlaşmalar, Türkiye'nin sınırlarının çoğunun belirlenmesini sağlamıştı. Avrupa kıtasında ise Mudanya Mütarekesi Yunanistan ile aradaki sınırın Meriç nehri olduğunu kesin olarak belirtmişti. Geriye 1918 mütarekesinin hemen ardından İngiltere'nin işgal ettiği Musul üzerindeki Türkiye iddiaları kalıyordu. İngiltere daha ilk başında Musul konusunda bir anlaşmaya varılamadığı takdirde, sorunun yeni oluşturulan ve henüz Türkiye'nin üye olmadığı Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi gerektiğini önerdi, daha doğrusu bu yönde tehdit etti.

İsmet Paşa Musul için vargücüyle savaştı. Bu bölgede zengin petrol yatakları olduğu biliniyordu ve daha da önemlisi, çoğunluğu oluşturan Kürt nüfusunun, Türkiye'nin doğusunda yaşayan Kürtlerle bağlantısı kesildiği takdirde, bunların arasındaki ayrılıkçıların sınırın öte yanından destek bulmaları kaygısıydı. O tarihte ne Mus

tafa Kemal ne de önde gelen diğer milliyetçiler Türkiye'de Kürtlerin bulunduğunu inkar ediyordu. Ancak Türklerle Kürtler ortak tarih ve çıkarlarla çözülmez biçimde bağlıydılar ve bölünmez tek bir milli kimlik olarak kabul edilmeleri gerektiğini öne sürüyorlardı. İsmet Paşa 1925 yılında Ankara'daki İngiliz büyükelçisine, "Irak topraklarında yaşayan Kürtlerin sayısı bu kadar yüksek olduğu sürece, İngiliz yetkililer komşu olarak ne kadar iyi niyetli davranırlarsa davransınlar Türk hükümeti doğu bölgelerinde sonsuza dek sorun yaşayacaktır," diyecekti.[38] Mustafa Kemal başından beri bu fikirdeydi. Ama bir gerçekçiydi. 1923'te İzmit'te gazetecilerle konuşurken, "Musul için savaşa devam akıllıca bir şey midir?" sorusunu soracaktı. Türk birlikleri kenti ele geçirebilirdi, ama batıda Yunan birliklerinin gitgide artan sayısının daha büyük bir tehlike oluşturduğunu da düşünmek gerekiyordu. Sözlerini "Demek ki, Musul'u harben almak gayri mümkündür," diye bitirdi ve bunun yalnızca kendi kişisel görüşü olduğunu da ekledi.[39]

Mustafa Kemal son çare olarak Musul'u feda etmeye hazırdı. Nüfusun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Batı Trakya'da bir referandum yaparak buraya sahip olma fikrine de karşıydı. Bu bölgenin askerî açıdan savunulmasının olanaksız olduğunu iddia ediyordu. Yunanlılar ile Bulgarların bu topraklar için savaşması ve Makedonya ile Batı Trakya'daki Türklerin, Türkiye'nin azalan nüfusunu takviye etmek için sınırların içine getirilmesinin daha iyi olacağını söylüyordu. "Ve bir daha Avrupa seferi yaparak oralara gitmeyi düşünmemeliyiz.." diye fikrini açıkladı.[40] Doğu Trakya ve İstanbul'un Avrupa yakası, askerî yerine ancak diplomatik girişimlerle savunulabilirdi. Bu nedenle Boğazlar konusundaki pazarlıklar neredeyse anlaşma aşamasına gelmişti.[41] Ama üzerinde kesinlikle durduğu bir nokta vardı. Kapitülasyonlar ve bütün yabancılarla azınlıklara tanınan, eşitsizlik yaratan ayrıcalıklar, Türkiye'nin iç işlerine müdahaleler ortadan kaldırılacaktı. Türkiye'nin tam bağımsızlığı kesinlikle pazarlık konusu olamazdı.

Ekonomik konulardaki anlaşmazlıklar ve İtilaf devletlerinin Türkiye'nin iç işlerine kısıtlama getirmek istemesi nedeniyle Lozan'daki görüşmelere 4 Şubat 1923 günü ara verildi. Öteki İtilaf devletlerine oranla Türkiye'deki çıkarları daha fazla olan Fransa, Lord Curzon'ın sunduğu anlaşma taslağında bazı düzeltmeler yapılmasını istiyordu. İsmet Paşa bunu reddetti. Curzon'ın yardımcısı Sir Harold Rumbold öfkeye kapıldı ve İstanbul'daki vekili Nevile Henderson'a "Hiç bu kadar inatçı, aptal ve can sıkıcı insanlara rastlamamıştım," diye yazdı.[42] İsmet Paşanın Türkiye'nin ulusal çıkarlarını kendisinden daha iyi değerlendirebileceği Humbold'un hiç aklına gelmemişti. İki yıl önce de Türklerin Sèvres anlaşmasının koşullarını onaylamamaları üzerine yine öfkelenmişti: "Türkler kadar politik zekası az olanlar insanlarla hiç karşılaşmamıştım... Onlara onaylama konusunda

iyi niyet göstermelerini ve böylece İtilaf devletlerini gözünde değer kazanmalarını söyledim... Ama bunu bir türlü göremediler ve anlayamadılar." [43] Ama konunun en can alıcı noktası Rumbold'un komik nasihatları değildi. Başka bir konuşmasında "Kemalist Türkler... hiç bir yabancının müdahalesi olmadan ülkelerini yönetebileceklerini düşünüyorlar," açıklamasını yapacaktı.[44] İtilaf devletleri doğulu insanların uygar bir hükümet yaratabileceğine inanmıyorlardı. Mustafa Kemal ise yanıldıklarını onlara kanıtlamaya kararlıydı.

Kolay bir iş değildi. Müslüman Türkler en temel taknik becerilere bile sahip değildiler. Süvari olarak ün kazanmışlardı, ama atlarını nallamak için Ermeni nalbantlara gereksinimleri vardı. Mustafa Kemal'in konuşmalarının resmî kayıtlarında, İstiklal Savaşı süresince yalnızca bir kez, Konya'da askerî nalbant yetiştirmek üzere yeni açılan okulun diploma töreninde, halka hitaben yaptığı konuşma yer alır.[45] Son büyük saldırıdan dört ay önce yaptığı konuşmada Mustafa Kemal, Belgrad'a götürdüğü ordusunda bir tek zanaatkârı bile bulmakta zorlanan bir padişahın öyküsünü anlatmıştı. Ama birini bulunca da padişah üzülmüştü çünkü, bir zanaatkârın varlığı bile askerlerinin savaşma ruhunu gevşetebilirdi. Bu yaklaşımın ulusun 'iğneden ipliğe, naldan mıha kadar" her şey için yabancılara bağımlı olmasına yol açtığını söylemişti Mustafa Kemal. Kendisini dinleyen sade vatandaşlara "Sanatların en basiti, en şereflisidir," dedi. "Kunduracı, terzi, marangoz, saraç, demirci, nalbant, hayatı içtimaiyemizde, hayatı askeriyemizde hürmet ve haysiyet mevkiine elyak sanatkârlardır.." Bu mesleklerin tümü geleneksel olarak gayrimüslimlere ayrılmıştı.

Zafer kazanmak Mustafa Kemal'in hedeflerini açıklamasını kolaylaştırdı. Mudanya'da mütarekenin imzalanmasından sonra ilk kez Bursa'da halkın karşısına çıktı. Şark Sinemasında toplanmış olan dinleyicilerin çoğunu başkumandanı kutlamak için öğrencileriyle birlikte İstanbul'dan gelen öğretmenler oluşturuyordu. Batı öğretileriyle eğitim görmüş insanlar Mustafa Kemal'le aynı dili paylaşıyordu. Değiştirilmesi gerektiğine inandığı 'genel cehalet' durumuna açık sözlülükle değindi. Ülke inzivaya çekilmiş gibi yaşayamazdı, uygar dünyanın gelişme gösteren bir üyesi olmak zorundaydı. Bunu başarmanın tek yolu da bilimsel konularda bilgi sahibi olmaktı. "İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve her ferdi milletin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur." Yaptığı konuşma, beklenen kültür devrimi konusunda da dinleyicileri uyarıyordu. "Kezâlik hayatı içtimaiye akıl ve mantıktan âri, bifaide ve muzir bir takım akideler ve an'anelerle meşbû olursa meflûç olur," diye açıkladı Mustafa Kemal.[46] [Eğer sosyal yaşam mantık dışı, yararsız ve zararlı doktrinler ve gelenekler katılırsa, felç olur.]

 1 Kasımda saltanatın kaldırılması, 17 Kasımda Vahdettin'in kaç

ması ve ertesi gün Abdülmecit'in meclise karşı sorumlu halife olarak atanması, radikal değişiklerin yolunu açtı. Ama öncelikle Mustafa Kemal'in mecliste kendisini destekleyenlerle karşı çıkanları bir düzene sokması gerekiyordu. 26 Kasımda kendisi de meclis üyesi olan milliyetçi gazeteci Yunus Nadi, *Yenigün* adlı gazetesinde meclisin içinde bile "çürümüş ve zararlı düşüncelere" yer olmadığını belirten ve Fransız Devriminin başarıya ulaşmasından önce bir çok kafanın kesildiğini anımsatan bir makale yayınladı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubunun yayın organı olan *Hakimiyet-i Milliye* , Mustafa Kemal'den acil ortamda toplanmış olan meclisi dağıtmasını isteyen taşradan gelmiş bir telgrafı yayınladı.[47] 2 Aralıkta Mustafa Kemal halkın gücünden söz ederek meclisteki muhaliflerini tehdit etti.

Bu tehdide fırsat veren, seçim yasasında değişiklik yapılmasını öngören bir öneriydi. Bu değişikliğe göre, adayların Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde doğmuş ve belirli bir seçim bölgesinde yaşıyor olmaları gerekiyordu. "Türk ya da Kürt" mülteciler ancak beş yıl belirli bir seçim bölgesinde yaşadıktan sonra aday olabileceklerdi. Mustafa Kemal öfkeli bir konuşmayla, bu değişikliğin kendisine karşı yapılmak istendiğini öne sürdü. Türkiye tarafından yitirilmesinde kendi suçunun bulunmadığı bir kentte doğmuştu. Belirli bir seçim bölgesinde sakin bir yaşam sürmek yerine önce İstanbul'u kurtarmak için Gelibolu cephesinde çarpışmış, sonra Bitlis ile Muş'u geri alabilmek için doğu cephesine gitmiş ve ardından Suriye'den kaçan askerlerden bir ordu oluşturmak için yine güneye gitmişti. Şöyle devam etti:

> Zannediyorum ki; ondan sonraki mesaim cümlenin malûmudur...Ben zannediyorum ki, bu hidematımdan [hizmetlerimden] dolayı milletimin muhabbetine ve teveccühüne mazhar oldum... Tahmin ediyorum ve ediyordum ki, ecnebi düşmanlar bana suikasdetmek suretiyle de memleketimdeki hizmetimden beni tecride çalışacaklardır. Fakat hiçbir zaman hatır-ı hayalime getiremezdim ki, Meclisi âlide velev üç kişi olsun aynı zihniyette bulunabilsin... Beni vatandaşlık hukukundan ıskat etmek salâhiyeti bu Efendilere nereden verilmiştir? Bu kürsüden resmen heyeti âliyenize ve bu Efendilerin daire-i intihabiyeleri [seçmen çevresi] halkına ve bütün millete soruyorum ve cevap istiyorum.[48]

İkinci Grubun önde gelenlerinden Hüseyin Avni (Ulaş), bu değişikliğin Arapları ya da Arnavutları kapsadığını, 'milletin kalbinde yaşayan" Gazi Paşaya yönelik olmadığını boş yere savundu. Bu madde daha henüz taslak halindeyken çıkarıldı.[49]

6 Aralıkta Mustafa Kemal amaçlarını açıkladı. *Hakimiyet-i Milliye* ve *Yenigün* gazetelerinde yayınlanan röportajda, "Milletimin her sı-

nıf halkında ve hatta âlemi islâmın en uzak köşelerinde beni ebediyen müftehir bırakacak surette gördüğüm teveccüh ve itimada kesbi liyakat etmek için en mütevazi bir ferdi millet sıfatiyle hayatımı, sonuna kadar vatan hayrına vakfeylemek emeliyle sulhün istikrarını müteakip halkçılık esası üzerine müstenit ve Halk Fırkası namiyle siyasi bir fırka teşkil etmek niyetindeyim," diyordu.[50] Muhalefetin sesi kesilmemişti ama 'mütevazi ferdin' istediği anda başkumandanı olduğu orduya güvenebileceğini biliyordu. Mustafa Kemal'in basındaki sözcülerinden Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) daha sonraları, " O zamana göre denebilir ki, Mustafa Kemal Paşa ordudaki nüfuzuna dayanmasa, ne Meclise sözünü geçirmek, ne de Ankara'da rahatça yaşamak imkânını bulurdu. Zaten daimi bir tehlike içinde gibi sıkı bir muhafaza, dikkat ve tetiklik tertibatıyla çevrilmiş oluşu da bunu ispat ediyordu" diye yazacaktı.[51] Gerçekten de, Mustafa Kemal'in siyasi rakiplerinin bir kısmı hâlâ komutan olarak etkili konumdaydı. Refet Trakya'da, Nurettin Paşa Izmit'te ve Kâzım Karabekir doğu Anadolu'da bulunuyordu. Ama başkumandanlığı, genelkurmay başkanı Fevzi Paşa aracılığıyla denetliyordu ve rütbelerini İstiklal Savaşında kazanmış olan, politikaya buluşmayan genç generallerin sadakatine güvenebileceğinden emindi.

Mesajını daha geniş kitlelere iletmek konusunda zaman yitirmedi. 14 Ocak 1923'te Batı Anadolu'yu dolaşmak için Ankara'dan ayrıldı. Aynı gün İzmir'de bulunan annesi yaşamını yitirdi ve bu haberi, ertesi gün ilk durağı olan Eskişehir'de yaveri Salih'ten (Bozok) aldı. Geleneklere aldırış etmeyerek yolculuğunu sürdürmeye karar verdi. Yaveri Salih'e cenaze töreniyle ilgili talimatlarını verdiği kısa telgrafını "Allah milletimize uzun ömür versin," sözcükleriyle bitirdi.[52] Ailesine bağlı bir insandı, ama görevi daha önde geliyordu. Eskişehir'de yaptığı konuşma yerel ve ulusal durumu ayrıntılı biçimde içeriyordu. Bir kez daha İslam birliği ve Turancılık kavramlarını reddetti : Türkiye'nin dış politikasının hedefi yeni ulusal sınırlar içinde bağımsızlığı öngörüyordu.[53] Sözü iç politikaya getirip, meclisin seçmenlerine ayak uyduramayıp millete zarar verebileceğine değindi. Bunu önlemek için bazı 'kanunî tedabir' alınması gerekebilirdi, ama alışılmış çare yeni bir seçim yapmaktı.[54]

Eskişehir'den sonra İzmit'e geçti. Başta başkentin yeni milliyetçi temsilcisi Adnan (Adıvar) ve karısı Halide Edip olmak üzere İstanbul'un tanınmış gazetecileri oraya gitmişlerdi. Mustafa Kemal onlara açık sözlü, kapsamlı bir brifing verdi. Eğer meclis yeni bir seçime gitmezse, "millet kendi kararını verecekti." [55] "İnkılâbın kanûnu mevcut kavâninin fevkindedir. Bizi öldürmedikçe... başladığımız inkılâb-ı teceddütkârane bir an bile durmayacaktır." [56] [Devrim yasası mevcut yasaların üstündedir. Bizi öldürmedikçe... başladığımız devrimci yenilenmemiz bir an bile durmayacaktır.] Aynı fikirleri paylaştığı çağdaşlaşma yanlıları gibi konuşan Mustafa Kemal, tıpkı on-

lar gibi, din adamlarının siyasete karışmasına itiraz ediyordu. "Hocalardan hoşlanmıyorum" diyerek İstiklal Savaşı sırasında Sovyet Rusya ve Azerbaycan elçilerinin eşliğinde Konya'da bir *medrese*' yi ziyaretini anlattı. Yörenin müftüsü din eğitimi gören öğrencilerin askere alındığından yüksek sesle şikâyet ederek herkesi utandırmıştı. "Ben de gayet yüksek sesle hocalara dedim ki bir sürü asker firarisi toplamışsınız," diye devam etti Mustafa Kemal. Artık hocaların ne kadar değersiz olduğunu anlayan yöre halkı, açık sözlülüğünden dolayı kendisine teşekkür etmişti.[57] Gerçekten de halk İslam dinine bağlıydı ve komünistlerin yaptığı gibi dini reddetmek söz konusu olamazdı; hükümet maddeciydi, dinsiz değildi. Ayrıca hiç kimse hükümet gibi düşünmek zorunda değildi. Hilafetin Osmanlı hanedanına armağan edilmesinden de korkmak gerekmiyordu. Bu millet halifenin (Vahdettin) ordularını yenmişti. "Meflûc olanlar [yıkılanlar] (hanedan) korksun, biz neden korkalım? Başından nihayetine kadar icâbeden yerlere göndeririz." [58]

İzmit'ten sonra Bursa'ya geçen Mustafa Kemal yine Şark Sinemasında toplanan halka ateşli bir konuşma yaptı ve Türkiyenin, kahramanları için heykeller dikeceğini söyledi. İnsan resimleri üzerindeki İslam yasağı artık geçerli değildi; bu yasaklama putlara tapınmayı önlemek için çıkmıştı; artık bugün eğitim görmüş insanların taş parçalarına tapabileceklerini düşünmek ise İslam dinine hakaret etmek olurdu. "Bir millet ki resim yapmaz, bir millet ki heykel yapmaz, bir millet ki fennin icabettirdiği şeyleri yapmaz; itiraf etmeli ki o milletin tariki terakkide [ilerleme yolunda] yeri yoktur. Halbuki bizim milletimiz, evsafı hakikiyesile [gerçek nitelikleriyle] mütemeddin [uygarlaşmış] ve müterakki [ilerlemiş] olmaya lâyıktır ve olacaktır." Yine de yeniliklerin her seferinde itirazlarla karşılandığını da unutmamak gerekir. Bu nedenle Türkiye'de tepkisel hareketlerin olması beklenmelidir. Mustafa Kemal şöyle devam etti:

> Kan ile yapılan inkilâplar daha muhkem [sağlam] olur, kansız inkılâp ebedileştirilemez. Fakat biz bu inkılâba vasıl olmak için lüzumu kadar kan döktük. Bu kanlarımız, yalnız muharebe meydanlarında değil, aynı zamanda memleketin dahilinde de döküldü... Bir çok isyanlar vukua geldi. Ve bunların hepsi tenkil edildi [bastırıldı]. Şayanı temennidir ki, bu dökülen kanlar kâfi gelsin, ve bademe [bundan sonra] kan dökülmesin. Mesut inkılâbımızın aleyhinde fikir ve his taşıyanları tenvir ve irşat etmek [aydınlandırma ve doğru yolu göstermek] münevverana terettüp eden vazaifi milliyenin [aydınlara düşen milli vazifenin] en mühimmi ve en birincisidir.[59]

Mustafa Kemal mümkünse ikna ederek, değilse zor kullanarak bir kültür devrimi gerçekleştirmeye kararlıydı.

Yolculuk Batı Anadolu'nun yerle bir edilmiş yörelerini de kapsadı. İzmir'in Karşıyaka semtindeki annesinin mezarını ziyaret etmek Mustafa Kemal'e padişahların despotluğuna saldırına fırsatını yarattı. Dramatik bir konuşmayla Zübeyde hanımın sultanların kurbanı olduğunu söyledi: önce oğlunu hapse atıp ardından sürgüne gönderen Abdülhamit'in, sonra oğlu Anadolu'daki mücadeleyi sürdürürken Vahdettin'in yönetimi onu üzmüştü. Akıttığı gözyaşlarından dolayı neredeyse kör olmuştu. "Nihayet pek yakın zamanda onu İstanbul'dan kurtarabildim. Ona kavuşabildim ki, o artık maddeten ölmüştü, yalnız mânen yaşıyordu." Ama bu fedakârlığın ödülünü de almıştı: ulusal egemenlik sonsuza dek kurulmuştu. Mustafa Kemal sözlerini gösterişli bir biçimde bitirdi: "Valdemin medfeni [mezarı] önünde ve Allahın huzurunda aht ve peyman ediyorum, bu kadar kan dökerek milletin istihsal ve tesbit ettiği hâkimiyetin muhafaza ve müdafaası için icabederse, valdemin yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Hâkimiyeti milliye uğruna canımı vermek, benim için vicdan ve namus borcu olsun." [60]

İki gün sonra Mustafa Kemal Lâtife ile evlendi. Karşıyaka'ya gelir gelmez yaveri Salih'e (Bozok), " Ben Lâtife Hanım'la evlenmeye karar verdim. Şimdi babası burada ise, (Paşa o güne kadar Muammer Beyi görmediğinden tanımıyordu) kendisini bu kararımdan haberdar edersin ve hiç kimseye bir şey söylememesini ilave edersin," dedi[61] Aslında kızının kendisinden istenmesi gereken Muammer Uşakizade/Uşaklıgil, Lâtife'nin başarısıyla sevinçten havalara uçmuştu. Düğün töreni Uşakizadelerin Beyaz Köşk adıyla bilinen evinde bir çay partisi adı altında gerçekleştirildi. Nikahı İzmir müftüsü kıymıştı.

Dinî nikah geleneklerine göre damadın sesi çıkmaz. Bir arkadaşı ya da bir akrabası gelini belirli bir miktar para karşılığında onun adına ister ve bu paranın bir kısmı (*mihr-i muaccel*), hemen ödenir ve geri kalanı (*mihr-i müeccel*) boşandıkları takdirde ödenmek üzere saklanır. Törene katılmayan gelin adına ise yine bir temsilci konuşur. Mustafa Kemal bu törende kendisini genelkurmay başkanı Fevzi Paşanın, gelini ise İsmet Paşanın kurmay başkanı Asım'ın (Gündüz) temsil etmesini istemişti. Sembolik olarak geline on gümüş *dirhem* (eski İslam parası) vermeyi önerdi ve boşandıkları takdirde ödenecek miktar açıklanmadı. "Kızı çok ucuza aldınız," diye takıldı Fevzi Paşa. Eğer Asım'ın (Gündüz) anlattıkları doğruysa, Mustafa Kemal yakın bir gelecekte eski yöntemlerin kaldırılıp nikahın 'çağdaş bir biçimde', örneğin kendi düğününe katılmış olan İzmir valisi Abdülhalik'in (Renda) temsil ettiği gibi sivil bir yetkili tarafından kıyılacağını söylemişti.

Bu arada Mustafa Kemal şimdiden geleneği bozmuştu: Lâtife düğün törenine katılmıştı ve başına eşarp bağladığı halde yüzünde peçe yoktu.[62] Mustafa Kemal'in eleştirel destekçilerinden Kâzım Ka-

rabekir de konuk olarak bulunuyordu. Karabekir'e her türlü onuru vermek isteyen, ama yetki tanımaktan kaçınan Mustafa Kemal, ülkenin yeniden yapılandırılması konusunda çok kısa bir süre sonra İzmir'de başlayacak olan ekonomi kongresinin başkanlığına onu getirmişti. Türk direniş hareketine imzasını atanların çoğu gibi, Karabekir de politikayı şekillendirmek konusunda kendisine pay verileceği umudunu taşıdığı sürece, Mustafa Kemal tarafından verilen görevlerin tümünü yapmaya hazırdı. Ama umudu hızla yok olmaya başlamıştı.

Balayına çıkmadılar. Mustafa Kemal eğer askerî itibarını kişisel siyasi güce döndürmek istiyorsa, yitirecek zamanı yoktu. Lâtife'yi dişi yaveri olarak tanımlıyor ve hatta şaka yollu isminin eril hali olan Latif biçimini kullanıyordu.[63] Tam da bir eş kavramından beklenen her şeyi bulmuş gibiydi: karısı ona yardım etmek, paylaşmak, kutlamak ve dünya görüşünü yüreklendirmek ama kendisinden bir şey beklememek üzere yanında olmalıydı. Lâtife bu rolü çok uzun zaman sürdüremeyecek kadar gençti; ama yine de denedi ve Mareşal ve Bayan Mustafa Kemal çağdaş bir karı koca tablosu çizdiler. Düğün töreninde olduğu gibi dinî geleneklerden uzaklaşmak ağır ağır gerçekleşiyordu: Lâtife yalnızca sokakta başına eşarp bağlıyor ya da çarşaf giyiyor ve kampanya için yollara düşen kocasının her an yanında bulunuyor, ama ağzını açmıyordu.

Nikahından bir gün sonra 30 Ocakta Mustafa Kemal yerel gazetelerin başyazarlarını kabul etti.[64] 2 Şubatta İzmir'de düzenlenen bir toplantıda altı saat konuştu.[65] Lozan Konferansı çıkmaza girmişti. Bunun suçlusu öncelikle, Türkiye'nin tam bağımsızlığı ile uyuşmayan ekonomik istemlerde bulunan Fransızlar ve İtalyanlardı.[66] Ülkesinin barışı arzuladığını vurgularken, Musul üzerindeki iddiasını da tekrarladı.[67] Mehmet Akif'in "Garbın cebin-i zalimi affetmedim seni, / Düşmanım sana kalsam da bir kişi" dizelerinden anlaşıldığı gibi, Batı karşıtı duygular hem ülkeyi hem de meclisi sarmıştı. Mustafa Kemal bu dizeleri biraz değiştirip 'düşmanım sana' sözcüklerinin yerine 'Türküm ve Müslümanım' olarak okudu. "İşte efendiler bir kişi kalsak bile düşmanlarımızın kalbinden zulmü çıkaracağız ve o zaman diyeceğiz ki, kalbimizde intikam kalmamıştır," diye ekledi.[68] Düşünceleri daha şimdiden barışın sağlanmasından sonra ortaya çıkacak olan yeni Türkiye üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştı.

Türk devletinin ana unsurunun Türk ulusu olduğunu, ama çabalarını ve geleceklerini Türklerle birleştirmiş olan başka insanların da bulunduğunu açıkladı. Bu insanlar İslam dinini paylaşmak zorunda değildiler. Yahudiler Türkiye'de güvenlik altında yaşamlarını sürdüreceklerdi. Öteki toplulukların takasından sonra sınırların içinde kalanlar, kabul edilmiş insan hakları kurallarından yararlanacaklardı.[69] Dayanışma ilkeleri Halk Fırkasına da yansıyacaktı. Türkiye'deki zenginlerin sayısı çok azdı; nüfusun çoğunluğu köylüydü ve

sanayi kesiminde çalışan işçilerin sayısı 20.000'i bulmazdı. Halk Fırkası tüm sınıfları kapsayacaktı. İnsanların siyaset konusunda eğitilmelerini sağlayan bir okul olacaktı. Ama bütün ulusun ve devletin güvenlik içinde çalışması ve yaşaması için güvenebileceği bir sınıf vardı. "O sınıf ordudur." [70]

Kemalist devlet ilkeleri yavaş yavaş ortaya çıkıyordu. Ama Mustafa Kemal hâlâ İslam dinini de tasarılarına katmaya çabalıyordu. Geleneksel din okulu olan medreselere gerek olmadığı bir gerçekti. Yine İstiklal Savaşı sırasında bir medreseye yaptığı ziyareti anlattı. Yörenin müftüsü öğrencilere Arapça öğretiyordu, ama ne kendisi ne de öğrenciler bu dili doğru düzgün biliyorlardı. "Vakıa ben Arapça bilmem," dedi Mustafa Kemal, "Fakat Arabistan'da bulunduğum için anlayabiliyorum, müftü efendiden daha çok biliyorum Arapçayı... Arapça dilini öğrenmek için Suriye'ye Arabistan'a gönderelim, Arapça öğrensinler. Fakat bütün medreselerimizde anlamayan, anlatamayan kimselerin böyle faydasız şeylerle iştigaline mahal yoktur." [71] Eğer din konusundaki ders kitapları Türkçe yazılırsa Arapça öğrenmeye zaten gerek kalmayacaktı. Aslında bu konuda araştırma yapmak için insanın İngilizce, Almanca ya da Fransızca öğrenmesi gerekiyordu. "Çok iyi bilelim ki bizim dinimizi bizden daha çok tetkik eden onlardı (yabancılar)." Dini inkar edenlerin bile bir dini vardır. "Dinsiz kimse olmaz. Bu genelleme içinde şu din veya bu din demek doğru değildir." [72] İslam ise bütün dinlerin en olgunu, en mantıklısıdır ve bilgi peşinde koşanların davranış biçimini saptar:[73] bu nedenle din dersi kız ve erkek öğrencilerin birlikte okuyacakları tedrisatın bir bölümü olmalıdır.[74] Resmî dini olan çoğu Avrupa ülkesinde eğitim sistemi bu biçimdeydi. Ama yine de Fransızların devrimci ilkeleri, Mustafa Kemal'in ruhuna daha yakın geliyordu.

Anadolu yolculuğunu sürdürürken 7 Şubatta gittiği Balıkesir'de şehrin en büyük camisinde bir vaaz vererek alışılmışın dışına çıktı. Sözlerine "Allah birdir. Şanı büyüktür " diye dinsel çağrışımlar yaparak başladı ve ve çağdaş İslamcıların görüşlerini aktardı. Gerçeklere ve mantığa uygun olduğundan Müslümanlık kusursuz bir dindi. Camiler yalnızca ibadet yeri olmamalı, aynı zamanda din dışı konuların da tartışıldığı mekânlar olarak hizmet görmeliydi. Bu nedenle vaazlar Türkçe olarak verilmeli ve güncel gereksinimleri karşılamaya yönelik olmalıydı. Bundan sonra bir Halk Fırkası kurma projesinden söz etti. Bazı dostları siyasi bir parti kurmasına karşı çıkmışlardı; ulusuna karşı görevini tamamladıktan sonra emekliye ayrılıp dinlenmesi kendi açısından daha iyi olacaktı, ama bunu yapması için ulaştığı sonuçların güven altından olduğundan emin olması gerekiyordu. Henüz bunu sağlayamamıştı.[75]

Camide bulunan Karabekir daha sonraları, Mustafa Kemal'in sözlerinin halife ve sultan olma arzusundan kaynaklandığını iddia ede-

cekti. Karabekir'e göre Mustafa Kemal bu umudu kırılınca, dine karşı dönmüştü.[76] Bu suçlama kanıtlarla uyumlu değildir: Mustafa Kemal askerî açıdan zafer kazandığı anda monarşik ilkelere karşı olduğunu açıklamıştı.[77] Ayrıca Abdülmecit'in ruhani halifeliğin gölgeli makamına seçilmesine de karşı çıkmamıştı. Üstelik, Türk ulusal davasına din duygularını katma çabaları askerî zaferi kazanmasından sonra da bir süre devam etmişti. En azından halkına İslam dini ile çağdaş uygarlığın birbiriyle uyumlu olduğu fikrini aşılamak istiyordu. Daha sonra bu iddiadan vazgeçmişti ama nedeni halife olamaması değil, dini duyguların, projesinin gerçekleşmesini engellediğine karar vermesiydi.

Balıkesir'den sonra Mustafa Kemal ülkenin ilk iktisat kongresini 17 Şubat 1923 tarihinde açmak için İzmir'e döndü. Bu fikri, iktisat vekili olan Mahmut Esat (Bozkurt) vermiş ve böyle kongrelerin başka ülkelerin ekonomilerini geliştirmelerine yardımcı olduğunu söyleyip, 1876 yılında Macaristan'ın anayasasının oluşturulmasından sonraki durumunu örnek göstermişti. Vekil bu kongrenin yabancı yatırıma karşı bir düşmanlık duygusu taşıdığını kabul etmiyor, hükümetin tüm çağdaş ülkelerin gösterdiği kolaylıkları göstermeye hazır olduğunu iddia ediyordu; ama daha fazlasını yapamazdı çünkü Türkiye bir 'esirler ülkesi" değildi.[78] Yabancılara tanınan ayrıcalıklar konusu son derece günceldi, çünkü 4 Şubatta Lozan Konferansının çıkmaza girmesine büyük ölçüde neden olmuştu. Mustafa Kemal İzmir'de toplanan bin delegeye hitap ederken bu konuya da değindi.

Delegeler çiftçiler, işçiler, sanayiciler ve tüccarlar olarak dörde ayrılmıştı. Harabeye dönmüş şehirde yer bulmak zor olduğundan, yangından kurtulmuş olan Yahudi mahallesi bazı delegelere yetimhanesinde yatak sağlayarak yardımcı oldu. Mustafa Kemal delegelere "Memleketin halini tarif etmeyeceğim çünkü biliyorsunuz," dedi. Ülkenin geri kalmışlığını bilmek, çıkarları çakışan bütün sınıflardan insanların bir araya toplanarak ortak bir harekete geçmeleri için yeterli dürtüyü sağlayabilirdi. Kapitülasyonlar kaldırılacaktı. Zaten bu ayrıcalıklar önce hanedanın hırslarını tatmin eden ve ardından Türk insanına verdiği zarara aldırış etmeden rahat ve lüks bir yaşam peşinde koşan sultanların ihmalinin sonucuydu. Mustafa Kemal Osmanlı devletinin yükseliş ve çöküşünün ekonomik unsurlara dayandığını anlatarak, tarihi, maddeci bir görüşle açıkladıktan sonra, bu görüşlerini parlak bir söylevle süsledi. Akıllarda kalacak cümleler birbirini izledi, "Kılıç ile fütuhat yapanlar, sapanla fütuhat yapanlara mağlup olmıya ve binnetice terki mevki etmeye mecburdurlar. İktisadiyat demek her şey demektir. Yaşamak için, mesut olmak için, mevcudiyeti insaniye için ne lâzımsa onların kâffesi demektir."[79] [Kılıçla fethedenler, karasabanla fethedenler tarafından mağlup edilmeye mahkumdur. Ekonomi her şey demektir : yaşamak, mutlu olmak ve

varlığımızı sürdürmek için gerek duyduğumuz her şeyin toplamıdır.]

Bu bir yıldır sürüp giden konuşmaların en parlak olanıydı. İstiklal Savaşı boyunca Mustafa Kemal'in söylevleri Büyük Millet Meclisinin daracık odalarına sıkışmıştı. Şimdi ise, en üstün siyasi gücü elde etmeye çalışırken sözleri ülkenin dört bir yayına dağılıyordu. Fikirlerinin Osmanlı reform tarihinde uzun bir geçmişi vardı. Birçoğu rakipleri tarafından dile getirilmişti ama hiçbiri onun karizmasına ya da dünya görüşünün belagatine erişemezdi. İzmir ekonomi kongresinin yapılmasını belki başkaları önermişti, ama her zaman Atatürk'ün adıyla birlikte anılmıştır.

Kongreyi açtıktan birkaç saat sonra İtilaf devletleriyle barışı sağlamak üzere yeni talimatlar almak için Lozan'dan gelen İsmet Paşayla görüşmek üzere İzmir'den ayrıldı. Kongrenin sonuna kadar kalan Karabekir, Türk direnişinin ilk anlaşması olan Misâk-ı Millinin bir parçası olarak düzenlenen Misâk-ı İktisadinin [Ekonomik Anlaşmanın] açıklanmasını yakından izledi.[80] Mustafa Kemal'in açılış konuşmasının aksine, bu belge Türkiye'nin bilincinde hiçbir iz bırakmadı.

19

Barış ve Cumhuriyet

Mustafa Kemal, yanında genç karısıyla İzmir'den Ankara'ya trenle giderken, 18 Şubat 1923'te Eskişehir'de durarak barış konferansının askıya alınmasından sonra Lozan'dan dönmüş olan İsmet Paşa ile görüştü. Genelkurmay başkanı Fevzi Paşa da toplantıda hazır bulundu.[1] Çatışmaların tekrar başlama olasılığı vardı ve her şart altında Mustafa Kemal'in ordunun desteğine gereksinimi vardı. İsmet Paşa yeni çifte evlilik yaşamında mutluluk diledikten sonra, halledilmesi gereken siyasi işlere döndü. Lozan'dan gelirken İsmet Paşayla birlikte yolculuk yapmış olan *Daily Mail* muhabiri Ward Price, "Gazi'nin üzerinde tüvid bir takım, külot pantolon ve rugan pabuçlarıyla tezat oluşturan bisiklet çorapları vardı," diye not etti. Lâtife ise at binme pantalonu ile, mahmuzlu uzun çizmeler giymiş ve başına parlak renkli ipek bir eşarp bağlamıştı. Ward Price'a göre, "Türkiye'de başka hiç bir kadının giymeye cesaret edemeyeceği bu kılığı gören Türkler şaşkına dönmüştü." Bu kıyafetler camları kırık, elektriği ve ısıtma sistemi çalışmayan trende yolcuları sıcak tutmaya yarıyordu.[2]

Eskişehir'den Ankara'ya kadar yol boyu, barış görüşmelerinde izlenmesi gereken taktikler üzerinde tartıştılar. Ankara'ya varmak Lâtife'yi pek sevindirmedi. Giriş katında üç küçük konuk odası, üst katta bir yatak odası, bir salon ve minik bir banyosu[3] bulunan Çankaya'daki ev, babasının İzmir'de, deniz kenarındaki köşkünden çok daha küçüktü. Hizmetliler ev işleri konusunda deneyimli değillerdi. Yemekleri çok kötü bulan Lâtife babasından, İzmir'den bir aşçı göndermesini istedi. Daha da kötüsü, Mustafa Kemal'in genç karısıyla geçirecek pek az zamanının olmasıydı. Ankara'daki ilk gece Lâtife'ye yemeğini üst katta yalnız yemesini söylemişti, çünkü kendisi arkadaşlarıyla birlikte olmak istiyordu. Neşeli geçen siyaset tartışmaları

saat sabahın üçüne dek sürmüş ve sonunda Mustafa Kemal bir şarkı mırıldanarak yukarı çıkmıştı.[4] Bunu izleyen günlerde kocasının arkadaşlarının eşleriyle tanıştırılan Lâtife, onların, içinde bulundukları durumu daha fazla anlayışla karşıladıklarını görmüş ve evin içinde değişiklikler yaparak oyalanmaya çabalamıştı. Fransız stili mobilyaların alınması ve yatak odasının sarı tonlarında döşenmesi de, bu yeniliklere dahildi.

Mustafa Kemal'in daha önemli kaygıları vardı. İç siyaset, barış görüşmelerinin gidişine yakından bağlıydı. İsmet Paşanın kendi talimatlarına uygun olarak davranmasını isteyen Başvekil Rauf (Orbay), kabineye haber bile vermeden, hariciye vekiliyle meclis başkanının kendilerince taktiklerini saptamalarına içerliyordu.[5] Buna rağmen, bakanlar kurulunda İtilaf devletlerine verilecek yanıt üzerinde anlaşmaya varıldı ve 21 Şubatta meclisin İsmet Paşanın raporunu dinlemesinden sonra, Rauf büyük bir sadakatle kurulun bu kararı aldığını açıkladı.[6] Mustafa Kemal kendi düşüncelerini hükümete kabul ettirmişti. Türkiye'nin bağımsızlığı için en iyi koşulların sağlanması karşılığında Musul sorunu İngiltere ile ayrıca yapılacak ikili görüşmelere kadar ertelenebilirdi. Eğer bir anlaşma sağlanamazsa, Milletler Cemiyeti hakemlik yapacaktı. Mustafa Kemal bunun anlamının Musul'dan vazgeçmek olmadığı, tam tersine, Türkiye'nin biraz daha güçlenmesi için zaman kazanmak olduğu konusunda meclisi ikna etmek için epey zorlandı. Rauf bazı uzlaşma önerilerinin öne sürülmesiyle Türkiye'nin gerçekten barış istediğini kanıtlayacağı ve dünya kamuoyunu kendi lehine etkileyeceği fikrini gündeme getirdi. Yine de meclisi ikna etmek kolay olmadı.

Mustafa Kemal'in diplomatik taktiği, her zamanki gibi İtilaf devletlerini bölmekti. Musul konusunda varılacak bir uzlaşma İngiltere'yi tatmin edecekti. Bundan sonra İtalya ile Fransa'nın ekonomik istemlerine karşı durmak kolaylaşacaktı.[7] Türkiye daha önceleri Boğazlar konusundaki görüşmelere Sovyet Rusya'nın da katılması için ısrar etmişti. Böylelikle, İtilaf devletleri, Türkiye'ye çok fazla baskı yaptıkları takdirde, onun Sovyetlerle anlaşmaya vararak Karadeniz kıyısında limanı olmayan ülkelerin Boğazlardan serbestçe geçmelerini önleyebileceğini dikkate almak zorunda kalacaklardı. Mustafa Kemal Rusya'yı İtilaf devletlerine, İngiltere'yi Fransa'ya ve hatta Bulgaristan'ı Yunanistan'a karşı kullanıp belirli dengeler yaratmak istiyordu. Meclisteki muhaliflerin kavrayışlarının çok ötesinde oynanan nazik bir diplomasi oyunuydu bu. Muhalifler Misak-ı Milli konusundaki ısrarlarından vazgeçmiyorlardı. Misak Musul'u Türkiye sınırları içine katmamış mıydı? Batı Trakya'da bir halk oylaması yapılmasını öngörmüyor muydu? Öyleyse bu metni imzalamış olan meclis, maddelerden sapmalar olduğu takdirde yetkisini kullanmalıydı. Milletvekilleri daha ileri gidip, Ege Denizindeki Yunan adalarından, Kıbrıs'tan, Büyük Savaşın hemen öncesinde inşa ettiği savaş gemi-

lerini Osmanlı devletine teslim etmeyen İngiltere'den tazminat istenmesinden de söz ettiler.[8]

Mustafa Kemal'in liderliğine muhalefet, milliyetçi söylemlerle örtülüyordu. Muhalif politikacılar doğrudan doğruya Mustafa Kemal'e saldırmak yerine, Lozan'daki Türk heyetinin başkanı olarak İsmet Paşayı hedef alıyor ve onu yetkilerini aşmakla suçluyorlardı. 6 Martta yapılan gizli oturumda gerginlik iyice arttı. İsmet Paşayı savunan Mustafa Kemal, muhalefet kanadının ateşli sözcüsü Ali Şükrü Beyi ulusal çıkarlara zarar vermekle suçladı. Ali Şükrü Beyin itirazlarını yine bir Karadeniz milletvekili olan Ziya Hurşit destekliyordu. Mustafa Kemal kürsüden inerken, milletvekilleri, elleri ceplerindeki tabancalarının kabzasında çevresini sardılar. Öfkeli rakipler küçük, kalabalık, alçak tavanlı toplanto salonunda birbirlerine karşı durdular. Mustafa Kemal'i destekleyenlerle İkinci Grup diye bilinen muhalif milletvekilleri arasında az kalsın yumruklar konuşacak, hatta silahlar çekilecekti. Durumu ancak oturuma başkanlık eden Ali Fuat kurtarabildi. Sesini duyuramadığını fark ederek, elindeki çanı iki rakip grubun arasında fırlattı ve oturumu kapattığını bildirdi. Oturum tekrar açıldığında hükümeti destekleyenler, Lozan'daki pazarlıkları sürdürmek için Türk heyetine talimat verme yetkisinin kabineye verilmesi konusunda bir önerge gündeme getirdiler. Bu önerge 20'ye karşı 170 oyla kabul edilirken, protesto eden muhalefet milletvekillerinin çoğu oy vermedi.[9]

Başvekil Rauf ve Meclis Başkan Vekili Ali Fuat'ın (Cebesoy) yardımıyla Mustafa Kemal günü kazanmıştı. Aralarında Musul'dan vazgeçilmesi gibi noktaların da bulunduğu bazı ödünler verilmedikçe, İtilaf devletleriyle barışın sağlanamayacağını biliyordu. Meclis anlaşmayı engelleyerek bazı siyasi oyunlar oynayacak gibiydi. Bu nedenle, yeni bir seçim yaparak daha uyumlu milletvekillerinin çıkarılması şarttı. Bu sağlanıncaya kadar Rauf, Ali Fuat ve Refet'in gönlünü hoş tutmak gerekiyordu.

Meclisin oylamasından birkaç gün sonra, Türkiye'nin barış anlaşmasına değin yaklaşık yüz sayfa tutan ayrıntılı karşı görüşleri İstanbul'daki İtilaf devletleri temsilcilerine sunuldu.[10] Lozan'dan İstanbul'a dönmüş olan İngiltere Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, Türk diplomasisinin hızından ve "ciddiyeti"nden etkilendi.[11] Ankara hükümeti, Osmanlı hükümetleri tarafından kendilerine tanınmış olan ekonomik ayrıcalıkları savunan Fransızları yumuşatmak için, Fransız askerlerini, 1921 tarihli Ankara Anlaşmasıyla Fransa mandası altındaki Suriye'ye bırakılmış olan İskenderun ve Antakya yörelerindeki Müslüman halka zulüm yapmakla suçlayan bir propaganda kampanyası başlattı.[12]

21 Martta Londra'da İtilaf devletleri ortak bir cevap üzerinde anlaştılar ve 31 Martta Ankara hükümeti, konferansın yeniden açılması için delegelerini Lozan'a göndermeye davet edildi. İngiliz-Fransız

ortaklığı yeniden kurulurken, bu kez, Ankara hükümeti Amerika'yı onlara karşı kullanmayı denedi. 9 Nisanda hükümetin isteğiyle meclis, emekli deniz yarbayı Arthur Chester başkanlığındaki bir grup Amerikalı iş adamına geniş kapsamlı ayrıcalıklar tanıdı. Geniş bir bölgeye yayılan demiryolu inşaat tekeli, hattın iki yanındaki maden yataklarını araştırma hakkı, liman yapma, ormanlardan, tarım alanlarından yararlanma ve büyük sayıda tarım makinelerini ithal etme gibi konuları kapsayan Chester ayrıcalıkları Lord Curzon'ın tanımıyla 'megalomanyak' bir plandı.[13] Böylesine büyük ölçekli yatırımı karşılayacak tek doğal kaynak Musul petrolü olduğuna göre, bu Türkiye'nin, Musul üzerindeki iddialarına Amerika'nın desteğini sağlamaya yönelik bir çabasıydı.

Amerika henüz Ortadoğu'daki toprak çekişmelerine girmeye hazır olmadığından, bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Yine de tanınan ayrıcalıklar, kendi çıkarlarıyla çatıştığı için hem Fransızları hem de İngilizleri endişelendirdi. Lozan Konferansı, bu taktik ön hazırlıklar sonrasında 23 Nisanda tekrar başladı. Lord Curzon toplantıya katılmayınca başkanlık koltuğu Rumbold'a kaldı. Hızlı bir şekilde karara varılacağını umuyordu ama İsmet Paşayı ve onun kaçınması olanaksız bazı ödünler konusunda hükümetinden talimat almakta zorlanmasını hesaba katmamıştı. Maddelerin son hali üzerinde pazarlıklar üç ayı bulacaktı.

Kendi iradesini meclise kabul ettirdikten sonra, Mustafa Kemal Lâtife ile birlikte tekrar yolculuğa çıktı. Bu kez ülkenin güneyinde Fransızların işgalini yaşamış olan Adana'ya ve diğer şehirlere gitti. Kendi seçmeni olarak gördüğü eğitimli gençler ve öğretmenlerinin yanı sıra çiftçilerden ve esnaftan oluşan kalabalıkların önünde konuştu. İlerlemek için gereken bilgiyi elde etmekte halkının yeteneklerine duyduğu güvenle dolu uzun, heyecanlı konuşmalar yaptı. Ama aynı zamanda da gerçekçiydi. Düşmanları bilginliğin bütün dallarında ilerlerken, kendi ulusu geride kalmıştı. "Kendi derecemizi bilelim," diye dinleyenleri uyardı, "Neyi öğrenmek lâzımsa onu öğrenelim. Bize din de Allah da bunu emrediyor." Din adamlarının öğütlerini istemeye gerek yoktu. herkes genel bir kıstas uygulayabilirdi: akılla ve toplum çıkarıyla uyumlu olan her şey, İslam diniyle de uyum içindeydi.[14] İslam diniyle ulusal çıkarlar çakışıyordu.

İslam ordu imamlarının da dini olduğu için Mustafa Kemal onlara seslenmeyi politik açıdan hâlâ yararlı görüyordu. Ama aynı zamanda ulusun gücünü yok eden bütün kötülüklerin de yine din adına ortaya çıkarıldığı konusunda uyarıda bulunmayı da ihmal etmiyordu. İslam dininin akılcı bir biçimini önerirken, tarihi de kendine göre çizmeye başlıyordu. Anlattığına göre, Adana çevresi, İranlılar, Büyük İskender'in Yunanlıları ve daha sonraki işgalciler gelmeden önce, Türk ve Turanlıydı. Daha sonra bu yöreler eski sa-

hipleri olan Türklere geri dönmüştü; Ermenilerin ve başkalarının bu topraklar üzerinde hakkı yoktu.[15]

Dönüş yolunda, Konya'da Kızılay için çalışan hemşirelere bir konuşma yaptı. Bugün olduğu gibi o tarihte de Konya tutucu bir yerdi ve Mustafa Kemal sözlerini özenle seçti. Türk kadınlarının zor koşullar altında bile erkeklerinden geri kalmamasından gurur duyuyordu. Eşit koşullarda erkekleri geçebileceklerdi bile. Ama kadınların en önemli görevi, iyi bir anne olmak ve çocuklarını çağdaş yöntemlerle yetişmek gibi ağır bir yükü üstlenmeleriydi. Bunu başarabilmek için erkeklerden daha iyi eğitim almaları gerekiyordu. Kıyafet çok önemli olmamasına rağmen, abartılı İslami giyim tarzı ile İstanbul'daki bazı kadınların yanılgıya düşerek taklit ettikleri Avrupa modası arasında bir orta yol bulunabilirdi. İslami kılık kadınların sosyal, ekonomik ve akademik uğraşlarda bütünüyle yer almalarına engel olmamalıydı. Hem dini kurallara hem de ulusal geleneklerle uyumlu, akılcı bir biçimde giyinmeliydiler.[16]

Ankara'dan önceki son durağı olan Kütahya'da kadın ve erkek öğretmenlere hitap ederken, yine en sevdiği konuya döndü. Bir ordunun değeri subaylarıyla ölçülür dedi. Öğretmenler de eğitim ordusunun subaylarıydı. Halkın üzerine çökmüş olan cehalet bulutlarını kaldırma yeteneklerine sonsuz güveni vardı.[17] Bu seferberlik çağrısının etkileri, günümüz Türkiyesi'nde hâlâ hissedilir. Ama Ankara'daki politikacıların başka kaygıları vardı.

26 Martta, Mustafa Kemal'in Ankara'ya dönüşünden iki gün sonra, onu eleştiren Ali Şükrü son kez mecliste görüldü. Ve ortadan kayboldu. 29 Martta Ali Şükrü Beyin İkinci Gruptan arkadaşı olan Hüseyin Avni, meclisin dikkatini bu konuya çekti ve ortadan kaybolan milletvekilini bulamadığı için hükümeti suçladı. Mustafa Kemal'in başka bir muhalifi olan Ziya Hurşit da ona destek verdi. Yetkilileri karanlık işlere bulaşmakla suçlarken Trabzon'daki kayıkçılar kahyası Yahya'nın kışlanın önünde öldürülmüş olduğunu anımsattı.[18] Başlarında Hüseyin Cahit'in (Yalçın) bulunduğu İstanbul'daki milliyetçi basın, derhal harekete geçilmesini istedi. Mustafa Kemal bunu sağladı.

Hükümetin emriyle başlatılan arama çalışmaları sonunda Ali Şükrü Beyin cesedi, Mustafa Kemal'in Çankaya'daki köşkünden pek uzak olmayan bir mezarda bulundu. Başından beri Ali Şükrü Beyin, Mustafa Kemal'in yakın korumalığını yapan Topal Osman'ın Laz haydutları tarafından kaçırıldığından kuşkulanılıyordu. Topal Osman'ın mecliste Mustafa Kaptan adında bir adamı vardı. Polis tarafından gözaltına alınıp sorgulanan Mustafa, Ali Şükrü Beyin, Topal Osman'ın davetini kabul ettiğini ve kendisinin de onu, Osman'ın Ankara'nın eski semtindeki evine kadar götürdüğünü itiraf etti. Ali Şükrü Bey oturur oturmaz, adamlar arkadan fırlamış ve onu boğmuşlardı. Sonra cesedi gizlice evden çıkarılıp Topal Osman'ın Çan-

kaya tepesi yamacında, Papaz Bağı adıyla bilinen yazlık evinin yakınında gömülmüştü. Osman adamının yakalandığını duyunca, Papaz Bağındaki evinde mevzilendi.

Bu haberi 31 Martta alan Mustafa Kemal, meclisi koruyan taburun komutanı olan Binbaşı İsmail Hakkı'ya (Tekçe) Topal Osman'ı tutuklaması için emir verdi.[19] Sonra Lâtife'yi de yanına alıp Çankaya'daki evinden gizlice çıktı ve daha önceden kaldığı istasyon şefinin evine gitti. İsmail Hakkı'nın askerleri Papaz Bağındaki evi sararken, Topal Osman'ın adamları ateş açıp içlerinden birini öldürdü. Ama Lazlar düzenli ordu birlikleriyle boy ölçüşemezlerdi ve askerler Papaz Bağını basarak adamlarından birkaçını öldürüp Osman'ı ağır yaraladılar. Hayatta kalmayı başaranlar, sorgulanmak üzere Mustafa Kemal'e götürüldüler.[20]

Topal Osman'la başa çıkmak kolay bir meseleydi. Mustafa Kemal açısından esas sorun bir milletvekilinin cinayete kurban gittiğini öğrenerek ayağa kalkan meclisti. İstasyon şefinin evine gelir gelmez Mustafa Kemal, aceleyle bir kabine toplantısı düzenledi ve yeni bir seçim yapılması kararı alındı. Mecliste çoğunluğu oluşturan kendi taraftarlarını, meclisin dağıtılması yönünde oy kullanmaları için ikna etti. Bu öneri derhal meclise götürüldü ve hiç itirazsız kabul edildi. Verdikleri karardan dolayı milletvekillerini kutlayan Mustafa Kemal, Türk devletinin başında ne bir taçlı hükümdarın ne de bir diktatörün bulunduğunu söyledi.[21] Şimdilik bu sözler doğruydu ama meclis, nihayet komisyondan çıkmış olan yeni seçim yasasını oylayınca, İkinci Gruba mensup mebusların seçimlerde hiçbir şansı bulunmadığı anlaşıldı.

Bu arada Mustafa Kemal'in seçimlere katılmasını engelleyen maddeler, elbette yasadan çıkarılmıştı. Muhalefet başka iki maddeye büyük bir şiddetle karşı koydu, ama sonuç alamadı. Birinci madde halen görev yapan ordu komutanlarının görevlerini bırakmadan milletvekili olmalarına olanak veriyordu. Bu madde, Mustafa Kemal'in ordu içinden kendisini destekleyenlere bir armağanı olduğu gibi, hâlâ iyi niyetlerine gereksinim duyduğu potansiyel rakiplerine meclise girme yolunu açıyordu. Daha ciddi bir yönü ise yasanın hükümete seçimleri yönetme ve yolsuzluk iddialarını karara bağlama yetkisi vermesiydi. İkinci Grubun toplu halde itiraz etmesine karşın, bu yasa maddesi de meclisten geçti.[22] Böylece seçimlerde her türlü ayarlama yapılabilmesinin yolu açıldı.

2 Nisanda, yeni seçim kararının alınmasından bir gün sonra meclis nihayet Başvekil Rauf'un, Ali Şükrü Beyin Topal Osman'ın adamları tarafından öldürüldüğünü açıklayan raporunu dinledi. Öfkeli bir tartışmadan sonra milletvekilleri Osman'ın cesedinin mezarından çıkarılıp meclisin önündeki bir darağacına asılarak sergilenmesi kararını oyladılar. Hükümeti destekleyenler bu karara karşı çık-

madı. Ama Mustafa Kemal, İkinci Grubun cinayete kurban giden Ali Şükrü Beyin tabutunu İstanbul üzerinden doğum yeri olan Trabzon'a gönderme girişimini engelledi. Muhaliflerin yapacakları gösterilerden çekinen hükümet kortejin kara yoluyla İnebolu'nun küçük limanına ve oradan da deniz yoluyla Trabzon'a gitmesine karar verdi. Ali Şükrü Beyin Trabzon'daki cenaze törenine büyük bir kalabalık katıldı. Yetkililer cinayetin üzerine bir perde çekmek için ellerinden geleni yaptılar: Mustafa Kemal altı-günlük nutkunda bu konudan söz etmediği gibi Topal Osman'ı katil olarak nitelendirmekten de kaçındı.[23]

Cinayet konusunda öne sürülen açıklamalardan biri, Ali Şükrü Beyin, patronu Mustafa Kemal'i çok fazla taciz etmesine kızan Topal Osman'ın kendi inisiyatifiyle harekete geçmiş olmasıydı. Ama çoğu kimse buna inanmakta zorlanıyordu. Karabekir daha sonraları, cinayet haberini alınca, Mustafa Kemal'in daha önce de Ali Şükrü Beyi ve Ankara'da muhalefetin sesi olan gazetesini öfkeyle suçladığını anımsadığını söyleyecekti. Yine de bu durum, cinayete ortak olduğunu kanıtlamazdı. Hatta Karabekir'in anlattığına göre Mustafa Kemal, ilk başında kendi askerlerinin Topal Osman'ın adamlarıyla çatışmaya girmeyi reddedeceklerinden endişeliydi.[24] Gerçekten o tarihte en büyük kaygısı, muhalefetin bu cinayetten yararlanmasıydı. Bu cinayet Mustafa Kemal için de bir sürpriz olmuşsa bile, meclis te onu destekleyenler, Ali Şükrü Beyin ailesine maaş bağlanmasını önleyerek duygularını gösterdiler.[25]

Hükümeti destekleyenler arasında küçük rütbeli subaylarken Mustafa Kemal'e katılmış ve hem onun davasına yardımcı olmak hem de kendilerine çıkar sağlamak için önlerine çıkanı ortadan kaldırmaktan çekinmeyecek acımasız adamlar vardı. Ali Şükrü Bey ile Topal Osman'ın öldürülmesi onlara uygun gelmişti: muhalefet kanadı etkili bir hatipten yoksun kalmıştı ve Mustafa Kemal'in tarafını tutanlara karşı çıkmanın ne denli tehlikeli olduğu konusunda uyarılmıştı. Aynı zamanda çetelerin sonuncusu dağıtılmıştı. Ermeniler ve Rumlar açısından sadist bir etnik temizleyici, Mustafa Kemal'in Müslüman muhalifleri için ağır bir tokmak olan Topal Osman görevini tamamlamıştı ve yeni düzende ona yer yoktu. Artık Topal Osman'ı herhangi bir gizli planda kullanıp sonradan yok etmek için Mustafa Kemal'e haber vermeye gerek kalmamıştı. Mustafa Kemal durumu anlardı ve elleri temiz kalırdı. Milliyetçi çetecileri düzenli ordu içinde eritmek işlemini ilk başlatan İsmet Paşa, bu olaya iç politika konusunda yıllarca biriken nefretlerin patlaması olarak bakıyor ve "Atatürk bu münakaşaların hepsinin içinden çıktı... Onun siyasi kudreti, esasen askerî kudretinden daha fazlaydı," diye ekliyor.[26] Son yıllarda Ali Şükrü Beyin mezarının üzerine sade bir anıt dikildi; Topal Osman'ın doğup büyüdüğü Giresun'daki mezarında ise çok uzun zamandır görkemli bir anıt bulunuyor.[27]

İkinci meclisin seçilmesi için yapılan çalışmalarda Mustafa Kemal

siyasi yeteneğini bir kez daha sergiledi. 8 Nisanda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin, mecliste çoğunluğu oluşturacak biçimde, Halk Fırkasına dönüştürüleceğini ilan etti. Zaman içinde bir parti programı hazırlanacaktı, ama Mustafa Kemal şimdiden dokuz temel ilkesini (umde) açıkladı. Saltanatın yıkılmasının geri dönüşü olmadığı, hilafetin Müslümanlar için yüce bir makam olarak meclis tarafından korunduğu, yasaların ve güvenliğin bütün ülkede sağlanacağı ve ülkenin tam bağımsızlığının barış konferansı görüşmelerinin önkoşulu olduğu bu ilkeler arasındaydı. Ancak Misak-ı Milliden söz edilmiyordu. İzmir İktisat Kongresinin önerileri doğrultusunda alınacak ekonomik önlemler de ilkelerle belirtilmişti.[28]

İlkelerden biri derhal yürürlüğe kondu. 15 Nisanda hükümet, meclisi vatana ihanet yasasında bir değişiklik yapmaya zorladı. 1920'da oylandığı zaman, bu yasa "Yüce hilafet ve saltanat makamını ve Osmanlı ülkesini yabancı güçlerden kurtarmak" amacıyla kurulan meclisin yasallığına karşı işlenecek suçları kapsıyordu. Şimdi ise, meclisin egemenliğinin yanı sıra saltanatın kaldırılmasına karşı söylenecek bir söz ya da yapılacak bir hareket de vatana ihanet olarak görülecekti.[29] Mustafa Kemal 1 Martta mecliste yaptığı konuşmada bu değişimin habercisi olarak, ulusal egemenliğe karşı çıkacakların dışında kalanlar için, ülkede özgürlüğün sınırsız olduğundan söz etmişti.[30] Muhalefet kanadı bu değişikliğin düşünce özgürlüğünü kısıtlayacağını ve İtalya'da sürdürülen faşist rejimle arasında benzerlikler olduğunu ileri sürdü. Mustafa Kemal'i destekleyen Yunus Nadi'nin çıkarttığı *Yenigün* gazetesi, faşizmin korkulacak bir yönü olmadığını ve hatta bazı ilkelerinin Türkiye'de uygulanması gerektiğini yazdı.[31] Mustafa Kemal hiçbir zaman bu kadar ileri gitmedi ve isteklerini elde etmek için ulusal egemenlik tanımını kullanmayı tercih etti.

Birinci Meclis son kez 16 Nisan 1923'te toplandı. Bundan sonra Mustafa Kemal seçim için kendi adaylarını belirlemeye başladı. İkinci Grup, başlangıçtaki bölünmemiş Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin ayrılmaz bir parçası olduğu temeline dayanarak kendi aday listesini açıklamamaya karar verdiği için, dışardan müdahale az oldu. Mustafa Kemal'in karşısındaki en büyük sorun, hepsi hükümette etkili roller üstlenmek isteyen ve bir kısmı da eski İttihat ve Terakki'yi canlandırmaya yeltenen, kolaylıkla yola gelmeyen İttihatçılardı. Özellikle Trabzon'da güçlüydüler ve yerel bir gazete "Topal Osman'ın kirli ellerine avuç açan çaresizleri" uyararak ulusun, bağımsızlığını savunduğu gibi özgürlüğünü de savunacağını belirtmişti.[32] Bu yazıyı kendisine bir saldırı olarak alan Mustafa Kemal, Trabzon'a gönderdiği temsilciler aracılığıyla cemiyetin şubesini kapattı ve daha kabul edilebilir yeni üyeler buldu. Hâlâ İtilaf güçlerinin işgali altında bulunan İstanbul'da İttihatçılar seslerini muhalif basında duyurabiliyordu. Bir hükümet sözcüsü kimsenin aday

olarak öne çıkma sıkıntısına katlanmasına gerek olmadığını, cemiyetin buradaki şubesine başvurulmadan Ankara'da bir liste hazırlanacağını ilan etti.[33]

Mustafa Kemal eski dostlarıyla yeni adaylarını bir araya getirmeye çabalarken, bu seçimin hiçbir itiraz kabul etmeyeceğini herkes anlamıştı. Kâzım Karabekir anılarında, Mustafa Kemal kendisine "Ben muhalif istemiyorum..." dedikten sonra, adaylığı reddettiğini, ama sonunda ricalara boyun eğip isteksizce kabul ettiğini açıklıyor.[34] Rauf (Orbay) ise Mustafa Kemal'in partiler üstü bir kişi olması gerektiğini boş yere savundu.[35] Mustafa Kemal Anadolu'ya ayak bastığı anda bu istekle karşılaşmıştı ve yıllar boyunca tekrarlanmasına tanık olacaktı. Ama ülkenin içinde bulunduğu kaosu yansıtacak bir politik süreç içinde bir hakem ya da görünürde yetki sahibi bir kişi olmaya hiç niyeti yoktu. Ülkeyi yönetmek, yeni bir düzen kurmak istiyordu ve bunu yapabilmek için ilerki yıllarda işbaşına getireceklerini seçmek amacıyla kendisine sadık destekçilerin bir arada bulunmasına gereksinimi vardı. Adayların sicillerini, yeteneklerini ve hepsinden önemlisi sadakatlerini değerlendirip aralarından seçebilmek için çok zorlandı. Meclisteki hükümet çoğunluğunu oluşturan 202 kişiden yalnızca 114'ü bu ölçütlere uygundu. Beklendiği gibi bunların hepsi seçildi ve yarısından fazlası, Atatürk'ün yaşamının sonuna dek meclisteki görevlerini sürdürdü.[36]

Önce yerel seçmen kurullarının ve ardından milletvekillerinin seçilmesiyle gerçekleşen iki aşamalı seçim aslında bir formaliteydi. Bir istisna, kuralı herkese gösterdi. Karadeniz bölgesinin iç kesimindeki Gümüşhane seçim bölgesinde, aynı zamanda kaymakam vekili olan jandarma komutanı seçmenler kuruluna, "Biz emir aldık. İkinci seçmenler hükümetin gösterdiği kişilere oylarını verecek. Vermedikleri takdirde biz verdirteceğiz. Başka münakaşa istemez," diye kestirip attı.. Halk bunu reddedip, yörenin çok sevilen gençlerinden biri olan Zeki'nin seçilmesi için ısrar edince, Mustafa Kemal belediye başkanını arayarak hükümetin adayları seçildiği takdirde Zeki için iyi bir iş bulunacağına söz verdi. Ama ilk kez önerisi reddedildi. Bu defa Mustafa Kemal jandarma komutanını arayıp, "Çekiliniz! Ve seçimi serbest bırakınız. Bu oranda azimkâr olan bir halka daha fazla baskı yapılmaz," diyerek seçmenleri rahat bırakmasını istedi. Sonunda seçmenler Zeki'nin dışında kalan bölge milletvekillikleri için hükümetin adaylarını seçtiler.[37]

Adayları diğer bölgelerde hiçbir terslikle karşılaşmadan desteklendiği için, Mustafa Kemal münferit bir olayda âlicenaplık gösterebilirdi. Yine de adayların arasında, yok edemediği ya da hâlâ kendi tarafına çekmeyi umduğu az sayıda rakipleri ve kendisini eleştirenler vardı. Rauf (Orbay), Kâzım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy) ve ulusal direniş hareketinin diğer önde gelen isimleri hükümetin listesine alındı ve seçimi kazandılar. Daha sonra, istemediklerini halka linç

ettirmekle ün kazanan Sakallı Nurettin Paşa, bir ara seçimi Mustafa Kemal'in isteği dışında kazandı. Ama altmış üç kişilik İkinci Gruptan bir tek kişi bile seçilmemişti.[38] Artık Mustafa Kemal ile mutlak iktidar arasında yalnızca bağımsız görüşlü taraftarları vardı. Bunların sayısı azdı ama ulusal direnişin liderleri olarak halkın gözünde değerleri çok yüksekti.

İlk yoldan çıkan Rauf (Orbay) oldu. İsmet Paşa sürekli olarak Lozan'dan konferansın gidişi konusunda ona günlük raporlar gönderiyor ve belirli noktalarda anlaşmaya varmak için hükümetten yetki istiyordu.[39] Yetki ise kolayca verilmiyordu. Musul'u bir kenara bırakmayı kabul eden Rauf, Batı Anadolu'ya verdiği ziyandan dolayı Yunanistan'dan tazminat istemek görüşündeydi. İsmet Paşa ise, konferansın başlangıcında Yunanistan'a bırakmış olduğu, Meriç'in batısındaki, Edirne'nin varoşlarından Karaağaç'ı alabilmek için tazminattan vazgeçmeye hazırdı. Yunanistan'ın iflas ettiğini ve İtilaf devletlerinin onun adına para ödemeye yanaşmayacaklarını belirtti. Rauf (Orbay) bu görüşü de reddedince, Mustafa Kemal'e başvuran İsmet Paşa, hükümetle arasındaki anlaşmazlık çözülmediği takdirde istifa edeceği tehdidini savurdu. İsmet Paşanın meclis başkanıyla doğrudan doğruya temas kurması olanaksız olduğundan, telgraf Rauf aracılığıyla iletildi.[40]

İsmet Paşanın tarafını tutan Mustafa Kemal bir yandan da Rauf'un alınganlığıyla da başa çıkmaya çabalıyordu. Bu kez, Osmanlı kamu borçlarının (düyun-u umumiye) geri ödenmesi konusunda yeni bir anlaşmazlık çıktı. İsmet Paşa konferansa katılan heyete inisiyatif kullanma hakkı tanımayan hükümeti, Ruslarla 1878'de yapılan ve felaketle sonuçlanan savaşı sarayından yöneten Sultan Abdülhamit gibi davranmakla suçluyordu. Karşılıklı yazışmalara artık bizzat karışan Mustafa Kemal, ani çıkışından dolayı İsmet Paşayı bir yandan azarlarken, bir yandan da görüşmeleri başarılı bir sonuca ulaştırması için yüreklendiriyordu. Teker teker sorunlar çözümlendi ve 17 Temmuz gecesi saat 1:30'da anlaşma metni üzerinde son karara varıldı.[41] Karara varılacağını önceden sezinleyen İsmet Paşa, 15 Temmuzda Ankara'dan imza yetkisi istedi. Üç gün sonra hâlâ yanıt gelmemişti. Sonunda Mustafa Kemal'e telgraf çekmek zorunda kaldı:

Eğer hükümet kabul ettiğimiz şeyin katiyen reddine musır [ısrarlı] ise, bunu bizim yapmaklığımıza imkân yoktur. Düşüne düşüne benim bulduğum yol, İstanbul'daki (İtilaf devletleri) komiserlere, tebligat yapıp, imza selahiyetini bizden (Türk heyetinden) nez'etmektir [çekmektir]. Bu halde, gerçi bizim için küreiarz üzerinde görülmemiş bir iskandal olur. Fakat menafii âliyei vatan şahsi düşüncelerin fevkinde olduğundan, Hükümeti Milliye kanaatini tatbik eder. Hükümetten teşekkür beklemiyoruz. Muhasebei amalimiz millete ve tarihe mevdudur [emanettir].

Ne var ki, Mustafa Kemal yargıç olmaya karar verdi. 19 Temmuzda İsmet Paşaya çektiği telgrafta, "İhraz eylediğiniz muvakkakiyeti en har [sıcak] ve samimi hissiyatımızla tebrik etmek için usulen vaz'ı imza olunduğunun işarına muntazırız [haberini bekleriz] kardeşim," dedi. İsmet Paşa sevincini anlatmak için her zamanki resmî ifadesinden vazgeçti, "Her dar zamanımda Hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış ve yaptırmış adamsın. Sana merbutiyetim [bağlılığım] bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim pek sevgili kardeşim, aziz Şefim." [42]

Lozan Anlaşması 24 Temmuzda imzalandı. İlk imzayı atmak için davet edilen İsmet Paşa, Mustafa Kemal'in özellikle bu iş için kendisine verdiği kalemi kullandı.[43] İmzalanacak pek çok belge vardı: 141 maddeden oluşan uzun barış anlaşmasının kendisinden başka, Türk Boğazları üzerinde, ticaret konusunda, Yunanistan ile Türkiye arasında nüfus mübadelesi [değiş tokuşu] konusunda çeşitli anlaşmalar ve bağlayıcı mektuplar vardı. Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyet Rusya, Türkiye ile savaş durumunda olmadıkları için pazarlıklara doğrudan doğruya katılmadıkları halde, barış anlaşmasını ve ona bağlı olan on altı sözleşmeyi imzalayarak kabul ettiler.[44] Sovyetler, Batı ülkeleriyle Türkiye arasında yapılacak herhangi bir anlaşmaya kuşkuyla baktıkları için, barış anlaşmasının imzalanması Türk diplomasisi açısından büyük bir başarının işareti olmuştu. Lozan Anlaşması Türkiye ile Fransa, İngiltere ve İtalya'dan oluşan İtilaf devletleri ve Türkiye ile Yunanistan ile arasında barışı sağladığı gibi, Türkiye'yi bağımsız bir ülke olarak tanıyor, sınırlarını kesin olarak çiziyor ve Mustafa Kemal'in her zaman üstünde durduğu "uygar dünyada" geçerli olan ilke ve standartları uyguluyordu. Türkiye'nin egemenliği üzerindeki sınırlamalar çok azdı: Boğazların askerden arındırılması koşulu yalnızca on üç yıl için geçerli oldu; ancak bir avuç hukuk ve sağlık danışmanı geçici olarak ülkede kaldı; gümrük vergilerinin yükseltilmesine geçici olarak yasaklama getirildi. Türkiye siyasi af ilan edeceğine söz verdi; yalnızca, Ankara hükümetinin sınır dışı etmek istediği 150 kişi bu affın kapsamına alınmayacaktı. Kapitülasyonların kesin olarak kaldırılmasıyla kıyaslandığında, verilen bu ödünlerin önemsiz olduğu anlaşılır. Lozan Anlaşması Türkiye'ye karşı haksız davranışlara son vermişti.

Barış anlaşması dış ülkelerde doğru değerlendirildi: Türklerin bir zaferi, kazananlarla kaybedenlerin rollerini değiştiren, Büyük Savaşı yitiren bir ulusun temel istemlerini elde etmesini sağlayan bir anlaşma olarak kabul edildi. İngiltere adına imzalayan Rumbold, İstanbul'daki vekili Nevile Henderson'a yazarken, "Hiç birimiz anlaşmanın görkemli bir metin olduğunu iddia edemeyiz," dedi. "Lozan Barış Anlaşması en kusursuz barış anlaşması olmasa bile, barışın

sağladığı rahatlık Türklerin düşünce biçimine büyük bir yenilik getirecektir," diye yanıtladı Henderson.[45] Temelinde Lozan Anlaşması Birinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan tüm uluslararası anlaşmalardan daha uzun ömürlü oldu. Ekleri neredeyse saçmalık olarak nitelendirilecek kadar ayrıntılıydı. Örneğin Türkiye'den Fransa'ya ihraç edilecek salyangozlar bu ülkede "en ziyade müsaadeye mazhar devlet" koşullarına tabi olacaklardı.[46] Tüm maddeleri özgürce tartışıldığından bu anlaşma zamanın sınavından başarıyla çıktı. Yunan heyetinin başkanı olan eski başbakan Venizelos bile, bu maddeleri, irredentist (soydaşlarının yaşadığı toprakları kendi ülkesine katma politikası) geçmişinden vazgeçme olarak gördü ve yeni atılan temel üzerinde kendi ülkesiyle Türkiye arasında farklı bir ilişkinin kurulabileceğini kabul etti.

Bugünün perspektifinden bakınca Rumbold'un kaygılarının Türkiye'ye yansımış olması çok garip gibi görünüyor. Anlaşmanın imzalanmasından dört yıl sonra, Mustafa Kemal altı-günlük nutkuna, bu anlaşmanın maddeleriyle Sèvres Anlaşmasının ve İstiklal Savaşı boyunca İtilaf devletlerinin yaptıkları önerilerin kıyaslamasını katmayı gerekli görmüş ve Lozan Anlaşmasını, yüzyıllardır Türk ulusunu mahvetmek için çabalayan ülkelerin yenilgisi olduğunu eklemişti. "Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir siyasî zafer eseridir!" demişti.[47] Anlaşmanın önemini vurgulamak için imzalandığı günün yıldönümlerinin kutlanmasına karar vermişti. Gerçi Lozan Anlaşması Mustafa Kemal'in önderliğindeki Türk milliyetçi güçlerinin çabalarının sonucudur, ama bugün İsmet Paşa, İstiklal Savaşında sürdürdüğü Batı Cephesi komutanlığından çok, 'Lozan kahramanı' olarak anılmaktadır. Lozan'da 6 Ağustos tarihine kadar kalan İsmet Paşa, Amerika ile ayrı bir anlaşma imzalayarak, bu ülkenin açık-kapı politikasını İtilaf devletlerinin ayrıcalık istemlerine karşı bir denge unsuru olarak kullanmak istemiştir. Ancak, ABD Senatosu bu anlaşmayı onaylamadığı için 1923 Aralığında Türkiye de Chester sözleşmesini iptal etti.[48]

İsmet Paşanın zafer kazanmış bir tavırla dönmesi, Osmanlı imparatorluğunun tükenişi sayılan Mondros Mütarekesini imzaladığını unutmasına izin verilmeyen Rauf için çok fazla oldu. 25 Temmuzda Ali Fuat ile birlikte Çankaya'ya gidip, anlaşmanın imzalandığını Mustafa Kemal'e bildirdi. Biraz sohbetten sonra Rauf (Orbay) başvekillikten istifa edip yerine genelkurmay başkanı Fevzi'yi (Çakmak) bırakarak eski seçim bölgesi Sivas'a gideceğini açıkladı.[49] Liderlik çekişmesinde pek de akıllıca olmayan bir adım atıyordu. Mustafa Kemal büyük nutkunda, Rauf'un (Orbay) bu toplantıda devlet başkanının konumunu güçlendirmesini istediğini ve kendisinin de bunu onayladığını söyleyecekti. Mustafa Kemal'in yorumuna göre Rauf, hilafet makamının güçlendirilmesini kastetmişti, oysa kendisi onaylarken aklından (güçlü bir başkanın yönetimi altında) cumhu-

riyeti ilan etmek geçmişti.[50]

Aslında Rauf, devlet başkanı olarak Mustafa Kemal'in partilerin üzerinde, yani iktidar mücadelesi içindekilerin üzerinde kalması konusundaki isteğini diplomatik bir dille anlatmaya çalışmıştı. Ali Fuat'ın sorduğu "Senin şimdi 'havarîlerin' kimlerdir? Bunu anlayabilir miyiz?" sorusu bu görüşü güçlendiriyor. Mustafa Kemal bu soruya "Benim 'havarîlerim' yoktur. Memleket ve millete kimler hizmet eder, bu hizmete lâyık ve muktedir olduğunu gösterirse, 'havarî' onlardır," yanıtını verdiğini söyleyecekti.[51] Rauf ile Ali Fuat'ın öğrenmek istediği, başa geçmek için yapılacak mücadelede İsmet Paşaya destek verip vermeyeceğiydi. Rauf istifa ederek İsmet Paşanın yükselmesine karşı çıktığını ve kendisine Ali Fuat'ın yardım edeceğine güvendiğini gösteriyordu. Ulusal direnişin önde gelen isimleri arasında yaşanan iktidar mücadelesi, İsmet Paşanın dönüşünde Ankara'da düzenlenen törene Rauf'un katılmamasıyla açığa çıkmış oldu. İsmet Paşa anılarında bu çekişmenin kendisini şaşırttığını söylüyor.[52] Eğer şaşırdıysa, bu saflığı hiç de karakterine uymuyordu.

Rauf'un istifası 4 Ağustosta geçerlik kazandı ve yerine Fethi (Okyar) geçti. İsmet Paşanın Ankara'ya döndüğü 13 Ağustosta, Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal'i başkan seçti. Hiç kimse itiraz etmedi. Etkili bir açılış konuşmasıyla Lozan Anlaşmasını övdü. Görüşmeler aşamasının çok zor geçtiğini çünkü yalnızca dört yıllık İstiklal Savaşının değil, dört yüzyıldır süregelen bir kötülük mirasının hesabının kapatıldığını anlattı. Elde edilen başarı ilerlemeye ve uygarlığa giden yolu açmıştı, ama henüz bu ideallere ulaşılamamıştı. Ülke neredeyse hiçbir yaşam belirtisinin görülmediği çıplak toprağa dönmüştü. Ama, toprağın altında hazineler, üstünde ise soylu ve kahraman insanlar vardı. Yeni Türk devleti, Avusturya, Almanya, Rusya ve hatta Çin imparatorluklarını çökerten aynı özgürlük rüzgârlarının canlandığı bir halk devletiydi. Bu aynı zamanda, Türkiye'nin kendi tarihinin gelişmesinin bir meyvesiydi.[53] Mustafa Kemal'in en görkemli konuşmalarından biriydi bu ve Osmanlı belagat sanatının bütün olanaklarıyla huzur içinde bir Türkiye tablosu çiziyor, ülkeye saygı duyanlara saygı gösteriyor, evrensel ilerleme yarışında yer alan ülkenin kendi içindeki güçten yararlanacağını anlatıyordu.

Bu dünya görüşü çok soyluydu, ama koşullar son derece karamsardı. New York School of Social Work'ten mezun olduktan sonra 1923 Ağustosunda Ankara'ya giden sosyalist Sabiha (Sertel), komşuları kendisinden giysi ya da ayakkabı yerine, kendi perişan giysilerini yamamak için kumaş parçaları isteyince şaşkına dönmüştü. Sabiha hanım, iki küçük kızı için bebek arabası getirmişti ve bunu gören Ankaralı kadınlar onun padişahın sarayından geldiğine karar vermişler ve "küçük prenseslere layık bir araba," demişlerdi.[54]

14 Ağustosta meclis Mustafa Kemal'in liberal görüşlü destekçilerinden Fethi'yi (Okyar) başvekil olarak seçerken, katı kuralcı İsmet

(İnönü) hariciye vekili olarak kaldı. Dokuz gün sonra meclis ateşli bir tartışmanın ardından Lozan Anlaşmasını onayladı. İskenderun ile Antakya'nın Fransa'nın mandası altındaki Suriye'ye bırakılması tekrar eleştirildi ve bazı işlerin henüz bitmediğini anımsatırcasına, çoğu güney bölgelerinden gelen on dört milletvekili anlaşmanın aleyhinde oy kullandı.[55] Ancak, onay çıkacağına şüphe yoktu. 213 milletvekili, yani büyük çoğunluk anlaşmayı onayladı.

Anlaşmanın onaylanması, Yunanistan ile Türkiye arasında zorunlu nüfus mübadelesi sürecini başlattı. 30 Ocak 1923'te[56] imzalanan anlaşma, etnik temelin tanımında dini kullanıyordu. Sonuçta Ortodoks kilisesine bağlı olan 1.100.000 eski Osmanlı vatandaşı Yunanistan'a göç ederken, genelde Makedonya ve Girit'te yaşayan 380.000 Müslüman Türkiye'ye geldi.[57] Rumların birçoğu daha anlaşma imzalanmadan kaçmıştı ama Orta Anadolu'da *Karamanlı* olarak bilinen Türkçe dilli Rumlarla, Karadeniz kıyısında ve başka bölgelerde yaşayanlar da kendilerine yeni bir vatan aramak zorunda kaldılar. Batı Trakya'daki Müslümanlarla, Büyük Savaşın bitiminden önce İstanbul sınırları içinde yaşayan (yerleşik) Rumlar bu göçten muaf tutuldular. Ama yaklaşık 150.000 Rum'un ya kendi isteğiyle ya da zorunlu olarak eski Osmanlı başkenti ve çevresini terk etmesiyle[58] bölgenin karakteri geri dönülmez bir biçimde değişti. Ermenilerin sürülmesiyle ortaya çıkan el becerilerine sahip insanların iyice azalması sorunu, Rumların da ayrılmasıyla büyüdü.

Zorunlu takas süreci Türklerden çok Rumları etkilerken, Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya gibi diğer Balkan ülkelerinden göç edenlerle de Türkiye'nin nüfusu arttı.[59] Bu göçmenlerin çoğunluğunu köylüler oluşturuyordu. Nüfusun takas edilmesi ve gayri menkul taleplerinin çözülmesi dört yıl sürdü. Türkiye'ye göç edenlere geride bıraktıklarıyla aynı değerde mallara sahip olacakları söylenmişti, ama giden Rumların ve Ermenilerin malları genellikle Ankara hükümetine yakın kişilerin ellerine geçti ve bazı durumlarda iş dünyasındaki servetlerin temelini oluşturdu.[60] Güney sahilinde, Silifke yakınında eskiden Bodosakis adlı bir Ruma ait olan 12.607 dönümlük bir arazi için Mustafa Kemal de hazineye kendi cebinden 36.000 lira ödedi.[61] Başka yerlerde ise elini cebine sokmasına gerek kalmadı. Trabzon ve Bursa'da belediye meclisleri zengin Rumlardan kalan evleri ona cömertçe armağan ettiler.

İsmet Paşanın ısrarıyla Lozan'da, diğer imzacıların onayı beklenmeden, anlaşmanın Ankara meclisi tarafından onaylanmasından sonra altı hafta içinde İtilaf güçlerinin İstanbul ve Boğazlardan çekilmesi koşulu kabul edilmişti.[62] İngiliz komutan General Harington, emri altındaki 22.000 askerin korumasız durumunun farkındaydı[63] ve daha fazla beklemek istemiyordu. Depolarındaki mallar Türk Kızılay kuruluşuna inanılmaz ucuz fiyatlarla satıldı. İngiliz Ordusu, yaklaşık 600.000 sterlin değerindeki malzemesini 32.000

sterlin karşılığında sattı. Bir İngiliz topçu bataryası, çadırları Türklere satılmış olduğu için Anadolu'daki son gecesini açık havada yatarak geçirmek zorunda kaldı. Devir teslim töreninden önce Coldstream Muhafızları çizmelerinin tümünü bir Türk alayına verdi. Harington'ın düzenlediği tören 2 Ekimde yapıldı. İngiliz Muhafız Birlikleri limana doğru yürürken, Harington Türk bayrağını selamladı ve Coldstream bandosu 'Çok Yaşa Mustafa Kemal Paşa' marşını çaldı.[64] Bu marş Büyük Savaş sırasında 'Çok Yaşa Enver Paşa' adıyla bestelenmişti. 6 Ekimde bayraklar ve çelenklerle süslenmiş olan İstanbul'a Türk ordusu girdi. Türkiye'de alkol yasağı halen sürdüğünden İstanbul'da resmen içki satılmıyordu.

Mustafa Kemal, Türkiye'nin yönetimi altına geçtikten sonra eski başkente gitmedi. Sabiha'nın (Sertel) belirttiği gibi, İstanbul'da Ankara hükümetine muhalefet çok yaygındı ve bazı Türk gazeteciler de halkın duygularını Mustafa Kemal aleyhine kışkırtıyorlardı.[65] İşgal ordusunun yerini almak üzere Anadolu'daki Türk birliklerinin şehre girmesiyle yayılan coşku dalgaları bile, öteden beri ülke zenginliğinin büyük bir payını alan kentin bu ayrıcalığının sonuna gelmekte olduğu duygusunu silmeye yetmedi. 27 Eylül gibi erken bir tarihte Mustafa Kemal, *Neue Freie Presse* adlı liberal Viyana gazetesinin muhabirine Türkiye'de cumhuriyetin kurulacağını ve Ankara'nın da başkent olacağını söylemişti.[66] Saray ve merkezî hükümet, İstanbul'daki Müslümanların başlıca işverenleriydi. Şimdi ise üst kademedeki devlet görevlileri, büyük şehrin rahatlığını bırakıp Anadolu'nun iç karartıcı bir pazar kasabasına taşınma fikriyle karşı karşıya kalmışlardı.

Binlerce Avrupalının, yerel Hıristiyanların gitmesi ve Bolşevik devriminden sonra Rusya ile transit ticaretinin azalması nedeniyle şehrin ekonomisi zaten yara almıştı. Merkezî hükümetin taşınması da kayıpları biraz daha arttıracaktı. Büyük kent artık yavaş yavaş gerilemeye başlarken, halkı da Ankara'daki yeni yöneticilerin verecekleri kararları önceden kestirmek için zekâlarının kıvraklığına güvenmek zorunda kalıyorlardı. İktidara ayrıcalıklı yakınlığını yitirenler, demokrasi istemlerini kolayca dile getirebiliyorlardı, ama bu istekler Ankara'da Mustafa Kemal ve yeni reformcularının simgelediği Anadolu'nun genç, özgüvenli ve dürüst ruhu karşısında, eski Osmanlı başkentinin kısır kozmopolitliği ve Bizans entrikalarıyla kıyaslanıp, öfkeyle lanetlenerek yanıtlanıyordu. Aslında bu karşıtlık bir masaldı, çünkü reformcuların çoğu olabildiğince sık İstanbul'a gelmeye gayret ediyordu. Ama eski başkentin muhaliflerin ve kötü niyetlilerin kaynaştığı bir yer olduğu kesindi. Gazi Paşa ise (İstanbul'daki muhaliflerinin Fransızca *limonade gazeuse* teriminden çevirerek fısıldadıkları *Gazöz Paşa* adıyla) şehri yokluğuyla cezalandırıyordu.

9 Ekimde İsmet Paşa, Ankara'nın başkent ilan edilmesi için bir önerge verdi. Önergeyi imzalayanlar arasında Konya milletvekili Refet'in (Bele) yanısıra bir İstanbul milletvekili de vardı. İstanbul hila-

fetin merkezi olarak kalacak, ama ülkenin yönetimi Anadolu'nun ortasındaki Ankara'da bulunacaktı ve bunun tek nedeni de güvenlik değildi. Yalnızca hükümetin isteği dışında seçilmiş olan Zeki [Kadirbeyoğlu] adlı milletvekili bu görüşe karşı çıktı ve 13 Ekimde önerge genel kurul kararıyla henüz tamamlanmamış olan anayasanın bir maddesi olarak onaylandı.[67] Bir ay önce, 9 Eylül 1923'te parti kaydını yaptırmış olan Halk Fırkası, önergenin kabul edilmesinden iki gün sonra Mustafa Kemal'i başkan olarak seçti.[68] Liderin artık meclis ve onun aracılığıyla ülkeyi denetleyebileceği siyasi bir aracı vardı.

Mustafa Kemal'in, meclis anayasa komisyonunun ağır ağır ilerleyen görüşmelerini bekleyecek sabrı yoktu. Ülkede cumhuriyetin kurulmasını istediğini açıklamıştı ve milli hareketinin lideri olarak başkanlık için önemli sayılacak hiçbir rakibi bulunmuyordu. Onu kaygılandıran tek nokta, başkanın sahip olacağı güç ve ülkeyi yönetme yeteneğiydi. İstiklal Savaşı sırasında başkumandan olarak meclis üzerinde kendi iradesini kullanmıştı, ama pek kolay olduğu da söylenemezdi. Şimdi ise kendisi ve ülkesi için yaptığı planların yolu üzerinde meclisin doğrudan yönetim sistemi duruyordu. Milletvekillerinin teker teker seçildikleri ve kolayca kendilerini bakanlar kurulunun aldığı kararlardan soyutlayabilecekleri bir ortamda, temel değişiklikler oluşturmak ya da etkili bir yönetim sağlamak çok zor olacaktı. Ankara'nın başkent ilan edilmesi bile gizli hazırlanan bir önergeyle sağlanmıştı; İsmet Paşa kabineden kolayca olumlu bir yanıt alamayacağını bildiğinden Başvekil Fethi'ye (Okyar) önceden danışmamıştı.[69] Kendilerine danışılmaması, özellikle Mustafa Kemal'in Anadolu'daki eski arkadaşları arasında kırgınlığa neden oluyordu. İsmet Paşa Lozan'dan dönünce, genelkurmay başkanı Fevzi (Çakmak) ondan, önemli kararları vermeden önce direniş hareketinin liderlerine danışılması için Mustafa Kemal'e yapılacak ortak bir ricaya destek vermesini istemişti. Devlet başkanının yetkisini kısıtlama girişiminin, düzenli bir yönetimin kurallarına karşı gelmek olduğuna inanan İsmet Paşa bunu reddetmişti. Mustafa Kemal ise bu isteği kendi şahsına karşı bir entrika olarak gördü[70] ve ilk yumruğu vurarak girişimi bozdu.

Ali Fuat ile Rauf farkına varmadan bir fırsat yarattılar. Lozan Barış Anlaşması imzalanınca ordunun komuta düzeni değiştirildi. Cephelerdeki karargâhlar dağıtıldı ve Büyük Savaştan sonra oluşturulan üç ordu müfettişliği sistemi yeniden getirildi. Bunun bir nedeni, Sakallı Nurettin Paşayı komuta kademesinden çekmekti. Mustafa Kemal bu sonucu memnunlukla karşıladı, ama Kâzım Karabekir'in İstanbul'daki 1. Ordu ve Ali Fuat'ın Konya'daki 2. Ordu müfettişliklerine getirilmeleri kendi açısından risk taşıdığı için, genelkurmay başkanı Fevzi'yi (Çakmak) kendi tarafında tutarak dengeyi sağlamaya çalıştı. Ali Fuat ile Karabekir ayrıca meclis üyesiydiler ve

üstelik Ali Fuat başkan vekiliydi. Mustafa Kemal görevini sürdürmesini isteyince, onun yakın çevresindekilerin gitgide güç kazanmalarına içerleyen Ali Fuat, hoşnutsuzluğunu göstermek amacıyla ordudaki görevini sürdürmek için milletvekilliğinden istifa etti. Konya'ya gitmeden önce İstanbul'da Rauf, Refet ve eski başkentte Ankara'nın son temsilcisi olan Adnan (Adıvar) ile görüştü. 25 Ekimde meclis, Ali Fuat'ın yerine Rauf'u (Orbay) başkan vekili ve dahiliye vekili olarak seçti. Bundan memnun olmayan Mustafa Kemal meclis üzerindeki etkisini kullanmaya karar verdi. Çankaya'da bir kabine toplantısı düzenleyip Fethi ile tüm bakanları istifa etmeye ve tekrar seçilmeyi reddetmeye ikna etti. Rauf'tan farklı olarak Fethi, Mustafa Kemal'e karşı duramıyordu. Bakanların teker teker meclis tarafından seçildiği sürece, düzenli bir yönetimin kurulamayacağı fikrini kabul etti. Kendi haline bırakılan Halk Fırkası yeni bir kabine üzerinde anlaşamadı.

Mustafa Kemal büyük nutkunda, 28 Ekim tarihinde Sakarya ve Afyon savaşlarının kahramanı olan Kemalettin Sami ve Doğu Cephesinde görev yaparken Karabekir ile araları açılan (Deli) Halit adlı iki generale 'rastladığını' söyleyecekti. Onlarla birlikte Makedonya'dan arkadaşı olan Milli Müdafaa Vekili Kazım'ı (Özalp) Çankaya'da akşam yemeğine davet etti. Yemeğe iki milletvekili daha katıldı: Makedonya'dan arkadaşı ve uzak akrabası olan Ankara komutanı Yarbay Fuat (Bulca) ile ilk yayıncısı Ruşen Eşref. Ayrıca Fethi ve onun yanı sıra Çankaya'daki evde konuk olarak bulunan İsmet (İnönü) de vardı. Yemek sırasında Mustafa Kemal konuklarına "yarın cumhuriyeti ilân edeceğiz" açıklamasını yaptığını daha sonraları anlatacaktı. Bunu söyledikten sonra da taktiklerini anlatıp, dostları arasında görev bölümü yaptı.

Diğer konuklar gidince Mustafa Kemal ile İsmet Paşa 1921 tarihli anayasada bazı değişiklikler yaptılar. Türkiye devletinin yönetim biçimi cumhuriyet olacaktı; cumhurbaşkanı meclis üyeleri arasından seçilecekti; cumhurbaşkanının görev süresi meclisle eşit olacak ve tekrar seçilebilme olasılığı bulunacaktı, cumhurbaşkanının atayacağı başbakan da meclis üyeleri arasından bakanları seçecek ve sonra cumhurbaşkanı kabineyi onaylayacaktı; ayrıca cumhurbaşkanı istediği zaman meclise ve bakanlar kuruluna başkanlık yapabilecekti.[71] Bu son madde cumhurbaşkanına hem yasama hem de yürütme yetkisi veriyordu. Anayasaya eklenen iki yeni maddeyle İslamiyet resmî din ve Türkçe resmî dil olarak belirtiliyordu. Mustafa Kemal daha sonraları resmî dinden söz etmenin 'lüzumsuz' [72] olduğunu ama o tarihte taktik açısından gerekli bulunduğunu açıklayacaktı.

Ertesi gün Halk Fırkasının yöneticileri yeni hükümetin kurulmasını görüşmek üzere toplandı. Mustafa Kemal Çankaya'da beklerken Fethi (Okyar) toplantıya başkanlık ediyordu. Sonuçsuz kalan kısa bir tartışmadan sonra General Kemalettin Sami, parti başkanı olarak Mustafa Kemal'in bu sorunu çözmesini önerdi. Öneri kabul edi-

lince, Çankaya'dan kalkıp gelen Mustafa Kemal, İsmet Paşa ile birlikte hazırladıkları tasarıyı okudu. Anayasanın hazırlanması için biraz daha düşünülmesi gerektiği konusunda bazı önemsiz itirazlar yapıldı. Ama İsmet Paşa ertelemenin devleti zayıflatacağını bildirince, yürütme kurulu değişiklikleri onayladı ve meclise sunuldu. "Yaşasın Cumhuriyet' sesleri arasında neredeyse hiç görüşülmeden kabul edildi. Tutucu Urfa şehrini temsil eden bir din adamı, cumhuriyetin İslam diniyle tümüyle uyumlu olduğunu açıkladı. "Anayasamızda Cumhuriyeti açıklamakla, Hulefayı Raşidin dönemine dönmüş oluyoruz," dedi umutla.[73]

Planın geri kalan kısmı hiçbir pürüz çıkmadan yürütüldü. Anayasa değişikliğini kabul eden meclis oybirliğiyle Mustafa Kemal'i cumhurbaşkanı olarak seçti. Görevi kabul edip, İsmet Paşayı başbakan olarak atadı. Kabine listesini daha önceden hazırlamış olan İsmet (İnönü) hariciye vekilliğini elinde tuttuğunu açıkladı. Fevzi (Çakmak) genelkurmay başkanlığı görevinde kalırken mecliste de bir sandalyesi olacaktı, Kâzım (Özalp) savunma vekilliğini sürdürecekti. Bunlar, rejimin temel direkleriydi. Bu arada Fethi'ye (Okyar) teselli olarak meclis başkanlığı verildi. 19 Kasımda Mustafa Kemal Halk Fırkasının fiili başkanlığına [umumi reis vekili olarak] İsmet Paşanın getirildiğini açıkladı.[74]

Türkiye hükümetinin bir kuşak sürecek son şekli böylece oluştu. Nihai güç cumhurbaşkanının elindeydi. Başvekil yürütme gücünden sorumluydu. Yasama konuları kapalı kapılar ardında Halk Fırkasında tartışılıyor ve sonra, meclis tarafından resmen onaylanıyordu. Mustafa Kemal'i kısıtlama girişimi başarısızlığa uğramıştı ve ülkeyi yeniden şekillendirmek için gerek duyduğu yönetim yetkisine sahip olmuştu. Cumhuriyetin ilanından önce, 4 Ekimde Trabzon'da yayınlanan *Kahkaha* adlı gülmece dergisi ulusu, meclisi ve hükümeti gösteren üç tane insan portresi yayınladı. Hepsi de Gazi Mustafa Kemal Paşaya tıpatıp benziyordu.[75] Ama rakiplerinin ve kendisini eleştirenlerin tümü hâlâ ortalıktaydı ve onları susturması dört yıl daha sürecekti.

20

Hilafetin Kaldırılması

Mustafa Kemal amacına ulaşıp Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı olduğunda 42 yaşındaydı. Fakat elindeki güce karşı meydan okuma henüz ortadan kalkmamıştı. Mustafa Kemal şahsi güç kazanmak için çabalıyordu, ama güç sahibi olmak, kendi başına bir amaç değildi. Ülkeyi yeniden yapılandırmak, Fransa ve diğer başlıca Batı devletleri gibi uygar kılabilmek için bir araçtı. Bunu yalnızca kendisinin başarabileceğine inanmıştı; kendisi için iyi olan her şey, ülkesi için de iyi olacak demekti. En uygun zamanı beklemesini bilen, usta bir taktikçiydi. Zamanı gelince de hiç gecikmezdi. Deneyimli bir eylem adamı, dünya görüşü olan bir gerçekçiydi. Halkının uygar bir devlet yaratma ve sürdürme gizilgücüne sahip olduğundan emindi. Gerçi nüfusun büyük çoğunluğu hâlâ cehalet yükünü taşıyordu, ama eğitilebileceğinden emindi ve eğitecek kişi de kendisiydi.

29 Ekim 1923 günü, cumhuriyetin ilan edilmesinden birkaç saat önce, kendisine yakınlık gösteren Fransız yazar Maurice Pernot'ya fikirlerini açıkladı.[1] Fransa'nın dünya yüzündeki özgürlük mücadelelerine örnek oluşturduğunu ve kendisinin de kısa bir süre bir Fransız okuluna gittiğini söyledi. Türk milliyetçileri yabancı düşmanı değildiler; tüm uygar ülkelerin dostuydular ve aynı zamanda bağımsızlıklarına da düşkündüler. Tarih boyunca Türkler doğudan batıya doğru ilerlemişlerdi ve çağdaş bir hükümet Batı tarzı bir hükümet demekti. "Medeniyete girmek arzu edip de, garba teveccüh etmemiş millet hangisidir?" diye sordu. Onun inandığı İslamiyet'te akıl ve ilerleme karşıtı olan hiçbir şey yoktu ama 'Türkiye'ye istiklâlini veren bu Asya milletinin' mantığa uymayan batıl inançlardan oluşan ikinci bir dini daha vardı. İkinci dini savunan, 'bu cahiller, bu âcizler' zaman içinde aydınlanacaklardı. Eğer ışığı göremezlerse,

kendi kendilerini yok ederlerdi. "Onları kurtaracağız." Halifeden söz ederken, Mustafa Kemal sözcüklerini dikkatle seçiyordu. Bu makamın varlığını haklı gösterecek bir tek tarihî ya da işlevsel neden olmadığını biliyor ve eğer bu unvan kendisine verilseydi, derhal istifa etmiş olacağını söylüyordu. Hilafet eski bir geleneğe duyulan saygı nedeniyle sürdürülmüştü. Ama sonuçta, Türkler bu makamın bedelini ödemek ve nüfuzu altında kalmak zorunluluğunu taşıyan tek Müslüman ulus olmuşlardı. Savunulması olanaksız bir durumdu.

Cumhuriyet ilan edilir edilmez halife Abdülmecit topun ağzında bulunduğunu fark etti. Derhal Mustafa Kemal'e bir kutlama telgrafı çekti. Bundan önce annesinin ölümünde başsağlığı dilediğinde ve evlendiği zaman kutlayıp ardından bir armağan gönderdiğinde, Mustafa Kemal halifeye uzun ömürler dileyen, süslü püslü, saygılı yanıtlar vermişti. Bu kez iyi niyete teşekkür eden kupkuru tek bir cümleyle yetindi.[2]

Cumhuriyetin ilanı Mustafa Kemal'in rakiplerini gafil avlamıştı. 29/30 Ekim gecesi 101 pare top atışı yeni rejimin doğuşunu kutlarken, (o tarihte hiçbir görevi bulunmayan) Rauf (Orbay) ile Refet İstanbul'daydı. Kâzım Karabekir ise, yeni görevi olan İstanbul'daki 1. Ordu Müfettişliğine gitmek üzere Trabzon'da bulunuyordu. Her üçü de meclis üyesi olmalarına rağmen, garnizon komutanlarına top atışı emri gönderildiğinde kendilerine bilgi verilmemişti.[3] İstanbul'daki komutan Şükrü Naili Paşa, Mustafa Kemal'in Selanik'ten eski bir arkadaşıydı. Ankara'dan gelen resmî telgraf kendisine, eski kentteki belediye yetkililerinin verdiği bir kabule katıldığı sırada iletildi. Telgrafı konuklara okuduğunda, alkışlarla karşılandı. Mustafa Kemal 1927'de yaptığı konuşmasında bunu, İstanbul halkının gerçek duyguları olarak tanımlarken Rauf'un gönülsüz tepkisiyle kıyasladı.[4]

30 Ekimde Rauf'u iki önemli gazete başyazarı Ahmet Emin (Yalman) ile Velit Ebüzziya ziyaret ettiler. Ertesi gün gazetelerde yayınlanan röportajda Rauf, yönetimin isminin cumhuriyet olarak değişmesinin ancak halkın isteklerine saygı duyduğu takdirde bir farklılık yaratacağını söylüyordu.[5] 10 Kasımda İstanbul'a ulaşan Kâzım Karabekir'i karşılayan Rauf, Refet ve bir grup gazeteci, Ankara'dan gelen haber Mustafa Kemal'in kendine yeni bir maiyet edindiğini ve tam anlamıyla otoritesini kurma yolunda ilerlediğini gösteriyor dediler. Karabekir anılarında, gazetecilere, Mustafa Kemal'in padişah ve halife olmasını dostlarının önlediğini ve onun da buna karşılık bir çıkış yaparak cumhurbaşkanı olduğunu açıkladığını yazacaktı. Şimdi Mustafa Kemal eski dostlarını cumhuriyet düşmanı ve padişah yanlısı diye tanıtarak, yaşamı boyunca bu makamı elinden bırakmayacaktı.[6] Karabekir'in belleği bundan sonraki olaylarla karışmış olabilir ve herhalde yazdıklarına oranla daha dikkatli konuşmuştur. Ne var ki, Mustafa Kemal'in eski dostlarının onu yerinden etmek için güç birliğine giriştikleri ve İstanbul'daki en etkili gazete-

lerin desteğini aldıkları gerçektir. Mustafa Kemal'in meclisteki taraftarları ise 8 Aralıkta üyeleri arasından bir İstiklal mahkemesi kurarak, özellikle basının içindeki bozguncuları temizlemek üzere İstanbul'a gönderdiler ve böylelikle tepkilerini gösterdiler.[7]

12 Kasımda halife Abdülmecit, Karabekir'i kabul etti. Üzücü bir görüşmeydi. "Benim bu sarayda resim takımlarımla bir iki bohçam var," dedi halife gözlerini yerden kaldırmadan, "İstemezlerse, bunları alır giderim." [8] Abdülmecit'in istifa etmeye hazır olduğu söylentileri yayılınca, İstanbul barosu başkanı Lütfü Fikri (Düşünsel), 15 Kasımda *Tanin* gazetesinde yayınlanan yazısında, yaşamı tehlikede bile olsa, makamında kalması için halifeye çağrıda bulundu.[9] Aynı gün Rauf ile Adnan'ı (Adıvar) kabul eden halife, Mustafa Kemal'i eleştirenlerin tarafını tutuyormuş izlenimini güçlendirdi.

Ankara ile İstanbul'un arasındaki gerginliğin iyice arttığı bu kritik dönemde Mustafa Kemal hastalandı. 11 Kasımda dostları Salih (Bozok), Recep Zühtü ve Kılıç Ali ile yediği öğle yemeğinden sonra kendini rahatsız hissetti. Özel doktoru Refik (Saydam) çağırıldı ve kalp spazmı tanısı koyunca, İstanbul'dan aceleyle getirtilen kıdemli askerî doktor Neşet Ömer (İrdelp) Paşa da aynı tanıyı onayladı. Altı gün süren resmî sessizlikten sonra Neşet Ömer gazetecilere Mustafa Kemal'in rahatsızlığının kalp krizi olmayıp yorgunluktan kaynaklandığını ve cumhurbaşkanının altı günlük bir istirahattan sonra tümüyle iyileştiğini açıkladı. Doktorlar dinlenmesini ve 'hafif bir perhiz' uygulamasını önermişlerdi; bunun anlamı, en azından içkiyi azaltmak demekti. Lâtife söylenenleri uygulamaya çalışıp, ziyaretçilerin gelişini yasakladı. Mustafa Kemal öfkelendi. Zaten karısının ev yaşamını düzene sokmaya ve Çankaya'da resmî bir protokol yerleştirmeye çabalamasından sıkılmıştı. Lâtife'nin uygulamalarını reddetti ve görmek istediği ziyaretçileri kabul edeceğini bildirdi. Buna karşın kendisini daha iyi hissedince ve işleri izin verince biraz dinlenmek üzere karısının İzmir'deki evine gitmeye razı oldu.[10] Mustafa Kemal rahatsızlık nedeniyle işlerinden biraz uzak kalınca, İstanbul gazeteleri, Enver Paşanın hâlâ Orta Asya'da yaşadığı söylentilerini yayarak bu belirsizliği artırdı.[11]

Siyasal bunalımı günlük denetim altında tutma görevi, başbakan ve Halk Fırkasının başkan vekili olan İsmet Paşa ile genelkurmay başkanı Fevzi Paşaya düştü. Her zamanki gibi, ordunun üstlendiği rol çok kritikti. Karabekir anılarında, kendisinin İstanbul'da bir ordu toparlayıp yeni başkente yürüyeceği korkusunun Ankara'yı sardığını yazacaktı. Ayrıca daha önceleri doğu cephesinde onun komutası altında olan ve sonradan İstanbul'a gönderilen bir tümeni, Fevzi Paşanın önlem olarak tekrar doğuya kaydırdığını ve General Kemalettin Sami'nin ilk tehlike belirtisinde kendi kolordusunu Eskişehir'den İstanbul'a götürmek üzere gizli bir emir aldığını da ekleyecekti.[12] Ama Mustafa Kemal'in eski dostları, ülkenin önderine karşı

açıktan meydan okumaya kalkışmadılar. Önde gelen milliyetçilerin arasına ayrılığı sokan ve Mustafa Kemal'in yakın çevresine yeni kişiler getirenin İsmet Paşa olduğu kuruntusuna kapıldılar. Mustafa Kemal'in hâlâ kendilerine güvenmeyle ikna edilebileceğini düşünüyorlardı.

Rauf (Orbay) bir barışma girişiminde bulundu. Halk Fırkası parlamento grubunda, İstanbul basınına verdiği demeçler konusunda tartışma açılmasını isteyen bir önerge sunulmuştu.[13] Toplantı tarihi olarak 22 Kasım saptandı ve Rauf kendini savunmak üzere Ankara'ya gitti. İlk önce Mustafa Kemal'i ziyaret etti, ama hasta yatağında olduğunu görünce, politikadan söz etmekten vazgeçti.[14] Milletvekilleri konuyu görüşmek üzere toplandığında, İsmet Paşa, bu tartışmanın tarafı olduğu için başkanlık koltuğuna oturmayacağını söyledi. Atatürk'ün gazetecisi ve hayranı Falih Rıfkı (Atay), daha sonra anılarında Rauf ile İsmet'in etkili konuştuklarını ve kendilerine hâkim olduklarını yazacaktı. Rauf (Orbay), bazı Güney Amerika ülkelerinde görülen ve halkın iradesini ezen bir yönetim olmadığı sürece cumhuriyeti destekleyeceğini açıkladı.[15]

İsmet Paşa, Rauf'un halifeyi ziyareti konusunda durdu ve halifenin Türk politikasına karışma girişiminin vatana ihanet olarak nitelendirileceği uyarısını yaptı. Kendilerine tanınan sınırların içinde kalan halifelere her zaman Türkiye'de saygı duyulacaktı.[16] Mustafa Kemal 1927'deki konuşmasında İsmet Paşanın sözlerini aktarırken bu son cümleyi atlayacaktı. Sonra İsmet Paşa, Rauf'a partinin lehinde mi yoksa aleyhinde mi çalışacağını sordu. Kararı ancak kendisi verebilirdi. Ama parti de Rauf da henüz birbirlerinden kopmaya hazır olmadığından, toplantı hiçbir sonuca ulaşmaksızın, yanlış anlamaların açıklığa kavuştuğu ve bu durumun basın yoluyla duyurulacağı kararı alınarak sona erdirildi. Ne var ki, verilen ikinci bir önergeyle parti başkanlığına, politik açıdan duyarlı olan noktaları basından saklı tutma hakkı tanındı[17] ve Rauf'un muz cumhuriyetleri konusundaki sözleri halka yansıtılmadı. Mustafa Kemal 1927'deki konuşmasında, bu tartışmanın Rauf ve yandaşlarına partiyi içerden çökertmek için daha fazla zaman vermiş olduğunu açıklayacaktı.[18]

İstanbul'da meclisin yeni başkanı Fethi (Okyar) ile karşılaşan Karabekir, Mustafa Kemal ile eski dostlarının arasındaki ilişkilerin düzeltilmesine yardımcı olmasını istedi. 7 Aralıkta da komutanlardan ordu ile politika arasında bir seçim yapmalarının istenmesini resmî olarak önerdi. Aktif görevde bulunan komutanlar meclis üyeliklerini sürdürmemeliydiler. Fethi bu konunun komisyonda görüşülmekte olduğu için Karabekir'in önerisinin tekrar işleme konmayacağını belirtti. 19 Aralık 1923'te meclis, askerlerin politikaya karışmasını sona erdiren bir yasayı oyladı.[19] Daha önce seçimle meclise gelmiş olanlar, dönem sonuna kadar görevlerini sürdürecekler ama ordu

üzerinde etkili konumlarda bulunduklarından, parlamento tartışmalarına katılamayacaklardı.[20] Bu yasa maddesi Karabekir ile Ali Fuat'ı etkilerken, Trakya'daki komutanlığı 1923 Ekiminde sona erdirilmiş olan Refet'i kapsamamaktaydı.[21] Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte başkumandanlık makamını bırakmış olan Mustafa Kemal de etkilenmiyordu.[22] Başvekil İsmet Paşa, Milli Müdafaa Vekili Kazım (Özalp) ve Mustafa Kemal'in ekibinden birkaç kişi daha aynı konumdaydı. Hâlâ ordudan ayrılmamışlardı ama komutanlık görevleri bulunmadığı için parlamentoda faaliyet gösterebiliyorlardı. Böylece Mustafa Kemal, cumhuriyetin temelini atarken mareşal rütbesini korumuştu. Ordudan ayrılması 1927 seçimlerine kadar ertelendi ve bu arada muhalefete yakınlık gösteren komutanlar da tasfiye edildi.

Fethi ile Edirne'ye yaptığı yolculuktan sonra Karabekir, Ankara'ya gitti ve 17 Aralıkta Rauf'la akşam yemeğinde buluştu. Mustafa Kemal, İsmet ve Fevzi Paşalar tarafından kendilerine karşı ortak bir cephe alınmakta olduğundan söz ettiler. Ertesi gün Çankaya'da öğle yemeğine davet edilen Karabekir, Mustafa Kemal'den niyetini açıkça belirtecek kadar kendisine güvenmesini istedi. Komutanlık görevi olanların meclisten ayrılması ve İstiklal Mahkemesinin, ortaya çıkarılması gereken hiçbir entrikanın bulunmadığı İstanbul'dan geri çekilmesi isteklerini bir kez daha gündeme getirdi.[23]

Ricalarına kulak asılmadı. Hükümet muhalefeti sindirecek yeni bir değnek bulmuştu. Hint Müslümanlarının önde gelen liderlerinden İsmailiye mezhebinin lideri Ağa Han ile Emir Ali, hilafet makamının koruma altına alınmasını bir mektupla İsmet Paşadan rica ettiler ve bunun, Türkiye'nin şerefine itibar kazandıracağını öne sürdüler. Mektup İsmet Paşaya ulaşmadan önce 5 ve 6 Aralık tarihlerinde üç İstanbul gazetesinde yayınlandı. Hükümet bu durumu Türkiye'nin iç işlerine müdahale olarak yorumladı; İstanbul basını da kendini buna alet etmişti. İstiklal Mahkemesi 9 Aralıkta baro başkanı Lütfü Fikri ile üç gazete başyazarının vatana ihanet suçuyla tutuklanmasını istedi.[24]

Mahkeme Başkanı Binbaşı İhsan (Eryavuz) karşısındaki pişkin dinleyici kitlesini etkilemeyi başaramayınca dava komediye dönüştü. Bir celsenin sonunda, suçlananlardan biri olan *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) yüksek sesle, "Bugünkü perde de indi !" diye alay etti. 27 Aralıkta Lütfü Fikri beş yıl hapse mahkum edildi, ama mahkeme başkanı affedilmesini sağlayacağına söz verdi ve gerçekten de 11 Şubat 1924'te meclis affı onayladı. Kötü niyetli olmadıklarına karar verilen gazeteciler 2 Ocak 1924'te beraat ettiler. Davayı izleyen Falih Rıfkı (Atay) daha sonra, "Keşke bu İstiklâl Mahkemesi (İstanbul'a) hiç gönderilmemiş olsaydı! İhsan ve arkadaşlarının zaafı kötü bir tepki uyandırmıştır. Nihayet daha sonraki sehpalı ve ölümlü İzmir İstiklâl Mahkemesi faciasına yol açmıştır," diyecekti.[25]

1 Ocak 1924'te halife ve taraftarları sorunu sürüp giderken, Mus-

tafa Kemal Uşakizade köşkünde dinlenmek için İzmir'e gitti.[26] Üç hafta sonra 22 Ocakta başvekilden bir telgraf geldi. İsmet Paşa, basının kişiliğine karşı saldırılarından ve Ankara'dan gelen resmî ziyaretçilerin kendisini boykot etmelerinden halifenin tedirgin olduğunu bildiriyordu. Durumu görüşmek için önce bir görevliyi Ankara'ya göndermeyi ya da oradan bir temsilci istemeyi düşünmüştü, ama bu girişiminin yanlış yorumlanacağından korkarak vazgeçmişti. Ne var ki halife, kendi hazinesinden karşılayamadığı giderleri için, hükümetten 15 Nisanda kendisine söz verilen paranın gönderilmesini istiyordu. İsmet Paşa bu konunun kabine toplantısında görüşüleceğini de ekliyordu.

Mustafa Kemal harekete geçmenin zamanı geldiğine karar verdi ama her zaman olduğu gibi fikrini kendine saklayarak dikkatlice zemini hazırladı. Önce İsmet Paşanın talimat isteğini derhal yanıtladı. Yapılan eleştirilere halifenin kendisinin neden olduğunu açıkladı. İç ve dış politika konularında Abdülmecit eski padişahların yolunu izler gözüküyordu; yabancı temsilcilerle görüşüyor, yedek subayların şikâyetlerine kulak veriyor ve saraylarında görkemli bir yaşam sürüyordu. Üstlendiği makamın dini ya da siyasi bir geçerliği olmadığını anlaması gerekirdi. Cumhuriyet devleti görevlilerinin kendisiyle temas kurmalarını istemek cumhuriyet hükümetine bir meydan okumaydı. Bütçesi cumhurbaşkanından daha düşük olmalıydı; kişisel bir hazinesi bulunmamalıydı; yanında çalışanların sayısı azaltılmalıydı ve izin alınmadan satılmasını önlemek için mal varlığı kayda geçirilmeliydi. Telgrafın sonunda, Fransa'nın devrimden yüzyıl sonra bile kral hanedanını ülkeye sokmayı reddettiğini ve Türkiye cumhuriyetinin de hâlâ saltanatın geri dönmesi hayaliyle yaşayan bir hanedanın mensuplarıyla yürüttüğü ilişkilerde,. anlamsız bir nezaket uğruna kendini feda etmemesi gerektiği bildirilmişti. Hükümet buna göre davranmalı ve kendisine bilgi vermeliydi.[27] Krallık tahtında hak iddia eden bir Bourbon soylusu gibi gösterilen Halife Abdülmecit'in, içinde bulunduğu durum aslında Kral Lear'e daha çok benziyordu.

Bundan sonra Mustafa Kemal dikkatini İstanbul'daki muhalif basına çevirdi. İstiklal Mahkemesinin başkanı İhsan (Eryavuz), İstanbul gazetelerinin başyazarlarının onu İzmir'de ziyaret etmelerini sağladı. Mustafa Kemal'in 1927'deki konuşmasında hiç anmadığı bu ziyaret, basında bir ateşkese yol açacaktı. Mustafa Kemal gazetecileri nezaketle karşıladı ve iki gün boyu onlarla görüştü. 5 Şubatta son kez bir araya geldiklerinde Mustafa Kemal, basının cumhuriyetin çevresine çelikten bir kale örmesini istedi. Cumhuriyetin bunu gazetecilerden istemeye hakkı vardı. Mücadele henüz sona ermemişti; basının görevi bu gerçeği halka anlatmak ve ulusun birliğini güvence altına almaktı.[28]

Meslektaşları adına konuşan Hüseyin Cahit diplomatik bir yanıt

verdi, "Özgürlük zor ve şiddetle kurulur, fakat korunması ancak karşılıklı ve geniş hoşgörürlükle ve darılmamakla mümkün olur. Bunu Gazi Paşada görmekle mutluyum." [29] Hüseyin Cahit anılarında Gazi'nin yanından mutlu ve inanmış bir destekleyici olarak ayrıldığını, ama Mustafa Kemal'in hâlâ sırtından vurulmaktan çekindiği hissine kapıldığını söyleyecekti.[30] Hüseyin Cahit, haşin gazetecilik üslubu ile ün kazanmıştı; iltimaslar karşısında yoldan çıkabilirdi ya da bazen korkutulabilirdi ama denetlenemezdi. Çağdaşlık yanlısıydı ve hatta Türkiye'nin Arap alfabesinden Latin harflerine geçmesini bile önermişti.[31] Ama Mustafa Kemal öncelik vereceği konuları kendine göre sıralıyordu.

İlk olarak ordunun desteğini alacağından kesinlikle emin olmak zorundaydı. 2 Şubat 1924'te Kâzım Karabekir, İsmet Paşa ile Milli Müdafaa Vekili Kâzım'ın (Özalp), İzmir'deki askerî tatbikatı izlemeye gittiklerini öğrenince şaşkınlığa uğradı. Genelkurmay Başkanı Fevzi de (Çakmak) onlara katılacağından, o da gitmeye karar verdi.[32] Mustafa Kemal komutanlara hem tatbikatın başladığı 15 Şubat hem de sona erdiği 22 Şubatta iki kez hitap etti. Ordu konusundaki ilkelerini açıkladı: belli amaçları saptama gereği, güçleri boşa harcamamak ve nihai bir saldırı üzerinde yoğunlaştırmak. Cumhuriyetin iki güce dayandığını özellikle ekledi: halkın kararlılığı ve ordunun cesareti. Politikaya yalnızca adeta şifreli bir cümleyle değindi: ulusun güvenlik ve mutluluk yolunun üzerindeki engelleri kaldırmak üzere 'mücadele mevziinde bulunuyoruz.'[33] Mustafa Kemal, büyük nutkunda açıklayacağı gibi, hilafetin kaldırılması kararını İsmet, Fevzi ve Kâzım (Özalp) ile bu tatbikat sırasında almıştı. Aynı zamanda iki önlem daha alınacaktı: öğretim ve eğitim birleştirilecek, dinî kanunların uygulanması ve dinî vakıfların yönetilmesiyle ilgilenen Şer'iye ve Evkaf Vekaleti kaldırılacaktı.[34]

Bir kültür devrimi niteliğinde olan bu kararların uygulanabilmesi için Mustafa Kemal ordunun desteğini almıştı. Öğretimin birleştirilmesi, ulema sınıfına Arapça olarak yazı yazmayı, gelenekleri ve dini kanunları öğreten medreselerin kapatılmasını anlamına geliyordu. Bunların yerini alacak olan Türkçe eğitim veren, laik okullar İslam'ın dinsel ve kültürel mirasının aktarılmasına son verecekti. Başka sonuçlar da ortaya çıkacaktı. Türk olmayan Müslümanların kendi dillerinde eğitim veren laik okulları şimdiye dek olmamıştı; yalnızca medreselerde hocalar Kürtçe gibi kendi yöresel dillerinde açıklamalar yapıyorlardı. Bundan sonra eğitimin dili yalnızca Türkçe olacaktı. Şer'iye ve Evkaf Vekaleti, resmî dinsel hiyerarşinin başında olan ve gündelik konularda fetva veren Şeyhülislamlık makamının devamı niteliğindeydi. Artık laik hükümet inançları ve ahlakı yönetecek ve din adamlarını işe alacaktı. Bu İslam kurumları her zaman sultana karşı sorumlu olmuşlardı, ama yine de belirli bir düzeyde özerklikleri vardı ve kendi kurallarını uyguluyorlardı. Bundan

sonra din, dini vakıflar ve eğitim ulusallaştırılacak ve laik ölçütlerle değerlendirilecekti. Bu değişimin büyük bir şok yaratacağı kesindi. İsmet Paşa anılarında şöyle diyecekti:

> Hilafetin kaldırılmasında daha çok mukavemet görmüşüzdür. Saltanatın kaldırılması daha kolay olmuştu. Çünkü, hilafetin baki kalması, Meclisteki saltanat taraftarlarını tatmin ediyordu. Fakat bu şekil ilanihaye iki başlı olarak devam edemezdi. Saltanat taraftarları zainanı gelince, münasip anında hilafet şekli altında hükümdar idaresi (Osmanlı hanedanı) avdet eder ümidini muhafaza ediyorlardı. Onun için hilafetin ilgası... daha derin tesir yapmıştır ve ondan sonra ihtilafların başlıca kaynağı olmuştur.[35]

Karar alındı, ama hemen açıklanmadı. Mustafa Kemal 23 Şubatta Ankara'ya döndü.[36] 1 Martta meclisin yeni dönemini açarken yaptığı konuşmada hükümetin faaliyetlerinin ana hatlarını açıkladı. Yunanistan'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi sürüyordu; askerlik süresi on sekiz aya indirilmişti; demiryolunun Ankara'dan Sivas'a uzatılması inşaatı yakında başlayacaktı. İleriye bakan Mustafa Kemal, öğretimin birleştirilmesinin gecikmeden gerçekleştirilmesini istedi. Milletvekilleri konuya hazırlıklı olduklarından, bu sözleri alkışlarla karşıladılar. Basından söz ederken, her zaman ulusal çıkarları göz önünde bulundurması gerektiğini söyledi. Uzun süren alkışlar karşısında, "Bilâkis hürriyet-i matbuattan mütevellit mahazirin vasıta-i izalesi, yine binnefs hürriyet-i matbuattır, kanaatindeyiz," diye ekledi. [Basın özgürlüğünden kaynaklanan zararların yine basın özgürlüğü çerçevesi içinde onarılması gerektiğine inanıyoruz.] İlkeler açıklanmıştı ama bunların uygulanması farklı bir konuydu. Orduyu politikadan uzak tutma ilkesine de saygı gösterileceğini belirtti. Aynı şekilde eskiden politik bir araç olarak kullanılan İslam dini de bu durumdan çıkarılarak yüceltilecekti. Ama hilafet konusunda tek söz etmedi.[37] Saltanattan ayrı olarak bir hilafet makamının sürdürülmesini mecliste savunmuş olan Mustafa Kemal, artık bu kurumu meclisin sona erdirmesini bekliyordu. Belirlenen düzen sürecekti: kendisi cumhurbaşkanı idi, ama parlamento ondan daha üstündü.

Parlamento imayı anladı. 2 Martta Halk Fırkası parlamento grubu üç yasayı resmen onaylamak için toplandı. Birinci önerge Şer'iye ve Evkaf Vekaleti ile Erkân-ı Harbiye Vekaletinin kaldırılması ve genelkurmay başkanının bakanlar kurulundan çıkarılması konusundaydı. İkinci önerge eğitim ve öğretimin birleştirilmesini öngörüyordu. Üçüncüsü ise hilafetin kaldırılmasını ve Osmanlı hanedanına mensup olanların tümünün Türkiye'den çıkarılmasını öngörüyordu. Ertesi gün üç önerge meclise sunuldu. İki bakanlığın kaldırılması ve din adamlarının diyanet işleri başkanlığına bağlanması konusunda-

ki önerge, tutucu bir doğu Anadolu şehri olan Siirt milletvekili Halil Hulki adlı bir hoca ile arkadaşlarının imzalarını taşıyordu. Yeni başkanlığın unvanı konusunda kısa bir tartışmadan sonra önerge kabul edildi.[38] İslam, cumhuriyetin resmî dini olarak, hükümetin denetimi altında kaldı. Böylelikle laikliğin ilk temeli, uysal bir meclis toplantısında hiçbir itiraz mırıltısı olmadan atıldı.

Din okullarına son verip tek bir eğitim sistemi getiren önerge, hiç tartışılmadan kabul edildi. Müslümanların, Hz. İbrahim'in kenti olarak kabul ettikleri Urfa milletvekili Şeyh Safvet Hoca, hilafeti sona erdirip Osmanlı hanedanını sınır dışını süren önergeyi sundu. Halk Partisi üyesi olmayan Gümüşhane milletvekili Zeki, bu önergeye karşı çıktı. 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılırken, Osmanlı hanedanının sonsuza kadar hilafet makamında kalacağının açıklandığını meclise anımsattı. Bu karar tersine çevrilmeden önce ya bir referandum ya da yeni bir seçim yapılmalıydı. Ama Zeki'nin savları hiçbir etki yaratmadı. Halit adlı başka bir milletvekilinin şimdiki halife yurtdışına gönderilse bile hilafet makamının yerini koruması gerektiği şeklindeki pek şiddetli olmayan itirazına da aldırış edilmedi.

Hükümet adına, din eğitimi almış olan adliye vekili Seyyid Bey konuştu. Hilafetin dünya işleriyle ilgili güçle eş anlamda olduğunu ve bu güçten arındırıldığı takdirde, yerinde kalmasının dini açıdan hiçbir anlamı bulunmadığını açıkladı. Başvekil İsmet (İnönü) hilafetin kaldırılması halinde Türkiye'nin yurtdışında hiçbir zarara uğramayacağına dair güvence verdi. Milletvekillerinden biri hanedana mensup kadınların en azından burada kalmasını, yaşamlarını sürdürecek gelire sahip olmadan yurtdışına gönderilmeleri durumunda ahlaki açıdan tehlikelerle karşılaşacaklarını ileri sürdü ama bu görüşe de kulak asılmadı. Halk Fırkasının önde gelen isimlerinden, İstanbul'a gönderilen İstiklal Mahkemesi Başkanı Binbaşı İhsan (Eryavuz), Osmanlı hanedanına duyduğu nefreti, "Ölülerinin mezarları açılıp kemikleri ortalığa saçılmalı," sözleriyle dile getirdi.[39] Halk Fırkası bu yasalara olumlu oy vermeye kararlı olduğundan, tartışmaların sonucunun ne olacağı baştan belliydi.[40]

Meclis onun isteklerini yerine getirir, din adamları devrim ateşiyle birbiriyle rekabet ederken Mustafa Kemal hiç sesini çıkarmadı. Gazeteci Falih Rıfkı'nın anlattığına göre, bir hoca Mustafa Kemal'in meclis binasındaki çalışma odasına koşmuş ve "Paşam, Paşam," diye haykırmış, "Maksadın kitabı da kaldırmak olsa, bize emret, yolunu bulalım, (toplantı salonunu işaret ederek) ama bunları söyletme..." demiş.[41] Sünni Müslümanlar yöneticilere itaat ederler; 1923'ten önce padişah onları yönetiyordu; bir aydır ise halife ile cumhurbaşkanının yönetimi altındaydılar. Bundan sonra yalnızca cumhurbaşkanı kalacaktı. Dini kurumlar laik bir devlet kurulmasına karşı mücadele etmedikleri gibi, bu kurumlara bağlı olanlar süreci kolaylaştırmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Yalnızca bir kaç taşra hocası baş-

kaldırdı. Adliye vekili olarak hilafetin kaldırılması gerektiği yönünde konuşan hocayı dinleyen Mustafa Kemal, "Seyyid Bey son vazifesini yaptı," [42] dedi ve üç gün sonra gerçekleştirilen yeni kabine düzenlemesinde bakanlık görevinden alındı.[43] Bu olay, Mustafa Kemal'in önderlik ettiği reformcuların, din adamlarına nasıl horgörüyle baktıklarını gösteriyor. Türk halkının yaşamının sürdürdüğü çerçevenin değiştirilmekte olduğu bu kritik günlerde, Mustafa Kemal halka hitaben yalnızca bir tek kısa konuşma yaptı. Ankara garında toplanan İstanbul gazetelerinin başyazarlarına, "Son günlerde meclisçe ittihaz olunan mukarrerat, milletçe tabiî ve hakikî bir surette zaten arzu edilmekte olan hususattır. Bunları fevkalâde olarak telâkkiye mahal yoktur," dedi.[44] [Son günlerde meclis tarafından alınan kararları ulus doğal ve içten olarak istiyordu. Bunlara olağanüstü olaylar gibi bakmaya gerek yoktur.] İstanbul'da ve diğer yerlerde gerçekleşenleri açıklamak için oldukça garip bir tanımlamaydı.

Yasalar Osmanlı şehzadelerine eşyalarını toplayıp ülkeyi terk etmeleri için on gün süre vermişti. Halife ise hemen ayrılmak zorundaydı. Yasa oylanır oylanmaz, İstanbul valisi ile emniyet müdürü, doğruca Dolmabahçe Sarayına giderek Abdülmecit'e derhal yola çıkmak için hazırlanmasını söylediler. Öfkeye kapılan halife valiyi kovdu. Bunun üzerine emniyet müdürü, gerekirse kendisini zor kullanarak götürmek için emir aldığını bildirdi. Saray sarılmış ve telefon hatları da kesilmiş olduğundan, Abdülmecit'in boyun eğmekten başka çaresi kalmamıştı. Orient Ekspres'in son durağı olan Sirkeci Garına götürülüp Avrupa'ya giden trene bindirileceği söylendi. Aslında daha farklı bir plan yapılmıştı. Halkın tepkisinden çekinen yetkililer, daha az dikkat çekecek bir çıkış yoluna karar vermişlerdi. Halife ile ailesini ve görevlileri arabayla Çatalca'ya götürüp İstanbul dışından trene bindireceklerdi.

4 Mart 1924 sabahı saat beşte, Halife Abdülmecit yanında dört karısından ikisi, oğlu, kızı, başmabeyncisi, özel doktoru ve katibi ile birlikte yola çıktı. Gece yarısına kadar Çatalca tren istasyonunda Orient Ekspres'in gelmesini beklediler. Trene eklenen özel bir vagonla İstanbul valisi sürgünlerle görüşmek için gelmişti. İçinde 2.000 İngiliz lirası ve İsviçre konsolosunun hazırladığı geçici vizeler bulunan zarfı halifeye verdi. Abdülmecit bir basın bildirisi yayınlayıp ulusun kararına boyun eğdiğini ve bundan sonra yalnızca güzel sanatlarla ilgileneceğini açıkladı. Ama halifenin boyun eğmiş tavrı uzun sürmedi. Tren Bulgaristan sınırını geçer geçmez, bir bildiri daha yayınlayarak, kendisini makamından alma kararını geçersiz saydığını açıkladı. Ne yazık ki, pek az kişinin bu konuya aldırış ettiğini fark edecekti. İsviçreli yetkililer birden fazla kadınla evli olanların ülkeye girmesini yasaklayan yasadan onu muaf tutmak için belirli formaliteleri yerine getirirken, sınırda beklemek zorunda kaldı. Kısa bir

süre sonra bu ülkenin çok pahalı olduğunu anlayarak, Nice'e taşındı. 1944 Ağustosunda Paris'te öldü ve Medine'de gömüldü. Mezarının Türkiye'ye getirilmesi için ailesinden gelenlerin yaptığı çağrılar her seferinde reddedildi.

Abdülmecit'in sürgün edilmesinden birkaç gün sonra Osmanlı hanedanlığının 116 mensubu daha sınır dışına sürüldü[45] ve birçoğu tekrar İstanbul'u göremedi. Hanedanın kadın üyelerinin ülkeye giriş yasağı 1952'de, erkeklerin ise ancak, sürgünden elli yıl sonra, 1974'te kaldırıldı.[46]

İslami kuruluşların laik devlete tabi olması, o tarihten bugüne Türkiye'de tartışma konusudur. Ama monarşiyi yeniden canlandırmak için hiçbir girişimde bulunulmadı. Mustafa Kemal'in hanedanı suçlama politikası en iyisinden gereksiz en kötüsünden haince bir kalıcı etki bıraktı. Sultanlarla şehzadeleri geride beş parasız kalan hizmetçilerinden başka özleyen olmadı. Boş kalan sarayların çoğu aradan geçen yıllar içinde harap oldu. İmparatorluğun arması olan tuğralar ya zamanla soldu ya da binaların cephelerinden söküldü. Ancak son yıllarda Osmanlı hanedanının sanatsal ve mimari mirasını onarmak için ciddi bir çaba gösterilmeye başlandı. 1924 yılında Türkiye'nin başka sorunları vardı.

Mustafa Kemal 1927'deki nutkunda, meclis halifeliği kaldırıldığında, Türk milliyetçilerine destek veren Hint Müslümanlarına teşekkür etmek için giden heyetin başkanının, başka ülkelerde yaşayan Müslümanların onu halife olarak görmek istediklerini aktardığını belirtecekti. Bu öneriyi saçmalık olarak nitelendirip reddetmişti. Halife bir devlet başkanıydı ve yabancı Müslümanların da kendi hükümetleri olduğuna göre, yaşadıkları ülkelerin sınırları dışında bulunan bir halifenin emirlerini yerine getirecek durumda olamazlardı.[47] Bu görüş 1924 Martında olduğu kadar, taktik nedenlerle halifenin bir süre daha makamında kalmasına göz yumduğu 1922 Kasımında da doğruydu.

Halifeliğin kaldırılması Mustafa Kemal'in dini, devlet işlerinden ayrı tutmak konusundaki kararlığını gösteriyordu. Bir ay kadar sonra 8 Nisan 1924 tarihinde, evlenme, boşanma, miras gibi kişisel davalara bakan mahkemeleri kapatıldı.[48] Ertesi gün Mustafa Kemal ile arkadaşlarının pek az dikkate aldığı alkol yasağı da kaldırıldı.[49] 20 Nisanda kabul edilen ilk cumhuriyet anayasası hâlâ, İslam'ın resmî din olduğunu belirtiyor ve 1921'de hazırlanan Teşkilat-ı Esasîye Kanunundaki formülü kullanarak, meclisin görevinin şeriat yasalarının uygulanmasını denetlemek olduğunu söylüyordu.[50] Ama bunlar Mustafa Kemal'in 1926'da söyleyeceği gibi, "yeni Türkiye Devleti'nin ve Cumhuriyet rejimimizin çağdaş karakteriyle bağdaşmayan deyimler, inkılâp ve Cumhuriyet'in o gün için sakıncalı görmediği tavizlerdi." [51]

Meclis Mustafa Kemal'in istediği değişiklikleri kendisinden beklen-

diği biçimde onayladı, ama kendi haklarını gözetmeye de dikkat etti. Anayasa komisyonu cumhurbaşkanının parlamentoyu feshedip erken seçim kararı alma hakkı bulunmasını önermişti. Bu görüş pek de sevimli olmayan anıları canlandırıyordu: II. Abdülhamit görünürde anayasadan vazgeçmemişti, ama parlamentoyu süresiz olarak dağıtmıştı; Vahdettin ise kendini ve İtilaf devletlerini tatmin edebilmek için parlamentoyu iki kez feshetmişti. Bağımsızlığını göstermek için Büyük Millet Meclisi cumhurbaşkanına, parlamentoyu feshetme yetkisini vermedi. Ancak, tartıştıktan sonra, (bütçe dışındaki) yasaları yeniden görüşülmesi için veto edip geri gönderme yetkisi tanıdı.[52] Mustafa Kemal meclisi kendi adayları aracılığıyla kontrolü altında tuttuğundan, o tarihte bu maddelerin pratikte önemi yoktu, ama bir parlamenter hükümetin temeli atılıyordu.

16 Nisanda meclis, Türk milli direnişine karşı olmaları nedeniyle sınırdışı edilip vatandaşlıktan çıkarılacak olanların listesini hazırlamak üzere toplandığında ateşli bir tartışma yaşandı. Lozan Anlaşması bu kişilerin sayısını 150 ile sınırlamış ve milliyetçi rejimin gözünden düşen diğer insanların affedilmesini sağlamıştı. Meclis bu maddeyi uygulamak için iki af yasası hazırladı, ama sürgüne gönderilmeyi hak eden en kötü suçluların kim oldukları konusunda bir türlü anlaşma sağlanamadı. Sonunda liste hazırlanınca, İstanbul basını, sınırdışı edilecekler listesine aday gösteren Dahiliye Vekili Ahmet Ferit'in (Tek) Anadolu'ya ilk gittiği zamanlar Mustafa Kemal'e kesinlikle karşı olduğunu belgelerle kanıtladı. Bu suçlamayı Mustafa Kemal'in eski dostlarından olan ve her zaman aksini iddia ettiği halde Ankara hükümetini zor duruma düşürmekten zevk alan Refet (Bele) de onayladı.[53] Ferit (Tek) istifa etmek zorunda kaldı. Ne var ki, bu, muhalefet için felaketli bir zafer olmuştu, çünkü yeni Dahiliye Vekili Recep (Peker) Mustafa Kemal'in en otoriter destekleyicilerinden biriydi.

Hilafetin kaldırılmasını izleyen birkaç hafta boyunca Mustafa Kemal pek ortalıkta görünmedi. Eski düzenin yıkılması ülkeyi şaşkınlığa uğratmıştı ama açıktan açığa başkaldıranların sayısı çok azdı. Akdeniz kıyısındaki küçük Silifke kasabasında bir isyan yaşandı, Bursa'da ufak tefek olaylar çıktı; halkı dinsiz hükümete karşı kışkırtmak isteyen yöredeki bir hoca idama mahkum edildi.[54] Eğitimli önderler olmadıkça halk tepkisi etkisiz kalıyordu ve Ali Fuat'ın anılarında belirteceği gibi, küçük eğitilmiş sınıf da kendi arasında bölünmüştü.[55]

İstanbul'da yayınlanan muhalif gazeteler, hükümeti destekleyenlerin arasında fesat ve rüşvetin yayıldığını söylüyor ve bunun suçunu Halk Fırkasının baskıcı yönetimine atıyordu. Rüşvet iddiaları ülkeyi terk eden Hıristiyanların mallarının kapışılmasını ve buradan giden zengin Rum ve Ermenilerin hükümete yakın kişiler aracılığıyla kendi mallarına sahip çıkma çabalarını kapsamaktaydı. Savaşlar-

la yoksullaşan Türkiye yeni servetler yaratamıyordu. Ganimetlerin, yani azınlıklar ve yabancılar tarafından yapılmış olan birikimlerin paylaşılması ise, seçkin Türkler arasında kavgalara neden oluyordu. İstanbul gazetelerinin baskı sayısı pek yüksek sayılmazdı ve tirajı 15.000'den fazla olanına pek rastlanmıyordu. Hükümetin yarı-resmî yayın organı olan Ankara'daki *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi ise ancak 6.000 basıyordu.[56] Mustafa Kemal'in sadık destekçisi ve Halk Fırkasının radikal bir milletvekili olan Yunus Nadi (Abalıoğlu) İstanbul'da 1924 Mayısında *Cumhuriyet* gazetesini çıkarmaya başlayınca hükümetin İstanbulda da sesi duyulmaya başladı. Bu gazete Mustafa Kemal'in aslında esin kaynağı daha insancıl olan reformlarını desteklerken, Türk milliyetçiliğinin otoriter ve bazen de yabancı-düşmanı sesi haline geliyordu.

Siyasal sorunlara Mustafa Kemal'in özel yaşamında ortaya çıkan bazı dramatik olaylar da eklendi. Avrupa'da bir verem kliniğine tedavi olması amacıyla gönderdiği Fikriye, Mustafa Kemal'in Lâtife ile evlendiğini duyar duymaz İstanbul'a dönmüştü. 6 Mart 1923'te hâlâ İtilaf güçlerinin işgali altında bulunan İstanbul'daki Ankara hükümetinin temsilcisi Adnan (Adıvar), genç kadının Ankara'ya gelmesinde bir sakınca olup olmadığını Gazi'ye sordu. Mustafa Kemal aynı gün öfkeli bir telgrafla yanıtladı. Fikriye kendisinden izin almadan dönmüştü; gereksinimlerini karşılaması için ona yeterince para vermişti; İstanbul'da kalmalı ve bu davranışının nedenini açıklamalıydı. Durumu daha da sağlama almak için, İzmit valisine, Fikriye Ankara'ya trenle gelmeye kalkıştığı takdirde onu durdurmasını bildirdi.[57]

Bundan sonraki on dört ay boyunca Fikriye, İstanbul ve Gelibolu'da yaşadı. Mustafa Kemal'e ve hatta İsmet Paşaya bile Çankaya'ya ulaşmasına izin verilmesi için defalarca mektup yazdı. Nihayet, 1924 Mayısının sonunda fark edilmeden İstanbul'u terk ederek Ankara'ya doğru yola çıktı. 1 Haziran 1924'te açıklanan resmî öyküye göre, bir gün önce Ankara garına ulaşan Fikriye, Mustafa Kemal'in Selanik'ten yakın arkadaşı ve uzak akrabası (dolayısıyla kendisinin de uzak akrabası) olan Yarbay Fuat'ı (Bulca) ziyarete geldiğini söylemişti. Ama Fuat'ın evine gitmek yerine bindiği arabayı Çankaya'ya çevirtmiş, eve varınca cumhurbaşkanı ve karısıyla görüşmek için ısrar etmişti. Bunun olanaksız olduğu kendisine bildirilince arabaya tekrar binmişti. Geri dönerken çantasından çıkardığı tabancayla kendisini vurmuştu. Mustafa Kemal genç kadını kurtarmak için kendi özel doktoru Refik'i (Saydam) gönderdi. Ankara hastanesindeki cerraha Fikriye'yi kimsenin ziyaret etmemesi tembih edilmiş ve ilk tedavisi başarılı olursa gerekirse tedaviye İsviçre'de devam edileceği bildirilmişti. Ne var ki tedavi başarısız oldu. Hastaneye yattıktan bir hafta sonra, Fikriye zatürreeye yakalandı ve iki gün sonra öldü.[58]

Terk edilen eşlerin (ve metreslerin) trajedileri, Türk insanın yaşamının ve edebiyatının bir parçasıydı. Ama bu gerçek bile Gazi'nin yaşamını kolaylaştırmadı. Muhalifleri genç kadının ölümünü Mustafa Kemal'in ahlak gevşekliğine bağlarken, Fikriye'nin kendisi unutulmuştu bile. Görevliler bu skandalin yayılmasını önlemek için ellerinden geleni yaptılar. İstanbul'da sivil polisler Fikriye'nin evini arayıp kişisel eşyalarını topladılar.[59] Herhangi bir açıklama yapılmadığı ve ortaya suçlayıcı kanıtlar çıkarılmadığı için konu yavaş yavaş unutuldu. Manevi kızı Sabiha Gökçen daha sonraları Atatürk'ün Fikriye'ye sevgi duyduğunu ve Lâtife'ye oranla daha iyi bir eş olabileceğini söyleyecekti.[60] Aslında her ikisi de Mustafa Kemal'in kadın arkadaşlarına acı vermek istemediğini, ama kimsenin de yoluna çıkmasına izin vermeyeceğini anlayamamıştı. Falih Rıfkı (Atay), kadınların özgürlüğünden söz eder ve bu konuda çaba gösterirken, Atatürk'ün doğal yapısına aykırı davrandığını, "denebilir ki harem eğiliminde idi," sözleriyle dile getirecekti.[61] Yıllar sonra bir dans pistinde onu yönlendirmek isteyen yabancı bir hanıma "Madam, bir erkekle bir kadın beraber oldukları zaman idareyi erkeğe bırakmak en doğru harekettir," dediği söylenecekti.[62]

Son derece mutsuz, hasta bir kadın olan Fikriye, Mustafa Kemal'in karakterini tanıyamamasının bedelini kendi canıyla ödedi. Lâtife de benzer bir hata yapacaktı ama bedeli daha düşük olacaktı. Şubatın sonunda Ankara'ya dönerken Mustafa Kemal onu İzmir'de bırakmak istemişti. Lâtife bunu kesinlikle reddettiği gibi Çankaya'da kendisine destek olmaları için annesiyle babasını da yanına çağırdı. Muammer Uşakizade bu fırsattan yararlanıp, Türkiye'nin gereksinimleri için Hint Müslümanları tarafından toplanmış olan parayı elinde tutan Mustafa Kemal ile bir iş ortaklığı yapmaya niyetlendi. Mustafa Kemal daha akılcı bir davranışla bu paranın 250.000 lirasını Türkiye İş Bankası'nın kurulması için sermaye olarak kullandı ve böylece, Türk girişimcilere yabancıların elindeki bankacılık alanını tanıttı. 26 Ağustos 1924'te kurulan bankanın başına, İttihat ve Terakki Cemiyetine İzmir'de katılıp direniş hareketinin liderlerinden biri konumuna gelmeden önce bir banka memuru olan Celal Bayar getirildi.[63]

Mustafa Kemal'in altı aylık sessizliği Ağustosun sonlarında bozuldu. 25 Ağustos'ta Ankara'da toplanan Türk Öğretmenler Birliğinde yaptığı konuşmada ilkeleri yeniden sıraladı: eğitim sistemi ekonomik yaşamda başarıyla rol alma yeteneğine sahip, özgür düşünen insanlar yaratmalıydı. Ulusal ahlak değerlerinin temelleri uygarlık ilkelerine dayanmalıydı.[64] Bu konuşmadan sonra Lâtife ile birlikte uzun bir yolculuğa çıktı. 30 Ağustosta, iki yıl önce Yunan ordusunun yenilgiye uğratıldığı Dumlupınar'daki savaş meydanında bir anıtın temelini attı. Yaptığı uzun konuşmada zaferi nasıl kazandığı-

nı anlattı. Fevzi ve İsmet Paşaların hizmetlerinden övgüyle söz etti, Yunan hatlarını geçen General Kemalettin Sami'nin ismini anımsattı, ama onun komutanı durumundaki 1. Ordu komutanı Sakallı Nurettin Paşadan söz etmedi. Nurettin Paşa hak ettiği biçimde karanlığın içinde unutulmuştu.

Sonra geleceğe döndü. Bütün uluslar uygarca işler yapabilme yeteneğine sahip oldukça varlıklarını sürdürebilirlerdi. Uygarlık alanında başarılı olmak ancak yenileşmeyle gerçekleşebilirdi. Yüzyıllar öncesine dayanan düşünme biçimleri ve eskiye özlem bir tarafa bırakılmalıydı. Bundan sonraki sözlerine, özel yaşamındaki sorunları yansıtmış gibiydi. Aile yaşamının uygarlığın temeli olması gerektiğini açıkladı. Erkekler ve kadınlar doğal haklarına sahip olmalı ve aile içinde kendilerine düşen görevleri yerine getirmeliydiler. Ekonomik ilerleme için sürdürülen savaşın, şu anda kutlanan askerî zaferden daha önemli olduğu konusuna döndü. Bitirirken, gençlere yaptığı çağrı, 1927'deki nutkun sonunu da önceden gösteriyordu: "Ey yükselen yeni nesil! İstikbal sizindir. Cumhuriyeti biz tesis ettik; onu ilâ ve idame edecek [yükseltip sürdürecek] sizsiniz." [65]

Temeli atılan anıt için yerel bir sanatçı, elinde Türk bayrağı tutan bir kol heykeli yapmıştı. Bir top güllesinin açtığı çukura düştüğü halde, topraktan yükselen elindeki bayrağı hâlâ bırakmayan bir asker görmüş olan Mustafa Kemal'in bu figürü seçtiği anlatılır. Daha mantıklı bir açıklama ise, Dumlupınar anıtının, insan figürünün heykel sanatında yansıtılması için ilk adımın atılmış olmasıdır. İslam dini insan figürünü yasakladığı için, daha önceki anıtlar tepeye doğru incelen sütunlar biçiminde yapılmaktaydı. Yalnızca kolu görünen meçhul asker anıtı ise, kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'in ülkenin dört bir köşesini süslemeye başlayacak olan heykellerinin habercisiydi. Son yıllarda Mustafa Kemal'in bu çarpışmayı yönettiği tepeye daha görkemli bir anıt dikildi ve "bayrak taşıyan meçhul asker heykeli" artık adeta standartlaşan yeni-Osmanlı mimarisi biçeminde büyük bir caminin hâkim olduğu Dumlupınar köyünün dışına taşındı.

Mustafa Kemal Dumlupınar'dan sonra Bursa'ya gitti. Eski padişahlar tarafından inşa ettirilmiş camilerle süslü bu tutucu kenti, Osmanlı hanedanına saldırmak için seçti. Doğruluğu kuşkulu tarihsel öykülerden yararlanarak, Osmanlı şehzadeleri arasındaki kavgalar nedeniyle kentin defalarca yakılıp yıkıldığını, talan edildiğini ve son kuşak Osmanlıların milliyetçilerin arkasında isyana yol açarak, Yunanlı işgalcilerin ülkeye girmesine izin verdiklerini anlattı. Artık şehrin zenginliğini gösterir işaretler pek kalmamıştı, ama yeni cumhuriyete bir uygarlık merkezi olacak kaynaklara hâlâ sahipti.[66] Gerçi kaçan Yunan askerleri yakıp yıkmadıkları için Bursa şanslı sayılırdı ama tıpkı diğer Anadolu şehirleri gibi, yörede yaşayan Rum ve Ermenilerin gidişiyle, ticaret yaşamı altüst olmuştu.

Mustafa Kemal, Bursa'dan küçük liman kenti Mudanya'ya geçip, kendisini Karadeniz sahiline götürecek olan (Sultan II. Abdülhamit'in adını taşıyan) Hamidiye kruvazörüne bindi. Gemi İstanbul Boğazından geçti, ama Mustafa Kemal eski başkente ayak basmadı. 16 Eylülde Trabzon'a ulaştı. Bu arada muhalefet toparlanmaya başlamıştı. Dumlupınar'daki anma törenine katılmış olan eski arkadaşı Ali Fuat, İzmir'e Karabekir ve Rauf ile buluşmaya gitmişti.[67] Üçü daha sonra İstanbul'da tekrar bir araya geldi. Büyük Savaş sırasında İzmir valisi olan Rahmi ve İsmail Canbolat adlı iki İttihatçı da onlara katıldı. Mustafa Kemal kendini onlardan uzak tuttuğu için, her ikisi de siyaset yaşamının kenarında kalmıştı. Hepsi, takip edildikleri ve mektuplarının açılıp okunduğu konusunda anlaştılar. Karabekir ile Ali Fuat bu koşullar altında ordu müfettişliği görevini daha fazla sürdüremeyeceklerine ve yapılması gerekenin, despot hükümete karşı olan düşüncelerini mecliste ortaya koymak olduğuna karar verdiler. Cumhurbaşkanının kendileriyle Halk Fırkası arasında geçen siyasi mücadelede bağımsız bir hakem gibi davranması gerektiğini düşünüyorlardı.[68]

16 Eylülde Trabzon'da Halk Fırkası kulübünde konuşan Mustafa Kemal ise tam da bu düşünceyi kesinlikle reddetti:

> Başvekilimiz muhterem İsmet Paşa Hazretlerinin fiilen idare ve riyaset ettiği Halk Fırkası'nın Reisi Umumiliği benim için medarı iftihardır... Bir Reisicumhurun fırka reisliğiyle ciheti alâkasını ikide bir tekrar edenler ve bütün cihan bilsin ki, benim için bir taraflılık vardır: Cumhuriyet taraftarlığı, fikri ve içtimai inkılâp taraftarlığı, Halk Fırkası'nın mefkûresi, esas umdesi olan bu noktada, yeni Türkiye camiasında bir ferdi hariç tasavvur etmek istemiyorum.[69]

Mustafa Kemal'in eski dostları, hâlâ üyesi oldukları Halk Fırkasının çoğunluğuna muhalefet ettikleri takdirde, çoğunluğu oluşturanları kendi eliyle seçmiş olan ve denetleyen cumhurbaşkanıyla mücadele etmeleri gerekeceği konusunda böylece uyarılmış oldu.

Trabzon'dan sonra Anadolu'ya ilk ayak bastığı kent olan Samsun'a geçti. Belediyede verilen resepsiyonda belediye başkanı, Mustafa Kemal'in 1919 Mayısında oturmuş olduğu koltuğu gururla sergiledi;[70] kutsal anı eşyalarının toplanması başlamıştı bile. Daha sonra öğretmenler toplantısındaki konuşmasında Mustafa Kemal, meşhur sözlerini tekrarladı: "Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşit ilimdir, fendir. İlmin ve fennin haricinde mürşit aramak, gaflettir, cehalettir, dalâlettir." [71] Ortaçağ Avrupası'nda scientia'nın olduğu gibi, kullanılan geleneksel terimler verdiği mesajı biraz olsun yumuşatıyordu: ilim sözcüğü ilk kez din bilgisi kavramını tanımlamak üzere kullanıma girmişti; kıla-

vuz anlamında kullandığı mürşit ise bir Müslüman kardeşliğin lideri çağrışımı yapıyordu. Bu sözler daha Ankara Üniversitesinin ana binasının cephesinde taşa kazınmadan önce, ödün vermeyen pozitivist mesaj açıkça görülüyordu: yaşamın tek gerçek yol göstericisi bilimdir.

Bu konuşma, aynı zamanda Mustafa Kemal'in yabancı Müslümanlar konusundaki fikirlerini de ortaya çıkardı. Dünyada 300 milyondan fazla Müslüman olduğunu ve bu insanların başkalarının iradesi ve horgörüsü altında yaşadıklarını söyledi. Niçin? Çünkü aldıkları eğitim, zincirlerini kırmaya yarayan insani nitelikleri onlara kazandırmamıştı; eğitimleri ulusal değildi. Genç beyinleri 'paslandırıcı, uyuşturucu, hayalî zevaitle' doldurmaktan kaçınmanın ne denli önemli olduğunu, bu örnek çok iyi açıklıyordu. Kendisinden önce konuşan bir hocanın tek bir çekirdeği olan zeytinle, içinde bir sürü çekirdek bulunan incir arasındaki ayetlerde geçen bir kıyaslamadan söz etmesine değinerek düşüncesini biraz daha vurguladı. Hoca zeytinin birliği, incirin ise çoğulculuğu simgelediğini açıklamıştı. Ama Mustafa Kemal'in bu konuyu açıklamasını istediği başka bir hoca bu sözleri açıklamanın yarım saat süreceğini söylemişti. Genç beyinleri böyle muammalarla yormanın anlamı var mıydı? Onlara yalın gerçekleri söylemek yeterliydi.[72] Anlatmak istedikleri açıkça anlaşılıyordu: eski dinî bilgilerin yeni çağda yararı olamazdı. Yabancı güçlerin yönetimi altında yaşayan Müslümanlara gelince, bu durumda kaldıkları için yalnızca kendilerini suçlamaları gerekirdi.

Samsun'dan sonra 1919 yılında çizdiği rotayı izledi. Havza'ya, Amasya'ya ve sonunda Erzurum'a gitti. Gerçi yolculuk planları yaparken Erzurum'u düşünmemişti, ama şehir bir deprem geçirip kötü bir duruma düştüğünden, hükümet yardımıyla ilgili güvence vermek için gitmeyi uygun gördü. Yine her yerde olduğu gibi yaptığı konuşmalarda en son değişiklikleri savundu: "milletin hakikî hâkimiyetine, hakikî hürriyet ve istiklâline darbe vuran zevat ve müessesatı zailenin [işi bitmiş, içi geçmiş kişi ve kurumların] yıkılmasıdır" diyerek hilafetin ve saltanatın ortadan kaldırılmasının gerekli olduğunu açıkladı.[73] İstiklal Savaşı sırasında Erzurum, "Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyetinin' beşiği olmuştu ve meclisteki muhalif İkinci Grubun önde gelen üyelerinden Hüseyin Avni bu cemiyetin en önde gelen milletvekiliydi. Şimdi ise Mustafa Kemal, kendi yaptıklarının Erzurum halkının da gerçek duygularını yansıttığını görerek mutlu olduğunu açıkladı. Bu iddiasına karşı çıkacak kimse yoktu.

Gittiği her yerde ülkenin dört bir köşesini birbirine bağlamak için karayolu ve demiryolu yapmak gerektiğinden söz etti. Hiç bir yerde 1919 yılında beraber olduğu arkadaşlarından söz etmedi. Erzurum'da yaptığı konuşmada İsmet Paşanın İnönü savaşlarındaki başarısını överken, Kâzım Karabekir'in Ermenilere karşı kazandığı zafere değinmedi.[74]

Harabeye dönmüş doğu bölgelerini gezerken Latife hep yanında-

dı. Öteki görevlilerin eşleri Samsun'dan gemiyle geri döndükleri halde, o Mustafa Kemal'le birlikte gitmek için ısrar etmişti. Aslında talihsiz bir karar vermişti, kocasının dostlarını kıskanıyordu. Erzurum'a giderlerken Tokat'ta, Lâtife onu birlikte olduğu neşeli gruptan ayırıp yatmaya götürmek için ısrar edince, herkesin önünde kavga ettiler. Erzurum'da verilen bir yemekte de kocasını, yöre komutanının güzel karısına fazla yakınlık göstermekle suçlayınca yine kavga çıktı. Ertesi gün, Mustafa Kemal yaveri Salih'le (Bozok) birlikte karısını arabayla Ankara'ya gönderdi ve Salih'e İsmet Paşaya iletilmek üzere mühürlü bir mektup verdi.

> Lâtife hanım Ankara'ya tekaddüm ederek (bizden önce) geliyor. Birlikte gezimizin sürmesini uygun görmedik. Çünkü 2 senelik tecrübe, beraber yaşamak mümkün olamayacağına kanaat hasıl ettirdi. Kararımdan kendisini haberdar ettim. Çok meyus ve mahzundur. Zât-ı âlinizin ve belki Fevzi Paşa Hazretlerinin barışmamız için delaletinizi rica edecektir. Kararım kesindir. Yalnız, gerek kendisinin, gerek ailesinin şeref ve haysiyetini rencide etmek istemiyorum. Kendisine ve ailesine hürmetimi ve hakiki dostluğumu muhafaza edeceğim. Ayrılmamızın biçimini Ankara'da kararlaştırınız. Sükünetle İzmir'e gitmeye muvafakatini temin lazımdır.[75]

Salih (Bozok) yola çıkmadan önce Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Kılıç Ali'den, fikrini değiştirdiği takdirde bunu şifreli olarak kendisine bildirmesini istedi. Eğer fikrini değiştirirse Kılıç Ali "Sağlığı yerinde," diye bir telgraf çekecek, yoksa "Hastalığı devam ediyor," mesajını gönderecekti. Lâtife, ilk durak olan Erzincan'dan Mustafa Kemal'e yakarı dolu bir mektup yazdı. Araba Kayseri'ye varınca Salih'e (Bozok) Mustafa Kemal'in yolculuğu kesip kendisini beklemelerini bildiren emri ulaştırıldı. Salih, Kılıç Ali ile temasa geçerek hastanın gerçekten iyileştiğini öğrendi. Sevinçten havalara uçan Lâtife, Mustafa Kemal'i karşılamak üzere Kayseri'nin 80 km. doğusuna gitti. Mustafa Kemal, İsmet Paşaya yazılan mektubu yırtmasını Salih'e söyledi. Sonra fikrini değiştirip parçalarını saklamasını istedi. Anlaşılan Lâtife tümüyle bağışlanmamış, yalnızca bir şans tanınmıştı. Eski dostlarının önderliğindeki muhalefet ile mücadelesi tam başlamak üzereyken, Lâtife ile mütareke yapmayı yeğlemişti.

21

Yasa ve Düzeni Sağlamak

Mustafa Kemal 17 Ekim 1924'te Ankara'ya döndü. Meclis ertesi gün Musul konusunda İngiltere ile çıkan bir anlaşmazlığı tartışmak üzere toplantıya çağrılmıştı. 1922 yılında şimdi Irak'ın Kürdistan bölgesi olan Süleymaniye yöresine, Kürtleri İngilizlere karşı kışkırtmak için bir Türk subayı gönderilmiş, ama çabaları başarısızlığa uğramıştı. Bir tarih hatasıyla Asurlular olarak anılan, Hıristiyanlığın Nasturi mezhebine mensup yöre halkı, Büyük Savaş sırasında İtilaf devletleriyle işbirliğine girişmişti ve şimdi de, Türk hükümetinin otoritesinin tümüyle yerleşmediği Hakkari yöresinin dağ köylerindeki evlerine dönmek istiyorlardı. Kısa bir süre Türk valiyi ellerinde tuttuktan sonra Türk birliklerince geri sürülmüşlerdi. İngilizler bu olayda Türk askerlerinin ateşkes hattını aştığını iddia ediyorlardı. 9 Ekimde İngiliz hükümeti Türkiye'ye, kırk sekiz içinde Türk birlikleri geri çekilmediği takdirde ateş açmakla tehdit eden bir ültimatom verdi. Türkiye henüz üye olmadığı Milletler Cemiyetine başvurunca, İngiltere'nin ültimatomu askıya alındı. 27 Ekim 1924'te toplanan Cemiyet, Musul anlaşmazlığı hakkında tam bir soruşturma yapılıncaya kadar geçerli olmak üzere İngiliz ve Türk işgali altındaki bölgelerin sınırını Brüksel Hattı adıyla çizdi.[1]

Her iki taraf gerçekte istemediği halde, her an savaş ilan edebilecekmiş gibi görünüyordu. Türkiye, yeni dönemin başlama tarihinden iki hafta önce meclisi olağanüstü toplamakla, Musul üzerindeki iddialarını savunmaya kararlı olduğunu gösteriyordu. Aslında, Ankara'daki evinden olup bitenleri gözden geçirirken Mustafa Kemal'in esas sorunu Musul değildi. Yokluğu sırasında ev Anadolu'ya özgü, dört köşe bir yazlık evden, kuleli bir Avrupa villasına dönüşmüştü. Ankara garı yakınında, yeni döneme yetişmek üzere bir parlamento binası inşa edilmişti. Doğu tipi kolonyel mimari tarzı, An-

kara'daki kamu binalarının tümünde görülecek olan 'millî üslûbun ilk aşaması' olarak biliniyordu. Bitişiğindeki bir zamanlar İttihat ve Terakki Kulübü olup, sonradan parlamento olarak kullanılan eski binaya ise Halk Fırkası taşınmıştı. Avusturyalı ve Alman mimarların çağdaş çizgiler taşıyan, süsten arınmış dört köşe yapılarla Ankara'yı doldurmaya başlamalarına daha on yıl vardı ve cumhuriyetin ilk yıllarında Doğu henüz bir kenara itilmemişti. Rumlardan ve Ermenilerden ticareti devralan ilk kuşak Türk esnaf, bakkal dükkanlarına hâlâ 'Şark' gibi adlar seçiyordu.

Yaz boyunca muhalif basın hükümeti eleştiri yağmuruna tutmuştu. Gerçekten de eleştirilecek çok şey vardı. Balkanlar'dan akıp gelen göçmenler yerleştirilmeleri esnasında yönetimin yetersizliklerinden ve yiyicilikten şikâyet ediyorlardı. Terhis edilen subaylar ve savaş sakatları (gaziler), iş ve emekli maaşı istemlerini aralıksız yineliyorlardı. Din okullarının kapatılması, eğitim sisteminde boşluklar yaratmıştı. Mustafa Kemal'in eski arkadaşlarının çoğu, karar vermede pay sahibi olabilmek için mücadele verirken, bu şikâyetleri fırsat bildiler. Hâlâ üyesi oldukları Halk Fırkası içinde bir muhalefet grubu oluşturmuşlardı. Sayıca azdılar, fakat hizmet sicili ve düşünsel ağırlık anlamında güçlüydüler.

Muhalefet grubunun önde gelen iki ismi, eski Meclis Başkanı ve Başbakan Rauf (Orbay) ile eski Meclis Başkan Vekili ve hükümetin İstanbul'daki temsilcisi Adnan (Adıvar) olağanüstü toplantı için Ankara'ya koştu. Mustafa Kemal 1927'de yaptığı konuşmada, doğu illerine yaptığı geziden dönünce, kendisi karşılayanlar arasında onların olmamasına şaşırdığını ve hemen orada, bir komployla karşı karşıya olduğu kanısına vardığını söyleyecekti.[2] Aslında karşı karşıya olduğu, Türkiye'nin önde gelen milliyetçi liderlerinden bazılarının ülkenin değişim sürecinde söz sahibi olma haklarını savunan son bir kararlı duruştu.

Kâzım Karabekir 26 Ekimde 1. Ordu müfettişliğinden istifa ederken, ordunun yeniden yapılandırılması konusundaki raporlarına kulak asılmadığını ve bu nedenle bütün zamanını meclis üyesi olarak üstüne düşen görevi yerine getirmeye ayıracağını söyledi. Dört gün sonra 2. Ordu müfettişliğinden istifa eden Ali Fuat (Cebesoy) ise hiçbir açıklama yapmadı. Mustafa Kemal 1927 nutkunda, 30 Ekimde Konya'daki 2. Ordu karargâhından gelmiş olan Ali Fuat'ı aynı gece yemeğe davet ettiğini, ama Rauf (Orbay) tarafından karşılanan Ali Fuat'ın Çankaya'ya gelmediğinden şikâyet edecekti. Geçen yılın Aralık ayında ordu komutanlığı yapan subayların meclisteki tartışmalara katılmalarının yasaklanmasının bu istifalara yol açtığı açıkça anlaşılabiliyordu.

Mustafa Kemal aynı gün, yani 30 Ekim 1924'te meclis üyesi olan altı kıdemli ordu komutanına telgraf çekerek tepkisini gösterdi. Şahsi ifadelerle kaleme alınmıştı. "Bana olan güven ve sevginize da-

yanarak, gördüğüm ciddi lüzum üzerine, milletvekilliğinden istifa ettiğinizi bildiren bir yazıyı telgrafla hemen Meclis Başkanlığı'na bildirmenizi teklif ediyorum. Birinci derecede önemli olan askerlik görevinize bütün varlığınızla kayıtsız şartsız bağlanmak istediğinizi gerekçe olarak belirtmeniz yerinde olur." Ayrıca Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi (Çakmak) Paşanın da, isteği üzerine mebusluktan istifa ettiğini de ekledi.[3] Dört kolordu komutanı hemen istifa ederken, iki general durumlarını gözden geçirmek için zaman istedi. Mareşal rütbesi almadan önce Mustafa Kemal'den daha kıdemli olan Diyarbakır'daki 3. Ordu Müfettişi Cevat (Çobanlı), Ankara'ya gidince bu isteğe boyun eğip istifasını sundu. Ama onun komutası altındaki, 1920'de Trakya'da Yunanlılara esir düşen 7. Kolordu komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez), Karabekir ile Ali Fuat'ın tarafını tutup meclisteki görevini sürdürmek için komutanlık görevinden ayrıldı.[4] Komutanlık görevinden ayrıldıkları halde ordudan maaş almayı sürdüren üç general, meclis tartışmalarına katılmak için acele ediyordu, ama hükümet, görevlerini ardıllarına teslim edinceye kadar beklemeleri konusunda kararlıydı. Ankara'ya ulaştıklarında parlamento komisyonları için seçimler yapılmıştı ve bunlara katılma fırsatını yitirmişlerdi. Kendilerini oyun edildiğinden şikâyet ettiklerinde, Mustafa Kemal, İngiltere'nin düşmanlıkla tehdit ettiği bir sırada komutanlık görevlerini bırakmak için acele etmelerine kızdığını açıkladı.[5] Aslında tartışmalar, Mustafa Kemal'in silahlı kuvvetler üzerindeki kontrolünü göstermesi kadar önemli değildi. Bundan böyle, cumhurbaşkanına sadık oldukları sürece subaylar, emekli olmadan önce ve sonra kariyerlerinden emin olabilirlerdi. Ordu siyaset arenasından uzaklaştırılmamış, Kemalist rejimin yapıcı bir unsuru olarak kapsamına alınmıştı. Mustafa Kemal orduya ilgi göstermeyi sürdürdü, manevraları izlemeyi ihmal etmedi, ama böylesine büyük bir kurumun günlük işlerinin yürütülmesini, tümüyle sadık Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi'ye (Çakmak) bıraktı. Sivil ve asker yetkililer arasındaki ilişkiler işbirliğine açık, ama resmiydi. Günümüzde Türkiye'deki üst rütbeli subaylar 29 Ekim Cumhuriyet Bayramında sivil otoriteye saygılarını sunarlar ve 30 Ağustos Zafer Bayramında yerel yöneticiler garnizon komutanlarına aynı biçimde karşılık verirler. Bu düzen hiç değişmeden yürümektedir.

Bundan sonraki mücadele, Halk Fırkasının denetimini ele geçirmek için yapıldı. Bir çok üyenin sadakatinden kuşku duyuluyordu. Kemalist yazar Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun anlattığına göre, partinin özel bir toplantısında o kadar çok üyenin adı muhalefeti destekleyenlerin arasında geçmişti ki, Mustafa Kemal sonunda azınlıkta kalacağından korktuğunu söylemişti.[6] Partiyi kendi siyasetini uygulamak için etkin bir araç haline getirmek istiyordu, ama bir temizlik hareketine girişmemeye karar verdi. En iyisi açıkça muhalif olanların kendi iradeleriyle ayrılmalarını beklemek ve geri kalan-

ları kazanmaktı.[7] Bir kınama önergesi, partiye çekidüzen vermek için yeterli oldu. Eleştiri oklan esasen göçmenlerin yerleştirilmesinden sorumlu olan bakana yöneltilmişti. Bakan görevinden alınıp görevleri Mustafa Kemal'in sıkı adamlarından olan Dahiliye Vekili Recep'e (Peker) devredildi. Daha başka bakanlıklar da eleştirilince, Başvekil İsmet (İnönü), meclis soruşturması yapılması için verilen önergenin gensoru olarak tartışılmasını önerdi.[8]

Görüşmeler 5 Kasım 1924 tarihinde başladı. Recep (Peker) ve Mustafa Kemal'in diğer radikal destekçileri, Rauf ile Refet'e kişisel olarak saldırıp cumhuriyeti desteklememek ve saltanat ile hilafeti geri getirmeye çabalamakla suçladılar. Suçlananlar ise otoriter (buyurgan) yönetimlerin her türlüsüne karşı olduklarını söylediler. Mustafa Kemal'in kişisel olarak ülkeyi yönetmesi bu tartışmanın temel ama açıklanmayan konusuydu. 8 Kasımda gensoru önergesi 18'e karşı 148 oyla reddedildi. Kırk bir üye oy vermedi.[9] İleri sürülen iddialar ne olursa olsun, mecliste bir tek koltuk dışında çoğunluğu elinde tutan Halk Partisi, muhaliflerine karşı Mustafa Kemal'i seçmişti.

Açığa çıkmış olan muhalifler partiden ayrılmaya karar verdi. Ertesi gün, 9 Kasımda Rauf, Refet, Dr. Adnan ve diğerleri istifa edip 17 Kasımda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurdular. Partinin ismi, liderlerinin cumhuriyet düşmanı oldukları iddiasını çürütmek için özellikle seçilmişti. Cumhuriyet parlamentosunun ilk resmî muhalefet partisi, biri dışında hepsi eski Halk Partisi üyesi olan yirmi dokuz sandalye kazandı.[10] 1 Kasım 1924'te olağan meclis açılış konuşmasında Mustafa Kemal, Türk ulusunun, "cumhuriyet, medeniyet ve terakki yolunda durmadan bîmehaba [heybetle] ilerlemekte" olduğunu bildirdi.[11] Karabekir, Ali Fuat, Refet, Adnan ve muhalefetin diğer liderleri aynı kararlılığı paylaştıklarını daha ilk günden belirtmek istediler. Parti programı,[12] liberal, demokratik bir cumhuriyet amaçlıyor, ademi merkeziyetçiliğin yararlarını öne çıkarıyor, serbest piyasa ve düşük vergiler istiyordu. Mustafa Kemal, programında (madde 6) "Parti dinî düşünce ve inançlara saygılıdır' ilkesi bulunduğu için Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını dinî bağnazlığı cesaretlendirmekle suçladı.[13] Parti programı hiçbir ödün vermeden yasaların çağın gerektirdiklerinin yanı sıra, halkın istek, çıkar ve gereksinimlerine uyum göstermesini (madde 3) istiyor ve öğretim sisteminin birleştirilmesini amaçlıyordu (madde 49). Her iki önerme de tutucu Müslümanlar açısından aykırı konulardı.

Ne var ki, ilkeler, her türünden gayrimemnunların yasal bir muhalefet partisinde toplanmalarını engellemedi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının çekirdek kadrosunu Mustafa Kemal'in İstiklal Savaşındaki eski arkadaşları oluşturuyordu: parti başkanı Karabekir, genel sekreteri Ali Fuat; ayrıca Rauf, Refet, Adnan, araları açılmış olan eski yaveri Albay 'Ayıcı' Arif, ve ilk hariciye vekili Bekir Sami (Kunduh). Kara Vasıf ve İsmail Canbulat gibi eski İttihat ve Te-

rakki militanlarıyla, meclisten dışlanmış olan Hüseyin Avni ve diğer İkinci Grup mensupları da bu partiye katıldı.[14] Hepsi de Türk milliyetçisiydi ve çoğu çağdaşlaşma yanlısıydı. Liberal görüşlü oldukları kuşkuluydu; aralarındaki tek ortak nokta, Mustafa Kemal'in Başvekil İsmet Paşa aracılığıyla kullandığı iktidar tekeline karşı çıkmaktı.

Aralık ayında, yerel komutanın Mustafa Kemal'in istekleri doğrultusunda meclisten istifa etmesinin doğurduğu boşluğu doldurmak için Bursa'da yapılan ara seçimler, ülkede hoşnutsuzluk bulunduğunu gösterdi. Seçime bağımsız olarak giren Sakallı Nurettin Paşa Halk Fırkasının adayını yenilgiye uğrattı. İlk sonuçlar teknik bir aksaklık gerekçesiyle iptal edilip seçim 1925 Martında yinelendiği zaman Nurettin Paşanın oyları artmıştı.[15]

Halk Fırkasının tepkisi önceleri belirsizdi. 10 Kasımda partinin adına Cumhuriyet sözcüğünü ekleyerek, yeni partiden önce davranmaya çabaladılar;[16] ardından partiyi disiplin altına almak için, üyelerin bakanları eleştiren önergeler verirken partiden izin alma zorunluluğunu getirdiler ve parti politikasına karşı çıkan demeçler vermelerini yasakladılar.[17] 21 Kasımda parti önderliğinin gizli toplantısında, İsmet Paşa ülkede sıkıyönetim ilan edilmesini istedi ve Mustafa Kemal, "Benim burnuma barut ve kan kokusu geliyor. İnşallah ben yanılmışımdır," diyerek onu destekledi. Ancak, katılan üyelerin çoğu baskıcı bir siyaset taraflısı değildi. Bunun üzerine İsmet Paşa istifa etti.[18] Anılarında, o tarihte amipli dizanteriye yakalandığını ve çalışmaktan aşırı yorgun düştüğünü belirtmektedir.[19] İsmet, Heybeliada'daki yazlık evinde dinlemek üzere Ankara'dan ayrılınca, Mustafa Kemal meclis başkanı Fethi'den (Okyar) yeni hükümeti kurmasını istedi. Mustafa Kemal'in sadık bir arkadaşı olan Fethi, liberal görüşlüydü, ama kurduğu kabinede Recep (Peker) ve İstanbul İstiklal Mahkemesinin talihsiz başkanı İhsan (Eryavuz) gibi katı kuralcılar da bulunuyordu.[20] Yine de, Fethi (Okyar) daha ılımlı bir yaklaşım sürdürmeye çabaladı. Ama, muhalefet partisinin programında öngörüldüğü gibi, İstanbul belediye başkanının seçilmesi gerektiğini öne sürünce,[21] Recep (Peker) bunu kabul etmeyerek dahiliye vekilliğinden istifa edip, Halk Fırkasının genel sekreterliğine geçti.[22]

Mustafa Kemal kaygılarını göstermemeye dikkat ediyordu. Ankara'daki sesi *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi, Londra'da yayınlanan *Times* gazetesinin muhabirine verdiği cevapları 11 Aralıkta yayınladı. Gazi, siyasi partilerin cumhuriyet rejimlerinin doğal bir unsuru olduğunu ve kendisinin de Cumhuriyet Halk Fırkasının başında kalacağını, ama cumhurbaşkanlığını sürdürdüğü sürece parti başkanlığı görevlerini vekiline bırakacağını söylüyordu. Dediğine göre, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının programı hiçbir yenilik getirmiyordu; dini duygulara her zaman saygı duyulmuştu. Bunun aksine düşünmek için bir neden yoktu.[23]

1 Ocak 1925'te iç siyasette gerginlik artarken Mustafa Kemal Lâ-

tife ile birlikte yeni bir yolculuğa çıktı. Bu kez yalnızca İsmet'in İnönü'deki zaferinin yıldönümünde, Konya'da dikkat çekici bir konuşma yaptı. Orduyu övdü ve ilkelerini şu sözlerle açıkladı: "Zafer, 'zafer benimdir' diyebilenindir; muvaffakiyet, 'muvaffak olacağım' diye başlayanın ve 'muvaffak oldum' diyebilenindir." [24] Kesin kararlı bir havada olduğu açıktı.

Diğer bazı kentlerde olduğu gibi Konya'da da, Mustafa Kemal'e bir ev armağan edildi. Öğle yemeği için düzenlenen partide kadınlar her zamankinden farklı olarak peçelerini açmışlardı. Yeni atanan 2. Ordu müfettişi Fahrettin'in (Altay) belirttiği gibi, "Henüz çekingenlik ve utancı üzerlerinden atamamışlardı." Yemekten sonra Mustafa Kemal arkadaşlarıyla yakındaki bir otele kadar yürüyüşe çıktı. Tam kahvelerini içmek için otururlarken, habersizce Lâtife geldi. "Kemal buraya geldiğini haber aldım," dedi Lâtife, "Evde çay hazırlatmıştım, seni almaya geldim." Kendisine 'Kemal' diye hitap edilmesinden nefret eden Mustafa Kemal öfkeyle ayağa fırladı. Lâtife'nin bir içki sohbetini engellemeye çalıştığı belliydi. "Kültürü çok yüksek, ve çok nazik bir hanımefendinin, Atatürk gibi bir insanın böyle bir davranıştan nasıl üzüntü duyacağını düşünememiş olmasına hakikaten hayret olunur," diye yazacaktı Fahrettin Paşa anılarında.[25] Cumhurbaşkanının özel yaşamındaki uyumsuzluk, ülkedeki siyasi çalkantıyı yansıtır gibiydi.

Konya'dan sonra Mustafa Kemal, Akdeniz sahilinde, Silifke yakınlarında Taşucu'nda, bir zamanlar bir Rum'a ait olan bir araziyi görmeye gitti. Günümüzde burası ziyaretçi akınına uğrayan, turizm açısından en fazla gelişen yörelerden biridir. Ama 1925 yılında buraya ulaşmak çok zordu. Mustafa Kemal'in eskiden zengin bir Rum tüccarına ait olan bir köşkte kaldığı Mersin limanından Silifke'ye kadar uzanan araba yolunun yeniden yapılması gerekmişti. Yöre halkı cumhurbaşkanının ziyaretinin yarattığı sonuçtan çok memnun kaldı, çünkü yeni sahil yolu inşa edilinceye dek geçecek yıllar boyunca, Gazi için açılan yol onlara hizmet edecekti. Sözü edilen çiftliğe ulaşınca epey onarım gerektirdiğini üzülerek gördüler. Mustafa Kemal burayı satın alıp, ülkenin çeşitli noktalarında oluşturduğu 'Gazi Çiftliği' örneklerinden birini yapmaya karar verdi.[26] Akdeniz'in ılıman sahilinden ayrılıp 2 Şubat 1925'te Ankara kışının çetin koşullarına döndüler. Meclis sinirli bir heyecan içinde onu bekliyordu.

Bir milletvekili, İstanbul'u ziyaret eden Macar öğrencilerin, bir Türk kız okulunda dans etmelerine niçin izin verildiğini öğrenmek istiyordu. Maarif vekili (ve sonradan başbakan) Şükrü (Saraçoğlu) dans etmeyi yasaklayan bir yasa maddesi olmadığını, ama okul kurallarının çiğnendiğini söyledi. Türklerin ahlak duygusunun çok güçlü olduğunu eklerken, bazı eğitimcilerin yanlış düşünceleri olduğunu vurguladı.[27] Bazı milletvekilleri ise üniversitenin özerkliğinin kaldırılmasını istiyorlardı ve Kemalist rejim daha sonraları büyük

bir mutlulukla bu öneriyi gerçekleştirecekti. Kısa sürede tartışmalar ürkütücü bir hal aldı. Eleştirenler seslerini yükseltirken, bazı Cumhuriyet Halk Fırkası üyeleri fiziksel şiddete başvurmakla onları tehdit ettiler. Meclis kurallarına aykırı olmasına karşın birçoğu tabancasını yanından ayırmıyordu. 9 Şubatta İstiklal Savaşı kahramanlarından Deli Halit Paşa ile, malul gazilere yardımı artırmak konusundaki önergesini imzalamadan önce okumak isteyerek onu gücendiren bir milletvekili arasında kavga çıktı. Saldırganlıklarıyla tanınan Cumhuriyet Halk Fırkalı bazı üyeler, görünüşte onları ayırmak için kavgaya karıştı. Kurşun sesleri duyuldu ve Deli Halit ağır yaralandı. Soruşturma sonunda, kısa bir süre sonra İstiklal Mahkemesi başkanlığına getirilecek olan Kel Ali'nin (Çetinkaya) kendini savunmak amacıyla ateş ettiği ortaya çıktı. Bu sonuç, Cumhuriyet Halk Fırkası üyelerinin muhaliflerini susturmak için eski İttihat ve Terakki yöntemlerine başvurdukları eleştirisinin yapılmasına neden oldu.[28] Mustafa Kemal'in 'kan ve barut kokusu" tahmini gerçekleşecek gibi görünüyordu. Yakın geçmişte olduğu gibi özgürlük, silahların ortaya çıkarılmasına yol açmıştı.

Ülkenin güneydoğusundaki Kürtlerin oturduğu bölgelerde silah sayısı oldukça yüksekti. Musul konusundaki anlaşmazlık, Brüksel Hattının iki yanında yaşayan Kürt aşiretlerinde tedirginlik yaratmıştı. Lozan anlaşması onlardan söz etmediği için, Sèvres anlaşmasının öngördüğü giderek bağımsızlığa erişme konusu böylece kapanmıştı. Ordudaki bazı subaylar ve onlarla akraba olan bazı din ve aşiret reislerinden oluşan küçük bir milliyetçi grup ayrı bir Kürdistan için kışkırtmalar yaratmayı sürdürdüler.

1924 Eylülünde bazı Kürt subaylarla erler, Nasturilerle çarpışan Türk birliklerinden kaçıp, kuzey Irak'ta İngiliz işgali altındaki bölgeye yerleştiler. Kaçakların, Türk yetkililerin varlığını bildiği Kürt gizli milliyetçi örgütü *Azadi* [Özgürlük] ile bağlantıları vardı.[29] Örgütün kurucularından Albay Halit Cibran tutuklandı ve Bitlis'te askeri mahkemeye çıkarıldı.[30] Soruşturma, Cibran'ın evlilik yoluyla, hısmı olan katı kurallı Nakşibendi tarikatının yerel önderi ve *Azadi* örgütünün faal üyesi Şeyh Sait'e ulaştı. Nakşibendi tarikatının Kürtlerin yaşadığı yörelerde taraftarları çoktu ve yenilikçi padişahların Kürt feodal ağalarının topraklarını ellerinden almasından bu yana şeyhlerin gücü fazlalaşmıştı. Şeyh Sait özellikle Sünni Kürtler üzerinde etkiliydi; Sünni baskısından bıkmış olan Şii Kürtler ise Mustafa Kemal'in laik cumhuriyetini tutuyorlardı. Kürt toplumu kendi içinde derinlemesine bölünmüş olmasına karşın, hepsinin de hoşnut olmamaları için nedenleri vardı.

Cumhuriyetin kurulması daha sıkı denetimler getirmişti. Osmanlı yönetiminin çökmesini izleyen ara dönemden sonra vergi toplamak ve askere almak gibi konuları yetkililer artık çok ciddi tutuyor-

lardı. Bunlara karşılık, sağlanan maddi yarar yok gibiydi; ülke yoksuldu, Kürtlerin yaşadığı bölgelere gönderilen subayların bir kısmı gaddardı ve rüşvet alıyordu. Aşiret alaylarına artık gereksinim kalmadığından, resmî destekler kurumuştu. Medreselerin kapatılması dini liderlerin statü ve gelirlerini ellerinden almıştı. Musul bunalımı sürdükçe, Kürt milliyetçileri eski aşiret gelenekleri uyarınca, Türk hükümetine karşı İngilizlerin yardımını almaya çalışıyorlardı.[31] Ne var ki, İngiliz hükümeti daha 1921 Aralığında, Irak'ta İngiltere mandası dışında kalan bölgede bir Kürt ayaklanması başlatmama kararı almıştı. Yine de Türklerin hak iddia ettikleri Musul bölgesine girmelerini engellemek için gerekli bir "önlem olarak Kürt devrimcilerle teması kesmemeyi" yeğlemişlerdi.[32] Gerçi bu politika sonunda, Musul sorununun çözülmesinde etkili olacaktı, ama hem Türk hükümeti hem de huzursuz olan Kürtler tarafından kolayca yanlış anlaşılabilirdi.

Albay Halit Cibran'ın tutuklanmasından sonra çevresindeki çemberin daralmasından korkan Şeyh Sait, aşiret ve tarikat liderlerini toplantıya çağırdı ve 1925 Nisanında isyan bayrağının açılması kararı alındı. Ancak daha önce sorunlar çıktı. Şeyh Sait'in kardeşini ziyaret ettiği Diyarbakır'ın kuzeyindeki Piran köyüne, askerden firar edenleri yakalamak için gönderilen jandarma müfrezesine 11 Şubatta yerel halk saldırdı.[33] Dicle ve Fırat (bu yörede Murat suyu olarak bilinir) nehirlerini ayıran dağlık bölgede neredeyse hiç ordu birliği bulunmuyordu. Olayların patlak verdiği yöreye gönderilen zayıf müfrezeler dağları aşmayı başaramadılar. İsyan genişleyince Şeyh Sait kendini *Emirülmücahidin* (Kutsal Savaşçıların Komutanı) ilan etti ve Tanrı tanımayan hükümetin karşı geldiği İslam'ın kutsal kanunlarını yeniden yürürlüğe koyacağını açıkladı. 1909 yılında askerler Jöntürklere karşı ayaklandığında ve İstiklal Savaşı sırasında milliyetçilere karşı ayaklanmalar kışkırtıldığında, Türkiye'nin milliyetçi liderleri hep bu çağrıyı duymuşlardı. Hiçbiri "gerici başkaldırının' bir kez daha ortaya çıktığından ve kesinlikle bastırılması gerektiğinden kuşku duymadı.

Kürt isyancılar telgraf hatlarını kestiğinden, isyan haberleri ancak 16 Şubatta Türk basınına yansıdı.[34] Bir hafta sonra Başvekil Fethi (Okyar), Erzurum'un güneyinde Kürtlerin yaşadığı bölgede sıkıyönetim ilan etti.[35] 25 Şubatta, dini siyasete alet edenlerin vatan& ihanet suçunu işlemiş olduğu kararı mecliste oybirliği ile alındı.[36] Başvekil Fethi bu olayda siyasi amacın 'Kürtçülük' [37] olduğunu kabul etti, ama daha sonraki resmî bildiriler bu noktada sessiz kalmayı yeğledi. Muhalefetin tam desteğini vadeden Karabekir, iç ve dış tehlikelere karşı ülkenin bir bütün olarak hareket edeceğini bildirdi.[38] Fethi, Kürt isyancıların üzerine gitmeye hazırdı, ama cumhurbaşkanı ona bu fırsatı tanımadı.

İsyana karşı Mustafa Kemal'in ilk tepkisi İsmet Paşayı Çankaya'ya çağırmak oldu. 21 Şubatta görüştüler.[39] Kürtlerin yaşadığı bölgeden

gelen haberler iyice ürkütücü olmaya başlamıştı. Birkaç taşra merkezini ele geçiren Şeyh Sait, 28 Şubatta karargâhını Kürt bölgesinin en önemli kenti olan Diyarbakır'ın kuzeyine kurdu ve saldırı hazırlığına girişti. Saldırı 2 Martta başladı. Birkaç gün sonra bazı asiler şehre girmeyi başardılar ama geri püskürtüldüler ve Şeyh Sait gerilemek zorunda kaldı; yine de, Diyarbakır 27 Marta kadar kuşatma altında kaldı. O tarihte İsmet Paşa çoktan Ankara'da yönetimin başına geçmişti.

Meclisin başbakanın politikasını onaylamasından beş gün sonra, 2 Martta İsmet Paşa başkan vekili olduğu Cumhuriyet Halk Fırkasının parti grubunu toplantıya çağırdı. Acil durumda yeterince sertlik göstermemekle suçlanan Fethi (Okyar), "Gereksiz şiddetlerle ben elimi kana boyayamam," yanıtını verdi.[40] Yazılarında Mustafa Kemal'i eleştiren Halide Edip'e göre, Gazi Paşa sertlik yanlısı politika izlediğini şu sözlerle ortaya koyuyordu: "Milletin elinden tutmaya lüzum vardır. İnkılâbı başlatan[41] tamamlayacaktır." [42] Yapılan oylamada 60 milletvekili Başbakan Fethi'nin lehinde, 94'ü ise aleyhinde oy kullandı. Partisinin sahip çıkmadığı Fethi istifa ettiğini meclise bildirdi. Ertesi gün, 3 Martta Mustafa Kemal başvekilliğe İsmet Paşayı getirdi. Aralarında Milli Müdafaa Vekili Recep'in de (Peker) bulunduğu hükümet, 23'e karşı 154 oyla kabul edildi. Muhalefet adına konuşan Ali Fuat Paşa, 'gericilik hareketleri' bastırılırken, ulusun doğal haklarının ve özgürlüklerinin çiğnenmemesini istedi.[43] Ne var ki Mustafa Kemal, İsmet Paşayı özellikle bu yönde hareket etmesi için seçmişti.

4 Martta meclisten, yalnızca cumhurbaşkanının onayına bağlı olarak hükümete yıkıcı saydığı bütün kuruluş ya da yayınları kapatma hakkını tanıyan gaddar bir yasayı kabul etmesi istendi. "Takrir-i Sükûn Kanunu" (Düzeni Sağlama Yasası) adıyla bilinen bu kötü şöhretli yasa 22'ye karşılık 122 oyla kabul edildi. Karabekir, Rauf ve diğer muhalefet sözcüleri boş yere itiraz ettiler: Gazi Paşa kararını vermişti. Aynı gün meclis biri Diyarbakır, diğeri Ankara'da iki İstiklal Mahkemesi kurdu ve başkanlıklarına Mustafa Kemal'e sadakatleriyle tanınan milletvekilleri getirildi. Kel Ali (Çetinkaya) Ankara, Mazhar Müfit (Kansu) ise Diyarbakır'daki mahkemenin başkanı oldu. Bu siyasi mahkemelerin verdiği idam cezalarına karşı temyize başvurma hakkı yoktu. 6 Martta hükümet yeni yetkilerini kullanarak rejimi eleştirmeye cesaret etmiş olan yayınları kapattı. Liberal görüşlü Ahmet Emin'in (Yalman) *Vatan* adlı gazetesi 11 Ağustosa kadar yayınını sürdürdü, ama hükümet, yasaklanan yayınların okurlarını kendine çektiğini fark edince bunu da kapattı.

7 Marta kadar isyan konusunda halka açıklama yapmayan Mustafa Kemal, bu tarihteki bildirisiyle isyanı başlatan suçluların din maskesi altına sığındıklarını ve devletin otoritesini yıkmak için ülkenin dört bir yanında faaliyete giriştiklerini söyledi.[44] Bu faaliyetle-

rin ve isyancıların amaçlarının ne olduğunu açıklamadı. Ama muhalefeti, Kürt ayrılıkçıların kolayca yararlanacağı ortamlar yaratmakla suçladığı açıkça anlaşılıyordu. Yasa ve düzenin sert önlemlerle sürdürüleceği ve emniyet güçlerine karşı hiçbir eleştiriye hoşgörüyle bakılmayacağı belli oluyordu. Gazi Paşa "Tüm mutlulukların önkoşulu... özellikle ekonomik ve ticari gelişmenin önkoşulu huzur, güvenlik ve şiddetin ulaşamayacağı bir düzenin sağlanmasıdır," diye kestirip attı. İsmet Paşa, Şeyh Sait isyanından çok önce sıkıyönetim ilan edilmesini istemişti. Şimdi ise Gazi Paşa olayların onu haklı çıkardığını açıkça söylüyordu.

İsyancıların yol açtığı askerî tehdit yüzünden endişeye kapılan hükümet kısmi seferberlik ilan etti. İstiklal Savaşının en başarılı komutanlarından Kemalettin Sami, Alman silahlarının gönderilmesini örgütlemesi için büyükelçi olarak gönderildiği Berlin'den, ülkeye döndü.[45] Ama, daha yeni oluşturulan birlikler ülkenin güneydoğusuna ulaşmadan Şeyh Sait'in aşiret güçlerinin soluğu kesildi. 24 Martta isyancılar Elazığ (o tarihte Mamuretülaziz ya da kısaca Elâziz) kasabasına girip yağmalamaya başladılar. İki gün içinde halk isyancıları kasabadan sürdü.[46] Martın sonunda isyancılar her tarafta geri çekilmeye başlamışlardı. 15 Nisanda İran'a kaçmaya çalışan Şeyh Sait'i bir Türk taburu bazı Kürt aşiretlerinin yardımıyla yakaladı. 10 Mayısa kadar isyanın bütün liderleri ele geçirilip Diyarbakır'daki İstiklal Mahkemesine gönderildi.[47] Şeyh Sait, en çok 15.000 isyancı toplamıştı; 25.000 Türk askeri, devletin tarafını tutan Kürtlerin yardımıyla bunları birkaç ayda yakalamayı başardı.[48]

Buna rağmen, Kürtlerin arasında genel bir huzursuzluğun başgösterebileceği fikri milliyetçileri sarstı. 8 Martta yayınlanan bir askerî bildiri, Şeyh Sait'in taraftarlarının Diyarbakır'da bir Kürt devleti kurma ve yabancı ülkelerden tanınma ve yardım isteme niyeti taşıdıklarını gösteriyordu.[49] Başvekil İsmet 7 Nisanda, din kisvesi altında siyasi bir ayaklanmanın buna açık bir bölgede yinelenmemesi için hükümetin gerekli önlemleri alacağı konusunda meclise güvence verdi.[50] Diyarbakır'da görülen davada Şeyh Sait tek amacının şeriat kanunlarına dayalı bir İslam düzeni getirmek olduğunda ısrar etti. Fakat, yetkililere teslim olan ve belki de Şeyh Sait'in yakalanmasına yardımcı olan eski adamlarından Binbaşı Kasım Cibran, ifadesinde[51] isyanının ana amacının bağımsız bir Kürdistan devleti oluşturmak olduğunu açıkladı. Ayrıca isyancıların, muhalefeti oluşturan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının iktidara geldiği zaman Kürtlere özerklik tanıyacağına söz verdiğine inandığını belirterek partiye de iftira attı.[52]

Hükümet de bu sözleri duymak istiyordu. Savcılık makamı Kürtlerle Türkler arasında ayırım yaparak, davalının "aynı ulusa mensup kardeşler arasında sorun yaratmaya çalıştığını" kanıtlamak için çabaladı. Hükümetin amaçlarını tahmin eden savcılık makamı,

Müslüman tekkelerinin her zaman için gizli siyasi planların yapıldığı yerler olduğunu ileri sürdü.[53] Diyarbakır İstiklal Mahkemesi, Şeyh Sait'in bağımsız bir Kürdistan devleti kurarak vatanı parçalamayı amaçladığına karar verdi.[54] Mahkeme bu girişimi cezalandırmaya kararlıydı ve resmî kayıtlara göre elli yedi idam cezası verdi. Deneyimli Kürt lideri Seyit Abdülkadir 27 Mayısta; Şeyh Sait ve kırk altı taraftarı 29 Haziranda Diyarbakır'da idam edildiler.[55] Albay Halit Cibran daha önce, Bitlis'te idam edilmişti.[56] İstiklal Mahkemesi doğu illerindeki tüm tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar verdi.[57]

Kürt isyanı haberi Ankara'ya ulaşınca Mustafa Kemal'in yasal muhalefete gösterdiği hoşgörü son buldu. 25 Şubatta başvekillikten henüz ayrılmamış olan Fethi (Okyar), Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının başkanı Kâzım Karabekir'i ziyaret etti ve "Size fırkanızı kendi kendinize dağıtmanızı tebliğe beni memur ettiler. Dağıtmazsanız istikbali çok karanlık görüyorum. Kan dökülecektir !" dedi. Karabekir eğer istiyorsa hükümetin partiyi kapatması gerektiği yanıtını verdi.[58] 1927'deki nutkunda Mustafa Kemal, bu uyarının kendisinden geldiğini onaylayacak ve muhalefet partisi "zararlı, isyan ve gericiliği kışkırtıcı bir durum ve nitelikte" [59] olduğu için böyle davrandığını söyleyecekti.

25 Nisanda Ankara İstiklal Mahkemesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının İstanbul bürosunun aranmasını istedi.[60] *Tanin* gazetesi aramayı 'baskın' olarak tanımlayınca, gazete kapatıldı. Başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) tutuklanıp İstiklal Mahkemesinde yargılanmak üzere Ankara'ya gönderildi. Zaten Hüseyin Cahit, Takrir-i Sükûn Kanunu çıkartılınca, başyazarlığından vazgeçip, yalnızca anılarını yazacağını söyleyerek yetkilileri öfkelendirmişti.[61] Ankara'daki hapishanede kısa bir süre iktidarın basın müdürlüğünü yapmış olan ünlü solcu gazeteci Zekeriya (Sertel) ile beraber oldu. Ardından Hüseyin Cahit, taşra kentlerinden Çorum'a sürgüne gönderildi.[62] Kararı duyunca, "Bu mahkemede hakim olmaktansa, mahkûm olmayı tercih ederim," dedi. Zekeriya (Sertel) Sinop'a sürüldü.[63] Öteki Marksist yazarlar da hapis cezaları aldılar; şair Nazım Hikmet (Ran) bir süre saklandıktan sonra Bolşevik Rusya'ya kaçtı. Ali Fuat'a (Cebesoy) göre kapatma işlemlerinden sonra İstanbul'daki günlük gazete sayısı on dörtten altıya ve toplam satış ise 49.000'e düştü. Satışlardaki beklenmedik düşüş için, "Matbuattan tenkid ve murakabe [denetim] hakkının geriye alınması yüzünden halkın eskisi kadar gazete almadığı ve gazetelere ehemmiyet vermediği dikkat nazarını çekmişti. Bu bir nevi protestoydu," yorumunu yapacaktı.[64]

3 Haziran 1925'te hükümet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kapattı. Kapatma kararı, Ankara ve Doğu İstiklal Mahkemelerinin, parti programındaki "dini inançlara saygı" ilkesinin, gerici isyanlara yol açtığı görüşünü alıntılıyordu.[65] İstanbul'daki sol kanat işçi ör-

gütleri de kapatıldı. Hiç kimse onları dinî ayaklanmalara ya da Kürt aşiretlerinin "gerici"lerine yakınlık duymakla suçlayamazdı,[66] ama ne de olsa iktidar için potansiyel bir tehdit oluşturuyorlardı. Aralarında Ahmet Emin (Yalman) ve Velit Ebüzziya'nın da bulunduğu önde gelen dokuz gazeteci tutuklanıp yargılanmak üzere Diyarbakır'a gönderildi. İstiklal Mahkemesi gazetecileri hükümete karşı 'haksız ve gereksiz' suçlamalar yaparak Şeyh Sait isyanı için uygun ortam hazırlamakla suçladı. Gazetecilerin davranışlardan dolayı pişman olduklarını belirtmeleri ve cumhurbaşkanından af dilemeleri söylendi. Kendilerinden istendiği gibi davrandılar. Mustafa Kemal yasal nedenler varolduğu halde, onları kişisel olarak suçlamayacağını bildirip, mahkemenin 'müsamaha' göstermesini istedi.[67] Serbest kalan gazeteciler derslerini almış olarak İstanbul'a döndüler. Basının hükümeti eleştirmesi son buldu. Ertesi yıl cumhuriyetin kuruluş yıldönümünde affa uğrayan Hüseyin Cahit (Yalçın) ile Zekeriya (Sertel) sürgünden döndü. Aynı aftan yararlanacağını uman romantik şair Nazım Hikmet de 1928'de Rusya'dan geldi, ama onun sorunları henüz bitmemişti. Kısa bir süre tutuklandı, sonra serbest bırakıldı ve ardından iktidar, kedinin fareyle oynaması gibi uzun süre onunla oynamaya başladı.[68]

Muhalif gazetecilerin sürekli olarak kendisini iğnelemesinden bıkan Mustafa Kemal, iki yıl sonra vereceği altı-günlük nutkunun büyük bir kısmını eleştirileri yanıtlamaya ayıracaktı. Hükümet için basını susturmak ya da uysallaştırmak zor değildi, ama Kürt ayrılıkçılığı tehdidinden kurtulmak bu kadar kolay olmuyordu. Şeyh Sait'in isyanı başlattığı bölgede 1916 yılında Mustafa Kemal Ruslara karşı savaşmıştı. Kürt aşiret reisleri hakkındaki bilgilerini iyi değerlendirerek İstiklal Savaşında ulusal direnişe yardım etmelerini istemiş ve çoğunlukla başarılı olmuştu. Yerel bir özerk-yönetim biçimi altında onlara bazı haklar ve ayrıcalıklar vaat etmişti.[69] 1923 yılında seçilen ya da daha doğrusu atanan ikinci meclis üyeleri arasında, tıpkı 1920'de toplanan birinci mecliste olduğu gibi Kürt ileri gelenleri de vardı. Doğu ve güneydoğuyu temsil eden otuz yedi milletvekili arasında Tâkrir-i Sükün Kanunu lehinde oy veren etnik Kürtler de bulunuyordu.[70] Ama yaşanan isyan, hükümetin Kürt eşrafının işbirliğini sağlamak yolundaki geleneksel politikaya güvenmenin yeterli olmadığına karar vermesine yol açtı.

Fethi Beyin Maliye Vekili (ve geleceğin meclis reisi) Abdülhalik'ten (Renda) ve Dahiliye Vekili Cemil'den (Uybadın) rapor istendi. Yanya (şimdi Yunanistan'ın Yanina kenti) doğumlu olan Abdülhalik herhalde Arnavut kökenliydi ve Cemil de Süleymaniyeliydi.[71] Her ikisi de özümleme (asimilasyon) politikası lehinde görüş bildirdi. Buna göre Kürtçe konuşulması engellenecek, Kürtlerin arasına Türkler yerleştirilecek ve bir kısmı da batı bölgelerine gönderilecekti. Dahiliye Vekili Cemil raporunda "doğuda bir genel vali altında bir koloni yöneti-

mi kurulmasını" önerdi.[72] İngilizlerin kuzey Irak'taki Kürtleri havadan bombaladığı, Fransız ve İspanyolların, Fas'ın Rif bölgesinde Abdülkerim'in kabilesini baskı altına almaya çalıştığı bir tarihte, bu hiç de şaşırtıcı bir fikir değildi. Aradaki fark ise, İngiltere ile Fransa'nın ellerinde bulundukları bölgelerde maddi gelişme yaratabilecek paraya sahip olmaları, ama Türkiye'nin böyle bir olanağı bulunmamasıydı. Bu durum, uygar bir hükümetin yola gelmez aşiretleri ister Hindistan'ın kuzeybatı, isterse Türkiye'nin güneydoğu sınırında olsun, denetim altına alma sorumluluğu bulunduğu inancını etkilemedi.

Araştırmaların sonucu, 1925 Eylülünde hükümete sunulan 'Şark Islahat Planı' kapsamında açıklandı. Adı geçen bölgelerde bir genel müfettişin denetimi altında özel bir yönetim biçimi geliştirmek, daha önceleri Ermenilere ait olan arazilere 50.000 Türk yerleştirmek, 'tehlikeli' Kürt aileleri sürmek ve etnik Kürtlerin yaşadıkları yerlerde devlet memurluğuna alınmalarına son vermek gibi görüşler bu planda yer almıştı.[73] Ailesi doğu Anadolu'nun Malatya kentinden geldiği için kökeninde Kürtlük bulunup bulunmadığı tartışılan İsmet Paşa, Şark Islahat Planını uygulamaya koydu. Abdülhalik'in (Renda) raporuna göre, 250.000 Türk ile 117.000 Arapça konuşan insana karşılık neredeyse bir milyon Kürt'ün yaşadığı bölgenin etnik yapısı gözle görünür bir derecede değişmedi.[74] Zaman içinde demiryolları ve devlet hizmetlerinin gelişmesiyle ülke biraz daha birbirine yakınlaştı ama Kürtlerin çoğu dışlanmışlık duygusundan kurtulmadı ve yaşadıkları bölgelerin yoksulluğu ve geri kalmışlığı devam ettiği için, buralara gönderilen devlet memurları tarafından sürgün yeri olarak algılandı.

Köken ve kendine seçtiği yön olarak batılı olan Mustafa Kemal, Kürtlerin daha sonraları 'inkar politikası' olarak adlandıracakları ayrı bir Kürt halkının varlığını kabul etmeme görüşünü destekledi. Mustafa Kemal'in tarafını tutan ya da karşı çıkan çağdaşlaşma yanlısı Türk milliyetçileri arasında bu konuda hiçbir tartışma olmadı. Onların ideali, Fransız dili ve kültürünün oluşturduğu Fransız ulusu gibi, Türk dili ve kültürüyle birleşen tek bir Türk ulusu yaratmaktı. 1926 Aralığında milli eğitim bakanlığı Türklerin birliğine zarar verdiği için Kürt, Laz ya da Çerkez gibi etnik isimlerinin kullanılmasını yasakladı.[75]

Cumhuriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal, halka hitaben yaptığı konuşmalarda Kürtlerden ismen söz etmedi. 1925 Kasımında meclisin açılış konuşmasını yaparken doğudaki isyanı "irticaî bir cereyan-ı efkâr ve bir silsile-i istihzaratın" [76] (Gerici bir fikir akımı ve bir dizi hazırlığın) sonucu olarak gösterdi. Büyük Nutkunun sonunda bu isyanı, "cumhuriyet rejimine, çağdaş yenileşmeye karşı cahillik, bağnazlık ve bir türlü düşmanlık ayağa kalkması" diye tanımlayıp Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını isyancılara umut vermekle suçladı.[77] Şeyh Sait'in Kürtleri ayaklandırmak için dinî söylemi kullandığı doğ-

rudur. Ne var ki, hilafetin kaldırılmasından çok önce, o ve diğer birçok Kürt lider, kendi halklarına ayrı bir yönetim isteyerek, bu projenin gerçekleşmesi için yabancılardan yardım istemeye çabalamıştı.

Mustafa Kemal, iktidara gelişinden önce ortaya çıkmış olan Kürt sorununa herhangi bir çözüm getirememişti. Bu konuyu da öteki yönetim sorunlarıyla birlikte çözmesi için İsmet Paşaya bırakmıştı. Mustafa Kemal daha çok, ülkesini çağdaş uygarlık düzeyine çıkartması için gerekli olan kültür devrimiyle ilgileniyordu. 1927 yılında Tâkrir-i Sükün Kanununu devrimci değişimlerin yaşandığı bir dönemde kaçınılmaz bir gereklik olarak savunacaktı.[78]

Şeyh Sait isyanı tek-parti yönetiminin uygulanmasını ve kültürel değişimin hızlandırmıştı. Ne var ki İkinci Dünya Savaşından sonraki yılların gösterdiği gibi, Türkiye'de çok derin kültürel değişimlerin yaşanmadığı dönemlerde bile demokrasi ile iyi yönetimin birlikte sürdürülmesi zor olmuştur. 1925 yılında ise çok daha zordu: halkın büyük çoğunluğu okur yazar değildi ve eşit haklara sahip değildi, yeniden yapılandırma henüz başlamaktaydı, yoksulluk kolayca şiddete dönüveriyordu. Mustafa Kemal muhafazakâr bir devrimciydi. Medeniyet ile huzur ve asayişin birbirinden ayrılmadığına inanıyordu.[79] Her ikisini birden istiyordu.

22

Reformlar ve Baskılar

Kürt isyanı ve muhalefetle sürdürülen siyasi mücadele, yeni bir Türk devleti kurma çabalarını durdurmadı. Mustafa Kemal havacılığın askerî ve ticari potansiyeline hayrandı. Daha sonraları "İstikbal göklerdedir," diyecekti. Türk Hava Kurumu, pilot yetiştirmek ve küçük uçaklar yapmak amacıyla 16 Şubat 1925'te kuruldu.[1] Mustafa Kemal çocukluk arkadaşı Fuat'ı (Bulca) kurumun başına getirdi. Kurban derilerini bu kurum toplayacak, yetkili kuruluşlara verilecek dilekçelerde, el ilanlarında ve afişlerde kurumun pulları bulunacak ve milli piyango [Tayyare Piyangosu] yine bu kurumun elinde olacaktı.[2] Türk Hava Kurumu, Atatürk'ün cumhuriyetinde her yerde kendine yardımın ve çağdaşlaşmanın simgesi olarak ortaya çıktı.

17 Şubatta, Şeyh Sait isyanının tam ortasında meclis, ülke nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler için ağır bir yük olan aşar vergisinin[3] kaldırılması yönünde oy verdi. Halkı biraz olsun rahatlatacak bu adım Sovyetler Birliğinde Bolşeviklerin hızlı sanayileşme uğruna köylüleri açlığa mahkûm ettikleri tarihte atılmıştı. Türkiye'de ise aksine, genç cumhuriyetin ekonomik gelişmesi yalnızca azaltılmış vergi gelirlerine dayanmak zorundaydı. Mustafa Kemal kendisini tarımsal gelişmenin öncüsü gibi görüyordu. 5 Mayıs 1925'te Ankara'nın dört mil güneydoğusundaki Gazi Orman Çiftliğinde çalışmaları başlattı.[4] Bataklıklar kurutuldu, ağaçlar dikildi, şirin bir çiftlik evi ve hayvanlar için ahırlar inşa edildi. Aradan geçen yıllar içinde biri Marmara Denizi, diğeri Karadeniz biçiminde iki büyük havuz, bir lokanta ve bir bira fabrikası eklendi. Gazi, sık sık traktör kullanırken ya da konuklarıyla ilgilenirken görülüyordu. Kendisi Makedonya'nın sulak kırsalında yetişmiş olduğundan yeni baş-

kentin kurulduğu kurak topraklara yeşil bir görünüm kazandırmaya çabalıyordu. Çiftlikten uzak kaldığı bir sırada bir zakkumun kesildiğini öğrenince öfkeye kapıldı. Diğer bir olayda, bir binanın çıkıntılarına engel olan bazı söğüt ağaçlarının kesilmek yerine başka bir yere taşınması için ısrar etti ve işin başında bizzat kendisi durdu.[5]

Kaynakların çok az olması ekonomiyi ulusallaştırma gayretlerini durdurmadı. Girişimlerin yabancılardan ve gayrimüslimlerden Müslümanların eline geçmesi anlamına gelen 'ulusal ekonomi' [milli iktisat], İttihat ve Terakki'nin ana hedeflerinden biriydi ve tüm milliyetçi Türkler gibi, Mustafa Kemal de ekonomik bağımsızlık mücadelesini sürdürürken bu politikadan ayrılmadı. 26 Şubat 1925 tarihinde, Osmanlı Kamu Borçlarının yönetimine bağlı olarak Fransızlar tarafından işletilen ve *Reji* adıyla bilinen tütün tekel işletmesi Türk devletine devredildi. 5 Nisanda devletin şeker fabrikaları kurmasını öngören bir yasa meclisten geçti. 17 Nisanda Ankara'yı önce Sivas ve ardından Erzurum'a bağlayacak demiryolunun ilk bölümü hizmete açıldı.[6] Atatürk ve onu destekleyenlere göre, demiryolları ile çağdaşlaşma eşanlamlıydı.

Mustafa Kemal, halk için yaptığı yorucu çalışmaların yorgunluğunu dostlarının yanında atmaya çabalıyordu. Örnek çiftlikte çalışmak, içkisini biraz olsun azaltmasını sağlamıştı, ama karısından daha fazla ayrı kalmasına yol açıyor ve Lâtife'nin öfkesi giderek artıyordu. İki yıl önce bir İstanbul gazetesi onun milletvekili seçilmesini önerdiğinde, Mustafa Kemal kesinlikle karşı koymuştu, ama yakın bir gelecekte kadınların politikaya atılmalarını sağlayacak yasayı çıkaracaktı.[7] Lâtife ise halkın karşısında kocasının yanında bir süs olarak dolaşmaktan ve evde, onun son yoldaşı olmaktan sıkılıyordu. Bir akşam konukların yanında üniversite eğitimini tamamlayamadığı için şikâyet etti. "Öyleyse hanımefendi," diye atıldı Mustafa Kemal, "serbestsiniz, yarım kalan okumanızı sürdürebilirsiniz." Kendisi, elindeki kitap ilgisini çektiği takdirde bütün geceyi okuyarak geçirebilirdi. Lâtife'nin, çalışma odasının kapalı kapısı önünde casus gibi dolaştığı, kıskançlık ve hayal kırıklığından dolayı dostlarını ondan uzak tutmaya çalıştığı ve hatta arkadaşlarının eşleriyle kavga ettiği söylentileri yayılmaya başladı. Bir gece, Mustafa Kemal köşke geç saatte döndü ve kapının önündeki nöbetçilerle sohbet etmeye başladı. Lâtife balkona çıkıp "Kemal ! Gel artık buraya ! Yetti ! Mahalle arkadaşların yetmiyormuş gibi şimdi de köşkün nöbetçileriyle mi ahbaplık ediyorsun?" [8] diye bağırınca sohbet yarıda kesildi. Belki bu öykü sonradan uydurulmuştur ama cumhurbaşkanlığı köşkünü saran en güçlü duygunun karşılıklı öfke olduğu kesindi. Çocukları çok seven Mustafa Kemal, kendi çocuğunun olmasını çok istediğini daha sonraları söyleyecekti. Ama evlilik çocuksuzdu.

Bir Ağustos akşamı, belki de yaşanan balkon sahnesinden sonra

Mustafa Kemal Çankaya'daki villasından çıktı ve istasyon şefinin evindeki bürosuna gitti. Lâtife'ye yazdığı mektupta bir süre ayrı kalmalarının ve belki de ailesinin İzmir'deki evine gitmesinin daha iyi olacağını belirtti. Ertesi gün mektubu Lâtife'ye ulaştıran yaver, onu İzmir'e götürme talimatı almıştı. Bu arada Mustafa Kemal dört arkadaşıyla birlikte henüz inşaatı bitmeyen demiryoluyla Ankara'nın doğusuna doğru yola çıktı. Talimatlarının yerine getirilip Lâtife'nin gittiğinden emin olduktan sonra başkente döndü. 11 Ağustosta hükümete karısını şeriat yasalarına göre boşadığını açıkladı. 'Talaknâme' olarak bilinen boşanma belgeleri Lâtife'ye İzmir'de verildi ve açıklamanın yapıldığı gün, evliliklerini bitirme konusunda karı-koca resmen anlaştılar.[9]

Başka bir seçeneği bulunmayan Lâtife yaşamının sonuna kadar "esbabı çocukluk" diye adlandırdığı hatalı davranışlarından dolayı pişmanlık duydu.[10] Önce herhangi bir Türk elçiliğinde kendisine öğretmen ya da sekreter olarak iş verilmesini Mustafa Kemal'den istedi.[11] Her iki iş için olumlu yanıt alamayınca Avrupa yolculuğuna çıkıp bir süre Çekoslovakya'nın Tatra dağlarındaki bir sanatoryumda dinlendi ve ardından Güney Fransa'ya gitti. Türkiye'ye dönünce Mustafa Kemal ile arasını düzeltmesi için Salih'in (Bozok) yardımını isterken her şeyin sorumlusu olarak kocasının başka bir arkadaşı olan Kılıç Ali'yi suçladı.[12] Hiçbir yararı olmadı. Sonunda Gazi'nin yardımını görmeye devam eden ailesinin İstanbul'daki evine yerleşip, yaşamını sürdürmeye başladı.[13] Bir daha evlenmedi ve 1975 yılında, Atatürk'ün ölümünden sonra bile özel yaşamı konusunda sessizliğini koruduğu için saygıyla anılan küçük bir ihtiyar hanımefendi olarak öldü. Türkiye cumhuriyetinin kurucusuyla geçirdiği bin günle ilgili anılarını bıraktığı söylentisi yayıldı ama böyle bir belge ortaya çıkmadı.

Boşandıkları zaman Mustafa Kemal'in çok üzüldüğü ve bütün geceyi odasında "Bağrı yanık bülbüle döndüm"[14] şarkısını plaktan dinleyip ağlayarak geçirdiği anlatılır. Eğer bu söylenti doğruysa, üzüntüsünü çok çabuk atlattı. Şeyh Sait isyanı, Mustafa Kemal'in kültürel devrimine yeni bir aciliyet duygusu kazandırmıştı. Ülkeyi çağdaşlaştırmak için düşündüğü değişiklikler, Osmanlı ve Türk reformcuları tarafından onyıllar boyunca tartışılmıştı. Ülkeyi bölünmekten kurtaran ordunun muzaffer kumandanı olarak artık, konuşulanları eyleme geçirebilecek güç ve itibara sahipti. Ama İstanbul basınının eleştirel tavrı ve muhalefetin açıkça isyana dönüşen yükselişi, zafer sermayesinin kısa zamanda tükendiğini gösteriyordu. Değişikliklerden söz ederken Mustafa Kemal, İsmet Paşaya "Yapılırsa bu şimdi yapılır," dedi.[15] Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükteydi, İstiklal Mahkemeleri hızlı adalet dağıtıyordu ve Mustafa Kemal aldığı önlemlerin en kişisel, gözle görünür ve tartışmaya en açık olanını uygulamak için harekete geçti. 23 Ağustos 1925 tarihinde,[16] Lâti-

fe'den ayrılmasından iki hafta sonra, halkına artık Avrupa tarzı şapkalar giyeceklerini söylemek üzere Ankara'dan yola çıktı.

Öteki ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de tarih boyunca kullanılan başlık biçimleri sınıf, meslek ve din ayrımının göstergesi olmuştur. Osmanlı mezartaşlarının tepesindeki türbanlar, fesler, sarıklar ve diğer işaretler ölenlerin cinsiyetini, sınıfını, mesleğini, asker ya da sivil olduğunu göstermeye yarar. Bu başlıklar emirle ve modayla değiştiğinden, mezarın tarihini de saptamamızı sağlar. Reformcu padişah II. Mahmut, 19. yüzyılın ilk yarısında, sarığın yalnızca din adamları tarafından kullanılmasını, sivil ve askerî yöneticilerin fes giymesini istemişti. Kırmızı yumuşak fötrden yapılan fes, Akdenizli denizcilerin başlıklarından esinlenmişti ve Fas'ın dört başkentinden birinin adını taşıyordu. Kenarında bir siperliğinin bulunmaması, namaz kılarken alınlarının yere değmesini mümkün kıldığı için Müslümanlar tarafından kolaylıkla benimsenmişti. Kullanımı sarayın fermanıyla başlayan, Osmanlı Müslümanlarının orta sınıfı tarafından derhal kabul edilen fesi Osmanlı Hıristiyanları da bazen giyiyorlardı. Ne var ki Hıristiyanlar Avrupa'nın etkisi altında kaldıkça, Fransızca *Chapeau* sözcüğünden türetilmiş ve Türkçe'ye Rusça'dan geçen şapka adıyla bilinen kenarlıklı başlıkları kullanmaya başladılar. Osmanlı Türklerinin çoğunluğu şapka dinsizliğin simgesiydi.

Özellikle sıcak ülkelerde savaşan askerler için fesin büyük bir sakıncası vardı. Kenarı ya da siperi olmadığından gözleri güneşten koruyamıyordu. Büyük Savaşta Enver Paşa, 'enveriye' adıyla bilinen öne doğru eğimli, üstsüz bir başlık yaratarak bu soruna çözüm getirmişti. Bir adım daha ileri gitmek isteyen çağdaşlaşma yanlıları, Avrupa tipi kepleri şemssiperli [güneşlikli] başlık adıyla kullanmaya başlamışlardı. Bu gibi mazeretlere sığınmak istemeyen Mustafa Kemal, şapkaya şapka demeyi tercih ediyordu. Bunu, "uygar giyimin" bir parçası, uygar insanların kültür farklılıklarını ortadan kaldıran ortak kılığı olarak istiyordu. Kültür ile uygarlığın eşanlamlı olduğuna, uygar insanların aynı yaşam biçimini sürmesi gerektiğine inanıyordu. Egzotizm maskesiyle saklanan geri kalmışlık ile '-şarklılık' da aynı şekilde eşanlamlıydı. Marksistler sınıf ayrımına karşı mücadele ederken, Türk ilericilerinin en tutarlısı ve en radikalı olan Mustafa Kemal, yaşam biçimi farklılıklarını ve dolayısıyla, giyim farkını yok etmeye kalkışmıştı. Ancak bundan sonra Türklerin esas kimliği ortaya çıkacaktı.

Bu konudaki mesajını ilk olarak taşranın geri kalmış bir kasabasında açıklamaya karar verdi. Ankara'nın kuzeyinde, tarihte Paphlagonia adıyla bilinen dağlık, ormanlık bölge, Müslüman tarikat geleneklerinin en yoğun yaşandığı yer sayılırdı. İlk durağı başkentten 258 km kuzeydeki Kastamonu oldu. Cumhurbaşkanının ziyareti

için küçük kasaba alabildiğine süslenmişti. Arabadan inerken Mustafa Kemal'in başı açıktı ve elinde bir panama şapka vardı. Karşılayan kalabalık sarıklarını ve feslerini çıkararak yanıt verdi. Ertesi gün, 24 Ağustosta Mustafa Kemal askerî kışlayı ziyaret etmek için mareşal üniformasını giydi.[17] Sonra belediye binasının önünde toplanan çiftçilere hitaben kısa bir konuşma yaptı. "Ben de çiftçi olduğumdan biliyorum. Makinesiz ziraat olmaz... birleşiniz. Birliklerle makine alırsınız!" Bundan sonra, sırada esnaf vardı. "Şalvarlı elbiseler mi ucuz yoksa beynelmilel son kıyafet mi ?" diye sordu bir terziye. Akıllı bir adam olan terzi, "Beynelmilel daha ucuz," yanıtını verdi. "İşte görüyorsunuz ya... bu elbiseler ucuzdur. Hem basittir. Aynı kumaştan birer elbise daha yaparsınız," dedi Mustafa Kemal. Başka bir esnafa da "Fesini göster," dedi ve "İşte içinde takke, üzerinde abani sarık, fes... Bunların hepsinin ayrı ayrı parası ecnebilere gidiyor," diye ekledi. Konuşmasını "Medeni olacağız... Behemehal ileriye gideceğiz... Medeniyet öyle bir kuvvetli ateştir ki, ona bigâne [kayıtsız] olanları yakar ve mahveder," sözleriyle bitirdi.[18]

Kastamonu'dan sonra İstiklal Savaşında milliyetçilerin malzeme limanı olan Karadeniz kıyısındaki küçük İnebolu kasabasına geçti. Türk Ocağında yaptığı konuşmada, eski Türklerin giyim biçimlerini canlandırmanın anlamı bulunmadığını açıkladı. "Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli, milletimiz için lâyık bir kıyafettir," diye açıkladı. "Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantalon, yelek, gömlek, kıravat, yakalık, caket ve bittabi bunların mütemmimi olarak başta şemsli siper-I serpuş, bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine şapka denir." Gündeme getirdiği ikinci konu daha nazikti. Yalnızca köylerde değil, kasabalarda da yoldan geçerken kadınların yüzlerini, gözlerini örttüklerine tanık olmuştu. Bu alışkanlık özellikle yaz sıcağında rahatsızlık veriyordu ve masumiyet adı altında erkeklerin bencilliği nedeniyle sürdürülüyordu. "Fakat muhterem arkadaşlar, kadınlarımız da bizim gibi müdrik [olgun] ve mütefekkir [düşünceli] insanlardır." Yani onlara ahlakı öğretin ve bencil olmaktan vazgeçin. "Onlar yüzlerini cihana göstersinler. Ve gözleriyle cihanı dikkatle görebilsinler. Bunda korkulacak bir şey yoktur. Bu gidiş zaruridir. Bu zaruret bizi yüksek ve mühim bir neticeye isal ediyor [ulaştırıyor]. İsterseniz bildireyim ki, bu kadar yüksek ve mühim bir neticeye vusul için lâzım gelirse, bazı kurbanlar da verelim." [19]

Gerçekten de, şapka uğruna yaşamlar feda edilecekti. Kadınların örtünmesi resmen yasaklanmamıştı, ama teşvik de edilmiyordu. Ayrıca yüzü peçeyle örtmek genellikle bir orta sınıf alışkanlığıydı ve orta sınıflar bundan kısa sürede sıyrıldı. Kadınların çoğu uzun eşarplar kullanıp yabancı erkeklerin yanında başörtülerinin ucuyla yüzlerini örtmeye başladılar. Cumhuriyet hükümeti okullar da dahil olmak üzere resmî dairelerde başörtüsü kullanılmasını yasakladı. Bu-

raların dışında kullanılmasına hoşgörüyle bakıldı ve bugüne dek, Türk görüntüsüne özgü bir özellik olarak kaldı. Ancak, resmî baskılar azaldığı anda resmî dairelerde sürdürülen "türban" yasağına karşı çıkmalar yaşanmaktadır.

Ankara'ya dönerken Mustafa Kemal Kastamonu'ya bir kez daha uğradı. Düşünceleri yine giyim konusundaydı.[20] Kalabalığın içinde duran birini işaret ederek, "Başında fes, fesin üstünde bir yeşil sarık, sırtında bir mintan, onun üstünde benim sırtımdaki gibi bir caket, daha alt tarafını göremiyorum. Şimdi bu kıyafet nedir? Medeni bir insan bu alelâcaip kıyafete girip dünyayı kendine güldürür mü?" diye sordu. Dinleyenler, "Evet, güldürür," yanıtını verirken acımasız alaylarına katılıyorlardı.

Tarikatlar da başka bir hedefti. Aynı konuşmada bu konuya da değindi:

> Bugün ilmin, fennin, bütün şümuliyle medeniyetin muvacehei şulepaşında filân veya falan şeyhin irşadiyle saadeti maddiye ve mâneviye arayacak kadar iptidaî insanların Türkiye camiai medeniyesinde mevcudiyetini asla kabul etmiyorum. Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakikî tarikat, tarikatı medeniyedir. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir. Rüesayı tarikat bu dediğim hakikati bütün vuzuhiyle idrak edecek ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerinin artık vasılı rüst olduklarını elbette kabul edeceklerdir. [Bilim ve uygarlık çerçevesinde, Türkiye'nin uygar toplumu içinde şeyhlerden maddi ve manevi yarar umacak kadar ilkel insanların bulunacağına kabul edemem. Türkiye cumhuriyeti şeyhler, dervişler ve müritler ülkesi olamaz. En doğru yol, uygarlık yoludur. Uygarlığın gerektirdiklerini yapmak insan olmak için yeterlidir. Tarikat şeyhleri sözlerimin doğruluğunu anlayacak, kendiliklerinden tekkelerini kapatacak ve müritlerinin artık olgunlaştıklarını kabul edeceklerdir.]

Türbelere, yalancı evliyalara da değindi, "Ölülerden istimdat etmek [yardım istemek] medeni bir heyeti içtimaiye için şîndir [ayıptır]," dedi. Hiçbir uzlaşmaya yanaşmayan bu pozitivist görüş dinin köklerine kadar iniyordu. Mustafa Kemal, 1919'da İstiklal Savaşının başlangıcında Erzurum Kongresinde verdiği ilk büyük söylevi Hz. Muhammed'e tumturaklı bir duayla bitirmişti. Şimdiyse, peygamber, türbeleri yakında kapatılacak olan Anadolu evliyalarının en az tanınanı kadar uzaktı.

Mustafa Kemal'in Ankara'ya dönüşünden bir gün sonra, 2 Eylülde hükümet tüm tekke ve zaviyelerin kapatıldığını ilan edip, cübbe

ve sarık kullanımını yalnızca din adamlarıyla sınırladı ve devlet memurlarının kıyafetleri düzene sokulup, şapka kullanmaları zorunlu hale getirildi. Bir ay sonra çıkarılan bir yasayla törenlerde frak ve silindir şapka giyme zorunluluğu getirildi. 1 Kasımda meclisin açılışında yaptığı konuşmada, "Millet, muasır medeniyetin alelumum milletlere temin eylediği hayat ve vesaiti, esasta ve eşkâlde aynen ve tamamen tahakkuk ettirmek karar-ı katîsini vermiştir," dedi. Basını, yayın yoluyla zarar verdiği takdirde "Büyük Millet Meclisinin mürebbi ve kahhar yed'i idaresinin müdahale ve tenbih etmesi" [meclisin eğitici ve sert eliyle yola getirmesi] gerekeceğini söyleyerek uyardı ve cumhuriyetin kendi ideallerinden esinlenen bir basın yaratacağını ekledi.[21] Birkaç ay sonra her işine koşan Mahmut'a (Soydan), *Milliyet* gazetesini çıkartması için gereken para verildi. Böylece rejimin İstanbul'da Yunus Nadi'nin *Cumhuriyet* gazetesinin dışında başka bir yayın organı daha oluştu. Ne var ki bu girişim başarılı olmadı ve gazete el değiştirip *Tan*[22] adını aldı ve zaman içinde önce liberal sonra sol görüşleri benimsedi. Her zamanki gibi, satışlar yine eleştirel yazılara dayanıyordu.

Mustafa Kemal meclisi açarken yaptığı konuşmada özel olarak şapkadan söz etmedi ama 25 Kasımda çıkan yasada tanım biraz daha genişletilmişti, "Türk halkının genel başlığı şapka olup, buna aykırı bir alışkanlığın sürdürülmesini hükümet yasaklar." [23] Sakallı Nurettin Paşa, bu yasanın anayasaya aykırı olduğunu ileri sürünce, milletvekilleri onu halk düşmanı ilan etmek için adeta birbiriyle yarıştı. Adalet vekili Mahmut Esat (Bozkurt) "Hürriyet gericilerin elinde bir oyuncak değildir," derken Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı muhafazakâr Muş bölgesi milletvekili, "Bu devrim ki bir seldir; önüne geçenleri yıkar, devirir, geçer, kimseyi bırakmaz" uyarısında bulundu.[24] Mecliste yapılan son önemli tartışma gerçekleşmişti ve bundan sonra, meclisin görevi hükümetin emriyle Cumhuriyet Halk Fırkasının kararlarını onaylamak olacaktı.

Her zamanki gibi en üst düzeydeki din adamları seslerini çıkarmazken, bazı taşra hocaları açıkça protesto etti ve Ankara İstiklal mahkemesi onlarla ilgilenmek üzere görevlendirildi. Erzurum'da başkaldırılar olunca, sıkıyönetim ilan edildi. Sorun çıkan bir başka yer de, insanların kendilerini İslamiyetin sınır bekçileri saydığı, Sovyet hududu yakınlarındaki Rize'ydi. Mahkemeler sanıkları şapka kanununa aykırı davranmak yerine isyan etmekle suçluyor ve olayların nedeni olarak, dağıtılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını sorumlu tutmaya özen gösteriyordu. 1925 Martıyla 1926 Martı arasında İstiklal Mahkemesi 138 idam kararı verdi. İçlerinden yaklaşık yirmi tanesi şapka kanuna başkaldırma suçuna bağlıydı. Bu insanların cezalandırılması, taşra eşrafı arasındaki hükümet karşıtlarının da ortadan kalkmasını sağladı. Adli terörün en kötü örneği şapka

kanunu çıkmadan çok önce "Frenk Mukallitliği ve Şapka " adlı bir risale yayınlayan Atıf Hoca'nın idam edilmesiydi.[25]

Mustafa Kemal fes ve sarıkların yabancıların cebine para akıtmak olduğunu ileri sürmüştü, ama Türkiye'de Avrupa tarzı şapka üretecek fabrikalar olmadığı için başta İtalyanlar olmak üzere yabancı üreticiler bundan kazançlı çıktı. Yeni yasaya uyum göstermek için acele eden bazı insanların şapkaların önünü arkasına doğru giydiklerini ya da bilinçsizce kadın şapkaları taktıklarını gören yabancılar gülmekten kırılıyordu. Erkeklerin bir kısmı kenarlıklı şapka yerine namazda secde etmelerine engel olmayan bereleri giymeyi yeğliyordu. Bazıları ise günümüzde de moda olan [IQ azaltıcı] beyzbol keplerine yapıldığı gibi, kasketlerini namaz sırasında arkaya doğru çevirerek takmanın daha kolay olduğunu keşfetmişti. Kumaş kasketlerin yaygınlaşması İstanbul'a bir proleter havası getirmişti. Kırmızı fesler muhteşem Doğunun simgesiydi; Avrupalı gözlemciler için yeni görüntü topluca grileşmişti. Türk tekstil endüstrisi henüz kaliteli kumaş üretemediğinden, askerî üniformalar gibi, devlet memurlarının da yalnızca yerli malı kumaştan yapılma giysiler kullanmasını zorunlu hale getiren yasa maddesi giyim standardının düşmesine yol açtı.[26] Erkek öğrenciler Almanya'dakine benzeyen, üzerinde okullarının rengini belirten kepler giyiyorlardı. Kız, erkek bütün ilkokul öğrencileri için siyah önlük zorunluluğu getirildi. Cumhuriyet rejimi Türk toplumunda disiplin alışkanlığını pekiştiriyordu.

Laikleştirme yasaları bir çığ gibi büyümeyi sürdürdü. 30 Kasımda bütün tekkeler, zaviyeler, aralarında sultanların mezarlarının da bulunduğu türbeler kapatıldı ve çalışanları işten çıkarıldı.[27] 26 Aralık 1925 tarihinde meclis uluslararası takvimi ve yirmi dört saat sistemini kabul etti. Bundan önce kullanılan ve güneşin batışıyla başlayarak namaz saatlerini düzenleyen saat sistemi ve Müslüman güneş takvimi iptal edildi. Böylece 1 Ocak 1342 tarihi, (ki, Müslüman güneş Gregoryen takvimine göre; Müslüman güneş Jülyen takviminde 19 Kânunuevvel 1341 ya da Müslüman ay takviminde 16 Cemaziyülâhır 1344 tarihine denk düşüyordu) 1 Ocak 1926 olarak kabul edildi. Ama kimlik belgeleri değiştirilmediği için hâlâ "Ben 1340 yılında doğdum," diyen yaşlı insanlara rastlanmaktadır. Jöntürkler kullanılan Jülyen takvimini Gregoryen'e çevirmişlerdi, ama Hz. İsa'nın doğum yılını temel almak yerine Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği yılı başlangıç olarak kullanmayı tercih etmişlerdi. Mustafa Kemal'in bu gibi takıntıları yoktu.

17 Şubat 1926 tarihinde meclis yeni medeni kanunu kabul etti. İsviçre yasaları temel alınarak hazırlanan kanun, kadınlara yeni haklar tanıyordu. Mustafa Kemal'in altı ay önce yararlandığı erkeğin istediği anda karısını boşamasına izin veren İslam yasasının kullanımı sona erdi. Eski yasaya göre mirastan alacakları pay er-

keklerin yarısı kadar olan kadınların payı artık eşit olacaktı. Ama o zaman çoğu Avrupa ülkesinde olduğu gibi, erkekler evin reisi konumunu sürdüreceklerdi; aile reisinin izni olmadan kadınlar dışarıda çalışamayacak ya da yurtdışına gidemeyecekti. Buna rağmen, medeni kanun Türk kadınlarının özgürlüğünü kazanmasında önemli bir adım sayılırdı. Şehirlerde yasa derhal uygulanmaya başladı. Daha önceleri kadın öğretmenler yalnızca kız okullarında ders verebiliyordu ve Büyük Savaş sırasında hastanelerde ve hatta atölyelerde işe alınmışlardı. Atatürk'ün reformlarıyla kadın öğretmenler tüm karma ilk ve orta okullarda ders vermeye başladılar, hukuk, tıp ve kamu hizmeti alanlarında meslek sahibi oldular.

Sosyal değişim kaçınılmaz olarak yavaş ve sınırlı gerçekleştiği halde, bu süreci başından beri destekleyen Atatürk, Türk kadın özgürlüğünün kahramanı olarak edindiği ünü hak etmektedir. Köylerde yaşam eskisi gibi sürüyordu. Dini nikahı ya da birden fazla kadınla evliliği yasalar değil, ama köylü toplumları kabulleniyordu. Bazı sakıncaları da vardı. Şeriat yasaları nikah kıyılırken saptanan başlık parasının hemen, mihr-I müeccel'in de boşanma sırasında kadına ödenmesi koşulunu getirmekle Avrupa yasalarından farklı olarak kadınların hakkını biraz olsun korumuştu. Muhafazakârlar bu değişimi ahlaksızlığa davet olarak yorumladılar. Aslında özgürlüğünü kazanan Türk kadınları tutucu bir toplumda yaşıyordu; iki savaş arasında, cumhuriyet Türkiyesi'nde kurallara karşı çıkan kadınlar yoktu. Atatürk açısından din kişisel bir seçimdi, ama daha sonra "ahlak kutsaldır" diyecekti.[28]

1 Mart 1926 tarihinde kabul edilen yeni ceza yasası İtalyan yasasından alınmıştı ve Marksist faaliyetleri yasaklaması eleştirenler tarafından Mussolini'nin uygulamalarına atfediliyordu. İtalya'da kalkmış olmasına karşın, idam cezası Türkiye'de yürürlükteydi. Yeni yasaların uygulanabilmesi için yargıçların eğitilmesi gerekiyordu. Gerçi İstanbul Üniversitesinde bir hukuk fakültesi vardı ama bunu yeterli bulmayan Mustafa Kemal, başkentte de bir hukuk fakültesi kurdurdu. 5 Kasım 1925 tarihinde açılışı yapılan fakülte, Ankara Üniversitesinin çekirdeğini oluşturdu.

Bu arada Mustafa Kemal, gittiği her yere aynı mesajı taşıdığı yeni bir yurtiçi gezisinden dönmüştü. 10 Ekimde Akhisar'da yaptığı konuşmada, "Medeni cihan çok ilerdedir. Buna yetişmek, o dairei medeniyete dahil olmak mecburiyetindeyiz. Bütün safsataları bertaraf etmek lâzımdır. Şapka giyelim mi, giymiyelim mi gibi sözler mânasızdır. Şapka da giyeceğiz, garbın her türlü âsarı medeniyesini de alacağız. Efendiler, medeni olmıyan insanlar medeni olanların ayakları altında kalmağa maruzdurlar," dedi.[29] Mustafa Kemal çağdaş uygarlık konusunda romantik fikirlere sahip değildi, ülkesinin varlığını sürdürmesi için onu önkoşul olarak görüyordu.

Yaptığı bu yolculuk, en son konuşma gezisi olacaktı. Ayrıca özel yaşamını düzene sokma fırsatını da bulmuş oldu. 22 Eylülde gittiği Bursa'da Sabiha[30] adında genç bir kız ona yaklaşıp öğrenimini sürdürmek için yardımını istedi.[31] Mustafa Kemal yetim olan Sabiha'yı evlat edindi. Hemen hemen aynı zamanda Rukiye ve Zehra adında yaşça biraz daha büyük iki kızı da evlat edindi. Kısa süre sonra manevi çocuklarının sayısı artacaktı. 1925 Ekiminde ziyaret ettiği İzmir'de açık renk saçlı genç bir öğretmenin görünümünün ve kibarlığının etkisi altında kaldı. 18 yaşındaki genç kızın adı Afet idi.[32] 2nci Ordu Müfettişi Fahrettin'e (Altay) genç kızı şöyle tanıttı:

> Ailesi Selanik'te bizim aile ile akraba denecek kadar yakındır. Kendisine burada tesadüf ettiğime sevindim. Annesi ölmüş babası genç bir kızla evlenmiş bu da hayatını kazanmak için öğretmen olmuş. Okumaya çok meraklı, fakat tahsilini ilerletmeye imkan bulamıyormuş, kızım olmayı kabul etti. Ankara'ya gelecek, hem öğretmenlik yapacak hem de tahsilini yükseltmek imkanı bulduracağım.

Fahrettin Paşa anılarında, "Atatürk'ün üzüntüsünü giderecek bir arkadaş bulmuş olmasına hepimiz çok sevinmiştik, bir sinir buhranı geçirmesinden korkuyorduk. Bu hanım'ın bunu önlemiş olması vatanımız için büyük bir hizmettir," diye yazacaktı.[33] Mustafa Kemal daha sonraları Afet'e, İnan[34] soyadını verdi ve genç kadın yaşamının sonuna dek en yakın arkadaşı olarak kaldı. Onun sekreterliğini yapmak, yazılarını yazmak, kuramlarını genişletmek, görüşlerine katılmak genç kadın için yeterli oluyordu. Herkes Mustafa Kemal'i çok iyi idare etmeyi bildiğini söylüyordu; ona gereksinim duyduğu zamanlarda yanında oluyor ve pek de düzenli olmayan özel yaşamını sürdürmesi için özgür bırakıyordu. 1937 yılında Afet doktorasını vermek üzere Cenevre'ye gitti.[35] Atatürk'ün ölümünden sonra Ankara Üniversitesinde uygarlık tarihi kürsüsüne profesör olarak atandı. Yayınlanan anıları Atatürk'ü, kendini göstermek istediği biçimde yansıtıyor. Afet İnan evlendi, iki çocuk sahibi oldu ve 1980'li yıllarda hayata gözlerini yumdu.

Türk toplumunda zenginlerin özellikleri yetimleri, fakat yetim olmayan yoksul çocukları da evlat edinip yetiştirmeleri saygıyla karşılanan bir davranıştır. Mustafa Kemal daha önce bir erkek çocuğu evlat edinmişti, ama evin içindeki varlığı bile göze çarpmıyordu. Ama boşanmış bir erkeğin genç kızları evlat edinmesinin dedikodulara yol açması kaçınılmazdı. Yeni çocuklarını bir Avrupalı gibi yetiştirmek için Madam Bauer adında bir İsviçreli hanımı işe aldı.[36] 1926 Ekiminin sonunda Çankaya'da konuk olarak bulunan Fahrettin Paşa (Altay) cumhurbaşkanlığı köşkündeki bir geceyi anılarında anla-

tıyor, "Salon oldukça kalabalık. Atatürk'ün kızları çeşitli renkte ipekli elbiseleri ile O nun etrafını bir çiçek halkası gibi sarmışlar. Bu akşam Madam Baver de çok şıktı. Boyalı ve pudralı. Etekleri saçaklı siyah dekolte bir gece kıyafeti giymişti. Afet hanım da siyah ipekli ve sırma işlemeli bir gece tuvaletini kendisine pek yakıştırmıştı."

Akşam yemeğinden sonra Mustafa Kemal ile dans eden Madam Bauer, amacının onun içmesini önlemeye çalışmak olduğunu Fahrettin Paşaya itiraf etti. Valslerden sonra Atatürk yalnız başına zeybek oynadı. Öteki kızlar yatmaya gönderildikten sonra salonda kalan Afet yorgun görünüyordu. Atatürk Fransızca, "Bu kız çok iyidir ve daha iyi olacaktır. O'nu mükemmel yetiştireceğim, benim bu hallerim O' na zor geliyor ama alışacaktır. Ben dostlarıma karşı olduğum gibi görünmek isterim," dedi ve sonra, Türkçe'ye dönerek, "Bu madam da (Bauer) güya çok içtiğimden şikâyetçi, ne içtim ki. Bir iki kadeh rakı ile bir iki şampanya." Yakışıklı bir delikanlı olan garsonlardan biri kadın kılığında ortaya çıkıp dans ederek konukları eğlendirdi. Ayakta dolaşan Atatürk kanepede oturan Afet'in yanına oturdu ve ortalığa hitap ederek, "Kızım Afet beni çok sever, hem de okumak meraklısıdır. Bazı hallerime üzülüyor, haklıdır. Ben de O nu çok severim kabiliyetini gördüğüm için O na en yüksek tahsili yaptıracağım, lisan öğrettireceğim. Geleceğin yüksek bir hanımefendisi olacaktır. Küçükler de benim birer pırlantamdır. Ben kendimden ziyade misafirlerimin eğlenmesini istiyorum," dedi Afet'in cevabı dikkatliydi. "Paşam hiç üzülmeyiniz size olan derin saygı ve sevgilerimden sonra en büyük zevkim okumaktır. Bana bu fırsatı veriyorsunuz çok müteşekkirim." Toplantı sabahın üçünde dağıldı.

Başka bir akşam yemeğinde otuz yaşlarında, topluca bir kadın 'neredeyse çıplak denecek' bir kılıkta Hint dansları sergileyerek konukları eğlendirdi. Fahrettin Paşa, "bacaklarındaki mor mor lekeler morfinman olma ihtimalini gösteriyor," diye not etti. Mustafa Kemal "pembe renkli dekolte tuvaleti ve güzel endamı ile göze çarpan " Afet'le dans ettikten sonra, Başvekil İsmet'e, dansözü dansa kaldırmasını önerdi ama İsmet (İnönü) kibarca reddetti. Konuklardan biri, kadının üzerindekileri tümüyle çıkarması için emir vermesini isteyince Atatürk, "Olmaz öyle şey, her şeyin bir hududu var," dedi. Sohbet birdenbire eğitim konusuna döndü ve başvekile dönüp "Sen bu maarifi ıslah etmelisin, hem de baştan başlayarak," diye konuştu. İsmet ertesi gün çok işi olduğunu ileri sürerek gitmek için izin aldığında saat sabahın ikisi olmuştu.[37]

Ertesi gün cumhuriyetin ilan edilmesinin üçüncü yıldönümüydü. Fresco'nun restoranında bir balo düzenlendi. Madam Bauer, Mustafa Kemal'in manevi kızlarına eşlik ediyordu. Fahrettin Paşanın "Ankara için bir yenilik " olarak tanımladığı Hint dansları yapan hanım da baloya katıldı. Fransa büyükelçisi Albert Sarraut'nun güzel

kızıyla dansa kalkan Mustafa Kemal baloyu başlattı. Bir grup genç Türk subayıyla şampanyaya içtikten sonra, tekrar büyükelçinin kızına döndü ve dans pistine doğru götürürken kızı öptü.[38] Arkasını döndüğü bir sırada, büyükelçi kızıyla birlikte izin almadan balodan ayrıldı. Saat sabahın dördünde Mustafa Kemal, Fahrettin Paşayla birlikte Çankaya'ya dönerken arabada kendinden geçti. "Atatürk'ü ilk defa böyle biraz fazla kaçırmış görüyordum. Bu da subayların etkisi ile olmuştur," diye not etti Fahrettin Paşa.[39]

Fransa büyükelçisi elbette pek mutlu değildi, ama İsmet Paşanın iki gün sonra bildirdiğine göre, cumhurbaşkanının kızına karşı davranışının ardında kötü bir niyet olmadığı, yalnızca kızının güzelliğinden etkilendiği açıklamasını kabul etmiş.[40] Doğal olarak hiçbir kadının cumhurbaşkanının gözünden kaçmadığı ve kendilerine yer edinmek isteyenlerin eşlerini ona tanıştırma yarışına giriştikleri dedikoduları yayılmaya başladı. Ama Mustafa Kemal'in kadınlarla eğlenmesi yalnızca partilerle sınırlıydı ve her parti dönüşünde biraz daha yorgun ve bitkin oluyordu. Manevi kızlarına gelince, onlara hizmet etmesi için hadım edilmiş bir zenci uşak tutmuştu.[41] Eski alışkanlıklardan kurtulmak kolay değildi.

23

Ölçülü Terör

Mustafa Kemal 1925 Kasımından 1926 Mayısına kadar Ankara'da kaldı. İşleri başından aşkındı. Toplum, emirlere boyun eğen bir meclisin onayladığı yasalarla şekilleniyordu. Aynı zamanda yeni Türk devleti komşularıyla ilişkilerini de düzene sokuyordu. Milletler Cemiyetinin Musul anlaşmazlığını çözmek için kurduğu komisyon, bölgenin yirmi beş yıl boyunca İngiliz mandası altında kalması ve yörede yaşayan Kürtlerin istemlerine saygı gösterilmesi şartıyla Irak'a verilmesine karar verdi. 1925 Eylülünde İngiltere bu koşulları kabul etti.[1] Aralık ayında Milletler Cemiyeti, bu ödülün bağlayıcı olduğuna karar verdi.[2]

Yine de bu karara direnmek isteyen Türkiye, İngiltere'yi yalnız bırakma umuduyla öteki komşularıyla anlaşmalar yapmaya girişti. 17 Aralıkta Sovyet Rusya ile bir dostluk ve tarafsızlık anlaşması; 22 Nisan 1926'da İran'la bir anlaşma yaptı; 30 Mayısta ise Fransız mandası altındaki Suriye ve Lübnan ile ilişkileri düzenleyen bir sözleşmeyi Fransa ile imzalandı.[3] Bunların hiçbiri Musul sorununun çözümünü değiştirmeye yetmedi. İngiliz işgali kalkmadı ve Mustafa Kemal de onları çıkartmak için savaşı göze almak istemedi. İsmet Paşanın Dahiliye Vekili, Mustafa Kemal'in eski dostu Tevfik Rüştü (Aras) ile İngiliz büyükelçisi Sir Ronald Lindsay arasında Ankara'da yeniden görüşmeler başladı. Nihayet, 5 Haziran 1926'da anlaşmazlık üçlü bir sözleşmeyle çözümlendi. Türkiye'nin, Musul'u İngiltere yerine üçüncü taraf olan Irak Krallığına terk ederek onurunu kurtardığı söylenebilirdi.

Türkiye ile Irak arasındaki resmî sınır, İngilizlerin ve Türklerin kontrolü altındaki bölgeleri belirleyen Brüksel Hattını temel aldı. Harcamalarını karşılayacak gerekli kaynaklardan yoksun kalan Türkiye, petrol kuyularındaki yüzde onluk hissesini 500.000 sterlin karşılığında sattı. Yine ülkenin onurunu kurtarmak için, para öde-

neceği yalnızca anlaşmaya eklenen protokolde belirtildi.[4] İngiliz hükümeti daha sonra Milletler Cemiyeti'nin öne sürdüğü koşullardan sıyrılmayı başardı. Irak'ı mandası altında bulundurma süresi 1932'de sona erdi ve Kürtlerin Arap yönetiminden kurtulma istekleri dikkate alınmadı. Sovyetler Birliği, İngiltere, Fransa ve Iran ile yapılan anlaşmalar, Türkiye'ye cumhuriyetin yapılandırıldığı yıllarda sınır güvenliği sağladı ve sınırları içinde yaşayan Kürtlere yabancı müdahalesine olanak vermedi.

İngiltere ile iyi ilişkiler kurmak uğruna Mustafa Kemal'in verdiği ödünler muhalefet tarafından kullanılabilirdi, ama önceki yıl örgütlü muhalefet denetim altına alınmıştı. Yine de bireysel olarak muhalif politikacılar yok değildi. Ama onların da seçenekleri sınırlıydı: Kemalist rejime katılmak, politikadan çekilmek ya da komplolara girişmek. 22 Ekim 1925'te Mustafa Kemal kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının önderlerinden Kâzım Karabekir ile Ali Fuat'ı kabul etti.[5] Toplantıdan hiçbir sonuç alınamadı. İki general, Mustafa Kemal'in kültür devrimini kabul etmişti ama demokratik bir hükümet konusundaki isteklerini sürdürdüler. Mustafa Kemal'i ülkenin sorgulanmayan lideri olma kararlılığından vazgeçirmeyi başaramadılar. İsmet Paşa da önderinin inançlarını paylaşıyordu. Ona göre hükümet, savaştaki komuta düzeni gibiydi; itirazlara ancak harekât planı tasarı halindeyken kulak verilebilirdi. Bundan sonra emirlere boyun eğmek gerekiyordu. Siyasi bir mücadeleye ancak politikacılar yeterince olgunlaştıktan ve ülke uygarlığa ulaştıktan sonra izin verilebilirdi.[6] Henüz bu duruma gelinmemişti.

1925 Ağustosunda Mustafa Kemal'in en eski dört arkadaşından biri olan Rauf (Orbay) yurtdışında tedavi olmak için meclisten izin istedi[7] ve ne yazık ki, hemen gitmedi. Yıl sonunda İkinci Grubun ateşli hatibi olarak tanınan Ziya Hurşit Ankara'ya geldi.[8] Mustafa Kemal'in mutlak iktidarı eline geçirmesine sürekli olarak karşı çıkmıştı. 1921 yılında Sakarya zaferinden sonra parlamentoya gelen Mustafa Kemal'i kutlamak için bütün milletvekilleri dışarı koşarken o içerde kalmış ve karatahtaya "Bir millet putunu kendi yapar, kendi tapar," cümlesini yazmıştı.[9] Mustafa Kemal'in Laz korumaları tarafından öldürülen milletvekili Ali Şükrü Beyin arkadaşıydı ve meclisten adalet istedikten sonra, cenazesini gömülmek üzere Trabzon'a o götürmüştü.[10] 1923 seçimlerinde kardeşi Faik (Günday) tercih edilip, kendisi dışlanınca, öfkeden küplere binmişti.[11]

Ziya Hurşit yanında 'Laz' lakabıyla bilinen İsmail adlı profesyonel bir katille birlikte Ankara'ya geldi. İttihat ve Terakki Cemiyetinin önde gelen isimlerinden ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekillerinden, muhalif politikacı Ahmet Şükrü'yle buluştu; yine dağıtılan partinin üyelerinden olup artık bağımsız milletvekili olarak meclisteki yerini alan, Mustafa Kemal'le bozuşmuş arkadaşı 'Ayıcı' Arif'i ziyaret ettiği varsayılıyor.[12] Bir sabah muhalefet grubundan Sabit

Bey, Rauf'u (Orbay) görmeye gitti bir gece önce içki içerlerken, Ahmet Şükrü'nün Ziya Hurşit ile birlikte Mustafa Kemal'e suikast düzenleme planı yaptıklarını itiraf ettiğini anlattı. Rauf (Orbay), Ziya Hurşit'in yine muhalefet kanadından milletvekili olan kardeşi Faik'ten (Günday) bu planı durdurmaya çalışmasını istedi. Kardeşiyle yüzleşen Ziya Hurşit, böyle bir plandan haberi olduğunu inkar ederek İstanbul'a döndü. Dağıtılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının önderleri hep birlikte suçlanacaklarından korkarak tedirgin oldular; ama bu söylentileri yetkililere aktarmadılar. Anlaşıldığına göre, Sabit Bey ihbar yapmış.[13] Kısa bir süre sonra Rauf (Orbay) yurtdışına gitti. Yine muhalefet kanadından Adnan (Adıvar) ile karısı yazar Halide Edip de bu arada ülkeden ayrılmıştı. Lozan Konferansında İsmet Paşaya yardımcılık etmiş olan eski bakanlardan, milletvekili Rıza Nur da yaşamından endişe ederek kısa bir süre sonra yurtdışına çıktı.[14] 1926 yılının başlarında Fahrettin Paşa, (Altay) askerî tatbikatların bir süre için askıya alınması emrini alınca, bazı siyasi sorunların yaşanacağını sezdi. Ama kısa zamanda emir kaldırıldı.[15]

Mayıs ayında Mustafa Kemal tekrar bir geziye çıktı. Önce Mersin'e gitti. Burada artık kendi hizmetine verilen, eski padişahın *Ertuğrul* adlı yatı onu İzmir'e götürmek üzere limanda bekliyordu. Sonra planını değiştirip trenle önce Konya'ya geçti ve sonra 31 Mayıs tarihinde Bursa'ya vardı. Bu arada İstanbul'a dönen Ziya Hurşit, Ahmet Şükrü ve İstiklal Savaşı sırasında Ankara valiliği görevini sürdürmüş olan, şimdi de planın en önemli ismi olarak kabul edilen eski İttihat ve Terakki militanı Abdülkadir ile görüştü. Mustafa Kemal'in Bursa'ya gittiğini duyunca, suikastın orada gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceğini öğrenmek için Laz İsmail'i Bursa'ya gönderdiler. Birkaç gün sonra İsmail şehirde tanıdık biri olmadıkça böyle bir saldırının intihardan farksız olacağını bildirdi. Üç kafadar, Mustafa Kemal'i bundan sonra gideceği İzmir'de öldürmeye karar verdiler. Ahmet Şükrü burada 'Sarı Efe' adıyla bilinen Edip'i tanıyordu. Büyük Savaş öncesinde Ahmet Şükrü doğu Makedonya'daki Serez'de bazı gizli harekâtlarda onunla birlikte çalışmıştı. Meclis Başkanı General Kâzım (Özalp) da anılarında, İstiklal Savaşında gösterdiği yararlılıktan dolayı Sarı Efeyi ödüllendirmeyi düşündüğünü ve bu konuyu Mustafa Kemal ile görüştüğünü yazacaktı.[16] Bu durum, diğer milisler gibi Edip'in de barış zamanında çiftçiliğe geçişte zorlanarak hükümete yardım için başvurduğunu düşündürüyor. Hükümet yardımı gecikince, suikast planına katılarak öfkesini gösterdi.

Gemiyle İzmir'e giden Ziya Hurşit'in yanında İsmail ve Gürcü Yusuf olarak bilinen bir tetikçi daha vardı. Ziya Hurşit beraberinde dört tabanca getirmişti. Sarı Efe onlara katılmayı kabul ettiği gibi Çopur Hilmi adlı bir haydutla, Girit göçmeni Şevki adlı bir kayıkçıyı da yanına almıştı. İşleri bitince Şevki onları Yunanistan'a ait olan Sakız adasına götürecekti. Önce suikastı Mustafa Kemal için bir vil-

ların yaptırılmakta olduğu Çeşme ile İzmir arasındaki yolda gerçekleştirmeyi düşündüler. Ama 500 jandarmanın Çeşme'ye gönderildiğini duyunca, bu kez İzmir'in merkezinde Ziya Hurşit'in yerleştiği otelin yakınında gerçekleştirmeye karar verdiler. Bu noktada yol iyice daralıyordu ve cumhurbaşkanının arabası yavaşlamak zorunda kalacaktı. Önce Hilmi tabancayla ateş edecek, ötekiler de Sarı Efenin temin ettiği el bombaları ve tabancalarla onu destekleyeceklerdi. Suikast plancılarına elinden gelen yardımı yapan Sarı Efe, 15 Haziranda Abidin adlı muhalif bir milletvekiliyle birlikte gemiye binip İzmir'den İstanbul'a doğru yola çıktı. Ziya Hurşit daha sonraları, Abidin ile İzmir'de tanıştığını, ama onun suikast planından haberi olup olmadığını bilmediğini söyleyecekti.

Bursa'dan İzmir'e trenle gitmekte olan Mustafa Kemal 14 Haziranda Balıkesir'e vardı. Ertesi gün İzmir'de bekleniyor olmasına karşın yolculuğuna biraz ara verdi. 15 Haziran gecesi saat on bire doğru, Giritli kayıkçı Şevki polise cumhurbaşkanına suikast düzenleneceği haberini verdi.[17] Anlaşılan kendisini plana dahil eden Sarı Efe Edip'in İstanbul'a gittiğini öğrenince, ihbar etmeye karar vermişti. Belki de Edip'in davranışı nedeniyle planın ortaya çıkacağını düşünmüştü. 1919 Mayısında Mustafa Kemal'le birlikte Anadolu'ya gidenlerden, İzmir valisi General Kâzım (Dirik) derhal harekete geçti. Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi gece yarısı yakalandı. Ziya Hurşit'in otel odasında tabancalar ve el bombaları ele geçirildi.

Mustafa Kemal ertesi gün, 16 Haziranda İzmir'e ulaştı. Bir savcı tarafından sorguya çekilmiş olan Ziya Hurşit cumhurbaşkanına götürüldü. Yaptıkları planı itiraf etti ve kardeşinin Ankara'daki suikast girişimini nasıl önlediğini anlattı. Aynı gün İsmet Paşaya telgraf çeken Mustafa Kemal, Ankara İstiklal Mahkemesini İzmir'e göndermesini ve kendisinin Ankara'da kalmasını istedi.[18] İzmir valisi aynı gün İsmet Paşaya, Ziya Hurşit ve üç tetikçiden oluşan dört kişinin tutuklandığını bildirdi. Ama İstiklal Mahkemesi heyeti, 17 Haziranda özel bir trenle Ankara'dan yola çıkmadan ve daha kanıtları öğrenmeden önce,[19] dağıtılmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının milletvekillerinin tümünün tutuklanması ve evlerinin aranması emrini verdi.[20] Bu durum, Mustafa Kemal'in tutuklatma kararına daha önce değilse, suikast haberini aldığı zaman vardığını gösteriyor.

İttihat ve Terakki'nin serseri mayınları İstiklal Savaşının başından itibaren Mustafa Kemal'in kaygılanmasına neden olmuşlardı. Çoğu, yabancı düşmanlara karşı onunla işbirliğine girmişti. Kel Ali ve Kılıç Ali gibi bazıları, Enver Paşadan vazgeçip ona sadakat göstermişlerdi. Onun emirlerini yerine getirirken ya da isteklerini kendilerine göre yorumlarken, şiddet eğilimlerini de ortaya koymuşlardı. Mustafa Kemal onların bu sert havasından hoşlanıyor ve etkileri altında kalıyordu. Ama, bazı İttihat ve Terakki militanlarıyla, etnik temizlik işlerini gerçekleştirmiş komitacıları ehlileştirmek kolay değildi. On-

lar İttihat ve Terakki'nin hâlâ yaşayan eski liderlerine sadık kalmışlardı. Kemalist rejimin onlara sağlayabileceği zenginlik, etkinlik ya da sadece maceradan daha fazlasını istiyorlardı. Mustafa Kemal bunların siyasi muhaliflerinin en saygın olanlarıyla bile gizli işbirliğine gireceklerinden şüpheleniyordu. Onun yanına geçen komitacılar da bu kuşkuları körüklüyordu. Mustafa Kemal bir kısmının İstiklal Mahkemelerinde etkili olmalarına izin verdi. Mahkeme heyetinin başında Kel Ali (Çetinkaya) vardı. Yardımcısı Kılıç Ali de eski bir milisti. Üçüncü Ali olan Necip Ali (Küçüka) ise biraz hukuk öğrenimi gördüğünden savcı görevini üstlenmişti. Heyetin dördüncü üyesi, hırslı, milliyetçi Doktor Reşit Galip, süslü iltifatlarıyla[21] Mustafa Kemal'i etkileyerek 1923 yılında milletvekili seçilmeyi başarmıştı.[22]

Mustafa Kemal'in, üç Ali yüzünden mantık ve sağduyu sınırlarının dışına taşırdığı kuşkularının hedefini daraltmak için İsmet Paşa elinden geleni yaptı. Terakkiperver Fırkasının Başkanı Kâzım Karabekir'in tutuklandığını öğrenince şaşkınlığa uğradı ve meclisle görüşüp serbest bırakılması emrini verdi,[23] Ayrıca parlamento henüz dokunulmazlıklarını kaldırmadığından muhalefet kanadına mensup milletvekillerinin tutuklanması yasalara aykırıydı. Mustafa Kemal'in arkadaşı, meclis başkanı General Kâzım (Özalp), daha sonraları suçüstü yakalanma durumunda dokunulmazlığın söz konusu olamayacağını ileri sürecekti. Bu sav son derece mantıksızdı, çünkü milletvekillerinin hiçbiri suç yerinin yakınında bile değildi.

İstiklal Mahkemesi 18 Haziranda İzmir'e ulaştı ve başarısız suikast girişimi aynı gün resmen açıklandı.[24] Ertesi gün basında Mustafa Kemal'in toplumun her kesiminden aldığı destek mesajlarına teşekkür eden bildirisi yayınlandı. "Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet pâyidar kalacaktır" [25] Bu sözler Mustafa Kemal'in endişelerini gizliyordu; İsmet Paşanın anılarında belirteceği gibi, cumhuriyetin olduğu kadar kendi güvenliği de hiç aklından çıkmıyordu.[26] Mustafa Kemal, Karabekir'in serbest bırakılması emrini verdiğini duyunca derhal, İsmet Paşayı İzmir'e çağırdı. İsmet Paşa anılarında emirlerine karşı geldiği İstiklal Mahkemesinin kendisi için tutuklama emri çıkarttığını yalanlıyor;[27] ama hiç kuşkusuz, Mustafa Kemal onun mahkemeden özür dilemesini istemiştir. Karabekir tekrar tutuklandı ve Terakkiperver Fırkasının yirmi altı üyesiyle birlikte İzmir'e getirildi. Tutuklanan üyelerin beş tanesi halen ordudan maaş alan generallerdi. Aralarında Mustafa Kemal'in eski arkadaşı Ali Fuat'ın (Cebesoy) da bulunduğu tutuklular, İzmir'e deniz yoluyla getirilmişlerdi ve hava kararıncaya kadar gemiden indirilmediler.[28] Sevgi gösterileriyle karşılanmalarından yetkililerin korktuğu açıkça belliydi.

İstiklal Mahkemesi birbiriyle çakışan iki grubu hedef aldı: dağıtılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının üyeleri ve Mustafa Ke-

mal'in tarafını tutmayan ya da İstiklal Savaşından sonra onunla yolları ayrılan eski İttihat ve Terakki üyeleri. İkinci grubun arasında İstanbul'daki Müslüman tüccarları örgütleyen Kara Kemal gibi profesyonel komplocular da vardı. 1923 yılı başlarında, Lozan Konferansının birinci ve ikinci aşaması arasında Mustafa Kemal İzmit'te Kara Kemal ile görüşmüştü. Seçim yapmayı tasarladığından, hâlâ işgal altında bulunan İstanbul'daki eski İttihat ve Terakkicilerin ne düşündüklerini öğrenmek istiyordu. Kara Kemal dostlarının görüşlerini ona bildireceğine söz verdi.

8 Nisan 1923'te Mustafa Kemal bir seçim bildirisi olarak partisinin dokuz ilkesini açıkladı. Bu İttihat ve Terakki liderlerinin dikkatini çekti ve eski İttihat ve Terakki hükümetlerinde ve Büyük Savaşın sonunda maliye nazırlığı yapmış olan Cavit'in İstanbul'daki evinde toplandılar. Toplantıda, Halk Fırkası'nın Dokuz Umdesine karşılık olarak saptanan dokuz ilke arasında İstanbul'un başkent olarak kalması kararı da vardı. Ancak, katılanlar genelde Mustafa Kemal'e destek vermeye ya da bireysel olarak hareket etmeye karar verdikleri için, bu belge hiç yayınlanmadı. İttihat ve Terakki'nin destek sözü verdiği haberleri üzerine, Mustafa Kemal cevaben 14 Nisan 1923'te bir bildiri yayınladı. "Çoğumuzun" kurucusu ve üyesi olduğu cemiyetin artık varolmadığını, ardından gelen Teceddüt Fırkasının yaşamının kısa sürdüğünü ve bütün üyelerin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine üye olup, bu cemiyetin programını kabullendiklerini açıkladı.[29] Gerçi 1923 seçimlerinde eski İttihatçılardan birçoğu aday olmuştu, ama yine de bu açıklama abartılıydı.

İstiklal Mahkemesi Cavit'in evinde yapılan toplantının üç yıl sonra ortaya çıkarılan suikast planının başlangıç noktası olduğuna karar verdi. İleri sürülen görüşe göre Cavit, önce Halk Fırkasına girmeyi planlayan gizli bir komiteye katılmış, bunu başaramayınca Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurmuş ve sonunda İzmir suikastını planlamıştı. Belki bunlar Ahmet Şükrü için söylenebilirdi ama bu suçlama Cavit'in evindeki toplantıya katılanların çoğu için geçerli değildi. Aralarında Cavit'in de bulunduğu bazıları politikadan uzaklaşmıştı; çoğu yalnızca, etkisi olmayan eleştiriler yapmakla ve özel toplantılarda yönetimi yermekle yetiniyordu. Ama İstiklal Mahkemesi kesin kanıtlara gerek duymuyordu; 'kanaat' yeterliydi. Kanaat ise, suçlularla ilişkisi olmak varsayımına dayanıyordu. Varılan kanaate göre, Ziya Hurşit Ankara'da Terakkiperver Fırkasının lokalinde kalmıştı; parti liderleri herhangi bir biçimde bu planı duymuştu; İttihat ve Terakki'nin eski üyeleriyle hâlâ bağlantıları vardı; hepsi rejimi ve bazen açıkça Mustafa Kemal'i eleştiriyordu. Yani hepsi suçluydu.

26 Haziran 1926 tarihinde dava, daha sonra Milli Kütüphanenin bir bölümü haline getirilen Elhamra Sinemasında başladı. Tutuklulara yönetimi devirmeye kalkışmaktan suçlu oldukları bildirildi ve bu suçun cezası idamdı. Önce Ziya Hurşit sorguya çekildi. İtirafını tekrar-

layan Ziya Hurşit, Ahmet Şükrü ile Abdülkadir dışında hiçbir politikacının adını vermedi. Abdülkadir ve Kara Kemal, tutuklama emirleri çıkar çıkmaz saklanmışlardı. Savcı tutuklu bulunan generalleri suçlamak için, Ziya Hurşit'e, suikastı düzenlemek amacıyla Ankara'ya gidişi ile Rize'deki şapka isyanları esnasında, Mustafa Kemal ile İsmet Paşanın vurulduğu ve "dindar Paşaların hükümeti ele aldığı" dedikodularının yayılmasının aynı tarihe rast geldiğini anımsattı.[30]

Sarı Efe Edip, İstiklal Mahkemesini daha fazla tatmin etti. Ahmet Şükrü'nün bu plan için gerekli parayı nereden bulduğu sorulunca, "Sanırım Kara Kemal ile temastadır ve o da İkinci Grup ve Terakkiperver Fırkası ile temas eder. Para yardımını Cavit Bey yapıyordu," yanıtını verdi.[31] Ama bu fikrini destekleyecek somut bir kanıt gösteremedi. Daha sonraları Cavit'in tüm servetinin 1.000 sterlin değerinde bir yaşam sigortası poliçesi olduğu ortaya çıktı.[32] Karabekir ile Ali Fuat, her ikisi de Edip'in hükümet tarafından bir *agent provocateur* olarak kullanıldığını söylediler.[33] İdama mahkum edilince Edip, "Yaptığım hizmetler göz önüne alınmadı," diye bağırdı.[34] Herhalde bu sözler suikast planına katkılarını değil, muhalefet milletvekillerini suçlu gösterme çabalarını belirtmeye yönelikti. Mustafa Kemal'in suikast girişimini öğrendiği zaman geçirdiği şok, öyle görünüyor ki, sahiciydi.

Mustafa Kemal mahkemeye katılmadı ve ilgilenmiyormuş gibi görünmeye çalışarak, İzmir'de önce tenis, sonra da futbol maçı izlemeye gitti.[35] 29 Haziranda Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi (Çakmak) İzmir'e geldi.[36] Ünlü komutanlarından bazılarının yargılanmasına, ordunun göstereceği tepki çok önemliydi. Generallerin sorgulanması 3 Temmuzda başladı. Önce Karabekir söz aldı. " Mütareke esnasındaki elîm vaziyetlere karşı el birliği ile göğüs gererek çalışıp Gazi'yi kendimize reis yaptığımız sırada, memleketin istinat ettiği yegane kuvvet ben idim. Fakat her inkılâpta olduğu gibi, ilk zamanlar beraber çalışanlar, maksat hasıl olduktan sonra peyda olan tufeylilerin [dalkavukların] bu vahdeti [birliği] bozduklarını görürler." [37] Karabekir'in konuşmasına izin verildiğini öğrenip, öfkeye kapılan Mustafa Kemal, mahkeme heyetini Çeşme'ye çağırdı. Durumu kurtarmak için bu çağrıya bir balo bahanesi uydurulmuştu. Ama yargıçlar dans edecek kadar uzun kalmadılar; Mustafa Kemal'i dinledikten sonra, usulca bir kapıdan çıkıp İzmir'e geri döndüler.[38] Mustafa Kemal bu şartlar altında, suçlanan generalleri kurtarmak zorunda olduğuna karar vermişti, ama onları yargıçların elinden kurtaranın kendi müdahalesi olduğunun bilinmesini istiyordu.

Mustafa Kemal, yargıçları gönderdikten sonra İsmet Paşayla Fahrettin Paşayı çağırdı, " Ali Bey bizim paşaları da asacak..." dedi. Fahrettin (Altay) temkinli bir yanıt verdi, "Paşa hazretleri, siz her şeyi bizlerden iyi düşünür ve yaparsınız. Bu suali bendenize tevcih etmekle anlıyorum ki lütufkar kararınızı vermişsiniz." Mustafa Kemal "İyi amma sonrasından emin olabilir miyiz ?" diye sordu. Yanıt verme

sırası İsmet'e (İnönü) gelmişti, "Emin olabilirsiniz Paşa hazretleri, siz var oldukça, hükümetiniz daima kuvvetli olacaktır. Bütün millet size prestij ediyor, bu nankörlüğe teşebbüs edenler mahdut bir kaç sapıktan ibarettir, ceza da bu hudut dahilinde kalırsa adaletiniz bütün milleti bir kere daha size bağlayacaktır." Bunun üzerine Mustafa Kemal, "Pekala bakalım Ali Beyle bir daha görüşelim," diyerek ayağa kalktı. 9 Temmuzda Ankara'ya gitmek üzere trenle İzmir'den yola çıktı. Yolda *Lübnan Kasrı Sahibesi* adlı romantik bir kitap okudu.[39]

İki gün sonra Savcı Necip Ali, on üç idam, ve sekiz hapis cezasının yanı sıra, bazı İttihat ve Terakki politikacılarının Ankara'da yeniden yargılanmasını ve geri kalanının beraat ettirilmesini istedi. Beraatı istenenler arasında, Karabekir, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar gibi Mustafa Kemal'in İstiklal Savaşındaki arkadaşları da vardı. Sanıklar son ifadelerini verdiler. Ziya Hurşit Yunanistan'a kaçmak için herhangi bir plan yapmadığından, hükümeti devirmekle suçlanmayıp yalnızca cezası hapis olan suikast girişimiyle suçlanması gerektiğini iddia etti, ama sonucu değiştiremedi. 12 Temmuzda son kararını açıklayan mahkeme idam hükümlülerinin sayısını on beşe yükseltti. Savcının haklarında istediği hapis cezasına itiraz eden iki muhalif milletvekili, Halis Turgut ile İsmail Canbulat da listeye eklenmişti. 13 Temmuz sabahı güneş doğarken on üç kişi İzmir'in göze çarpan noktalarında asıldı. Mustafa Kemal'in eski arkadaşı Ayıcı Arif de asılanlar arasındaydı ve merhamet isteyen mektubu Mustafa Kemal'e ancak infaz edildikten sonra ulaştırıldı.[40] Ziya Hurşit ölümüne doğru cesur adımlarla yürüdü. Geri kalanların çoğu son dakikaya kadar masum olduklarını iddia ettiler. İki kaçağın başına ödül kondu. Bir tavuk kümesinde ele geçirilen Kara Kemal intihar etti. Abdülkadir, Bulgaristan'a kaçmak isterken yakalanıp Ankara'da idam edildi.

Beraat eden komutanlar yaya olarak mahkeme salonundan ayrılırken, çevrede toplanan kalabalık, "Paşalarımızı bize bağışlayan Allah'a hamdolsun !" diye bağırınca Ali Fuat, Karabekir'e dönerek "Paşam, şimdi hakiki surette beraat ettik..." dedi.[41] Sekiz ay sonra Ali Fuat tekrar Gazi'nin gözüne girdi. İstiklal Mahkemesinin başkanıyla birlikte, birbirine aykırı iki konuk olarak cumhurbaşkanının masasına davet edildiler. "Paşaları senin hatırın için affettirdim..." dedi Mustafa Kemal, herkesin duyabileceği bir biçimde.[42] Mustafa Kemal ondan hoşlanıyor, daha önemlisi korkmuyordu. Anlatılanlara göre Fransızca olarak Ali Fuat'ı bir *'simple soldat'* [basit bir asker] diye tanımlamıştı. Bu, onun 1933'te milletvekili seçilmesini ve ardından nafıa vekilliğine getirilmesini engellemedi. Refet'in "rehabilite" edilmesi daha uzun sürdü, ama sonunda o da 1935 yılında meclise katıldı. Rauf ile Karabekir, bir daha Mustafa Kemal ile barışmadılar.

Yargıçlar Ziya Hurşit ile adamları, Ahmet Şükrü ve Abdülkadir adlı iki politikacı dışında, idam edilenlerin İzmir'deki suikast girişimiyle ilgileri bulunduğunu kesin olarak kanıtlayamamışlardı. Ama suç-

lananların çoğu, Mustafa Kemal'in ölümünden kârlı çıkacaktı ve pek çoğu bunu istiyordu. Bu kadarı da yeterliydi. Bu bir göstermelik yargılama değil, siyasi bir mahkemeydi ve sanıklara kendilerini savunma hakkı verilmişti. Mustafa Kemal ölçülü bir terör havası yaratmıştı. Dağıtılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının suçlanan yirmi yedi milletvekilinden altısı asılmış, geri kalanı serbest bırakılmıştı.

İzmir muhakemesi kötüydü, ama Ankara'daki muhakeme daha da korkunç olacaktı. 2 Ağustosta başlayan yargılama İttihatçıların davası olarak ünlendi. İzmir'de intihar eden İttihatçı Kara Kemal, İstiklal Savaşında Mustafa Kemal ile işbirliği yapan İttihat ve Terakki militanı Kara Vasıf ve beraat eden Karabekir Paşanın isimleri üzerinde bir kelime oyunu oynayan hükümet yanlısı basın onlara 'Kara Çete' adını taktı. Büyük Savaşın sonunda İttihat ve Terakki tarafından İstanbul'da kurulan gizli 'Karakol' [43] örgütünün ismiyle de, yine bununla ilgili bir kelime oyunu yapılıyordu.[44] Bu davaya katılan kırk altı sanıktan üçü olan Rauf, Adnan ve (İzmir'in savaş sırasındaki valisi) Rahmi Avrupa'daydı. Savcı Necip Ali onların İzmir suikastıyla ilgileri olduğunu gösterecek bir kanıt bulamadı. Onun yerine, İttihatçıların ülkeyi Büyük Savaşa sokmaktaki sorumsuz davranışları, yöneticilerin yiyiciliği ve bu süreçte halkın ıstırap çekmesi üzerinde durdu.

Suikast girişimini planlayan gizli komitenin en önemli ismi olduğu varsayılan Cavit, suçlananların başında geliyordu. Savaş suçlarından sıyrılması çok kolay oldu, çünkü Enver'in Osmanlı imparatorluğunu alışılmışın dışında bir biçimde savaşa sokmasını protesto etmek için görevinden istifa etmişti. Kişisel serveti yoktu ve dürüst bir insan olarak tanınıyordu. 1923 yılında İttihatçıların onun evinde buluşmasının tek nedeni, o yıl yapılacak olan seçimdi. Bundan sonra, yalnızca kendi ailesiyle ve Düyûn-ı Umumiye'de, hisse senedi sahiplerinin temsilcisi olarak sürdürdüğü göreviyle ilgilenmişti. Ama aralarında Kara Kemal ve Ahmet Şükrü'nün de bulunduğu Mustafa Kemal muhalifleriyle görüşmeyi sürdürdüğü için, yönetim onun tehlikeli olduğuna inanıyordu; etkileyici savunması kulak ardı edildi.

26 Ağustosta mahkeme kararını açıkladı. Önde gelen İttihatçılardan Cavit, Dr. Nazım, Hilmi (muhalif milletvekili) ve Nail idama mahkûm edildiler. Aralarında Avrupa'da bulunan Rauf ile Rahmi'nin de olduğu beş kişi cinayete teşvikle suçlanıp on yıl hapse mahkum edildi. Meclis başkanı Kâzım'a (Özalp) yazdığı öfkeli mektupta Rauf (Orbay), mahkemeyi bir haydut çetesi olarak niteledi ve meclisi görevini yapmaya, ulusun özgürlüğünü korumaya davet etti.[45] 1935 yılına dek yurtdışında yaşadı ve ancak af ilan edilince geri döndü. Beraat eden otuz yedi sanık arasında yurtdışında kalmayı yeğleyen Adnan (Adıvar) ile yeni suçlamalarla yüzleşmek için Çorum'dan getirilmiş olan gazeteci Hüseyin Cahit de vardı. Gazeteciler zaman zaman sansüre uğrarlardı ama aydınların kalemleri az da olsa dokunulmazlık sağlıyordu.

İdama mahkum edilen dört İttihatçı karar okunduğu zaman mahkeme salonunda değildi ve akıbetlerini ancak gece yarısı hücrelerinden alınınca öğrendiler. Asıldıktan sonra cesetleri hapishane avlusunda yeri belirsiz mezarlara gömüldü. Bu bir adli cinayetti. Dr. Nazım, Hilmi ve Nail güç sahibi oldukları devirde şiddet kullanmaktan kaçınmamış devrimcilerdi. Bu konuda Rıza Nur, "İdam edilenlerin çoğu daha eskiden katliamlardan ve başka suçları işlemekten suçluydular. Ama işlemedikleri bir suçtan asıldılar," yorumunu yaptı.[46] Cavit'in öyküsü bambaşkaydı. Mantıklı, orta sınıfa mensup, şiddete karşı olan bir politikacıydı; Adalar'daki yazlık evinden, küçük oğlundan ve (ilk kocası hanedanlık prenslerinden biri olan) karısının yanından çekilip alındı ve bir mahkeme taklidi sonunda idam edildi. İsmet (İnönü) anılarında karakterine çok uygun pragmatik bir açıklama yapıyor, "İnsan siyasi bir teşkilatın başına geçtiği zaman onun sorumluluğu nereye kadar varır belli olmaz. Cavit Beyin başına gelen de siyasi hayatın tabiatında mevcut olan en ağır ihtimaldir." [47] Ama Cavit idam edilmesinden üç yıl önce yasal bir siyasi toplantıya ev sahipliği yapmanın dışında önderlik sayılabilecek bir adım atmamıştı. Kemalist yazar Falih Rıfkı anlattıklarında daha açık sözlü davranıyor:

> Cavit bir komiteci değildi. Medeni bir adamdı. Onu (Türk heyetinin danışmanı olduğu) Lausanne'dan beri muhalefete sürükleyen sebepler şunlardır : Büyük Avrupa devletlerinin yardımı olmaksızın ve bu yardımı temin edecek tavizler yapılmaksızın, Anadolu'nun ortasında tek başımıza bir devlet kurup yaşayamazdık. Mustafa Kemal de, İsmet de nihayet, Enver gibi birer askerdirler. Ankara iktidarı, ister istemez kafasının dikine giden bir askerî dikta rejimi olacaktır. Cumhuriyet, işin iç yüzünü maskelemekten başka bir şey değildir. Cavit, iktisadî ve malî âlemden kafasını ayıramayan, milliyetçiliği her bakımdan bir 'darlaşma' sayan, devrim diktalarına aklı yatmayan bir Osmanlı idi. Vatanperver ve namuslu adamdı. Bir şahsî kusuru lüzumundan fazla kibirli olması idi.[48]

Cavit, izlenen politikaya almaşık, tedrici bir gelişme stratejisi için yabancılardan yardım isteyebilecek bir kişi olduğundan öldürülmüştü. Mustafa Kemal yabancıların müdahalesinden çekiniyordu. Cavit ise yabancı ülkelerle güçlü bağları bulunan gizli mason derneğinin üyesiydi. Fransa'nın mali çevreleriyle bağlantıları vardı ve hem Fransız hükümeti hem de Rothschild kuruluşu, onun adına Ankara'ya başvuruda bulunmuştu.[49] Selanikli bir 'dönme' aileden geldiğinden ve düşmanları ona Yahudi Cavit adını taktığı için, Mustafa Kemal'in destekçileri arasındaki geri kafalılar tarafından sevilmiyordu. Ama Mustafa Kemal'in Yahudiler konusunda önyargıları yoktu. Bir gün çocukluk arkadaşı Nuri'ye (Conker), "Benim için bazı kim

seler –Selânik'te doğduğumdan– Yahudi olduğumu söylemek istiyorlar. Şunu unutmamak lâzımdır ki, Napoleon da Korsikalı bir İtalyandı. Ama Fransız olarak öldü ve tarihe Fransız olarak geçti. İnsanların içinde bulundukları cemiyete çalışmaları lâzımdır."demişti.[50]

Cavit'in akıbetinin Mustafa Kemal'i üzdüğü söylenir,[51] ama kendisiyle birlikte İstiklal Savaşında çarpışan dört generali aynı kaderi paylaşmaktan kurtardığı gibi onu da kurtarabilirdi. Karar açıklandıktan sonra sekreteri Hasan Rıza'ya (Soyak) onlar adına müdahale etmeye niyetlendiğini, ama Rauf, Ahmet Şükrü ve diğerlerinin, muhalefeti yok etmek için bu suikast girişiminin yönetim tarafından sahnelendiğini iddia ettiklerini ve bu iddianın yurtdışında da yayıldığını öğrenince vazgeçtiğini söylemişti. "Bu durum karşısında, tarafımızdan yapılacak bir müdahale, bu çeşit ima ve iddiaları teyit eder mahiyette olacaktı; ister istemez bu niyetimden vazgeçtim, işi tabii akışına bıraktım... Yalnız komutanları vermedim." [52]

Yetkililer herhalde yeniden canlanan faaliyetleri, yurtdışında ve içindeki gözlemciler tarafından saptanan İttihatçıların bir komplo hazırladığını varsaymışlardı,[53] ama Ziya Hurşit'i durduramamalarının nedeni işin içinde olmaları değil, beceriksiz olmalarıydı. Yine de suikast girişiminin, muhalefeti yok etmek için bir bahane olarak kullanıldığı kuşkusuzdur. Yeni yönetimin İzmir ve Ankara'daki idam sehpalarına dayanıyor gibi görünmesinden pişmanlık duyan Falih Rıfkı, "Bu kesin tasfiye, her türlü aleyhtarlığın veya gericiliğin bütün cesaretlerini kırdı. Mustafa Kemal'e başladığı inkılâbı tamamlamak fırsatını verdi," [54] diyerek durumu haklı göstermeye çabalayacaktı. Türkiye'nin bu idamlarla hızlı çağdaşlaşmanın bedelini ödediğini başka yazarlar da iddia etti ve hatta bir kısmı, Bolşevik devrimi bir yana, Fransız devrimiyle kıyaslandığı zaman bile Atatürk'ün kültür devrimi sırasında çok az sayıda idam gerçekleştiğini belirtti.

Ne var ki 1926 yılında idam edilenler çağdaşlaşma yanlılarıydı. Mahkemede Kel Ali'nin Cavit'e karşı kaba davranışını tanımlarken, Falih Rıfkı bunu eski bir gerici İttihatçının, eski bir ilerici İttihatçıya "medeniyette bizden ayrı olmayan kafasına" [55] duyduğu nefretin belirtisi, bir hakaret olduğunu söyleyecekti. Cavit yayınlanmayan anılarında dini inançları olmadığını itiraf ediyordu. O liberal bir agnostikti [bilinemezci]; Mustafa Kemal ise otoriter bir agnostikti. Cavit, halkın yardım almaksızın hızla ilerleyebilme yeteneğinden kuşku duyuyordu, ama Mustafa Kemal'in böyle bir kuşkusu yoktu. İkisinin arasındaki mücadele, amaçlardan çok araçlar üzerine kurulmuştu. Ama temelinde bu temizlik yeni bir devletin doğuşuna eşlik edecek iktidar mücadelesinin bir göstergesiydi. Türk halkı otoriteyle yönetilmeye alışıktı ve Mustafa Kemal de bunu sağlıyordu. Eğer mahkeme kararına üzüldüyse, bunu belli etmedi. İdamların infaz edildiği günün akşamı, her zamanki gibi arkadaşlarıyla birlikte içki masasındaydı.[56] O gece, alkolün yatıştırıcı etkisi kötü gelmedi.

Bölüm V

Rakipsiz Yönetici

24

Önder Her Zaman Haklıdır

Suikast girişimi Mustafa Kemal'in, yeni Türk devleti üzerinde kendi kişiliğini vurgulamaktaki kararlılığını biraz daha güçlendirdi. 1925 gibi çok erken bir tarihte Avusturyalı heykeltraş Heinrich Krippel'e o tarihte Ankara'nın merkezi sayılan bir meydana (şimdi Ulus Meydanı) bir zafer anıtı[1] siparişi verilmişti. Gazi'yi üzerinde üniformasıyla at binmiş olarak gösteren heykel, altı metrelik bir kaidenin üstüne oturtulacak, çevresinde daha küçük boyutlarda iki asker, bir köylü kadın heykeli ile Gazi'yi, İsmet ve Fevzi Paşalara düşmanı kovalamalarını emrederken gösteren bir kabartma bulunacaktı.[2] İlk taslağı hazırlayan Krippel başka bir heykel üzerinde çalışmak üzere İstanbul'a gitti ve bu heykel 3 Ekim 1926 tarihinde Sarayburnu Parkına yerleştirildi. Açılışa katılamayan Mustafa Kemal, ilk heykelini dikerek kendisine sevgilerini belirten vatandaşlarına teşekkürünü belediye başkanına çektiği telgrafla bildirdi.[3] Krippel Konya ve daha sonra Samsun'da bazı heykeller yaptı. Ankara'daki zafer anıtı ancak 1927 yılında açıldı.

Bu arada, özellikle Avrupalı soyluların büstlerini yapmakla ün kazanmış olan İtalyan heykeltraş Pietro Canonica da Ankara'ya geldi. Mustafa Kemal ona poz verdiği Çankaya'daki köşkü, Mussolini'ye yazdığı mektupta Canonica, kelimenin tam anlamı ile bir burjuva evi [*una casa borghese*] sözleriyle tanımladı. Mustafa Kemal'i ise "bizim Lombardia ve Piemonte bölgelerinin eski askerlerine benzeyen", sade ama seçkin bir adam diye ekledi. Yüreği merhametle doluydu; çok acı çekmiş olduğu, aşkta ve arkadaşlıklarında hayal kırıklığı yaşadığı belliydi. Canonica kendi annesini anımsatan portreyi görünce çok şaşırdı. Mustafa Kemal bu resmin annesine ait olduğunu söyledi. "En iyi arkadaşımdı. Onu kaybedince, her şeyimi kaybettim," dedi Mustafa Kemal ve kısa bir sessizlikten sonra ekledi, "Biliyor musunuz ben

tafa Kemal her gittiği yerde coşkuyla karşılanıyordu. Artık, yakın zamana dek muhaliflerinin kalesi olan İstanbul'u ziyaret etme günü gelmişti. Aslında Mustafa Kemal için rahatlamanın anlamı, sigara, içki ve fincanlar dolusu Türk kahvesi içmekti. 22/ 23 Mayıs 1927'de ikinci kez kalp krizi geçirdi. Doktorlar içki ve sigarayı azaltmasını önerdiler. Bu öneriyi "yüzünde acı bir ifadeyle" kabul etti.[17] Perhizi bir ay kadar sürdürdü, ama İstanbul'u ziyaret heyecanına kapılınca, tekrar eski alışkanlıklarına döndü.

1 Temmuz 1927'de imparatorluk yatı *Ertuğrul* ile eski başkente ulaştı. Kentin her tarafı bayraklarla süslenmişti ve büyük bir kalabalık limanda bekliyordu. Şehrin sivil yetkililerini Dolmabahçe Sarayının tören salonunda kabul etti. Sekiz yıl aradan sonra tekrar İstanbul'da olmaktan mutluluk duyduğunu söyledi, ama daha önce neden gelmediğini açıklamadı. Dinleyenler, aralarından çoğunun da katılmış olduğu tartışmaların, Cumhurbaşkanı muzaffer dönüşünü sergilemeden önce sakinleştirilmesi gerektiğini anlamıştı. "Bu nokta-i nazarı size, sekiz sene evveline kadar içinde yedi evliya kuvvetinde bir heyulâ tasavvur ettirilmek istenilen bu sarayın içinde söylüyorum. Yalnız artık bu saray, zılullahların [Tanrı gölgesi] değil, zıl [gölge] olmıyan, hakikat olan milletin sarayıdır. Ve ben burada milletin bir ferdi, bir misafiri olarak bulunmakla bahtiyarım."[18] Bundan böyle çok sık misafir olacaktı.

Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanı olarak İstanbul'u ilk ziyareti kötü bir olayla damgalandı. Polis bir grup Ermeni'nin gizlice ülkeye girdiğini ve cumhurbaşkanının gitmek istediği Beyoğlu'ndaki Tokatlıyan Oteli yakınında bir eve silah yığdığını öğrendi. Eve yapılan baskında grubun üç üyesi öldürüldü. Yetkililer, Ermenilerin Abdülhamit'in Yıldız Sarayında açılmış olan kumarhaneyi soymaya hazırlandıklarını açıkladılar. Hedefin kumarhane değil Mustafa Kemal olduğu ve Ermenilerin de muhtemelen Rus Bolşeviklerin finanse ettiği komünistler oldukları dedikoduları kaçınılmaz bir biçimde ortalığı yayıldı. Ermenilerin sürgündeki önde gelen İttihatçı liderleri öldürmüş olmaları ve bir yıl önce Mustafa Kemal'e karşı bir suikast girişiminde bulunulması, bu dedikodulara bir gerçeklik havası katıyordu, ama Rusların bu konuyla bağlantısını açıklamak çok zordu. 19 Eylülde, dahiliye vekilliği kumarhane soygununu önlediği için emniyet teşkilatını tebrik etti.[19]

Korkularından sıyrılan Mustafa Kemal, yeni başkentin dayanılmaz sıcağından kurtulabilmek için her yaz İstanbul'a gelmeye başladı. Daha sonraki yıllarda, Florya sahilinde Marmara Denizine uzanan bir villa yaptıracaktı. Denize girmek, devrimden kaçan Beyaz Rusların İstanbul'a getirdiği çağdaş bir modaydı. Daha önce de Çeşme'de denize girmiş olan Mustafa Kemal, Florya'da düzenli olarak yüzmeye başladı. Denizi çok seviyordu. Kürek çekiyor, Boğaza ve Marmara Denizine açılıyordu. İzmit körfezinin ağzında, İstanbul'a gemiyle iki saat mesafedeki Yalova kaplıcalarında bir otel inşa ettir-

di ve yakınında iki çiftlik arazisi edindi. Yüzmek, dans etmek, otellere, restoranlara, gece kulüplerine gitmek gibi çağdaş eğlencelerden zevk aldığı gibi güneşin batışından doğuşuna dek süren geleneksel Osmanlı keyiflerinden de hazzediyordu.

1927 yazı bu eğlencelerin başlangıcına işaret etti. Ama halen tamamlanmamış işler vardı ve çağdaş mesajlar sıradaydı. Dolmabahçe Sarayında yaptığı konuşmada, düşünce ve duyguların, ancak bilim ve bilgiyle örüldüğü zaman gerçek tatminin yaşanacağını söyledi. Altı gün sonra bir öğretmen grubuyla konuşurken, kendilerinden önceki hocalar nasıl din yoluyla çocukları eğitmişlerse, onların da (çağdaş) bilgiyle öğrencilerini eğitmeleri gerektiğini anlattı.[20]

Tamamlanmayan işlerin birincisi, başarılarını kendi bakış açısından açıklamaktı. 1918 yılında gazeteci Ruşen Eşref (Ünaydın) ile konuşurken, Gelibolu savaşında kendisini İstanbul'un kurtarıcısı olarak tanıtarak bu süreci başlatmıştı. 1922 yılında liberal gazeteci Ahmet Emin'e (Yalman), dâhi yönünün çocukluk ve ilk gençlik döneminde nasıl geliştiğini anlatmıştı.[21] Yayıncısı Yunus Nadi (Abalıoğlu) ile 1924 yılında yaptığı görüşmede de yine anılarından söz etmişti.[22] Sonunda 1926'da Falih Rıfkı (Atay) ve Mahmut'la (Soydan) yaptığı uzun görüşmede İttihat ve Terakki liderleriyle aralarındaki ilk anlaşmazlıkları anlattı.[23] Şimdi, İstiklal Savaşında ulusal direnişi nasıl yönettiğini, cumhuriyetin ilanını, reformları ve sonuçlarını tümüyle anlatmanın zamanı geldiğine karar verdi. Bu açıklama için, 15 Ekimde Ankara'da başlayacak olan Cumhuriyet Halk Fırkası kongresi seçildi.[24]

Mustafa Kemal İstanbul'da üç ay kaldıktan sonra 10 Ekimde Ankara'ya döndü ve derhal işe girişip, yapacağı konuşmayı bir dizi sekretere yazdırmaya başladı. 15 Ekimde birinci bölümünü okuduğu zaman, nutkun ayrıntılı metni henüz tamamlanmamıştı. Açılış cümlesi; "1919 yılı Mayısının 19'uncu günü Samsun'a çıktım," konuşmanın havasını belirtmeye yeterliydi. Çağdaş Türkiye'nin doğuş tarihinin kişisel öyküsü, ulusunun iradesini keşfedip canlandıran bir adamın başarısı olacaktı. Konuşmanın tamamlanması altı gün sürdü. Her oturumun sonunda Gazi tekrar çalışma masasına dönüp arşivini karıştırdı ve bir sonraki gün söyleyeceklerini hazırladı. Sonunda 20 Ekimde konuşma hürriyet ve bağımsızlığın Türk gençlerine emanet edildiği, kendilerini Büyük Savaşın sonundaki gibi onun üstesinden geldiği zor koşullar altında bulsalar bile bunları savunmaları gerektiğini belirten bölümle son buldu. "Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur !" diye tamamladı sözlerini. O dönemde dünya yüzündeki bütün politikacılar asil kan sözlerini dillerinden düşürmüyordu.

Atatürk'ün ülke gençliğine hitabesini Türk okullarında okuyan herkes bilir, ama kendi sunduğu ilk konuşma, ustası olduğu Osmanlıca diliyle hazırlanmıştı ve yine kendi yaptığı dil reformlarının

sonunda yeni kuşakların bunu anlaması olanaksız hale gelmiştir. Aradan geçen yıllar boyunca tekrar tekrar yayınlanan nutkun dili, her seferinde biraz daha sadeleştirilmiştir. Latin harfleriyle basılan ilk metin 600 sayfa uzunluğundadır[25] ve 300 belgenin yer aldığı ek bir cildi vardır. Konuşmanın başlangıcı son derece ayrıntılı olmasına karşın, Şeyh Sait isyanı ile İzmir'deki suikast girişiminden üstünkörü söz edilmektedir. Türk gençliğine hitabeden hemen önce ise, reformların ilerleyebilmesi için Takrir-i Sükûn Kanununun ve İstiklal Mahkemelerinin zorunlu olduğunu anlatan bölüm vardır.

Bu konuşma (Nutuk), hem bir savunu hem de bir polemiktir. Mustafa Kemal ülkenin egemenliğini sağlamak için cumhuriyetin kurulmasının gerekli olduğunu, ama ulus bunu kabul etmeye hazır olana dek hedefini gizli tutmak zorunda kaldığını ve çeşitli aşamalarla uygulamaya koyduğunu söylemiştir. "Millî Mücadele'ye beraber başlayan yolculardan bazıları, millî hayatın bugünkü cumhuriyete ve cumhuriyet kanunlarına kadar uzanan gelişmelerinde, kendi fikir ve ruh kabiliyetlerinin kavrayış sınırı bittikçe bana karşı direnişe ve muhalefete geçmişlerdir."[26] Bu sözler ve bundan sonra aktarılan bazı olaylar, Mustafa Kemal'e muhalif olanlara karşı son derece sert bir ifadeye sahiptir. Onun ölümünden sonra, kendi anılarını yayınlayan muhalifler genelde saygılarını belirtmişler ve bazı iddialarını reddetmişlerdir. Mustafa Kemal'e liderlik yarışında rakip olabilecek tek milliyetçi komutan olan Kâzım Karabekir, kendi anılarının özetini henüz Gazi ölmeden yayınlamak istemiş, ama yayınevi basılmış ve kitaplar yakılmıştı. Bir kopyası ise Mustafa Kemal'e verilmiş ve o da sayfa kenarlarına bazen 'çocukça !' ya da 'şantaj !' gibi öfkeyle bazen de soğukkanlılıkla 'tetkik edilecek' notlarını almıştır.[27] Karabekir anılarının özetini 1951 yılında yayınladı ve 1960'da son derece ayrıntılı, kalın bir kitap daha çıkarttı. Yayıncı mahkemeye verilince, 1969 yılında beraat edene dek Karabekir'in anıları halka ulaşamadı. Refet (Bele) ise kısa ve kesin konuştu. Yıllar sonra Gazi'nin sofrasına davet edilince, anlattıklarını "Atma Kemal, atma !" diyerek kesti. Olayı aktaran bir Çankaya sekreteri, Gazi'nin bu sözlere aldırış etmediğini söyledi.[28]

Mustafa Kemal Nutuk'ta anlattıklarını ve daha önceki röportajlarda söylediklerini, manevi kızı Afet'e ve masasında bulunan başka konuklarına farklı anılarını aktararak genişletti. Nasıl heykellerinin yapılmasını destekleyerek kendi kültünü yaratmışsa, anlattıklarıyla da efsanesini kendi oluşturdu. Nutuk, yine de çağdaş Türkiye devletinin yaratılış tarihi konusunda önemli bir kaynak olarak yerini korurken, yaratıcısının bir anıtı ve onun, ülkesini modern dünyaya götürmekteki kararlılığının gösterişli bir ifadesi oluyor.

Mustafa Kemal kürsüden indiği zaman, uygulamaya başladığı program henüz tamamlanmamıştı. 29 Ağustos 1927'de seçim için kendi partisinin adaylarını tanıtmıştı. Ulusunun kendisine gösterdi-

ği güveni sarsmamak için her birini özenle seçtiğini söyledi.[29] Adaylara itiraz edilmedi ve sonunda Mustafa Kemal'in muhaliflerinden temizlenmiş olan meclis, 1 Kasımda onu oybirliğiyle tekrar cumhurbaşkanı seçti. 1931 ve 1935 yıllarında bu oylama aynı biçimde yinelenecekti. 9 /10 Nisan 1928'de meclis, Mustafa Kemal'in söylevinde öngördüğü gibi anayasanın İslam dininden söz eden tüm maddelerini çıkarttı. Artık İslamiyet resmî din olmaktan çıktı; meclis bundan böyle şeriat kurallarını uygulatmak zorunda değildi ve milletvekili yemini de laikleştirildi.[30] Hilafetin kaldırılmasıyla ilk önemli adımı atılmış olan laiklik süreci şimdi tamamlanmıştı.

Yeni laik cumhuriyet, Mustafa Kemal'in kişisel felsefesini yansıtıyordu. 1928'de yayınlanan bir kitabında, Grace Ellison onun 1926-27'de kendisine söylediklerini aktarıyor :

> Benim bir dinim yok ve bazen bütün dinlerin denizin dibini boylamasını istiyorum. Hükümetini ayakta tutmak için dini kullanmaya gerek duyanlar zayıf yöneticilerdir; adeta halkı bir kapana kıstırırlar. Benim halkım demokrasi ilkelerini, gerçeğin emirlerini ve bilimin öğretilerini öğrenecektir. Batıl inançlardan vazgeçilmelidir. İsteyen istediği gibi ibadet edebilir. Herkes kendi vicdanının sesini dinler. Ama bu davranış ne sağduyulu mantıkla çelişmeli ne de başkalarının özgürlüğüne karşı çıkmasına yol açmalıdır.[31]

Ne var ki rasyonalistlerin çoğu gibi Mustafa Kemal'in de batıl inançları vardı ve düşlerinde işaretler arardı.[32] İstiklal Savaşı sırasında 1922 Martında ateş hattını teftiş ederken, komutanlarla toplantı yaptığı akşamlar Kuran'dan parçalar okutmuştu.[33] Ama artık bu uygulamayı bırakmıştı.

Sağduyulu mantık ilerlemeyi sürdürdü. 24 Mayıs 1928'de uluslararası rakamlar, türetilmiş oldukları Arapça rakamların yerine kullanılmaya başlandı.[34] Bundan sonra atılacak ilk adım, Türkçe'nin İslam kültürünün dilleri olan Farsça ve Arapça ile bağlantısını kesmekti. Osmanlı Türkçesi'nde bu dillerin önemi, İngilizce'de Latince ve Yunanca'nın öneminden çok daha fazlaydı. Arap alfabesi kullanıldığından sözcüklerin özgün biçimleri korunuyor ve tekrar Arapça sözcüklerin türetilmesini sağlıyordu. Yazı ile din el ele gidiyordu : Türkçe dilli Rumlar, Türkçe'yi Yunan harfleriyle yazarken, Ermenilerle Yahudiler de yine kendi alfabelerini kullanıyorlardı. Latin alfabesinin kullanılması, bazı Türk ilericilerinin daha Büyük Savaş öncesinde savundukları gibi, Türkleri Batılı Hıristiyanlarla aynı potaya sokacaktı. Üstelik Batılı Hıristiyanların gitgide laikliği seçmeleri işi biraz daha kolaylaştıracaktı.

Arapça yazının bazı zorlukları vardı. Harfler sözcüklerin başında, ortasında, sonunda ya da tek başlarına oldukları zaman dört ayrı biçimde yazılıyorlardı ve kısa sesliler yazıda kullanılmıyordu. Arapça yazı klasik Arapça fonetiğini yansıttığından, daha az sessizi ve daha fazla seslisi olan Türkçe'ye pek uymuyordu. Büyük Savaşın başında Enver, harflerin yalnızca tek başlarına oldukları biçimlerini kullanan değiştirilmiş bir Arap alfabesi ortaya çıkarmıştı. Tahsilli Türklerin çoğu gibi Mustafa Kemal de, bunun yararsızdan da kötü olduğunu düşünmüştü.[35] Harfler birbirine bağlı olmayınca bir bakışta okumak olanaksızdı ve Türkçe'nin sesini verebilmek amacıyla herhangi bir sözcük için gerekli olmayan harfleri de kullanmak da gerekiyordu. Üstelik, yenilenmemiş Arap alfabesi gibi, Türkiye ile Latin alfabesini kullanan gelişmiş ülkelerin arasındaki ilişkiyi güçleştiriyordu.

1928 Haziranında Mustafa Kemal Ankara'da Latin alfabesinin Türkçe fonetiğe uygun olarak nasıl kullanılabileceğini saptamak üzere bir komite kurdu.[36] Gazeteci Falih Rıfkı, komitenin vardığı sonuçları İstanbul'a aktardı ve Mustafa Kemal bunları biraz daha sadeleştirdi. Önerilerden biri yumuşak 'k' sesi için 'q' harfinin kullanılmasıydı, ama Mustafa Kemal kendi adını 'K' harfiyle yazdığından bu öneri dikkate alınmadı.[37] İstanbul'un eğitimli insanlarının konuştuğu dili yansıtan ve Mustafa Kemal'in, kendi Balkan şivesine oldukça yakın olan bir yazım modeli seçildi. Harflerin çoğu Fransızca ya da Almanca'da taşıdıkları değerlere sahip olacak ve konuşulan Türkçe'nin ana seslerinin her biri için ayrı harfler kullanılacaktı. Bu nedenle Latin alfabesinden farklı olarak çengel, şapka gibi işaretler kullanılacaktı. Arapça ve diğer yabancı dillerden alınan sözcükler Türkçe telaffuz edildiği biçimde yazılacaktı.[38]

Harflerin kullanılma biçiminin oturması epey zaman aldı: yaşlı kuşak Arapça'nın etkisi altındaydı, bazıları daha farklı telaffuz ettiklerinden sözcükleri farklı yazıyorlardı. Latin alfabesinin kullanılmaya başlamasından bu yana geçen yetmiş yıl içinde Türkçe'nin yazılış biçiminde tümüyle bir tutarlılık sağlanamadı, ama belki bilgisayarların yazım-denetleme programları bunu artık kolaylaştırabilir. Yine de tutarsızlıklar Atatürk'ün yaptığı reformun değerini düşürmemiştir: Şimdi Türkçe okuyup yazmak Arap alfabesinin kullanıldığı zamana göre çok daha kolay ve Avrupa dillerini öğrenen milyonlarca insan yeni baştan bir alfabe öğrenmek zorunda kalmıyor. Buna karşılık İslam dillerini öğrenmek zorlaştı. Artık Arapça köklerden yeni sözcükler türetilmiyor, Arap ve Farsça kökenli sözcükler taşlaştı, kısa ve uzun seslileri ayırt etmeyen Latin alfabesi, bu sözcüklerin telaffuzunu ve kullanımını etkiledi. Dilde kesinliğe inananların kusur olarak gördükleri kullanım biçimleri artık standart Türkçe haline geldi.

Dil komisyonu Latin alfabesine geçmek için beş ile on yıl arasında bir süreye gerek olduğunu belirtince, Mustafa Kemal "ya üç ayda yapılacak ya da hiç yapılmayacak," diyerek, iki alfabenin birlikte kul-

lanılmasının daha iyi bilinenin tercih edilmesine yol açacağını söyledi. 9 Ağustos 1928 tarihinde İstanbul'daki bir halk toplantısını Latin alfabesinin kullanılacağını açıklamak için uygun buldu. Değişikliği, Arapça'dan 'Türkçe harflere' geçiş olarak tanıtarak dinsiz Frenklerin alfabesini, vatansever, milliyetçi Türklerin alfabesi biçimine sokuverdi.

Mustafa Kemal, daha önce heykelinin dikildiği Sarayburnu'nda bir lokantada düzenlenen açık hava eğlencesine davet edilmişti. Hem bir Batı müziği orkestrası, hem de Mısırlı şarkıcı Müniretül Mehdiye hanıma eşlik eden doğu çalgıcıları vardı. Gazi'yi görmek ve müzik dinlemek için büyük bir kalabalık toplanmıştı. Mustafa Kemal neşeliydi. Latin alfabesiyle yazdığı notları bir delikanlıya okutmak istedi. Delikanlı hiç bir anlam çıkaramadı. "Şüphesiz okuyabilir," diye yüreklendirdi Mustafa Kemal, "İsterim ki bunu hepiniz beş on gün içinde öğrenesiniz." Notları verdiği Falih Rıfkı, elbette hepsini rahatça okudu.

Mustafa Kemal sözlerinin ipucunu müzikten aldı, "Bilhassa sahneyi birinci olarak tezyin eden Müniretül Mehdiye Hanım san'atkârlığında muvaffak oldu," dedi ve devam etti,

> Fakat benim Türk hissiyatım üzerinde artık bu musiki, bu basit musiki Türk'ün çok münkeşif ruh ve hissini tatmine kafi gelmez. Şimdi karşıda medeni dünyanın musikisi de işitildi. Bu ana kadar Şark musikisi denilen terennümler karşısında kansız gibi görünen halk, derhal harekete ve faaliyete geçti. Hepsi oynuyor ve şen, şâtırdırlar, tabiatın icabatının yapıyorlar... Artık millet hatalarını kanı ile tashih etmiştir; artık müsterihtir, artık Türk şendir, fitratinde olduğu gibi, artık Türk şendir.

Mustafa Kemal kendinden söz ediyordu: dans etmekten ve alaturka müzikten hoşlanıyordu. Ama gençlere yalnızca "medeni müzik" diye tanımladığı Batı müziğinin öğretilmesini istiyordu. "Müziksiz devrim olmaz,"[39] derken aklından geçen klasik Batı müziği idi. 1927'de Ankara'da bir resital veren Alman piyanist Wilhelm Kempff'e de kendi fikirlerini açıklamıştı. Klasik müziğin, kendi yarattığı devrimin kaynağı olan Batı kültürünün bir parçası olduğuna inanıyordu. Müzikte reform olmadıkça diğer alanlardaki reformların eksik kalacağını düşünüyordu. Bu görüşme, çok geçmeden besteci Paul Hindemith'in seçilerek onun yardımıyla Ankara'da bir konservatuar açılmasına ve Türkiye'de müzik eğitiminin örgütlenmesine varacaktı.[40]

Mustafa Kemal çok uzun zamandır fazla içki içmekle suçlanıyordu. Şimdi ise konuyu kendisini suçlayanların aleyhine çevirdi. Sarayburnu Parkındaki toplantıdan ayrılmadan önce kadehini kalabalığa doğru kaldırıp, "Eskiden bunun bin mislini mezbelelerinde gizli

gizli içerek enva-i mefsedeti irtikâp eden mürai sahtekârlar vardı. Ben sahtekâr değilim, milletimin şerefine içiyorum," dedi[41] [Eskiden sahtekarlar ve ikiyüzlüler gizli gizli bin defa daha fazla içerler ve her türlü kötülüğe bulaşırlardı.] Kadehindeki rakıyı bir yudumda bitirip, kalabalığın arasından geçti ve kendisini Büyükada Kulübündeki resmî bir ziyafete götürmek için bekleyen tekneye bindi. Gece giysileriyle onları karşılayan davetlileri görünce, Falih Rıfkı'ya dönüp "Çocuk, orada yaptığımızı burada yapamazdık," dedi.[42] Latin alfabesine en fazla direnişi, doğal olarak eğitimli seçkinler gösterdi. 1927 yılında yapılan ilk sayımda 13.650.000 olarak belirlenen nüfusun büyük çoğunluğu okuryazar değildi. Çoğu insan, yeni Latin alfabesiyle başlayarak okuma yazma öğrendi.

11 Ağustos 1928'de Mustafa Kemal yeni alfabenin ilk dersini Dolmabahçe Sarayında verdi.[43] Öğretmen rolü oynamak çok hoşuna gitti ve bu dersi taşraya da öğretebilmek için 23 Ağustosta bir yurt gezisine çıktı. Bütün milletvekillerine onun izinden gitmeleri söylendi. Yeni alfabenin kullanımını 1 Ocak 1929'dan itibaren zorunlu hale getiren yasa, meclisin açıldığı 1 Kasım günü oylandı. Türkiye'nin dört bir köşesinde yeni harflerle okuma yazma öğretmek için 'Millet Mektepleri' açıldı. 1936 yılında bu okulların görevi Halkevlerine devredildi ve 2.500.000 okuryazarlık diploması dağıtıldı.[44] Bu süre içinde, 16 milyona ulaşan nüfusun okuryazarlık oranı iki kat artarak yüzde ondan yüzde yirmiye çıktı.

Gerçi ilerleme istikrarlı biçimde sürüyordu, ama Mustafa Kemal'in son günlerine dek, yönettiği ülke genelinde okur yazarlıktan yoksundu ve yönetici sınıfı küçüktü. 1923 ile 1929 yılları arasında büyük bir hızla gerçekleştirilen reformlar ancak zaman içinde etkili oldu ve uzak köylere, İkinci Dünya Savaşının bitiminden önce ulaşamadı. Mustafa Kemal, ülkesinin içinde gelişeceği bir çerçeve yaratmıştı. Bütün devrimler gibi onun reformları da önce topyekün bir değişim olarak kabul edilmişti. Ama, ilk etkileri yönetici sınıfın yaşamı üzerinde görülmüştü. Cumhuriyet neredeyse Osmanlıların memur sınıfını olduğu gibi devraldığı için, bu sınıfın yapısıhemen hemen hiç değişmemişti. Türkiye'nin sosyal tarihindeki en büyük kopukluk Atatürk'ün reformlarıyla değil, daha önceden, ülkenin çok uzun zamandır sanatkârlıklarına dayandığı Hıristiyanların terk etmeleriyle ortaya çıkmıştı. Atatürk'ün kurduğu cumhuriyet gerçekten yeni bir Türkiye idi, ama yeni oluşunun esası, tarihinde ilk kez bir Müslüman ülke olmasından kaynaklanıyordu.

25

Ekonomik Bunalım

Bin dokuz yüz yirmi dokuz yılı Mustafa Kemal için iyi başladı. Muhalefet tümüyle yok edildiğinden, Takrir-i Sükün Kanunu 4 Martta yürürlükten kaldırıldı. Anadolu'da salgına dönüşen eşkıyalık artık bastırılmıştı.[1] Kürt milliyetçilerinin Iran sınırının iki yanında yaşayanlar arasında sorunları kışkırtmayı sürdürmelerine rağmen, çok geçmeden sınırda yapılacak bir düzeltme ayrılıkçıları yalnız bırakacağı gibi, demiryolu ağının yaygınlaştırılması da, bütün ülkeye düzen getirilmesini sağlayacaktı.[2] Uysal bir meclis, Avrupa'dan ithal edilen yasaları onaylamayı sürdürüyordu; mahkeme usulleri iyileştirildi, Alman ticaret yasası, İsviçre icra-iflas kanunu benimsendi, tarım kredi kooperatifleri kuruldu.[3] Terbiyeli bir basın sürekli olarak rejimin başarılarından söz ediyor, meclis üyeleri kendi seçmenlerinin mutlu olduğunu gazetelere anlatıyor. Ülke gezilerine çıkan liderlerin karşılanma törenleri de aynı izlenimi veriyordu.[4]

Mustafa Kemal kültürel ilgi alanlarına zaman ayırabilirdi. Ülkenin ekonomik ve siyasi bağımsızlığının gerçek bir ulusal dil ve tarihle güçlendiğini görmek istiyordu. Teknik kavramlara yeni tanımlar getirebilmek için bir komisyon kuruldu. Osmanlılar bu tür sözcükleri Arapça köklerinden uydurmuşlardı, şimdi ya Türkçe'den türetilecek ya da Avrupa dillerinden ödünç alınacaktı. İsmet (İnönü), 17 Şubatta komisyonda konuşurken Türkçe kökenli sözcükler kullanmaya özen gösterdi.[5] Avrupalıların çok uzun zamandır saplanıp kaldıkları, fetihçi, barbar bir kavimden gelme, her yeri yakıp yıkan Türk imajı, Mustafa Kemal'i çoktandır rahatsız ediyordu. 1928 yılında İstanbul'daki Notre Dame de Sion adlı Fransız manastır okuluna giden manevi kızı Afet, tarih kitaplarında Türklerin sarı ırklar arasında gösterildiğini söyleyince bu endişeleri öne çıktı.[6] Bu iftirayı çürütmek amacıyla, yaz aylarını geçirdiği Yalova'ya Türk aydınları davet

edildi. Dünya tarihinin Türkleri merkez alan bir biçimini üretmek için çalışmalar başladı.

Gazi Afet'e yazdırdığı bir yurttaşlık bilgisi el kitabında temel noktaları belirtti. "Dünya yüzünde Türk milletinden daha büyük, ondan daha eski, ondan daha temiz bir millet yoktur ve bütün insanların tarihinde görülmemiştir," diye başlıyordu yazı. "Türk dili, dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olabilecek bir dildir." İslam dini de belirli bir yere yerleştirilmişti. "Türkler İslâm dinini kabul etmeden evvel de büyük bir milet idi... Muhammed'in kurduğu dinin gayesi, bütün milliyetlerin fevkinde [üstünde], şamil [genel] bir ümmet siyaseti idi." Artık İslam'ın yerini Türk milliyetçiliği alıyordu. Yalnızca cennet değil, atalarının kutsal emanetleri ve ellerinde kalan son Türk topraklarının savunulması da düşünülmeliydi. Her yetişkin kendi dinini seçmek konusunda serbestti, ama özgürlüğün yok olmasını engellemek için bağnazlıkla mücadele edilecekti.[7] Mustafa Kemal'in bildirisi hem liberal hem de milliyetçiydi. Uygulamada her istediği gerçekleştirilemedi, ama o bir ideal saptamanın önemli olduğuna inanıyordu. 2 Eylül 1929 tarihinde ilk Türkiye güzellik kraliçesini seçmek üzere İstanbul'da bir yarışmanın düzenlenmesi, kültür devriminde yeni bir adım oldu.[8]

Sonbaharda Wall Street borsasındaki çöküş, mutlu günlere son vererek büyük bir bunalım yarattı. Genelde tarıma dayalı olan Türkiye ekonomisi, ticaret mallarının fiyatlarının düşmesiyle ağır bir darbe yedi. İstiklal Savaşından sonra tarım ekonomisi kendini iyi toplamıştı. 1930'un sonuna dek geçen sekiz yıl içinde, tarım ürünlerinde yıllık yüzde on birden fazla bir artış görülmüştü.[9] Ama yine de ülke çok yoksuldu. İhraç ürünlerini başlıca tütün ve kuru yemiş oluşturuyordu. Fiyatlar düşmeden önce bile ihracat geliri, kumaş, şeker, çimento, kâğıt, demir ve çelik gibi temel ithal mallarının giderini karşılamaya yetmiyordu. 1929'un sonlarında ticaret açığı 50 milyon dolara ya da tüm dış ticaretin dörtte birine ulaştı.[10] Yabancıların elindeki işletmelerin devletleştirilmesi ve yeni demiryolları inşaatı devletin kaynaklarını iyice zorluyordu. Mustafa Kemal ile İsmet (İnönü) bu projeleri desteklemek konusunda fikir birliği içindeydi. Yetersiz iletişim sisteminin askerî harekâtları engellediğini birlikte görmüşlerdi; ülkeyi demir ağlarla örmek istiyorlar ve yabancıların ekonomiyi kontrollerinde tutmalarından korkuyorlardı. Ama ekonomiyi millileştirmenin de bir bedeli vardı.

İstanbul'daki İngiltere başkonsolosu Sir Alexander Telford Waugh, 1930'de Londra'ya dönünce şöyle yazdı:

> İstanbul ticaret limanı gibi Türkiye'nin paha biçilmez bir değeri, kısmen yabancı girişimlere duyulan kıskançlık, kısmen de bu kentin ulusal mücadeleye katılmamış olması nedeniyle bilinçli olarak feda edildi. Gemi kömürü ticareti Pire limanına

> geçti ve yabancı bandıralı gemilerin uygulamaları öylesine sıkılaştırıldı ki, Boğazlardan geçen kaptanlar polis korkusuyla İstanbul limanına yanaşmaktan kaçınıyorlar.[11]

Waugh, Türkiye'nin milliyetçi liderlerinin, "bir tüccar ulus yaratmak için çok çalışmanın ve kuşaklar boyu sürüp giden geleneklere sahip olmanın gerektiğini" fark etmediklerini düşünüyordu.[12] Ama Mustafa Kemal halkının bu işi derhal öğrenmesi konusunda kesin kararlıydı.

Başlangıcın pürüzlü olması kaçınılmazdı. Devletleştirme, etnik çekişmelerden geçmiş, hükümet içinde tanıdıkları olan, ama iş idaresinden ve ticaretten anlamayan Halk Fırkasının sadık milletvekillerinin kötü yönetimi anlamına geliyordu. Bütün çalışanlar da, işçiler de, tüketiciler de, hepsi eziyet çekiyordu. Hükümet dengeli bütçe kavramına inandığı için, fiyatlar beceriksiz girişimlerin maliyetlerini yansıtmak zorundaydı. Bazen malları yeni inşa edilen demiryolları yerine kervanlarla taşımak daha ucuza geliyordu.[13] Vergilerin yükseltilmesi gerekiyordu. Aşar vergisi kaldırılıp yerine getirilen arazi vergisi, doğru dürüst kayıt sistemi olmadığından kolayca hesaplanamıyordu. Ayrıca büyükbaş hayvanlar vergisi vardı ve yollarla köprülerin yapımı için bir vergi daha alınıyordu. Köylüler gelirlerinin iyi olduğu yıllarda bile bu vergileri ödemekte zorlanırken, ekonomik bunalım işleri daha da kötüye götürmüştü. Tahıl ürünlerinin fiyatları 1929 ile 1933 arasında üçte ikiden fazla düştü. 1925'te 105 milyon doları bulan ihracat geliri, 1932'de 50 milyonun altına indi.[14] Ekonomik bunalım 1930 yılında Türkiye'yi sarmaya başlayınca, Mustafa Kemal genç cumhuriyetin kriz yaşadığını, temel ithal ürünlerini finanse edemeyeceğini, Türk lirasından insanların kaçtığını, vergilerini ödeyemeyen köylülerin çok az olan mallarına gayretkeş vergi toplama memurlarının el koyduğunu fark etti. Çevreyi saran dalkavukluk gerçek boyutlarını saklıyordu, ama halkın sefaleti ve öfkesi artık görmezlikten gelinemezdi.

1930 Martında Mustafa Kemal İzmir ve Antalya'yı kapsayan bir geziye çıktı.[15] Gördükleri üzülmesine neden oldu. Sekreteri Hasan Rıza'ya (Soyak) şöyle anlattı:

> Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikâyet dinliyoruz... Her taraf derin bir yokluk, maddî, manevî bir perişanlık içinde... Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz; maatteessüf memleketin hakikî durumu bu işte!.. Bunda bizim günahımız yoktur; uzun yıllar hattâ asırlarca dünyanın gidişinden gafil, bir takım şuursuz idarecilerin elinde kalan bu cennet memleket; düşe düşe şu acınacak hale düşmüş. Memurlarımız henüz istenilen seviyede ve kalitede değil; çoğu görgüsüz, kifayetsiz ve şaşkın... Büyük istidatlara mâlik olan

> zavallı halkımız ise, kendisine mukaddes akideler şeklinde telkin edilen bir sürü batıl görüş ve inanışların tesiri altında uyuşmuş, kalmış...

En kötüsü ise, herkesin ondan her şeyi yoluna koymasını beklemesiydi. "Fakat benim kutsî bir kuvvetim yoktur ki..." diye ekledi.[16]

Ekonomik bunalım birçok ülkede politik çalkantılar yarattı. Özellikle zayıf olan demokratik kurumların temelini sarstı. Baltık kıyılarından Akdeniz'e kadar birçok ülkede ya varolan diktatörlüğü güçlendirdi ya da böyle bir rejimin iş başına gelmesine yol açtı ve Avrupa demokrasisi kıtanın kuzey ve batı köşelerine sıkışıp kaldı. Muhalefetin daha önce sindirildiği Türkiye'de ise tam tersi bir etki yarattı.

Mustafa Kemal siyasal hoşnutsuzluğun yasal ve denetim altında bir yolla yansıtılması gerektiğine karar verdi. Ama bir sorun vardı. Kendi yönetimine muhalefetin, dürüst olmayan politikacıların oyuncağı olan dini tepkilerden kaynaklandığına inanıyordu. Eleştirilere izin verirken, dini tepkinin bundan yararlanmayacağından emin olmak istiyordu. Ne var ki, Türk halkının çoğunluğu her zaman hoşnutsuzluğunu dini terimlerle anlatmaya alışmıştı. Onlara göre yoksulluk dinsizliğin sonucuydu; zenginlik ise İslam yasalarına uyarak elde edilebilirdi. Halkın desteğini sağlamak isteyen Halk Fırkası görevlilerinin davranışları da, bu görüşü pekiştiriyordu. Laik bir muhalefet partisi bile, Kemalist rejimin gücendirdiği dindar Müslümanları kendi tarafına çekebilirdi.

1924'te olduğu gibi Mustafa Kemal rejimi kurtarmak için yine Fethi'den (Okyar) yardım istedi. Sadık bir muhalefet oluşturabilecek tek kişinin Fethi olduğuna karar verdi. Makedonya'dan bu yana yakın arkadaşıydı, dürüst bir ilericiydi, skandallere karışmamıştı ve milliyetçiydi. Herkes onu seviyor ve İsmet'ten daha liberal bir politikacı olarak tanıyordu. 1925 yılında Şeyh Sait isyanının sonucunda iktidarı İsmet'e kaptırdıktan sonra Paris'e büyükelçi olarak gönderilmişti. 22 Temmuz 1930'da izinli olarak geldiği İstanbul'da Mustafa Kemal'in Selanik'ten arkadaşı Fuat (Bulca), Gazi'nin çevresindeki, Kılıç Ali, Recep Zühtü gibi insanlardan oluşan 'mutat zevat'ın İsmet'in hükümetine karşı homurdanmaya başladıklarını anlattı. "Sana bir muhalif fırka teşkili teklif olunacaktır," diye uyardı Fuat (Bulca), "Sakın bu teklife kapılma... Sana yazık olur..."[17]

Gerçekten de birkaç gün sonra Yalova'da Gazi'ye saygılarını sunarken beklenen teklif geldi. Mustafa Kemal hükümet üzerinde parlamentonun daha fazla denetimi olması gerektiğini savundu. Bir muhalefet partisi mecliste özgür tartışmaları teşvik ederek bu denetimi sağlayabilirdi. Eğer böyle bir partinin başına Fethi geçerse, serbestçe konuşabilir ve politikaların yanlış uygulanmasını önleyebilirdi. "Rica ederim, beni İsmet Paşa ile karşı karşıya getirmeyiniz..." di-

ye yakardı Fethi, ama Mustafa Kemal'i ikna edemedi. Aralık ayında görüştüğü tanınmış Alman tarihçi Emil Ludwig onu bir 'diktatör' olarak tanımlayınca çok sinirlenmişti. "Ben ise millete miras olarak bir istibdâd müessesesi bırakmak ve tarihe o surette geçmek istemiyorum," dedi Mustafa Kemal.[18] Yeni muhalefet partisinin ismini Serbest Cumhuriyet Fırkası olarak seçmişti bile. İktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkasının başkanlığını yalnızca unvan olarak sürdürmeye ve gerek hükümet gerekse muhalefet ile ilişkilerinde tarafsız olmaya söz verdi.[19]

Fethi (Okyar) teklifi kabul etti ve hazırladığı yeni partinin programını Gazi inceledi. Aynı zamanda, yakın arkadaşı Nuri'yi (Conker) partinin genel sekreteri olarak seçti; kızkardeşi Makbule'yi partiye kaydettirdi; iktidardaki partiden muhalefet partisine transfer edilecek milletvekillerinin isimleri üzerinde tartıştı. Serbest Cumhuriyet Fırkası 12 Ağustosta resmen kurulduğu zaman, uysal, liberal bir muhalefet yaratmak için her türlü önlem alınmış gözüküyordu. "Bu akşam ki kazancınızdan memnun musunuz ?" diye sordu Mustafa Kemal Fethi'ye.[20] Yalova Kaplıcasındaki rahat ortamda her ikisi de yaptıkları çalışmadan hoşnuttu, ama bu mutluluk uzun sürmeyecekti.

4 Eylülde Fethi (Okyar) Serbest Cumhuriyet Fırkasının taşra teşkilatını kurmak için İzmir'e geldi. Onu büyük bir kalabalık karşıladı. Mustafa Kemal'in arkadaşı olan İzmir valisi Kâzım (Dirik), muhalefet toplantısını engellemeye kalkıştı, ama yapılmasına izin vermesi için talimat geldi. Resmî yetkililerin kararsızlığını hisseden halk gemi azıya aldı. Halkı Fırkasının bürosu ve gazetesi taşlandı, İsmet Paşanın resimleri yırtıldı. Binayı koruyan emniyet güçlerinin açtığı ateşle 14 yaşında bir öğrenci öldü. Oğlunun kanayan bedenini Fethi'nin ayaklarının dibine bırakan baba, "İşte size bir kurban, başkalarını da veririz. Yalnız sen bizi kurtar," dedi. Muhalefet partisinin 7 Eylüldeki mitinginde yüz binden fazla insan toplandı.[21]

İki gün sonra iktidar partisinin İstanbul'daki sesi *Cumhuriyet* gazetesi, yayınladığı bir mektupla Gazi'ye, yeni partilerin onun ismini kullanmaya kalkışmasından şikâyet edip, konumunu açıkça belirtmesini istedi. Ertesi gün Mustafa Kemal, Cumhuriyet Halk Fırkasının başkanı olarak kalacağı, ama bu durumun cumhurbaşkanı olarak tarafsızlığını etkilemeyeceği yanıtını verdi.[22] Ama Serbest Cumhuriyet Fırkası, yerel seçimlerde ciddi bir rakip olduğunu gösterince resmî engellemeler ve hilelerle karşılaştı. Mustafa Kemal, "Hangi Fırka kazanıyor," diye sordu sekreteri Hasan Rıza'ya. "Tabii bizim Fırka Paşam," yanıtını alınca da gülmeye başladı. "Hayır efendim; hiç de öyle değil!... Hangi Fırkanın kazandığını ben, sana söyleyeyim; Kazanan İdare Fırkasıdır çocuk!... Yani jandarma, polis, nahiye müdürü, kaymakam ve valiler... Bunu bilesin."[23]

Yine de muhalefetin birkaç yerde kazanmasına izin verildi. Mustafa Kemal'in Fethi ile Yalova'da yaptığı toplantıda hazır bulunmuş

olan Samsun valisi Kâzım (İnanç), liderinin örneğini izleyerek kendi kızını muhalefet partisine yazdırmıştı. Fethi (Okyar) anılarında, İstanbul'a dönünce Gazi tarafından, "Ben artık biraz tarafgirlik yapacağım. Yoksa Halkı Fırkası yıkılacak; gene tek fırka ile kalacağız ki, doğru değildir," sözleriyle karşılandığını anlatacaktı.[24] Buna rağmen, 1930 belediye seçimleri, demokratik kurumların gelişmesinde ileriye doğru atılmış bir adımdı. Seçmenler kuruluna oy vermek yerine, tek dereceli sistemle doğrudan doğruya adaylara oy verildi. (Dolaysız parlamento seçimleri ilk kez 1946'da[25] yapıldı ve tıpkı 1930'da olduğu gibi yetkililer sonuçlar üzerinde oynadı. İlerleme iki aşamada gerçekleşti: önce haklar hileyle elde edildi, sonra hilesiz haklara sıra geldi.) 1930 yerel seçimlerinde kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmış olması daha da önemli bir noktaydı. Afet, Halkı Fırkasına kaydı yapılan ilk kadın üye oldu.[26] 26 Ekim 1933'te kadınların oy kullanma hakkı köylerdeki ihtiyar heyetlerine kadar yaygınlaştırıldı.[27] Böylesine radikal bir değişikliği muhafazakâr köy toplumları içlerine sindirmeden biçimsel olarak katıldılar. Sonunda 5 Aralık 1934'te kadınlar parlamento seçimlerine katılma hakkını elde etti.[28] Tepeden inen bu değişiklikler siyasi yaşamda önemli olmadı, çünkü Halk Fırkası, seçilenler arasından kimin görev yapacağına karar verme yetkisini elinde tutuyordu. Ama kadınlara siyasi hakların resmen tanınması psikolojik açıdan önemliydi ve Türk kadınlarının sosyal konumunun zamanla yükselmesine yardımcı oldu.

Yerel seçimlerde kendi partisinin düştüğü kötü durumu gören Mustafa Kemal, bir milli blok uygulanması fikriyle oynamaya başladı. Buna göre, partiler bundan sonraki genel seçimde alacakları oy sayısıyla orantılı olarak parlamentoda sandalye sahibi olacaklardı. Bu fikir pek anlamlı değildi, çünkü yarışmak için yeterli sayıda aday olmadan yapılan seçimler partilerin aldığı desteği gösterıneyecekti, ama Fethi (Okyar) derhal kabul etti. Ne var ki, Halk Fırkası yürütme kurulu itiraz etti.[29] Bunun anlamı, yapılacak seçimde Fethi'nin Halk Fırkasının başkanı olarak Mustafa Kemal'e karşı mücadele etmesi demekti. 15 Kasımda Fethi, yerel seçimlerdeki yolsuzluk suçlamalarını meclise getirdi, ama Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'yı eleştiren önergesine kendi partisinden yalnızca on üye oy verdi.

Fethi bıkmıştı. İki gün sonra Gazi'ye yazdığı mektupta Serbest Cumhuriyet Fırkasını kapatacağını bildirdi. "Büyük Gazi'miz Mustafa Kemal Hazretlerinin teşvik ve tasvibi ile kurduğu Serbest Cumhuriyet Fırkasını..." ona karşı kullanmak istemiyordu.[30] Liberal demokrasi deneyimi ancak üç ay sürmüştü. Muhalefetteki rollerini çok ciddiye almış olan birkaç tanesi dışında, parti üyeleri tekrar Halk Fırkası saflarına döndü. Fethi (Okyar) bu kez Londra büyükelçisi olarak atandı. Mustafa Kemal'in kendisini desteklemediğini, İsmet'in de atlattığını düşünüyordu, ama fikirlerini açıklamadı.

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulmasını izleyen haftalarda İsmet (İnönü) pek sesini çıkarmadı. Mutlak iktidara sahip yöneticilere alışık olan Türk politikacıları, sınırlı demokrasi deneyimini Gazi'nin gözüne girmek için İsmet ile Fethi'nin arasında bir yarış olarak kabul etmişler ve kendi konumlarını açıklamadan önce sonucu öğrenmek istemişlerdi. İsmet deneyimin başarısız olacağından ve tıpkı 1925'te yaşandığı gibi, kırılan parçaları toplaması için Mustafa Kemal'in kendisinden yardım isteyeceğinden emindi. Haklı çıktı. Daha yeni parti dağıtılmadan, Gazi'nin sofrasındaki yerini aldı ve başlangıçta sadık olduğu halde, yasalara ve düzene karşı bir tehdit oluşturan muhalefet olmadan da, hükümetin nasıl geliştirilebileceğini tartışmaya başladı. Mustafa Kemal kararını vermeden önce kendi partisinin neden beklentilerini karşılayamadığını anlayabilmek için bir ülke gezisine çıktı.

Cumhurbaşkanlığı treniyle doğuya giderken yanında kabinenin en sert yasa ve düzen savunucuları, üst düzey sivil yetkililer ve özellikle seçilmiş danışmanlar vardı. Gazi yanındakilere soru sormaktan hoşlanırdı. Bazı sorular kendi hazırladığı yanıtın verilmesine yönelikti. "Serbest Fırkayı feshetmekle iyi mi ettik?" diye sorarken mantıklı bir doğrulama beklerdi. Ayrıca yanında bulunanların zekâlarını sınamaktan da hoşlanırdı. Bazı talihsiz görevliler 'iktisat', 'liberalizm' ve hatta 'şiir' gibi kavramları tanımlamak zorunda kalınca bocalarlardı. Ama akıllıca verilmiş bir yanıtla Gazi'nin gözüne girilebilirdi. Gazi, maiyetindeki eğitim müfettişi Hasan-li'ye (Yücel), "Sıfırı tarif edebilir misiniz?" diye sordu. "Sıfır işte efendimizin solunda olan bendenizim," yanıtını verdi Hasan-Âli.[31] Maarif vekili atanması yolunda ilk adım atılmıştı ve bugörevi sırasında, Atatürk'ün dünya kültürünü Türkiye'ye taşımak idealini gerçekleştirme bakımından başka herkesi geçecekti.

Samsun valisi General Kâzım (İnanç) bu kadar zeki değildi. Muhalefet adayının belediye başkanı seçilmesine izin verdikten sonra, Gazi'nin ziyareti sırasında muhaliflerin gösteri yapmasını önlemek amacıyla şehri askerle doldurmuş ve karşılama ziyafetine belediye başkanını davet etmeyi ihmal etmişti. Mustafa Kemal başkanın çağırılması gerektiğini bildirdi. Belediye başkanı geldi, ama kendisine sunulan rakıyı reddetti. "Ne o Reis Beyefendi; yoksa rakı günah diye içilmiyor mu ?" diye sordu Gazi. "Hayır efendim, yemek yemiş bulundum da!..." Bunun üzerine Mustafa Kemal partisi dağıtıldığına göre, başkanın istifa etmesi gerektiğini söyledi. Başkan, seçmenlerine hizmet etmek zorunda olduğunu belirterek bu öneriyi reddetti ve eğer hükümet kendisini istemiyorsa idari mahkemeye verip seçimi iptal ettirebileceğini söyledi. Sonra toplantıdan ayrıldı. Mustafa Kemal'in öfkesinin hedefi vali oldu. "Vali Paşa hazretleri; Belediye Reisi diye seçtiğiniz bu adamın yaptıklarını gördünüz mü? Her şeyden evvel terbiyesiz. Şehirlerine misafir geliyoruz; sofranıza yemek yiye-

rek geliyor. İçki ikram ediyoruz, içmiyor; sonra da bir Reisicumhur sofrasında biz kalkmadan kalkıp defolup gidiyor." [İki gün sonra, Dahiliye Vekâleti namına seyahate katılan mülkiye müfettişi Necati Bey bazı nedenlerle valiye işten el çektirdi. Belediye seçimlerinin de yenilenmesi kararlaştırıldı.] Ama [başka bir gece sofrada] maiyetindekilerden biri, "Misafir olarak geldiğimiz bir şehrin valisine [Necati Bey] işten el çektirmiş!.." derler şeklinde bir şaka yapınca, Mustafa Kemal "Onu bizim emrimizle yaptı," dedi.[32] Bir süre sonra belediye başkanlığı seçimi iptal edildi.[33]

Gerçekleri saptama gezisinin sonuçları Dolmabahçe Sarayındaki bir toplantıda tartışıldı. Bundan sonra Halk Fırkasının önde gelen isimleri ülkenin geri kalanını dolaşırken, Mustafa Kemal Trakya'ya gitti. Edirne'ye ulaştığı zaman, İzmir yakınındaki küçük ticaret kasabası Menemen'de dinci bağnazların kanlı bir ayaklanma başlattığını öğrendi.

Bu, küçük çaplı bir olaydı Girit göçmeni olan Mehmet adlı bir derviş ile beş arkadaşı, 23 Aralıkta Menemen'e geldiler. [Yanlarındaki köpeğin adı Kıtmir idi. Efes'in Yedi Uyurları konusundaki Hıristiyan efsanesinin Kuran'da geçen anlatımında "mağaradaki adamları" koruyan köpeğin adını taşıyordu.] Kasaba camisinde saklanan yeşil İslam bayrağını alıp, ana meydana diktiler. Sonra Derviş Mehmet kendisinin mehdi olduğunu ve Tanrı tanımayan yöneticileri devirmek için gönderildiğini bildirdi. Yaklaşık yüz kişi ona destek verirken, yöre halkı ne diyeceğini bilmeden şaşkınlıkla izliyordu. Tabancasını çıkaran Mehmet kasabanın, sihirli bir rakam olan yetmiş bin destekçisi tarafından sarıldığını açıkladı.[34] İki yetkili ayaklananlara dağılmalarını söyleyip başarısız olunca, Adı öz Türkçe, daha doğrusu Moğol kökenli olan Kubilay diye genç bir yedek asteğmen komutasında bir müfreze meydana gönderildi. Kubilay, içinde kuru sıkı tatbikat mermisi bulunan tabancasını çekip Mehmet'e ateş etti. Yaralanmayan derviş kendisine kurşun işlemediğini iddia ederek, Kubilay'a nişan aldı ve onu öldürdü. Asteğmenin cesedi cami avlusuna taşındı ve derviş burada başını gövdesinden ayırıp kendisini destekleyenlerin alkışları arasına bir direğe taktı. Kalabalığın üzerine ateş açan iki nöbetçi öldürüldü. Kısa bir süre sonra yakındaki bir alay olay yerine geldi ve isyancıları dağıtırken Derviş Mehmet ile beş adamını öldürdü.[35]

Gerçi ayaklanma derhal bastırılmıştı, ama Mustafa Kemal öfkeden küplere bindi. Özellikle Menemen halkının asteğmen Kubilay'ı öldürenleri alkışladığını öğrenmek onu çileden çıkartmıştı.[36] Hükümet Batı Anadolu'nun geniş bir bölgesinde sıkıyönetim ilan edip, Mustafa Muğlalı adlı sert bir generalin başkanlığında bir askerî mahkeme heyeti gönderdi. Edirne'den dönen Mustafa Kemal önce Dolmabahçe Sarayında bir toplantı düzenledi ve sonra Ankara'ya giderek ka-

bine toplantısına başkanlık yaptı. Bu ayaklanmanın daha geniş bir planın parçasına olduğuna ve belki de dağıtılan Serbest Fırka ile bağlantısı bulunduğuna ve son zamanlarda eleştirileri dile getirmekte serbest bırakılan gazetelerin de kışkırtmasıyla başladığına kendi kendini inandırdığından öfkeliydi. Politikacıların sahip çıkmamalarının beklenemeyeceği dinci bağnazların, dizginlerin birazcık olsun genişletilmesinden yararlanmaya kalkıştıkları bir kez daha kanıtlanmıştı.

Kullandığı terimleri Fransızca'dan ödünç alarak, Menemen'in *ville maudite* (lanetli kent) ilan edilmesini, tümüyle yakılıp yıkılmasını ve halkın başka yerlere göçe zorunlu bırakılmasını istedi.[37] Dinci bağnaz kadınlara bile merhamet edilmeyecekti, idamların infazı geciktirilmeyecekti ve askerî mahkemeye çıkartılarak muhalif gazetecilerin hiç olmazsa gözleri korkutulacaktı. Hükümet Derviş Mehmet'in yasaklanan Nakşibendi tarikatına mensup olduğunu öğrenmişti. Mustafa Kemal bu tarikatın *écrasé* edilmesi (ezilmesi) gerektiğini söyledi. Gerçi Nakşibendilerin tümü 'kötü' değildi, ama *convaincus* olanlar (inanmış destekçiler) tehlikeliydi ve ortadan kaldırılmalıydı. Bu arada Fransız basını bu ayaklanmayı, Serbest Cumhuriyet Fırkasını gözden düşürmek amacıyla Mustafa Kemal ile İsmet'in (İnönü) sahnelediğini iddia ederek işleri daha da kötüye götürüyordu.

İsmet (İnönü) inanmış destekçilerin vatan haini ilan edilmeleri ve Serbest Cumhuriyet Fırkasıyla ilişkilerinin araştırılması fikrini kabul etti.[38] Böylece hedef biraz küçültüldü ve Menemen Nakşibendilerin uğruna feda edilmekten kurtuldu. Mustafa Kemal lanetli kentten bir daha söz etmedi ve tekrar bir geziye çıkarken, askerî mahkeme suçluların peşine düştü. Serbest Cumhuriyetçileri ya da basını suçlayabilecek bir tek kanıt bile elde edilemedi. Derviş Mehmet'in mehdiliğiyle ilgili ilk açıklamalarını Nakşibendilerin bir toplantısında yaptığı anlaşıldığı için, tarikat üyeleri dolaylı olarak suçlu bulundu. Yerel Nakşi şeyhi, tarikatın İstanbul'da bir köşkte yaşayan 'Kutbülaktab'ı (Üstün Çekici Kutup), Erbil (Irak) kökenli Şeyh Esat'ın oğlunu tanıyordu. Dine aşırı derecede bağlı olan Nakşibendilerin, tanıkların ifadesine göre uyuşturucu bağımlısı olan bir dervişin mehdilik iddiasını kabul etmeyecekleri gerçeği, General Muğlalı'nın mahkemesini etkilemedi. Yaşlı şeyh tutuklu bulunduğu süre içinde ölürken, oğlu da diğer yirmi yedi kişiyle birlikte 4 Şubat 1931'de idam edildi. Asılanların çoğu, bölgeye yerleştirilmiş yoksul Balkan göçmenleriydi[39] ve isyancılara ip satan bir Yahudi tüccar da onlarla aynı kaderi paylaştı. Dincilerin cesaretini kırmak için yine belirli ölçüde terör estirilmişti.

Cumhuriyet gazetesi Kubilay'ın bir anıtını yaptırmak için kampanya açtı. 1934'te açılışı yapılan anıt, bir devrim kahramanı örneğini sergiliyordu. Şehit edildiği sırada asteğmen rütbesiyle askerlik görevini yapmakta olan genç öğretmenin dul kalan karısı da öğret-

mendi. Kubilay adı çocukları olacak aileler arasında bir anda yaygınlaştı. 1931'de Konya'da konuşurken Mustafa Kemal öğretmenlerle subaylardan birlikte övgüyle söz etti. Ulusun kendisini ordusuyla bir gördüğü ülkelerin sayısının çok az olduğunu açıkladı. Halkın ilerlemesine hep ordu önderlik etmişti.[40] Cumhuriyetin kurucusunun bu sözleri günümüzde de, subay lokallerinde gururla sergilenmektedir. General Muğlalı'nın meslek yaşamı acı bir biçimde sona erdi. Halk Partisi'nin 1950 yılında iktidarı yitirmesine az kala, 1943'te İran'a canlı hayvan kaçırmakla suçlanan otuz üç Kürt'ün öldürülmesi emrini vermekle suçlanarak askerî mahkemeye çıkartıldı ve dava sonuçlanmadan tutukevinde öldü.[41]

Ekonomik bunalımın etkisi ve iki siyasi parti arasındaki kısa süreli rekabet, ülkenin sınırlı sayıdaki yönetici kastı içinde ideolojik bir tartışmanın yaşanmasına yol açtı. Serbest Cumhuriyet Fırkası, devlet tekelciliğine son vermek, yabancı sermayeyi ülkeye çekmek ve devlet yatırımlarını kısıtlamak gibi görüşleri kapsayan liberal bir programla ortaya çıkmıştı. 30 Ağustos 1930'da Sivas demiryolunun uzantısını açan İsmet, yanıtını verdi. Temel gelişme için yabancı sermayeyi çekmenin olanaksızlığından söz etti ve hükümetin politikasını 'ekonomide ılımlı devletçilik' olarak tanımladı.[42] Siyasette yaşanan savaşı kazanmış olan İsmet, böylece tartışmayı da kazandı ve serbest piyasa ve serbest siyaset idealleri yok olup gitti.

Bundan sonraki adım, bir felsefe oluşturmak ve devlet müdahalesinin sınırlarını belirlemekti. İsmet (İnönü) 1932 yılında gittiği Rusya'da Bolşeviklerin sanayileşme hamlesinden etkilendi. Sovyet planlamacısı Profesör Orlov, beş yıllık bir kalkınma planı hazırlanmasına yardım etti. Sovyet mühendislerinin inşa edeceği bez fabrikaları için 8 milyon altın dolar tutarında bir borçlanma için anlaşma yapıldı.[43] Daha fazla para bulabilmek amacıyla hükümet halkı iç istikraz tahvili satın almaya özendirdi ve bu deneyim başarılı oldu.[44] Devletçilik kapitalizmin yerini almadı; çoğu zaman onun kapsamını daraltmakla birlikte, özel girişimle beraber varolan bir çeşit devlet kapitalizmi olarak sürdürüldü.

Mustafa Kemal'in radikal sol kanat destekçileri her zaman vardı, ama çoğu, zamanla radikal görüşlerinden vazgeçtiler. Ekonomik bunalımdan sonra, aralarında Mustafa Kemal'in baş yayıncılarından Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve bazı eski Marksistlerin de bulunduğu bir grup *Kadro* adında bir dergi çıkartarak, Kemalizm'in, kapitalizm ile sosyalizm arasında üçüncü bir yol olduğunu, özellikle aydınlanmış seçkinlerin ya da başka bir deyişle, devrimci kadronun iktidarı elinde tuttuğu gelişmekte olan ülkeler için çok uygun olduğunu öne sürdüler. Fikirleri etkiliydi, ama yetkililerin dergiden vazgeçmeleri çok uzun sürmedi. Mustafa Kemal pragmatikti ve 'hayalperest' olarak nitelendirdiği kişileri derhal dışlardı.[45] Ne olursa ol-

sun ideoloji, resmî atamalar, iltimaslar ve zenginleşme fırsatları kadar önemli sayılmazdı. Siyasetçiler bu amaçlar için mücadele ederken, görüşlerini de değiştirdiler.

Türkiye, *New Deal* döneminde dünyanın tutturduğu yolu izliyordu. Ekonomide devletin müdahalesi arttı. Çoğunlukla,Türk ürünlerinin yabancı ürünlerle yapay fiyatlar karşılığında takas edilmesi anlamına gelen kliring anlaşmaları altında yürütülen ticaretteki korumacılık da arttı. Türkiye ile ticaret hacmi en büyük olan ülke, tahminlerin aksine, Sovyet Rusya değil Almanya idi. Vergiler yükseltildi, maaşlar düşürüldü. Halkı tasarruf yapmaya ve yerli malı kullanmaya yönlendirmek için vatan sevgisi kampanyaları başlatıldı. Sendikalara ve grevlere izin verilmedi. Büyük ölçüde kırsal olan ülkede sorun işsizlik değil, açlıkla savaşmak ve temel malların akışını sağlayabilmekti. İsmet'in hükümeti bunu başardı. Ekonomik çöküş belirli bir sınır içinde tutuldu. Devlet ve devlet yardımı alan birkaç girişimci ilk fabrikaları inşa ederek bez, şeker, çimento ve on yıl sonra da kâğıt ve çelik üreterek hem temel gereksinimleri karşılamaya başladı, hem de ilk kuşak Türk mühendislerini ve yöneticilerini yetiştirdi. Devletle çalışan özel üreticiler ve taşeronlar ilk Türk girişimcileri olarak, daha sonra Türkiye ekonomisini etkisi altına alacak hanedanlar yarattılar.

Mustafa Kemal her zaman ekonomik gelişmenin önemini vurgulamıştı, ama buna ulaşmak için ne yapılması gerektiği konusunda belirli görüşleri yoktu. İlgisi daha çok yabancı ülkelerden gelmesi gerektiğine inandığı bilgiyi edinmeye ve yaymaya yönelmişti. İsmet hükümeti yönetir, Fevzi ordunun başında bulunurken, Mustafa Kemal de düşünme işini yapacak ve tabii, astlarına göz kulak olacaktı.

Serbest Cumhuriyet Fırkasının dağıtılması, Cumhuriyet Halk Fırkasının hiçbir muhalefet olmadan tek başına iktidarını başlattı. Mustafa Kemal yeni düzeni 27 Ocak 1931'de İzmir'de yaptığı bir konuşmada anlattı. " Fırkamız diğer memleketlerde olduğu gibi herhangi bir politik fırka gibi telâkki edilmemelidir...Her sınıf halkın menfaatlerini müsavi bir surette, biri diğerini mutazarrır etmeden [zarara uğratmadan] temin etmeği istihdaf eden [hedefleyen] bir teşekküldür...Fırkamızın takip ettiği program, bir istikametten tamamiyle demokratik, halkçı bir program olmakla beraber, iktisadi nokta-i nazardan devletçidir." Birkaç gün sonra Konya'da yaptığı konuşmada, 18 yaşın üzerindeki tüm gençlerin partinin faal üyeleri olmasını ve daha küçüklerin de üyeliğe aday olarak görülmelerini istedi.[46]

Bağımsız dernekler kapatıldı. Masonlar, Halk Fırkasının amaçlarını paylaştıkları için artık ayrı bir derneğe gerek duymadıklarını açıkladılar. Milliyetçi Türk Ocakları da Halk Fırkasına katıldı ve zamanla Halkevlerine dönüştürülerek sayıları yaklaşık beş yüze yükseldi.[47] Birçoğu spor salonları, müzik ve tiyatro gruplarıyla faal sosyal kulüpler haline geldi. Halkevlerinin temel görevi Batı uygarlığını hal-

ka yaymaktı, ama aynı zamanda, parti bürokratları için maaş ve ek gelir kaynağı oluşturuyorlardı. Batı değerlerini ve yöntemlerini yaymanın başka bir kanalı da kız enstitüleriydi. 1930 yılında Ankara'da açılan ilk enstitü İsmet Paşanın adını aldı. Bu meslek okullarında genç Türk kadınlarına çocuk bakımı, dikiş, ev idaresi derslerinin yanı sıra yapma çiçek hazırlama da öğretiliyordu. Mustafa Kemal'in ulusal gelişme ideali, bütünüyle kapsayıcıydı. 1925 yılında Bursa'daki bir konuşmasında ülkenin temel gereksinimlerinden birinin uygar insanlara yakışacak biçimde servis yapacak garsonlar yetiştirmek olduğunu söylemişti. Çok çeşitli yemek sunulması, hem sağlık hem de ekonomi açısından zararlıydı.[48] Gazi yemeğe düşkün değildi.

4 Mayıs 1931'de Mustafa Kemal tek-partili meclis tarafından üçüncü kez cumhurbaşkanı seçildi. 10 Mayısta Halk Fırkası Kongresini açarken, delegelerden birbirine karşı açık sözlü olmalarını, ama dostça davranmalarını istedi.[49] Kongre Mustafa Kemal'in daha önce vermiş olduğu kararları onayladı. Partinin altı ilkesi cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılâpçılık olarak tanımlandı ve bunları simgelemek için kırmızı zemin üzerinde yer alan altı oktan oluşan bir parti bayrağı tasarlandı. Altı ok o tarihlerde moda olan orak-çekiç, fasces [İtalyan faşistlerinin bir tomar değneğe bağlı baltalı, eski Roma işareti] ve gamalı haç gibi simgelerin arasında yerini aldı.

Ama Mustafa Kemal kaçınılmaz olduğunu gördüğü tek-parti yönetimi ile totaliter diktatörlük arasındaki çizgiyi çizdi. Fethi'nin (Okyar), Halk Fırkasının başkanlığından istifa edip yaşam boyu cumhurbaşkanı olarak kalma önerisini reddetmişti. Şimdi de, partiyi devletin üzerine çıkarma çabalarına itiraz ediyordu. Sekreteri Hasan Rıza'ya (Soyak) söylediği gibi, sorumsuz politikacıların sorumluluk sahibi görevlilerin işine karışmalarına izin veren İttihat ve Terakkicilerin yaptığı hataları yinelemek istemiyordu.[50] Ona göre, Halk Fırkasının görevi, evrensel uygarlığın fikir ve geleneklerini yaymaktı, devleti yönetmek değildi.

Partinin bir bayrağı vardı, ama üniforması ya da hücum taburları yoktu. Totaliter fikirler bazen içeriye sızıyordu, fakat Mustafa Kemal bunların ülkeyi etki altına almasına izin vermiyordu. 1930'lu yıllarda, cumhurbaşkanlığının son döneminde Türkiye, anayasal demokrasiye saygı gösteren, muhalefeti olmayan, pragmatik bir hükümetin yönetimi altındaki disiplinli bir ülkeydi.

26

Masabaşı Sohbetleri

Meclise ve basına yasaklanan siyasi oyunlar, Mustafa Kemal'in içki sofralarında oynanmaya devam etti. Türkiye'yi Ankara'dan İsmet (İnönü) ve bakanları yönettiği için, bu masa hükümetin merkezi sayılmazdı. Ancak, Gazi Paşa yeni fikirlerin kaynağı, münakaşaların hakemi idi ve onun masasında parlak meslek hayatları doğuyor ya da yıkılıyordu. Masabaşı toplantılarıyla ilgili öykülerden birinde, bir konuğuna "Rakının yanında en iyi ne gider ?" diye sorduğu ve ev sahibinin damak tadını bilen konuğun "Leblebi" yanıtını verdiği anlatılır. Bunun üzerine Mustafa Kemal, "Yanlış," der, "rakının en iyi mezesi güzel bir sohbettir."

Dolmabahçe Sarayında 1932'de verilen bir partide, eski İstiklal Mahkemesinin ateşli üyesi Dr. Reşit Galip, kadın öğretmenlerin Ankara Halkevinde sahneye çıkmalarını yasaklayan Maarif Vekili Esat Mehmet'i (Sagay) eleştirmişti. Mustafa Kemal eskiden öğretmeni olan vekile karşı biraz daha saygılı olmasını istedi. Reşit Galip, rakının verdiği cesaretle reddedince ona masayı terk etmesini söyledi. "Hayır,"dedi Reşit Galip, "Burası sizin değil, milletin sofrası." Mustafa Kemal "Öyleyle, ben ayrılayım !.." diyerek başka konuklarla birlikte salonu terk etti.[1] Yine de Reşit Galip'in cesareti ve reformları içtenlikle desteklemesinden etkilenerek, bir süre sonra onu maarif vekilliğine getirmesi için İsmet'i ikna edecekti.

Reşit Galip'in bakanlığı sırasında İstanbul Üniversitesi yeniden yapılandırıldı, ilahiyat fakültesi kapatıldı ve eski öğretim kadrosunun büyük bir bölümü görevinden uzaklaştırıldı. Boş kalan kürsülere, Nazilerin anti-Semitik yasaları nedeniyle işlerinden atılmış Alman Yahudisi akademisyenler getirildi. Bu akademisyenlerin Türkiye'nin yüksek öğrenim kurumlarına ve genel olarak ülkeye katkılarının değeri çok büyüktür. Osmanlı döneminde 'Darülfünun' (Bilim-

ler Evi) adıyla tanınan İstanbul Üniversitesi, vasat bir taşra öğretim kurumuna dönüşmüştü, ama artık gerçek bir öğrenim merkezi oldu. Göç eden başka bazı Alman profesörler başkentte bir üniversite kurmak ya da vergiler hakkında ve diğer konularda hükümete danışmanlık yapmak üzere Ankara'ya gittiler. Alman akademisyenler, ülke sorunlarını çözmek için Batılı fikir ve deneyimleri uygulayan bir Türk düşünür ve uzmanlar kuşağı yetiştirdiler.[2] Osmanlılar çok uzun bir süre yabancı danışmanlara başvurmuşlardı ve Mustafa Kemal de bu uygulamayı daha büyük bir ivedilik duygusuyla sürdürüyordu. Ama ülkenin öğütücü bürokrasi çarkları bir yana, yoksulluğunun da daha temkinli adımlar atmayı gerektirdiği bir dönemde, yabancı yeteneklerin arasından en iyilerini seçme fırsatını yakalayan Reşit Galip oldu. Tıpkı Mustafa Kemal gibi o da eğer ülke ilerleyecekse, dış dünyaya açılan pencerelerin tümüyle açık tutulması gerektiğine inanan bir milliyetçi idi.

Kaçınılmaz olarak Reşit Galip düşmanlar edindi ve on bir ay sonra görevden alındı. Asık suratla emekli hayatı yaşarken, Mustafa Kemal onu Çankaya'ya davet etti. Birkaç kadeh içince kenarda bekleyen iki askere göz kırptı ve askerler Reşit Galip'i iskemlesiyle birlikte kaldırıp Mustafa Kemal'in yanına kadar getirdiler. "Doktor," dedi Gazi, "İşte biz böyle bindiririz ve indiririz !"[3]

Mustafa Kemal'in İngilizce Fox [tilki] adını verdiği kırma köpeği, Müslüman geleneklerine aykırı olarak yatak odasında uyur ve yemek masasının altında otururdu. Bir akşam Reşit Galip'in pantalon paçasını kemirince, Mustafa Kemal konuğuna yeni bir takım ısmarlayarak özür diledi. Ama Fox'un sonu acıklı oldu. Efendisinin elini ısırdı ve Atatürk onun uyutulmasını kabul etti. Ankara'daki orman çiftliğinin müdürü, köpeğin cansız bedenini doldurup bir vitrinde sergilemenin cumhurbaşkanının hoşuna gideceğini düşündü. Ama Mustafa Kemal büyük bir öfkeyle derhal ortadan kaldırılmasını istedi.[4] Hayvanları çok severdi. Bir akşam yemeği sırasında, ahırında bir tayın dünyaya geldiği haberini alınca, anneyle yavrunun Çankaya köşkünün tören salonuna getirilmelerini emretti ve atlar parke döşemenin üzerinde ayakları kayarak dolaşmak zorunda kaldılar.[5] Başka bir akşam yemeğinde ızgara bıldırcın ikram edilirken, arkadaşı Salih Bozok, konukları eğlendirmek amacıyla canlı bir bıldırcını salona getirdi. Bıldırcın Mustafa Kemal'in kucağına konuverince bir daha bu yemeği yemeyeceğine yemin etti.[6]

Gazi'nin çevresinde çok uzun süreli kavgalar da yaşanıyordu. En iyi bilinen, İsmet (İnönü) ile 'İş Bankası Grubu' arasında yaşanan kavgaydı. Mustafa Kemal'in de bankada hissesi vardı ve Salih (Bozok), Kılıç Ali, Mahmut (Soydan) gibi 'mutat zevat'tan bazıları yönetim kurulunda yer alıyordu. İş Bankasının, para basma yetkisini yabancıların sahip olduğu Osmanlı Bankasından devralması önerisine İsmet kesinlikle karşı çıktı. Bunun yerine 11 Haziran 1930 tari

hinde İsmet'in sıkı anti-enflasyonist para politikasını yürütmek için Türkiye Merkez Bankası kuruldu.[7] İş Bankası bir bakıma partizanların çıkarları doğrultusunda hareket ediyor, rejim yanlısı yayıncıları destekliyor[8] ve hükümetin dostu olanları kayırıyordu. Ancak, bankacılık yasalarına da kesinlikle saygılıydı.

Reşit Galip'in Dolmabahçe Sarayındaki yersiz konuşmasından kısa bir süre önce, Mustafa Kemal arkadaşlarını Madam Vera adlı bir Beyaz Rus göçmenin Beyoğlu semtinde işlettiği *Rose Noire* adlı gece kulübüne götürmüştü. Madam Vera seçkin müşterisine gece klüplerinin halkın eğlenmesini sağlayarak yararlı bir görev üstlendiklerini anlattı, ama kulübünü yeniden dekore etmek için istediği banka kredisini alamamıştı. Mustafa Kemal Madam Vera'ya 15.000 lira kredi verilmesi için İş Bankasına hemen orada bir mektup yazdı. Ertesi sabah İstanbul şubesi müdürü teyit için Mustafa Kemal'in sekreterini arayınca, her zamanki işlemlerin uygulanması kendisine söylendi. Madam Vera istenilen kefili bulamayınca, krediyi alamadı.[9] Ama Mustafa Kemal'in bar işleten kadınlara para yağdırdığı söylentilerinin yayılmasının ardında, sekreteri Tevfik'in (Bıyıklıoğlu) olduğu düşünülüyordu. Abbas Hilmi adlı bir Mısır Prensinin petrol arama izni başvurusunun işlemlerini hızlandırmak bahanesiyle Tevfik'in rüşvet istediğinin kanıtlanması, pek uygun oldu. Bu nedenle Afganistan'a elçi olarak gönderilmesi, onun cumhurbaşkanı çevresindeki düşmanlarını sevindirdi.[10]

İş Bankasının genel müdürü Celal (Bayar), bazıları yabancı firmalar tarafından desteklenen çeşitli projelerle karşısına çıkan işadamlarıyla görüşüyordu. Bütün projelerin hükümet tarafından onaylanması gerekiyordu. İsmet (İnönü) girişimcinin, beş-yıllık plan sürecini altüst ederek, zengin olmak uğruna devlete zarar verdiğine inandığı takdirde projeyi reddediyordu. Hayal kırıklığına uğrayan iş adamları bu kez 'mutat zevat' aracılığıyla konuyu Gazi'ye iletiyor ve hükümetin adeta bağnazlık derecesinde 'devletçilik' ilkesine bağlı kalmasının ülkenin gelişmesini engellediğinden sızlanıyorlardı. Bu olaylardan biri, Mustafa Kemal ile İsmet'in ilk kez başkalarının önünde tartışmalarına neden oldu.

1932 Ağustosunda Mustafa Kemal, bir proje başvurusunu reddeden bir görevliyi savunmak hatasına düşen İktisat Vekili Mustafa Şeref'i istifaya zorladı. İsmet öfkeden küplere bindi. Aynı ay daha sonra, Mustafa Kemal ile İsmet, Kral V. George'un Türkiye cumhurbaşkanına Dizbağı Nişanı takmayı önerdiği haberini yayınlayan bir gazeteye gönderilecek tekzip yazısının hazırlığı sırasında tartıştılar. Mustafa Kemal böyle bir öneri yapılmış olsa bile kabul etmeyeceği sözlerinin yazılması için ısrar ederken, İsmet öneri yapılmadığı için bu sözlere gerek olmadığını savundu. Mustafa Kemal birkaç gün önce iktisat vekiline karşı davranışı konusunda İsmet'in inatçılık ettiğini söyledi. Cumhurbaşkanı ile başbakanın tokalaşmadan ayrılmaları Yalova'daki konukların dikkatini çekti.[11]

Aralarındaki soğukluk fazla uzun sürmedi. İsmet (İnönü) kendisine sadık olduğunu bildiren bir mektup gönderdi ve Mustafa Kemal de aşağıdaki yanıtı verdi:

> İsmet büyük adamsın; hassas olduğun kadar his veren adamsın. Sen benim sözlerimi okurken, gözlerin yaşarmış; ya ben seni okurken hıçkırıklarla ağladığımı söylersem, inanır mısın? Bu duygularımı sofrada değil, kimsenin yanında değil, yatak odama çekildikten sonra mahremimle yazıyorum. Sen beni muhakkak çok seviyorsun. Ya ben seni![12]

Yanındaki mahrem dostu büyük bir olasılıkla Afet idi. Mustafa Kemal'in el yazısı gibi mektubun duygusallığı da, akşam eğlencesinin etkilerini gösteriyor. Ama yine aynı zamanlarda yazılmış bir talimat, aynı mesajı ayık bir zihinle de veriyor. "Karşılaştığınız güçlükleri halletmek için, başkasına değil, her zaman başvekil İsmet Paşaya müracaat etmelisiniz."[13]

9 Eylül 1932 tarihinde Celal (Bayar) iktisat vekili seçilince Mustafa Kemal'e dalkavukluğa varan bir telgraf gönderdi, "Halkın ve memleket ihtiyaçlarını en iyi sezen yüksek dehânızın açtığı nurlu yolda şimdiye kadar olduğu gibi, mefkûreci bir ameleniz sıfatıyla candan çalışacağım." Mustafa Kemal her zamankinden daha uzun bir telgrafla, eğer herkes gelişme işinde görev alırsa, devletin üzerine düşen ekonomik yükün azalacağını söyleyerek yanıtladı. Bu, kamuoyunda İsmet'le özdeşleştirilen aşırı 'devletçiliğin' kavramının açık bir eleştirisiydi. Gerçi Mustafa Kemal yeni bakanı atadığı için kendisine resmî olarak teşekkür etmişti, ama yine de İsmet tedirgindi.[14] Öte yandan, itiraz etmeyecek kadar kurnazdı ve Celalile kabinede birlikte çalışmaya başladı.

Günümüz Kemalistleri, Gazi'nin akşam toplantılarını Platon'un şöleni ile kıyaslamaktan hoşlanır. Gerçekten bu toplantılarda sık sık dil, tarih, politika ve ekonomi konularında tartışmalar yaşanmıştı. Gazi'nin en sevdiği dört yazar olan Ruşen Eşref (Ünaydın), Falih Rıfkı (Atay), Yunus Nadi (Abalıoğlu) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) çok sık davet edilirlerdi. Koruma görevini gayrı resmî olarak üstlenen 'mutat zevat' da, çok sık beraber olurdu. Bir gece İstanbul'daki Park Otelde elektrik kesildi ve ışıklar yeniden yanınca Kılıç Ali ile başka bir konuğun silahlarını çekmiş halde, bedenlerini cumhurbaşkanına siper etmiş oldukları görüldü.[15] İçlerinden biri dışında, kendileri ya da Gazi ölene dek yanından ayrılmadılar. 1935 yılında metresini tabancayla vuran Recep Zühtü ise, Gazi'nin sofrasından uzaklaştırıldı. Akli dengesinin yerinde olmadığı savıyla mahkemede beraat etti, ama parlamentodaki konumunu korudu.[16] Deli de olsa, katil de olsa, Recep Zühtü'nün milletvekili maaşına gereksinimi vardı.

Bazı konuklar gözlemlemek için davet edilirdi. Bir akşam Afet'e "Bu adamın ne bayağı olduğunu bilemezsiniz," dedi. "Hani çöp tene-

kesi vardır. içine her türlü süprüntüler konur. Ne kadar boşaltsanız, dibinde yapışık bir şeyler kalır. İşte bu o şeylerdendir." Afet, "Aman Paşacığım, öyle ise ne diye sofranıza alıyorsunuz ?" diye sorunca, "Ha... İşte onu da sen bilemezsin kızım," yanıtını verdi.[17] Gösterişli havaları söndürmekte çok becerikliydi. Bir akşam İsmet (İnönü) ile Londra'daki Türkiye büyükelçisinin gönderdiği bir rapor üzerinde tartışırlarken konuklardan biri, " Şunu arz etmek isterim ki İngilizlerin başka memleketlerle münasebetlerinde bilhassa hatta yalnız kendi menfaatlerini düşündükleri meşhurdur," diyerek atıldı. Mustafa Kemal, "Bu kadar mı efendim ?" diye sorduktan sonra konuk "Evet," yanıtını verince, "Yüksek irşadınızdan [doğru yolu gösterme] dolayı gerek kendi namıma, gerek cumhuriyet hükümeti namına zâtı alinize teşekkür ederim," diye tamamladı sözlerini. "Estağfurullah efendim," diyen konuk yapılan şakayı bir türlü anlayamamıştı.[18]

Konukların pek azı, genel ilkeleri etkili uygulamalara dönüştürmeye yetenekli olduğundan, Mustafa Kemal'in şölenleri platonik [düşünce düzeyinde] kalıyordu. Falih Rıfkı'nın (Atay) anılarında belirttiği gibi, "Mustafa Kemal yeni devleti yaratırken, ülkenin modern tarihindeki en küçük, en düşük nitelikli kadrosuna sahipti. Kafası işleyenler Ankara'ya gelmedi. Birçoğu yeni rejime karşıydı." Başka bir Kemalist yazar olan Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) not ettiği gibi, devrim baştanbaşa bir kaosun içinden çıkmıştı.[19] Bunları hisseden Mustafa Kemal, yabancı uzmanlara saygı duyuyor ve yaptıklarını savunuyordu. Aynı zamanda da, Türklerin öğrenme yeteneği olmadığını ileri sürenlere kızıyor ve eğitimlerini yeni tamamlamış profesyonelleri yüreklendiriyor, onları değerlerinin çok üstünde övüyordu.[20]

Gazi'nin sofrasında çok sık görülenlerden biri, 1925'ten Atatürk'ün yaşamının sonuna dek, on üç yıl boyunca dışişleri bakanlığı görevini sürdürmüş olan Tevfik Rüştü (Aras) idi. Yurtiçinde başarısızlıklara uğrama ya da abartılı yaltaklanmalara aldanma sonucunda yabancı maceralara atılarak dış politikada yapılacak hatalar, mutlak iktidara sahip olan yöneticileri mahvedebilirdi. Mustafa Kemal böyle bir tuzağa düşmedi. Enver'in atıldığı başarısız maceralar nedeniyle Osmanlı imparatorluğunun yıkılışının hızlanmasına tanık olmuştu ve kendisinin İstiklal Savaşında kazandığı zaferin meyvelerini tehlikeye atmamaya kararlıydı. Lozan'da elde ettikleriyle yetinerek, savaş sonrasındaki oluşumu korumaya özen gösteriyordu. 1931 yılındaki seçim bildirgesinde amacının "Yurtta sulh, cihanda sulh"[21] olduğunu söyledi ve bu deyim çok kez yinelendi. Bolşevik Rusya henüz güç kazanmaya çalışırken, Mussolini'nin hırsı ve Büyük Savaşta toprak yitirmiş olan iki küçük ülkenin, Macaristan ve Bulgaristan'ın yakınmaları bu oluşum için esas tehlike olarak belirdiler.

Başlangıçta Yunanistan'ın konumu da belirsizdi. Gerçi toprak kazanmıştı, ama Türkiye'nin aleyhine beslediği çılgın fikirleriyle ilgili hayal kırıklığına uğramıştı. İsmet'in (İnönü) Lozan'da Venizelos ile vardığı anlayış, Yunanlıların Türkiye'ye karşı harekete geçmesini

önledi ve Venizelos'un 1928'de Atina'da yeniden iktidara gelmesiyle, Lozan anlaşması uyarınca toplulukların takasının kesin şartlarıyla ilgili anlaşmazlıklar ve mülkiyet iddiaları hızla çözüldü. Türkiye'nin *Yavuz* savaş gemisini yenileme kararı bu anlaşmanın hızlanmasında etkili olmuştu. Ege denizinde bir silahlanma yarışına girmek istemeyen Venizelos, 1930 Ekiminde Ankara'yı ziyaret etti ve dostluk gösterileri arasında geniş kapsamlı bir anlaşma imzalandı.[22] Mustafa Kemal'in tarihten gelen düşmanlıklar ya da gaddarlıklarla kaybedecek zamanı yoktu. Çankaya köşkünün duvarına, bir Türk askerini yere düşen Yunan askerine süngüsünü saplarken gösteren bir tablo asıldığında, "Ne iğrenç manzara!..." diyerek derhal kaldırılması için emir verdiği söylenir.[23]

Ertesi yıl Venizelos'un ziyaretine karşılık veren İsmet, Atina'daki sıcak karşılamaya çok şaşırdı[24] ama bu dostluk gösterisinin Yunanlı göçmenlerin Türkiye'ye geri dönmesi anlamına gelmediğini anımsatmayı da ihmal etmedi.[25] Venizelos'un iktidarı yitirmesi ilişkilerdeki gelişmeyi engellemedi. Ardılı Panayotis Çaldaris 1933 Eylülünde Ankara'ya geldi ve daha geniş kapsamlı bir *Entente Cordiale* (dostluk anlaşması) imzalandı.[26] Daha geniş bir Balkan Paktına doğru adım atılmıştı. Ama öncelikle İsmet'in Stalin'e güvence vermesi gerekiyordu.

1929 Aralığında Ankara'da imzalanan bir protokole göre, Sovyetler Birliği ile Türkiye, birbirinin onayını almadan diğer komşularıyla herhangi bir anlaşma imzalamayacaktı. Gizli bir protokol Türkiye'nin komşuları arasında Yunanistan, Bulgaristan, Britanya İmparatorluğu ve Fransa'yı sayıyordu.[27] İsmet 1932 yılında Moskova'yı ziyaretinde Stalin'e, kesinlikle Sovyetlere karşı olmayan kapsamlı bir Balkan Paktı için çalışacağını ve Sovyetler Birliği'nden benzeri bir adımın atılmasını beklemeden, Milletler Cemiyeti'ne gireceğini açıkladı. Stalin kuşkularını dile getirdi, ama itiraz etmedi.[28] Yükümlülüğünü yerine getiren Türkiye, 1932 Temmuzunda Milletler Cemiyeti'nin üyelik davetini kabul etti. Üç yıl sonra Lahey Uluslararası Adalet Divanına da üye oldu.[29]

Balkan devletleriyle pazarlıklar ilerledi ve nihayet, 9 Şubat 1934'te Balkan Paktı imzalandı.[30] Fakat, Bulgaristan katılmayı reddetti. Pakt, bazı çekincelerle çevrilmişti: Türkiye anlaşmanın kesinlikle Sovyetler Birliği'ne karşı kullanılmayacağına söz verdi; Yunanistan ancak bir Balkan ülkesi başka bir Balkan ülkesine saldırdığı takdirde harekete geçileceğini, ama hiçbir zaman büyük güçlere karşı olmayacağını açıkladı; gizli bir protokol, anlaşmanın yalnızca Balkan ülkelerinin sınırlarını güvence altına aldığını belirtti.[31] Bulgaristan bu anlaşmanın sınırlayabileceği tek ülke idi ve 1938 Temmuzunda, güç kullanmaya karşı çıkarak Balkan Paktını kabul ettiğini belirten bir anlaşmaya imza koydu.[32] İkinci Dünya Savaşında Nazi Almanyası, Bulgarlara Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya topraklarını işgal etme izni verince, bu vaadin boş olduğu ortaya çıktı. Balkan

Paktı yalancı şafak gibiydi, ama bir süre pırıl pırıl parladı. Balkan müsabakaları, oyunları, folklor festivalleri, ziyaretler ve ziyafetler düzenlendi, birkaç yıl içinde Yunanistan Trakyası'ndaki Türklere ve İstanbul'daki Rumlara karşı davranışlar düzeldi. Venizelos Atatürk'ü Nobel barış ödülüne aday gösterdi,[33] ama başarılı olamadı. Selanik'te Atatürk'ün doğduğu iddia edilen pembe ev, Türkiye'ye bağışlandı ve kapısındaki plaket Atatürk'ü 'Balkan Paktının Mimarı' olarak tanımladı.

Mustafa Kemal bunların hepsini ciddiye aldı. Hatta Türkiye'nin yönetimini güvendiği birine bırakıp, bir Balkan konfederasyonu kurmayı ve başkanı olmayı düşündüğü söylentileri yayıldı.[34] Eğer bunu gerçekten düşündüyse bile, bu tıpkı 1930 yılında cumhurbaşkanlığını Nuri'ye (Conker) bırakıp, Halk Fırkasının başına geçerek Serbest Cumhuriyet Fırkasına karşı mücadele edeceğine dair sekreteri Hasan Rıza'nın (Soyak) ona yakıştırdığı geçici heves gibi bir hayaldi. Hasan Rıza'ya göre, eğer partisi o zaman yenilgiye uğrasaydı, çok mutlu olacak ve yabancı uzmanlarla birlikte bir dünya yolculuğuna çıkıp Türk dili ve tarihi üzerindeki araştırmalarını genişletecekti.[35] Ama evde her zaman yapılması gereken bir sürü iş vardı. Geceleri hayranları, söz dinleyen vekilleri ve ısrarlı ricacılarla yaptığı toplantılarla avunuyordu. Yurtdışına kendisi gideceğine, yabancılar ona gelebilirdi.

Mustafa Kemal 1932 Eylülünde, İstanbul'u ziyaret eden ABD Genelkurmay Başkanı General Douglas MacArthur'u Dolmabahçe Sarayında kabul etti[36] Soğuk Savaşın hızlandığı 1951 Ağustosunda *The Caucasus* [Kafkaslar] adlı bir Amerikan dergisi, Mustafa Kemal'in generale söylemiş olduklarını kelimesi kelimesine aktardığını idda eden imzasız bir yazı yayınladı. Buna göre Mustafa Kemal, MacArthur'a, Almanya'nın Avrupa'nın tümünü işgal edecek bir ordu oluşturabileceğini, İngiltere'nin savaşma hevesini yitirmiş olan Fransa'ya artık güvenemeyeceğini, yeni bir Avrupa savaşında galip gelecek olan Bolşevik Rusya'nın yeni ve korkunç gücünün "uygarlığı ve hatta bütün insanlığı" tehdit edeceğini söylemişti. Bu rapor biraz kuşkuludur, çünkü 1932 yılında İsmet (İnönü) Rusya'dan borç almak için görüşmeler yapmıştı ve ertesi yıl, Mustafa Kemal parlamentonun açılış konuşmasında Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile dostluğunun önemine değinmiş ve bu dostluğun uluslararası barışa büyük bir katkısı olduğunu söylemişti.[37] İsmet (İnönü) anılarında, Bolşevik Rusya'nın Türkiye açısından en az yirmi beş yıl daha bir tehdit unsuru olamayacağına inanma hatasına düştüğünü yazacaktı. Hitler'in saldırganlığı bu tahminini boşa çıkarmıştı.[38] Anlaşılan hem İsmet (İnönü) hem belki de Mustafa Kemal, Rusya'nın bir gün tehdit unsuru olabileceğini düşünüyorlardı, ama bu arada Stalin'in düşmanlığını kazanmamak için her türlü özeni gösteriyorlardı.

Mustafa Kemal'e kehanet gücü yakıştıran başka öyküler de vardır. Söylentiye göre, Polonya'nın geleceğini parlak görmediğinden Varşo-

va'da bir Türk elçiliği inşa edilmesine karşı çıkmış[39] Belgelenen kehanetlerine gelince, bu konu biraz karışıktır. 1923 yılında Türk gazetecilerine bundan sonraki savaşın Fransa ile Rusya arasında olacağını ve İngiltere'nin bundan kazançlı çıkmaya çalışacağını söylemişti.[40] 1935 yılında Amerikalı gazeteci Gladys Baker ile konuşurken savaş çıktığı takdirde Amerikanın tarafsız kalamayacağını söylerken daha şanslıydı. Amerikalılar öteki kiracıların yangın çıkardığı bir apartmanın en lüks dairesinde yaşayan bir aile konumunda kalacaklardı.[41]

Başka yabancı ziyaretçiler de vardı. 1929 yılında Afgan Kralı Emanullah,Türkiye Cumhuriyetine ilk resmî ziyareti yapan yabancı devlet başkanı oldu.[42] Tahtını yitirdikten sonra iki kez daha geldi; Atatürk onu 1933 yılında Dolmabahçe sarayında kabul etti.[43] İkinci gelişi ise Atatürk'ün cenazesine katılmak içindi. 1931 Ocağında gelen Japon Prensi Takamutsu'nun amacı, sanayi ürünleri ihracatını arttırmaktı. Aynı yıl Irak Kralı Faysal, İngiliz büyükelçisinin gözetleyen bakışları altında Ankara'da birkaç gün geçirdi. 1933 Ekiminde savaş gemisiyle İstanbul'a gelen Yugoslav Kralı Alexander cumhurbaşkanı tarafından kabul edildi. Gerçi bu gelenler dünyanın bir numaralı isimleri değildi, ama Mustafa Kemal kurduğu cumhuriyetin elde ettiği başarıları sergilemek için ziyaretlerden olabildiğince yararlandı.

29 Ekim 1933'te cumhuriyetin kuruluşunun onuncu yıldönümü görkemli törenlerle kutlandı. Ankara'da büyük çaplı bir askerî tören düzenlendi. Ülkelerin çoğunu büyükelçileri temsil etti ama Stalin, Rus altınlarıyla yeniden pekiştirilen Sovyet Rusya -Türkiye dostluğunu herkesin gözüne sokmak için savunma bakanı Kliment Voroşilov ile Kızıl Süvariler Müfettişi Mareşal Budyenni'yi gönderdi. Fransa'da eğitim almış genç Türk bestecisi Cemal Reşit (Rey) Onuncu Yıl Marşı için kolayca akılda kalan bir beste yaptı. "Çıktık açık alınla, on yılda her savaştan," sözleriyle başlayan marş, Batı öğretileriyle eğitilmiş ve ülkesinin yönetimine katılmaya hazırlanan, yükselen kuşağın şanslı mensuplarının özgüvenini sergiliyordu. Bu kuşağın son temsilcileri onuncu yıl kutlamalarını umut ve vaatlerin şafağı olarak anımsıyorlar. Onların gözünde Mustafa Kemal, pozitivist 'düzen ve ilerleme' sloganını gerçeğe dönüştürmüştü.

Gazi unutulmaz nutuklarının sonuncusuyla kutlamalara imzasını attı. Konuşması kısaydı. Birkaç kelime içinde, Türkiye'nin yalnızca en gelişmiş ve uygar ülkelerin düzeyine gelmekle yetinmeyeceğine, hedef birliğine sahip olduğu ve "pozitif bilimleri' kendine rehber kabul ettiğinden, onları aşıp geçeceğine olan inancını ifade etti. Konuşma "Ne mutlu Türküm diyene !" sözleriyle son buldu.[44] Bu sözleri bugün Türkiye'de bilmeyen yoktur. Kıbrıs Rumlarının görmesi için Beşparmak dağlarının yamacına yazılmıştır ve Kürtçe konuşanların yaşadığı bölgenin en büyük kenti olan Diyarbakır'da Kürt milliyetçilerini iğnelemek için kullanılır. Eğer Mustafa Kemal'in

en sevdiği gazeteci Falih Rıfkı'nın sözlerine inanacak olursak, bu deyimi ortaya atan kişi pek fazla duygulanmamıştı. Akşam yemeğinde toplanan konukları onuncu yılın yüreklerinde coşturduğu duygularını açıklamak için birbiriyle yarışırken Mustafa Kemal, "Bana gelince, ben hiçbir şey hissetmiyorum," demişti. Falih Rıfkı bu sözlerin Atatürk'ün bezginliğinin ilk belirtisi olduğunu söyleyecekti.[45]

Mustafa Kemal kendi koyduğu kurallara bağlı kaldı. Sekreteri Hasan Rıza'ya (Soyak) "Bizde cumhurbaşkanı bir imzacıdan başka bir şey değildir," diye şikâyet ederdi.

> Yani ben burada bir nevi mahpus hayatı yaşıyorum. Gündüzleri ekseriya yalnızım; herkes işinde, gücünde... Benim ise çok günler, bütün günümü değil, bir saatimi dahi dolduracak işim yok. Şu halde ya uyuyacağım, olmazsa kitap okuyacağım, yahut bir şeyler yazacağım. Arada bir dinlenmek ve hava almak ihtiyacını duyarsam dediğim gibi şehrin içinde ve dışında ancak otomobil ile gezintiler yapacağım... Sonra yine bu hapishaneye döneceğim ve işte böyle kendi kendime bilardo oynayıp sofra zamanını bekleyeceğim. Bari orada biraz değişiklik olsa... Ne gezer... Bu sofra nerede kurulursa kurulsun, karşımda, aşağı yukarı hep aynı şahıslar... Aynı yüzler... Aynı sözler... Hasılı bıktım usandım çocuk.[46]

Atatürk sık sık otoriter bir yönetici olarak tanımlanıyordu ve her şeyden çok bu tanımdan nefret ediyordu.[47] Aslında bu uygun değildi, çünkü daha çok, hükümet işlerini başbakanına bırakıp, elinden geldiğince kendini eğlendirmeye çabalayan modern bir devlet adamını andırıyordu. Cumhurbaşkanlığı muhafızları tarafından tutulan nöbet defteri, ise belirli bir düzeni göstermektedir: günün en önemli noktası akşam yemeği buluşmasıydı ve güneş doğana dek sürüyordu. 1931 Aralığında Gazi Ankara'daydı. Nöbet defterine göre:

> *8 Aralık* Gazi Hazretleri saat 15:25 de kalktılar, 17.00'de Mar mara'ya (Ankara Orman Çiftliğindeki ev) giderek 19.15 de avdet buyurdular, saat 3.30 da yatmışlardır. Kabul edilenler: (dışişleri ve içişleri bakanları)...
>
> *9 Aralık* Reisicumhur Hazretleri saat 13.15 de kalktılar, saat 16.15 de şehirde bir gezinti yaparak saat 18.00 de Çankaya'ya avdet buyurdular ve saat 4.30 da yattılar. Kabul edilenler (on bir isimlik listede iki bakan ile 'mutat zevat' bulunuyor)...
>
> *10 Aralık* Reisicumhur Hazretleri saat 17.30 da kalkmışlar, bir tarafa çıkmamışlar, gece misafir kabul buyurmuşlar ve saat 5.00 de yatmışlardır...
>
> *11 Aralık* Gazi Hazretleri saat 15.30 da kalktılar; 21.15 de Bulgar Operetine gittiler. 24.30 da avdet buyurdular. Saat 3.00 de yatmışlardır...[48]

Mustafa Kemal, üzerinde keten geceliğiyle bir divanda ayak ayak üstüne atmış otururken kahvesiyle sigarasını içip, gazeteleri okuyarak güne başlıyordu. Sekreterinin anlattığına göre günde yaklaşık on beş fincan kahve ve üç paket sigara içiyordu. Kendi kuşağındaki yurttaşlarının çoğundan farklı olarak her gün banyo yapıyordu.[49] Giyimine özen gösteriyordu. İstanbul'da bir Rum terzisiyle, ayakkabıcısı vardı. 1919 yılında İstanbul'da yaşadığı evde sergilenen iç çamaşırları, Fransa'da Çin ipeğinden yapılmıştır. Sami Ginsberg adlı Yahudi dişçisi, daha önceleri Osmanlı hanedanının dişlerine bakıyordu. Çankaya sekretaryasından birinin anılarında not ettiği gibi, Gazi İstanbul'u Osmanlılardan devraldığı zaman yetenek gerektiren işler gayrimüslimlerin elindeydi.[50]

Nöbet defterinden notların alındığı 1931 yılında Mustafa Kemal 50 yaşındaydı. İki yıl sonra, daha büyük başarılar vadeden onuncu yıl konuşmasının metnini hazırlarken başkâtibi Hikmet (Bayur), "Hem zaten bunları tahakkuk yoluna koymak, sizin için güç ve uzun zamana ihtiyaç gösteren bir şey değildir ki... Millî Mücadele zamanındaki gibi çalışırsanız, bunu da az zamanda başaracağınıza şüphe yoktur; fakat şimdiki gibi sofradan yatağa, yataktan sofraya giderseniz, tabiîdir ki, geç ve güç olur," dedi birdenbire. Mustafa Kemal özel sekreteri Hasan Rıza'ya (Soyak), "Adamın samimiyetini bilmesek darılacağız," diye fısıldadı.[51] Yaşamına biraz değişiklik katabilmek için, bazen Ankara Palas Oteline ve İstanbul'da olduğu zamanlar ise yeni inşa edilen Park Otele ya da *Rose Noire* ve *Garden Bar* adlı gece klüplerine gidiyordu.[52] Buralarda diğer müşterilerle kaynaşıyor ve bir kısmını masasına davet ediyordu. Ama 'mutat zevat' hiç yanından ayrılmıyordu.

Resmî balolar ve toplantılar, Ankara Palas Otelinde düzenliyordu. 29 Ekim 1932 tarihinde Cumhuriyet Bayramı balosunda Mısır büyükelçisinin fes takmış olması Mustafa Kemal'i rahatsız etti. Resmî Türk kaynaklarının daha sonra yaptığı açıklamaya göre, resepsiyonun resmî bölümü sona erince, büyükelçinin fesini çıkartırsa daha rahat edeceğini büyük bir nezaketle söylemişti. Basında yer alan raporlara göre ise, büyükelçiye fesini çıkarıp garsonun elindeki gümüş tepsiye bırakması emredilmişti ve olay yaratmak istemeyen büyükelçi söyleneni yapmıştı. Mısır bu durumu protesto etti; Türkiye hakaret sayılacak bir davranış olmadığında ısrarlıydı ve olay kapandı. Daha sonraki resmî toplantılarda büyükelçi kırmızı fesini dokunulmazlığını ilan edercesine başından çıkarmadı.[53]

1932 Ekiminde Mustafa Kemal'e layık bir cumhurbaşkanlığı köşkü inşa edildi. Çankaya'daki eski köşkün hemen yanı başında Avusturyalı mimar Clemens Holzmeister tarafından yapılan iki katlı, pembe boyalı köşkün çağdaş stilinde, dikkati çeken yatay çizgileri ve gitgide gelişen kente bakan geniş pencereleri vardı. Ankara'nın nüfusu 150.000'e yükselmişti ve aynı yıl Alman uzman Hermann Jan-

sen elli yıl içinde 300.000 kişiyi barındıracak bir kent planlaması yapması için işe alınmıştı. Gerçekte ise elli yıl sonra, Ankara'nın nüfusu iki milyonu aştı ve Jansen'in iki yanı ağaçlı sokaklarla bölünmüş mesken bölgelerinden oluşan çağdaş kent modeli, beton yığınları arasında kaybolup gitti.[54]

Mustafa Kemal'in tekdüze yaşamına devlet toplantıları, yabancı devlet adamlarının ziyaretleri, konferanslar, yurt gezileri ve askerî tatbikatlar renk katıyordu. Bazen acaip davranışları oluyordu. 1935 yılında müzik eğitimi konusunda danışmanlık yapmak üzere Türkiye'ye davet edilmiş olan besteci Paul Hindemith, bir gece saat 3:00'de yatağından kaldırılıp cumhurbaşkanına çalması için arabayla Çankaya Köşküne götürülmüştü.[55]

Dışardan bakınca, Mustafa Kemal keyifli ve rahat bir yaşam sürüyordu. 1935'te Amerikalı gazeteci Gladys Baker mutlu olup olmadığını sorunca, "Evet; çünkü muvaffak oldum," yanıtını vermişti.[56] Ama Gazi'nin sofrasında sık sık bulunan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), gerçekler hiçbir zaman onun ideallerine ulaşamadığı için mutlu olmadığını düşünüyordu.[57] Emekliye ayrıldığı köşesinde öfkeden köpüren rakibi Kâzım Karabekir, on beş yıl boyunca sivil polisler tarafından izlenmesine karşın, "sorgusuz bir şaşaa" ile çevrili Mustafa Kemal'den daha mutlu yaşadığını iddia edecekti.[58] Bu yorum, ulaşamadığı üzüme ekşi diyen tilkiyi anımsatıyordu. Alkolün yarattığı depresyon yok olduğu anda, Mustafa Kemal keyif almaya başlıyor ve sıkıcı büro işlerinden başka yöne çevirebildiği hevesi yeni çabalar başlatıyordu.

27

Son Savaşlar

Türkiye'nin cumhuriyetin kuruluşunun onuncu yıldönümünü kutladığı 1933 yılında Hitler iktidara geldi. Nazi Almanyası Versailles anlaşmasını bozmak için çabalayanların başını çekerken, anlaşmayı savunanlar hep birlikte güvenlik içinde olabilecekleri ortaklar aramaya başladılar. Türkiye zaten Balkanlar'daki değişiklik-karşıtı kamp olarak bilinen tarafta faaliyet gösteriyordu. Artık daha geniş bir sahaya geçmişti. Milletler Cemiyeti, savaş sonrasındaki oluşumun güvenliğini sağlamak için kurulmuştu ve Türkiye hükümeti de onun sonuçsuz kalan görüşmelerinde aktif bir rol aldı. Ama adımlarını çok dikkatli atmak zorundaydı. Mustafa Kemal ile İsmet'in (İnönü) en büyük kaygısı ülkenin bağımsızlığı ile toprak bütünlüğünü korumak ve ekonomiyi geliştirip yeni kurumları sağlamlaştırmak için yeterli kaynakları bulmaktı. Bunun ötesinde, Mustafa Kemal çıkan fırsatların daha çok bilincinde iken, İsmet yeni istikrarsız durumun yarattığı tehlikeleri görüyor, büyük güçlerden herhangi birini öfkelendirecek bir adım atmamaya gayret ediyordu.[1] Son derece temkinli bir insandı ve 'mutat zevat'ın ya da çevresindeki başka kişilerin Mustafa Kemal'i akılsızca bir adım atmaya yönlendirmelerinden çekiniyordu.

İsmet'in şansına, Mustafa Kemal'in dil ve tarih tutkusu neredeyse bütün zamanını ve enerjisini kaplayacak bir ilgi alanı biçimine gelmişti. Dış ve iç politika konularını İsmet ve Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) ile görüşüyor; 'mutat zevat'ın hükümetten şikâyetlerine kulak veriyor, ama İsmet'in muhakemesine güveniyor ve daima onun tarafında yer alıyordu. Buna karşılık İsmet de (İnönü) Gazi'nin çağdaş Türkiye tasarısına sonuna dek inanıyordu.

Mustafa Kemal'in tarihe ilgi duymasının belirli amaçları vardı. O dönemde ırkçılık kuramları çok fazlaydı ve Başkan Wilson'ın milli

egemenlik fiökri, henüz toprak sahipliğinin 'tarihî haklar'a dayanması gerektiği görüşünün yerini almayı başaramamıştı. Türkiye toprakları ise Hititler, Frikyalılar, Lidyalılar, Yunanlılar, Romalılar, Bizanslılar ve Ermenilerden kalma anıtlarla doluydu. Bu, söz konusu topraklara daha geç bir tarihte gelmiş olan Türklerin hiçbir 'tarihî hakkı' olmadığı anlamına mı geliyordu ? Türklerin bıraktığı yapıtların çoğunu camiler ve kaleler oluşturuyordu. Yani Türklerin uygarlığa katkısı ortaçağ kalıbında sıkışıp kalmış Müslüman kültürüyle mi sınırlıydı ? Savaş sanatı dışında bir şey yapmayı beceremediklerini mi gösteriyordu ? Çağdaş Batı tartışmalarında yer almalarına karşın, bunlar aptalca sorulardı ve aptalca bir yanıta yol açmaları da kaçınılmazdı.

Bu yanıt, Türkiye ve yakın çevresinde yaşamış olan Elamlar, Sümerler, Akatlar, İskitler, Akhalar ve öteki eski Yunanlılar ve tabii Hititler, Frikyalılar, Lidyalılar, Karyalılar, Urartular ve arkalarında herhangi bir uygar yapıt bırakmış olan herkesin Türk kökenli olduğunu içeriyordu. 'Öyleyse', Türklerin toprakları üzerinde tarihî hakları vardı, yüksek düzeyde uygarlıklar yaratmışlardı ve bundan böyle de, tek evrensel çağdaş uygarlığa katkıda bulunabilirlerdi. Türklerin bu topraklarda yaşamış olduklarını, nüfusun büyük bir bölümünü oluşturduklarını, fırsat verilen bütün ülkeler gibi insanlık için gerekli olan tüm bilgileri öğrenme ve katkıda bulunma yetenekleri olduğunu söylemek daha anlaşılırdı.[2] Mustafa Kemal halkına bu şansı vermek için elinden geleni yapıyordu ama, çağdaş evrenin efendileri tarafından tanımları saptanan tartışmanın dışına çıkamıyordu. Doymak bilmez bir tarih okuyucusuydu ve değerine inanıyordu. Ne yazık ki bu sevgisi hayali öykülerin üretimini desteklemesine yol açtı.

Türkler merkezli bir tarih yazmak görevi, milliyetçi Türk Ocaklarına 1930 yılında verildi. Sonra aynı görev 1931'de kurulan Türk Tarih Kurumuna devredildi. Türkiye'de çok sayıda yetenekli Osmanlı tarihçisi vardı, ama dünya tarihi bilgisi yalnızca dış kaynaklardan geliyordu. Uzmanların çalışmaları ya da Mustafa Kemal'in çok severek Fransızca çevirisini okuduğu H. G. Wells'in *Outline of History* (Tarihin Ana Hatları) adlı kitabı gibi popüler yapıtlar, Türkler lehine görüşlerin bulunması için dikkatle taranıyordu. 1930 yılından itibaren tarihçiler Ankara'da, Yalova'da ve Dolmabahçe Sarayında Mustafa Kemal ile birlikte çalışmaya başladılar. 1930 yılında *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı bir kitap ortaya çıktı. Mustafa Kemal bazı bölümlerini kendi yazdırdı, bazılarını da düzeltti. Ertesi yıl bu kitap, 15-18 yaş grubundaki öğrenciler için hazırlanan ders kitaplarının temelini oluşturdu. Bu kitaplara tarih öncesi çağlarda Türklerin Orta Asya'daki yurtlarından nasıl yola çıkıp dünyaya yayıldıklarını gösteren haritalar konulmuştu. Öğrenciler Hitit krallarının telaffuzu imkansız isimlerini ezberlemek zorunda kaldı-

lar; İslam'ın Türk tarihinin yalnızca bir bölümünü oluşturduğunu, Osmanlı imparatorluğunun çok-uluslu yapısının bir sapma olduğunu öğrendiler. Türklerin herkesten önde geldiğini söylemek, herkesten üstün oldukları iddiasına yol açtı.

Siyasal amaçlara hizmet etmek için yaratılan bilim-dışı tarih, bütün dinleri ve diğer metafizik dogmaları reddeden akılcılığın egzotik meyvesiydi. *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı kitap, "Her durumda, hayatın, herhangi bir tabiat haricî etkenin müdahalesi olmaksızın, dünya üzerinde tabiî ve zarurî bir kimya ve fizik seyri neticesi olduğunu kabul etmek gerekir," görüşünü öne sürüyordu.[3] Ne var ki, din önemli bir sosyal ve psikolojik olgudur ve evrim geçirir. Ama şimdi insanoğlunun kendi gücünü keşfetmesiyle, toplum doyumun ve güvenin kaynağı haline gelmiş ve insanlığın olgunluğa giden yolda ilerlemesinin temelini oluşturmuştur.[4] Mustafa Kemal'in yarattığı tarih, yurtiçindeki İslam görüşüyle ve dışardan gelen küçültücülüklerle çatışmanın oluşturduğu bir sonuçtu. Mustafa Kemal tarih anlayışının halkına özgüven duygusu vermenin yanı sıra, onları ülkenin İslamiyet-öncesi dönemlere ait kültür mirasını koruyacak, daha iyi ve daha bilgili insanlar haline getireceğini umuyordu. Belirli bir dereceye kadar bunun sağlandığı söylenebilir.

Dile karşı duyduğu ilgi de başlangıçta işlevseldi. Osmanlı Türkçesi'ni sadeleştirmek ve resmî dille konuşulan dil arasındaki uçurumu daraltmak çabaları, Büyük Savaş öncesinde başlamıştı. 1928 / 1929'da Latin alfabesinin kabul edilmesinden sonra bu girişim hız kazandı. Bundan sonra atılacak adım, kelime bilgisinde ve kelimelerin şekillendirilmesinde Fransızca ya da diğer Avrupa dillerinin taklit edilmesi olacaktı. Ama Latin alfabesine resmî olarak Türkçe alfabe adı verildiyse, öteki dillerden alınacak sözcükler ya da taklitlere de Türk tipi bir bezeme gerekiyordu. Dil mühendisliği de kültür mühendisliğini yansıttı. Eğitim kurumları için seçilen sözcükler Batılı öğretilerle donatıldıklarını işaret ediyordu : 'okul' sözcüğü, Fransızca'da aynı anlamı taşıyan *école* sözcüğü ile Türkçe'deki 'okumak' fiilinin karışımıydı. 'Lise, üniversite' sözcükleri de, Batı bilgileri öğrettiklerini belli ediyordu. 1936'de ilk kez açılan fuara 'İzmir Enternasyonal Fuarı' adı verilerek hem adına hem de kapsamına uluslararası bir nitelik kazandırıldı. Bir Avrupa buluşu olan Dil Milliyetçiliği Almanlar, Macarlar, Ruslar, Finler tarafından yaygınlıkla kullanıldığı gibi, Fransa ve İngiltere'de de biliniyordu. Mustafa Kemal bu kavramın sınırlarını zorladı. 1930 yılında hedefini koydu. " Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmalıdır."[5]

İki yıl sonra Türk Tarih Kurumunun kardeş kuruluşu olarak Türk Dil Kurumu oluşturuldu.[6] Mustafa Kemal bu kuruma, yazılı ve sözlü Türkçe'yi birbirine yakınlaştırma ve (genelinde yabancılar tarafın-

dan hazırlanmış olan) çeşitli Türki dillerin sözlüklerini tarayarak, kullanımdan kalkmış olan 'arı' Türkçe sözleri ortaya çıkarma görevini verdi. Ayrıca araştırmacıların ülkeyi baştanbaşa dolaşıp yöresel olarak kullanımı sürdürülen sözcükleri kaydetmeleri de istendi. Aslında sadeleştirmenin övülmeye değer olan hedefinden saflaştırma uğruna ödün verilmekteydi. Kullanımdan kalkmış ya da yöresel sözcükler biçiminde kalmış sözcükleri ortaya çıkarmak ve Orta Asya'daki Türki dillerini araştırıp (bazen 'arı' Türkçe sanılan ama temelinde Moğolca ya da bir Hint-Avrupa kökenli olanları) kullanıma geçirmek, 'arı' bir Türkçe oluşturmak için yeterli değildi. Mustafa Kemal'e verilen bilgiye göre, Fransa'daki *Larousse Universelle* adlı sözlükte 92.000 sözcük bulunurken, en geniş kapsamlı Türkçe sözlükte yalnızca 40.000 sözcük vardı.[7] Bu açığı kapatmak için Mustafa Kemal'in yemek salonunda her zaman hazır duran bir karatahtaya akla gelen bütün sözcükler yazılmaya başlandı. Konukların ortaya attığı fikirleri Gazi daha sonra uzmanlarla tartışıyor, kabul ediyor ya da uyarlıyordu. Sonuçta ortaya çıkan, tıpkı yüksek Osmanlı Türkçesi gibi günlük kullanımdan uzak özel bir dil oldu. Mustafa Kemal'in 1934 Ekiminde Ankara'ya gelen İsveç Veliahdı Prens Gustav Adolf'u karşılarken yaptığı kısacık, kesinlikle anlaşılmayan konuşma bu sürecin doruk noktasını oluşturdu.[8]

Ertesi yıl bunu tamamlayıcı bir yaklaşım rastlantı sonucu ortaya çıktı. Viyana'dan Dr. Hermann Kvergiç adlı bir uzmanın gönderdiği mektup Mustafa Kemal'e gösterildi. Bütün dillerin ilkel insanların doğayı izlerken çıkardıkları hecelerden türetildiği ve orijinal seslerin Türkçe'de bulunduğu yazıyordu. Mustafa Kemal'in hevesli desteğiyle, kanıtlanması olanaksız bu kuram 'Güneş Dil Teorisi' adı altında geliştirildi. Teoriye bu ad verildi, çünkü "Tarih yolculuğunda Güneşin ilham izlerine, en çok biz Türkler tesadüf ediyoruz. Türk ırkı kültürünü öyle bir yerde buldu ki, orada güneş ona en verimli oldu. İlk yurttan ayrılmaya mecbur olan Türkler, başlıca göç yolları için yine Güneşin kılavuzluğundan istifade ettiler.[9]

Güneş Dil Teorisi, tıpkı Türk tarihi tezi gibi akılcılığın bir garip ürünüydü: 'İnsanoğlunun büyük göçü' konusunda on dokuzuncu yüzyılda Hint-Avrupa ırkına uygulanan kuramlar şimdi Türkler için kullanılıyordu; evrenin ve tüm yaratıkların ruhu olduğu kuramı da dinlerin başlangıcı olarak gösteriliyordu (Mustafa Kemal 1929'da bir Alman gazeteciye "Türk yalnız tabiatı takdis eder," demişti.[10]); Marksist kuramların öne sürdüğüne göre (Türkiye'yi ziyaret etmiş olan Nikolay Marr tarafından geliştirilmişti) kullanılan dil, toplumun 'altyapısı' olan ekonominin saptadığı 'üstyapı'nın bir parçasıydı. Mustafa Kemal'in hüsnü kuruntulu görüşleri, Güneşe tapan Türklerin, dili de yaratan insanlar oldukları sonucunu çıkarmıştı. Bu, işe yarayacak bir sonuçtu. Eğer tüm diller Türkçe'den türetilmişse, şimdi Türkler özellikle uygar Batı haklarının dil-

lerine ödünç verdikleri sözcükleri geri alıyorlardı. Dalkavuklar Güneş Dil Teorisi'ne hayranlıkta birbirini alt etmeye çabaladı. Mustafa Kemal de ikna olduktan sonra bu kuramın Ankara'da yeni kurulan üniversitede okutulmasını istedi. Genç Fransız maliye uzmanı Hervé Alphand'a, isminin 'alp' (yiğit) ve 'han' (kaan, hükümdar) sözcüklerinin birleşmesiyle oluştuğundan Türkçe kökenli olduğunu söyledi. Bunu teyit etmek için Alphand'ın kafasını elledi ve Türk ırkının kafatası biçimi olan brakisefalin bütün belirtilerine sahip olduğunu açıkladı.[11]

1936 yılında Türk Dil Kurumunun üçüncü kongresinde yabancı dil uzmanları sessiz kalarak Güneş Dil Teorisini yerdiler. Ama Mustafa Kemal'in hevesi kırılmadı ve yaşamının sonuna dek, dile girmiş olan, yabancı sözcüklerin Türkçe köklerini aramayı sürdürdü. Günümüzde Güneş Dil Teorisi komik bir örnekle anımsanmaktadır. Güney Amerika'ya ilk göç edenler elbette Türkçe konuşuyordu ve Amazon Nehrini görünce "Amma uzun !" demişlerdi.[12] Görevi kitap raflarının tozunu almak olan bir kütüphane görevlisi de Türkçe'nin kök-bilimine ilişkin katkılarını yayımladı. Atatürk'ün dil danışmanlarından biri anılarında bunun bir şaka olduğunu söyleyecekti.[13] Aslında Güneş Dil Teorisi'nin tamamı bir şakaydı ve Atatürk ölünce sessizce rafa kaldırıldı.

Güneş Dil Teorisinin ölümünden sonra da, Türkçe'nin 'arılaştırma' işlemi sürdü. Emirle başlayan işlem, Batılı öğretilerle yetiştirilmiş genç kuşağın öğrendiklerini Türkçe olarak ifade etmek arzusuyla sürdü. 'Arıf' Türkçe ilerici yaklaşımların simgesi oldu ve onlarla birlikte yayıldı. Bilgiyi ithal eden bütün gelişmekte olan ülkelerin dilleri gibi, Türkçe de tercüme kokan bir dil oldu. İthal edilen nesne ve kavramlar Türkçe'ye ya orijinal adları ya da tam karşılıklarıyla girdi. Osmanlıların yaptığı gibi hepsini Arapça'ya tercüme etmenin anlamı yoktu.[14] 'Arı' Türkçe'den tüm Arapça ve Farsça kökenli sözcükler atılmadı. Bir kısmı 'arı' Türkçe sözcüklerin eşanlamlıları olarak, bazıları da biraz farklı anlamlar taşıyarak yaşamlarını sürdürmektedir.

Atatürk'ün dil politikası, 1930'lu yıllara dek kullandığı yüksek Osmanlıca'yı anlaşılmaz bir hale getirdi. Ama dil devriminin ardından gelendil evrimi, her türlü kaynaktan ve yeni türetimden yararlanarak, çağdaş bir toplumun gereksinimlerini karşılayacak kadar yeterli oldu ve hayal gücü geniş yazarlar tarafından zarifleştirildi. Atatürk'ün döneminde dil açısından aşırı gibi görülenler, artık günümüzde sıradan sayılıyor. Gerçi onun türettiği sözcüklerin bir kısmı kullanılmıyor, ama Türkçe köklerden yeni sözcükler oluşturma fikri sürüyor ve dili daha kolay anlaşılır biçime getiriyor. Latin alfabesinin ve 'saf' Türkçe'nin tanıtılması, insanları genelde ruhen ortaçağa ve doğuya saplanıp kalmış cehalet yüklü geçmişlerinden uzaklaştırdı. Alfabe değişikliğinden sonra 'kültürlü bir Türk', Tel-

ford Waugh'a 'bu işin on yıl içinde Türkçe'yi yok edeceğini'[15] söylemişti, ama böyle bir durum yaşanmadı. Tam tersine yapay kökeninden tümüyle kurtulamamış yeni bir Türkçe biçimi yaratıldı. Atatürk'ün öteki reformları için de bu yargı geçerlidir.

Gazi'nin başlattığı ibadette Türkçe'nin kullanılması fikri bugün bile tartışılmaktadır. İslam dininin ayin dili Arapça'dır ve anlaşılmasına yardımcı olmak için Kuran tercüme edilebilir, ama belli başlı duaların Arapça olarak okunması öngörülür. Atatürk bu görüşe cepheden karşı çıkmadı ve ayinin öncesindeki ve sonrasındaki ezan, kamet ve hutbenin Türkçe olması gerektiğini açıkladı.

3 Şubat 1928 tarihinde, ilk kez hutbe Türkçe okundu. 22 Ocak 1932'de de Kuran'ın bir bölümü İstanbul'daki bir camide yine ilk kez Türkçe olarak okundu. Bu girişimlerin amacı dindarları bilgilendirmekti. Aynı yılın 18 Temmuzunda, din otoriteleri birkaç ay içinde bütün Türkiye'de ezan ve kametin Türkçe okunmaya başlayacağını bildirdiler.[16] Uygulama bölük pörçük olduğundan, yaşanan belirsizlik sorunlara yol açtı. 1 Şubat 1933 tarihinde Bursa'daki Ulu Cami'de ezanın Türkçe okunmasına karşı çıkan bir grup, başka yerlerde Arapça okunmasına izin verildiğini söyleyerek gösteri yaptı. Emniyet güçleri, valinin makamına yürümek isteyenleri durdurdu ve derhal 'iğrenç bir gerici ayaklanma' olarak tanımlanan gösterinin elebaşılarını tutukladı. Basının verdiği bilgiye göre, hükümete isyancıları lanetleyen yüzlerce telgraf çekilmişti.

Bir yıl önce Menemen'deki bağnaz dincilerin başkalarına ibret olması için ısrar eden Mustafa Kemal, bu kez daha ılımlı davrandı. 6 Şubatta geldiği Bursa'da bunun pek de üzerinde durulacak bir olay olmadığını bildirdi. Sorunun önemli yönü din değil, dildi. Türklerin ulusal dilinin ve kimliğinin yaşamın her yönünü kapsayacağını herkesin kabul etmesi gerektiğini açıkladı. Bu arada, dini politikaya alet edenlere hoşgörü gösterilmeyecekti ve 'cahil gericiler' cezalandırılacaktı. Bazı yerel yetkililer görevlerinden alındı ve protesto gösterisinin elebaşıları hapse atıldı, ama idam edildiklerine dair hiçbir kayıt bulunmuyor. 6 Mart 1933'te Diyanet İşleri Başkanlığı Arapça ezanın bütün ülkede "hükümet-i celilenin [ulu hükümetin] takip buyurduğu maksad-ı milliye uygun gelmediği " için Türkçe olarak okunacağını açıkladı.[17] Ne var ki bu bir yasa değil, idari bir karardı. Dindarlar namaz kılarken Arapça dua etmeyi sürdürdüler. Bursa'da yaşananlar, Müslümanların ibadetini Türkçeleştirmek konusunda daha fazla ileri gidilmesinin doğru olmayacağını göstermişti.

1934 Haziranında yeni bir tarih ve yeni bir dil yaratmak için gösterilen zorlu çabaların ortasında, Mustafa Kemal bütün Türk vatandaşları için soyadının zorunlu olacağını bildirdi. Soyadı kullanmanın yararlarını tartışmak gereksizdi, şimdiye dek birkaç aile so-

yadı kullanıyordu, birçoğunun lakapları vardı, ama Müslüman Türklerin büyük çoğunluğu yalnızca ilk adlarıyla biliniyordu. İnsanları birbirinden ayırt etmek için tüm belgelerde ana babalarının adları yer alıyordu. Askerî okullarda ise öğrenciler adları ve doğum yerleriyle tanınıyordu. Bu geleneksel sistem, çağdaş bir toplumun gereksinimlerini karşılayamazdı ve soyadı kullanma zorunluluğu kolayca kabul edildi. Tabii getirilen değişiklik bazı karışıklıklara yol açtı.

Mustafa Kemal kendisi için seçeceği soyadını uzun uzun düşündü. Sonunda Kasım ayında tüm Türklerin babası olduğunu gösteren Atatürk adını seçti. Seçtiği soyadı düşünce biçimini gösteriyordu: artık 53 yaşına gelmişti ve kendini babayani orta yaşlı adam olarak görüyordu. Kendi çocuğu olmadığından, kendisini tüm Türklerin babası olarak görebilirdi. Ülkeyi yönetenlerin kendilerini halkın babası olarak görmeleri olağandışı değildi. Batılı liberaller tarafından 'Kızıl Sultan' diye tanınan II. Abdülhamit de bazı kesimlerce 'Baba Hamit' olarak anılırdı. Yalnızca bir babayı değil, aynı zamanda, bir soyun başlangıcını da işaret eden 'Ata' sözcüğü ise daha görkemliydi. Meclis Atatürk soyadının yalnızca Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından kullanılabileceğini belirten bir yasayı onayladı. Akrabaları başka soyadları seçmek zorunda kaldılar. Kızkardeşi Makbule, sözcük anlamı 'babanın ailesinden' olan Atadan soyadını alırken, manevi kızlarına da farklar soyadları verildi.

Atatürk bir süre yakın arkadaşlarına soyadı bulmakla oyalandı. İsmet'e Yunan ordusunu iki kez durdurduğu İnönü savaş meydanının adı verildi. Ama bu ad yalnızca ona ait olacağından, annesi ve erkek kardeşleri 'Temelli' adını aldılar. İsmet gibi öteki generallerin çoğu da çarpışmaları kazandıkları yörelerin adıyla bilinmek istediler. İstiklal Savaşının son zaferlerinin kazanıldığı Afyon çevresindeki tepelerin isimleri bu çarpışmalara katılmış olan komutanlara dağıtıldı. Bazı insanlar doğdukları yerleri ya da meslekleri ni çağrıştıran adları yeğlediler. Saf Türkçe oldukları için onaylanan bir listeden seçim yapma olanağı da vardı. Bu liste Sert, Çetin, Yılmaz, Demir, Çelik, Kaya gibi erkeksi niteliklerini öne çıkarıyordu ve bu adlar öylesine sevildi ki, yeni doğan erkek çocuklara soyadının yanında ilk ad olarak da verilmeye başlandı. İstenirse Çetinkaya ya da Demirel gibi bileşik sözcükler de yaratılabilirdi. Bazı aileler Mustafa Kemal'in kendileri için yarattığı soyadlarını ve anlamlarını açıklayan kâğıt parçalarını büyük bir özen ve gururla sakladılar. Yine de erkeksi nitelikleri, değerleri ya da vatanseverlik iddialarını yansıtan sözcükler herkes için yeterli sayıda bulunamadı. Sonuç olarak, örneğin 'saf Türk' anlamına gelen 'Öztürk' soyadını taşıyanların hepsi akraba demek değildir. Soyadı kullanımı Türkiye'de yeni olduğu için seçilen adlar, bir önceki kuşağın iddialarını ve o dönemin ruhunu açıkça yansıtır.

Soyadı kullanımının getirdiği eşitliği pekiştirmek için iki önlem daha alındı. 1934 Kasımında çıkarılan bir yasa aralarında Paşa, Bey, Efendi, Hanım ve Hoca gibi sözlerinin de bulunduğu bütün geleneksel unvanların kullanımını ortadan kaldırdı. Bundan böyle, erkeklere (Orta Asya Türki dillerinde zengin adam anlamına gelen) 'Bay' ve evli ya da bekar tüm kadınlara (Fransızca Madame sözcüğünden esinlenerek yeni yaratılan) 'Bayan' unvanı ile hitap edilecekti. Resmî işlerde kullanımına derhal başlanan bu sözcükler, artık günlük yaşamda yaygın olarak kullanılmıyor. Generallere samimi ortamlarda yine Paşa deniyor, kibar sohbetlerde adların ardından Bey ve Hanım sözcüklerinin kullanımı sürüyor ve Katolik papazların birbirine 'peder' demesi gibi, akademisyenler de birbirine '-Hocam' demekten vazgeçmiyor. Ama kibarlık başka şey, Atatürk'ün ortaya attığı tüm bireylerin kuramsal eşitliği ise bambaşka.

1934 Aralığında alınan ikinci önlemle,[18] ibadet yerleri ve ayinler dışında dinî giysilerin kullanılması yasaklandı. Dinî giysiler daha önce yalnızca resmî din adamları tarafından kullanılması koşuluyla sınırlanmıştı ve şimdi de halkın gözü önünden uzaklaştırılıyordu. 1453'te İstanbul'un fethinden bu yana cami olarak kullanılan Ayasofya Kilisesi, 2 Şubat 1935'te laik bir müze olarak halka açıldı.[19] Yine 1935 Mayısında çıkarılan bir yasa, resmî tatil gününü, Müslümanların en önemli ibadet günü olan Cuma'dan Pazar'a değiştirdi.[20]

Atatürk'ün reformları artık tamamlanmıştı; devlet yalnızca laik olmakla kalmıyor, laik görünüyordu da. Üstelik, yabancı dillerdeki afiş ve tabelaların yasaklanması ve vatandaşların yalnızca Türkçe konuşmaya yönlendirilmesi, milliyetçi bir devlet olduğunu belirtiyordu.

1934'te çıkarılan bir iskan kanunuyla[21] ülke toprakları üç sınıfa ayrıldı : Türk kültürüne bağlı nüfusun artırılacağı yöreler, Türk kültürü içinde eritilecek olanların göç ettirileceği yöreler ve boşaltılacak yöreler. 'Türk ırkından' olmayan göçmenler hükümetin istekleri doğrultusunda yerleştirilecekti. 'Türk kültürüne bağlı olmayan' anarşistler, casuslar, göçer çingeneler ülkeye sokulmayacaktı. Ertesi yıl (Tunç çağından bu yana Türklerin yaşadığı varsayılarak adı Tunceli olarak değiştirilen) Dersim dağlarında süresiz askerî yönetim ilan edildi. Askerî valiye yöre halkının yerleşim yerlerini değiştirme ve idam hükümlerini onaylama yetkisi verildi.[22] Yörede yaşayan ve Zazaca konuşan Alevi Kürt aşiretleri ayaklandı. Ayaklanma acımasızca bastırıldı ve bölgede huzur sağlandı. Bundan sonraki elli yıl boyunca Dersim Kürtleri Ankara hükümetine pek fazla sorun çıkarmadı.

Atatürk'ün idari ayrıntılar için pek fazla zamanı olmadığından, resmî olarak onayladığı bazı önlemleri kendisinin düşündüğü varsayılamaz. Kuruluşundan itibaren Bolşevik ve İtalyan faşist rejim modelleriyle karşı karşıya kalan Türkiye cumhuriyeti şimdi de Al-

man Nazilerinin etkisi altındaydı. Ekonomik bunalım her tarafta yabancılara karşı önyargıyı arttırdığı gibi, korumacılık kavramı da geliştiğinden, çalışma imkanlarını kendi vatandaşlarıyla sınırlayan tek ülke Türkiye değildi.

Yabancıların elindeki demiryollarının, limanların ve fabrikaların devletleştirilmesi tamamlanmıştı. Casuslardan çok korkulduğundan, yabancılarla temas kurulması istenmiyordu. Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak askerî güvenlik bölgeleri konusunda çok duyarlı olduğu için yabancıları buralardan uzak tutmaya gayret gösteriliyordu. Atatürk'ün Yalova'daki yazlık evine ya da İzmit donanma komutanlığına fazla yaklaşan yabancı denizciler tutuklanabilirdi. Casusların iletişim kurmak için telsiz kullanabileceklerini düşünen mareşal İstanbul'da radyo antenlerinden yararlanılmasına karşı çıkıyordu.[23] Yurtiçindeki potansiyel muhalifler çok yakından gözleniyordu. 1932 yılında Marksistlere büyük bir darbe indirildi ve şair Nazım Hikmet (Ran) tutuklanıp 1934 yılına dek hapse atıldı. Cumhuriyet Halk Fırkasının Genel Sekreteri Recep Peker ile 1931'den Atatürk'ün ölümüne dek İçişleri Bakanlığı görevini sürdüren Şükrü Kaya baskıcı politikayla en yakından ilgisi bulunan kişilerdi.

1935 Şubatında meclis seçimi yapıldı. Tek bir aday listesi hazırlandı, ama Halk Fırkası on altı bağımsız milletvekilinin seçilmesine izin verdi. Bunların arasında en ünlüsü Atatürk'le araları açılmış olan eski dostu General Refet Bele idi. Kadınlar ilk kez aday oldu ve yaklaşık 400 milletvekilinin bulunduğu parlamentoya 18 kadın seçildi ya da daha doğrusu atandı. Kadın milletvekillerinin sayısı, özellikle seçimler daha özgür yapılmaya başlayınca, giderek düşmeye başladı. Başka bir yenilik de, ikisi Rum, biri Ermeni ve biri de Yahudi (Atatürk'ün özel doktorlarından biri) olan dört gayrimüslim milletvekilinin atanmasıydı.[24] Hepsi de göstermelik olarak orada bulunduklarını biliyordu. 1 Mart 1935'te Atatürk dördüncü ve son kez cumhurbaşkanı seçildi.

Bundan sonraki girişimi, Cumhuriyet Halk Fırkası'nı tümüyle devletin emri altına sokmak oldu. Partinin güçlü genel sekreteri Recep Peker, Nazi Almanyası'nı ziyaret etmişti ve 1935 Mayısında parti kongresinin hemen öncesinde, tek partiyi yönetimden sorumlu konuma getirme önerisini yaptı. Atatürk'ün sekreteri Hasan Rıza Soyak'a göre, İsmet İnönü bu öneriyi onayladı. Dehşete kapılan Atatürk sekreterine "Bu zorbalar kimlerdir, onları kim seçecektir ?" diye sordu.[25] Recep Peker zaten, suikast girişimi sırasında İzmir valisi ve şimdi de Trakya Genel Müfettişi olan Kâzım Dirik'in konumunu zayıflatmaya çalışarak Atatürk'ü kızdırmıştı. Dirik yörenin gelişmesine katkıda bulunmaları için köylülerden vergi toplamak istemiş ve partinin yerel yetkilisi buna çıkmıştı. Atatürk, General Dirik'in tarafını tutunca, parti görevlisi başka bir yere gönderildi.[26]

Atatürk için bunlar yeterli değildi. 15 Mayısta parti kongresinin başlangıcıyla çakışan bir akşam toplantısında Peker'e, parti yetkililerini seçerken daha dikkatli davranmasını söyledi; Trakya'dan gelen bir adam ülkenin herhangi bir köşesinde elini kolunu sallayarak dolaşmamalıydı. Başkalarının önünde azarlanan Peker öfkeye kapıldı ve hiç beklenmedik bir biçimde toplantıyı terk etti. Atatürk onu derhal görevinden aldı.[27] Ertesi gün İsmet İnönü, partinin genel başkan yardımcısı olarak yeni görev dağılımını açıkladı. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya parti genel sekreterliğine getirilecek ve böylece parti cumhurbaşkanı, başbakan ve içişleri bakanından oluşan bir üçlü tarafından yönetilecekti. Bölge genel müfettişleriyle bölge valileri hem bulundukları bölgenin yönetiminden hem de partinin örgütlenmesinden sorumlu olacaklardı.[28]

Atatürk Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya'da görülen totaliter parti yönetiminin Türkiye'ye yayılmasını önledi. Türkiye'nin efendisi parti değil, devletti. Ama aynı zamanda Atatürk'ün yönetimi bütünüyle eleştiriye kapalıydı; önce muhalefet, sonra resmî tek partisi susturulmuştu. Devlet ile partinin bütünleşmesi ertesi yıl anayasada adeta kutsallaştırıldı. 5 Şubat 1937'de oylanan iki yasa değişikliğine göre, Cumhuriyet Halk Fırkasının altı okuna anayasal güç kazandırıldı ve meclis üyeleri arasından seçilen siyasi müsteşarlar bakanlara bağlandı.[29] Ama kısa bir süre sonra Atatürk bu siyasal danışmanların her işe burnunu sokan kişiler olduğuna karar verdi. 1937 Kasımında siyasî müsteşarlıklar kaldırılırken, meclisin isteğiyle böyle davranıldığı meclisin kendisine bildirildi.[30] Meclis üyeleri buna inanmak zorunda değildi; bütün bu gidişatta, devletin bağlı bulundukları partiye karşı bir zafer kazandığını görebiliyorlardı.

Recep Peker şansını fazla zorlama konusunda yalnız değildi. Atatürk'ün 1924'ten bu yana meclis başkanlığını sürdüren sadık arkadaşı General Kâzım Özalp, 1935 Şubatında ziyaret ettiği Antalya'da zafer takları yerleştirilmesine izin vermek ve genellikle cumhurbaşkanına ayrılan köşkte kalmak gibi bazı akılsızlıklar yaptı. Atatürk hiç beklenmedik bir anda şehre gelince, keyfi kısa sürdü.[31] Yine de, işinden kovulduktan sonra, Atatürk devrimleri tarihi öğretmenliği yapmak zorunda kalan Recep Peker'e oranla daha şanslı sayılırdı. Kâzım Özalp, meclis başkanlığını yitirdi ve Avrupa'da yeniden silahlanmanın zirveye tırmandığı bir dönemde çok önemli bir görev olan savunma bakanlığına getirildi.[32] Anayasa meclis başkanına cumhurbaşkanını temsil etme yetkisi tanıdığı için, Özalp'in görevinin değiştirilmesi bir rütbe indirimiydi ve onu cumhurbaşkanı olma sırasından uzaklaştırdı.

İstiklal savaşında Fransızlara karşı düzensiz gerilla birliklerine komuta etmiş olan eski jandarma yüzbaşısı, Kürt kökenli Urfa milletvekili Ali Saip Ursavaş'la ilgili entrika ülkeyi sarstı. Ursavaş, sa-

vaştan sonra sıkı korunmayan Suriye sınırı yakınında büyük bir arazi almış ve yörenin her bakımdan gaddar yöneticisi olmuştu. 1935 sonbaharında Ursavaş, o tarihte mülteci olarak Ürdün'de yaşayan eski gerilla lideri Çerkez Ethem ile birlikte Atatürk'e suikast planlamakla suçlandı. Türkiye'ye dönmeden önce Ethem ile görüştüğünü ileri süren bir Çerkez'in iddiası üzerine bu suçlama yapılmıştı. Ursavaş yörede yaşayanların çoğu gibi kaçakçılıkla geçinen yedi kişiyle birlikte mahkemeye çıkarıldı. Aslında diğerleri kaçakçılık nedeniyle Ursavaş'la tanışıyorlardı. Uzun bir mahkeme sürecinden sonra 1936 Şubatında kanıtların yetersiz, itirafların tutarsız olması nedeniyle ve ifadelerin baskı altında alındığı iddiasıyla sanıkların tümü beraat etti. Atatürk bu kararı kabullendi. On yıl önce ortaya çıkarılan İzmir'deki suikast girişiminde muhalefet onu tehdit etmişti; bu kere yerel bir zorbanın kalkışmasından çok ona karşı düzenlenen bir entrika, Atatürk'ü etkilememişti. Tek tepkisi, meclisteki yerini koruyan Ursavaş'ı huzuruna kabul etmemek oldu.[33]

Dikkatini dağıtan tüm sorunlara karşın Atatürk, Tevfik Rüştü Aras'ın yürüttüğü dış politikadan gözünü hiç ayırmadı. Uluslararası sahneye yalnızca yabancı konukları ve büyükelçileri ağırlamak için çıkıyordu. 1934 yazında uzun bir ziyaret için gelen İran Şahı Rıza Pehlevi, Atatürk'ün başarılarından çok etkilendi. Türklerin ve Perslerin ataları olan Turanlılarla İranlıların dostluğu üzerine kurulu yeni bir opera, Ankara Halkevinde Şahın onuruna sergilendi. Atatürk'ün Anadolu halk müziğini Batılı ölçüleri uyarlaması için görevlendirdiği genç bestecilerden Ahmet Adnan (Saygun) *Özsoy* adlı operayı rekor sayılacak kadar kısa bir sürede besteledi.[34] Bolşeviklerin 'içerik olarak sosyalist, biçimsel olarak milliyetçi' bir kültür yaratma çabaları sürürken, Atatürk'ün hedefi Türk kültürünü, içerik olarak milliyetçi biçim olarak Batılı yapmaktı; çünkü böylelikle evrensel kültür platformuna girebilirdi. Türklerin müzik, resim, heykel, tiyatro gibi sanat dallarında parlamalarını istiyordu. Ama verdiği desteğin de bir bedeli vardı; sanat dalları ilerleme amacına hizmet edeceklerdi. 'Gericiliği' yermeyen ya da Türkiye'nin komşularına ve yeni dostlarına hakaret eder gibi görünen tiyatro yapıtları yasaklanıyordu. [35] Kendisini yüceltmek amacını taşıyan *Bayönder* adlı destansı yapıtın metnini, yazarın 'saf' Türkçe sözcükleri kullanmaya yeterince özen göstermediğini düşünerek, kendi eliyle düzeltti. Kadınları "süs eşyası" ve sevgiyi "eğlence" olarak tanımlayan başka oyun metnine de itiraz etti. "Biz kadınlar için böyle düşünemeyiz ! Kadın varlığı ulusun bin bir noktadan temelidir," diye yazdı sayfanın kenarına ve "sevgiyi bir eğlence saymak, onu ciddiye almamak olur !" diye ekledi.[36]

Şah Rıza trenle İzmir'e ve oradan da İstanbul'a götürülürken, tren Uşak'ta durduğu sırada, sarıkla gezen yerel müftünün görün-

tüsü Atatürk'ü öfkelendirdi. Anlatılan bir öyküye göre müftünün başından sarığını aldı, ama sonra adamın aydın görüşlere sahip olduğunu öğrenince bağışlaması için kendisine bir armağan gönderdi.[37] Uşak'taki olaydan beş ay sonra din adamlarının özel giysilerinin sürekli giyilmesini önleyen yasa yürürlüğe girdi.

17 Haziranda Şahın onuruna Ankara Palas Otelinde verilen ziyafetten sonra İngiltere'nin yeni büyükelçisi Sir Percy Loraine, sabaha kadar süren bir pokere oyununa davet edildi. Büyükelçinin anlattığına göre Atatürk, "oyundan büyük keyif alıyordu. Çok yetenekli bir oyuncuydu ve epey kazanmıştı, ama oyun sona erince, kazanan ve kaybeden olmaması için bütün fişlerin karıştırılması için ısrar etmişti."[38] 20 Şubat 1928'de yine poker oynamak için davet ettiği ABD büyükelçisi Joseph Grew'ya da aynı şekilde davranmıştı.[39] Loraine Atatürk'e hayrandı, ama aralarında özel bir dostluğun kurulduğunu iddia etmek abartılı olur. Oyundan sonra Atatürk kendisine İngiltere ile dostça ilişkiler sürdürmek istediğini söyleyince, Loraine böyle bir ilişkinin Türkiye'nin Rusya ile olan dostluğuna zarar vermeyeceği güvencesini verdi. Bu arada Mussolini, Türkiye'nin Akdeniz'deki güvenliğini ve İngiltere'nin yine aynı bölgedeki çıkarlarını tehdit ederek, bu dostluğun gelişmesine yardımcı oldu.

İtalya'nın 1935 Ekiminde Etiyopya'yı işgal etmesinden sonra, Ege denizindeki On iki Ada'yı da silahlandırması gerçeğinden hareket ederek Türkiye, Milletler Cemiyetinin yaptırımlarına daha da hevesle katıldı.[40] Mussolini'nin, İtalya'nın Asya ve Afrika'daki ihtiraslarını açıklayan konuşmaları, Büyük Savaştan sonra Antalya'nın işgalini anımsatıyordu. 1935 Şubatında Atatürk bir destroyerle[41] Anadolu'nun batı ve güney sahillerini dolaştı. Atatürk'ün İtalyan büyükelçisini azarladığı, İtalya'nın Antalya üzerinde hakkı olduğunu söyleyince derhal mareşal üniforması giydiğini, Antalya konusunda büyükelçiye 'isterseniz gelin alın' dediğini ve Mussolini'nin kendi halkı tarafından ipe çekileceği[42] öndeyişini içeren öyküleri herhalde sonradan uydurulmuştur. Kendisinin aksine, bir tek kez bile bir orduya komuta etmediği halde, üniformayla dolaştığı için Mussolini'yi aşağıladığı şüphesizdi.[43] Yine de Türkiye, Mussolini'ye doğrudan saldırmak yerine, ona Balkan Paktını kabul ettirmeye çalıştı.[44] Başarısızlığa uğrayan bu girişim, Türkiye'nin dış politikadaki sağduyulu yaklaşımını gösteriyor.

Mussolini'nin tehditleri daha yakın bir tehlike oluştururken, Hitler'in 1936 Martında Ren bölgesini tekrar işgal etmesi, Türkiye'ye Boğazların askerî açıdan denetimini ele alma fırsatını verdi. "Avrupa durumu böyle bir girişim için elverişlidir," dedi Atatürk. "Bu işi kesinlikle başaracağız."[45] Nisan ayında Türk hükümeti Lozan anlaşmasını imzalayan bütün taraflara (ayrıca Sovyetler Birliği ile Yugoslavya'ya) bir nota gönderip, Türk Boğazlarının yönetimi konu-

sundaki maddelerin tekrar gözden geçirilmesi için bir konferans düzenlenmesini istedi. Konferans, 22 Haziranda Cenevre Gölü Kıyısında Lozan'dan pek fazla uzak olmayan Montreux'de toplandı. Bu kez Sovyetler Birliği tam katılımcıydı, ama kendisine yaptırım uygulanan İtalya katılmadı. 20 Temmuzda Boğazlarla ilgili yeni bir anlaşma imzalandı. Türkiye'ye Boğazları tahkim etme ve asker yerleştirme izni ve anlaşmanın koşullarını uygulama görevi verildi. Yeni anlaşma ticaret gemilerine sınırsız geçiş özgürlüğü tanırken, savaş gemilerinin hareketini Karadeniz'e kıyısı bulunan ülkeler lehine düzenliyordu.[46]

Türk hükümeti İngiltere, Fransa ve Balkanlar'daki komşularıyla ilişkilerini zedelemeden, hedeflerine yasal yollardan ulaşmıştı. Bu anlaşmayı Türkiye'nin Fransa ile İngiltere'ye yakınlaşması olarak gören Sovyetler Birliği ise tatmin olmuş sayılmazdı,[47] ama Sovyet heyeti yine de metni imzaladı. Bu son derece önemli diplomatik bir başarıydı. Türk birlikleri Boğazlarda konuşlandırılırken, kutlamalar yapıldı. Ertesi yıl (1937 Ağustosu) Atatürk, Trakya'daki askerî tatbikata katıldı. 1923 yılında bu bölgenin askerî açıdan savunulmasının olanaksız olduğunu söylemişti. Şimdi ise, İstanbul'u ve Boğazları Batı yönünde koruyacak olan (Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın adıyla bilinen) Çakmak Hattı kurulmaya başlamıştı.[48]

İngiltere'yle ilişkilerin düzelmesi Kral VIII. Edward'ın özel ziyareti ile simgelendi. Bayan Wallis Simpson ile *Nahlin* adlı yatla Akdeniz'de dolaşırken, İstanbul'a uğraması da gezi planlarına dahil edildi. Atatürk 4 Eylül 1936'da gelen kralı Dolmabahçe Sarayının rıhtımında karşıladı. Ertesi gün üstü açık bir arabayla İngiltere başkonsolosluğunu birlikte ziyaret ettikten sonra, yaşlı *Ertuğrul* yatıyla Florya'daki cumhurbaşkanlığı yazlık köşküne gittiler. Akşamüstü Atatürk ile konukları özellikle İngiliz tüccarların oturmak için tercih ettiği Moda açıklarındaki yelkenli yarışlarını izlediler. Bu ziyaretten sonra, Atatürk'ün saygın milliyetçiliğini ortaya çıkarmayı amaçlayan bir sürü öykü uyduruldu. Anlatılanlara göre, bir garson elindeki tabağı düşürünce Atatürk, "Biz insanımızı uşaklık dışında her türlü görev için eğitebiliriz," diyerek özür dilemişti.[49] Kral VIII Edward tekneden inerken sendeleyip elini rıhtıma dayayınca yine Atatürk, "Endişelenmeyin, memleketimizin toprağı temizdir," demişti.

Kral VIII. Edward'ın ziyareti Atatürk efsanelerinin önemli bir parçası oldu. İki ülke arasındaki düşmanlığı yok etmek, Gladstone ile Lloyd George'un mirasını reddetmek ve yeni Türkiye'ye saygılarını sunmak için İngiltere kralı bizzat gelmişti. Atatürk İngilizlerin gücünü ve yeteneklerini takdir ediyordu. Dünya savaşlarında, "İngiltere'nin hep kazandığına ve her zaman da kazanacağına" inanıyordu. Bu "yalnızca bir güç değil, bir dünya gücüydü, her zaman her

yerde görülebilirdi ve her tarafta çıkarları vardı."[50] İngilizleri Gelibolu'da silah gücüyle ve İstiklal Savaşında diplomasi yoluyla yenilgiye uğratmış olması, eski düşmanını sevmesini kolaylaştırıyordu. Öte yandan İngiliz hükümeti dostluk bağlarını güçlendirmek isteyen, şövalye ruhlu eski düşman imgesini yaratmakta gecikmedi. General Aspinall-Oglander'in, sonradan Mustafa Kemal'e duyduğu saygıyı dile getiren Gelibolu savaşı tarihi üzerindeki kitabı özel olarak ciltlenip 1932 yılında Çankaya'da kendisine sunuldu. Ne var ki, H.C. Armstrong'un *Grey Wolf* [*Bozkurt*] adıyla Mustafa Kemal'in yaşamöyküsünü anlatan kitabının aynı yıl yayınlanması ilk kitabın etkisini bir miktar sarstı.

Grey Wolf bir bakıma dedikodu ile erkek klüplerine has ırkçılık öykülerinin karışımı sayılırdı.[51] Yine daha sonradan ortaya atılan bir öyküye göre, Atatürk bu kitabı yalnızca kendisi için tercüme ettirmiş ve çevirisini dinleyince, "Bunun ithalini menetmekle hükümet hataya düşmüş. Adamcağız yaptığımız sefahati eksik yazmış, bu eksiklerini ben ikmal edeyim de kitaba müsaade edilsin ve memlekette okunsun !" demiş.[52] *Grey Wolf* çok uzun yıllar Türkiye'de yasaklandı ve ilk çevirisi ancak 1990'lı yıllarda yayınlandı. Kitabın içeriğindeki hatalar ise, *Akşam* gazetesinde 7 Aralık 1932 tarihinden başlayarak tefrika biçiminde yayınlanıp çürütüldü. Bu yazılar gazetenin sahibi olan iktidar partisi milletvekili Necmettin Sadık'ın (Sadak) imzasını taşıyordu. Ne var ki, Mustafa Kemal'i övme gayretleri arasında Necmettin Sadık da hayallere yer vermekten kaçınmadı. Cumhurbaşkanının babasının üst düzey bir devlet memuru olduğunu, Selanik'teki altı evinin yanı sıra ormanları ve kereste dükkânları bulunduğunu, annesinin ise zengin ve tanınmış, eski bir aileden gelme olduğunu iddia etti.[53] Acaba Mustafa Kemal mütevazı geçmişinden rahatsız mı oluyordu? Yoksa kendini onun avukatı yerine koyan kişi mi yoksul bir aileden gelmenin ayıp olduğuna inanıyordu ?

İngilizlerin güç kullanmadaki kurnazca maharetlerine verdiği değer, Atatürk'ün entelektüel gelişimini şekillendiren Fransız kültürüne olan hayranlığını azaltmadı. İstiklal Savaşı sırasında İngiltere ile Fransa'nın arasını açmıştı. Şimdi ise İngiltere'nin dostluğunu kullanarak Fransa'dan önemli bir ödün koparacaktı. Büyük Savaşın sonunda İskenderun ve Antakya yöreleri Fransız mandası altındaki Suriye'ye bırakılmıştı. Bunun ne denli isteksizce yapıldığı, ateşkes anlaşması imzalanıncaya dek Mustafa Kemal'in, Müttefikleri İskenderun'dan uzak tutma çabalarından anlaşılabilir. Böylece bu yörenin Türk milliyetçilerinin Misak-ı Milli ile üzerinde hak iddia ettikleri bölgeler arasında olduğu belirtiliyordu. 1921 yılındaki anlaşmaya göre Fransızlar İskenderun bölgesinde Türk kültürünün korunması için özel bir düzenleme yapacaklardı. Verdikleri

sözü tutarak, bölge yönetimine özel bir statü tanıyıp Türkçe'nin de resmî dil olmasını kabul ettiler.

İskenderun özel bölgesi ya da 'sancağı' Fransız yönetimi altında, özellikle dünyadaki ekonomik bunalımın başlamasına kadar, huzurlu ve zengin bir yaşam sürdü. Fransız istatistiklerine göre, 1930'lu yıllarında ortasında 220.000 olan bölge nüfusunun 85.000'i Türkçe konuşan Sünni Müslümanlardı ve bu sancağın en kalabalık toplumunu oluşturuyorlardı. Çoğunluğu toprak sahibiydi ve arazilerinde Arapça konuşan, Türklerin Alevi, Fransızların *Alaouites* dedikleri, ama gerçek kimlikleri Nusayri olan kişiler çalışıyordu. Nusayriler bölgenin ikinci en kalabalık toplumuydu. Nüfusun geri kalanı Kürtler, Ermeniler ve diğerlerinden oluşuyordu. Fransız yönetimi kalıcı gibi göründüğü müddetçe, Türk ve Arap milliyetçilik duygularının yavaş yavaş yayılmasına karşın, sancak içinde pek sorun çıkmıyordu. 1936'da Fransız Halk Cephesi Suriye temsilcileriyle manda yönetiminden vazgeçmeye doğru ilk adımı atarak bir anlaşma imzalayınca, durum değişiverdi.

26 Eylül 1936'da Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, Milletler Cemiyeti'ne, ülkesinin Suriye'nin bağımsızlığını desteklediğini, ama sancak halkının kendi kendini yönetmeye devam etmesi gerektiğini bildirdi. Fransızlar, Suriye'nin bütünlüğü korunduğu sürece, gerekli düzenlemeleri tartışmaya hazır olduklarını açıkladılar.[54] Türkiye de görüşmeler yapma yanlısıydı, ama hedefi farklıydı. Sancaktaki Fransızların mirasçısı olarak, Suriye Araplarını değil kendisini görüyordu. Atatürk bu iddiayı sahiplendi. Yaşamının sonuncu önemli davası bu olacak ve ölümüne dek onu sürekli meşgul edecekti.

1 Kasım 1936'da meclisin yeni yasama yılını açarken yaptığı konuşmada bu iddiasını dile getirdi. Türklerin, İskenderun, Antakya ve çevrelerinin gerçek sahipleri olduğunu söyledi. Kararlılıkları göz önüne alınmalı ve Türkiye ile Fransa arasındaki son sorun buna göre çözümeliydi.[55] Geleceğin belirsiz olması, tartışmalı bölgede huzurunu bozmuştu. Türk milliyetçileriyle, topraklarının Suriye'nin bir parçası olarak kalmasını isteyen Araplar ve Ermeniler arasında kanlı çatışmalar da yaşandı. Atatürk'ün teşvikiyle sekreteri ve avukatı olan Hasan Rıza Soyak sancaktaki Türk toplumunun temsilcisi olarak atanırken, Tayfur Sökmen adlı yörede yaşayan bir Türk de Ankara'daki meclise milletvekili olarak çağırıldı. Cenevre'deki Milletler Cemiyetinde Fransızlarla pazarlık eden heyete katılacak olan Soyak'a yola çıkmadan önce Atatürk, "Evet öyledir; orada, garantimiz altında müstakil bir Türk devleti kurulmalıdır, bunu temin edeceğiz çocuk..." diye buyurdu.[56] Bu bölgenin Türk topraklarına katılması için ilk adım böylece atıldı. Atatürk, eski çağlarda Çin'in kuzey sınırları yakınında yaşayan eski Türk (ya da belki Moğol) kavimlerinin Kitay [Hitay ve Hitan olarak da bi-

linir] isminden esinlenerek, bölgeye Hatay adını vermeyi kararlaştırdı. Hatay adı ayrıca, Atatürk'ün yarattığı tarihe göre Türklerin Anadolu'daki ataları olan Eti/Hititleri de çağrıştırıyordu.

1936 Kasımının ortasında Atatürk hastalandı. Akciğer tıkanıklığı tanısı konarak dinlenmesi ve içki içmemesi önerildi.[57] Aynı zamanda bedeninde çıkan döküntüler siroz hastalığının belirtisiydi ama doktorlar bu tanıyı koyamayınca, Atatürk Çankaya köşkünde dolaşan karıncaların ya da başka böceklerin izi olacağını düşündü. Çankaya ilaçlanırken İstanbul'a gitmeye ve Yalova kaplıcalarında dinlenmeye karar verdi. Hastalık, sancağı Suriye'den koparmaktaki kararlılığını güçlendirmişti. Ankara'dan ayrılmadan önce Fransız büyükelçisini ve askerî ataşesini Ankara Palas Otelinde masasına davet etti. Fransa'ya karşı dostluk duygularından söz ettikten sonra halkına Hatay'ı almaya söz verdiğini ve sözünü tutmaya kararlı olduğunu açıkladı. Sözlerini vurgulamak için iki genç subaya (Fransız askerî ataşesi, subayların bu amaçla bekletildiklerine inanıyordu) kendilerine katılmalarını söyledi; subaylar da Fransızları çok seviyordu ve Fransa ile savaşmaktan nefret edeceklerdi.[58]

Bazı Türk birlikleri daha önceden sınıra gönderilmişti. Şimdi ise Atatürk birlikleri tartışma konusu olan bölgeye yönlendirme söylentilerine geçerlilik kazandırmak istiyordu. 6 Ocak 1937'de Türk basını, cumhurbaşkanının 'şimdilik' Konya'ya kadar gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldığını, başbakan, diğer bakanlar ve genelkurmay başkanının kendisiyle Eskişehir'de buluşacakları haberini verdi.[59] Resmî açıklamanın başlığı, "Kendi hakkımızı korumaktan âciz değiliz. Eğer izzet-i nefsimizi müdafaa mecburiyeti bizi harb haline koyarsa mes'uliyet Fransa'ya intikal etmiş olacaktır," biçimindeydi.[60]

İnönü paniğe kapıldı. Fransa içerde ve dışarıda sorunlar yaşamaktaydı, İskenderun yöresindeki gücü çok zayıftı. Ama Fransa ile çatışmaya girmek Türkiye'nin yararına olmazdı. Hararetli bir toplantının sonunda, Atatürk askerî bir harekâta girişmeyeceğini ya da böyle bir şeye izin vermeyeceğini vaad etti.[61] Konya'ya kadar giderek yirmi dakika kaldı ve 9 Ocakta tekrar İstanbul'a döndü.[62] Askerî harekât seçeneğinden vazgeçip, Fransa'ya karşı psikolojik saldırıya geçti. İstanbul'da partiye bağlı bir gazetede, Fransa'ya karşı düşmanca makaleler yayınlanmaya başladı.[63] İstanbul'un tanınmış kafelerinden biri, Pâtisserie Parisienne olan adını Hatay olarak değiştirdi. Doktorların dinlenme ve içkiden uzak durma tavsiyelerini, Atatürk hiç dinlemedi. Nöbet defterinde Garden Bar, ve Pera Palas Oteli gibi eğlence yerlerine gidişleri ve Yalova, Florya, Adalar ve Boğaza yapılan daha uzun süreli gezileri kaydedilmişti.[64]

Sancağı Fransız mandası altındaki Suriye'den ayırma süreci çok yavaş işliyordu. Atatürk 10 Mart 1937'de Ankara'ya döndüğünde bunu hızlandırmaya kararlıydı. Bazen kullandığı yöntemler çok abartılı oluyordu. Bir gün, askerî pilot olmak üzere eğitim almış

manevi kızı Sabiha Gökçen'e, üniformasını giyip, Fransa büyükelçisi Karpiç Lokantasında akşam yemeğini yerken havaya ateş ederek, ülkesinin ağırkanlılığı karşısında kapıldığı vatanseverlik tepkilerini açığa vurmasını söyledi. Sabiha kendisinden istenileni yaptı ve yine Atatürk'ün çağırmış olduğu polisler tarafından dışarı çıkartıldı. Sabiha'nın huzuru bozmakla suçlanması, ona vatanseverlik ateşini bir kez daha haykırmak fırsatı verdi. Bir gece hapishanede kalmaya mahkum edildi ve aynı biçimde Hatay için savaşmaya hazır olduğunu bildiren Atatürk'ün orta yaşlı, kızkardeşi Makbule de onun yanına getirildi. En azından, Sabiha Gökçen'in yaşlılık yıllarında anlattığı öykü böyledir.[65]

Başka bir öyküye göre, Atatürk Fransız büyükelçisine, cumhurbaşkanlığından istifa edip, Hatay'da savaşmaya gönüllü olacağını söyleyerek onu daha fazla etkilemeye çalıştı.[66] Pek inanılır bir tehdit değildi, ama ulusal çıkarların ciddi olarak hesaplanması ve İngiltere'nin arabuluculuk çabaları sonunda Fransa pes etti. 29 Mayıs 1937'de Milletler Cemiyeti sancağın 'ayrı bir oluşum' olmasına karar verdi. Aynı gün Fransa ile Türkiye, Hatay'ın toprak bütünlüğünü birlikte garanti edeceklerini açıkladı.[67] Türkiye, bu yeni 'ayrı birim'de kendi sözünün geçeceğinden emin olmak istedi. Uluslararası bir komisyonun gözleminde yapılan seçimlerin Türk olmayan bir çoğunluğu çıkarması tehlikesi vardı. Ankara haksızlık edildiği savıyla seçimleri boykot etmeye karar verdi. 1937 Kasımında ağır hastalığına karşın, Atatürk Suriye sınırının kuzeyindeki Adana ve Mersin şehirlerini ziyaret etti.[68] Bu ziyaret sancağı kazanmak konusundaki kararlığını bir kez daha vurguladı. Fransa bir ödün daha vererek tartışmalı toprakların güvenliğinin Fransız ve Türk birliklerince beraber sağlanmasını kabul etti. Bir Türk birliği 5 Temmuz 1938'de sancağa girdi. Ardından uluslararası komisyon dağıtıldı ve yeni seçimler yapıldı.

Seçimlerin sonucu uygundu. Yeni devletin parlamentosundaki 40 sandalyenin 22'sini Türkler kazandı. Ankara'daki meclisin üyesi olan Tayfur Sökmen Hatay'ın cumhurbaşkanı oldu. Yerel meclis 'ayrı birimi' yaratan anlaşmanın koşullarını kabul etmiş olan Suriye ile bağlarını teker teker kopardı. Atatürk, 23 Haziran 1939'da Fransa'nın Hatay'ı tümüyle Türkiye'ye bıraktığını görecek kadar yaşayamadı. [69] Yine de sonunda Türkiye'nin bir vilayeti haline gelecek olan Hatay'a Türk askerlerinin yerleşmesi, sorunu onun yaşam süreci içinde çözmüştü. Türkiye savaşa girmediği ve uluslararası hukuku çiğnemeden istediğini elde ettiği için, İnönü de mutluydu. Nüfusu beş kat artıp bir milyonu aşan Hatay'ı, bugün Türkler Atatürk'ün ülkesine son armağanı olarak görmektedirler.

Aynı dönemde Türkiye, Iran, Irak ve Afganistan ile 8 Temmuz 1937'de Saadabad Paktı adıyla bilinen etkisiz bir anlaşma imzala-

dı.[70] Mussolini'nin Ortadoğu'da bazı maceralara atılmasını önlemeye yönelik olan bu anlaşmayı, bugün yalnızca diplomasi tarihçileri anımsıyor. Bir ay önce Atatürk'ün Ankara'da Maveray-ı Ürdün Emiri (daha sonra Ürdün Kralı) Abdullah'ı kabul etmesi, Türkiye'nin bölgede ne denli önemli bir ülke olduğunu kanıtlıyordu.

Ne denli hasta olursa olsun, Atatürk ülkesinin sürdüreceği politikalarda son kararı veren kişi olmaktan vazgeçmedi. İnönü anılarında, cumhuriyetin doğuşu sırasında Atatürk'ün eski dostlarının onun beklenmedik davranışlarından ürktüklerini ve hep onu frenlemeye çalıştıklarını anlatıyor.[71] Avrupa'da yeni bir savaş tehlikesi kaçınılmaz oldukça, İnönü kendisi de aynı kaygılara kapılmaya başladı. Atatürk'ün Hatay üzerindeki iddialarının peşinden böylesine azimle koşmasını biraz olsun göğüslemeye çalışmıştı. Çabalar başarılı bir sonuca ulaşınca, başka bir dış politika konusunda pek önemli olmayan bir anlaşmazlık, devletin tabiatı kesin kararlı başkanı ile tabiatı temkinli başbakanı arasında son bir sürtüşmenin çıkmasına neden oldu.

İspanya iç savaşında Cumhuriyetçilere malzeme taşıyan gemilere saldıran korsan denizaltılara karşı alınacak önlemleri görüşmek üzere Fransa ile İngiltere, İsviçre'nin Nyon kentinde bir konferans toplanmasını istediler. Sovyet silahlarıyla yüklü bir gemi Boğazlar girişinde torpidolanmıştı ve Marmara Denizinde de tanımlanamayan denizaltıların görüldüğü şeklinde raporlar vardı. Sovyet Rusya, İtalya'yı korsanlığa bulaşmakla suçluyordu. Öteki ülke diplomatları bunları açıkça söylemekten kaçınıyordu, ama bu suçlama asılsız değildi. En azından kuramsal olarak Sovyet Rusya, Türkiye'nin dostuydu ve Mussolini'nin açıkladığı iddiaları nedeniyle İtalya düşman sayılırdı. Ama ne Atatürk ne de İnönü bir Avrupa savaşın çekilmeyi istiyordu.

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, ortak güvenliği desteklemek, ama tehlikeli taahhütlerden kaçınmak talimatıyla Nyon'a gönderildi. Tatmin edici bir anlaşmaya varıldı : Akdeniz ülkeleri kendi karasularını koruyacak ve açık denizler Fransız ve İngiliz donanmalarının koruması altına bırakılacaktı. Ama anlaşmayı imzalayan tarafların gerekli durumlarda Fransız ve İngiliz donanmalarına yardımcı olmaları koşulu, İnönü'yü telaşlandırdı. Bunun anlamı açık denizde askerî bir harekâta katılma zorunluluğu muydu ? Tevfik Rüştü Aras, istenilen yardımın sahilde sağlanacak malzemeyle sınırlı olduğunu açıkladı. O tarihte Florya'daki deniz köşkünde bulunan Atatürk bu açıklamadan tatmin olarak Aras'a anlaşmayı imzalama yetkisi verdi. Ama Ankara'daki İnönü, Aras'ın ancak Türkiye'nin karasuları dışında bir askerî harekâta katılmaya zorunlu bırakılmayacağı konusunda yazılı güvence verildiği takdirde anlaşmanın imzalanması için ısrar etti.

13 Eylül 1937 tarihinde anlaşmazlığı kabine toplantısına getiren İnönü, Atatürk'ün maiyetindekilerin onunla doğrudan temas kurmasını engelledıklerinden şikâyet etti. İnönü'nün kastettiği aracı olan cumhurbaşkanlığı başkâtibi Hasan Rıza Soyak'a göre, Atatürk, İnönü'nün talimatını yerine getirdiği takdirde, Aras'ın Nyon'da zor durumda kalacağından korkuyordu. İnönü'nün 1923 yılında Lozan'da başbakan Rauf Orbay'ın elinden çektiği sıkıntılar bir kez daha yinelenecekmiş gibi görünüyordu. Ayrıca Atatürk istendiği takdirde İngiliz filosuna katılmak üzere bir Türk savaş gemisinin gönderilmesine karşı değildi. "Milletlerarasında büyük devletlerle iş görecek mevkide bulunduğumuzu göstermek ve şimdiden onlarla teşrik-i mesai yoluna girmek az fayda mıdır ?" diyordu Atatürk.[72]

14 Eylülde Aras anlaşmayı imzaladı ve sonra İnönü'nün ısrarla üzerinde durduğu yazılı güvenceyi aldı. Sorun, Atatürk ile İnönü arasındaki karşılıklı sürtüşmenin biraz daha artması pahasına çözülmüştü. İnönü'nün Aras'a son talimatını öğrenince Atatürk, "İhtiyat hududunu çok aşan bir ruh haleti içinde, Devlet idare edilir mi ?" diyerek tepkisini gösterdi.[73] İnönü'nün başbakanlık günleri sayılıydı.

28

Kutsallaştırma

Bin dokuz yüz otuz yedi yazı, Atatürk'ün Florya'daki yeni deniz köşkünde geçireceği ikinci ve son tatili olacaktı. 1935'de henüz tamamlanmamış iskelenin açığında yüzerken çekilmiş fotoğraflarında sağlıklı görülüyor. Ertesi yaza kadar kilo almıştı. 1937 yılına gelince, yüzü gerilmiş ve bedeni sağlıksız görünüyor. Yıllarca çok içki içmesine, düzensiz bir yaşam sürmesine karşın, güçlü bedeni iki kalp krizini, sıtmayı ve diğer hastalıkları atlatmasını sağlamıştı. Falih Rıfkı Atay'ın belirttiği gibi, 1930'lu yılların ortalarında bütün gece uykusuz kaldıktan sonra ertesi sabah ordu tatbikatını izleyecek durumda olabiliyordu. Pikniklerde oyunlar oynanırken Dikmen tepesinin dik yamacını genç bir adam gibi hızla koşarak çıkabiliyordu.[1] Açık havada yaşamayı seviyor ve zamanının çoğunu örnek çiftliklerinde geçiriyordu. Artık at binmediğinden yaptığı tek spor, akşam yemeklerinden önce bilardo oynamak ve yaz aylarında yüzmekti.

Günlük araba gezileri, Boğazda ve Marmara Denizinde yapılan tekne gezintileri, yurtiçi yolculukları, son padişahların sakin ve saklı yaşamlarıyla keskin bir karşıtlık gösterir. Padişahlar ancak hafta bir kez, Cuma günleri en yakın camiye giderlerken halkın karşısına çıkarlardı. Atatürk ise sık sık tren istasyonlarında, otellerde, lokantalarda, sergilerde, toplantılarda ve plajda halkın arasında oluyordu. Ama Fransız askeri ataşesi Albay Courson de la Villeneuve daha 1934 yılında, "Gazi 53 yaşında ve bu yaşta insan yaşam biçimini çok zorlarsa, sağlığı birdenbire bozulur," diye yazmıştı. Courson bir sabahın erken saatlerinde Park Otelin salonunda Atatürk'ü gözlemişti. "Cumhurbaşkanı ceketsizdi. Kocası seyahatte olan genç bir Macar kadına sımsıkı sarılmış,[2] bir eliyle kadının açık sarı saçlarını okşarken, öteki kolu beline dolanmıştı. Dans etmek için kalktıkları zaman "bitkin görünüyordu" diye yazmıştı.[3]

Birkaç gün önce,[4] cumhurbaşkanı otelde dans ederken, yakındaki küçük caminin müezzini ezan okumaya başlayınca orkestra susmuştu. Daha sonra cami kapatıldı ve minaresi yıkıldı. Otel son Osmanlı Sadrazamı Tevfik Paşanın arazisi üzerine inşa edilmişti. Tevfik Paşanın torunu anılarında ince bir düşünceyle, caminin kapatılması emrini veren görevlinin Atatürk'ün ibadet ve eğlence yerleri arasında belirli bir mesafe bulunması talimatını yanlış yorumladığını yazıyor.[5] Fransız askeri ataşesi ise minarenin yıkılması emrini Atatürk'ün verdiğini iddia ediyor.[6] Ne olursa olsun, pek önemli olmayan küçük bir cami ile büyük bir çağdaş otel arasında yapılacak seçimde cumhurbaşkanının hangisini yeğleyeceği biliniyordu.

Atatürk yaşam biçimini gizli tutmak için çaba göstermedi. Bir öyküye göre 1930'da İzmir'i ziyareti sırasında dostlarıyla birlikte otelin giriş katında akşam yemeğine otururlarken, şehrin valisi perdelerin kapatılmasını emretmiş.[7] Mustafa Kemal ise "Peki, ama halktan gizliyecek bir şey mi yapacağız ? O böyle bir sofrada ne yapılacağını sanırsa yalnız onu yapacağız. Perdeleri açınız," diyerek itiraz etmiş. Başka bir öyküye göre, gizli tutma çabalarının sefahat söylentilerinin çıkmasına yol açacağını da eklemiş. Başka bir gün Istanbul'da Moda Burnunda[8] bir yatta içki içerken, kadehini çevresini saran teknelerdeki insanlara doğru kaldırmış, ve "Yurttaşlarım!Buna rakı derler. Biliniz ki bunu ben öteden beri içerim. Şimdi de kadehimi kaldırıp sizlerin şerefinize içiyorum,"[9] diye seslenmişti.

Özellikle son yıllarında Atatürk iş ve eğlence arasında ayrım gözetmiyordu. Yemek masasında kararlar alınıyor, devlet belgeleri kendisine pikniklerde ya da araba gezileri sırasında sunulabiliyordu.[10] Montreux Anlaşmasını onaylayan imzayı Ankara örnek çiftliğinin bira bahçesinde attı ve genç bir kız öğrenciyi (Arapça kökenli) Melahat adının Türkçe köklerden türetildiğini kanıtlaması için masasına davet etti. Genç kız Güneş Dil Teorisi konusunda ders görmediğini söyleyerek bağışlamasını isteyince, Ankara Dil Tarih Fakültesinin tüm bölümlerinde bu konunun okutulmasını emretti. Sonra bu sohbetten sıkılıp orkestraya bir vals çalmasını söyledi. Müzisyenlerin çabaları onu önce hayal kırıklığına uğrattı, ama sonunda bir Macar dans havası çalınınca, piste çıktı.[11] Atatürk'ün bazı davranışları garip olabiliyordu ama sağlığı yerinde olduğu sürece, dostluğu eğlenceliydi.

Sağlığı zayıfladıkça, Çankaya köşkünün bahçesinde evi bulunan kızkardeşi Makbule'ye daha yakınlaştı ve gezilerinde Makbule ona eşlik etmeye başladı. Nöbet defteri ondan "Büyük Bayan" olarak söz ediyordu. 1920'lerin sonuna doğru evlat edindiği beş kızdan ikisi, Sabiha Gökçen ile Afet İnan yakınında kaldılar. Zehra adındaki manevi kızı 1936'da Fransa'da trenden düşerek yaşamını yitirdi. Fransız polisinin yaptığı soruşturma sonunda intihar ettiği kararı açıklandı.[12] Sabiha'nın eğitim yaşamı sık sık hastalıklarla

bölündüğünden pek parlak geçmedi, ama pilot olma arzusunu gerçekleştirdi. Eğitim amacıyla önce Rusya'ya gönderildi ve özel bir izinle askerî pilot olmasına olanak tanındı. Sabiha Gökçen anılarında Atatürk'ün kendisini sınamak için bir keresinde şakağına tabancayı dayayıp tetiği çekmesini istediğini anlatıyor. Gözünü kırpmadan bu isteği yerine getirmişti ve 1937 yılında Tunceli (Dersim) dağlarındaki Kürt isyanına karşı bombalama görevine katılmasına izin verildi. Bu kez ona verilen tabanca doluydu ve uçağı düştüğü takdirde isyancıların eline geçmemek için kendini öldürmesi söylenmişti. Harekâtın sonunda Ankara askerî havaalanında Atatürk ile Makbule onu karşıladılar.[13] Ertesi haziranda Sabiha, bir gösteri uçuşu için Balkan ülkelerine gönderildi. Gezinin en önemli noktası Selanik'e yaptığı uçuş ve Atatürk'ün doğduğu iddia edilen pembe evi görmek oldu. Yugoslavya ile Romanya'ya da uçtu ve uçağı arızalanınca Türkiye'ye trenle dönmek zorunda kaldı. Bu arada Afet'e de nihayet önce Paris'e oradan da doktorasını yapmak için Cenevre'ye gitme izni verilmişti.

Atatürk'ün manevi kızlarına gösterdiği ilgi içlerinde en küçüğü olan Ülkü'nün üzerinde yoğunlaştı. 1932 yılında Ankara'da doğan Ülkü'nün babası, Ankara örnek çiftliği istasyonu şefi, annesi ise Atatürk'ün annesinin hizmetlilerinden biriydi.[14] 1935'de olağan yaz tatilini geçirmek için geldiği İstanbul'da Haydarpaşa garında trenden inerken Atatürk onun elini tutmuştu ve üç yıl sonra, ölümünden birkaç hafta öncesine kadar Ülkü onun yanından hiç ayrılmadı.

Atatürk'ün sağlığı kötüye giderken, İnönü onun ruhsal durumundaki değişiklikten kaygılanmaya başladı. Daha önceleri akşam içki sofrasında aceleyle alınan bazı kararlar ertesi sabah tersine çevrilirdi. Şimdi ise içkinin etkisi geçtikten sonra bile, aynı kararda ısrar eder olmuştu. İnönü, onun bakanları kişisel olarak eleştirmesinden de hoşlanmıyordu.[15] Hatay meselesinin ele alınması ve Nyon konferansı pazarlıklarıyla ilgili anlaşmazlıklar, Atatürk'ün örnek çiftliklerinin nasıl dağıtılacağı konusundaki sürtüşmeyle birleşti. Çiftlikler için hazine oldukça yüksek bir rakam ödemişti.[16] 1927'deki büyük nutkunda Gazi, çiftliklerini Halk Fırkasına devredeceğini söylemesine rağmen, şimdilik bunu yapmaya yanaşmıyordu; dikilen her ağaca özel bir sevgiyle bağlanmıştı. Ayrıca bir şeyler vermekten de hoşlanmıyordu.[17]

İçinde atelyeleri, ürünlerin satıldığı dükkânlar ve Ankara'dakinde bir bira fabrikası bulunan çiftlikler büyük bir işletmeye dönüşmüştü. Kaçınılmaz olarak, çalışanların ve Çankaya'daki gediklilerin, çiftliklerin Atatürk'ün özel mülkü olarak korunmasında çıkarları vardı. 1937 yılının başında bira fabrikasını genişletip ve daha başkalarını da açarak işi büyütmeye karar verdiler. Çiftlikler ipotek edilerek Ziraat Bankasından kredi alındı.[18] Ama yeni fabrikala-

nın inşaatı başlamadan önce, İstanbul'daki özel bir bira fabrikası imtiyazının sona erdirilmesi kararına karşı dava açtı. İnönü davanın sonucunun beklenmesi gerektiğinde ısrarlıydı.[19] Atatürk'ün bazı yakın dostları, İnönü'nün akrabalarıyla arkadaşlarının İstanbul'daki özel bira fabrikasında hisseleri bulunduğu söylentisini yaydılar.

Atatürk 1937 Mayısında çiftlikleri devlete devretmeye karar verdi. Elde edilecek gelir ise Halk Fırkasına bağışlanacaktı.[20] Ama İnönü devletin finanse etmiş olduğu çiftlikler için tekrar para ödemesine karşı çıktı ve Atatürk de kabul etti.[21] Önderinin duygularını incitmiş olduğu konusunda İnönü'nün uyarılması bir değişiklik yaratmadı. 11 Haziranda Karadeniz'de Trabzon limanını ziyaret etmekte olan Atatürk, çektiği telgrafla çiftlikleri koşulsuz bir armağan olarak devlete bıraktığını İnönü'ye bildirdi. [22] Meclise bu kararı İnönü açıkladı ve teşekkür edilmesi oylandı.[23] Ne var ki, bira fabrikası bu armağana dahil edilmemişti. Ürettiğini devlet tekeline sattığı sürece kâr edebilirdi ve Atatürk fabrikanın hâlâ yasal sahibi olduğundan, kontratın cumhurbaşkanı ile devlet arasında yapılması gerekiyordu. Bir kez daha İnönü onaylamayı reddetti.[24]

Atatürk İnönü ile yolunu ayırmaya istekli değildi. 11 Haziranda Trabzon'dan çektiği ikinci telgrafta, gördüğü sıcak karşılamadan İnönü'nün de mutlu olacağını ve tüm ülkeye bunu açıklamak isteyeceğinden emin olduğunu bildirdi.[25] Ne var ki İstanbul'a dönünce, Nyon görüşmeleriyle ilgili anlaşmazlık, Ankara bira fabrikası projesini destekleyenlere, kendi davalarında ısrar etmeleri için bir fırsat daha verdi. 17 Eylülde Ankara'ya gelen Atatürk yanında 'mutat zevat' ile örnek çiftliği ziyaret etti. Üç ay önce devlete devredildiğinden beri ihmal edilmiş olduğuna karar verdi ve kabine üyelerini aynı gün Çankaya'da akşam yemeğine çağırdı. Bira fabrikası konusunun açılacağı kendisine önceden bildirilen İnönü'nün köşke gitmeden önce birkaç kadeh viski içerek kendini cesaretlendirdiği söylenir. Atatürk ise çay içmeyi tercih etmişti.

İnönü ile bakanlar geldiğinde, Atatürk ziraat vekilini çiftlikle doğru dürüst ilgilenmemekle suçladı. Öfkeye kapılan İnönü, cumhurbaşkanının şikayetlerini, çiftlikte kendi işe aldığı ve halen konumlarını koruyan görevlilere yapması gerektiğini söyledi. Ailesinin İstanbul'daki özel bira fabrikasında hissesi bulunduğu konusundaki söylentilere değinerek cumhurbaşkanını, düşmanlarınca çıkarılan dedikodulara kulak vermekle suçladı. " Sofradan emirler alıyoruz ve bunlar yüzünden büyük sıkıntılara düşüyoruz," diye şikâyet etti. Hiç de karakterine uygun olmayan bu ani patlamanın ardında geçerli nedenleri vardı. Bitip tükenmeyen entrikaların konusu olmuştu; erkek kardeşi kısa bir süre önce ölmüştü; safra kesesi başına dert açıyordu. Ama fazla ileri gitmişti. Atatürk ayağa kalkıp toplantıyı sona erdirdi.[26] Başkalarının yanında kavga etmişlerdi ve cumhurbaşkanı itibarını yitirmeden başbakanını yerinde tutamayacağını anlamıştı.

Oysa eskiden sık sık dostlarına, "Çocuklar, Çankaya'da rahat ediyorsam, İsmet sayesindedir," demişti.[27] Ayrılışın yumuşak olacağını ve İnönü ile dostluğunun süreceğini umut ediyordu.

19 Eylülde Atatürk ile İnönü, Dolmabahçe sarayında yapılacak olan Türk Tarih Kurumunun ikinci kongresine katılmak üzere trenle İstanbul'a geldiler. Yolda İnönü'yü kompartımanına çağıran Atatürk, bir süre için birlikte çalışmalarına ara verilmenin daha iyi olacağını söyledi. Meclis tatilde olduğundan İnönü sağlık nedeniyle izinli sayılabilirdi ve onun yokluğunda, İktisat Vekili Celal Bayar, başbakan vekilliğini görevini üstlenebilirdi. İnönü itiraz etmedi. Dolmabahçe Sarayına ulaşınca kimseye belli etmeden Heybeliada'daki yazlık evine gitti. Konferans için tekrar saraya gelince, "Bana hâlâ dargın mısın ?" yazan bir kağıt uzattı ve Atatürk de yanıt olarak "Sana dargın olabilir miyim ? Sen benim kardeşimsin," diye yazdı. "Bu kağıdı saklayabilir miyim ?" diye sordu İnönü ve Atatürk "Nasıl istersen," yanıtını yazdı.[28] Ertesi ay Atatürk, İzmir yakınlarındaki askerî tatbikatı izlemek için İnönü'yü davet etti. Yılın sonlarına doğru gazeteci dostu Falih Rıfkı'nın karısına Atatürk'ün " Kimse duymasın. Kendi rahatımı kendim bozdum. Başıma bir başbakanlık derdi icat ettim," dediği söylenir.[29] Yine de Bayar'ı seçme kararından vazgeçmedi ve Celal Bayar 25 Ekimde başbakan oldu.

1 Kasımda yeni yasama yılı açılırken meclise İnönü'nün istifa ettiği ve Bayar'ın hemen hemen aynı kabineyle görevini sürdüreceği bildirildi.[30] Açılış konuşmasında Atatürk başbakan değişikliğine değinmedi. Konuşmasını laik pragmatizme yönelik bir cümleyle bitirdi, "Bunun kapsadığı prensipler, idarede ve siyasette bizi aydınlatıcı ana hatlardır. Fakat, bu prensipleri, gökten indiği sanılan kitapların dogmalariyle asla bir tutmamalıdır. Biz, ilhamlarımızı gökten ve gaipten değil, doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz."[31] Buna karşılık Bayar, başbakan olarak yaptığı ilk konuşmada ilham kaynağının yalnızca Atatürk olduğunu açıkladı. Bu konuşmada ilk kez 'Şef ' sözcüğünün kullanılması dikkati çekmekte ve metinde tam on dokuz kez geçmektedir.[32]

Bayar ile 'mutat zevat' arasındaki dostları, İnönü'nün tekrar Atatürk'e yakınlaşmasını önlemek için ellerinden geleni yaptılar. Hükümet değişikliğinin açıklanmasından birkaç gün sonra sade vatandaş olarak Ankara ile Budapeşte futbol takımlarının arasındaki maçı (Macarlar kazandı) izlemeye giden İnönü halk tarafından coşkuyla alkışlandı. Söylentileri göre, Atatürk bundan rahatsız olmuştu. Acaba İnönü, halkın desteğini mi kazanmaya çalışıyordu ? 6 Kasımda Halk Fırkasının parti grubu yeni hükümetin programını görüşmek üzere toplandığında, Atatürk'ün sofra dostu Salih Bozok, cumhurbaşkanı ile arasındaki anlaşmazlıkları açıklaması için İnönü'ye ısrar etti. İnönü, Atatürk'ün sofrasındaki ani patlaması için özür diledi ve dinlenmek amacıyla izin almış olduğunu açıkla-

dı. Ankara stadyumundaki sevgi gösterisinden hiçbir şekilde sorumlu değildi ve çok şaşırmıştı. Atatürk'ü velinimeti olarak görmeyi sürdürüyordu ve bunu kanıtlamak için, cumhurbaşkanının gelirinden bir kısmını kendisine vermek alışkanlığını edinmiş olduğunu anımsattı. Bozok bu sözlerle tatmin olduğunu söyledi. Birkaç gün sonra Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün stadyumdaki gösteriyi yapılan hizmetlerden dolayı halkın duyduğu sevginin bir ifadesi olarak tanımladığını ve İnönü'nün her zaman saygı görmesi gerektiğini söylemiş olduğunu ona aktardı.[33] İnönü birçok kez Çankaya'ya yemeğe davet edildi.

1937 Kasımında Atatürk, yeni yapılan demiryolundan ülkenin güneydoğusunda Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgeleri ziyaret etti. Buraları son kez 1917'de, Ruslarla savaşan bir Osmanlı generali iken görmüştü. Ulaşım kolaylığı hükümetin Kürtleri daha sıkı denetlemesini sağlamıştı. Atatürk'ün ziyareti uzun sürmedi, ama damgasını vurdu. 1917'de karargâhının bulunduğu, bölgenin başlıca şehri olan Diyarbekir'in adının Diyarbakır olarak değiştirileceğini açıkladı. Güneş Dil Teorisine göre her ismin kökünün Türkçe olması gerekiyordu.[34] Bir konserden sonra Halkevinde konuşurken, "Dünyanın en güzel ve en modern bir binası içinde, modern nefis bir müziği dinleyerek... Beşeriyetin medenî bir halkı huzurunda, bu halkın evinde..."[35] sözlerini kullandı. Uygarlık büyük bir mücadeleyle getirilebilmişti. Diyarbakır'ın kuzeybatısında, Dersim dağlarındaki Kürt isyanını Türk ordusunun bastırmasından üzerinden uzun zaman geçmemişti.

Yerel aşiret reisi ve şeyh Seyit Rıza'nın, kendisine ait araziye ulaşımı sağlayan köprüyü yıkıp, nöbet tutan Türk müfrezesini öldürmesiyle isyan başlamıştı. Atatürk'ün bölgeye gelmek üzere yola çıkmasından kısa bir süre önce adamlarıyla birlikte yakalanıp mahkemeye çıkarılmıştı. Liderlerinin bağışlanması için Kürtlerin gösteri yapacağından çekinen yetkililer Seyit Rıza ile altı adamını Atatürk'ün gelişinden önce idam ediverdiler. Cumhurbaşkanı bölgenin büyük şehrine trenle gelip, adını Elâziz'den Türkçe olduğu varsayılan Elâzığ'a çevirdi, gözü iyice korkutulmuş Kürtlerin arasında dolaştı, yeniden inşa edilen köprüyü açtı ve Ankara'ya doğru yoluna devam etti.[36] Yolda Adana'ya uğrayıp şehrin parkına dikilen heykeline baktı. Yakındaki Tarsus kasabasının adını Terkeş adlı eski Türk kavminden aldığını açıkladı.[37] Ankara'ya döndüğünde gezisinden söz ederken, yöre halkının cumhuriyeti güçlendirmek için ellerindeki malların ihtiyaçlarından fazlasını hazineye vermek konusundaki istekliliğinden etkilendiğini anlattı.[38] Bu iddia, yer adlarının etimolojisi kadar gerçek dışıydı.

Sağlığı son hızla bozulmasına karşın Atatürk alışkanlıklarından uzaklaşmadı. 25 Kasım 1937'de Ankara Palas otelinde arkadaşlarıyla

sabaha kadar içki içti. Aralık ayında da Karpiç lokantasında aynı olay iki kez yinelendi. 9 Aralıkta Hitler'in Alman Gençlik Teşkilatı temsilcisini kabul etti.[39] Sirozun neden olduğu döküntüler onu fazlasıyla rahatsız ediyordu. 1938 Ocağında çocukluk arkadaşı Nuri Conker'in ölümü moralini çökertti. Ama yaşama asıldı ve ay sonunda Yalova kaplıcasında bir tedavi kürü geçirmeye karar verdi.

Kaplıcanın yöneticisi Nihat Reşat Belger uzun yıllar Paris'te doktorluk yapmış ve İstiklal Savaşı sırasında Türk milliyetçilerinin oradaki temsilcisi olmuştu. Dr. Belger Atatürk'ü muayene etti ve döküntünün siroz belirtisi olduğunu bildirdi. Tanısını elinden geldiğince dikkatli bir dille açıklamaya çalıştı, "Kaşıntının nedeni yediklerinizve özellikle içtikleriniz," dedi Dr. Belger. Doktorun sözlerinin ardındaki gerçeği anlayan Atatürk Yalova'da sakin bir hafta geçirdi ve her akşam yeni başbakan Celal Bayar ile birlikte yemek yedi. Ama cumhurbaşkanının hasta olduğu söylentilerini önlemek olanaksızdı. 24 Ocakta partinin İstanbul'daki yayın organı *Cumhuriyet* gazetesi tuhaf bir haber yayınladı. Yalova'da gerçekte varolmayan bir radyodan aldığı bilgiye göre, Atatürk tüm hastalıklar için kendi aldığı önlemlerin yeterli olduğunu açıklamıştı. Bu nedenle sağlığı için halkın tümü dua etmeliydi.[40] Cumhurbaşkanının ölümcül hastalığından üstü kapalı da olsa ilk kez söz ediliyordu.

Atatürk, 1 Şubatta yeni merinos yün fabrikasının açılışını yapmak üzere Bursa'ya gitti. Düzenlenen baloda yorucu *zeybek* havası oynadı ve sabahın dördüne kadar içki masasından kalkmadı. Ertesi gün modern kaplıca otelindeki (kaplıca havuzuna akan sıcak kaynak suyunda çelik bulunduğu varsayıldığından, otele *Çelik Palas* adını vermişti) hisselerini ve 1923 yılında kendisine armağan edilmiş olan otele bitişik evi Bursa belediyesine bağışladı.[41]

İstanbul'a dönünce Park Otelde yine uzun bir gece kaçamağı yaptı. Ertesi gün ateşi yükseldi ve zatürree tanısı kondu.[42] Ama on beş gün sonra Celal Bayar ile İnönü'yü kabul edecek kadar düzelmişti. 24 Şubatta Balkan Paktı konsey toplantısı için Ankara'ya gitmeye karar verdi. İnönü de onunla birlikte trendeydi.

Tıpkı günümüzün Avrupa Birliği gibi Balkan Paktı da sık sık toplantılar yapıyordu. 27 Şubat 1938'de Atatürk, Yunan diktatörü General Ioannis Metaksas ile Yugoslavya başbakanı Milan Stojadinoviç'i kabul etti. Her ikisi de Nazi Almanyası'nı yatıştırma politikasına taraftar oluyorlardı. Daha önceki toplantılarda olduğu gibi görüş alışverişinde bulunuldu, ama hiçbir sonuç çıkmadı. Yine de Atatürk yabancı gazetecilere, "Dünyada şimdiye kadar, başka başka milletlerin ünyon [birleşme] (Atatürk Fransızca *union* sözcüğünü kullanmıştı) yaptıkları ve asırlarca beraber yaşadıkları tarihte görülmüştür. Bizim kurmak istediğimiz ünyonun tarihe geçmiş ünyonların çok fevkinde olmasını isteriz," açıklamasını yaptı.[43] Ne var ki, Balkan Paktı on sekiz ay sonra patlak veren İkinci Dünya

Savaşıyla birlikte eriyip gitti.

Bir türlü durdurulamayan burun kanaması nedeniyle Atatürk toplantıya geç kalmıştı. Bu kanama da ilerleyen sirozun başka bir belirtisiydi. Celal Bayar yurtdışından bir uzman çağırmak için iznini istedi. Atatürk'ün çevresindeki doktor dostlarından çok, saygın bir yabancının sözlerini dinleyeceğine inanıyordu. Kısa bir tartışmadan sonra cumhurbaşkanı kabul etti ve Ankara'ya gelen Fransız uzman, Profesör Fissenger[44] ilerlemiş siroz tanısını onayladı. 30 Mart'ta Resmî Türk Haber Ajansı, cumhurbaşkanının gribe yakalandığı için Profesör Fissenger tarafından muayene edildiği ve korkulacak bir durum bulunmadığını açıkladı. Fissenger'in cumhurbaşkanına bir buçuk ay dinlenmesini önerip ülkeden ayrıldığını bildirildi.[45]

Gerçi dedikodular geçen Aralık ayında Fransız kaynaklarından yayılmıştı, ama ilk kez cumhurbaşkanının hastalığı konusunda resmî bir haber veriliyordu. Kendisine bu dedikodular hakkında soru sorulan Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, İngiltere Büyükelçisi Sir Percy Loraine'i yanlış yönlendirmeyi başararak, onun dışişleri bakanlığına Atatürk'ün sağlık durumu hakkında iyimser raporlar göndermesini sağladı.[46] Aras'ın umut dağıtması için çok geçerli bir nedeni vardı: İnönü ile yolları ayrılmıştı ve eski başbakanın cumhurbaşkanlığına geçmesi olasılığından çekiniyordu. Ayrıca Atatürk gibi o da, hastalık haberinin Hatay konusunda Türkiye'nin elindeki kozları zayıflatacağından korkuyordu. Loraine ise bütün İngiliz diplomatları gibi, Fransızların söylediklerine inanmama eğilimindeydi. Fissenger'in öğütlerini dinleyen Atatürk birkaç ay boyunca Çankaya'da düzenli bir yaşam sürdü. 13 Nisanda son kez Celal Bayar'ın eşliğinde İnönü ile görüştü.[47]

Atatürk, halkın karşısına çıkmak için son bir çaba gösterdi ve Ankara'da İstiklal Savaşı öncesi Samsun'a çıkışının yıldönümü olan 19 Mayıs törenlerini izledi. Sonra güneye giden trene bindi. İskenderun *sancağında* seçim tarihi yaklaşırken, Fransızlara baskı yapmak amacıyla Suriye sınırına 30.000 asker yerleştirilmişti.[48] Atatürk, sınırdan pek uzak olmayan Adana ve Mersin'deki birlikleri teftiş ederek propaganda kampanyasını güçlendirdi.[49] Konuşma yapmadı, ama orada bulunması Fransızların, tartışma konusu bölgeye Türk askerlerinin girmesine izin vermelerine yardım etti. Yolculuk onu çok yormuştu ama vazgeçmedi ve hatta Mersin yakınındaki bir arkeolojik kazı yerini de ziyaret etti. Ankara'ya dönünce onu garda karşılayanların arasında bulunan bir bakan Falih Rıfkı Atay'a dönüp " Falih Atatürk'ün derisinin rengine bak. Bu bir ölü rengi..." dedi.[50]

Ertesi gün, 26 Mayıs 1938'de Atatürk İstanbul'a gitmek üzere son kez Ankara'dan ayrıldı. İstanbul Boğazının kıyısındaki Dolmabahçe Sarayından Florya sahilindeki evine gitti. Aniden rahatsızlanınca aceleyle saraya geri götürüldü. Karaciğerinin çalışmaması nedeniyle karnında oluşan ödem onu rahatsız ediyordu. Bu arada Bayar, Atatürk'ün gözüne girmek için başka yollar bulmuştu. Padişahın eski yatı *Ertuğrul* artık Marmara Denizinden dışarı çıkama-

yacak kadar yaşlanmıştı ve cumhurbaşkanı Karadeniz ve Akdeniz gezileri için yolcu gemilerine binmek zorunda kalmıştı. Daha görkemli bir yata sahip olmak onu mutlu edecekti. Başbakan *Savarona* adındaki lüks bir yatın, inşa edildiği Alman tersanesinde boş olarak durduğunu öğrenmişti. Amerikalı bir milyoner için 1931 yılında yapılmıştı ve ABD hükümeti tekneden vergi alınacağını açıklayınca, teslim alınmamıştı. Türk hükümeti *Savarona* yatını 1938 Martında bir milyon iki yüz elli bin dolara[51] satın alıp ulusun bir armağanı olarak Atatürk'e sundu. Görevde bulunduğu uzun yıllar boyunca tutumlu olmayı savunan İnönü'ye karşı gizli bir serzenişti bu. *Savarona* 1 Haziran 1938'de İstanbul'a geldi. Yatın şansı varmış ki, *Güneş-Dil* adı verilmesi için yapılan garip öneriden vazgeçildi.[52]

Atatürk doktorların öğütlerine kulak verip tam bir dinlenmeyi kabul ederek saraydan yata taşındı. 8 Haziranda Profesör Fissenger tekrar çağırıldı. Paniğe meydan vermemek için, Atatürk'e, o tarihte safra kesesi iltihabı çeken İnönü'yü tedavi etmek için geldiği ve bu fırsattan yararlanarak kendisini de muayene edeceği söylendi.[53] Fissinger muayeneden sonra Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'ya cumhurbaşkanının en fazla iki yıl yaşayacağını, ama her an ölme tehlikesinin de bulunduğunu bildirdi.

14 Haziranda Atatürk *Savarona*'dan Cenevre'deki Afet'e bir mektup gönderip hastalığının tedavi edilememesinin doktorların suçu olduğundan yakındı. Ayağa kalkıp yürümesine çok erken izin vermişlerdi. Yine de genel olarak durumu iyiydi, tümüyle düzeleceğine inanıyordu ve Afet'in kaygılanması için hiçbir neden yoktu.[54] Beş gün sonra kendi yatıyla İstanbul'a gelmiş olan Romanya Kralı Carol'un, Atatürk'ü *Savarona*' da ziyaret etmesine izin verildi. Südet bölgesinde yaşanan krizden söz ederlerken Romanya Kralı, Çekoslovakya Cumhurbaşkanı Beneç'in uzlaşmaya yeterince yanaşmadığından şikayet etti. Atatürk "Bir devlet başkanının kendisine emanet edilmiş toprakları terk etmesini nasıl bekleyebilirsiniz ?" diye karşılık verdi.[55] Hastalığı muhakeme gücünü ya da görev duygusunu etkilememişti.

Başka bir ziyaretçi de Serbest Cumhuriyet Fırkasının kapanmasından sonra atandığı Londra büyükelçiliğinden gelen Fethi Okyar idi. Hastalığın Atatürk'ün bedenini etkilediğini, ama beyninin her zamanki gibi ve hatta içkiyi bıraktığından beri daha fazla çalıştığını fark etti. Atatürk yorgun olduğunu ve Boğazın Anadolu yakasında biraz kır havası almanın kendisine iyi geleceğini düşündüğünü söyledi.[56] Genç bir kurmay subayı adayı olduğu günlerde Ali Fuat Cebesoy ile birlikte ziyaret ettiği, sultanların Alemdağ'daki av köşküne gitmeyi aklından geçiriyordu. Av köşkü incelendi ve harap bir durumda olduğu görüldü; onarımı çok uzun sürecekti.[57]

Atatürk yeni başbakanı ile çalışmayı sürdürdü. Cumhuriyetin kuruluşunun on beşinci yıldönümü yaklaşırken, İstiklal Savaşının

sonunda Türk milliyetçi hareketine karşı çıktıkları için sürgüne gönderilen 150 kişiyi affetmeyi kabul etti. Atatürk'ü eleştirenlerden biri olan Rauf Orbay, Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde çıkan afla ülkesine dönmüştü. Hastalığı sırasında en sık ziyaretine gelenlerden biri Ali Fuat Cebesoy idi. Refet Bele milletvekiliydi. Artık eski defterler kapanmıştı, yalnızca Osmanlı hanedanı mensuplarının ülkeye gelmesi hâlâ yasaktı. 150 kişiyi affeden yasa 29 Haziranda meclisten geçti.[58] Hiç kimse red oyu vermedi, ama aralarında İnönü ile 'mutat zevat'ın da bulunduğu milliyetçi hareketin bazı önde gelen isimleri oylamaya katılmadı.[59] Ne yazık ki, baskı rejiminin başka kurbanları da vardı. 29 Ağustosta komünist şair Nazım Hikmet, sözde ordu ve donanmada ayaklanma çıkarmaya kalkışmakla suçlanarak yirmi sekiz yıl hapis cezasına çarptırıldı ve bağışlanmak için Atatürk'e başvurdu.[60] Artık cumhurbaşkanı hastalığının son aşamalarındaydı ve askerî mahkemeler, sert bir disiplin anlayışıyla komünistlere kesinlikle hoşgörü göstermeyen Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın alanına giren bir konuydu. Nazım Hikmet İkinci Dünya Savaşının sonralarına dek hapishanede kaldı.

Hükümetin attığı adımlar sürekli olarak Atatürk'e bildiriliyordu. 1929-1930 bunalımından sonra ekonomi düzelmeye başlamıştı ve Bayar, ikinci beş yıllık kalkınma planı çerçevesinde iş adamlarının devlet bankalarıyla el ele çalışacaklarını umuyordu. "İş Bankası Grubu" kısa bir süre için yükselişe geçmişti. Daha da önemlisi, yeni bir dünya savaşı yaklaşırken Türkiye'ye kur yapanların sayısının artmış olmasıydı. İlk çelik fabrikasını kurması ve silah alabilmesi için İngiltere, Türkiye'ye 16 milyon sterlin tutarında borç vermiş ve kısa süre sonra Nazi Almanyası'nın bir bakanı 15 milyon marklık bir kredi önerisiyle Ankara'ya gelmişti.[61] Yabancı yardımın kaynağı, artık yalnızca Bolşevik Rusya değildi.

Hasta yolcusunu oyalamak için *Savarona* Boğaz'da ve Marmara'da kısa geziler yapıyordu. Ama Atatürk'ün durumu ağırlaşınca Dolmabahçe Sarayının açıklarında demirleyip bir daha ayrılmadı. Jeneratörleri çok gürültü çıkardığı için yatın elektriği yanına bağlanmış bir denizaltıdan sağlanıyordu. Atatürk'ün, "Bir çocuk oyuncağını bekler gibi bu yatı beklemiştim. Mezarım mı olacak bu tekne benim?" dediği yazılmıştır.[62] Verilen yanıt "Hayır !" oldu. 24 Temmuzda doktorları cumhurbaşkanının karaya çıkarılmasına karar verdiler. Halkın ilgisini çekmemek için saraya taşınma işlemi hava kararınca gerçekleştirildi ve Atatürk yattan bir koltukla çıkarılıp Dolmabahçe Sarayının denize bakan bir odasına yerleştirilirken ışıklar söndürüldü. Yatağının karşısında Moskova'daki Türk büyükelçisinin gönderdiği, muhtemelen Kafkas dağlarında baharı gösteren bir tablo asılıydı.[63] Kurak Anadolu platosunun verdiği özlemle Türkler, yeşil dağların, ağaçların resimleri bugün de çok severler.

 Atatürk'ün geniş ailesinin bütün bireyleri sarayda toplandı. Afet

Cenevre'den geldi; Makbule ile Sabiha yanından neredeyse hiç ayrılmadılar. 'Mutat zevat', Kılıç Ali ve Salih Bozok da aynı durumdaydı. Yalnızca küçük Ülkü Ankara'ya geri gönderildi.

Altı Türk doktorundan oluşan bir komite cumhurbaşkanının tedavisini üstlendi ve düzenli olarak sağlık raporları yayınlanmaya başladı. İyimser bir hava yansıtan raporlar cumhurbaşkanının dinlendiğini ve düzelmekte olduğunu bildiriyordu. Resmî açıklamalara ilk meydan okuma, 7 Ağustos tarihinde *Tan* gazetesinin liberal başyazarı Ahmet Emin Yalman'dan geldi. Gerçek bilgiye ulaşmayı hedefleyen nazik sorgusuna karşılık, gazetesi üç ay süreyle kapatılarak tepki gösterildi.[64] Halka belli etmeden Profesör Fissenger tekrar çağırıldı ve bu kez yanında bir Alman ve bir Avusturyalı profesör vardı. Hastanın karnından su alınmasına hep birlikte karar verdiler.

Atatürk kabul etti, ama riskli olduğunu anlayınca vasiyetini yazmasının zamanı geldiğini anladı. 5 Eylülde hazırlanan belge oldukça kısaydı. Sahip olduğu bütün malları Halk Fırkasına bırakıyordu. Elde edilecek gelir kızkardeşinin ve beş manevi kızının mütevazı aylık giderlerini karşılamaya yetecekti. Kızkardeşi Makbule yaşamının sonuna dek Çankaya'daki eve sahip olacaktı. Pilot olan manevi kızı Sabiha Gökçen'e bir ev satın alınacaktı. İnönü'nün çocuklarına eğitimlerini tamamlamaları için gerekli olan tutar ayrıldıktan sonra geriye kalan, Tarih ve Dil Kurumlarına verilecekti.[65] Atatürk, İnönü'nün zengin olmadığını biliyordu ve belki de eski başbakanın hastalığının ciddiyetini abartmıştı. Öte yandan, vasiyetin bu maddesi, bir barış önerisine benzemekte ve hizmetlerini takdir ettiği, ama disiplinli oluşuna içerlediği bir adamı görevinden aldığı için suçluluk duygusuna kapıldığı izlenimini vermektedir.

İnönü Ankara'dan ayrılmadı. Atatürk'ün ölümünden üç ay sonra yazdığı bir notta, onun temas kurduğu takdirde gerek yeni hükümetin gerekse kendisinin otoritesini zayıflatmaktan korktuğunu için bunu istemediğini iddia etmiştir. İnönü'ye göre Atatürk sürekli olarak eski başbakanın, başkentte kalıp sağlığına kavuşmasını söylemişti.[66] İnönü'nün Cumhurbaşkanı kendisini hasta yatağının yanında görmek istemediği için İstanbul'dan uzak kaldığı iddiası mantıklı görünüyor. Görevinden aldığı bir yardımcısını görmek belki Atatürk'ü tedirgin edebilirdi. Bu arada, metresini öldürdüğü için 'mutat zevat'ın arasından uzaklaştırılmış olan Recep Zühtü'nün, Atatürk'ü görmeye İstanbul'a geldiği takdirde onu öldüreceği tehdidinin İnönü'yü korkutmuş olduğu dedikoduları da dolaşmaktaydı.[67] İnönü Atatürk'e iyi dileklerini Ankara'dan mektupla iletti.[68] Cumhurbaşkanının yakın arkadaşı Salih Bozok ile sürekli iletişim kurdu; Sabiha Gökçen onu sık sık ziyaret edip cumhurbaşkanının hastalığı hakkında bilgi verdi. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, Washington'a büyükelçi olarak gitmesini önerince İnönü reddetti.[69] Atatürk'ten sonra kimin geleceğinin mücadelesi başlamıştı ve İnönü yakında

meclisin toplanacağı Ankara'da kalarak zekice bir oyun oynuyordu.

13 Ekimde Atatürk'ün karnından tekrar su alındı.[70] Üç gün sonra komaya girdi. Sekreteri Hasan Rıza Soyak, dostları Kılıç Ali ile Salih Bozok, cumhurbaşkanlığı muhafız bölüğü komutanı ve bir yaveri sırayla yatağının başucunda nöbet tutmaya başladılar. Cumhurbaşkanına vekalet eden meclis başkanı Abdülhalik Renda ile kabine üyeleri aceleyle İstanbul'a koştular. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, gelmesi için İnönü'yü ikna etmeye çabaladı. İnönü bir kez daha reddetti.[71]

17 Ekimde Şükrü Kaya, İstanbul gazetelerinin başyazarlarına bir brifing verdi. Atatürk öldüğünde, denetim kolayca elden kaçabileceği için toplantılara ve camilerde ayin yapılmasına izin verilmeyeceğini açıkladı. Rejim anayasa uyarınca sürecek ve meclis yeni cumhurbaşkanını seçecekti. Birkaç kişiden fazlasının aday olmayacağını tahmin eden Şükrü Kaya anlamlı bir biçimde, "Bakalım Meclisin kabul edeceği kimseye namzetliği nasıl kabul ettireceğiz ?" diye ekledi.[72] İnönü'nün cumhurbaşkanı olmayı istediğinden kimsenin kuşkusu bulunmadığından, bu sözler Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras ve 'mutat zevat'tan bazılarının alternatif bir aday olarak Mareşal Fevzi Çakmak'ı öne sürme çabalarına dikkat çekiyordu.

Kendisi de İnönü'ye karşı olan Atatürk'ün sekreteri Hasan Rıza Soyak anılarında, vasiyetnamesini imzaladıktan sonra Atatürk'ün Mareşal Çakmak'ın iyi bir seçim olacağını, çünkü bütün iyi yönlerine karşın, İnönü'nün ülkede pek fazla sevilmediğini söylediğini iddia ediyor.[73] İnönü'nün anıları da bu olayı aydınlatıyor. Kendisine muhalif olanların Atatürk'ü ardılını açıklamaya ikna edememeleri üzerine, Soyak'ın bir "şifahi vasiyet" uydurmaya çabaladığını, ama Celal Bayar'ın buna karşı çıktığını anlatıyor.[74] Olayın gerçek yüzü ise, etrafındakilerin, yaklaşan ölümün kabulü olarak yorumladıkları vasiyetnamenin imzalanmasından sonra dahi, Atatürk'ün ardılını açıklamamış olmasıdır. Acaba gerçekten meclisin özgür olması gerektiğine mi inanmıştı ? Bu hastalıktan kurtulabileceğini mi düşünüyordu ? Yoksa her şart altında İnönü'nün bu makama seçileceğini hissediyor ve adını verdiği takdirde bir yıl önce başbakanlık görevinden almakla hata ettiğini göstereceğinden mi çekiniyordu ? Her üç fikir de onun karakter yapısına son derece uygun olurdu.

22 Ekimde Atatürk kendine geldi ve düzelmiş gibi göründü. Bundan böyle sağlık raporlarının yayınlanmayacağının açıklanmasından sonra bakanlar Ankara'ya döndü. Söylentilere göre Profesör Fissenger, 29 Ekimdeki Cumhuriyet Bayramı kutlamaları için Atatürk'ün Ankara'ya gidebileceğini söylemişti ve şeref tribünündeki yerine çıkabilmesi için bir asansör yapılması emri verildi.[75] Ne var ki, sağlığı tekrar kötüye gitti ve 1 Kasımda meclisin açılış konuşmasını kendi adına Celal Bayar'ın yapmasını kabul etti.

Atatürk ölüm döşeğinde yatarken İstanbul Cumhuriyet Bayramını kutladı. Askerî okul öğrencileri, askerî bandonun marşlar çaldı-

ğı bir gemiyle Dolmabahçe Sarayının önünden geçtiler. Atatürk'ün yatağından kaldırılıp pencereden öğrencileri selamladığı sık sık anlatılır. Sekreteri Hasan Rıza Soyak ise anılarında pencereye yaklaşanın Kılıç Ali olduğunu ve onun gemiye süratle ilerlemesini işaret ettiğini belirtiyor. Aynı şekilde cumhurbaşkanını rahatsız ettiği için havai fişek gösterileri de kısa kesilmişti.[76]

8 Kasımda Atatürk son kez komaya girdi. Hasan Rıza Soyak'a göre son sözleri doktoru Neşet Ömer İrdelp'e söylediği 'Aleyküsselâm' [Tanrı selâmeti senin üzerine olsun] olmuştu.[77] Tekrar yayınlayan bildiriler bu kez cumhurbaşkanının sağlık durumunun kötü olduğunu gizlemiyordu. 10 Kasım 1938 sabahı saat dokuzu beş geçe, Atatürk Dolmabahçe Sarayındaki yatak odasında yaşama veda etti. Yanında üç Türk doktor, cumhurbaşkanlığı muhafız bölüğü komutanı ve sekreteri Hasan Rıza Soyak vardı. Öğleyin bu haber resmî bir bültenle açıklandı. Hükümet düzenin korunacağına, cumhuriyetin yaşayacağına söz verdi. Yeni cumhurbaşkanını seçmek için meclis derhal toplanacaktı.[78]

Atatürk'ün ölümünden birkaç dakika sonra odaya dalan arkadaşı Salih Bozok, onun cansız bedenini görünce tekrar dışarı çıktı ve tabancasını çekip kendini göğsünden vurdu. Kurşun kalbini sıyırıp geçti ve Bozok 1941 yılına dek yaşamını sürdürdü.[79] Cumhurbaşkanlığı sekretaryasında çalışan Haldun Derin, alaycı bir ifadeyle " Mutat zevat'tan harakiriye başkaca iltifat eden olmadı," diye yazdı.[80] Afet ile Sabiha derhal Ankara'ya gönderildi.[81] Atatürk'ün naaşının Dolmabahçe Sarayının taht salonuna yerleştirilmesine karar verdi. Bu uygulama, ölümün ardından yirmi dört saat içinde gömülmeyi öngören İslam geleneklerine aykırıydı.

Meclis yeni cumhurbaşkanını seçmek için 11 Kasımda toplandı. Mareşal Çakmak adaylıktan çekilince İnönü tek aday olarak kaldı ve oybirliğiyle seçildi.[82] İnönü, Celal Bayar'dan başbakanlık görevini sürdürmesini istedi. İnönü'nün yolunu kesmek için ellerinden geleni yapan Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ile Dahiliye Vekili Şükrü Kaya dışında hiçbir bakan görevinden alınmadı. İlk konuşmasında İnönü eski cumhurbaşkanının ülkesi için yaptığı 'olağanüstü hizmetleri' övdü. Son derece ölçülü ve kısa bir övgü konuşmasıydı.[83] Ardından meclis Atatürk'ün devlet töreniyle gömülmesinin giderlerini karşılayacak para tutarını oyladı. Bu tartışma meclis üyelerine cumhuriyetin kurucusuna övgüler yağdırmak için bir yarışma fırsatı yarattı.[84]

Atatürk'ün bedeni tahnit edildikten sonra Dolmabahçe Sarayının kapıları 12 Kasımda dışarıda bekleyen kalabalığa açıldı. Yedi gün boyunca kılıçları çekmiş bekleyen nöbetçilerin koruduğu katafalkın önünden insanlar akıp geçti. Resmî kuruluşlar, dernekler, okullar sırayla saraya geldi. 17 Kasım akşamı polisler büyük bir kalabalığı kontrol altında tutmayı başaramayınca on bir kişi ezile-

rek öldü.[85] Cumhurbaşkanlığı sekreterliğine başsağlığı telgrafları yağdı. Hatta 150'likler affedildiği halde ülkeye dönmeyen Çerkez Ethem'den bile telgraf geldi. En dikkat çekici telgraf İstiklal Savaşı sırasında komutanlık görevinden alınmış olan General Ali İhsan Sabis'in imzasını taşıyordu, "Mani zail oldu, artık teşrik-i mesai edebiliriz."[86] İnönü bu teklifi kabul etmedi.[87]

Askerî törenin sorumluluğu, o tarihte İstanbul'daki 1. Ordu Komutanı olan Atatürk'ün arkadaşı General Fahrettin Altay'a verildi. Anılarında cenaze duasının okunması için ısrar ettiğini ve biraz tereddütten sonra kabul edildiğini anlatacaktı. Generalin, bir Müslüman'ın istediği her yerde ibadet edebileceğini hükümete anımsatması üzerine, Laik hükümet duaların dinsel gösterilere dönüşeceğinden çekinerek cenaze töreninin cami yerine Dolmabahçe Sarayında yapılmasına karar verdi.[88] Kısa cenaze töreninden sonra tabut resmî törenle *Yavuz* gemisine yüklenip İzmit'e gönderildi. Buradan yola çıkan özel tren Ankara'ya ulaşana dek tüm istasyonlarda yavaşlayıp halkın son saygılarını sunmasına olanak verdi. Atatürk'ün silahsız dolaşmayan ve İnönü'yü öldürmekle tehdit eden arkadaşı Recep Zühtü trene daha İstanbul'dan hareket etmeden önce binmişti. Ankara hükümeti inmesi için emir verilmesini kararlaştırdı.[89]

Tren 20 Kasımda Ankara'ya vardı ve tabut yerinden alınmadan önce saygılarını sunması için İnönü davet edildi. Ertesi gün resmî cenaze töreni yapıldı. Büyük Millet Meclisinin bahçesinde başlayan kısa yolculuk, kendisine lâyık bir anıt kabir inşa edilinceye kadar kalmasına karar verilen Etnografya Müzesine kadar sürdü. Arkadaşlarının söylediğine göre Atatürk Çankaya köşkünün bahçesine gömülmek istemişti. Söylentilere göre ise, İnönü'nün arkadaşlarından biri, "Çankaya'yı türbe, Cumhurbaşkanını da türbedar mı yapmak istiyorsunuz," demişti.[90]

Atatürk'ün cenaze töreni gibi bir olay daha önce hiç görülmemişti. Üzüntüyle gurur yan yana yaşanıyordu. On yedi ülke özel temsilcisini gönderirken, dokuz ülkeden de korteje katılması için askerî birlikler gelmişti. İngiltere'yi Gelibolu Savaşında adı duyulan Feldmareşal Lord Birdwood, Fransa'yı (kızına Atatürk'ün özel ilgi göstermiş olduğu) İçişleri bakanı Albert Sarruat, Nazi Almanyası'nı ise Baron von Neurath temsil ediyordu. İngiliz denizcileri 1922 yılında son padişahın kaçarken bindiği HMS *Malaya* gemisiyle gelmişlerdi. 1936 yılında Kral V. George'un cenazesinde İnönü Türkiye'yi temsil etmişti. Şimdi de İngiltere, dünyanın diğer ülkeleriyle birlikte Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanına saygısını gösteriyordu. Atatürk'ün, ülkesini tamamen bağımsız, uygar ülkeler topluluğunda saygın bir üye yapma amacı gerçekleşmişti.

Ya Türk halkı ? Önce Dolmabahçe Sarayına gelen sonra da korteje eşlik eden kalabalık olağanüstüydü. Çoğu ağlıyordu. İnönü cenaze töreninde yaptığı konuşmada halkın ruh haletini yakaladı. Ko-

nuşmasını " Eşsiz kahraman Atatürk; vatan sana minnettardır," sözleriyle bitirdi.[91] Atatürk'ün Türklerin ulusal kahramanı olduğundan kimsenin kuşkusu yoktu. Onun rejimini beğenmeyenler bile ülke topraklarından yabancı işgalcileri kovan bir "Halâskâr Gazi" olduğunu kabul ediyorlardı. Yanıtlanması gereken tek soru, onun vizyonunu paylaşan ve reformlarını destekleyenlerin kaç kişi olduğuydu. İngiltere büyükelçisi Sir Percy Loraine, "Onun için gerçekten yas tutuluyor. Cenaze töreninde sıradan insanların samimi üzüntüsü kolayca anlaşılıyordu," raporunu verdi.[92] Ama ulusal üzüntünün dışa vurumu geçicidir. Sınama kısa sürede gerçekleşti.

Cumhurbaşkanı olarak İnönü'nün ilk girişimi, Atatürk'ün sonradan tutarlı siyasi muhalifler olmuş eski iki arkadaşı Rauf Orbay ve Kâzım Karabekir'le uzlaşmak oldu. 1939'un başında *Tan* gazetesi, Atatürk'ün ölümünden önce el konulmuş olan Karabekir'in anılarını tefrika halinde vereceğini açıkladı. Bu haberi alınca İstanbul Üniversitesinin öğrencileri gazete binasını taşa tuttu ve anıların yayınlanmamasını istedi. Gazete boyun eğdi. Böylece geleceğin modeli çizilmiş oldu. Atatürk yaşamı boyunca kendilerine çağrıda bulunduğu toplum kesimini kazanmıştı. Yeni Batı öğretileriyle eğitilen gençler ona ve tam bağımsızlık ve evrensel uygarlığa katılım yolundaki ikiz ideallerine sadıktılar. Cumhuriyetin yöneticileri arasındaki bölünmelerden ve yönetilenlerin hoşnutsuzluğundan farklı olarak bu kesim Büyük *İnkılâpçı* ya da daha sonraki adıyla *Devrimci*'nin eleştirilmesine izin verıneyecekti.

Atatürk'ün en iyi bildiği Fransa modelinde olduğu gibi, devrim sağlam bir destekçiler tabanı yaratmıştı. Ama Türkiye'deki devrim, kendisini yaratan kişiyle bütünleşmişti. Böylece devrimin ideallerine sadakat ile Atatürk'ün anısına sadakat eşanlamlı oldu. Bunun sonucunda da kültür devrimini savunanlar ile eleştirenler arasındaki mücadele Atatürk'ün kişiliği üzerinde odaklandı. Savunanlar bunu aydınlıkla karanlık arasında bir mücadele olarak görüyorlardı. Atatürk de böyle görmüştü. 1918 Mayısında Osmanlı imparatorluğu son savaşlarından birini yaşarken gazeteci Ruşen Eşref'e (Ünaydın) verdiği fotoğrafının üzerinde şöyle bir yazı vardı :

> Her şeye rağmen muhakkaka bir nûra doğru yürümekteyiz. Bende bu imanı yaşatan kuvvet, yalnız aziz memleket ve milletim hakkındaki payansız muhabbetim değil; bu günün karanlıkları, ahlâksızlıkları, şarlatanlıkları içinde sırf vatan ve hakikat aşkıyla ziya serpmeğe ve aramağa çalışan bir gençlik gördüğümdendir.[93]

Atatürk yetenekli bir komutan, kurnaz bir politikacı ve son derece gerçekçi bir devlet adamıydı. Hepsinden öte, Aydınlanma çağının bir insanıydı. Ve Aydınlanmayı yaratanlar evliyalar değildi.

29

Sonrası

Cumhuriyet Halk Partisi kongresi, 26 Aralık 1938 tarihindeki olağanüstü toplantısında Atatürk'e 'Ebedi Şef' unvanını verdi. Yaşamı boyunca partinin başkanı olarak kalacağı ilan edilen İnönü'ye de 'Milli Şef' denildi.[1] Türkiye'nin önderi olduğundan kuşku duymayan Atatürk, herhalde bunu resmen ilan edilmesine gerek görmemişti.[2] 25 Ocak 1939'da Celal Bayar İnönü'nün isteğiyle istifa etti ve yerine, 1919 Mayısındaki kader yolculuğunda Atatürk'e eşlik eden askerî doktor Refik Saydam getirildi.[3] Resmî daireler, posta pulları, kâğıt ve metal paralardaki Atatürk resminin yerini İnönü'nün resimleri aldı. Atatürk'ün İstiklal Savaşındaki eski dostlarının gönlünü almak için Ali Fuat Cebesoy ile Kâzım Karabekir birbiri ardına meclis başkanlığına getirilip onurlandırıldı. Rauf Orbay Londra'ya büyükelçi olarak atandı. Ama hiçbirinde iktidar gücü yoktu. Onların hırsları ve politik yetenekleri konusunda, İnönü de Atatürk ile aynı kaygıları paylaşıyordu.[4]

Özel yaşamında İnönü, cebinde küçük bir Kuran taşıyan, dinine bağlı bir Müslüman'dı.[5] Çocuklarına Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı bir görevliden özel din dersleri aldırtmıştı.[6] Yine de Atatürk'ün, dinin politikadan dışlanması olarak tanımlanan laik cumhuriyet ilkesine son derece sadıktı. Hatta yasa 1941 yılında biraz daha sertleştirdi ve ezanın Arapça okunmasını suç haline getirdi.[7] Atatürk'ün Arapça ve Farsça'dan alınmış sözcüklerin Türkçe'den ayıklanması politikasını hızlandırdı ve 1945 yılında anayasa saf Türkçe'yle yazıldı. Daha önceleri Arapça adları kullanılan (Ekimden Ocağa kadar) dört ay için Türkçe adlar bulundu.[8] Atatürk'ün hayatta olduğu yıllarda başlamış olan laik eğitimin kırsal kesime yayılması çabası sürdürülerek 1940 yılında genç köylülerin öğretmenlik eğitimi aldığı Köy Enstitüleri açıldı. İnönü enerjik Milli Eği-

tim Bakanı Hasan-li Yücel'i, dünya klasiklerini Türkçe'ye çevirtmesi için destekledi. Atatürk'ün 'çağdaş' (yani Batılı) kültürü Türkiye'ye getirme hedefi uyarınca 1936'da ilk kez eğitime başlayan devlet konservatuarından sonra 1940'da devlet opera ve balesi kuruldu.[9] Böylece Atatürk'ün başlattığı kültür devrimi ölümünden sonra da ilerlemeye devam etti.

İnönü de, Türkiye'nin çağdaş bir ülke olması için Atatürk kadar kesin kararlıydı. Ama Nazi Almanyası, Bolşevik Rusya ve militarist Japonya'da çağdaşlaşma korkutucu bir biçim almaktaydı. Çağdaş dünya kendini parçalamaya başlarken, İnönü'nün esas kaygısı Türkiye cumhuriyetinin elde ettiği başarıları korumaktı. Bunu sağlamak için önce Fransa ve İngiltere ile bir anlaşma imzaladı, Fransa'nın teslim olmasından sonra da, Almanya ile bir saldırmazlık anlaşması imzaladı ve nihayet, Winston Churchill'in, Türkiye'yi Müttefiklerin tarafında savaşa sokma çabalarını durdurdu. İç politikadaki disiplinin desteklediği ustaca sürdürülen denge hareketi gerçekleştirilmişti. Bunu sağlayan da, iktidarın Cumhuriyet Halk Partisinin tekelinde olmasıydı. Tek-parti rejimi, İnönü'ye silahı tarafsızlığını koruma ve savaşın bitimine çok az bir süre kala, zafer kazanmakta olan Müttefikler tarafında güvenli bir biçimde yerini alabilme olanağı tanımıştı.[10] İnönü'nün ülkesini savaşın dışında tutma ve savaşın sonunda Batılı müttefiklerin güvenli ortamına sokabilme başarısı, Atatürk'ün başbakanı olarak geçirdiği yıllarda geliştirdiği sağduyulu ve dirayetli yaklaşımının sonucuydu. Türkiye'nin tarafsızlığına saygı gösterilmesinin başka bir nedeni de, 1918 ile 1923 yılları arasında Atatürk'ün ülkesinin kendini savunabileceğini kanıtlamış olmasıydı. Türkiye'nin İstiklal Savaşında kazandığı zaferlerin anıları, öteki ülkelerin saldırganlığını dizginlemekteydi.

Savaş Türkiye'nin siyasi yaşamını dondurdu. 1945 yılında Müttefiklerin zaferi tek-parti rejiminin gevşetilmesi için içerden ve dışardan baskılara yol açtı. Türkiye'nin, Stalin'in yayılmacılık tasarılarına karşı koyabilmek için yardımına gereksinim duyduğu Amerika Birleşik Devletleriyle İngiltere, demokratik müttefikler istiyorlardı. Onların demokrasi konusundaki ısrarları yurt içinde de yankılanıyordu. 1930 yılında Fethi Okyar'ın kısa süreli Serbest Cumhuriyet Fırkasında yapmak üzere oldukları gibi, kültür muhafazakârları ile politik ve ekonomik özgürlük taraftarları güç birliği ettiler. İnönü her iki taraftaki muhaliflerine ödünler verdi. Muhafazakârların komünizm yuvaları diye eleştirdiği Köy Enstitüleri 1947'de saygın konumlarını yitirmeye başladı. İki yıl sonra din konuları ilkokullarda seçmeli ders olarak okutulmaya başlandı ve Ankara'da bir ilahiyat fakültesi açıldı.[11] Çoğu Kemalist'in bugün bile "gericilere verilen ödünler" olarak gördüğü bu girişimler İnönü'nün siyasi muhaliflerinin baskılarını azaltmaya yetmedi. Baskı çoğunlukla Halk Partisinin içinden kaynaklanıyordu.

7 Haziran 1945'te Celal Bayar ile üç parti üyesi – o tarihte pek tanınmayan Adnan Menderes,[12] milliyetçi tarihçi Fuat Köprülü ve Atatürk'e yaltaklanışı mecliste adeta atasözü biçimini almış olan Refik Koraltan, serbest parti politikası isteyen bir önerge verdiler. Halk Partisinden atılınca, 1946 Ocağında Demokrat Partiyi kurdular. 1944 yılında genelkurmay başkanlığından emekli olan sert ve disiplinci Mareşal Fevzi Çakmak ile Atatürk'ün eski dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras kısa bir süre için onlara katıldı. Çakmak, Aras ile birlikte karakterine hiç uymayacak biçimde İnsan Hakları Derneği kurucuları arasında yer almıştı.[13] İktidardaki Halk Partisi, dürüstlüğü kuşkulu olan 1946 seçimlerinde Demokrat Partinin altmış altı sandalye kazanmasına olanak verdi. İnönü çalkantıları durdurabilmek için, Atatürk'ün en sert adamlarından Recep Peker'i başbakanlığa getirdi. Ne var ki belirli bir ölçü içinde tutulan baskının yararı olmadı ve İnönü de demokrasiyi seçti. Peker 1947'de görevinden istifa etti. Cumhuriyet tarihinin ilk özgür seçimleri14 Mayıs 1950 tarihinde yapıldı ve meclisteki 487 sandalyeden 408'ini kazanan Demokrat Parti toplam oy sayısının ancak yüzde 53'ünü alabilmişti.[14] Cumhuriyet Halk Partisi bu tarihten sonra mecliste bir daha mutlak çoğunluğu sağlayamadı.

İnönü istifa edince, Bayar cumhurbaşkanı, Menderes başbakan oldu. Bu değişiklik demokrasiye pürüzsüz bir geçişin zaferi ve Atatürk'ün ulusal egemenlik idealinin gerçekleştirilmesi olarak nitelendirildi. 1937 yılında Bayar, Atatürk'e gösterdiği aşırı övgüyle İnönü'yü alt etmeye çabalamıştı. Şimdi de Demokrat Parti hükümeti, Atatürk'ün anısına gösterdiği saygıyla onu aşıyordu. Kâğıt ve nakit paralarla, posta pullarının üzerine yine Atatürk'ün resmi basılmaya başladı. 1953 yılında naaşı görkemli bir anıt mezara taşındı. 1951 yılında çıkarılan bir yasa Atatürk'ün anısına saygısızlık göstermeyi suç olarak tanımladı.[15] Yasaklanan bir dini tarikatın üyelerinin Atatürk büstlerini parçalaması bu yasanın çıkmasına neden olmuştu. Bu saldırılar, İslam'ın sosyal ve siyasi bir güç olarak ortaya çıkmaya başladığının ciddi bir işaretiydi. Demokrat Parti bunu dikkate aldı: iş başına gelir gelmez ezanının tekrar Arapça okunmasına izin verdi.[16] Paranın çoğu gönüllü bağışçılardan toplanarak ülkenin dört bir köşesinde binlerce cami inşa edildi. Gerçi resmî olarak hükümet Kemalist yasalardan pek uzaklaşmıyordu, ama İslami duygular daha rahatça ve daha yüksek sesle ifade edilebiliyordu.

Demokrat Partinin iktidarda kaldığı on yıl Türkiye'nin görünümünü değiştirdi. Atatürk'ün, köylünün ülkenin efendisi olduğu yolundaki sözleri kâğıt üstüne kalmıştı. Oysa artık seçmenler ya da onlardan destek alan iktidardaki siyasi parti, gerçek efendi konumuna gelmişti. Ama Menderes hükümeti, onu destekleyenlerin maddi anlamda hemen iyileşme isteğini tatmin etmeye çalışırken, İnönü'nün ekonomide sağladığı dengeyi bozdu. Aynı zamanda,

kendisini destekleyenlerin kültürüne saygı gösterilmesi isteğini karşılarken, özellikle Atatürk'ün devrimlerinden sonra kültür değişikliği yaşamış olanları aleyhine çevirdi.

Demokrat Partinin iktidardan düşmesinin nedeni 'gericiliğe verilen ödünler' değildi. Ekonomiyi altüst ettiği için desteğini yitirmişti. Yasal muhalefeti susturarak iktidara sahip olmaya çalışması yüzünden, 27 Mayıs 1960 tarihinde askerî bir darbeyle düşürüldü. Kemalizm bayrağı Demokrat Partinin muhaliflerince kullanıldı ve darbeden sonra hazırlanan 1961 anayasasının önsözü "Atatürk'ün 'Yurtta Sulh, Cihanda Sulh' ilkesine ve Milli Mücadele ile Atatürk'ün reformlarının ruhuna sadık kalacağını açıkladı.[17]

Silahlı kuvvetler, oy ya da çıkar peşinde koşan politikacıların bu ilkeleri tehlikeye attığına inanıyor ve kendisini Kemalizm'in koruyucusu olarak görüyordu. Ordu bir kez daha 1971'de sivil hükümeti değiştirdi; 1980 Eylülünde yönetimi ele aldı ve 1998 Haziranında sivil hükümette değişikliğe zorladı. Ama artık özgür seçimle işbaşına gelmiş olan parlamento tarafından yönetilme ilkesini kabul ettikleri için, politikaya her el atışlarından sonra kışlalarına çekiliyorlardı. Her seferinde siyaset oyunu için yeni kurallar getirdiler, ama bu kurallar Kemalist bir istikrar yaratmayı başaramadı. Acaba yaratılan model mi hatalıydı yoksa Atatürk'ün çeyrek yüzyıl önce sağlığına kavuşturduğu bir bedenin çektiği büyüme ağrıları mı günümüzdeki rahatsızlıklara neden olmaktadır ?

Atatürk tarihteki yerini, ülkesinin işgaline ve bölünmesine karşı Anadolu'nun Müslüman halkının direnişini başarıyla yöneterek kazandı. Bu mücadelenin hazırlanma, planlanma ve uygulanmasında başka birçokları da rol aldı. Ama 1919 yılında Erzurum Kongresinin başkanı seçildiği günden, 1923'te Lozan Konferansında Türk direnişinin zaferi bütün dünya tarafından tanınıncaya dek, Türk milliyetçiliğinin askerî güçlerine Atatürk önderlik etti.

İkinci temel başarısı ise, ülkesinin daha önce hiç bilmediği barış ve huzuru getirmesiydi. Onun yerinde başkaları olsaydı neler yapardı, bunu bilmiyoruz. Ama milliyetçi hareket için belirgin hedefler ve sınırlar saptamakta ısrar ettiğini, ülkesinin tam bağımsızlığını kazanıp, mücadelenin başlangıcında üzerinde hak iddia ettiği toprakları sınırları içine katınca, daha ileri gitmesi için bazı dostlarının yaptığı baskıya karşı çıktığını biliyoruz. Boğazların denetimini ve Hatay adını verdiği bölgeyi pazarlıklar sonucunda almıştı. İslam birliği ya da Türk birliği olarak tanımlanan doktrinlere kesinlikle arkasını dönmüştü. Ülkesinin bütün komşularıyla dostça ilişkiler kurmak için durmaksızın çalışmış ve barışı sürdürmek adına uluslararası çabalara katılmıştı.

Anadolu'nun Müslüman halkı savaş nedeniyle yoksullaşmış, hastalıklarla kırılmıştı. Temel becerilerden yoksundu. İletişim sis-

temi ilkeldi. Bir daha savaş yaşanmamasının ve gerek sıtma gerekse diğer salgın hastalıkların önlenmesi için ciddi çaba gösteren yönetimin sayesinde, cumhuriyetin kurulmasından sonra 1927'deki ilk sayımda 13.6 milyon olan nüfus, (Atatürk'ün ölümünden sonraki ilk sayım olan) 1940 yılındaki sayımda 17.8 milyona yükseldi.[18] Okuryazarlık oranı nüfusun onda birinden, beşte birine, iki kat arttı.[19] Yeterli bir demiryolu şebekesi inşa edildi (ama karayolları ihmal edildi). Devlet bez ve şeker gibi temel ihtiyaç maddeleri üreten fabrikalar inşa etti. Nüfusun artmasına karşın, 1923 ile 1938 yılları arasında kişi başına yıllık gelir iki katına çıktı.[20] Atatürk'ün döneminde sürdürülen ekonomik politikalar tutucuydu: bütçe dengeliydi ve 1930 krizinden sonra dış ticaret de dengeye oturtulmuştu. İlerleme yurtiçindeki çabaların ürünüydü, çünkü Türkiye Atatürk'ün sağlığında neredeyse hiç dış yardım almadı. Ölümünden birkaç ay önceye kadar, sadece bir tek (Sovyet Rusya'dan) borç alındı. Devletin ekonomiyi denetlemesi özel girişimleri kısıtladı, ama milliyetçi rejimin yozlaşmasını önledi.

Atatürk öldüğü zaman Türkiye'nin hâlâ yoksul ve geri kalmış bir ülke olduğu gerçektir. Nüfusun beşte dördünün köylerde, çoğunlukla ilkel kerpiç evlerde yaşadığı bir tarım ülkesiydi. Devlet köylülere düzeni sağlamaktan başka pek az yarar getirmişti. Ama eşkıyalığı sona erdiren, istikrarlı bir yönetimin varlığını simgeleyen kanun ve düzen, ilerlemenin önkoşuluydu. Köylerin dışındaki dünya yavaş yavaş değişiyor ve İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda, hem kasabalarda hem de kırsal kesimlerde maddi standartların hızla yükselmesinin temelleri atılıyordu.

Atatürk toplumsal bir devrim getirmemişti. Onun otoriter yönetimi altında toprak sahipleri ve yörelerin ileri gelenleri taşra toplumuna egemen olmayı sürdürdüler. Kasabalarda devlet memurları küçük çapta bir orta sınıfın belkemiğini oluşturdular. Müslümanlar yavaş yavaş ticareti öğreniyorlardı, ama ülkede kalan küçük Hıristiyan ve Yahudi toplulukları beceri isteyen işlerde hâlâ önde geliyorlardı. Atatürk'ün kurduğu cumhuriyeti, tıpkı kendisi gibi sultanların yönetiminde hizmet vermiş olan subaylar ve memurlar yürütüyordu.

Siyasal ilkelerin değişmesi uygulamaları pek fazla etkilemedi. Kuramsal olarak Büyük Millet Meclisinin temsil ettiği egemenlik padişahtan halka geçmişti, ama egemenliği elinde tutan cumhurbaşkanı olarak Atatürk idi. Başbakan ise yalnızca unvanı değişen sadrazam idi. Valiler yörelerin efendisiydi ve müfettişler de bölgeleri yönetiyordu. Son padişahlarla kıyaslanınca, disiplinin daha sıkı olduğu görülüyordu. Gerçi cumhurbaşkanı, bakanlar ve memurlar yasaların üzerinde değildi, ama sultanlarla nazırları da değildi. Yine de, onu yaratan Fransız devriminin çalkantıları sırasında fazlasıyla ihlâl edilmiş olmasına karşın İnsan Hakları Bildirgesi ne kadar önemli idiyse, Atatürk'ün cumhuriyetçi ilkeleri de o ka-

dar önemliydi. İstiklal Savaşı yıllarında parlamentonun belirgin bir ağırlığı vardı. Daha sonraları ağırlığı azaldı, ama biçimi sürdürüldü. 1924 yılında hazırlanan ilk cumhuriyet anayasası, bu ilkeleri yüceltmiş ve 1950 seçimlerinden gerçek bir parlamenter hükümetin çıkmasına olanak veren temeli oluşturdu. Atatürk ardında bir diktatörlük değil, bir demokrasi yapısı bırakmıştı.

Atatürk bir sosyal devrimci olmadığı gibi, kesinlikle sosyalist de değildi. Politik devrimi biçimseldi. Buna karşılık, merkezî noktası laiklik olan kültür devrimi, özgün ve çok geniş kapsamlıydı. Aslında Türkiye'yi yöneten sınıfın ve yönettiği devletin laikleştirilme çabaları daha on dokuzuncu yüzyılda başlamış ve 1908'den sonra İttihat ve Terakki tarafından büyük bir gayretle ileriye doğru itilmişti. Ama dinin hükümet işlerinden tümüyle ayrı tutulmasına ilk karar veren Atatürk idi. Kendisinden önce iktidarda olanlar bu kadar ileri gitmeye cesaret edemedikleri gibi, kendi çevresindekiler de bu konuyu iyice yumuşatmaktan yanaydılar. Atatürk'ün laikliği, kendisinden önce bu kuramı ele alanlar gibi, devrim sonrası Fransası'nda kilise ile devletin bağlarının kesilmesine dayanan Fransız 'laisizm' ilke ve uygulamasından esinlenmişti. Ama Türkiye'de uygulama farklıydı. Cumhuriyet yönetimi İslam'dan bağımsız olduğunu ilan ederken, daha önce sultanların yaptığı gibi, dini denetlemeyi sürdürmüştü.

Mantık açısından bakınca Fransız laisizmi Müslüman bir topluma uygulanamazdı. Dinin kişiye özel olduğu ilkesi İslam tarihi açısından tutarlı değildir. Kuran yalnızca ahlak ilkelerinin toplamı değil, aynı zamanda, Hz. Muhammed'in yarattığı devletin, medeni hukuku ve ceza hukukuyla anayasasıdır. Kuranla birlikte peygamberin söz ve eylemleri (sünnet), toplumsal ve bireysel davranış biçimlerinin ayrıntılarını açıklayarak Müslümanlığın temelini oluşturur. Açık kafalı din düşünürleri kutsal yasaları farklı yorumlayabilir ve açıklayabilir, ama bunların geçerliliğini yadsımak, bir Müslüman için devrimci bir harekettir. Atatürk, 1924 yılında hilafeti kaldırdıktan sonra işte bunu yaptı.

Yayıncısı Falih Rıfkı Atay, Kemalizmi İslamiyet'in reformu olarak tanımlarken, dinin ibadet kuralları dışındaki bütün kurallarını iptal eden bir reform olduğunu söylemişti.[21] Gerçekten de uygulamada böyle oldu. Türk Müslümanları ibadetlerini sürdürdüler ve Mustafa Kemal ne en yakın dostlarının ne de halkın özel ibadetlerine karıştı. Büyük kent topluluğu liderinden örnek aldı ve bir süre için dindarlık köhne bir görüş olarak kabul edildi ve camiler boşaldı. Bu geçici bir olguydu, ama aynı zamanda ağır ağır ilerleyen organik dünyevileşmenin habercisiydi. Dinin özel bir seçim olduğu görüşünün kabul görmesine, devletin toplum davranışlarını düzenlemek için laik yasalar getirmesi de yardımcı oldu. Sonuç olarak, kuramca mantıksız, ama uygulamada geçerli olan laikliğin-

içinde-İslam diye tanımlanabilecek yeni bir biçim zaman içinde ortaya çıktı. Ne var ki, Atatürk kendini hiçbir zaman bir din devrimcisi olarak görmedi. Akılcılık taraflısıydı ve en azından 1924'ten sonra yayınlanmasını desteklediği kitaplar materyalist ve determinist ideolojileri destekliyordu. İslam'da reform yapmak yolunda bir girişimden 1928'de derhal vazgeçildi. Atatürk'ün çevresindeki yaygın görüş, İslam'da yapılacak bir reformun, kuru bir dalı aşılamak kadar yararsız olduğu yönündeydi.[22]

Atatürk, ancak dini yasalarla aradaki ilişkiyi kopardıktan sonra, kadın ve erkek eşitliğini hükmedebildi. Başkentin gün görmüş Osmanlı toplumunda Türk kadınları oldukça geniş bir özgürlük kazanmışlardı. Büyük Savaş sırasında Jöntürk hükümetinin, başka çaresi kalmadığı için kadınları da çalıştırmaya başlaması, kadın özgürlüğünü ilerletmişti. Ama İslamiyet medeni kanuna hükmettikçe, tam eşitlik olanaksızdı ve kadın özgürlüğünde herhangi bir ilerlemeye karşı çıkılabilir ve tam tersine çevrilebilirdi. Türk kadınları elde ettikleri hakları Atatürk'e borçludur.

Hiçbir önkoşul olmadan Batı yasalarının, Latin alfabesinin, Hıristiyan takvim sisteminin ve hafta sonu tatilinin uygulamaya geçirilmesi, gelişmiş toplumlarla iletişimi kolaylaştırdı. Atatürk halkına pozitif, laik bilginin verilmemiş olduğuna inanıyordu. Müslüman toplumlarda gözlemlenen cehaleti, bilginin sınırlarını zorladığı ülkelerden bilgi akışını destekleyerek ortadan kaldırmaya çabalıyordu. Atatürk ile yurtiçinde kendisine muhalif olanlar arasındaki en temel fark, onun dış dünyadan korkmamasına karşın, ötekilerin korkmasıydı. Onun milliyetçiliğe dışadönükken, onlarınki içedönüktü. Muhaliflerinin aksine, halkının geri kalmışlığı ile yine halkının bunun üstesinden gelebilme yeteneğine olan tam inancını gerçekçi bir tespit içinde birleştirebiliyordu.

Başkalarına söylediklerini, genellikle kendisinin yapmadığı doğrudur. Özel yaşamında kadınları hiçbir zaman kendisiyle eşit olarak görmemişti. Belki de yabancı ülkelere yolculuk yapmamasının nedeni, kendi halkını yönlendirdiği dünyada rahat edemeyeceğiydi. Akılcılığı ve "pozitif bilimlere" bağlılığı, onu gerçekdışı tarih ve dil kuramları yaratmaktan geri koymadı. Kuramsal olarak demokrattı, ama kendi kültünü yarattı ve her zaman haklı olduğuna içtenlikle inandı. Mantığa saygı duyarken, mantıkdışı alışkanlıklarını sürdürmekten vazgeçmedi. Her şeye karşın, hümanist ve evrensel bir dünya görüşü vardı. Yarattığı gençlik kültü- o zamanlar yaygın bir görüngü- cehaletle savaşırken, İtalya, Almanya ve Sovyet Rusya'dan farklı olarak, milli, ırkçı, ya da sınıfsal düşmanlıklara yönelmedi. "Öğün,güven, çalış" sloganı [kendi kendini yetiştirme ilkesini savunan İskoç yazar] Samuel Smiles'ın felsefesini Türkiye'ye taşıdı. İkinci Dünya Savaşından sonra özel girişimciliğin üzerindeki kısıtlamalar gevşetilince, Atatürk'ün teşvik ettiği kendi-

ne güven ruhu, geri kalmış bir ülkenin, dünyanın on yedinci en büyük ekonomisine dönüşmesine yardımcı oldu.[23]

Günümüzde Atatürk'e yöneltilen eleştiriler üç ana başlık altında toplanıyor : demokratik bir hükümet kurmamak; laiklik politikasıyla Türk toplumunu bölmek ve yönetenlerle yönetilenleri birbirinden ayırmak; etnik farklılıkları sindirmek ve özellikle, geniş yerli Kürt topluluğunun haklarını yadsımak.

Birinci eleştiriyi yanıtlamak en kolayıdır. Parlamenter demokrasi, yönetenlerin özgür bir oylama ile seçildiği bir toplum ve devlet yapısı üzerindeki temel noktalarda fikir birliğine varılmasını gerektirir. Böyle bir fikir birliğinin yokluğunda, parti politikaları birbiriyle çelişen etnik, dinsel ve yöresel grupların, aşiretlerin ve kabilelerin çatışma alanı biçimini alır. Atatürk'ün döneminde temel noktalar üzerinde bir anlaşma yoktu. Dahası, iki dünya savaşı arasındaki sürede daha zengin ve daha iyi eğitimli toplumlarda bile demokrasi sürdürülememişti. Atatürk'ün aydın otoriterliği, özgür özel yaşam biçimleri için yeterli bir boş alan ayırmıştı. Onun yaşadığı yıllarda bundan fazlası beklenemezdi.

Atatürk'ün laiklik anlayışını eleştirenler, cumhuriyetin yönetiminde İslam'a da yer vermiş olması gerektiğini öne sürüyorlar. Ama günümüzde, kısa süre önce yaşanan deneyimler siyasal İslam'ın taleplerinde kapsayıcı olduğunu gösterdi. Mısır, İslam'ı resmî din kabul etmekle köktendincilerin terörünü önleyemedi. Elbette Atatürk'ün bir yandan laiklik üzerindeki taleplerini reddederken, örgütlü İslam'a daha fazla saygı göstermiş olması gerektiği öne sürülebilir. Din adamlarına şiddetle karşı olduğu, hocalardan hiç hoşlanmadığı açıkça biliniyordu. Ama işin içinde duygular olmayınca, bir kültür devrimi de olmaz. Bir kimsenin Atatürk'ü değerlendirmesi, en nihayetinde, o kimsenin Avrupa'nın Aydınlanma çağında, geniş ölçüde din adamlarına karşı olanların şekillendirdiği çağdaş uygarlığı nasıl değerlendirdiğine bağlıdır. Atatürk de onlar gibi hissediyordu.

Türkiye'deki Kürtler ve diğer etnik gruplara gelince, Atatürk reformcu Türk milliyetçileriyle aynı görüşü paylaşıyordu. Gençlik yıllarında Mustafa Kemal'e esin kaynağı olan 'özgürlük şairi' Namık Kemal, 1878 gibi çok erken bir tarihte, "Ülkemizde Türkçe dışındaki bütün dilleri yok etmeye çalışmalıyız... Ulusal birliğe karşı dil, belki de dinden daha sağlam bir engel oluşturur..." diye yazmıştı.[24] İstiklal Savaşı yıllarında Mustafa Kemal, Kürtlerden ayrıca söz etmiş, ama hep kaderleri Türklerden kesinlikle ayrılamayacak 'kardeşler' olduklarını söylemişti.[25] Genel anlamda, yerel bir kendiniyönetim sistemi içinde Kürtlere özerklik tanıma görüşünü de dile getirmişti.[26] Ama savaş kazanıldıktan sonra 1924 yılında, yeni cumhuriyet anayasası merkezî bir devlet öngörmüş ve her vatandaşın Türkçe konuşması için baskı yapılmaya başlamıştı.[27]

Cumhuriyetin bütün vatandaşlarını Türk olarak görme politikası, etnik geçmişleri özel yaşam alanının içine itmeyi başarırken, yalnızca sayıları çok az olan Hıristiyan azınlıklar ve etnik kimliklerine sımsıkı bağlı kalan milyonlarca Kürt bunun dışında kalmıştı. Kürt sorunun sürüp gitmesi, Türk milliyetçiliğinin Atatürk'ün paylaştığı, ama başlatmadığı hatalı bir yaklaşımının sonucudur. Daha sonraları onun tarih kuramları, özümleme politikasına yapay bir haklılık getirmişti. Belki önce söz verdiği gibi özerklik tanıyabilirdi, ama Kürtler o dönemde (ve hâlâ) kendi aralarında bölündüğü ve dış denetimlere gösterdikleri direniş kadar büyük bir hırsla birbirleriyle savaştıkları için, özerkliğin yasa ve düzenle bağdaşabilir olacağı kuşkuludur. Üstelik, çağdaşlaştırma yolundaki reformların ülkenin dört bir köşesine götürülmesini de muhakkak ki engelleyebilirdi. Kendisinden önceki Fransız devrimcileri gibi Atatürk de, bir merkezden zorlanan çağdaşlık ile yasa ve düzen sistemini seçmişti. Yine de nedeni ne olursa olsun, Kürt sorununun çözümünü kendisinden sonra gelenlere bırakmıştır.

Atatürk özellikle Fransız Kuzey Afrikası'ndaki ve İngiliz Hindistanı'ndaki sömürge yönetimi altında yaşayan insanlar arasındaki milliyetçilere ilham kaynağı olmuştur. Ama o yalnızca bağımsızlığa lâyık olduğuna ve kendi çabalarıyla uygar bir konuma ulaşabileceğine inandığı ülkesi söz konusu olduğunda, anti-emperyalistti. Avrupa imparatorluklarının uygarlıklarına hayranlık duyuyordu. Bunların sömürgelerindeki insanlara gelince, onların da ancak kendi çabalarıyla bağımsız uluslar olabileceklerini düşünüyordu.[28] İstiklal Savaşı sırasında, Suriye'de Haşimilerin çevresinde toplanan Müslüman milliyetçilerle ve İngiliz Hindistanı'ndaki Hilafet hareketiyle temasını sürdürmüştü. Bingazi'deki İtalyanlardan kaçan Sünusi liderini ülkesine kabul etmişti. Ama Lozan Konferansından sonra Avrupalı güçler, Türkiye cumhuriyetinin kendi imparatorlukları ya da etki alanları altındaki topraklarda kışkırtmalara neden olabileceği korkusunun yersiz olduğuna anladılar. Yabancı devrimciler Atatürk'ün Türkiyesi'nde hoşgörüyle karşılanmıyordu. Anti-emperyalizm ihraç edilecek bir olgu değildi. Atatürk kendini geliştirmenin bireyler kadar toplumlar için de geçerli olduğuna ve hedefinin de tek bir evrensel çağdaş uygarlığa katılmak olması gerektiğine inanıyordu.

Türkiye'de Atatürk anıtlarının sayısı çoğalmaya devam ediyor. Ama onun esas önemli anıtı, kurduğu ve şekillendirdiği Türkiye Cumhuriyetidir. Günümüzde bölgesel bir güç olan Türkiye, yakın komşuları için sık sık ve haksız bir biçimde bir korku kaynağı olurken, daha uzaktaki ülkeler için ürküntüyle karışık bir umut kaynağı olmaktadır. Atatürk'ün yaşamının son günlerinde Hatay'ın 'ayrı' bir birim haline getirilmesi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinin ilan edilmesine de yansımıştır. Her ikisi de, Türklerin yaşadığı

topraklarda imparatorluk sonrası ortaya çıkan düzenlemelerdir. Birincisi Fransızların Suriye'den, ikincisi ise İngilizlerin Kıbrıs'tan çekilmesine yanıt olarak gerçekleştirilmiştir. Her ikisi de Türk yayılmacılığının belirtisi değildir. Atatürk'ün bir yandan Türkiye'nin gelişmesini ve ülkenin bağımsızlığı ile bütünlüğünün korunmasını öngörürken, öte yandan, sınırdışı maceralara girişilmesini engelleyen politikaları halen sürdürülmektedir. Eski Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanan Türki cumhuriyetlere Türkiye'nin gösterdiği ilgi, Atatürk'ün Türk birliği fikrini reddetmesine karşı çıkmak olarak yorumlanmamalıdır. Komşu Araplar, İranlılar ve Afganlarla Saadabad Paktın kendisi yaptırmıştı. Günümüzün değişen koşulları altında Türki akrabalarla daha yakın ilişkiye girmeyi kesinlikle onaylardı.

Dış dünyanın Atatürk'ün politikasını anlaması uzun sürdü. Hâlâ da onun şekillendirdiği ülkeyi yerleştirecek bir yer bulmakta zorlanıyor. Atatürk'ün ülkesini Avrupa'ya ve Batıya yönlendirdiği söylenir. Gerçekten de peşinde olduğu uygarlığın merkezi, o zaman da, bugün de Batıdadır. Ama o coğrafi bir bölgeye değil, bir ilkeye bağlıydı. Nerede olursa olsun çağdaş uygarlık düzeyine yakalamak ve onun daha fazla gelişmesine katkıda bulunmak fikri, çoğu Türkün esin kaynağı olmayı sürdürmektedir. Atatürk dünyaya Türklerin asker olarak kendilerini kanıtlayacaklarını gösterdi. Şimdiyse binlerce Türk, kültür ve iş yaşamının uluslararası ortamında kendilerini göstermektedir. Bu, Atatürk'ün idealinin boş bir hayal olmadığını göstermektedir.

Günümüzde Türk toplumu düzensiz ve bölünmüş gibi görünebilir. Atatürk ise düzene hayrandı; saplantı derecesinde düzenli ve titizdi; iyi düzenlenmiş yeşil bir çevre özlemi taşıyordu. Vatandaşlarının çoğunun bugün içinde yaşadığı beton karmaşası, onun özlemlerini adeta yalanlıyor. Falih Rıfkı Atay otuz yıl önce, Atatürk'ün halka şapka giydirecek ve Latin alfabesini kullandıracak kadar güçlü, ama bir şehir planlaması yaptırmayı beceremeyecek kadar güçsüz bir hükümet kurduğunu belirtmişti.[29] Bunun anlamı toplumsal gelişmenin ancak kendi hızıyla ilerleyeceğidir.

Atatürk'ün, tıpkı dünyada bir tek uygarlık olduğu gibi yalnızca bir tek kültür olduğu inancı, belki edebiyat ve güzel sanatlar gibi yüksek kültür açısından doğru olabilir. Ama kültür, antropolojik açıdan insanların yaşam biçimleri olarak ele alındığı zaman, bunun böyle olmadığı açıktır. Atatürk'ün mensup olduğu sosyal sınıf Avrupa tarzını kolayca benimsemişti. Ama ülke nüfusunun tamamını aynı yönde ilerletmenin güçlüğünü yeterince tahmin edememişti.

Yine de Atatürk'ün kültür devriminden sonra Türkiye'nin yerine oturmasının uzun sürmesi, devrimi geçersiz kılmaz. Fransız Katolikleri ile laiklerinin hep birlikte Bastille Gününü ortak bir başarının yıldönümü olarak kutlamaları yakın bir olay halinde, hâlâ bel-

leklerde canlıdır. Bütün bu sürede, her geçen kuşakta Fransız Devrimi yeniden değerlendirilmektedir. Türkiye'de de şimdi Atatürk'ün kişiliği ve devrimlerinin konusu çevresinde ateşli tartışmalar yaşanmaya başlamıştır. Bu, uzun zaman sürecektir.

Bu arada Bolşevik devrimi tersine döndü. Atatürk'ün çağdaşı İran şahı Rıza Pehlevi'nin başlattığı laikleşme süreci sona erdirildi. En azından, Atatürk'ün reformları düşman baskılara, diğer çağdaş radikal değişim çabalarından daha fazla direndi. Mustafa Kemal'in taklit etmeye çalıştığı Batı değişti. Kemalizm de yeni bilgilere karşı açık olmayı sürdürürken, otoriter geçmişinden sıyrılarak Batıyla birlikte değişim gösterebilir.

Atatürk'ün verdiği mesaj, Doğu ile Batının evrensel laik değerler ve karşılıklı saygı temelinde bir araya gelebileceği, milliyetçilikle barışın uyumlu olabileceği, insan aklının yaşamdaki tek gerçek rehber olduğudur. Bu iyimser bir mesajdır ve geçerliliği her zaman kuşkulu olacaktır. Ama, saygı gösterilmesi gereken bir ilkedir.

Kim Kimdir ?

Kitapta adı geçen kişiler o tarihte kullanılan isimlerine göre alfabetik sıraya dizilmiştir. Diğer isimleri ve soyadları parantez içinde verilmiştir.

(Abdülhak) Adnan (Adıvar) (1882-1955)
Tıp öğrenimi gördü. II. Abdülhamit'e muhalefet etmek amacıyla Avrupa'ya kaçtı. 1908'deki Jöntürk devriminden sonra Kızılay Cemiyetini kurdu ve 1911'deki İtalyan Savaşında Libya'da görev yaptı; Büyük Savaşta bir hastaneyi yönetti. 1917'de yazar Halide Edip (bkz.) ile evlendi. Mütarekenin imzalanmasından sonra milliyetçi harekette yer alarak 1920'de Ankara'ya kaçtı. Milliyetçilerin zaferinden sonra Ankara hükümetinde meclis üyeliği, sağlık bakanlığı, meclis başkan yardımcılığı yaptı ve İstanbul'da hükümetin temsilcisi olarak bulundu. Muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına katıldı ve 1926'da partinin kapatılmasından sonra Avrupa'ya gitti. Mustafa Kemal'e suikast düzenlemekle suçlanıp beraat ettiği halde, 1939 yılına dek yurda dönmedi. Son yıllarını akademik bir yazar olarak geçirdi.

Ahmet Emin (Yalman) (1888 – 1972)
En tanınmış liberal yazar ve editörlerden. Selanik'te dünyaya geldi ve eğitimini tamamlamak üzere New York'a gitmeden önce İstanbul'da gazetecilik yaptı. Yurda döndükten sonra 1917'de *Vakit* gazetesinin kurucuları arasında yer aldı. Türk milliyetçi hareketini savunduğu için mütarekenin imzalanmasından sonra İngiliz işgal kuvvetleri tarafından Malta'ya sürgüne gönderildi. 1923 yılında kurduğu *Vatan* gazetesi, 1925'te tüm muhalif seslerin bastırılması sırasında kapatıldı. Bir grup arkadaşıyla birlikte *Tan* gazetesini satın aldı ve 1940 yılında *Vatan* gazetesini tekrar çıkarabilmek için onlardan ayrıldı. 1952 yılında kendisine karşı düzenlenen suikast girişiminden kurtuldu ve on yıl önce iktidara gelmesine yardım ettiği Demokrat Parti hükümeti tarafından 1959 yılında hapse atıldı. 1960 ihtilalinden sonra serbest bırakıldı, ama *Vatan* gazetesinin yönetimindeki yerini yitirdiği için serbest gazetecilikle yetinmek zorunda kaldı. Sonuna dek Batı demokrasisini ve serbest piyasa ekonomisi savundu.

Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) (1864 – 1937)
Arnavut kökenli Osmanlı subayı ve devlet adamı. Von der Goltz Paşa ile birlikte çalıştıktan ve Almanya'da eğitim aldıktan sonra 1897'de Yunan savaşına katıldı ve daha sonra, Suriye ile Yemen'de görev yaptığı sırada Balkan Savaşı patlak verdi. Başkente dönünce genel kurmay başkanlığına, başkumandan vekilliğine ve harbiye nazırlığına atandı. Sonuncu görevini 1914'te Enver Paşaya devretti. Osmanlıların savaşa girmesine karşı çıkarak, 1916'da, doğu cephesindeki 2. Ordunun komutanlığına getirilinceye dek savaş alanında komutanlık görevi almadı. Mütarekenin imzalanmasından sonra yirmi beş gün süreyle sadrazamlık yaptı. Tevfik Paşanın kabinesinde dahiliye nazırlığına getirildi ve Mustafa Kemal ile pazarlık etmesi için gönderildiğinde Ankara'ya zorla götürüldü. Hürriyetine kavuşmak için görevinden istifa etti, ama kısa bir süre sonra yine Tevfik Paşa hükümetinde hariciye nazırı olarak görev yapmayı kabul etti. İstiklal Savaşının bitiminde devlet görevinden emekliye ayrıldı.

Ahmet Rıza (1859 – 1930)
Jöntürklerin pozitivist, merkeziyetçi ve milliyetçi görüşlerinin kuramcısı. Tarım eğitimi için gittiği Paris'te fikirlerini geliştirdi, İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesinin başkanlığına getirildi ve Fransızca yayınlanan baskısıyla Batılıların ilgisini çeken *Meşveret* adlı cemiyet dergisini çıkardı. Jöntürklerin 1902 yılında Paris'teki kongresinde büyük güçlerin müdahalesi için verilen önergeyi reddederek, Osmanlı devleti içindeki milliyetçi devrimcilere katıldı. 1908'deki Jöntürk devriminden sonra yurda döndüğünde, "özgürlüğün babası "ilan edildi ve Meclis-i Mebusan başkanlığına seçildi. Kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyetiyle tartışınca merkez komitesinden uzaklaştırıldı. Büyük Savaştan sonra kısa süreli olarak yân Meclisi başkanlığı yaptı. Mustafa Kemal ve diğer Türk milliyetçileriyle temas kurdu ve onların davasını anlatmak için Avrupa'ya gönderildi. Fikirleri Türkiye cumhuriyetinin şekillendirilmesinde yararlı oldu, ama politikacı olarak etkili olamadı.

Ali (Çetinkaya) (1878 – 1949)
"Kel Ali" olarak bilinir. Mekteb-i Harbiye'de okudu; 1907'de İttihat ve Terakki Cemiyetine katıldı; İtalya savaşında fedaî olarak görev yaptı. Büyük Savaşta Enver Paşanın Teşkilât-ı Mahsusası'na katıldı. 29 Mayıs 1919 tarihinde Ege Kıyısındaki Ayvalık bölgesinde komuta ettiği alayla Yunan askerlerine karşı ilk direnişi başlattı. Ankara'da Mustafa Kemal'e katıldıktan sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti parlamento grubu başkan vekilliğine getirildi. 1926 yılında Mustafa Kemal'e suikast düzenlenmekte suçlananları idama gön-

deren İstiklal Mahkemesi heyetinin başkanlığını yaptı. 1934-1940 yılları arasında önce nafıa ve sonra münakale vekilliği [bayındırlık ve ulaştırma bakanlığı] görevlerinde bulundu.

Ali (Kılıç) (1888 – 1971)
Emrullahzade Asaf adıyla dünyaya geldi; Enver Paşanın ve üvey kardeşi Nuri Paşanın yaveri olarak görev yaptı. Mustafa Kemal tarafından Fransızlara karşı güneydoğu Anadolu'daki milis güçlerine komuta etmek amacıyla görevlendirildiği zaman Kılıç Ali takma adını kullanmaya başladı. Mustafa Kemal'in yanından ayrılmayan 'mutat zevat'ın arasında yerini aldı ve 1926 yılında İstiklal Mahkemesi üyeliği yaptı; 1920'den Mustafa Kemal'in 1938'deki ölümüne dek Gaziantep milletvekilliğini sürdürdü.

Ali Fuat (Cebesoy) (1882 – 1968)
Osmanlı generallerinden İsmail Fazıl Paşanın oğlu olarak İstanbul'da dünyaya geldi. Mekteb-i Harbiye'de Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşıydı; Suriye ve Makedonya'da görevlere birlikte gittiler. 1908-1910 yılları arasında Roma'da askerî ataşeydi. Büyük Savaşta Filistin cephesinde çarpıştı ve 1917'de rütbesi mirlivalığa yükseltildi. Mütarekenin imzalanmasından sonra Ankara'daki 20. Kolordu komutanlığına getirildi ve Türk direniş hareketinde Mustafa Kemal'in başta gelen yoldaşlarından biri oldu. Batı Anadolu'da milis kuvvetleri komutanlığı ve 1920 Haziranı ile Kasımı arasında Batı Cephesi komutanlığı yaptıktan sonra Moskova'ya büyükelçi olarak atandı. Dönüşünde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti parlamento grubu başkanı oldu. 1922 Kasımından 1923 Ekimine kadar meclis başkan vekilliği görevini sürdürdü ve ardından Konya'daki 2. Ordu Müfettişliğine getirildi. 1924 Kasımında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurucuları arasında yer aldı. 1926 yılında Mustafa Kemal'e düzenlenen suikast girişimiyle bağlantılı olarak yargılanıp beraat etti ve 1933 yılında tekrar bağımsız milletvekili olarak meclise dönüp bakanlık yaptı. 1948'de meclis başkanlığına getirildi. 1950'de Demokrat Parti listesinden bağımsız milletvekili olarak seçimi kazandı ve 1960 yılında parti iktidardan düşürülünce, siyasi hayata veda etti.

Ali Fuat (Türkgeldi) (1867 – 1935)
Osmanlı devlet adamları yetiştirmiş bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi ve Sultan V. Mehmet ile ardılı VI. Mehmet'in (Vahdettin) mabeyn başkâtipliği görevini 1912 yılından 1920 yılına dek sürdürdü. Son Sadrazam Tevfik Paşa döneminde sadaret müsteşarı olarak görev yaptı.

Ali İhsan (Sabis) Paşa (1882-1957)
Erkan-ı Harbiye Mektebinden sınıf birincisi olarak mezun oldu ve

eğitimini Almanya'da tamamladı. Büyük Savaş sırasında Mezopotamya cephesinde kendini gösterdi; mütareke imzalandığında karargâhı Musul'da bulunan 6. Ordunun kumandanıydı. İngiltere'nin ısrarı üzerine görevinden alınıp Malta'ya sürgüne gönderildi. 1921 Eylülünde Anadolu'daki milliyetçilere katıldı ve 1. Ordu Komutanlığına getirildi. Emirlere karşı gelmesi nedeniyle görevinden alındı ve 1923'te emekli olmaya zorlandı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Nazi Almanyası'nın *Türkische Post* adlı gazetesinin editörlüğünü yaptı. İnönü'nün muhalifiydi;1950'de meclise seçildi.

Ali Rıza Paşa (1860 – 1932)
Osmanlı subayı ve devlet adamı. Balkan savaşında Batı ordusunun başarısız komutanı. 1908'de kısa bir süre harbiye nazırı olarak görev yaptı. (Aktif olarak katılmadığı) Büyük Savaş sonrasında kısa ömürlü üç hükümette görev yaptı ve 1919 Ekiminde sadrazamlığa getirildi. İtilaf devletlerini de, Mustafa Kemal'i de memnun edemeyince beş ay sonra istifa etti. Tevfik Paşanın kurduğu son Osmanlı kabinesinin üyesi oldu ve 1922 yılında İstanbul hükümeti dağıtılınca siyaset yaşamından çekildi.

Ali Rıza Paşa (1854 – 1921)
'Topçu' lakabıyla tanınır. Almanya'da eğitim gördü. 1905'te İstanbul Boğazının savunmasından sorumlu oldu. 1908 devriminden sonra bahriye nazırlığına getirildi. 1910 yılında yapılan Picardie manevralarında Osmanlı gözlem heyetinin başkanlığını yaptı. İtalyan Savaşında Çanakkale Boğazı ve Balkan Savaşında Çatalca Hattının komutanlığını üstlendi.1920 yılında katıldığı Saltanat Şûrasında, Sèvres anlaşmasının kabul edilmesi önerilince ret oyu verdi.

(Mehmet) Arif (1883 – 1926)
'Ayıcı' lakabıyla tanınır. Adana'nın Karakeçili aşiretinin önde gelen bir ailesinin oğlu olarak dünyaya geldi, Erkan-ı Harbiye'de Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşlarından biri oldu. 1919 Mayısında onunla birlikte Samsun' a gitti ve Çerkez isyanlarının bastırılmasına katıldı. Sakarya savaşının arifesinde Mustafa Kemal'in maiyetine katıldı ama İsmet (İnönü) ile çatıştı ve 1922 Haziranında disiplin suçuyla yargılandı. Meclis üyesi olarak 1924'te muhalefete katıldı ve 1926'da Mustafa Kemal'e İzmir'de yapılan suikast girişimine katılmakla suçlanıp idam edildi.

Bekir Sami (Günsav) (1879 – 1934)
Kurmay subay. 17. Kolordu komutan vekili olarak Bursa ve yöresindeki kuva-yı milliyeyi yönetti; görevle Bolşeviklere gönderilmeden önce kısa bir süre milliyetçi bir komutan olarak görev yaptı; daha sonra emekliye ayrıldı.

Bekir Sami (Kunduh) (1867 – 1933)
Kafkasya'da doğdu; öğrenimini İstanbul'da tamamladı; Büyük Savaşın sonlarına doğru taşra valiliği yaptı. 1919 yılında Anadolu'da Mustafa Kemal'e katıldı, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye üyesi oldu ve Ankara hükümetinin ilk hariciye vekilliğine getirildi. Meclis, Londra'da imzaladığı anlaşmaları reddedince 1921 Mayısında istifa etti; 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına katıldı; 1926'da Mustafa Kemal'e düzenlenen suikast girişimiyle ilgili olarak yargılanıp beraat etti ve ertesi yıl siyaset yaşamından ayrıldı.

(Mehmet) Cavit (1875 – 1926)
Selanik'te 'dönme' bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi; ekonomi öğretmeni oldu. Mason derneğine girdi; doğduğu kentte İttihat ve Terakki Cemiyetine katıldı ve 1909 yılında ilk kez iktisat nazırı olarak atandı. Ülkenin Büyük Savaşa katılmasını protesto etmek için 1914 Kasımında Sait Halim Paşa hükümetinden istifa etti. 1917 Şubatında tekrar iktisat nazırlığına getirildi ve mütarekeden sonra da kısa bir süre görevini sürdürdü. Savaş suçlusu ilan edilince Avrupa'ya kaçtı, 1921'de Londra'da toplanan konferansta ve 1923'te Lozan'da Ankara hükümetine danışmanlık yaptı. Aktif politikadan çekildi ama Mustafa Kemal'i eleştirmekle tanındı. Mustafa Kemal'e suikast düzenlemekle suçlanıp 1926 Ağustosunda Ankara'da idam edildi.

(Mahmut) Celal (Bayar) (1883 – 1986)
Meslek yaşamına Bursa'da bankacı olarak başladı. 1907'de İttihat ve Terakki Cemiyetine katılıp önce Bursa, sonra İzmir'deki şubelerin yönetimine getirildi ve bu kentte, Hıristiyanların pahasına Müslümanların ticarete atılmasını yönlendirdi. Mütarekenin imzalanmasından sonra takma adla bölgenin iç kesimlerine çekildi ve İtilaf güçlerine karşı direnişi yönetti. Meclis üyeliğine seçilince önce iktisat vekilliği ve sonra Lozan'daki Türk heyetinin danışmanlığını yaptı. 1924'te kurduğu Türkiye İş Bankasını 1932'ye kadar yönetti ve yeniden iktisat vekilliğine getirildi. 1937 Ekiminde İsmet İnönü'nün yerine başbakanlığa atandı ve 1939'da istifa etti. 1946'da Demokrat Partinin başkanı oldu ve partisi 1950 seçimlerini kazanınca cumhurbaşkanı oldu. 1960 darbesiyle makamından indirildi, idama mahkum edildi ve 1964'te affedildi. Yaşamının geri kalanını saygın ve yaşlı bir devlet adamı olarak geçirdi.

(Ahmet) Cemal Paşa (1872 – 1922)
'Büyük Cemal Paşa' olarak tanınır. Büyük Savaşta İttihat ve Terakki triumvirasından biriydi. Selanik'te 3. Redif Fırkasının kurmay başkanlığını yaparken İttihat ve Terakki Cemiyetine katıldı. 3. Ordu kurmay heyetinde Fethi (Okyar) (bkz.) ve Mustafa Kemal ile birlikte

görev yaptı. İttihat ve Terakki merkez komitesinin üyesi olarak Ermeni ayaklanmasından sonra Adana'da düzeni sağlamakla görevlendirildi. 1913'te İttihat ve Terakki'nin Bâbıâli baskınından sonra İstanbul Muhafızlığı görevine getirildi. 1914 Martında bahriye nazırlığı ve 4. Ordu komutanlığı yaptı. Osmanlı devleti Büyük Savaşa katılırken Suriye genel valisi olarak atandı. Süveyş Kanalını geçmek için iki başarısız girişimde bulundu; Suriye'deki Arap milliyetçilerini bastırdı ve 1917'de Yıldırım Orduları Grubu kurulunca buradan ayrıldı. 1 / 2 Kasım 1918'de Enver ve Talat (bkz.) Paşalarla birlikte Almanya'ya kaçtı. Orta Asya'da İngilizlere karşı gizli planlara katıldı ve 1922 Temmuzunda Tiflis - Gürcistan'da bir Ermeni tarafından öldürüldü.

Cemal Paşa (Mersinli) (d. 1873)
'Küçük Cemal Paşa' adıyla bilinen Osmanlı generali. 1918'de Mustafa Kemal ile birlikte Suriye'de görev yaptı. Rütbesi daha yüksek (ferik) olmasına karşın, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına Liman von Sanders'den sonra Mustafa Kemal getirildi. Mütarekenin imzalanmasından sonra Konya'daki 2. Ordu müfettişliğine getirildi. Milliyetçi girişimlerinden dolayı İngilizlerin isteği üzerine İstanbul'a çağırılınca, Mustafa Kemal'in aksine, bu çağrıya boyun eğdi. 1919 Ekiminde Ali Rıza Paşanın milliyetçi yanlısı hükümetinde harbiye nazırı oldu. Kuramsal olarak başkentte Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin temsilcisi olarak bulunuyordu, ama İtilaf devletlerinin baskısıyla istifa ederek Mustafa Kemal'i öfkelendirdi. 1920 Martında İtilaf güçleri İstanbul'u işgal edince Malta'ya sürüldü. Diğer sürgünlerden farklı olarak yurda dönünce Mustafa Kemal'e katılmadı. 1926'da düzenlenen suikasta katılmak suçuyla tutuklandı, ama İzmir İstiklal Mahkemesince beraatine karar verildi.

Cevat Paşa (Çobanlı) (1871 - 1938)
Çok sayıda subay yetiştirmiş bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi ve 1894'te sınıf birincisi olarak Erkan-ı Harbiye'den mezun oldu. 1915'te güney cephesini savunmakla görevli olduğu Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanı olarak ün kazandı. Mütarekeden sonra iki kez genel kurmay başkanlığı ve bir kez de harbiye nazırlığı yaptı. 1920 Martında Malta'ya sürüldü; dönüşünde Mezopotamya (Elcezire) cephesinin komutanlığına, ardından 3. Ordu Müfettişliğine getirildi. 1926 yılında İzmir İstiklal Mahkemesinde yargılanıp beraat etti ve 1935'te Yüksek Askeri Şüra üyeliğinden emekliye ayrıldı.

Enver Paşa (1881 - 1922)
Osmanlı devletini büyük Savaşa sokan ittihat ve Terakkinin triumvira yönetiminin lideri. Manastır askeri rüştiyesinde okudu, 1902'de Erkan-ı Harbiye'den mezun olunca Selanik'teki 3. Orduya gönderildi, Balkan çetecileriyle çatışarak adını duyurdu ve İttihat ve Terak-

ki Cemiyetine katıldı. 1908'de Makedonya'da meşrutiyeti ilan edince 'hürriyet kahramanı' olarak tanındı. Berlin'e askerî ataşe tayin edildi ve 1909'da İstanbul isyanını bastıran Hareket Ordusunun öncü müfrezesine komutanlık etti. 1911'de İtalyanlara karşı Bingazi'ye gönüllü gitti ve komutanlığa getirildi. Balkan Savaşına katıldı ve 1913'te Edirne'nin 'ikinci fatihi' ilan edilirken, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden biri olarak gücü eline geçirdi. Padişahın yeğeni ile evlendi. 1914'te harbiye nazırı ve genelkurmay başkanı oldu; Almanya ile gizli bir anlaşma imzalayarak ülkeyi Büyük Savaşa soktu ve başkomutan vekili unvanını aldı. 1914 Aralığında Sarıkamış'ta Ruslara karşı çok sayıda askerin ölümüne neden olan bir saldırı başlattı. 1918 Kasımında Almanya'ya kaçtı; İngilizlere karşı Müslümanları dünya çapında kışkırtmak için Bolşeviklerle işbirliğine girişti. Mustafa Kemal Anadolu'ya girmesine izin verıneyince, Bolşeviklere karşı Müslüman milislere komuta etmek için Tacikistan'a gitti ve Kızıl Ordu birlikleriyle ile yaptığı bir çarpışmada öldürüldü.

Çerkez Ethem (1886 – 1948)
Reşit ve Tevfik adlı iki ağabeyiyle birlikte kuzeybatı Anadolu'da Çerkez çetecilerin liderliğini yaptı. Balkan Savaşında subay ve süvari komutanı olarak çarpıştı ve Büyük Savaşta Enver Paşanın Teşkilât-ı Mahsusası'nda çalıştı. Mütarekeden sonra Anadolu'daki Yunan ilerlemesine direniş gösterdi ve merkezi Kütahya olan Kuva-yı Seyyare adlı süvarilerden oluşan gücün komutanlığını yaptı. Milliyetçi karşıtı ayaklanmaları bastırdı, Yeşil Ordunun kurulmasına katkıda bulundu, bölgesinde Bolşevik yanlısı hareketlere destek verdi ve kendi adamlarını Ankara hükümetinin ordusuyla birleştirmeyi reddetti. Onu yatıştırmayı başaramayan Mustafa Kemal, İsmet'i (İnönü) üzerine gönderince, adamlarının bir kısmıyla Yunan hatlarının gerisine kaçtı. İstiklal Savaşından sonra Ürdün'e yerleşti ve 1938'deki aftan yararlanmayı reddederek orada öldü.

Fahrettin (Altay) (1880 – 1974)
İstiklal Savaşında Türk süvarilerinin komutanı. Arnavutlukta doğdu ve İstanbul'daki Erkan-ı Harbiye'den mezun oldu. Kürt aşiretlerine karşı yapılan hareketlere katıldı ve 1908'den sonra onların ödedikleri vergileri yeniden düzenledi. 1913 yılında Bulgarlara karşı bir Kürt aşiretinin süvari tugayına komuta ettikten sonra Büyük Savaşta tümen ve kolordu komutanlıkları yaptı. Mütarekenin imzalanmasından sonra Konya'daki 12. Kolordunun başına getirildi ve ilerleyen Yunanlılara karşı direnişi örgütledi. Sultanın hükümetiyle ilişkisini kesmekte kararsızlık geçirdi, ama Mustafa Kemal'i desteklemeye karar verince, 5. Süvari Kolordusuyla Türk zaferine katkıda bulundu ve 1922'de İzmir'e giren ilk Türk komutanı oldu. Cumhuriyet kurulduktan sonra 2. Ordu Müfettişi ve ardından 1.

Ordu Komutanı olarak Mustafa Kemal ile birlikte çalıştı.

Falih Rıfkı (Atay) (1894 – 1971)

Gazeteciliğe 1913 yılında İttihat ve Terakki'nin yayın organı *Tanin* gazetesinde başladı. Büyük Savaşta Suriye'de 'Büyük' Cemal Paşa ile birlikte çarpıştı. 1918'de *Akşam* adlı milliyetçi gazeteyi kurdu. 1922 yılından itibaren Ankara'daki meclisin bir üyesi olarak Mustafa Kemal'in en yakın dostlarından ve en sevdiği yazarlardan biri oldu. Yayınladığı anıları Atatürk'ün yaşamı konusunda başlıca bilgi kaynağını oluşturur. 1952'de kurduğu *Dünya* gazetesinde Kemalist reformları savunmayı sürdürdü.

(Mehmet) Ferit Paşa (1853 – 1923)

Sultan Abdülmecit'in damadı olduğundan Damat Ferit Paşa olarak tanınır. Devlet görevlileri yetiştiren Arnavut kökenli bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi, Avrupa'daki Osmanlı büyükelçiliklerinde düşük dereceli görevlerde bulundu ve Sultan Abdülmecit'in kızı, son padişah Vahdettin'in kızkardeşi ile evlendi. 1911 yılında İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalif olan Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurucuları arasında yer aldı. Büyük Savaştan önce pek bilinmiyordu, ancak mütarekeden sonra İtilaf güçlerinin işgali altındaki İstanbul'da beş kez hükümet kurdu. İngiltere'nin tarafını tutarak, İtilaf devletlerine karşı çıkan Anadolu'daki milliyetçilik hareketini bastırmaya çabaladı. İtilaf devletleri Türkiye ile yapılacak bir barış anlaşması için milliyetçilerin onayının da alınması gerektiğini fark edince, 1920 yılında istifa etti ve Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunun arifesinde sürgünde bulunduğu Fransa'da öldü.

(Mehmet) Ferit Paşa (1851 – 1914)

'Avlonyalı' (Arnavutluk'ta ailesinin geldiği kentin adı) olarak bilinir. 1908 yılındaki İttihat ve Terakki devriminde Abdülhamit'in sadrazamı olarak görev yapıyordu ve Arnavut kökenlilerin bu harekete katılmaya kandırıldığını öğrenince, önleyemeyeceğini anladığı ya da belki önlemek istemediği için istifa etti. İttihat ve Terakki'nin iktidarı tekeline aldığı 1913 yılına dek önemsiz devlet görevlerinde bulundu ve yaşamının son yılını Mısır'da geçirdi.

(Ali) Fethi (Okyar) (1880 – 1943)

Mustafa Kemal ile Manastır askerî idadisinde tanışan Türk subayı ve devlet adamı. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi, İtalyan ve Balkan Savaşlarına katıldı. 1913'te İttihat ve Terakki yönetimi ile anlaşmazlığa düşünce, Sofya'ya büyükelçi olarak gönderildi ve bu görevde 1917 yılına dek kaldı. Mütarekenin imzalanmasından sonra kısa süreli olarak dahiliye nazırlığı yaptı; Mustafa Kemal ile birlikte *Minber* adlı gazeteyi yayınladı; Malta'ya sürüldü. Ankara'ya dönerek 1921-2 yılları arasında dahiliye vekilliği yaptı. Ertesi yıl,

cumhuriyetin ilanından önce iki ay başbakanlık görevinde bulundu ve ardından meclis başkanlığına getirildi. Yine 1924 Kasımı ile 1925 Martı arasında başbakanlık yaptı. Şeyh Sait isyanının ardından istifa edince Paris'e büyükelçi atandı. 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkasının başkanı olması için Mustafa Kemal tarafından yüreklendirildi, ama siyaset yarışında ona karşı çıkmak istemediği için partisini üç ay sonra kapattı. 1934'te Londra büyükelçiliğine atandı. Son siyasi görevi 1939 – 1941 yılları arasında sürdürdüğü adliye vekilliğidir.

(Mustafa) Fevzi (Çakmak) (1876 – 1950)
Doğum yeri olan Kavaklı adıyla tanınır ve Türkiye cumhuriyetinde Atatürk'ün dışında mareşal rütbesini taşıyan tek subaydır. Asker yetiştiren bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelip Erkan-ı Harbiye'yi bitirdi ve Balkanlarda görev yaparken Arnavut ayaklanmalarını bastırdı. Mustafa Kemal'den sonra 1915'te Gelibolu'da Anafartalar Grubu ve 1917'de Suriye'de 7. Ordu komutanlıklarını yaptı. Ateşkesten sonra genelkurmay başkanlığına ve ardından 1. Ordu Müfettişliğine getirildi. 1919 Kasımında milliyetçi komutanların sadakatini güvenceye almak için özel bir görevle Anadolu'ya gönderildi; ertesi yılın Şubat ayında Osmanlı devletinin harbiye nazırlığına getirildi. 1920 Nisanında Ankara'da meclis üyesi yapıldı, milli müdafaa vekili, başbakan vekili ve ayrı zamanda genelkurmay başkan vekili görevlerine getirildi. 1921 Ocağında getirildiği başbakanlık görevini 1922 Temmuzuna kadar sürdürdü. Aynı yılın Ağustos ayında genelkurmay başkanlığına getirildi ve 1944 yılında emekliye ayrılına dek bu görevini sürdürdü. Dumlupınar'da Yunan ordusunu yenilgiye uğratınca 1922 Eylülünde mareşalliğe terfi etti ve emekli olana dek cumhuriyet ordusunun başında bulundu. 1946 yılında İnönü'ye muhalif olan partiye katıldı, ama politikaya damgasını vuramadan yaşama veda etti.

(Ahmet) Fuat (Bulca) (1881- 1962)
Mustafa Kemal'in ailesinden ve siyasi çevresinden. Selanik'te dünyaya geldi ve Bingazi'de Mustafa Kemal ile birlikte görev yaptı. İstanbul'da tahtından indirilen Sultan Abdülhamit'in nöbetçilerinin komutanlığını yaptı. Mustafa Kemal ile birlikte doğu cephesinde ve sonra 1918 yılında Suriye'de çarpıştı ve İngilizlere esir düştü. Serbest bırakılınca 1920 Aralığında Anadolu'daki milliyetçi harekete katıldı ve 1921'de Ankara Muhafızlığı görevine getirildi. Cumhuriyet kurulduktan sonra Türk Hava Kurumunun başkanlığı ile meclis üyeliğini bir arada sürdürdü.

Halide Edip (Adıvar) (1882 – 1964)
Amerikan Kolejinde öğrenim görmüş, siyasal etkinliğiyle ünlü yazar. İlk makaleleri İttihat ve Terakki Cemiyetinin *Tanin* adlı gaze-

tesinde yayınlandı. Kadınların sosyal yaşama daha fazla katılmaları için bir dernek kurdu. Mütarekeden sonra (ulusların kendi kendini yönetmesi ilkesini savunan) Wilson Prensipleri Cemiyetinin kurucuları arasında yer aldı ve ülkenin bölünmesi aleyhinde yaptığı konuşmalarla ün kazandı. Kocası Adnan ile beraber Ankara'ya kaçtı ve Mustafa Kemal ile birlikte ateş hattında çarpışmaları izleyebilmesi için kendisine çavuş rütbesi verildi. Milliyetçilerin zaferinden sonra Mustafa Kemal'i eleştirmeye başladı ve yurtdışına gitti. 1939'da yurda dönüp İstanbul Üniversitesinde İngiliz filolojisi kürsüsünde çalışmaya başladı.

Halil (Menteşe) (1874 – 1948)
Paris'te öğrencilik yıllarında Ahmet Rıza'nın (bkz.) çevresinde toplanan Jöntürk grubuna katıldı. 1898'de İzmir'in güneyindeki ailesinin arazisine döndü ve anayasal hükümet modelinin tekrar canlandırılması için yapılan mücadelelerde etkin bir rol üstlendi. Bu amaç 1908 yılında gerçekleştirilince, parlamentoya seçildi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti parlamento grubunun başkanlığına getirildi. Büyük Savaş sırasında önce hariciye sonra adliye nazırlığına getirildi ve bu görevi sürdürürken, şeriat mahkemelerinin gücünü sınırlayıp, yeni bir aile hukuku ortaya çıkarmak için çabaladı. Mütarekenin imzalanmasından sonra savaş suçlarından yargılandı ve Malta'ya sürüldü. Tekrar ailesinin çiftliğine dönünce, muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurucuları arasında yerini aldı ama meclise seçilemedi. 1926 yılında Atatürk'ü düzenlenen suikast girişimiyle bağlantılı olarak sorguya çekildi, fakat suçlanmadı. İktidarla barışıp 1931'de meclise girdi ve 1946'ya kadar milletvekilliğini sürdürdü.

Halit Paşa (1883 – 1925)
'Deli Halit' adıyla tanınır; 1912'de Trablusgarp'ta gönüllü olarak çarpıştı ve Kafkas cephesinde bir Teşkilât-ı Mahsusa müfrezesine komuta etti. İstiklal savaşında pek de huzurlu olmadan Kâzım Karabekir'in komutası altında çalıştı ve Kars'ı Ermenilerden kurtarma şerefinin kendisine ait olduğunu iddia etti. Daha sonra batı cephesine gönderildi; oradaki inatçı davranışlarının 1921 yılında Eskişehir'in düşman eline geçmesine yardımcı olduğu söylenir. Kars milletvekili olarak girdiği mecliste eski bir Teşkilât-ı Mahsusa üyesi olan Ali (Çetinkaya) tarafından 1925 Şubatında bir tartışmada öldürüldü.

Hüseyin Hilmi Paşa (1855 – 1922)
1902 – 1908 yılları arasında Makedonya sivil genel müfettişliği görevini sürdürürken gizli girişimlerine göz yumduğu İttihat ve Terakki Cemiyetinin güvenini kazandı. Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra dahiliye nazırlığına ve ardından 1909 Şubatında sadrazamlı-

ğa getirildi. 13 Nisan isyanında görevinden alındı ve Hareket Ordusunun İstanbul'a girişinden sonra yine görevine iade edildi. İttihat ve Terakki ile anlaşmazlığa düşünce istifa etti; 1912'de kısa süreli İttihat ve Terakki karşıtı hükümette görev yaptı ve aynı yıl Viyana büyükelçiliğine tayin edilerek ölümüne dek bu görevini sürdürdü.

İbrahim Hakkı Paşa (1863 – 1918)
Osmanlı devlet adamı. Merkezî hükümette kariyer yaptı ve İttihat ve Terakki yönetimi altında çeşitli bakanlık görevlerine getirildi. Roma büyükelçiliğine atandı ve İtalya savaşının patlak vermesinden hemen önce, 1910 yılında geri çağırılıp sadrazamlığa getirildi. Savaşın sonu konusunda karamsar görüşlere kapıldı ve İttihat ve Terakki İtalyanlara karşı gerilla savaşı başlatmaya karar verince istifa etti. 1916 yılında büyükelçi olarak gönderildiği Berlin'de öldü.

(Mustafa) İsmet (İnönü) (1884 – 1973)
Topçu subayı olarak eğitim aldı ve 1906'da Erkan-ı Harbiye'den sınıf birincisi olarak mezun oldu. Edirne'deki 2. Orduya gönderildiğinde İttihat ve Terakki Cemiyetine üye oldu. 1912 yılında Yemen'de ve Balkan Savaşında kurmay başkanı olarak görev yaptı; savaşın ardından Osmanlıların yenilgi nedenlerini soruşturan komisyona seçildi. Büyük Savaşın başladığı tarihte genelkurmay başkanlığında şube müdürlüğü görevindeydi ve savaşta, genellikle Mustafa Kemal'in komutasında doğuda ve Suriye'deki çeşitli cephelerde çarpıştı. Mütarekenin imzalanmasından sonra harbiye nezaretinde müsteşarlığa getirildi. Ankara'da bulunan Mustafa Kemal'i ziyaret etti ve 1920 Martında İstanbul işgal edilince sürekli olarak onun yanında kaldı. Mecliste sandalyesi bulunan genelkurmay başkanı, savunma bakanı vekili ve İstiklal Savaşında batı cephesi komutanlığı görevlerinde bulundu. Birinci ve İkinci İnönü savaşlarını kazandı ve 1922 Ağustosundaki son saldırının planlamasına katıldı. Aynı yılın Ekim ayında hariciye vekilliğine getirildi ve 1923 Temmuzda Lozan Anlaşmasını imzalayan heyetin başında bulundu. Cumhuriyetin ilanında başbakanlığa getirildi, ertesi yıl istifa etti ve 1925 Martındaki Şeyh Sait isyanından sonra yeniden başbakanlığa getirilip Mustafa Kemal ile aralarında 1937 yılında yaşanan sürtüşmeye kadar bu görevi sürdürdü. 11 Kasım 1938 tarihinde cumhurbaşkanı seçildi, Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşına katılmaktan kurtardı ve savaştan sonra serbest parlamenter rejimin oluşmasını yönlendirdi. 1950 yılından sonra muhalefet partisinin başkanı oldu. 1961 Kasımı ile 1965 Martı arasında sürdürdüğü başbakanlık görevi sırasında, 1960 darbesinden sonra ülkeye tekrar demokrasinin yerleşmesi için çalıştı. Cumhuriyet Halk Partisi 1972 Mayısında hazırladığı siyaset programını reddedince, siyasetten uzaklaştı.

İzzettin Çalışlar (1882 –1 951)
Yanya doğumlu Türk generali. Topçu eğitimi aldı ve önce Gelibolu'da ardından doğu cephesinde Mustafa Kemal'in kurmay başkanı oldu. 1920 Temmuzunda Anadolu'daki milliyetçilere katıldı, İstiklal Savaşında haklı bir ün kazandı ve askerî hiyerarşi içinde yükselerek 3. ve 2. Ordu Müfettişliklerine getirildi.

(Mehmet) Kâmil Paşa (1832 – 1913)
Kıbrıs doğumlu Osmanlı devlet adamı. Önce taşra yönetimlerinde görev yaptı, ardından İstanbul'da nazırlık görevinde bulundu ve ilk kez 1885'te sadrazamlığa getirildi. Aynı görevi 1895'te ikinci kez sürdürürken Abdülhamit ile anlaşmazlığa düştü. Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra 1909'da yine sadrazamlığa getirildi, İttihat ve Terakki ile anlaşmazlığa düştü ve 1912de İttihat ve Terakki iktidarı yitirince dördüncü ve son kez aynı göreve getirildi. Ertesi yıl 'Bâbıâli baskını' ile görevinden alındı ve Kıbrıs'a yerleşti. Liberal ve İngiliz taraftarı görüşleriyle tanınan Kamil Paşa, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumak için elinden geleni yapan tedbirli bir devlet adamıydı.

(Mehmet) Kâzım (Dirik) (1881 – 1941)
Türk generali. 1919 Mayısında Anadolu hareketi içinde Mustafa Kemal'in kurmay başkanı olduğunda albay rütbesindeydi. İstiklal Savaşında kolordu komutanlığı ve nakliye müdürlüğü yaptı. 1926 yılında Mustafa Kemal'e düzenlenen suikast sırasında İzmir valisiydi ve bu görevini 1935 yılına dek sürdürdü. Ardından Trakya genel müfettişliğine getirildi.

Kâzım (İnanç) (1880 – 1938)
Türk generali, Büyük Savaşta Yıldırım Ordular Grubu kurmay başkanı. Ankara'da Mustafa Kemal'e katıldı ve İstiklal Savaşında görev yaptı. 1926 yılında Samsun valiliğine getirildi.

(Musa) Kâzım Karabekir (1882 – 1948)
Asker yetiştiren bir aileye doğdu ve 1905 yılında Erkan-ı Harbiye'yi sınıf birincisi olarak bitirdi. Manastır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti örgütünü kurmak için Enver (Paşa) ile birlikte çalıştı. Siyası hırsları olan tanınmış bir komutandı; Gelibolu, Mezopotamya ve Doğu cephelerinde çarpıştı. Bolşevik devriminden sonra Erzurum'a tekrar ele geçiren Türk birliklerine komuta etti ve İran Azerbaycanı'nı işgal etti. 1919'da Erzurum'daki 15. Kolordu komutanlığına getirildi, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kongresinin toplanmasını sağladı ve Mustafa Kemal'in milliyetçi direniş hareketinin lideri konumuna gelmesine destek verdi. Doğu Cephesi komu-

tanlığına getirildi ve Ermenileri yenerek Kars yöresini Türkiye'ye bırakan bir anlaşmayı imzalamaya zorladı. İstiklal Savaşından sonra 1. Ordu Müfettişliği yaptı. Mustafa Kemal ile anlaşmazlığa düşünce, 1925 yılında kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına katıldı. Ertesi yıl Mustafa Kemal'e düzenlenen suikastla ilgili olarak yargılandı ve beraat etti. 1939 yılına dek politikadan çekildi ve sonra yeniden milletvekili seçildi. 1946 yılında meclis başkanlığına getirildi.

(Mehmet) Kâzım (Orbay) (1887 – 1964)
Türk generali; Büyük Savaşta Enver Paşanın başyaveri. 1920 Mayısında Anadolu direnişine katıldı, İstiklal Savaşında çarpıştı, askerî hiyerarşi içinde yükselerek 1944 yılında genelkurmay başkanı oldu.

Kâzım (Fikri) (Özalp) (1882 – 1968)
Makedonya doğumlu asker ve devlet adamı; Erkân-ı Harbiye'den mezun oldu, Balkan Savaşına ve Büyük Savaşa katıldı. İttihat ve Terakki üyesi olarak 1919 yılında kuzeybatı Anadolu'da bir bölüğün komutanlığına getirilince, İtilaf devletlerine karşı kuva-yı milliyeyi örgütledi. Meclis üyesi seçildi, İzmit cephesinden sorumlu oldu ve Sakarya savaşında adını duyurdu. Rütbesi mirlivalığa yükseltildi ve 1922 yılında seçildiği milli müdafaa vekilliğini 1924'te meclis başkanı seçilinceye dek sürdürdü. 1935-1939 yılları arasında tekrar milli müdafaa vekilliği yaptı., 1943'te Cumhuriyet Halk Partisi başkan vekili oldu ve 1954'te siyaseti bıraktı.

Kemalettin Sami (1884 – 1934)
İstiklal Savaşının en etkin komutanı. 1912'de Yanya savunması sırasında ve Gelibolu'da yaralandı, Büyük Savaş sona ererken Osmanlı Kuzey Kafkas Ordusu kurmay başkanı görevindeydi. Mütarekenin imzalanmasından sonra İstanbul'da konuşlandırılan 10. Kafkas Alayının komutanlığına getirildi. 1920 Martında İngilizler kenti işgal edince, karargâhı saldırıya uğradı ama kaçmayı başarıp Anadolu'daki milliyetçi orduya katıldı. Sakarya ve Afyonkarahisar savaşlarında 4. Grubun (sonradan kolordu) komutanı olarak ün kazandı. Yaşamının son on yılını Berlin'de büyükelçi olarak geçirdi.

Lütfü Fikri (Düşünsel) (1872 – 1934)
Hukuk devletinin gerçekleşmesi için çabalayan avukat ve politikacı. Osmanlı devlet adamları yetiştiren tanınmış bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi, Paris'te hukuk okudu, Abdülhamit iktidarına, İttihat ve Terakki Cemiyetine ve sonunda Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Halk Fırkasına karşı çıktı. İki kez İstiklal mahkemelerinde yargılanıp kısa bir süre tutuklandı ve politikadan çekildi.

Mahmut Şevket Paşa (1856 – 1913)
Çeçen kökenli bir ailenin oğlu olarak Bağdat'ta doğdu. Erkan-I Harbiye'den mezun olunca Goltz Paşanın yaverliğine getirildi ve eğitim için Almanya'ya gönderildi. 1905 yılında Kosova valisi olarak atandı ve burada İttihat ve Terakki Cemiyetinin güvenini kazandı. 1908'de Selanik'teki 3. Ordu komutanlığına getirildi, ertesi yıl İstanbul'da tekrar İttihat ve Terakki yönetimini işbaşına getiren Hareket Ordusuna komuta etti ve ardından harbiye nazırlığına atandı. İstifa etti, ama 1913 Ocağında Balkan Savaşının ortasında tekrar iktidara gelen İttihat ve Terakki tarafından sadrazamlığa getirildi. Aynı yıl Haziranda suikasta uğradı ve öldü.

V. Mehmet (Mehmet Reşat) (1844 – 1918)
1909 Nisanıyla 1918 Temmuzu arasında padişahlık yaptı. Sultan Abdülmecit'in oğluydu ve II. Abdülhamit'in veliahdı sıfatıyla onun gölgesinde gözlerden uzak bir yaşam sürerek Mevlevi tarikatına bağlandı. 1909 yılında Jöntürkler tarafından tahta çıkarılınca İttihat ve Terakki'nin her dediğini yapan zayıf bir hükümdar olarak görevini sürdürdü.

Mithat Şükrü (Bleda) (1874 – 1956)
İsviçre'de gördüğü fen eğitiminden sonra Paris'te İttihat ve Terakki Cemiyetine katıldı. 1897 yılında çıkarılan afla doğduğu Selanik'e dönüp, Talât ile birlikte daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşecek olan Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurdu. 1916 yılında cemiyetin genel sekreterliğine getirildi; mütarekenin imzalanmasından sonra Malta'ya sürgüne gönderildi. Geri dönünce Mustafa Kemal ile birlikte çalışmayı reddetti. 1926 yılındaki suikast girişimiyle bağlantılı olarak yargılandı ve beraat etti. İktidarla barışarak meclise girdi ve koltuğunu 1950'ye dek korudu.

Mustafa Suphi (1883 – 1921)
Üst düzey memurlar yetiştiren bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi, Paris'te öğrenim gördü, İttihat ve Terakki'ye karşı çıkarak 1914'te Rusya'ya kaçtı. Esir kampında kaldığı süre içinde Bolşeviklere yakınlaştı ve kamptaki Türk savaş esirleriyle Türki Müslümanları bu görüşe çekmek için çalıştı. Üçüncü Enternasyonale katıldı ve 1920 yılında Bakû'de Türkiye Komünist Partisini kurdu. Aralık ayında Türkiye'ye geldi ve arkadaşlarıyla birlikte Trabzon açıklarında teknesi batırılarak öldürüldü.

(Abdüllatif) Naci (Eldeniz) (1875 – 1948)
Kurmay subay. Almanya'da eğitim gördü; Mustafa Kemal'in öğrencilik yıllarında Mekteb-i Harbiye akademik müdür yardımcısı olarak görev yaptı. 1917'de Prens Vahdettin'in maiyetinde Mustafa

Kemal ile birlikte Almanya gezisine katıldı. 1922'de Ankara'da askerî okullar müfettişi olarak milliyetçilere katıldı. İki dönem milletvekilliği yaptı.

Dr. Nazım (1870 – 1926)
Önde gelen Jöntürk devrimcisi, Ahmet Rıza (bkz.) ile birlikte 1895'te Paris'te İttihat ve Terakki Cemiyetini kurdu. Gizlice Selanik'e geri geldi, yerel devrim örgütünün İttihat ve Terakki Cemiyetine bağlanması için çalıştı ve partinin dağıtılmasına kadar yönetiminde bulundu. Almanya'ya kaçtı ve mütarekenin imzalanmasından sonra Rusya'ya geçti. İstiklal Savaşının bitişinden sonra Türkiye'ye döndü. İttihat ve Terakki Cemiyetini canlandırma çabaları, 1926'da Ankara İstiklal Mahkemesinin verdiği kararla idam edilmesine yol açtı.

Nazım Hikmet (Ran) (1902 – 1963)
Türkiye'nin en tanınmış modern şairi. Selanik'te üst düzey memurlar yetiştiren bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi ve İstanbul'daki Bahriye Mektebinde okudu. Milliyetçi esintiler içeren ilk şiirleri işgal altındaki İstanbul'da yayınlandı. 1921 yılında genç Türk komünistleriyle birlikte Ankara'ya gidip, radikal görüşleriyle milliyetçi yetkilileri tedirgin edince, öğretmen olarak taşraya gönderildi. Kısa bir süre sonra Moskova'ya gidip bir komünist okulunda okudu ve Mayakovsky ile diğer yerleşik düzene karşı çıkan modern edebiyatçıların etkisi altında kaldı. 1924 yılında gizlice yurda girdi ve ertesi yıl hapse mahkûm edildi ama Rusya'ya kaçmayı başardı. 1928'de tekrar döndü ve kısa süre hapis yattıktan sonra bir aftan yararlandı. İstanbul'da tartışılan bir modernist olarak hem ün hem de çok sayıda düşman kazandı; 1934'te yine hapse atıldı ve on sekiz ay sonra serbest bırakıldı. 1938'de tekrar tutuklanıp donanmada isyan başlatmak suçuyla itham edilerek 28 yıl hapse mahkûm edildi. Uluslararası bir dayanışma kampanyasının yardımıyla 1950'de serbest bırakıldı, ertesi yıl Doğu Avrupa'ya kaçtı, Sovyetlerin desteklediği barış hareketine katıldı; Moskova'da öldü. Mavi gözlü, uzun boylu, gür sarı saçlı, romantik görünümlü bir erkekti ve ona hayran olan kadınların sayısı epey yüksekti. Özellikle baskı altında yaşayanların tarafını tutan görüşleriyle tanınan modern tarzda şiirlerinin yanı sıra çok sayıda propaganda şiiri de bıraktı.

Nihat Reşat (Belger) (1882 – 1961)
Milliyetçi harekete katılmış ünlü Türk doktoru. Abdülhamit tarafından suçlanınca kaçtığı Paris'te eğitim gördü. 1908'de Türkiye'ye dön dü ama İttihat ve Terakki ile anlaşmazlığa düşünce 1913'te tekrar Paris'e gitti. 1919 yılına dek tıp araştırmalarıyla ilgilendi ve bu tarihten sonra Türklerin ulusal haklarını savunan *Écho de*

l'Orient adlı dergiyi yayınladı. Ankara hükümetinin önce Paris sonra Londra'da temsilciliğini yaptı; Londra ve Lozan konferanslarında milliyetçi heyetlere danışmanlık yaptı ve daha sonra yaşamını Paris ile Türkiye arasında gidip gelerek geçirdi. Atatürk onu Yalova kaplıcalarının başına getirdi. Atatürk'ün ölümcül siroz hastalığının ilk tanısını o koydu.

Nurettin Paşa (1873 – 1932)
Mareşal İbrahim Paşanın oğlu. 1908'deki İttihat ve Terakki devriminde babasının Selanik'teki karargâhında görev yaptı. Büyük Savaşta Mezopotamya'daki Türk birliklerine komuta etti ve 1915-1916 yılları arasında Bağdat ve Basra valisi olarak görev yaptı. Mütarekeden sonra İzmir Valiliğine getirildi. İtilaf devletlerinin ısrarı üzerine görevinden alınınca Anadolu'daki milliyetçilere katıldı, (ülkenin iç kesimlerindeki isyancılarla çarpışan) Merkez Ordusu komutanlığına ve Yunanlılara karşı düzenlenen son saldırıda 1. Ordu komutanlığına getirildi. Kuzey ve orta Anadolu'da Rumların ve Kürtlerin öldürülmesinden, İzmir'de Rum başpiskoposunun ve İzmit'te gazeteci Ali Kemal'in linç edilmesinden, 1922 Eylülünde büyük İzmir yangınını önlememekten sorumludur. Mustafa Kemal'in isteği dışında 1925 yılında meclise seçildi; 1927 yılında söylediği Büyük Nutuk'ta Mustafa Kemal şiddetle onun aleyhinde bulundu.

(Mehmet) Nuri (Conker) (1882 – 1937)
Mustafa Kemal'in uzak akrabası. 1905'te Erkan-ı Harbiye'den mezun oldu, 1911'de Bingazi'de, 1913'te Trakya'da ve 1916'da doğu cephesinde Mustafa Kemal'e katıldı. 1920 yılında Ankara'ya gitti, kısa bir süre kentin muhafızlığını yaptı ve ardından Adana valiliğine getirildi. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra meclis üyesi oldu ve cumhurbaşkanı ile yakın arkadaşlığını sürdürdü.

Osman Ağa (1883 – 1923)
'Topal' adıyla tanınan kötü şöhretli çete reisi. İttihat ve Terakki adına Balkanlar'da (orada sakatlandı) ve doğum yeri olan Karadeniz bölgesinde çalıştı. Adamlarıyla Mustafa Kemal'in özel korumalığını yaptı. Ermenileri, Rumları ve milliyetçilere karşı çıkan Müslümanları öldürdü. Meclisin muhalefet kanadından bir üyesini kaçırıp öldürdükten sonra ordu birliklerince vuruldu.

Ömer Naci (1878 – 1916)
'İttihat ve Terakki hatibi'. İlk gençlik yıllarında devrimciliğe soyundu, Mustafa Kemal ile Manastır askerî idadisinde okurken tanıştı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurulmasında rol oynadı, merkez komitesinde görev yaptı ve Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldı. Bingazi'de İtalyan'lara karşı çarpıştı. İtilaf devletlerine karşı ayaklanmala-

rı örgütlemek için gönderildiği İran'da tifüs e yakalanıp yaşama veda etti.

(Hüseyin) Rauf (Orbay) (1881 – 1964)
Türk milliyetçi hareketinin önde gelen isimlerinden. Kafkas kökenli bir ailenin oğlu olup bahriye subayı olarak yetişti ve Balkan Savaşı sırasında düşman gemilerini taciz eden *Hamidiye* kruvazörünün komutanı olarak ün kazandı. Büyük Savaşta Afganistan ve batı İran'da gizli operasyonlara gönderildi, ardından genelkurmay bahriye dairesi başkanlığına getirildi. 1918'de Brest Livotsk'daki Osmanlı heyetine katıldı, aynı yılın sonuna doğru bahriye nazırlığına getirildi ve Mondros Mütarekesini imzalayan heyete başkanlık yaptı. Donanmadan ayrılıp Anadolu'ya geçti ve Mustafa Kemal ile birlikte Amasya, Erzurum ve Sivas kongrelerine katıldı. Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye üyesi olarak son Osmanlı meclisinde taraftar topladı ve 1920 Martında İngilizler tarafından tutuklanıp Malta'ya sürüldü. Serbest bırakılınca Ankara hükümetine katıldı ve 1922 Temmuzunda başbakan oldu. Bir yıl sonra hariciye vekili İsmet'le (İnönü) anlaşmazlığa düşünce görevinden istifa etti ve 1924 Kasımında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucuları arasında yer aldı. Parti kapatılınca Avrupa'ya gitti. Mustafa Kemal'e düzenlenen suikastla ilgili olarak gıyabında hapse mahkum edildi. 1935 yılında Türkiye'ye döndü ama Mustafa Kemal ile barışmadı. İnönü hükümetinde 1939'da meclis üyesi oldu ve 1942'de Londra büyükelçiliğine atandı. İki yıl sonra emekliye ayrıldı.

Recep (Peker) (1889 – 1950)
Yemen, Libya ve Balkan savaşlarında çarpıştı. Ateşkes anlaşmasının imzalandığı dönemde Erkan-ı Harbiye'den mezun oldu ve 1920 yılında Mustafa Kemal'e katılıp meclis genel sekreterliğine getirildi. 1923'te Mustafa Kemal'in kurduğu Cumhuriyet Halk Fırkasının genel sekreteri seçildi ve sırasıyla dahiliye, milli müdafaa ve nafıa vekilliği yaptı. Kemalist rejimin en sert üyelerinden biriydi; 1936'da Atatürk'ün güvenini yitirdi. İnönü döneminde tekrar göze girip İkinci Dünya Savaşı yıllarında dahiliye vekilliği yaptı. 1946 Ağustosundan 1947 Eylülüne dek sürdürdüğü başbakanlıktan istifa etmesi iktidarın gerçekten liberalleştiğine işaret etti.

(İbrahim) Refet (Bele) (1881 – 1963)
İstiklal Savaşında Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşlarından biri. 1912'de Erkan-ı Harbiye'den sınıf birincisi olarak mezun oldu ve Büyük Savaş yıllarında daha ziyade Suriye cephesinde çarpıştı. Mütarekenin imzalanmasından sonra 3. kolordu komutanlığına getirildi ve 1919 Mayısında Mustafa Kemal ile birlikte Samsun'a çıktı. Amasya'daki milliyetçi bildiriyi [tamim] imzaladı; Müdafaa-i

Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye üyesi yapıldı; Konya'daki ayaklanmayı bastırdı. Dahiliye vekilliğine getirildi, kısa bir süre batı cephesinin güney kesimi komutanlığında bulundu ve 1922 Ocağında milli müdafaa vekili seçildi. Aynı yılın Ekim ayında Ankara hükümetinin İstanbul'daki temsilciliğine getirildi ve 1923 Ekimine dek Trakya komutanlığını sürdürdü. 1924 Kasımında muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucuları arasında yerini aldı. 1926 yılında İzmir İstiklal Mahkemesi tarafından yargılanıp beraat etti. 1935 yılında tekrar milletvekili seçilene dek politikadan çekildi. Son olarak, İkinci Dünya Savaşından sonra Beyrut'taki Filistin Mülteci Komisyonunda Türkiye delegeliği görevinde bulundu.

(İbrahim) Refik (Saydam) (1881 – 1942)
Almanya'da öğrenim görmüş askeri doktor. Mustafa Kemal ile birlikte 1919 Mayısında Samsun'a çıktı, Erzurum ve Sivas kongrelerine katıldı. Meclis üyesi seçildi, 1921 yılında getirildiği sıhhiye vekilliğini 1937'ye kadar sürdürdü ve kamu sağlığı konusunda cumhuriyetin atacağı adımları belirledi. Ankara'da kendi adını taşıyan bir sağlık enstitüsü ve okulu kurdu. Tıp konusunda danışman olarak sık sık Atatürk'ün yanında bulundu. İnönü onu 1939 Ocağında başbakanlığa getirdi.

Reşit Galip (1893 – 1934)
Cumhuriyetin kuruluşundan sonra reform yapan maarif vekili olarak ün kazandı. Tıp öğrenimi gördü, köylerde çalıştı, milliyetçi harekete katıldı ve 1923 yılında meclise girdi. 1925 yılındaki Şeyh Sait isyanından sonra İstiklal Mahkemesi üyesi ve Cumhuriyet Halk Fırkası yöneticilerinden oldu. İstanbul'daki modern üniversiteyi kurdu ve 1932-1933 yılında kısa süreli olarak bulunduğu maarif vekilliği sırasında mülteci Alman akademisyenlerinin işe alınmasını sağladı.

Rıza Nur (1878 – 1942)
Sinop'ta doğdu ve askeri doktor eğitimi aldı. İttihat ve Terakki Cemiyetine katılıp 1908'de milletvekili seçildi ve kısa süre sonra muhalefete geçti. 13 Nisan 1909 isyanında tutuklandı ve 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucuları arasında yerini aldı. 1913'te yurtdışına kaçtı, ancak 1918'de İttihat ve Terakki iktidarı yitirince geri döndü. Ankara'da milliyetçilere katıldı, sıhhiye ve maarif vekilliği yaptı ve Mustafa Kemal ile arası açılınca Paris'e yerleşip (ölümünden sonra yayınlanan) anılarını yazdı. 1939'da Türkiye'ye döndü. Güçlü duygulara kapılan, ırkçı bir milliyetçiydi ve Atatürk'ü en fazla kötüleyenlerden biri olarak anımsanır.

(Hasan) Rıza Paşa (ö.1912)
Almanya'da eğitim gördü ve von der Goltz Paşanın kurmay heye-

tinde çalıştı. Mustafa Kemal'in öğrencilik yıllarında Erkan-ı Harbiye'nin komutanıydı. Balkan Savaşında Karadağlılara karşı İşkodra (Kuzey Arnavutluk) savunması sırasında öldürüldü.

Ruşen Eşref (Ünaydın) (1892 – 1959)
1918 yılında Mustafa Kemal'in Gelibolu'daki başarılarını yayınlayan Türk gazetecisi. Ankara'da milliyetçilere katıldı ve Lozan'daki Türk heyetinin basın danışmanlığını yaptı. Milletvekilliği, cumhurbaşkanlığı başkâtipliği ve büyükelçilik görevlerinde bulundu. Kemalizm'in yılmaz savunucuları arasındadır.

Sabiha (Sertel) (1895 – 1968)
Türk solcu kadın yazar. Selanikli bir 'dönme' ailenin kızı olarak dünyaya geldi ve gazeteci Zekeriya (bkz) ile evlenip, New York'ta sosyal hizmetler dalında öğrenim gördü. İki dünya savaşı arasında İstanbul'un aydın kesimi arasında önde gelen bir isim oldu, İkinci Dünya Savaşından sonra Doğu Avrupa'ya yerleşti, Türkiye Komünist Partisine katıldı ve Sovyetler Birliğinde öldü.

(Mehmet) Sait Paşa (1838 – 1914)
'Küçük' lakabıyla tanınan, Abdülhamit'in tahtta bulunduğu yıllarda sekiz kere sadrazamlık yapan Osmanlı devlet adamı. Hükümdarının tahttan indirildiği 1909 yılındaki milli meclis toplantısına başkanlık yaptı ve 1911-1912 yılları arasında dokuzuncu ve sonuncu kez sadrazamlığa getirildi. Pragmatik görüşleri ve Abdülhamit'in büyük ölçekli okul yaptırma programını uygulamaya koymasıyla tanınır.

(Mehmet) Sait Halim Paşa (1863 – 1921)
Mısır kraliyet ailesinin mensubu olup, 1906 yılında İttihat ve Terakki Cemiyetine katıldı ve 1908 devriminden sonra İstanbul yan Meclisine girdi. 1912 yılında senato reisi, ve İttihat ve Terakki'nin ismen başkanı, 1913'te ise hariciye nazırı ve sonra da sadrazam oldu. Enver Paşa, Osmanlı devletini Büyük Savaşa sürüklerken kendisine bilgi verilmedi ve 1917 yılına dek sadrazam olarak görevini sürdürdü. Mütarekenin imzalanmasından sonra Malta'ya sürüldü. Serbest kalınca İtalya'ya yerleşti ve bir Ermeni komitacı tarafından öldürüldü.

Salih (Bozok) (1881 – 1941)
Mustafa Kemal'in Selanik doğumlu, akranı, uzak akrabası ve yakın arkadaşı. Tahtından indirilen Sultan Abdülhamit, Balkan Savaşı sırasında gönderildiği Selanik'ten Beylerbeyi Sarayına geri getirilince, İttihat ve Terakki'nin güvenilir üyelerinden biri olarak (Nuri Conker ile beraber) padişahın muhafızı oldu. 1917'de Mustafa Kemal'in yaveri olarak Suriye'ye gitti ve birkaç ay sonra birlikte

İstanbul'a döndüler. 1920 yılında tekrar Mustafa Kemal'e katılıp, yanından hiç ayrılmayan dostu olarak kaldı ve meclis üyeliği ile ödüllendirildi. Atatürk'ün öldüğü gün kendini vurdu, ama yarası ölümcül değildi; 1941 yılına dek emeklilik yaşamını sürdürdü.

Şükrü (Kaya) (1883 – 1959)
1927 - 1938 yılları arasında dahiliye vekili ve Kemalist rejimin temel direği. Fransa'da hukuk öğrenimden sonra ateşkes anlaşmasının imzalanmasının ardından milliyetçilere katıldı, Malta'ya sürgüne gönderildi, 1921'de Ankara'ya kaçtı ve Lozan'daki Türk heyetinin danışmanlığını yaptı. Bakanlık kariyeri 1924 yılında başladı. Muhalefetin sindirilmesinden sonra 1927'de dahiliye vekilliğine getirilince, laiklikten ödün vermeyen, yeni düzenin sert bir uygulamacısı oldu. Atatürk'ün ölümünden sonra görevinden alınınca, cumhurbaşkanlığına getirilmesini engellemeye çalıştığı İnönü, ülkenin rahat bir soluk aldığını hissetti.

(Mehmet) Talat Paşa (1874 – 1921)
Trakya'da mütevazı bir aileden gelip posta memuru olarak hayata atıldı ve Edirne'deki İttihat ve Terakki örgütüne katıldı. Selanik'e gönderilince, 1908 devriminin zeminini hazırlayanlar arasında yer aldı. Edirne milletvekili seçildi ve Osmanlı parlamentosunun başka yardımcısı oldu. İttihat ve Terakki merkez komitesini denetimi altına aldı ve çeşitli bakanlık görevliklerinde bulundu. Ermenilerin sınırdışı edildiği 1915 yılında dahiliye vekili görevinde bulunuyordu. 1917 yılında sadrazamlığa getirildi, ertesi yıl Osmanlılar yenilgiye uğrayınca istifa etti ve kaçtığı Almanya'da 1921'de bir Ermeni tarafından öldürüldü.

(Ahmet) Tevfik Paşa (Okday) (1845 – 1936)
Son Osmanlı sadrazamı. Devlet hizmetine girmeden önce askerî eğitim aldı. 1895 yılında hariciye nazırı olmadan önce Atina ve Berlin'de büyükelçilik görevinde bulundu. 13 Nisan 1909 isyanından sonra kısa bir süre sadrazamlık yaptı ve sonra, Londra'ya büyükelçi olarak gönderildi. Mütareke döneminde, 1918-1919 ve 1920-1922 yılları arasında, Osmanlı devleti yıkılına dek sadrazamlık görevini sürdürdü. İstanbul ve Ankara hükümetlerini bir araya getirmek için elinden geleni yaptı.

Tevfik Rüştü (Aras) (1883 – 1972)
Beyrut'ta tıp okudu, İttihat ve Terakki'ye katıldı. Mustafa Kemal ile 1907-1908 yılında tanıştı ve yaşamının sonuna dek yanından ayrılmadı. Mustafa Kemal'in izniyle kurulan 'resmî' Türkiye Komünist Fırkasının kurucuları arasında yer aldı. 1923 yılında meclise girdi, 1925'te hariciye vekilliğine getirildi ve bu görevini Atatürk'ün ölümü-

ne dek sürdürdü. Cumhurbaşkanı olmasını önlemeye çalıştığı İnönü onu Londra büyükelçisi olarak atadı ve 1939 -1942 yılları arasında bu görevde bulundu. İkinci Dünya Savaşından sonra İnönü'ye karşı Demokrat Partiyi destekledi ve Sovyetlerle yakınlaşmayı savundu.

Vahdettin (Sultan VI. Mehmet) (1861 – 1926)
Son Osmanlı padişahı (Temmuz 1918 – Kasım 1922 arası). Sultan Abdülmecit'in oğlu olup kardeşi V. Mehmet'in ölümünden sonra tahta çıktı ve İttihat ve Terakki'nin eline geçmiş olan hükümranlık gücünü geri almaya çalıştı. Tahtını yitirme korkusuyla, Büyük Savaş sonrasında korunmak için İngilizlere güvendi ve Osmanlı devletinin ancak İtilaf devletleriyle işbirliği yapılarak kurtulabileceğine inanarak kayınbiraderi Damat Ferit Paşayı sadrazamlığa getirdi. Sadakatine güvenebileceğini düşündüğü Mustafa Kemal'e yenildi ve milliyetçi dava zafere ulaşınca, sarayında kendisini tecrit edilmiş olarak buldu. Meclis saltanatı kaldırma kararı alınca, 1922 Kasımında bir İngiliz gemisiyle kaçtı ve yaşamının sonuna dek güney Fransa'da kaldı.

Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) (1889 – 1974)
Verimli Kemalist yazar. Bir derebeylik ailesine mensuptu; Büyük Savaşın son yıllarını İsviçre'de geçirdi. Dönüşünde milliyetçi görüşleri savundu ve Yunan mezalimi hakkında yayın yapması için Ankara'ya davet edildi. Cumhuriyet kurulduktan sonra milletvekili ve elçi oldu. Planlı gelişmeyi savunan harekete adını veren *Kadro* dergisini çıkarttı. Romanları ve anıları İstiklal Savaşını ve Atatürk'ün reformlarını yüceltir.

Zekeriya (Sertel) (1890 – 1980)
Tanınmış Türk yayıncısı ve sol görüşlü gazeteci. İlk yazıları doğduğu Selanik'teki İttihat ve Terakki Cemiyetinin gazetesinde yayınlandı. Paris ve New York'ta karısı Sabiha (bkz) ile birlikte öğrenim görüp, gezdi. Yurda dönünce Ankara hükümetinin basın müdürlüğünü yaptı. İstanbul'a yerleşip *Resimli Ay* adlı etkili bir dergi ve *Son Posta* ile *Tan* gazetelerini çıkarttı. Sovyetler Birliği ile işbirliğini savunan *Tan* gazetesi, yetkililerin göz yumduğu bir gösteri sırasında yakılıp yıkılınca, karısıyla birlikte Doğu Avrupa'ya gitti. Karısının ölümünden sonra Paris'e yerleşti ve 1977'de Türkiye'ye dönüp tekrar gazeteciliğe başladı.

Kronoloji

1876	*1 Eylül*	II. Abdülhamit'in tahta çıkışı.
	23 Aralık	Osmanlı anayasasının ilan edilmesi.
1877	*19 Mart*	İlk Osmanlı parlamentosunun açılışı.
	24 Nisan	Rus birliklerinin Osmanlı topraklarına girişi.
1878	*14 Şubat*	Osmanlı parlamentosunun dağıtılması.
	3 Mart	Ayastefanos anlaşmasıyla Rusların zaferinin onaylanması.
	13 Temmuz	Berlin anlaşması Ayastefanos anlaşmasının yerini alıyor.
1880/1	*Kış*	Mustafa (Kemal Atatürk) Selanik'te dünyaya geldi.
1881	*24 Mayıs*	Tesalya Yunanistan'a bırakılıyor ve yeni sınır oluşturuluyor.
1888		(tahmini) Mustafa'nın babası Ali Rıza'nın ölümü.
1893		Mustafa Selanik askerî rüştiyesine giriyor, Kemal ikinci ismi oluyor.
1895		Mustafa Kemal Manastır askerî idadisine giriyor.
1897		Yunanistan'la yapılan kısa süreli savaş Osmanlıların zaferiyle sona eriyor.
1899	*13 Mart*	Mustafa Kemal İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'ye giriyor.
1902	*10 Şubat*	Teğmen rütbesiyle Erkân'ı Harbiye'ye giriyor.
1903		Üsteğmen rütbesine yükseliyor.
1905	*11 Ocak*	Kurmay yüzbaşı olarak mezuniyet ve Suriye'deki 5. Ordu, 30. Süvari Alayına staja gidiyor. Şam'da gizli muhalefeti canlandırıyor.
1906		Selanik'e gizli yolculuk.
1907	*20 Haziran*	Kolağası (kıdemli yüzbaşı) rütbesine terfi ediyor.
	13 Ekim	Selanik'teki 3. Ordu karargâhına gönderiliyor.
1908	*22 Haziran*	Rumeli yöresinde doğu demiryolları müfettişliğine getiriliyor.
	24 Temmuz	İttihat ve Terakki, Abdülhamit'i meşrutiyeti ilan etmeye zorluyor.
	Eylül	Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki'nin otoritesini yeniden kurmak için Trablus ve Bingazi'ye gönderiliyor.
1909	*13 Ocak*	Selanik'teki 17. Redif Alayına kurmay başkanı atanıyor.
	13 Nisan	İstanbul'da isyan; İttihat ve Terakki gücü tekrar ele geçirmek için Hareket Ordusunu topluyor; Mustafa Kemal kendi tümeniyle kentin yakınına kadar geliyor.
	27 Nisan	Hareket Ordusunun İstanbul'u işgalinin ardından II. Abdülhamit tahttan indirilip V. Mehmet tahta çıkartılıyor.
1910	*Eylül*	Picardie'de Fransız ordusunun manevralarını izliyor; Arnavutluk isyanının bastırılmasına katılıyor.

1911	*15 Ocak*	5. Kolordu karargâhına tayin ediliyor, sonra 38. piyade alayına komutan oluyor.
	13 Eylül	İstanbul'daki genelkurmay başkanlığında göreve getiriliyor; Bingazi'de İtalyanlara karşı çarpışmak için gönüllü oluyor.
	27 Kasım	Binbaşılığa terfi ediyor.
1912	*11 Mart*	Bingazi'de Derne yöresi komutanlığına getiriliyor.
	8 Ekim	Birinci Balkan savaşının başlangıcı; Selanik Yunanlıların eline geçiyor.
	24 Ekim	Mustafa Kemal Bingazi'den ayrılıp İstanbul'a dönüyor.
	21 Kasım	Boğazlar Müstahkem Mevki Komutanlığı müdürlüğüne getiriliyor.
1913	*23 Ocak*	İttihat ve Terakki 'Bâbıâli baskınıyla' iktidarı ele geçiriyor.
	24 Mart	Edirne Bulgarların eline geçiyor.
	29 Haziran	İkinci Balkan Savaşının başlangıcı.
	21 Temmuz	Osmanlılar Edirne'yi tekrar işgal ediyor.
	29 Eylül	İstanbul Anlaşması Türk- Bulgar sınırını belirliyor.
	27 Ekim	Mustafa Kemal askeri ataşe olarak Sofya'ya gönderiliyor.
1914	*1 Mart*	Mustafa Kemal yarbaylığa terfi ediyor.
	28 Temmuz	Avusturya Sırbistan'a savaş ilan ediyor; Birinci Dünya Savaşı başlıyor.
	2 Ağustos	Osmanlı imparatorluğu Almanya ile gizli bir anlaşma imzalıyor.
	29 Ekim	Almanların komutası altındaki Osmanlı donanması Rus hedeflerini bombalıyor.
	2 Kasım	Rusya Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilan ediyor. (İngiltere ile Fransa 5 Kasımda onu izliyor)
1915	*20 Ocak*	Mustafa Kemal Gelibolu'ya gidecek olan 19. Tümenin komutasını almak üzere Sofya'dan ayrılıyor.
	18 Mart	İtilaf donanması Boğazları zorlamayı başaramıyor.
	25 Nisan	İtilaf birlikleri Arıburnu noktasına çıkartma yapıyor; ilerlemelerini durdurmakta Mustafa Kemal büyük rol oynuyor.
	1 Haziran	Mustafa Kemal albaylığa terfi ediyor.
	6 Ağustos	İtilaf birlikleri Anafartalar'a çıkartma yapıyor.
	8 Ağustos	Anafartalar Grubu komutanlığına getirilen Mustafa Kemal İtilaf güçlerinin ilerlemesini durduruyor.
	10 Aralık	Mustafa Kemal, İstanbul'a gitmek üzere Gelibolu'dan ayrılıyor.
	20 Aralık	İtilaf güçleri Anafartalar ve Arıburnu'nu terk ediyor.
1916	*9 Ocak*	İtilaf devletleri Gelibolu yarımadasını boşaltma işlemini tamamlıyor.
	27 Ocak	Mustafa Kemal'in komutanlığına getirildiği 16. Kolordu, Doğu (Kafkas) cephesine kaydırılıyor.
	1 Nisan	Mustafa Kemal tuğgeneralliğe yükseltiliyor.
	5-6 Ağustos	Mustafa Kemal Bitlis ile Muş'u Ruslardan geri alıyor, (ama Eylülün sonunda Muş'u boşaltmak zorunda kalıyor).

1917	*7 Mart*	2. Ordu komutanlığına getiriliyor.
	5 Temmuz	Suriye'deki 7. Ordu komutanlığına getiriliyor.
	4 Ekim	Komutanlıktan istifa edip İstanbul'a dönüyor.
	20 Aralık	Veliaht Vahdettin'e Almanya yolculuğunda eşlik ediyor.
1918	*25 Mayıs*	Viyana ve Karlsbad'da tedavi olmak için İstanbul'dan ayrılıyor.
	3 Temmuz	Sultan V. Mehmet'in ölümüyle Vahdettin (VI. Mehmet) tahta çıkıyor.
	7 Ağustos	Mustafa Kemal Suriye / Filistin'deki 7. Ordu komutanlığına tekrar getiriliyor.
	16 Eylül	İngilizler saldırıya geçip Osmanlı birliklerini Suriye ve Filisten'den sürüyor.
	26 Ekim	Mustafa Kemal Halep'in kuzeyinde, Katma'da İngilizlerin ilerlemesini durduruyor.
	30 Ekim	Osmanlı devleti İtilaf devletleriyle Mondros ateşkes anlaşmasını imzalıyor.
	31 Ekim	Mustafa Kemal, karargâhı Adana'da bulunan Yıldırım Ordular Grubu komutanlığına getiriliyor.
	7 Kasım	Yıldırım Ordular Grubu dağıtılıyor.
	13 Kasım	Mustafa Kemal İstanbul'a dönüyor.
1919	*30 Nisan*	Mustafa Kemal Anadolu'daki 9. (sonradan 3.) Ordu Müfettişliğine getiriliyor.
	15 Mayıs	Yunanlılar İzmir'e giriyor.
	19 Mayıs	Mustafa Kemal Samsun'a çıkıyor.
	22 Haziran	Amasya'da milliyetçi komutanlarla toplanıyor ve ilk direniş bildirisini yayınlıyor.
	8 Temmuz	Mustafa Kemal Osmanlı ordusundan ayrılıyor
	23 Temmuz-7 Ağustos	Erzurum'da milliyetçi kongre toplanıyor; Mustafa Kemal başkan seçiliyor.
	4 - 11 Eylül	Sivas kongresi; Mustafa Kemal ülkenin tümüne yayılan direniş hareketinin başına getiriliyor.
	27 Aralık	Mustafa Kemal, kalıcı karargâhını kuracağı Ankara'ya geliyor.
1920	*12 Ocak*	Son Osmanlı meclisi İstanbul'da toplanıyor ve 17 Şubatta Misak-ı Milli'yi ilan ediyor.
	16 Mart	İngiliz birlikleri İstanbul'un işgalini tamamlıyor.
	18 Mart	Osmanlı parlamentosu oturumlarına ara veriyor.
	23 Nisan	Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılıyor ve Mustafa Kemal meclis başkanı seçiliyor.
	22 Haziran	Yunan birlikleri İzmir yakınında Milne Hattını geçerek batı Anadolu'yu ve doğu Trakya'yı işgale başlıyor.
	10 Ağustos	Sèvres anlaşması imzalanıyor.
	27/28 Eylül	Doğuda Türk birlikleri Ermenilere karşı saldırı başlatıyor.
	30 Ekim	Kars Ermenilerden geri alınıyor.
	14 Kasım	Yunanistan seçimlerinde Venizelos yenilgiye uğruyor;

		Kral Konstantin ülkesine dönüyor; Anadolu'daki Yunan birliklerinin komutanlığına General Papoulas getiriliyor.
	2 Aralık	Türklerin Ermenilere karşı kazandığı zafer Gümrü antlaşmasıyla kesinleşiyor.
1921	*5 Ocak*	Çerkez Ethem Yunan hatlarının ardına kaçıyor; kuva-yı milliyenin sonu geliyor.
	9 - 11 Ocak	Türk birlikleri Birinci İnönü Savaşını kazanıyor.
	20 Ocak	Meclisin ilk (geçici) anayasayı oylaması.
	21 Şubat-2 Mart	Londra Konferansı (Sèvres anl. gözden geçiriliyor).
	16 Mart	Moskova'da Rusya ile dostluk anlaşması imzalanıyor.
	1 Nisan	Türkler İkinci İnönü Savaşını kazanıyor.
	10 Temmuz	Yunanlılar saldırıya geçiyor, Eskişehir ile Kütahya'yı alıyor.
	5 Ağustos	Meclis, Mustafa Kemal'i başkumandan ilan ediyor; askerlik görevi resmen yeniden başlıyor.
	23 Ağustos - 13 Eylül	Sakarya savaşında Yunanlılar geri püskürtülüyor.
	19 Eylül	Meclis, Mustafa Kemal'e mareşal rütbesini ve Gazi unvanını veriyor.
	13 Ekim	Kars anlaşması Türkiye'nin doğu sınırını saptıyor.
	20 Ekim	Ankara'da Fransa-Türkiye uzlaşması imzalanıyor ve Fransızlar Türkiye'nin güneyinden çekiliyor.
1922	*12 Temmuz*	Rauf (Orbay) Büyük Millet Meclisi hükümetinin başbakanı oluyor.
	26 Ağustos	Türkler Anadolu'daki Yunan güçlerine karşı son saldırıyı başlatıyor; ertesi gün hatları yarıyor ve 30 Ağustosta nihai zaferi kazanıyor.
	9 Eylül	Türk birlikleri İzmir'i ele geçiriyor; Mustafa Kemal ertesi gün kente geliyor.
	23 Eylül	Türk birlikleri Boğazların tarafsız bölgesine giriyor.
	3-11 Ekim	Mudanya konferansı; mütareke imzalanıyor.
	31 Ekim	Doğu Trakya'nın Türkiye'ye devredilmesi işlemi başlıyor.
	1 Kasım	Meclis saltanatı kaldırıp, hilafeti muhafaza ediyor.
	17 Kasım	Son padişah Vahdettin, bir İngiliz savaş gemisiyle ülkeden kaçıyor.
	18 Kasım	Meclis Abdülmecit'i halife ilan ediyor.
	21 Kasım	Türkiye'nin barış anlaşması görüşmeleri Lozan'da başlıyor.
1923	*14 Ocak*	Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde hanım İzmir'de vefat ediyor.
	29 Ocak	Mustafa Kemal Latife ile İzmir'de evleniyor.
	4 Şubat	Lozan konferansı askıya alınıyor.
	17 Şubat - 4 Mart	İzmir İktisat Kongresi.
	1 Nisan	Meclis seçim yapma kararını oyluyor.
	23 Nisan	Lozan konferansı yeniden başlıyor.
	24 Temmuz	Lozan barış anlaşması imzalanıyor.
	4 Ağustos	Rauf (Orbay) başbakanlık görevinden istifa ediyor.
	11 Ağustos	2. meclis toplanıyor; Fethi (Okyar) başbakanlığa getiriliyor.

	23 Ağustos	Yeni seçilen meclis Lozan anlaşmasını onaylıyor.
	9-11 Eylül	Mustafa Kemal'in başkanlığında Halk Fırkası (daha sonra Cumhuriyet Halk Fırkası) kuruluyor.
	2 Ekim	İtilaf güçleri İstanbul'u boşaltıyor.
	13 Ekim	Ankara, Türkiye'nin başkenti ilan ediliyor.
	29 Ekim	Cumhuriyetin ilanı; Mustafa Kemal cumhurbaşkanı seçiliyor; ertesi gün İsmet (İnönü) başbakan oluyor.
1924	*3 Mart*	Hilafet kaldırılıyor; Osmanlı hanedanlığı mensupları sınırdışı ediliyor; din okulları kapatılıyor, örgütlü İslam devletin kontrolü altına geçiyor.
	8 Nisan	Şeriat mahkemeleri kaldırılıyor.
	20 Nisan	Meclis ilk cumhuriyet anayasasını oyluyor.
	30 Ekim	Mustafa Kemal ordu komutanlarını, ordu ile muhalefet kanadında politika yapmak arasında seçime zorluyor.
	17 Kasım	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası cumhuriyetin ilk muhalefet partisi olarak kuruluyor.
	21 Kasım	Başbakanlığa İnönü'nün yerine Fethi (Okyar) getiriliyor.
1925	*11 Şubat*	Doğuda Şeyh Sait isyanı başlıyor.
	3 Mart	İsmet (İnönü) başbakanlığa dönüyor; ertesi gün Takrir-i Sükün Kanunu oylanıyor.
	15 Nisan	Şeyh Sait yakalanıyor; yargılanıp 29 Haziranda Diyarbakır'da idam ediliyor.
	3 Haziran	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası dağıtılıyor.
	5 Ağustos	Mustafa Kemal ile Latife'nin evliliği sona eriyor.
	23 Ağustos-1 Eylül	Mustafa Kemal kuzey Anadolu gezisine çıkıyor ve fesi yasaklayıp, tekkeleri kapatma kararını açıklıyor.
	25 Kasım	Şapka Kanunu meclisten geçiyor.
	30 Kasım	Tarikatlar dağıtılıyor, tekke, zaviye ve türbeler kapatılıyor.
1926	*17 Şubat*	Yeni medeni kanun uygulamaya konuyor; kadınlara eşit haklar tanınıyor.
	1 Mart	Yeni ceza kanunu uygulamaya konuyor.
	5 Haziran	İngiltere ve Irak'la yapılan anlaşma, Musul sorununu çözüp, Türkiye'nin güneydoğu sınırını çiziyor.
	15 Haziran	İzmir'de Mustafa Kemal'e yönelik bir suikast planı ortaya çıkarılıyor.
	13 Temmuz	İzmir'deki İstiklal Mahkemesi gizli suikast planına katıldığı öne sürülen on beş kişiyi idama mahkûm ediyor.
	26 Ağustos	İzmir'deki suikast girişimine katıldıkları iddiasıyla dört eski İttihat ve Terakki üyesi Ankara'da idam ediliyor.
	3 Ekim	Mustafa Kemal'in ilk heykeli İstanbul'da açılıyor.
1927	*7 Mart*	İstiklal Mahkemeleri kaldırılıyor.
	30 Haziran	Mustafa Kemal ordudan emekliye ayrılıyor.
	1 Temmuz	İstiklal Savaşının başlamasından bu yana Mustafa Kemal ilk kez İstanbul'u ziyaret ediyor.
	15 - 20 Ekim	Mustafa Kemal Cumhuriyet Halk Fırkasının kurultayında

		yaptığı altı günlük konuşmayla liderlik sürecini anlatıyor.
	28 Ekim	İlk sayım yapılıyor; nüfus 13.6 milyon.
	1 Kasım	Mustafa Kemal tekrar cumhurbaşkanlığına seçiliyor.
1928	*3 Şubat*	İstanbul'da ilk kez hutbe Türkçe okunuyor.
	9 Nisan	İslamın devletin resmi dini olduğu maddesi anayasadan çıkartılıyor.
	24 Mayıs	Uluslararası rakamlar kabul ediliyor.
	9 Ağustos	Mustafa Kemal İstanbul'da Latin alfabesinin kullanılacağını açıklıyor (ve 11 Ağustosta Dolmabahçe Sarayında ilk dersi veriyor).
	1 Kasım	Meclis Latin alfabesini kabul ediyor.
1929	*1 Ocak*	Yeni alfabeyi öğretmek için 'millet mektepleri' açılıyor.
	4 Mart	Takrir-i Sükûn Kanunu kaldırılıyor.
	13 Mayıs	Yeni ticaret kanunu kabul ediliyor.
	2 Eylül	İlk Türkiye güzellik kraliçesi seçiliyor.
1930	*3 Nisan*	Türk kadınlarına yerel seçimlerde oy kullanma hakkı veriliyor.
	29 Nisan	İlk kadın yargıçlar göreve getiriliyor.
	11 Haziran	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası kuruluyor.
	12 Ağustos	Fethi (Okyar) cumhuriyet tarihinin ikinci muhalefet partisi olan Serbest Cumhuriyet Fırkasını kuruyor.
	27 Ekim	Mustafa Kemal Ankara'da Venizelos'u kabul ediyor (Dostluk anlaşması 30 Ekimde imzalanıyor).
	17 Kasım	İzmir'deki çatışmalardan ve yerel seçimlere hile karıştırıldığı iddialarından sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası kendini dağıtıyor.
	23 Aralık	Menemen isyanı; Asteğmen Kubilay'ın fanatik dinciler tarafından öldürülmesinden sonra askerî mahkeme yirmi sekiz sanık için idam cezası veriyor.
1931	*26 Mart*	Uluslararası ölçü ve tartı sistemi kabul ediliyor.
	15 Nisan	Milliyetçi görüşe uygun bir tarih yazmak için Türk Tarih Kurumu kuruluyor.
	4 Mayıs	Mustafa Kemal üçüncü kez cumhurbaşkanı seçiliyor.
	10-18 Mayıs	Cumhuriyet Halk Fırkası kurultayında devletçilik ilkesi kabul ediliyor.
1932	*19 Şubat*	Halkevleri açılıyor.
	12 Temmuz	'Arı' Türkçe'yi geliştirmek için Türk Dil Kurumu kuruluyor.
	18 Temmuz	Türkiye Milletler Cemiyetine katılıyor. Ezanın Türkçe okunması konusunda İstanbul'da resmî bir bildiri yayınlanıyor.
1933	*1 Şubat*	Ezanın Türkçe okunması kararından sonra Bursa'da karışıklıklar çıkıyor.
	31 Mayıs	(Mülteci Alman profesörlerin yardımıyla) Yeni İstanbul Üniversitesi açılıyor.
	29 Ekim	Cumhuriyetin kuruluşunun 10. yıldönümü kutlanıyor.

1934	*9 Şubat*	Balkan Paktı imzalanıyor.
	16 Haziran	İran Şahı Rıza Pehlevi resmî ziyarette bulunuyor.
	21 Haziran	Soyadı kanunu çıkartılıyor.
	24 Kasım	Mustafa Kemal, Atatürk soyadını alıyor.
	3 Aralık	Dini giysilerin ibadet yerleri dışında kullanımı yasaklanıyor.
	5 Aralık	Kadınlara parlamento seçimlerinde oy kullanma hakkı tanınıyor.
1935	*2 Şubat*	1453'te camiye dönüştürülmüş olan İstanbul'daki eski Bizans kilisesi Ayasofya, müze olarak açılıyor.
	1 Mart	Aralarında on sekiz kadın milletvekilinin de bulunduğu yeni seçilen meclis, dördüncü kez Atatürk'ü cumhurbaşkanı ilan ediyor.
	27 Mayıs	Uluslararası haftasonu tatili kabul ediliyor.
1936	*6 Mayıs*	Ankara'da devlet konservatuarı açılıyor.
	20 Temmuz	Montreux anlaşmasının imzalanması Türkiye'nin Bo ğazlara tekrar asker yerleştirmesine olanak tanıyor.
	4 - 6 Eylül	Atatürk, gayri resmî olarak ülkeyi ziyaret eden Kral VIII. Edward'ı İstanbul'da kabul ediyor.
	9 Ekim	Türkiye, Fransa nezdinde İskenderun sancağı (daha sonra Hatay bölgesi) sorununu gündeme getiriyor.
	14 Aralık	Milletler Cemiyeti İskenderun konusunu görüşmeye açıyor.
1937	*5 Şubat*	Cumhuriyet Halk Fırkasının, aralarında laikliğin de bulunduğu ilkeleri (Altı Ok) anayasa maddesi haline getiriliyor.
	Mart-Nisan	Dersim'de (Tunceli) Kürt isyanı; isyanın elebaşısı 12 Eylülde teslim oldu ve 15 Kasımda idam edildi. (İkinci ayaklanma 1938 Eylülünde bastırıldı).
	29 Mayıs	İskenderun'un 'ayrı birim' olması kabul ediliyor.
	11 Haziran	Atatürk çiftliklerini devlete bağışlıyor.
	25 Ekim	Celal Bayar başbakanlık görevini İnönü'den devralıyor.
1938	*30 Mart*	Atatürk'ün sağlığı hakkında ilk resmî bülten yayınlanıyor.
	26 Mayıs	Atatürk son kez Ankara'dan ayrılıyor.
	1 Haziran	Atatürk, kendisini için yeni satın alınan *Savarona* yatına biniyor.
	5 Temmuz	Türk birlikleri İskenderun sancağına giriyor ve Hatay bağımsız devleti kuruluyor.
	2 Eylül	Hatay parlamentosu açılıyor.
	5 *Eylül*	*Savarona* yatından Dolmabahçe Sarayına getirilen Atatürk vasiyetnamesini yazıyor.
	17 Ekim	Atatürk komaya girerken resmî sağlık raporları yayınlanmaya başlıyor; durumu düzelince yayın durduruluyor.
	8 Kasım	Atatürk ikinci kez komaya giriyor.
	10 Kasım	Atatürk Dolmabahçe Sarayında saat 9:05'te yaşama veda ediyor.
	11 Kasım	İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçiliyor.
	21 Kasım	Atatürk'ün naaşı Ankara'daki Etnografya Müzesine gö-

türülüyor.

26 Aralık Cumhuriyet Halk Fırkasının olağanüstü toplantısında Atatürk 'Ebedi Şef' (ve İnönü 'Milli Şef') ilan ediliyor.

1939 *29 Haziran* (23 Haziran tarihli Fransa -Türkiye anlaşmasının ardından) Hatay Türkiye sınırları içine dahil ediliyor.

1953 *10 Kasım* Atatürk Anıtkabir'e nakledilliyor.

Notlar

Alıntı yapılan kitapların tam adları kaynakçada verilirken aşağıda yazarların soyadları altında kısaca belirtilmiştir.

Diğer Kısaltmalar:

A.g.e. : Adı geçen eser
ed. : editör
izl. : izleyen sayfalar
ba. : baskı
c. : cilt
s. : sayfa

GİRİŞ

1. *Histoire de l'Empire Ottoman*, Hachette, Paris 1881, 637.
2. Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, Sidgewick&Jacksorn, Londra 1968,145.
3. Kemal Karpat, 'Ottoman Population Records and the Census of 1881/2 – 1893' adlı yazısı *International Journal of Middle Eastern Studies (IJMES)* adlı yayının, Mayıs 1978 c. 9, No. 2 sayısında yayınlanmıştır.
4. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 9, 19-22
5. Adı geçen eser, 47.
6. A.g.e., 17.
7. Gürün, 167-8
8. McCarthy, 117.
9. Aron D-Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews* Indiana University Press, 1990, 169-70
10. McCarthy, 140, not 4.
11. A.g.e. 118
12. *Rıza Nur Kendini Anlatıyor* ed. Abdurrahman Dilipak, İşaret, İstanbul 1992, I, 217
13. Yavuz Özgüldür, 'Yüzbaşı Helmut von Moltke'den Müşir Liman von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri', *OTAM* Ankara Üniversitesi 1993, No. 4, 301-3.
14. Milliyetçi Yunan tarihçisi K. Paparrigopoulos, savaşı, "Türk genelkurmayındaki Almanların sultana verdiği cesarete" bağlıyor. (VII, 78)
15. 1913 yılında Osmanlı imparatorluğu kişi başına 16 kg un, 5 kg pirinç, 8 kg şeker ve 2.6 kg pamuklu ürün ithal etti. Bu ürünlerin şehirlerdeki tüketimi elbette kırsal kesimden daha yüksekti. Vedat Eldem'in ' Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları' başlıklı yazısı, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler, Tartışmalar* ed. Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1975, 374.
16. Karpat, *IJMES*, C. 9, No. 2, 258-74. Taşra için verilen 'merkez kaza' rakamları, kasabaları ve civarındaki dış mahalleleri ve köyleri kapsıyor.

17. Zeynep Çelik, *The Remaking of İstanbul* University of Washington Press, 1986, 38.
18. Ziya Paşa'nın, Londra'da yayınlanan *Hürriyet* adlı haftalık mülteci gazetesindeki yazısı. No.21, Kasım 1868, İhsan Sungu tarafından 'Tanzimat ve Yeni Osmanlılar ' başlığıyla *Tanzimat* adlı yapıtta yayınlanmıştır. T.C. Maarif Vekaleti, İstanbul 1940, I, 836-7

1. AVRUPA'DA BİR YUVA

1. Aydemir, *Tek Adam* I, 22.
2. Soyak I, 5.
3. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 3
4. Aydemir, *Tek Adam*, 24; Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, 7. Buna karşılık Atatürk'ün yaveri Salih Bozok, her ikisinin anne ve baba tarafından aynı büyükbabaların soyundan geldiklerini ve adlarını Hacı İslam Ağa ve Hacı Salih Ağa olarak veriyor, (*Hep Atatürk'ün yanında* 9). Ama Bozok bağın 'üçüncü kuşak'tan geldiğini söylediğine göre, muhtemelen büyükbabalarının babalarından söz ediyor. Atatürk'ün hayatta kalan akrabalarına göre, baba tarafından büyükbabasıyla büyükannesinin adları Ahmet ile Ayşe idi. Ali Rıza'dan başka Mehmet Emin ve Nimeti adında iki çocukları daha vardı (Bu ad erkek adıdır ama kadın adı olan Nimet ile karıştırılabilir). Mehmet Emin'in torunları Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde sık sık Dolmabahçe Sarayına konuk olmuşlardı. (*Milliyet*, 28 Şubat 1995, 5; soyağacı Göksel, 19).
5. *AnaBritannica* IX, 213.
6. *Milliyet* 28 Şubat 1995, 5.
7. Şapolyo, 20.
8. Aydemir, *Tek Adam*, I, 25-7. Aydemir bu bölüklere aynı zamanda *asa kir-i mülkiye* (sivil askerler) adının verildiğini söylüyor. Anlaşılan devlet memurları gönüllü olarak yazılıyorlar ya da bu bölklerde hizmet görme leri için zorunlu olarak askere alınıyorlardı. Şapolyo, (19) Selanik gö nüllü bölüğünün İstanbul'u ziyaret etmiş olduğunu söylüyor. Bölüğün varlığı Sultan II. Abdülhamit'i tedirgin edince, sivillerin gönüllü askerli ğine son verilmişti.
9. Aydemir'e göre Ali Rıza 47 yaşında öldü. Zübeyde'nin o tarihte 27 ya şında olduğunu söylediğini yazıyor. (*Tek Adam*, I, 35)
10. Bazı yaşamöyküsü yazarları Farsça '-zade' ekinin yerine '-oğlu' ya da '-oğulları' eklerini kullanmışlardır. '-zade' eki Osmanlı döneminde daha fazla kullanılırdı.
11. Bozok, 7-8.
12. Şapolyo, 15.
13. Tevetoğlu, 163. II. Abdülhamit, Karakeçili aşiretinin Osmanlı hanedanlığına mensup olduğuna inanıyordu. (*AnaBritannica*, XII, 585). Aşiretin bir kısmı güneydoğuya yerleşti ve Kürtler tarafından asimile edildi, (Bayrak 70, Osmanlı sadrazamı Sait Paşadan alıntı), Adana doğumlu olan Arif belki aşiretin Kürtçe konuşan kısmından geliyordu, (ATASE, *Türk İstiklal Harb'ine Katılan... Komutanların Biyografileri*, 163).
14. Bozok, 7.
15. A.g.e. 160.
16. Aydemir, *Tek Adam*, I, 29; Volkan ve Itzkowitz, 21.
17. Aydemir, *Tek Adam* I, 27-31.

18. A.g.e. 25-7; Volkan ve Itzkowitz, 21-2.
19. Şapolyo (17) Papaz Köprüsünün Yunanistan Tesalyası ile Osmanlı Makedonyası arasındaki sınırda, Katarin (Katerini) yöresinde bulunduğunu söylüyor.
20. Anderson, 222.
21. Atatürk'ün yaşamöyküsü yazarı, Şapolyo (19), alıntı yaptığı Türk araştırmacısı İhsan Sungu'nun tarihleri saptamanın zor olduğunu, Ali Rıza'nın gümrük memurluğundan önce mi sonra mı kereste ticareti yaptığının kesin olarak saptanamadığını söylediğini aktarıyor. Eğer Ali Rıza'nın gümrük memurluğu sırasında kereste ticareti ile uğraştığını var sayarsak, bu güçlüğü aşmış oluruz.
22. Aydemir, *Tek Adam*, I, 32.
23. A.g.e. 34.
24. Ev, Islahhane sokağı üzerindeydi ve bu isim bazen mahallenin tümü için de kullanılıyordu, (Özel, 16).
25. Aydemir, *Tek Adam*, I, 35. Böylece Ali Rıza'nın 1887/8 yıllarında öldüğü saptanmış olur. Hikmet Bayur bu tarihi '1888 ya da kısa bir süre sonra' (8) olarak gösteriyor. Kocası öldüğünde Zübeyde 27 yaşında olduğuna göre tahminen 1861'de doğmuş ve 16,17 yaşında evlenmişti. Atatürk'ün manevi kızı Afetinan'ın anılarında belirttiği 1893 tarihi doğru olamaz çünkü yine Afetinan (10), Atatürk'ün o tarihte askerî rüşdiyede okuduğunu söylüyor ve bu okula babasının ölümünden sonra girdiği kesin olarak biliniyor.
26. Selanik'i Avrupa'ya bağlayan demiryolunun ilk bölümü 1871 gibi erken bir tarihte açılmıştı. (Yitzchak Kerem, 'The Effects of Physical Disasters on the Jewish Community of Salonika in the Nineteenth Century' imzalı yazı *Scripta Hierosolymitana*, C. 35, 60, Hebrew University, Kudüs, 1994.)
27. Bir Fransız şirketi 1889 yılında modern bir liman inşaatına başlamıştı (A.g.e. 60).
28. Selanik'in nüfusu ve toplumun dağılımı konusunda kaynaklar çeşitli bilgiler veriyor. Osmanlılar tarafından 1893'te yaptırılan sayıma göre, yakın köyleri de kapsayan Selanik'in merkezî yönetim bölgesinin nüfusu toplam 103.000 idi ve bu rakamın içinde 37.000 Yunanlı, 35.000 Yahudi ve 29.000 Müslüman vardı. Doğu Ortodoksları, Bulgar piskoposluğu yerine İstanbul'da Rum piskoposluğuna bağlı olmayı yeğledikleri için Yunanlı sayılmışlardı ve bu nedenle, bu rakamın içinde Selanik çevresinde yaşayan Slavca konuşan Makedonlar da bulunuyordu. Chambers Ansiklopedisinin 1904 baskısında Selanik nüfusu toplam 100.000 ve bu rakamın dağılımı 50.000 Yahudi, 35.000 Türk ve 15.000 Yunanlı olarak gösteriliyor. 1880'li yılların sonunda Selanik'te yaşamış olan Lucy Garnett, Selanikli Yahudi nüfusunun 60-80.000 arasında olacağını söylüyor (II, 3). Merkezi Paris olan Alliance Israélite Universelle (AIU), Yahudi nüfusunu 1905 yılında 75.000 ve üç yıl sonra 90.000 olarak gösteriyor (Yitzchak Kerem, 58). Sultan Abdülhamit'in istikrarlı yönetim döneminde Yahudi toplumunun nüfusunun ve zenginliğinin hızla yükseldiği kesindir.
29. Yitzchak Kerem, 52.
30. Garnett, II, 19-20.
31. A.g.e II, 102.
32. Şapolyo'ya göre (16), Selanikli Müslüman kadınların arasında (az sayıda) okuma yazma bilenler için 'Molla' tanımı kullanılmaktaydı. Tabii ki kadınlar din kitapları okuyorlardı.

33. Çok iyi bilinen bu bölüm, 1922 Ocağında İstanbul'da yayınlanan *Vakit* gazetesi editörü Ahmet Emin Yalman ile yapılan uzun görüşmenin giriş kısmıdır (*ASD*, III, 39).
34. Garnett, II, 104.
35. Atatürk'ün çocukluk yıllarının kronolojisi kesin olarak bilinmemektedir. 1880/1 yılında doğduğunu, 1895/6 yılında Manastır askerî idadisine girdiğini biliyoruz. Manevi kızı Afet (kaynakçalarda yerini koruyabilmek için adını ve soyadını birleştirip Afetinan olarak kullanmıştır), askerî rüştiyeye 1891 yılında 10 yaşındayken girmiş olduğunu yazıyor, (*Ata türk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 10). Şemsi Efendi okuluna ise 6 yaşından önce başlamış olamaz; 7 yaşında yani 1887/8 yılında başla ması daha akla yakındır. Hikmet Bayur, Ali Rıza'nın '1888 ya da kısa bir süre sonra' (8) yani Atatürk 7 ya da 8 yaşındayken öldüğünü söylü yor. Hüseyin Ağanın çiftliğinde ise herhalde birkaç ay (Falih Rıfkı Atay'a göre beş ya da altı ay, *Çankaya* 18) kalmıştı. Selanik'teki ilko kulda geçirdiği mutsuz dönem herhalde 1889/90 okul yılına rastlıyor.
36. 1893 sayımına göre Langaza bölgesinde 20.000 Yunanlıya karşılık 30.000 Müslüman yaşıyordu, (Karpat, 266).
37. *ASD* III, 40.
38. *Ağabeyim Mustafa Kemal*, 24.
39. Aydemir bu kişinin adını Kamil Efendi olarak veriyor, (*Tek Adam*, I,
45). Buna karşılık Cebesoy'un kullandığı Karabet Efendi adı, adamın Erme ni olduğunu gösteriyor, (*Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 5).
40. Atatürk 'teyze' tanımını kullanıyor, (*ASD* III, 40). Arkadaşı Kılıç Ali ise isminin Fatma olduğunu söylüyor, (*Atatürk'ün Hususiyetleri*, 10). Ali Fuat Cebesoy ise 'halası' Emine'nin daveti üzerine Selanik'e dönmüş ol duğunu anlatıyor, (*Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 5). Ne olursa olsun, Mus tafa o dönemde Selanik'te anneannesi Ayşe'nin gözetimi altındaydı. (Kı lıç Ali bu hanımdan söz ediyor ama akrabalık derecesini açıklamıyor).
41. *ASD*, III, 40.
42. Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, 18-19.
43. Soyak, I, 19.
44. *Mekteb-i Harbiye'den* Atatürk'ten bir yıl sonra, 1903'te mezun oldu ama Erkân-ı Harbiye'ye gitmedi.
45. Kılıç Ali, 10.

2. BİR OSMANLI SUBAYININ YETİŞMESİ

1. Falih Rıfkı (atay) ve Mahmut (Soydan) ile yapılan görüşme *Milliyet* gaze tesinde 13 mart 1926 tarihinde yayınlanmıştır. (*ASD* III, 116).
2. Bu tarihleri veren manevi kızı Afet'e göre, Atatürk okula girdiği zaman 10, Manastır askerî idadisine geçtiği zaman ise 14 yaşındaydı.
3. Ahmet Emin'in (Yalman) yaptığı röportaj *Vakit* gazetesinde 10 Ocak 1922'de yayınlanmıştır. (*ASD*, III, 40-1)
4. Volkan ve Itzkowitz alıntı yapıyor, 36-7.
5. Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, 14.
6. Aydemir, onun Hacı Hasan Efendi adlı bir gümrük memurunun Rukiye adındaki karısı olduğunu söylüyor. Bu durumda Hacı, Atatürk'ün ba bası Ali Rıza'nın meslekdaşıdır (*Tek Adam* I, 58). Atatürk'ün yayıncısı Falih Rıfkı Atay ise Zübeyde tekrar evlendiği zaman Atatürk'ün, halası Emine'nin başka bir semtteki evine taşındığını söylüyor (*Çankaya*, 20).

7. A.g.e 20.
8. Belli, *Fikriye*, 66-7.
9. A.g.e., 20-9.
10. Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, 19-20.
11. A.g.e, 19.
12. Belli, *Fikriye*, 26.
13. Şapolyo, 31.
14. Atay, *Çankaya*, 19.
15. Mekteb-i Harbiye'de arkadaş olduğu Ali Fuat (Cebesoy), Atatürk'ün İstanbul'daki Kuleli Askerî Lisesinde okumayı istemiş olduğunu söylüyor. (*Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 8).
16. A.g.e.
17. *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı (*EI 2*), VI, 37 2a .
18. *AnaBritannica*, IV, 286a.
19. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 9.
20. *ASD*, III, 41.
21. *Atatürk'ten Anılar*, 1.
22. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, I, 177-95.
23. Atay, *Çankaya*, 21.
24. *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 11.
25. A.g.e., 12.
26. A.g.e., 9.
27. A.g.e., 13.
28. *Çankaya*, 31. Ailesi Atatürk'ün annesi Zübeyde'ye yakın olan Hakkı Kılıçoğlu'nun otoritesinden söz eden Falih Rıfkı Atay, bu ayinlerin Atatürk'de dinsel duygulardan çok klasik Türk müziği beğenisi yarattığını söylüyor. Mustafa Kemal'in bir sema gösterisine katılmış olması arkadaşlarını şaşırtmazdı; Mevlevi tarikatı "batılaştırılmış, kozmopolit çevrelerde çok popülerdi" ve 'dönme' toplumu mensupları tarafından yayınlanan *Gonca-i Edeb* adlı dergide övülmüştü. (İlber Ortaylı, "Ottoman Modernization and Sabetaism" Tord Olsson v.b. (editörler) *Alevi Identity*, Swedish Research Institute, İstanbul, 1998, 101).
29. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 14.
30. *ASD*, III, 41.
31. *Atatürk'ten Hatıralar*, I, 19.
32. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 14.
33. A.g.e, 32; *Çankaya*, 31.
34. Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, 20-1.
35. *ASD*, III, 42.
36. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 32-3.
37. *Kemal Atatürk : Les chemins de l'Occident*, 324.
38. Erikan 72; Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk* ; 27, 38. Ali Fuat, Mustafa Kemal'in okulun birinci ve ikinci sınıfın sonunda durumunu 7. ve 6. olarak veriyor.
39. Cebesoy *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 41.
40. A.g.e., 44-5.
41. Anderson, 271-2.
42. *ASD*, III, 42.
43. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 46.
44. Özalp, 2.
45. Emre, 337.
46. *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 52-7.

47. Enver'in, Abdülhamit'in Avusturyalı Almanca öğretmeni ve *Neue Freie Presse* adlı Viyana gazetesinden bir muhabir ile görüşmesinden sonra kuşkular ortaya çıkıyor, (*Aydemir*, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, I, 191-5).
48. *ASD*, III, 42-3.
49. Şapolyo, 34.

3. ASKERİ BİR DARBENİN ÖNCESİ

1. Kemal Salibi, *The Modern History of Lebanon*, Weidenfeld & Nicolson, Londra 1965, 116, Philip Hitti'den alıntı.
2. A.g.e., 115.
3. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 86-100.
4. Afetinan, *Atatürk hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 4. baskı, 41-51.
5. Cebesoy, *Sınıf Arkadayım Atatürk*, 88.
6. Afetinan, *Atatürk hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 49.
7. *EI2*, II, 637.
8. A.g.e, III, 364.
9. Atay, *Çankaya*, 41-2.
10. Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism : The Politics of Damascus 1860- 1920* CUP 1983, 53.
11. Zürcher, 33.
12. A.g.e.
13. *ASD*, III, 43.
14. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 92. Atatürk'ün kendisi, "O esnada bir yanlışlık mahsulü olduğuna şüphe olmayan bir mezuniyet tezkeresi elimize geçti. Buna yanlışlık denebilir. Fakat bu yanlışlık şurada bura da çalışan komite erkânının netice-i mesaisi olarak icat edilmişti," de miştir. (*ASD* III, 43-4).
15. Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 53.
16. A.g.e, 54.
17. Bayur alıntı yapmıştır, 19; *Atatürk'ün Bütün Eserleri* 32.
18. Anderson, 272.
19. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 57.
20. Mekteb-i Harbiye'den 1897'de mezun olan Kazım Nami (Duru), Tiran'a (Arnavutluk'un başkenti) gönderilince, İşkodra şubesine katılmıştı. Bkz. Aydemir, *"Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, I, 271-3.
21. Bayur alıntı yapmıştır, 22.
22. Zürcher, 34, not 69.
23. Şapolyo, 65.
24. *ASD*, III, 44.
25. Gövsa, 162a.
26. *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 108.
27. Atatürk 1914'te Sofya'dan yazarken, İzmir'den gemiyle Girit'e ve ardın dan Sicilya'da Catania'ya yaptığı geziden söz etmiştir. Girit'ten gemiye adadaki uluslararası güçte çalışan yabancı bir teğmen binmiş. Catani a'da içki içerlerken teğmen, Mustafa Kemal'e en son askerî elkitaplarını aldığı için şanslı olduğunu çünkü kendisi, askerlik bilimindeki en son gelişmeleri izlemediği için üstleri tarafından azarlandığını anlatmış. Mustafa Kemal bu öyküyü örnek alınması için aktarmıştır (*Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 166). Bu olayı 'eski bir hatıra' olarak tanımlıyor.

1911'de İtalyan savaşı patlak vermeden önce Mustafa Kemal dört kez gemi yolculuğu yapmıştı. İlk kez Suriye'deki göreve birlikte gittikleri Ali Fuat (Cebesoy), geminin Girit ve Catania'ya uğradığından söz etmiyor. İkinci olarak doğduğu kenti gizlice ziyaret etmek amacıyla İskenderiye'den Pire yoluyla Selanik'e gitmişti. Üçüncü yolculuğu Yafa'ya dönüştü. Son ola rak da resmen görevlendirildiği Selanik'e 1907 yılındaki gidişiydi. Catania' daki buluşma herhalde son yolculukta gerçekleşmişti. Beyrut'tan İzmir'e, ardından Girit'e, Catania'ya ve sonunda Selanik'e gitmiş olması, Mustafa Kemal'in görev yerine yetişmek için acele etmediğini gösteriyor.

28. Bayur, 23; Gövsa 43.
29. New York Eyaleti Büyük Locasına dayanarak, *New York Times* 29 Mart 1998'de yayınlanmıştır, 5.
30. Atatürk'ün uşağı Cemal Granda anılarında, İzmir'deki bir parti sırasın da Atatürk'ün, bir arkadaşı tarafından Beyoğlu'ndaki mason locasına götürülüşünü anlattığını aktarıyor. Üye olarak locaya alınmış ama de diğine göre bir daha orayı ziyaret etmemiş ve orada gördüğü insanlarla karşılaşmamış, (Granda, 294). Anlatıldığına göre katılma töreninde ça tılı kılıçların altından yürümüş. Bu tanım locaya bir asker üye olarak kabul edildiğini gösteriyor. Atatürk'ün söylediği varsayılan sözlere göre, olayın üzerinde durmamış ve sıkıcı bulduğunu da eklemiş.
31. Tunaya 113; Zürcher 38; İttihat ve Tarakki Cemiyetinin önde gelen üyesi ve Osmanlı parlamentosunun başkanı Halil Menteşe, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin '1906 yılının yaz aylarında' kurulmuş olduğunu söylüyor, (*Halil Menteşe'nin Anıları*, 9).
32. İnal, 1933-4.
33. Bleda, 14 izl.
34. Gövsa, 238.
35. Bleda, 21-2.
36. Şapolyo, 5.
37. Menteşe, 121-2.
38. Bleda, 22-3.
39. İnal, 1934.
40. Şapolyo, 64.
41. Zürcher, 17.
42. Lewis, 199.
43. Bleda, 26-7.
44. Menteşe, 9. Başlangıçta cemiyetin adı 'Terakki ve İttihat ' biçimindeydi.
45. Menteşe, 118-20.
46. Yalçın, 5-6.
47. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, I, 196.
48. A.g.e., 489.
49. A.g.e, 484.
50. *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* adlı yapıtın III. cildinin sonun da Enver Paşanın resmî askerî sicili yer alır. Daha önce (C. I, 474) Ay demir bu tarihi hatalı olarak 1907 Ekimi olarak vermektedir.
51. A.g.e, 483.
52. Zürcher, 42.
53. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 110 izl.
54. Şapolyo, 66.
55. *Nutuk*, 487.
56. Cebesoy bu olayın tarihini 29 mayıs 1908 olarak veriyor, (*Sınıf Arkada şım Atatürk* 126).

57. Bleda, 33-9.
58. *Nutuk*, 487-8.
59. İstiklal Savaşında 'Sakallı' Nurettin Paşa olarak ün kazandı.
60. *Nutuk*, 489; Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 128-9.
61. Bayur, 23.
62. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 119.
63. 27 Nisan 1960 tarihli mektup. Alıntı *Tek Adam*, I, sayfa 109'da geçiyor.
64. *ASD* ; III, 114.
65. A.g.e, 115.
66. *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 107.
67. A.g.e, 115-17.
68. *Hep Atatürk'ün Yanında*, 145.
69. Atay, *Çankaya*, 50.
70. İnal, 1623, 1637.
71. Anderson, 272-3.
72. Ahmad, 2.
73. A.g.e, 11.
74. Enver Paşa tarafından imzalanan duyurunun aynı başlık altındaki fo tokopisine bakınız, Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, I, 527-8.
75. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, I, 547.
76. İnal, 1617 – 18.
77. A.g.e, 1071.
78. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, I, 530.
79. *Nutuk*, 490.

4. SABIRSIZ BİR JÖNTÜRK

1. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, I, 561-2.
2. Bleda, 53.
3. A.g.e., 50. Şapolyo (64), askerî polisten Yüzbaşı İbrahim ve süvarî teğmeni Ali adında iki 'saray hafiyesinin' 1908 devrimi sırasında öldürül düğünü söylüyor.
4. Bleda, 50-2
5. A.g.e., 53.
6. *Nutuk*, 490-1. Mareşal İbrahim Paşa, Erzurum'daki 4. Ordunun ko mutanlığına getirildi ve bir kez daha İttihat ve Terakki onun otoritesi sorguladı (Ertürk, 71-3). Trablusgarp'a vali olarak gönderildi ama İtal yanları sakinleştirmek için gösterilen boş bir çabayla 1911'de görevin den alındı, (İnal, 1777).
7. İnal, 1887.
8. Bleda, 54-5.
9. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 140.
10. Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 57-72.
11. *ASD*, III, 45.
12. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 126.
13. A.g.e, 34. Anlaşıldığına göre Binbaşı Niyazi'nin istifası, İstanbul'daki 1909 ayaklanmasını bastırmak için doğduğu kentten gönüllüleri getir mesinden sonra geçerli olmuş.
14. İğdemir, 13-15.
15. Rachel Simon'dan alıntı, 'Prelude to Reforms : Mustafa Kemal in Libya',

Landau (editör) 22-3.
16. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan...Komutanların Biyografileri*, 2.
17. Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 77.
18. A.g.e., 72-4.
19. Menteşe,12; Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 93. Stanford J. ile Ezel Kural Shaw biraz farklı rakamlar veriyor (II, 278).
20. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 127-9 .
21. Ahmad, 40.
22. Menteşe 15-17; Ahmad 39. Katilin devrimden önce Selanik'te Manastır müftüsünü vuran İttihat ve Terakki militanı Abdülkadir olduğu sanılı yor (Bleda, 39). Abdülkadir'in daha sonra 1920 Haziranında Ahmet Sa mim adlı başka bir liberal gazeteciyi de öldürdüğü varsayılıyor (Ahmad, 82). İstiklal savaşı sırasında Abdülkadir bir süre Ankara valisi olarak görev yapmıştı. 1926 yılında Atatürk'e karşı suikast girişimine katıl makta suçlu bulunup idam edildi. Atatürk'ün o tarihte, "Eğer bu teşeb büsü, başkalarını karıştırınayıp yalnız Abdülkadir üstüne alsaydı, me sele tamamdı, teşebbüsünde mutlaka muvaffak olurdu," dediği söyleni yor (Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 130, not 1). 23. Rumi takvimde 31 Mart 1325, bu nedenle bu isyan "31 Mart Vaka sı" olarak anılır.
24. Menteşe 17 ve Sina Akşin *31 Mart Olayı*, Sinan, İstanbul 1972, 125 izl. Sina Akşin bu konudan sözeden, en fazla ayrıntılı olarak aktaran yazısında isyanın Sultan Abdülhamit'ten kurtulmak için Prens Saba hattin'in yaptığı bir plan olduğunu ileri sürüyor. Ama yeni ortaya çık maya başlayan Arnavut milliyetçiliği de önemli bir unsurdu (çünkü is yanın başladığı birliklerin çoğu Arnavut kökenliydi).
25. *ASD* III, 45.
26. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 164-5.
27. Erikan, 92.
28. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 167.
29. A.g.e., II, 168.
30. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografileri*, 178; Karabekir (ed. Bozdağ), *Paşaların Kavgası*, 31.
31. Menteşe, 17.
32. Anlaşmazlık, İngiliz Lynch şirketine, günümüzde Irak'ta kalan Fırat Nehrinde geçiş hakkının tanınmasına İttihat ve Terakki itiraz edince çıkmıştı, (Menteşe, 21).
33. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 173-4.
34. Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri*, 38-9. Kaynaklar hakkında notlar ve metin için *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 47-50.
35. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 142.
36. Gürün, *The Armenian File*, 166-70; Walker, 182-8; Arıkoğlu, 45-59.
37. *Takımın Muharebe Talimi* . Selanik 10 Şubat 1324 (23 Şubat 1909) ta rihini taşıyan önsöz, broşürü "Berlin Askerî Akademisi eski müdürü General Litzman" imzalı bir çalışmanın özeti olarak tanıtıyor (*Ata türk'ün Bütün Eserleri*, I, 34-6; *Afetinan Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 82-6).
38. Mustafa Kemal, Bingazi'deki Ayn Mansur'dan arkadaşı Salih'e (Bozok) gönderdiği 8/9 Mayıs 1912 tarihli mektupta "Bilirsin ben askerliğin her şeyinden ziyade sanatkârlığını severim. Burada sanatın bütün icabatını tatbik edecek kadar zamana ve zamanın doğuracağı vesait ve vesaile [araç ve vesilelere] malik olunursa işte o zaman arzu-yu millete muta

bık bir manzarayı askeriye [halkın arzusuna uygun bir ordu görünü mü] bütün cihanın gözlerini kamaştıracaktır," diye yazmıştı (Bozok, 165).

39. A.g.e. aktarıldığı gibi.
40. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 153.
41. *Nutuk*, 298; Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 154.
42. *Cumalı Ordugâhı, Süvari Bölük, Alay, Liva, Talim ve Manevraları*, 41 özel baskı, Selanik, 30 ağustos 1325, (12 Eylül 1909) (yazının metni için, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 52, 83; İğdemir, 17).
43. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 75.
44. Bayur. 42.
45. A.g.e, 43-6.
46. Bayar, Atatürk'ten Hatıralar, 15.
47. A.g.e, 14-20.
48. Kâzım Karabekir daha sonraları ordunun politikaya karışmaması ko nusunu kongreye bildirenin kendisi olduğunu iddia edecekti. (Karabe kir (ed. Bozdağ), *Paşaların Kavgası*, 214).
49. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 142-3; Bayur, 46.
50. *Çankaya*, 57-8. Birinci Dünya Savaşında Mezopotamya'daki Osmanlı güçlerinin komutanı olan Halil (Kut), Enver'den üç yaş büyüktü. Bkz. Bayur, 45, not 42.
51. *ASD*, III, 45.
52. İğdemir, 21-2.
53. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, III, 195. Bu tarih hatalı olarak 1909 olarak belirtilmiştir.
54. A.g.e II, 286.
55. *ASD*, III, 46.
56. *Atatürk'ten Anılar*, 4-5.
57. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografileri*, 2; Bayur, 47.
58. *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, 134-7.
59. Bayur (30-1) Bosna'ya yapılan gizli yolculuğun tarihini 1908 Kasımı olarak veriyor ve Mustafa Kemal'in Fevzi ile daha ileri bir tarihte, Avus turya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etme sorununun çözülmesinden sonra buluştuğunu ima ediyor. (Eğer gerçekten yapıldığıysa) bu gizli yolculu ğun Mahmut Şevket Paşanın Arnavutları sindirmek için üzerlerine yü rüdüğü sırada yapılmış olması daha mantıklıdır.
60. Özalp, 4-5.
61. Bıyıklıoğlu, 93, not 36.
62. Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, Luzac, Londra 1950, 32 izl.
63. Gövsa, 152.
64. Şapolyo, 68-9.
65. Manastır'da *Hüsn-ü Şiir* adıyla yayınlanmaya başlamıştı. 1910 yılında Selanik'e taşındı ve 1912 Ekiminde Osmanlı yönetimi sona erene dek yayınlandı *(AnaBritannica*, IX, 368).
66. Lewis, 345.
67. *ASD*, III, 45-6,
68. *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 155.
69. Metin için, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 105-24.
70. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografileri*, 2.
71. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 125; Bozok, 153.
72. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 127-8.

73. A.g.e., 126-7; Bozok, 154-5.
74. A.g.e., 142-3; Bayur 49.
75. 12 şubat 1937 tarihinde Selanik belediye başkanına çektiği telgrafta Atatürk bu "cemilekâr teşebbüsden" [cömert girişimden] çok duygulan dığını belirtmişti (*ATTB*, 659).

5. ÇÖL MACERASI

1. ATASE, *1911-1912 Osmanlı – İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal*,33.
2. İnal, 1774.
3. A.g.e, 1976-7.
4. C.D. Haley, "The Desperate Ottoman : Enver Paşa and the German Empire " adlı yazı, *Middle Eastern Studies*, XXX, No. 1, 2 izl.
5. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 226, Naciye Sultanın 1899 yılında doğduğunu söylüyor.
6. A.g.e, 227. Enver 15 Ekimde geldi ama İstanbul'daki kolera salgını ne de niyle gemi karantinaya alındığından dört gün beklemek zorunda kaldı.
7. Stoddard, 70.
8. Harbiye Nezaretine gönderilen 3 Ağustos 1919 tarihli muhtıra, Karabekir'in *İstiklal Harbinin Esasları* adlı yapıtında, 110.
9. İnal, 1089.
10. 1911-12 yılları arasındaki olayların geniş bir özeti Halil Menteşe'nin anılarının önsöz bölümünde yer alıyor (24-37).
11. Mustafa Kemal Derne'den arkadaşı Salih'e (Bozok) yazdığı mektupta evde neler olup bittiğini sorunca, Salih, İttihatçı subayların ve genel olarak ordunun kötü durumunu anlatan bir mektupla yanıt vermişti. Salih, politikadan subayları uzak tutma bahanesiyle ordunun yok edil meye çalışıldığını iddia etmişti (Bozok, 167-9).
12. Bu tarih Mustafa Kemal'in İzmir yakınındaki Urla karantina istasyo nundan Salih'e (Bozok) gönderdiği 17 Ekim 1911 tarihli mektubunda belirtiliyor. Ayrıca 22 Mayıs 1912 tarihinde Ayn Mansur,Bingazi'den (Abdül) Kerim'e gönderilen başka bir mektupta tekrarlanıyor, (ATASE, *1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi*, 134).
13. Bayur, 51.
14. Mustafa Kemal'in (Abdül) Kerim'e (daha sonra Paşa) yazdığı 9/22 mayıs 1912 tarihli mektup, ATASE, *1911-1912 Osmanlı – İtalyan Harbi*, 134-6; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 139-40.
15. Bayur 50. Bayur'a Türk askeri tarih departmanı tarafından verilmiş olan takvimdeki tarihlere 13 gün eklemek gerekir. Bazı tarihler kesin değildir. Bu nedenle Bayur, Mustafa Kemal'in İstanbul'dan 21 Ekimde ayrıldığını söylerken, bizler doğru tarihin 15 Ekim olduğunu biliyoruz. Urla ve İskenderiye'deki karantina süreleri hesaba katılsa bile yolculu ğun iki hafta sürmesi mantıklı değildir. Buna karşılık ekimin sonunda İskenderiye'ye varmış olması,. sınıra yapılan sonuçsuz yolculuk, İsken deriye'ye dönüş, hastanede geçen iki hafta ve sonunda aralık ayının başında Bingazi'ye gitmek üzere yola çıkış gibi Mustafa Kemal'in daha sonraki hareketlerinin tarihleriyle uyum içindedir.
16. Mısırlı subay Salih Harb, (daha sonra Paşa ve Mısır'da kullanıldığı bi çimde Salih Basha Harb), Mısır deve birlikleriyle sınır devriyesi görevin de bulunduğu sırada İngiliz yetkililerin talimatına karşı gelerek Os manlı subaylarını Mısır – Libya sınırından gizlice geçirdiğini iddia edi yor. Salih Harb hem Mısır'da hem de İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'de

okudu ve 1907 yılında mezun oldu. Mısır'da askerlik mesleğine devam etmeden önce de, Anadolu'daki milliyetçilerle birlikte çarpıştı (Stod dard, 70 ve not 178):

17. Mustafa Kemal arkadaşı (Abdül) Kerim'e 22 mayıs 1912 tarihinde yaz dığı mektupta, (*1911-1912 Osmanlı – İtalyan Harbi*, 134-5), İskenderi ye'den ilk ayrılışından sonra hastalandığını anlatıyor. Ama 15 Kasım 1911 tarihinde Salih'e (Bozok) gönderdiği ve şifreli olarak 'Şerif' adıyla imzaladığı mektupta, "Ben seyahatın bir noktasında hayvandan vurula rak [atlı bir adamı kastediyor] berayi tedavi [tedavi için] İskenderiye'ye geldim," diyor (Bozok, 160). Salih'e bundan sonra 28 Kasım 1911'de yazdığı mektupta ise, "Seferin ilk devresindeki mecruhiyeti (yara açıl ması) savdık. Şimdi 2. Sefere çıkıyoruz," diyor (a.g.e). Salih yakın bir arkadaşı olduğu ve her iki mektup da kısa aralıkla yazıldığına göre, Ke rim'e sözünü ettiği 'hastalık' çölde tanımadığı birinin saldırısına uğra masından kaynaklanmış olabilir.
18. ATASE, *1911 – 1912 Osmanlı - İtalyan Harbi*, 134-5.
19. Bozok, 161-2.
20. A.g.e., 162-3.
21. Şıvgın, 83. Atatürk'ün hizmet siciline göre, terfi ettiği 27 Kasım 1911'de açıklanmış, (ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan...Komutanların Bi yografileri*,1.
22. Ethem Paşadan İstanbul'daki genel kurmaya çekilen telgrafın tarihi 16 aralık 1911, (Şıvgın, 151).
23. Haley, 11.
24. İğdemir, 33.
25. Bayur, 51.
26. A.g.e, 50.
27. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 137.
28. Mithat'a (Denli) yazılan mektup, a.g.e, I. 146.
29. Stoddard, 75.
30. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 140.
31. John Wright, *Libya*, Ernest Benn, Londra 1969, 109-17.
32. Enver'in harbiye nezaretine çektiği mektuptan alıntı, Şıvgın, 151.
33. ATASE, *1911-1912 Osmanlı – İtalyan Harbi*, 115-17, 140-2.
34. Stoddard, 75.
35. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 134.
36. ATASE, *1911- 1912 Osmanlı – İtalyan Harbi*, 101-7, 137-9.
37. Bozok, 165.
38. ATASE, *1911-1912 Osmanlı – İtalyan Harbi*, 47.
39. Bozok, 166-7.
40. Şıvgın, 153-4.
41. A.g.e, 149.
42. A.g.e, 154.
43. Bayur, 52.
44. Şıvgın, 85.
45. *ASD*, III, 81.

6. FELAKETE KARŞI SAVAŞMAK

1. Metin için bkz. Paparrigopoulos, VII, 137.
2. Türkgeldi, 57 izl.; Paparrigopoulos VII, 137-8.
3. Türkgeldi, 64.

4. A.g.e, 60.
5. Erikan tarafından alıntı, 106.
6. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* ; 304.
7. A.g.e, 336-41.
8. Anderson, 298.
9. *EI2*, VIII, 340a.
10. Bulgar vahşeti konusunda Türklerin görüşleri için bkz. İlker Alp, *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi (1878-1989)*, Trakya Üniversitesi Ya yınları, Ankara 1990.
11. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 341.
12. İnal, 1823.
13. Türkgeldi, 66.
14. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 269-74.
15. İnal, 1977.
16. Anderson, 293.
17. Bozok, 170.
18. Paparrigopoulos, VII, 139.
19. Okyar, (ed. Kutay), *Üç Devirde Bir Adam*, 161 izl.
20. Bozok, 21-4.
21. Bayur, 53.
22. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 373.
23. Ahmad, 117.
24. Bayur, 53.
25. Türkgeldi, 76.
26. A.g.e, 97-8.
27. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 381. Aydemir, bu sözlerin kullanılan kelimelerin aynısı olmasa bile, Enver Paşanın mü dahalesinin ruhunu özetlediğini söylüyor.
28. Ahmad, 117.
29. Bayar, *Ben de Yazdım*, 1091-2.
30. Türkgeldi, 77.
31. A.g.e, 80.
32. A.g.e. 78-9.
33. Bayur, 54.
34. Anderson, 296.
35. Altay, 62-3.
36. Bayur, 55.
37. Bu öykü birbiriyle çelişen çeşitli ayrıntılara dayanıyor: Aydemir *Make donya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 388-91; Bayur, 54-5; Erikan 107-8; Zürcher, 57-9.
38. Metin için, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 147-9. Muhtıra harbiye nazı rına hitaben hazırlanmış. Mahmut Şevket Paşa, o tarihte sadrazamlık ve harbiye nazırı vekilliğini aynı zamanda yürütüyor, *(Halil Menteşe'nin Anıları*, 36).
39. İğdemir, 27-32.
40. Altay, 63.
41. Erikan, 108.
42. Bayar, 1205.
43. Anderson, 296.
44. İsmet İnönü, *Hatıralar*, I, 80.
45. İlker Alp, 134.
46. Orbay (ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, II, 295.
47. Bayar, 1211; Anderson, 297.

48. İğdemir, 32-3.
49. Ahmad, 129.
50. A.g.e, 129.
51. Türkgeldi, 106.
52. İğdemir, 34.
53. Atay, *Çankaya*, 76.
54. *Halil Menteşe'nin Anıları*, 166.
55. Belli, *Fikriye*, 67.
56. Özverim, 23.
57. Belli, *Fikriye*, 56-62, 115-19.
58. Atay, *Çankaya*, 70.
59. A.g.e.
60. Okyar, (ed. Kutay), *Üç Devirde Bir Adam*, 193.
61. Bayur, 56.
62. İğdemir, 34; Bayur, 61; Atay, *Çankaya*, 70-1.
63. *Hatıralar*, I, 83.
64. Osmanlı başkumandanlığının Almanların talimatlarını yerine getirmeye hazır olduğu, Liman von Sanders'in anıları üzerine Osmanlı askeri tarih komisyonunun yazdığı açıklamada belirtilmiştir, *(Türkiye'de Beş Sene*, 309-10).
65. Bayur, 59-61.
66. Liman von Sanders, 4.
67. A.g.e, 8, Menteşe, 40-1.
68. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 427.
69. Menteşe, 41.
70. Türkgeldi, 111.
71. Bayur, 61-2.
72. Menteşe, (177-9) İsmail Hakkı'nın kişisel çıkarı için makamını kullandığı suçlamasını reddediyor ve yoksulluk içinde öldüğünü belirtiyor.
73. İsmet İnönü, *Hatıralar*, I, 87.
74. Liman von Sanders, 10-12.
75. İsmet İnönü, I, 87.
76. Bayur, 60.

7. DİPLOMATİK BİR ARA

1. Bayur, 61. Ertesi gün 21 Kasımda, ilk Fransızca mektubunu Corinne Lütfü'ye yazdı, (fotokopisi Özverim, 103-6).
2. Atay, *Çankaya*, 79.
3. Bozok, 154.
4. Corinne Lütfü'ye 3 Aralık 1913 tarihli mektup, Özverim 37-8.
5. Belli, *Fikriye*, 39-40.
6. 3 Aralık 1913 tarihli mektup, (Özverim, 37-8).
7. Belli, *Fikriye*, 37-55.
8. Özalp, 8-9.
9. Aydemir, *Tek Adam*, I, 188.
10. Bozok, 171-3.
11. Okyar (ed. Kutay), *Üç Devirde Bir Adam*, 214-15.
12. Derin 81.
13. *Among the Turks*, Robert Carter, New York 1878, 261.
14. İsmet İnönü, I, 91-4.
15. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografileri*, 2.

16. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 183.
17. A.g.e, 151 raporun tarihini hatalı olarak, Mustafa Kemal'in Sofya'ya va rışından önce, 5 Kasım 1913 olarak veriyor. Raporun numarası 3 oldu ğuna göre, 5 Aralık tarihi daha doğru olacaktır.
18. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografileri*,
178.
19. Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e mektubu Sofya'dan 1914 Ocağın da gönderilmiş. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 179.
20. A.g.e, 168. Açıklama İstanbul'da 1918 yılında Mustafa Kemal'in de bağ lantısı bulunan *Minber* gazetesinde *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal* başlığı ile yayınlandı. Mustafa Kemal, iyi yönetilmeyen 1911'deki Os manlı tatbikatına, 1912 Bingazi'deki tatbikata ve sonunda Balkan Sa vaşında yaşadıklarına değiniyor. Osmanlı ordularının Balkan Savaşın da uğradıkları yenilgiden dolayı üstlerini sorumlu tutuyor. "Bir gün, işittim ki, baba ocağım Selanik ve oradaki anam, kardeşim, bütün ak raba ve yakınlarım, - mahiyetlerini anlattığım için vatanımdan kovul duğum zevat tarafından – düşmana hibe edilmiştir. Bir gün, duydum ki, Hortacı Süleyman Camisinin minaresine çan taktırılmış ve orada yatan babamın kemikleri Yunan palikaryalarının kirli ayakları altında çiğnetilmiştir." (A.g.e, 165).
21. Özalp, 9.
22. Gürün, *The Armenian File*, 179-85.
23. Cemal Paşa anılarında (115) Paris'e yaptığı yolculuğu Enver ile Talat'ın onaylamadığını söylüyor.
24. İsmet İnönü, I, 313-17.
25. Türkgeldi, 114.
26. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II, 525.
27. *Hatıralar*, 132.
28. Menteşe, 197.
29. İsmet İnönü, I, 332.
30. A.g.e, 325.
31. Menteşe, 49 (önsöz İsmail Arar'a ait).
32. A.g.e, 53.
33. Stoddard, 24-30.
34. Hikmet Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri*, 66-7 adlı yapıtında mektu bu özetlerken orijinalin kayıp olduğunu bildiriyor. Bu sözler mektubun gerçekliği konusunda kuşku uyandırıyor. Buna karşılık (örneğin on ye di küçük sayfa uzunluğunda oluşu gibi) verdiği bazı ayrıntılar inandırı cı gibi geliyor. Ayrıca bkz. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 200-1.
35. Bozok, 174-5.
36. Bu mektup ilk kez *Hürriyet* gazetesinde 10 Kasım 1995 tarihinde ya yınlandı.
37. *ASD*, III, 31,32.
38. Mustafa Kemal, *Eskişehir* – İzmit Konuşmaları (1923), 86.
39. İsmet İnönü, I, 141.
40. *Atatürk'ten Hatıralar*, I, 75.
41. İğdemir, 34-5; Bayur, 68.
42. Mustafa Kemal'in Makedonya'daki Müslümanları kışkırtmak konusun da bazı çekinceleri vardı. Sofya'dan 6 Kasım 1914'te, o tarihte Enver'in vekilliğini üstlenmiş olan İsmail Hakkı'ya gönderdiği mektupta, "Sırp ve Yunan işgali altında bulunan Makedonya'daki çetelerimizin harekâtı neticesi olarak oralardaki İslam ahali mahv ve perişan edilmektedir. " diye yazmıştı. (*Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 205).

43. Bayur, 68.
44. Barker, 76.
45. Stoddard, 101-9.
46. İğdemir, 34, 35.

8. CEPHEYE GİDİŞ

1. İsmet İnönü, I, 333, 335-6.
2. Orbay (ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, III, 23-8.
3. Liman von Sanders, 42-3; Hüseyin Rauf'un görevi konusunda bkz, Orbay (Ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, III, 23-7; ve *Cehennem Değirmeni*, I, 19-22; Alman ajanlar konusunda bkz. Hopkirk, 63.
4. Liman von Sanders, 46. Sarıkamış felaketini Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, III, 99-157'de anlatıyor.
5. A.g.e, 169-180.
6. Cemal Paşa, 186-7.
7. *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri*, 55-6, not 61.
8. İğdemir, 35-6.
9. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 281. Sayfa 279'da raporun tarihi "12.11.1332 (25 Ocak 1917) " olarak verilmektedir.
10. Liddle, 33-4.
11. Mustafa Kemal'in 7 Mart 1915 tarihinde Müstahkem Mevkii Kuman danlığına yazdığı rapor (*Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 210). 25 Aralık 1916'da Osmanlı genel kurmayının askeri tarih bölümüne gönderdiği yazıda, başkalarına örnek olması için Mehmet Çavuş'a derhal madalya verilmesini istediğini belirtiyor. (*Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 282).
12. Altay, 82-3.
13. İğdemir, 37.
14. A.g.e., 38.
15. Liman von Sanders, 54.
16. İğdemir, 37.
17. Çalışlar, 34.
18. Erikan tarafından alıntı, 117, Ankara'da, *Hakimiyet-i Milliye*, gazete sinde 10 Nisan 1926'da yayınlanan Mustafa Kemal'in anılarından derlenmiştir.
19. Mustafa Kemal konuşmasının bu bölümünde askerlere hitap etmiş ol duğunu 1917 Ocağında genelkurmay askeri tarih bölümüne gönderdiği raporda belirtiyor. *(Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 292). Ekler ise Ruşen Eşref'le (Ünaydın) 1918 Martında yaptığı görüşmeye ait. (Şapolyo, 106,108).
20. Mustafa Kemal'in daha sonraki raporlarına dayanan çarpışmanın ay rıntıları Erikan, 128 (ve devamı).
21. İğdemir, 39.
22. Aspinall – Oglander, I. 296, not 4.
23. Mustafa Kemal'in 3. Kolordu karargâhına 26 Nisan 1915 tarihli raporu, (*Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 214); Çalışlar 34, not 23.
24. Çalışlar 35, 30 Nisan 1915'te "Beşinci Fırka ile Alman Miralay Kanengi esser Bey geldi " diyor ama 7 Ağustosta Kanengiesser'i 9. Fırka kuman danı olarak tanımlıyor (50).
25. Altay, 97.
26. Çalışlar, 37.
27. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 218; Aydemir, *Makedonya'dan Ortaas*

ya'ya Enver Paşa, III, 252-3.
28. A.g.e, 244; Çalışlar, 37.
29. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 369-71.
30. Çalışlar, 39.
31. A.g.e., 40.
32. Belli, *Fikriye*, 43.
33. Özverim, 52-3.
34. İğdemir, 46-52.
35. Çalışlar, 43.
36. A.g.e, 41.
37. A.g.e, 44.
38. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 389-96.
39. Erikan, 181, not 88.
40. Çalışlar, 48.
41. Özverim, 56-7.
42. Liman von Sanders, 77-9.
43. İğdemir, 53-4.
44. Erikan, 152; Altay, 107.
45. İğdemir, 58.
46. Liman von Sanders, 82.
47. Erikan, 156.
48. Çalışlar, 51.
49. Liman von Sanders, 87.
50. Şapolyo, 116.
51. Çalışlar, 50-1.
52. Erikan 171-2. Mustafa Kemal yaşamını kurtaran saat konusundan ilk kez 1917 Ocağında genelkurmaya yazdığı raporda söz ediyor, (*Ata türk'ün Bütün Eserleri*, I, 447).
53. *ATTB*, 10-11.
54. Resmi kayıt, ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan ... Komutanların Bi yografileri*, 2. Çalışlar grubun 24 Ağustos 1915 tarihinde iki kolorduya bölündüğünü açıklıyor (54). Mustafa Kemal'in Anafartalar Grubunun tüm komutasını elinde bulundurduğu, 4 Ekim 1915 tarihinde Enver'e yazdığı mektupla teyid ediliyor. Mektubun altındaki imza, "Anafartalar Grubu Kumandanı, Albay M. Kemal ' biçiminde, (*Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 271).
55. İzzettin Çalışlar günlüğüne, Liman von Sanders'in 12. Tümen komuta nı Selahattin Adil'den memnun olmadığını ve yerine Alman Albay He uck'ü getirdiğini not etmiş (56). Başka bir Alman, Albay Nicolai ise Anafartalar Grubunun 2. Kolordu komutan vekilliğine atanmış (54).
56. Çalışlar, 57.
57. A.g.e, 58.
58. Anderson, 327-9.
59. Metin için, İğdemir, 75.
60. İki telgrafın metni için, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, III, 263. Mustafa Kemal'in (doğru tarihli) yanıtı için, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 271.
61. Çalışlar 59.
62. Bozok, 176; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 272.
63. Liman von Sanders, 90-1.
64. Çalışlar, 65.
65. A.g.e, 66.
66. Bozok, 177.

67. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* ; III, 264. İtilaf güçlerinin toplam kaybı 213.980 askerden biraz azdı. (*Encyclopedia Britannica*, 15. ba., XIX, 951).

9. BÜTÜN CEPHELERDE SAVAŞ

1. Çalışlar, 71.
2. A.g.e, 70.
3. *ASD*, III, 111.
4. Halil 24 Ekim 1915'te hariciye nazırı oldu. Zürcher, Mustafa Kemal'in Gelibolu'dan dönüşte (*The Unionist Factor*, 61) karşılaştığı hariciye nazırının Ahmet Nesimi (Sayman) olduğunu düşünüyor ama Ahmet Nesimi 1917 Şubatına kadar bu göreve getirilmedi.
5. Menteşe, 213-22.
6. *ASD*, III, 111-14.
7. Çalışlar, 72.
8. Liman von Sanders, 61.
9. Çalışlar, 78-9.
10. Altay, 116.
11. *Harp Mecmuası*, No. 8, s. 119. (Nisan 1916). Bunun başka bir tören mi yoksa Fahrettin Altay'ın sözünü ettiği tören mi olduğu belli değil.
12. *Harp Mecmuası*, No. 2, s. 22.
13. A.g.e, kapak fotoğrafında, Arıburnu yakınında Kanlı Sırt'a bir İslam bayrağını dikerken görülen Osmanlı askerleri arasındaki subay Mustafa Kemal değil. Buna karşılık aynı sayının 84. sayfasında, "Geriye çekilen düşman birliklerine ateş açılması için gözlem noktasından telefonla emir veren bir batarya komutanı " başlığıyla verilen fotoğraf Mustafa Kemal'e ait olabilir.
14. Erikan 183, *Harp Mecmuası* 'nın kapağında Mustafa Kemal'in resminin yayınlanmasına Enver Paşanın engel olduğu öyküsünü aktarıyor.
15. Ruşen Eşref ilk kez Mustafa Kemal'le 1918 yılında, doktoru Rasim Fe rit'in (Talay) Mekteb-i Harbiye yakınında Pangaltı semtindeki evinde ta nışıyor. (Ünaydın, 23).
16. Şapolyo 100. Şapolyo'nun anlattıklarında yayın tarihi ile kutlanan yıldönümü (18 Mart 1915) tarihi birbirine karışmış. Yine de doğru bir saptama ile (100), röportajın, yayın yaşamına 1917 yılında başlayan *Yeni Mecmua* 'da yayınlandığına işaret ediyor ve 28 Mart 1918 tarihini taşıyan metni aktarıyor (120). Mustafa Kemal'in anlatımı, Çanakkale savaşında oynadığı rol konusunda 1917 Ocağında genelkurmay savaş tarihi bölümüne gönderdiği ayrıntılı rapora dayanıyor. (*Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 279-462). Rapor o tarihte yayınlanmamıştı.
17. Liman von Sanders, 96.
18. A.g.e, 75.
19. Erikan, 188; Çalışlar, not 126.
20. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan.... Komutanların Biyografileri*, 2. Bayur (96), Mustafa Kemal'in Gelibolu'da Anafartalar Grup Komutanlığına getirildiği zaman terfi etmesi gerekirken Enver'in bunu engellediğini iddia ediyor. Ama Anafartalar Grubu belirli bir görev için kurulmuştu. Subayların rütbelerinden daha fazla yetkiye sahip olmaları olağandışı değildi. İsmet (İnönü) Kafkas cephesinde henüz albay rütbesindeyken kolordu komutanlığı yapmıştı (Erikan, 202) ve bu rütbeyi Dünya Savaşı

nın sonuna dek koruyacaktı. Sultan Abdülhamit'in, siyasi nedenlerle ge neraller yaratma uygulamasına tepki olarak Osmanlı başkumandanlığı savaş sırasında terfi konusunda ağır kanlı davranıyordu.

21. Atay, *Çankaya*, 76.
22. Zürcher, 67.
23. İğdemir, 77.
24. Halil (Menteşe) 1915 yazında Berlin'den dönünce Talat ona, Ermeni so rununu onun dönüşünden önce şu ya da bu şekilde çözmeye karar ver miş olduğunu ve Almanların bu konuda ne düşündüklerini rapor etmek için zamanı kalacağını açıklamıştı. Daha sonra evinde ziyarete gittiğinde Talat'ı çok sinirli buldu. "Sorma, Tahsin'den (Erzurum Valisi) Ermenile re dair bir takım telgraflar aldım, sinirlerim bozuldu. Sabaha kadar uyu yamadım. İnsan yüreğinin dayanacağı bir şey değil, fakat ben onlara yapmasaydım, onlar benimkine yapacaktılar. Nitekim yapmaya da baş lamışlardı. Millî mevcudiyet kavgası," (Menteşe 215-16). Savaşın sonun da savaş suçlusu bulunduğu için intihar eden Diyarbakır valisi Dr. Meh met Reşit'in söylediklerini başka bir İttihat ve Terakki lideri olan Mithat Şükrü (Bleda) aktarıyor, "Ya Ermeniler Türkleri temizleyecek ve bu mem lekete sahip çıkacak veya Türkler tarafından temizlenecekler." Mithat Şükrü, bu davranışının vicdanını rahatsız edip etmediğini sorunca Dr. Reşit, "Etmez olur mu ? Fakat ben bu işi şahsi gururumu tatmin veya cebimi doldurmak için yapmadım. Baktım ki vatan elden gidiyor, mille timin hayrına gözlerimi kapadım ve pervasızca ileri atıldım," yanıtını verdi. (Bleda 58-9).
25. Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, 259-60.
26. Walker, 405; Erikan, 191,199.
27. Liman von Sanders, 122-3.
28. Çalışlar, 144.
29. *Çankaya*, 93.
30. Erikan, 201.
31. Çalışlar, 122.
32. A.g.e., 124.
33. A.g.e., 143-4.
34. Özverim, 65.
35. Mustafa Kemal 1911, Selanik'ten arkadaşı Fuat'a (Bulca) gönderdiği mektupta, "Ve o kıymetli kardeşimize de ki, benim için hatırası kalp ve vicdanımdan bir an çıkmayan bir öz kardeş varsa, Nuri'dir," diye yaz mıştı, (*Atatürk'ün Bütün Eserleri*, I, 127.)
36. İğdemir, 80-7,
37. Çalışlar, 130.
38. A.g.e, 130-1.
39. Çalışlar, 142. Mustafa Kemal raporunu Osmanlı genelkurmayının tarih bölümüne gönderdi. Türk Tarih Kurumu tarafından 1962 ve 1968'de ya yınlandı ve *Atatürk'ün Bütün Eserleri* ; I, adlı yapıta dahil edildi, (279-426).
40. Çalışlar, 148. Bu atama hiçbir zaman resmen ilan edilmedi. 7 Mart 1917 tarihinde Mustafa Kemal 2. Ordunun bağımsız komutanlığına getirilir ken, Ahmet İzzet Paşa, tüm Kafkas (Doğu) Cephesinin komutanı oldu.
41. Mustafa Kemal'in atanması 7 Mart 1917 tarihinde geçerli oldu. (ATASE *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografileri*, 3).
42. Binbaşi İzzettin tarafından teyit edildi, (Çalışlar, 151). 12 Martta Mustafa Kemal'in Şam'dan dönünce Enver ile iyi bir anlayış noktasına ulaştıkla rını, aralarında karşılıklı güven ve sevgi ortamının kurulduğunu anlattı

ğını günlüğüne not etmişti.
43. Erikan, 184.
44. A.g.e., 214-15.
45. Bayur, 114.
46. Hopkirk 129-31.
47. Bayur, 113.
48. Çalışlar, 118.
49. Bozok, 178-9.
50. Liman von Sanders, 199.
51. Çalışlar, 164. Atama 1 Temmuz 1917 tarihinden itibaren geçerli oldu. (ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografileri*, 3).
52. Bozok, 180.
53. A.g.e., 181.
54. Liman von Sanders, 112.
55. Bozok, 181-2.
56. *Hatıralar*, 202- 4.
57. Bozok, 182-3.
58. Erikan, 217.
59. Bu raporun metni ve sonrasındaki gelişmeler için, Bayur, 116-34.
60. İsmet İnönü, I, 113-14.
61. Mustafa Kemal ile Enver'in telgraflarının metinleri için, İğdemir, 93-7.
62. Erikan, 223; Liman von Sanders, 199.
63. *Hatıralar*, 207-8.
64. Mektupların metni için, Borak (ed), *Atatürk'ün Özel Mektupları*, 45-51. Mustafa Kemal istifa mektubunu 4 Ekimde, von Falkenhayn'a verdi. Üç gün sonra onaylandı.
65. Falih Rıfkı (Atay) ve Mahmut (Soydan) ile yapılan görüşme İsmet Bozdağ (ed.) *Atatürk'ün Anıları*, 26-30 adlı yapıtta yayınlandı. Görüşmenin bu bölümü *ASD*, III, 111-17'deki metinde bulunmuyor.
66. Mustafa Kemal'in Falkenhayn ile çatışması konusunda bkz. Cemal Paşa, (*Hatıralar*, 208-10).
67. Bozok istifa mektubunu Falkenhayn'a götürdüğünü ve Halep tren istasyonunda Falkenhayn tokalaşmak isteyince, Mustafa Kemal'in sırtını döndüğünü söylüyor. (184-5)
68. 2. Ordu komutanlığına tekrar atanması 9 Ekim 1917'de resmiyet kazandı (ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografileri*, 3).
69. Bayur, 134-5.
70. *Hatıralar*, 213-14.
71. İsmet İnönü, I, 123-4.
72. Bayur, 135-6.
73. Salih Bozok, Fethi'nin (Okyar) Talat'a haber verdiğini iddia ediyor. Ama Fethi, 21 Aralık 1917 tarihine kadar Sofya'dan İstanbul'a dönmemişti, (Okyar, (ed. Kutay). *Üç Devirde Bir Adam*, 229) ve bu tarihte Mustafa Kemal ise Almanya'ya gitmişti.
74. Bozok, 185-8.
75. Rıza Nur, III, 23.
76. Orbay, *Cehennem Değirmeni*, I, 30-3.
77. Bayur, 127.
78. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, III, 372.
79. Orbay (ed. Kutay). *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, IV, 21-2.
80. *ATTB*, 12-13.
81. Önder 11.

82. A.g.e. 12-13.
83. A.g.e, 16.
84. A.g.e 56-7.
85. A.g.e, 26-7,
86. A,g.e. 48.
87. A.g.e, 45.
88. A.g.e, 55.
89. Borak (ed.) *Atatürk'ün Özel Mektupları* 60.
90. Önder, 60.
91. Şapolyo, 101,
92. *AnaBritannica*, XXII, 364.
93. Önder, 22.
94. Okyar, (ed. Kutay), *Üç Devirde Bir Adam*, 229-35.
95. Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, 266.
96. İttihat ve Terakki karşıtı gazeteci Ahmet Refik, 1919 tarihinde, Erzurum'u ele geçiren Rusların, Ermeni birliklerinin kente girişini durduran duklarını yazmıştı. "İttihat hükümetinin zalimane idaresinden sonra, Rusların düşman idaresi bile asırlardan beri saadet, emniyet, adalet yüzü görmeyen halk için adeta refah devri yerine geçmişti." (*İki Komite İki Kıtal*, Kebikeç, Ankara 1994, 50-1).
97. Okyar (ed. Kutay), *Üç Devirde Bir adam*, 231; Simavi, 390-1.
98. Viyana'dan doktoru Rasim Ferit'e (Talay) yazdığı mektupta Mustafa Kemal, "kolibasilinden başka bir şey bulunmadı," diye açıklıyor. (Özverim, 68). Böylece Mustafa Kemal'i Ankara'da 1920/1'de muayene edip eski bir belsoğukluğundan kalma 'çok miktarda belirti' bulduğunu iddia eden Rıza Nur'un tanısına kuşkuyla bakmaya yol açıyor. (*Hayat ve Hatıratım*, III, 56). Anıları yazdığı tarihte Rıza Nur, Atatürk'e karşı hastalık derecesinde nefret duyuyordu.
99. Önder, 65.
100. Yalçın, 225.
101. Bir sayfanın fotokopisi için bkz. Önder, 75.
102. İğdemir, 124, bu sözlerin Mustafa Kemal'in Karlsbad'da tanıştığı bir Türk hanıma söylenmiş olduğunu belirtiyor.
103. Önder, 68.
104. Bayur, 151, not 90.
105. Önder, 78.
106. Simavi, 379-80.
107. Bayur, 151
108. A.g.e, 153.
109. A.g.e, 150-5.
110. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan,... Komutanların Biyografileri*, 3.
111. Liman von Sanders, 243.
112. Bakü'nün ele geçirildiğini bildiren telgraf için bkz. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* ; III, 448.
113. Liman von Sanders, 252.
114. A.g.e,
115. Bayur, 156.
116. Erikan, 236.
117. Telgrafın fotokopisi için bkz. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* ; III, 265.
118. Liman von Sanders, 276.
119. İsmet İnönü, I, 127.

120. Liman von Sanders, 281-2.
121. A.g.e., 282.
122. Elie Kedourie, 'The Capture of Damascus, 1 October 1918', *The Chatham House Version*, Wiedenfeld & Nicolson, Londra 1970, 33-51.
123. Bayur 157.
124. Liman von Sanders, 290.
125. İsmet İnönü, I, 134.
126. Murat Bardakçı'nın alıntısı, *Şahbaba*, Pan, İstanbul 1998, 91-2.
127. Liman von Sanders, 299.
128. A.g.e, 299-300; Şapolyo 159.
129. Sürgünde bulunduğu Arabistan'dan 1923'te yayınladığı açıklamada Sultan Vahdettin, "Devletin belli başlı kuvâ-yı mevcudesinin kısm-ı kül lisini esir vererek zilletle (Toros) eteklerine iltica etmesi" nedeniyle Mustafa Kemal'i ateşkesin imzalanmasını kaçınılmaz bir duruma getirmekle suçlamıştı. [Devletin ordusunun neredeyse tümünün esir olmasına yol açıp kendisi de Toros dağlarının eteklerine kaçtığı için] (İlhami Soysal, *İşbirlikçiler*, 195). Ama Mustafa Kemal 1918 Kasımında İstanbul'a dönünce, sarayda dostça karşılanmıştı. Vahdettin'in sonradan yaptığı suçlama uğradığı hayal kırıklığını yansıtıyordu: kendisi Mustafa Kemal'i kullanmayı düşünürken, o sultanı kullanmıştı.

10. YIKINTILAR ARASINDAN İNSAN MANZARALARI

1. İnal, 1941.
2. Dyer, *MES*, VIII, 2, 150; Menteşe 65; İnal'ın anlattığına göre (1941) Talat, 28 Eylülde döndü.
3. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, III, 459, 466.
4. Menteşe, 65.
5. İnal, 1941-2.
6. Dyer, *MES*, VIII, 2, 151-2.
7. Bayur, 164-5.
8. A.g.e., 165.
9. İnal, 2015.
10. Bayur, 165.
11. A.ge., 166.
12. İnal, 1987.
13. Türkgeldi, 155.
14. Dyer, *MES*, VIII, 2, 169.
15. A.g.e., 3, 313 ve not 2 ve 3; Bayur 311.
16. A.g.e, 2,169.
17. A.g.e, 3, 340-1.
18. Calthrope'un mektubunun Türkçe çevirisi için bkz. Bayur, 175.
19. Dyer, *MES* ; VIII, 3, 337.
20. Tansel, I, 27, not 99.
21. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, III, 493 ff, 8/9 Kasım olarak gösterilen kaçış tarihi hatalı; Akşin I, 64.
22. Akşin, I, 64-7.
23. İnal, 1980.
24. Akşin, I, 78.
25. İnal, 1715.
26. Tansel, I, 32-6, 64-5.

27. Türk askeri kayıtları Mustafa Kemal'in 7 Kasım 1918 tarihinde (komu tanlık görevinden alınarak) harbiye nezareti emrine verilip İstanbul'a ça ğırıldığını gösteriyor. Yıldırım Orduları Grubu da aynı tarihte dağıtıl mıştı, (ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografi leri*, 3). Ama ertesi gün sadrazam ona '7. Ordu kumandanı ' diye hitap ettiğine göre, bu emir ancak birkaç gün sonra geçerlilik kazanmıştı. Ata türk, "Bir gün İzzet Paşa tarafından makine başına davet edildim. Ken disi kabineden istifa ettiklerini bildirdikten sonra benim İstanbul'da bu lunmaklığımın münasip olacağını söyledi. Ben bu imadan İstanbul'da buhranlı vaziyetler geçtiğini anlayarak zaten kumanda ettiğim gurup lağ vedilmiş olduğundan İstanbul'a hareket ettim," diyecekti, (İğdemir, 148). Bu telgraf görüşmesi en geç 10 Kasımda yapılmış olabilir çünkü o gece Atatürk, İstanbul'a gitmek üzere Adana'dan ayrılmıştı. Gerçi Ahmet İzzet Paşa 11 Kasımda istifa etti ama kararını bir gün önceden Mustafa Ke mal'e bildirmiş olabilir. İstanbul'a bir dost gibi çağırılması belki de Mus tafa Kemal'e komutanlık görevinin sona erdiğini nezaketle anlatmanın bir yoluydu.
28. 3 – 8 Kasım tarihleri arasında, Mustafa Kemal ile Ahmet İzzet Paşa ara sındaki telgraflar için bkz. İğdemir 137-48; ayrıca Bayur, 180-7.
29. İğdemir, 136.
30. A.g.e, 135-6.
31. Arıkoğlu, 72.
32. A.g.e, 72-4 ; Tansel, I, 50.
33. Tansel, I, 49 not 68.
34. Allen ve Muratoff, 478.
35. A.g.e, 498.
36. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, 35.
37. Selek, 87.
38. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, III, 285-6, 491-2.
39. Erikan, 275-6.
40. Selek, 90.
41. Bayur, 189.
42. A.g.e.
43. Aydemir, *Tek Adam*, I, 323; İğdemir, 148.
44. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, 35, 41.
45. Erikan, 265.
46. Tansel, I, 54, 56, 58.
47. Llewellyn Smith, 68-9.
48. *ASD*, III, 31.
49. Tansel, I, 56-7.
50. Alexandris, 56-7.
51. Yunan başpiskoposunun Mart 1923 tarihinde yaptığı bu yaklaşık hesap, Osmanlı başkentindeki Rum nüfusunu 450.000 olarak gösteriyordu. 1923 yılında, Lozan anlaşmasından sonra İstanbul'dan 189.000 ve yakın çevresinden 61.000 Rum gittiğine ve geride yaklaşık 120.000 kişi kaldı ğına göre, (Alexandris, 60,107,142, 191), Rumların nüfusu en fazla 350.000 olabilir.
52. Akşin, I, 85 izl. Başka bir rapora göre Ahmet İzzet Paşayı ziyaret ettiği za man Mustafa Kemal'in yanında Fethi (Okyar) vardı (Bayur, 233).
53. Bayur, 196.
54. *Minber* dergisinin 18. sayısında çıkan bir makale, Mustafa Kemal'in Ge libolu'daki Anafartalar zaferiyle İstanbul'un tek kurtarıcısı olduğunu

ama alçakgönüllülüğünden dolayı bu gerçeği açıklamayarak, tüm başarılarının onurunu başkalarının üstlenmesine izin verdiğini açıklıyordu. (Borak (ed.) *Atatürk'ün Özel Mektupları*, 42).

55. Akşin, I, 113.
56. Bayur, 236-8.
57. Akşin, I, 125.
58. Türkgeldi, 171.
59. Akşin, I, 128.
60. Meslek yaşamı ayrıntıları için bkz. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne katılan... Komutanların Biyografileri*, 217.
61. Bayur, 196.
62. Türkgeldi, 170.
63. 18 Kasım 1919 tarihli *Vakit* gazetesinde yayınlandı, (*ASD*, III, 1).
64. Tansel, I, 76.
65. Ward Price, 104-5.
66. Bayur, 259.
67. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografileri*, 175.
68. Akşin, I, 131-2.
69. *Nutuk*, 201.
70. Atay, *Çankaya*, 159.
71. *Nutuk*, 5.
72. Akşin, I, 140-1.
73. Sıradan askerlere yapılan muamele kötüydü; diğer rütbelerden ele geçen 2.600 İngiliz askerinden yalnızca 900'ü hayatta kaldı. (Barker, 286).
74. Akşin, I, 150.
75. A.g.e, 145-6.
76. Bayur, 262.
77. Zürcher, 81.
78. Orbay. (ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, III, 210-11.
79. Akşin, I, 113. Ordunun sadakati konusu, 29 Kasımdaki görüşme yerine, bu görüşmede gündeme gelmiş olabilir.
80. Akşin, I, 191, not 111.
81. A.g.e, 153.
82. Yalçın, 259.
83. Bayur, 208.
84. *European Dictatorships*, 201; *Makers of Modern Europe*, 357.
85. A.g.e.
86. A.g.e, 346. Sforza o tarihte Mustafa Kemal'in, 'Mahmut Şevket Paşanın genelkurmay başkanı' olduğunu söylüyor ama Mustafa Kemal, 1909 yılında, İttihat ve Terakki'ye karşı çıkan isyanın bastırılması sırasında kısa bir süre bu kurmay heyetinde bulunmuştu.
87. *Makers of Modern Europe*, 355.
88. *European Dictatorships*, 203.
89. Atay, *Çankaya*, 160.
90. Aydemir, *Tek Adam*, I, 371, Rauf Orbay'a dayanıyor, (Bkz. *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, III, 208).
91. Atay, *Atatürk'ün Anlattıkları*, 93.
92. *Makers of Modern Europe*, 356.
93. Akşin, I, 158.
94. Sami Paşazade Sezai'den alıntı, Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, III, 516 – 17.
95. Jevakhoff, 21.

96. Akşin, I, 148.
97. A.g.e, I, 152.
98. Bleda, 62.
99. Akşin, I, 172.
100. A.g.e, 174-8.
101. A.g.e., 195-200.
102. Bayur, 268.
103. Orbay, *Cehennem Değirmeni*, I, 226.
104. Zürcher, 99.
105. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografileri*, 114.
106. Erikan, 282.
107. Bayur, 287.
108. Erikan, 285.
109. Karabekir, *İstiklal Harbinin Esasları*, 40-3.
110. İsmet İnönü, I, 174.
111. Karabekir, *İstiklal Harbinin Esasları*, 36.
112. İsmet İnönü, I, 175.
113. Llewellyn Smith, 71-5.
114. Alexandris, 56-7.
115. Akşin, I, 260-1
116. Tansel, I, 142.
117. Goloğlu, I, 18.
118. Tansel, I, 143-4.
119. Altay, 186. Komisyonun yolculuklarının ayrıntıları Mevlut Çelebi, çeşitli sayfalarda.
120. Akşin, I, 255-6.
121. Tehlikeli sularını yatıştırmak için eski çağlarda Karadeniz'e verilen, Eu xine Pontus adının sözlük anlamı Konuksever Deniz idi.
122. Alexandris, 59.
123. Goloğlu, I, 24-6; Yüksel, 5.
124. Akşin, I, 243.
125. Bülent Gökay, 'Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-1920', *MES*, XXXII, 2, 58.
126. Akşin, I, 287.
127. Bayar, 2565.
128. Mustafa Kemal'in 9. Ordu müfettişliğine getirilmesi konusu, Akşin I, 277. 89; Bayur, 290 – 306.
129. Tansel, I, 230-1, not 35.
130. Liste ve yaşamöyküsü ayrıntıları Tevetoğlu'nun yapıtında.
131. Akşin., I, 290.
132. Orbay, *Cehennem Değirmeni*, I, 238.
133. Akşin, I, 283.
134. Bayur, 298-300.
135. Okyar, (ed. Kutay), *Üç Devirde Bir Adam*, 281-2.
136. Bayur, 302.
137. Akşin, I, 283.
138. İlhami Soysal, *İşbirlikçiler*, 193-9.
139. Mehmut Ali, Türkiye'den sınırdışı edildikten sonra Paris'te çıkarttığı *La République Enchaînée* adlı muhalif gazetede, "birkaç bin liranın" mak buzunu yayınladı, (Rıza Nur, III, 25). Akşin (I, 293) bu tutarın 25.000 li ra olduğunu söylüyor. Erikan (286) ise 1.000 lira olarak gösteriyor.
140. Llewellyn Smith, 78-9.

141. A.g.e, 88.
142. Tekeli ve İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten*, 73.
143. O tarihte iç bölgelerde gizlenmekte olan, yerel İttihat ve Terakki lideri Ce lal (Bayar), görgü tanıklarına dayanarak, Aziz adında bir milliyetçi Türk sivil tarafından ateş edildiğini yazıyor (*Ben de Yazdım*, 1796-7). İlk kur şunun atılması onuru ayrıca Hasan Tahsin adlı bir Türk gazetecisine de verilmiştir, (Tekeli ve İlkin, 76). Hasan Tahsin, sahte bir isimle çalışan eski bir *Teşkilât-ı Mahsusa* ajanıydı ve işgalin hemen öncesinde direni şi başlatma çağrısı yapmıştı, (Tekeli ve İlkin, 72).
144. Llewellyn Smith, 90.
145. *ASD*, II, 237.
146. Türkgeldi, 207-10.
147. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesine 22 Nisan 1921 tarihinde verilen demeç, (*ASD*, III, 34).
148. *ATTB*, 23-4.
149. Akşin, I, 287-8.
150. Bayur, 304.
151. Bennett, 14.
152. Bayur, 304.
153. *Nutuk*, 7.
154. İsmet İnönü, I, 170.
155. Tansel, I, 76.

11. İNSANLARLA TANIŞMAK

1. Şapolyo, (209) *Bandırma* vapurunun kaptanı İsmail Hakkı Dursun'dan alıntı yapıyor.
2. Tansel, I, 236, not 46.
3. Gökbilgin, 85.
4. Şapolyo, 223.
5. 1981'den bu yana resmî olarak Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bay ramı adı verilmiştir.
6. Ryan, 131.
7. Bayur, 305.
8. Birimlere verilen talimatlar için bkz. Apak, 30-5.
9. Mustafa Kemal'in 16 Haziran 1919'da Amasya'dan Erzurum'daki Kâzım Karabekir'e gönderdiği telgraf, bkz. (ATASE, *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, IV, 43).
10. Akşin, I, 309-10.
11. A.g.e, 306-7, Halide Edip'in ilk Sultanahmet Mitingi için verdiği hatalı 6 Haziran tarihini düzeltiyor, (*The Turkish Ordeal*, 30).
12. Kabine listesi, Akşin, I, 300, not 5.
13. A.g.e, 323-4.
14. A.g.e., 312-13. Tutukluların elli beşi Malta'ya, on ikisi ise Limni adasına götürülmüştü.
15. Gökbilgin, 83-4.
16. *ATTB*, 24-5; Sonyel, 18.
17. A.g.e, 18.
18. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 32-3.
19. *Nutuk*, 12.
20. Erikan, 363; Bozok, 87.

21. Şapolyo, 206; Kinross, 167; Erikan, 363.
22. Gökbilgin, 85.
23. Sonyel, 21.
24. Evans, 21.
25. Sonyel, 19.
26. İngiliz resmî belgelerinden alıntı, a.g.e., 18-22.
27. Akşin, I, 344-5.
28. Sonyel, 22.
29. *ATTB*, 26.
30. *Nutuk*, 18.
31. A.g.e., 19.
32. Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus " *MES*, XXXII, No.2, Ni san 1996, 59-60.
33. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 59-60.
34. Apak, 64-6.
35. Akşin, I, 29.
36. Apak, 73-4.
37. Gologlu, I, 59.
38. Orbay, (ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, IV, 352.
39. Mustafa Kemal'in anlattığına göre Rauf, 56. Tümen Komutanı ve 17. Ko lordu Komutan vekili Albay Bekir Sami (Günsav) ile görüşmek için Ban dırma'ya ve oradan da Ege bölgesine gitmişti, (Nutuk, 23). Ne var ki Ra uf, Balıkesir'de 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa ile görüştüğünü söylerken, Bekir Sami'den hiç söz etmiyor, (Orbay, (ed. Kutay), IV, 359).
40. A.g.e., 369.
41. *Nutuk*, 22.
42. Rauf Orbay'ın Kâzım Karabekir'e gönderdiği 4 Temmuz 1941 tarihli mek tup, bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1100-1.
43. Tansel, II, 8.
44. Erikan, 315.
45. A.g.e., 372.
46. A.g.e., 374.
47. Akşin, I, 346.
48. *Nutuk : Vesikalar*, 621-2.
49. Erikan, 374.
50. Akşin, I, 347-9.
51. *Nutuk*, 21.
52. Gökbilgin, 17.
53. Tekeli ve İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten*, 169 izl.
54. Orbay, (Ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, III, 230.
55. *Nutuk*, 22.
56. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1101.
57. Akşin, I, 204, 428.
58. *Nutuk : Vesikalar*, 628.
59. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 54-5.
60. Akşin, I, 347, not 122.
61. *ATTB*, 45-6.
62. *Nutuk* 24 – 5.
63. Tansel, II, 20. Ali Fuat, Ankara'daki karargâhına gitmek üzere daha ön ceden yola çıkarken, İstanbul'daki politikacılara ulaştırılacak mektupla rı da yanına almıştı.
64. *Nutuk*, 26-9.

65. McCarthy, *Death and Exile*, 198-9.
66. Akşin, I, 55.
67. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 65.
68. Goloğlu I, 3.
69. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 65.
70. Sonyel, 24.
71. A.g.e, 25.
72. Akşin, I, 58.
73. *İstiklal Harbimiz*, 69-71.
74. Akşin, I, 356-8.
75. Rauf'un Karabekir'e gönderdiği 4 Temmuz 1941 tarihli mektup için bkz. A.g.e. not 42.
76. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 80.
77. *Nutuk*, 30 – 1.
78. Kansu, I, 34.
79. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1103-4.
80. A.g.e., 50.
81. Rawlinson, 180,181.
82. *Nutuk*. *47*.
83. A.g.e., 11.
84. Kansu, I, 131.
85. Rawlinson, 251; Sonyel, 29.
86. Rawlinson, 188-9.
87. Goloğlu, I, 65, 68.
88. A.g.e., 68-9, 81.
89. A.g.e., 81. Bir anlatıma göre çoğunluk 56'da 38 idi; başka bir anlatıma göre ise 48 idi.
90. *ASD*, I, 1-5.
91. Goloğlu, I, 83-6.
92. A.g.e., 87-8.
93. A.g.e., 89.
94. A.g.e., 91.
95. A.g.e, 103-4.
96. A.g.e., 182.
97. Metin için, a.g.e., 201-3.
98. A.g.e., 187-9.
99. *Nutuk : Vesikalar*, 643.
100. *Nutuk*, 45.
101. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 106. Kurallara göre, görevde bulunan bir subay olarak Karabekir ancak danışman üye yapılabilirdi, (Goloğlu, I, 105).
102. *Nutuk : Vesikalar*, 646.
103. *Nutuk*, 47-8.
104. A.g.e., 49-50; Kansu, I, 139-41.
105. Ali Fuat 21 Ağustos 1919'da Karabekir'e, 'Karakol'un verdiği talimatları dağıtmayacağını bildirdi. Yine de Karabekir, kural kitabının yanı sıra talimatların "bazı lüzumlu maddelerinin", ordu birimlerine dağıtıldığını söylüyor. Bu dağıtımı herhalde Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yapmıştı. (*İstiklal Harbimiz*, 136-7).
106. Akşin, I, 399-402, 414, 418-21, 436-7; İnal, 1994-5.
107. Akşin, I, 443.
108. A.g.e, 463.
109. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların biyografileri*, 99.

110. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 110-13.
111. Kansu. I, 155-6.
112. Gologlu II, 20; Kansu I, 173-6.
113. Metin için, Bozok, 191-3.
114. Kansu I, 174.
115. *Nutuk*, 56-7; Kansu I, 198-203.
116. Liste için Gologlu, II, 73-4.
117. Tekeli ve İlkin, 184 izl., 205, 207.
118. Gologlu II, 61.
119. A.g.e, 78.
120. Sonyel tarafından alıntı, 44.
121. Akşin, I, 518.
122. Rıza Nur, III, 27.
123. Shaw ve Shaw, III, 331.
124. Akşin, I, 519-20.
125. A.g.e., 528.
126. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 165-76.
127. *Nutuk*, 60-77.
128. Gologlu, II, 96-7.
129. Akşin, I, 533. Sivas kongresinin bir ABD Senatosu soruşturına komite sini davet eden karan, Harbord heyetinin raporuna belge 'F' olarak ek lenmiştir, (US Congress, *Conditions in the Near East*,).
130. *Conditions in the Near East*, 17.
131. A.g.e.,
132. *Nutuk*, 77.
133. Gologlu II, 107-11, 220.
134. Metin için a.g.e., 232-4.
135. Bölgeye bazen Harput adı verilirdi; bölgenin bu eski başlıca şehrinin ye rini daha sonra Elaziz aldı.
136. Metin için *Nutuk*, 85-7.
137. Akşin, I, 535, not 266.
138. Akşin, I, 549, not 303; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 225.
139. Recep Zühtü'nün 15 Eylül 1919'da Malatya'dan 3. Kolorduya gönderdi ği telgraf, (ATASE, *Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler*, IV, 96-7); *The Diary of Major Noel*, 24.
140. Gologlu, II, 80-1.
141. İlhami Soysal, *150'likler*, 60, 150.
142. 20 Eylül 1919 tarihli telgraf, (ATASE, *Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçme ler*, IV, 124).
143. Akşin, I, 555; Gologlu, II, 97.
144. *Nutuk*, 92.
145. A.g.e., 88.
146. Gologlu, II, 112.
147. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 261.
148. A.g.e, 227-8, 232.
149. *Nutuk*, 184.
150. Akşin, I, 581.
151. A.g.e., 584; *Nutuk*, 114-15 (Mustafa Kemal, Sivas Kongresinin bir ödülü olmadığı halde, 2. Ordu Müfettişi unvanını istediği için Refet'i suçluyor).
152. Akşin, I, 579.
153. A.g.e., 585.
154. İnal, 2122.

12. KEMALİZMİN DOĞUŞU

1. Alexandris, 65.
2. Ryan, 135.
3. Goloğlu, II, 178.
4. A.g.e, I, 159-60.
5. *Nutuk*, 130.
6. A.g.e., 145.
7. *Nutuk : Vesikalar*, 776.
8. *Nutuk*, 144.
9. A.g.e., 156.
10. A.g.e., 163-6. İki protokolun metni için, *Nutuk: Vesikalar*, 809-10. Özetler için, Goloğlu, II, 186-8; Akşin, II, 43-8.
11. *Nutuk*, 167-71.
12. A.g.e., 172.
13. A.g.e., 173.
14. Saraya yakın bir general olan adaşı Ahmet'in (Fevzi) yerini aldı. Ali Fu at'ın Ankara'daki 20. Kolordusuna komutan atanan Ahmet'in göreve başlamasına milliyetçiler engel oldu. Çakmak'ın daha sonra sırasıyla Büyük Millet Meclisi ve Türkiye Cumhuriyeti ordularının genel kurmay başkanı oluşunun ışığında Atatürk'ün kendisi, gerçekleri saptama ko misyonunun başkanı olarak Ahmet Fevzi ile konuşmayı yeğlemişti, (Ak şin, II, 64). Son anda Ahmet Fevzi'den Mehmet Fevzi'ye yapılan değişik lik sürekli olarak karışıklığa yol açmaktadır, (Goloğlu, II, 201-2, 255).
15. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 372-4.
16. A.g.e, 371.
17. *Nutuk*, 183.
18. Zürcher, 136; Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, 9-10, 26.
19. *Nutuk : Vesikalar*, 119.
20. Akşin, II, 234-8.
21. *ATTB*, 141-2, 143-4.
22. Kansu, II, 449.
23. A.g.e., 447.
24. Goloğlu II, 253-5. Sivas çiftlik okulunun müdürü Süleyman Fehmi Ka laycıoğlu'nun anılarından.
25. Kansu, II, 465-6.
26. A.g.e., 481-3, 489.
27. Goloğlu, III, 5.
28. *ASD*, II, 2-4.
29. Goloğlu, III, 6.
30. Kansu, II, 489-91, 496-7.
31. Bozok, 87.
32. Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişinin ayrıntıları, Goloğlu, III, 9-11; Kansu,II, 497izl.
33. *ASD* ; II, 4-15.
34. Altay, 205.
35. Özerdim, 33.
36. Altay, 214.
37. İsmet İnönü, I, 177.
38. A.g.e., 181-2.
39. Goloğlu, II, 216.
40. *Nutuk*, 207-20.

41. Kutay (*Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, IV, 613), Rauf'un Ankara'dan 2 Ocakta ayrıldığını söylüyor. Buna karşılık Mustafa Kemal'in adına ha reket eden Albay Mahmut, Erzurum'daki Karabekir'e 7 Ocakta çektiği telgrafta, Heyet-i Temsiliye'nin Rauf'u İstanbul'a gönderme kararı ko nusundaki görüşlerini soruyor. Karabekir bu kararı onaylıyor ama Ra uf'un başkan ya da başkan vekili olmak için çalışmamasını öneriyor, (*İstiklal Harbimiz*, 412-13). Rauf'un şehirde olduğu konusundaki rapor 9 Ocakta basında yayınlanıyor, (Akşin, II, 217). Bu durum, telgrafın Karabekir'e Rauf'un gidişinden sonra çekildiğini gösteriyor. Kömür yok luğundan dolayı Ankara - İstanbul tren yolculuğu en az kırk sekiz saat sürüyordu, (Kansu II, 534). Bu nedenle Rauf, Ankara'dan en geç 6 Ocak tarihinde ayrılmış olmalıdır.
42. Gologlu, II, 47-51.
43. Akşin, II, 270.
44. A.g.e., 295.
45. *Nutuk*, 249.
46. *Nutuk : Vesikalar*, 226a ve 226b numaralı belgeler.
47. A.g.e., 228a ve 228b numaralı belgeler.
48. Akşin, II, 302-5.
49. A.g.e., 302-9.
50. *Nutuk* : *Vesikalar*, 239b numaralı belge.
51. *Nutuk*, 241.
52. Özerdim. 33.
53. *AnaBritannica*, XVII, 491.
54. Bozok, 193.
55. Kansu, II, 534.
56. Akşin, II, 331-3.
57. Yeni Türkçe çevirisiyle metin için bkz., Gologlu, III, 80-1. Tartışmaya açık olan 've (ateşkes sınırları) dışında' ekinin de bulunduğu orijinal me tin, Selek 276; açıklama, Akşin, II, 315-18.
58. Llewellyn Smith'in alıntısı 112.
59. A.g.e., 111.
60. A.g.e., 120.
61. Maraş'ta öldürülen Ermenilerin sayısı 1.700 ile 16.000 arasında değiş mektedir, (Akşin, II, 345). 1914 tarihinde Maraş çevresinde yaklaşık 45.000 Ermeni bulunuyordu, (McCarthy, 79). 1915 yılındaki sürgün ve ölümlerden sonra kaç kişinin hayatta kaldığı ve 1919'da kaç kişinin ge ri döndüğü bilinmiyor ama Hovannisian'ın belirttiği gibi dönenlerin sayı sının 20.000 olması (III, 37) aşırı gibi görünüyor.
62. Orbay, (ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, II, 27-8.
63. *Nutuk*, 273.
64. Orbay, (ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, II, 31.
65. *Nutuk*, 274.
66. Kemalletin Sami, Karakol adlı gizli örgütün kurucuları arasındaydı, (Tu naya, 520).
67. İstanbul'un işgalinin tüm kaynaklardan derlenen ayrıntılı anlatımı için bkz. Akşin, II, 404-16.
68. *Nutuk*, 276-80.
69. A.g.e., 281; *ASD*, I, 56; *ATTB*, 274-5.
70. Akşin, II, 443.
71. *Nutuk*, 281-2.
72. Liste için Gologlu, III, 345-51.

73. Kansu, II, 558-66.
74. Türkgeldi, 257.
75. Akşin, II, 481-2.
76. Türkgeldi, 260-1.
77. Akşin, II, 482.

13. SAVAŞA HAZIR BİR LİDER

1. Yunus Nadi, 247-56.
2. Rıza Nur, III, 57.
3. Yunus Nadi, 257.
4. Özerdim, 26.
5. Metin için Yunus Nadi, 329-31.
6. Goloğlu, III, 159.
7. *ASD,* II, 11.
8. Ergil, 190-1.
9. *Nutuk,* 288.
10. Tansel, III, 94. Peygamberin sakalı ve sancağı Topkapı Sarayında bulunmaktadır. Bunların 23 Nisan 1920 tarihindeki törende Ankara'ya taşınmış olması kuşkulu görünüyor.
11. Tansel, III, 93.
12. *ASD,* I, 61.
13. *Nutuk,* 293.
14. Halide Edip anılarında onlara 'komiserler' adını veriyor, (*The Turkish Ordeal,* 170).
15. *Nutuk,* 294. Mustafa Kemal adaylığını meclisin gizli bir oturumunda savundu. Ama cumhurbaşkanı seçildikten sonra halk salona alındı, (Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), *Gizli Celse Zabıtları,* I, 10).
16. *ASD,* I, 65.
17. Karabekir, *İstiklal Harbimiz,* 619.
18. Tansel, III, 96.
19. *ATTB,* 318.
20. Tansel, III, 99.
21. *The Turkish Ordeal,* 169.
22. *Milli Mücadele Hatıraları,* 371. Cebesoy, karşılama telgrafının metnini gösterirken, Mustafa Kemal'in Fevzi'yi İstanbul'a geri gönderme emri verdiğini astlarından birinin kendisine bildirdiğini açıklıyor.
23. Goloğlu, III, 164-5.
24. A.g.e., 176. Bu, meclisten geçen ikinci yasaydı. Bir numaralı yasa, İstanbul hükümetinin koyun yetiştiricilerinden alınacak vergiyi yüksel ten kararını tersine çevirmişti.
25. Tansel, III, 106-7. Osmanlı devletinin Washington eski büyükelçisi Alfred Rüstem ile o tarihte Malta'da İngilizlerin esiri olarak bulunan Kara Vasıf da idama mahkûm edilmişti. Padişah 24 Mayıs 1920 tari hinde idam kararlarını onayladı ama kararlarda adı geçen kişiler yaka landıkları takdirde, tekrar yargılanacaklardı.
26. Goloğlu, III, 170-1.
27. *Nutuk,* 297-9: Tansel, III, 115-27; Goloğlu, III, 182-95.
28. Tansel, III, 125.
29. Llewellyn Smith, 125.
30. A.ge., 121-3.

15. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 833; *Nutuk*, 325.
16. *ATTB*, 368; *Nutuk*, 321.
17. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne katılan ... Komutanların Biyografileri*, 215.
18. Arıkoğlu, 151-2.
19. Çerkes Ethem, *Hatıralar*, 109.
20. Yeşil Ordu adı ilk kez Rus iç savaşında Ukrayna'nın Yahudi düşmanı Makhno çetesi tarafından kullanılmıştı. Yeşil İslam'ın rengi olduğun dan, bazı Türkler, Rus Yeşil Ordusunun, devrimci Müslümanların gücü olduğunu düşündüler. Türkiye'de Yeşil Ordunun kurulması herhalde Makhno çetelerinin kuzey Kafkasya'da kısa bir süre görünmesinin ar dından gerçekleşti ve Eski Çarlık Rusyası Müslümanlarının, Türklere yardım etmeye geldikleri umudunu doğurdular. (Belen, 231-2).
21. *AnaBritannica*, XXII, 390.
22. Çerkes Ethem, *Hatıralar*, 103-6.
23. Goloğlu, III, 171.
24. Gazetenin tam adı *Seyyare-yi Yeni Dünya* idi. *Seyyare* (hareketli) sözcüğü aynı zamanda Ethem'in Kuva-yı Seyyaresi [Seyyar Güçleri] için de kullanıldığından, başlığı, Ethem ile gazete arasındaki bağlantıyı gösteriyordu, (Belen, 232).
25. Goloğlu, III, 272.
26. *ATTB*, 364-7.
27. Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, 107.
28. Goloğlu, III, 273.
29. Tarihler için Özerdim, 47.
30. Aydemir, *Tek Adam*, II, 377.
31. Çerkes Ethem, *Hatıralar*, 110.
32. *AnaBritannica*, XVII, 195. *Yeni Dünya* matbaası daha sonraları, Mus tafa Kemal'in yayıncısı, milliyetçi gazeteci Yunus Nadi'nin (Abalıoğlu) İs tanbul'dan getirdiği *Yenigün*, adlı gazetesini basmak için kullanıla caktı. *Yenigün* kısa bir süre için Mustafa Kemal tarafından kurdurulan resmi Türkiye Komünist Fırkasının yayın organı oldu, (*AnaBritannica*, I, 7).
33. Hovannisian, IV, 219, 228-9.
34. Belen 249-51; Erikan, 577-9.
35. Hovannisian, IV, 259.
36. A.g.e.; Erikan Ermenilerin Kars'taki kayıplarını 1.000 ölü ve 1.200 esir olarak veriyor.
37. A.g.e. 268-91, 394-8; anlaşmanın tam metni İsmail Soysal, 19-23, 2 Aralık 1920 tarihini taşıyor. Hovannisian anlaşmanın 3 Aralık sabahı saat 2'de imzalandığını söylüyor.
38. Hovannisian IV, 40-4.
39. *Hakimiyet*'te 14 Mart – 12 Nisan 1926 arasında yayınlanan anılardan Erikan (244) alıntı yapıyor.
40. Hovannisian, IV, 235, 387, 398.
41. Arıkoğlunun aktardığı görgü tanığının raporu (118-23), efsanelere göre Fransızlar tarafından rehber olarak kullanılan ve pusuya düşmelerini sağ layan Hatice ve Kumcu Veli adlı köylülerden söz etmiyor (Aybars, 257).
42. Tansel, III, 197, not 8. Sivas kongresinde Arapları tümüyle yalnız bı rakmak kararına aykırı olduğu için, Araplarla işbirliği yapmak fikri Kâ zım Karabekir'i rahatsız ediyordu. Mustafa Kemal yanıt olarak amacı nın, ülkenin düşmanlarını Türkiye'nin sınırları dışında bağımsızlıkları için savaşan uluslarla ilgilenmeye iterek, onları meşgul tutmaktan emin olmak istediğini belirtmişti. Türkiye sesini çıkarmamak yerine,

31. A.g.e., 125.
32. Özerdim, 41, 43.
33. *Nutuk*, 309-1 I, Mustafa Kemal'in 3 Temmuz tarihli konuşmasına da yanarak, (metin için, TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, I, 68-74)
34. *ATTB*, 358.
35. Ethem (ed. Kutay), *Çerkez Ethem Dosyası*, 271-6.
36. Halide Edip, Mustafa Kemal'in çarpışmalarda cesur olmasına karşın halk kalabalığının karşısına çıkmaktan çekindiğini söylüyor, (*Turkish Ordeal*, 166). Refet daha sonra özel bir sohbette, Yozgat isyanı sırasında Mustafa Kemal'in Ankara'dan kaçmayı düşündüğünü ama kalması için kendisinin ikna ettiğini söylüyor. (Bu konuşma özel olarak yazara aktarılmıştır.)
37. Belen, 206-7.
38. İsmet İnönü, I, 207.
39. A.g.e.; *Nutuk*, 314 -15; Ethem (ed. Kutay), *Çerkez Ethem Dosyası*, 313-16; Çerkes Ethem, *Hatıralar*, 73-8.
40. Tansel, III, 168.
41. A.g.e., 140-1.
42. A.g.e., 141-4.
43. Goloğlu, III, 190.
44. Bozok, 72.
45. Tansel, III, 168-75.
46. Metin için a.g.e., 191, not 321.
47. Sultan Vahdettin'in sürgünde bulunduğu Hicaz'dan yaptığı açıklama. Metin için, İlhami Soysal, *İşbirlikçiler*, 196.
48. Tarihler için Özerdim, 39, 44, 46.

14. SAVAŞAN BİR DİPLOMAT

1. Llewellyn Smith, 68.
2. *ATTB*, 194.
3. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 443.
4. Cämil Häsänov, (ed.) *Azärbaycan Beynälxalg Münasibätlär Sistemindä*, Dovlät Näşriyyatı, Bakü 1993, 360-1.
5. Erikan, 285.
6. 1920 Ağustosunda İngiliz askerî danışmanlar 40.000 kişilik bir Ermeni ordusu için plan yapıyorlardı, (Hovannisian, III, 341), Ekim ayında Kars cephesinde Ermenilerin 10.000'den fazla askeri vardı, (a.g.e., IV, 241). Daha önceleri Türk tarafı Kars ve Gümrü çevresindeki Ermenilerin gücünü 8.000 olarak tahmin etmişti. Ayrıca Azerilere karşı Erivan ve Karabağ yörelerinde de Ermeni birlikleri bulunuyordu, (Erikan, 571).
7. Allen ve Muratoff, 499, not 1.
8. Tarihler için Özerdim, 39, 45.
9. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 591-6.
10. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, 166-77; Hovannisian, II, 83.
11. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, III, 549.
12. A.g.e, 574; Hovannisian, IV, 166-74, Ankara hükümetini ayrı olarak Albay İbrahim Tali (Öngören) temsil ediyordu.
13. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, 106-7.
14. *ATTB*, 371-3.

her fırsatta Suriye ve Irak'ta güçlü bir etkiye sahip olmaktan hoşnut olduğunu açıklamakla siyasi açıdan avantajlı duruma geçecekti.

43. *Nutuk*, 304.
44. Aybers, 258-9; Antep'in teslim olma tarihi için bkz. Özerdim, 52. 1980'li yıllarda, Fransızlara 1920'de direniş göstermiş olan iki şehir de ha aynı biçimde onurlandırıldı: Maraş'ın adı Kahramanmaraş, Urfa'nın adı ise Şanlıurfa olarak değiştirildi. Bu gecikmeli onurlandırma, Marsil ya'da Ermeni soykırım anıtının açılmasından sonra geldi.
45. Metin için Tansel, III, 181, not 281.
46. Aybars, 247, kanunun metnini de veriyor, (245-6).
47. Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, 8-9.
48. Aybars, 250. 1920-1922 yılları arasında İstiklal Mahkemeleri 3.881 idam kararı verdi ve bu kararlardan 2.827 tanesi infaz edildi (Aybars, 313).
49. Tarihler için Özerdim, 47; *Nutuk*, 331-3; Çerkes Ethem, *Hatıralar*, 110-20; Belen 216-18; Erikan 557-8.
50. *Nutuk*, 337.
51. A.g.e., 341.
52. İnal, 1996.
53. *Nutuk*, 349-50.
54. A.g.e., 339.
55. İnal, 1997.
56. *Nutuk*, 350.
57. İnal, 1997.
58. A.g.e.
59. *Nutuk*, 404.
60. A.g.e., 401-2.
61. İnal, 1999.
62. Çerkes Ethem, *Hatıralar*, 152.
63. Metin için Goloğlu, IV, 400-2.
64. *ATTB*, 406.
65. *ASD*, I, 127.
66. Goloğlu, IV, 53.
67. *ATTB*, 367.
68. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 852-3.
69. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, 50-1.
70. Goloğlu, IV, 300.
71. Mustafa Kemal, *Eskişehir – İzmit Konuşmaları*, 98.
72. Goloğlu, IV, 54-6. Kızı; Nazım Hikmet'in birinci karısı olan Muhittin (Birgen) daha sonra Türkiye'ye döndü, tarım kooperatiflerinin kurulma sını destekledi ve tek-parti iktidarı sırasında parlamento üyesi oldu.
73. Belli, *Fikriye*, 69 izl.

15. YUNANLILARI DURDURMAK

1. Llewellyn Smith, 166-7.
2. *Nutuk*, 370, Sadrazam Tevfik Paşanın 27 Ocak 1921 tarihinde Musta fa Kemal'e gönderdiği telgraftan alıntı.
3. İsmet'in 12.000 askerinin elinde 6.000 tüfek, 50 makineli tüfek ve 28 sahra topu vardı. Saldıran Yunanlıların 18-20.000 askerinin ise 12.000 tüfeği, 140 makineli tüfeği ve 72 sahra topu vardı (Erikan, 608).
4. A.g.e., 611-17.

5. Selek, 92.
6. *Nutuk*, 372.
7. A.g.e., 373-4.
8. Tansel, IV, 39, not 35.
9. Llewellyn Smith'in alıntısı 196.
10. Rıza Nur, küfürlerle bezenmiş anılarında, "Muhterem Reisimizin bir hu yu vardır : çok kadın sever; bir kadını çok sevmez, çabuk değiştirir. Çeşnicibaşıdır, demek," diye anlatıyor, (III, 71).
11. Tansel, IV, 56-60.
12. A.g.e., 50-1.
13. A.g.e., 55-6.
14. A.g.e., 56; Özerdim, 55.
15. *Nutuk*, 391-5.
16. Llewellyn Smith, 215.
17. Allen ve Muratoff, 500.
18. Metin için İsmail Soysal, 32-8. Anlaşma haberi Batum'a ulaşmadan, şehirdeki Türk birlikleri, Rus Bolşeviklerinin saldırısıyla karşılaştı. Ça tışmada dört Türk subayıyla yirmi sekiz asker öldü. Moskova anlaş ması 21 Mart 1921'de Ankara'da onaylanınca Türk birlikleri bölgeyi Gürcistan'a bıraktılar.
19. Metin için Ergil, 420.
20. A.g.e., 416-19 .
21. Metin için İsmail Soysal, 41-7.
22. *Nutuk*, 386; İsmet İnönü, I, 248-51; Belen 310-16; Erikan, 636-57.
23. *Nutuk*, 387.
24. Erikan, 663; *ATTB*, 398.
25. Erikan, 653, 666.
26. Özerdim, 55; Jevakhoff, 240.
27. Arıkoğlu, 217-19.
28. *Nutuk*, 416.
29. Özerdim, 55.
30. *Nutuk*, 428-9.
31. A.g.e., 428-9; Gilbert, 242-3; Kinross, 286-9.
32. Olayın Türk tarafınca anlatımı Kılıç Ali'nin *İstiklal Mahkemesi Hatıraları* adlı yapıtında (79-88); İngiliz belgeleri Sonyel tarafından incelenmiştir, (74).
33. Martin Gilbert (244), Mustafa Kemal'in karargâhındaki bir subayın, Ge neral Harington'ın istihbarat servisinden sorumlu olan Binbaşı Corn wall'ın casusları arasında bulunduğunu söylüyor.
34. Ziya 13 Haziran, Fethi 8 Ağustos 1921 tarihinde geldi, (Özerdim, 55, 57).
35. Goloğlu, IV, 160-2.
36. Cemiyet kuralları için Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 917-8.
37. Tansel, IV, 85.
38. *ATTB*, 400; Tansel IV, 83-4.
39. *ASD*, II, 19.
40. Llewellyn Smith, 222 notlar.
41. Erikan, 685.
42. Rıza Nur, III, 185-6.
43. Altay, 290.
44. İsmet İnönü, I, 257.
45. Erikan, 696-7.
46. Altay, *İstiklal Harbimizde Süvari Kolordusu*, 14-19.
47. Özerdim, 56.

48. Erikan, 699-701.
49. Alkan, 37.
50. Arıkoğlu, 235.
51. A.g.e., 237.
52. Terzioğlu, 51.
53. A.g.e., 48.
54. Goloğlu, IV, 170.
55. Arıkoğlu, 239.
56. Özerdim, 57.
57. 4/5 Ekim 1921 tarihli görüşme kayıtları, TBMM *Gizli Celse Zabıtları*, II, 157-85; *Nutuk*, 406-9; Arıkoğlu, 243-5.
58. Yasanın metni için Tansel, IV, 107, not 46.
59. 10 Ekim tarihinde Fethi (Okyar) dahiliye vekili seçildi (Goloğlu, IV, 173). Mustafa Kemal kendi adayı Van milletvekili Haydar'ın adı, (belir tilmeyen) bir söylentiye karıştığından, bu konuda ısrar etmedi, (TBMM; *Gizli Celse Zabıtları*, II, 180; Arıkoğlu 245).
60. *Nutuk*, 391.
61. *ASD*, I, 198; Arıkoğlu 251.
62. *ATTB*, 413.
63. A.g.e., 414-24.
64. Özerdim, 57.
65. Llewellyn Smith, 229.
66. *The Turkish Ordeal*, 284-310.
67. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 933.
68. İsmet İnönü, I, 262.
69. Erikan, 713, 733.
70. İsmet İnönü, I, 262.
71. Erikan, 721-3.
72. *ASD*, I, 193.
73. Arıkoğlu, 250, 253-4.
74. *The Turkish Ordeal*, 297.
75. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 934, not 2.
76. Erikan., 725-6.
77. *ASD*, I, 194.
78. Arıkoğlu, 254.
79. İsmet İnönü, I, 252-3.
80. Erikan, 726.
81. A.g.e, 733.
82. *ASD*, I, 197.
83. *ATTB*, 429.
84. *ASD*, I, 200.
85. Goloğlu, IV, 180.
86. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 933-5.
87. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, III, 613.
88. Metin için Goloğlu, IV, 270-1.
89. Goloğlu, IV, 277.
90. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, III, 683. Enver'in kemikleri 1996'da çıkartıldı ve İttihat ve Terakki iktidarını 1909 yılında yeniden kurmak isterken öldürülen askerlerin gömüldüğü İstanbul'daki Abide-i Hürriyet anıtına taşındı.
91. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* ; III, 596.

16. SAVAŞIN ZAFERİ

1. Sakarya savaşı sırasında önde gelen milliyetçilerin aileleri Kayseri'ye götürülürken yol boyunca haydutlardan korunması gerekiyordu. (Terzi oğlu, 51-4.)
2. Belli, *Fikriye*, 76-9. Bu ev, Bulgurzade Konağı olarak tanınıyordu. Günümüzde cumhurbaşkanlığı köşkünün bahçesinde müze olarak ko runmaktadır.
3. Bozok, 98.
4. Akgün, 311-14.
5. Bkz. Basın Yayın Genel Müdürlüğü, *The 'Köşk' Museum in Ankara*, An kara, baskı tarihi yok.
6. Bozok, 99-100.
7. Ward Price, 140-1.
8. Jevakhoff, 192, Özerdim, 59.
9. Metin için İsmail Soysal, 40-7.
10. Metin için a.g.e., 50-60.
11. Arıkoğlu, 267.
12. Topları taşımakta kullanılan katırlar tanesi 5 liradan satılıyordu. 41. Tümen ile gönüllü birliği güneyden, batı cephesine kaydırıldı. (Arıkoğlu, 263.).
13. Tansel, IV, 52-3.
14. A.g.e., 53.
15. *ASD*, II, 32.
16. Aralov, 70 izl.
17. 27 Mart 1922 tarihinde Mustafa Kemal günlüğüne, "Frunze gideli, (Sov yetler tarafından) bir şey verilmemiştir," diye not etti. (Ali Mithat İnan (ed.), 131).
18. Bozok, 86.
19. Aralov, 129. Başlangıçta İstanbul'daki Osmanlı genelkurmay başkanlı ğına bağlı olan Mougin, Franklin-Bouillon ile birlikte Ankara'ya gitti. Hazırladığı raporlar fazlasıyla Mustafa Kemal yanlısı olduğundan, İs tanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Pellé, ona "Mougin Paşa" adını takmıştı, (Jevakhoff. 323).
20. Cebesoy, *Moskova hatıraları*, 428-54.
21. Mustafa Kemal, *Eskişehir –İzmit Konuşmaları*, 96.
22. Gilmour, 534-7.
23. Gilbert, 245.
24. Mektup metni için Tansel, IV, 60.
25. Orbay, *Cehennem Değirmeni*, II, 56-7.
26. Özerdim, 58.
27. Sabis, V, 36-7.
28. Llewellyn Smith, 213.
29. Richard Clogg tarafından alıntı yapılmıştır, *Politics and the Academy*, Frank Cass, Londra 1986, 56, 57.
30. Trabzon, Canik, Sivas ve Kastamonu için düzeltilmiş rakamların top lanması, (McCarthy, 97).
31. Özerdim, 49.
32. Erikan, 784.
33. *Nutuk*, 305-7.
34. Kurt, 36-79.
35. Metin için Bulut 108-9. Koçgiri aşiret reisleri bir 'ayrıcalıklı (mümtaz)

vilayet ' kurulmasını istediler. Bu tanım Osmanlı yönetiminde, Lübnan Dağı, Doğu Rumeli ve Samos adası gibi özerk bölgeler için kullanılıyordu, (hepsine birden 'eyalât-ı mümtaze' adı veriliyordu).

36. Bulut, 110.
37. TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, II, 270.
38. A.g.e., 248-56, 262-70, 622-4, 627-30; *Nutuk*, 419-20; Bulut, 39-41.
39. Metin için Kurt, 407-8.
40. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1002. 1 Ocak 1921- 6 Şubat 1922 arasını kapsayan rapor Yunanlılara ve Kürtlere karşı yapılan harekâtları içeri yor ve şu rakamları veriyor: tutuklanan 2.841; 'yok edilen' (meyten isti sal) 3.262; yargı sonucu idam edilen 231; iç bölgelere gönderilen 24.511; tutuklanan Müslüman firariler 6.809; kayıplar (Merkez Ordusu için) 80. Samsun İstiklal mahkemesinin verdiği idam kararlarının bu rakamlara dahil edilmediği anlaşılıyor.
41. Aybars, I, 313.
42. 21 Ekim 1921 tarihinde İstanbul'daki İtilaf devletleri Yüksek Komiserleri, Samsun İstiklal Mahkemesinin 168 Rum ve 3 Ermeni için verdiği idam ka rarına itiraz ettiler. Aralarından 17 tanesi kaçmayı başardı, (Kurt, 418).
43. Özerdim, 61.
44. Kurt, 406.
45. *ASD*, II, 37.
46. Metin için Borak, (ed.). *Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş...*, 146-50.
47. Belli, *Fikriye*, 82-3.
48. Bozok, 98. Atatürk'ün daha sonradan Tunçak soyadını verdiği Abdür rahim olaysız bir yaşam sürdü. Almanya'da mühendislik eğitimi aldı, 1977 yılında emekli olana dek belediye meclisinde çalıştı ve 1998'de öldü. 20 Ağustos 1998 tarihli *Sabah* gazetesinin 14. sayfasında, Ab dürrahim'in öz ana babasını hiç tanımadığını ve ilk anılarının Zübeyde hanımın Akaretler'deki evine ait olduğunu söylediği yazıyordu. Zübeyde hanım bu eve 1913 yılında taşındığına göre, gazetenin iddiasının aksi ne, Abdürrahim öldüğü zaman 90 yaşında olamaz. Belki de Mustafa Kemal'in 1916'da Bitlis'te evlat edindiği çocuktur.
49. A.g.e., 107.
50. Metin için Ergil, 350-6.
51. İlhami Soysal, *150'likler* 61.
52. *Nutuk*, 434.
53. Orbay, *Cehennem Değirmeni*, II, 69.
54. *ASD*, I, 202-35.
55. A.g.e., 212.
56. A.g.e., 216.
57. *Nutuk*, 426-7.
58. A.g.e., 434-40.
59. Orbay, *Cehennem Değirmeni*, II, 73.
60. A.g.e., 76-7.
61. *Nutuk*, 441.
62. A.g.e., 240.
63. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan... Komutanların Biyografileri*, 164.
64. İsmet İnönü, I, 272-5.
65. *Nutuk*, 446.
66. İsmet İnönü, I, 267-78, 283-5.
67. *Nutuk*, 437.
68. Özerdim, 60-1. Mustafa Kemal Mart ayı boyunca ateş hattını teftiş etti.

Gördüğü eksiklikleri günlüğüne not etti. " 11 Mart, Netice: Fırka (3üncü) diğer fırkalar gibi çok güzel, alay ve tabur kumandanlarında acemilik var," (Ali Mithat İnan (ed.) 125). 1. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa ile ilişkileri zaten zor yürüyordu : "20 Mart : İhsan Paşa şikayet etti. Haksızdır. Açık konuştum," (A.g.e., 128). Teftiş turu sırasında Mustafa Kemal sık sık hastalandı. Yine böbrekleri rahatsız ediyordu, bir ara ateşi yükseldi ve mide rahatsızlığına yakalandı, (A.g.e., 126- 30)

69. Altay 316-19.
70. Ayrıntılar için Tansel, IV, 144-51.
71. Goloğlu, IV, 227.
72. Gilbert, 249.
73. Goloğlu, IV, 228.
74. A.g.e, 231, *Nutuk*, 430.
75. Gilmour, 538.
76. Gilbert, 249.
77. *Nutuk*, 431.
78. Llewellyn Smith, 255, not.
79. *Nutuk*, 431-4.
80. Llewellyn Smith, 264, 273-4, 277.
81. A.g.e., 278.
82. A.g.e., 282-3 ; Gilbert, 255-6.
83. Tansel, IV, 157.
84. *ASD*, I, 267.
85. Orbay (ed. Kutay). *Üç Devirde Bir Adam*, 308-9.
86. *Nutuk*, 446-7; İsmet İnönü, I, 283-7; Erikan 769-95; Tansel, IV, 154-5.
87. Erikan, 785.
88. İsmet İnönü, I, 283-5.
89. A.g.e., 287, 293.
90. *ASD*, I, 271.
91. İsmet İnönü, I, 290.
92. Erikan, 808.
93. İsmet İnönü, I, 290-1.
94. *ATTB*, 473-4.
95. Erikan, 827.
96. İsmet İnönü, I, 292. Halide Edip'e göre Mustafa Kemal Yunanlı esir generallerle tokalaşmış ama İsmet ile Fevzi bunu yapmayı reddetmiş, (Tansel, IV, 174-6). Ama İsmet daha önce esirlerle görüşmüştü ve onlar Mustafa Kemal'in yanına götürülünce, diğer Türk komutanlar gibi o da geride kalmıştı.
97. Tansel, IV, 175-6.
98. A.g.e., 168, not 43.
99. İsmet İnönü, I, 296-8.
100. Gilbert, 251.
101. *ASD*, I, 274.
102. Tansel, IV, 173.
103. *Nutuk*, 449-50.
104. Llewellyn Smith, 311.
105. Tansel, IV, 182.
106. Özakman, 464-5, Selek'i düzeltiyor, 92-3.
107. Erikan, 838.
108. Puaux (22) ve Llewellyn Smith (309), Chrysostom'un öldürülme tarihini 9 Eylül yani Mustafa Kemal'in İzmir'e gelişinden bir gün önce olarak

veriyor. Bu tarih, olayın 10 Eylül pazar günü yaşandığını söyleyen Marjorie Housepian'a oranla daha doğru olabilir, (*Smyrna 1922*, 133).
109. Walder, 177.
110. Borak (ed.) *Atatürk'ün Resmi yayınlara Girmemiş ...*, 366.
111. *ASD*, I, 274.
112. İsmet inönü, I, 300.
113. Lâtife'nin 26 Ekim 1922 tarihinde Salih'e (Bozok) yazdığı mektuptan, (Bozok, 217).
114. Atay, *Çankaya*, 325.
115. Ryan, 228.

17. SAVAŞMADAN KAZANMAK

1. *Nutuk*, 450.
2. A.g.e., 499.
3. *ATTB*, 481-2.
4. *ASD*, I, 283.
5. Soyak, I, 136.
6. Bozok, 203.
7. Atay, *Çankaya*, 321-2.
8. Ward Price, 126.
9. Walder, 175.
10. Bozok, 204. Ward Price rastlantısal olarak sokakta karşılaştıklarını söylüyor.
11. *ASD*, I, 283.
12. Bozok, 203. Yaveri olarak Mustafa Kemal'in yanında bulunan Bozok,başka yaşam öykülerinde yer alan (örneğin Araz, 32-8), Latife'nin habersizce karargâha geldiği, görüşmek için ısrar ettiği, görüşürken sonsuz hayranlığı ve minnettarlığını açıkladığı ve davet edilme konusunda zorladığından söz etmiyor. Buna karşılık yine Mustafa Kemal'in maiyetinde bulunan Halide Edip, Lâtife'nin İzmir'e ulaştıkları ilk gün olan 10 Eylül tarihinde görüşmeye geldiğini belirtiyor, (The Turkish Ordeal, 384).
13. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, 70.
14. İsmet İnönü, I, 300.
15. Jevakhoff, 278.
16. Walder, 212.
17. Gilbert, 261-2.
18. *ASD*, I, 284.
19. Atay, *Çankaya*, 329.
20. *ATTB*, 484.
21. Atay, *Çankaya*, 327.
22. Walder, 222, 229.
23. Erikan, 844.
24. Walder, 242-3, 259.
25. Sonyel, 176, (kaynaklar not 35); Tansel, IV, 209.
26. *ATTB*, 487.
27. A.g.e., 488-9.
28. A.g.e., 489-90. İngiliz hükümetinin bu telgrafın tüm metninden haber siz olduğu anlaşılıyor ve Mudanya'da İtilaf generallerini karşılayan heyetin başında Mustafa Kemal yerine İsmet'in bulunması sevimsiz bir sürpriz oluyor. (Walder, 304). Türk kaynakları (Tansel, IV, 209 ve diğerleri), Mustafa Kemal'in ateşkes koşullarını kabul ettiği tarihi 29 Eylül

olarak gösteriyor. Aynı gün Mustafa Kemal Ankara'ya gitmek üzere İzmir'den ayrıldığına göre, bu tarih doğru olabilir. Ama Atatürk'ün tali matları arasında bu tarihi taşıyan bir telgraf yok. Harington'a haber 1 Ekimde ulaşıyor. (Walder, 298).

29. Bozok, 216.
30. Walder, 298.
31. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, 79.
32. Llewellyn Smith, 311-14.
33. Walder, 267-9.
34. *ATTB*, 495.
35. A.g.e., 497-8.
36. A.g.e., 500.
37. Metin için Tansel, IV, 216-18, not 216.
38. Belen, 526.
39. Aybars, I, 350.
40. Özerdim, 68-9.
41. Behar, *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu*, DİE, Ankara 1996, 33.
42. Gilmour, 554.
43. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, 111-13.
44. İsmet İnönü, II, 44.
45. *ATTB*, 502.
46. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, 168.

18. MONARŞİNİN SONU

1. Özerdim, 67.
2. *ASD*, I, 282.
3. Türk birliklerinin İzmir'e girişinden kısa bir süre sonra şehre giden Rauf (Orbay), Ali Fuat ile Refet'in terfi ettirilmesi için Mustafa Kemal'e başvurmuş ama başarıya ulaşamamıştı, (İsmet İnönü, II, 43):
4. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1095.
5. Orbay, (ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, V, 52.
6. Orbay, *Cehennem Değirmeni*, II, 85-91.
7. Kâzım Karabekir, Büyük Millet Meclisindeki Trabzon milletvekillerini, Enver'i geri getirmek isteyen İttihatçılar diye tanımlıyor, (*İstiklal Harbimiz*, 1075, not 1).
8. Aybars, I, 349.
9. Araz, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, 89.
10. Latife'nin Salih Bozok'a gönderdiği mektuba bkz. (Bozok, 217).
11. *Nutuk*, 453.
12. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, I, 102.
13. *Nutuk*, 453; İsmet İnönü, II, 44.
14. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, I, 104.
15. Karabekir, 16 Ekimde birlikte Bursa'ya giderlerken Mustafa Kemal'in kendisine, Refet'in Abdülmecit'e nasıl davranması gerektiğini sorduğunu anlatıyor. Karabekir, Refet'in ona halife olarak hitap etmesi gerektiğini söylemiş, (*İstiklal Harbimiz*, 1027, not 1). Eğer bu konuşma gerçekten yapıldıysa, Refet'in milliyetçilerin temsilcisi olarak İstanbul'a gönderilmesi, Vahdettin'in tahtından indirilmesi ve Abdülmecit'in halife olarak seçilmesi kararı, Bursa'da İsmet ve Fevzi ile yapılan toplantıdan

önce alınmış demektir.
16. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, I, 106-7.
17. A.g.e., 106.
18. Çetiner, 244-5.
19. Metin için *Nutuk : Vesikalar*, 928-9.
20. Metin için Goloğlu, IV, 347.
21. Metin için, *ASD*, I, 287-98.
22. *Nutuk*, 459.
23. Goloğlu, IV, 358-9.
24. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, I, 136.
25. İnal, 1743.
26. Lady Rumbold, 6 Kasım 1922 tarihli mektubunda, bu olayın 'iki gün önce' yaşandığından söz ediyor, (Gilbert, 279).
27. Ali Kemal'in öldürülmesini Rauf'a (Orbay) anlatan Necip Ali (Küçüka), o zamanlar Nurettin'in hukuk danışmanıydı ve sonra Ankara İstiklal Mahkemesi savcılığına getirildi. Rauf bu 'trajedi' karşısında yaşadığı şoku, genelkurmay başkanı Fevzi ile milli müdafaa vekili Kazım'a aktardı, (Orbay, (ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, V, 299-301).
28. Gilbert, 278-9.
29. İnal, 1743.
30. Liste için Goloğlu, IV, 361.
31. Çetiner, 268.
32. Goloğlu, IV, 362.
33. *Nutuk : Vesikalar*, 942.
34. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, I, 162.
35. *Nutuk*, 468-9.
36. Özerdim 71. Adnan (Adıvar) İstanbul'a gidince Ali Fuat (Cebesoy), meclis başkan vekili oldu, (*AnaBritannica*, V, 427).
37. Mustafa Kemal, *Eskişehir – İzmit Konuşmaları*, 126.
38. Olson tarafından alıntı, 141.
39. Mustafa Kemal, *Eskişehir – İzmit Konuşmaları*, 96.
40. A.g.e., 90, 113-14.
41. A.g.e., 92, 94.
42. Gilbert, 283.
43. A.g.e., 225.
44. A.g.e., 276.
45. *ASD*, II, 34-6.
46. A.g.e., 47-8.
47. Demirel, 492-5, 500.
48. *ASD*, I, 298-300.
49. Demirel, 522-5.
50. *ASD*, II, 50-2.
51. *Atatürk*, 50-1.
52. *ATTB*, 508.
53. Mustafa Kemal, *Eskişehir – İzmit Konuşmaları*, 60.
54. A.g.e., 66.
55. A.g.e., 166.
56. A.g.e., 163-4.
57. A.g.e., 144.
58. A.g.e., 136, 146, 148.
59. *ASD*, II, 69-74.
60. A.g.e., 78-80.

61. Bozok, 211.
62. Araz, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, 125.
63. A.g.e., 57.
64. *ASD*, II, 85-7.
65. Metin için, Borak (ed.), *Atatürk'ün Resmî Yayınlara Girmemiş...*, 155-225.
66. *ASD*, II, 86, 97.
67. Borak (ed.), *Atatürk'ün Resmî Yayınlara Girmemiş...*, 199.
68. A.g.e.
69. A.g.e., 225.
70. A.g.e., 218-20.
71. A.g.e., 214-15.
72. A.g.e., 216.
73. A.g.e., 216, 214.
74. A.g.e., 216.
75. *ASD*, II, 98-103.
76. Mumcu, (ed.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 75; Karabekir, *İstiklal Harbi miz*, 917, not 1.
77. Mustafa Kemal, 13 Eylül 1922'de halka hitaben yaptığı konuşmada, " Eğer Yunan kıralı da bugün esirler meyanında bulunmuyorsa bu tacı darların, şiarı esasen yalnız milletlerinin safalarına iştirak etmek oldu ğundan muharebe meydanlarının felâketli günlerinde onların sarayla rından başka bir şey düşünmemek tabiatlarındandır," dedi. [Yunan Kralının esirler arasında bulunmamasının nedeni, hükümdarların yal nızca halklarının kutlamalarını paylaşmaları ve savaş meydanlarında bir felaket yaşanınca öncelikle kendi saraylarını düşünmeleri ilkesinin geçerli oluşudur.] (*ATTB*, 483).
78. Goloğlu, V, 91-3.
79. Metin için, *ASD*, II, 103-16.
80. Metin için, Goloğlu, V, 104-5.

19. BARIŞ VE CUMHURİYET

1. *Nutuk*, 479; Goloğlu, V, 86.
2. Ward Price, 140.
3. Cumhurbaşkanının konutu Anadolu tipi bir yazlık evden Avrupa stili orta-sınıfa özgü bir meskene 1924'te dönüştürülürken, kuleli bir bölüm eklendi, (Bkz. Basın-Yayın, *The 'Köşk' Museum at Çankaya*).
4. Lâtife'nin annesine yazdığı tarihsiz mektuptan Araz tarafından yapılan açıklama, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, 134.
5. Mustafa Kemal 1927'de yaptığı konuşmada, daha önce hükümet ve meclis ile görüşmeden kendisiyle görüştüğü için Rauf'un İsmet'i eleştir mesine şaşırdığını söylemişti, (*Nutuk*, 479).
6. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, I, 233, 243.
7. Goloğlu, V, 113-15.
8. A.g.e., 122, Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, I, 264.
9. Goloğlu, V, 129-39.
10. Özerdim (73), Türk önerilerinin 8 Mart 1923 tarihinde iletildiğini söylü yor. Martin Gilbert (287), Sonyel (*Turkish Diplomacy*, 213) ve Ali İhsan Sabis (III, 362) bu tarihi 9 Mart olarak belirtiyorlar.
11. Gilbert, 288.
12. Sonyel, *Turkish Diplomacy*, 213.

13. A.g.e., 214-15.
14. Adanalı tüccarlara 16 Mart 1923 tarihinde yapılan konuşma, (*ASD*, II, 131- 2).
15. A.g.e., 130.
16. A.g.e., 155-7.
17. A.g.e., 169.
18. Goloğlu, V, 149.
19. İsmet İnönü, II, 103.
20. İsmail Hakkı Tekçe'nin anılarından Goloğlu alıntı yapıyor, V, 165.
21. Goloğlu, V, 187.
22. Demirel, 524.
23. Goloğlu, V, 166.
24. Mumcu (ed.) *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 79.
25. Goloğlu, V, 168.
26. İsmet İnönü, II, 104, 109.
27. Fotoğraflar için, Yüksel, 165, 173.
28. Demirel, 525-6.
29. A.g.e., 161, 529.
30. *ASD*, 326-8.
31. Demirel, 529-30.
32. Goloğlu, V, 192.
33. Demirel, 573.
34. Mumcu (ed.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 81.
35. Demirel, 572.
36. A.g.e., 594.
37. A.g.e., 575-7.
38. A.g.e., 594.
39. İsmet İnönü, II, 115.
40. A.g.e.,
41. Gilbert, 297.
42. Telgrafların metni için İsmet İnönü, II, ek 3, (311). Mustafa Kemal, İsmet ile Rauf arasındaki tartışmadaki rolünü altı-günlük konuşmasında açık ladı, (*Nutuk*, 511-27).
43. İsmet İnönü, II, 309.
44. Metin için, İsmail Soysal, 213 – 17.
45. Gilbert, 297.
46. İsmail Soysal, 227.
47. *Nutuk*, 510.
48. *AnaBritannica*, V, 571.
49. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, II, 8.
50. *Nutuk*, 527-8.
51. A.g.e., 528.
52. İsmet İnönü, II, 152.
53. *ASD*, I, 330-9.
54. Sertel, 70.
55. Goloğlu, V, 247-75.
56. Metin için, İsmail Soysal, 176-83.
57. Clogg, 121.
58. Alexandris, 104.
59. 1935 sayımı 960.000 Türk'ün yabancı ülkelerde doğduğunu gösteriyor. Bunlardan 370.000'i Yunanistan, 227.000'i Bulgaristan, 158.000'i Yu goslavya, 70.000'i Sovyetler Birliği sınırları içinde kalan topraklar ve

62.000'i Romanya'dan gelmişti (General Directorate of Statistics, *Small Statistical Abstract of Turkey*, Ankara 1948, 87).

60. Türkiye'de girişimciliğin gelişmesinde, "daha önce azınlıkların elinde bulunan sanayi niteliklerine sahip mülklerin Müslüman işadamlarına devrinin oynadığı rol küçümsenemez," (Ayşe Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, SUNY, 1994, 187). Türkiye'nin en büyük şirketler grubunun kurucusu olan Hacı Ömer Sabancı, "Rum ya da Ermeni sahiplerinin göçünden sonra boş kalan sanayi kuruluşlarını ve arazileri devralmak olanağıyla" Kayseri'den Adana'ya gitmesi için teşvik edilmiş iş adamlarından biriydi, (a.g.e., 82).
61. Aslan, 172, 180.
62. İsmail Soysal, 204.
63. Ward Price, 140.
64. Walder, 349-51.
65. Sertel, 67.
66. *ASD*, III, 87.
67. Goloğlu, V, 295-302.
68. Özerdim, 77.
69. İsmet İnönü, II, 167.
70. A.g.e., 171-2.
71. *Nutuk*, 533-4.
72. A.g.e., 476-7.
73. Goloğlu, V, 308-15.
74. *ATTB*, 553.
75. Mumcu (ed.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 108.

20. HİLAFETİN KALDIRILMASI

1. Görüşme metni daha sonra, 11 Şubat 1924 tarihinde Hüseyin Cahit'in (Yalçın) İstanbul'da çıkarttığı *Tanin* adlı gazetesinde yayınlandığı biçimiyle, *ASD*, III, 89-93.
2. *ATTB*, 509, 511, 512, 552.
3. Mumcu (ed.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 108 izl.
4. *Nutuk*, 544-5.
5. A.g.e., 546.
6. Mumcu (ed.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 112-13.
7. Goloğlu, VI, 3.
8. Mumcu (ed.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 116.
9. Goloğlu, VI, 4.
10. Araz, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, 163-4.
11. Goloğlu, VI, 3.
12. Mumcu, (ed.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 121-2.
13. Orbay (ed. Kutay). *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, V, 254.
14. Orbay, *Cehennem Değirmeni*, II, 138.
15. A.g.e., 139.
16. Seçil Akgün, 145.
17. Orbay (ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, V, 264.
18. *Nutuk*, 561.
19. Tunçay, 114.
20. Yasa metni için, Tunçay, 113, not 8.
21. ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan ... Komutanların Biyografileri*, 100.

22. A.g.e., 3.
23. Mumcu (ed.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 121-5.
24. Gologlu, VI, 4-6.
25. Atay, *Çankaya*, 384-5.
26. Özerdim, 80; Araz, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, 164-5.
27. *Nutuk*, 562-3.
28. *ASD*, II, 170-1.
29. Gologlu, VI, 7.
30. Yalçın, 276.
31. A.g.e.
32. Mumcu (ed.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 129-31.
33. *ASD*, II, 175-6.
34. *Nutuk*, 563.
35. İsmet İnönü, II, 188.
36. Özerdim, 80.
37. Metin için, *ASD*, I, 344-50.
38. Seçilen unvan *Diyanet İşleri Riyaseti* (daha sonra Başkanlığı) idi. Din sözcüğünden türetilen diyanet, dinin kendisinden çok dini konularla il gilidir. Ama yasa metni Diyanet İşleri Başkanlığının, İslam dinindeki inanç ve ibadet (itikadat ve ibadat) ile ilgili tüm düzenlemeleri (ahkam) yapmaya yetkili olduğunu söylüyor, (Aybay 255). Böylece laik Türk hü kümeti İslam dinine ilişkin, Avam Kamarasının İngiltere Kilisesiyle ilgili olarak edindiği haklara benzer haklar elde etmiş oluyordu.
39. Albay İhsan daha sonra bahriye vekilliğine getirildi ama 1927 yılında *Ya vuz* adlı savaş gemisinin onarım ihalesini kazanan Fransız firmasından rüşvet aldığı gerekçesiyle iki yıl hapse mahkûm olunca siyasi hayatı so na erdi. Soyadı olarak Eryavuz'u seçmesi ise, masum olduğunu açıkça ilan etmeye yönelikti.
40. Tartışmanın özeti için, Seçil Akgün, 182-92.
41. Atay, *Çankaya*, 388.
42. A.g.e.
43. 6 Mart 1924'te açıklanan kabine listesi için, Gologlu, VI, 23-4.
44. *ASD*, III, 97.
45. Abdülmecit'in görevinden alınıp sürgüne gönderilmesinin ayrıntıları için, Seçil Akgün, 195-214.
46. Özerdim, 138-9.
47. *Nutuk*, 565.
48. Özerdim, 83.
49. A.g.e, 47.
50. Mustafa Kemal, altı günlük konuşmasında, 1921 yılında, şeriat şartları anlamına gelen ahkam-ı şer'iyeden söz etmemeyi yeğlediğini belirtirken, arapça 'şer' sözcüğünün yasa anlamına geldiğini (*Nutuk 475*) ve meclisin yasaları uygulayacağının da açıkça bilindiğini söyledi. Ama yine de bu sözcüğe başka anlamlar yükleyenleri ikna edememiş olduğunu da ekle di. 'Şer' ve bu sözcükten türetilen 'şeriat' ve 'şer'iye' başka hangi anlam lara gelirse gelsin, geçerli olan anlamı artık yalnızca İslamın dinle ilgili yasalarıydı. Bu nedenle 8 Nisan 1924 tarihli yasa maddesinde (*meha kim-i şer'iyenin ilgası ...*) tanımı "şeriat mahkemelerinin kaldırılması" anlamında kullanılmıştı, (Özerdim, 83).
51. *Nutuk*, 477.
52. Gologlu, VI, 45-6.
53. İlhami Soysal, *150'likler*, 57-8. Ali Fuat Cebesoy (*Siyasi Hâtıralar*, II, 89-

91. 96), Refet'in tartışmaya karışmak istemediğini iddia ediyor. Hükümet yanlısı basının saldırısına uğrayınca, milletvekilliğinden istifa etmiş ama daha sonra Rauf'un (Orbay) ısrarlıyla istifasını geri almıştı.
54. Seçil Akgün, 224.
55. *Siyasi Hatıralar*, II, 89.
56. Tunçay, 232.
57. Belli, *Fikriye*, 96-7. Adnan ile Mustafa Kemal'in karşılıklı telgraflarının ve İzmit'e gönderilen talimatın fotokopileri kitapta yer alıyor.
58. A.g.e., 102-3. Anılarında sürekli Atatürk'e saldıran Rıza Nur, Fikriye'nin intihar etmeyip, öldürüldüğü söylentilerine yer veriyor, (III, 281-2). Fik riye'nin yeğeni Abbas Hayri Özdinçer'e göre babası Ali Enver (Fikriye'nin ağabeyi) de aynı görüşteydi. Ayrıca Ali Enver, kardeşinin verem olmadı ğını, yalnızca Atatürk'ün çevresinden uzaklaştırılmak için Avrupa'ya gönderildiğini de söylüyor, (*Aktüel* dergisinin 16-22 Nisan 1998 tarihli,
352. sayısında yayınlanan röportaj). Polisin olayı örtbas edip, kişisel belgele rini ortadan kaldırmaya çabalaması benzer dedikoduların yayılmasına neden olmuştu. Ama böyle bir plan yapılmasının hiçbir anlamı yok. Mus tafa Kemal'in izni olmadan hiç kimse, Fikriye'yi vurmaya cesaret edemez di. İzin vermek ise Mustafa Kemal'in karakterine uymadığı gibi anlamsız dı: Fikriye onun için bir tehdit unsuru değildi. Ayrıca Avrupa'dan dönün ce Latife'nin zoruyla gönderilinceye dek Çankaya'daki köşkte kaldığı ko nusundaki söylentilerin de mantıklı bir tarafı yoktur. Adnan (Adıvar) ile Mustafa Kemal arasında 1923 Martında geçen telgraf trafiği, Mustafa Ke mal'in Fikriye'yi bir daha görmeye niyeti olmadığını açıkça ortaya çıkarı yor.
59. A.g.e, 99.
60. A.g.e, 105-8.
61. Atay, *Çankaya*, 410.
62. Belli, *Fikriye*, 109.
63. Araz, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, 175; *AnaBritannica*, XXI, 324.
64. *ASD*, II, 179.
65. A.g.e., 179-88.
66. A.g.e., 189-93.
67. Ali Fuat anılarında, Karabekir'in düğününe katılmak için Rauf ile birlik te İzmir'e gittiklerini anlatıyor, (*Siyasi Hâtıralar*, II, 94-5).
68. A.g.e., 94-7. Ali Fuat, Gazi'nin Bursa'da yaptığı konuşmanın bir bölümü nün arkadaşlarıyla birlikte kendisinin de dikkatini çektiğini söylüyor, " Yaptığımız inkılâplar Türkiye'nin asırlarca refahına, saadetine kâfidir. (yeterlidir) Bize düşen bunu takdir ederek, muhafazası için çalışmaktır." Bu sözler, bir bakıma Mustafa Kemal'in daha başka reformlar yapmaya cağı anlamına geliyordu. Ne var ki konuşmanın resmî metninde, sözleri, " Arkadaşlar, inkılâbımız Türkiye'nin asırlar için saadetini kâfildir.(ga rantisidir) Bize düşen onu idrak ve takdir ederek çalışmaktır," olarak ge çiyor. (ASD, II, 193). Bu nedenle reform sürecinin bittiğini gösteren bir işaret yok.
69. *ASD*, II, 195.
70. A.g.e., 199-200.
71. A.g.e., 202.
72. A.g.e., 206-7.
73. A.g.e., 211.
74. *ASD*, III, 95 ve II, 213. Karabekir bu konuda İsmet'e şikâyet ediyor, (Mumcu (ed.) *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 128).

75. Araz, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, 177-83; Bozok, 220-3.

21. YASA VE DÜZENİ SAĞLAMAK

1. Tunçay, 110-13; Evans, 87.
2. *Nutuk*, 567.
3. A.g.e, 569.
4. A.g.e., 569-71.
5. İsmet İnönü, II, 191-2. *Nutuk*, 572 izl.
6. Tunçay tarafından alıntı, 101, not.82.
7. İnönü, II, 196-7.
8. A.g.e., 195.
9. *Nutuk*, 574-94; Goloğlu, VI, 63-79; Tunçay, 100-1; İsmet İnönü, II, 194-6.
10. Tunçay, 103-9.
11. *ASD*, II, 351.
12. Metin için, Tunçay, 370-81.
13. *Nutuk*, 591-2.
14. İsimler için, Tunçay, 108-9.
15. A.g.e., 117-20.
16. Parti,Cumhuriyet Halk Fırkası adıyla tanındı ve daha sonra, Arapça kö kenli sözcükler Türkçe ya da uluslararası tanımlarla değiştirilince, par tinin adı da Cumhuriyet Halk Partisi oldu. 1980 yılına dek yaşamını ke sintisiz sürdüren parti, diğer siyasi partilerle birlikte askeri hükümet ta rafından kapatıldı. Daha sonra yeniden kuruldu.
17. Tunçay, 103.
18. A.g.e., 105-6.
19. İsmet İnönü, II, 196. Mustafa Kemal 1927'deki konuşmasında, gensoru görüşmeleri sırasında, İsmet'in mecliste konuşamayacak kadar hasta ol duğunu ve hükümet raporunun milli müdafaa vekili Kâzım Özalp tara fından okunduğunu açıklıyor, (*Nutuk*, 589).
20. Liste için, Goloğlu, VI, 81-2.
21. İstanbul belediye başkanının unvanı 'Şehremini' idi ve padişahın mute medi sayıldığı için hükümet tarafından atanıyordu. Diğer belediye baş kanları ise seçimle iş başına geliyordu.
22. Goloğlu, istifadan söz ederken, (VI, 83) 5 Ocak 1925 tarihli meclis tuta naklarına dayanıyor. Bu nedenle İsmet İnönü anılarında, Şubat ayı ba şında patlak veren Şeyh Sait isyanının bastırılmasında Fethi'nin hükü metinin zayıf kaldığına inandığı için Recep'in (Peker) istifa ettiğini söyler ken hataya düşüyor, (II, 198).
23. *ASD*, III, 109-10.
24. A.g.e., II, 214.
25. Altay, 386-9.
26. Silifke gezisinin ayrıntıları için bkz. Aslan, 131-73.
27. Goloğlu, VI, 89-90.
28. A.g.e., 96-9.
29. Olson, 41-3.
30. A.g.e., 92.
31. 1921 yılında İstanbul'da yaşayan Kürt milliyetçilerinin en etkilisi olan, Osmanlı meclisi üyesi ve bir dönem Osmanlı Devlet Şurası başkanlığı yapmış olan Seyyit Abdülkadir, Türklere karşı başlatacağı bir isyanda İn

gilizlerin kendisine destek olması için boş yere yalvarınıştı, (Olson, 75). 1924 Eylülünde Hakkari'de, Türk birliklerinden kaçıp İngiliz desteği is teyen Kürt askerler de aynı biçimde hayal kırıklığına uğramışlardı, (a.g.e., 45, 76).

32. A.g.e., 76.
33. Bayrak, 255.
34. A.g.e., 271.
35. A.g.e.
36. Özerdim, 89.
37. Bayrak, 275.
38. Goloğlu, VI, 106.
39. İsmet İnönü, II, 198.
40. Goloğlu, VI, 110.
41. İnkilap ve (yeni Türkçe'de devrim) sözcükleri gerek Atatürk'ün gerekse ondan önceki İttihat ve Terakkicilerin çağdaşlaşma yolunda ilerlemek için attıkları adımları tanımlar. Zaman içinde bu sözün anlamı biraz da ha yumuşatılmış ve günümüzde Atatürk'ün yaptığı reformlar için kulla nılmaya başlamıştır. İhtilal sözcüğü ise başlangıçta Fransız ve Rus dev rimleri için kullanılmıştır. Uygulamada inkilap şiddet içermeyen, ihtilal ise şiddet içeren devrimleri anlatmak için kullanılır. Yeni Türkçe'de dev rim sözcüğü her ikisinin yerini almaya başladığından bu yana, aradaki fark kaybolmuştur.
42. Tunçay tarafından alıntı, 139, not 18.
43. Goloğlu, VI, 110-11.
44. *ATTB*, 562-3.
45. Olson, 118.
46. Elazığ'daki olayların görgü tanığı olan bir Avrupalının raporu için bkz. A.g.e., 184-6.
47. A.g.e., 115-16.
48. A.g.e., 126.
49. Bayrak, 284.
50. A.g.e., 289.
51. Olson, 116.
52. Bayrak, 323-4.
53. A.g.e., 365.
54. A.g.e., 383-4.
55. Olson, 124-5.
56. A.g.e., 114.
57. Kararın metni için, Bayrak, 390-3.
58. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, II, 143.
59. *Nutuk*, 593-4.Tunçay, 147.
61. Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, II, 164-5.
62. Yalçın, 278.
63. Sertel, 111, 121.
64. *Siyasî Hâtıralar*, II, 166.
65. Kararın metni için, Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, II, 161-2.
66. Sertel, 107.
67. Suçlama ve karar için, Bayrak, 394-400; Mustafa Kemal'in, İstanbul ba rosu eski başkanı Lütfü Fikri'den (Düşünsel) söz eden telgrafı, *ATTB*, 568.
68. *AnaBritannica*, XVI, 430.
69. Mustafa Kemal, *Eskişehir – İzmit Konuşmaları*, 104.

70. Liste için Göldaş, 474-5. Bölgeden yalnızca yedi milletvekilinin yasa aleyhinde oy kullandığını söylüyor.
71. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 92.
72. Bayrak, 471.
73. Raporların ve planın metni için, a.g.e., 452-89.
74. A.g.e., 453.
75. Özerdim, 93.
76. *ASD*, I, 356.
77. *Nutuk*, 594.
78. A.g.e., 595.
79. *ASD*, I, 362.

22. REFORMLAR VE BASKILAR

1. Özerdim, 88.
2. Gökçen, 71-2.
3. Özerdim, 88.
4. Nejat Akgün, 208-11; Mamboury, 264-5.
5. Soyak, I, 33-5.
6. Tarihler için Özerdim, 89.
7. Araz, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün*, 156.
8. A.g.e., 192.
9. Soyak, I, 10-11.
10. Bozok, 220.
11. Altay, 403.
12. Bozok, 219-20.
13. Boşanmadan kısa bir süre sonra Mustafa Kemal, Latife'nin babası Muammer Uşakizade'nin, (Uşaklıgil), İzmir'deki borçlarını ödeyebilmesi için destek verilmesini emretti, (Altay, 403).
14. A.g.e. 389.
15. İsmet İnönü, II, 204.
16. Özerdim, 87.
17. Goloğlu, VI, 138, bu gezinin ayrıntılarını açıklarken Mustafa Kemal'in Ankara'dan 24 Ağustosta ayrıldığını ve kışlayla belediye binasını ayın 25'inde ziyaret ettiğini söylüyor. Buna karşılık *ASD*, II, 215, belediye binasının önündeki konuşma tarihini 24 Ağustos olarak belirtiyor.
18. A.g.e., 216.
19. A.g.e., 218-22.
20. Konuşma metni için, a.g.e., 223-7.
21. Metin için, a.g.e., I, 355-61.
22. Özerdim, 94. Günümüzde Türkiye'nin başarılı gazetelerinden biri olan *Milliyet*, 1950 yılında yeni bir kuruluş olarak yayın hayatına başlarken, aynı adı kullandı.
23. Goloğlu, VI, 156; Özerdim, 92.
24. Goloğlu, VI, 152-6.
25. Ayrıntılar için Alkan, 83.
26. Goloğlu, VI, 166.
27. A.g.e., 159-62.
28. Afetinan, *Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri*, 17.
29. *ASD*, II, 234.
30. Özerdim, 88.

31. Gökçen, 23.
32. Volkan ve Itzkowitz, 260.
33. Altay, 390.
34. Kaynakçalarda yerini korıyabilmek için adıyla soyadını birleştirip 'A.Afe tinan' olarak kullandı, (Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 354).
35. Türkiye nüfusunun antropolojik özellikleri üzerindeki tezi ancak 1939 yılında Cenevre'de yayınlandı ve profesörlerinin tüm görüşlerine katılma dığını belirten bir not eklendi, (Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 350-1).
36. Atatürk'ün uşağı Cemal Granda'nın anlattığına göre, cumhurbaşkanlığı köşkünde bir Alman kahya kadın işe alınmış ve deneyimlerini not ettiği fark edilince, işten atılmıştı, (*Atatürk'ün Uşağı idim*, önsöz, Turhan Gür kan, 3). Bu kadın Madam Bauer olabilir.
37. Altay, 399- 411.
38. Derin, 47.
39. Altay, 413.
40. A.g.e., 415.
41. Derin, 38.

23. ÖLÇÜLÜ TERÖR

1. Evans, 89.
2. A.g.e., 91.
3. Metinler için İsmail Soysal, 268-73, 276-8, 285-303.
4. Metin için a.g.e., 309-17.
5. Altay, 392.
6. İsmet İnönü, II, 206-7.
7. Orbay (ed. Kutay), *Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, V, 291; Orbay, *Cehen nem Değirmeni* II, 195.
8. Cebesoy, *Siyasi Hâtıralar*, II, 198.
9. Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, 64.
10. Goloğlu, V, 167.
11. A.g.e., VI, 192.
12. Faik'in (Günday) anıları 1956 Eylülünde *Dünya* gazetesinde yayınlandı ve Soyak tarafından alıntı yapıldı, I, 357.
13. A.g.e., II, 365.
14. Rıza Nur, III, 331-40.
15. Altay, 27.
16. Özalp, 41. Karabekir, İzmir İstiklal Mahkemesine Sarı Efe Edip'in, İstik lal Savaşı sırasında yandığı varsayılan evine karşılık hükümetin örtülü ödeneğinden 8-10.000 lira aldığını söyledi, (Mumcu, *Gazi Paşa'ya Sui kast*, 50). Ayrıca ona İzmir'in güneyinde, Değirmendere'de bir arazi ve rilmişti, (A.g.e., 1 12 not 30). Ama tatmin olmadığı açıkça görülüyordu.
17. Zürcher, 144.
18. İsmet İnönü, II, 210.
19. İstiklal Mahkemesine, plana Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının da dahil olduğuna 'inandığını' söyleyecek olan Sarı Efe Edip, İstanbul'daki Bristol Otelinde ancak 17 Haziran tarihinde yakalanmıştı, (Mumcu, *Ga zi Paşa'ya Suikast*, 45). Mustafa Kemal daha önceden – 16 Haziran ola rak tahmin ediliyor – İstanbul polisine, Edip'i takip etmelerini ve tutuk

lamadan önce kimlerle temas kurduğunu belirlemelerini söylemişti. Edip'in dayanağı olmayan kanıtlarının, Terakkiperver Cumhuriyetçilerin yakalanmasından önce değil sonra ortaya çıktığı görülüyor.

20. Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıralar*, 40.
21. Gazi'nin 1923 yılında Mersin'i ziyareti sırasında yaptığı karşılama konuşmasından. (Elman, 231-3). Konuşma, "Sizin karşınızda, sizin zaferlerinizden bahsetmeye lüzum var mı ? Gruenland'daki Eskimolardan, Afrika'nın yanık ve kızgın çölleri ortasında sarı yellerinden haber uman zencilere kadar herkes öğrendi..." sözleriyle başlıyordu.
22. A.g.e., 230.
23. İsmet İnönü, II, 212.
24. Cebesoy, *Siyasi Hâtıralar*, II, 201.
25. *ASD*, III, 119.
26. İsmet İnönü, II, 219.
27. A.g.e., 212.
28. Cebesoy, *Siyasi Hâtıralar*, II, 205.
29. *ASD*, III, 85-6.
30. Kandemir, I, 37.
31. Mumcu, *Gazi Paşa'ya Suikast*, 50.
32. A.g.e., 116, not 61.
33. A.g.e., 50.
34. A.g.e., 15.
35. Goloğlu, VI, 202-3.
36. Altay, 420.
37. Kandemir, I, 69.
38. Goloğlu, VI, 204.
39. Altay, 421-2.
40. Soyak, I, 373.
41. Cebesoy, *Siyasi Hâtıralar*, II, 220.
42. A.g.e., 224.
43. Sözcüğün etimolojik açıdan anlamı yanlış yönlendiriyor: Karakol aslında Moğolca'da 'devriye' anlamına gelen *karaghul* sözcüğünün Türkçeleştirilmiş biçimidir.
44. Zürcher, 81.
45. Orbay, *Cehennem Değirmeni*, II, 223.
46. Rıza Nur, III, 335.
47. İsmet İnönü, II, 216.
48. Atay, *Çankaya*, 381.
49. Jevakhoff, 371.
50. Atatürk'ün uşağı Cemal Granda tarafından anlatılmıştır, (205). Atatürk'ün Yahudi kökenli olduğu ya da dönme bir aileden geldiği görüşü, İsrael başkanı Ezer Weizman 1994 ocağında Türkiye'yi ziyaret edince ortaya atılmıştır, (*Forward*, New York City, 28 Ocak 1994, 1). Tüm kanıtlar bu görüşün aksinedir.
51. İstiklal Mahkemesi yargıcı Kılıç Ali'nin oğlu Altemur Kılıç yazara anlatmıştır.
52. Soyak, I, 375.
53. Jevakhoff (370), 1925-6 yıllarında yaşayan bir Fransız'ın anılarından alıntı yapıyor, "Eski İttihatçılar koridorlarda manevra yaparken, bilekleri kesileceğinden korkuyorlardı". Rıza Nur ise, girişiminden hemen önce, aralarında Ahmet Şükrü'nün de bulunduğu on beş muhalif milletvekilini İstanbul'daki Taksim bahçesinde gördüğünü iddia ediyor, "Çok

sevinçli idiler. Pek gülüyorlardı. Hallerinde bir fevkaladelik, ümit, itimat, keyif vardı. Bu halleri tabii değildi. Bir şeyleri var... Nazar-ı dikkatimi celbediyordu." (III, 332).

54. Atay, *Çankaya*, 406.
55. A.g.e., 404.
56. Zürcher (156), Armstrong'un (279) Atatürk'ün idamları kutlamak için bir parti verdiği iddiasını düzelterek, partinin Ankara yakınındaki örnek çiftliğin kuruluşu için düzenlendiğini söylüyor. Ama çiftliğin kuruluşunun ilk yıldönümü kutlamaları 5 Mayısta yapılmıştı, (Nejat Akgün, 210). Mustafa Kemal'in herhangi bir geceyi dostlarıyla içki içerek geçirmesi için özel bir nedene gereksinimi yoktu.

24. LİDER HER ZAMAN HAKLIDIR

1. *AnaBritannica*, XIII, 626.
2. Mamboury, 239-40.
3. *ATTB*, 575.
4. Eyice, 21,22, 38, 39.
5. *ASD*, I, 363.
6. Eyice, 39.
7. Özerdim, 97.
8. Atay *Çankaya*, 406.
9. Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, 104.
10. Elman, 375.
11. Atay, *Çankaya*, 454-5.
12. Özerdim, 97.
13. Goloğlu, VI, 220-1.
14. A.g.e., VI, 224.
15. Soyak, II, 683, 691. Ölüm tarihinde Atatürk'ün emeklilik hesabında yaklaşık 20.000 lira (yaklaşık 15.000 dolar) birikmişti. Kişisel hesabında ise 53.000 lira vardı. Daha önceden devlete bağışladığı örnek çiftliklerin hesabında ise 1.450.000 lira bulunuyordu, (Soyak II, 686).
16. A.g.e, I, 376.
17. Doktoru Asım İsmail Arar tarafından rapor edilmiştir. Muayene sonunda hazırlanan rapor 'Wassermann testinin negatif ' olduğunu bildiriyordu. Başka bir deyişle Mustafa Kemal frengi geçirmemişti, (726-7).
18. *ASD*, II, 265.
19. Bu olay *Milliyet* gazetesinde 1998 Kasımında yayınlanmıştır. Cumhur başkanına bir suikast düzenleneceği söylentisine inanan ABD büyükelçisi Joseph Grew bu durumu Washington'a rapor etmişti, (Grew, II, 725).
20. *ASD*, II, 266.
21. A.g.e, III, 35-50.
22. A.g.e., 97-102.
23. A.g.e., 111-17.
24. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin 1919 yılında Sivas'ta yapılan kuruluş kongresi partinin de ilk kongresi olarak kabul edildiği için, bu, resmen ikinci kongre olarak tanımlanmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri de kendilerini bütün milliyetçileri kapsayan örgütün mirasçıları olarak gördüklerinden bu iddia tartışmaya açıktır.
25. 1989 baskısında.
26. *Nutuk*, 11.

27. Mumcu (ed.) *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, 179-86.
28. Derin, 45.
29. *ATTB*, 580.
30. Özerdim, 100-1.
31. Ellison, 24.
32. Halide Edip, 170.
33. Ali Mithat İnan, *Atatürk'ün Not Defterleri*, defterlere yazılanların fotokopileri kitabın eklerinde, 10-12.
34. Özerdim, 101: yasa 24 Mayıs 1928'de oylandı ve dört gün sonra yürürlüğü girdi.
35. Ünaydın, 28-31.
36. Atay, *Çankaya*, 430; Emre, 325.
37. Falih Rıfkı, Mustafa Kemal'in büyük harfleri pek yakından tanımadığını ve 'q' harfinin küçük harf biçiminden hoşlanmadığını söylüyor, (*Çankaya*, 441). Yıllarca Fransızca kitap okuduğundan bu görüş pek doğru olamaz.
38. Bu nedenle bazı tutarsızlıklar ortaya çıktı. 'Geometry' geometri olarak kabul edilirken, 'geology'-, jeoloji biçimini aldı ve 'geography' Arapçadaki coğrafya yazılışını korudu.
39. Atay, *Çankaya*, 410.
40. Bu bilgiyi ünlü Türk piyanist İdil Biret'in kocası Şefik Yüksel'e borçluyum. Yüksel, Wilhelm Kempff hakkındaki öyküyü ilk kez 21 Kasım 1995 tarihinde Bayerische TV programında anlattı.
41. *ASD*, II, 272-4.
42. Atay, *Çankaya*, 442.
43. Özerdim, 103.
44. AnaBritannica, XVI, 94.

25. EKONOMİK BUNALIM

1. İsmet İnönü, II, 257.
2. A.g.e., 168-9.
3. Özerdim, 105-6.
4. Başar, 21.
5. Özerdim, 105.
6. Perinçek (ed.), *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 17.
7. (Afetinan), *Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri*,, 13,14,18-20, 83-5.
8. Özerdim, 106.
9. Hale, 46.
10. A.g.e., 48.
11. Waugh, 284.
12. A.g.e., 286.
13. Başar, 39.
14. Hale, 48, 73, 62.
15. Özerdim, 107.
16. Soyak, II, 405.
17. Okyar, 10.
18. A.g.e., 14.
19. A.g.e., 16.
20. A.g.e., 70.
21. Goloğlu, VI, 285.

22. Okyar, 71-2.
23. Soyak, II, 436.
24. Okyar, 73.
25. Özerdim, 136.
26. A.g.e., 107.
27. A.g.e., 116.
28. A.g.e., 120.
29. Soyak, II, 437.
30. Metin için, a.g.e., 442-3.
31. Başar, 31.
32. A.g.e., 36.
33. Goloğlu, VII, 6.
34. Görge tanığının ifadesi için, Çetinkaya, 23.
35. Ayrıntılar için, Goloğlu, VI, 301-5.
36. Soyak, II, 454.
37. Özalp, 47.
38. Altay, 434 - 40.
39. Goloğlu, VI, 308.
40. *ASD*, III, 302-3.
41. *AnaBritannica*, XVI, 275.
42. Goloğlu, VI, 282-4.
43. Hale, 56.
44. İsmet İnönü, II, 277-8.
45. Bu olay, Mustafa Kemal'in gerçekleri bulmak için 1930'da çıktığı geziye ekonomi danışmanı olarak katılan Ahmet Hamdi Başar'ın başından geç ti, (Başar, 147, not 1).
46. Alıntı için, Goloğlu, VII, 6-7.
47. *AnaBritannica*, X, 312.
48. *ASD*, II, 232.
49. A.g.e., I, 385-7.
50. Soyak, II, 486.

26. MASABAŞI SOHBETLERİ

1. Bozdağ, *Atatürk'ün Sofrası*, 77-80.
2. Ayrıntılar için, Grothusen, 71-81.
3. Elman, 238 - 41; Bozdağ *Atatürk'ün Sofrası*, 77-87; Afetinan, 208.
4. Atay, *Çankaya*, 561 - 2; Granda, 193-7.
5. A.g.e., 224 - 5.
6. A.g.e., 199 -200.
7. Özerdim, 107.
8. *Milliyet*'in ardılı olarak Mahmut (Soydan) tarafından yayınlanan *Tan* ga zetesini İş Bankası finanse ediyordu (Sertel, 189). Mustafa Kemal'in çift liklerinin hesabı da bu bankadaydı (Soyak, II, 686).
9. Hasan Rıza Soyak'ın anlattıklarını (I, 22-8), *Rose Noire* adlı klüpte baş garson olan Vladimir de onaylıyor, (Bozdağ, *Atatürk'ün Sofrası*, 89-93).
10. Soyak, I, 24-8.
11. Bozok, 231.
12. Mektubun fotoğrafı *Mustafa Kemal Atatürk*, adlı albümde, ed. Ülger I, 188. Albümdeki başlık mektubun tarihini 6 Ağustos 1933 olarak göste riyor ama "kapadım" sözcüğünün altındaki tarih başka bir yazıyla atıl

mış ve herhalde mektubun kilit altına alındığı tarihi belirtiyor.
13. Aydemir, *İkinci Adam*, II, 469, talimatın fotoğrafında tarih gözükmüyor. Ama "K. Atatürk" yerine "Gazi M. Kemal"; imzasını taşıdığından, 1934'ten önce yazılmış olması gerekir. Herhalde 1922 Ağustosunda, Ya lova'da konukların önünde geçen kavganın ardından yazılmıştı.
14. Bozdağ, *Bitmeyen Kavga*, 123-6.
15. Olayı otelin başgarsonundan dinlemiş olan Kılıç Ali'nin oğlu Altemur Kı lıç yazara aktarıyor.
16. Goloğlu, VII, 170-1.
17. Atay, *Çankaya*, 401. Gerçi Atay, Afet'in adını vermiyor ve Atatürk'ün ma sasında bulunan 'bir hanımdan' söz ediyor ama bu sözlerin Afet'e söylen diği kesin gibi görünüyor.
18. A.g.e., 541 – 2.
19. Karaosmanoğlu, *Atatürk*, 140, 163.
20. Atay, *Çankaya*, 544.
21. *ATTB*, 608.
22. Metin için İsmail Sosyal, 393-6.
23. Soyak, I, 29.
24. Atatürk'ün uşağı Cemal Granda'ya göre (132-3), İnönü Yunanistan'da yaşamının tehlikede olabileceğinden korkuyormuş. Yola çıkmadan önce, kendisine bir şey olduğu takdirde, çocuklarıyla ilgilenmesini cumhur başkanından istemiş.
25. İsmet İnönü, II; 240.
26. Metin için, İsmail Soysal, 433-6.
27. A.g.e., 271-2.
28. İsmet İnönü, II, 251.
29. İsmail Soysal, 397-403.
30. Özerdim, 117.
31. Metinler için, İsmail Soysal, 454-8.
32. Metin için, a.g.e., 463.
33. Venizelos'un 12 Ocak 1934 tarihinde (Norveç parlamentosu tarafından atanan) Nobel Barış Ödülü Komitesi başkanına yazdığı mektubun foto kopisi, *Milliyet*, 28 Ekim 1998, 1,18.
34. Derin'in (98-9) aktardığı Soyak'ın iddiasına göre, Atatürk, Mareşal Fevzi Çakmak'ı kendi vekili olarak düşünüyordu; bu görüşü Çakmak'ı İsmet İnönü'ye karşı yükseltmek çabalarının ışığında incelemek gerekir.
35. Soyak, II, 443, 445.
36. Özerdim, 112.
37. *ASD*, I, 392.
38. İsmet İnönü, II, 252.
39. Egeli, 123.
40. Mustafa Kemal, *Eskişehir – İzmit Konuşmaları*, 96.
41. *ASD*, III, 138.
42. Altay, 426 – 9.
43. Özerdim, 115.
44. *ASD*, II, 318-19.
45. Atay, *Çankaya*, 483.
46. Soyak, I, 55, 64.
47. A.g.e., I, 53.
48. Özel Şahingiray, (ed.), *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, 14-15.
49. Soyak, I, 11.
50. Derin, 40.

51. Soyak, I, 43.
52. A.g.e., 63.
53. Us, 63-7; Kinross, 462, not 1.
54. Nejat Akgün, 182, 238, 314; *AnaBritannica*; XII, 219.
55. Bu öyküyü Ankara'daki İngiliz büyükelçiliğinde çalışmış olan Bay David Lane'den dinledim. Kendisi de (Hindemith'in önerisiyle bu göreve getiri len) Cumhurbaşkanlığı Filarmoni Orkestrası şefinin dul eşi Bayan Prae torius'dan duymuş.
56. *ASD*, III, 140.
57. *Atatürk*, 123.
58. Bozdağ (ed.), *Paşaların Kavgası*, 320.

27. SON SAVAŞLAR

1. İsmet İnönü, II, 284.
2. Türkiye'nin en iyi Osmanlı tarihçilerinden Profesör Fuat Köprülü, 1927 gibi erken bir tarihte, yabancı uzmanların, tüm eski çağ uygarlıklarının Türkler tarafından kurulduğu iddiasını saçma olarak nitelendirecekleri ni söylemişti. Türk folklor uzmanı Mehmet Şakir Ülkütaşır ise karakte ristik bir biçimde, "Ben Fuat Köprülü'nün görüş noktasını (kendisini eleştirenlere oranla) daha bilimsel, daha doğru bulmaktaydım... Fakat, büyük ve aziz öğretmenimizi bu işte memnun edecek şeklin daha çok sü kut etmek olduğunu anladım ve öyle de yaptım," diyor. (Ülkütaşır, 103).
3. Perinçek, (ed.) *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 33.
4. A.g.e., 55.
5. Özerdim, 108.
6. Ankara'da 1932 Temmuzunda *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* adı altında ku ruldu ve ilk kongresi Dolmabahçe Sarayında Eylül ayında yapıldı. Daha sonra adı Türk Dil Kurumu olarak değiştirildi, (Afetinan, 215-18).
7. Jevakhoff, 422.
8. Metinler için, *ASD*, II, 320-1.
9. Atatürk'ün talimatıyla Afet'in söyledikleri, (Afetinan 219-20).
10. *ASD*, III, 124.
11. Jevakhoff, 423 – 4. *Türk Tarihinin Ana Hatları* (47), "Türk ırkının kafa tası biçimi genelinde brakisefeldir " iddiasını öne atmıştı. Atatürk'ün uşağı Cemal Granda, (1932-3 yıllarında maarif vekili olan) Reşit Galip'in kafa ölçüsü alma alışkanlığı olduğunu söylüyor. 80 santimin altında ka lanlara dolikosefal ve 80 santimin üzerinde olanlara ise brakisefal deni yordu. Atatürk'ün ölçüsü 81 santimdi. 'O hayvan' olarak tanımladığı uşağının (Granda, 57), kafatası da aynı ölçüdeydi.
12. Derin, 125.
13. Emre, 345.
14. Osmanlı imparatorluğuna mikrop öldürücü olarak ilk kez peroksit ithal edilince adı Arapçadan *Mâ-i müvvellidülhumuzai*, (asitli su üreticisi, Yu nancadaki 'oksijen' sözcüğünün çevirisi) olarak alınmıştı. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra oksijen sözcüğü kullanılmaya başladı.
15. Waugh, 275.
16. Tarihler için, Özerdim, 111-12.
17. Topçuoğlu, (ed.), VI, 107-12; Dâver, 171. İstanbul'da ezanın Türkçe okunması talimatı 7 Şubat 1933 tarihinde verildi, (Özerdim, 114).
18. A.g.e., 120.

19. A.g.e., 121.
20. A.g.e.
21. Yasa no. 2510, *Resmi Gazete*, 14 Haziran 1934.
22. Yasa no. 3195, 2 Ocak 1936'da yayınlandı. Metin için Bulut, 307 – 18.
23. Atay, *Çankaya*, 545-6.
24. Goloğlu, VII, 153 – 7.
25. Soyak I, 57-60.
26. Kılıç Ali'nin anlattığına göre (101-4), Atatürk bu olayı kendi gözüyle in celemek istedi ve Kazım Dirik'le birlikte Çorlu'ya kadar gitti. Roman ya'dan gelen göçmenler için inşa edilen köyü gezdi ve Dirik'in köylüler den topladığı vergileri çok iyi değerlendirdiğine karar verdi. Nöbet defte ri (502) bu gezinin 3 Haziran 1936'da bir gün sürdüğünü gösteriyor. Anl aşılan bu kısacık gezi, upuzun bir öykünün ortaya atılmasına neden ol du. Sözde Atatürk, Nuri Conker ile birlikte gizlice Florya'dan ayrılmış ve vergi memurları tarafından öküzüne el konduğu için dertlenen bir köy lüyle karşılaşmış. Köylüyü Florya'ya getirip, hükümetinin baskıcı yön temlerinin bir kanıtı olarak İsmet İnönü ile yüzleştirmiş. Hayal ürünü bu kaçamağa İsmet Bozdağ otuz sayfa ayırmış (*Atatürk'ün Sofrası* 9-36) ve olay tarihini 1936 sonbaharı olarak belirtmiş. Nöbet defterinde bu öykü yü destekleyecek hiçbir kayıt bulunmuyor.
27. Özalp, 63-4.
28. Goloğlu, VII, 190-1.
29. A.g.e., 208-9.
30. A.g.e., 278-9.
31. A.g.e., 155-6.
32. Özalp, 55-6.
33. Ayrıntılar için, Soyak I, 377-400, işlemleri haklı göstermeye çabalıyor. Daha kısa özeti için bkz. Goloğlu, VII, 171-4. Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras ve Kılıç Ali tarafından İsmet Bozdağ'a anlatıldığına göre (*Atatürk'ün sofrası, 208*), Ali Saip Ursavaş için düzenenlen entrikayı dahiliye vekili Şükrü Kaya başlatmış ve 'mutat zevat'tan Kılıç Ali geliştirmiş. Çerkes Et hem, 1938 affından sonra Türkiye'ye dönen ağabeyi Reşit'e yazdığı mek tupta, 1935'te yapıldığı ileri sürülen planın tümüyle uydurma olduğunu ve Ürdün'den katilleri gönderdiğinin söylendiği tarihte Mısır'da hasta yattığını belirtiyor, (Ethem (ed. Kutay), *Çerkez Ethem Dosyası*, 16).
34. And, 24.
35. A.g.e., 32-41.
36. Düzeltmelerin fotoğrafları için, a.g.e., 76-7.
37. Derin, 75. Şah'a eşlik eden General Hassan Arfa, olayı daha dramatik bir biçimde anlatıyor, (Arfa, 250). Ama Atatürk'ün Uşak'ın yok edilmesi için emir verdiği iddiası kesinlikle daha önceki olayda Menemen halkına kar şı Atatürk'ün duyduğu öfkenin bir yansıması. Şah'ın Türk yaveri olarak görev yapan General Fahrettin Altay, anılarında Uşak olayına yer ver mezken, Atatürk'ün daha önce Menemen'i yerle bir etme tehdidinden söz ediyor.
38. Sonyel, *Atatürk*, 174.
39. Grew, II, 764 – 5.
40. Anlaşmanın metni için, İsmail Soysal, 430-8.
41. Özerdim, 120.
42. Kinross, 460; Millman, 486; Volkan ve Itzkowitz, 321.
43. Millman, Atatürk'ün Georges Bonnet'ye söylediklerini aktarıyor, 504 –5, not 21.

44. Aras, 228-9.
45. İsmail Soysal, 493. Aras hariciye vekili olarak boğazların idaresini değiş tirmeye kalkıştığını, yurtdışındaki görüşleri araştırdığını ve önce Ata türk'ün sonra da hükümetin iznini alarak bu amaçla bir konferans top lanması için çağrıda bulunduğunu iddia ediyor, (Aras, 230). Bu iddia inanılır gibi gözüküyor. Atatürk'ün sofrasına sık sık konuk olan Aras, cumhurbaşkanı ile doğrudan doğruya temas kurabiliyordu ve bu neden le Başbakan İsmet İnönü tarafından pek sevilmiyordu.
46. Metin ve önsöz için İsmail Soysal, 493-518.
47. 2 Temmuz 1936 tarihinde resmî Bolşevik gazetesi *Pravda*, Türkiye'nin önerilerinin Sovyetlerin çıkarlarına gerekli değeri vermediğini "üzülerek" açıkladı. Atatürk'ün 10 Temmuzda yazdığı yanıt, *Cumhuriyet* gazetesi nin editörü Yunus Nadi imzasıyla yayınlandı. Türk ulusunun, ülkesinin tam güvenliğini garanti altına alacak önlemler için ısrarcı olacağını tüm dostların bilmesi gerektiğini açıklıyordu yanıtında.
48. Millman, 498. Atatürk, Çakmak Hattı üzerinde yapılan çalışmaları tak dir ettiği için, bazen iddia edildiği gibi Maginot Hattının yapılmasını eleş tirmiş olması pek akla yakın değildir. Bu konuyla ilgili öyküler daha çok Atatürk'ün adeta kehanete varan tahminlerinin doğruluğunu gösterme ye yöneliktir.
49. Kinross, 482.
50. Millman, 490.
51. Bu kitabın havasını gösterebilmek için şöyle bir cümleyi tercüme etmek yeterlidir (254): "Güç sahibi olmak onun [Mustafa Kemal], Asya bozkırla rının kurtlarına, kaba, vahşi Tatarlara kadar geri giden, zorbalığını ve ca navarlığını ortaya çıkardı,". Başka bir sayfada Armstrong, Halk Fırkası nın genel sekreteri Satvet'i (Arıkan), doğu Anadolu'da doğmuş bir ordu subayı olarak, "Zia Sefet... yetenekli ve kurnaz Yahudi," olarak tanımlı yor (284). Bu kitabın popüler olmasının nedeni 1930'lu yıllarda İngiliz halkının zevkine uygun olmasıydı. İngiliz hükümetinin dağıttığı kitaplar dan ise bazı bölümlerin tümüyle çıkartıldığı görülüyor. Bu yaklaşım İn giliz diplomatlarının *Grey Wolf* adlı kitabın İngiliz – Türk ilişkilerine za rar vereceğinden korktuklarını gösteriyor, (Sonyel, *Atatürk*, 165 -71). Türkler kendi adlarına görüşme yapan İngiliz aracılar konusunda daha nazik davranmışlardı. İsmet İnönü'nün anılarında geçen (I, 76) Sir Hora ce Rumbold hakkındaki nazik sözlerle, Rumbold'un Lozan'daki Türk he yetini "domuz-beyinli, aptal, can sıkıcı insanlar" olarak tanımlamasını (Gilbert, 283) karşılaştırmak yararlı olacaktır. Rumbold'un "Angora'nın vahşi adamları" diye tanımladığı (A.g.e., 288), Türk heyetinin ve liderleri Mustafa Kemal'in onurlarını korumak için ısrar etmelerinin geçerli bir nedeni vardı.
52. Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, 80 – 1. Benzer bir öyküyü anlatan Volkan ve Itzkowitz (259), özel yaşamlarının ayrıntılarını öğrenmek için Armstrong'un Lâtife ile temas etmiş olmasından Atatürk'ün kuşkulandı ğını ekliyor.
53. Borak (ed.), *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, 48-9.
54. İsmail Soysal, 532.
55. *ASD*, I, 410.
56. Soyak, II, 558, 562-3.
57. A.g.e., 728.
58. Jevakhoff, 444-5, toplantının tarihini 10 Aralık olarak belirtiyor. Nöbet defteri aynı tarihte Ankara Palas Oteline gidildiğini gösteriyor. Soyak'a

göre (II, 608), Fransız büyükelçisi ile görüşme, Balkan kurmay başkanları onuruna, Ankara sergi salonunda verilen resepsiyonda gerçekleşti.

59. Soyak, II, 602.
60. Topçuoğlu, (ed.), X, 5.
61. İsmet İnönü, II, 283-4.
62. Şahingiray (ed.), *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, 371.
63. Metinler için Ülger (ed.), II, 103-6.
64. Şahingiray (ed.), *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, 572 –87.
65. Gökçen, 251 – 64.
66. A.g.e., 252.
67. Metinler için, İsmail Soysal, 544- 72.
68. Özerdim, 125.
69. İsmail Soysal, 573- 81.
70. Metin için, a.g.e., 584 – 7.
71. İsmet İnönü, I, 184.
72. Soyak, II, 679.
73. Hasan Rıza Soyak anılarında Nyon olayını ayrıntılı olarak anlatıyor (II, 658-82). İnönü'nün daha kısa özetine göre (II, 285-6), hükümet, Aras'a İtalyanlara karşı hiçbir girişimde bulunmaması için talimat vermişti. Bu ifade karmaşık bir tartışmayı yalınlaştırıyor. Falih Rıfkı Atay da tartışmayı özetliyor (*Çankaya*, 495).

28. KUTSALLAŞTIRMA

1. Atay, *Çankaya*, 484.
2. Bu hanım, hükümetin basın departmanında görevli olan gazeteci Burhan Belge'nin o tarihteki karısı Zsa Zsa Gabor olabilir.
3. Jevakhoff tarafından alıntı, 432-3.
4. Nöbet defteri (300), cumhurbaşkanının, 21/22 Ağustos 1934 gecesi saat 11:30 ile 4:30 arasında otelde bulunduğunu gösteriyor. Daha sonra *Er tuğrul* yatıyla gezintiye çıkmış. Ertesi sabah saat 8:00'de kamarasına çekilmiş ve saat 13:30'da Dolmabahçe Sarayındaki Dil Konferansına katılmış. Sabaha karşı saat 3:00'e kadar ayrılmamış ve ancak bundan sonra Marmara Denizinden Yalova'daki kaplıcaya gidip sabah saat 5:00'te yatmış. Oteli bundan sonra 3 Eylülde ziyaret edip saat 3:00'e kadar kalmış. Belki de bu ikinci ziyareti sırasında Albay Courson de la Villeneuve kendisini görmüştür.
5. Okday, 102. Diğer mesleklerde olduğu gibi yabancı müzisyenlerin de sürekli olarak Türkiye'de çalışmalarına izin verilmiyordu. Atatürk, Park Otel orkestrası elemanlarının Türk vatandaşlığına alınmasını sağlamıştı, (a.g.e, 101).
6. Jevakhoff, 433.
7. Otelin adı Naim Palas'tı. Mustafa Kemal 26 Şubat – 5 Mart 1930 tarihleri arasında bu otelde kaldı, (Topçuoğlu (ed.), III, 8-20).
8. Herhalde 1 Temmuz 1935 tarihinde yapılan yelken yarışları.
9. Ünaydın, 49; Atay, *Babanız Atatürk*, 119.
10. Soyak, I, 35.
11. Derin, 108-9.
12. Jevakhoff, 442, not 1.
13. Gökçen, 115-26.
14. A.g.e, 68.

15. İnönü'nün el yazısıyla yazdığı Şubat 1939 tarihli otobiyografik not, Ata türk'ün ölümünden üç ay sonrasına ait, (İsmet İnönü, II, 321-8).
16. Heykeltraş Pietro Canonica, Mussolini'ye, Ankara'daki örnek çiftlik için Gazi'nin ilk üç yılda (1925-7) iki milyon lira harcadığını ama pek iyi so nuçlar elde edemediğini anlatışını rapor etti, (Eyice, 44).
17. Atay (*Çankaya*, 527-8), Atatürk'ün başkalarından aldığı armağanları kendileriyle paylaşmaya pek yanaşmamasından arkadaşlarının şikâyet ettiklerini söylüyor.
18. Soyak, II, 704.
19. İsmet İnönü, II; 288.
20. Soyak, II, 687.
21. İsmet İnönü, II, 287-8.
22. *ATTB*, 668-72.
23. Goloğlu, VII, 239-41.
24. İsmet İnönü, II, 289.
25. *ATTB*, 661-8. Telgrafın 1 Haziran olan tarihi baskı hatasıdır çünkü Ata türk Trabzon'a 10 Haziranda geldi ve ertesi gün ayrıldı. 1 Haziranda hâ lâ Ankara'daydı, (Özerdim, 125).
26. Olayın öyküsü için Atay *Çankaya*, 495-7; Soyak, II, 707-8; İsmet İnönü, II; 289-90.
27. Atay, *Çankaya*, 400.
28. Derin, 117-18; Aydemir, *İkinci Adam*, I, 497-8.
29. Derin, 119. Söylendiğine göre görüşme Atay'ın evinde gerçekleşmiş. Nö bet defteri (678) Atatürk'ün 4 Aralık 1937 tarihinde Atay'ın Ankara'daki evine gittiğini gösteriyor.
30. Goloğlu, VII, 273.
31. *ASD*, I, 433.
32. Derin, 123.
33. Bozok, 244-53; İsmet İnönü, II, 292-4; Aydemir, *İkinci Adam*, I, 502.
34. Kentin eski adı Amid idi. Sibirya'daki Yakut Türklerinin bakıra 'amit' de dikleri Atatürk'e söylenmişti. Atatürk, 'Bakr (Arap kabileleri) diyarı' an lamına gelen Arapça adın Türkçe yazılışı olan Diyarıbekir'in bundan böy le Diyarıbakır'a çevrilmesine karar verdi. Adın ilk bölümünü oluşturan Arapça 'diyar' sözcüğünün niçin değiştirilmediği bilinmiyor.
35. *ASD*, II, 326.
36. O tarihte emniyet görevlisi olan ve daha sonra Türkiye'nin dışişleri ba kanlığına getirilecek olan İhsan Sabri Çağlayangil, cumhurbaşkanının ziyaretinden önce Dersim ayaklanması elebaşılarının idam edilmesini sağlamak için gönderilmişti. Bu olayı anılarında anlatıyor, (46-55).
37. Toros, 67.
38. *ATTB*, 678-9.
39. Şahingiray (ed.), *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, 680.
40. Derin, 127-8.
41. *ATTB*, 680.
42. Goloğlu, VII, 305.
43. *ASD*, II, 330.
44. Jevakhoff bu ismi Flessinguer olarak veriyor. Başka kaynaklarda ise Fis senger olarak geçiyor.
45. Soyak, II, 739.
46. Sonyel, *Atatürk*, 185.
47. Şahingiray (ed.), *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, 716.
48. İsmail Soysal, 538.

göre (II, 608). Fransız büyükelçisi ile görüşme, Balkan kurmay başkanları onuruna, Ankara sergi salonunda verilen resepsiyonda gerçekleşti.
59. Soyak, II, 602.
60. Topçuoğlu, (ed.), X, 5.
61. İsmet İnönü, II, 283-4.
62. Şahingiray (ed.), *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, 371.
63. Metinler için Ülger (ed.), II, 103-6.
64. Şahingiray (ed.), *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, 572 -87.
65. Gökçen, 251 – 64.
66. A.g.e., 252.
67. Metinler için, İsmail Soysal, 544- 72.
68. Özerdim, 125.
69. İsmail Soysal, 573- 81.
70. Metin için, a.g.e., 584 – 7.
71. İsmet İnönü, I, 184.
72. Soyak, II, 679.
73. Hasan Rıza Soyak anılarında Nyon olayını ayrıntılı olarak anlatıyor (II, 658-82). İnönü'nün daha kısa özetine göre (II, 285-6), hükümet, Aras'a İtalyanlara karşı hiçbir girişimde bulunmaması için talimat vermişti. Bu ifade karmaşık bir tartışmayı yalınlaştırıyor. Falih Rıfkı Atay da tartışmayı özetliyor (*Çankaya*, 495).

28. KUTSALLAŞTIRMA

1. Atay, *Çankaya*, 484.
2. Bu hanım, hükümetin basın departmanında görevli olan gazeteci Burhan Belge'nin o tarihteki karısı Zsa Zsa Gabor olabilir.
3. Jevakhoff tarafından alıntı, 432-3.
4. Nöbet defteri (300), cumhurbaşkanının, 21/22 Ağustos 1934 gecesi saat 11:30 ile 4:30 arasında otelde bulunduğunu gösteriyor. Daha sonra *Er tuğrul* yatıyla gezintiye çıkmış. Ertesi sabah saat 8:00'de kamarasına çekilmiş ve saat 13:30'da Dolmabahçe Sarayındaki Dil Konferansına katılmış. Sabaha karşı saat 3:00'e kadar ayrılmamış ve ancak bundan sonra Marmara Denizinden Yalova'daki kaplıcaya gidip sabah saat 5:00'te yatmış. Oteli bundan sonra 3 Eylülde ziyaret edip saat 3:00'e kadar kalmış. Belki de bu ikinci ziyareti sırasında Albay Courson de la Villeneuve kendisini görmüştür.
5. Okday, 102. Diğer mesleklerde olduğu gibi yabancı müzisyenlerin de sürekli olarak Türkiye'de çalışmalarına izin verilmiyordu. Atatürk, Park Otel orkestrası elemanlarının Türk vatandaşlığına alınmasını sağlamıştı, (a.g.e, 101).
6. Jevakhoff, 433.
7. Otelin adı Naim Palas'tı. Mustafa Kemal 26 Şubat – 5 Mart 1930 tarihleri arasında bu otelde kaldı, (Topçuoğlu (ed.), III, 8-20).
8. Herhalde 1 Temmuz 1935 tarihinde yapılan yelken yarışları.
9. Ünaydın, 49; Atay, *Babanız Atatürk*, 119.
10. Soyak, I, 35.
11. Derin, 108-9.
12. Jevakhoff, 442, not 1.
13. Gökçen, 115-26.
14. A.g.e, 68.

15. İnönü'nün el yazısıyla yazdığı Şubat 1939 tarihli otobiyografik not, Ata türk'ün ölümünden üç ay sonrasına ait, (İsmet İnönü, II, 321-8).
16. Heykeltraş Pietro Canonica, Mussolini'ye, Ankara'daki örnek çiftlik için Gazi'nin ilk üç yılda (1925-7) iki milyon lira harcadığını ama pek iyi so nuçlar elde edemediğini anlatışını rapor etti, (Eyice, 44).
17. Atay (*Çankaya*, 527-8), Atatürk'ün başkalarından aldığı armağanları kendileriyle paylaşmaya pek yanaşmamasından arkadaşlarının şikâyet ettiklerini söylüyor.
18. Soyak, II, 704.
19. İsmet İnönü, II; 288.
20. Soyak, II, 687.
21. İsmet İnönü, II, 287-8.
22. *ATTB*, 668-72.
23. Goloğlu, VII, 239-41.
24. İsmet İnönü, II, 289.
25. *ATTB*, 661-8. Telgrafın 1 Haziran olan tarihi baskı hatasıdır çünkü Ata türk Trabzon'a 10 Haziranda geldi ve ertesi gün ayrıldı. 1 Haziranda hâ lâ Ankara'daydı, (Özerdim, 125).
26. Olayın öyküsü için Atay *Çankaya*, 495-7; Soyak, II, 707-8; İsmet İnönü, II; 289-90.
27. Atay, *Çankaya*, 400.
28. Derin, 117-18; Aydemir, *İkinci Adam*, I, 497-8.
29. Derin, 119. Söylendiğine göre görüşme Atay'ın evinde gerçekleşmiş. Nö bet defteri (678) Atatürk'ün 4 Aralık 1937 tarihinde Atay'ın Ankara'daki evine gittiğini gösteriyor.
30. Goloğlu, VII, 273.
31. *ASD*, I, 433.
32. Derin, 123.
33. Bozok, 244-53; İsmet İnönü, II, 292-4; Aydemir, *İkinci Adam*, I, 502.
34. Kentin eski adı Amid idi. Sibirya'daki Yakut Türklerinin bakıra 'amit' de dikleri Atatürk'e söylenmişti. Atatürk, 'Bakır (Arap kabileleri) diyarı' an lamına gelen Arapça adın Türkçe yazılışı olan Diyarıbekir'in bundan böy le Diyarıbakır'a çevrilmesine karar verdi. Adın ilk bölümünü oluşturan Arapça 'diyar' sözcüğünün niçin değiştirilmediği bilinmiyor.
35. *ASD*, II, 326.
36. O tarihte emniyet görevlisi olan ve daha sonra Türkiye'nin dışişleri ba kanlığına getirilecek olan İhsan Sabri Çağlayangil, cumhurbaşkanının ziyaretinden önce Dersim ayaklanması elebaşılarının idam edilmesini sağlamak için gönderilmişti. Bu olayı anılarında anlatıyor, (46-55).
37. Toros, 67.
38. *ATTB*, 678-9.
39. Şahingiray (ed.), *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, 680.
40. Derin, 127-8.
41. *ATTB*, 680.
42. Goloğlu, VII, 305.
43. *ASD*, II, 330.
44. Jevakhoff bu ismi Flessinguer olarak veriyor. Başka kaynaklarda ise Fis senger olarak geçiyor.
45. Soyak, II, 739.
46. Sonyel, *Atatürk*, 185.
47. Şahingiray (ed.), *Atatürk'ün Nöbet Defteri*, 716.
48. İsmail Soysal, 538.

49. Toros, 71-3.
50. Atay, *Çankaya*, 489.
51. Ülger (ed.) II, 243, bir kaynağa göre satın alma bedeli 1.700.000 dolar, başka bir kaynağa göre ise 1.250.000 lira. İki para birimi yer değiştirdiği takdirde o tarihteki kur değerlerine göre her iki rakam birbirini tutuyor.
52. Derin, 130.
53. İsmet İnönü, II, 323.
54. Borak (ed.) *Atatürk'ün Özel Mektupları*, 78-9.
55. Aras, 71-2.
56. Okyar (ed. Kutay), *Üç Devirde Bir Adam*, 542.
57. Soyak, II, 747-8.
58. Derin, 135.
59. İlhami Soysal, *150'likler*, 145.
60. Derin, 135.
61. Goloğlu, VII, 317. 1 Kasım 1938 tarihinde meclisin açılış konuşmasını Atatürk adına okuyan Bayar'dan alıntı yapıyor.
62. Atay, *Çankaya*, 580.
63. Soyak, II, 747.
64. Derin. 135.
65. Metin için, Goloğlu, VII, 355. "Eskisi gibi" her ay Makbule 1.000 lira, Afet 800, Sabiha 600, Ülkü 200 ve Rukiye ile Nebile 100'er lira alacaklardı.
66. İsmet İnönü, II, 323.
67. Us, 307.
68. Atay'a göre zarfların üzerinde yüksek Osmanlıca'yla *huzur-ı âli-yi riya setpenahîye* (Cumhurbaşkanlığının yüce koruyucu varlığına) yazılıydı. Atatürk'ün ölümünden sonra mektuplar İnönü'yü verildi (*Çankaya*, 499).
69. İsmet İnönü, II, 300, 324.
70. Derin, 136.
71. İsmet İnönü, II, 324. Soyak (II, 761), İnönü'nün Atatürk'ün yanına gitmek istediğini ama (birkaç ay sonra Bayar'ın ardından başbakanlığa gelecek olan) Refik Saydam tarafından vazgeçirildiğini iddia ediyor.
72. Us, 300.
73. Soyak, II, 758.
74. İsmet İnönü, II, 324.
75. Derin, 136; Soyak, II, 767.
76. A.g.e., 769.
77. A.g.e., 771. Doktor Atatürk'e dilini çıkartmasını söylemiş. Belki de son sözlerinin "Dil mi ?" olması, ölüm döşeğinde yatarken hâlâ Türk dilinde yaptığı reformla uğraşıyor olduğunu anlatan öyküye açıklık getirebilir.
78. Soyak, 771-4.
79. Bozok, 266-7.
80. Derin, 140.
81. Gökçen, 308.
82. Goloğlu, VI, 321. Daha önce Halk Fırkası, cumhurbaşkanı adayını belirlemek için toplandığında Bayar'a bir tek oy çıkmıştı.
83. Derin, 141.
84. Konuşmaların metni için, Goloğlu, VII, 322-30.
85. *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1938.
86. Derin, 142.
87. Daha sonra Ali İhsan Sabis, Hitler'in İstanbul konsolosluğu tarafından desteklenen *Türkische Post* adlı yayının resmî editörü oldu.

88. Altay, 562. Başka bir ifadeye göre dua okunması için ısrar eden Ata türk'ün kızkardeşi Makbule idi ve "Ağabeyim dinsiz değildi," demişti.
89. Derin, 142.
90. Bozdağ, *Toprakta Bile Bitmeyen Kavga*, 255.
91. Derin, 143.
92. Sonyel tarafından alıntı, *Atatürk*, 199.
93. Ünaydın, ilk sayfadaki resim.

29. SONRASI

1. Derin, 148.
2. Soyak, (II, 788-9) İnönü'nün Milli Şef unvanını kabul etmesini, Recep Pe ker'in 1935 yılında hazırladığı ve Atatürk'ün reddettiği parti programın daki faşist ilkelerin uyarlanması olarak görüyor.
3. Yaşamöyküsü ayrıntıları için, Tevetoğlu, 203-12.
4. İnönü anılarında Karabekir'in arkadaşlarını meclis üyesi seçtirmek için uğraştığını (II, 27) ama kendisinin karşı çıktığını anlatıyor. Aynı biçimde İkinci Dünya Savaşı yıllarında Londra büyükelçisi olan Rauf Orbay'ın da Türk elçilerinin gönderileceği yerlerin saptanması konusunda etkili olma girişimlerine de karşı durduğunu anlatıyor, (II, 184-5).
5. Heper, 80, not 141.
6. Erdal İnönü, I, 260.
7. Dâver, 171. Daha önceleri ezanı Arapça okuyan bir müezzin idari bir ka rara karşı gelmiş olurdu ve ancak disiplin konusu olup, ciddi bir suç iş lemiş sayılmazdı.
8. Goloğlu, VIII, 283.
9. *AnaBritannica*, VII, 207,208.
10. Almanya ile Japonya'ya 23 Şubat 1945 tarihinde savaş ilan eden Türki ye, San Francisco'da yapılan Birleşmiş Milletler toplantısına davet edil mek için tam zamanında hareket etmişti, (Selim Deringil, *Turkish Fore ign Policy During the Second World War*, CUP 1989, 178-9).
11. Dâver, 78, 136-7.
12. Adnan Menderes toprak sahibiydi. Meclisin 14 Mayısta görüşmeye baş layıp 11 Haziran 1945'te oyladığı toprak reformu yasasına karşı çıkarak ilk kez kamuoyunun dikkatini çekmişti. (*AnaBritannica*, VII, 108).
13. Sertel, 295, 383.
14. DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı*, 1995, 208.
15. Yasa no. 5816, tarih 25 Temmuz 1951.
16. Yasa no 5665, tarih 16 Haziran 1950 (Dâver, 172).
17. Aybay, 1.
18. DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı*; 1995, 57.
19. Elde bulunan en eski tarihli istatistiklere göre, 1927 yılında, toplum nü fusun yüzde 89,5'ü okuma yazma bilmiyordu. 1935-6 yılında ise okur yazarlık oranı iki katına çıkıp neredeyse nüfusun yüzde 20,4'üne ulaştı, (Andreas Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Allen & Unwin, Londra 1966, 174). General Directorate of Statistics ta rafından yayınlanan, resmi *Small Statistical Abstract of Turkey* 1948 yı lında, 1935 yılı rakamını yüzde 23,3 gibi daha yüksek bir oran olarak gösteriyor, (80).
20. 50.3 liradan, 111.5 liraya, (Hale, 46,76).
21. Atay, *Çankaya*, 303.

22. Başar, 45; Tunçay, 220 not 19.
23. *Milliyet* gazetesinde 25 Nisan 1998 tarihinde Dünya Bankası raporun dan alıntı. Sınıflandırma, satın alma gücü endeksine dayanmaktadır.
24. Aral tarafından alıntı, 3.
25. Örnek olarak, Mustafa Kemal'in, 1 1 Ocak 1920 tarihinde Garzanlı Kürt Şeyhi Ziyaettin'e gönderdiği telgrafa bakınız, "Böylece Türk ile Kürt bu iki öz kardeş, dindaş el ele vererek vahdet-i mukaddesesini müdafaaya âzim oldukça Cenâb-ı Allah'ın inâyetiyle (yardımıyla) şüphesiz vatanımız istik lâlimiz halâs olacaktır (kurtulacaktır)," (ATASE, *Atatürk'ün Özel Arşivin den Seçmeler*, IV, 195.)
26. Mezopotamya (Elcezire) cephesi komutanlığına atanan General Nihat'a (Anılmış) (ATASE, *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan* ... Komutanların Biyog rafileri, 69), göreve gelişinden bir süre sonra 1920 yılında gönderilen ta limatta Mustafa Kemal, "Tedricen bütün memlekette ve vasi mikyasta doğrudan doğruya halk tabakatının alakadar ve müessir olduğu surette idarei mahalliyeler ihdası siyaseti dahiliyemi icabındandır. Kürtlerle meskün menatıkta ise hem siyaseti dahiliyemiz ve hem de siyaseti hari ciyemiz noktai nazarından tedricen mahalli bir idare ihdasını iltizam et mekteyiz," diyordu. [Dahili politikamız memleketin tümüne zamanla ya yılıp nüfusu doğrudan etkileyecek yerel yönetimler biçimindedir. Kürtle rin yaşadıkları bölgelerde ise gerek dahili gerek harici politika nedeniyle zaman içinde yerel yönetime geçilmesini gerekli görmekteyiz.] Bu talimat meclisin 22 Temmuz 1922 tarihindeki gizli oturumda okundu, (TBMM Gizli Celse Zabıtları, III, 551).
27. 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, yerel konseyler (ya da Osmanlı anayasasında kullanıldığı anlamda şuralar) kurulmasını öngörüyordu. (1876 tarihli Osmanlı anayasasında geçen meclis-i umumî tanımı Fran sızca'daki *conseil général* tanımının tercümesiydi). Bu konseyler ya da şuralar eğitim, sağlık, ekonomi, tarım, kamu hizmetleri ve sosyal hizmet lerden sorumlu olacaktı, (madde 1 1). 1924 anayasası kısaca (vilayetler umuru, tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif esası üzerine idare olunur, madde 91) diyerek 'bölgesel yönetimlerde daha geniş yetkilerin dağıtıla cağından ve görevlerin belirleneceğinden' söz ediyordu. Bkz. Aybay, 199-200.
28. Atatürk'ün Afet'e yazdırdığı yurttaşlık bilgileri, ulus oluşturmayı diğer uluslarla paralel olarak ayrı bir varlık olmaya çabalamak olarak tanımlı yordu. Her ulusun topraklarına sahip çıkmaya ve eşit muamele talep et meye hakkı vardır ama Çinliler, Afganlar, Hintliler, (Libya'da) Trablus sa kinleri, Tunuslular, Faslılar, Suriyeliler, Iraklılar, Mısırlılar ve Arnavut lar özgür ya da bağımsız olmadıkları için ulus değil ancak toplum olarak nitelendirilebilirlerdi, (Afetinan, *Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık bilgileri*, 25-6).
29. Atay, *Çankaya*, 428.

Kaynakça

Şahsi Yazılar ve Konuşmalar

Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD)* (Speeches and Statements by Atatürk), orijinal metin Osmanlı Türkçesi, I-III (bir bölüm içinde), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDTYK) [Atatürk Culture, Language and History Higher Institute], Ankara 1989

—*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (ATTB)* (Circulars, Telegrams and Proclamations by Atatürk), ayrı cilt, 1991

—*Nutuk* (Speech), orijinal metin, AKDTYK, Ankara 1989, *Vesikalar* (Documents), 1991

—*Atatürk'ün Bütün Eserleri* (Collected Works of Atatürk), I (1905-15), Kaynak Yayınları, İstanbul 1998

—*Atatürk'ün Anıları* (Atatürk's Memoirs), Falih Rıfkı (Atay) tarafından *Hakimiyet-i Milliye*'de ve Mahmut (Soydan) tarafından *Milliyet*'te yayınlandı, İsmet Bozdağ, Bilgi, Ankara 1982

—*Atatürk Kendini Anlatıyor* (Atatürk Tells His Own Story), İlhan Akşit, Kastelli, İstanbul 1981

—Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)* [Speeches in Eskişehir and İzmit (1923)], Önsöz Doğu Perinçek, Kaynak, İstanbul 1993

—*Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri* (Atatürk's Speeches, Statements, Correspondence and Interviews Omitted from Official Publications), Sadi Borak, 2. baskı, Kaynak, İstanbul 1997

—*Atatürk'ün Gizli Oturumlarda Konuşmaları* (Atatürk's Speeches in Closed Sessions [of the Assembly]), Sadi Borak, İnkilap, İstanbul 1981

—*Atatürk'ün Not Defterleri* (Atatürk's Notebooks), Ali Mithat İnan, Gündoğan, Ankara 1996

—*Atatürk'ün Özel Mektupları* (Atatürk's Private Letters), Sadi Borak, Varlık, İstanbul 1961 (bu baskı referans gösterilmiştir; ancak yakın zamanda Kaynak Yayınları tarafından yeni ve tam bir baskısı yapılmıştır, İstanbul 1998)

—*Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları* (Atatürk's Correspondence During the Liberation Strugge), I, Mustafa Onar, Kültür Bakanlığı, Ankara 1995

Atatürk/Afetinan, *Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri* (Civics Manual Written by Atatürk), Çağdaş Yayınları, İstanbul 1994

Biyografiler

Armstrong, Harold C., *Grey Wolf*, Barker, Londra 1932

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam: Mustafa Kemal* (The Only Man: Mustafa Kemal), Cilt 1 (1891-1919) Remzi, İstanbul 1963; Cilt. 2 (1919-22), 1964; Cilt 3 (1922-38), 1995

Bayur, Hikmet, *Atatürk Hayatı ve Eseri* (Atatürk's Life and Work), Cilt 1 (doğumundan Samsun'a çıkışına kadar), AKDTYK, Ankara 1990
Bircan, Osman, *Belge ve Fotoğraflarla Atatürk'ün Hayatı* (The Life of Atatürk in Documents and Photographs), Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1995
Blanco Villalta, Jorge, *Atatürk*, çeviri William Campbell, Türk Tarih Kurumu (TTK) [Turkish Historical Society], Ankara 1982
İğdemir, Uluğ, *Atatürk'ün Yaşamı* (Life of Atatürk) (Cilt 1 1881-1918), AKDTYK, Ankara 1988 (1. Baskı TTK, Ankara 1980)
İslâm Ansiklopedisi, *Atatürk*, 10. fasikül, İstanbul 1960 (çeviri Andrew Mango, Turkish National Commission for UNESCO, Ankara 1965)
Jevakhoff, Alexandre, *Kemal Atatürk: Les Chemins de l'Occident*, Tallandier, Paris 1989
Kinross, Lord, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, Weidenfeld&Nicolson, Londra 1964 (5. baskı 1971)
Macfie, A.L., *Atatürk*, Longman, Londra 1994
Orga, İrfan ve Margarete, *Atatürk*, Michael Joseph, Londra 1962
Özel, Mehmet, *Atatürk* (fotoğraflar ve yorumlar), I-II, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991
Sonyel, Salâhi, Atatürk-*The Founder of Modern Turkey*, TTK, Ankara 1989
Şapolyo, Enver Behnan, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi* (Kemal Atatürk and the History of the National Struggle), Berkalp, Ankara 1944
Ülger, S. Eriş, *Mustafa Kemal Atatürk* (fotoğraflar ve yorumlar), I-II, Kültür Bakanlığı [Ministry of Culture], Ankara 1994
Volkan, Vamık D. ve Itzkowitz, Norman, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*, University of Chicago, 1984

Genel Kaynakça

Afetinan [Afet İnan], *Atatürk Hakkında Hâtıralar ve Belgeler* (Reminiscences and Documents on Atatürk), T. İş Bankası, Ankara 1984
Ağaoğlu, Samet, *Kuvay-ı Milliye Ruhu* (The Spirit of National Forces), 3. baskı, Ağaoğlu, İstanbul 1964
—*Babamın Arkadaşları* (My Father's Friends), 2. baskı, Nebioğlu, İstanbul .
Ahmad, Feroz, *The Young Turks*, Clarendon Press, Oxford 1969
Akarsu, Bedia, *Atatürk Devrimi ve Temelleri* (Atatürk's Reforms and Their Foundations), İnkilâp, İstanbul 1995
Akgün, Nejat, *Burası Ankara* (This is Ankara), Ankara Kulübü, Ankara 1996
Akgün, Seçil, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik* (The Abolition of the Caliphate and Secularism), Turhan, İstanbul
Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* (The Istanbul Governments and the National Struggle), I-II, Cem, İstanbul 1992
Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Centre for Asia Minor Studies, Atina 1992
Alkan, Turan, *İstiklâl Mahkemeleri* (Independence Tribunals), Ağaç, İstanbul 1995
Allen, W.E.D. ve Muratoff, Paul, *Caucasian Battlefields*, CUP 1953
Altay, Fahrettin, *On Yıl Savaş ve Sonrası* (Ten Years of War and After), İnsel, İstanbul 1925
—*İstiklâl Harbimizde Süvari Kolordusu* (The Cavalry Corps in Our War of Independence), İnsel, İstanbul 1925

And, Metin, *Atatürk ve Tiyatro* (Atatürk and the Theatre), Devlet Tiyatroları, Ankara 1983
Anderson, M.S., *The Eastern Question*, Macmillan, Londra 1972
Apak, Rahmi, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu* (How the Western Front was Formed in the Waf of Independence), TTK, Ankara 1990
Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Brill, Leiden 1992
Aralov, S.I., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları* (A Soviet Diplomat's Reminiscences of Turkey), çeviri, Birey ve Toplum, Ankara 1985
Aras, Tevfik Rüştü, *Görüşlerim* (My Views), İstanbul 1968
Araz, Nezihe, *Mustafa Kemal'le 1000 Gün* (One Thousand Days with Mustafa Kemal), Apa, Ankara
—*Mustafa Kemal'in Ankarası* (Mustafa Kemal's Ankara), Apa, Ankara 1994
Arfa, Hassan, *Under Five Shabs*, John Murray, Londra 1964
Arıburnu Kemal, *Atatürk'ten Anılar*, (Reminiscences of Atatürk) T. İş Bankası, Ankara 1969
Arıkan, Zeki, *Tarihimiz ve Cumhuriyet: Muhittin Birgen (1885-1951)* (Our History and the Republic: Muhittin Birgen (1885-1951) Tarih Vakfı, İstanbul 1997
Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım* (My Memoirs), Tan, İstanbul 1961
Aslan, İzzet, *Atatürk Silifke'de* (Atatürk in Silifke), Kemal Matbaası, Adana 1981
Aspinall-Oglander, C.F., *Military Operations: Gallipoli*, 2 cilt., Heinemann, Londra 1929-51
Atadan, Makbule, *Ağabeyim Mustafa Kemal* (My Elder Brother Mustafa Kemal), Şemsi Belli, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1959
ATASE [Military History Department of Turkish General Staff], *1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal* (The 1911-1912 Ottoman-Italian War and Adjutant-Major Mustafa Kemal), Kültür Bakanlığı, Ankara 1985
—*Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler* (Selections from Atatürk's Private Archive), IV, Ankara 1996
—*Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri* (Biographies of Divisional and More Senior Commanders in the Turkish War of Independence), Ankara 1989
Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, 2. baskı, Bateş, İstanbul 1984
—*Atatürk'ün Anlattıkları* (Told by Atatürk), Sel, İstanbul 1955
—*Babanız Atatürk* (Your Father Atatürk), Bateş, İstanbul 1990
Ateş, Nevin Yurdsever, *Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuryet Fırkası* (The Establishment of the Turkish Republic and the Progressive Republican Party), Sarmal, İstanbul 1994
Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi (1838'den 1995'e kadar)* (The History of National Liberation (from 1838 to 1995), I, II, İstanbul Matbaası, İstanbul 1974
Aybars, Ergun, *İstiklâl Mahkemeleri* (Independence Tribunals), Bilgi, İstanbul 1975
—*Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (History of the Turkish Republic), 1, 3. baskı, Dokuz Eylül Üniversitesi, Ankara 1994
Aybay, Rona, *Karşılaştırmalı 1961 Anayasası* (Comparative [Text of] 1961 Constitution), Fakülteler Matbaası, İstanbul 1963
Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam* (The Second Man), I-II, 6/7. baskı Remzi, İstanbul 1992-3
—*Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* (Enver Paşa-From Macedonia to Centtal Asia), I-III, Remzi, İstanbul 1971-2
—*Suyu Arayan Adam* (A Man in Search of Water), Remzi, İstanbul 1967
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, *Atatürk: Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri* (Atatürk: His

Education, Personality and Reforms), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1973
Barker, A.J., *The Neglected War: Mesopotamia 1914-1918*, Faber, Londra 1967
Basın-Yayın (General Directorate of Press and Information), *The 'Köşk' Museum at Çankaya*, Ankara.
Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay* (Three Months with Atatürk), Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara 1981
Bayar, Celal, *Ben de Yazdım* (So I Wrote Too), I-VIII, Baha, İstanbul 1968-72
—*Atatürk'ten Hatıralar* (Reminiscences of Atatürk), Sel, İstanbul 1955
Bayrak, Mehmet, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri* (The Kurds and Their National-Democratic Struggles), Öz-Ge, Ankara 1993
Belen, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı* (The Turkish Liberation Struggle), Başbakanlık, Ankara 1973
Belli, Şemsi, *Fikriye*, Bilgi, Ankara 1995
Bennett, John G., *Witness*, Omen, Tucson Arizona 1974
Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da 1919-1921* (Atatürk in Anatolia 1919-1921), 2. baskı, Kent, Ankara 1981
Bilgehan, Gülsün, *Mevhibe*, Bilgi, Ankara 1994
Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü* (The Collapse of the Empire), Remzi, İstanbul 1979
Borak, Sadi *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı* (Atatürk's Reply to Armstrong), Kaynak Yayınları, İstanbul 1997
Bozdağ, İsmet, *Atatürk'ün Sofrası* (Atatürk's Table), Kervan, İstanbul 1975
—*Gazi ve Lâtife* (The Gazi and Lâtife), Emre, İstanbul 1991
—*Toprakta Bile Bitmeyen Kavga: Atatürk—İnönü, İnönü-Bayar* (A Quarrel Which Did Not End Even In the Grave: Atatürk—İnönü, İnönü-Bayar), Emre, İstanbul 1993
Bozok, Salih ve Cemil, *Hep Atatürk'ün Yanında* (Always at Atatürk's Side), Çağdaş, İstanbul 1985
Bulut, Faik, *Belgelerle Dersim Raporları* (Dersim Reports Documented), Yön, İstanbul 1991
Cavit, *İdama Beş Kala* (Five [Minutes] to Execution), mektupları yayınlayan. İsmet Bozdağ, Emre, İstanbul 1993
Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hâtıralar* (Political Memoirs), Vatan, İstanbul, I, 1957; II. 1960
—*Moskova Hâtıraları* (Moscow Memoirs), Kültür Bakanlığı, Ankara 1982
—*Milli Mücadele Hâtıraları* (Memoirs of National Struggle), Vatan, İstanbul 1953
—*Sınıf Arkadaşım Atatürk* (My Classmate Atatürk), İnkılâp, İstanbul 1981
Cemal Paşa, *Hatıralar* (Memoirs), Selek, İstanbul 1959
Cemal, Yüzbaşı, *Yüzbaşı Cemal'in Anıları* (The Memoirs of Captain Cemal), Kudret Emiroğlu, Kebikeç, Ankara 1996
Clogg, Richard, *A Short History of Modern Greece*, CUP 1979
Çağlayangil, İhsan Sabri, *Anılarım* (My Memoirs), 3. baskı, Yılmaz, İstanbul 1990
Çalıka, Ahmet Rifat, *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalika'mın Anıları* (Memoirs of Ahmet Rifat Çalıka, Justice Minister During the Liberation Struggle), Hurşit Çalıka, İstanbul 1992
Çalışlar, İzzettin, *Atatürk'le İkibuçuk Yıl* (Two and a Half Years with Atatürk), Yapı Kredi, İstanbul 1993
Çelebi, Mevlüt, *Heyet-i Nasiha* (Commission of Admonition), Akademi, İzmir 1992
Çetiner, Yılmaz, *Son Padişah Vahdettin* (Vahdettin, the Last Sultan), Milliyet, İstanbul 1993

Çetinkaya, Hikmet, *Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları* (The Kubilay Incident and Religious Brotherhood Camps), Çağdaş, İstanbul 1995

Daver, Bülent, *Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik* (Secularism in the Turkish Republic), Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF), Ankara 1995

Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup* (Opposition in the First Assembly: The Second Group), İletişim, İstanbul 1994

Derin, Haldun, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken* 1933-1951) (Remembering the Çankaya Private Office (1933-1951): Tarih Vakfı, İstanbul 1995

Dyer, Gwynne, 'The Origins of the "Nationalist" Group of Officers in Turkey '1908-18' *Journal of Contemporary History* içinde, VIII, 4; 1973

—'The Turkish Armistice of 1918' *Middle Eastern Studies* içinde, III, 2 ve 3, 1972

Edib [Edip], Halide, *The Turkish Ordeal*, John Muffay, Londra 1926

Egeli, Münir Hayri, *Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar* (Unknown Reminiscences of Atatürk), Yaşaroğlu, İstanbul 1959

Ellison, Grace, *Turkey Today*, Hutchinson, Londra 1928

Elman, Ahmet Şevket, *Dr Reşit Galip*, Yeni Matbaa, Ankara 1955

Emre, Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi* (The History of Two Generations), Hilmi, İstanbul 1960

Ergil, Doğu, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi* (Social History of the National Struggle), Turhan, Ankara 1981

Erikan, Celâl, *Komutan Atatürk* (Atatürk as a Commander), T. İş Bankası, Ankara 1972

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası* (Behind the Curtains in Two Eras), Samih Nafiz Tansu, Arafat, İstanbul 1969

Ethem, Çerkes, *Çerkes Ethem'in Hatıraları* (The Memoirs of Çerkes Ethem), Dünya, İstanbul 1962

—*Çerkez Ethem Dosyası* (The Çerkez Ethem File), Cemal Kutay, 5. baskı, Boğaziçi, İstanbul 1990

Evans, Stephen F., *The Slow Rapprochement: Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk 1919—38*, Eothen, Walkington 1982

Eyice, Semavi, *Atatürk ve Pietro Canonica* (Atatürk and Pietro Canonica), Eren, İstanbul 1986

Garnett, Lucy, *The Women of Turkey*, I-II, David Nutt, Londra 1890-1.

Georges-Gaulis, Berthe, *La Nouvelle Turquie*, Armand Colin, Paris 1924

Gilbert, Martin, *Sir Harold Rumbold*-Portrait of a Diplomat., Heinemann, Londra 1973

Gilmour, David, *Curzon*, John Murray, Londra 1994

Giritli, İsmet, *Kemalist Devrim ve İdeolojisi* (The Kemalist Reform/Revolution and its Ideology), Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980

Goloğlu, Mahmut, I, *Erzurum Kongresi* (The Congress of Erzurum), Kalite Matbaası, Ankara 1968; II, *Sivas Kongresi* (The Congress of Sivas), 1969; III, *Üçüncü Meşrutiyet* (The Third Constitution[al Period), 1970; IV, *Cumhuiyete Doğru* (Towards the Republic), 1971; V, *Türkiye Cumhuriyeti* (The Turkish Republic), 1971; VI, *Devrimler ve Tepkileri* (The Reforms and Reactions to Them), 1972; VII, *Tek Partili Cumhuriyet* (Single-Party Republic), 1974; VIII, *Milli Şef Dönemi* (The Era of the National Leader), 1974

—*Trabzon Tarihi* (History of Trabzon), Kalite Matbaası, Ankara 1975

Gökbilgin, M. Tayyib, *Milli Mücadele Başlarken-Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine* (As the National Struggle Began-From the Armistice of Mudfos to the Congress of Sivas), TTK, Ankara 1959

Gökçen, Sabiha, *Atatürk'le Bir Ömür* (A Lifetime with Atatürk), Oktay Verel, Altın Kitaplar, İstanbul 1984

Göksel, Burhan, *Atatürk'ün Soykütüğü* (Atatürk's Genealogy), Kültür Bakanlığı, Ankara 1987

Göldaş, İsmail, *Takrir-i Sükün Görüşmeleri* (The Debate on the Maintenance of Order [Law]), Belge, İstanbul 1997

Gövsa, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (Encyclopaedia of Famous Turks), Yedigün, İstanbul

Granda, Cemal, *Atatürk'ün Uşağı İdim* (I Was Atatürk's Servant), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973

Grew, Joseph C., *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years (1904-1945)*, I-II, Books for Libraries Press, Freeport NY 1952

Grothusen, Klaus-Detlev, 'Kemal Atatürk'e Sığınanlar' (They Sheltered with Kemal Atatürk), *Alman Gözüyle Atatürk* (Atatürk through German Eyes) içinde, Deutsche Welle, Köln 1988

Güneş, İhsan, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı* (Ideological Structure of the First Turkish Grand National Assembly), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 1985

Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası* (The Armenian File), TTK, Ankara 1983 (İngilizce çeviri: The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed, Rustem, Nicosia and Weidenfeld & Nicolson, Londra 1985)

Hale, William, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Croom Helm, Londra 1981

—*Turkish Politics and the Military*, Routledge, Londra 1994

Harp Mecmuası (War Review), No. 1-27, İstanbul'da Kasım 1331'den (1915) Haziran 1334'e (1918) kadar yayınlanan dergi

Heper, Metin, *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman*, Brill, Leiden 1998

Hopkirk, Peter, *On Secret Service East of Constantinople.*, John Murray, Londra 1994

Housepian, Marjorie, *Smyrna 1922: The Destruction of a City*, Faber, Londra 1972

Hovannisian, Richard G., *The Republic of Armenia*, I-IV, University of California, 1996

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (The Last Grand Viziers of the Ottoman Era), MEB [Ministry of Education], İstanbul 1965-9

İnönü, Erdal, *Anılar ve Düşünceler* (Memories and Thoughts), Idea, İstanbul, I, 1996; II, 1998

İnönü, İsmet, *Hatıralar* (Memoirs), Sabahattin Selek, Bilgi, İstanbul, 1, 1985; II, 1987

—*İnönü Atatürk'ü Anlatıyor* (İnönü on Atatürk), Abdi İpekçi, Cem, İstanbul 1968

Kandemir, Feridun, *İzmir Suikastının İçyüzü* (The Inside Story of the İzmir Assassination Attempt), I-II, Sel, İstanbul 1955

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber* (With Atatürk from Erzurum until his Death [in fact only until 1923) I-II TTK, Ankara 1988

Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz* (Our War of Independence), 2. baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969

—*İstiklâl Harbinin Esasları* (The Foundations of the War of Independence), Sinan, İstanbul 1951

—*Paşaların Kavgası: Atatürk-Karabekir* (The Quarrel of the Pashas: Atatürk-Karabekir), İsmet Bozdağ, Emre, İstanbul 1991
—*Kâzım Karabekir Anlatıyor* (Kâzım Karabekir Tells His Story), Uğur Mumcu, Tekin, İstanbul 1990
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Bütün Eserleri* (Collected Works): VI, *Vatan Yolunda* (On the Road of the Fatherland); VIII, *Atatürk*; X, Ankara, Birikim, İstanbul 1978-81
Kazancıgil, Ali ve Özbudun, Ergun, *Atatürk, Founder of a Modern State*, Hurst, Londra 1981
Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri* (Atatürk's Characteristics), Sel, İstanbul 1955
—*Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor* (Kılıç Ali Relates His Reminiscences), Sel, İstanbul 1955
—*İstiklâl Mahkemesi Hatıraları* (Reminiscences of Independence Tribunals), Sel, İstanbul 1955
Kırzıoğlu, Fahrettin, *Erzurum Kongresi* (The Erzurum Congress), Kültür Ofset, Ankara 1993
Kocabaşoğlu, Uygur ve Berge, Metin, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar* (The Bolshevik Revolution and the Ottomans), Kebikeç, Ankara 1994
Koçak, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri* (Turkish-German Relations), TTK, Ankara 1991
Koçer, Kemal, *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul* (İstanbul During our Liberation Struggles), Vakit, İstanbul 1946
Kongar, Emre, *Devrim Tarihi ve Toplumbilim Açısından Atatürk* (Atatürk from the Viewpoint of the History of Reforms and of Sociology), 2. baskı, Remzi, İstanbul 1994.
—*Atatürk Üzerine* (Concerning Atatürk), Hil, İstanbul 1983
—'Turkey's Cultural Transformation' Günsel Renda ve C. Max Kortepeter, *The Transformation of Turkish Culture: The Atatürk Legacy* içinde, Kingston Press, Princeton NJ 1986
Kubalı, Hüseyin Nail, *Atatürk Devrimi ve Gerçeklerimiz* (Atatürk's Reforms and Our Realities), İstanbul 1968
Kurt, Yılmaz, *Pontus Meselesi* (The Pontus Question), Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBBM), Ankara 1995
Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, Frank Cass, Londra 1977
Kutay, Cemal, *Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki* (Prince Sabahattin, Sultan Abdülhamit II and [the Committee of] Union and Progress), Tarih Yayınları, İstanbul 1964
Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)* (Turkish-British Relations (1919-1926) SBF, Ankara 1978
Landau, Jacob, *Atatürk and the Modernisation of Turkey*, Westview, Boulder Colorado 1984
Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, OUP 1961
Liddle, Peter, *Men of Gallipoli*, Allen Lane, Londra 1976
Llewellyn Smith, Michael, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, Allen Lane, Londra 1973
Loğoğlu, Faruk, *İsmet İnönü and the Making of Modern Turkey*, İnönü Foundation, Ankara 1997
Mamboury, Ernest, *Ankara: Guide Touristique*, İçişleri Bakanlığı, Ankara 1933
Mazıcı, Nurşen, *Atatürk Döneminde Muhalefet* (Opposition at the Time of Atatürk), Dilmen, İstanbul 1984

McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities*, NY University Press 1983
—*Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Darwin, Princeton NJ 1995
Menteşe, Halil, *Halil Menteşe'nin Anıları* (The Memoirs of Halil Menteşe), Hürriyet, İstanbul 1988
Millman, Brock, 'Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-1942, *Middle Eastern Studies* içinde, XXXI, 3, 1995
Mumcu, Uğur, *Gazi Paşa'ya Suikast* (The Attempt on the Gazi's Life), Tekin, İstanbul 1994.
—*Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925* (The Kurdish-Islamic Rebellion 1919-1925), Tekin, İstanbul 1994
Nadi, Yunus, *Kurtuluş Savaşı Anıları* (Reminiscences of the Liberation Struggle), Cumhuriyet (?), İstanbul 1978
—*Ankara'nın İlk Günleri* (The First Days of Ankara), Sel, İstanbul 1995
Nesimi, Abidin, *Yılların İçinden* (Across the Years), Gözlem, İstanbul 1977
Noel, E.M., *Diary of Major E.M. Noel: On Special Duty in Kurdistan from 14 June to 21 September*, 1919, Basra 1919
Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım* (My Life and Memoirs), I-III, İşaret, İstanbul 1992
—*Dr. Rıza Nur Üzerine*, (Corcerning Dr Rıza Nur), Cavit Orhan Tütengil, Güven, Ankara 1965
Okday, Şefik, *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa* (My Grandfather, the Last Grand Vizier Ahmet Tevfik Paşa), İstanbul 1986
Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam* (A Man in Three Eras), Cemal Kutay, Tercüman, İstanbul 1980
—*Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?* (How the Free Republican Party Was Born, and How It Was Dissolved), İstanbul 1987
—*Fethi Okyar'ın Anıları: Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye* (Fethi Okyar's Reminiscences: Atatürk, Okyar and Multi-Party Turkey), T. İş Bankası, Ankara 1997
Okyar, Osman, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi* (Atatürk and Turkey in the Republican Era), Türkiye Ticaret Odaları, Ankara 1981
—*Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)* (Mustafa Kemal and Turkish-Soviet Relations During the National Stmggle (1920-1921), T. İş Bankası, Ankara 1998
Olson, Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*. University of Texas, Austin 1989
Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği* (The Nationalism of Atatürk), 3. baskı, Bilgi, Ankara 1993
Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni* (The Mill of Hell), I-II, Emre, İstanbul 1995
—*Osmanlıdan Cumhuriyete: Yüzyılımızda Bir İnsanımız* (From the Ottomans to the Republic: Our Man in Our Century), Cemal Kutay, I-V, Kazancı, İstanbul 1992
Onder, Mehmet, *Atatürk'ün Almanya ve Avusturya Gezileri* (Atatürk's Travels to Germany and Austria), T. İş Bankası, Ankara 1995
Özakman, Turgut, *Vahidettin, Mustafa Kemal ve Milli Mücadele* (Vahidettin, Mustafa Kemal and the National Struggle), Bilgi Yayınevi, İstanbul 1997
Özalp, Kâzım ve Teoman, *Atatürk'ten Anılar* (Reminiscences of Atatürk) 2. baskı, T. İş Bankası, Ankara 1994
Ozerdim, Sami N., *Atatürk Devrimi Kronolojisi* (A Chronology of Atatürk's Reforms), Çankaya Belediyesi, Ankara 1996
Ozverim, Melda, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütfü: Bir Dostluğun Öyküsü*

(Atatürk and Corinne Lütfü: The Story of a Friendship), Milliyet Yayınları, İstanbul 1998
Paparrigopoulos, K., *Istoria tou Ellinikou Ethnous* (History of the Greek Nation), Eleftheroudakis, Atina 1952
Pavlova, Nina, *Au pays du Ghazi*, Revue Mondiale, Paris 1930
Perinçek, Doğu, *Komintern Belgelerinde Türkiye* (Turkey in Comintern Documents), I-II, Kaynak, İstanbul 1993-4
Price, G. Ward, *Extra-Special Correspondent*, Harrap, Londra 1957
Puaux, René, *La Mort de Smyrne*, özel baskı, Paris 1922
Rawlinson, K, *Adventures in the Near East*, Andrew Melrose, Londra 1923
Ryan, Sir Andrew, *The Last ofthe Dragomans.*, Geoffrey Bles, Londra 1951
Sabis, Ali İhsan, *Harb Hatıralarım* (My War Memoirs), I-III (yanlışlıkla 4 diye numaralanmış 3. Cilt)), İnkılâp, İstanbul 1943-51
Sanders, Liman von, *Türkiye'de Beş Sene* (Five Years in Turkey), Matbaa-yı Askeriye, İstanbul 1337, İ.S. (1923)
Sadoff, Robert B., 'Prelude to Conflict: Communal Interdependence in the Sanjak of Alexandretta 1920-1936' *Middle Eastern Studies* içinde, XXII, 1986
Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilâli* (The Anatolian Revolution), özel baskı, İstanbul 1963
Sertel, Sabiha, *Roman Gibi* (Like a Novel), Ant, İstanbul 1969
Sforza, Count Carlo, *Makers of Modern Europe*, Elkin Matthews & Marrot, Londra 1930
—*European Dictatorships*, Allen & Unwin, Londra 1932
Shaw, Stanford, *The History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, CUP 1976; II, CUP 1977
Sındırgılı, Süreyya, *Demirci Mehmed*, Sel, İstanbul 1955
Simavi, Lütfi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri* (The Last Days of the Ottoman Palace), Hürriyet, İstanbul.
Sinanoğlu, Suat, *Türk Humanizmi* (Turkish Humanism), TTK, Ankara 1988
Sonyel, Salahi, *Turkish Diplomacy 1918-1923*, Sage, Londra 1975
Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar* (Reminiscences of Atatürk), Yapı Kredi, I-II, İstanbul 1973
Soysal, İlhami, *150'likler* (The 150 [Exiles]), Gür, İstanbul 1985
—*İşbirlikçiler* (The Collaborationists), Gür, İstanbul 1985
Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları* (Turkey's Diplomatic Treaties), I (1920-1945), TTK-, Ankara 1983
Sönmez, Pakize, *Atatürk'e İzmir Suikastinin İçyüzü* (Inside Story of the Attempt on Atatürk's Life in İzmir), Detay, İstanbul 1994
Sözer, Vural *Atatürklü Günler* (Days with Atatürk), Barajans, İstanbul 1998
Steinhaus, Kurt, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi* (Sociology of Atatürk's Reforms), Sarmal, İstanbul 1995
Stoddard, Philip, *Teşkilât-ı Mahsusa* (The Special Organisation) (yayınlanmamış tezler), çeviri. Tansel Demirel, Arba, İstanbul 1993
Şahingiray, Özel, *Atatürk'ün Nöbet Defteri* (Atatürk's Guardroom Journal 1931-8), TTK, Ankara 1955
Şıvgın, Hale, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri* (The Tripolitanian War and Turkish-Italian Relations, 1911-1912), AKDTYK, Ankara 1989
Talât Paşa, *Talât Paşa'nın Hatıraları* (The Memoirs of Talat Paşa), H, Cahit Yalçın, Güven, İstanbul 1946
Tansel, Selahettin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar* (From Mondros to Mudanya), I-IV, MEB, İstanbul 1991

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim* (Tahtakılıç) *Bey* (The Uşak Central Committee and İbrahim (Tahtakılıç) in the Period Between Civil Resistance and the Liberation Struggle in Aegean Turkey), TTK, Ankara 1989

—*1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları* (Turkey's Search for an Economic Policy in the 1929 World Crisis), ODTÜ, Ankara 1987

Tengirşenk, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde* (In the Service of the Fatherland), Kültür Bakanlığı, Ankara 1981

Terzioğlu, Said Arif, *Atatürk'ün Ahmet Çavuşu* (Atatürk's Sergeant Ahmet), Emel, İstanbul 1973

Tevetoğlu, Fethi, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar* (Atatürk's Companions in Samsun), Ayyıldız, Ankara 1971

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası* (The Turkish Reforms and Their Aftermath), İmge, Ankara 1994

Topçuoğlu, Orhan, *Atatürk'ün Günlüğü* (Atatürk Day by Day), I-XI (1928-31), Garanti Bankası, Ankara

Toros, Taha, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri* (Atatürk's Travels to Adana), 2. baskı, Çukurova Gazeteciler Cemiyeti, Adana 1981

Tunaya, Tank Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952* (Political Parties in Turkey, 1859--1952 Arba, İstanbul 1952

Tunçay, Mete, *T.C.'inde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* (The Establishment of Single-Party Rule in the Turkish Republic (1923-1931), 3. baskı, Cem, İstanbul 1992

Tüfekçi, Gürbüz D., *Atatürk'ün Düşünce Yapısı* (The Structure of Atatürk's Thought), Turhan, Ankara 1986

—*Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar* (Books Read by Atatürk), I (Türkçe kitaplar), II (Yabancı dilde kitaplar), T, İş Bankası, Ankara 1983-5

Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti (Turkish History Committee of the Turkish Hearths), *Türk Tarihinin Ana Hatları* (Outline of Turkish History), Devlet Matbaası, İstanbul 1930 (Doğu Perinçek'in önsözüyle Kaynak Yayınları'nca yeniden basıldı, İstanbul 1996)

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim* (What I Saw and Heard), 2. baskı, TTK, Ankara 1951

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) [Turkish Grand National Assembly], *Gizli Celse Zabıtları* (Minutes of Secret Sessions), 24 Nisan 1920-25 Ekim 1934, I-IV, T. İş Bankası, Ankara 1985

US Congress, *Conditions in the Near East, Report of the American Military Mission to Armenia*, 66. Kongre, 2. Oturum., Senato Tutanakları 266, Washington DC 1920

Us, Asım, *1930-1950 Hatıra Notları* (Notebooks 1930-1950) Vakit, İstanbul 1966

Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi* (The Palace and Beyond), İnkılâp, İstanbul 1965

Ülkütaşır, M. Şakir, *Atatürk ve Harf Devrimi* (Atatürk and the Alphabet Reform), Cumhuriyet, İstanbul 1998

Ünaydın, Ruşen Eşref, *Atatürk: Tarih ve Dil Kurumları: Hatıralar* (Atatürk: Historical and Language Societies: Reminiscences), TTK, Ankara 1954

Unüvar, Veysel, *Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921* (Eight Months with the Bolsheviks during the Liberation Struggle, 1920-1921), Gö çebe, İstanbul 1997

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Bir Lise Öğrencisinin Milli Mücadele Anıları* (A Lycée

Student's Reminiscences of the National Struggle), Varlık, İstanbul 1971
Walder, David, *The Chànak Affair*, Hutchinson, Londra 1969
Walker, Christopher J., *Armenia: The Survival of a Nation*, Croom Helm, Londra 1980
Waterfield, Gordon, *Professional Diplomat: Sir Percy Loraine*, John Murray, Londra 1973
Waugh, Sir Alexander Telford, *Turkey Yesterday, To-day and To-morrow*, Chapman & Hall, Londra 1930
Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar* (Political Memoirs), Rauf Mutluay, T. İş Bankası, İstanbul 1976
Yalman, Ahmed (Ahmet) Emin, *Turkey in My Time*, University of Oklahoma 1956
Yılmaz, Veli, *Birinci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar* (The Turkish-German Alliance and Military Aid in the First World War), Ege Seramik, İstanbul 1993
Yüksel, Murat, *Ali Şükrü Bey ve Topal Osman Ağa* (Ali Şükrü and Lame Osman), Yunus Dergisi, Trabzon 1993
Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor*, *Brill*, Leiden 1984
—*Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party 1924-1925*, Brill, Leiden 1991
—*Turkey: A Modern History*, I.B. Tauris, Londra 1993

Ansiklopediler

Ana Britannica (*Encyclopaedia Britannica*'nın Türkçe baskısı), 1. baskı, Ana Yayıncılık, İstanbul 1986-90
Encyclopaedia of Islam, 2. baskı (EI) I-III, Luzac, Londra; IV, Brill, Leiden 1954

Dizin

Abdülaziz, Padişah: 55
Abdülhalik (Renda): 339, 360, 412, 502
II. Abdülhamit, Padişah : 12, 17-8, 19-23, 34, 43, 44, 46, 52, 54, 64, 114, 121, 153, 173, 394, 398, 480
Abdülkadir (işbirlikçi): 429, 433-4
Abdülkadir, Seyit, (Kürt aşiret reisi): 244, 411
Abdülkerim Paşa: 247
Abdullah, Ürdün Emiri: 491
Abdullah Paşa: 112, 189, 198, 201
Abdülmecit, Prens, *sonra* Halife: 56, 238, 305, 354-357, 363, 384-5, 388, 392-393
I. Abdülmecit, padişah: 18
Abdürrahim, (MKA'ün manevi oğlu): 321
Abdürrahim, Prens: 208-9
Abidin (muhalif milletvekili): 430
Adil (dahiliye nazırı): 244, 246
Adil Arslan Bey: 87
Adlar: 29, 478
Adnan (Adıvar): 186, 273, 354, 358, 385, 395, 402, 404, 429, 435
Adnan Menderes: 510
Afet (İnan): 59, 60, 62, 424-5, 451-2, 456, 466-7, 471, 475, 494-5, 501, 503, 505,
Afganistan: 130, 140, 490
Afyonkarahisar: 303, 306-7, 312,
Ağa Han III: 387
Ahmet Adnan (Saygun): 503
Ahmet Emin (Yalman): 40, 266, 384, 409, 412, 445, 503
Ahmet Ferit (Tek): 314, 394
Ahmet İzzet Paşa: 101, 112, 114, 117-8, 123, 156, 158, 160, 162-4, 184-90, 196, 228, 238, 242, 291-2
Ahmet Muhtar Paşa, Gazi: 103, 109, 111, 113
Ahmet Rıza: 70, 86-7, 198, 228
Ahmet Samim: 93
Ahmet Şükrü: 428-9, 432, 433-5, 437
Arnavutluk: 13, 94, 103, 111, 113
Arnavutlar: 52, 82, 93
Aleksander, Yunan Kralı: 298
Alexander, Yugoslav Kralı: 470
Ali Cenani: 191
Ali (Çetinkaya): 106, 223, 407, 409, 442, 448
Ali Fuat (Cebesoy): 45, 48-9, 50-1, 54, 57-9, 65-6, 72, 74-5, 160-1, 172, 177, 204-5, 209-10, 215, 227, 242, 245, 258, 262, 273, 275, 284-5, 290, 295-7, 318, 324, 349, 367, 373, 381, 398, 402. 404, 424, 428, 431, 433-4, 449, 508
Ali Fuat (Türkgeldi): 124
Ali Galip: 229, 239, 244-5
Ali İhsan (Sabis) Paşa: 189, 191, 318, 324
Ali Kâbuli: 87
Ali Kemal: 220, 225, 228, 353
Ali Kılıç *bkz.* Kılıç Ali
Ali Naci Duyduk: 249
Ali Nadir: 204, 214
Ali Rıza: 30-3
Ali Rıza Paşa: 72-3, 112, 238, 247-8, 250, 259, 261, 264
Ali Rıza Paşa (topçu generali): 278
Ali Saip Ursavaş: 485
Ali Şükrü : 285, 354, 367, 369, 371
Allatini (Yahudi sanayici): 88

Allenby, Edmund *daha sonra* 1. Allenby Vikontu: 168, 177-8, 192, 199, 203
Almanya: 19, 51, 77, 123, 130-5, 463, 476, 484-5, 501, 504, 508, 511, 516
Alphand, Hervé: 480
Alvarez, J.: 84
Amanullah, Afgan Kralı: 470
Amasya Tamimi: 227-8
Amerika Birleşik Devletleri: 169, 223, 233, 241-3, 368, 375-6, 509
Anadolu: 8, 9, 11, 17-8, 21-3, 113, 158-9, 190, 193, 205-9, 211, 219, 223-4, 227, 229, 237, 240, 247, 269, 303, 319, 336, 451, 458, 477, 484-5, 487, 506, 511, 534-5
Anayasa: 78, 131, 381, 531
Anıtlar: 397, 442, 475, 516
Ankara (ayrıca *bkz. Çankaya*) milliyetçilerin karargahı: 253, 255, 257-66
Ankara hükümeti *bkz* Hükümet, Türkiye Büyük Millet Meclisi
Antalya: 195, 207-8, 483, 485
Anzavur Ahmet: 264, 2 69-70, 274
Araplar: 19, 66, 84, 102, 106-8, 163, 165, 178
Aralov, S.I.: 317, 325
Arié, Gabriel: 20
(Mehmet) Arif: 49-50, 55-6, 324, 404, 434
Armstrong, H.C.: 487
Asım (Gündüz): 360
Aspinall-Oglander, Cecil Faber: 487
Atatürk *bkz.* Mustafa Kemal Atatürk
Atıf, Teğmen: 77
Atıf Hoca: 422
Avni Paşa: 210-11
Avusturya – Macaristan: 75, 77, 85, 113, 130-2
Ayaklanmalar: 52-3, 94, 178, 269, 276, 412-3, 481
Ayastefanos Anlaşması: 15
Azerbaycan: 280, 302, 316
Back, Albay: 152
Bağdat: 158, 164-6
Baha Sait: 282
Bahattin Şakir: 153
Bakü: 176, 281-2, 295
Balfour, A.J., *daha sonra* 1. Balfour Earl'ü: 327
Balkan Paktı: 98, 468-9, 485, 499
Balkanlar: 11, 12, 14, 22-3, 76, 95, 119
Baltazzis, George: 327
Basın: 57, 86, 131, 157, 173, 189, 196-9, 201, 262, 269, 286, 354, 357, 372, 385, 387-8, 395, 402, 405, 408, 421, 470, 474, 478, 520, 524, 529
Başıbozuklar *bkz* çeteler
Batum: 281, 302, 314
Bauer, Madam: 424-5
Bedirhan ailesi: 244-5
Bedeviler: 13, 178-9
Behiç (Erkin): 91-2
Beyrut: 58-9, 61-2, 65-6
Bekir Sami (Günsav): 224
Bekir Sami (Kunduh): 237, 242-3, 289-90, 300-1, 304, 404
Bilinski, Alfred Rüstem: 240
Birdwood, 1. Baron: 506
Boğazlar (İstanbul *ve* Çanakkale): 337, 339, 366, 375, 485-6, 491
Bolşevikler: 223, 228, 272, 280, 282-3, 294, 296, 302, 316, 318
Bosna – Hersek: 13, 75, 77, 85
Briand, Aristide: 303
Brock, Sir Osmond: 338-9
Bronsart Paşa, (Bronsart von Schellendorf): 125, 138-9
Browne, Louis Edgar: 242-3
Bulgaristan: 11, 14-5, 75-6, 85, 90, 109, 183, 468-9,
Bulgarlar: 13, 15, 87, 113, 127-9, 151,
Bülow, Prens Bernhard von: 90

Bursa: 23, 219, 275, 334, 378, 397, 424, 479, 499
Büyük Millet Meclisi *bkz.* Hükümet, Türkiye Büyük Millet Meclisi
Büyük Savaş: 41, 101, 134-7, 139, 142-53, 157-8, 160, 162, 165-8, 176, 178, 280, 336,

Cafer Tayyar (Eğilmez): 50, 160, 229, 275, 403, 434
Canonica, Pietro: 441-2
Carol, Romanya Kralı: 501
(Mehmet) Cavit: 132, 133, 169, 174, 184, 198, 432, 435-6, 437,
Celal (Bayar): 316, 396, 464-5, 497, 499, 500, 504-5, 508, 510, 518, 519-20, 526, 533
Celalettin Arif: 262, 265, 271, 290
(Ahmet) Cemal Paşa: 71-3, 79, 80, 85, 89, 119, 122, 124, 130-2, 135, 139, 157, 163, 165-69, 175, 314
Cemal Paşa (Mersinli): 179, 210-1, 226, 228, 250, 261, 266
Cemalettin, Prens: 209
Cemil Paşa: 112
Cemil (Uybadın): 63-4, 412
Cevat Paşa (Çobanlı): 142, 154, 177-8, 189, 192, 198, 206, 209, 222, 267, 403
V. Charles; Kutsal Roma İmparatoru: 6
Charpy, Antoine: 327, 343
Chester, Arthur: 368
Christianus, Gustav: 126
Christianus Hildegard: 126, 146
Churchill, (Sir) Winston; 132, 143, 340, 345, 509
Clemenceau, Georges: 213, 257
Comte, Auguste: 69
Corinne Lütfü: 121, 126, 147, 161, 194, 203
Crane, Charles: 242
Crowe, Sir Eyre: 240, 287

Çal Dağı: 310-2
Çanakkale (ayrıca *bkz.* Boğazlar): 109, 132, 141-2, 186
Çankaya: 315-6, 369-70, 424, 464, 468, 471-3, 494, 499, 503, 506, 509-10
Çapanoğulları çetesi: 276
Çelebi Cemalettin: 256
Çerkezler: 59, 209, 224, 269, 322
Çeşme: 430, 433
Çeteler: 260-1, 274, 287-9
Çiçerin, Georgi; 282, 302

Damar (Zamir) Arıkoğlu: 284
Demirci Efe: 289-90
Demiryolları : 10, 20, 130, 158, 193-4, 482
Demokrasi: 509-10, 513, 515
Demokrat Parti: 510-1
Denikin, Anton Ivanoviç: 280
Dersim Dağları: 229, 481, 495
Derviş, Vahdeti: 89
Dighenis, General: 330-1
Dil: 12, 29, 381, 289, 498
Din: 15, 47, 86, 270, 378, 381, 393, 402, 422, 447, 454, 458-9, 513
Diyarbakır: 158, 219, 408, 498
Donanma: 101, 109, 123, 133, 135, 141, 204
Dürziler ve Hıristiyan Marunîler: 57, 59, 60, 87, 179
Dumesnil, Amiral: 340
Dumlupınar: 397-8
Durkheim, Emile: 95

Edip, Sarı Efe: 429-30, 433
Edirne: 111-5, 118-20, 157, 208, 275, 342-4, 353, 374
Edward VII, Büyük Britanya ve İrlanda Kralı: 77
Edward VIII, Büyük Britanya ve İrlanda Kralı: 486

Eğitim: 19, 20, 34-5, 40, 44, 256, 389, 402, 448, 457, 462, 508-9
Ekonomi: 20, 60, 131, 347, 361, 396, 416, 427, 453-4, 460-1, 482
Elazığ: 410
Ellison Grace: 316, 447
Emine: 41-2
Emir Ali: 387
Emrullahzade Asaf, *bkz*, Kılıç Ali
Enver paşa: 45, 55, 71-3, 77, 78-9, 80, 84-5, 92, 96, 102, 105, 116-121, 123-4, 131, 138-9, 143, 156-7, 163, 165, 189, 282, 314, 385, 418, 466, 487
Enver Behnan Şapolyo: 96, 119
Erkan-ı Harbiye: 45, 47, 49, 50-2
Ermenistan: 207-8, 248, 281, 286-7, 302, 316
Ermeniler: 11, 18, 85, 89, 158-9, 172, 191, 192, 203, 206, 212, 230, 258, 264, 281, 317, 323, 489
Erzurum: 157, 206, 208, 218-9, 229, 230, 235-41, 249, 283, 305, 408, 421
Esat Mehmet: 463
Esat Paşa (Bülkat): 51, 73, 156
Esat Paşa (Işık): 227
Esirler: 306, 317
Eskişehir: 247, 284, 299, 306-7, 309, 312, 318, 321
Eşkiyalar: 32
Eşref Kuşçubaşı: 133
Ethem Paşa (Osmanlı komutanı): 46
Ethem, Çerkez: 224, 264, 269, 274, 276-7, 284, 286, 289, 290-2, 322, 399, 484
Eyüp Sabri: 78, 80

Fahrettin (Altay): 145, 205, 208, 259, 267, 293, 307, 311, 329, 424, 429, 506
Fahrettin (Türkkan): 163
Fahri Paşa: 114, 117, 119
Faik (Günday): 428-9
Falih Rıfkı (Atay): 41, 92, 120, 160, 202, 336, 338, 341, 387, 396, 437, 445, 461, 466-7, 471, 537
Falkenhayn, General von: 148, 166-8, 174
Fansa, Madam: 297
Farrère Claude: 321
Faruk Nafiz (Çamlıbel): 316
Faysal, Haşimi Prensi *daha sonra* Irak kralı: 254, 288, 470
Fehim Paşa: 54
Ferdinand (Ferdi) Paşa: 121
Ferdinand, Bulgar Kralı: 146, 151, 171
(Damat) Ferit Paşa: 102, 170, 186, 203, 208, 210, 214-5, 220, 225, 238, 246-7, 267, 270, 273-4
Ferit Paşa (Avlonyalı): 69, 77-8
Fethi (saray casusu): 56
(Ali) Fethi (Okyar): 44, 48, 50, 72-3, 84, 88, 93, 114-6, 122, 124, 126, 128, 153, 173, 184, 196, 204, 212, 305, 316, 327, 377, 382, 386, 405, 408-9, 411, 454-7, 501
Fevzi (Çakmak): 149, 153, 168, 192, 198, 203-4, 206, 209-13, 232, 234-35, 239, 252-3, 255, 262, 265, 267, 273, 276, 285, 289-90, 294, 303, 305, 307-15, 323-4, 328-9, 331, 333, 343, 365, 376, 380, 382, 385, 387, 389, 397, 400, 403, 433, 441-2, 461, 482, 486, 502, 504, 510
Fevzi Efendi: 239
Feyzi, Albay: 149
Fikriye: 41, 121, 194, 297, 315, 321, 350, 395-6
Filistin: 61, 65-67, 157, 163, 166-7, 171, 176-9, 182, 187
Florya: 486, 489, 491, 493, 500,
Foch, Ferdinand, Mareşal: 274
Franchet d'Esperey, General: 183, 203
Franz Joseph, Avusturya İmparatoru: 53

Frangou, General: 330-1
Franklin-Bouillon, Henry: 303, 316, 317, 342-3
Fransa: 5, 10, 12, 19, 44, 51-2, 77, 94, 102, 109-10, 123, 130-1, 133, 194-5, 203, 253-255, 264, 267-8, 278, 280, 288-9, 295, 298, 303-4, 317, 321, 325, 337, 339, 340, 343, 354-5, 366, 367, 375, 378, 383, 388, 413, 417, 425-8, 436, 468-72, 476-7, 486, 491, 494, 506-7, 509, 512
Franz Ferdinand, Avusturya arşidükü: 130
I. Frederick, Barbarossa Kutsal Roma İmparatoru: 288
Frew, Robert: 220, 241
Frunze, Mikhail: 317
Fuat (Bulca): 32, 37, 104-5, 109, 127, 316, 381, 415, 454
Fuat Köprülü: 510

Gani, Albay: 54
Garnett, Lucy: 35-6
Gelibolu Yarımadası: 112, 114, 141, 154, 156
George, Yunan Prensi: 45
V. George, Büyük Britanya ve İrlanda Kralı: 300-9
I. Georgios I, Yunan Kralı: 111
Georges-Gaulis, Berthe: 316
Germanos, başpiskopos: 221
Ginsberg, Sami: 472
Giresun: 209-10
Girit: 45, 55, 77, 85, 113
Giysi: 22, 35, 88, 95, 159, 234, 255, 418-20, 422, 423, 492-3
Goltz , Baron Colmar von der: 22, 51, 90, 101, 129, 148, 157
Gouraud, General: 254, 267
Grew, Joseph: 485
Gustav Adolf, İsveç veliaht prensi (*daha sonra* , Kral VI. Gustav Adolf): 477
Gümrü anlaşması: 287, 345
Gümüşhane: 373

Hacı Adil (Arda): 83
Hâcim Muhittin: 249
Hafız Ahmet Efendi: 30
Hafız Hakkı: 125, 139
Hafız İsmail Hakkı: 84
Hakkı Baha (Pars): 63
Hakkı Paşa: 57-8, 65-6
(Sapancalı) Hakkı: 103
Haldun Derin: 527
Halep: 121, 158, 164-5, 167-9, 179-80
Halide Edip (Adıvar): 219-20, 242, 267, 269, 272-3, 310-1, 354, 409, 429
Halil Hulki: 391
Halil (Kut) Paşa: 157, 282, 314
Halil (Menteşe): 71-2, 85, 92, 120, 124, 132, 155
Halil Sami, Albay: 143, 145
Halis Turgut: 434
Halit (milletvekili): 391
Halit Paşa (Deli): 283, 286-7, 306, 381, 407,
Halit Cibran: 407, 408, 411
Halit Ziya: 339
Halkevleri: 461
Halk Fırkası: 361, 362, 372, 381-2, 390, 398, 402, 404-5, 421, 432, 452, 456, 462, 474, 482
Halk İştirakiyün Fırkası: 284-5
Hamdi (telgrafçı): 366
Hamit Bey: 300, 318
Hamlin, Cyrus: 128
Harbord, James: 242-3
Harington, Sir Charles: 303-4, 342-4, 353, 378-9
Hasan (Erkan-ı Harbiye mümeyyizi): 43, 63, 65
Hasan Fehmi: 86
Hasan İzzet: 87
Hasan Rıza, Albay: 52
Hasan Rıza Soyak: 37, 48, 138, 482,

488, 492, 504-5
Hasan Tahsin Paşa: 96, 114
Hasan Ali (Yücel): 457
Hastalıklar: 139, 157, 205, 268,
Hasune (Hassuna) Paşa: 84
Hatay: 489, 501, 511
Hacıanestis, George: 327
Havza: 219, 221-5
Hayatî (askeri katip): 268
Haydar (Hakkı Paşanın oğlu): 58, 62, 65
Haymana Ovası: 309-10
Hayri Paşa, Mareşal: 72
Heyet-i Temsiliye: 232, 236, 248, 252,
Henderson, (Sir) Nevile: 375
Henry, Douglas: 303
Hicaz: 163
Hıfzı Paşa: 73, 78
Hikmet Bayur: 89, 137, 140,
Hilafet: 351, 354, 385
Hilmi (muhalif milletvekili): 392, 393
(Çopur) Hilmi: 429
Hindemith, Paul: 449, 473
Hindistan: 138
Hitler, Adolf: 467, 474, 485
Holzmeister, Clemens: 472
Hıristiyanlık, Hıristiyanlar: 5, 6, 8, 11-2, 58, 60, 94, 207, 407
Hurst, L.H.: 220-2, 231
Hürriyet ve İtilaf Fırkası: 170, 186, 189, 203, 212, 237, 251
Hürşit Paşa: 117
Hüseyin, Hicaz'ın Haşimi Kralı: 353
Hüseyin Ağa: 31, 42
Hüseyin Avni (Ulaş): 283, 323, 349, 357, 369, 411
Hüseyin Cahit (Yalçın): 71, 87, 174, 387, 389, 411, 435
Hüseyin Hilmi Paşa: 69, 78, 81, 86, 88
Hüseyin Hüsnü Paşa: 87, 89
Hüsrev (Gerede): 223-233, 311-2
Hüsrev Sami (Kızıldoğan): 64, 69, 70
Irak: 427-8, 509

İbrahim Paşa: 73, 78, 82
İbrahim Abilov: 325
İbrahim Hakkı Paşa: 101
İbrahim Tali (Öngören): 211
İhsan (Eryavuz): 387-8, 391, 405
İnebolu: 318, 320
İngiltere: 13, 15, 17, 77, 84, 86, 102, 104, 109, 114, 123, 130-3, 163, 187-9, 190, 195, 200, 222, 231, 244, 249, 255, 280, 287, 298, 304, 319, 325, 327, 335-6, 338-9, 340, 343-5, 353-4, 366-7, 375, 401, 403, 407-8, 413, 427-8, 452, 469-70, 476, 485-7, 490-1, 500, 502, 506-7, 509
İran: 44, 57, 130, 138, 427, 490
İskender Paşa: 63
İskenderun (*ayrıca bkz.* Hatay): 180, 190, 317, 487-9
İslam: 8-10, 16, 19, 20, 23, 30, 35, 47, 58, 86, 95, 96, 108, 133, 161, 166, 169, 176, 192, 229, 230, 234, 256, 271, 284, 285, 306, 312, 314, 321, 322, 351, 352, 358-63, 368, 382, 389-91, 393, 397, 408, 410, 422, 442, 447, 448, 452, 454, 458, 476, 479, 505, 510-14
İsmail Canbulat: 71, 73, 196, 201, 404, 434
İsmail Fazıl Paşa: 48, 55, 210, 240, 242
İsmail Hakkı (Pars): 53, 56
(Topal) İsmail Hakkı Paşa: 124, 137, 169
İsmail Hakkı (Tekçe): 370
(Laz) İsmail: 428-9
(Zülüflü) İsmail Paşa: 53
İsmet (İnönü): 50, 87, 92, 123, 125, 128, 129, 136, 147, 160, 166, 177, 179, 180, 186, 198, 206, 216, 232, 242, 253, 260, 262,

267, 273, 276, 277, 290-3, 299, 302-3, 305-16, 324, 325, 328, 329, 331-5, 340, 342-6, 349-51, 354-5, 360, 364-8, 371, 374-82, 385-91, 395, 397-9, 400, 404-10, 413-4, 417, 425-36, 480, 482-3, 489-92
İstanbul (*ayrıca bkz*. Florya): 9, 12-3, 16, 18, 20, 22-25, 34-5, 43-46, 48-52, 55-6, 58, 60-1, 67, 69, 71-73, 75, 78, 81-83, 85-87, 98, 101, 106, 109-11, 122, 126, 135, 137, 142, 148, 152, 154-159, 163, 165-179, 183-4, 186, 188-90, 194, 196, 200-201, 203-210, 212-216, 218-9, 221-2, 224-35, 237-242, 245-7, 250-254, 257-67, 282, 287, 291, 297-300, 303-306, 310, 316, 321, 326-336, 345, 350-358, 360, 367, 369, 371-2, 374-5, 378-81, 384, 398, 402, 405-6, 411-2, 416, 417, 421-23, 429-30, 432, 435, 441-2, 444-449, 451-6, 459, 463-6, 469, 472, 479, 481-2, 484, 486, 489, 495-7, 499, 501, 503-4, 506-7
İstanbul Boğazı (*ayrıca bkz* Boğazlar): 187
İstiklal Mahkemeleri: 289, 411, 417, 442-3, 446
İsyanlar: 163, 178, 415, 421, 458-9, 479
İtalya: 101-2, 109, 203, 207-8, 278, 298, 301, 325, 366, 375, 483, 485-6, 491
İtilaf devletleri: 30, 44, 102-103, 132-3, 135, 141-3, 145-157, 163, 170, 180, 183, 186-215, 219-20, 222-3, 225, 228, 235-41, 246-7, 249-54, 258-59, 261-67, 269-70, 274-75, 277-9, 287-288, 298-9, 301, 303, 312, 317, 319-21, 325-27, 332-35, 340-45, 351-2, 355-6, 364, 366-7, 372, 374-5, 378, 394-5, 401
İttihat ve Terakki Cemiyeti: 44, 54, 61, 64, 67, 69, 70, 72, 75-9, 80-89, 92-3, 95, 101-3, 105, 107, 109, 110-11, 114-6, 119-20, 128, 186, 191, 428
İttihatçılar: 372, 432, 435, 437
İzmir: 12, 23-5, 34, 58, 62, 66, 71, 76, 78, 83, 121, 124, 159, 188, 195, 202, 204, 207-9, 213-5, 219-21, 223-5, 231, 238, 241, 259-260, 263-4, 275, 277-8, 300-301, 309, 319, 322, 328, 330-1, 333-6, 337-42, 349-50, 353, 360-1, 363, 364-5, 372, 385, 388-9, 396, 398, 400, 417, 424, 429-437, 442-3, 446, 453, 455, 458, 461, 476, 482, 484, 494, 497
İzmit: 274, 275, 506
İzzettin (Çalışlar): 142-3, 145-8, 150, 152, 155-6, 160, 162-4, 170, 308

Jandarma: 190, 220, 340
Jansen, Hermann: 473
Jevakhoff, Alexandre: 51
John Paşa: 54

Kadınlar: 121, 126, 147-9, 161, 393, 406, 437-8, 475, 481
Kadri, Binbaşı: 34, 37
Kafkasya: 125, 160, 162, 178-9, 210, 212
Kâmil Paşa: 81, 86, 114-7, 119
Kara Kemal: 201, 203-4, 432, 434, 450
Kara Vasıf: 237, 240, 242-3, 250, 266, 318, 323, 405, 452-3
Karakol (gizli örgüt):199, 237, 260, 282,
Karadağ: 11-4, 109, 111-2
Kars: 281-286, 294-5
Kasım Cibran: 410
Kaymak Hafız: 36-7
Kayseri: 307-8
Kâzım (Dirik): 212, 474-7

Kâzım Karabekir: 50, 192, 205-208, 218, 223-4, 232, 234-5, 237-9, 242, 244-5, 272, 280, 283, 286, 289, 295, 346, 360-1, 363-4, 384, 409-11, 428-35, 529, 531
Kâzım (Özalp): 93-94, 262, 328, 381, 386-389, 419, 429, 431
Kemal (bölge valisi): 207
Kemalettin Sami: 324, 340, 397, 425
Kempff, Wilhelm: 468
Khrysanthos Philippidis, Başpiskopos: 209
Kidston George: 231
Kilikya: 19, 287-8
Kılıç Ali: 276, 304, 385, 417, 448, 484-5
Komünizm: 282, 284-6, 291, 294-6
I. Konstantin, Yunan kralı: 195, 298-9, 306, 311, 338, 343
Konya: 208-209, 329, 406
Kosova: 94, 113
Kressenstein, Kress von: 131, 139, 166-8
Krippel, Heinrich: 459
Kubilay, Teğmen: 477, 479
Kuran: 30-31, 36
Kürtler: 17, 159, 219, 277, 320, 408, 412-3, 427
Kütahya: 306-7, 309
Kvergic Hermann: 477

Latife: 339, 342, 350, 360, 365-6, 368, 385-6, 396-397, 400, 405-6, 416-7
Law, Andrew Bonar: 345
Legran, Boris: 286-7
Lenin, Vladimir İliç: 225, 284
Leontyev, General: 132
Libya: 13, 83, 101, 103, 106, 109-10
Limpus, Arthur: 123, 132
Lindsay, Sir Ronald: 427
Lloyd George, David, *sonra* 1. Earl Lloyd-George: 187, 195, 209, 241, 264, 275, 298, 301-2, 318, 327, 336-7, 340, 343, 345
Londra konferansı (1921): 298-99
Loraine, Sir Percy: 485-6, 507
Loti, Pierre: 321
Lozan Konferansı: 345, 361, 363, 368, 374-5
Lozan anlaşması: 375-7, 394, 407
Ludendorff, Erich: 173
Ludwig, Emil: 455
Lütfi, Albay: 60-1
Lütfi (Simavi): 94
Lütfü Fikri (Düşünsel): 385, 387

MacArthur, Douglas: 469
Macaristan: 467
Mahmut (Soydan): 421, 445, 464
Mahmut Şevket Paşa: 82, 87-9, 93-4, 97, 101, 108, 112, 114, 116-9, 123
Makbule: 31, 33, 36, 41, 297, 321, 455, 480, 494-5, 503
Makedonya: 13, 15, 43, 52, 63, 66, 76-7, 102, 112-14, 119
Malazgirt, savaşı: 8
Manastır: 42-3, 77, 113
Manyasizade Refik: 68, 71
Marr, Nikolay: 477
Marshall, Sir William: 189
Masonlar: 66, 452, 481
Maude, Sir Stanley: 164
Mazarakis: 343
Mazhar Müfit (Kansu): 232, 234, 239, 256, 262-3, 267, 409
Meclis *bkz*. Hükümet, Türkiye Büyük Millet Meclisi
V. Mehmet, padişah: 82, 88, 116, 133, 175.
VI. Mehmet, padişah *bkz* Vahdettin
Mehmet, derviş: 458-9, 478
Mehmet Akif: 361
Mehmet Ali (dahiliye nazırı): 210, 213, 217
Mehmet Ali, Mareşal: 48
Mehmet Arif *bkz* Arif

Mehmet Emin Resülzade: 281
Mehmet Paşa: 89
Mehmet Reşit: 203
Mehmet, çavuş: 147
Mehmet Tevfik: 43
Mekteb-i Harbiye: 42, 50-1, 53, 55, 57,
Melda Özverim: 121
Metaxas Ioannis: 499
Mezopotamya: 137, 152, 187, 200, 288
Mısır: 10, 65, 77, 102-4, 106, 110, 130, 138, 148, 472, 515
Millerand, Alexandre: 264
Milletler Cemiyeti: 241, 243, 278, 354, 366, 401, 427-8, 468, 474, 485, 488, 490
Milliyetçiler *bkz* Türk milliyetçileri
Milne, Sir George: 218, 264, 274
Misak-ı Milli: 263, 279, 285, 301, 304, 348, 357, 378, 508
Mithat (parlamento üyesi): 42, 297
Mithat Paşa: 18
Mithat Şükrü (Bleda): 67-8, 70, 72
Mombelli, General: 353
Montreux anlaşması: 486, 494
Moskova: 281
Mougin, Albay: 317, 321
Moushegh, başpiskopos: 89
Muammer Uşakizade (Uşaklıgil): 339, 360, 396
Mudanya: 342-3
Muhammed bin Ali al-Sünusi: 106
Muhittin (Birgen): 294, 296
Muhittin Paşa: 245
Muhlis Paşa: 82
I. Murat, padişah: 120
V. Murat, padişah: 46
Müniretül Mehdiye: 449
Mussolini, Benito: 345, 354, 467, 485, 491
Mustafa (Cantekin): 61
Mustafa Kaptan: 369
Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)
alkol: 48, 49, 54, 57, 76, 211-2, 338, 385, 425-6, 473, 494, 499
giyim: 37, 255, 341, 365, 419, 422, 472
savaşan diplomat: 280, 282-3, 285, 290-3, 296-9, 301-5, 314, 317, 320-2, 326-7, 331, 337-45, 350, 354, 351-2, 355-64, 361-4, 366-7, 368-77, 380-1, 387, 383-4, 386, 432
Büyük Savaş: 134-5, 137, 140-3, 145-6, 148, 150-2, 154-7, 163, 165-72, 177-80, 193
amaçları: 172, 174, 195, 306, 321-2, 337, 355, 359, 366, 379-80, 389, 393, 414, 417, 457, 461, 467, 484, 507, 509, 511, 517
sağlık sorunları: 37, 106, 110, 151, 172-3, 206, 217, 221, 268, 385, 489, 499, 500, 504-5
aydın zevkler: 43-4, 48, 55, 90, 126, 162, 174
ilgi alanları: 255, 406, 415, 419, 474-6, 478-9
askerlik: 37-8, 43, 45-6, 49, 52, 57, 59-60, 62, 64, 72-3, 78, 79, 84-5, 88-9, 90-6, 103-10, 115-20, 123-5, 129, 132, 139, 144, 146, 153-4, 158-9, 165-66, 172, 176, 180, 200, 211-2, 215, 228-31, 260, 387, 443
siyasi faaliyetleri: 50-3, 61-4, 66-8, 72-5, 79, 81-4, 124, 128, 162, 175-6, 184-5, 197-8, 119-201, 204-6, 213, 222, 224-8, 230, 232-4, 238-9, 242-6, 270, 275, 362, 387
Cumhurbaşkanı: 382-3, 388-91, 396, 403-5, 408-9, 411, 413-15, 418-20, 422, 427, 429-30, 433, 437, 443-9, 450-1, 452-5, 458-9, 461, 465, 467-8, 470, 476-7, 480, 482-9, 491-502, 504-8, 50-16, 518
özel yaşamı: 5, 8, 16, 29, 30-1, 33, 35-6, 38-42, 43-9, 50, 54-5, 61, 64, 66, 93, 95, 114, 120-1, 124, 126-8, 130, 147-8, 151, 161, 164,

168, 174-5, 194, 213, 221, 234, 239, 258, 268, 294, 297, 300, 308, 315-6, 321, 339, 341, 350, 360, 365-6, 378, 385, 388, 395-6, 400, 406, 415-7, 424-6, 411, 444, 445-9, 464, 467, 471-3, 495-7, 501, 503, 505, 514
İstiklal Savaşı: 89, 306-13, 322, 324-5, 328-30, 332, 334-5
Mustafa Muğlalı: 477, 479
Mustafa Nazım Paşa: 87
Mustafa Necip: 117
Mustafa Sagir: 313
Mustafa Suphi: 289, 302-4
Mustafa Şeref: 485
Musul : 182, 191, 366-7, 373, 378-80, 386, 415, 421-2
Muzaffer Paşa: 57-8
Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri: 210-1, 225, 229, 238, 240-1, 248, 253-4, 258, 268-9, 313-4, 384
Müfit (Özdeş): 57-8
Mülteciler: 10-1, 30, 114, 122-3, 161, 212, 288, 316, 390, 416, 483-4
Münir (Erzurum valisi): 236

Naci (Eldeniz): 173, 186
Naciye Sultan: 102
Nahum, Hahambaşı: 357
Nail (İttihat ve Terakki militanı): 453-4
Namık Kemal: 18, 40, 44, 50, 61, 257, 515
Napoléon Bonaparte, *daha sonra (1804)* Fransa İmparatoru: 6, 110
Nazarbekov, General: 159, 173
Nazım, Dr. 70, 435-36
Nazım, Yarbay: 73
Nazım Bey: 292
Nazım Hikmet (Ran): 294, 296, 411-2, 502
Nazım Paşa: 103, 112, 114, 116, 163
Necip Ali (Küçüka): 431, 434-5
Necmettin Sadık (Sadak): 506
Neşet Ömer (İrdelp) Paşa: 385, 505
Neurath, Baron von: 506
II. Nicholas, Çar: 53, 77
Niedermayer, Oskar von: 138
Nihat (Anılmış): 192
Nihat Reşat (Belger): 300, 499
Nikah, dini: 8, 45
Niyazi Binbaşı: 78, 80, 84, 113
Noel, Edward: 244-5
Nurettin Paşa: 73, 204, 259, 319-20, 324, 329, 331-33, 335, 338-39, 353, 358, 374, 380, 405
Nuri (Enver'in kardeşi): 148, 176
Nuri, Yarbay: 52
Nuri (Conker): 32, 37, 48, 50, 52, 76, 94, 104-5, 108, 129, 149, 161, 455, 499
Nyon konferansı: 491-2

Oniki Ada: 109-10, 113
Ordu *bkz*, Osmanlı ordusu *ve* Türk ulusal ordusu
Orlov, Profesör: 460
Oskan Efendi: 133
I. Osman (Bey): 8
Osman Paşa: 78
(Topal) Osman: 209, 224, 369-71
Osmanlı ordusu (*ayrıca bkz.* Türk ulusal ordusu): 57, 60, 86-8, 91, 94, 101, 106-7, 103, 112, 115-6, 118, 123, 125, 129, 138-40, 142-4, 148-9, 152, 154, 158-60, 176, 178, 192, 197, 218, 259, 288-9, 293
Osmanlı hanedanlığı: 391, 393, 502
Osmanlı İmparatorluğu: 21-2, 24-5, 278
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti: 63-4, 67-8, 70-1,
Osmanlı Hürriyetperveran Avam Fırkası: 196, 204
Osmanlı devleti: 8-11, 13-4, 16-7, 20, 45, 75-6, 85, 93, 97-8, 101, 109-11, 129-30, 187, 355

Osmanlı Liberalleri Kongresi: 69
Outline of Turkish History 495-6

Ömer Faruk, Prens: 305
Ömer Fevzi: 235
Ömer Lütfü: 122
Ömer Naci: 43-4, 53, 63, 70, 103
Ömer Yaver Paşa: 200, 203

Papoulas, Anastasios: 299, 302, 306, 309-10, 312, 326
Paris barış konferansı: 223, 238, 241
Pellé, Maurice: 325, 340
Perring, J.S.: 231
Picot, Georges: 254
Poincaré, Raymond: 327, 341-2, 354

Ragıp Efendi: 38
Rahmi (Evrenos): 68, 80-1, 124, 398, 435
Raif Efendi: 239
Rallis, Demetrios: 299
Rasim Ferit (Talay): 184-5, 215
Rattigan, Frank: 305
(Hüseyin) Rauf (Orbay): 89, 113, 138, 169, 184, 186-87, 196, 212, 224, 226, 234-37, 239, 243, 260, 265, 317-8, 323, 338, 346, 349, 366, 370, 374, 376-7, 381, 384-7, 398, 402, 404, 409, 429, 435, 437, 439, 502, 507-8
Rauf Paşa, Mısır'da Osmanlı Yüksek Komiseri: 110
Rawlinson, Albay: 237-8, 272, 328
Raymond, Albay: 193
Reading, Markisi: 336
Recep Paşa: 83
Recep (Peker): 268, 271, 404, 409, 482-3, 510
Recep Zühtü (Soyak): 245, 262, 385, 466, 503, 505
Refet (Bele): 50, 92, 199, 205-6, 211, 218, 221, 224-27, 229-31, 238, 243, 247, 254, 267, 273, 284-5, 290-1, 293, 303-4, 308-9, 324, 344, 349-51, 353-4, 358, 365, 379, 381, 384, 387, 394, 404, 434, 446, 482, 502
Refik (Koraltan): 442, 510
Refik (Saydam): 211, 268, 385, 508
Reimond, Binbaşı: 145
Reşat, Albay: 329
Reşat Hikmet: 262
Reşit Akif: 229
Reşit (Çerkez Ethem'in kardeşi): 224, 291-3
Reşit Galip: 431, 441, 463-4
Reşit Paşa (hariciye nazırı): 196
Reşit Paşa (Sivas valisi): 238-9, 244
Rıfat (Börekçi): 258, 269
Rıza Nur: 21, 241, 268, 314, 346, 351, 353, 429, 438
Rıza Paşa (kara birlikleri komutanı): 57
(Hasan) Rıza Paşa (Mekteb-i Harbiye müdürü): 53
(Hüseyin) Rıza Paşa (Selanik valisi): 76
Rıza Tevfik: 278
Romanya: 9, 119, 378
Rukiye (MKA'ün manevi kızı): 424
Rumbold, Sir Horace: 318, 325, 355-6, 367-8, 375-6
Rusya (*ayrıca bkz* Sovyet Rusya): 5, 9, 15, 17, 19, 49, 77, 109, 123, 130-5, 169, 173, 209, 225, 280-281, 284-5, 291, 294-6, 313, 316-8, 359, 366, 375, 377, 379, 411-12, 427, 460-1, 467, 469-71, 485, 491, 495, 502, 509, 511, 514
Ruşen Eşref (Ünaydın): 157, 172, 297, 315-6, 381, 445, 466, 507
Ryan, Andrew: 210, 218, 249, 336

Saadabat Paktı: 491, 517
Sabahattin, Prens: 70, 85
Sabiha Gökçen: 396, 490, 494-5,

503, 505
Sabiha (Sertel): 377, 379
Sabit (muhalif milletvekili): 429
Sait Paşa: 78, 81, 88, 101-3, 110
Sait Halim Paşa; 119, 123, 131, 133, 204
Sakarya savaşı: 312, 314, 316
Salahattin, Binbaşı (sonra albay): 93, 238-9
Salih (Bozok): 31-2, 37, 76, 114-5, 121, 127, 134, 152-3, 165, 168-9, 263, 297, 315, 321, 342, 350, 358, 360, 385, 401, 417, 497, 503-5
(Damat) Salih Paşa; 119
Salih Paşa: 250, 252, 265, 267, 292
Salih Fansa: 55, 194
Sami Paşa: 60
Sami Sabit (Karaman): 329
Samsun: 209, 210, 215, 217, 219, 220-22, 231, 247, 320-1, 398-9, 400, 456-7
Sanders, Otto Liman von: 123, 125, 138-9, 142-3, 145-54, 156-8, 168, 172, 176-80, 206
Sarıkamış: 139, 283
Sarraut, Albert: 426, 506
Schellendorf, Bronsart von, (Bronsart Paşa): 125, 138
Schwartz, General: 159
Selanik: 7, 12, 15, 20, 23-4, 29-37, 40-56, 58, 62-79, 80-84, 87-98, 101, 106, 108, 110, 113-4, 119, 152, 183, 205, 247, 297, 315, 384, 395, 424, 436, 454, 469, 487, 495
III. Selim, padişah: 10
Şerif Hüseyin: 163
Sèvres anlaşması: 278-9, 287, 289, 298, 300-1, 326, 407
Seyyit Ahmed: 106, 202
Seyit (adliye vekili): 391
Seyit Rıza: 21, 498
Sforza, Kont Carlo: 202-3, 341, 345
Sırbistan: 102, 111, 119, 122
Sırplar: 85, 113
Simpson, Wallis: 486
Sivas : Refet (Bele): 218, 221, 223, 226-7, 229, 230, 232, 236, 238-47, 249, 250-61, 263
Sofya: 122, 126-9, 157
Sofuzade Feyzullah Ağa: 31
Souchon, Amiral: 132, 139
Sovyet Rusya (*ayrıca bkz* Rusya): 316-7, 366, 375, 427, 461, 470, 491, 512, 514
Stalin, Joseph: 468-9
Stergiadis, Aristedis: 214
Stojadinovic Milan: 499
Suphi Paşa: 90
Suriye: 58-62, 65-67, 69, 72, 163-67, 172, 176-79, 184, 187, 190, 191, 198-9, 204, 212, 214, 238-9, 242, 245, 288, 367, 378, 484, 487-9
I. Süleyman, padişah: 10
Süleyman Askeri: 137
Süleyman Şefik: 244
Süreyya (MKA'ün üvey kardeşi): 40

Şakir Paşa: 204, 210
Şam: 23, 58-62, 64-66, 139, 163-4, 166, 168-9, 178-9
Şemsi Efendi: 36
Şemsi Paşa: 77
Şerif Husayn: 163
(Damat) Şerif Paşa (dahiliye nazırı): 266
Şerif Paşa (Kürt aşiret reisi): 244
(Galatalı) Şevket, Albay: 250, 260
Şevket Süreyya Aydemir: 14-5, 40
Şevket Turgut: 220, 222, 228
Şevki (kayıkçı): 429
Şevki Paşa: 41
Şeyh Esat: 459
Şeyh Recep: 251
Şeyh Safvet :391
Şeyh Sait: 407-14
Şükrü (Kaya): 456, 482-3, 501, 504
Şükrü Paşa: 62, 63

Şükrü Naili Paşa: 384
Şükrü (Saracoğlu): 406

Tahir (askeri rüşdiye müdürü): 63
Takamutsu, Japon Prensi 468
Takvim: 29, 422, 514
Talât Paşa: 67-71, 80, 85, 88, 115-6, 119, 124, 132-3, 147, 163, 166, 169, 173, 175-6, 183-4, 189, 201, 252, 282, 314
Tayfur Sökmen: 488, 490
Teceddüt Fırkası: 196-8
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası: 404-5, 410-1, 413, 428-33, 435
Tesalya: 32, 41, 45
Teşkilat-ı Mahsusa: 118, 223-4
Tevfik, Çerkez: 224, 291, 293
Tevfik, Kurmay Yüzbaşı: 62
Tevfik (Bıyıklıoğlu): 465
Tevfik Paşa: 86, 88, 183-5, 189, 195-8, 200-1, 203-4, 247, 278, 291, 299, 300, 345, 351, 353, 494
Tevfik Rüştü (Aras): 66, 91, 115, 124, 134, 196, 201, 427, 467, 474, 484, 488, 491, 500, 503-5, 510
Ticaret: 5, 10-2, 21, 23, 31-2, 35, 61, 64-5, 196, 201, 250, 258, 451-3, 458, 461
Toledo Dr.: 70
Toros dağları: 288-9
Townshend, Sir Charles: 152, 157, 186, 328
Toynbee, Arnold: 319
Trablus: 91, 97, 101-2, 148
Trablusgarp: 66, 83-4
Trabzon: 24, 192, 207-10, 221, 234-6, 247, 282-3, 285, 287, 295-6, 369, 371-2, 378, 382, 384, 398, 496
Trakya: 13, 111-3, 118, 120-1, 142, 151-2, 157, 159, 160, 184, 187, 205, 207-9, 211, 224, 226, 260-1, 263, 337, 340-4, 350, 354-5, 358, 366, 378, 471, 484-6
Transkafkasya: 280-2, 286
Trikoupis, General: 330-2
Tsaldaris, Panayotis: 468
Türk Dil Kurum: 476, 478
Türk Hava Kurumu: 415
Türk milliyetçileri: 42, 51, 57, 219, 223, 225, 233-4, 237, 239, 240-1, 244, 247, 248, 250, 253-4, 261, 264-7, 269, 275, 278-9, 281-3, 288-9, 295, 298, 300-1, 304-5, 314, 316, 318, 321-2, 327, 345, 376, 383, 393-5, 405, 413, 452, 487-8, 499, 502, 511, 515-6
Türk Tarih Kurumu: 475-7, 497
Türkler: 8, 13, 19, 23, 25, 46, 66, 85, 89, 95, 97, 127-8, 135, 187-8, 192, 194-195, 196, 199, 200, 203, 214
Türkiye: 101, 103, 105, 184, 188, 200, 207, 225, 228, 233, 236-41, 251, 257, 261, 263, 293, 296, 301-2, 304, 313, 316-19, 321, 325, 328, 332, 335-7, 343-45, 351, 354-5, 357-9, 361, 366-9, 375-82
Türkiye Büyük Millet Meclisi *bkz* Hükümet, Türkiye Büyük Millet Meclisi
Türkiye Cumhuriyeti: 128, 382-4, 391, 393, 401, 407, 419, 420-3, 445-6, 450, 470-2, 481, 504-5, 508, 512-3, 515-7
Türkiye İş Bankası: 396
Türkiye Merkez Bankası: 465

Uluslararası Adalet Divanı: 468

Ülkü: 495, 503

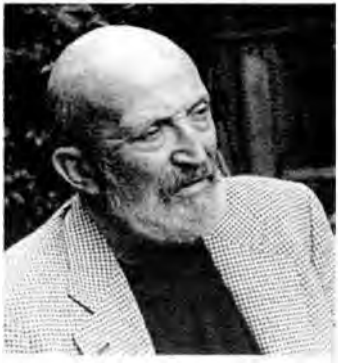
Vahdettin (Sultan VI. Mehmet): 170-2, 175-6, 180, 183, 187, 189, 197-8, 201, 204, 206, 213, 226, 230,

244, 246, 266-7, 272, 277-8, 299, 325, 351, 353-4, 356, 359, 360, 394
Vansittart, Robert: 301
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti: 61, 63-4, 68
Vehip Paşa: 72, 154, 157-8, 163-4, 172, 192
Velit Ebüzziya: 384, 412
Venizelos, Eleftherios: 195, 207, 209, 213, 225, 264, 274-5, 298, 343, 376, 467-9
Vera, Madam: 465
Victor Emmanuel III, İtalya Kralı: 109
Villeneuve, Courson de la: 493
Voroşilov, Kliment Yefremoviç: 470

Wangenheim, Baron von: 123, 131
Wassmuss, Wilhelm: 138
Waugh, Sir Alexander Telford: 452-3, 479
Weber Paşa: 132
Wilhelm II, Kayzer 131, 171
Wilmer, Yarbay: 147
Wilson, Woodrow: 184, 187, 213, 241-3, 278, 287

Yafa: 62, 64-6
Yahudiler: 8, 12, 34, 82, 196, 361, 436
Yahya (Trabzonlu haydut): 295-6
Yahya Galip (Gargı): 257-8, 276-7
Yahya Kaptan: 260
Yakup Cemil: 103, 163, 164
Yakup Kadri (Karaosmanoğlu): 285, 358, 403, 460, 466-7, 473
Yakup Şevki (Subaşı): 192, 318, 325, 329, 332
Yasalar: 289, 370, 372, 386, 451, 480-1, 485, 508, 510-16
Yalova: 442, 451, 454-5, 465, 475, 482, 489, 499
Yanya: 111, 118
Yeniçeriler: 10
Yeşil Ordu: 284-5
Yeşilköy: 87-8
Yozgat isyanı: 276
Yunanistan: 13, 14, 32-3, 41, 45, 51, 75, 82, 85, 102, 122, 130, 195, 207, 219, 225, 254, 260, 264, 278, 280, 298, 300-1, 319, 325-7, 333-4, 337, 342-4, 354, 366, 374-5, 378, 390, 412, 429, 434, 467-9
Yunanlılar: 20, 22, 41, 70, 96-7, 106, 113-4, 118-9, 194, 196, 199, 202, 207-9, 214-5, 218-24, 316, 319-22, 325-36, 475
Yunus Nadi (Abalıoğlu): 269, 286, 357, 372, 395, 466
(Gürcü) Yusuf: 429, 430
Yusuf İzzettin, Prens: 148,170
Yusuf Kemal (Tengirşenk): 283, 305, 325-6, 345-6

Zamir (*daha sonra*, Damar) Arıkoğlu: 191
Zehra (MKA'ün manevi kızı): 424, 494
Zekeriya (Sertel): 411-2
Zeki (parlamento adayı): 373, 380
Zeki Paşa: 112, 183
Ziya Gökalp: 95-6
Ziya Hurşit 353, 367, 369, 428-9, 430, 432-4, 437
Zonguldak: 304, 309
Zübeyde (MKA'ün annesi): 30-3, 36, 37, 41, 42, 297, 321, 350, 360

Andrew Mango

İstanbul'da dünyaya geldi. Türkçe bilgisini, Londra'daki School of Oriental Studies'de, Farsça ve Arapça öğrenerek geliştirdi. Büyük İskender efsanesinin İslamiyet içinde yer alan biçimleri üzerine yaptığı araştırması nedeniyle kendisine Ph.D. verildi. 1947'de öğrenciyken katıldığı BBC kurumunda on dört yıl boyunca Türkçe yayınların yöneticiliğinde bulundu. Güney Avrupa ve Fransızca Yayınlar Müdürü olarak 1986'da emekliye ayrıldı. O günden bu yana, bütün zamanını Türkiye ile ilgili konularda araştırmalara ayırıyor.

Mango, Türkiye ile ilgili ilk makalesini 1957 yılında Political Quarterly adlı dergiye yazdı. Bugüne kadar Türkiye'yi genel anlamda tanıtan iki yapıtı dışında düzinelerce makalesi, kitap eleştirileri ve derleme çalışmalarda yazıları yayınlandı. Son kitabı Turkey: The Challenge of a New Role (Praeger, 1994) adını taşıyor. Andrew Mango her yıl birçok kez Türkiye'yi ziyaret eder. Akıcı bir Türkçe ile yazar ve konuşmalar yapar. İngiltere, Türkiye ve Fransa'da üniversite yayın kurullarında yer alır.

Evli, bir kız ve bir erkek çocuk babası olan Andrew Mango, 1947 yılından bu yana Londra'da yaşamaktadır.

Tarihi öğrenmenin bir yolu da biyografilerdir. Ülkesini 20. yüzyıldan 21. yüzyıla taşıyan belki de tek liderin, Atatürk'ün biyografisi, Avrupa tarihinde uzun yıllara dayanan büyük bir boşluğu dolduruyor. İstanbul doğumlu İngiliz yazar Andrew Mango, yaklaşık beş yıl süren özenli bir çalışma sonucunda, Türkleri tanımanın ve Atatürk'ün Türkler için taşıdığı manevi değeri bilmenin avantajıyla, son derece objektif ve kapsamlı bir araştırma ortaya koymuş. Yapıtı değerli kılan bir başka özellik de çok sayıda Türkçe kaynağa ulaşılarak araştırmanın desteklenmiş olması. Yazar, kitabı yazmadan önce Atatürk ile ilgili hemen hemen bütün belgeleri tek tek okuduğunu ve belgesini bulamadığı hiçbir şeyi yazmadığını özellikle belirtiyor. İngilizce'den yapılan çeviride bu kaynakların belirtilen orijinal baskıları bulunarak alıntılar yapılmıştır.

Mango, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışından Atatürk'ün ölümüne kadar, bütün tarihi olayların yer aldığı bir sahnenin içinde okuyucuya Atatürk'ü, her şeyden önce ülkesini düşünen 'ıskolik' bir lider olmaktan öte, insan olarak tanıtıyor. Hırsları, zaafları, karizması, kadınlara düşkünlüğü, maceloğu, dostlukları, nefretleri, iyilikleri, kıskançlıkları ile bir insan. Prof. Geoffrey Lewis onun için, Atatürk tek bir insanın neler yapabileceğini gösteren 20. yüzyılın olağanüstü lideri," diyor. Evet, O, kitleleri sürükleyen, insanları kenetleyen siyasi bir lider. Ama sonuçta bizim gibi bir insan. Andrew Mango'nun bu olağanüstü kitabı bize, Atatürk'ü işte bu yönüyle bir kez daha, ama bu kez daha bir sıcaklıkla sevdiriyor.

ISBN 975-579-085-3